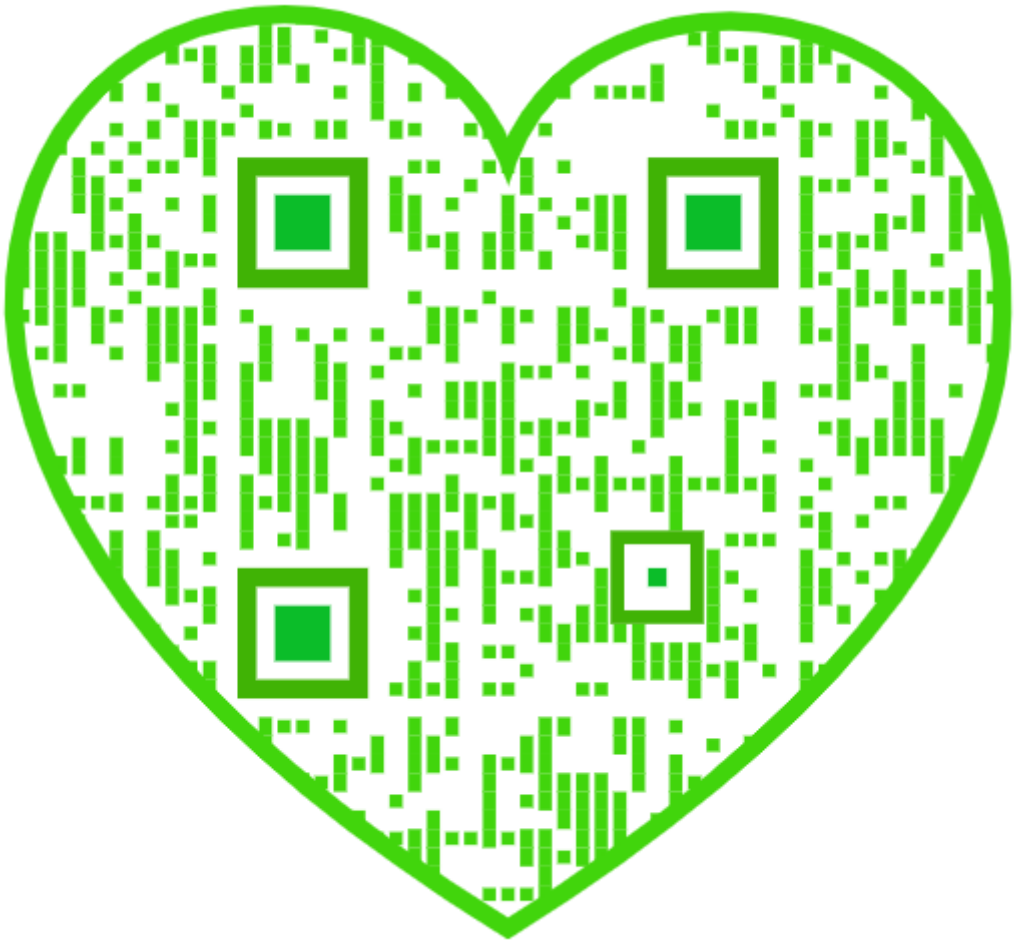

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

INHOUD VAN HET HONDERD-EN-ZEVENDE DEEL.

HOOFDARTIKELEN.

Bladz.

De mensch. Eene psycho-physiologische studie. (Vervolg en slot van Dl. CVI, blz. 311 vv.)

IX. Beweging 1
X. Het begin en het einde . . 194
J. M. L. KEULLER.

Prof. Dr. Robert Fruin en de wederopluiking van het Katholicisme.

I. 21
II. 176
III. 339
FR. A. VAN KERKHOFF, O. C.

Dr. W. J. F. Nuyens. Een karakter- en levensschets.

I. 42
II. 154
A. NUYENS.

Geschiedenis der kerkelijke reformatie in Denemarken.

J. L. WOUTERS. 87

Heinrich Heine.

I. De jeugd van Heine 120
II. De universiteitsjaren van Heine. 354
P. FR. E. J. JANSEN, Ord Praed.

De geloofsbelijdenis van de Predikanten der Nederl. Herv. Kerk.

G. VAN NOORT. 130

Uit het dagboek van een Hollander in Japan.

I. 245
II. 373
III. 416
Dr. A. H. L. HENSEN.

Bladz.

Een nieuw epos.

I. 262

II. 327

J. R. VAN DER LANS.

In memoriam. Z. D. Hoogw. P. M. Snickers, Aartsbisschop van Utrecht († 2 April 1895).

J. A. DE RIJK, Pr. 325

Nederlanders aan middeleeuwsche universiteiten.

G. A. MEIJER, Ord. Praed. . . . 405

Waar is het graf van den H. Petrus, den Vorst der Apostelen?

E. H. RIJKENBERG, Pr.. 426

Zijne Doorl. Hoogw. P. M. Snickers, Aartsbisschop van Utrecht.

J. A. DE RIJK 436

BOEKBEOORDEELING.

Les ordinations Anglicanes, par F. Dalbus.

J. H. A. THUS 61

De systemate morali antiquorum Probabilistarum dissertatio historico-critica, auctore G. ter Haar, C. SS. R.

H. J. ZONDAG 209

Meditaties op het Lijden en Sterven van onzen Heer Jesus Christus, door J. C. H. Muré.

M. A. VAN ZANTEN 211

Dr W. P. C. Knuttel. De toestand der Nederl. Katholieken ten tijde der Republiek (Tweede deel).

Dr. G. BROM 216

Oorkondenboek van Groningen en Drenthe (Aflev. I).

Dr. G. BROM 221

Homiliën op alle Zondagen en Feestdagen des Heeren, door H. J. H. Ruscheblatt.

H. F. J. R 281

De onbevlekte ontvangenis der H. Maagd Maria; een blad geschiedenis, door G. J. P. J. Bolland.

G. VAN NOORT. 284

Revue biblique internationale.

P. FR. B. D. VAN BREDA, Ord. Praed. 389

Bladz.

Patrologia syriaca, accurante R. Graffin.
P. M. BARTIJN, Prof. der K. Univ. te Freiburg. 396

Wonderen en goddelijke gunstbewijzen bij de uitstelling van den H Rok te Trier, van Dr. M. F. Korum, vertaald door F. A. van den Heuvel.
J. M. L. KEULLER 399

Theologie en wetenschap, door Dr. Karl August Specht.
J. B. H. 457

LETTERLOOVER.

Lofzangen der Kerk ter eere van de H. Familie, in Nederlandsche versmaat overgebracht.
A. N. MUTSAERS, Pr. 236

NIEUWE UITGAVEN.

Pesch, *Praelectiones dogmaticae.* — Kirschkamp, *Der Geist des Katholicismus.* — Brandscheid, *Novum Testamentum; Handbuch der Einleitung ins N. T.* — Hontheim, *Institutiones theodicaeae.* — De Margerie, *H. Taine.* — Boedder, *Psychologia rationalis.* — Kohlhofer, *Die Natur des thierischen Lebens.* — Laplana, *Summa syntaxica* — *Missale Romanum* 18°. — Schober, *Caeremoniale missarum* . . . 78

C. de Bruijn, *Psalmorum analysis.* — Pleb Essink, *Het Jansenisme.* — Alberdingk Thijm, *Verspreide Gedichten.* — Dr. Schaepman, *Menschen en boeken* (Tweede reeks). — Br. Florentius, *Eigen en vreemde harp.* — J. van Woude, *Tom und ich.* — Dr. Acquoy, *Handleiding tot kerkgeschiedvorsching en kerkgeschiedschrijving* 227

Dr. Schaepman, *Van het H. Sacrament van Mirakel tot Amsterdam.* — Mgr. Klönne, *Het Mirakel van Amsterdam.* — Ermann, *Het Huis op de Steenrots. Echte wonderen.* — W. de Veer, *Uit mijn lente.* — Pompen, *Tractatus de dispensationibus matrimonialibus.* — Aertnys, *Compendium Liturgiae Sacrae.* — Arndt, *De libris prohibitis commentarii.* — Berthier, *Tabulae systematicae et synopticae.* — Haberl, *Kirchenmusikalisches Jahrbuch* 312

P. J. de Caigny, *De Aequiprobabilismo dissert.* 403

Jansen, *Geestelijke brieven van den H. Alphonsus.* — Lans, *Dix ans après le décret „Romanorum Pontificum"* . . . 475

DE MENSCH.

EENE PSYCHO-PHYSIOLOGISCHE STUDIE.

(Vervolg van Dl. CVI, blz. 311 vv.)

IX.

BEWEGING.

In de *Summa theologica* (I, Q. XVIII, art. 3 c) geeft St. Thomas, uitgaande van het beginsel, dat „leven" eigenlijk het „werken uit zich zelven" is, in tegenstelling met het „door een ander bewogen worden", een overzicht der levende wezens, zooals ze in opklimmende rangorde op elkander volgen.

„Zelfbeweging" ziedaar de hoofdeigenschap van het levende wezen. De plant *leeft*, omdat zij de oorzaak harer beweging in zich zelve heeft, al neemt zij de laagste sport in op de levensladder, wijl zij niets anders vermag, dan onder den invloed van haar levensbeginsel eenige bewegingen uit te voeren en in zich zelve te veroorzaken, zonder dat zij die bewegingen voelt of kent en zonder dat zij het doel harer bewegingen, zij het ook slechts op zinnelijke wijze, kan bevroeden.

Hooger staat reeds het dier, dat zijne bewegingen voelt en zich beweegt, omdat het iets door zijne zintuigen waarneemt. Hand aan hand met de grootere volmaaktheid der zintuigen gaat bij het dier dan ook de volmaaktheid van het bewegingsvermogen. Maar, al kan het dier de oorzaak, die het tot beweging aanzet, zinnelijk waarnemen en zinnelijk schatten, het vermag niet het doel zijner werking, zijner beweging naar eigen keuze te bepalen. Dat doel is het dier door de natuur ingescha-

pen en naar dat doel wordt het door zijn instinct heengedreven.

De mensch eindelijk, draagt kennis van zijne handelingen en bewegingen en kan zelf het naaste doel vaststellen, dat hij wil bereiken [1]). Zelfbeweging zonder eenige kennis of waarneming, beweging als gevolg van zinnelijke waarneming en schatting, beweging afhankelijk van een redelijken wil — ziedaar volgens St. Thomas de drie soorten van zelfbeweging, van levensuiting in de levende natuur.

Bij den mensch is echter niet elke beweging aan den wil onderworpen en geschieden zelfs de willekeurige bewegingen niet altijd onder den invloed eener wilsuiting. 't Is niemand onbekend, dat én de kloppingen van het hart én de rhythmische samentrekkingen der slagaderen én de peristaltische golvingen der ingewanden aan den onmiddelijken invloed van den wil onttrokken zijn [2]). Eveneens weet elkeen, dat, vooral om iets schadelijks af te weren, eene beweging vaak op een indruk volgt, zonder dat het verstand er kennis van draagt of de wil er deel aan heeft. Een scherp licht doet de oogleden dicht knijpen, een speldenprik doet de hand terugtrekken, terwijl de kennis, dat het oog iets gezien of de hand iets gevoeld heeft, pas volgt, nadat de beweging tot bescherming of afweer reeds heeft plaats gehad.

Eene andere soort van beweging, welke dikwijls den wil vooruitloopt, is die der zinnelijke neigingen of driften, zoowel wat de innerlijke verandering (commotio) aangaat, als wat de handelingen betreft, welke eruit volgen. Deze laatste hebben wij in ons opstel *Physiologie der driften* besproken en wij kunnen dus hier volstaan met er, te gelegener plaatse, even de aandacht op te vestigen. De andere door ons genoemde bewegingen

[1]) Vgl. *Summa*, l. c.

[2]) Deze bewegingen zijn volgens St. Thomas het gevolg van de „vis motiva naturalis", het natuurlijk beweegvermogen: *De pot. an. c.* v.

zullen in de volgende bladzijden een voorwerp van ons onderzoek zijn.

Laten wij echter vooraf met den H. Thomas aanstippen wat er tot eene willekeurige beweging vereischt wordt. „Het dierlijk beweegvermogen veroorzaakt de beweging door [ten gevolge van] een of andere opvatting, en hierbij moet men onderscheid maken; want het eene vermogen *leidt*, het andere *beveelt* en een derde eindelijk *volbrengt* de beweging. Het voorstellings- en het schattingsvermogen *bestieren*, daar zij aan het begeervermogen een beeld of eene betrekking [van het voorwerp tot het levend wezen n.l.] voorstellen, die *volgens* of *tegen* de neiging zijn. Het voorstellingsvermogen is oorzaak der beweging, doordat het een zinnelijk beeld voor oogen brengt, het schattingsvermogen door dat het de betrekking [van het voorgestelde onderwerp tot het levende wezen] aantoont. — Het begeervermogen (concupiscibilis) en het weerstandsvermogen (irascibilis), beide deelen van het zinnelijk begeervermogen, *bevelen* en *veroorzaken* de beweging. Het begeervermogen is de kracht, welke de beweging beveelt om tot datgene te geraken wat noodzakelijk of nuttig word geacht, en dit geschiedt met het verlangen om te genieten. Het weerstandsvermogen beveelt de beweging met het doel om iets te ontvluchten wat schadelijk of verderfelijk wordt geoordeeld, en dit geschiedt uit neiging van zich te wreken of van (een tegenstand) te overwinnen. — Het vermogen om de beweging *uit te voeren*, is de uitwendige kracht, welke in de spieren, in de pezen en in de zenuwen der ledenmaten verspreid is" [1]).

---

[1]) „Motiva animalis est quae movet per apprehensionem, et haec dividitur, quia quaedam movet per modum dirigentis, quaedam per modum imperantis, quaedam per modum exequentis. Motivae per modum dirigentis sunt phantasia et aestimativa in quantum appetitui ostendunt formam vel intentionem convenientem vel disconvenientem. Phantasia enim movet ostendendo formas sensibiles, aestimativa ostendendo intentiones; motivae autem imperantes et facientes motum, sicut concupiscibilis et irascibilis quae sunt partes appetitus sensitivi.

Vooraleer dus een zinnelijk wezen zich autonoom beweegt, moet het: 1°. iets waarnemen of zich iets herinneren; 2°. het nuttige of schadelijke, aangename of onaangename daarvan opvatten; en 3°. het nu als nuttig of schadelijk opgevatte begeeren of er afkeerig van zijn.

Is dat levend wezen niet met rede bedeeld, dan volgt de beweging ten gevolge van het instinct. Bij den mensch daarentegen, bij wien de zinnelijke opvatting met de redelijke kennis, en het zinnelijk schattingsvermogen met een redelijk oordeel verbonden is, volgt de beweging niet noodzakelijk maar vrijwillig, tenzij, zooals we reeds deden opmerken, de aandoening van het zinnelijk begeervermogen zoo hevig is, dat zij voor de vermogens, die wij bij het redelijk denken noodig hebben, geene kracht overlaat.

Voegen we hier nog bij, dat men om vrijwillig eene beweging te kunnen maken, die beweging zelve ook op een of andere wijze moet kennen, dan volgt hieruit, dat er willekeurige bewegingen achterwege moeten blijven: 1°. wanneer de kennis dier beweging verloren is; 2°. wanneer er iets aan het voorstellingsvermogen hapert: 3°. wanneer het begeervermogen werkeloos is; en 4°. wanneer de organen ongeschikt zijn.

Ofschoon wij over kennis, voorstellingsvermogen, begeervermogen in onze vorige artikelen reeds uitvoerig gesproken hebben, meenden wij toch den invloed dier vermogens op de beweging nog te moeten aanstippen, omdat we bij de „localisatie der beweging" de resultaten onzer vorige onderzoekingen opnieuw noodig zullen hebben.

Concupiscibilis enim est vis imperans motum ut appropinquetur ad ea, quae putantur necessaria, vel utilia, et hoc appetitu delectandi. Irascibilis est vis imperans motum ad repellendum id quod putatur nocivum vel corrumpens, et hoc appetitu vindicandi ant vincendi. Vis exequens motum istum est vis exterior quae diffusa est in musculis et lacertis et nervis membrorum."

De bewegingsorganen [1]). De onmiddellijke oorzaak der beweging zijn de spieren, die door hare samentrekking, waarbij ze korter en dikker worden, den onderlingen afstand wijzigen van de lichaamsdeelen, waaraan zij bevestigd zijn. Men onderscheidt *gestreepte* en *gladde* spieren.

De *gestreepte spieren*, welke met uitzondering van de holle hartspier, aan de *willekeurige* beweging dienstbaar zijn, bestaan uit lange, fijne, holle draadjes (primitief-fibrillen), waarvan de buitenwand een doorzichtig omhulsel vormt en de inhoud een samentrekbaar geleiachtig vocht is, dat in afwisselende lagen, lichter en donkerder kleur vertoont. Deze fijnste spiervezeltjes vereenigen zich tot kleinere *bundels*, elk in eene nieuwe schede besloten en de bundels vormen te zamen de spier. Wanneer men den opperarm met de hand omspant en dan den benedenarm in het ellebooggewricht buigt, kan men er zich van overtuigen dat de werking der spier *(musculus biceps)*, die den opperarm tot den benedenarm doet naderen, met eene aanzwelling der spier gepaard gaat. Aan de functie van deze *buig*spier, beantwoordt de *strek*spier, welke den arm weder recht doet houden en beide spieren behooren bij elkander als *antagonisten*. Op die wijze hebben de meeste spieren hare antagonisten. Het aanhechtingspunt der spieren ligt meestal in de beenderen, waar de pezen, waarin de spieren uitloopen, aan de vooruitspringende lijsten of kammen bevestigd zijn. Het andere uiteinde, waar de beweging moet plaats hebben, is òf door middel van pezen aan het been bevestigd, òf loopt, eveneens door pezen, in de huid tusschen het huidweefsel uit (huidspieren b.v. de gelaatsspieren).

De *gladde spieren* bestaan hoofdzakelijk uit fibrillen, welke geen afwisselende lagen vertoonen en welke, door elastisch weefsel met elkander verbonden, dunne lagen of vertakte strengen vormen.

---

[1]) Naar Landois, *Lehrbuch der Physiologie*, 1893 e. a.

Deze lagen omgeven als een dunne spierkoker de ingewanden de bloedvaten enz.

Met de fijnste deelen der spieren zijn de laatste vertakkingen der bewegingszenuwen innig verbonden, zoodat, waarschijnlijk, elke primitieve spiervezel met een zenuwdraadje tot een geheel samensmelt. De bewegingszenuwen van het hoofd ontspringen aan het verlengde merg, die voor den romp en de ledematen aan het ruggemerg. Aan het verlengde merg ontspringen tevens, met uitzondering van de reukzenuw, al de zintuig- en gevoelszenuwen van het hoofd; de gevoelszenuwen voor het overige lichaam vinden in het ruggemerg haren oorsprong. In de grauwe zenuwzelfstandigheid, welke zooals de lezer weet, in het ruggemerg binnen de witte besloten ligt, moet het begin der ruggemergszenuwen gezocht worden.

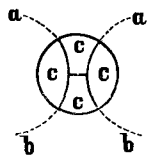

Fig. I.

In bijgaande, schematische figuur is)-(de grauwe en *c c c c* de witte zenuwmassa. Aan de rugzijde ontspringen de gevoelszenuwstammen *a*; aan de voorzijde de bewegingszenuwen *b*. De tak *a* buigt zich echter, nog binnen het beenige ruggemergskanaal, naar voren om, met *b* vereenigd, als éene zenuwstreng, die èn gevoels- èn bewegingszenuwen bevat, tusschen elke twee wervels der ruggegraat te voorschijn te komen en zich door het lichaam te verspreiden. De witte zenuwzelfstandigheid *c c* bestaat hoofdzakelijk uit draden, welke naar de hersenen loopen; hierbij is in den regel de linker lichaamshelft met de rechter hersenhelft in verbinding en omgekeerd. Door de grauwe zelfstandigheid en wel door hare cellen is er nu gemeenschap mogelijk tusschen gevoels en- en bewegingszenuwen der ledematen en tusschen deze laatste en de hersenen; diezelfde gemeenschap bestaat eveneens in de hersenen voor de gevoels- en beweginszenuwen van het hoofd. Op welke wijze dit geschiedt, kan hier niet in den breede besproken worden en is ook slechts ten deele bekend. Eene voor-

stelling van de verbinding moge de volgende figuur geven:

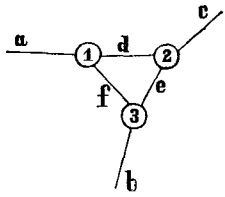

Fig. II.

1, 2 en 3 zijn cellen der grauwe ruggemergszelfstandigheid, elk met meer dan een uitlooper voorzien. Van die uitloopers zij *a* een gevoelszenuwvezel, *b* een bewegingszenuw en *c* een draad, welke zich naar de hersenen begeeft [1]); door de draden *d*, *e* en *f* wordt dan de gemeenschap mogelijk maakt.

De zenuwen welke aan het gevoel en de beweging der ingewanden dienstbaar zijn, ontspringen aan zenuwknoopen (gangliën), welke in dubbele rij vóór de wervelkolom liggen en zoowel onderling als met het ruggemerg door draden samenhangen. Toch zijn, vooral de edeler ingewanden, hart en long, in meer onmiddellijke gemeenschap met het hoofd door de vertakkingen der zwervende zenuw (*n. vagus*) en der drielingszenuw (*n. trigeminus*), die aan het verlengde merg ontspringen, en vindt men in het verlengde merg middenpunten, die als regulatoren voor de beweging (versnelling of vertraging van den hartslag verwijding of vernauwing der bloedvaten enz.) dienstdoen. In 't algemeen is nu eene verbinding *a-d-c* (Fig. II) noodig om een gevoelsindruk naar de hersenen over te brengen en om derhalve bij een dier de zinnelijke gewaarwording, „dat het iets voelt", te veroorzaken en bij den mensch de kennis van hetgeen er plaats heeft te doen ontstaan. Om eene willekeurige beweging te veroorzaken is eene gemeenschap tusschen hersenen en bewegingszenuw langs den weg *c-e-b* noodzakelijk. Dientengevolge zou, indien b.v. Fig. II het zenuwstelsel van een arm voorstelt, het doorknippen van de strengen *a* het gevoel vernietigen

---

[1]) Waarschijnlijk loopen de draden *d*, *e*, *f* in boomvormig vertakte vezels uit en schuiven zich de vertakkingen van den eenen tusschen die van den anderen in.

en doorsnijding van *b* de beweging onmogelijk maken. In het laatste geval zou het gevoel, in het eerste geval de beweging bewaard blijven. De beweging is echter veel nauwer met het gevoel verbonden dan men zou denken. Wanneer wij er op letten, dat wij ook in volslagen duisternis volkomen op de hoogte zijn van de plaats, waar onze ledematen zich bevinden en ons met zekerheid over ons geheele lichaam oriënteeren, dan wordt het ons begrijpelijk, hoe een gevoelloos lid (waarin dus het spiergevoel, dat ons die oriëntatie doet kennen, ontbreekt) ook langzamerhand de vaardigheid in de beweging verliest. Men voelt dan niet meer, waar b.v. de arm zich bevindt, maar men moet het zien of (door middel van den anderen arm) tasten. Is (Fig. II) de verbinding *c* opgeheven (verbinding met het ruggemerg), dan houdt zoowel alle *bewust* gevoel als elke *willekeurige* beweging in den arm op, zonder dat echter de gevoels- en bewegings-zenuwen zelve werkeloos worden. Er zijn in dit laatste geval nog reflex-bewegingen mogelijk.

Reflex-bewegingen. De Figuur II, welke wij op de volgende bladzij nogmaals overdrukken, is geschikt om ons een inzicht te verschaffen in den aard van de reflex-bewegingen, d. i. van zulke bewegingen, die op een indruk, eene prikkeling volgen buiten den invloed van den wil. Deze reflex-bewegingen kunnen òf slechts enkele spieren betreffen (sluiting der oogleden, wanneer een scherp licht het oog plotseling treft), òf een geheel stel spieren tot een doelmatige beweging doen samenwerken (braken, hoesten), en eindelijk ziekelijke reflex-krampen veroorzaken.

Over deze laatste spreken wij niet. De twee eerstgenoemde soorten hebben meestal duidelijk de bescherming van het organisme of het veroorzaken eener voor het organisme nuttige wer- (het afscheiden van speeksel, wanneer men iets in den mond heeft b. v.) ten doel.

Bij eene reflex-beweging wordt eene gevoelszenuw geprikkeld en daarin eene verandering te weeg gebracht, welke zich tot aan

de zenuwcel *1* voortplant; van deze cel kan de verandering langs den weg *d-2-c* naar de hersenen, en langs *f-3-b* naar de spier,

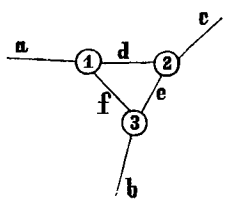

Fig. II.

die de uitvoerder is der beschermende beweging, voortgeplant worden.

De eerste voortplanting is noodig tot de gewaarwording, tot de kennis, de tweede heeft alleen beweging ten gevolge.

Of de werkelijke verbinding der zenuwdraden aan ons schema beantwoordt en of er niet veeleer aan afzonderlijke banen èn voor de reflex-werking, èn voor de voortplanting van den gevoelsindruk naar de hersenen, èn voor de geleiding van den impuls tot willekeurige beweging van de hersenen naar de spier moet gedacht worden, is geen uitgemaakte zaak, maar dit laatste kan toch als waarschijnlijk gelden. Sommige reflex-bewegingen toch kunnen door den wil voorkomen worden; de indruk naar de hersenen en de beweging uit de hersenen naar de spier, moet zich dus spoediger hebben voortgeplant dan die langs den zoogenaamden reflex-boog *a-f-b*; zij moet derhalve ook wel een eigen baan hebben gehad.

Wat de aard der eigenlijke reflex-bewegingen is, leert het best de bekende proef op honden. Indien men bij een hond tusschen schoft en lenden het ruggemerg doorsnijdt, zoodat de verbinding met het hoofd onderbroken wordt, terwijl toch nog gevoelszenuwen der huid en bewegingszenuwen der achterpooten door middel van het afgescheiden, maar nog niet afgestorven, deel van het ruggemerg in gemeenschap zijn, dan krabt het dier zich nog met de achterpooten, indien men hem de huid prikkelt, maar geeft overigens geen teeken, dat het de prikkeling gewaarwordt. Indien het anders gewoon was in zulk geval te knorren, te bijten, weg te loopen, of zelfs maar om te zien, blijft dit nu achterwege.

De saamgestelde reflex-bewegingen, die verschillende spieren in werking brengen (hoesten, niezen enz.) hebben ook, hetzij in

de hersenen, hetzij in 't ruggemerg, afzonderlijke centra, vanwaar zich zenuwdraden naar die verschillende spieren verspreiden, zooals b. v. het centrum voor het niezen en het hoesten, welke beide in het verlengde merg zich bevinden; de centra voor de verschillende uitscheidingsorganen, die in het ruggemerg gelegen zijn enz. Zeer saamgestelde bewegingen, die in den beginne met veel moeite aangeleerd zijn, kunnen door oefening zoo gemakkelijk worden, dat zij bijna geheel en al den aard van reflexbewegingen verkrijgen (pianospel, uitvoering van militaire commando's). De zenuwbeweging, welke zoo dikwijls door den wil naar bepaalde spieren geleid is, volgt op 't laatst den gewonen weg van zelve.

Automatische of natuurlijke beweging is die, welke regelmatig en onafhankelijk van den invloed van gevoelszenuwen plaats heeft. Van dien aard zijn de rhythmische bewegingen der ademhaling, de regelmatige vernauwingen der slagaderen, de peristaltische beweging der ingewanden. Deze bewegingen zijn van ingewikkelden aard en worden door vele spierbundels verricht; er dienen dus middenpunten te zijn, welke deze bewegingen beheerschen en regelen. Het centrum der ademhaling b. v. ligt, volgens Flourens, in het verlengde merg, nabij de plaats waar de zwervende zenuw ontspringt. Deze middenpunten ontvangen ook vertakkingen der gevoelszenuwen en daardoor wordt het verklaarbaar, hoe automatische bewegingen reflectorisch veranderd kunnen worden (men denke aan den veelzijdigen invloed van den schrik, den angst). Ook dan echter, wanneer men al die gevoelstakken doorsnijdt, blijft de regelmatige beweging voortbestaan; het centrum is dus in waarheid automatisch. Verder staan deze centra onder den invloed van zenuwen, wier taak het is de bewegingen te vertragen of te versnellen. Wij kunnen er niet aan denken den lezer een denkbeeld te geven van de tallooze kronkelpaden, welke de nieuwere wetenschap in den doolhof der zenuwdraden en zenuwvlechten ontdekt heeft; het weinige, wat wij mededeelden, moge voldoende zijn, om hem eenigszins den

aard der reflex- en der automatische bewegingen te doen begrijpen.

Niet alle automatische bewegingen zijn echter aan den invloed der zenuwen te danken. Zoo meenen de nieuwere physiologen met His en Romburg, dat vooral bij het hart de eigenlijke oorzaak der beweging in de vezelen der hartspier zelve zou zetelen en kennen zij aan de zenuwvlecht, die in het hart aanwezig is en waaraan men vroeger de beweging toeschreef, slechts den rang van gevoelszenuw toe. Het hart zou volgens hen een automatisch centrum zijn, onafhankelijk van de zenuwen en aan deze zou slechts de rol van de beweging te regelen en te besturen toekomen.

Willekeurige of autonomische beweging is die, welke gekend en verlangd of begeerd wordt. In het dier is de kennis en het begeeren van zinnelijken aard, en het begeervermogen, hetwelk de beweging beveelt als middel om tot iets te geraken, heeft geen vrije keuze maar staat onder de heerschappij van den ingeschapen drang, het instinct. De mensch *kiest* de beweging en *wil* ze tevens — vandaar dat eigenlijk slechts bij hem van willekeurige beweging sprake kan zijn. De vraag, voor welke wij hier staan, is nu deze: waar begint — afgezien van de kennis en wat daarmee samenhangt — de willekeurige beweging?

In het hoofd zegt de nieuwere physiologie bij monde van St. Thomas: „Het hart is het beginsel der levenskrachten in het geheele lichaam en het eerste beginsel van alle leden (deelen) wat het zijn aangaat (quantum ad esse) maar het hoofd is het beginsel van alle levenskracht, welke tot de zinnen en de beweging behoort" (III, *Dist.* XIII, Q II, ad 5).

Maar wederom moeten wij tegen de verkeerde opvatting van vele handboeken verzet aanteekenen. In onze hersenen zit niet de ziel als een telegrafist voor zijn toestel om hier of daar op eene cel te drukken als op een knop en daardoor langs de zenuw een bevel naar de spier te seinen; ons lichaam wordt niet door de ziel bewogen, zooals het rad van een karnmolen door den hond, die er in loopt maar de levende hersendeelen bewegen

zich zelven, volbrengen zelve de physische of scheikundige veranderingen, welke langs de levende zenuw voortgeplant, de levende spier zullen doen samentrekken en de geheele beweging is zelfbeweging van de levende eenheid, den mensch. Want de ziel is niet slechts als „motor" met het lichaam verbonden, maar als „forma substantialis" tot één wezen daarmede vereenigd, en het levend organisme blijft in waarheid zich zelf bewegen ook al is een levend deel meer het bewegende en een ander het bewogene.

De willekeurige beweging (bij de dieren de autonomische) gaat van de hersenen uit; dit volgt wel daaruit, dat er storingen in de beweging worden waargenomen, terwijl het geheele organisme gezond is en slechts enkele deelen der hersenen ziek zijn. Het kan b. v. gebeuren, dat eene beroerte al die bewegingen in een of ander orgaan onmogelijk maakt, welke direct van den wil afhankelijk zijn, terwijl overigens de reflex-bewegingen mogelijk blijven en ook het spiergevoel ongedeerd is. Gewoonlijk is eene storing in de rechter hersenhelft met bewegingsstoringen der linker lichaamshelft verbonden en omgekeerd.

Men heeft getracht de bewegingsmiddenpunten (motorische centra) in de hersenen te bepalen en daardoor dus de beweging te localiseeren. Prikkelt men bij dieren bepaalde plaatsen der hersenschors door een electrischen stroom, dan neemt men de samentrekking waar van slechts enkele spieren. Uit dit feit wordt de gevolgtrekking gemaakt, dat deze deelen der hersenschors de motorische centra der bewogen spieren zijn. Sedert de eerste proefnemingen van dien aard is men op dien weg ijverig voortgegaan en de middenpunten der beweging zijn het voorwerp geweest van een naarstig onderzoek, waarvan de uitkomsten de localisatie der bewegingsmiddenpunten in de hersenschors schijnen te bevestigen.

Deze leer heeft zelfs tot zeer gelukkige toepassingen geleid; bij schedelbreuken zijn de storingen in de bewegingen reeds dikwijls aanleiding geweest tot het juiste bepalen der plaats, waar

een splinter van de hersenpan in de hersenen was gedrongen, of op de hersenschors drukte; evenzoo is reeds menigmaal op gelukkige wijze uit de abnormaliteiten der bewegingen tot de plaats besloten, waar een abces of gezwel zich binnen den schedel gevormd had. De leer der localisatie wees den weg aan de schedelboor en na het wegnemen van splinter of gezwel was meestal spoedig de regelmaat der bewegingen hersteld.

Toch meenen wij, dat deze localisatie verder gaat dan de praemissen toelaten. Die middenpunten staan zeker met de beweging in verband en nemen zeker daaraan een groot aandeel. Wat echter om het bewijs volledig te maken hierbij nog behoort, is: aantoonen dat het wegnemen dier middenpunten zeker en voor goed de beweging, die er aan wordt toegeschreven, vernietigt, en dit bewijs is tot heden niet geleverd. Want men kan, volgens Golz en Munk, bij een hond de hersenschors zoover men wil vernietigen, en daarna uit de verschijnselen besluiten, dat het dier én met bewustzijn waarneemt, én door zijn wil (zinnelijk) al zijne bewegingen beheerscht. Ook hier zouden dus weer dieper gelegen hersendeelen de hoofdfactoren zijn.

Men heeft de motorische centra „de aangrijpingspunten van den wil" genoemd, een naam, die slechts geschikt is om verwarring te veroorzaken. De handeling van den wil immers is, zooals wij reeds vroeger uiteenzetten, eene zielsdaad, welke op de kennis volgt, en de wil werkt niet in onze hersenen als een sjouwerman aan een hefboom. Men zou deze deelen juister met den naam „beginpunten der gewilde beweging" bestempelen en moeten zeggen: dat bij den mensch het door de redelijk willende ziel levende hersendeel (hersencel) in zich zelve die beweging voortbrengt, welke, door de levende zenuw voortgeplant, de levende spier doet samentrekken.

De kleine hersenen, waarvan men tot nog toe weinig weet, schijnen met de zorg voor het ordelijk samengaan der verschil-

lende bewegingen belast te zijn; het wegnemen dezer hersendeelen veroorzaakt vooral storingen in de harmonie der lichaamsbewegingen: de gang wordt onvast, de bewegingen van het hoofd worden onregelmatig enz. [1]).

Eene vraag, welke hier ter plaatse besproken moet worden, is deze: is het levend wezen in staat energie voort te brengen?

Zooals de lezer weet, huldigt men in de natuurwetenschappen de leer: „de energie van het heelal is constant", d. w. z. er wordt noch nieuwe energie geschapen, noch bestaande energie vernietigd; er bestaan slechts vormveranderingen der energie. Een steen, die op eene hoogte boven den grond wordt vastgehouden, oefent eene zekere drukking uit en bezit in die drukking een zeker arbeidsvermogen, *potentieele energie;* de waarde daarvan hangt af van het gewicht en de hoogte. Daalt de steen naar beneden, dan kan deze verplaatsing op twee wijzen geschieden.

De steen kan zonder belemmering vallen, en dan verliest hij voortdurend aan potentieele energie, omdat de hoogte, waarop hij van de aarde verwijderd is, voortdurend kleiner wordt, maar hij wint voortdurend aan snelheid. Deze snelheid is eveneens een vorm van energie (*kinetische*) en, ware er geen wrijvingsweerstand in de lucht te overwinnen, dan zou de steen op den grond aankomen met een voorraad *kinetische energie*, volkomen gelijk aan den voorraad *potentieele energie*, dien hij onderweg had verloren. Verder, indien èn steen èn bodem volkomen veerkrachtig waren, zou de steen tot eene hoogte opspringen zoo groot als die, waarvan hij gevallen is, en zich dan weer in denzelfden toestand bevinden als vóór den val. De *kinetische energie*, ware, indien men hem op die hoogte vasthield, weer volkomen in *potentieele energie*

[1]) Luciani *(Il cervelletto)* komt ten gevolge zijner onderzoekingen tot het besluit, dat de kleine hersenen een op zich zelf staand, klein hulpsysteem zijn voor de groote: „piccolo sistema coadjutore a di rinforzo" (p. 307).

veranderd. In werkelijkheid heeft de steen bij het vallen den weerstand der lucht, de wrijving, te overwinnen en een deel zijner energie moet hij aan dien arbeid besteden — maar die wrijving doet warmte ontstaan en veroorzaakt wellicht eene verandering in den electrischen toestand zoowel van den steen als van de luchtdeeltjes; warmte en electriciteit zijn echter beide weer vormen van energie. Noch de steen, noch de bodem zijn volmaakt veerkrachtig en mede om deze reden springt de steen niet zoo hoog op als hij gevallen is — edoch bij den schok worden, indien de val geen blijvende vormverandering bewerkt, èn steen èn bodem zooveel te warmer als hij minder hoog opspringt. Wat aan bewegingsenergie verloren schijnt, wordt in anderen vorm, (warmte-energie — hetgeen overigens ook bewegingsenergie is) teruggevonden. En wat voor de twee eindpunten der baan waar is, kan op volkomen dezelfde wijze voor elk punt der baan gelden; de energie-voorraad van den steen en zijne omgeving verandert wel van vorm maar niet van waarde. Een opgewonden veer, die zich ontspant, een volgepompte vergaarbak, die leeg loopt, zijn voorbeelden van denzelfden aard.

De steen kan ten tweede zóó vallen, dat hij tegelijkertijd een even zwaren steen omhoog trekt (het gewicht der koord, waarmede de steenen aan elkaar zijn verbonden, en de wrijving over de katrol worden in de beschouwing verwaarloosd). 't Is waar om dan dit systeem van twee verbonden steenen in beweging te brengen, zal er een klein stootje noodig zijn, maar de snelheid, door dien stoot veroorzaakt, wordt, afgezien van de wrijving, onverminderd behouden, en met die snelheid komen beide steenen ook op de plaats hunner bestemming aan — wij mogen dien stoot en die snelheid dus buiten rekening laten

In dit geval zal de eerste steen niet met versnelde beweging, maar met eenparige beweging dalen en ieder oogenblik zal de tweede zooveel hooger zijn boven den grond als de eerste gedaald is. Hier heeft geen omzetting van *potentieele energie* in

kinetische plaats maar wint de een zooveel aan *potentieele energie* als de andere verliest. De voorraad energie blijft dus, ook hier, steeds die, welke in 't begin aanwezig was.

Wat wij in de physica zagen gebeuren, dat zien wij eveneens op het gebied der scheikunde. Wanneer waterstofgas verbrandt, d. w. z. zich met zuurstof verbindt, wordt warmte — een energievorm — vrij. Deze kinetische warmte-energie, moet nu, volgens de theorie, haar ontstaan danken aan eene vermindering der potentieele of spannings-energie, die vóór de verbranding tusschen beide scheikundige grondstoffen bestond.

Wij zeiden, dat warmte en electriciteit vormen van arbeidsvermogen zijn, en dit zal iedereen gemakkelijk inzien, wanneer hij slechts aan stoomwerktuigen of electrische motoren denkt.

Elke vormverandering der energie gaat nu met *arbeid* gepaard en de hoeveelheid energie, welke een anderen vorm heeft aangenomen, bepaalt ook de grootte van den arbeid. Indien een steen van 5 kilogr. zich op eene hoogte van 20 meter boven den grond bevindt, dan kan men zeggen dat hij een arbeidsvermogen van $5 \times 20 = 100$ bezit, wijl hij een anderen steen van 5 kilogr. 20 meter hoog kan heffen. Daalt de steen b. v. tot op 10 meter, dan is zijn arbeidsvermogen nog slechts $10 \times 5 = 50$. De 50, die hij verloren heeft aan arbeidsvermogen, zijn aan arbeid verbruikt, de steen heeft arbeid verricht; terwijl hij zichzelven verplaatste, heeft hij òf snelheid verkregen, òf een anderen steen omhoog getild. De waarde van den verrichtten arbeid vinden we dan ook òf in de snelheid, òf in de vermeerderde energie van den opgeheven steen terug. Omgekeerd zal een steen, die van 10 tot 20 meter hoogte gebracht wordt, aan arbeidsvermogen een bedrag van 50 winnen; die winst kan hij niet dan ten gevolge van arbeid, die aan hem besteed wordt, verkrijgen; men moet hem opheffen. Den in dit geval aan den steen besteden arbeid vindt men in de verandering van zijn arbeidsvermogen terug. Hij kan teruggeven, wat hem geschonken is.

In den zin der voorafgaande beschouwingen moeten wij nu de *kracht* bepalen als *de oorzaak van de veranderingen der energie* en, daar het gevolg de maat der oorzaak is, wordt de kracht gemeten door den arbeid of door de hoeveelheid der van vorm veranderde energie.

Zeker is het nu, dat elk levend organisme in dezen zin *krachten* bezit en dat de mensch over sommige dier krachten vrijelijk kan beschikken; dat hij b. v. een hamer kan optillen en weer naar beneden kan slaan of wel diezelfde kracht kan gebruiken om een steen voort te slingeren, om twee stukken hout tegen elkaar te wrijven en warmte voort te brengen of om, door het draaien van de krukas eener electriseermachine, electriciteit te doen ontstaan.

De vraag, die wij boven stelden, wordt nu deze: heeft er in die gevallen slechts eene vormverandering plaats der energie, die in het lichaam reeds aanwezig was, of wordt er nieuwe energie voortgebracht, geschapen?

Wij gelooven, dat de eerste veronderstelling de ware is; dat ook de levende stof aan deze wetten der stof onderworpen blijft. Even als het levend wezen voor den opbouw zijner organen zich slechts bedient van reeds voorradige stof, evenzeer beschikt he in zijne levensuitingen slechts over reeds voorhanden energie: het scheppen zoowel van stof als van energie is een vermogen, hetwelk het levende wezen niet bezit.

Om den lezer zoowel de bron der energie van een levend wezen als de veranderingen, welke die energie ondergaat. duidelijk te maken, bedienen wij ons van de vergelijking met eene stoommachine. Door het verbranden der steenkolen verdampt het water in den ketel; de waterdamp dringt den zuiger van den stoomcylinder vóóruit en achteruit, en de zuiger beweegt door middel van stangen en hefboomen de deelen van het stoomtuig. Er wordt arbeid verricht, er heeft eene verandering in den vorm der energie plaats. Want terwijl de stoom, die in den cylinder binnendringt, eene hooge temperatuur bezit, en dus rijk is aan

warmte-energie, is de afgewerkte stoom van lageren warmtegraad, bezit minder warmte-energie; dit verschil is gebruikt om energie voor de bewegende machinedeelen te leveren, 't is van vorm veranderd. Maar niet de geheele warmtevoorraad, welke door de verbranding der kolen beschikbaar werd, werkt, door middel van den waterdamp, op den zuiger; het water, de stoom, de deelen der machine (om van de ter verbranding noodige lucht niet te spreken) hebben elk een deel dier warmte-energie voor zich genomen en daarmee hun voorraad arbeidsvermogen vermeerderd, terwijl weder een ander deel aan de omringende lucht wordt medegedeeld. Zou men dus bepalen, en dat kan men, hoeveel warmte eene hoeveelheid kolen oplevert en met juistheid kunnen nagaan hoeveel van die energie voor verschillende werkingen wordt afgestaan, dan moet men volgens de leer van het behoud der energie, de som van al die deelen gelijk vinden aan de totale hoeveelheid, die men bij het directe onderzoek der kolen vond. Werkt de stoommachine niet, dan komt, bij hetzelfde verbruik van kolen, de geheele voorraad energie aan de verwarming ten goede en men kan òf in denzelfden tijd alles op hoogere temperatuur brengen, òf bij langzamer verbranding, alles langeren tijd op dezelfde temperatuur (die, waarbij de machine anders werkte n.l.) houden. òf eindelijk met minder kolen de stilstaande machine zoolang warm houden, als ze anders èn warm was, èn werkte.

Op soortgelijke wijze is 't met de arbeidende spier gesteld. De brandstof zijn hier de in die spier voorhandene eiwitstoffen; de door het bloed aangevoerde zuurstof zorgt voor de verbranding. Een deel dier warmte wordt echter gebruikt om de spier warm te houden en een deel komt slechts ter beschikking van den te verrichten arbeid. Werkt de spier, dan zorgt het bloed voor den voortdurenden aanvoer zoowel van brandstof als van zuurstof: de bloedvaten verwijden zich en de stofwisseling wordt levendiger — de behoefte aan voedsel en ademhaling wordt daardoor ook grooter. Rust de spier, dan kan de warmte uitsluitend dienen

voor temperatuursverhooging of — en dit is, afgezien van vele andere werkingen welke binnen het lichaam plaats hebben en energie verbruiken, werkelijk het geval — de normale temperatuur langeren tijd onderhouden. Tegelijkertijd is de behoefte aan voedsel en ademhaling niet zoo groot als in 't eerste geval.

Volgens proefnemingen door Pflüger gedaan, kan één gram stikstof (de hoeveelheid, welke ongeveer in 6 gram eiwit aanwezig is) een arbeidsvermogen leveren van 7456 kilogrammeter [1]), d. w z. eene kracht groot genoeg om 7456 kilogram één meter hoog op te heffen. Zooals zijn onderzoek op honden bewees, kwamen van dien voorraad slechts 48,7 % aan den werkelijk verrichten arbeid ten goede en werden dus 51,3 % aan verwarming enz. verbruikt [2]). De energie, waarover een levend wezen beschikt, schijnt dus ruim voldoende èn voor het werk, dat het verricht, èn voor de eigen verwarming.

Eene stoommachine, welke damp van 150° gebruikt en dien tot 17° in den condensator afkoelt, kan hoogstens 31% van de energie tot werkelijken arbeid gebruiken. In dit geval is er nog volstrekt niets voor warmteverlies, eigen verwarming van de vaste deelen, schadelijke wrijving enz. gesteld, want in werkelijkheid leveren de beste machines slechts een nuttigen arbeid tot een bedrag van 12 à 15%.

Het levend organisme beschikt dus op de zuinigste wijze over de daaraan ter beschikking gestelde energie.

Misschien rijst bij een of ander lezer hier de twijfel, of het wel juist is aan de eigenschappen der onbezielde stof een ruimen invloed toe te kennen op de werkingen der bezielde stof, terwijl toch door de nieuwe „forma substantialis" een nieuw wezen

---

[1]) Hierbij wordt echter niet de stikstof zelve verbrand, maar worden de andere elementen, welke met haar scheikundig verbonden zijn, geoxydeerd.

[2]) Volgens Landois, o. c.

ontstaat, waarin de deelen, welke dat nieuwe wezen hebben helpen opbouwen, als zoodanig niet meer aanwezig zijn.

Wij antwoorden hierop, dat het niet noodig is eene „spoliatio usque ad materiam primam" aan te nemen, d. w. z., aan een verdwijnen van alle vroegere eigenschappen te gelooven, zoodat men van de vorige lichamen slechts de „eerste stof", maar nu met den nieuwen vorm, zoude overhouden.

Zoo iets gebeurt niet, volgens St. Thomas, wanneer stoffen zich scheikundig met elkander verbinden tot een nieuw lichaam. „In generatione mixti [en hier is een *mixtum perfectum* bedoeld, wat wij door „scheikundige verbinding" uitdrukken] non fit spoliatio usque ad materiam primam": bij het ontstaan eener verbinding (van het koolzuurgas b. v. uit de verbinding van koolstof en zuurstof) „worden niet de oorspronkelijke lichamen van alle eigenschappen beroofd", en wel om de eenvoudige, aan de waarneming ontleende reden: „aliter virtutes simplicium non manerent in mixto, nunc auten manent", d. i. anders zouden de krachten der enkelvoudige lichamen niet in de verbinding blijven, zooals ze dat toch werkelijk doen [1]).

Op die wijze kunnen ook de „virtutes" der verbindingen, die deel uitmaken van een nieuw levend wezen, tot zekere hoogte bewaard blijven. St. Thomas ruimt dan ook aan de „qualitates corporeae", aan de lichamelijke eigenschappen en aan de warmte, de juiste plaats in, die haar bij de vorming van het organisme toekomen. Wij kunnen hier op deze kwestie niet verder ingaan; over atomen en verbindingen hopen wij later, te gelegener tijd, eens te spreken — intusschen verwijzen wij den lezer naar het eerste dezer artikelen: *Eenheden* [2]).

J. M. L. Keuller.

Rolduc.

(Wordt vervolgd.)

---

[1]) *De natura mat.* C. 8.

[2]) *De Katholiek*, Dl. CII, blz. 77 vv.

PROF. DR. ROBERT FRUIN

EN

DE WEDEROPLUIKING VAN HET KATHOLICISME.

Curieus: terwijl er druk sprake is van pensionneering van werklieden, liefst op 55- hoogstens 60-jarigen leeftijd, zijn er mannen met koppen, die 't wraken, dat onze wet op het Hooger Onderwijs de professoren aan Neêrlands Universiteiten verplicht, hun ambt neer te leggen, toch eerst wanneer zij door het zevende kruisjen tot heusche grijsaards gepromoveerd zijn! Wij herinneren ons, hoe spijtig men o. a. den gevierden Beets, nu nog, trots zijn tachtig jaren, gezond van hoofd en hart, aldus gedwongen zijn katheder zag verlaten.

Dat is wel wat veeleischend van de dorstigen naar wetenschap. Dat leedgevoel om het afscheid der hooggeleerden moge dezen eene eer wezen, het heeft mede iets van de geringschatting, den *nobili* door het *vulgus* nagegeven met de lichtzinnige uitspraak: „De heeren hebben zich alevel niet overwerkt".

Niet dat ik vader Vondel zou willen nazingen en bij 't smeden van een lofdicht op wien dan ook uitroepen:

„Al wat in boecken steeckt is in dat hooft gevaren",

dat zou, nu de boeken in de wereld geworpen worden als vischkuit in de zee, een hyperbole wezen, welke Horatius merkte met een *incredulus odi*. Maar niemand zal toch ontkennen, dat een eervol ontslag met koninklijke dankbetuiging *et cetera* een passend cadeautjen is ten 70n verjaardag van een hoogleeraar. En zoo het *otium cum dignitate* door een man gesmaakt mag worden,

dan zeker door prof. Dr. Robert Fruin, terwijl we toch met den laatst afgetreden Rector-Magnificus der Leidsche Universiteit, prof. S. J. Fockema Andreæ, „hartelijke vreugde betuigen, hem nog in den wetenschappelijken kring der hoogleeraren te zien, krachtig van lichaam en geest, nog altijd grootmeester van het woord in voordracht en geschrift, onvermoeid vorscher naar de schatten van ons verleden".

U kent dien grootmeester. Hij zetelde vier-en-dertig jaren op den leerstoel der Vaderlandsche Geschiedenis in 's Lands' oudste Hoogeschool en werd den 1n Juni ll., wegens volbrachten 70-jarigen leeftijd, door de wet genoopt af te treden. U kent hem, schoon ik hoorde verluiden, dat het getal studenten op prof. Fruin's college altijd bedroevend klein was [1]) en de historicus zelden of nooit in het publiek verscheen. 't Zou mij dan ook niet verwonderen, als de „in den wetenschappelijken kring der hoogleeraren" gehuldigde-zelf het compliment *cum grano salis* heeft opgenomen: „*Ieder* Nederlander weet van zijne omvangrijke kennis, van zijn voortreffelijke methode".

Fruin is niet populair. Dat wilde hij niet wezen. Evenwel is hij 't zijns ondanks in zekere mate toch. Geen beschaafd Nederlander, of hij heeft keurige bladzijden van den historiograaf bij honderdtallen gelezen. Nooit een boek van eenige deelen, 't is waar. Wie zich daarop spitste, wie vooral eene *Vaderlandsche Geschiedenis* van Fruin verhoopte, werd teleurgesteld. De verwachting, opgewekt reeds door zijn dissertatie over den Egyptischen historicus Manetho, verhoogd door zijn pittige brochures in 1853 en '54 tegen Groen van Prinsterer en versterkt door zijn voor veler smaak nog altijd beste werk: *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, — deze waarlijk niet geringe verwachting heeft Dr. Robert Fruin, als hoogleeraar ruim, zeer ruim vervuld.

---

[1]) Bedenk, dat in de geschiedenis, ten onzent immers slechts een onderdeel van de literarische faculteit, geen doctorstitel te behalen is.

Ondertusschen, al pleegt hij-zelf ook zijn overtuiging stevig vast te houden en al heeft hij met zijn *Galileï en de onfeilbare kerk* (*Gids* Feb. 1872) getoond, den hem wel eens toegekenden eernaam van „Nederlandsche Ranke" niet uit bescheidenheid alléén te moeten afwijzen: de „onpartijdigheid van den geschiedschrijver", die hij tot onderwerp koos voor zijne inaugureele rede, is hem heilig. Geen onpartijdigheid, welke „even onredelijk als onmogelijk is", maar die van het „hoor en wederhoor".

Derhalve moest zij onvervuld blijven, veler wensch naar eene Vaderlandsche Geschiedenis, die Fruin's enorme kennis zou staven van het vak, hetwelk hij zijn leven lang hartstochtelijk liefgehad en beoefend heeft en sinds 1860 schitterend doceerde.

Daarvoor kon „de vader der moderne historiographie", zooals hij zoo terecht gehuldigd wordt, den tijd nog niet gekomen achten. Ja 't is de vraag, of die reuzentaak nog wel ooit door een man, die een naam te verspelen heeft, zal ondernomen worden bij de gestadige ontdekkingen en de overstelpende aanwinst van historische bescheiden. Immers laat het zich aanzien, dat de reeks der werken van het Historisch Genootschap te Utrecht vooreerst nog niet ten einde zal wezen. Prof. Fruin zelf heeft zijn emeritaat ingewijd door de wel hier en daar verspreide, vaak geciteerde, maar nog altijd ongedrukt gebleven annalen van Frans van Dusseldorp aan die reeks toe te voegen. Dr. Brom's *Bullarium Trajectense*, die kostelijke verzameling authentieke stukken, gelukkig reeds van af het midden der VIIIe eeuw, is, meen ik, nog niet compleet. Het *Archief voor de gesch. v. h. Aartsbisdom Utrecht* en de *Bijdragen voor de gesch. v. h. Bisdom van Haarlem* gaan nog steeds voort in druk te verschijnen en waarlijk niet ten dienste onzer kerkhistorie alléén. De *Bijdragen voor de gesch. v. d. R. K. Kerk in Nederland*, in 1888 van de zich noemende Oud-katholieken ontvangen, zijn almede van groot belang om verwerkt te worden. En dat uit de archieven van het rijk, de gemeenten en provin-

ciën, zoomede van parochiën, kloostergemeenten en gestichten, zelfs wel eens uit familie-relieken van oude patricische geslachten, nog heel wat te putten en te schiften valt, vergeten wij niet. Het kleine Nederland heeft eene groote en grootsche historie.

Dus kunnen de vakmannen nog lang niet klaar wezen en is 't de vraag, of zij ooit klaar zullen komen met het bijeenbrengen van bouwstoffen voor eene nu eens gansch volledige Vaderlandsche Geschiedenis, welke grootmeester Fruin, natuurlijk, zou begonnen zijn met het begin en niet eerst voor goed met den aanvang der XVIe eeuw.

In trouwe: wat hebben we, — óók met het bezit van Hofdijk's voortreffelijk werk *Ons Voorgeslacht*, waarvan de schrijver zelf verklaart „de stoffe gedramatiseerd" en „het gewaagd te hebben, zich te stellen op het standpunt, dat [hem] voor den letterkundige het hoogste toeschijnt", — wat hebben we tot nog toe meer, dan een met legenden en hypothesen doorweven compendium onzer historie van de eeuw vóór Christus tot aan het graventijdvak? Hoeveel, of liever hoe weinig staat vast omtrent hoofdpersonaadjen als o. a. Dirk I en de meesten dezes opvolgers? Terwijl we ondertusschen toch eindelijk zooveel te weet gekomen zijn van ons nationaal verleden in de middeleeuwen, dat niet alleen dezer „duisternis" veel is opgeklaard, maar de eerlijke geschiedschrijver zich afvraagt, of zij niet behooren te worden meegeteld tot den gouden tijd, dien Holland nooit vergeten mag.

En dan de XVIe en nagenoeg geheel de XVIIe eeuw, door velen het meest glorierijke, door alleman het meest bewogen en belangrijke tijdvak onzer geschiedenis geacht, liggen die ten minste klaar en duidelijk voor ons? Hoeveel daaraan in het bijzonder gewerkt zij, die eeuwen vormen het tijdperk, waarin de „verscheydenheyt van 't geloof" ook in het land van St. Willibrord en Bonifaas zich openbaarde, zich uitbreidde en vestigde. En „verscheydenheyt van 't geloof doet verscheydenlyck geloo-

ven, oock in sichtbare, natuurlycke saken. Alles is passiën onderworpen.... Is dan niet de waerheyt te soecken in een diepen donckeren put? En is het vreemt soo men in de historie somtyts misslaet?" Als de oude Lieuwe van Aitzema [1]) zoo sprak, wat zal dan de nakomeling zeggen, hij vooral, die van jongsaf geleerd heeft voor „afgoderye" te houden, hetgeen de *altera pars* tegen de meest-gangbare beschrijving van dat tijdvak in te brengen heeft?

Dat nu heeft prof. Fruin zijn tijdgenooten duidelijk gemaakt, èn door zijn ijveren voor détail-studiën, èn door het parool „hoor en wederhoor" te laten klinken, voornamelijk in dien kring, waar de conventioneele geschiedbeschouwing van jaren her voor *de* wetenschappelijke gold.

Het proces is in vollen gang.

De „handboeken", zelfs dat van Groen van Prinsterer, laten we voor hetgeen ze zijn, met Motley's *Geschiedenis der vereenigde Nederlanden* incluis. En historiographie volgens het eerzame drietal Bor, Van Meteren en de Reydt, mitsgaders volgens den klassieken Muider Drost, behoort nu zelve tot de geschiedenis. Door de *Archives de la Maison d'Orange*, door de correspondentie van den Zwijger en meer van dien aard, in onzen tijd tot gemeengoed gemaakt, zijn de historici beter ingelicht, meer gebaat.

Natuurlijk blijven we dankbaar voor Bilderdijk's *Vaderlandsche Geschiedenis*, en met betrekkelijk weinig voorbehoud voor het werk van prof. Blok. Wij loven, Nuyens' *Geschiedenis des Nederlandschen volks* en die van de *Nederlandsche Beroerten* graag apart, de standaardwerken, die bij velen wrevel opwekten tegen de paapsche stoutigheid van een dorpsgeneesheer, maar van onpartijdige geschiedschrijvers als Fruin de hulde verdienden, welke, vooral nu, bij de onder 't afdrukken dezer bladeren geopende groeve voor den fieren West-Fries, slechts door de waardigsten waardig kan worden gebracht.

---

[1]) *Saken van Staet en Oorlogh*, Deel III, fol. 1234 en '35.

Maar detailstudie worde vooralsnog als de beste methode beschouwd en beoefend, ten einde tot een juist inzicht in onze historie te geraken. De meester heeft het gezegd! En uit den mond der wijzen heb ik opgeteekend, dat het Fruin's grootste verdienste is, onzen ernstigen geschied-beoefenaren tot de overtuiging gebracht te hebben, dat zijn weg, door Bakhuyzen van den Brink indertijd zoo goed als alleen ingeslagen, de eenige is, die tot hun begeerlijk doel geleidt. In den bundel *Geschiedkundige opstellen*, door zijne vereerders, waaronder Acquoy, Blok en Rogge, den aftredenden hoogleeraar toegewijd „als een bewijs van hulde en dankbaarheid voor de onschatbare diensten, door hem aan alle beoefenaars der geschiedenis des vaderlands bewezen", — in dien fraaien bundel hebben we mede een bewijs te zien, dat, zoo de „grootmeester" geen eigenlijk gezegde school gevormd heeft, hij toch op zijn weg van detailstudie serieus wordt gevolgd.

Hij ging dan ook zoo ernstig, tegelijk zoo onwederstaanbaar voor! Genoten, bestudeerd werden ze, zijn *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, gevolgd door *Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog*, — *De slag van St. Denis*, — over het ontstaan van Hugo De Groot's *Mare liberum* — over *Willem III in zijne verhouding tot Engeland*, — *Gijsbert Karel van Hoogendorp* en, na nog meerdere studiën en opstellen van grooteren of kleineren omvang, waarin de meester het resultaat van zijn partiëel onderzoek neerlegde.... *De wederopluiking van het Katholicisme in Noord-Nederland, omstreeks den aanvang der XVIIe eeuw.*

Deze in twee artikelen gesplitste studie, waarmede prof. Fruin aan den 58en jaarg. van *De Gids* (eerste deel) een blijvende waarde verzekerd heeft, zal intusschen voor velen eene verrassing geweest zijn. De *wederopluiking van het Katholicisme* ten onzent constateert de hoogleeraar al dadelijk bij den dood van den Hoogw. Vicaris Apostoliek, Sasbout Vosmeer, in 1614; niet

omdat de Hoogm. Heeren toen hunne plakkaten tegen de Roomschen verscheurden en de Katholieken vrijheid van godsdienst erlangden, maar wijl zich „een nieuwe organisatie van de Noord-Nederlandsche kerk, een nieuwe hiërarchie [het Apostolisch Vicariaat, gezegd de Hollandsche zending] gevestigd" had en „de naaste opvolger van Vosmeer [Philippus Rovenius, Aartsbisschop van Filippen i. p. i.] in zijn verslagen van den toestand in 1616 en 1617 [aan den H. Stoel] getuigen kon, dat zijn geestelijken, bijna zonder uitzondering, zuiver in de leer, onbesproken van gedrag, onbaatzuchtig en volijverig voor het heil der kerk [Kerk] en voor de verkondiging van het zaligmakend geloof leefden en streefden".

Een belangrijk stuk, dat ik zoo bescheiden als vrijmoedig wensch te bespreken.

In het begin der XVIIe eeuw stond het in de nog altijd tegen Spanje krijgvoerende Nederlanden treurig met de Kerk geschapen. Zelfs zóó, dat bij de onderhandelingen over een wapenstilstand voor eenigen duur de Fransche gezant Jeannin wel moeilijkheden voorzag, zoo den Katholieken daarbij geen vrijheid van godsdienst werd toegestaan, maar het toch sterk betwijfelde, of de Staten er ooren naar zouden hebben, wijl velen hunner vertrouwden, „dat met het tegenwoordige geslacht het Katholicisme onder hen van zelf zal uitsterven". En terecht merkt prof. Fruin op: „Welk een treurig, steeds toenemend verval der Katholieke kerk moet het geweest zijn, dat aan haar vijanden zulk een vertrouwen kon inboezemen".

Daar tegenover echter stelt de hoogleeraar de meening van den Apost. Vicaris Sasbout Vosmeer, die in zijn maar zes jaren ouder verslag aan den H. Stoel de hoop uitspreekt, op een eindelijk herstel van den godsdienst hier te lande: niet zoozeer om de overwinningen onzer vorsten, ook niet voornamelijk om de

neiging des volks tot al wat recht is, maar bovenal, omdat wij zien, dat een zoo groote schare van veelbelovende jongelingen, kinderen veelal van kettersche ouders, sommigen zelfs van predikanten onder de ketters, als door den goddelijken geest gedreven, terugkeert tot het rechtzinnige geloof".

Al behoeft dus aan het eind der negentiende eeuw niet gevraagd, door wien juist gezien en naar waarheid voorspeld werd: zoowel het gevoelen van den kerkvoogd als van den diplomaat wijzen duidelijk op den kritieken stand van het Katholicisme in deze gewesten bij den aanvang der XVIIe eeuw. En dan rijst de vraag: waardoor kwam de Moederkerk ten onzent tot zoo ongehoorde vernedering?

Het meest ganghebbend antwoord was tot nog toe, dat de Hervorming het haar gedaan heeft, zonder meer. Doch prof. Fruin stelt zich met die algemeenheid niet tevreden. Hij dringt dieper in de zaak door en tracht ons duidelijk te maken, waardoor de Reformatie-zelve, of liever het Protestantisme ten onzent zoo'n opgang maken en, gevolgelijk, het oud geloof verdringen kon.

Na te hebben voorop gesteld, dat de Hervorming, trots de Inquisitie en de „bloedplakkaten", eenigen vasten voet in de Nederlanden gekregen had en de invoering eener nieuwe kerkelijke hiërarchie op den tegenstand van nog Roomschgezinden zelven stuitte, herinnert de historicus aan het berispelijk, het schandelijk gedrag van velen zoo hoogere als lagere clerici. Want ook op ons vaderland was van toepassing hetgeen de Kardinaal Otto Truchsess van Augsburg in 1573 aan Gregorius XIII over den Duitschen clerus kort en bondig rapporteerde: „*Taceo turpissimam et abominabilem vitam clericorum, quae apud Deum et homines nil nisi contemptum, odium ac indignationem excitet*" [1]).

[1]) „Ik zwijg van het zeer bedorven en allerschandelijkst leven der geestelijken, dat bij God en de menschen niets te weeg brengt dan verachting, haat en verontwaardiging".

Inderdaad, op vele plaatsen was „het zout der aarde krachteloos geworden en diende tot niets, dan om door de menschen te worden vertreden", meestal in den zin als Coolhaes te verstaan geeft door zijn treurige carricatuur van „mispriesters, ende cloosterlieden, die het pausdom gheensins verlaten hadden maer van den pausdom verlaten waren" en wier „waer ofte coopmanschap van missen te lesen enz..... niemant meer woude copen" [1]). „Waerom — vervolgt Fruin, het prentjen in twee pennestreken weêrgevend — waarom hij zeide met den ontrouwen rentmeester uit de gelijkenis: Wat zal ik doen, dewijl mijn heer dit bedrijf van mij neemt; ik en kan niet graven en ik schaam mij te bedelen: ik weet wat ik doen zal, — ik word kettersch predikant". En treffend, bij het bekende verhaal der Geuzen, die den pastoor van Ter Heide [2]) wegsleepten naar den Briel en aanboden hem los te laten voor een vat bier, zonder dat iemand van zijne gemeente zooveel voor hem over had, — treffend is des hoogleeraars opmerking, hoe dus „de goeden het met de kwaden moesten ontgelden; om hen te redden, stak men geen hand uit".

Zoo diep was de clerus in de schatting der leeken gedaald.

Daar echter, bepaaldelijk ter kenschetsing, of liever ter motiveering van den toenemenden afkeer van de Moederkerk bij te voegen, dat „het meer beschaafde deel der bevolking het rauwe, middeneeuwsche bijgeloof, dat onder de menigte nog heerschte, ontwassen was, — dat het zich ergerde aan de vereering der beelden, die in plompe afgoderij ontaard was," — deze indirecte, zoo vaak wederlegde beschuldigingen tegen de kerk-zelve zoo maar gratis neer te schrijven, schijnt mij nogal bedenkelijk. Ja ronduit gezegd, bevreemdt het mij, in een studie,

---

[1]) *Caspar Janszoon Coolhaes*, door H. C. Rogge, Deel I, blz. 37.

[2]) Hier schijnt bedoeld te wezen den als pastoor van Monster te boek staanden H. Adrianus van Beek.

geteekend R. Fruin, te stuiten op eene passage, die *mutatis mutandis* denken doet aan den overbekenden brief van Vossius aan Hugo De Groot:

„Is [Dordrechtanus concionator] amice a me monitus ne in concionibus tribueret Pontificiis, quae nulli eorum non vehementer improbarent. Ille quaerere, num ego patrocinium suscipere vellem Papistarum? Respondi alia esse satis multa, quae vere possent culpari nec veritatem egere falsis" [1]).

Maar „al heb ik er nog niet van gesproken" vervolgt prof. Fruin, en ik kan de verzoeking niet weerstaan deze belangrijke bladzij in haar geheel af te schrijven en door cursiveering op eenige passage's de bijzondere aandacht te vestigen:

„Al heb ik er nog niet van gesproken, een ieder begrijpt, dat er op den jammerlijken regel voortreffelijke uitzonderingen bestonden. Er waren hier en daar gemeenten, die door waardige pastoors werden bediend, toonbeelden van kuisch en vroom leven, van toewijding en geloofsijver, die met Lindanus de vele misbruiken en de noodzakelijkheid eener hervorming van hoofd [2]) en leden der kerk erkenden,

---

[1]) Ph. A. Limborch, *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae*, Epist. LOLXXI, fol. 816: „Eens werd hij [een Dordsch predikant] vriendschappelijk door mij aangemaand, in zijn preeken den pausgezinden niets toe te dichten, wat niemand onder hen niet om het zeerst veroordeelt. Daarop vroeg hij mij, of ik de verdediging der papisten op mij wilde nemen? Ik antwoordde, dat er andere zaken te over zijn, die met grond gegispt kunnen worden en de waarheid geen leugens noodig heeft".

[2]) Zou dat niet te algemeen gesproken, te absoluut wezen? Wat Lindanus betreft: in 1565 werd deze uitmuntende priester door Georgius van Egmond, Bisschop van Utrecht, als Vicaris naar Friesland gezonden tot het houden eener kanonieke visitatie. Hij was den Friezen echter lang niet welkom. Door zijn ijver in het wraken van misbruiken, door het herstellen der kerkelijke tucht en het bestraffen van onwilligen haalde hij zich den haat, zoo van geestelijken als van leeken, op den hals. Men klaagde hem aan als een eerzuchtig man, „die weet noch te lichten noch te swaeren", niet te geven en te nemen, zouden wij zeggen. Zij jammerden over des

maar zonder de kerk zelve daarom minder lief te hebben en te eerbiedigen. Op het voorbeeld van dezulken nam ook de gemeente daar ter plaatse haar godsdienstplichten getrouw waar, en dwaalde van het geloof, dat haar zuiver geleerd werd, niet af. Naar aanleiding hiervan maken Dusseldorp en de Carmelieter monnik Bertius, ieder van den ander onafhankelijk, *een opmerking, die mij juist schijnt.* Zij zeggen: nog heden ten dage kan men zeer goed zien, wat voor pastoor de verschillende dorpen in Holland op het beslissend oogenblik, toen *de Hervorming in het gevolg der Watergeuzen binnendrong*, gehad hebben. *Die een waardigen zielenherder bezaten, zijn grootendeels de katholieke kerk getrouw gebleven. Die afvallig zijn geworden, wees zeker, dat die een slechten priester gehad hebben.* Zoo laat zich, in vele gevallen althans, het anders zonderlinge verschijnsel verklaren, dat men nog in geheel protestantsche streken enkele dorpen aantreft, die bij uitzondering roomsch gebleven zijn [1]). Soms liggen daarvoor andere oorzaken bij de hand — zij hebben misschien een roomschen ambachtsheer gehad — maar niet zelden toch zal de verklaring van Dusseldorp en Bertius de ware zijn.

Tegenover deze kern van katholiek leven onder de hoede van waardige geestelijken, vormde zich in dezen tijd te midden der algemeene onkerkelijkheid en onverschilligheid *een kern van protestantisme, die zich doorgaans iets vroeger of iets later tot calvinisme ontwikkelde.* Men wane niet, met Lindanus en veel andere katholieken, dat *dit protestantisme* uit de verdorvenheid der roomsche kerk [2]), uit haar misbruiken, en uit de ondeugden van haar leeraars en overheden geboren is. Geenszins. *Het protestantisme heeft een reden van*

---

visitator's inbreuken op gewestelijke rechten en privilegiën en rustten niet voor hij teruggeroepen werd. 't Geschiedde naar hun wensch, — Willem Lindanus werd dra tot Bisschop van Roermond verkoren.

[1]) Op een andere plaats, waar sprake is van eene visitatie van den Apost. Vicaris Sasbout Vosmeer in den achterhoek van Overijssel, waarvan Oldenzaal en Grol de voornaamste gemeenten waren, merkt de historicus op, dat „zijn invloed er tot op den huidigen dag aan het katholicisme, dat er heerscht, zichtbaar gebleven is". Zie: *Archief voor de Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht,* Dl. V, blz. 165—173.

[2]) Ik zou wel eens één bewijs willen zien aangevoerd voor de meening, dat L i n d a n u s en vele andere k a t h o l i e k e n der Roomsche Kerk-zelve verdorvenheid ten laste legden.

bestaan in zich zelf, een eigen levensbeginsel, een eigenaardig begrip van de betrekking tusschen God en den mensch, van kerk en geestelijkheid, van plicht en vroomheid. En daarom, al ware de roomsche kerk zoo rein gebleven als in haar bloeitijd, toch zou het protestantisme thans, nu de volheid des tijds daar was, ontstaan zijn en zich van de moederkerk losgemaakt en afgewend hebben. Dat staat voor mij althans vast. Het verval der roomsche kerk en de misbruiken, waarmee zij zich besmette, zijn sleehts als de aanleiding te beschouwen tot de afscheiding, die in geen geval lang had kunnen uitblijven".

De geringschatting, waarin de zestiende-eeuwsche geestelijkheid — deels terecht en voor een groot gedeelte ten onrechte — nederlag, schijnt dus voor prof. Fruin niets meer dan eene toevalligheid, die den weg hier baande voor het Protestantisme, dat in alle geval in aantocht was. Dat, om de zonden harer kinderen, de Moederkerk ten doode werd opgeschreven, het Katholicisme in ons vaderland dreigde ten onder te gaan, zou dus hoogstens eene omstandigheid geweest zijn, die het Protestantisme in 't gevlei kwam. Hetgeen, verrassend genoeg, den hisioricus niet weerhoudt „aan het eind van het tijdvak, waartoe zich onze beschouwing bepaalt, bij den dood van Sasbout Vosmeer in 1614" de herleving der Roomsche Kerk, de wederopluiking van het Katholicisme in Noord-Nederland te constateeren, reeds zoodra „de naaste opvolger van Vosmeer in zijn verslagen van den toestand in 1616 en 1617 getuigen kon, dat zijn geestelijken, bijna zonder uitzondering, zuiver in de leer, onbesproken van gedrag, onbaatzuchtig en volijverig voor het heil der Kerk en voor de verkondiging van het zaligmakend geloof leefden en streefden".

Nu houden velen het er voor, dat, zoo het aangehaalde getuigenis kon gegeven zijn van de XVe en XVIe eeuwsche clerici, — dat, zoo de geest van Geert Groote, Thomas a Kempis en Ruischbroek allen kerkelijken van hun tijd bezield had, de leerstellingen van Luther, Calvijn en Zwingli geen succes zouden gehad hebben. *Taceo turpissimam et abominabilem vitam cleri-*

corum illo tempore [1]), slechts zij herinnerd aan de meening van prof. Broere: „De onwetendheid moet ten tijde van Luther wel vrij sterk onder het volk geheerscht hebben, gelijk onder de lagere geestelijkheid, dewijl het anders onverklaarbaar zoude zijn, hoe eene leer, wier verschrikkelijke tegenstrijdigheid de protestanten in honderde sectes uit elkander jaagt, ooit of immer heeft kunnen wortel vatten" [2]).

Maar, al wil ook prof. Fruin bij 't einde van zijne beschouwing nog eens erkennen, dat „ware niet terzelfder tijd de oude middeneeuwsche kerk [?] zoo bitter in verval geweest en had haar geestelijkheid niet in die mate de algemeene achting verbeurd, de uitbreiding van het nieuwe geloof en van de nieuwe gezindheid zeker niet zoo verrassend snel zou zijn voortgegaan," — toch noemt hij het slechts „een zeggen der gemeente", dat „als bij den aanvang der kerkelijke beroerten een geestelijkheid, als die zij thans aan haar hoofd had, tegenover de kettersche leeraars en scheurmakers had gestaan, de zoogenaamde Hervorming in Nederland wel geen ingang gevonden, de overwinning althans niet behaald zou hebben". En „in tegenspraak met dat beweren" houdt professor vol te hebben opgemerkt, „dat het protestantisme onafhankelijk van de misbruiken der oude kerk ontstaan was, omdat de geestesrichting, die het vertegenwoordigt, bij den aanvang der XVIe eeuw in de Germaansche landen te algemeen was doorgedrongen, om zich niet te openbaren en trots elken tegenstand te vestigen".

Van Aitzema had gelijk: „Verscheydenheyt van geloof doet

---

[1]) Zie hierboven blz. 28.

[2]) *De Katholiek*, Dl. IX, blz. 309. En kardinaal Bellarminus: „*Annis aliquot antequam Lutherana et Calvinista haeresis oriretur, nulla ferme erat, ut ii testantur, qui etiam tunc vivebant, nulla (inquam) prope erat in judiciis ecclesiasticis severitas, nulla in moribus disciplina, nulla in Sacris Literis eruditio, nulla in rebus divinis reverentia, nulla propemodum jam erat religio.*" *Opera Omnia*, T. VI, col. 296 (Edit. Colon. 1617).

verscheydenlyck gelooven, oock in sichtbare, natuurlycke saeken. Alles is passiën onderworpen".

Het oud geloof ging schuil door de ergernissen van en aan kleingeloovigen, niet het minst door hen, die „het pausdom geenszins verlaten hadden maar van den pausdom verlaten waren" [1]). Dat is historie. En de opmerking van Dusseldorp en Bertius schijnt den scherpzinnigen Fruin dan ook juist, dat men later op verschillende dorpen zien kon, welken herder de gemeente had, toen „de Hervorming in het gevolg der Watergeuzen binnendrong. Die een waardigen zielenherder bezaten, zijn grootendeels getrouw gebleven. Die afvallig zijn geworden, wees zeker, dat die een slechten priester gehad hebben". Geen pleitrede voor het „nieuwe geloof".

Maar, ik heb het reeds aangestipt, *de onpartijdigheid van den geschiedschrijver*, hoe heilig ze den hoogleeraar zij, belet Dr. Fruin niet, vast te houden aan zijn persoonlijke meening, welke blijkt te wezen, dat „zich te midden der algemeene onkerkelijkheid en onverschilligheid een kern van protestantisme vormde, die zich tot calvinisme ontwikkelde" en dat „dit niet uit de verdorvenheid der roomsche kerk.... geboren is. Geenszins. Het protestantisme heeft een reden van bestaan in zich zelf, een eigen levensbeginsel.... En daarom, al ware de roomsche kerk zoo rein gebleven als in haar bloeitijd, toch zou het protestantisme, nu de volheid des tijds daar was, ontstaan zijn".

Daar is strijd tusschen de bevinding van den geschiedvorscher en de persoonlijke overtuiging van den hoogleeraar. En 't wil mij voorkomen, dat *de onpartijdigheid van den geschiedschrijver* geweld wordt aangedaan door eene geliefkoosde meening van den protestant. Zeker ware hem er veel aan gelegen, zoo de vraag bevestigend kon beantwoord worden, of het Protestantisme,

---

[1]) *Caspar Jansz. Coolhaes*, t. a. p. 't Zij herhaald, wijl ik geene meer teekenende uitdrukking ken.

onafhankelijk van omstandigheden, uit eigen kracht, alzoo door goddelijk karakter, de geesten veroveren, de harten vermeesteren, de wereld doordringen kon. Want, zoo ja, dan heeft de protestant gelijk, die zegt, dat de XVIe eeuwsche hervorming niets anders was dan de prediking van het gezuiverd Evangelium, eene terugkeer tot het oorspronkelijk Christendom. Dan zou het waar wezen, dat niet de Kerk, ten einde den haar toevertrouwden geloofsschat ongeschonden te bewaren, de onbevoegde hervormers heeft uitgestooten, maar dat daarentegen „het protestantisme.... zich van de moederkerk losgemaakt en afgewend" heeft, op welke uitspraak van den hoogleeraar ik nog in beroep zal komen. En dit uit de historie bewezen te zien door een gezag als van Robert Fruin, zou velen in den lande niet onwelkom wezen.

Het bewijs, dat het Protestantisme door zijn „reden van bestaan", zijn „eigen levensbeginsel" zich in alle geval baan gebroken zou hebben, schijnt de professor echter geleverd te achten door te verklaren, dat het voor hem althans vaststaat. Maar laten we al buiten bespreking, dat nu, na bijna drie eeuwen, het getal protestanten in de wereld tegenover de circa 240,000,000 katholieken nog niet sterk getuigt voor de levenskracht van de tegen de Moederkerk sinds bijna zoo vele eeuwen ongehinderd protesteerende kerken: 's hoogleeraars uiteenzetting van de quaestie leidt tot tal van vragen, aan welker beantwoording hij zich, zeker tot veler teleurstelling, onttrokken heeft.

Zie eens aan: herlees nog eenmaal „ . . . een kern van protestantisme, die zich tot calvinisme ontwikkelde. Men wane niet, dat *dit* protestantisme uit de verdorvenheid der roomsche kerk [?] geboren is. Geenszins. *Het* protestantisme heeft een reden van bestaan in zich zelf . . ." enz. Hebben we dus de leer van den Geneefschen hervormer voor *het* Protestantisme te houden? Het schijnt zoo. Maar wat dan zijn de tallooze andere secten en kerkgenootschappen, waaraan ons vaderland, als wellicht geen land ter wereld, sinds de helft der XVIe eeuw, zoo rijk was en

is, en die toch allen tegen de Moederkerk over staan, tegen haar protesteeren?

En dan: „het protestantisme zou [eerst] thans, nu de volheid des tijds daar was, ontstaan zijn"? Ook dat is de vraag. De „nieuwe leer" toch was niet nieuw. De XVIe eeuwsche hervormers waren zeer nauw verwant aan andere, die door tal van Conciliën, eeuwen lang vóór de Trentsche Kerkvergadering, veroordeeld werden.

Van den beginne der Kerk af zijn er altijd leeringen verkondigd tegen hare dogmata en traditie in en, nadat ze door haar anathema getroffen werden en te niet gingen, keerden zij dikwijls in nieuwen vorm terug, soms in niets veranderd dan in uiterlijken schijn. Terecht dan ook getuigt de historicus Fruin van het Concilie van Trente: „Zijn decreten hadden tweeërlei strekking; zij schaften tal van misbruiken af, die den geloovigen zoowel als den ongeloovigen aanstoot hadden gegeven, en herstelden de tucht in de kerk onder het versterkte monarchaal gezag van den Paus. Maar zij stelden tevens de leer der kerk opnieuw vast, geheel in den geest der aloude overlevering . . ."

Alzoo niet de Kerk, niet de Vaders van het Concilie waren afgeweken van de overlevering, niet zij hadden de van ouds verklaarde leer des Evangelies prijsgegeven. Maar de decreten van Trente stelden de leer der Kerk opnieuw vast in den geest der aloude overleveringen *„en onderscheidden haar op het scherpst van de nieuwe leeringen, door de protestanten op het uitsluitend gezag van den bijbel gegrond"* — en die elkeen vrijlaten de Schriften volgens individueele opvatting te verklaren.

Daarin ligt het juist en daarin alléén. De „roomsche kerk" was en is steeds dezelfde gebleven als ten dage harer stichting. Wèl hadden hare leden en zelfs hare priesters, zoo van de hoogste als laagste orde, ootmoedig te bekennen: *„Homo sum et humani nihil a me alienum puto"* [1]; wèl heeft zij, in het leven

[1]) „'k Ben mensch — wat menschlijk is zult ge ook in mij ontdekken."

geroepen voor allen tijd, immer met den tijd meêgeleefd; maar nooit is de Kerk afgeweken van de leer des goddelijken Meesters, welke zij ongeschonden heeft bewaard en gehandhaafd. Daarom had zij meermalen in den loop der eeuwen die leer opnieuw vast te stellen, te preciseeren, als ik het zoo noemen mag, tegenover hen, die, afwijkende van de aloude leerstukken en overleveringen, hun persoonlijke meeningen als waarheden verkondigden. En de hernieuwing, de reorganisatie, welke zij niet van anderen ontving, maar zelve bij monde der Trentsche Vaders tot stand bracht, betrof de zonen, die hunne Moeder schande aandeden als ontrouwe rentmeesters, valsche profeten, die het wee van den Meester, over degenen van wie de ergernissen komen, met driesten overmoed trotseerden; die, mochten zij al zeggen: „Heere, Heere, hebben wij niet in uwen naam geprofeteerd?" het vonnis te vreezen hadden: „Ik heb u nooit gekend, gaat weg van Mij, gij die de ongerechtigheid werkt" [1]). Er is hier geen spoor van eene „volheid des tijds", waarin het Protestantisme door zijn „eigen levensbeginsel" zou ontstaan zijn.

Buitendien vernemen we van de betrokken partij zelve, dat het Protestantisme der XVIe eeuw geen eigenlijke hervorming heeten mocht, wijl het te veel van het Katholicisme behield; dat het zich nu nog te ontwikkelen heeft, meer van de Moeder-

---

[1]) In 1534 schreef Erasmus aan George, Hertog van Saksen: „Ik zie onder 't voorwendsel van 't Evangelie een nieuw, driest en onbeschaamd geslacht opgroeien, wat eindelijk voor Luther zelf onverdragelijk worden zal". En Luther bekende: „Zevenmaal erger zijn zij onder den naam der vrijheid, dan zij waren onder de tirannie van den Paus." *Lutheri Opera omnia: Comment. in Epistola ad Gal.* t Zal dan ook niet zoo heel gemakkelijk wezen, volgens de doorzichtige bedoeling der bestuurders van het *Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke godsdienst*, de in hunne vergadering van Sept. ll. uitgeschreven prijsvraag te beantwoorden. Het genootschap vraagt: *Een critisch onderzoek naar het recht der bewering, dat de kerkhervorming der zestiende eeuw grootendeels de schuld draagt van de zedelijke verwildering in het daarop volgende tijdvak.*

kerk zich losmaken, verder van haar zich afwenden, krachtiger tegen Rome protesteeren moet. En daarbij blijkt alles behalve van ingenomenheid met „de kern van protestantisme, die zich tot calvinisme ontwikkelde".

„De vijanden, die de voortzetting der reformatie van kerk en theologie in onzen tijd in den weg staan, zijn het modern naturalisme ter eener, het geantiqueerd ortodoxisme ter anderer zijde", schreef de gevierde Van Oosterzee als XIXe stelling in zijn *Reformatie en Revolutie.* En 't is waarlijk geen geheim, dat menig predikant in onze dagen eene bekentenis zou kunnen afleggen als Cd. Busken Huet ten jare 1866 in zijn *Ongevraagd Advies:*

„De hervormde kerk als calvinistisch-protestantsche instelling heb ik nooit van harte liefgehad.. Van hare kenmerkende leerstukken kan ik mij niet herinneren er ooit een enkel onvervalscht gepredikt te hebben; doch wel herinner ik mij in een godsdienstig weekblad te hebben gezegd, dat in de XXXVII artikelen der gereformeerde belijdenis geen vijf woorden aangetroffen werden, die ik beschouwen kon als de uitdrukking van mijn persoonlijk geloof. Bij toeneming heb ik mij in der tijd tegen die belijdenis aangekant. In de laatste jaren bestond mijn catechetisch onderwijs aan de verstgevordenden onder mijne leerlingen hierin, dat wij te zamen den catechismus van Calvijn en de XXXVII artikelen lazen, en ik den aankomenden leden mijner gereformeerde gemeente met de stukken voelbaar maakte, dat het gereformeerd geloofsgebouw op vermolmde schragen rustte, geen enkel fragment daarvan meer bruikbaar was voor den tegenwoordigen tijd, en wij te samen naar iets stevigers en eerwaardigers hadden om te zien. Vooral aan de bijna volwassen jongens zocht ik in te prenten, dat de wapenrusting van Calvijn eene geheel onvoldoende bescherming tegen de verzoekingen van hun leeftijd aanbood. Op dezelfde wijze ging ik met de bijbelsche geschiedenis te werk. Al de historische boeken van Oud en Nieuw Testament werden gelezen, nagelezen en, gelijk van zelf spreekt, onhistorisch bevonden....

Mijn openbare prediking was evenredig aan dit godsdienstig onderwijs in de leerkamer. In tien of twaalf jaar tijds heb ik het middel gevonden van onder het klankbord van een gereformeerden

kansel de gereformeerde dogmatiek hoofdstuk voor hoofdstuk in den ban te doen. Desgelijks bestreed ik beurtelings de echtheid van al de voornaamste verhalen van het Nieuwe Testament, en wederlegde in de week, in eene vrijwillig daartoe ingevoerde en verkeerdelijk aldus genaamde bijbeloefening de brieven van Paulus. Van mijne prediking moet ik dit nog aanstippen, dat geene gelegenheid om iets klemmends te zeggen over de nietigheid van den Doop of het zuiver ceremoniëel karakter van het Avondmaal ooit door mij ongebruikt gelaten is.

Hoe is het mogelijk, zal men vragen, dat mijne gemeente met haar kerkeraad aan het hoofd tien jaren lang zoo iets geduld heeft, en ik zelf ten slotte nog de eerste geweest ben om van heengaan te spreken?

Toch is dat verschijnsel zoo onverklaarbaar niet. Er was namelijk eene zaak, die ik waarlijk liefhad, en wier verkondiging nog den weg baande naar het gemoed van al degenen, die even weinig op de gereformeerde kerk gesteld waren als ik. Het was een christendom van *eigen mengsel*, meer dan van eigen maaksel, samengesteld uit denkbeelden .... van professor Scholten [1]), van professor Reus en van professor Vinet. Zonder het zelf te weten predikte ik het godsbegrip van Spinoza, versierd met het nieuw-testamentisch etiquet: Onze Vader, die in de hemelen zijt".

Wat ik juist in een betoog, dat de Kerk niet aansprakelijk kan gesteld worden voor de afdwalingen harer bedienaren, voorheb met dat breed citaat uit Huet's bekentenis? Niets anders dan het „eigen levensbeginsel" van het Protestantisme te ontdekken, wijl de bedienaar des woords, niet alleen geduld werd de grondwaarheden der christelijke leer als verdichtselen voor te stellen aan de jongelingschap en te bestrijden in de plaats, waar hij geroepen was ze te leeraren, maar „zelf ten slotte nog de eerste was om van heengaan te spreken".

De Moederkerk daarentegen, heeft het woord van haren god-

---

[1]) Bij diens aftreden als hoogleeraar vereerden zijn studenten hem tot zijn groot genoegen een buste van Spinoza.

delijken Stichter steeds nageleefd: „Wie niet voor Mij is, is tegen Mij". Wel heeft zij, zooals de historicus uit de decreten van het Trentsche Concilie besluit, tot het bereiken van goede doeleinden, veranderingen of wijzigingen òf zelf ingevoerd òf toegelaten in hare tucht en in die wetgeving, die samenhangt met tijden en omstandigheden. Maar eene verandering of wijziging harer uitspraken, waarbij het een ieder geoorloofd wezen zou aan de daarin vervatte leerstukken zijn eigene interpretatie te geven, kon zij nimmer dulden. Wie zulk eene vrijheid begeerde, sloot zij buiten hare gemeenschap. En zoo was het de Kerk, die zich van het Protestantisme afwendde, niet omgekeerd, zooals prof. Fruin het doet voorkomen.

Die *kleinigheid* dient goed in 't oog gehouden, terwijl we zoo ver gekomen zijn, dat de leden van Teyler's godgeleerd genootschap in hunne vergadering van 19 Oct. ll. de prijsvraag hebben uitgeschreven: „Wat blijft er bij den tegenwoordigen stand der Nieuw-testamentische critiek historisch zeker aangaande den persoon en het leven van Jesus?" [1])

---

[1]) Aan de *N. R. Courant* van 24 Nov. ll. schreef haar Berlijnsche correspondent: „Gelijk men zich zal herinneren, heeft de Algemeene Synode alhier eene buitengewone zitting gehouden, om eene beslissing te nemen aangaande een nieuw formulierboek voor de Evangelische kerk in Pruisen. Een hoofdpunt van strijd daarbij was de vraag, hoe het Apostolicum [wat men in Nederland noemt: „de twaalf artikelen des geloofs"] daarin moest worden opgenomen. Er deed zich eene krachtige beweging gelden tegen de opneming der oude „Apostolische Geloofsbelijdenis", als niet meer in overeenstemming met de resultaten van het nieuwe theologisch onderzoek. Daartegen verhief zich eene nog krachtiger contra-beweging der vaster in het geloof staande mannen, die ten slotte in de hoofdzaak de overhand behielden, ofschoon met eenige concessiën ter wille van den lieven vrede.

Nauwelijks had de Synode hare besluiten definitief vastgesteld, of daar liet de staathuishoudkundige, professor Meitzen, anders in politieke en kerkelijke dingen tamelijk mak, in eene zijner voorlezingen zich ten opzichte van het Apostolicum iets ontvallen, waarvan het nog onzeker is, in welke bewoordingen het werd ge-

Ziedaar dan in zijn ontwikkeling het Protestantisme, dat in de XVIe eeuw tegenover het Katholicisme stelling nam en van hetwelk het voor prof. Fruin vaststaat, dat het krachtens zijn „eigen levensbeginsel, zijn eigenaardig begrip van de betrekking tusschen God en den mensch, van kerk en geestelijkheid, van plicht en vroomheid", onafhankelijk van omstandigheden zou ontstaan zijn en zich werkelijk, trots elken tegenstand, gevestigd heeft.

Redelijker echter, dan die geliefkoosde persoonlijke meening van den protestant te deelen, komt het mij voor zich te houden aan de bevinding van den geschiedvorscher, „een zeggen onder de gemeente, — dat als bij den aanvang der kerkelijke beroerten eene geestelijkheid, als die zij thans [bij 't verscheiden van den Apost. Vicaris Sasbout Vosmeer] aan haar hoofd had, tegenover de kettersche leeraars en scheurmakers had gestaan, de zoogenaamde Hervorming in Nederland wel geen ingang gevonden, de overwinning althans niet behaald zou hebben".

fr. A. VAN KERKHOFF, o. c.

(*Wordt vervolgd.*)

---

zegd. Naar de bewering van een zijner hoorders had hij ongeveer verklaard, dat het twijfelachtig was, of de mannen, die in de Algemeene Synode het Apostolicum hadden aangenomen, zelf geloofden aan hetgeen zij er van zeiden; „zelfs de oude boerenvrouwen, wanneer zij uit de kerk kwamen, meenden: „nu ja, met het Apostolicum *ist es so eine eigene Sache.*"""

Dr. W. J. F. NUYENS.

EEN KARAKTER- EN LEVENSSCHETS.

Toen in Maart 1889 Jos Alb. Alberdingk Thijm aan het katholieke Nederland ontviel, er eene leegte achterlatende, die nog niet is aangevuld, schreef Dr. W. J. F. Nuyens in het buitengewoon nommer hetwelk het weekblad *De Amsterdammer* aan de nagedachtenis van dien grooten Amsterdammer wijdde, onder den titel: „Geen Rouwkrans", het volgende over zijn overleden vriend:

„De gewoonte om kransen neer te leggen op het graf van dierbare overledenen, heeft nooit mijne bewondering kunnen opwekken. De wijze hoe en wáárop zij geplaatst zijn, b.v. op het Kerkhof van Laeken en op dat van andere steden, hebben, dunkt mij, iets wat eer tegenzin dan geestdrift opwekt. Ik voor mij, houd veel meer van het statige, hart- en zielverheffende *Requiem*. Maar... evenwel het zou onheusch wezen om de uitnoodiging af te slaan, nu het geldt een dierbaren vriend, voor wien het *verleden* niets meer is, maar die altijd *blijft*, zooals wij hopen en vast vertrouwen, *in eeuwige rust*.

Ik zal dus geen rouwkrans neerleggen op het graf van Joseph Albert Alberdingk Thijm, doch ik zal eenige weinige herinneringen aan hem ten beste geven, op verzoek van de redactie van *De Amsterdammer*, en dat enkel den persoon van ééne zijde beschouwend.

Op zekeren dag, misschien twintig jaar geleden, wandelde ik, die toen juist eene der *Literaire Fantasieën* van Cd. Busken Huet onder de oogen had gehad, met J. A. Alb. Th. de straten van Amsterdam door. Ik: „Behoort Busken Huet tot uwe huisvrienden?" — Hij: „Ik heb hem nooit in mijn huis gezien. Maar hoe vraagt gij dit?" — Ik: „Omdat B. H. u zoo juist schildert, alsof hij u kende,

doch alleen van ééne zijde uwer persoonlijkheid." — Zoo is het. Busken Huet heeft J. A. Alb. Thijm zeer juist geschilderd van ééne zijde en verder niet. Zoo één zijner vrienden, die niet tot zijn bloedverwanten behoort, J. A. Alb. Th. heeft gekend van meer dan ééne zijde dan ben ik het: door meer dan een drie en dertigjarig verkeer; door strijden onder één vaandel; door lief en leed; door éénheid en toch vele verscheidenheid in levensopvatting, in beoordeeling van kunst, van wetenschap, van letteren, van politiek" enz.

Na deze inleiding overgaande tot een kleine karakterteekening van zijn vriend, zegt Dr. Nuyens:

„De Thijms waren op het einde der XVIIIe eeuw, misschien nog vroeger, eene zeer geachte familie. Waarschijnlijk zou zij behoord hebben tot de patricische familiën (om mij zoo uit te drukken), waren ze niet getrouw gebleven aan het voorvaderlijk geloof. Als Roomschen konden zij noch ambten, noch bedieningen bekleeden, moesten zij immers in zolderkerkjes nog hun godsdienst blijven oefenen, zelfs nog jaren en jaren, nadat reeds de vervolging had opgehouden. Hoe J. A. Alberdingk Thijm in zijne letterkundige juweeltjes (in de *Katholieke Volksalmanak*) bezield is geweest door zijne herinneringen aan het lijden en strijden van het katholieke voorgeslacht, is algemeen genoeg bekend. De godsdienst zijner moederlijke voorvaderen is hem altijd heilig gebleven en de gedachtenis daaraan heeft altijd den dichter en den nog voortreffelijker prozaschrijver bezield.

Na de R. Katholieke Kerk stond niets bij hem meer op den voorgrond dan het gevoel van Amsterdammer te zijn. Hij beminde die stad in hare groote personen, in hare oude familiën, in haar grootsch verleden; doch hij beminde haar niet minder in hare oude geveltjes, in hare overgebleven gebouwen van de XVIe en XVIIe eeuw. En het meest beminde hij haar in hare kunstschatten. Hij beminde haar in den drossard Hooft, al ware deze ook een vervolger der „paepsche stoute superstitiën" — zulks vergat J. A. Alb. Th. in Hooft — maar het meest beminde hij Amsterdam in Vondel.... zoo bleef hij zijne herinneringen èn als Katholiek èn als Amsterdammer getrouw, toen hij in 1848, in 1853, een „liberaal" en een papo-Thorbeckiaan was en bleef. Trouwens in die dagen waren wij, R. K., het schier allen."

Hier breek ik dit, misschien wat al te lang, citaat af, hetwelk ik alleen dáarom heb aangehaald, omdat zeer veel van hetgeen Dr. Nuyens daarin over Alberdingk Thijm zegt, geheel en al op op hem toepasselijk is, en omdat de aanhef van het artikel reeds terstond zijn karakter in een zijner bijzondere begrippen aantoont, — waarover evenwel later.

Evenals Alb. Th. was hij in de eerste plaats katholiek; katholiek door volle overtuiging, katholiek door familietradities, en in zijn geloof versterkt en gestaald door zijne bewondering voor zijne en onze katholieke voorvaderen, die, trots alle vervolgingen, plagerijen, plakkaten en achteruitstellingen, getrouw waren gebleven aan het geloof, het erfdeel der vaderen.

En evenals A. Th. in de tweede plaats altijd en in alles Amsterdammer was, zijne geboortestad lief had in hare gebouwen en kunstschatten, in hare beroemde mannen en in hare overleveringen, zoo was Nuyens in de tweede plaats altijd en in alles Nederlander, en had hij zijn land lief; niet slechts het Nederland der elf provinciën, waar zijn geboortewieg stond, maar het Nederland der zeventien provinciën, ook dat afgescheiden gedeelte van Nederland, waar de bakermat van zijn geslacht stond. En al werd hij ook — omdat hij, de waarheid huldigende, veel had doen verloren gaan van den aureool, waarmede traditie, fantasie en eenzijdige geschiedschrijving het hoofd van den Zwijger had omweven, en den opstand tegen Spanje bleef beschouwen als eene revolutionnaire daad, — door velen in den lande voor een verrader, een vaderlandlooze, en veel erger uitgekreten, toch was hij met hart en ziel aan het huis van Oranje verknocht, toch was hij door en door koningsgezind, toch beminde hij zijn land en hare historie — zelfs die, welke verhaalt van het lijden en strijden, van het bangen en vreezen zijner voorvaderen.

Maar evenals Busken Huet in zijne *Literarische Fantasieën* J. A. Alb. Th. slechts van ééne zijde beschouwde, zoo is ook Dr. Nuyens aan zijne land- en tijdgenooten slechts van ééne zijde vertoond;

die éénzijdigheid blonk zelfs sterk uit in de vele artikelen, hoe waardeerend en vereerend ook voor hem, welke de katholieke en andere bladen na zijn verscheiden aan hem gewijd hebben; zelfs begint de legende hem reeds in een soort van nevelig waas te hullen. Ik ben zeker, dat mijn broeder, hadde hij het kunnen vooruitzien, de eerste zou geweest zijn om daartegen zijne stem te verheffen. Ik durf niet verzekeren, dat ik in deze studie al het licht en het volle licht op zijne persoonlijkheid zal laten vallen, maar ik zal er toch zeer veel in geven, wat tot uitgangs- of aanknoopingspunt zal kunnen dien voor degenen, die Dr. Nuyens zouden willen schetsen in de lijst van zijn tijd en zijne tijdgenooten. Ofschoon twintig jaren jonger dan hij, ben ik toch van alle broeders en zusters diegene, die het meest met hem verkeerd heb, sedert de jaren, toen zijn naam een grooten klank begon te krijgen, en die hem in zijn dagelijksche doen en laten het best heb leeren kennen, daar onze andere broeder en zusters toen reeds meerendeels het huis onzer moeder hadden verlaten, waar ik met mijne beide jongste zusters — thans reeds bij God — achterbleef. Honderden malen heb ik hem vergezeld op de moeielijke en vermoeiende tochten naar zijne patiënten, en dan legde hij zijne boeken in een hoekje van het rijtuig en keuvelde en praatte hij uren met mij over veel zaken en dingen, waarvan ik toen misschien nog niet de volle beteekenis begreep, maar die, hoe onbestemd aanvankelijk dan ook, toch in mijn geest drongen om later in duidelijke vormen en als verwerkt en tot een geheel samengekneed, in mijn geheugen terug te keeren [1]). Ofschoon steeds kort, ja vaak laconisch in zijne correspondentie en slechts dan schrijvende, wanneer er reden tot schrijven bestond, heb ik toch een aantal brieven, die soms door een enkele zinsnede, een enkel woord, hem geheel kenmerken.

---

[1]) In den zomer van 1867 — eer ik naar Rome ging om mij bij het regiment pauselijke Zouaven te vervoegen — vertoefde ik een maand of drie onder zijn dak en vergezelde ik hem bijna dagelijks op zijne doctorsvisites.

In het laatst van 1886 en het begin van 1887 voerden wij echter eene tamelijk drukke correspondentie en toen ook zond hij mij eene vrij uitgebreide reeks aanteekeningen, hem en zijne werken enz. betreffende, waaruit ik nu vooral veel zal putten, zoodat een groot gedeelte van deze studie kan beschouwd worden als zijne auto-biographie, slechts door mij in een eigen gewaad gestoken, toegelicht en aangevuld uit eigen ervaring en eigen kennis van zijn persoon en zijne persoonlijkheid.

In zijn hierboven aangehaald artikel over J. A. Alberdingk Thijm doet Dr. Nuyens vooral uitkomen, dat zijn vriend aan zijne afkomst, aan zijne familie-overleveringen en aan zijne groote liefde voor zijne geboortestad die trouw aan het geloof der vaderen, dien kunstzin, die piëteit voor den roem en de eer der vaderen te danken had, welke hem, geholpen door de heerlijke gaven, die God hem geschonken had, tot zulk eene eminente persoonlijkheid stempelden, en uit deze opvatting blijkt reeds voldoende — al wisten wij het niet uit zijne eigene woorden — hoeveel hij voor zich-zelven hechtte aan die familie-overleveringen, aan dat voorvaderlijk geloof, die hem tot zijne studies, tot zijn historischen arbeid, tot zijn onverpoosd arbeiden voor de katholieke zaak, hem boven alles dierbaar, aanzetten.

Inderdaad er is, zooal niet voor de begaafdheid, dan toch voor het karakter, veel gelegen in eene reeks van generaties, die, in dezelfde overleveringen groot gebracht, dezelfde trouw aan God en vaderland, dezelfde deugden als voorvaderlijk erfgoed beoefend hebben. De aristocratie en de adel heeft geen andere beteekenis en waarde dan deze: daarom verdienen zij dan ook alleen dan achting, wanneer zij inderdaad ἄριστοι „de besten" zijn en het „noblesse oblige" niet slechts op hun schild, maar ook in hun hart dragen.

Volgens eene constante overlevering, die zoowel bij den Noordnederlandschen als bij den Zuidnederlandschen stam in denzelf-

den vorm voortbestaat, bekleedde het geslacht Nuyens reeds in de XIVe eeuw vrij aanzienlijke betrekkingen in eenige der Vlaamsche gemeenten van het tegenwoordige België en zou het vooral in de stad Lier zijn hoofdzetel hebben gehad De in 1893 te vroeg aan de wetenschap en zijne talrijke vrienden ontvallen rijksarchivaris in de provincie Limburg, de zeereerwaarde heer Jos. Habets, heeft uit oude klooster-archieven drie kronijkjes van het Sint Agnietenklooster der orde van den H. Augustinus te Maeseijck uitgegeven, waarin het volgende wordt vermeld:

„*Item in 't jaer ons Heren MvijfCLIII* [1553] *doe waes suster Hillieken Nuyens subprioresse op Sinte Barnabasdach... Item in 't jaer doe men scref Mvijfhonderd en LXXVII* [1577] *den XIX dagh Maert soe ist suster Hilliken Nuyens geapsolveert van haar officie en subpriorscap.... Item in 't jaer ons Heren doe men scref Mvijfhondert en LXXXV* [1585] *soe is mijn lief broeder mr. Micheel Nuyens gestorven op Sinte Franciscusdagh. Hi had onsen convent geleent hondert daelres, ende doe hi gestorven was, soe begeerde ich van den testamenteurs ende vrunden dat si dat den cloester wolden laeten, om voer hem te bidden en sijn jaergetijt te halden voor hem en zijne alders, dat welck si belieft en geconcenteert ende bescreven hebben.*"

Deze Hilliken Nuyens, de subprioresse van het klooster te Maeseijck, is de schrijfster geweest van het kronijkje, waaruit wij dit hebben overgenomen. Haar broeder, Mr. Micheel Nuyens, schijnt een welgesteld man te zijn geweest, en de familie niet onbekend in het voormalig gedeelte van het bisdom Luik, dat thans de Belgische provincie Luik uitmaakt.

Een tak der familie Nuyens schijnt toen in deze streek inheemsch te zijn geweest, althans men vindt opgeteekend:

„*Henrick van Meeuwen, Erfscholtis der stad Bree*
gehuwd met
Aleyda Nuyens
Hun zoon Henric, geboren te Bree, Januari 1566".

De overlevering, in de familie bewaard gebleven, dat zij reeds

in het jaar der beeldstormerij (1566) in Brabant woonde en als paepsch-gezind bekend stond — van welke traditie mijn broeder reeds gewag maakt in den brief aan J. A. Alberdingk Thijm, die als voorrede voorkomt in het eerste deel der *Nederl. Beroerten* — zou derhalve door deze documenten bewaarheid worden.

Een ander document vindt men bewaard in de archieven van de stad Lier, dat tot titel heeft: *Attestatiën en Procuratiën.* Onder die *attestatiën* vindt men er eene, gedagteekend van den 15 October 1630. Het stuk bevat de attestatiën van vijf getuigen, die verklaringen hebben afgelegd omtrent het verscheuren en het vernielen der stads-privilegiën van Lier en omtrent de plaats in de Sint Gomaruskerk, waar zij bewaard waren geweest. Die plundering was geschied door de Geuzen, die meester waren van Antwerpen en onder den zeer calvinistisch gezinden burgemeester van Antwerpen, Junius, naar Lier zijn gekomen en aldaar in de St. Gomaruskerk hebben geplunderd en gebeeldstormd. Onder die vijf getuigen behoorde ook

„*Meester Henrick Nuyens, oudt-schepen en rentmeester der voorschreve Stadt* [Lier] *ende tegenwoordich deken van der Laecken-Halle ende kerkmeester der voorschreve kerken, oudt omtrent LXVI jaren*" (in 1630).

De familietraditie, bij den Hollandschen zoowel als bij den Belgischen tak — waarover later — bewaard gebleven, dat de voorouders „van de beeldstormerij hadden weten te vertellen", is dan ook door deze *attestatie* bewaard gebleven.

In 1750, of daaromtrent, is een der familieleden van Hoogstraten, uit de provincie Antwerpen, naar Amsterdam vertrokken, om in de geneeskunde te gaan studeeren. Als dusdanig vindt men hem dan ook vermeld in het album van het Atheneum Illustre van Amsterdam. In die stad vestigde hij zich ook later en huwde er de dochter van een chirurgijn, die „van vader op zoon" reeds ingeschreven was in het chirurgijnsgilde te Amsterdam.

De afstammelingen van dezen Cornelis Lodewijk Nuyens, hebben zich zeer talrijk over de provinciën Noord- en Zuid-Holland en Utrecht verspreid, waar zij voor eenige jaren, op zeer weinig uitzonderingen na, de geneeskunde uitoefenden.

Aan dat verblijf van de familie Nuyens te Hoogstraten, is nog eene traditie verbonden, die zoowel bij den tak in Noord-Holland, als bij dien in Noord-Brabant (Oosterhout) en in België (Mechelen, Antwerpen enz.) is bewaard gebleven, n.l. dat Maximiliaan, graaf van Hoogstraten, peter zou geweest zijn van een der kinderen van een Nuyens, en dat daarom ook steeds in de familie een der zonen den naam van Maximiliaan draagt — zooals b.v. het geval is met schrijver dezer studie.

Toen de schrijver van de *Geschiedenis der Nederl. Beroerten* in 1863 naar het Katholiek Congres te Mechelen was gegaan, vooral ook, zooals hij verzekerde, om Montalembert te hooren, voor wien hij altijd en quand même eene groote vereering is blijven koesteren, maakte hij daar ook kennis met den Belgischen tak der familie Nuyens, bij wien hij dezelfde tradities bewaard vond als bij den Noord-Hollandschen. Twee zoons van deze familie woonden later te Antwerpen, waar de een onder-pastoor (kapelaan) in St. Amandus-parochie was, en de andere, den algemeen in de familie voorkomenden naam Frans dragende, zich als dokter vestigde. Toen ik in Antwerpen woonde, kwam ik met deze stamverwanten zeer veel in aanraking, en ook bij hen waren dezelfde overleveringen bewaard gebleven, en zij wilden niet anders dan als *cousin* worden aangesproken. Een bezoek, dat ik eens aan Lier bracht, als de vermoedelijke bakermat onzer familie, leerde mij, dat ook daar de naam en de traditie in eere stonden en ik meen zelfs dat de burgemeester van Lier mij vertelde, dat er ook nog een Nuyensstraat bestond [1]).

[1]) Vreemder is het zeker dat te Bordeaux een Nuyenskaai, Quai Nuyens, bestaat. Ik heb nog geen gelegenheid gehad onderzoek naar den oorsprong te doen.

Deze mededeelingen, van geheel privaten aard, mogen misschien overbodig schijnen, maar ik heb toch gemeend ze te moeten doen, omdat in den laatsten tijd in de bladen herhaaldelijk gewag is gemaakt van den oorsprong der familie, waartoe de schrijver der *Nederl. Beroerten* behoorde, en ook omdat zij aantoonen, hoe ettelijke familie-overleveringen kunnen voortduren, hoe in burgerlijke families, zoowel als in aanzienlijke, de herinneringen aan den gemeenschappelijken band, die Noord- aan Zuid-Nederland bindt, niet wordt vergeten, evenmin als zulks het geval is geweest bij de katholieken in de Zeven Geünieerde Provincies met de herinneringen omtrent het „lijden en strijden der vaderen" ter bewaring van het geloof. Bovendien hebben die tradities zeker veel invloed gehad op den lateren historischen arbeid van Dr. Nuyens en zijn zij misschien de eerste prikkel geweest tot zijn historisch onderzoek.

Bovengenoemde Cornelis Lodewijk Nuyens, die in de tweede helft der vorige eeuw naar Amsterdam kwam en daar met eene chirurgijns dochter huwde, was onze over-grootvader. Een zijner zoons, Franciscus Ludovicus, schijnt zich als geneesheer in de omstreken van Leiden te hebben gevestigd, want den 11den November 1801 werd hem te Koudekerk a/d Rijn een zoon geboren, Wilhelmus Martinus, die onze vader werd. Deze Franciscus Ludovicus schijnt zich later te de Rijp, tusschen Purmerend en de Beemster, metterwoon te hebben neergelaten, althans twee zijner dochters zijn daar gehuwd en daar huwde ook zijn zoon Wilhelmus Martinus in 1822 met Catharina Maria Grippeling — onze onvergetelijke moeder.

Over zijne afstamming van moederszijde zegt mijn broeder in den reeds vermelden brief aan J. A. Alberdingk Thijm, in het eerste deel van zijne *Gesch. der Nederl. Beroerten:* „De voorvaderen mijner moeder behoorden tot den Noord-Hollandschen landbouwerstand, die van geslacht tot geslacht in dat gewest gevestigd is gebleven". In deze qualificatie van den stand,

waartoe zijne voorvaderen van moederszijde behoorde, is mijn broeder niet geheel en al juist geweest; ik geloof hier aan een *lapsus calami* van zijnen kant.

De landelijke bevolking in Noord-Holland wordt aangeduid door de benamingen bouwers- en boerenstand. Wat daartoe niet behoort is ambtenaar (notaris, burgemeester enz.), onderwijzer, geneesheer of geestelijke. De bouwers of landbouwers zijn, zooals de naam genoegzaam aanduidt, zij, die den groente- en zaadbouw drijven, een zeer belangrijke tak van bedrijf in de streken tusschen Hoorn en Enkhuizen, vanwaar vooral Amsterdam geproviandeerd werd, door de schepen — kagen genoemd — die uit Broekerhaven de voortbrengselen van den bodem naar de hoofdstad vervoerden. Over het algemeen waren die landbouwers welgestelde lieden, die geheel of gedeeltelijk *eigen* grond bewerkten, ofschoon zij voor minder welvarend doorgingen dan de eigenlijk gezegde boeren, die zich uitsluitend of hoofdzakelijk op de zuivel-producten en veeteelt toelegden en hunne voortbrengselen — de zoo hooggeroemde Edammer kaas en de boter — naar de markten te Purmerend, Hoorn en vooral Alkmaar brachten en, in mindere mate, ook naar Enkhuizen en Edam.

Deze Noord-Hollandsche boeren — meestal eigenaars van hunne hoeve en landerijen — waren, het is genoegzaam bekend, zeer welgestelde lieden, die eene weelde en een rijkdom tentoonspreidden waarvan men in de andere provincies — met uitzondering misschien van Zuid-Holland en Friesland — geen begrip heeft, vooral in tijden, die minder gedrukt waren voor den boerenstand, dan tegenwoordig het geval is. Tot dezen boerenstand behoorden onze voorouders van moederszijde.

Ik heb onzen grootvader van moederszijde niet gekend; des te beter evenwel onze grootmoeder, die, weduwe zijnde, met eene dienstbode te de Rijp woonde, terwijl zij hare landerijen en boerderij verpacht had. Zij was nog op hoogen leeftijd eene schoone, eerbiedwaardige en zeer beschaafde vrouw, met een

waarlijk deftig voorkomen. Later, bij het stijgen der jaren, is zij gaan inwonen bij haar eenigen toen nog in leven zijnden zoon, die geneesheer te Overveen bij Haarlem was, en ten wiens huize zij in 1855 of '56 is overleden.

Wilhelmus Martinus Nuyens huwde dan in 1822 met Catharina Maria Grippeling. Het jonge paar vestigde zich te Avenhorn, een dorpje halverwege Alkmaar en Hoorn, waar den 28en Augustus 1823 hun oudste kind, Wilhelmus Joannes Franciscus, geboren werd. De eenvoudige woning, eene echte landbouwerswoning, bestond voor weinige jaren nog. Niet lang na de geboorte van hun eerste kind moeten de echtelieden Nuyens evenwel Avenhorn verlaten hebben, om zich te Grootebroek, een zeer welvarend dorp tusschen Hoorn en Enkhuizen gelegen, te vestigen, waar de vooruitzichten voor den jongen geneesheer zeker veel beter waren dan te Avenhorn. Al de andere kinderen — wij zijn met ons dertienen geweest — werden te Grootebroek geboren. Te Grootebroek werd een zeer groot en fraai huis betrokken — zeker het grootste van het dorp — welks latere bestemming ik elders breedvoerig heb geschetst [1]).

Ik heb mijn vader niet gekend. Hij stierf, toen ik nog geen twee jaren oud was, zijne weduwe met zeven kinderen achterlatende, terwijl weinige weken na zijn dood nog een zoon geboren werd, die evenwel op den leeftijd van ongeveer twee jaren stierf. Niet alleen bij de zijnen, maar ook onder zijne dorpsgenooten werd hij zeer betreurd. Hij was een kundig geneesheer, een overtuigd en vurig katholiek, een vriend en weldoener der armen, en nog vele jaren na zijn heengaan werd hij met achting en eerbied herdacht door de oudere dorpsgenooten, die hem in zijn werkzaam en nuttig leven gekend hadden.

Onze moeder was eene brave en echt christelijke vrouw, met

---

[1]) Zie: *Eenige jaren Katholiek Levens uit een Noordhollandsch dorpje*, in het *Jaarboekje van Alberdingk Thijm*, jaarg. 1891.

een onwrikbaar geloof, waarvoor zij de grootste offers zou gebracht hebben — en ook inderdaad bracht. Toen ik in 1867 hare toestemming verzocht om dienst te mogen nemen in het pauselijk leger, schreef zij mij: „Ga, mijn jongen! hoe ongaarne ik u ook van mij zie gaan, wil ik uw wensch om onzen H. Vader ter hulp te snellen, niet weerstaan. Mocht God het offer uws levens vragen, ik zal het Hem gaarne brengen". Ofschoon niet zijnde wat de wereld geleerd noemt, bezat zij toch een zeer ontwikkeld verstand en een gezond oordeel; eene ware beschaving, wars van al wat maar eenigszins naar ruw, ongemanierd of onfatsoenlijk geleek; zoodat dan ook nooit, voor zoover ik mij kan herinneren, een ongetogen woord in ons huis gehoord werd. Zij bezat eene degelijke godsvrucht, die evenwel afkeerig was van uiterlijk vertoon, en een Godsvertrouwen, dat werkelijk bewondering afdwong. Zonder ooit te straffen, wist zij allen te doen gehoorzamen; daarbij was zij nooit overstreng of stug. Integendeel: zij was de meest liefhebbende moeder, die men zich uitdenken kan. Zij moet in hare jeugd een schoone vrouw zijn geweest en zij was het nog, toen zij reeds begon te grijzen. Na den dood van onzen vader is haar leven zwaar en moeielijk geweest en heeft zij veel geduld en geleden, niet door of om hare kinderen, maar ter wille van hen. Gedurende de vijf-en-twintig laatste jaren is haar leven een leven van afzondering, dulden en bidden geweest. Zij was waarlijk „de sterke vrouw" waarvan de H. Schrift spreekt. In bijzonderheden hierover zal ik niet treden; zij heeft alles vergeven en ook wij hebben vergeven en trachten veel te vergeten. Evenwel kan ik dit niet schrijven, aan dit alles niet denken, zonder dat ik mijne oogen voel vochtig worden.

Het was niet te verwonderen, dat in zulke omgeving, waar zoowel van vaders- als van moederszijde de familieoverleveringen van veel leed en lijden der vaderen wisten te spreken; in dat gedeelte van Noord-Holland, waar de gruwelen, door Sonoy en Lumey gepleegd, zoo levendig in de herinneringen des volks

waren gebleven; waar men in de onmiddellijke nabijheid van de woonplaats nog de „Moordenaarsbrug" (te Lutjebroek) aanduidde, waaraan een pastoor door de woeste benden van Sonoy werd opgehangen; waar in den mond des volks nog het rijmpje liep:

„De Pastoors worden in Alkmaar gevangen;
Maar in Enkhuizen gehangen!"

't is niet te verwonderen, zeg ik, dat al deze herinneringen, gevoegd bij den moeielijken binnenlandschen strijd sedert 1840 en later, op den geest van den jongen Nuyens een diepen indruk moesten nalaten. Men leze hierover wat hij later schreef in zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk van 1815 tot op onze dagen*, wat hij later te boek stelde in zijne *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten*, en men zal op elke bladzijde de echo weervinden van deze indrukken.

Over de eerste leerjaren van mijn broeder is mij weinig bekend. Zeker heeft hij eerst de dorpsschool bezocht, waarna hij aan het gymnasium te Enkhuizen zich voor de hoogere studiën voorbereidde [1]).

Toen hij eene levensbestemming moest kiezen — zoo zegt hij zelf in de mij verstrekte aanteekeningen — wenschte hij in de letteren en later in de daarmede verwante staatswetenschappen te studeeren, ter liefde van de historie. Bij den vader was evenwel de indruk van achteruitstelling der katholieken zeer diep geworteld. Zijn woord was: „Voor iemand zonder fortuin, zonder invloedrijke familierelaties en dan... katholiek, is er in de letteren geen vooruitzicht, dan hoogstens om, ergens in Noord-Brabant, rector te worden aan een Latijnsch schooltje".

Men vergete niet, dat zulks gezegd werd in 1840; toen wel is waar de vrede met België was gesloten, maar toch nog altijd

[1]) Hij schijnt tot de beste leerlingen behoord te hebben, want meermalen viel hem de eer te beurt de toenmaals gebruikelijke jaarlijksche Latijnsche redevoering te mogen uitspreken.

de papenhaat in Noord-Nederland den scepter bleef zwaaien. De zoon ging derhalve in de medicijnen studeeren en werd den 24n Maart 1848 te Utrecht tot Medicinae Doctor gepromoveerd. Op het land geboren en opgevoed en het buitenleven liefhebbende, vestigde hij zich te Westwoud, een zeer welvarend dorp, op een uur afstands van Grootebroek en anderhalf uur van Hoorn gelegen. Kort nà of wellicht nog voór zijne vestiging huwde hij met Elisabeth Bolten, van Enkhuizen, getrouw aan eene eerste liefde, die zeker nog uit zijne gymnasium-jaren dagteekende. Het jonge paar was zeker rijker aan hoop en aan moed dan aan aardsche middelen; doch de jonge dokter kreeg allengs eene uitgebreide praktijk, die in den loop der jaren gestadig is toegenomen, maar die juist door die uitgebreidheid een meer dan gewone inspanning en een dagelijksche som arbeids vorderde, die alleen de gewoonte, een taai gestel en de meest regelmatige levenswijze in staat stellen te leveren. Die praktijk omvatte behalve Westwoud, de dorpen Hoogcarspel, Grootebroek, Lutjebroek, Bovencarspel en zelfs Enkhuizen, Hem en Venhuizen, de Blokkers, Hoogwoud tot aan Obdam, Wervershoef, Andijk enz. enz. Zoolang het de binnendorpen en de dicht met huizen bezette straatwegen betrof, was de inspanning nog niet zoo heel groot, maar wanneer zijn plicht hem in den winter door de hoog opgezwaaide sneeuw over de koude zeedijken dreef, die naar Medemblik en Andijk, of aan de andere zijde van Enkhuizen of Broekerhaven naar Hem en Venhuizen voerden, dan was zulk een tocht niet alleen hoogst vermoeiend en afmattend, maar ook gevaarlijk. Dan kon geen gebruik gemaakt worden van een rijtuig, maar moest men zich van de arreslede bedienen. De beenen in hooge, met bont gevoerde laarzen gestoken, een met schapenvacht gevoerde jas — ik zou het een kaftan noemen — en de bonte muts over de ooren getrokken, zóó werd dan de reis aanvaard, die, door sneeuw en storm tegengehouden, soms het dubbele van den gewonen tijd

vorderde. Niet zelden bleef de slede midden op den hoogen zeedijk, soms ver van eene woning, in de sneeuw steken, en tot tweemaal toe heeft hij bij zulke expedities het been gebroken. Meermalen heb ik zulke tochten meêgemaakt, want wij waren niet verwend en zagen niet tegen een storm of sneeuwjacht op, ik weet er dus ook van te spreken.

In de eerste jaren van zijn praktijk maakte hij te paard zijne visites; maar hij was geen elegant ruiter en gewoonlijk te veel in zijne gedachten verdiept om veel acht op zijn rijdier te slaan, en toen hij dan ook op zekeren dag, niet ver van ons huis, zandruiter werd — ik was nog zeer jong, maar herinner mij het geval toch — zag hij van deze manier van verplaatsing af om gebruik te maken van eene sjees.

De sjees is in Noord-Holland reeds lang verdwenen; alleen in Friesland maakt men er nog gebruik van, en ofschoon de Noord-Hollandsche sjees minder hoog was dan de Friesche, toch was dat voertuig, zoo hoog op de wielen, op de dijken gevaarlijk en bovendien ook zeer ongemakkelijk. Evenwel bleef de sjees, die nog van onzen grootvader kwam en ook door onzen vader gebruikt was, zoolang in functie, tot de tilbury's of de karretjes, zooals men ze daar noemt, meer en meer ingang vonden.

De equipage van den dokter van Westwoud was inderdaad typisch en in de geheele streek populair geworden. Ofschoon zijn knecht, paarden en het onderhoud van de rijtuigen hem jaarlijks eene vrij aanzienlijke som gelds kostten, zag dat karretje, dat, dag in dag uit, over den straatweg rolde en door het grint of den modder der dijken voortsukkelde, er alles behalve schitterend uit; maar toch stonden de dorpsbewoners, in wier huizen zieken waren, steeds er op te wachten om den dokter aan te roepen, wiens route bijna zoo geregeld was als die van een spoortrein. Naast zijn knecht in een hoekje gedoken, las hij door en studeerde hij, alles in zijn geheugen verzamelende en

rangschikkende, om het des avonds in zijn studeervertrek te verwerken in de breede lijst van boeken, die hij in zijn werkzaam leven heeft geschreven. Te midden van die studie in zijn rijtuig hoorde men, af en toe, zijn bekend: „Hut Ket", eene aansporing voor zijn paard — gewoonlijk een dubbele hit of ket, zooals men in Noord-Holland zegt — waarvan het dier even weinig notitie nam als de naast hem zittende knecht. Wanneer ik de plaats van dezen laatste innam — en dat gebeurde zoo vaak als ik er de gelegenheid toe had — dan werden de boeken niet meegenomen, maar praatten wij den geheelen dag door, en dan wist hij onverpoosd aangenaam en onderhoudend over honderderlei zaken te keuvelen.

In zijne „Inleiding" voor het eerste bundeltje van zijne *Menschen en Boeken* heeft Dr. H. J. A. M. Schaepman dat lezen en studeeren in de sjees of kar, wanneer hij naar zijne patiënten „gereden of gehotst" werd, reeds herdacht en een gedeelte van dat moeitevolle maar arbeidzame en vruchtbare leven geschetst, wat ik hier slechts eenigszins nader in zijne bijzonderheden heb doen kennen.

Dat vermoeiende leven heeft toch ook voor hem zijne goede gevolgen gehad, daar het zijn wel gezond maar niet zeer krachtig gestel heeft gestaald, zoodat hij, vóór de laatste zeven of acht jaren zijns levens, nimmer — voor zoover ik mij herinner — ziek was; bovendien staat het te betwijfelen, of hij dien ingespannen intellectueelen arbeid had kunnen volbrengen, waarvan zijne werken de vruchten waren, wanneer hij niet op den dag zoo aanhoudend in beweging en in de vrije lucht ware geweest.

Men heeft er zich meermalen over verwonderd, hoe hij, zoo op het land wonende, zooveel heeft kunnen arbeiden, maar, zooals hij zelf zegt, heeft hem dat het groote voordeel geschonken van nagenoeg niet eene der afleidingen te hebben gehad, die het leven in de stad aanbiedt.

In de eerste jaren van zijne vestiging had de praktijk van den jongen dokter natuurlijk nog niet den omvang van latere jaren, en daar op het platteland met het ondergaan der zon ook alle vertier

ophoudt, moet hij in de lange avonden zeker wel menig uur gekend hebben, waarin hij naar geregelden arbeid verlangde, naar een doel, dat hem toen misschien nog niet duidelijk voor den geest stond.

In dien tijd had eene gebeurtenis plaats, onbeduidend en alledaagsch in zichzelve, maar die van grooten invloed is geweest op de verdere roeping van den lateren geschiedschrijver. Ik wil hier letterlijk weergeven wat hij daaromtrent zelf zegt in de mij verstrekte aanteekeningen:

„In die jaren werd op een dorpje [Lutjebroek] in de nabijheid van zijne woonplaats als pastoor een jong geestelijke gezonden. De jonge dokter en de jonge pastoor kwamen spoedig met elkander in aanraking. Eerstgenoemde zag zeer spoedig in, dat die geestelijke meer dan van den gewonen alledaagschen stempel was: heeft ook de pastoor hetzelfde van den jongen dokter gedacht? Hoe dit zij, de pastoor gaf den geneesheer den raad, zijne krachten tot eenigen letterkundigen arbeid te beproeven. Het jaar 1853 was aangebroken: daarmede het herstel der Bisschoppelijke Hiërarchie in Noord-Nederland, de anti-papistische Aprilbeweging, de val aan het ministerie Thorbecke: zullen deze gebeurtenissen niet herhaaldelijk stof gegeven hebben tot gesprekken tusschen den pastoor en den dokter? Althans de vriendschap tusschen beiden is ongedeerd gebleven. De dokter is op het dorpje Westwoud blijven wonen, en heeft zich met ijver op historische studiën toegelegd; de pastoor van Lutjebroek is naar elders vertrokken; hij is Bisschop van Haarlem geworden, hij is thans Aartsbisschop van Utrecht".

Als eerste vrucht van deze kennismaking tusschen den pastoor van Lutjebroek en den dokter van Westwoud, moet zeker wel beschouwd worden zijn werk: *Het Katholicisme in betrekking tot de beschaving van Europa*, dat in 1856 in 2 deelen bij C. L. van Langenhuysen werd uitgegeven en eene weerlegging was van het werk, waarin een Fransch protestant de minderheid der katholieke naties tegenover de protestantsche wilde betoogen. In een tijd, toen de katholieke literatuur in ons land nog zeer gering was en de katholieken nog alfijd meer of min gedrukt gingen onder de eeuwenlange achteruitstelling, maakte dit werk, dat ze-

ker niet tot de allerbeste van den schrijver behoort, grooten opgang.

Vroeger waren evenwel in den *Almanak voor Nederlandsche Katholieken*, door J. A. Alberdingk Thijm gesticht, verschillende verzen, meestal op familiegebeurtenissen betrekking hebbende, verschenen, die in 1856 onder den titel: *De laatste dochter der Hohenstaufen en andere gedichten* bij van Langenhuysen in een bundeltje verzameld werden. In de voorrede zegt de schrijver:

„Met eene weifelende hand waag ik het mijne eerstelingen de wijde wereld in te zenden. Nimmer zou ik zulks bestaan hebben, indien ik niet de overtuiging koesterde, dat zoowel hij, die slechts weinig, als hij, die veel bezit, het moet aanwenden ter verheerlijking van het rijk der eeuwige en onveranderlijke waarheid".

Hij eindigt met dezen wensch: „Dat een ieder hoe weinig het ook moge wezen, daartoe [tot herleving der katholieke kunst] bijdrage; dat ook in ons vaderland het katholieke leven zich evenzeer op het gebied van kunst en literatuur moge vertoonen, als zulks bij onze naburen reeds geschiedt."

De gebeurtenissen van 1859 en de volgende jaren: de Romeinsche quaestie enz. hebben ook geen onbelangrijken invloed op hem uitgeoefend; uit dien tijd dagteekenen verschillende studies en vlugschriften [1]) en ook zijn: *De regeering van Pius IX en hare beschuldigers*, in 1859, en de: *Geschiedenis der regeering van Pius IX* (2 dln.), in 1862 bij C. L. van Langenhuysen uitgegeven. Zijne benoeming tot Ridder van de Orde van den H. Gregorius den Groote, die in 1864 volgde, was de eervolle erkentenis van Z. H. Pius IX voor dezen arbeid.

Eene andere vriendschapsbetrekking heeft insgelijks veel invloed op de ontwikkeling van Dr. Nuijens als historicus uitgeoefend: namelijk die met J. A. Alberdingk Thijm. De eerste betrekkingen tusschen beiden dagteekenen van 1855. Dat dit eene vriendschap tot in den dood was, is voldoende bekend; en uit haar vloeiden

[1]) Zooals o. a. *De Paus in* 1859. *Een woord tot de katholieken van Nederland* (Amsterdam, 1860).

ook de vriendschappelijke betrekkingen mijns broeders met den broeder van J. A. Alb. Thijm, den Leuvenschen Hoogleeraar Paul Alb. Thijm, en met diens schoonbroeder, den beroemden bouwmeester P. J. H. Cuijpers, voort.

In 1860 was J. A. Alberdingk Thijm secretaris en Dr. J. W. Cramer president van den kort te voren te Amsterdam opgerichten Katholieken Kring: *Recht voor Allen.* Dezen vroegen Dr. Nuyens of hij voor *Recht voor Allen* [1]) het pas verschenen werk van Mathias Koch: *Onderzoek naar de oorzaken der Nederlandsche omwenteling in de XVIe eeuw*, zou willen vertalen. Het aanbod werd aangenomen, en in 1862 verscheen de vertaling, met een „voorrede" des vertalers, te Amsterdam. Deze arbeid bracht hem er toe om Motley (*Rise of the Dutch Republic*) grondig te bestudeeren, en dit om Gachard en andere bronnen te raadplegen. Toen de vertaling van Mathias Koch gereed was, schreef de vertaler aan J. A. Alberdingk Thijm: „M. Koch is eenzijdig, bijna even eenzijdig als Motley; ik zal eene geschiedenis van onze omwenteling in de XVIe eeuw schrijven". Deze eenzijdigheid van M. Koch releveert de vertaler trouwens reeds in de voorrede van het werk.

In 1865 verscheen het eerste deel van de *Geschiedenis van den oorsprong en het begin der Nederlandsche Beroerten (1559—1567).* De schrijver had tot motto deze woorden van Cicero (*De oratore*) genomen: „*Quis nescit primam esse historiae legem, ne quid falsi dicere audeat? deinde ne quid veri non audeat? ne qua suspicio gratiae sit in scribendo? ne qua simultatis?*" In het begin van 1870 was het geheele werk, in 4 deelen, voltooid.

A. Nuyens.

(Wordt vervolgd.)

---

[1]) Later langen tijd als katholieke kiesvereeniging werkzaam en voor eenige jaren herdoopt in „Recht en Orde".

BOEKBEOORDEELING.

Les Ordinations Anglicanes, par Fernand Dalbus. Arras, Sueur-charruey, 1894.

Hier hebben wij eene brochure voor ons, die door liefde voor het heil der zielen, door ijver voor de glorie der H. Kerk schijnt geïnspireerd te zijn en op elke bladzijde sporen draagt van eene ernstige studie. Mede te werken tot de vereeniging van de Engelsche staatskerk met de eene ware Moederkerk schijnt het geliefkoosd doel te zijn van den geleerden schrijver; om deze vereeniging in de hand te werken, onderwerpt hij een vraagstnk, wat reeds vele pennen heeft bezig gehouden, op nieuw aan eene nauwgezette studie. De schrijver stelt zich de vraag: zijn de wijdingen der Engelsche staatskerk geldig, heeft zij eene hiërarchie, die uit geldig gewijde diakens, priesters en bisschoppen is samengesteld?

Om op deze vraag het antwoord te geven, behandelt hij achtereenvolgens den ritus der wijding (l'ordinal anglican), den bedienaar (minister ordinationis) en den wijdeling (subjectum), en na eene veelzijdige bespreking maakt hij de drie volgende conclusiën (pag. 37):

1°. Que le rite de l'ordinal anglican, pris en lui même, pourrait être suffisant;

2°. Que la consécration de Parker doit être regardée comme certaine quant au fait, mais qu'un doute subsiste au sujet de l'intention du consécrateur;

3°. Que, par le fait des altérations introduites dans les cérémonies des prêtres, les ordinations anglicanes [zoowel van priesters als bisschoppen] sont nulles.

Onder „altérations introduites" verstaat Dalbus, dat het overreiken van kelk en pateen aan den diaken bij de priesterwijding in de Engelsche staatskerk wordt weggelaten, en op dezen grond verklaart hij de wijdingen nietig; dit klinkt ons dadelijk vreemd in de ooren,

daar volgens de *sententia probabilior* de porrectio instrumentorum (overreiking van kelk en pateen) niet tot het wezen van dit sacrament behoort [1]), en wanneer wij na deze bemerking de conclusies van Dalbus andermaal nazieu, dan zeggen wij: *den schrijver* moesten deze wijdingen niet ongeldig maar hoogstens slechts twijfelachtig toeschijnen. Wij komen op dit punt later terug en willen hier alleen opmerken, dat men de wijdingen practisch ongeldig moet beschouwen om de practijk der H. Kerk, die de predikanten der Engelsche staatskerk, zoo deze zich bekeeren en priester willen worden, niet voorwaardelijk (*conditionate*), maar onvoorwaardelijk (*absolute*) laat overwijden. Bekend is hier de Gordon-casus van 17 April 1704. Den 19den September 1688 was de Schot Gordon onder handoplegging en gebed door een Anglikaanschen aartsbisschop met assistentie van andere Anglikaansche bisschoppen in de domkerk te Glasgow tot bisschop gewijd met de woorden: „Take the Holy Ghost, and remember that thou stir up the grace of God, which is in thee by imposition of hands; for God hath not given us the spirit of fear but of power, and love, and of soberness: Ontvang den Heiligen Geest, en wees indachtig, dat gij de genade Gods in u opwekt, die in u is door de handoplegging; want God heeft ons niet den geest van vrees geschonken, maar den geest van kracht, van liefde en matigheid". Deze woorden zijn ontleend aan het *Common-prayerbook*. Gordon bekeerde zich later en wilde in de katholieke Kerk priester zijn en nu besliste Paus Clemens XI, dat Gordon alle wijdingen, ook de priesterwijding op nieuw moest ontvangen niet *sub conditione*, maar *absolute* (E. E. Estcourt, *The question of anglican ordinations*, Appendix XXXVI).

De brochure van Dalbus, ofschoon nog van jeugdigen leeftijd, — zij verscheen in het begin van 1894 — heeft al eene geheele historie beleefd. De schrijver had een exemplaar van zijn werkje opgedragen aan Zijne Eminentie Kardinaal Ernest Bourret, bisschop van Rhodes; naar aanleiding hiervan zond de Kardinaal een vleiend schrijven en eene korte beoordeeling op den 26sten Maart, en deze brief werd weldra gepubliceerd in den *Univers*. In Engeland, waar men in deze quaestie levendig belang stelt, trok het boekske van Dalbus bij velen de aandacht; de Anglikaansche bisschop John Wordsworth van Salisbury sprak in den

[1]) J. de Bruijn, *Theol. dogm. comp.* II, 400.

Monde, den 28sten Mei, in een openlijk schrijven, er zijn oordeel over uit. En in den *Canoniste contemporain* (Bulletin mensuel de consultations canoniques et théologiques, Juin, Juillet, Août 1894) onderwierp M. l'Abbé A. Boudinhon, professeur de Droit canon à l'Institut catholique de Paris, redacteur van dit maandschrift, de brochure aan een zéér welwillend, maar tevens hoogst ernstig onderzoek.

Omdat het onderwerp, door Dalbus behandeld, van zeer actueelen aard is en wellicht door verloop van tijd nog meer actueel zal worden — in de Engelsche staatskerk openbaart zich immer steeds meer en meer eene toenadering tot Rome — willen wij de aangegeven beoordeelingen over deze geleerde brochure mededeelen, en bij het schrijven van den Anglikaanschen bisschop van Salisbury even stilstaan, vooral bij dat gedeelte van den brief, wat meer bepaaldelijk gericht is tegen Kardinaal Bourret. Eenige opmerkingen willen wij echter bij ieder dezer beoordeelingen plaatsen.

Brief van Kardinaal Bourret aan Mr. Dalbus.

Rodez, le 26 Mars 1894.

Cher Monsieur,

J'ai lu avec grand intérêt votre dissertation sur les *Ordinations Anglicanes*. A mon avis, vous avez parfaitement traité cette matière délicate, et vos conclusions ne peuvent manquer d'être acceptées par tout esprit impartial.

Vous avez bien fait de diviser la question sous ses diverses formes, et en les considérant sous ses divers aspects, vous n'avez rien laissé dans l'ombre et abouti plus facilement à des conclusions négatives, qui ressortent logiquement des faits et des principes que vous avez exposés.

Ces ordinations anglicanes pèchent, en effet, par bien des côtés: la forme, la matière, le sujet, le ministre, l'intention de ce ministre, le formulaire liturgique employé: tout cela est traité de telle manière dans l'Eglise établie que franchement, j'aurais pour ma part bien de la peine à croire à ce sacerdoce et à ses efficacités.

Ajoutez à cela que, par le fait que cette Eglise est tombée dans l'hérésie manifeste, il lui est bien difficile d'avoir l'intention de faire ce que fait l'Eglise, et de conférer des sacrements à l'existence et à la vertu desquelles elle ne croit pas. Aussi vous savez que l'Eglise romaine, depuis longtemps, juge toutes ces ordinations comme in-

valides, et les renouvelle chez les neo-convertis, lorqu'ils veulent exercer les fonctions du sacerdoce catholique.

Comment, en effet, les anglicans ordonneraient-ils des prêtres pour dire la messe et confesser des fidèles, alors qu'ils ne croient pas à la présence réelle ni à la confession? Ce serait illogique et contradictoire.

J'ai ouï dire en outre que, dans la pratique actuelle, leur rituel est souvent modifié au gré de ceux qui font les cérémonies de l'ordination, de même que le baptême, auquel ils croient cependant, est souvent transformé. De ce chef-là, il peut y avoir encore nombre de nullités, le rationalisme et même le matérialisme ayant envahi bien des chefs de l'Eglise officielle en Angleterre.

Vous avez du reste traité le sujet avec grande impartialité, sans passion, je dirais même avec une certaine indulgence, car vous semblez incliner vers une legitimité possible des deux ou trois premiers évêques, qui sont la source de ce nouveau clergé, concession qui, devant une critique rigoureuse, aurait peut-être bien de la peine à se maintenir.

Je vous remercie de m'avoir envoyé ce travail qui, dans une réunion conciliaire où la question se discuterait serait fort utile à celui qui l'aurait entre les mains, et je vous prie de me croire cher monsieur, votre bien dévoué en Notre-Seigneur.

ERNEST CARDINAL BOURRET,
Evêque de Rodez.

De kardinaal schrijft: „vos conclusions ne peuvent manquer d'être acceptées par tout esprit *impartial*". Maar is men partijdig, als men al de drie conclusies van Dalbus verwerpt? Heeft men geen ware liefde voor de vereeniging met Rome, als men op streng theologische gronden, op andere dan die, welke Dalbus gelieft te gebruiken, al de wijdingen als ongeldig bestempelt? Geen graad minder liefde dan Dalbus, heeft A. Boudinhon, wanneer hij den ritus ordinandi (l'ordinal Anglican) in tegenspraak met hem geheel onvoldoende oordeelt, doch hierover in het vervolg dezer studie.

De kardinaal schrijft verder „vous n'avez rien laissé dans l'ombre". Maar, zoo vragen wij, had dan Dalbus niet in het licht moeten stellen, dat de ritus ordinandi, zooals die vóór de afscheiding van Rome in de *Pontificalia* (wijdingsboeken) van Exeter en Salisbury *met de toestemming der H. Kerk in gebruik waren, eigenmachtig* door Cranmer

en de andere leden van de commissie, die het *Common-prayerbook* in 1549 samenstelden, zijn veranderd? Maar hierover meldt Dalbus geen woord, dit is waarlijk toch een schaduwzijde van diens werk, wat zeg ik, een groote fout in zijne studie.

Dat overigens de kardinaal, al is hij in het begin van zijn brief allerhoffelijkst, toch eigenlijk niet met hem instemt, blijkt wel uit zijne korte beschouwing der Anglikaansche wijdingen en vooral uit 't einde van den brief, waar hij ronduit verklaart, dat de hoofdconclusie van Dalbus: de mogelijkheid, dat er in den aanvang in de Anglikaansche kerk geldig gewijd kan zijn, m. a. w. dat op grond van den ritus, voorgeschreven in het *Prayer-book*, minstens Parker zelf geldig kan gewijd zijn, niet den toets van eene ernstige critiek zou kunnen dragen. Wellicht hebben wij bij dit schrijven van den kardinaal aan het latijnsche spreekwoord te denken: „In cauda venenum: in den staart het venijn".

In het dagblad *Le Monde* (28 Mei 1894) treffen wij het bovengenoemd schrijven aan van den Anglikaanschen bisschop John Wordsworth van Salisbury.

Palace, Salisbury.
18 Mai 1894.

Monsieur!

J'ai lu avec plaisir votre dissertation sur les ordinations anglicanes imprimée à Arras cette année même. Nous remarqnons avec un vrai intérêt des signes de renouvellement dans l'Eglise de France, soit dans la voie de l'érudition ecclésiastique, pour laquelle elle était jadis si justement renommée, soit sous le rapport de la liberté chrétienne et de la charité envers les autres églises, dont l'Angleterre a souvent reconnu le bénéfice.

C'est justement comme contribuant à ce renouvellement, que nous sommes heureux de vous voir traiter cette question avec une telle bienveillance, et surtout avec une telle piété. Nous ne sommes pas inquiets touchant le jugement qu'on peut porter sur nos ordinations, nous sentons trop vivement dans ces ordinations la grâce de Dieu, pour être ébranlés par la réprobation des hommes ou raffermis par leur faveur. Mais nous estimons très fortement tout ce qui peut contribuer à la paix de l'Eglise, et à l'union contre les ennemis de la foi."

Wij willen dezen brief hier even onderbreken: hoog wordt Dalbus'

arbeid gewaardeerd, maar de bisschop houdt onwrikbaar vast aan de geldigheid der wijdingen, hoe gezind hij overigens tot vereeniging met Rome schijnt te zijn [1]). De brief vervolgt:

„Vous reculez, sans doute, monsieur, devant les conclusions, que l'on croirait que vous devriez tirer de la première, et j'ose dire, de la partie la plus importante de votre dissertation [2]), mais j'espère, qu'en étudiant plus profondément ce sujet assez controversé, vous pourriez modifier la dernière thèse de votre ouvrage, sans vous compromettre devant vos compatriotes, je ne dis pas seulement du Père Courayer mais de l'illustre Bossuet, et d'autres docteurs de l'Eglise de France qui ont porté leur témoignage en faveur de nos ordres.

Je conçois facilement qu'il soit bien difffcile pour un théologien français, séparé de nous par tant de préoccupation, et ressentant vivement la reconaissance due à l'Eglise de Rome pour son appui pendant les troubles de la révolution et du premier Empire, de rendre justice à notre constitution ecclésiastique."

Te recht schrijft deze Anglicaansche bisschop: „vous reculez, sans doute, monsieur, devant les conclusions que l'on croirait que vous deviez tirer de la première, et j'osc dire, de la partie la plus importante de votre dissertation". Want maakt Dalbus (p. 14). de conclusie: „le rite de l'ordinal anglican, pris en lui même, pourrait être suffisant", wáár volgens zijne behandeling (p. 4—15) „pourrait être" best kon veranderd worden in „est suffisant" — dan kunnen alleen nog de vragen gesteld worden: was Barlow, de consecrator van Parker, zelf bisschop en heeft hij de vereischte meening (intentio faciendi quod facit Ecclesia) bij de wijding van Parker gehad? Het eerste schijnt hij aan te nemen, ofschoon dit nog geenszins uitgemaakt is (*Archiv für katholisches Kirchenrecht*, 1874, S. 14—15), maar omtrent de „intentio" van Barlow twijfelt hij, ofschoon hij met

---

[1]) Ook in een brief, die als wederwoord diende op een referaat over de geldigheid der Anglikaansche wijdingen, uitgebracht door de Oud-katholieke geestelijkheid van Holland, verdedigde deze bisschop het goed recht dier wijdingen. Vgl. *De Apostolische opvolging in de Anglikaansche Kerk* (Verslag der commissie, aangewezen tot het onderzoeken van bovengenoemd vraagpunt. Amsterdam, M. J. Portielje, 1894, bl. 14).

[2]) Daar maakte de schrijver de conclusie, „que le rite de l'ordinal anglican, pris en lui même, pourrait être suffisant".

Lingard (*History of England*) en anderen aanneemt, dat Parker op ernstige wijze en niet lichtzinnig, zooals het verhaal omtrent *The Nag's Head* (paardekop) deed vermoeden [1]), gewijd is in de kapel van het aartsbisschoppelijk paleis in Lambeth te Londen. Maar met recht mag men dan tot Dalbus spreken: naar uw oordeel is de ritus voldoende geweest, was Barlow werkelijk bisschop, heeft hij de wijding als eene ernstige en godsdienstige handeling verricht: wat is er dan tegen te besluiten, dat Barlow de „intentio faciendi quod facit Ecclesia" zou gehad hebben? Dat hij persoonlijk kettersche gevoelens had, is hier toch geen beletsel (Lehmkuhl, *Theol. mor.* II, No. 26). Zeer juist merkt dan ook A. Boudinhon (*Le Canoniste contemporain*, p. 393) op, dat *abstraction faite du rite* hij zou meenen, dat de „intentio" van Barlow voldoende en Parker geldig gewijd was. Tot de geldige wijding van Parker had Dalbus volgens zijne beginselen moeten besluiten, dit is zeer juist opgemerkt door den Anglikaanschen bisschop.

Insgelijks merkt deze prelaat ter snede aan: „j'espère qu'en étudiant plus profondement ce sujet [ordinations anglicanes] assez controversé, vous pourriez modifier la dernière thèse de votre ouvrage". Deze thesis was namelijk „que, par le fait des altérations introduites dans les cérémonies des prêtres les ordinations anglicanes sont nulles". Wij hebben reeds opgemerkt, wat Dalbus door „altérations introduites" verstaat (het weglaten der overreiking van kelk en pateen) en wij begrijpen, dat de Engelsche praelaat hem ook hier dringt tot eene gunstige conclusie, want daartoe had hij van zijn standpunt moeten komen.

Omtrent Père Courayer, die in de behandeling van deze quaestie veel genoemd wordt en ook hierboven door den bisschop van Salisbury werd aangehaald, meldt ons het *Archiv für kath. Kirchenrecht* (1874, S. 22), dat deze reguliere kanunnik van St. Genoveva te Parijs Jansenistisch gezind was en zich door zijn verzet tegen de Bulla „*Unigenitus*" van Clemens XI berucht heeft gemaakt. In 1723 schreef hij eene: *Dissertation de la validité des ordinations des Anglois*

---

[1]) Het verhaal over de wijding van Parker in eene herberg met het uithangbord *The Nag's Head* wordt wel vrij algemeen verworpen, maar schijnt toch nog niet geheel weerlegd te zijn. Zie *Archiv für katholisches Kirchenrecht*, 1874, S. 16, 17.

en in 1724 een *Défense de la dissertation* enz., waarin hij als verdediger der Anglikaansche wijdingen optrad. Maar deze dissertatie bevatte een menigte dwalingen niet enkel omtrent de Anglikaansche wijdingen maar ook omtrent het H. Misoffer, het priesterschap enz. en werd door den aartsbisschop van Parijs, Kardinaal de Noailles, in een herderlijk schrijven van 18 Aug. 1727 en later door Paus Benedictus XIII in een breve van 25 Juni 1728 veroordeeld.

Na deze onderbrekingen vervolgen wij wederom den brief.

„Or, je ne suis pas tout à fait surpris d'apprendre que vos confrères, en appréciant assez favorablement la valeur de votre Dissertation [wij zagen in den brief van Kardinaal Bourret, op welke waarde Dalbus' schrijven werd gesteld] aient en même temps trouvé occasion de nous damner comme hérétiques, négligents en matière de culte, et rationalistes par rapport à la foi catholique.

Cependant j'ai lu la lettre de S. Em. le cardinal Bourret, évêque de Rodez avec une certaine tristesse — surtout parce que je le crois un prélat instruit, pieux, veillant fidèlement sur son diocèse et jouissant d'une réputation distinguée en dehors comme au dedans de l'Eglise de France.

Vous concevez aisément, monsieur, qu'il n'est pas notre habitude de nous défendre en termes généraux contre des insinuations comme celle employées par le cardinal, qui ne se souvenait pas sans doute qu'il pouvait blesser les prêtres et les fidèles d'une autre Eglise. Nous dirions plutot: „Venez, amis en Jésus-Christ, étudiez librement chez nous notre manière de vivre, notre culte, nos réunions ecclésiastiques, lisez nos livres de théologie, nos commentaires bibliques, nos histoires, nos discours. Vous y trouverez peut-être beaucoup qui vous pourrait être utile comme unissant la science allemande avec la conscience et la bonne foi anglaise". Mais je dois ajouter: „Notre Angleterre est certainement un pays libre, et les prêtres comme les laiques fidèles, n'ont pas peur de s'exprimer franchement même devant les évêques". C'est notre soutien comme évêques, de savoir qu'en prenant conseil avec notre clergé ou avec nos fidèles, nous pouvons compter sur un jugement sincère, et pas seulement sur un reflet de nos opinions déjà formées. Mais je ne crois pas qu'en matière de foi catholique ou de zèle pour l'honneur de Dieu, un évêque français puisse se reposer avec plus de sûreté sur la dévotion de son peuple qu'un de ses confrères anglais.

Pour moi, comme pasteur indigne de cinq cents paroisses, et de presque cents prêtres et diacres, je puis dire avec certitude que le nombre de prêtres négligents en matière essentielle de rituel est nul ou infiniment petit, et qu'il n'y a aucun rationaliste parmi tout ce nombre, quoique je connaisse personellement et presque intimement tous les membres de notre clergé".

Wij willen hier even rusten. De bisschop beschrijft hier den toestand zijner kerk als een zeer gunstige. Sinds de laatste 50 jaren is er ook naar waarheid een nieuw leven in de *High Church* ontkiemd [1]) en allergunstigst werd nog kortelings door den Kardinaal-Aartsbisschop Mgr. Vaughan de toenadering van zeer vele geestelijken der *High Church* [2]) genoemd. Maar Kardinaal Bourret heeft in zijn schrijven niet eene herleving geloochend van den kerkelijken geest allerminst onder de lagere geestelijken, maar alleen geschreven: „le rationalisme et même le matérialisme ayant envahi bien *des chefs* de l'Eglise *officielle* en Angleterre". Dit wischt de bisschop niet uit; met zijn „science allemande" schijnt hij dit veeleer te bevestigen.

„Quant à la modification des cérémonies de l'ordination par des évêques quelconques, je n'ai jamais entendu parler d'une telle calomnie; et j'ai le droit de porter témoignage sur ce sujet, ayant passé toute ma vie là où l'on traitait des questions ecclésiastiques à Westminster, à Oxford, à Rochester, comme dernièrement à Salisbury."

De kardinaal geeft dit veranderen der ceremoniën slechts als een „naar ik hoor". Vergist zich de kardinaal? Dit blijkt geenszins; de kardinaal spreekt niet over de laatste 20 of 30 jaren, niet voor bepaalde streken van Engeland, maar in het algemeen.

„Son Eminence pose la question: „Comment... les Anglicans ordonneraient ils des prêtres pour dire la messe et confesser les fidèles, alors qu'ils ne croient pas à la présence réelle ni à la

---

[1]) Vgl. *De Kath.* Dl. LXXVI, bl. 1 vv.

[2]) Dagblad *De Tijd*, 10 October 1894. Belangrijk is het onder dit opzicht de klachten van den Anglikaanschen bisschop Ryle van Liverpool te vernemen, waar hij ten zeerste de sterke neigingen van „a large body of clergy, perhaps a majority" tot de vereeniging met Rome betreurt (*The Tablet*, November 10, 1894).

confession?" Je pense que le cardinal ne prétend pas donner une definition complète des pouvoirs de la prêtrise, quand il parle seulement de la messe et de la confession. Certainement, selon notre avis, le sacerdoce est une chose qui est beaucoup plus compréhensive.

Nous croyons que c'est la représentation de Dieu à l'homme et de l'homme à Dieu. Mais nous admettons aussi que le sacrifice de l'Eucharistie est un des moyens principaux par lequel le sacerdoce chrétien exécute cette double représentation. Quant à la doctrine de la „présence réelle", c'est vrai que nos formulaires ne contiennent pas cette phrase de la métaphysique des écoles dont la signification n'est pas assez claire au peuple. Mais la doctrine que le Corps et le Sang de Notre-Seigneur sont en verité „donnés, pris et reçus" dans le Saint-Sacrement, c'est la doctrine explicite et officielle de notre Eglise. En sus, un grand nombre de docteurs des plus instruits et des plus loyaux à notre constitution, ont enseigné la „présence réelle" comme expression naturelle de la foi de l'Eglise anglicane. Je puis signaler par exemple le docteur Wake, jadis archevêque de Cantorbéry, dans sa discussion avec Bossuet qu'on peut lire aujourd'hui avec fruit".

Wij willen hier niets afdingen op de persoonlijke gevoelens van den bisschop van Salisbury over het priesterschap, noch op die van meerdere romaniseerende sekten der *High Church*, maar alleen dit opmerken: al noemt de bisschop de H. Mis het Sacrificie der Eucharistie, dit is niet de leer der Anglikaansche kerk; volgens haar is de H. Mis geen offer, heeft door de consecratie geen verandering van de zelfstandigheid van brood en wijn in het aanbiddelijk lichaam en bloed des Heeren plaats. Ten bewijze laten wij de hierop betrekking hebbende artikelen volgen van het *Prayer-book*, die als de artikelen des geloofs van de Anglicaansche kerk gelden.

In artikel 31 staat: „Missarum sacrificia, quibus vulgo dicebatur sacerdotem offerre Christum in remissionem poenae aut culpae pro vivis et defunctis, blasphema figmenta sunt et perniciosa impostura: De offers der missen, waardoor algemeen gezegd werd, dat de priester Christus opdraagt tot kwijtschelding van straf en schuld voor levenden en dooden, zijn lastervolle verdichtselen en een verderfelijk bedrog" [1]).

---

[1]) Dalbus (p. 27) alsook de *Paraphrastica expositio art. conf. angl.* (London, 1865) trachten vergeefs aan dit artikel een *katholieke*

Artikel 28 luidt: „Panis et vini transsubstantiatio in Eucharistia ex sacris litteris probari non potest, sed apertis Scripturae verbis adversatur, sacramenti naturam evertit et multarum superstitionum dedit occasionem etc.: De zelfstandigheidsverandering van brood en wijn in de Eucharistie kan niet uit de Heilige Schrift bewezen worden, maar is daarmede openlijk in strijd, verandert de natuur van het sacrament en geeft aanleiding tot vele bijgeloovigheden".

Met de waarheid in strijd is de bisschop van Salisbury, als hij den schijn aanneemt, alsof de Engelsche kerk eigenlijk hetzelfde geloof belijdt omtrent de werkelijke tegenwoordigheid van Christus als de Katholieke Kerk; het niet aannemen van het woord „transsubstantiatie" maakt een wezenlijk onderscheid in de leer en is niet eenvoudig „une phrase de la métaphysique des écoles". En met den daarop volgenden zin: „La doctrine que le Corps et le Sang de Notre Seigneur sont en verité „donnés, pris et reçus" dans le Saint Sacrament, c'est la doctrine explicite et officielle de notre Eglise", geeft hij zelf de gedachten aan, die in het 28ste der 39 artikelen zijn neergelegd: „Corpus Christi *datur*, *accipitur*, et *manducatur* in coena tantum coelesti et spirituali ratione. Medium autem, quo corpus Christi accipitur et manducatur in coena, est fides: Het lichaam van Christus wordt in het avondmaal *gegeven*, *ontvangen* en *genuttigd*, alleen op hemelsche en geestelijke wijze. Het middel, waardoor het in het avondmaal wordt ontvangen en genuttigd, is het geloof". Wij, die zooeven zagen, dat in het begin van artikel 28 de „transsubstantiatio" wordt geloochend, zien in deze woorden van datzelfde artikel geen andere leer over de „wezenlijke tegenwoordigheid" dan die van Luther, volgens welke Christus en het brood beide tegenwoordig zijn en de tegenwoordigheid alleen bestaat „in usu", d. i. „bij de deelname of communie", niet door de woorden van de consecratie, maar door het geloof van den communicant [1]).

Als men let op den grooten invloed door Bucer, een afgevallen dominikaner monnik, op de samenstelling van het *Common-prayer-book* uitgeoefend, dan kan men gemakkelijk deze Luthersche leer

---

verklaring te geven, alsof hier alleen spraak was van de verkeerde meening, dat het misoffer, *onafhankelijk van het kruisoffer*, verzoenende kracht heeft.

[1]) J. de Bruijn, *Comp. theol. dogm.* T. II, 296, 297.

omtrent het Heilig Sacrament des Altaars verklaren, want Bucer stelde in Duitschland te zamen met Luther diens leer op over de „wezenlijke tegenwoordigheid" [1]).

Wij vervolgen thans wederom den brief van den bisschop van Salisbury.

„Quant à la question de la confession des fidèles, ce sera peut-être utile de vous rappeler que la communion donnée à chaque prêtre a son ordination, et que je vais donner moi-même à la fin de cette semaine, le dimanche de la Sainte Trinité, est conçue dans les termes suivants récités à haute voix par l'évêque au moment où il fait l'imposition des mains avec les chanoines de la cathédrale ou d'autres prêtres assistants: „Recevez le Saint-Esprit pour la charge et l'oeuvre d'un prêtre dans l'Eglise de Dieu qui vous sont maintenant conférées par l'imposition de nos mains. A quiconque vous pardonnerez ses péchés ils seront pardonnés, et à quiconque vous les retiendrez ils seront retenus. Et soyez fidèles dispensateurs de la parole de Dieu et de ses saints sacrements: au nom du Père et du Fils et du Saint-Esprit. Amen." Puis on ajoute en donnant la Sainte Bible: „Recevez l'autorité de prêcher la parole de Dieu, et d'administrer les saints sacrements dans l'église où vous serez légitimement nommés a cet effet". Il est vrai que notre Eglise a aboli la loi, qui a creé une obligation de se confesser à un prêtre au moins une fois par an à Pâques, mais elle prescrit à ses prêtres quand ils font la visite des malades, d'exhorter la personne visitée à faire une confession détaillée de ses péchés dans le cas que sa conscience lui reproche quelque péché grave. Puis, à la demande du pénitent le prêtre doit donner l'absolution de la manière suivante: „Notre-Seigneur Jésus-Christ qui a laissé à son Eglise la puissance d'absoudre tous les pécheurs qui se repentent et qui croient en lui véritablement, veuille te pardonner tes offenses par sa grande miséricorde; et par son autorité qui m'est commise, je t'absous de tous tes péchés au nom du Père, du Fils et du Saint-Esprit. Amen."

De même, les fidèles qui ne sont pas malades sont invités a se confesser a leurs pasteurs, avec le but de recevoir le don de l'absolution, quand ils en éprouvent le besoin.

---

[1]) Lieberman, II, Lib. VI, p. 467, 470; *Archiv für katholisches Kirchenrecht*, 1874, S. 31.

Lex orandi, monsieur, *est lex credendi:* et le témoignage de l'action si importante de l'ordination des prêtres selon notre rite, faite au milieu de l'une de nos grandes églises en présence de Dieu et d'une assistance recueillie de fidèles, doit être notre réponse aux paroles assurément un peu hâtives de votre correspondant, afin de justifier notre croyance en cette matiére".

De kardinaal had in zijn schrijven aan Dalbus gezegd, dat de Anglikanen niet aan de biecht geloofden, de bisschop van Salisbury wil het tegendeel aantoonen, en wijst daarom op de priesterwijding, op het biechthooren van zieken en de gelegenheid om ook buiten ziekte te kunnen biechten. Hier willen wij ons niet inlaten met de persoonlijke gevoelens van den bisschop van Salisbury, maar alleen aantoonen, hoe wij volgens het officieele, liturgische boek der Engelsche staatskerk, de macht tot vergeving der zonden bij de wijding en de uitoefening van die macht te verstaan hebben.

De woorden bij de wijding gesproken: „Ontvang den Heiligen Geest" enz., geven voorzeker op zich eene mededeeling van de macht tot vergeving der zonden te kennen, maar deze beteekenis hebben deze woorden niet in de Engelsche staatskerk, daar het elfde der bekende 39 artikelen verklaart: „*Sola fide* nos justificari doctrina est saluberrima ac consolationis plenissima: dat wij *door het geloof alleen* gerechtvaardigd worden, is eene allerheilzaamste en allertroostvolste leer". Het geloof en dat alleen, niet het sacrament der biecht, rechtvaardigt. En hoe wij de vergeving der zonden in de Anglikaansche kerk te verstaan hebben, wordt ons duidelijk uit de volgende woorden van het *Common-prayer-book* (Morning-prayer): „The absolution or remission of sins to be pronounced by the priest alone: Jesus Christ... has given power and commandement to his ministers to *declare* and *pronounce* to his people, being penitent, the absolution and remisson of their sins". Men proeft ook hier weder de Luthersche leer, volgens welke de absolutie geen „actus potestatis" (een daad van macht), maar eene „sententia declaratoria" (eene verklaring) is, dat aan den zondaar zijne zonden vergeven zijn.

Na eene korte lofrede op de schoone en indrukwekkende plechtigheid der priesterwijding, gaat de bisschop voort: „Il est certain qu'en nous écartant des formules et des rites de l'Eglise romaine en plusieurs endroits de notre liturgie, nous nous croyons autorisés par

la liberté des églises nationales, mais nous n'avons pas voulu nous séparer de l'Eglise catholique".

Wij willen hier slechts de vraag stellen: vanwaar zou de kerk van Engeland, eerst tot scheuring, daarna tot ketterij vervallen, de macht hebben, om bij de plechtige toediening der sacramenten den alouden ritus van Essex en Salisbury, die in Engeland sinds eeuwen gebruikt werd, te veranderen? Welk katholiek kan zoodanig een recht bij hen erkennen?

Nu volgt het slot van den brief: „Je me borne en ce moment à indiquer assez nettement notre sentiment envers cette question, laissant peut-être à une autre occasion la réponse que l'on pourrait facilement faire à votre conclusion.

Que Dieu vous aide à faire valoir la charité et l'amour de la paix chrétienne dans cette discussion nécessaire, que l'on doit poursuivre sans préoccupation et sans rancune.

Veuillez agréer, monsieur, l'assurance de ma considération et de mon estime et croyez moi,

Votre serviteur fidèle en Jésus-Christ,

Jean, *évêque de Salisbury.*

De bisschop schrijft, dat hij wellicht later Dalbus zal antwoorden op het besluit van diens brochure, waar de schrijver zijn vurig verlangen uitspreekt naar de vereeniging van Engeland met Rome en waar hij met de woorden van Mgr. Cecconi, aartsbisschop van Florence, een groot geschiedvorscher van het Vaticaansch Concilie, den Anglikanen alle hoop aanbiedt op eene onpartijdige behandeling der Anglikaansche wijdingen. Het resultaat van dit onderzoek zou echter gemakkelijk te gissen zijn, want uit de practijk der H. Kerk blijkt genoegzaam, welke haar *definitieve* beslissing zou zijn.

Na de twee eerste beoordeelingen van Dalbus' werkje te hebben medegedeeld en besproken, rest ons nog de derde beoordeeling van M. L'Abbé A. Boudinhon in de *Canoniste contemporain.*

Tegenover de conclusies van Dalbus stelt hij de zijne. Op geheel andere gronden dan deze schrijver besluit hij tot de ongeldigheid der Anglicaansche wijdingen. De conclusies van Dalbus hebben wij hierboven (blz. 61) medegedeeld. Daartegenover besluit Boudinhon (*Canoniste contemporain*, p. 204) als volgt:

1o. Le rite de l'ordinal anglican, considéré, non pas dans une hypothèse irréalisable, mais d'une manière concrète, doit être tenu

pour insuffisant, tant pour la consécration épiscopale que pour l'ordination presbytérale.

2o. Étant donnée l'insuffisance des rites de l'ordinal, il est presque impossible d'admettre que l'usage de cet ordinal soit compatible avec l'intention sérieuse et suffisante, chez les ministres de ces consécrations et ordinations, de faire ce que fait la véritable Église de Jésus-Christ.

3o. Mais on ne saurait probablement faire dériver la nullité des ordinations anglicanes du défaut de la porrection des instruments dans l'ordination presbytérale, joint à la nécessité du presbytérat comme condition préalable de l'épiscopat.

4o. J'ajoute que ces conclusions sont puissamment confirmées par la pratique de l'Église catholique.

Wij willen hier eerst even de aandacht vestigen op den tusschenzin door Boudinhon in zijn *eerste* conclusie geplaatst „non pas dans une hypothèse irréalisable, mais d'une manière concrète". Deze woorden moesten hier geplaatst worden ter wederlegging van eene der voornaamste dwalingen van Dalbus.

Père Monsabré had in zijne conferentiën in de Notre-Dame van Parijs gedurende de vasten van 1886 de Anglikaansche wijdingen behandeld en gezegd: „La formule prescrite par le rituel d'Edouard VI pour l'ordination ne fait aucune *mention du Sacrifice*, ni *des pouvoirs* sacerdotaux et par conséquent, elle est de nul effect". Dalbus antwoordt, dat hij de gronden voor de ongeldigheid der wijdingen, door Père Monsabré aangegeven, niet wil onderteekenen en verwijst hem naar eene aanhaling uit het kerkelijk recht. De bedoelde aanhaling bevat de beroemde woorden van Innocentius IV of liever van Sinibaldo Fieschi: „Credimus, quod nisi essent formae postea inventae, sufficeret *ordinatori* dicere: sis sacerdos, vel alia aequipollentia verba: Wij gelooven, dat het den wijdende, zoo de „formae" later niet vastgesteld waren, voldoende zou zijn, te zeggen: wees priester, of andere gelijkluidende woorden te gebruiken" (Inn. IV, *Sup. Lib. V. Decret. Tit. XVI, de Sacramentis non iterandis*, Cap. III). Deze aanhaling uit het kerkelijk recht gebruikt hij vervolgens ter verdediging van het ritueel van Eduard VI en stelt de vraag: zoo de formule van Eduard kan geacht worden „aequipollentia verba" (gelijkluidende woorden) te bevatten als het *Pontificale* (hij bedoelt hier het oude door de H. Kerk erkende *Pontificale* van

Sarum of Salisbury), moet men dan de wijdingen niet voor geldig beschouwen? (Dalbus, p. 12—13). Hierop antwoordt Bouhindon (*Canoniste contemporain*, p. 337) dat de veronderstelling, waarvan in de woorden van Innocentius IV spraak was, niet meer gemaakt kon worden, toen het *Rituale* van Eduard VI werd samengesteld: er behoefden toen geen „formae" voor de wijdingen vastgesteld te worden, zij waren sinds eeuwen vastgesteld. Dit bedoelt Bouhindon met den tusschenzin „non pas dans une hypothèse irréalisable, mais d'une manière concrète"; op dit concrete geval slaat de tekst van Innocentius niet. Tevens toont hij uit de woorden, die op de aangehaalde tekstwoorden onmiddellijk volgen, aan, dat de eenmaal door H. Kerk goedgekeurde „formae" moeten onderhouden worden, want dat anders de wijding ongeldig of twijfelachtig zou worden.

Na deze verklaring der eerste conclusie van Bouhindon willen we even in het licht stellen, dat deze schrijver, om zijn onderzoek naar de waarde der Anglikaansche wijdingen op vasten grondslag te brengen, bovenal uitgaat van den ritus. Verschillende vragen, die gesteld kunnen worden: of Barlow, die Parker, den stamvader van de Anglikaansche geestelijkheid, wijdde, wél zelf gewijd was, en, zoo hij gewijd was, of hij wel de gevorderde intentie gehad heeft om Parker te wijden — altemaal vragen, die moeilijk zijn uit te maken — laat hij daar, om uit de ongenoegzaamheid van den ritus te besluiten, dat noch de bischoppen noch de priesters der Engelsche staatskèrk geldig gewijd zijn.

Met goed gevolg voert hij zijn onderzoek in deze richting: hij toont aan:

1°. dat de wijdingsformulen vastgesteld zijn zonder wettig gezag en daarom van sacramenteele kracht beroofd.

2°. dat er eene „mutatio substantialis" (eene verandering, die 't wezen van den vorm raakt) in de „formae" van de priester- en bisschopswijding heeft plaats gehad en dat, al worden ook de woorden „Accipe Spiritum Sanctum" (Ontvang den Heiligen Geest) bij de priester- en bisschopswijding onder handoplegging uitgesproken, deze volgens de Anglikaansche leer niet de strekking hebben de genade van het sacrament mede te deelen [1]).

[1]) Herbert kardinaal Vaughan, aartsbischop van Westminster, zegt in zijn schrijven aan den kardinaal aartsbisschop van Toledo naar aanleiding van de wijding van een Anglikaanschen bisschop

De tweede conclusie van Bouhindon laat zich na deze eerste zeer gemakkelijk begrijpen; men mag immers veilig veronderstellen, dat Barlow heeft willen wijden volgens het *Rituale* van Eduard VI, dus volgens een ketterschen en onvoldoenden ritus, en dan mag men ook niet veronderstellen, dat hij de meening gehad heeft, om te doen, wat de ware Kerk van Christus doet, maar wel, wat de Engelsche staatskerk wilde, dat hij doen zou; diezelfde intentie moet men ook veronderstellen bij al de wijdingen, die volgens het *Rituale* van Eduard VI geschied zijn (p. 394, 395).

Op geheel andere gronden dus als Dalbus behandelt hij de consecratie van Parker; deze maakte slechts twijfel over de intentie van Barlow om diens persoonlijke dwalingen (Dalbus, p. 31).

De derde en vierde conclusie van den schrijver in de *Canoniste contemporain* behoeven geene toelichting; zij laten zich na het behandelde gemakkelijk begrijpen.

Hiermede nemen wij afscheid van Dalbus' brochure: wij prijzen zijne liefde voor de uitbreiding der H. Kerk, maar prijzen het niet in hem, dat hij om wille van de vereeniging verbodene lading de Kerk zou willen binnenvoeren, want zijn arbeid voert — al maakt hij, met of zonder opzet, zelf het besluit niet — tot de erkenning der Anglikaansche wijdingen, die door de H. Kerk ongeldig zijn verklaard.

Vurig echter verlangen wij met hem, dat de dag niet ver moge zijn, waarop onze Moeder de H. Kerk zich zal kunnen verheugen dat kinderen, zoolang van haar vervreemd, door een hereeniging met Rome, tot eenheid en onderlingen vrede zijn wedergekeerd, en wij vertrouwen, dat onze lezers, in die gezindheid deelend, met belangstelling zullen kennis genomen hebben van de in allen geval hoogst merkwaardige betuigingen, die wij in den hierboven aangehaalden brief door een der hoogste vertegenwoordigers van de Engelsche staatskerk zagen afleggen.

J. H. A. Thus.

---

voor Spanje, die kort geleden plaats had, dat het *Rituale* van Eduard VI als protestantsch moet beschouwd worden en het begrip van priesterschap met betrekking tot een op te dragen offer uitsluit (Vgl. *The Tablet*, Nov. 3, 1894). De Anglikaansche bisschop van Sodor en Man stemt met deze zienswijze van den kardinaal geheel in (l. c. p. 698).

NIEUWE UITGAVEN.

Het katholieke Nederland bezit geen bibliographisch tijdschrift. Dientengevolge blijven tal van werken en soms zeer verdienstelijke werken, vooral wanneer ze in het buitenland uitkomen, onder ons dikwerf geruimen tijd onbekend. Wel had *De Katholiek* tot dusverre, evenals verschillende andere tijdschriften, een rubriek *Boekbeoordeeling*, maar bij de beperkte ruimte, waarover beschikt mag worden, konden in die rubriek slechts zeer enkele werken besproken worden.

De redactie van *De Katholiek* wil voortaan trachten, althans op beperkt gebied, iets meer te doen. Met behoud harer *Boekbeoordeelingen* — die wellicht eenigszins zullen inkrimpen — stelt zij zich voor katholieke werken van beteekenis, die haar worden toegezonden, aan te kondigen en met een enkel woord te bespreken. Voorloopig zal het overzicht nog onvolledig moeten zijn. Maar eenige leden der redactie hebben zich toch voor bepaalde onderdeelen der omvangrijke taak verbonden.

Breede en volledige beoordeeling ligt niet in ons plan, maar we zullen trachten den inhoud dier werken in het kort aan te geven, alsmede hun eigenaardig karakter en hun verdiensten eenigermate aan te wijzen.

We vertrouwen, dat de rubriek *Nieuwe Uitgaven* onzen lezers aangenaam wezen zal.

DE REDACTIE.

Praelectiones Dogmaticae, quas in Collegio Ditton-Hall habebat Christianus Pesch, S. J. Tom. I. *Institutiones propaedeuticae ad sacram Theologiam* (Gr. 8o. 403 blzn. Prijs: *fcs.* 6.75, geb. *fcs.* 8.75. — Freiburg, Herder, 1894). Ziehier het eerste deel eener Dogmatiek,

die blijkens de prospectus in acht deelen compleet zal zijn. Dit deel bevat de tractaten: *De Christo legato divino*, — *De Ecclesia Christi*, — *De Locis theologicis*. Het boek is op de eerste plaats voor schoolgebruik geschreven: men mocht derhalve niet verwachten, dat het de rijke stof overal volledig zou ontwikkelen; hier en daar ziet men bovendien duidelijk, dat het bestemd is om dienst te doen als handleiding bij breedvoeriger mondelinge bespreking. Toch geeft de schrijver werkelijk zeer veel en overal blijkt, dat hij zijn stof geheel meester is. Volkomen terecht gaat een uitvoerige en zeer degelijke bewijsvoering voor de echtheid der Evangeliën het eerste tractaat vooraf, en het getuigt van practischen blik, dat de schrijver zich daarbij tot de Evangeliën beperkte. Waar het te pas kwam is op afwijkende lezingen van grondtekst en Septuagint behoorlijk acht geslagen, terwijl de nieuwe en nieuwste objecties der ongeloovige wetenschap met zorg aangewezen en weerlegd worden. Overigens munt het boek uit door juistheid en helderheid van uitdrukking, door zuivere taal en stijl en een prettigen, duidelijken druk. Met het oog op zijn bestemming als leerboek, ware het m. i. gewenscht, nog wat meer afscheidingen, nieuwe alinea's enz. te gebruiken, terwijl ik de talrijke en zeer te waardeeren verwijzingen naar de werken van oudere en nieuwere schrijvers liever niet tusschen den tekst, maar aan den voet der bladzijde geplaatst zag.

N.

Der Geist des Katholicismus in der Lehre vom Glauben und von der Liebe, von Dr. Jakob Kirschkamp, Professor in Bonn (8o. 334 blzn. Prijs: Mk. 4. Paderborn, Schöningh, 1895). Dit werk is geen studieboek in den gewonen zin des woords, maar lichte uitspanningslectuur is het nog veel minder. „Vorliegende Schrift — zoo zegt de schrijver — hebt, da gerade in der katholischen Lehre vom Glaube und von der Liebe der Geist des Katholicismus uns in seiner Majestät, in seiner Einheitlichkeit bei reichster Fülle, in seinem erhabenen übernatürlichen Charakter bei durchgreifender Vernunftgemäszheit, in seiner strengen Konsequenz bei frisch pulsierendem Leben prägnant entgegentritt, gerade solche Punkte aus der Lehre vom Glauben und von der Liebe heraus, in denen die erwähnten Grundzüge des Katholicismus und ähnliche sich besonders lebhaft geltend machen." Er spreekt uit dit boek een schat van

degelijke, rijpe wetenschap en tevens een warm katholiek hart. De lezer zal omtrent menig punt een juister of helderder inzicht krijgen, tal van nieuwe en verrassende gezichtspunten voor zijn blik zien oprijzen, maar hij zal bovenal gesterkt worden in zijn liefde voor den katholieken godsdienst, die op zoo uitnemende wijze voldoet aan de behoeften van geest en hart beide.

N.

Novum Testamentum Graece et Latine. Textum graecum recensuit, latinum ex vulgata versione clementina adjunxit, breves capitulorum inscriptiones et locos parallelos addidit Fridericus Brandscheid. — *Handbuch der Einleitung ins Neue Testament.* Für höhere Lehranstalten und zum Selbststudium von Friedr. Brandscheid. — Beide bij Herder in Freiburg in het vorige jaar uitgegeven werken, hoewel afzonderlijk verkrijgbaar, behooren bij elkander. Het handboek geeft rekenschap van de wijze, waarop deze critische uitgave van het Nieuwe Testament tot stand kwam, en de bijbeluitgave is de practische toepassing van de regels en resultaten der tekstcritiek, gelijk deze in het handboek zijn blootgelegd. Wie een zakelijke en nauwkeurige geschiedenis van den Nieuw-Testamentischen bijbeltekst volgens de beste wetenschappelijke onderzoekingen verlangt, raadplege dit handboek, dat in een tamelijk kort bestek over alles, wat ter zake dient, bijv. over handschrift en schrijfwijze, over de geschreven oorkonden en gedrukte uitgaven en vertalingen van den grondtekst, een volledig onderricht geeft en ten slotte door de critische behandeling van velerlei moeielijke of belangrijke tekstplaatsen een proeve en voorbeeld levert, hoe de wetenschap der tekstcritiek behoort benut te worden. Vanzelf blijkt hieruit, met wat zorg de uitgave zelve van het Grieksche Nieuwe Testament is voorbereid en hare waarde wordt nog verhoogd, doordat duidelijk met groote voorzichtigheid alles ter zijde gesteld werd, wat als voorbarig en ongegrond berisping verdiende. Naast den Griekschen tekst, waarin tot beter begrip grootere verscijfers telkens het begin van een nieuw verhaal of handeling enz. aanwijzen, werd de beste Vulgata-editie volgens Vercellone afgedrukt. Hiermede is zeker in de behoefte aan eene uitgave van het Grieksche Nieuwe Testament volgens de eischen der tegenwoor-

dige wetenschap voorzien en ongetwijfeld zal dit *Novum Testamentum Graece et Latine* in kwartoformaat en met zeer duidelijke letter aan velen zeer welkom zijn. De prijs dezer uitgave is evenals van het *Handbuch:* 5 Mark.

D.

Hontheim, J. S. J., *Institutiones theodicaeae*, sive theologia naturalis secundum principia S. Thomae Aquinatis ad usum scholasticum. Freiburg, Herder, 1893, 8°. p. X—832 (ingenaaid M. 8,50).

Dit werk is reeds het vierde in de serie van philosophische leerboeken, die door de EE. PP. Jesuïeten van Maria-Laach onder den algemeenen titel van *Philosophia Lacensis* wordt uitgegeven. Eerst verscheen de *Cosmologie* van P. Pesch, toen de *Philosophia moralis* van P. Meyer, daarna de monumentale, uit 3 deelen bestaande *Logica* mede van P. Pesch, en nu de *Theodicee* van P. Hontheim.

Heel de katholieke bibliographische pers bracht aan ieder dezer werken grooten lof, niet alleen wegens hun degelijkheid van methode, hun helderheid en gestrengheid van bewijsvoering, die ook hier weer als een erfdeel der oude, groote scholastieken worden teruggevonden, maar voornamelijk ook voor de inderdaad eerbiedwekkende bronnenkennis en belezenheid der schrijvers, dienstbaar gemaakt aan de behandeling en weerlegging der tallooze moderne dwalingen en drogredenen die het gebied der wijsbegeerte voor menigeen in een waren doolhof hebben herschapen.

Ook deze *Theodicee* is, ondanks haar aan de ouden ontleende, maar nog altoos onmisbare scholastieke methode, een boek, dat ten volle *zeitgemäss* en, in den goeden zin des woords, *modern* mag heeten. Men maakt er niet alleen kennis met de nieuwste stelsels van wijsbegeerte en met veelal nog levende moderne philosophen, maar vindt er ook de jongste hypothesen en resultaten der natuurkundige wetenschappen verbruikt als een materiaal tot opbouw der zuiver wetenschappelijke bewijsvoering voor het bestaan van God. Zoo vinden wij daarvoor b.v. een geheel nieuw en krachtig argument (het argumentum *entropologicum*) ontleend aan de door Clausius geformuleerde natuurwet der *steeds voortgaande entropie* d. w. z. aan de duidelijk waarneembare streving van alle natuurkraeht, van alle beweging, om zich om te zetten in warmte, en wel in eene warmte die zich geleidelijk door het gansche heelal verspreidt en zich daarin

zóó verliest, dat ten slotte alle beweegkracht moet overgaan in slechts ééne, volkomen gelijkmatige temperatuur. Dit merkbare en steeds voortgaande oplossingsproces van alle beweging, van alle energie, krachtens hetwelk heel het samenstel des heelals ten slotte tot een doode onbewegelijkheid is veroordeeld, wordt door P. Hontheim gebruikt als een bewijs dat dit proces, even zeker als het eenmaal een einde zal nemen, zoo ook noodzakelijk *een begin* moet gehad hebben, en dus ingeleid, veroorzaakt *moet* zijn door eene kracht of oorzaak, die buiten en boven de beweegkracht van 's werelds elementen staat.

De reeks van argumenten voor *het bestaan* van God, die de eerste helft van het werk uitmaken, wordt ten deele voorbereid, ten deele gevolgd door een uitvoerig aantoonen der *bewijsbaarheid* van dat bestaan in het algemeen, en een handhaven van de *bewijskracht* der verschillende aangevoerde argumenten in het bizonder. De tweede helft van het boek bevat de wijsgeerige uiteenzetting en verdediging van het ware gods*begrip*, het begrip aangaande Gods wezen en eigenschappen, voornamelijk tegenover het materialisme en het pantheïsme in zijn verschillende nuancen.

In onze dagen, waarin de godloochenende wijsbegeerte wellicht brutaler dan ooit door pretentie-maken zoekt te verblinden, geeft het lezen eener zoo degelijke *Theodicee*, die bovendien in een licht verstaanbaar Latijn geschreven is, een onwaardeerbare troost en een hoog verstandelijk genot.

V.

Bij de firma Poussielgue (Rue Cassette 15, Paris) is de tweede uitgave van *H. Taine par Amédée de Margerie* verschenen. De schrijver, die eene mooie taal schrijft en helder zijne gedachten uiteenzet, getuigt van zich zelven, dat hij Taine van zijn debuut af met groote aandacht gevolgd heeft en zich daardoor gerechtigd acht, de slotsom eener dertigjarige studie aan het publiek voor te leggen. Amédée de Margerie beschouwt in Taine vooral den denker, den wijsgeer, en hij ziet met wijsgeerige oogen. In „les débuts philosophiques de M. Taine" leeren wij reeds de kiem kennen, waaruit zich het heele systeem van den positivist zal ontwikkelen en worden wij, behalve op den jeugdigen overmoed, ook op de ernstiger onjuistheden van Taine's eerste philosophische theorieën opmerkzaam gemaakt.

Daarna gaat de schrijver over tot de uitvoerige en degelijke ontleding van een van Taine's hoofdwerken, *L'Intelligence*. Wie niet weet, dat men van eene wijsbegeerte, welke met de ontkenning van de eindoorzaken begint en die ontkenning tracht vol te houden, de vreemdste sprongen kan verwachten, zal vreemd opzien, dat een zich noemend *positivist* per slot van rekening den weg niet meer weet om van het in hem aanwezige denkbeeld tot het buiten hem reëel bestaande voorwerp te komen. Minder bevreemding wekt het, wanneer hij tusschen zinsindruk en verstandsbeeld, de grenslijn niet scherp getrokken vindt of de oorzaak met het gevolg verstoppertje ziet spelen. De toon waarin Margerie schrijft, is alleszins waardig en hij laat, bij alle bestrijding, nooit na te waardeeren en te prijzen wat lofwaardig is.

Den tweestrijd tusschen „l'âme d'artiste" en den niet systeemvasten wijsgeer, die slechts in de negatie consequent is, schildert ons de schrijver in 't tweede deel van zijn werk, dat tot opschrift voert: „La littérature et l'art", terwijl wij in 't derde deel: „Histoire", den krassen fatalist op den voorgrond zien treden. „L'homme est un théorème qui marche", noodzakelijk, zonder vrijheid, en de verzameling van menschen, de maatschappij, ontwikkelt zich in hare daden met evenmin vrijheid als de gevolgen en deductiën uit een theorema voortvloeien.

Toch eindigt Taine met in te zien en ruiterlijk te bekennen, dat „om het voortglijden naar den afgrond tegen te houden, ons menschenras den christelijken godsdienst allerdringendst noodig heeft", en deze bekentenis doet goed, nadat men vernomen heeft, hoe Taine voor de middeneeuwsche ridderschap en de grootsche middeneeuwsche wijsbegeerte niet anders dan eene spottende minachting, het gevolg van eene zeer gebrekkige kennis, over had. Margerie heeft een mooi boek geschreven, dat èn boeiend èn leerzaam is.

K.

De ijverige paters S. J. van Stonyhurst en Exaeten hebben de uitgave van hun *Cursus philosophicus* bijna voleind. Het voorlaatste der zes kleine deelen, waaruit de cursus bestaat, is onlangs bij Herder van de pers gekomen, om zich op waardige wijze bij zijne voorgangers aan te sluiten. Pater Boedder behandelt de *Psychologia*

rationalis, sive philosophia de anima humana [1]) kort en bondig, ofschoon zijn boek grooteren omvang heeft dan het psychologisch gedeelte in andere handboeken over philosophie Wij zijn niet in de gelegenheid, de verdienste van het werk als zijnde „in usum scolarum" te controleeren, maar meenen toch, dat de wijze van behandeling, die thesis op thesis laat volgen, met de *viva voce* gegeven expositie van den leeraar verbonden, zeer nuttig kan zijn en den leerling voorbereidt om zelven theses te verdedigen. Voor hem, die het werk zonder leermeester wil gebruiken, ware eene ruimere uiteenzetting hier en daar wenschelijk, zelfs als daarvoor de eene of andere stelling tot den rang van corollarium teruggebracht had moeten worden. Zoo zouden, om iets te noemen, de drie theses over den vrijen wil (XXXVI—XXXVIII) zich tot eene thesis met drie groepen van bewijzen laten verbinden. Edoch *variis modis bene fit*, en als de eerw. schrijvers van den *Cursus philosophicus* bij onderlinge overeenkomst eene methode volgen, zullen zij als docenten met het oog op hunne leerlingen de vóór- en nadeelen wel gewikt en gewogen hebben.

Bij allen eerbied, dien de schrijver voor den grooten Suarez koestert — wij zouden de eersten zijn om hem een gebrek aan dien eerbied kwalijk te nemen — aarzelt hij toch niet, waar hij 't noodig acht, dezen meester voor St. Thomas te verlaten. Een volbloed Thomist zou natuurlijk wenschen, dat de schrijver overal een even getrouw volgeling van St. Thomas in de psychologie ware, als zijn Fransche ordebroeder Billot zulks in zijne theologische werken, en de Italiaansche pater M. de Maria S. J. (praefectus studiorum in Pontificia Universitate Gregoriana Collegii Romani) in zijne onlangs verschenen: *Philosophia peripatetico-scholastica* is. Daarover echter wenschen wij geen strijd te voeren.

K.

Met minder ingenomenheid dan met de beide vorige werken, hebben wij kennis gemaakt met *Die Natur des thierischen Lebens und Lebensprincips*, ein apologetisches Wort gegen den modernen Anthropomorphismus von Mathias Kohlhofer (Kempten, Köselsche Buchhandlung). 't Is zonder twijfel noodzakelijk, tegen het verderfelijk anthropomorphisme, die het dier tot mensch maakt of liever: den

[1]) Prijs: M. 3,20; geb. M. 4,20.

mensch tot het dier vernedert, te velde te trekken, maar hij, die 't doet, moet èn in de philosophie èn in de natuurwetenschappen goed beslagen zijn. De schrijver van bovengenoemd werkje houdt er echter een zeer eigenaardig zoölogisch systeem op na en heeft over metamorphose zeer zonderlinge begrippen.

In het philosophisch gedeelte van zijn boek lijdt de duidelijkheid wel wat onder de „Gründlichkeit" en wij hadden liever gezien, dat de schrijver meer scholastisch geschut in 't veld had gebracht.

K.

Er ligt nog een boek op onze schrijftafel dat eene bespreking vraagt en waaraan wij niet gaarne beginnen, omdat de een of ander ons een: „schoenmaker houd u" enz. zou kunnen toevoegen. Pater Maria Laplana S. J. heeft eigenaardige gedachten van het lesgevend deel der menschheid; hij schrijft eene: *Summa syntaxica cum thematis ad exercendum* (Freiburg, Herder. Twee deelen, prijs p. dl.: M. 2) niet slechts ten behoeve van den meester die *egens tempore* is — en dat kan er door — maar ook voor hem dien hij *laborem fugiens* noemt. Zijn er zoo? dan zijn zij in alle geval de moeite niet waard, die Laplana zich voor hen getroost heeft. Wij vinden in de twee boekjes de regels der syntaxis in zeer beknopten vorm, maar elken regel toegelicht door verschillende voorbeelden, die de schrijver deels zelve heeft gezocht, deels aan andere verzamelaars heeft ontleend. Had pater Laplana nu nog gezegd, waar de aangehaalde plaatsen te vinden zijn, dan had hij allicht nog een derde categorie van latinisten pleizier gedaan, den citaten-lief hebbers nl. De namen der schrijvers staan er, en daaruit zien wij, dat de voorbeelden aan alle tijden der Latijnsche letteren zijn ontleend. In de themata hebben de auctores zich ten gerieve der lieve jeugd de amputatie van moeielijke plaatsen moeten laten welgevallen — bij doode schrijvers is de amputatie zonder toestemming van den patient geoorloofd; de jongeren zullen daarover niet klagen, en die den schrijver later leest, zal dan over die moeilijkheden wel heen komen.

Minder graag zullen de studenten 't hebben, dat hun Laplana's werk in driemaal-per-dag-portiën, zooals de eerw. schrijver wenscht, wordt toegediend. Gelukkig behoort dat niet tot de noodzakelijkheid, noch

des middels noch des gebods. Ons dunkt dat de *Summa* wel de kennismaking waard is; 't blijft toch maar waar: „Longum iter per praecepta, breve per exempla".

K.

Missale Romanum, Editio octava juxta editionem typicam. Cum approbatione S. Rit. Congr. Ratisb. Pustet, 1894 18o. (ingenaaid M. 4.80; banden van 2—6 Mark). Deze uitgave van het Missaal heeft geheel hetzelfde formaat, hetzelfde geelachtige, ondoorschijnende papier, dezelfde krachtige en scherpe letter van de bekende 18o editie van het *Breviarium Romanum*, in 1893 door denzelfden uitgever bezorgd. Voor seminaristen en voor allen, die het Missaal gaarne *als kerkboek* gebruiken, is deze even beknopte als fraaie uitgave bizonder doelmatig.

V.

Schober, G., C. SS. Red., *Caeremoniale missarum solemnium et pontificalium aliaeque functiones ecclesiasticae illustratae*. Ratisb., Pustet, 1894. 8o. p. XII—424 (ingenaaid M. 2.80; ingebonden M. 3.60). De inhoud van dit werk blijkt grootendeels reeds uit den titel. De „aliae functiones ecclesiasticae", daar bedoeld, zijn voornamelijk de: „Communio cleri et populi in Missa solemni" de „Expositio S.S. Sacramenti" en de „Vesperae solemnes". Het werk is op verzoek van den schrijver door één der „Consultores S.C. Rituum" onderzocht en dientengevolge door den „Emmus Card. S. C. Rituum Praefectus" niet slechts goedgekeurd, maar ook ten zeerste aanbevolen. Wij voor ons achten het boek van P. Schober vooral om zijn tweede gedeelte (Caeremoniale Missarum *pontificalium*) een bizondere aanwinst voor den clerus. Bij de niet zelden voorkomende plechtige gelegenheden, die met het opdragen eener pontificale Hoogmis gepaard gaan, zal dit boek voorzien in het dan meestal diepgevoelde gemis van een *Caeremoniale Episcoporum*. Iedere assistent vindt hier zijn *officia* afzonderlijk en zeer nauwkeurig aangegeven.

V.

GESCHIEDENIS DER KERKELIJKE REFORMATIE IN DENEMARKEN.

Toen Luther in het rampzalige jaar 1517 op den vooravond van Allerheiligen het sein gaf tot een algemeenen aanval op de Kerk Gods, doortrilde een geweldige schok Duitschlands gewesten en bracht geheel Europa in opschudding. Vorsten en volkeren stonden op tegen den Heer en zijn gezalfde. En ofschoon de kinderen der Kerk verzekerd waren van 's Heeren belofte, die het onfeilbare „non praevalebunt" in hare vanen heeft geschreven, toch scheen voor hare aanranders thans *hun* uur aangebroken, waarin de macht der duisternissen zich in al hare volheid aan de wereld zou vertoonen.

Afval van de Kerk op zich zelf kan den katholieken geschiedschrijver wel bedroeven, maar niet verwonderen; hij weet, dat te allen tijde „valsche profeten zullen opstaan, die velen zullen verleiden" (Matth. XXIV, 11); doch de omwenteling, die in de 16e eeuw plaats greep en door de protestanten „reformatie" genoemd werd, is wel in staat zijne verbazing te wekken. Deze afval immers was in omvang en gevolgen een geheel buitengewone; gansche volkeren verlieten de Moederkerk niet zoozeer door de vrije keuze van ieder afzonderlijk, als wel op bevel en door den gewetensdwang van de wereldlijke overheid. En dit is juist wat aan de reformatie haar eigenaardig karakter geeft. „Indien koningen en vorsten", zegt de geschiedschrijver Karup [1]), „de Luthersch-Calvinistische dwalingen niet hadden aangewend,

[1]) *Geschichte der Kath. Kirche in Dänemark*, S. 114.

om hunne eigene, dikwijls onrechtvaardige zaak te bevoordeelen, dan zou de reformatie niet zoo omvangrijk zijn geweest [1]).... Evenmin als geheel Frankrijk tot de sekte der Waldensen overging, omdat een klein gedeelte in dat land hunne partij aanhing, evenzoomin zouden de Scandinavische rijken, waarin slechts weinigen Luther's leerstellingen goedkeurden, het Lutheranisme omhelsd hebben, ware het niet, dat de wereldlijke macht hare onderdanen gewelddadig uit de oude kerk had weggekommandeerd" [2]).

Deze bewering wordt ten volle bewaarheid door de kerkelijke geschiedenis van een land, dat den Hollander belang moet inboezemen om de verschillende geschiedkundige betrekkingen, waarin hij daarmede, vooral gedurende het bloeitijdperk in de 17de eeuw, heeft gestaan [3]): van Denemarken namelijk, dat aan

---

[1]) Frederik de Groote, de vriend van Voltaire, zegt onbewimpeld in zijne *Mémoires de Brandenbourg:* „Si l'on veut réduire les causes des progrès de la Réforme à des principes simples, on verra qu'en Allemagne ce fût l'ouvrage de l'interêt, en Angleterre celui de l'amour, en France celui de la nouveauté".

[2]) De schrijver drukt zich aldus uit: „herauscommandirt".

[3]) Men denke slechts aan de voortdurende twisten tusschen Hollanders en Denen over de tolgelden, welke de laatstgenoemden van de rijk beladen Hollandsche schepen bij het passeeren van den Sond wilden heffen.

Was het ook niet een eer voor ons vaderland, dat admiraal Tromp door den koning van Denemarken, Christiaan V, benoemd werd tot opperbevelhebber van de Deensche vloot, om in vereeniging met de Hollandsche eene roemrijke overwinning (A°. 1676) te behalen op Zweden?

Hoe innig de betrekking geweest is tusschen Holland en Denemarken, kan niet alleen blijken uit de verschillende verbonden dier landen met elkander, doch vooral hieruit, dat de reiziger nog op dit oogenblik in Kopenhagen verschillende huizen in den oud-Hollandschen bouwtrant ziet opgetrokken.

Van nog sterker gemeenschap getuigt de Hollandsche kolonie „Amag", in de nabijheid van Kopenhagen, waarvan van Goch (*Hedendaagsche historie van alle volkeren*, Dl. VII, bl. 710) aldus gewaagt: „Dit eiland [Amag] is tot eene woonplaats aan Noord-

de zachtleidende hand van den H. Ansgarius de Katholieke Kerk werd binnengeleid, doch waarover, evenals over ons vaderland, de koude en doodende adem der reformatie is heengegaan.

In het jaar 1513 werd de zoon van koning Joannes onder den naam van Christiaan II tot den koninklijken troon van Denemarken geroepen Verschillende protestantsche geschiedschrijvers hebben pogingen aangewend, om de bloedige vlekken, welke op dien naam kleven, uit te wisschen, door zijne regeeringsdaden te vergoelijken en in een gunstig daglicht te stellen; worden echter de feiten onpartijdig beoordeeld, dan zal de geschiedvorscher moeten erkennen, dat Christiaan II een vorst is geweest, die tot bevrediging van heersch- en hebzucht, goddelijke en kerkelijke wetten heeft verkracht, de Kerk heeft vervolgd, hare voornaamste dienaren in de gevangenis deed werpen en dooden, en deze daden van onrecht en geweld bekroonde door zijn koninkrijk open te stellen voor het nieuwe „evangelie" van Luther.

Reeds als kroonprins had hij door zijn onstuimig en ruw karakter bezorgdheid gewekt, en nauwelijks was de heerschersstaf over Denemarken in zijne handen overgegaan, of hij toonde tegenover de Kerk zijn waren aard. Van den bisschop van Odensee (op Jutland) vorderde hij een gedeelte der bisschoppelijke goederen, liet na weigering van dien onrechtmatigen eisch den bisschop gevangen zetten en eigende zich toe wat hij verlangde.

Toen de aartsbisschop van Lund [1]) gestorven was, vernietigde

---

hollanders gegeven, die herwaarts genood zijn om butter en kaas voor het hof te maken, en de nakomelingen, zegt men, houden nog de kleeding, taal en gewoontens hunner vooruderen, met hunne zindelijkheid en naarstigheid, weigerende zich met de Denen in huwelijk te vermengen". Thans echter heeft deze kolonie veel van haar Hollandschen tint verloren. Zie ook Dahlmann, *Geschichte der Europäischen Staaten: Dänemark*, B. II, S. 323.

[1]) Vroeger behoorde de kerkelijke provincie Denemarken onder de jurisdictie van den aartsbisschop van Bremen-Hamburg. In het

hij de keus der kannuniken, dwong hen zijn gunsteling en secretaris, Georg Skotborg, te benoemen, en toen deze niet willig was om het verlangde kerkelijk goed Bornholm af te staan, wist hij een anderen gunsteling met geweld in zijne plaats te dringen, den beruchten Dietrich Slaghäk, die zijn leven op het schavot zou eindigen.

Ondertusschen had de reformatie in Duitschland groot opzien gewekt en machtige vrienden gewonnen, vooral onder de verarmde vorsten, die haar begroetten als eene heerlijke gelegenheid om de rijke goederen van kerken en kloosters bij hunne schrale kroondomeinen te voegen. Ook in het Noorden was bekend geworden, hoe „zegenrijk" de leer van Luther voor kerk en staat werkte. Met een scherpzinnig verstand begaafd, zag koning Christiaan zeer goed in, dat met de omverwerping van de Katholieke Kerk in Denemarken de val van den halven rijksraad gepaard ging, waaruit als noodzakelijk gevolg moest voortvloeien, dat vele eigendommen der Kerk hem ten deel zouden vallen en gelegenheid geven om door mededeeling ook den adel van zich afhankelijk te maken. Wat wonder derhalve, dat zijn besluit spoedig genomen was om zich met het Lutheranisme te verbinden. Hij wendde zich tot zijn oom, Frederik van Saksen, met het verzoek om uit de school van Luther een geleerde te mogen ontvangen, die in staat was „den godsdienst te reinigen en de geestelijken van het staatsbestuur wederom tot den dienst der kerk te brengen" [1]). In Duitschland viel de keuze op een

jaar 1104 kwam de pauselijke legaat, kardinaal Alberich, naar het Noorden, om voor die provinciën een eigen metropolitaan-zetel op te richten. Zijne keuze viel op Lund, eene stad in de provincie Schoone in Zuid-Zweden, dat destijds aan Denemarken onderworpen was. De dom van Lund met dien van Trondhjem is over geheel Scandinavië beroemd. Onder het aartsbisdom Lund behooren zeven bisdommen, namelijk; Roskilde, Odensee, Ribe, Aarhuus, Wiborg, Börghem, Schleeswijk.

[1]) Vgl. Suaningii *Vita Christ. II*: „Ut pontifices doctoresque a politica rerum administratione ad Ecclesiae ministerium invitaret".

zekeren magister Reinhart, een leerling van den bekenden Carlostadius en vroeger priester te Eibelstadt, in het bisdom Würzburg. Christiaan ontving den nieuwen apostel zeer vriendelijk, benoemde hem aanstonds tot zijn kapelaan en wees hem te Kopenhagen de St. Nicolaaskerk aan, waarin hij des namiddags op Zon- en feestdagen moest preeken, onder koninklijke bescherming, alles tegen den zin van den bisschop van Roskilde, Lago Urne, voor wien de bedoelingen des konings geen geheim meer waren.

Zeer gelukkig echter was de keuze van dezen nieuwen predikant voor Denemarken niet, want Reinhart was volslagen onbekend met de Deensche taal, zoodat dit gebrek een der voornaamste hinderpalen was om het volk voor de leer van Luther te winnen. De koning wist echter raad en benoemde den karmelieter monnik Paulus Heliä, denzelfden, die in de volgende jaren door zijne zeldzame geestesgaven en brandenden ijver in den strijd tegen de kerkelijke omwenteling zulk een roemrijke rol zou vervullen, tot Reinhart's tolk, met de opdracht om diens Duitsche preeken in het Deensch over te zetten en te herhalen. Deze Paulus Heliä, destijds onder de grootste geleerden van Denemarken gerekend, was professor aan de hoogeschool te Kopenhagen en lid van de theologische faculteit [1]). Indien *hij* zich verbond met een Luthersch geestelijke en, volgens de stille hoop des konings, zich voor Luther verklaarde, zouden juist de geleerdheid en de positie, welke Heliä innam, de middelen wezen om de nieuwe leer bij het volk ingang te doen vinden.

Reinhart trad op voor een volle kerk en volgde zijn meester in diens bekende preekmethode getrouw na:

---

[1]) Op de naamlijst der leden van de Universiteit komt hij voor als „sacrosanctae theologiae (of sapientiae) absolutus baccalaureus" en als „lector in sacra pagina", waaruit men besluit, dat hij hoofdzakelijk theologie en wel exegese gedoceerd heeft. Aldus L. Schmitt in zijn *Paul Heliä,* S. 5.

„Tritt dreist auf!
Sperr's Maul auf!
Hör' bald auf!"

doch wel verre van het Deensche volk naar geest en gemoed te hervormen, brachten zijn wonderlijke gebaren, zijn huilen en schreeuwen, zijn eigenaardige Duitsche tongval een komisch effect teweeg in de meer nieuwsgierige dan aandachtige toehoorders, welke hem op allerlei wijzen belachelijk maakten; o. a. trokken zij een schooljongen een kort priesterkleed aan, van hetzelfde model als dat van Reinhart, lieten hem daarmede over de straat gaan en in een verdraaid Duitsch dialect allerlei onzin uitkramen. Dat een verschijning als deze, vooral in den vastenavondtijd, den algemeenen lachlust van het volk opwekte, spreekt van zelf; voeg daarbij nog, dat Paulus Heliä zijn leerling in den steek liet, en men begrijpt, welke vruchten het in de harten der toehoorders uitgestrooide zaad moest voortbrengen. Reinhart, die voor de „kleinen" een voorwerp van ergernis en bespotting was geworden, wilde thans werken op het gemoed der geleerden en begon eenige stellingen uit Luther's bekend geschrift *De captivitate Babylonica* voor hen te verdedigen, doch al wederom zonder schitterenden uitslag; want de scherpzinnigheid van Heliä versloeg hem geheel en al.

Dewijl Christiaan begon in te zien, hoe weinig het zaad, door Reinhart uitgestrooid, voor ontkieming vatbaar was, zond hij hem naar Duitschland terug met een opdracht voor Luther, dat deze zelf of wel Carlstadt naar Denemarken zou komen om zijn land volgens „'s Heeren geest" te hervormen; tevens verbood hij de Universiteit te Kopenhagen iets tegen de geschriften van den Duitschen hervormer te spreken of te schrijven [1]) en bewerkte een *geestelijk wetboek* voor den

[1]) Luther zelf maakt van dat verbod melding in zijn brief aan Spalatinus: „Rex Daniae etiam persequitur papistas, mandato dato Universitati suae, ne me damnarent".

clerus, dat 26 Mei 1521 het levenslicht aanschouwde en het teeken gaf tot een strijd tusschen scepter en herdersstaf, die eerst onder 's konings opvolgers zou beslist worden [1]).

Niet lang daarna kwamen werkelijk Carlstadt en met hem Gabler, een leeraar in de Grieksche taal, te Kopenhagen aan, waar zij een geschikt veld voor hun apostolischen arbeid meenden te vinden.

Na de aanwijzing van hun werkkring, reisde Christiaan naar Holland af, het gemoed vervuld van hoop, dat bij zijn terugkomst het opnieuw uitgeworpen zaad der reformatie in vollen bloei zou staan op den Deenschen grond. IJdel bleek echter zijne verwachting! Slechts eenige weken mocht Denemarken zich in 't bezit der beide trawanten van Luther verheugen, die toen plotseling het land verlieten en naar Duitschland terugkeerden. Men moge verschillende redenen opgeven voor hun kortstondig verblijf, de meest waarschijnlijke is deze, dat de vrome gemalin van Christiaan, Isabella, zuster van Karel V, de twee Luthersche geleerden,

---

[1]) Ons bestek gedoogt niet om bij dit „geestelijk wetboek" lang stil te staan; maar de lezer begrijpt het gehalte voldoende, wanneer hem wordt medegedeeld, dat de koning niet alleen den bisschoppen in alle gevallen verbood iemand vóór zijn kanonieken leeftijd te wijden en hun gebood op alle Zon- en feestdagen zelve in hunne domkerken de godsdienstoefeningen te verrichten, maar ook bepaalde: „Geen prelaat, priester of geestelijke mag van dezen dag af eigendommen in de stad of op het land aankoopen, indien hij niet leeft volgens de leer van den H. Paulus, die 1 Tim. III (unius uxoris virum) den raad geeft een huisvrouw te nemen en in den huwelijksstand te leven, gelijk hunne voorvaderen gedaan hebben". Niet minder duidelijk is art. 21. „Alle aangelegenheden zullen van nu af in het rijk blijven en voor ons gerecht, onze doctoren en leermeesters, die wij daartoe ontbieden, verhandeld en afgedaan worden; mocht iemand daartegen misdoen, zoo zal hij vervallen tot een straf van 144 dukaten, waarvan de helft aan ons komt". Klaarblijkelijk wilde de koning door dit artikel zijnen onderdanen en voornamelijk den bisschoppen de bevoegdheid ontnemen om te appeleeren bij de Romeinsche curie en hen aldus aan de pauselijke rechtsmacht onttrekken.

aanstonds na het vertrek van haar gemaal, op aanraden van haar biechtvader Mansueri, uit het land heeft gezet [1]).

Geen wonder, dat de koning, na het aanwenden en mislukken van zulke ernstige pogingen om de reformatie in Denemarken in te voeren, verdere plannen tot hervorming opgaf. Doch kan het van den anderen kant bevreemding wekken, dat het Deensche volk, wat nog in merg en been katholiek was, 's konings willekeurige en misdadige handelingen moede was, en dat vier Jutlandsche bisschoppen met eenige edelen den 20 Januari 1523 te Wyborg een document uitvaardigden, waarin zij hun hulde en trouw aan Christiaan opzegden?

„Lang genoeg — zoo heet het in hun schrijven — hebben wij „de rampen aanschouwd, die onze H. Kerk en de inwoners van „Denemarken hebben overvallen; de H. Kerk en hare dienaren „worden tegen alle regels van het Christelijk geloof en tegen alle „recht in van hunne vrijheden en voorrechten, goederen en kost„baarheden beroofd; prelaten worden in de gevangenis gezet en „niettegenstaande alle recht wordt hun een beslissing in hunne „aangelegenheden geweigerd. Mis en godsdienst, alles wat op God „betrekking heeft, verwerpt men; ketters, die het heilige Christelijke „geloof verlaten hebben, zoeken ons met hun Luthersche leer tot „afval te brengen, daar zij alles bespotten, wat den eeuwigen God „toebehoort; kerk en priesters worden door tirannen en leeken „geregeerd."

Deze taal miste hare uitwerking niet; vertwijfeling en radeloosheid grepen den koning aan, die, zijn ondergang nabij, met gade en kinderen het rijk verliet en naar Holland [2]) vluchtte (Ao. 1523), om na negen jaar den vaderlandschen bodem weder te betreden, nu echter niet als koning, doch als gevangene. Ofschoon hij zich

---

[1]) Schmitt is de eenige, die Gabler als professor in de Griekse taal aan de Universiteit van Kopenhagen laat verblijven. Toen de koning thuis kwam, werd Mansueri dadelijk van het hof verwijderd. Pontoppidanus, *Ann. Ecc. Dan.* I ad. ann. 1521.

[2]) Volgens vele geschiedschrijvers landde Christiaan hier te Veere aan.

gedurende zijn regeeringsjaren meer verrader dan trouwen zoon van de Katholieke Kerk getoond had, stierf hij toch verzoend met haar, die hij tijdens zijn leven had vervolgd, den dood der boetvaardigen (Ao. 1559).

Aanvankelijk alzoo waren de ijvere bemoeiingen om Denemarken te reformeeren mislukt, niettegenstaande het levendige handelsverkeer, dat er in die dagen heerschte tusschen Denemarken en Duitschland, aan welks Universiteiten vele aanzienlijke Denen zich een „gebildete" opvoeding trachtten te verwerven. Veeleer liet het zich bij de troonsbestijging (Jan. 1524) van Frederik I, hertog van Schleeswijk-Holstein, aanzien, dat de kostbare erfenis van den Deenschen Schutsheilige Ansgarius, bezegeld door het bloed van koning Canutus, krachtiger dan ooit door de dankbare nazaten zou worden gehandhaafd.

Frederik immers had zijne studiën voltooid in het heilige Keulen, de bij uitstek katholieke stad, alwaar hij werd opgenomen onder de kanunniken, een bewijs, dat de belangen der Katholieke Kerk hem met gerustheid konden toevertrouwd worden; daarenboven had hij kroon en troon te danken aan den adel en de bisschoppen van Jutland, wier steun hij nog voortdurend noodig had, om zich staande te houden tegen de vijandelijke pogingen van zijn onttroonden neef Christiaan, die nog een geduchten aanhang, vooral in Noorwegen [1]), bezat; voeg daarbij den eed, waardoor Frederik zich bij zijne verheffing tot den troon verbond, om de rechten der Kerk te eerbiedigen en geen ketterij te dulden, en gewettigd is de veronderstelling, dat de band, die reeds zeven eeuwen de Kerk van Denemarken aan den Roomschen Stoel had vastgebonden, zoo vast mogelijk zou worden aangehaald. Maar zulke verwachtingen konden slechts gekoesterd worden door hen, die de diepten van 's konings gemoed niet gepeild hadden en alleen op het uiterlijke afgingen. Als

[1]) In dien tijd was Noorwegen aan Denemarken onderworpen.

zeker mogen wij aannemen, dat Frederik reeds in het jaar 1523 de Luthersche leer was toegedaan; dat maken wij op, niet zoozeer uit den invloed van zijn zoon Christiaan, die Luther te Worms gehoord had en geestdriftige bewondering voor den nieuwen apostel naar zijn vaderland had medegebracht, als wel uit het feit, dat de hertogdommen Schleeswijk en Holstein reeds in de jaren 1524—26 op last en onder toezicht van Frederik in stilte „gereformeerd" werden. Reeds toen alzoo was de keuze gedaan en stond het plan vast. In Denemarken kon niet aanstonds openlijk de handschoen aan de Katholieke Kerk worden toegeworpen, omdat Frederik vóór alles in het rustig bezit van zijn troon moest wezen Maar de verborgen vonk wachtte slechts op gunstige omstandigheden om in vlammen uit te slaan.

En waarlijk, aanleiding daartoe behoefde niet in den vreemde gezocht te worden, zooals onder Christiaan II, maar werd al spoedig door de landskinderen zelven gegeven. Uit den schoot van eigen volk trad de Deensche Luther op, Hans Tausen, wiens naam onafscheidelijk verbonden is aan de troebele dagen der reformatie in Denemarken [1]).

In het jaar 1494 op het eiland Fünen uit arme ouders geboren, genoot Tausen zijn eerste opvoeding aan de kathedrale school te Odensee. Wijl hij bijzondere bewijzen van bekwaamheid en vlijt aan den dag legde, werd hij belast met de opvoeding der kinderen van een zekeren leenheer, Knud Rud genaamd; doch zijn voortdurende neiging tot den geestelijken stand deed hem besluiten in 1515 het Joannieter klooster Antvorskov bij Slagelse [2]) binnen te treden. Hier tot priester gewijd, vond Tausen overvloedige gelegenheid om zijne studiën voort te zetten en zich in het predikambt te bekwamen. De milddadigheid en de achting, die

---

[1]) Zijn leven is beschreven door Rön: *Biographia primi in Dania restauratoris* [?] *Doctrinae Sacrae, magistri Joannis Tausen.* Hafniae, 1757.

[2]) Stadje in de Deensche provincie Seeland.

de prior jegens Tausen had opgevat, waren oorzaak, dat de jeugdige monnik verlof bekwam om buitenlandsche hoogescholen te bezoeken, echter onder ééne voorwaarde: namelijk de hand niet uit te steken naar de vrucht van dien boom, welken Luther te Wittenberg had geplant. Leuven en Keulen ontvingen hem binnen hare poorten, doch niet in staat weerstand te bieden aan de bekoring om Luther zelven te hooren, reisde hij af naar Wittenberg, waar hij ongeveer twee jaar, zonder weten van zijn overste, verbleef en zijne ziel rijkelijk voedde met de geestelijke spijzen, door Luther en Melanchton hem voorgezet.

Toen Tausen voor de zaak der reformatie gewonnen was, keerde hij in October 1521 naar het klooster Antvorskov terug, leefde daar drie jaren naar de voorschriften van de Kerk en de Orde, zonder zijn oponthoud te Wittenberg en zijn nieuwe begrippen omtrent de Christelijke leer aan den prior mede te deelen. Het algemeen verspreide gerucht nochtans, als zou de koning zelf de nieuwe leer niet ongenegen zijn, gaf Tausen het besluit in om een stouten stap te wagen. Op Goeden Vrijdag 1524 besteeg hij den kansel der kloosterkerk en verkondigde de bekende Luthersche stelling: het geloof *alleen* rechtvaardigt den mensch.

Wie zal ons de verontwaardiging beschrijven van den prior en zijne medekloosterlingen, toen zij juist op zulk een diep ernstigen dag van dit ergerlijk feit getuigen moesten zijn? Onder tranen bad en smeekte men hem, nu eens door liefderijke vermaningen, dan wederom door strenge berispingen, om zijne dwaalleer te herroepen en tot de leer der Kerk terug te keeren; doch het was alles te vergeefs. Tausen bleef weerspannig weigeren, werd daarom nu uit het klooster gezet en naar een ander huis der Orde gezonden te Wyborg (op Jutland), alwaar de prior Peter Jensen hem onder toezicht zou houden. Verwonderlijk genoeg gedroeg hij zich daar in den beginne zeer goed, zoo zelfs dat hij zich mocht verheugen in de genegenheid van zijne medebroeders, doch 't jaar 1525 was, helaas, wederom getuige van de openlijke

verkondiging zijner valsche leerstellingen, welke zekeren broeder Töger en een Franciscaan Erasmus, tegelijk met vele burgers der stad, overhaalden om de Katholieke Kerk te verlaten, maar tevens de gevangenneming van Tausen ten gevolge hadden. De koning had intusschen zijn man gevonden en verloor hem niet uit het oog [1]).

De Deensche bisschoppen, die de onrustige beweging in het land met bijzondere opmerkzaamheid hadden nagegaan, toonden zich voor het gevaar, dat der Kerk boven het hoofd hing, verre van onverschillig [2]); want hun samenkomst te Kopenhagen, waar in Augustus 1524 de kroning van Frederik zou plaats vinden, achtten zij tevens eene geschikte gelegenheid om gezamenlijk op te treden en (op vigilie van St. Petrus en Paulus 1524) de volgende besluiten vast te stellen tegen de leer van Luther:

1°. Met meer dan gewonen ijver zouden de bisschoppen zich verzetten tegen de opkomende ketterij.

2°. Gevangenis en andere straffen zouden zij toepassen op hem, die haar leeraarde.

3°. Gevaarlijke boeken, welke dagelijks uit Antwerpen en andere plaatsen het land binnenslopen, moesten verboden worden.

---

[1]) Pontopp. *Ann. Ecc. Dan.* ad ann. 1525.

[2]) Aan de orthodoxie der bisschoppen, die in dezen tijd de kerk van Denemarken bestuurden, valt niet te twijfelen. Steeds traden zij als besliste tegenstanders der ketterij op. Waarheid echter is, dat, indien men Lago Urne van Roskilde en Jens Andersen van Odensee uitzondert, hun herderlijk bestuur en leven veel te wenschen overliet; bepaaldelijk schijnen de benoemingen van pastoors, het predikambt, het mislezen en de „lex residentiae" verwaarloosd te zijn, terwijl schennis van het celibaat door de meest vertrouwbare schrijvers aan de bisschoppen van Wijborg en Ribe verweten wordt. Als bewijs met hoe weinig priesterlijken geest de bisschop van laatstgenoemde stad bezield was, moge dienen, dat hij, sinds 1499 bisschop van Ribe, eerst in 't jaar 1513, bij de bisschopswijding van Lago Urne, zijn eerste H. Mis opdroeg.

Verscheidene schrijvers sloeg ik open om een logenstraffing van die treurige bijzonderheid te ontmoeten, doch allen, ook de meest vertrouwbare, geven haar op,zoodat zij klaarblijkelijk op waarheid berust.

Deze bepaling had vooral betrekking op de overzetting van het Nieuwe Testament in de Deensche taal, door een zekeren Hans Michelsen, geheimschrijver van koning Christiaan II en burgemeester van Malmö. Als getrouwe aanhanger van Christiaan volgde hij dezen op zijne vlucht naar Holland en als vriend van de hervorming meende hij de goede zaak geen beteren dienst te kunnen bewijzen, dan door Luther's bijbel met diens aanteekeningen in het Deensch over te brengen. Hoe de hervormers van die dagen den Katholieken zand in de oogen trachtten te strooien, kan o. a. blijken uit het sluwe gedrag van dezen Michelsen, die op het titelblad en in de voorrede van zijn bijbel dezen uitgaf als eene vertaling van de Latijnsche Vulgata. In 1524 werd zijn werk te Leipzig gedrukt en voornamelijk uit Antwerpen door de Hollanders, welke een belangrijken handel in het Noorden dreven, naar Denemarken overgebracht [1]).

4°. Geen nieuwigheid zouden zij dulden, totdat het Algemeen Concilie, wat Paus Clemens VII voornemens was in de Kerk te houden, uitspraak gedaan had in de verschillende punten van den godsdienst.

Waren deze inderdaad edele pogingen van de bisschoppen krachtdadig ondersteund door den koning, die zich immers door een eed aan de behartiging der belangen van de Katholieke Kerk verbonden had, hunne taak zou niet zwaar geweest en de voortgang der zoogenaamde reformatie gestuit zijn. Helaas! het tegendeel was maar al te waar. Den 7den Augustus 1524 zou Denemarken zijn koning kronen, maar tevens al dadelijk in hem een man erkennen, die zijn eed schandelijk verbrak door Kopenhagen binnen te rijden met een Lutherschen geestelijke aan zijne zijde! Zulk een stap moest den nog weinigen vrienden der hervorming hoogen moed instorten, om het pas begonnen werk met ijver

---

[1]) Daar hij aan de leer van Luther dweepachtig verkleefd was, moest hij volgens bevel der Staten van Holland, de kleine hofhouding van Christiaan II verlaten en zich rustig gedragen in 't stadje Harderwijk, dat hem als woonplaats werd aangewezen.

voort te zetten, nu zij steun mochten verwachten van de wereldlijke macht, in koning Frederik verpersoonlijkt.

Wel bevestigde hij in het volgende jaar op den rijksdag te Odensee de jurisdictie van de geestelijkheid en haar recht om tienden te heffen, wel beloofde hij met den adel aan de kerk van Denemarken zijn steun tegen alle geweld en overmacht, alsook het rustig bezit van hare eigendommen en goederen, wel erkende hij hare immuniteit van de wereldlijke rechtbank, doch wat mochten de Katholieken verwachten van een vorst, die het verbod der bisschoppen, om de schriften van Luther en diens medearbeiders te lezen, ophief, die de biecht verwierp, het „avondmaal" nuttigde onder beide gedaanten, vasten- en onthoudingswet voor zichzelven en zijn naaste omgeving afschafte en daarenboven de dwaalleeraars onder zijn bescherming nam?

Openlijk trok de koning partij voor Hans Tausen, die om zijn weerspannigheid in den kerker was geworpen, maar door Frederik daaruit bevrijd, met hem de ziel der reformatie werd. Toen de vorst namelijk in den herfst van het jaar 1526 Jutland bezocht en bemerkte, hoe in deze landstreek het Lutheranisme veld begon te winnen, koesterde hij het plan om de stad Wyborg te verheffen tot het middelpunt, van waar het „reine licht" zijne „weldadige" stralen in het rond zoude uitzenden. Tot bereiking van dat doel liet hij de deuren van den kerker voor Tausen openen, benoemde dezen tot zijn hofkapelaan en droeg hem tevens op om den inwoners der genoemde stad de ware (d. w. z. de Luthersche) leer te prediken.

Nu de hervormer zich van 's konings wege der burgerij aanbevolen en van den sterken arm der regeering verzekerd zag, besteeg hij onbeschaamd den kansel van de St. Janskerk der Franciscanen, om den voorvaderlijken godsdienst te beschimpen en te belasteren, daartoe nog meer aangezet door de bijna gelijktijdige oprichting van eene school, waar een leerling van Luther, Sadolius, die te Wittenberg gestudeerd had, zich belastte met

het onderrichten van de jeugd in de leerstellingen zijns meesters.

De bisschop der stad, Georg Friis, door en door bezield met ijver voor de belangen van het oude geloof, begreep ten volle het gevaar, waaraan zijn bisdom was blootgesteld. Geplaatst als opziener om de katholieke leer onbesmet te bewaren, verbood hij Tausen te prediken, vermaande zijne geloovigen den dwaalleeraar niet te gaan hooren, sloot zijn domkerk en trad zelfs op met voetvolk en ruiterij om vrees aan te jagen, toen zijn verbod geen gunstige uitwerking had. Doch wat kon hier de zwakke uitrichten tegen den veel sterkeren magistraat der stad, die met geweld de deuren voor Tausen openhakte en den verontwaardigden herder antwoordde, dat deze handelwijze gebillijkt werd door de goedkeuring van den koning zelven?

Daar de hervormers zeer goed begrepen, dat het „bijgeloof", zooals zij den katholieken godsdienst beliefden te noemen, onder de plattelandsbevolking niet kon aangegrepen en uitgeroeid worden, zoolang de burgerij der steden zich niet voor hunne zaak gewonnen verklaarde, traden in de meeste Deensche steden mannen op, die zich eerst aan de bron zelve te Wittenberg gelaafd hadden en na hun terugkeer in het vaderland natuurlijk het Pausdom en de misbruiken der geestelijken op de meest heftige wijze aanvielen. Zoo werd te Wyborg Tausen bijgestaan door zijn ordebroeder Töger, den Franciscaan Erasmus en den leermeester Sadolinus, en sterk door den steun, welken de nieuwe leer van regeeringswege genoot, lieten op andere plaatsen vele trouwlustige geestelijken zich verleiden, om hun geluk als Luthersch predikant te beproeven, o. a. te Aalborg Martin Hegelund, te Randers Henning Baltzarsen, te Assens Christiaan Skrok en Peter Lauridsen, helaas allen afgevallen priesters; de beide laatsten lieten vooral hun licht schijnen over de „paapsche mis".

Bijzondere vermelding waardig is de wijze, waarop de reformatie in de Oostelijke gedeelten des lands en wel hoofdzakelijk te Malmö haar zegevierenden intocht deed.

Klaas Mortensen (gewoonlijk „Tonnenmaker" of „Vasicularius" genaamd), een priester zonder wetenschappelijke opvoeding [1]) en „oproerig gezind", verkreeg van de burgemeesters dezer stad, Georg Kok en Jeppe Nielsen, die bekend stonden als ijverige Lutheranen [2]), een stuk weiland buiten de stad, om daar zijn nieuwe loopbaan als Luthersch predikant te beginnen, en zoo talrijk een gehoor verschafte hem deze „nieuwigheid", dat een koninklijk bevel hem de kerk van Simon en Judas ter prediking inruimde. Hoewel door den aartsbisschop van Lund, Age Sparre, uit het diocees verdreven, keerde hij echter in Aug. 1528 terug, om met een afgevallen geestelijke, Joannes Spandemager, in de hoofdkerk van St. Petrus en Paulus alle Pausen te betitelen met den naam van Antichrist en de goede werken als overbodig te verklaren, wijl deze volgens hun zeggen aanleiding gaven tot de grofste huichelarij en, de daad bij het woord voegend, werd de H. Mis afgeschaft, het hoogaltaar opgeruimd en een lange tafel daarvoor in de plaats gesteld, waar men gelegenheid had om volgens Luthersche wijze het avondmaal te nuttigen. Krachtdadigen tegenweer boden de aartsbisschop en de geestelijkheid van Malmö, waartoe wij in de eerste plaats de Franciscanen moeten rekenen, aan de opkomende dwaling, zoowel door het woord als in geschriften. De aartsbisschop Aage Sparre riep de nieuwe predikanten tot rekenschap op van hun leer en gedrag, doch drie dagen wachtte hij te vergeefs op hun komst; toen begaf hij zich persoonlijk naar Malmö, waar zijn schrijven aan magistraat en burgerij de gistende gemoederen volgens zijne meening tot bedaren

---

[1]) „Cum non esset scripturis neque humanis neque divinis sacris eruditus" (H. Knudsen, *Historia eject. monach. e Dania*). „Homo plane indoctus bonarumque disciplinarum plane rudis" (*Chron. Skibb.* II, p. 583).

[2]) Het *Chronicon Skibbyense* beschrijft ze aldus: „Georgius Cocus, faber monetarius, homo praeter usuram, peculatum et imposturam etiam multis adulteriis infamis, et quidam Jacobus Nicolai, ut natus major ita impietate et impudentia altero non inferior" (l.c.).

zou brengen, doch wederom te vergeefs wachtte hij op een gunstigen uitslag zijner lofwaardige pogingen. Integendeel, met brutaal geweld drong Mortensen de kerk der Franciscanen binnen, wier muren weergalmden van de hatelijkste beschuldigingen en lastertaal tegen de monniken en de katholieke leer. Als een andere Phinees, vol ijver voor de zaak des Heeren, beklom toen zekere pater Christoffel Matsen den preekstoel, om met de H. Schriftuur in de hand den valschen prediker te weerleggen, en zoo fel was de strijd, die tusschen hen ontstond, dat de priester drie- de ketter tweemaal achtereen optraden om elkander op alles behalve verkwikkelijke en liefdevolle wijze de waarheid te betwisten. Nog erger werd de verwarring, toen twee trouwelooze Karmelieten, Frans Vormondsen (een Hollander van geboorte) en Petrus Lauridsen van Assens, Malmö's poorten binnentrokken om de kroon te drukken op het noodlottig aangevangen werk; geen verguizing en lastering werd door hen gespaard om het volk tot haat tegen de Kerk en hare instellingen op te zweepen, en hun invloed was des te verderfelijker, omdat de menigte in hen hare eigen leidslieden zoo diep gevallen zag.

Aan koning Frederik werd bericht gezonden van de overwinwinning, te Malmö behaald, en tevens verlof gevraagd om de opbrengst der verbeurd verklaarde kerkelijke goederen te mogen besteden tot het bouwen van een gasthuis en van een Luthersche school. Natuurlijk volgde spoedig de goedkeuring voor dit plan. En zoo werd Malmö ten jare 1529 naar de uitdrukking van een kroniekschrijver, tot „een spelonk voor rooverij en een toevlucht van verloopenen en afvalligen" [1]).

Bij zoo geweldige aanvallen en zooveel verguizing, die de aloude Moederkerk van eigen trouwelooze dienaren te dragen had, ont-

---

[1]) „Hi duo viri [consules Malmogenses] fecerunt Malmogiam esse latronum speluncam omniumque desperatorum et apostatarum asylum." *Chron. Skibb.* l. c.

brak het haar toch niet aan manmoedige verdedigers en de Deensche bisschoppen schoten in hun plicht niet te kort.

Reeds is vermeld wat zij tegen diegenen, welke de nieuwe leer van Luther op Deenschen bodem trachtten over te brengen, onder leiding van Lago Urne, den bisschop van Roskilde, hadden besloten [1]).

Daarmede echter niet tevreden, richtten de bisschoppen ieder afzonderlijk hunne herderlijke brieven aan de hun toevertrouwde gemeenten. Sommigen zelfs schreven buitendien nog aan steden buiten de grenzen van hun bisdom gelegen, o. a. de bisschop van Odensee, Jens Andersen, wiens schrijven aan de stad Wyborg wij hier laten volgen:

„Wij, Jens Andersen, door Gods genade bisschop van Odensee, „groeten u, burgemeesters, raadsheeren en gemeente Wyborg liefde- „vol met God. Geliefde vrienden! Wij geven u met Christelijke „meening te kennen, dat deze twisten, welke in Duitschland be- „gonnen, doch voor het grootste gedeelte beteugeld zijn, hun ont- „staan te wijten hebben aan de leer en de geschriften van een af- „gevallen monnik en ketter Maarten Luther. Nu hebben wij ver- „nomen, dat er ook bij u eenige afgevallen priesters zijn, die de- „zelfde ketterij verkondigen en dat, helaas, velen onder u dezelfde „leer omhelzen. Weet echter, dat al het bloedvergieten, moorden „en branden, hetgeen niet lang geleden in Duitschland plaats had, „alleen door de leer en de ketterij van Luther is ontstaan; ook „de schade, welke gijzelve door het vuur geleden hebt [2]), is u „toegedeeld door God als een straf en een voorbeeld voor uwe „naburen. Wanneer de afgevallen priesters, de aanhangers van „Luther, u prediken, dat zij Christus' woorden uitspreken, dan zijn „ze niet van Christus, maar van Luther en henzelven; want de „woorden van Christus staan vast en onveranderlijk, doch de uit- „legging, welke M. Luther aan eenige punten van de H. Schriftuur

[1]) *Senatorum Regni Daniae Ecclesiasticorum et Saecularium conclusum contra doctrinam Lutheri*, onder dezen titel zijn hunne besluiten bekend.

[2]) Er was in Wyborg een brand uitgebarsten.

„gegeven heeft, veroorzaakt twist en tweedracht. Nu ga ieder recht-
„schapen mensch bij zijn eigen gezond verstand te rade, of hij de
„woorden van Luther aannemen, dan wel zich richten moet naar
„de algemeene heilige Christelijke Kerk; hij bedenke, of hij zijne
„zaligheid moet gronden op de leer van M. Luther en zich aldus
„van de heilige Christelijke Kerk losmaken, gelijk M. Luther gedaan
„heeft. Komen de verstandigsten en de besten van de Christenheid
„te zamen om te handelen over een punt, het Christendom betref-
„fende, dan wordt zulk een vergadering door de heilige Kerk ge-
„houden; zooals dezen nu als vertegenwoordigers van alle Christenen
„vaststellen over de punten, welke hunne eigene zaligheid en die
„der medechristenen aangaan; zooals dezen u de H. Schriftuur
„uitleggen en aan de geheele Christenheid bekend maken, zóó moet
„gij uw leven inrichten en niet op eene wijze welke verloopen
„monniken uitkramen en uitschreeuwen. Verders moet gij ook we-
„ten, dat Christus niets geschreven heeft en dat zijne woorden, thans
„Evangelie genoemd, eerst nadat onze Heer ten hemel was opge-
„varen en talrijke menschen het heilig Christelijk geloof hadden aan-
„genomen, door de vier evangelisten zijn opgeteekend. In den be-
„ginne werden zij in het Hebreeuwsch en Grieksch neergeschreven;
„toen het Christendom echter toenam, kwamen de verstandigste en
„beste mannen te zamen en vertaalden de Evangeliën in het Latijn;
„evenzoo de brieven van den H. Petrus en den H. Paulus en van
„de andere apostelen. Zoo is de H. Schriftuur, in het Latijn over-
„gezet, aan alle Christenen verkondigd, en iedereen moet zich schik-
„ken naar de uitlegging, welke de HH. Kerkvaders er aan gegeven
„hebben en niet naar die van Maarten Luther.

„Doet verder uw best om, waar meerdere Christenen verzameld zijn,
„de eendracht en vrede te bewaren, want waar God is, daar heerscht
„eendracht en vrede en geen tweespalt.

„Mocht gij een of anderen twijfel voeden, schrijft ons dan, en wij
„zullen u een zoodanig Christelijk antwoord geven, waardoor gij
„volkomen zeker wordt, hoe gij uw leven moet inrichten en in hoe-
„verre gij goede Christenen blijft, zooals uwe voorvaderen het ge-
„weest zijn" [1]).

---

[1]) Jens Andersen was een van de scherpzinnigste en verstandigste bisschoppen van Denemarken. De heftigheid van zijn tem-

En opdat het volk niet in onwetendheid zou blijven omtrent de verschillende bestreden geloofsstukken, werd Paulus Heliä door de bisschoppen belast met de voortdurende prediking van de reine en zuivere leer, zooals zij ten allen tijde verkondigd was; tevens ontvingen Joannes Eck [1]) en Cochlaeus in Duitschland een dringende uitnoodiging om zoo spoedig mogelijk naar Denemarken af te reizen en de Kerk te helpen verdedigen, voor het geval, dat de koning haar lot afhankelijk wilde maken van den uitslag eener openbare disputatie tusschen Lutherschen en Katholieken.

Er blijft derhalve niet veel over van de beschuldiging, door protestantsche schrijvers tegen de Deensche bisschoppen ingebracht, alsof dezen zich in de dagen der hervorming niet met de belangen van de Kerk bemoeid zouden hebben. Had hun ijverig pogen weinig gevolg, het moet geweten worden aan gemis van steun en medewerking, waarvan integendeel de hervormers èn bij den koning èn langzamerhand bij het volk ten volle verzekerd waren.

In het jaar 1527 schreef de koning een rijksdag uit te Odensee, waar voor het eerst in Denemarken de godsdienstige aangelegenheden zoo officiëel mogelijk zouden worden behandeld. Omgeven door een schitterenden stoet van edelen, ridders en schildknapen, deed Frederik zijn plechtige intrede in de beroemde bisschopsstad, welke gelijktijdig hare gastvrije poorten openzette voor de bisschoppen en abten van geheel het Deensche rijk. Verbeeld u die ongewone drukte, doch meer nog de spanning, waarin Katholieken en Lutheranen opzagen naar den 15den Augustus, den dag,

---

perament, die wij, Katholieken, hem in die onrustige dagen niet zoo euvel zullen duiden, was soms niet in overeenstemming met de zinspreuk, welk hij zich had uitgekozen: „Salve patientia, gloriosa victrix".

[1]) De bekende geleerde, die in de disputatie te Leipzig tegenover Luther stond.

waarop de vorst zelf zijne onderdanen ging toespreken. Zou hij zijne belofte, uitgesproken bij zijne troonsbestijging, gestand doen? Of had hij dezen dag uitgekozen om zijn woord te verbreken en openlijk ten aanschouwe van geheel Denemarken de zaak der Lutherschen te omhelzen? Op die twee vragen gaf Frederik het volgende antwoord:

„Bisschoppen, u, die geroepen zijt om de gemeente van Christus „met het ware woord van God te voeden, u vermaan en herinner „ik er aan, te zorgen, dat de reine en onvervalschte stem van het „Evangelie in uwe bisdommen weerklinke; gij hebt, vermoed ik, „reeds vernomen, hoeveel van het oude bijgeloof in Duitschland „door toedoen van Maarten Luther is afgeschaft. Ook in andere „landen zijn de bedriegerijen van het pausdom het volk genoegzaam „bekend gemaakt, ja ook zelfs bij ons in Denemarken geldt de al„gemeene klacht, dat vele priesters, in plaats van het zuivere on„besmette woord te prediken, menschelijke fabelen en overleveringen „voor hemelsche openbaringen uitgeven en de meest dwaze won„deren en teekenen tot in de wolken verheffen. Het is waar, ik „heb beloofd den katholieken godsdienst te beschermen; toch wil „ik echter niet, dat gij dit zoo zult verstaan, alsof ik mij verplicht „had alle dwalingen en fabelen aan te nemen en te verdedigen, „welke, in tegenspraak met het woord Gods, de Katholieke Kerk „zijn binnengeslopen en tot welker verdediging geen enkel ver„standig mensch gehouden is. Want ik geloof, dat noch ik, koning „van Denemarken en Noorwegen, noch gij zelve, verplicht zijt de „leer en de geboden der Roomsche Kerk te volgen, wanneer deze „niet op het woord van God gegrond zijn. Onder eede heb ik be„loofd, u, uw bisschoppelijken stand, uwe waardigheden en voor„rechten te beschutten, mits gij onvermoeid en trouw uw plicht „vervult. Dit alles heb ik beloofd en beloof thans nog, dat zij, „onder deze voorwaarde, niet door mij zullen aangetast worden. „Daar echter de leer van Luther in dit rijk, om niet van anderen „te spreken, reeds zulke diepe wortels geschoten heeft, dat zij zonder „doodslag en bloedvergieten, zonder groot nadeel voor volk en land „niet meer te onderdrukken is, zoo is het onze koninklijke wil, dat „de uitoefening van beide godsdiensten in dit rijk vrij zal zijn, „totdat een algemeene kerkvergadering wordt samengeroepen; wat

„daar over den godsdienst wordt besloten zal ik getrouw en stand-
„vastig aannemen en belijden.

De indruk, door Frederiks woorden teweeggebracht, was groot; stonden de bisschoppen verslagen, de Lutherschen juichten over de zegepraal, die zij op het Katholicisme hadden behaald. Hoe ongunstig echter de uitslag ook mocht wezen, de prelaten besloten niet te wijken en de rechten der Kerk te handhaven; vandaar hun passend antwoord, waarin gewezen werd op de rechten en privilegiën der geestelijkheid, op de hulp en bijstand, die de koning met de burgers van kerken en kloosters hadden ontvangen; tegelijk werd daarbij de bede gevoegd, dat de vorst alles in het werk zou stellen om den Lutherschen predikanten hunne zoogenaamde schutsbrieven te ontnemen en diegenen onder de priesters te straffen, die met verachting van de kerkelijke wetten een ongeldig huwelijk hadden aangegaan.

Maar Frederik dacht er anders over; want daar hij voor zijn plannen steun vond bij de Luthersche edelen, vaardigde hij de volgende artikelen uit:

Art. I. Van dezen dag af zal een ieder vrijheid van geweten genieten; niemand zal het recht hebben een ander te vragen, of hij Luthersch dan wel Katholiek is; iedereen zal te zorgen hebben voor zijn eigene ziel.

Art. II. De koning neemt zoowel Lutheranen als Katholieken onder zijne bescherming.

Art. III. Aan de geestelijkheid wordt het tot dusverre verboden huwelijk toegestaan; toch staat het ieder van hen vrij te huwen of in staat van kuischheid te leven.

Art. IV. Voortaan zullen de bisschoppen hun pallium [door pallium verstond men hier de pauselijke bevestiging, want alleen de aartsbisschop draagt dit onderscheidingsteeken] niet meer uit Rome verkrijgen, doch alleen van den koning.

Art. V. De geestelijken hebben recht op de tienden, waarvoor de koning en de rijksraad instaan; niet echter zal het volk verplicht

zijn iets te offeren bij gelegenheid van huwelijksinzegeningen of andere plechtigheden.

De uitslag wordt door den Lutherschen geschiedschrijver Münter [1]) aldus samengevat:

„Zoo was dan deze rijksdag tot groote vreugde van de evange-„lischen, maar tot diep leedwezen van de bisschoppen gesloten. Zij, „die vroeger zoo vrijgevig geweest waren met hunne censuren, „konden hun nederlaag niet meer verbergen; want de evangelische „godsdienst werd niet alleen geduld, doch wat meer is, beschermd. „De band met Rome werd losgescheurd, het huwelijk der geestelijken „toegestaan, en de bisschoppen waren slechts in zooverre meester „van hunne eigendommen en goederen, zoolang hun deze niet vol-„gens recht en oordeel [?] ontnomen werden".

Duister alzoo was de toekomst, welke de Katholieke Kerk in Denemarken tegemoet ging. Vele duizendtallen in stad en dorp, thans niet meer weerhouden door vrees om voor hunne „gods-dienstige" meening uit te komen, traden tot het Lutheranisme toe, niet weinig daartoe aangespoord door het rampzalige voor-beeld van Hans Tausen, die openlijk tot een „huwelijk" overging met Dorothea, de zuster van den bovengenoemden Sadolinus [2]); en hoewel het Reces van Odensee verdraagzaamheid predikte, werden toch in de jaren 1528, 1529 en 1530 zooveel onloochen-bare gruwelstukken en schanddaden met zulk een duivelachtige boosheid aan de Deensche kerk gepleegd, dat ze zelfs een Lutherschen schrijver [3]) de volgende woorden ontlokken:

„Het is beneden de waardigheid der geschiedenis de geweldenarijen „te willen loochenen, verontschuldigen of vergoelijken, omdat zij

---

[1]) *Kirchengesch. von Dän.* III, S. 210.

[2]) Het *Chron. Skibb.* schrijft aldus: „Cujus [sc. Sadolini] sororem, Dorotheae nomine, magister Joannes Tausen, omnium priapistarum in Dania primus, [een proefje van stijl doch tevens van een ver-kondiger der „zuivere" leer] duxit uxorem."

[3]) Münter III, S. 258.

„bedreven zijn voor de goede [?] toenmaals zegevierende zaak; haar „triumf zou nog veel heerlijker zijn geweest, wanneer de macht der waarheid [?] alleen haar de zege verschaft had".

Priesters vervolgen en verjagen, kloosters saeculariseeren, kerken plunderen en slechten, rechtmatige eigendommen der Katholieken wederrechtelijk in bezit nemen, in een woord het heilige met de voeten treden, ziedaar de rampen, waardoor Denemarken werd geteisterd! Flensburg, Schleeswijk, Wyborg, Kolding, Randers, Aarhuus, Aalborg, Faaborg, Malmö, Tonderen en nog verscheidene andere plaatsen, te veel om hier op te noemen, zagen volgens koninklijk bevel hare kloosters ontvolkt en voor het grootste gedeelte ten geschenke gegeven aan de gunstelingen des konings of ingericht tot gasthuizen. Magens Gjoë (Magnus Goe), Frederiks eerste hofmeester, die den koning in deze gewelddadige vervolging getrouw bijstond, liet de Franciscanen uit vijf kloosters verdrijven en voor deze heiligschennis werd hij door zijn vorst rijkelijk beloond [1]). Het ontbrak niet aan protesten van de zijde der Katholieken, zooals o. a. blijkt uit een brief van bisschop Georg Friis te Wyborg aan Frederik, waaraan ik het volgende ontleen:

„Hooggeboren Vorst en genadige Heer! Uwe hoogheid gewaar-
„dige zich te vernemen, dat de burgers van Wyborg mijn domkerk
„genomen, mijn priesters verjaagd en hun kelk en pateen ontrukt
„hebben, terwijl zij aan het altaar stonden; als ik later in de stad
„kwam en door middel van boden hen liet vragen, op wiens bevel
„zij zulks gedaan hadden, antwoordden zij, dat dit geschied was
„op bevel van Uwe Genade, van wie zij een schrijven ontvangen
„hadden. Dit is nu reeds de derde maal, dat ik aldus tegen alle
„gerechtigheid in wordt overvallen, en zoo God mij niet op bij-

[1]) Niet zonder reden zegt daarom de geschiedschrijver: „Inter quos [sc. quorum Deus venter est] Magnus Goe facile princeps esse jam conspicitur, qui pauperculae nostrae religionis fratres pluribus e locis injustissime fugavit" Knudsen, *Hist. ejec. mon. (Kirkeh. Saml.* I, p. 334).

„zondere wijze had beschermd, zou ik er het leven niet afgebracht „hebben."

Doch waarom zou men zich iets gelegen laten liggen aan de rechtmatige grieven der nog zeer talrijke katholieke onderdanen, daar de koning toch zelf openlijk met hun Kerk gebroken had?

Gelijk het ging met Duitschland, zoo gebeurde het ook met Denemarken: van kansel en katheder ging de strijd spoedig over in de pers, zoodat in de jaren 1527—1530 de Deensche boekenmarkt overstroomd werd door strijdschriften. De meest bekende zijn die van den reeds genoemden Paulus Heliä, een man, die standvastig van karakter, daarenboven met een grondige kennis van de scholastieke theologie was toegerust [1]). Door waren zielenijver ontvlamd, schaamde hij zich niet openlijk de waarheid te belijden en te verdedigen. Zijn woord: „Rechtgeloovig ben ik, geen ketter; Paulus heet ik en niet Luther" [2]) toonde al dadelijk aan, met welk een geduchten tegenstander Hans Tausen en zijne volgelingen te doen hadden. Hij is overtuigd van de waarheid en roept den Lutherschen toe:

„Wij, Katholieken, willen oprecht en Christelijk de eendracht be-
„waren met de heilige Roomsche en algemeene Christelijke Kerk,
„welke voor ons en onze voorvaderen eene meesteres in het geloof
„is. Nooit, o ketter, zult gij eene kerk vinden, die zoo lang en zoo
„zeker in het geloof heeft gestaan als de Roomsche Kerk. Wanneer
„Athanasius, Augustinus, Hiëronymus en Ambrosius onder de Room-
„sche Kerk stonden en geloofden, dat zonder haar een twijfelachtig
„leerstuk niet kan uitgemaakt worden, dan geloofden zij ook, dat
„de hoogste macht bij de Katholieke Kerk is. Dezelfde God dan ook,
„die in het O. V. uit een herder een koning heeft gemaakt, die

---

[1]) In het geheel gaf Heliä 7 schriften uit en meer dan 20 werkjes van exegetischen en theologischen aard.

[2]) Woorden uit zijn *Brief aan Peter Iversen*, domheer van de kathedrale kerk te Lund.

„hem welgevallig was, heeft ook in 't N. V. uit een visscher een „bisschop geschapen, die volgens zijn wil zoo moet geëerd worden, „dat geheel de wereld in den naam van zijn goddelijken Zoon J. C. hem „gehoorzaamt en onderworpen is" [1]).

Ook de fouten van de katholieke geestelijkheid verschoont hij niet in zijn geschriften, doch raadt hun in alle vrijmoedigheid aan om „Gods woord te verkondigen en daarmede de „gewone" Christenen te spijzigen, die wegens de treurige en bandelooze tijden los zijn van het geloof" [2]).

Dikwijls laat hij zich door toorn en verontwaardiging medesleepen en vervalt in hartstochtelijke taal:

„Luthers apostelen zijn meineedigen, afvallige marskramers, paar-
„denkoopers en muzikanten .... wien houdt gij voor zoo dwaas om te
„gelooven, dat de Heilige Geest sinds 400 jaar niet meer in de Chris-
„tenen heeft gewoond en thans wederom is neergedaald in Luthers
„aanhangers, die evenzoo min tot de Kerk Gods behooren als het
„vijfde rad aan een wagen" [3]).

Tegenover Heliä stond Tausen, die niet tevreden met het geschreven woord, een geschrift tegen eerstgenoemde in het licht zond, dat op den titel vermeldde: „geschreven door Hans Tausen, gegeven van den troon des hoogsten hemelrijks, in het jaar 1528".

Onwaardig was ook de taal, waarin hij den herderlijken brief van Jens Andersen, bisschop van Odensee, aanviel. Deze had zich, volgens het toen reeds aangenomen gebruik, bisschop „door Gods genade" genoemd, wat aan Tausen aanleiding gaf tot den volgenden uitval:

„Ha, ha, wat zult ge een moeite hebben om te bewijzen, dat ge
„een bisschop door Gods genade zijt. Amen. Helaas! niet door Gods
„genade maar door Gods grootsten weerzin, ongenade en bijzondere
„gramschap".

---

[1]) *Antwoord op het schrijven van Joës Michelsen.*

[2]) In het 3de strijdschrift: *Antwoord op de* 10 *vragen van Gustaaf Wasa.*

[3]) Zijn 1ste strijdschrift: *Een Christelijke onderwijzing over Luther.*

Dat er in die dagen ook verscheidene lofredenen op het zoogenaamde „priesterhuwelijk" verschenen, zal niemand onzer lezers verwonderen [1]).

De uitgesproken vrees, dat God Denemarken ging verlaten en het laatste uur voor het Katholicisme in het ongelukkige land geslagen was, scheen door de opeenvolging van droevige gebeurtenissen hare vervulling werkelijk nabij te zijn. Met den dood van Lago Urne (29 April 1529) trad een man uit het leven, waarin de Deensche kerk een hechten steunpilaar, de universiteit, wier kanselier hij was, hare rechtgeloovigheid, Roskilde haar voornaamsten burger verloor, terwijl de onverschrokken bisschop van Odensee, Jens Andersen, door den koning en den adel gedwongen zijn ontslag te nemen, opgevolgd werd door den minder waardigen Hendricksen Gyldenstjerne, dien de Lutheranen begroetten als een begunstiger van hunne partij. Tot overmaat van ramp werd Tausen uit Wyborg [2]) geroepen en door den koning aan de St. Nicolaaskerk te Kopenhagen geplaatst, waar hij met zulk een bijval preekte, dat verreweg het grootste gedeelte van het volk hem aanhing en de Franciscanen dwong hunne beide kloosters in die stad te verlaten.

Niet zoozeer de neiging tot toegevendheid jegens de nog machtige geestelijkheid, als wel de gelegenheid om zich schoon te wasschen van de beschuldiging, als zou hij met schending van eed en beloften de ketterij begunstigen, bewoog Frederik „bisschoppen en prelaten, alsook de Luthersche predikanten, meester Joannes Tausen en zijne partij in het geheele rijk, uit te noodigen om op den rijksdag voor den koning en den rijksraad, te verschijnen, daar hunne geestelijke geloofsartikelen en hun belijdenis

---

[1]) Vooral bekend zijn die van Petrus Lauridsen en van Frans Vormondsen

[2]) Sadolinus volgde Tausen aldaar op, na door dezen „tot priester gewijd" te zijn.

over te leggen, deze te verdedigen en te redetwisten, opdat hier in het rijk een Christelijke godsdienst gevestigd en overal hetzelfde geleerd en gepredikt moge worden".

Den 2den Juli 1530 werd de rijksdag te Kopenhagen geopend. De aanwezigheid van den aartsbisschop van Lund en 6 bisschoppen, van vele abten en domheeren, van meer dan 20 evangelische predikanten uit alle provinciën des rijks, met Tausen aan hun spits: de vertegenwoordiging van ridderschap, adel en volk, geven ons een denkbeeld van de spanning, waarin de beide partijen verkeerden. Als disputanten zouden tegen elkander optreden Heliä en Tausen. Na verloop van acht dagen dienden de Lutheranen bij den rijksdag 43 artikelen in, welke in de Deensche taal waren opgesteld en later bekend geworden zijn onder den naam van de *Kopenhaagsche geloofsbelijdenis* [1]). Vervolgens koos iedere Luthersche predikant een paar artikelen uit, om daarover dagelijks twee predikaties te houden in de kerk van den Heiligen Geest. Niet ten onrechte waren de bisschoppen over dit optreden verontwaardigd, daar de hervormers eerst de waarheid hunner stellingen te bewijzen hadden. Een koninklijke boodschap legde hun dan ook spoedig het stilzwijgen op, hoewel een aanstonds daarop gevolgde intrekking van het verbod hen in de gelegenheid stelde om een verzuim van twee dagen ruimschoots in te halen en iederen werkdag vier- iederen Zondag twaalfmaal in de hoofdstad te preeken.

De bisschoppen intusschen, die zoowel het staats- als het kerkelijk recht aan hunne zijde hadden, vervaardigden een antwoord, waarin zij protesteerden tegen de nieuwe leer, die door Paus, keizer, universiteiten en geleerden van alle landen als *ketterseh* veroordeeld was. Ook betreurden zij de heiligschennissen aan de Roomsche Kerk gepleegd, en vroegen handhaving

---

[1]) Pontianus vertaalde ze in het Latijn, terwijl Marcus Wöldike er een nieuwe uitgave van bezorgde.

van het Reces te Odensee (1527). Bij dit protest voegden zij 27 artikelen, insgelijks in de Deensche taal [1]) opgesteld, later *De 27 klachtpunten* genaamd, waarin verschillende dwalingen aan de Lutheranen ter beantwoording werden voorgelegd, met het verzoek, dat Tausen en de zijnen zich *schriftelijk* èn in het Latijn èn in het Deensch zouden verdedigen, wijl er op den rijksdag ook vreemde theologen aanwezig waren, die de Deensche taal niet verstonden. Spoedig waren de predikanten met hun *Apologie* gereed; ook deze bestond uit 27 artikelen, in het Deensch vervat; zij bekenden de gewraakte stellingen werkelijk geleerd en verkondigd te hebben, maar trachtten door verkeerd uitgelegde plaatsen van de H. Schriftuur de juistheid er van te bewijzen [2]).

Wat nu het dispuut betrof, al aanstonds deed zich de vraag voor: in welke taal moet dit gebeuren? De predikanten, die er slechts bij konden winnen, wanneer het *volk* deelnam aan hunne zaak, wilden de landstaal; de bisschoppen daarentegen gaven de voorkeur aan het Latijn, om de volgende redenen: de theologie, welke in die dagen uitsluitend in het Latijn werd onderwezen, had ook de eigenaardige termen uit die taal overgenomen; onmogelijk was het dus om voor sommige theologische begrippen de juiste uitdrukkingen in het Deensch te vinden, en toch, dit moest geschieden, wilde het dispuut doeltreffend zijn; ook hielden zij daarom aan de Latijnsche taal vast, omdat een disputatie in het Deensch den Duitschen theologen, welke die taal niet machtig waren, iedere gelegenheid tot den strijd zou afsnijden.

Doch de taalkeuze ter zijde. Wie zou als scheidsrechter op-

---

[1]) Van deze 27 artikelen, zeer waarschijnlijk het werk van Heliä, werd later een Latijnsche vertaling in het licht gegeven.

[2]) Later, den 1sten Aug. één dag voor het sluiten van den rijksdag, werd de *Apologie* vertaald door Olaüs Chrysostomus, leermeester te Malmö. Wöldike bezorgde er een nieuwe uitgave van onder dezen titel: *Apologia concionatorum evangelicorum adversus accusationem episcoporum et clericorum pontificiorum*, danice et latine edita cum ipsa accusatione, a Marco Wöldike (Hafniae 1739—1750).

treden? Terwijl de Lutheranen van niets anders wilden weten dan van de H. Schriftuur, doch aan den koning, den rijksraad en het volk ter beoordeeling overlieten, welke partij met de verstaanbare woorden van den Bijbel overeenstemde en welke daarvan afweek, verlangden de bisschoppen geen andere scheidsrechters dan den Paus en een Algemeene Kerkvergadering. De mogelijkheid derhalve om tusschen de beide partijen een vergelijk te treffen, liet nog lang op zich wachten. Het volk intusschen werd ongeduldig en toonde zulk een verbittering tegen de Katholieken, dat geen bisschop of prelaat het waagde zich zonder gewapend geleide in de straten der stad te vertoonen.

Het dispuut echter bleef achterwege.

Nu gaf Frederik den predikanten last de punten van aanklacht op te stellen, die zij tegen de bisschoppen konden inbrengen. Deze waren 12 in getal en behelsden o. a. de volgende grieven:

Art. IV. „Ook wijden en stellen zij [de bisschoppen] zulke „priesters aan, die zich onder eede verplichten, niets anders te pre„diken, dan zij [de bisschoppen], vroeger hebben verkondigd [d. i. „de heilige katholieke leer]."

Art. VIII. „In hunne domkerken en kloosters laten zij een me„nigte afgodische missen vieren en goddelooze gezangen uitvoeren, „[de horae canonicae] in plaats dat zij voorlezing en preeken [d. i. „Luthersch onderricht] met andere eenvoudige godsdienstoefeningen „houden."

Art. XI. „Tegen de H. Schriftuur, het kerkelijk recht en de „rechtvaardigheid in, willen zij [de bisschoppen] niet toestaan, dat „het volk van zijn Christelijke vrijheid gebruik make en zelf, naar „den raad van Christelijke en geleerde mannen, Evangelische die„naren [d. w. z. Luthersche predikanten] beroepe."

Met dit stuk in de handen velden de koning en de Luthersche leden van den rijksdag het volgende oordeel:

„Daar de Katholieken iedere disputatie geweigerd hebben, [d. w. z. „op de voorwaarden, door de Lutherschen gesteld,] zal het den

„Lutherschen van nu af vrijstaan, Gods woord te prediken, gelijk „zij tot nu toe gedaan hebben, totdat een algemeene kerkvergadering „wordt bijeengeroepen; naar hetgeen wat daar besloten is, zal een „ieder zich te schikken hebben [1]); ondertusschen zal de koning „beide godsdiensten hier in het rijk beschermen en beschutten, en „ieder onder zijn bijzondere hoede nemen".

Wat deze woorden voor de Katholieken beteekenden, was al spoedig hieruit op te maken, dat de kanunniken te Kopenhagen uit de St. Nicolaas-, St. Clemens- en de St Pieterskerk verdreven en predikanten in hunne plaats werden aangesteld; de vierde, die van O. L. Vrouw, zag zich herschapen in een zoogenaamde „simultaankerk", d. w. z. de predikant Matz vond daar gelegenheid „om het zuivere woord Gods te prediken en op de Zondagen Deensche missen te houden; de kanunniken echter om in dezelfde kerk, evenals vroeger, te lezen en te zingen".

Ziedaar het treurige einde van den rijksdag te Kopenhagen! Waarlijk, geen werkzamer apostel van Maarten Luther dan koning Frederik I in Denemarken! Geen geleerdheid, maar list, geen heiligheid maar meineed, geen prediking maar geweld, wendde hij aan tot verbreiding van het Wittenbergsche evangelie.

J. L Wouters.

(Wordt vervolgd.)

BIJLAGE.

Paul Heliä is zeker een van de meest belangwekkende personen uit de troebele dagen van de Deensche kerkhervorming. Door zijn optreden hadden de Katholieken een man aan hunne zijde, die den prozavorm der Deensche taal met zulk een belezenheid, kracht

---

[1]) Heeft men zich in werkelijkheid gehouden, aan datgene, wat later door het Concilie van Trente bepaald werd?

en leven wist te hanteeren, dat niemand der hooggeprezen helden van de reformatie hem een oogenblik slechts daarin wist te evenaren. De Katholieken zwaaiden niet ten onrechte den grootsten lof toe aan „den geest en het hemelsch verstand van den lector Heliä", en geen wonder, dat de Lutheranen den geleerden Karmeliet de voordeeligste beloften deden om hem aan hunne zijde te brengen, doch den „leugenachtigen monnik" verguisden, ja zelfs, om hem bij geestelijken en leeken verdacht te maken, betitelden met den scheldnaam „Wendekaabe" [1]), toen gebleken was, dat deze voorvechter getrouw bleef aan de katholieke waarheid. Eenige strofen van het volgende schimplied op hem gemaakt en gezongen, mogen hieronder getuigen van zijne bijzondere gaven, doch tegelijk van de innige spijt der predikanten over zijn beslist katholiek optreden, alsook van het groote vertrouwen, dat de bisschoppen en priesters in hem stelden. Wij geven de Duitsche overzetting:

„O Gott, wer dar wohl fassen kann
Und in dem Herzen bedenken,
Wie Blindheit geschlagen hat diesen Mann
Mit Gaben und Viel Geschenken!
Der Wahrheit hat er gesprochen Hohn;
Gott geb' seinem Leib den verdienten Lohn,
Sein Bauch möge schwinden vor Hunger!

Er hält gar viel auf weltliche Ehren
Sucht päpstischem Volk zu gefallen;
Mönche und Bischöfe will er belehren
Und Muth erwecken bei allen:
„O widerstehet dem Gotteswort!"
Dazu räth er an jeglichem Ort.
Man sollte ihn bald ersaüfen.

---

[1]) Dit woord slaat volgens Molbeck (*Dansk Ordbog*) op iemand, die zijn meening naar gelang der omstandigheden verandert en het houdt met dengene, die in het voordeel is, zijn mantel alzoo naar den wind weet te hangen. De Duitschers gebruiken de uitdrukking „Wendepelz". In het Latijn wordt die bijnaam vertaald door „Vertumnus", den god van alle verandering en verwisseling in de natuur, de jaargetijden enz.

Prälaten rufen ihn hin und her;
Sie wissen nicht, was sie wollen.
Sein listiger Rath soll helfen mehr,
Die Wahrheit zu verhüllen.
Sie geben ihm ein doppelten Solt [1])
Damit ihnen bleibe die alte Gewalt.
Auf die Nasen setzt er uns Brillen".

„Smaad en hoon — zegt een schrijver [2]) — zijn het aandeel geweest van dezen heldhaftigen priester, die zijne beste krachten gewijd heeft aan de hoogste kerkelijke goederen." Aan onze eeuw komt de eer hem wederom op zijn voetstuk te hebben geplaatst; want protestantsche schrijvers zelfs roemen thans als om strijd zijn talenten, zijn vlekkeloozen levenswandel en erkennen zijn voortdurende trouw aan de Katholieke Kerk: „Paulus heet ik en niet Luther" waren de kernachtige woorden van Heliä zelven, welke hij nooit verloochend heeft door zijn gedrag.

---

[1]) Deze lastertaal is nooit bewezen; Heliä maakt er zelf melding van in zijn schrijven aan de inwoners van Randers.

[2]) Schmitt, *Paul Heliä*, S. 168.

HEINRICH HEINE.

I.

DE JEUGD VAN HEINE.

Hij is een onuitputtelijke honingkelk, vol gift voor het volk.
VISSCHER.

Om de wieg van den dichter, aan wien de aestheticus Visscher het bovenstaand paspoort uitreikt, speelden, volgens zijn eigen getuigenis, het maanlicht van de achttiende en het morgenrood der negentiende eeuw. Hij werd te Dusseldorf in Februari 1798 geboren. Daar woonden in de Bolkerstraat 53, Salomon Heine, een koopman in manufacturen, en Peira van Gelderen, beiden uit Joodschen stam. „Moeder verhaalt — zoo teekende Heine later aan — dat zij gedurende hare zwangerschap in een vreemden tuin een appel zag hangen, dien zij niet wilde afplukken, opdat haar kind geen dief zou worden. Mijn leven lang behield ik eene geheime begeerlijkheid naar schoone appelen, maar verbonden met eerbied voor andermans eigendom en afschuw voor diefstal."

Heine ontving den naam van Harry, dien hij later in Heinrich veranderde. Hij was de oudste zoon; dan volgden Charlotte, Gustaaf en Maximiliaan.

Salomon Heine had veelbewogen, lichtzinnige dagen achter zich. Hij kon zich uitstekend vereenigen met den al te levenslustigen wereldling uit het Boek der Wijsheid: „Wij willen kostelijken wijn en zalven in overvloed gebruiken en de bloem des tijds zal ons niet voorbijgaan. Wij willen ons met rozen bekransen, vóor zij verwelken" (Sap. II, 7—8). Hij nam daarom

het leven niet van zijn zwaarsten kant op. Wijn, spel en vrouwen vonden in hem een gullen waard. Zijn hart en zijn buidel stonden voor iedereen open. Eene soort van vrouwelijke schoonheid won hem licht de gunst van menige dame. Vrijgevig, verkwistend, onbekommerd en vroolijk, maakte hij langs dien weg geen groot fortuin. Er was in zijn kas wel ebbe, maar weinig vloed, schoon hij genoeg schacherde en cijferde. De godsdienst zat hem niet in het bloed en geen druppel had hij er voor vergoten, vooral sedert eenige ijveraars hem buiten de Synagoge wilden werpen. De zorg voor de opvoeding zijner kinderen zou bij hem geen tering zetten; hij liet ze grootendeels aan zijne vrouw over.

Moeder Peira — later noemde zij zich Betty — was een ferme en begaafde vrouw, maar een leerlinge van Rousseau, een vurige vereerster van Goethe, een volbloed rationaliste. Godsdienst was voor haar weelde; zij had hem voor een goed deel afgedankt. Zij bekreunde zich dan ook bitter weinig om de godsdienstige opvoeding harer kinderen, wel om de wetenschappelijke. Doch Hendrik, de primula veris, moest een groot man worden; dat stond bij haar vast als een paal boven water; maar een dichter .... nooit. Reeds had zij een breed en fijn uitgewerkt plan voor zijn vorming ontworpen. Zij ontrukte hem iederen roman, verbood hem het bezoek van schouwburgen en waakte met draconische strengheid, dat de dienstboden hem geen verhaaltjes of spookgeschiedenissen vertelden. In stilte overtrad de oude min van Heine dit verbod wel eens. Tot het einde zijns levens droeg Heine zijnen ouders een dankbaar hart vol liefde toe.

Het geloof der vaderen zat Hendrik niet in merg en been; slechts uiterlijkheden nam hij er van over. Niet alleen was hij voor den Joodschen godsdienst overschillig en ijskoud, maar het stak hem altijd als een doorn in het vleesch, dat hij uit het gehaten Jodenras was voortgesproten en het semitische Caïnsteeken op zijn voorhoofd droeg.

Hoe ouder hij werd, hoe meer zijn vaderlandsliefde tot het

vriespunt daalde, hoe hooger zijn geestdrift voor Frankrijk en Napoleon steeg. Eigenbelang, vooral zorg voor de beurs, schijnt aan dien trek niet vreemd te zijn geweest.

Peira, zoo zeiden wij, had haren zoon het lezen van dichters en romanschrijvers verboden. Doch zijn oom Simon van Gelderen stelde hem voor dit gemis ruim schadeloos. Voor zijn neef opende hij zijn rijke bibliotheek. Daar las neef rijp en groen, gelijk het hem in de handen viel: zedelooze Fransche romans, gruwel- en rooversgeschiedenissen, Voltaire, Rousseau, Mirabeau, Montesquieu, een wonderlijke beschrijving eener reis, die zijn oudoom in het Oosten gedaan had, en de zonderlinge avonturen van Don Quixote.

Met koortsachtige gejaagdheid wierp hij zich op die lektuur en verslond ze met ontembare gulzigheid. Zijn verbeelding werd ziekelijk verhit en overprikkeld; revolutionaire denkbeelden over godsdienst, zeden en maatschappij overkropten zijn geest; spookachtige, duistere gevoelens grepen hem aan.

Van 1809—1814 bezocht Heine te Dusseldorf het Lyceum, in een oud Franciscanerklooster gevestigd. Een zijner leermeesters was de rector Schallmeijer, een geestelijke, die zijn priesterlijke plichten wel niet verwaarloosde, maar toch een liberale tint schijnt gehad te hebben. Heine stond nog in de kinderschoenen, en reeds werden alle wijsgeerige stelsels, ook die der vrijdenkers, in den breede voor hem ontvouwd. Hij zag met verbazing, hoe godsdienst en twijfel, bevestiging en ontkenning elkander in Schallmeijer broederlijk omarmden en vriendschappelijk samengingen. Dit maakte een zonderlingen indruk op hem en kweekte reeds vroegtijdig ongeloof en onverschilligheid bij hem aan, gelijk hij zelf in zijn *Memoiren* bekent (VII, S. 461). Later zeide hij spottend: „Het bezoek der voorlezingen van rector Schallmeijer moet mij voor de rechtbank in het dal van Josaphat zeker als *circonstance atténuante* toegerekend worden" (*Bekentnisse*, VI, S. 69).

Schallmeijer scheen groote verwachtingen van zijn leerling te koesteren. Immers hij sloeg aan Heine's moeder voor haren zoon katholiek en priester te laten worden. Door zijn betrekkingen zou hij, Schallmeijer, in staat zijn hem tot een hooge kerkelijke waardigheid te verheffen! Maar Peira wees dit aanbod af.

In het boek *Le Grand* deelt Heine eenige herinneringen uit zijne kindsheid mede. Over de school zegt hij:

„Er werd veel van buiten geleerd: de Romeinsche koningen, de jaartallen, de nomina op *im*, de verba irregularia, Grieksch, Hebreeuwsch, aardrijkskunde, Duitsche taal, uit het hoofd rekenen, alles moest van buiten geleerd worden. Wat het Latijn betreft, gij hebt geen denkbeeld, hoe ingewikkeld dat is. De Romeinen hadden zeker geen tijd genoeg gehad om de wereld te veroveren, als zij eerst Latijn hadden moeten leeren. Die gelukkige menschen wisten reeds in de wieg, welke nomina den Accusativus op *im* hebben; ik daarentegen moest ze in 't zweet mijns aanschijns van buiten leeren. Van het Grieksch wil ik zelfs niet spreken, want anders erger ik mij te veel. De monniken uit de middeleeuwen hadden niet geheel en al ongelijk, toen zij beweerden, dat het Grieksch een uitvinding van den duivel is. God kent de pijnen, die ik daarbij heb uitgestaan. Met het Hebreeuwsch ging het beter, want ik had steeds een groote voorliefde voor de Joden, schoon zij tot op dit uur mijn naam kruisigen. Intusschen begreep ik veel meer van de Duitsche taal, en die is toch juist niet zoo gemakkelijk; want wij, arme Duitschers, hebben ons bovendien Adelung op de schouders geladen en kwellen elkander met Datief en Accusatief. Veel Duitsch heb ik geleerd van den ouden rector Schallmeijer, een brave geestelijke, die zich mijn lot van kindsbeen aantrok. Ook in de mythologie ging het goed; ik had schik in den rommel der goden, die, naakt en wel, lustig de wereld bestuurden. Maar het beste ging het in de Fransche klas van Abbé d'Aulnoy, een Franschman, die een menigte spraakkunsten geschreven heeft en een roode pruik droeg en heel koddig rondsprong, wanneer hij zijn *Art poétique* en zijn *Histoire allemande* doceerde".

Een tijdlang ging Heine vertrouwelijk met een ouderen schoolmakker om, die reeds alle geloof over boord had geworpen.

Zijn vrijdenkerij en twijfelzucht werden door dien omgang rijkelijk gevoed.

Een heilzamer invloed oefende een andere, ook oudere kameraad op hem uit, Christiaan Sethe. Deze, uit een geachte Pruissische ambtenaarsfamilie gesproten, was een bedaarde, flinke jongen, doordrongen van zelfbeheersching, liefde tot orde en plichtbesef, de vrucht van een strenge, militaire opvoeding. Hij hield de bewegelijke, wispelturige, opbruisende, tot uitspatting geneigde natuur van Heine in bedwang, wist hem met kalmte en tact te leiden, trok hem van dwaze streken terug, beschermde hem tegen de handtastelijke plagerijen van anti-semitische makkers, studeerde, speelde en dichtte met hem.

Voor het overige verschilden de twee vrienden hemelsbreed van elkander. Sethe had karakter, Heine niet. Sethe wist wat hij wilde, Heine hing van zijn grillen af. Het oude spreekwoord: „Amicitia pares invenit aut facit: de vriendschap vindt gelijken of maakt ze", duurde hier niet tot het eind. Jaren bleven beiden goede vrienden, maar toen begon de vriendschap te verkoelen. Niet zonder reden. De strenge, „Soldaten-mässige" Sethe kon Heine op al diens kronkel- en doolpaden niet volgen.

Deze personen werkten in hoofdzaak tot de eerste vorming van Heine mede. Van ieder hunner erfde hij iets over: luchtige, zorgelooze levensbeschouwing van den vader, vrijgeesterij en eigendunk van de moeder, onverschilligheid en twijfelzucht in het godsdienstige van rector Schallmeijer, wellust en spotzucht uit de boeken van oom. Sethe strooide wel goede zaden in zijn jeugdig gemoed, maar zij verwaaiden spoedig in de stormen der inwendige begeerlijkheid en der uitwendige verleiding.

Of Heine reeds in zijn schooljaren aan de dichtkunst deed? Wij weten het niet. Zijn eerste gedicht de *Wünnebergiade* dagteekent van 1814 en toont hem reeds als een booswilligen spotter, die in de keuze zijner geestigheden volstrekt niet preutsch was.

Al had Heine een schitterenden aanleg en gemakkelijkheid van

studeeren, zijn vorderingen bleven middelmatig. Waren er rijpere vruchten van zulk een wildzang te wachten? De spotvogel bezorgde aan zijn leermeesters geen geringe moeilijkheden. Spanriem of bamboes moesten zij ter hand nemen om hem te temmen.

Dr. Kortüm, directeur van het gymnasium te Dusseldorf, gaf in 1819 het volgende getuigschrift over de studiejaren 1809—1814 van Heine: „Vlijt en gedrag voortreffelijk". Deze loffelijke predicaten schijnen echter hoog gekleurd te zijn. Want toen hij in December 1819 het toelatings-examen voor de universiteit van Bonn deed, was de uitslag juist niet schitterend. Hij bekwam nummer III. Van geschiedenis wist hij iets, zeiden de examinatoren; een Latijnsch opstel had hij niet ingeleverd, want hij was nog nieuweling op dat gebied; aan de mathesis had hij zich niet gewaagd; alleen het Duitsch verried ijver en aanleg. Daarentegen getuigde zijn broeder Maximiliaan, dat hij Engelsch en Fransch op het Lyceum grondig geleerd had. Dat was dan beter uitgevallen dan het Duitsch; immers, zijn brieven aan Sethe uit 1816 krioelen van fouten.

In de studie dus had Heine de sporen nog niet verdiend. In de liefde had hij het reeds verder gebracht. Voor niemand van zijn leeftijd deed hij onder. Zijn zenuwgestel was uiterst prikkelbaar,zijn verbeelding Oostersch en onbeteugeld. De lektuur van zedelooze romans had zijn hoofd met wulpsche voorstellingen vervuld. Onzuivere driften brandden er in zijn binnenste. Reeds in 1813 — de blauwe kiel stond hem nog zeer goed — knoopte hij een minnarij aan met de dochter van een hoofdofficier. Eens moest hij de *Taucher* van Schiller op een schoolfeest voordragen. Hij begint met moed. Daar valt zijn oog eensklaps op het meisje, dat vóor hem in de eerste bank zit. Amor schiet zijn vurigsten pijl in zijn hart. Hij wordt bleek, hapert, stottert, raakt vast en valt in onmacht. Een tweede minnehandel was minder onschuldig. Hij werd op Josepha, de dochter van den beul te Dusseldorf, verzot, niet om hare schoonheid, maar

om het vreemde van de geschiedenis. Het zanglustige en tierige meisje kende een schep volksliederen vol afschuwelijke gebeurtenissen. Zij zong ze Heine voor, en dan was hij in den derden hemel.

„In 't verleden ligt het heden, in het nu wat worden zal." Heine's gansche toekomst ligt reeds in den knop voor ons: een verstand, waarin denkbeelden van vrijheid, bandeloosheid en godsdienstige onverschilligheid rondspoken; een hart, waarin de brand der zinnelijkheid woelt; veel talent, minder wetenschap; groote gemakkelijkheid, weinig vorming en zelfbeheersching.

Er kwam nu een keer in Heine's leven. In den herfst van 1814 werd het Lyceum te Dusseldorf gesloten. Vader Salomon Heine moest besluiten, wat hij met zijn oudsten telg zou beginnen. Doch zorg en nadenken kwelden hem niet bijster lang. Terwijl hij achter zijn schuimende kan gerstebier zat, liet hij alles goedsmoeds aan zijne vrouw over. Een dichter of geleerde wilde deze van haar jongen niet maken. Hij zou koopman worden. Ongelukkiger besluit had de vrouw niet kunnen nemen. De koophandel had weinig aantrekkelijks voor Heine en strookte volstrekt niet met zijn karakter. Het was onbegonnen werk zulk een hartstochtelijken, rusteloozen knaap op een kantoorkruk te plakken en hem in plaats van de bedwelmende beelden, die zijn wellustige verbeelding hem voortooverde, koude cijfers en rekeningen onder de oogen te duwen.

In het voorjaar van 1815 reisde Salomon met zijn zoon naar Frankfort a. M. Daar trad deze als vrijwilliger bij den bankier Rindsfleisch in dienst. Doch het duurde niet lang, of hij was reeds gevlogen en had een betrekking in een kruidenierswinkel. Ook daar hield hij het slechts een paar maanden uit. Van zaken had hij nog niets geleerd. Maar de straten der stad met haar bevolking kende hij beter. Hij kreeg er een weerzin tegen de vuile, gluipende en schacherende Joden.

Met een gloeienden haat tegen Mercurius in het hart keerde

Heine in het ouderlijke huis terug. Nu zou men hem wel laten studeeren, dacht hij. Doch hij had buiten den waard gerekend. De zaken van vader Salomon stonden niet rooskleurig. De ouders hielden een familieraad met Heine's oom van vaders kant, den millionair Salomon Heine te Hamburg. Zij besloten hem naar Hamburg bij oom in de leer te sturen.

Daar zat hij op het kantoor bij oom Salomon te mokken. Doch dit verveelde hem ook spoedig. De goede oom gaf klinkende munt, en Hendrik zette te Hamburg een commissiehandel op onder de firma: Harry Heine en Co. Hij stond nu, pas twintig jaar oud, midden in den maalstroom des levens. Aanvankelijk verkeerde hij nog in het huis van zijn oom, die hem zeer welwillend en minzaam ontving. Maar de elegante salons van een oom, die millionair was, het gekapte, gepoederde, gepoetste, gestreken en geplooide gezelschap bevielen hem niet. Deels gevoelde hij te zeer zijn minderheid, deels kon hij Apollo en Venus daar niet genoeg naloopen. Den 6 Juli 1816 schreef hij aan zijn vriend Sethe: „Het is hier een liederlijk koopmansnest; h . . . . genoeg, maar geen muzen".

Ik zeg met opzet: naloopen. Want Heine werd verliefd op Amalia, de derde dochter van zijn oom. Hij noemde ze Molly. Als een gloeiende stroom voer de hartstocht door zijn aderen; als een furie zat Molly's beeld op zijn hielen. Doch Molly moest niets van hem hebben en stiet hem ijskoud terug. Zij versmaadde zelfs de liederen, die hij aan haar richtte.

Behalve de spijt van teleurgestelde drift, kwelde hem een geheime ziekte. Niet wetend, waar hij het moest zoeken, sloeg hij schier tot waanzin en vertwijfeling over en wierp zich in den poel der dierlijkste wellusten. Hij leidde een wild en uitspattend leven. In een schrijven van den 7 April 1823 zegt hij:

„Mijn inwendig leven was een dompig wegzinken in de duistere schacht der droomwereld, alleen door fantastische bliksemflitsen doorkliefd; mijn uitwendig leven was dol, woest, cynisch, terug-

stootend; kortom, ik maakte het tot een schreeuwend contrast met mijn inwendig leven, opdat dit mij door zijn overwicht niet zou verpletteren".

Zulk een ergerlijk straat- en bordeelleven bleef natuurlijk niet verborgen. Oom Salomon's genegenheid voor neef zonk dra onder vriespunt. Hij was goed en geefsch genoeg, maar een prozamensch, een man van de nuchtere praktijk; hij hield niet van dat zwermen en vinken achter straatdeernen. Hendrik maakte het nu al te bont. Waartoe al dat verzen maken? En dan nog wel aan zijne dochter? Hendrik moest liever werken, op het kantoor blijven, zijn zaken nagaan, een kapitaaltje verdienen in plaats van het in de goot te werpen. Dat zou hem vrij wat beter staan en meer klinkende munt inbrengen. Zoo dacht, niet gansch ten onrechte, de oude Salomon.

Het was donkere nacht in Heine's gemoed; hij verkeerde in een doffe, zwaarmoedige stemming. Dichten, meende hij, zou hem troost en opbeuring brengen. In Februari en Maart 1817 verschenen er van hem, onder het pseudoniem Sy Freudhold Riesenharf, een zestal gedichten in Hamburg's *Wachter* [1]).

Hier wordt zijn gemoedstoestand trouw weerspiegeld: bittere klachten over een ijdele, onbevredigde liefde; hopeloosheid en melancholie; een geweten, door wellust bezoedeld en verscheurd.

De zomer van 1819 kwam. Heine moest zijn zaak liquideeren. Van een koopman was er geen vezeltje aan hem. De lust naar de studie greep hem des te heviger aan. Maar in de Bolkerstraat te Dusseldorf was er een bedenkelijke leegte in de kas en Heine junior bezat kruis noch munt. Slechts één kon uitkomst geven: oom Salomon. Doch zou hij weer in zijn buidel tasten, nu neef het schuitje in het riet had gestuurd? Neef beproefde

---

[1]) *Ein Traum, gar seltsam schauerlich. — Es treibt mich hin, es treibt mich her. — Der Zimmerman. — Die Weihe. — Die Biene. — Die Romanze von Rodrigo.*

zijn geluk en klopte bij oom nederig aan. De goedige man deed zijn hart en zijn beurs weer open. Hij beloofde, dat hij voor den „dommen jongen" een driejarigen cursus in de rechtsgeleerdheid zou betalen, als hij zich verplichtte den graad van doctor te halen en zich dan te Hamburg als advocaat te vestigen.

Het schijnt, dat er in dezen tijd bij Heine een zwenking tot de Katholieke Kerk bestond. Zoo hij er al iets van gemeend heeft — twijfel zou hier volstrekt niet vermetel zijn — dan was het niet uit overtuiging, niet tot eer van God of heil zijner ziel, maar steunde het enkel op poëtische of aesthetische gronden.

P. fr. E. J. JANSEN,

(*Wordt vervolgd.*) *Ord. Praed.*

DE GELOOFSBELIJDENIS

VAN DE

PREDIKANTEN DER NED. HERV. KERK.

De bladzijden, die hier volgen, hebben geen polemiek ten doel; zij bieden den belangstellenden lezer geen beschouwingen, maar eenvoudig een historisch overzicht.

Welke geloofsbelijdenis heeft de Nederlandsche Hervormde Kerk, van haar ontstaan tot onzen tijd, gevorderd van degenen, die als „bedienaren des Goddelijken Woords" voor hare leden wenschten op te treden? — Ziedaar de vraag, waarop dit artikel antwoord zal geven.

Dat antwoord schetst ons van zelf de opkomst, de heerschappij en den ondergang der z. g. „formulieren van eenigheid" [1]).

I.

Reeds de alleroudste synoden der Nederduitsche en Waalsche gemeenten — tusschen welke eerst op de synode van Dordrecht in 1578 een zekere afscheiding, voornamelijk om het verschil van

---

[1]) „Formulieren van eenigheid" (of van eenheid) is de gewone benaming voor de Symbolische Schriften der Ned. Herv. Kerk.

Een Symbolisch Geschrift is een geschrift, dat dienst doet als symbolum des geloofs, een geschrift dus, dat door een kerkgenootschap erkend is als bevattende de officieele uitdrukking harer leer.

Zulk een geschrift dient om de eenheid van geloofsovertuiging tusschen de leden van eenzelfde kerkgenootschap aan te toonen en te onderhouden, vandaar de naam: „formulieren van eenigheid".

taal, werd ingevoerd — geven blijk van hare zorg voor de leer der predikanten of, gelijk de uitdrukking luidt, der „dienaren".

De synode „du lieu de la Palme" — d. i. van Doornik — volgens prof. N. C. Kist in 1563 gehouden, bepaalt dat elke maand consistorie zal worden gehouden, waar men o. a. handelen zal „de la vie et doctrine du Ministre" (art. 16) [1]).

Veel belangrijker echter is het 1e art. der provinciale synode van 26 April 1563, gehouden „Au Bouton" — d. i. te Armentiers — waar van de dienaren en diakenen gezegd wordt: „et signeront la Confession de Foy, arrestée entre nous" [2]).

Hier wordt derhalve reeds de onderteekening van een „formulier van eenigheid" verplichtend gesteld.

De „Confession de Foy" hier genoemd is de bekende *Confessio Belgica* of *Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, oorspronkelijk in het Fransch opgesteld door Guido de Bres en met een begeleidend schrijven Ao. 1562 opgezonden „à l'invincible Roy Philippe, leur souverain". Zij werd zeer spoedig in het Nederduitsch vertaald en was, gelijk men ziet, reeds in 1563 door verschillende gemeenten aangenomen. Het is een vrij uitvoerig stuk, bestaande uit 37 artikelen. Opmerking verdient art. 9, hetwelk aldus eindigt: „Wij ontvangen gewillig in deze materie de drie Symbola, n.l. der Apostelen, dat van Nicea en van Athanasius, en insgelijks hetgene, dat daarvan door de H. Conciliën besloten geweest is" (ed. 1564: Vinke, *Libri symbolici*).

De synode gehouden „à la Vigne" — d. i. te Antwerpen — den 1en Mei 1564, zegt: „Les Ministres qui enseignent mauvaise doctrine.... seront deposez" (art. 9) [3]).

---

[1]) *Nederl. Archief voor Kerkgesch.*, door Kist en Royaards, dl. XX, blz. 134.

[2]) *Ned. Archief*, t. a. p. blz. 135.

[3]) *Ned. Archief*, t. a. p. blz. 143.

Opmerking verdient het 1e art. der synode „à la Vigne" op Pinksteren 1565:

„Qu'au commencement de chaque Synode, on ait à faire lecture de la Confession de foy des Eglises de ce païs, tant pour protester de nôtre union, que pour adviser s'il n'y a rien à changer ou amender" [1]).

Prof. Kist teekent aan:

„Hier blijkt, dat de vroeger aan deze belijdenis verleende kerkelijke goedkeuring haar toch geenszins tot een voor altijd blijvenden *geloofsregel* verhief, maar zij slechts werd aangemerkt als een tijdelijke *uitdrukking des geloofs*, welke men voor gestadige verandering en verbetering vatbaar keurde... Hoe eigenaardig hierdoor het oorspronkelijk karakter van zulk een Geloofsbelijdenis bepaald werd,... behoef ik wel niet te doen in het oog vallen".

Welk een zonderling karakter sommige protestantsche theologen aan hunne geloofsbelijdenissen toekenden, blijkt intusschen nog duidelijker uit een verklaring van Zacharias Ursinus, den voornaamsten medewerker aan den *Heidelbergschen catechismus:*

„Zij [de confessiën] zijn alleen een norma, regel, uit welke men verstaan kan, wat met het gevoelen van de Kerk overeenkomt, die zoodanige confessie heeft uitgegeven. Doch zij zijn geen norma of regel, naar denwelken men behoort te oordeelen of te vonnissen, wat men moet gelooven en toestaan; wat verwerpen en condemneeren; wat waarheid of leugen, wat rechtzinnig of kettersch is: naardien het niet altijd waarachtig is, dat met de confessie van eene Kerk accordeert; ook is het niet altijd onwaar, dat juist daarmeê niet overeenkomt.... Daar is zelfs niet een Kerk, ja niet een particulier persoon, die aan zoodanige formulieren verbonden of daarbij te blijven gehouden is, anders dan met deze conditie, *voor zoo vele* zij met de H. Schrift en de algemeene Symbolen [Apostolicum, Nicaenum, Athanasianum?] overeenkomen" [2]).

Dat zulk een opvatting beter dan een strengere met het protestantsche beginsel te rijmen viel, is zeker. Maar was zij

[1]) *Ned. Archief*, dl. IX, blz. 152.
[2]) T. a. p. blz. 347.

destijds de heerschende? Het beste antwoord op die vraag is, dunkt me, het volgende [1]).

Er stonden in den tijd, waarover we spreken, twee richtingen tegenover elkander.

In de noordelijke provinciën, waar het „lutherde", bekommerde men zich over het algemeen minder om strenge eenheid in de leer, maar was toch niet consequent genoeg om elke geloofsbelijdenis een onding te achten.

In het zuiden daarentegen, waar het Calvinisme den boventoon voerde, hechtte men grootere waarde aan rechtzinnigheid en was daarom meer geneigd een voor allen bindende confessie aan te nemen. Niettemin hinkte men ook daar op twee gedachten; want terwijl van den eenen kant op instemming met — en onderteekening van de geloofsbelijdenis werd aangedrongen, schreef men van den anderen kant voor, dat op elke synodale bijeenkomst de confessie zelve zou worden voorgelezen, om te zien of er ook iets veranderd moest worden.

Hoe de Calvinistische opvatting de heerschende werd en, hoe langer zoo meer, aan consequentie won, zal uit de volgende bladzijden blijken.

De synode van Wezel in 1568 beveelt geen onderteekening van eenig formulier, maar schrijft omtrent het beroepen van een „dienaar" het volgende voor (IIe Cap. art. 8):

„In de leere is nut dat men in agt neeme vier zaeken; eerst sal men vereischen getuigenisse van Gemeynte... waarinne de Beroepene te vorens heeft gewoont, om zekerlyk te verstaen of hy niet eenige ketterye toegedaan is geweest, of hy niet in vreemde ende curieuse vragen, en ledige speculatiën meer als billyk is, zig heeft vermaakt; of hy niet neerstiger, als 't betaamt, kettersche Boeken heeft gelesen, ende of hy niet veel gehanteerd heeft menschen van

[1]) Verg. *Archief voor Nederl. Kerkgeschiedenis*, 1894, afl. 1; het artikel van prof. Fruin.

vreemde gevoelens, ende haare droomen toegevende. Daar na zal men hem afvragen, of hy in alles overeenkomt met die Leere, welke in de Kerke openbaarlyk wordt onderhouden, ende vervat is in *de Belijdenisse,.... gelyk ook in de Catechismus.* Ten derden zal men hem onderzoeken, en ondervragen over alle de voornaamste hooftstukken der Religie".... [1]).

De synode van Wezel noemt voor het eerst den „catechismus", maar stelt dien ook reeds op één lijn met de „geloofsbelijdenis".

De *Catechesis Palatina seu Heidelbergensis*, hier bedoeld, werd A° 1563 op last en onder persoonlijke medewerking van keurvorst Frederik III, oorspronkelijk in het Duitsch, opgesteld door Heidelbergsche theologen, onder welke Zacharias Ursinus en Caspar Olevianus de voornaamste waren. De eerste had volgens opdracht van den keurvorst een tweetal ontwerpen samengesteld, van welke het kortste in hoofdzaak gevolgd is, terwijl laatstgenoemde bij de eigenlijke redactie van den Catechismus de hoofdpersoon schijnt geweest te zijn. Opmerking verdient, dat in de eerste uitgave de bekende 80ste vraag over het onderscheid tusschen „het Nachtmaal des Heeren en de paapsche mis" niet voorkwam. In de tweede Duitsche uitgave vindt men haar voor het grootste gedeelte, doch volledig komt zij eerst voor in de derde uitgave — insgelijks A° 1563 — [2]). Daar luidt de slotzin: „en alzoo is de mis in den grond anders niet, dan eene verloochening der eenige offerande en des lijdens van J. C., en eene vervloekte afgoderij". Juist zóó staat nog ten huidigen dage te lezen in den *Catechismus of onderwijzing in de Christelijke Leer*,

---

[1]) Scheltus, *Kerkelijk Placaatboek*, dl. III, blz. 385.

[2]) Hoewel het invoegen der 80ste vraag op last van den keurvorst geschiedt is, schijnt het initiatief daartoe genomen te zijn door Olevianus. Op 3 April 1563 schreef deze aan Calvijn: „In prima editione germanica.... omissa erat quaestio de discrimine coenae et missae pontificiae. Admonitus a me princeps voluit in secunda editione germanica et prima editione latina addi". Bij prof. M. A. Gooszen, *De Heidelbergsche Catechismus*, blz. 116.

die in Nederl. Gereformeerde kerken en scholen geleerd wordt.

Ofschoon een Nederduitsche vertaling van den catechismus — naar de tweede Hoogduitsche uitgave — in 1563 te Emden het licht zag, is toch niet deze vertaling, maar die van Datheen, verschenen in 1565 of 1566, in onze streken de gebruikelijke geworden.

De synoden van Wesel en Emden (1571) hebben het gebruik van den *Heidelb. catechismus* voor de Nederduitsche gemeenten — want in de Waalsche gebruikte men den Catechismus van Genève, door Calvijn opgesteld, — aanbevolen. De provinciale synode van Dordrecht 1574 maakte het gebruik er van verplichtend, althans tot nader order; eene verplichting die door de nationale synoden van Dordrecht (1578) en Middelburg (1581) gehandhaafd en bevestigd is [1]).

Op de reeds genoemde synode van Emden in 1571 onderteekende men de geloofsbelijdenis, terwijl men de afwezige en toekomstige kerken-dienaren tot een zelfde onderteekening liet vermanen (art. 2 en 4) [2]).

De synode van Holland en Zeeland te Dordrecht in 1574 schrijft voor, den dienaars „de Confessie ende Artijckelen [te] doen onderschrijven" (art. 74), welk voorschrift ook tot de „ouderlingen en diaconen" wordt uitgestrekt (art. 32) [3]).

De „artijckelen" hier genoemd zijn die, welke te Emden en te Dordrecht zelf waren vastgesteld.

Ten einde aan het gebod der Dordsche synode te voldoen, heeft men, althans in de Classis van Walcheren, een formule ter onderteekening opgesteld van den volgenden inhoud:

---

[1]) Vinke, t. a. p. LXXIII, seq.

[2]) *De Kercken-Ordeningen der Gereformeerde Nederl. Kercken*, enz., 5e druk. Delft, 1648, blz. 1.

[3]) *De Kercken-Ordeningen* enz., blz. 16 en 20.

„Wij hier ondergeschrevenen dienaren des Woord Godes, binnen dezen eilande van Walcheren, gelooven en bekennen mits dezen, dat die voorschreven belydinge des geloofs der Christelyke Gemeenten der Nederlanden.... den Woorde Gods in allen stukken gelykvormig is. Ende beloven derhalve onze leere en kerkendienst daarnaar te richten met leeren, troosten en vermanen. En wat daarmede strydig is, naar onzen vermoge te wederstaan" [1]).

De nationale synode van Dordrecht in 1578 en de synode van Middelburg in 1581 strekten de verplichting om de geloofsbelijdenis te onderteekenen ook tot andere personen uit, maar op geen dier beide vergaderingen wordt gerept van de zooeven genoemde „artikelen".

De synode van 's Gravenhage in 1586 bedreigde de dienaren, die de onderteekening weigerden, met schorsing en, zoo zij „obstinatelijk in weigering" bleven, met afzetting (art. 47); terwijl aan de schoolmeesters de keus werd gelaten òf de belijdenis òf den catechismus te onderteekenen (art. 48).

In 1591 op de synode van Middelburg werd die zelfde vrijheid van keuze ook den „dienaars" en anderen toegestaan (art. 45).

Intusschen had reeds in 1583 de kerken-ordening van Prins Willem I den catechismus geheel in de plaats der belijdenis geschoven. Immers zij bepaalde:

„Ende om te verhoeden, dat degene die beroepen wordt, niet en zy van eenig kwaad gevoelen, zal van noode wezen hem te doen verklaren, dat hy wil houden en navolgen de leere der H. Propheten en Apostelen, zooals die begrepen is in het O. en N. Testament, en sommierlyk vervat in den Catechismus" (art. 3) [2]).

Dit voorschrift is letterlijk overgenomen in een andere „kerkenordening" ten jare 1591, door eenige „politieken en kerkelijken" te 's Gravenhage opgesteld (art. 3) [3]).

Hoe het kwam, dat de catechismus, die terstond bij zijn ver-

---

[1]) *Archief voor Kerkel. Gesch.* dl. IX, blz. 293.
[2]) *Nederl. Archief* enz., dl. XIV, blz. 340.
[3]) *De Kercken-Ordeningen* enz., blz. 88.

schijnen hier te lande zeer grooten bijval vond en die, gelijk wij gezien hebben, reeds in 1568 door de synode van Wesel op ééne lijn werd gesteld met de geloofsbelijdenis, eerst thans, en wel op voorgang van de kerken-ordening des Prinsen, als formulier van eenigheid dienst begon te doen, vind ik noch bij Vinke, noch bij Borsius, in zijn reeds meermalen aangehaalde verhandeling [1]) verklaard.

Na de straks genoemde synode van Middelburg echter is het al spoedig gebruik geworden, de belijdenis en den catechismus beide als formulieren van eenigheid te doen onderteekenen.

Voor Noord-Holland blijkt dit duidelijk uit de verwikkelingen met den Medemblikker dienaar Taco Sybrants, over wien reeds in 1593 op de synode van Alkmaar geklaagd werd, dat hij was „weigerende de Nederl. confessie en den catechismus te onderteekenen" [2]).

Voor Zuid-Holland mag men het afleiden uit de particuliere acten der synode van den Briel in 1593. Immers Caspar Bygaerde, die in een vroegere synode veroordeeld was wegens het schrijven van een boek, waarin „verscheyden impertinentiën, duysterheden ende ongerymtheden" voorkwamen, zou weder tot den dienst bevorderd worden, omdat hij o. a. beloofd had „de bekentenisse der gereformeerde kercken in den catechismo en de 37 artikelen [van de geloofsbelijdenis] begrepen" te onderschrijven [3]).

Voor Groningen schijnt reeds in 1595 het voorschrift gegeven te zijn, beide stukken te onderteekenen [4]); in elk geval geschiedde het er in de eerste jaren na 1600, want op de synode te Amsterdam in 1607 werd medegedeeld, dat een synode van Groningen bezwaar had tegen een voorgenomen herziening van den catechismus en de confessie, „aangezien dat zij haar in het aannemen tot den dienst met eede tot het onderhouden derzelve hadden verbonden" [5]).

---

[1]) *Archief* enz., dl. IX, blz. 285 vv.

[2]) Reitsma en v. Veen, *Acta der Prov. en partic. Synoden*, enz., I, blz. 171. Vgl, ook blz. 240, 261, 274, 281.

[3]) Reitsma en v. Veen, *Acta*, III, blz. 15.

[4]) *Archief* enz., IX, blz. 298; vgl. blz. 356.

[5]) Reitsma en v. Veen, *Acta*, I, blz. 398.

In Drente legde men in 1602 de verklaring af, niet alleen de geloofsbelijdenis, maar ook den Heidelb. catechismus, als overeenkomstig met Gods Woord, aan te nemen [1]).

Zeeland volgde spoedig en zette bovendien de puntjes op de i's. Immers de synode van Veere in 1610 gelastte de onderteekening der volgende formule, nog verscherpt door de bedreiging, dat predikanten van wie bewezen zou worden, dat ze iets deden tegen hun onderteekening en eenige nieuwigheid of verandering tegen de gezonde leer wilden invoeren, dadelijk zouden geschorst worden:

„Wy dienaren des Woords, hier onderschreven, verklaren met deze onderteekening, dat wy metter herten gelooven en gevoelen, dat alle de artikelen en de leerstukken, begrepen en verklaard in de Confessie en den Catechismus, de minste met de meeste, den Woorde Gods in alles conform zijn, ende belooven ook mits dezen heiliglyk, dat wy naar eisch der gelegenheid alle dezelve leerstukken, openlyk ende in 't byzonder zullen leeren ende voorstaan: ende indien wy tot eenigen tyde, eenig gevoelen of bedenken zouden mogen krygen tegen eenig artikel of leerstuk, in de voorschreven Confessie of Catechismus begrepen, dat wij datzelve noch openlyk noch heimelyk zullen voorstellen, dan ordentlyk in Classikale en Synodale vergaderingen, op poene van als scheurmakers gecensureerd te worden, en indien 't eenigen tyde de Classis of Synodus zoude goedvinden, om de eenigheid der leere te onderhouden, van ons te eischen onze nadere verklaring ofte gevoelen over eenig artikel van de voorschreven Confessie ofte Catechismus, zoo beloven wy ook mits dezen, dat wy daartoe 't allen tyde zullen bereid en willen zyn, zonder eenige weigering, op poene als boven" [2]).

Voor Gelderland werd in 1612 op de synode te Harderwijk een formule opgesteld, van denzelfden inhoud ongeveer, uit welke wij hier slechts deze zinsneden overnemen:

„Wij... houden en gevoelen, dat de leer vervat en begrepen in e Confessie en Catechismus der Nederl. Geref. Kerken, gelyk

---

[1]) *Archief*, IX, blz. 299; vgl. bl. 357.
[2]) *Archief*, IX, blz. 301.

dezelve voor dezen eendrachtelyk in de Kerken is gepredikt geweest, in alles schriftmatig en met Gods Woord overeenstemmende is.... En indien wy te eenigen tyde zouden mogen krygen eenig gevoelen en bedenken tegen de voorzeide Leer, dat wy... hetzelve ordelyk en volkomenlyk der Classis openbaren en ons altyd in dezen het oordeel der Classis of der Synode onderwerpen..." [1]).

Eindelijk gelastten de Staten van Friesland in 1616, dat niemand tot den kerken-dienst mocht worden toegelaten, tenzij hij èn de confessie èn den catechismus onderteekende [2]).

Ziedaar wat er van de vestiging der protestantsche kerken tot de groote synode van Dordrecht aangaande de onderteekening der twee formulieren van eenigheid bepaald werd.

Waarheid is, dat menig predikant tegen de voorgeschreven onderteekening bezwaren had; waarheid ook, dat de onderteekening in ettelijke gevallen slechts na langdurige onderhandelingen geschiedde; waarheid eindelijk, dat de classen en synoden in zulke gevallen niet altijd zoo onverbiddelijk waren als men na lezing der bovenstaande voorschriften zou verwacht hebben.

Intusschen, waar het te doen is om den geest van een genootschap te leeren kennen, leggen de afwijkende gevoelens en handelingen van sommige ledematen en voorgangers weinig, de officiëele uitspraken en voorschriften der vertegenwoordigers van het genootschap zeer veel gewicht in de schaal. En uit de handelingen der talrijke synoden van 1563 tot 1618 blijkt m. i. duidelijk, dat in de Nederlandsche protestantsche kerken zich al duidelijker en beslister de overtuiging gevestigd had, vooreerst: dat de Belijdenis en de Catechismus trouw de leer der H Schrift weêrgaven; en op de tweede plaats: dat het diensvolgens om predikant te kunnen zijn noodzakelijk was, alle leerstukken in die beide formulieren van eenigheid vervat, aan te nemen en te gelooven.

---

[1]) *Archief*, IX, blz. 303.
[2]) Vinke, p. LXXVII.

II.

De bekende nationale Synode van Dordrecht ten jare 1618—1619 bekrachtigde ten volle die reeds gevestigde overtuiging.

Volgens opdracht der Staten-Generaal werden Belijdenis en Catechismus punt voor punt door alle, zoo uitheemsche als inlandsche theologen onderzocht en alle waren eenparig van oordeel, dat beide schriften in alles met de H. Schriftuur overeenstemden.

Ten opzichte der Belijdenis vermaanden de uitheemsche godgeleerden de Nederlandsche: „in deze rechtzinnige, godzalige en eenvoudige Confessie des geloofs standvastig te willen volharden, dezelve den nakomelingen onvervalscht te willen nalaten" enz.

Van den Catechismus verklaarde men, dat hij „een zeer wél gesteld kort-begrip was van de rechtzinnige christelijke leer.... ende in alle manieren behoorde gehouden te worden" [1]).

In de 164e sessie werd dan ook besloten, dat:

„Alle Bedienaren des Goddelyken Woords, tot betuiging van hare overeenstemming in de rechtzinnige leer, moeten onderteekenen de *Belydenis* en *Catechismus* dezer Kerken, mitsgaders de *Artikelen* of Verklaringen dezes Synodus; en om in deze onderteekening sommiger verkeerde uitvluchten voor te komen, zal voor dezelve onderteekening gesteld worden dit formulier, hetwelk voorgelezen en geapprobeerd is.

„Wy, ondergeschreven, Bedienaren des Goddelyken Woords,.... verklaren oprechtelyk en in goede conscientie voor den Heere, met deze onderteekeninge, dat wy van harte gevoelen en gelooven, dat alle de artikelen en stukken der Leere, in de Belydenis en Catechismus der Geref. Nederl. Kerken begrepen, mitsgaders de verklaringen over eenige punten der voorzeide Leere in de Nationale Synodus A°. 1619 te Dordrecht gedaan, in alles met Gods Woord overeenkomen: Beloven derhalve dat wy de voorzeide Leere naarstiglyk zullen leeren, en getrouwelyk voorstaan, zonder iets tegen dezelve Leere, hetzy openlyk of heimelyk, directelyk of indirectelyk

---

[1]) Sess. 144—148. Scheltus, *Kerk. Placaatboek*, II, blz. 172 vv.

te leeren of te schryven. Gelyk ook, dat wy niet alleen alle dwalingen tegen deze Leere strydende, en met name ook die in de voorzeide Synodus zyn veroordeeld, verwerpen, maar dat wy ook genegen zyn dezelve te weerleggen, tegen te spreken en allen arbeid aan te wenden, om dezelve uit de Kerke te weren. En indien het zoude mogen gebeuren, dat wy na dezen eenig bedenken of ander gevoelen tegen deze Leere kregen, beloven wy, dat wy hetzelve noch openlyk noch heimelyk zullen voorstellen, leeren of verdedigen met prediken of schryven: Dat wy hetzelve alvoren den Kerkenraad, Classis en Synodus zullen openbaren, om daar geëxamineerd te worden, bereid zynde t' aller tyd ons het oordeel des Kerkeraads, Classis of Synodus gewillig te onderwerpen; op poene dat wy hier tegen doende, metterdaad (ipso facto) van onzen dienst gesuspendeerd zullen zyn. En indien de Kerkenraad, Classis of Synodus 't eeniger tyd om gewichtige redenen van nadenken, om te behouden de eenigheid en zuiverheid der Leere, goedvond van ons te eischen nader verklaring van ons gevoelen over eenig artikel dezer Belydenis, der Catechismus of Verklaringe des Synodus Nationalis; zoo beloven wy ook mits dezen, dat wy t' aller tyd daartoe zullen willig en bereid zyn, op poene als boven; Behoudens nochtans het recht van appèl, in geval wy misschien door sententie des Kerkeraads, der Classis of Synodus meenden bezwaard te zyn; gedurende welken tyd van appèl, wy ons met de uitspraak en het oordeel des Provincialen Synodus zullen tevreden houden" [1]).

Rectoren, schoolmeesters en krankbezoekers, professoren der theologie, regenten en onder-regenten van theol. collegiën werd opgelegd, formulieren in denzelfden zin gesteld, te onderteekenen. Ook de ouderlingen werden tot onderteekening verplicht, maar de wijze, waarop dit zou geschieden, werd aan elke classis en synode vrijgelaten.

Gelijk de lezer bemerkt heeft, wordt hier bij de belijdenis en den catechismus nog een derde schrift gevoegd: de verklaring

---

[1]) Sessie 164. Scheltus t. a. p. blz. 129. — Men had bepaald, dat elke drie jaren een Nationale Synodus zou gehouden worden. Daarop doelt de laatste zinsnede van het formulier.

der Dordsche synode over eenige punten der leer Daarmede zijn bedoeld de z. g. „*Canones Dordraceni*" of „*Dordsche Leerregelen*", plechtig afgekondigd op den 6den Mei 1619. In vier hoofdstukken, die wederom in artikelen onderdeeld worden, handelen zij over vijf leerpunten — de praedestinatie en wat daarmee samenhangt. — Zij behelzen een uiteenzetting der „rechtzinnige" leer tegenover de Arminianen of Remonstranten, wier „dwalingen" achter elk hoofdstuk in artikelen geformuleerd en verworpen worden.

Deze „Dordsche Leerregelen" vormen het derde formulier van eenigheid der Nederl. Hervormden.

Intusschen, of aan dit derde formulier dezelfde symbolische waarde moet worden toegekend als aan de beide andere, ja zelfs of men eigenlijk wel van een derde formulier spreken kan, is niet recht duidelijk. Terwijl confessie en catechismus zeer dikwerf achter de Bijbel-uitgaven geplaatst werden, is dit met de leerregelen nimmer geschied. Vinke verklaart dit, op het voetspoor van Ens, hierdoor, dat de leerregelen niet beschouwd werden en ook niet beschouwd moeten worden als een nieuw formulier van eenigheid, maar slechts als een verklaring van enkele punten, die reeds in de andere formulieren vervat zijn [1]). Borsius zegt, dat het der synode van Dordrecht eigenlijk niet te doen was, om hare leerregels tot een nieuw afzonderlijk symbolisch schrift te verheffen, maar hij teekent toch zelf aan, dat „men" [later?] de leerregelen „wel degelijk als onverbrekelijke regelen des geloofs, als het derde symbolische schrift" beschouwde [2]). Hooyer verhaalt, dat de synode van 1816, door in de onderteekeningsformule te spreken van: „aangenomen" formulieren van eenigheid, de leerregelen, welke in Friesland niet waren aangenomen, heeft willen uitsluiten [3]). Deze uitspraak schijnt intusschen te

[1]) Vinke, p. CV.
[2]) *Archief*, Dl. IX. blz. 300 en 361.
[3]) C. Hooyer, *Kerkelijke Wetten*, 1846, blz. 57.

berusten, niet op de handelingen der synode zelve, maar op eene mededeeling door een lid der synode van 1816 in den jare 1835 verstrekt [1]). Zulk eene niet-authentieke verklaring omtrent de bedoeling der synode van 1816 mist natuurlijk alle gezag. Vinke geeft dan ook als zijn oordeel te kennen, dat de leerregelen wel degelijk als formulier van eenigheid naast de beide andere moeten genoemd worden [2]). Prins zegt zonder eenige aarzeling, dat „de N. H. kerk in het bezit is van een drietal symbolische boeken of formulieren van eenigheid" [3]); en ook Douwes en Feith stellen de leerregelen met de confessie en den cathechismus gelijk [4]). Doch genoeg hierover.

Gelijk gezegd is, polemiek ligt volstrekt niet in mijne bedoeling. Maar wie zal loochenen, dat een synode, welke handelt, zooals die van Dordrecht (om ons tot deze te bepalen) handelde, èn bij het opstellen harer leerregelen, èn bij het opleggen van een onderteekenings-formule met den eisch van volstrekte onderwerping, ook in de leer, aan de synode; — dat zulk een kerkvergadering omtrent het karakter der formulieren van eenigheid een geheel andere opvatting aan den dag legt, dan die welke we boven (blz. 132) uit den mond van Ursinus vernamen.

Redeneeringen, gelijk b. v. prof. Royaards ten beste geeft, om aan te toonen, dat men te Dordrecht, ondanks het bovenvermelde, toch „het protestantsch beginsel: *vrijheid van geweten en onderzoek*" handhaafde, maken de zaak geenszins duidelijk. „Voor allen", zoo verklaart de hoogleeraar, „werd de *vrijheid van denken* bewaard. Maar eenigermate werd de godsdienstige vrijheid beperkt voor *leeraars;* niet echter om hen te stremmen in die vrijheid, waarop zij als protestanten aanspraak maakten. Maar de kerk

---

[1]) Dr. J. J. Doedes, *Het Nieuwe Formulier* enz. 1854, blz. 10.
[2]) T. a. p., p. IX.
[3]) J. J. Prins *Het Kerkrecht der N. H. Kerk*, 1870, blz. 221.
[4]) Douwes en Feith, *Kerkelijk Wetboek*, blz. 8, 1e druk. — In de 2e druk is de optelling der formulieren weggelaten.

had nu eenmaal *hare leer* gevestigd. Geen andere wilde zij onderwezen hebben in haren boezem" [1]).

Zeer natuurlijk integendeel en volkomen redelijk komt mij de opmerking voor van den hoogleeraar Prins: „dat het onderteekenings-formulier, te Dordrecht in 1619 vastgesteld,.... niet te rijmen is met het beginsel der vrijheid, hetwelk door de Herv. Kerk, overeenkomstig den eisch van het protestantisme, beleden wordt" [2]).

Vervolgen we ons overzicht.

De synode van Dordrecht had een machtige poging gedaan om de protestantsche kerken dezer gewesten tot één kerk te vereenigen. Daartoe had zij hare „Kerken-Ordening" opgesteld en bepaald, dat voortaan alle drie jaren een nationale synode zou gehouden worden.

De kerken-ordening werd echter door de Staten-Generaal niet goedgekeurd en slechts in enkele gewesten ingevoerd. Een nationale synode is voor 1816 nimmer meer gehouden. In plaats daarvan heeft men reeds in 1625 eene *Commissie ad Autographa* in het leven geroepen, opdat door deze althans eenige aanraking tusschen de kerken der verschillende provinciën onderhouden zou worden; een commissie intusschen, over wier werkzaamheid Broes zegt: dat zij „met het statelijk inzien van eenige oude schriften en een deftigen maaltijd haren hoogen last voltooid had" [3]).

Al vormden echter de gereformeerde kerken der verschillende provinciën, zoowel ná als vóór de synode van Dordrecht even zoovele kerkelijke republieken, die van elkander onafhankelijk waren, de inrichting dier afzonderlijke republieken had toch een

---

[1]) H. J. Royaards, *Hedendaagsch Kerkregt*, II, blz. 129.

[2]) J. J. Prins, *Het Kerkrecht*, blz. 221.

[3]) W. Broes, *De Kerk en de Staat*, dl. IV, blz. 45. — Volgens Prins, *Kerkrecht*, blz. 45, werd deze commissie eerst in 1641 ingesteld.

zekere gelijkvormigheid. Bijzonder ten opzichte der zaak die ons hier bezig houdt, bleef de onderteekening van het Dordsche formulier algemeen de geldende regel. Wel „kwam allengs in gebruik, dat men facto afweek van de strenge verklaring des formuliers; vervolgens dat men een ruimer verklaring aan hetzelve gaf; ja, dat men, hierop steunende, soms zich weinig meer om hetzelve bekreunde; en eindelijk dat men niet zelden onnadenkend teekende", zoodat de verbintenis „slechts stoffelijk bestond, zonder zedelijke werking" [1]); maar in elk geval het oude formulier was er nog, en „bleef een band, die, hoe ook verwijd en uitgerekt, pijnlijk knelde" [2]), — althans voor niet weinigen.

Zoo bleef het, totdat, na de troebele tijden op het einde der vorige en in het begin onzer eeuw, Koning Willem I op eigen gelegenheid — alhoewel met medewerking van twaalf door hem benoemde predikanten — de verschillende Nederlandsche gereformeerde kerken tot één Nederlandsche Hervormde kerk vereenigde; bij koninklijk besluit van 7 Jan. 1816 een „Algemeen Reglement voor het bestuur der Herv. Kerk in het koningrijk der Nederlanden" vaststelde en eene „Algemeene Synode" bijeen riep, welker leden hij zelf benoemde.

III.

De Algemeene Synode van 1816 stelde verschillende afzonderlijke reglementen op, ten einde de zaken der Nederl. Herv. Kerk op den grondslag van het „Algemeen Reglement" nader te regelen.

Daar nu alle leden der synode eenparig van oordeel waren dat de Dordsche onderteekenings-formule te veel eischte en daarom

---

[1]) Royaards, *Nederl. Kerkregt*, II, blz. 131. De bedoelde „ruimer verklaring" was: „dat zij instemden in al de hoofdstukken der leer, bijzonder in die, door welker belijdenis onze Gemeenten van andere Christelijke Genootschappen onderscheiden werden" t. a. p.

[2]) Hooyer, *Kerkel. Wetten*, blz. 57.

niet kon worden behouden [1]), werd in het „Reglement op het examen en de toelating tot het Leeraar-ambt", een andere formule van den volgenden inhoud voorgeschreven:

Art. 28. „De geëxamineerde zal... verplicht zijn, de navolgende *verklaring* en *belofte* af te leggen, en met zijne onderteekening te bekrachtigen:

„Wij ondergeschrevenen,... tot den openbaren predikdienst in de Nederlandsche Hervormde Kerk geadmitteerd, verklaren bij deze oprechtelijk:

dat wij de belangen zoo van het Christendom in het algemeen, als van het Nederl. Herv. Kerkgenootschap in het bijzonder, door leer en wandel zorgvuldig zullen behartigen;

dat wij de leer, welke, overeenkomstig Gods heilig Woord, in de aangenomen formulieren van eenigheid der N. H. Kerk is vervat, ter goeder trouwe aannemen en hartelijk gelooven;

dat wij dezelve naarstig zullen leeren en handhaven, en

dat wij op de bevordering van godsdienstige kennis, Christelijke zeden, orde en eendracht ons met allen ijver zullen toeleggen; verbindende wij ons, bij deze onze handteekening, tot al het voorschrevene, en om, zoo wij bevonden worden tegen eenig gedeelte van deze verklaring en belofte gehandeld te hebben, deswegens ons te zullen onderwerpen aan de uitspraken der bevoegde kerkelijke vergaderingen" [2]).

Bij de herziening van het „Reglement op het examen" enz. door de Algemeene Synode van 1831, is art. 28 geworden art. 38, maar, wat den inhoud aangaat, geheel onveranderd gelaten.

Intusschen begon men te twisten en welhaast zeer hevig te twisten, over die zinsnede der onderteekenings-formule, welk ik hierboven gecursiveerd heb.

Allen waren het er over eens, dat de formulieren van eenigheid alléén aan hunne overeenkomst met de H. Schrift hun kracht ontleenden, dat zij dus slechts ondergeschikte regelen des

---

[1]) Royaards, *Hedend. Kerkregt*, II, blz. 132.

[2]) V. d. Fuuk, *Handboek voor Herv. Predikanten*, dl. I, blz. 251.

geloofs waren; maar men was het niet eens over de vraag, of die overeenkomst met de Schrift als vaststaande moest worden aangenomen, ja dan neen.

Daar waren er, die de gecursiveerde zinsnede van het formulier in dezen zin namen: wij gelooven de leer, welke in de formulieren van eenigheid vervat is, *voor zoo verre* die leer overeenstemt met de H Schrift: „quatenus convenit". — Over het aanwezig zijn der overeenkomst liet men zich niet uit. — Dat bij zulk eene verklaring de geheele verbintenis wegvalt, is duidelijk.

Anderen hielden vol, dat de besproken zinsnede de volgende beteekenis had: wij gelooven de leer, welke in de formulieren vervat is, *omdat* die leer overeenstemt met de H. Schrift: „quia convenit".

Weder anderen waren van oordeel, dat het strenge „quia" te veel, en het onbeperkte „quatenus" te weinig was. „Een gematigd quia zal wel met een gematigd quatenus bijna geheel overeenstemmen", meenden zij. De bedoeling dezer bijna geheel onbegrijpelijke explicatie was, dat de formulieren van eenigheid niet „in alles", maar wel „over het algemeen" en „in het wezenlijke" met Gods woord overeenstemden [1]).

Men wendde zich tot de Algemeene Synode om verklaring der betwiste zinsnede.

Na rijpe deliberatie verklaarde deze in 1835, dat het geven van zulk eene verklaring de bevoegdheid der synode te buiten ging.

Eenige jaren later, in 1841, verzocht men de synode het onderteekenings-formulier, dat immers zoo verschillend geduid werd, af te schaffen en dat van 1619 wederom in te voeren. Dit werd geweigerd, maar de synode, zich thans wél tot eene verklaring bevoegd rekenende, antwoordde bovendien als volgt:

---

[1]) Royaards, *Hedend. Kerkregt*, II, blz. 133 v.v. Om zijn meening smakelijk te maken, had de Hoogleeraar de vriendelijkheid er bij te voegen: „Dat kan men van den Koran en de besluiten van Trente niet verklaren" (blz. 137).

„Het behoort tot de betrekkelijke volkomenheid van het tegenwoordige formulier, dat hetzelve niet, gelijk het voormalige van den onderteekenaar vordert de overeenstemming met *al* de artikelen en stukken der leer, in de Symbolische Schriften voorkomend, als in *alles* met Gods Woord overeenkomstig, zoodat het naar ontrouw zweemen zoude, van die schriften te verschillen, waar derzelver feilbare opstellers zich vergist, min helder gedacht of zich niet gelukkig uitgedrukt hebben; dat het zich echter niet vergenoegt met de aankleving van deze of gene waarheid daarin vervat, maar in het algemeen de *leer*, die in dezelve voorkomt, gelijk die in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der Herv. Kerk, door den Leeraar dier Kerk wil aangenomen hebben" [1]).

Men vorderde derhalve niet aanneming van alle stukken der leer, men vergenoegde zich niet met aanneming van enkele stukken, maar eischte de leer in het algemeen. De nadere verklaring aan „in het algemeen de leer" toegevoegd, vonden velen volstrekt onvoldoende. Vandaar dat een zevental heeren — onder wie A. Capadose en G. Groen van Prinsteren — zich in 1842 tot de synode richtten, met verzoek om „handhaving der hoofdwaarheden van het Evangelie en, als middel hiertoe, handhaving der formulieren van eenigheid, [niet in dier gansche volheid, maar toch] in al wat het wezen en de hoofdzaak der Hervormde leer, [en dat wel] *naar den geest van de opstellers* en van de Nederl. Herv. kerk, betreft" [2]).

Het antwoord luidde:

„De Synode verklaart alsnog ten overvloede, voor eens en voor altijd, dat zij ten vorigen jare haar gevoelen omtrent de waarde en het verbindende gezag van de Symbolische boeken der Herv. Kerk duidelijk en volledig hebbende uitgedrukt, bij die verklaring blijft volharden; — dat zij uit dien hoofde elk gevoelen afkeurt en blijft afkeuren, waardoor het gezag van Gods onfeilbaar Heilig Woord,

---

[1]) Bij Hofstede de Groot; *Toespraak*, 7 Sept. 1842; blz. 24.

[2]) *Adres aan de Alg. Synode*, enz. 1842. Zie ook *De Katholiek*, dl. I, blz. 429.

begrepen in de Schriften des O. en N. Testaments, en de wezenlijke leer der Herv. Kerk wordt ondermijnd of bestreden" [1]).

Wel richtte de synode in hetzelfde jaar een aanschrijving tot de provinciale kerkbesturen, om slechts zulke candidaten tot het leeraars-ambt toe te laten, die „getoond hebben de leere, die in de symbolische geschriften der Herv. Kerk voorkomt, gelijk die in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der Herv. Kerk, te zijn toegedaan"; — wel vermaande dezelfde synode de verschillende kerkbesturen „met allen ijver te waken tegen het drijven en voorstaan van zoodanige ongebreidelde vrijzinnigheid, welke de grondslagen van ons gezegend Christendom in het gemeen, en die van onze Herv. Kerk in het bijzonder, zoude ondermijnen" [2]); — maar ter oplossing van de vraag, wat eigenlijk „in aard en geest het wezen en de hoofdzaak" der Herv. belijdenis uitmaakt, werd geen enkele aanwijzing verstrekt. Ook ten opzichte der grens tusschen gebreidelde en „ongebreidelde vrijzinnigheid" liet de synode de kerk in het duister.

De zeer belangrijke herziening van het „Algemeen Reglement van het bestuur der Herv. Kerk in het Koningrijk der Nederlanden", die in 1852 haar beslag kreeg, stelde ook een herziening der bijzondere reglementen aan de orde. Zoo zag het jaar 1854 een „Reglement op het examen" enz. tot stand komen en daarmede een nieuwe onderteekenings-formule van dezen inhoud:

Art. 27 . . .

„Wij ondergeschrevenen . . . verklaren bij deze oprechtelijk, dat wij naar het grondbeginsel der Christelijke Kerk in 't algemeen en der Hervormde in 't bijzonder, Gods Heilig Woord, in de schriften des O. en N. Verbonds vervat, te goeder trouw aannemen en hartelijk gelooven;

dat wij des zins en willens zijn, den geest en de hoofdzaak der

---

[1]) *Aan de Herv. Gemeenten in Nederland*, 1843, blz. 52.

[2]) T. a. p. blz. 57.

leer, welke in de aangenomen formulieren van eenigheid der Nederl. Herv. Kerk begrepen is, getrouwelijk te handhaven;

dat wij mitsdien den ganschen raad Gods, inzonderheid zijne genade in J. C. als den eenigen grond der zaligheid, ernstig en van harte ... aan de gemeente zullen verkondigen;

dat wij op de bevordering van godsdienstige kennis en van Christelijk geloof en leven ons met allen ijver zullen toeleggen, en orde en eendracht voorstaan en aankweeken;

en dat wij alzoo, onder opzien tot de hulp die van boven is, de belangen van Gods Koningrijk, en in 't bijzonder die van de Nederl. Herv. Kerk zorgvuldig zullen behartigen, en naar vermogen aan de bevordering daarvan medewerken;

verbindende wij ons, bij deze onze handteekening, tot al het voorschrevene, en om, zoo wij bevonden worden tegen eenig gedeelte van deze verklaring en belofte gehandeld te hebben, deswege ons te zullen onderwerpen aan de uitspraken der bevoegde kerkelijke vergaderingen" [1]).

Men behoeft dit formulier slechts te lezen om te bemerken, dat het geenszins uitmunt door beslistheid en scherpte van uitdruking. Reeds terstond werd het dan ook luide afgekeurd door degenen, die op behoud van de kerkleer der vaderen gesteld waren, terwijl de mannen der moderne richting van oordeel waren, dat onder de vlag van zulk een formulier een behoorlijke lading vrijzinnigheid kon worden binnengebracht. Niet zonder reden, voorwaar! Hoe weinig zulk een formulier beteekent, blijkt allerduidelijkst uit een vlugschrift van het jaar 1854, waar o. a. de beide eerste zinsneden ervan aldus geparaphraseerd worden:

„Zooals de zaken nu staan, [d. i. bij de zeer uiteenloopende gevoelens omtrent vele punten der leer] is het, alsof hij, die dit formulier onderteekent, zegt: ik verklaar, dat ik Gods H. Woord, vervat in de Schriften des O. en N. Verbonds *op die plaatsen, waar ik meen dat het gevonden wordt, of het later zal vinden, en dan zóó opgevat, als ik meen of meenen zal het te moeten uitleggen,* te goeder trouw aanneem en hartelijk geloof.

---

[1]) Douwes en Feith, *Kerkelijk Wetboek*, blz. 288 (1e druk).

Ik verklaar, dat ik des zins en willens ben, den geest, *zooals ik mij dien voorstel*, en de hoofdzaak: *datgene wat ik houd voor hoofdzaak* van de leer, welke begrepen is in de aangenomen formulieren van eenigheid der Nederl. Herv. Kerk, — *waarbij de een misschien de Dordsche Leerregels niet meerekent, de ander ze wellicht als aangenomen beschouwt*, — getrouw te handhaven, *zooals ik mij voorstel, dat dit plaats moet hebben*" [1]).

Wat de derde zinsnede der formule betreft: men zal „mitsdien den ganschen raad Gods" prediken. Maar wie begrijpt niet, dat verschil van opvatting omtrent „Gods heilig Woord" en omtrent „de hoofdzaak der leer", noodzakelijk meebrengt verschil van gevoelen omtrent „den ganschen raad Gods"?

En kan de prediking van Gods „genade in J. C. als den eenigen grond der zaligheid" desnoods niet samengaan met loochening der godheid van Christus en loochening der H. Drieëenheid?

Toch was ook deze formule voor de mannen der ongebreidelde vrijzinnigheid „niet boven bedenking verheven". Reeds in 1866 schreef de hoogleeraar A. Kuenen:

„Zij behoort te worden vervangen door een eenvoudige verbintenis, waarbij de aanstaande Evangeliedienaar verklaart, bereid en voornemens te zijn om in de Nederlandsche Hervormde Kerk, tot bereiking van haar doel: de aankweeking van godsdienst en zedelijkheid in den geest van Jesus, overeenkomstig de bepalingen van hare reglementen en naar de inspraak van zijn geweten, te arbeiden".

Toch oordeelde prof. Kuenen het destijds nog niet raadzaam op zulk eene verandering aan te dringen, want, zeide hij, „de natuurlijke gang der dingen is deze, dat zoodanige belijdenissen eerst sterven en daarna begraven worden" [2]).

Bij de herziening van het „Reglement op het examen" enz. in 1879 schijnt dat „sterven" òf nog niet afgeloopen, òf ten minste nog niet voldoende geconstateerd te zijn geweest: althans de formule bleef gelijk ze was.

---

[1]) Dr. J. J. Doedes, *Het Nieuwe Formulier* enz.

[2]) A. Kuenen. *Het goed recht der Modernen*, blz. 54.

In 1887 echter heeft de begrafenis plaats gehad. Immers sedert 1 Jan. 1888 is de onderteekening van een geheel nieuwe formule voorgeschreven. Zij luidt als volgt:

Art. 27 . . .

„Wij ondergeschrevenen, . . . tot de openbare Evangelie-bediening in de N. H. Kerk toegelaten, beloven in het diep besef van onze roeping en in vertrouwen op God, dat wij daarin met ijver en trouw zullen werkzaam zijn om overeenkomstig de beginselen en het karakter van de Herv. Kerk hier te lande, het Evangelie van J. C. te verkondigen en de belangen van het Godsrijk en in overeenstemming hiermede die van de N. H. Kerk met opvolging van hare verordeningen naar vermogen te behartigen" [1]).

De begrafenis heeft plaats gehad, zeide ik. Want inderdaad deze nieuwe formule was de ter-aarde-bestelling der formulieren van eenigheid, die niet meer genoemd worden. Zij hebben thans al hun kracht, al hun symbolische waarde verloren en zijn voortaan niet anders meer dan geschiedkundige documenten.

Er is intusschen met deze nieuwe formule nog iets anders weggevallen dan alleen de formulieren van eenigheid.

Van een gelooven aan „Gods H. Woord, in de Schriften des O. en N. Verbonds vervat", is geen spraak meer. Men zal „het Evangelie van J. C. verkondigen".

Voor sommige katholieke lezers kan het den schijn hebben, alsof deze verandering weinig beteekenis had. In waarheid echter is zij van groot gewicht. Immers voor zeer vele voorgangers en lidmaten der N. H. Kerk is het een uitgemaakte zaak, dat het „Evangelie van J. C." geheel iets anders is, dan de inhoud der boeken van het N. Testament. Die boeken zijn in de oogen van zeer veel protestanten slechts troebele bronnen, uit welke men niet dan met de grootste moeite iets omtrent den waren inhoud van het eigenlijke Evangelie van J. C. kan afleiden.

En zoo zijn met de invoering der nieuwe formule niet slechts

---

[1]) Douwes en Feith, *Kerkelijk Wetboek* (2e dr.) blz. 303.

de formulieren van eenigheid, maar ook de Schriften des O. en N. Verbonds, voor zoover die waren de bron en regel des geloofs, officieel ter aarde besteld.

Dat zulks geschied is „overeenkomstig de beginselen en het karakter" der Hervormde Kerk, geven we gaarne toe, maar het feit zelf betreuren we van harte.

En als we denken aan de breede schare van ons goed volk, dat, lidmaat of ten minste lid zijnde der Nederl. Herv. Kerk, dagelijksch blootstaat aan de zeer scherpe aanvallen van het ongeloovige socialisme, zonder ander tegenwicht dan de prediking van een z. g. „oorspronkelijk Evangelie", welks eigenlijken inhoud niemand kent, — dan komt ons onwillekeurig het woord des Verlossers voor den geest: „Ik heb medelijden met de schare!"

Warmond. G. VAN NOORT.

Dr. W. J. F. NUYENS.

EEN KARAKTER- EN LEVENSSCHETS.

(Vervolg en slot van blz. 42 vv.)

II.

Professor Fruin had in *De Gids* (Mei 1875) gezegd: (men kan het geheele citaat vinden in den brief aan J. A. Alb. Th.): „Betrekkelijk weinigen onzer landgenooten wisten van andere martelaren dan van de tallooze slachtoffers der inquisitie, wier geschiedenis in de martelaarsboeken van Crespin, Haemstede en van Van Bracht geschreven staan. Zij wisten niet, dat in ons land ook katholieken om het geloof zijn ter dood gebracht: zij dachten te goeder trouw, dat de schuld der geloofsvervolging uitsluitend bij de katholieken lag, en zij vermoedden niet, dat over en weer gezondigd is, en dat beide kerkelijke gezindheden elkander haar bloedige onverdraagzaamheid te vergeven hadden .... Wij hopen dat eerlang een katholiek de taak op zich zal nemen, om uit het oogpunt zijner Kerk, maar zonder blind vooroordeel, de geschiedenis van zijn volk te beschrijven". Maar ofschoon Dr. Nuyens die taak vervulde, op de wijze en onder de voorwaarden door Prof. Fruin gesteld, toch ontstond er bij het verschijnen van het eerste en ook van de andere deelen der *Nederlandsche Beroerten* een ware storm van verontwaardiging, die soms tot eene losbarsting van woede en razernij klom, in het protestantsche Nederland. Het regende vlugschriften, tijdschrift- en dagbladartikelen niet alleen, maar ook ongeteekende brieven, briefkaar-

ten, randschriften op couranten-uitknipsels enz. aan de woning van den dokter van Westwoud. Wat daarin aan haat, aan bedreigingen, aan lasterlijke insinuaties, aan beleedigende epitheta werd uitgebraakt, grenst bijna aan het ongelooflijke. In trouwe, er bestond bij de predikanten en de schoolmeesters — want dezen waren de woedendste aanvallers — wel eenige reden voor die verontwaardiging; want nog nooit had men zóó over den „bloedstrijd tegen Spanje" geschreven, nog nooit zóó gewaagd van het lijden der katholieken, sinds 1572, in de Zeven Provinciën. Langen tijd zijn deze *corpora delicti* eener aan razernij grenzende woede in 't bezit van den schrijver der *Ned. Ber.* gebleven; later zijn zij zeker wel ten vure gedoemd.

Even groot als de verontwaardiging der protestanten was de bijval, dien het werk bij de katholieken vond, en trots den zeer hoogen prijs en de — voor ons land — groote oplaag, was het in zes jaren uitverkocht. En geen wonder! Tot dusverre hadden de katholieken de geschiedenis alleen geleerd uit de werken van protestantsche schrijvers, die, zooals Prof. Fruin zeide, „zich niet geroepen achtten om de wandaden, die de opstandelingen gepleegd hebben, breed uit te meten"; zij hadden het hoofd als 't ware onder den last der beschuldigingen gebogen, wanneer de geschiedenis van den opstand tegen Spanje werd behandeld; want al het leed, al het lijden, al de rampen van die tijden werden op het hoofd geladen van Philips, van Alva en.... van de Katholieke Kerk, „die de inquisitie had ingesteld". Nu wisten zij evenwel anders en de *Gesch. der Nederl. Ber.* was voor velen eene openbaring.

Verscheidene omstandigheden werkten samen om aan het verschijnen van de *Gesch. d. Ned. Ber.* een des te grooter beteekenis te geven. Deze verschijning toch viel samen met de ontbinding van de Eerste en Tweede Kamer, door den Minister J. Heemskerk Az.; het boek werd dan ook door velen gebruikt als eene politieke strijdkolf, om het ministerie Heemskerk te doen vallen.

Het voorwendsel immers was, dat Heemskerk heulde met de ultramontanen. Toen kwamen in 1872 het derde eeuwgetijde van Heiligerlee en het derde eeuwgetijde van de inneming van Brielle door de Geuzen. Verder vergete men niet, dat in 1871 het jubelfeest van Pius IX was ingevallen. Toen dit feest in de ultraprotestantsche bladen werd besproken, werd er gewezen op „mannen als Schaepman, Des Amorie van der Hoeven en Nuyens, die Nederland aan Rome wilden verraden", en dergelijke liefelijkheden meer. Men ziet het: de oordeelvelling was niet malsch.

Gelukkig waren niet alle protestanten van dat kaliber. Mannen zooals Jeronimus de Bosch Kemper, R. Fruin, J. van Vloten en meer andere in den lande hebben, ofschoon van hun standpunt als liberalen en nationalisten, den schrijver der *Nederl. Ber.* recht laten wedervaren. Thans is de liberale, de orthodoxe, de protestantsche opinie in Nederland te zijnen opzichte bijna geheel omgekeerd.

Men begrijpt, dat zoowel de historische critiek van een katholiek, als die van een protestant of een radicaal recht van bestaan heeft, ofschoon er, zooals b.v. onder de evangelische medewerkers van het *Maandblad der Evangelische Maatschappij*, nog altoos mannen gevonden worden, die den „geschiedfabrikant" Nuyens niet kunnen zetten. Evenwel zullen ook deze moeten erkennen dat die „geschiedfabrikant" in zijne werken nooit hatelijk is geweest ten opzichte van de tegenstanders.

Ook in Zuid-Nederland trok de *Gesch. der Ned. Ber.* de aandacht en vond zij er waardeering, zoo als o. a. blijkt uit het artikel, dat de heer Emile de Borchgrave na het verschijnen van het eerste deel in de *Revue bibl. universelle* (Sept. 1868) schreef, en waarin hij toen reeds den wensch uitdrukte: „qu'un traducteur intelligent se trouve bientôt, qui donne à l'histoire des troubles des Pays-Bas la publicité qu'elle mérite à tant de titres".

De heer Amédée Visart had zich reeds bereid verklaard deze vertaling in het Fransch te ondernemen, waartoe ook vooral

graaf Duchatel de la Houvarderie, Nederland's vroegere vertegenwoordiger bij den H. Stoel, aanspoorde, maar zijne benoeming tot lid van de Kamer van Afgevaardigden belette hem aan zijn plan gevolg te geven. Later, toen het werk *Les Huguenots et les Gueux* van baron Kervijn de Lettenhoven was verschenen, werd deze vertaling overbodig geacht.

Op aansporen van Mr. J. J. W. van den Biesen schreef Dr. Nuyens zijne *Vaderlandsche Geschiedenis voor de jeugd*, een werkje, dat in zijn soort evenveel opgang maakte als de *G. d. N. B.* en waarvan, als ik mij niet vergis, reeds de 20e druk is verschenen. De heer de Savornin Lohman noemde het „een juweeltje", maar, wat uit zijn calvinistisch oogpunt te verklaren is, „een valsch juweeltje".

Nauwelijks was dit werkje verschenen, of de schrijver legde de hand aan een veel omvangrijker arbeid, en reeds in 1871 verscheen het eerste, in 1882 het twintigste, deel van zijne: *Algemeene Geschiedenis des Nederlandschen Volks, van de vroegste tijden tot op onze dagen.* De voorrede van dit 20ste deel is een brief aan Dr. H. J. A. M. Schaepman, aan welken „hooggeschatten vriend" het werk wordt opgedragen. Het eindigt met den slag van Waterloo en de vereeniging van België met Nederland.

De ontvangst van dit werk was even gunstig als die van de vorige lettervruchten des schrijvers en *De Katholiek* van 1872 wijdde er reeds een zeer waardeerend artikel aan. Maar ook de critiek bleef niet uit, en in *De Spectator* trok professor Kern er tegen van leer. De repliek liet echter niet op zich wachten, en in een artikel in *De Wachter* van 1871, getiteld: *Iets over spectatoriaal-kernachtige kritiek* werden de „heeren" van den *Spectator* en vooral „Flanor" en „Keerom" door Nuyens geducht onder handen genomen.

In 1883 verscheen het eerste en in 1885 het tweede deel van de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk van 1815 tot op onze dagen*, als vervolg op de *Algem. Gesch.*, terwijl in 1886 het

eerste der twee deelen van de *Geschiedenis der kerkelijke en politieke geschillen* enz. (1598—1625) het licht zag. Het eerste van deze twee werken is bepaald onmisbaar voor allen, die eenigszins op de hoogte willen zijn van de politieke, godsdienstige, maatschappelijke en letterkundige toestanden van ons vaderland in onzen tijd, en vooral van de woelige dagen van 1840, 1853, 1871 en 1872. Zooals mijn broeder in de mij ter hand gestelde aanteekeningen zegt, heeft hij daarbij van veel onuitgegeven bronnen, zeer weinig bekende vlugschriften, persoonlijke herinneringen en van vele zaken, hem „door zijne connectiën" verstrekt, gebruik gemaakt.

Ik heb zooeven *De Wachter* genoemd, en het wordt tijd, dat ik een en ander zeg over dit tijdschrift, waarin zeer vele van Dr. Nuyens' kleinere historische opstellen en eenige andere van algemeenen aard voorkomen, en waarvan de eerste aflevering in 1871 te Haarlem verscheen. Aan *De Wachter* was evenwel voorafgegaan de *Katholieke Nederlandsche Brochurenvereeniging*, die Dr. Nuyens met Dr. van der Hurk (een neef door aanhuwelijking) oprichtte en redigeerde. Van laatstgenoemde uitgave verschenen slechts twee deelen, die tegenwoordig zeldzaam worden, maar belangrijke opstellen over de kwesties van dien tijd bevatten. In 1871 dan verscheen de eerste aflevering van *De Wachter*, onder redactie van Dr. W. J. F. Nuyens en Dr. H. J. A. M. Schaepman.

De kennismaking van mijn broeder met Dr. Schaepman moet dagteekenen van het einde van 1867 of het begin van 1868. Althans vóór mijn vertrek naar Rome (najaar 1867) had ik van eene nauwe betrekking tusschen beiden niets vernomen; maar in 't begin van 1868 ontving ik te Rome een schrijven van mijn broeder, waarin deze mij mededeelde, dat „zijn vriend", de Eerw. heer Schaepman, binnenkort op reis naar de Eeuwige Stad zou gaan. Bedriegt mijn geheugen mij niet, dan was 't in Maart van

dat jaar, dat ik de eer had in Rome kennis te maken met Dr. Schaepman.

De vriendschap tusschen Dr. N. en Dr. Sch. is, men weet het, eene vertrouwelijke, innige geweest, die onafgebroken is blijven voortduren tot de laatste stonde. „Op al mijn gangen en paden — zegt Dr. Sch. „Ter Inleiding" van den eersten bundel van *Menschen en Boeken* — is Dr. Nuyens voor mij een in trouwheid stoere vriend geweest". Dr. Nuyens zou hetzelfde van Dr. Schaepman hebben gezegd.

Nauwelijks had *De Wachter* een drietal jaren bestaan, of een geschil tusschen de redactie en den uitgever leidde tot eene scheiding, en terwijl *De Wachter* nog eenige jaren onder de redactie van Mr. Joan Bohl te Haarlem bleef verschijnen, werd *Onze Wachter* onder de oude redactie te Utrecht verder uitgegeven. Met recht mag Dr. Schaepman in de reeds vermelde „Inleiding" zeggen, dat zij „te zamen *De Wachter* en later *Onze Wachter* hebben volgeschreven zoo goed het ging".

„Zoo goed het ging." De taak, hoe uitstekend ook vervuld, werd langzamerhand te zwaar, vooral toen vele der meestgewaardeerde medewerkers, zooals Dr. P. J. F. Vermeulen, H. Barge, C. J. C. H. van Nispen, J. J. I. Harte door hunne verkiezing tot leden van de Kamer van volksvertegenwoordiging, of zooals Mr. H. A. des Amorie van der Hoeven door zijne benoeming tot lid van den Raad van State, weinig meer aan *Onze Wachter* konden doen, en nieuwe krachten de plaats, door de oudere opengelaten, niet kwamen aanvullen. Toen Dr. Schaepman in 1884 tot lid van de Tweede Kamer voor het district Breda was verkozen en voor *Onze Wachter* verloren ging, en Dr. Nuyens bij zijne stijgende jaren ook naar wat minder ingespannen arbeid verlangde, was het gedaan met het tijdschrift en werd het sedert 1 Jan. 1886 met *De Katholiek* vereenigd.

Onze Wachter heeft een tijd van hoogen bloei en van veel en welverdiende waardeering gehad, en de handige deeltjes zullen eene duurzame waarde blijven behouden door den degelijken en

rijken inhoud, dien de beste pennen onder de katholieke Nederlandsche schrijvers hebben bijeengebracht. Behalve de namen der beide redacteurs en de bovenvermelde medewerkers verdienen o. a. genoemd te worden de Zeereerw. heeren Prof. Wensing, F. J. Poelhekke, J. J. van der Horst, V. Becker, T. C. Heynen, J. J. Putman, Th. van Hoogstraten, Prof. J. de Bruyn en meer andere, te veel om te noemen. Van die artikelen een ook maar zeer bescheiden overzicht te geven zou mij veel te ver voeren; de opsomming alleen zou eenige bladzijden vergen. Alleen zij gewag gemaakt van de *Corviniana*, waarin E. L. C. (Dr. H. J. A. M. Schaepman) bloedige geeselslagen uitdeelde, en aan de *Theepraatjes* van Dr. Martinus van Oudijk (een *nom de plume* van Dr. Nuyens), waarin deze niet minder gevoelig het wapen der satire, der ironie en der critiek hanteerde. Als een zijner beste stukken in *Onze Wachter* beschouwde Dr. Nuyens-zelf zijn *Maurice et Barnevelt par Groen van Prinsterer.*

Van Groen van Prinsterer gesproken: men heeft wel eens verhaald, dat deze eenmaal zou gezegd hebben: „Van alle ultramontanen is alleen Dr. Nuyens een tegenstander, waarmede ik reken". Of de groote calvinistische geschiedvorscher het woord werkelijk gezegd heeft, zou ik niet durven verzekeren; maar reeds de omstandigheid, dat men G. v. P. die uitdrukking in den mond legt, getuigt van het groote gezag, dat Dr. Nuyens op historisch gebied ook onder zijne niet-katholieke landgenooten bezat.

Van de kleinere werken van Dr. Nuyens, zooals *De Excomunicatie*, een antwoord aan Ds. van Toorenbergen, en *Het Ultramontanismus*, heb ik niet gesproken, maar één zijner brochuurtjes mag ik niet geheel vergeten.

Hoeveel belang de schrijver van de *N. Ber.* in de Romeinsche quaestie stelde, met hoeveel warmte hij optrad als verdediger van den zoo gesmaalden, belasterden en vervolgden Pius IX,

getuigen zijne werken over de regeering van dien Paus; het kan dus ook geen verwondering baren, dat hij een zeer levendig aandeel nam in die groote katholieke beweging van de jaren 1866 tot 1870, toen de katholieke jongelingschap uit de geheele wereld — en niet het minst die uit Nederland — naar Rome snelde om het erfgoed der Kerk en den geheiligden persoon des Pausen tegen de lagen en aanvallen der revolutie te verdedigen. Zij, die zich dit tijdperk nog herinneren, zullen ook wel weten, dat die heerlijke uiting van het katholiek geloof met vinnigheid, spot en bitterheid door de liberalen werd bestreden, en dat men den vertrekkenden zouaven allerlei moeielijkheden in den weg zocht te leggen. Onder de hevigste bestrijders behoorde wijlen Mr. Amersfoort, destijds burgemeester van Haarlemmermeer.

Om het goed recht der katholieke jongelingen te verdedigen en de aanvallen van de liberale pers af te slaan, schreef Dr. Nuyens in 1867 zijn brochuurtje: *Nederland en de Pauselijke Zouaven*, een werkje, dat een ongelooflijken opgang maakte en waarvan in weinige dagen duizenden exemplaren werden verkocht. Ik meen gerust te mogen zeggen, dat zijn geestdrift voor de Zouavenbeweging niet vreemd is geweest aan de omstandigheid, dat uit de Streek (de dorpen tusschen Hoorn en Enkhuizen) zooveel jongelieden dienst namen in het pauselijk leger, en ofschoon hij op mijn besluit, om mij onder het vaandel van het regiment Zouaven te scharen, geen invloed heeft uitgeoefend, was hij toch zeer verheugd, toen ik er hem kennis van gaf.

In zijn „Woord tot den Lezer" van het eerste deel van de *Geschiedenis der kerkel. en polit. geschillen* deelt de schrijver zijn voornemen mede om eene tweede omgewerkte uitgave van de *Gesch. der Nederl. Ber.* uit te geven, en had de alwijze God hem de gezondheid en het leven gelaten, dan zou hij dat plan verwezenlijkt hebben, want zijne lijfspreuk „Ora et labora" was niet slechts eene leuze, maar ook in werkelijkheid het richtsnoer van geheel zijn leven. Maar God heeft het anders beschikt.

De zware en voortdurende inspanning van lichaam en geest gedurende een bijna zeventigjarig leven en zware ziekten, die hem in de laatste jaren herhaalde malen bezochten, hadden grootendeels zijne krachten ondermijnd, en toen de dood binnen het tijdsverloop van achttien maanden drie zijner kinderen — den oudsten zoon, die priester was, en twee dochters, religeusen — van hem wegrukte, scheen ook zijn geesteskracht gebroken. Gedurende de twee laatste jaren was zijn bestaan een voortdurend sukkelen en eene verdooving van den geest, slechts door enkele lichte oogenblikken verhelderd. Evenwel had hij nog den troost zijn jongsten zoon, in de rechterlijke macht op Curaçao geplaatst, na eene afwezigheid van een vijftal jaren, weer te mogen zien. Maar den 7den September 1894, tegen 2 uur in den namiddag, werd hij door eene beroerte getroffen, en na bij volle kennis de HH. Sacramenten der stervenden ontvangen te hebben, ontsliep hij in den nacht van den 8sten zachtkens in den Heer, om de belooning te ontvangen, die aan hen beloofd is, welke tot het einde volharden en den goeden strijd gestreden hebben.

In een *Herinnering aan Dr. W. J. F. Nuyens*, voorkomende in *Het Centrum* (Zondagsblad van 24 December), geeft zijn oude vriend en college-makker, Dr. Soer van Tilburg, eenige herinneringen uit beider studententijd ten beste, die over het geheel genomen juist zijn en waarop ik slechts eene enkele aanmerking zou hebben te maken. Ik wensch hier echter alleen de aandacht te vestigen op het volgend citaat:

„In zijn omgang en bedrijf als student was Nuyens de verdraagzaamheid zelve. Hij kende geen geloofshaat; doch wat hij kende, dat was zekere fierheid des geloofs. Vóor nu vijftig jaren toch heerschte als overblijfsel van de vorige eeuw zoo'n idee bij vele protestanten, en zeker niet 't minst bij de academische theologanten, dat Roomschen zoo'n soort dom *niet-volk* (het woord is van een predikant dier dagen) waren, een soort Boeotiers crassioris capitis. „Neen", zei onze Wim boos wordende, als hij zoo iets hoorde,

„dit hoop ik jelui mijn leven lang te toonen, dat onze paapsche koppen, door dezelfde zon verwarmd, ook evengoed gevuld en op de proef gesteld kunnen worden als de uwe".

Verdraagzaam; ja, dat was hij in de meest uitgebreide beteekenis van het woord, en die echt katholieke deugd had hij uit het ouderlijk huis in zijn huis en in geheel zijn doen en laten overgebracht. Ofschoon nog in mijne jeugd de katholieken en protestanten — vooral de jongere — elkander niet zelden met „Paap" en „Geus" begroetten, was ons zulks door onze brave moeder en zeker ook door onzen vader ten strengste verboden, en nimmer werd een onwelwillend woord, ook niet in den huiselijken kring, over andersdenkenden geuit.

Van die verdraagzaamheid waren zijn protestantsche dorpsgenooten en kennissen — misschien met enkele uitzonderingen — ten volle overtuigd, en onder zijne patiënten waren de protestanten misschien even talrijk als de katholieken. Was hij steeds een welkome bezoeker in de pastoorswoning, niet minder goed ontvangen werd hij in het huis van den predikant. De protestantsche burgemeester van Hoogcarspel — later lid van de Tweede Kamer — de heer K. de Jong behoorde tot zijne goede vrienden, en ofschoon er wel eens hevig gekibbeld werd — waar het pas gaf — over politiek en andere zaken, de goede verstandhouding leed er niet onder.

Reeds in de dagen van het gymnasium had hij vriendschap gesloten met den zoon eener protestantsche burgerfamilie van Enkhuizen; die vriendschap bleef bestaan tot het einde toe, ook toen deze vriend — Dr. Rienderhof — in Indië was en later te Leiden en te Rotterdam woonde. In 't laatst van de vijftiger jaren — het was in den tijd, toen ik het gymnasium te Enkhuizen bezocht — maakte hij kennis met Dr. Vitringa (Jan Holland), rector aan dat gymnasium en toenmaals nog protestant, en ook die vriendschap was eene van blijvenden aard. En zoo zou ik misschien nog een aantal zijner niet-katholieke vrienden en ken-

nissen kunnen opnoemen, die zeker nooit over zijne onverdraagzaamheid te klagen hebben gehad.

Zooals in het bijzondere leven was hij ook in het openbaar en als geschiedschrijver. Dr. J. van Vloten heeft zijn karakter als historicus zeer juist geschetst in *De Levensbode* (No. II 1866), en omdat deze kenschetsing zeer juist weergeeft wat mijn broeder zelf in zijn werk wilde erkend zien, zoo veroorloof ik mij het eenigszins lange citaat hier in te lasschen:

„.... Hij heeft [met zijne *Gesch. der Ned. Ber.*] inderdaad, in den krachtigsten zin van 't woord, een goed werk verricht. Hij heeft ons geen kerkelijk partijschrift voorgelegd, even onvruchtbaar van strekking, als bedroevend van beginsel; hij heeft ons, met kennelijke waarheidsliefde en deugdelijke grondigheid, na rijp onderzoek en naar zijn beste weten, de oorzaken en beweegredenen zoeken bloot te leggen van den opstand en zijn vermeende of werkelijke drijvers. Hij heeft aan weêrszijden naar louter billijkheid en waarheid gestreefd. Hij is daarbij, naar Fruins wensch „uit het oogpunt zijner kerk, maar zonder blind vooroordeel" te werk gegaan. Kunnen wij daarom ons hoofd onvoorwaardelijk bij zijne uitkomsten neêrleggen, zijne beschouwingen als de onze aannemen? Hij zou dan een minder oprecht katholiek moeten zijn. Zoo als ons zijn boek echter voor oogen ligt, met al de eerlijkheid en vastberadenheid van zijn katholicismus en al de deugdelijkheid en degelijkheid van zijn onderzoek, komt het ons juist geschikt voor, om, uit een even eerlijken en vastberaden, maar noch katholieken noch protestantschen geest, met een zooveel doenbaar zuiveren geschiedzin beschouwd, door de eenvoudige, nadere bespreking van enkele stellingen en uitspraken, tot een allezins bevredigende slotsom te kunnen leiden. — „Roomschgezind niet Spaanschgezind" is Nuyens leus; „Nederlandsch, maar Roomsch" zouden wij die liever stellen...."

Tot zoo verre Dr. van Vloten. En terwijl deze juist in het geschiedwerk van Dr. Nuyens het middel zag tot verzoening en overeenstemming tusschen protestantsche en katholieke geschied-

beschouwing [1]), viel de gansche bent van schoolmeesters en predikanten over hem los als den onverdraagzaamsten der onverdraagzamen. Deze aanvallers, verpersoonlijkt, mag men zeggen, in de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, werden door Dr. van Vloten dan ook op eene wijze op hunne plaats gezet, die hen zeker nog lang zal geheugd hebben, en welke „parate executie" ik gaarne zou willen overnemen, vreesde ik niet, dat mijn opstel te lang zou worden.

Neen! Dr. Nuyens was niet onverdraagzaam; hij haatte slechts de dwaling, maar was vol toegevendheid voor de dwalenden. Wat hij evenwel niet kon verdragen — en zijne geschriften getuigen het op vele plaatsen — dat was de dominocratie, de overheersching, de arrogante heerschzucht der dominees; en daartoe had hij maar al te gegronde redenen.

„Nederlandsch maar Roomsch", zou Dr. v. Vloten liever de leuze van Dr. N. gezien hebben. Maar ik meen met de meest mogelijke beslistheid te mogen verklaren, dat mijn broeder in hart en ziel Nederlander was, gehecht aan de geschiedenis en de traditie van Noord- en Zuid, gehecht aan dat gemeenschappelijk vaderland, dat roomsch was eer het calvinist werd, en dat door calvinistische onverdraagzaamheid vaneen is gescheurd in de 17e zoowel als in de 19e eeuw. Die scheiding, vooral de eerste, betreurde hij diep, want zonder deze ware aan de Noordzee een rijk, machtig land gevormd, met een stoere, trouwe, ijverige, de Dietsche tale sprekende bevolking, dat in het Europeesche statencongres een woord zou hebben medegesproken.

Die vereeniging, hij erkende het, was na 1830 niet meer mogelijk; beide landen zijn gelukkig en tevreden onder hunne dynastiën; maar toch was hij een groot voorstander van de meest nauwe en vriendschappelijke verhoudingen tusschen deze

---

[1]) Een denkbeeld wat hij een paar jaar later verder ontwikkelde in een *Bemiddelend Wederwoord* aan Dr. W. J. F. N.

twee landen, zoo geheel één in geschiedenis, zoo nauw door traditie, door zeden, door taal, door gemeenschappelijke belangen verbonden. Niemand zag met meer belangstelling, met meer vreugde de nauwere en vriendschappelijke toenadering tusschen Nederland en België der laatste jaren; zijne vaderlandsliefde omvatte het land, dat de bakermat zijner familie was, en het land, waar hij het levenslicht aanschouwde. Met fierheid, die niet in ijdelheid maar in eene hoogere beweegreden haar oorsprong vond, droeg hij dan ook de „Eikenkroon", hem door den Koning-groothertog geschonken; fier was hij om dezelfde reden op de onderscheiding hem door koning Léopold toegekend, toen hij in 1886 Ridder der Leopoldsorde werd, fier op de Gregorius-orde, reeds vroeger van Z. H. Pius IX ontvangen en door Z. H. Leo XIII tot het Commandeurskruis verhoogd, omdat die onderscheidingen voor hem symbolen waren. Voor Kerk en Vaderland heeft hij gewerkt en gestreden, aan Kerk en Vaderland was zijn hart met oprechte liefde en toewijding verbonden. Dien roem, die eer zullen geen bekrompenheid, geen partijschap, geen intolerantie kunnen doen verbleeken.

Mijne schets zou onvolledig zijn, indien ik niet eenige regelen wijdde aan het bijzondere en huiselijke leven mijns broeders. Het huisgezin, het familieleven is evenwel een heiligdom, en ofschoon in het gezin van den dokter van Westwoud alles het volle daglicht mocht zien, zal ik toch kort zijn in dit gedeelte mijner taak. Geheel mag ik er evenwel niet over zwijgen, omdat veel daarin den man, van wiens leven en werken ik deze vluchtige schets geef, zoo juist en zoo karakteristiek teekent.

Men heeft veel gesproken over de buitengewone werkkracht en stalen vlijt mijns broeders — en beide waren inderdaad groot; toch was hij geen kamergeleerde, die geheel in de studie opging en voor zijn gezin *ongenietbaar* was. Integendeel! Zijn gezin, zijne praktijk, zijne studie hadden ieder voor zich aanspraak op

zijne zorgen en genoten die in volle mate. Hij was vol belangstelling voor zijne zieken en verwaarloosde nooit zijne geneeskundige studies, maar hield zich geheel op de hoogte van de medische wetenschap; zelfs was hij gedurende vele jaren lid van het geneeskundig staatstoezicht in het Noorderkwartier van Holland. Met evenveel zorg waakte hij voor de belangen van zijn huisgezin, daarin op de krachtigste wijze geholpen door zijne echtgenoote, en voor de opvoeding zijner kinderen, waarvoor geene opofferingen hem te groot waren. In dat gezin heerschte tusschen ouders en kinderen de beste geest en de grootste vertrouwelijkheid. Gewoon aan strikte gehoorzaamheid, gingen zijne zoons en dochters evenwel met hem om op den voet van de warmste vriendschap, zonder dat het gezag en de eerbied er ooit onder leden of ooit uit het oog werden verloren. Trouwens, hijzelf betoonde op gevorderden leeftijd nog den meesten eerbied voor zijne moeder. Eene kleine episode, die ik mij nog zeer goed herinner, kenteekent hem geheel.

Bijna dagelijks voerde zijn weg hem voorbij het huis onzer moeder, en maar zelden zou hij verzuimen er binnen te gaan, al ware het ook maar voor enkele oogenblikken. Bij eene dier gelegenheden ontstond eene kleine woordenwisseling tusschen moeder en zoon. Mijn broeder, zeer levendig van aard en een weinig oploopend, liet zich een oneerbiedig woord ontvallen. Onze moeder, hoe zielsgoed ook, duldde zulks niet en zeide dus: „Willem, al zijt gij ook man en vader en zelfs een beroemd man geworden, dan moogt gij toch niet den eerbied uit het oog verliezen, dien gij uwe moeder verschuldigd zijt". Mijn broeder stond een oogenblik stil — een oogenblik van strijd en zelfbeheersching zeker — en antwoordde haar: „Gij hebt gelijk, moeder, ik vergat mij-zelven; vergeef het mij". En daarmede was ook alles uit, er werd niet meer overgesproken en den volgenden dag kwam hij weer even opgeruimd bij ons binnen als altijd.

Om zes uur was hij 's winters zoowel als zomers op, en dan was ook het gansche huis in rep en roer, want met zijn buitengewone levendigheid liep hij heên en weêr of was hij in de apotheek bezig om gereed te maken wat hij op zijne visites kon noodig hebben. Om acht uur werd ontbeten en om negen uur stond het rijtuig voor de deur en begon de lange, moeielijke dagtaak, die, was het niet al te druk, ongeveer tegen twee uur grootendeels af was; dan althans kwam hij thuis en kort daarop werd gedineerd. Was het middagmaal afgeloopen, dan ging hij een paar uur rusten, en het heerlijkst sliep hij in, wanneer de huiskat hem door haar gespin in slaap *zong*. Hij was n.l. een groote dierenvriend, maar hield vooral veel van katten, wier gracieuse bewegingen, onuitputtelijk geduld en eigenaardige manier van doen hem altijd boeiden, en met Richelieu had hij dit gemeen, dat het spel van jonge katten hem steeds aantrok en vermaken kon.

Een paar uren rustens waren voldoende om hem weer geheel monter en tot den arbeid geschikt te maken; waren er nog patiënten in de buurt, dan werden deze bezocht, waarna hij, gewoonlijk met de goudsche pijp in den mond, aan de theetafel plaats nam. Was zijne oudste dochter thuis, dan zette deze zich voor de piano om voor hem zijn lievelingsmuziek te spelen. In den zomer werd soms de thee onder den grooten notenboom achter het huis gereed gezet. Dat uurtje aan de theetafel — evenals het ontbijt of de avondmaaltijd — was altijd zeer gezellig, en hij wist het door geestigen kout aantrekkelijk te maken. Zoo was het althans een vijf-en-twintigtal jaren geleden, toen de kinderen nog allen thuis of met vacantie waren. Later, toen de zoons op Katwijk of op studie, en de dochters te Amersfoort waren en eindelijk het ouderlijk huis verlieten, werd het stiller in die vreedzame woning.

Bij het vallen van den avond, begaf hij zich naar zijn studeervertrek om tot middernacht en later soms te werken. Door de roode overgordijnen blonk dan nog zijn licht, terwijl alles in het

dorp reeds in diepe rust was, en wanneer ik zoo 's avonds weder eens naar het ouderlijk huis toog en de diligence mij voorbij zijne woning voerde, dan zeiden de passagiers: „Dokter zit weer bij zijne boeken", of was het eens een enkele keer donker voor zijne ramen, dan heette het: „Dokter is zeker nog bij een zieke, er is geen licht in zijne kamer".

Die studeerkamer was zeer eenvoudig, maar recht gezellig, en de grootste orde en regelmaat heerschten daar. Langs twee zijden boekenkasten tot aan het plafond, een schrijfbureau, eene tafel, waarop een klein lessenaartje, eenige stoelen en een fauteuil, ziedaar met lamp en kachel het geheele ameublement. Voor die tafel en op dat lessenaartje arbeidde hij jaren achtereen en schreef hij al zijne werken. Ik heb menigen avond met een boek in de hand bij hem gezeten, en waren de kinderen en huisgenooten naar bed, dan kwam zijne vrouw ook wel eens een uurtje daar met eenigen vrouwelijken handenarbeid vertoeven.

Velletje achter velletje kwarto postformaat werd dan met zijn fijn schrift volgeschreven en dikwijls zonder dat hij eenig boek bij zich had; alleen werd nu en dan eens een deel uit de bibliotheek opgeslagen, het gezochte terstond gevonden, en dan werd weer onverpoosd doorgewerkt, terwijl de pen slechts bij eenige tusschenpoozen even werd neergelegd. Zijn geheugen was buitengewoon sterk, zoodat hij dan ook bij zijn eigenlijken arbeid betrekkelijk weinig boeken of soms geene om zich heen had. Meermalen heb ik hem, wanneer dat zoo te pas kwam, in een gesprek den geheelen stamboom, al de allianties en de merkwaardigste datums van een persoon uit de geschiedenis hooren uitleggen, zonder zich een enkele maal te bedenken. Eindigde hij zijn arbeid, dan werd alles geborgen en was zijn vertrek zoo ordelijk, alsof niemand er gewerkt had.

En zoo liep dat ijverige leven onophoudelijk voort, slechts afgewisseld door een uitstapje naar Amsterdam, bij zijn vriend Alberdingh Thijm, of, nog zeldzamer, wat verder.

Zijn huwelijk werd met dertien kinderen gezegend, waarvan zes zeer jong stierven; drie zoons en vier dochters bereikten den volwassen leeftijd. Zijn oudste zoon werd priester, de oudste en de twee jongste dochters religieusen. Misschien had hij voor haar eene andere toekomst gedroomd, en zeker is het hem zwaar gevallen haar de wereld te zien verlaten; maar hij was te veel Christen, te goed Katholiek, om ze niet aan God en den dienst van den evennaaste af te staan. Van zijne beide andere zonen is de oudste hem in de praktijk opgevolgd, terwijl de jongste, zooals ik reeds gelegenheid heb gehad op te merken, bij de rechterlijke macht op Curaçao is geplaatst, terwijl de laatste dochter haar ouders tot steun bleef.

In de laatste jaren werd zijn vaderhart zwaar getroffen door den dood van drie zijner kinderen, den oudsten zoon en de twee oudste dochters, die den geestelijken staat hadden omhelsd.

Maar ook in die harde beproeving betoonde hij zich Christen, in den vollen zin des woords. Na den dood der twee eerste kinderen schreef hij mij: „'t Is hard en zwaar te dragen, maar ik hoop met mond en hart te zeggen: *Fiat voluntas tua!*"

Na het overlijden van zijn oudste dochter [1]) schreef hij mij (17 Oct. 1891) het volgende korte, maar karakteristieke briefje:

Broeder André. Gij zult zeker uit *De Tijd* wel vernomen hebben, welk verlies ons getroffen heeft; in den tijd van 1½ jaar: Willem, Elisa, Cato.

Requiescant in pace!

Verder in huis alles wel; vele groeten ac uxoris.

frater tuus
W. J. F. N.

Met welke christelijke gelatenheid hij die herhaalde slagen ook

---

[1]) Het was een bijzondere gunst van God, dat Pater J. C. Alberdingk Thijm S. J. van Groningen komende Amersfoort aandeed en daar aan de vriendin zijner zuster en de dochter van den besten vriend zijns vaders de laatste HH. Sacramenten kon toedienen.

droeg, toch hebben zij hem zwaar geschokt, en deze, zoowel als de herhaalde ernstige ziekten van de laatste jaren, hebben zijne gezondheid en zijne geesteskracht gebroken.

In al zijn doen en laten was hij uiterst eenvoudig, wars van reclame, uithalerij, opschik of van wat ook maar de aandacht op hem kon trekken. Ofschoon altijd behoorlijk gekleed — want dit noemde hij eene beleefdheid, aan zichzelven en de maatschappij verschuldigd — gaf hij al zeer weinig om de eischen van de mode, en wanneer zijne vrouw er niet voor gezorgd had, zou hij wel eens met een hoed op reis zijn gegaan, die niet zeer glanzend meer was, of vergeten hebben zijn beste jas aan te trekken. Aan de vele portretten, die van hem in omloop zijn, is het dan ook te zien, dat hij weinig aan de mode offerde, maar meer op degelijkheid en gemakkelijkheid lette. Sober was hij in hooge mate. Meermalen heb ik hem vergezeld op tochten, die langer dan gewoonlijk moesten duren, zoodat het middagmaal later moest gebruikt worden; dan ondernamen wij de lange reis met.... een stuk koek in den zak, dat op de lange zeedijken werd opgepeuzeld. Soms werd, als het naar Wervershoef of Andijk ging en reeds een heele tocht achter den rug was, aan het welbekende Medemblikker Tolhek gestopt, en terwijl zijn paard een voer haver kreeg, werd in de gelagkamer een blik in de couranten geworpen en een glaasje cognac gebruikt. Dat was ook alles.

Ik zal het hierbij laten en meen mijn broeder met deze losse grepen in zijn persoonlijk en huiselijk leven voldoende geschetst te hebben.

In een zeer waardeerend artikel, dat een onzer dagbladen, kort na het overlijden mijns broeders, aan zijne nagedachtenis wijdde, is er over geklaagd, dat „het ondankbare vaderland geen hand heeft uitgestoken, om dezen zijnen grooten zoon het leven te vergemakkelijken", en nadat de geachte schrijver een paralel getrokken had tusschen Van Swieten, wien het verboden werd

vrije colleges te houden, en Hugo de Groot, die opnieuw uit Holland werd gejaagd, maakte hij er als 't ware Dr. Schaepman een verwijt van, dat deze niet iets van staatswege voor Dr. Nuyens gekregen heeft.

Deze voorstelling, hoe welbedoeld ook, is noch overeenkomstig de strikte waarheid noch in overeenstemming met het karakter van den overledene.

Dat Dr. Nuyens zwaar, zeer zwaar gewerkt heeft, een ieder weet het, en de weinige staaltjes, die ik daarvan heb aangehaald, zouden nog met zeer vele kunnen vermeerderd worden. Maar die arbeid was aan den eenen kant een beroepszaak en een beroepsplicht, van den anderen kant geheel vrijwillig en hem slechts opgelegd door zijn ijver voor de verdediging eener zaak, die hem boven alles dierbaar was. Ook zijn verblijf tot het einde toe op het stille, eenvoudige Westwoud was eene daad van eigen vrijen wil. Dat dorp, die eenvoudige stille omgeving had hij lief; hij hield veel van die kerngezonde boerenstand, kerngezond naar lichaam, maar ook naar geest en hart; hij roemde altijd het gezond verstand, het gevatte oordeel van die landelijke bevolking en stelde die verre boven het oordeel, het verstand en het begripsvermogen van een overwegend gedeelte der bevolking van onze groote steden. Men zal van deze zijne opinie over de plattelandsbevolking in Noord-Holland in zijne geschriften meer dan eene uiting vinden.

Zijne praktijk leverde hem een zeer ruim bestaan op en stelde hem in staat zijn kinderen eene uitstekende opvoeding te geven. Zijne drie zonen waren op Katwijk, en later de oudste op het seminarie — Hageveld, Warmond, Rijsenburg —, de tweede eerst aan de universiteit te Leiden, later aan die te Amsterdam, de derde te Amsterdam en ter voltooiing zijner rechtskundige studies te Leuven en te Bonn om te Amsterdam te promoveeren. Zijne vier dochters genoten eene voortreffelijke opvoeding bij de Eerwaarde Zusters te Amersfoort, in welke congregatie later drie

harer zelven traden. Dat zulk eene opvoeding, soms voor zeven kinderen tegelijk, zeer groote geldelijke opofferingen eischte, zal een ieder begrijpen, en ik geloof ook niet, dat mijn broeder wat men gewoon is fortuin te noemen heeft nagelaten; trouwens mannen, die strijden en werken voor een beginsel, vergaderen zelden aardsche schatten. Maar dit is zeker, dat hij geen der zijnen onverzorgd heeft achtergelaten. Misschien zal men het overbodig vinden, dat ik in deze bijzonderheden van zoo geheel particulieren aard treed, maar eerstens wensch ik geen misverstand te laten voortbestaan, en tweedens weet ik, dat sommige uitlatingen in de couranten zijn naaste betrekkingen onaangenaam hebben aangedaan.

„Heeft Dr. Nuyens nooit neiging gevoeld om in het openbaar staatkundig leven op te treden?" Ook deze vraag is gesteld. Ik zal haar beantwoorden. Wie hem kende weet, dat hij overal wilde zijn, waar hij meende nuttig en dienstig te kunnen arbeiden voor de zaak van het Vaderland en der Katholieken, en daarom heeft hij ook wel een tijd lang de hoop gekoesterd eenmaal een zetel op het Binnenhof in te nemen, wat hem zeker niet moeielijk zou gevallen zijn. Maar toen geheel bijzondere omstandigheden hem dit niet toestonden, zonder dierbare plichten op te offeren, heeft hij zonder wrok of wrevel dit denkbeeld laten varen. Dat hij met zijne diepe en veelomvattende kennis, vooral van de staatkundige aangelegenheden van ons land, en zijn diepen blik in de wereldgebeurtenissen in de Tweede Kamer op zijne plaats zou geweest zijn; wie zou het durven ontkennen? Voor hem was de wereldgeschiedenis het wereldgericht; hij was diep ingedrongen in wat men de philosophie der historie zou kunnen noemen; hij had al de kronkelpaden der staatkunde gevolgd, al de kunstgrepen der diplomatie doorschouwd, ze als 't ware met het scalpel blootgelegd. Naar de lessen van het verleden beoordeelde hij de gebeurtenissen van het heden met eene zeer betrouwbare zekerheid en doorzag hij de toekomst. Een klein voorbeeld van dien

zekeren blik in wat komen zal, wil ik mij hier veroorloven.

Toen ik na den 20en September 1870 uit Rome was teruggekeerd, vroeg hij mij wat ik dacht aan te vangen. Ik, voor mij, kon onmogelijk gelooven, dat de katholieke mogendheden den tegen den Paus en het erfdeel van Petrus gepleegden aanslag zouden goedkeuren en rekende vast op eene spoedige wending in de Romeinsche kwestie; ik antwoordde dus: „Wel: een weinig wachten en dan weer onder mijn vaandel naar Rome terugkeeren". Zijn bescheid luidde: „Hoor eens, André, ik geloof, dat de tijdelijke macht voor het bestuur der Kerk onmisbaar is, en ik geloof ook, dat de Paus weer wereldlijk vorst zal worden, maar zooals ik den loop der geschiedenis ken, zal dit de eerste vijfentwintig jaren niet gebeuren; ik geloof niet aan eene interventie. Italië zal moeten vallen onder zijn eigen fouten". Zoo luidden bijna letterlijk zijne woorden, die ik meermalen herhaald en overwogen heb, hoe meer de tijd zijne voorspelling tot waarheid maakte.

Niet altijd vonden zijne gevoelens over personen en zaken in de geschiedenis weerklank bij zijne katholieke landgenooten, en er is een tijd geweest, dat men hem niet vrij van liberaal-katholicisme beschouwde; het was in 1872, toen hij — misschien de eenige in geheel het katholieke Nederland — de rechtmatigheid van de aanspraken van don Carlos op den Spaanschen troon ontkende en evenzeer weigerde te erkennen, dat katholiek en monarchaal onafscheidelijk van elkander zijn. Niet dat hij republikeinsch gezind was; het tegendeel is waar, en ik geloof niet, dat hij in eene volksregeering ooit veel heil heeft gezien; maar hij kende te goed den geest der Katholieke Kerk, die alle regeeringsvormen erkent, ofschoon zijzelve in haar bestuur beslist monarchaal is, en alleen die regeeringen veroordeelt, welke de volken beletten te streven naar hun groote einddoel — de voorbereiding van het Godsrijk op aarde.

Ik ben mijn opstel begonnen met het aanhalen van hetgeen

mijn broeder schreef in het hoofdstuk, dat hij in *De Amsterdammer* wijdde aan de nagedachtenis van zijn vriend J. A. Alberdingk Thijm, over kransen op de lijkbaar. Ik deed dit, omdat die woorden hem kenschetsten. Wars van alle praal en pompeuse begrafenissen — het woord is van zijn oudsten zoon — is hij eenvoudig ter ruste gebracht op het eenvoudige kerkhof achter de dorpskerk van Westwoud. En al beletten de omstandigheden zijnen talrijke vrienden hem naar zijne laatste rustplaats te vergezellen, dan zullen toch allen zich in den geest hebben aangesloten bij die breede schare van liefhebbende dorpsgenooten en dankbare patiënten, die in hem èn den ijverigen, opofferenden geneesheer, èn den trouwen en vertrouwbaren vriend en raadgever in velerlei omstandigheden betreurden.

Ik eindig met op hem de kenspreuk toe te passen, die op den omslag van *Onze Wachter* prijkte: „*Multum facit qui rem bene facit. Bene facit qui communitati magis quam suae voluntati servit*". *Requiescat in pace!*

Maastricht, St. Sylvester-avond, 1894. A. Nuyens.

PROF. DR. ROBERT FRUIN

EN

DE WEDEROPLUIKING VAN HET KATHOLICISME.

(Vervolg van blz. 21 vv.)

II.

Het Katholicisme was dan in de Noordelijke Nederlanden schuil gegaan, de Hervorming had hier ingang gevonden, zelfs de overwinning behaald. In dien zin althans, dat voorts alleen de gereformeerde godsdienst hier recht van bestaan had en de „papisterij" met strafbepalingen, de plakkaten, bedreigd werd. Alzoo de wedergade der oude Inquisitie toegepast op het oud geloof.

Merkwaardig genoeg om den draad onzer bespreking van prof. Fruin's studie daarmeê op te nemen, wijl de Inquisitie in dat stuk herhaaldelijk ter sprake gebracht wordt, zelfs zóó, dat zij de hoofdoorzaak heet der afzwering van Philips en der vorming van de vrije Republiek, waaronder „elk burger strafloos voor zijn geloof kon uitkomen ... een vooruitgang, die een strijd van tachtig jaren wel waard is", leert de professor.

Wij komen daarop terug.

Dat echter, zooals de geschiedvorscher schijnt ontdekt te hebben, de Inquisitie eerst „op verlangen van Keizer Karel door den Paus ingesteld" zou zijn, klopt niet precies met andere historische gegevens. Reeds op het Concilie van Avignon toch, in 1209, werd de rechtmatigheid erkend der beteugeling van hen, die aan anderen, niet hun tijdelijk bestaan, maar, mèt het geloof, het geestelijk leven ontrukken wilden [1]). En op het Concilie van

[1]) Hurter, *Gesch. Papst Innocenz des Dr.* S. 248.

Toulouse, 1229, werd de bevoegdheid der Inquisitie, althans plaatselijk, breedvoerig omschreven; terwijl zij hare definitieve regeling ontving bij bulle van Gregorius IX, dato 23 April 1233 [1]). Die sanctie van het hoogste kerkelijk gezag was almede noodzakelijk geworden, aangezien Keizer Frederik II in 1220 en 1224 een streng edict tegen de ketterij had uitgevaardigd, waarbij hij den Inquisiteurs gelastte de beschuldigden te hooren en den wereldlijken rechter de beschuldigden te straffen.

Toen toch stond het voor vorsten en volken vast, dat van de handhaving der algemeen en eenig erkende geloofs- en zedeleer het behoud van het gemeenebest afhing. En nu is het zeer wel mogelijk, dat ook Karel V in die overtuiging bij het Hoofd der Kerk heeft aangedrongen om de Inquisitie in zijn graafschap toe te passen, wijl, om met de woorden van prof. Fruin te spreken, „het bisschoppelijk onderzoek geheel onvoldoende tegen het veldwinnen der ketterij bleek te zijn". Maar dat „de geloofsinquisitie . . . *op verlangen van Keizer Karel* door den Paus *ingesteld* was", moet als een *lapsus calami* van den geschiedschrijver worden aangemerkt.

Intusschen is de Inquisitie inderdaad hier nooit inheemsch, integendeel altijd innig gehaat geweest. Ofschoon ze, zooals het prof. Fruin uit brieven van den toen in Holland fungeerenden Inquisiteur, den lateren Bisschop van 's-Hertogenbosch, Sonnius, blijkt, al heel gemoedelijk werd toegepast:

„Een afvalligen monnik, die als pastoor ketterij had gepredikt, zond Sonnius naar zijn klooster te 's Gravezande terug, om er op water en brood gevangen te zitten en boete te doen. Eenige dagen later was de gevangene al ontvlucht; dat is te zeggen: men had hem laten ontsnappen. Zoo ging het doorgaans. Van de wereldlijke overheid, van de schouten en baljuwen, is haast geen mede-

[1]) *Lettres à un gentilhomme russe sur l' Inquisition espagnole*, par le Cte Jos. De Maistre.

werking te bekomen. Sonnius neemt dan ook zijne vrienden te Brussel in den arm om van den hatelijken post ontslagen te worden. Als dat niet lukken wil, verzoekt hij ten minste om een lastbrief van den Koning zelven voor zich en voor zijn medehelper, waarin hun ten stelligste gelast wordt in dienst te blijven; een brief, dien hij zal mogen toonen om de beschuldiging te weerleggen, dat hij en zijn mede-inquisiteurs maar naar eigen goeddunken handelen. Zonder zulk een koninklijken brief had Nicolaas de Castro, die hem op zijn verzoek als ambtgenoot toegevoegd was, geweigerd het ambt te aanvaarden, zeggende dat de naam van theoloog in deze streken toch al genoeg gehaat was. Nemen wij (zoo besluit Sonnius) deze hatelijke functiën waar, zonder dat wij er door een koninklijk bevel formeel toe gedwongen zijn, dan zullen wij waarlijk ons niet op straat durven vertoonen, om niet te hooren roepen: daar gaan de theologen, die een machtiging hebben weten te bekomen om onze medeburgers te vervolgen".

Den toestand en de gezindheid dier dagen teekenend, is dat een zeer belangrijk brieffragment. Dank den „onvermoeiden vorscher naar de schatten van ons verleden"!

Om den afkeer van de Inquisitie en daaruit voortvloeiende „bloedplakkaten" bij ons volk te verklaren, merkt prof. Fruin op, dat „het een vreemde was, een Spaansche regeering, die de organisatie der Kerk, het geloofsonderzoek en den dood der ketters wilde en beval". Waartegen echter dient aangevoerd:

1o. „de organisatie der Kerk" is — zooals trouwens reeds aangetoond werd, — van haar zelve uitgegaan en door haar zelve tot stand gebracht. Tot de tenuitvoer-legging der decreten van het Concilie van Trente heeft de Kerk slechts de noodzakelijke medewerking der wereldlijke overheid verzocht; maar zij heeft nooit gevraagd wat „eene regeering ... wilde en beval".

2o. Zoowel Philips II als Karel V waren niet alleen koningen van Spanje, maar wel degelijk ook souvereinen, graven van deze gewesten, wier wetten en privilegiën zij hadden bezworen. En „waar het de privilegies geldt, behoort men nooit uit het oog

te verliezen, dat het handhaven van den roomschen godsdienst een der meest op de wet steunende privilegies was... De vrijheid van preeken zou van Philips eene buitensporige concessie geweest zijn: men vindt er nauwelijks voorbeelden van, tenzij in Frankrijk in 1561, en daar was het toen het sein tot den burgeroorlog" [1]).

Daarentegen: Prins Willem van Oranje, die het eerste plakkaat tegen de roomschgezinden, zijn vroegere geloofsgenooten, uitvaardigde, — de geslepen diplomaat was „een vreemde", toen hij zich de souvereiniteit over Holland en Zeeland liet aanbieden, waarbij ook hij beloofde en bezwoer de uitoefening van den alouden roomschen godsdienst te zullen beschermen en te handhaven. Dus merken we ter loops op, dat er nog al verschil bestaat tusschen den aard en rechtsgeldigheid van de oude Inquisitie en die der plakkaten, door den Zwijger en later door de Hoogmogende Heeren der Republiek uitgevaardigd. 't Is voor het vervolg niet zonder belang dat in 't oog te houden.

Maar het was hier met Karel's en Philips' „bloedplakkaten" wel eens Spaansch toegegaan:

„De doodstraf, die 's Keizers plakkaten dreigden — zegt de historicus Fruin — en die hij en zijn zoon wilden, dat op de ketters, zoo vele als door de inquisitie opgespoord en aangewezen werden, streng zou worden toegepast, stond in geen redelijke verhouding tot de schuld der ketterij, gelijk de Nederlander die begreep. Zelfs onze Nederlandsche geestelijken waren met de Spaansche strengheid en onverbiddelijkheid niet ingenomen. Allerminst zij, op wier gedrag het meest viel aan te merken".

Dat zal wel waar wezen.

En 't is uitgemaakt, dat professor naar waarheid leert:

„Het kon niet anders of, vroeger of later, moest het tusschen

---

[1]) Groen van Prinsterer, *Les Archives de la maison d' Orange, I, p.* 166—68.

het Nederlandsche volk en zijn vorst, zoo ongelijk van begrip en gezindheid, tot een botsing komen. De botsing ontstond, toen de ketterij hand over hand toenam".

Waarbij ik intusschen opmerk, dat steden, die, beducht om van den regen in den drup te komen, zich vooreerst nog uit het gedrang hielden en, meer dan op afzwering van Philips, bedacht waren op het vinden van een *modus vivendi* met den souverein, — dat die steden niet konden overgehaald worden dan door minnelijken aandrang, als:

„Wij en konnen niet dencken oft begrijpen de swarigheden, die ghij-liedt soudt moghen hebben oft maken, om met ons te verdragen ende u selven met ons te vereenigen onder 't gouvernement van sijne Princelijke Excellentie..... Te min, soo wij altijt verklaart hebben, ende als noch verklaren de wapenen om de Religie noijt aengenomen te hebben.... en sonder dat onse intentie sij iemant in sijne conscientie oft tot onse Religie te dwingen, 't welck verre van ons zij.... Uwe liefde wille dan niet dimembreren [ontleden, eene zaak *uitpluizen*], met ons te vereenigen tot voorderinghe van des Vaderlands gemeynen beste...." [1]). En dat „niemant zal moghen doen ofte yet attenteeren tegens de gemeine ruste en vrede, sonderlinghe tegens de Catholycke Roomsche Religie, en d' exercitie van dien", werd, na de solidair-verklaring met den opstand, door „seyne Princelijcke Excellentie" aan de vroedschap der stad gezworen [2]).

Alzoo, nog door andere oorzaken dan de ongelijkheid van begrip en gezindheid tusschen het Nederlandsche volk en zijn vorst, kwam het tot een botsing; nog met andere beweegredenen dan „de tirannie" van den „vreemden" souverein werd daarop aangestuurd. En nu moge prof. Fruin leeraren: „Tot zoolang — toen de ketterij hand over hand toenam — had de Natie

---

[1]) *Sendtbrief van de Staten van Hollandt aan de stad van Amsteldam, ghedateert tot Delpht* 17 *Dec.* 1576. — Bij resolutie van den 1n Nov. 1577 besloten dezelfde Staten, „dat men bij alle listige wegen zal arbeiden de stad Amsteldam te brengen onder de gehoorsaemheidt van syne Excellentie".

[2]) Zie: *Handvesten der Stad Amsterdam*, I, blz. 42—48.

aan 's Konings wil en welbehagen enkele ongelukkige slachtoffers kunnen prijsgeven: maar een gansche menigte op te offeren was te veel van haar gevergd....": we kennen ook andere getuigen, die aantoonen, hoe licht de hier aangevoerde motieven voor de afzwering van Philips wegen. „Toen het Gode behaagd had — zei Van Aitzema — de kerken en raadhuizen te veranderen en gereformeerd te maken", toen „was het nut en noodig, om reden van staat, op den stoel, op maaltijden, in schuiten en op wagens te zeggen, ja, den kinderen met hun pap in te geven, dat honderdduizend om het geloof waren omgebracht, dat duc d'Alba alléén zich zou beroemd hebben van 18000. Zoude men die rekening uit Meteren, Bor, Reyd, ja, uit het Martelaarsboek of uit de griffiën en de secretariën der provinciën en steden moeten goedmaken, men zoude al zeer verlegen staan.... Maar de kunst van Rhetorica is dikwijls noodig".

In een historische studie zijn lange citaten meermalen onvermijdelijk. Op gevaar af het verwijt te verdienen, dat ik, inplaats van de talrijke schoonheden in *De wederopluiking van het Katholicisme* te genieten, slechts oog heb voor de soms minder gelukkig genomen wendingen en niet altijd angstvallig gewikte woorden van prof. Fruin, veroorloof ik mij andermaal den lezer eene bladzijde voor te leggen, waartegen heel wat zou in te brengen wezen, veel meer dan de omvang van een opstel gedoogt.

Na, in verband met den politieken toestand in de Noordelijke Nederlanden, de allengs dieper vernedering der Moederkerk en de opluikende heerschappij der Hervorming geschetst te hebben, zoodat eindelijk ook de Staten van Holland op voorgang der andere provinciën, „aan den drang hunner gereformeerde predikanten toegaven" en „bij openbaar plakkaat den toestand, die al sedert jaren bestond, de schorsing van den roomschen godsdienst bevestigden", gaat professor aldus voort:

„Dat al die plakkaten samenhangen onderling en buitendien met de afzwering van den landsheer, in Juli 1581, behoeft nauwlijks gezegd .... Nevens de plakkaten der Provinciale Staten, werden voortaan ook van wege de Staten Generaal plakkaten uitgevaardigd, waarbij in alle gewesten op eenparigen voet de roomsche kerkdienst verboden, de roomsche geestelijken gebannen werden. Het duurde niet lang, of het grondgebied der eens onder ééne kroon samenlevende Nederlanden was voor goed in twee staten gesplitst, waarvan de eene de katholieke, de andere de gereformeerde religie als staatsgodsdienst erkende.

Maar in de opvatting van het begrip van staatsgodsdienst, van de betrekking waarin de kerk tot den Staat behoorde te staan, was het verschil tusschen het Noorden en het Zuiden toch zeer groot. Volgens de katholieke leer was *het gelooven en aanhangen der ketterij eene misdaad*, die *op aanwijzing der kerkelijke overheid* door de *wereldlijke* met de allerzwaarste straf *gestraft moest worden*. En om die misdaad, *die in het geweten schuilen kon, al bleek zij niet naar buiten, te ontdekken* werd een geloofsonderzoek, een inquisitie, ingesteld.

Aan dat stelsel, onder Alva inzonderheid consequent toegepast, had Noord-Nederland zich ontworsteld. Nu het zichzelf regeerde wilde het van het beginsel, waarop het stelsel rustte, niets weten. In ieder plechtig verdrag, in dat waarbij Holland en Zeeland den Prins van Oranje de hooge overheid opdroegen, in dat waarbij de provinciën te Utrecht de Unie aangingen, stond geschreven: dat „ieder particulier in zijn religie vrij zal blijven, en dat men niemand ter cause van de religie zal mogen achterhalen of te onderzoeken". *De protestantsche geestelijkheid heeft zich dat voorschrift laten welgevallen*, hoewel de gereformeerde kerk, helaas, het roomsche systeem nog al te zeer huldigde, en in haar geloofsbelijdenis verkondigde „dat het ambt der overheid is om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst, en om het rijk des Antichrist ten gronde te werpen. De Staten, in dezen gerugsteund door het volk, hebben echter dat *kerkrecht* nooit ten volle *toegepast*. Volgens *hun staatsrecht* is het katholiek zijn, het aanhangen van het katholicisme, of van welke dwaalleer ook, *geen misdrijf dat straf zou verdienen. Strafloos kan elk burger voor zijn geloof uitkomen.* Een geloofsonderzoek zou uit dien hoofde geen doel hebben;

het zou slechts uitwijzen, dat iemand was gelijk hij het recht heeft te zijn.

Een onmetelijk verschil voorwaar; een vooruitgang, die een strijd van tachtig jaren wel waard is".

Met professors welnemen: op 't oogenblik is sprake van den toestand eenige jaren vóór en onmiddellijk nà de afzwering van den landsheer. Het „onmetelijk verschil", de „vooruitgang", welke daarin geconstateerd wordt, kan dus onmogelijk worden aangemerkt als het succes van „den strijd van tachtig jaren", die toen nog een respectabelen menschenleeftijd te voeren stond. 't Is waarlijk, of rhetorica niet dikwijls, maar altijd noodig is!

Neen, onze geschiedvorscher laat niet altijd zich daarmeê in. *Je prends mon bien où je le trouve* is zijn leus, waardoor hij vaak een goeden kijk op vroeger niet volkomen begrepen punten verkrijgt. Zoo schreef Dr. Fruin in zijn waardehoudend geschrift van 1853, *Het antirevolutionaire Staatsregt van Mr. Groen van Prinsterer*, een nootjen op de verdediging der Calvinisten van hun aartsvader, die gezegd wordt Servet tot den brandstapel gedoemd te hebben: „De redeneering [der voorsprekers van Calvijn] herinnert mij aan eene even fraaie van Alberdingk Thijm, in zijne *Nederlandsche Gedichten*: „Men moet de *inquizitie* of het *onderzoek* niet verwarren met de straf, het eerste geschiedde ter wille der Kerkleer; de tweede krachtens de Staatswet".

't Spreekt van zelf, dat de „Ultramontaansche Watergeus", hoewel gewoon „met slijk en steenen" begroet te worden, toch ook dit fraai geganteerd duwtjen zich zoo maar niet liet welgevallen. Hij antwoordde:

„De meening, welke daaruit spreekt, luidt aldus: De Inquizitie was een geestelijke rechtbank, die ketters vervolgde en met den dood strafte. Indien dit de meening niet is, welke door Dr. Fruin wordt aangekleefd, dan weet ik niet, waarom hij de door mij gemaakte onderscheiding, tusschen het aandeel, dat de geestelijke en

waereldlijke macht had in de rechtspleging over de ter Inquizitie beschuldigden, eene „fraaije", d. i. eene spitsvondige „redeneering" noemt. Ik moet bewijzen, dat die onderscheiding geene spitsvondigheid is, maar de natuurlijke en redelijke appreciatie van de gezegde rechtspleging".

En Alberdingk Thijm bewees het afdoende in zijn nog altijd lezenswaardige brochure *Een woord over de Inquizitie*. Zóó afdoende, dat voorts dezelfde „fraaije redeneering" — u heeft het opgemerkt — dezelfde noodzakelijke onderscheiding uit de pen van Dr. Fruin vloeit. In den aanhef: „Volgens de katholieke leer was het gelooven en aanhangen der ketterij een misdaad..." overkomt den hoogleeraar nog wel het verzuim van onderscheid te maken tusschen het *te goeder trouw* en het *tegen beter weten in* volgen van de nieuwe leer, terwijl alleen in 't laatste geval van „misdaad" — juister ware het van zonde [1]) — sprake kan wezen; maar ook hij schrijft nu toch, dat de misdaad van ketterij, *op aanwijzing der kerkelijke overheid* door *de wereldlijke gestraft* moest worden. Hoe dat hier in zijn werk ging, hebben we intusschen uit den brief van Sonnius onthouden. En wanneer „die misdaad... niet naar buiten bleek", dan werd ze zeker nooit door de Inquisitie getroffen, veel minder, dat die instelling daartoe „vereischt" was. Trouwens, hoe dat mogelijk geweest zou zijn, zal de scherpzinnige Fruin wel alléén inzien; den meesten, die intusschen óók nadenken, zal die volzin van den geschiedschrijver wel een phrase blijven als zoovelen, die over de Inquisitie zijn neergeschreven.

Merk intusschen op, dat professor in de u zoo even voorgelegde bladzij onderscheid maakt tusschen v r ij h e i d v a n

[1]) „Wat de vervolging der dwalingen, die nog in den staat van leering verkeerden en nog niet alom het karakter van feitelijke misdaden aangenomen hadden, noodzakelijk onderscheiden moest van de gewone rechtspleging, bestond hierin, dat bijzondere desbevoegden, Godgeleerden, moesten uitmaken, of er ketterij plaats had al of niet". ALB. TH.

godsdienst en vrijheid van geweten. Bij derving van de eerste, leert hij, dat slechts de vrije uitoefening van den godsdienst volgens individueele opvatting van een of meerderen belet wordt, maar niet onderzocht wat men al of niet gelooft. Daarentegen wordt de vrijheid van geweten, volgens professor, aangetast door het geloofsonderzoek, de Inquisitie, wijl deze de misdaad van ketterij, „die in het geweten schuilen kon, al bleek zij niet naar buiten, [moest] ontdekken". En aan dat geloofsonderzoek heet hij Noord-Nederland te dien tijde ontworsteld.

Ten bewijze brengt de historicus dadelijk een citaat te berde uit... de plechtige verdragen, met den Prins van Oranje gesloten en waarmeê de Provinciën te Utrecht de Unie aangingen! Daarin stond geschreven: dat „ieder particulier in zijn *religie* vrij zal blijven, en dat men niemand in zijn *religie* zal mogen achterhalen ofte te onderzoeken"! En alsof dat citaat precies paste voor bewijs, dat Noord-Nederland, aan het *geloofsonderzoek* ontworsteld, voorts *vrijheid van geweten* genoot, schrijft de historiograaf kalm voort: „De protestantsche geestelijkheid heeft zich dat voorschrift laten welgevallen, hoewel de gereformeerde kerk, helaas, het roomsche systeem nog al te zeer huldigde".

Die tegenstelling van dé houding der protestantsche geestelijkheid en de practijk der gereformeerde kerk, laat aan duidelijkheid nogal wat te wenschen over. Wie toch maakten „de protestantsche geestelijkheid" uit, die, volgens professor, den katholieken religie-vrijheid gunden; en wie „de gereformeerde kerk", die „het roomsche systeem" zou hebben gehuldigd? Met zulke Delphische volzinnen moge een handig debater de te voorziene opwerping bij voorbaat afweren van zijn onderscheiding tusschen gewetens- en godsdienstvrijheid — eene onderscheiding die geen steek houdt — de vader der moderne Nederlandsche historiographie staat te hoog voor deze manoeuvre. *Noblesse oblige.* Zoo de geschiedschrijver het door hem-zelf reeds meegedeelde, trouwens algemeen erkende feit, dat voornamelijk door het drijven der

gereformeerde predikanten gedurende meer dan twee eeuwen geen gewetensvrijheid in de Noordelijke Nederlanden bestaan heeft, — zoo prof. Fruin dat feit onwaar kan maken, hij voege dezen dienst bij de velen, welke hij onze nationale historische wetenschap bewezen heeft. Maar „de grootmeester van het woord in voordracht en geschrift, onvermoeid vorscher naar de schatten van ons verleden", de oud-hoogleeraar, die vier-en-dertig jaren 's Lands Historie doceerde aan Leiden's beroemde Universiteit, de gevierde Dr. R. Fruin betooge duidelijk en klaar en weêrspreke niet telkens zichzelf.

Als professor voortredeneert: „De Staten, in dezen [in liberaliteit opzichtens de roomschgezinden?] gerugsteund door het volk, hebben echter dat kerkrecht nooit ten volle toegepast" — dan zij gevraagd, of de toepassing van kerkrecht wel ooit bij de wereldlijke overheid berusten kan? Onmiddellijk daarop te lezen: „Volgens hun staatsrecht is het katholiek zijn, het aanhangen van het katholicisme, of van welke dwaalleer ook, geen misdrijf, dat straf zou verdienen," — deze toelichting brengt ons niet verder. Integendeel, de begripsverwarring wordt hopeloos bij de voorstelling van het veelhoofdig bestuur der Republiek, zich de rechten aanmatigend, de allures aannemend van Paus en Monarch tegelijk

Nu kennen wij het recht der Kerk en dat van den Staat, het een van het ander onderscheiden, elkaar ontmoetend en samenwerkend bij de Inquisitie. En daarop schijnt in professor's duistere volzinnen gedoeld. Met dat „kerkrecht" zal de historicus andermaal „het roomsche systeem" op het oog hebben, en met de verzekering, dat de Staten het „nooit ten volle toegepast" hebben, bedoelen, dat zij nooit de papisten behandelden, gelijkerwijze de roomschen gezegd worden indertijd de ketters te hebben „getracteerd". Welnu, dat eens niet toegegeven, maar daargelaten: dan blijft het nog de vraag, of de Hoogmogende Heeren daar wel ooit redenen

voor vonden. Of hadden de Staten, — afgezien van hun volgens professor vrijzinnig opgevat „staatsrecht" — in hen, die aan het oud geloof getrouw bleven, ooit sectarissen te oordeelen gelijk aan die onder Karel en Philips „bewimpelende met godsdienst hunnen toeleg hadden, om den Staat het onderste boven te werpen en alle godvruchtigheid uit te roeien"? [1]) De historie o. a. van de Wederdoopers leert ons daaromtrent genoeg, ja we kunnen het met eene herinnering alleen aan Jan van Leiden laten.

Maar hebben de Staten werkelijk „geen misdrijf, dat straf zou verdienen", gezien in het katholiek zijn, in het aanhangen van welke „dwaalleer" ook? Kon in de Republiek elk burger inderdaad „strafloos voor zijn geloof uitkomen"? Prof. Fruin verzekert het. Doch waartoe dan dienden de ook door den hoogleeraar natuurlijk niet onbesproken plakkaten van zijne Princelijke Excellentie en de Hoogmogende Heeren Staten? Deze dreigden toch met zware geldboeten en verbeurdverklaringen van goederen, met arbitrale correctiën en bannissementen een iegelijk, die deelnam aan de „afgrijselycke roomsche afgoderye... aan de grouwelijke paepse superstitien,... het houden of bijwonen van katholycke oefeningen"... een iegelijk, die het onderstond „mispapen en munnicken ofte seecker soorte van ongetrouwde vrouwspersonen [nonnen en klopjens], de gemeine ruste deser lande schadelick, in waerdschap te nemen... ofte de jonckheijt 't onderweysen sonder approbatie van wegens H.Hoogmogenden..." enz. enz.

In gemoede: kunnen, mogen wij met deze onwraakbare historische gegevens vóór ons de eenvoudige verklaring van prof. Fruin aannemen, dat „volgens hun [der Staten] staatsrecht het katholiek zijn, het aanhangen van het katholicisme, of van welke dwaalleer ook, geen misdrijf was, dat straf zou verdienen", en dat elk burger strafloos voor zijn geloof kon uitkomen?

---

[1]) Hooft, *Nederlandsche Historiën*.

De knappe historiograaf heeft deze vraag, die tevens eene tegenwerping is, voorzien, maar zit er hoegenaamd niet verlegen meê. Eerstens, wat de plakkaten betreft, brengt hij ons onder 't oog, dat die volstrekt niet streng ten uitvoer gelegd werden. Professor zegt dit „op gezag in de eerste plaats van Dusseldorp, die zeer ongaarne iets ten voordeele van de protestantsche Staten getuigt, en uit dien hoofde een des te meer betrouwbare zegsman in dezen is:

„Wanneer de razende honden uit het gemeen — zegt v. D. — meer dan naar gewoonte blaffen en rumoer maken, worden scherpe plakkaten uitgevaardigd; maar als hun daarmee de mond gestopt is, zorgen heimelijk de gematigden, dat die plakkaten niet ten uitvoer worden gelegd. Dezen zijn van oordeel, dat het voor den Staat in alle geval niet kwaad is, dat zulke plakkaten er zijn en boven het hoofd hangen van hen, die zij niet vertrouwen, om denzulken vrees in te boezemen en, zoo zij niettemin iets mochten aanvangen, hen te straffen en onschadelijk te maken".

„Niet anders", gaat professor voort, „spreekt ook de Vikaris Apostoliek in zijn verslag van 1602:

„Toen die barre plakkaten werden afgekondigd, schrikten de katholieken aanvankelijk, doch toen zij weldra bemerkten, dat die slechts ter wille van de heftige predikanten waren uitgevaardigd [1]), gingen zij stil hun gang en zagen ze sedert zoo herhaaldelijk vernieuwen, dat ten laatste niemand er zich meer om bekommerde".

Dergelijke fragmenten van officieele stukken, die de beoefenaren onzer historie bij reeksen aan den Leidschen geschiedvorscher te danken hebben, zijn allerbelangrijkst, niet alleen om den inhoud, maar ook omdat daaruit blijkt, hoe een man als de Hoogw. Vikaris Sasbout Vosmeer de zaken liefst van den lichtsten kant beschouwde en, als vreesachtig om den toch waarlijk

[1]) Herinner u professor's testimonium, afgegeven aan de „protestantsche geestelijkheid", op blz. 182.

droeven toestand voor de hem toevertrouwde kudde te overdrijven, zelfs de plakkaten niet zoo tiranniek voorstelde, als ze ons uit elders gevonden en evenzeer betrouwbare bescheiden gebleken zijn. Maar, ofschoon we, alles bijeen genomen, weten, dat de plakkaten niet altijd zóó konden toegepast worden, als de predikanten wel wenschten en op den kansel met kracht en klem van de overheid eischten: dat de papisten daar erger door getroffen werden dan indertijd de ketters, wier „misdaad niet naar buiten bleek", door het „roomsche systeem", staat vast. Prof. Fruin laat dat dan ook uitkomen in eene beschrijving, die zijn naam handhaaft:

„Op het wederkeeren der uitgebannenen [katholieken] werd niet nauw gelet. Slechts de verbeurd verklaarde goederen en de boeten werden doorgaans met begeerigheid geïnd. Dat is de groote zonde van den tijd, de geldzucht.... Zij karakteriseert den tijd — en misschien ook het volk, voor hetwelk de verovering van de zilvervloot de meest heugelijke overwinning is gebleven uit den aan zeegevechten zoo rijken oorlog tegen Spanje....

Het spreekt van zelf, dat ambtenaren die er belang bij hebben, dat veel beboet, veel straf bij transactie afgekocht wordt, er op uit zijn om misdaden en schijnmisdaden uit te lokken, die hun de beurs zullen vullen. Dat ondervonden de arme katholieken. Menige godsdienstoefening, die door de vingers zou zijn gezien, indien naar den geest der Staten was gehandeld, werd door een inhaligen schout gestoord en aan enkele rijken en veel arme lieden met boeten verhaald, die soms van 's harten bloed gingen. Dusseldorp beschuldigt zijn rijke geloofsgenooten, dat zij maar al te veel van den zwaren last op de schouders der minder bemiddelden afschoven. Hoe dit zij, dat storen der godsdienstige bijeenkomsten, al kwam het uit inhaligheid voort, was althans door de plakkaten gewettigd. Maar onwettig en tegen de plakkaten in was het misbruik, waarin het al spoedig ontaardde. Een katholieke gemeente abonneerde zich, om het zoo eens uit te drukken, bij den schout der plaats: zij betaalde hem een ronde som in eens, om daarvoor een gansch jaar lang straffeloos de plakkaten te mogen overtreden. De Staten droegen daar kennis van, zij verboden het ook, maar deden niets

om het te verhinderen. Het doet pijnlijk aan bij Dusseldorp te lezen, wat er zoodoende aan zijn geloofsgenooten werd afgeperst, die buitendien op zware lasten voor hun kerkdienst en geestelijken zaten. Binnen elf maanden had, naar hij van goederhand wist, de schout van Delft van de katholieken aldaar dertienhonderd gulden aan boeten afgehaald; hetgeen leidde tot een abonnement van duizend gulden 's jaars.

Ik zal geen woord spreken om dergelijk schandaal te vergoelijken. Ik wil dat onrecht, onzen katholieken landgenooten aangedaan, zoo zwaar laten wegen als het is".

Een stuk historiographie, dat de onderteekening R. Fruin niet behoeft om het dien meester te danken.

Maar al laat nu professor daarop de minder doordachte beschouwing volgen: „Die er zich over beklagen, mogen dan toch bedenken, dat in den tijd, toen naar het katholieke systeem geregeerd werd, boven en nevens het goed het bloed was geëischt; dat lieden, die niet meer [?] hadden bedreven dan hetgeen thans aan de hunnen met een boete van enkele guldens werd gestraft... ter dood werden veroordeeld" [1] — de plakkaten werden dan toch wel deugdelijk uitgevoerd, al had het heel wat in, dat *altijd* en *naar de letter* te doen. Trouwens wij hebben de lijdensgeschiedenis der katholieken, sinds „de Hervorming in het gevolg der watergeuzen binnendrong", niet op te halen. De onpartijdige geschiedschrijver zelf vlecht daarvan treffende bizonderheden in zijn studie. En hij, die een 40 jaren geleden, tot ergernis der toen nog in volle fleur zijnde conventioneele geschiedbeschouwing durfde schrijven: „Niet zonder mededoogen kunnen wij nu nog, na 2½ eeuw, de klachten hooren, door de katholieken in hunne verdrukking geslaakt," — de auteur van *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog* blijft zichzelf in *De wederopluiking van het Katholicisme* met tafereelen als dezen:

[1]) Dat lijkt wel een variatie op Dr. Knuttel's: „*In vergelijking met andere landen leefden de katholieken hier destijds als in Abrahams schoot*"!

„In de plaats der ellendelingen, die van haar [de Moederkerk] afgevallen en aan de protestantsche kerk toegevallen waren, traden overal jeugdige mannen op van onbesproken zeden, van warme overtuiging, van tamelijke kennis [1]), onbaatzuchtig bovenal en met een armoedig bestaan tevreden. Wat het gevolg van dezen omkeer in de verhoudingen wezen moest, spreekt van zelf. Zonder verwondering hooren wij de kerkvisiteurs [de protestantsche geestelijkheid .... ik wil zeggen: de predikanten], die op krachtige maatregelen van herstel aandringen bij de Staten, verzekeren, dat wegens den jammerlijken staat van [protestantsche kerkelijke] zaken „de schadelijke Jesuieten en andere paapschgezinden hoe langer hoe meer intrekken en kwaad stichten".

Van welken aard dat „kwaad stichten" was, leert ons een innemend verhaal, dat ik onzen Dusseldorp wil navertellen. Omstreeks 1614 bezat Leiden een uitmuntenden pastoor, deken tevens van Rijnland, Rumold van Medemblik genaamd. Hij was geletterd en beschaafd, maar stelde al het overige achter bij de kerkelijke plichten, die hij met onbezweken ijver dag en nacht waarnam. Ook des nachts; want op het platteland om Leiden heen waren ettelijke dorpen zonder gevestigden priester, en die bezocht hij (in wereldlijke kleedij

[1]) Meer dan middelmatige wetenschap werd door de menschkundige overheid der Kerk in haar geestelijken niet geëischt. Minutio Minucci, in zijn allerbelangrijkste *Memorie* van 1588 over de gebreken der Duitsche kerk en de middelen tot haar herstel, vestigt hierop de aandacht: *„Più utile alla Chiesa e di più servitio à Dio benedetto sarà un huomo di mediocre letteratura, il quale, conscio di non arrivare all' esquisita dottrina d'altri, viverà frà limiti della modestia e humiltà, che un altro più dotto, il quale ò si risolverà di far celebre il nome suo scrivendo, ò occupandosi in altra maniera abhorrirà quella cura, alla quale penserà che meno dotti siano assai bastevoli, come si vede ogni di per mille essempi"* (Bij Hansen, *Nunciaturberichte*, dritte Abtheilung, I, S. 765): „Zooals uit duizende voorbeelden blijkt, zal een middelmatig geletterd man, die zich bewust is, tot de uitstekende geleerdheid van anderen niet te kunnen geraken, en bescheiden en nederig blijft, aan de Kerk nuttiger wezen en den goeden God meer dienst bewijzen, dan een ander, die, geleerder, zich er op toelegt een schitterenden naam te maken als schrijver of, op andere wijze zich bezig houdend, een tegenzin zal krijgen in de zielzorg, waarop de minder geleerde, als voor hem voldoende, bedacht is.

natuurlijk) veelal des nachts, nadat hij in de stad bezig was geweest. Vooral toog hij dikwerf naar Alkemade en naar die kanten heen, 's avonds de Zijlpoort uit en 's ochtends de Zijlpoort weer in. Als hij dan soms druipnat en verkleumd van zijn nachtelijken tocht langs den slijkerigen weg de poort binnen kwam, liep hij even het portierskamertje in, om zich te warmen en zijn kleeren wat te droogen, en hield dan meteen een praatje met den portier. Deze was een oude vrijbuiter, vinnige anti-papist. In den beginne had hij geen erg op den reiziger; doch dat telkens voor dag en dauw van buiten komen trok eindelijk zijn aandacht, en op zekeren ochtend vroeg hij hem, wie hij toch was. Op het hooren, dat het de pastoor was, die uit plichtgevoel, zonder eenig loon, zijn nachten besteedde aan den arbeid, waarvoor de dag hem te kort schoot, voelde hij zich getroffen en begon bij zichzelf te overleggen, hoe groot bij dien priester de christelijke liefde en zelfverloochening wel moesten zijn — waarvan hij (voegt Dusseldorp er nijdig bij) geen zweem zelfs bij zijn eigen predikanten bespeurde [1]). Hij, ketter die hij was en oudvrijbuiter, kwam tot inkeer, koos het beste deel en werd weer roomsch. — De moraal, die Dusseldorp aan zijn vertelling toevoegt, stemt overeen met hetgeen ik [vroeger] aanmerkte: gij ziet, waarde lezer, hoe het voorbeeld van een goeden herder sticht en opbouwt; hoe dienstig het is om den godsdienst, die door de kwade zeden zijner geestelijkheid in zoo diepe minachting vervallen was, te herstellen in zijn aloude eer.

Ik mag niet verzwijgen — besluit prof. Fruin — maar ik vermeld het met leedwezen, dat een zoo waardig geestelijke als die Medemblik naderhand, om redenen waarover ik niet zal uitweiden, uit Leiden gebannen werd en te Delft ambteloos overleden is".

Inderdaad, een innemend verhaal en, behoudens een daarop waarschijnlijk uit reverentie voor *De Gids* geworpen kladjen, innemend naverteld. En die pastoor Medemblik was „niet eenig in zijn soort", — met uw welnemen, de uitdrukking is van Dr.

---

[1]) Waarom professor deze bijvoeging van Dusseldorp *nijdig* qualificeert, is mij een raadsel. Echter geef ik toe, dat het doodverven van allen predikanten met één kwast en één streek aan den onheuschen kant is.

Fruin — niet eenig: professor noemt meerderen bij name „toonbeelden van werkdadig geloof en menschlievende toewijding".

Maar met deze ongewraakte getuigenissen van personen, met deze, als waren 't gephotographeerde, toestanden vóór ons, wat moeten we dan houden van de bewering, dat destijds „elk burger strafloos voor zijn geloof kon uitkomen"?

O, volgens professor heeft dat geen moeilijkheid in. Als u maar belieft te begrijpen, dat de verandering ten goede in de geestelijkheid, die o. a. uit het navertelde verhaal van Dusseldorp blijkt en de wederopluiking van het katholicisme ten gevolge hebben moest, dat die verandering nu wel, ja, aan het apostolaat van den Vikaris Sasbout Vosmeer mede te danken was, maar toch in de eerste plaats aan de liberaliteit der Hoogmogende Heeren: „Door de prebenden in beslag te nemen en de kloosters op te heffen, had de protestantsche overheid er voor gezorgd, dat de katholieke kerk vooreerst althans vrij bleef van de ondeugden die uit rijkdom en weelde plegen voort te komen". Dat is maar zoo. En nu moogt ge die redeneering van den geschiedvorscher zoo „fraai" vinden als ge wilt; het feit, waarop ze berust heeft hij opgeteekend, na te hebben herhaald: „in onze Republiek genoot de katholiek volledige gewetensvrijheid".

't Komt er echter op aan — en onthoud het — onderscheid te maken tusschen vrijheid van geweten en vrijheid van godsdienst. Alleen dit laatste, stemt professor toe, werd den katholieken, doch met reden, te lang, al te lang onthouden.

Het blijve te bespreken over.

fr. A. VAN KERKHOFF o. c.

(*Slot volgt.*)

DE MENSCH.

EENE PSYCHO-PHYSIOLOGISCHE STUDIE.

(Vervolg en slot van blz. 1 vv.)

X.

HET BEGIN EN HET EINDE.

Uit het wezen der menschelijke ziel kan men de wijze en den tijd van haar ontstaan afleiden.

De eigen werkingen van het beginsel, waardoor de mensch een redelijk en willend organisme is, het denken en willen, zijn van geheel onstoffelijken aard; de ziel moet dus een onstoffelijk en geestelijk wezen zijn, en kan derhalve op geenerlei wijze aan de stof haar ontstaan te danken hebben. Zij kan tevens niet door deeling van een ander gelijksoortig geestelijk wezen afgescheiden worden, wijl een geest niet uit deelen bestaat. Daar wij verder het kenmerk der oneindigheid niet aan haar kunnen toekennen, en niet kunnen beweren, dat haar bestaan noodzakelijk is, moeten wij tot het besluit komen, dat onze ziel *geschapen* is.

Onze geest is echter in den beginne eene „tafel waarop nog niets geschreven is" en kan niet dan met hulp van zinnebeelden tot denkbeelden komen, d. w. z. onze ziel heeft voor hare werkingen de hulp van een levend organisme noodig. Zij heeft dus in zekeren zin, wanneer zij niet een organisch lichaam bezielt, een onvolledig bestaan, en zij is voor het georganiseerd lichaam bestemd evenals dit voor haar. Het levensbeginsel te zijn, waardoor wij mensch zijn, is de natuurlijke bestemming van onze

ziel en haar toestand als zoodanig is volmaakter en beter dan die van een afzonderlijk bestaan. Om die reden is er geen grond om te meenen, dat zij vóór hare vereeniging met het lichaam een afzonderlijk bestaan hebbe gehad; hare schepping en hare vereeniging met het lichaam moeten volstrekt gelijktijdig zijn [1]).

Of de ziel met het lichaam vereenigd wordt op het eigen oogenblik der bevruchting, zooals tegenwoordig algemeen wordt aangenomen, dan of de vrucht eerst een zoogenaamd vegetatief en daarna een bloot sensitief leven zou bezitten om door deze beide levensbeginsels, die het een aan het andere opvolgen [2]), voor de bezieling door een redelijk beginsel geschikt gemaakt te worden — eene meening, welke St. Thomas en de ouderen aankleefden — is eene vraag, waarop de psycho-physiologie tot heden geen antwoord heeft. Geen ervaring is er, om ons te leeren, of het physiologisch leven, hetwelk bij de vereeniging van zaad en eitje ontstaat, gedragen wordt door een redelijk levensprincipe of niet; en wat in deze van den kant zoowel des lichaams als der ziel mogelijk of waarschijnlijk is, achten wij ons niet geroepen aan een onderzoek te onderwerpen.

Zeker is het, dat de mensch van het oogenblik der vereeniging

---

[1]) Eene breedere ontwikkeling van hetgeen wij hier in korte woorden samenvatten, vindt men in St. Thomas, o. a.: *Summa* I, Q. CXVIII, art. 2 en 3; opusc. *De anima*; *Contra gentes*, Lib. II, C. LXV; *Ibid.* C. LXXXIII en C. LXXXV—VIII; *Summa* I, Q. XC, art. 4.

[2]) Deze beide *ontstaan*, volgens de meening der scolastici, zonder rechtstreeks en onmiddellijk geschapen te worden. Slechts de redelijke ziel wordt geschapen

Dr. Capellmann, die in zijne *Pastoral-Medicin* (7e Auflage, S. 10) aan St. Thomas ten laste legt, dat hij eene drievoudige rechtstreeksche ingrijping der scheppende werkzaamheid Gods aanneemt, heeft de meening van den Engel der school niet juist weergegeven. Uit *Summa* I, Q. CXVIII, art. 1, ad 4um blijkt duidelijk, in welken zin de woorden, die Capellmann uit *De anima* aanhaalt, moeten verstaan worden.

van lichaam en ziel is: een redelijk organisch schepsel Gods.

Op welke wijze het gebruik der rede van de organen der zintuigen en van de hersenen afhankelijk is, en hoe dus de ontwikkeling der rede aan de ontwikkeling der hersenen als aan eene voorwaarde „sine qua non" gebonden is, hebben wij in onze vorige opstellen genoegzaam toegelicht. Ons rest thans nog eenige woorden te wijden aan het einde van het psycho-physiologisch leven des menschen, aan den dood.

De dood is de eindpaal, waarheen het leven voortspoedt, en de eerste schrede op den levensweg is de eerste naar den dood; die eindpaal wordt bereikt ook dan, wanneer geene ziekte onze krachten sloopt, geen toeval ons leven verkort, geene kwetsuur ons einde verhaast; de dood is ons deel, ook dan wanneer wij van ouderdom sterven. Deze laatste, zoogenaamd natuurlijke, dood is zeldzamer dan de dood tengevolge van ziekte of verwonding, maar een enkele blik om ons heen is voldoende om ons te overtuigen, dat alle menschen den dood te gemoet gaan en dat dus de dood een.... zeer natuurlijk verschijnsel moet zijn. Of wij hem begrijpen?

Zeker weten wij dat in de ziel de oorzaak van den dood niet kan liggen. Daar onze ziel niet uit deelen bestaat, kan zij niet door ontbinding te niet gaan en niet door het afsterven van het lichaam in haar wezen aangetast worden, en wijl zij hare eigene werkingen bezit, die niet rechtstreeks van het lichaam afhangen, is er geen oorzaak, die haar zou doen verdwijnen, wanneer de werkingen, die zij *in* en *met* het lichaam verricht, onmogelijk worden.

Wij begrijpen dus, dat de oorzaak van den dood in het lichaam moet liggen, en het kost ons geene moeite om in te zien, dat door ziekte of tengevolge van verwonding het lichaam ongeschikt wordt voor de bezieling. Moeilijker echter wordt ons het begrijpen van den natuurlijken dood. De wetenschap zal ons hier zeggen, dat met de jaren de samenstelling der weefsels verandert en dat de

anorganische bestanddeelen daarin toenemen. Dan wordt, door eene gedeeltelijke verharding der kraakbeenige gedeelten, de beweging der borstkast belemmerd en de ademhaling onvoldoende; de verbeening der hartkleppen verhindert den regelmatigen omloop des bloeds, en de stramheid der slagaderen belet de normale voeding der hersenen. De drie groote functies, zonder welke het leven niet kan bestaan, verminderen, en de eene of andere van haar houdt op en veroorzaakt onmiddellijk den stilstand der beide andere, die met haar op 't nauwste samenhangen. Het leven is ten einde, maar de wetenschap heeft dat einde niet verklaard of begrijpelijk gemaakt, daar zij het „waarom" dier vermeerderde opneming van kalk- en phosphorzouten in de weefsels niet heeft uitgelegd en niet heeft in 't licht gesteld, hoe het komt, dat de uitscheidings-organen en klieren, die 't verbruikte en overtollige uit 't lichaam verwijderen, hunne werkzaamheid niet meer naar behooren verrichten.

Eene andere oorzaak van den dood is de toenemende verandering van spierweefsel in vetweefsel en de daarmede onafscheidelijk verbonden vermindering der beweging zoowel van de borstkast als van het hart en van de andere inwendige deelen. Maar wederom heeft de wetenschap op de vraag naar het waarom geen afdoend antwoord.

De mensch is dan ten doode opgeschreven van het oogenblik af, dat hij begint te leven. De dood is de scheiding van lichaam en ziel, en 't volgt uit den aard der zaak, dat die scheiding in een enkel ondeelbaar oogenblik is voltrokken. Hieruit vloeit tevens voort, dat de mensch de scheiding niet voelt of op menschelijke wijze gewaar wordt. De bezieling is vóór één ondeelbaar oogenblik nog geheel aanwezig, en de scheiding is na dat ondeelbare moment geheel voltrokken; de mensch, die in de laatste oogenblikken zijn bewustzijn nog bezit, voelt en weet, dat hij nog leeft, en één oogenblik later weet zijne ziel, dat zij niet meer het levensbeginsel is van een lichaam, terwijl het lijk alle gevoel en kennis mist; de scheiding heeft plaats gegrepen.

Maar wij begrijpen den dood niet. Brengt ons de ervaring tot het besluit, dat elk levend organisme sterven moet, van den anderen kant weten wij of voelen wij het als het ware instinctmatig, dat onze ziel en ons lichaam voor elkander geschapen zijn en bij elkander behooren; het sterven, dat aan de menschelijke natuur in 't algemeen blijkt toe te komen, is in de hoogste mate met onze persoonlijke wenschen en verlangens in strijd. Ieder mensch, die den dood voelt aankomen, die gewaar wordt, hoe langzamerhand het laatste oogenblik van zijn leven nadert, vreest den dood, omdat hij den dood als een kwaad beschouwt [1]).

Neen, wij begrijpen den dood niet; hij is zonder twijfel het natuurlijk [2]) einde van elk levend schepsel op aarde, en toch schrikt elk mensch er persoonlijk voor terug, en de stem, die hem zegt: „gij zult eens sterven", klinkt hem in de ooren als een wanklank in het lied des levens.

Wanneer wij beweren, dat de ervaring ons de sterfelijkheid leert van *elk* levend organisme, dan komen wij in tegenspraak met een nieuwe wetenschappelijke theorie, welke door Weissmann opgesteld is en ook in ons land eenige aanhangers telt. Ofschoon we vooral *den mensch* tot onderwerp onzer studie hebben gekozen, wenschen we toch deze theorie, welke ons wil verklaren, hoe de dood in de wereld is gekomen, met een enkel woord bespreken. De korte inhoud van Weissmann's werkje *Ueber Leben und Tod* is deze: 1°. de eencellige organismen kennen den natuurlijken dood niet; 2°. de sterfelijkheid begint eerst bij de veelcelligen en is 3°. eene verworvene, voor de soort nuttige eigenschap, welke 4°. aan de opvolgende geslachten der

[1]) Wij verwijzen naar St. Thomas: *Summa* IIa IIae, Q. XVI; Q. CLXIV, art. 1, ad 7; Ia IIae, Q. V; Q. XLII, art. II, ad 3; opusc. *De malo* e. a. pl.

[2]) De onsterfelijkheid, of liever het „posse non mori", aan Adam geschonken, was een donum *praeter*naturale, niet eene *boven*natuurlijke gave in den eigenlijken zin. De natuur heeft de haar toekomende eigenschappen niet verloren.

nakomelingen (en dus ook aan den door ontwikkeling ontstanen mensch) erfelijk wordt overgedaan; 5°. in de meercellige wezens hebben de voortplantingscellen de onsterfelijkheid behouden.

Het laatste gedeelte der Weissmann'sche theorie staat in verband met de leer van de „continuiteit van het kiemplasma", die wij in ons artikel *Éénheden* ter sprake brachten; de overerving der sterfelijkheid is, in den vorm, waarin ze hier voorkomt, een nieuw aanhangsel der ontwikkelings-theorie en mist voor den mensch allen positieven grondslag, daar er geene werkelijke bewijzen zijn, dat de mensch, zij het dan naar het lichaam alleen, van eenigen diervorm zou afstammen.

Wat nu de onsterfelijkheid der eencellige wezens en het ontstaan der sterfelijkheid bij de veelcellige aangaat, komt het ons voor, dat geen van beide met deugdelijke gronden gestaafd kan worden.

Er bestaat, aldus redeneert Weissmann, bij de eencellige wezens geene sterfelijkheid, daar zij zich door celdeeling tot in 't oneindige kunnen blijven vermenigvuldigen. Wanneer eene cel zich in twee gedeeld heeft, zijn er twee cellen, die beide even oud en even jong zijn, zoogenaamde dochtercellen; men kan dus niet zeggen, dat het leven der eerste cel heeft opgehouden, wijl het zich voortzet in dat der dochtercellen, die op hare beurt het leven zonder onderbreking der continuiteit aan andere kunnen mededeelen. Bij geene dier celdeelingen heeft men het afgestorven lichaam, het lijk, onder de oogen, en toch is het begrip *lijk* onafscheidelijk met het begrip *dood* verbonden [1]).

Het wezen van den dood bestaat, naar onze meening, daarin, dat het een of ander individueele leven ophoudt, dat het op een gegeven oogenblik „niet meer is", of om met de scholastici te spreken, dat de eene of andere bepaalde forma ophoudt te bestaan. Of de stof, de drager van het levensbeginsel, op hetzelfde

[1]) *Ueber Leben u. Tod*, S. 8.

oogenblik van het verdwijnen van het eene levensbeginsel (forma) door een ander in beslag genomen wordt, of dat zij als onbezielde stof, als lijk, blijft liggen, is eene zaak van ondergeschikt belang. „*To be or not to be that is the question*", en waar een individueel bestaan ophoudt, daar is er dood, 't zij met of zonder lijk. Het gewone alledaagsche begrip van den dood omvat vooral „het niet meer zijn", en wanneer men zegt, dat iemand dood is, meent men daarmee, dat hij niet meer is en niet dat zijn lijk hier of daar moet liggen.

Nu is een levend eencellig wezen eene organische éénheid, en zoodra de celdeeling voltrokken is, heeft er een van beiden plaats gehad: òf wel de twee dochtercellen zijn tegelijk nieuw ontstaan en vormen dus in vergelijking met de moedercel de jongere generatie, en in dit geval moet men zeggen, dat de moedercel opgehouden heeft te bestaan, dat haar individueel leven niet meer is, dat zij dood is, terwijl de stof, waaruit haar lichaam bestond, onmiddellijk door twee nieuwe levensbeginselen tot een nieuw leven is overgegaan; — òf wel: van beide cellen is ééne de oudere, en mag de andere dus slechts dochtercel heeten, en in deze veronderstelling diende men een middel te vinden, om de oudere van de jongere te onderscheiden en op die wijze te kunnen nagaan, of een eencellig wezen werkelijk onsterfelijk is; dit is echter tot heden niet geschied.

De hedendaagsche wetenschap houdt de eerste opvatting voor de ware, maar dient dan ook met de conclusie vrede te hebben, dat er wel degelijk een bestaan ophoudt en plaats maakt voor twee nieuwe wezens.

Op geheel eigenaardige wijze doet nu de dood, volgens Weissmann, zijne *entrée de salon*. Uit eene aggregatie van verschillende ééncellige wezens ontstaat één meercellig wezen — hoe die éncelligen het beginsel hunner eenheid, hun levensbeginsel afstaan om door het ééne levensbeginsel van het meercellig organisme levend te blijven, is en blijft ons een raadsel - en dat meer-

cellige wezen moet in den beginne de onsterfelijkheid van zijne samenstellende deelen mede in den koop gekregen hebben. Iedereen zou nu denken, dat in den strijd des levens de onsterfelijken de beste kans hadden en dus de onsterfelijkste individuën 't best zouden blijven bestaan, dat hun soort eene duurzame *species* zou moeten zijn. Weissmann is echter van meening, dat de onsterfelijke, eencellige wezens hun leven verslijten; dat zij des te onvolkomener en versukkelder worden en des te minder het doel der soort kunnen vervullen, hoe langer ze leven. Op die wijze schijnt hem de dood doelmatig [1]). Houdt men bij deze redeneering in 't oog dat „verslijten" en „versukkelen" niets anders is dan voor 't leven ongeschikt worden, en dat het verslijten en versukkelen op den dood uitloopt, dan is de heele redeneering van Weissmann deze: „De onsterfelijken waren sterfelijk, en daarom is de dood doelmatig".

Erg duidelijk is ons die redeneering niet geworden, en wij wenschen 't maar bij het oude te laten, dat al wat leeft eens sterven moet, en dat in de natuur geen levend wezen het praerogatief der onsterfelijkheid bezit.

NA DEN DOOD.

Er is, zeiden wij, geene oorzaak, welke de ziel zou doen verdwijnen, wanneer het lichaam niet meer geschikt is om door haar bezield te worden. Eene positieve vernietiging door God is de eenige oorzaak, die haar in het niet zou kunnen terugstooten, evenals eene rechtstreeksche schepping haar in wezen heeft geroepen. Alles in en om ons leert ons echter, dat God die vernietiging niet wil, daar Hij „niets vernietigt wat Hij eens heeft geschapen". Het nietigste stofdeeltje, het atoom (om met de chemici te spreken), gaat van de eene verbinding over in de andere, maar blijft bestaan; de stof, zooals de scholastici het

[1]) *O. c.* S. 43.

zouden zeggen, verandert van vorm en bestaat nu eens onder deze dan weder onder dien vorm, maar die stof, die volgens hen „bijna niets" is en toch de drager van alle stoffelijke eigenschappen, blijft voortduren. Ook de energie van 't heelal blijft constant en verandert slechts van vorm; zij is nu eens warmte, dan weder electriciteit enz. Onze ziel, welke, in tegenstelling met het dierlijk levensbeginsel, een eigen afzonderlijk bestaan kan hebben en een eigen werking kan uitoefenen, zal van die wet van behoud niet uitgesloten zijn. De drang naar 't voortbestaan is ons zoo eigen, dat hij tot onze natuur behoort, en 't ware eene beleediging voor den Schepper aan te nemen, dat Hij ons een verlangen zou geschonken hebben, dat zoo bij uitstek natuurlijk is en ons toch zou bedriegen. Niet minder dan deze redenen vordert de rechtvaardigheid van den Schepper, dat hetgeen ons tot menschen maakt blijft leven na den dood; eene laatste daad — eene misdadige of eene hoogverdienstelijke — zou aan Zijne rechtvaardigheid ontsnappen, en dat kan niet zijn. Wij blijven leven, althans onze ziel blijft voortbestaan.

't Is echter hoogst moeilijk voor hem, die aan deze zijde van het graf staat, een blik te slaan in het zieleleven aan gene zijde, wanneer hij bij dien oogslag geen gebruik wil maken van het licht, hem door de openbaring ontstoken. De moeilijkheid is vooral groot, omdat ons hier de voorstelling bijna geheel en al in den steek laat en ons slechts zooverre ten dienste staat, als zij voor eene abstracte redeneering volstrekt noodzakelijk is. Daar wij geen theologische studie schrijven, kunnen wij van de openbaring geen gebruik maken en moeten wij ons slechts tot de rede wenden. Wij wenschen echter niet onze eigene beschouwingen voor te dragen, maar ons zooveel mogelijk aan die van St. Thomas (*De anima*, Art. XV, seq.; *Summa* I, Q. LXXXIX) te houden.

In de eerste plaats zal de wijze der kennis eene andere zijn dan zij hier op aarde was. Daar de zintuigen en hersenen ont-

breken, zijn de zinnelijke vermogens der ziel werkeloos, en de band, die tijdens het leven denkbeeld en zinnebeeld onafscheidelijk verbond, is niet meer. Er is dus slechts eene kennis door denkbeelden mogelijk, en die kennis is, naar den aard der denkbeelden zelve, van algemeenen aard.

De schat van denkbeelden, welken wij gedurende ons leven door abstractie van de zinnebeelden hebben bijeenvergaard, blijft ons eigendom en te onzer beschikking na den dood; ons verstand kan de onderlinge betrekkingen, het verband der dingen, waaraan die denkbeelden beantwoorden, onderzoeken en beter leeren erkennen. Alboewel, zooals wij boven deden opmerken, deze kennis het algemeene en niet het bijzondere tot voorwerp heeft, meent echter St. Thomas (*Summa* I, Q. LXXXIX, art. IV, c.), dat de van het lichaam gescheidene ziel datgene in het bijzonder zal kennen, „waartoe zij, òf door in 't vorig leven verkregen kennis, òf door genegenheid en natuurlijke neiging, òf eindelijk door Gods beschikking, meer bepaald is (determinatur)". Zoo zullen wij, om een voorbeeld te geven, onder het begrip mensch, de menschen in 't algemeen kennen, maar tevens die in 't bijzonder, met welke wij in nadere betrekking hebben gestaan. Op dezelfde wijze zal ieder uit dit leven een zekeren voorraad kennis zijner omgeving en der hem omringende natuur medebrengen in het rijk der geesten; ontdaan van alle bijzondere omstandigheden, moet die kennis ongetwijfeld algemeener, maar ook in zekeren zin nevelachtiger zijn dan het aardsche weten, terwijl wederom diegene, die op dit gebied meer ontwikkeld geweest is, een scherper afgeteekend denkbeeld zal bezitten en beter zal weten, welke bijzondere gevallen onder het algemeene behooren en de betrekkingen en den samenhang duidelijker zal inzien.

Van geheel anderen aard zal onze zelfkennis zijn. Onze ziel, ontslagen van de banden des lichaams, zal zich zelve door onmiddellijke aanschouwing kennen en doorgronden, en door die zelfkennis tegelijk komen tot die van de menschelijke ziel in 't

algemeen. Deze zelfkennis zal het deel worden ook van diegenen, wier verstand tijdens het leven door ziekte of tengevolge van een vroegtijdigen dood eene *tabula rasa* gebleven is. Het gevolg van deze zelfkennis zal dan eene betere kennis van God zijn en een duidelijker inzicht in de betrekking, waarin de ziel tot God staat, een helderder begrip van wat goed is, wijl de Bron van alle goed in schitterender licht gehuld is. Er blijft derhalve tengevolge der kennis ook gelegenheid te over voor wilsuitingen.

Wij laten, zooals wij bij herhaling verzekeren, de openbaring en met haar de bovennatuurlijke orde van zaken geheel buiten bespreking en kunnen derhalve niet over de mogelijkheid, dat aan de van 't lichaam gescheiden ziel door andere van haar verschillende geestelijke wezens kennissen medegedeeld worden, spreken, omdat wij van het bestaan dier wezens niet op natuurlijke wijze kennis dragen. Bestaan er zulke geesten, dan is het denkbaar, dat er mededeelingen mogelijk zijn, die niet *boven*natuurlijk genoemd kunnen worden, even goed als het mogelijk is, dat God zelf de kennis der ziel op natuurlijke wijze vermeerdere en verruime. Wijl er echter voor eene abstractie van de zinnebeelden geen plaats meer is, omdat er geen zinnebeelden meer bestaan, zal men moeten zeggen, dat zulke mededeelingen door onmiddellijke inprenting der verstandsbeelden zullen moeten plaats hebben.

Ziedaar ongeveer alles, wat de redeneering ons aangaande de kennis en de wijze om kennis te verkrijgen der afgescheiden zielen kan leeren, zonder daarbij de hulp der openbaring in te roepen.

Over den *toestand*, waarin de ziel zal verkeeren, weten wij, eveneens door het licht des verstands alleen voorgelicht, dat die toestand òf gelukkig òf ongelukkig zal zijn, naarmate wij in dit leven loon of straf verdiend hebben.

Zooals wij in onze beschouwingen over „de misdaad" uiteen zetten, heeft de mensch plichten te vervullen jegens God, jegens

zichzelven en jegens zijne medemenschen; hij kan die plichten kennen door zijn verstand en volgens die kennis moet zijn vrije wil handelen; op die wijze kan de mensch loon of straf verdienen. Nu is het wel waar, dat dikwijls gedurende het leven het goede beloond en het kwade gestraft wordt, maar even dikwijls gebeurt het, dat goed en kwaad in dit leven niet het verdiende loon of de rechtvaardige straf ontvangen, terwijl zoowel de heldhaftige opoffering van het eigen leven als de misdadige dood niet meer in het leven vergolden kunnen worden. Uit dien hoofde eischt de rechtvaardigheid Gods, dat loon of straf na dit leven nog toegekend worden. Wijl echter goed of kwaad in den wil zetelen, zoo blijft ook na de ondergane tijdelijke straf het kwade voortbestaan, zoolang zich de wil niet ten goede terugwendt, en wordt niet door het goede vervangen, dan wanneer deze verandering van den wil op voldoende wijze plaats heeft.

Elkeen scheidt derhalve uit dit leven met een batig saldo ten goede of met een nadeelig saldo ten kwade, elkeen heeft loon of straf na dit leven te wachten.

Vraagt men nu, waarin het loon zal bestaan, dan leert ons het verstand, dat het geluk, wat ons deel zal zijn, met onze natuur moet overeenstemmen, d. w. z. dat wij gelukkig moeten zijn in ons verstand en in onzen wil. Het voorwerp van ons verstand is het ware, de wil streeft naar het goede. In dit leven reeds is de erkenning van God, als *de* Waarheid, de verhevenste kennis en de hoogste voldoening voor den geest, en de neiging van den wil naar God, als naar de Bron van alle goedheid, de edelste daad, waarin de wil zich verheugen kan; na dit leven mogen we dus in eene betere kennis van God en in eene krachtiger vereeniging van den wil met God, in kennen en liefhebben, het ware wezen van ons toekomend geluk zoeken.

Moeilijker is het den aard der straf te bepalen. Evenals wij echter den *natuurlijken* gelukstoestand, zonder ons tot de openbaring te wenden en zonder van den *bovennatuurlijken* toestand

te spreken, uit het wezen onzer ziel hebben afgeleid, moeten wij ook de straf uit het wezen der ziel trachten te verklaren. En dan dunkt ons, dat een onbevredigd verlangen naar kennis, gepaard aan een gedwongen afkeer van hetgeen men als goed moet erkennen, de zwaarste straf is, welke een kennend en willend wezen op natuurlijke wijze kan ondergaan.

Verder dan deze gevolgtrekkingen kunnen wij, alleen door het licht der rede geleid, niet gaan. Slechts dit kunnen wij er nog bijvoegen. Daar wij loon en straf als *menschen* en niet als *geesten* verdienen, en daar overigens onze ziel voor het lichaam bestemd is en in de vereeniging met het lichaam tijdens ons leven hare natuurlijke volmaaktheid bereikt, kunnen wij eene hereeniging van ziel en lichaam, opdat wij als menschen loon en straf ontvangen, niet van ons voortbestaan na den dood uitsluiten. Zekerheid aangaande die hereeniging geeft ons de rede echter niet.

BESLUIT.

In den *Lucifer* legt Vondel aan Apollion, die uitgezonden werd om kennis te nemen van „Adams heil en staat, waarin de Almogendheden hem stelden", de volgende heerlijke woorden in den mond:

„Geen schepsel heeft omhoog mijne oogen zoo behaagd,
Als deze twee omlaag. Wie kan zoo geestig strenglen
Het lichaam en de ziel, en scheppen dubble englen
Uit kleiaarde en uit been? Het lichaam schoon van leest
Getuigt des Scheppers kunst, die blinkt in 't aanschijn meest,
Den spiegel van 't gemoed. Wat lid mij kon verbazen,
Ik zag het beeld der ziele in 't aangezicht geblazen.
Bezit het lijf iets schoons, dat vindt men hier bijeen;
Een Godheid geeft haar glans door 's menschen oogen heen.
Een redelijke ziel komt uit zijn tronie zwieren.
Hij heft, terwijl de stomme en redelooze dieren

Naar hunne voeten zien, alleen en trotsch het hoofd
Ten hemel op naar God, zijn Schepper, hoog geloofd.
. . . . . .
Hij heerscht gelijk een God, om wien het al moet slaven.
D'onzichtbre ziel bestaat uit geest en niet uit stof.
Ze is heel in ieder lid, het brein verstrekt haar hof.
Zij leeft in eeuwigheid en vreest noch roest noch schennis.
Z'is onbegrijpelijk.' Voorzichtigheid en kennis
En deugd en vrijen wil bezit ze in eigendom".

Waarlijk, de mensch is een eenig meesterstuk te midden der hem omringende natuur, en evenals de bergreus der Alpen de besneeuwde kruin hoog boven de omringende heuvelen verheft, schittert de grootheid des menschen uit boven alle schepselen, waaraan de stof deel heeft. Schoon van vorm en edel van gestalte, getuigt het lichaam reeds, dat den mensch de eereplaats tusschen de stoffelijke wezens toekomt. Maar de eigenlijke brieven van zijn adeldom draagt de mensch in de redelijke en vrijwillende ziel, die het lichaam doet leven. Door de wonderlijke samenstrengeling van stof en geest wordt in den mensch de stof in zekere mate deelgenoote van het leven des geestes, en de afstand, die er bestaat tusschen stof en denken, wordt in hem zooveel mogelijk verkleind. Zonder den mensch ware het bestaan der stoffelijke wereld doelloos; de mensch alleen kan haar kennen op eene wijze, die aan haar stoffelijk bestaan evenredig is, omdat zijne verstandelijke kennis op de zinnelijke waarneming berust en de inwerking van stof op stof tot grondslag heeft. Uit kracht dier kennis is het meesterschap over de natuur en hare krachten, het bezit van de aarde en hare schatten, de heerschappij over plant- en dierenleven zijn eigen onvervreemdbaar recht. Maar hij is niet geschapen om „gelijk de stomme en redelooze dieren naar zijne voeten te zien" en geene andere kennis de zijne te noemen dan die der hem omringende stoffelijke wereld; „heft hij zijn hoofd trotsch ten hemel op", dan is dat een teeken, dat de geest, die hem bezielt en „in zijn aanschijn blinkt", zich van

het stof tot den Geest bij uitnemendheid, van het schepsel tot den Schepper, kan verheffen en in den Schepper zoowel den oorsprong kan erkennen van alles, wat bestaat, als het einddoel, waarheen alles streeft. Zijn plicht wordt het nu de tolk te zijn der geheele natuur en den Schepper te danken voor alles, wat Hij aan hem gedaan heeft, en voor alles, wat Hij om hem geschapen heeft; zijn plicht wordt het tevens den vrijen wil vrijelijk te buigen voor de wetten, in welke hij den wil des Scheppers door zijne rede erkent, en zijn leven te richten naar het eene einddoel van zijn bestaan, naar God.

Waarlijk, de mensch is groot zoowel in zijn wezen als in zijn oorsprong en zijn einddoel, zelfs dan wanneer men, zooals wij tot hier deden, den kring der natuur niet overschrijdt en in den mensch slechts het natuurlijke wezen beschouwt.

Rolduc. J. M. L. KEULLER.

BOEKBEOORDEELING.

De systemate morali antiquorum Probabilistarum dissertatio historico-critica, auctore F. ter Haar, C. SS. R. Tornaci, H. et L. Casterman, 1894.

De hier aangekondigde dissertatie heeft ten doel het Aequiprobabilismus te verdedigen tegen de opwerping van verschillende nieuwere theologanten, die het doen voorkomen alsof dit systeem het gezag tegen zich zou hebben van nagenoeg alle Probabilisten, die sinds Bartholomeus Medina tot aan den H Alphonsus toe over het gebruik der opinio probabilis geschreven hebben.

Vooraf het geschilpunt, dat hier ter sprake komt, uiteenzettend, splitst de Eerw. schrijver de Probabilisten in twee klassen, t. w.: *Aequiprobabilistae vel Probabilistae moderati* en *Probabilistae puri vel simplices*. Terwijl de eersten zich nadrukkelijk verklaren tegen het gebruik van eene meening ten gunste der vrijheid, in geval de meening ten gunste der wet *zeker* waarschijnlijker of *aanmerkelijk* waarschijnlijker is, zijn de laatsten beslist het gevoelen toegedaan, dat ook in dit geval het volgen der minder waarschijnlijke meening geoorloofd is. Naast deze twee groepen van Probabilisten wordt nog melding gemaakt van de zoogenaamde twijfelachtige Probabilisten, die zich eenvoudig bepalen tot de stelling: „*Licet sequi opinionem minus probabilem, relicta probabiliore*", zonder daarbij *nadrukkelijk* aan te geven, of hier sprake is van een opinio *dubie* vel *paulo* probabilior, of wel van een opinio *certe* aut *notabiliter* probabilior.

Na deze uiteenzetting bespreekt de Eerw. schrijver in het eerste gedeelte zijner dissertatie een groot getal theologanten uit het hier boven aangeduid tijdvak, en toont ons, de teksten dier schrijvers telkens in hun geheel weergevend, aan, welk gevoelen zij omtrent het gebruik der opinio probabilis waren toegedaan. De lezer, die de lange reeks citaten volgt, waarin achtereenvolgens het woord wordt gegeven aan verklaarde vóór- en tegenstanders van het Aequiprobabilismus, zal, beiden met elkander vergelijkend, tot de bevinding komen, dat de laatsten hier in de minderheid zijn. De twijfelachtige Probabilisten kunnen, voor zoover de beteekenis van hun boven aan-

gegevene stelling zich niet nader laat bepalen, noch vóór noch tegen het Aequiprobabilismus worden aangevoerd; waar echter de zin, waarin men hun stelling te verstaan heeft, met genoegzame zekerheid kan worden aangegeven, daar blijkt, dat, terwijl vele hunner zich doen kennen als voorstanders van het Probabilismus purus vel simplex, niet weinige anderen daarentegen zich aansluiten bij de Aequiprobabilisten.

In het tweede gedeelte der dissertatie, waar het gezag der oudere Probabilisten ter sprake komt, herinnert de Eerw. schrijver aan hetgeen de H. Alphonsus met het oog op hun tijd schreef: „*Haec materia opinionum probabilium tunc erat valde confusa, unde confuse de ea loquebantur*", en komt dan op grond van verschillende opmerkingen, waardoor hij dit woord van den Heilige nader toelicht, tot het besluit, dat een beroep op het gezag der Probabilisten in het algemeen hier niet dan onder voorbehoud kan worden aanvaard. Het vraagstuk toch omtrent het gebruik der opinio probabilis, in den aanvang duister en ingewikkeld, kwam eerst langzamerhand tot volledige ontwikkeling. Er dient onderscheid gemaakt te worden tusschen de theologanten, die vóór Pascal, en hen, die na hem geschreven hebben. Wie de gevoelens der verschillende schrijvers zorgvuldig onderzoekt, en met de hier gemaakte opmerkingen voor oogen, zich nauwkeurig rekenschap zoekt te geven van het gezag, dat hij hun heeft toe te kennen, zal ten slotte tot de overtuiging komen, dat de tegenstanders van het Aequiprobabilismus noch zoo talrijk, noch zoo gezaghebbend zijn als men dat wel eens wil doen voorkomen.

Dit kort verslag moge volstaan om het hier aangekondigde werkje van Pater ter Haar als een belangrijke bijdrage op het gebied der zedekundige godgeleerdheid te doen kennen. De dissertatie is met zorg bewerkt en blijkt de vrucht te zijn van een nauwgezet onderzoek. De teksten, waarin de meeningen van de besprokene theologanten worden weergegeven, zijn nagenoeg allen aan de bronnen zelf ontleend; waar dit een enkele maal niet geschied is, wordt dit steeds nadrukkelijk vermeld. Wij eindigen met de dissertatie van Pater ter Haar aan alle belangstellenden ter lezing aan te bevelen. De arbeid, door den Eerw. schrijver verricht, zal hun ongetwijfeld goede diensten kunnen bewijzen.

H. J. Zondag.

Meditaties op het Lijden en Sterven van onzen Heer Jesus Christus, door wijlen den Zeereerwaarden Heer I. C. H. Muré, Pastoor te Leiden, met eene Voorrede van den Hoogeerw. Heer B. Dankelman. Zeven jaarg. Leiden, J. W. van Leeuwen, Uitgever en Antiquar. Boekh. 1893.

Dankbaar is de taak juist niet, eene beoordeeling — en nù nog — eene beoordeeling te geven van pastoor Muré's lijdensmeditaties. Want behalve het waardeerend oordeel van pastoor v. d Akker z. g. en de aanbeveling, welke de tegenwoordige plebaan van Haarlem door zijn inleidend woord en de zorg voor de uitgave aan dit werk medegaf, zullen toch vele woorden moeielijk zooveel goeds ervan zeggen kunnen, als de enkele naam Muré erover uitroept. Daarbij is deze uitgave geen onbekende gebleven, die nu voor het eerst moet worden aangediend, en gewaagd is de veronderstelling al zeer weinig, dat reeds in de vasten van 1894 dit meditatieboek een trouwe gids voor velen geweest is, ook voor leeken, maar niet het minst voor geestelijken. Indien ik althans mag oordeelen naar hetgeen in engeren kring door mij werd opgevangen, dan durf ik zonder vrees voor tegenspraak wel verzekeren, dat hetgeen ons katholieke volk in de ijverig bezochte vasten meditaties verleden jaar gesticht heeft, dikwijls reeds toen de gedachtengang, ja het woord was van pastoor Muré. Betere lofrede op dezen arbeid kan wel niet gehouden worden, en zoodoende wordt het voor mij een zeer licht te verdedigen stelling, dat de meditaties van Muré voor onze katholieke kanselredenaars een kostbare aanwinst heeten mogen.

't Is waar, de oogst, op dit veld der gewijde welsprekendheid binnengehaald, lag niet als het graan in Egypte's voorraadschuren opeengetast, en van hetgeen op de katalogen der boekverkoopers allerminzaamst onder de rubriek van lijdensmeditaties werd aanbevolen, al kon het ook breede planken in een behoorlijke bibliotheek vullen, was er niet zoo bijster veel, wat dienen kon, ik zeg niet tot eigen stichting, maar als bruikbaar materiaal en navolgenswaardig model voor wie geroepen was, de „vasten-meditaties" te houden. Een eigenaardig genre, die „vasten-meditaties". En te oordeelen naar de schaarschte van modellen uit den vreemde, eene plant, die met voorliefde op onzen vaderlandschen grond werd gekweekt; maar die daar dan ook breede wortelen in den bodem geslagen heeft en

rijke bloesems en vruchten steeds voortbrengt. Waar immers, waar worden die meditaties aangekondigd, en ziet men niet op het bepaalde uur, en soms lang te voren, in de ruimte onzer kerken de geloovigen zich tot dringens toe verzamelen, om daar met alle aandacht en in ademlooze stilte, dikwijls een vol uur en nog langer, te luisteren naar de voorstelling dier lijdensgeschiedenis, die hoe bekend ook en hoe menigwerf ook herhaald, toch immer nieuwe aantrekkelijkheid biedt en nieuwe aandoeningen in de christelijke ziel wakker roept. En waar is de priester, die eenmaal belast om de meditaties te houden, niet met geestdrift deze taak aanvaardt, gaarne al zijn zorgen daaraan wijdt, maar dan ook van zijn apostolischen arbeid zelden overvloediger en duurzamer vruchten mag aanschouwen!

En hoe zal het anders kunnen? Is Christus, van de aarde opgeheven, volgens Zijn eigen goddelijk woord, niet het beweegpunt, waarheen al wat er edel is in 's menschen ziel, zich onweerstaanbaar voelt heengetrokken? En hetzij de katholieke kunstenaar op het panorama-doek in lijnen en tinten ons den berg van smarten voor oogen voert, hetzij het Beiersche bergvolk met kinderlijk geloof en devotie zijn passiespelen viert, of dat het bezielde woord van den priester de aandoenlijke tafereelen van Golgotha aan het katholieke volk voorstelt, bij het kruis van Christus moet de onverschilligheid wijken, daar moeten vonken spatten uit den hardsten steen, daar moeten ook uit den dorren grond tranen van berouw en liefde noodzakelijk opwellen. Die tegenstelling van onschuld en lijden, van schijnbare zwakheid en allesoverheerschende majesteit, die liefde en die ondankbaarheid, dat toppunt van goedheid, die afgrond van boosheid, die strijd tusschen goed en kwaad, die twee legers, vóór en tegen Christus, die beide reeksen ter rechter- en ter linkerzijde, van Heiligen de eene, beginnend bij den goeden moordenaar en zich verheffend tot de Heilige Moeder van Smarten, van boosdoeners de andere, uitgaande van den verworpeling aan Jesus' zijde en afdalend tot den ongelukkigen Judas..! Waar werd ooit een drama aanschouwd of uitgedacht, zoo grootsch, zoo aandoenlijk, zoo waar en sprekend, als het tooneel, wat de lijdensmeditaties ons bieden? Een drama, dat, al gingen ook eeuwen over dien eersten Goeden Vrijdag heen, toch niets aan actualiteit verloren heeft: Christus aan Zijn kruis is ons nog even na als aan het volk van Jerusalem; nog altijd is Hij de uitverkoren Koning of de verworpen

Messias; haat en liefde leven voort; en de personen van Calvarië zijn de typen, waarin vriend en vijand van Jesus eigen trekken en eigen gevoelens noodzakelijk moeten herkennen.

Is het dan geen voorrecht te noemen, als op een terrein, waar zooveel te winnen is, ons de te ontgraven schatten worden aangewezen met de duidelijkheid en zekerheid van een gids als pastoor Muré? Wie toch was meer dan hij de aangewezen persoon, om de lijnen te trekken en practisch de wetten te formuleeren, die tot vaste norm voor onze „echt Hollandsche meditaties" worden konden? Muré, die in de bijbelstudiën geleefd had, wiens stalen geheugen bij de behandeling der lijdensgeschiedenis nooit te kort schoot, de minste bijzonderheid van profetie of voorafbeelding niet onopgemerkt liet ontglippen, geen enkele moeielijkheid deed voorbijzien? Hij, wiens scherpe blik en doordringende geest, wiens besliste en zelfbewuste wil te beschikken had over het onwaardeerbaar talent, om helder en kantig weêr te geven al wat hij in zich had opgenomen? Hij, die de gave des woords in hooge mate bezat, en toch niet altijd door den weinig betrouwbaren indruk van het oogenblik zich liet leiden, maar, zooals hij zelf mij meer dan eens verzekerde, zijn groote preeken en lijdensmeditaties, van het begin tot het einde, neerschreef en ad litteram voordroeg? Daarbij de man van ondervinding, de priester lange jaren met zielzorg belast, die tijdens zijn pastoreele bediening in twee belangrijke parochiën, eerst te Berkenrode, later te Leiden, met het volk en al zijne nooden in aanraking kwam, vertrouwd werd met 's werelds goed en kwaad, die al de wonden, door lijden en zonden geslagen, had gepeild, en tevens geleerd had, wat balsem en genezing van Christus' kruis kon toevloeien? Neen, evenmin als het verwondering kan baren, dat de meditaties van pastoor Muré vooral, druk bezocht en hooggeroemd werden, even begrijpelijk is het, dat reeds bij zijn leven door vele en achtenswaardige geestelijken werd gehoopt en aangedrongen, dat zijn werk door de uitgave voor meerderen toegankelijk en vruchtbaar worden zou. Als pastoor Muré er toe besluiten kon, zoo zei men openlijk, om zijn meditaties te laten drukken, dat kon een standaardwerk worden, waarnaar velen hun arbeid richten zouden.

En nu wij eindelijk de uitgave, niet meer door de, helaas! al te vroeg verstijfde hand van den schrijver, maar toch met alle piëteit door zijn vroegeren kapelaan en vriend bezorgd, in handen hebben,

mogen wij nu zeggen, dat de algemeene verwachting niet is teleurgesteld? 't Is waar, op het enthusiasme, waarmede het werk ontvangen werd, volgde aanvankelijk wel eenige bezinning. Hoe eenvoudig! ja bijna hoe gewoon! dacht men en sprak men, maar toch mooi, toch wel treffend; en men las door, en bij de volgende jaargangen [1]) groeide de belangstelling; en vooral wanneer men zelf een of ander punt in de meditaties te behandelen had, en men vergeleek dan toevallig eigen opvatting en uiteenzetting, volgorde en conclusie met het nieuwe meditatieboek, hoe daalde meestal, ondanks al de zwaarte van het tegenwicht, de schaal ten gunste van pastoor Muré! Het was degelijk, het was doorloopend goed en bruikbaar. Men moge dan niet denken aan een foudre d'éloquence, daar mogen dan geen bliksemslagen vallen uit den open hemel, die onverwachts huiveren doen en verpletteren, maar toch aangrijpend zijn die meditaties, en in klimmende spanning houden zij den nieuwsgierigen lezer en moeten zij veel meer nog het godvruchtig auditorium geboeid hebben. Het grondplan is altijd juist afgebakend, en voor zoover dit bij deze meditaties mogelijk is, ordelijk en logisch. Een eigenlijk gezegde verdeeling zult gij wel niet overal aantreffen, maar toch altijd een natuurlijken, goed geregelden gang en deelen, die goed aan elkander sluiten. Daarbij eene uitwerking, die dikwijls kan dienen als „modèle du genre". Ik zou deze meditaties wel willen vergelijken bij de heldere kristalbloemen, die bij de Januarivorst zich op mijne vensterruiten vormen: groote lijnen of takken, van verschillend maar altoos bevallig figuur, die van 't eene einde tot aan den uitersten hoek doorschieten, onderweg zich in nevenspranken verdeelen, dikwijls onverwachts, meestal op verrassende wijze, maar altoos scherp afteekenend, en hoekig en puntig tot in de kleinste bizonderheden, immer frisch, immer doorzichtig en als vonkelend diamant het licht doorlatend. Ja, maar *„omnis comparatio claudicat"*: niet zoo koud. Neen, niet zoo koud. Wie dat aan deze meditaties zou ten laste leggen, hij pleegt onrecht wetend of onwetend. En toch 't is eene beschuldiging, die gedaan werd, en die ik op gezag van ik weet niet welke onbe-

[1]) Waarom die zeven deelen? Liever had ik de meditaties in één deel uitgegeven gezien, met doorloopende nummering der pagina's, en dan tevens een korte inhoudstafel achter het werk, waar al de meditaties in de volgorde der lijdensgeschiedenis, al ware het slechts met den cukelen tekst, stonden aangegeven.

kende critici heb hooren herhalen: „weinig gevoel, naar ik hoor", of „gebrek aan sentiment", zeggen ze! Wie „ze" waren, werd er niet bij vermeld; wat soort van sentimenteele zielen dit defect het eerst ontdekten, weet ik niet, maar mannen, voor wier smaak en oordeel ik de uitspraak van geen dozijn dier scherpzinnige kunstrechters in ruil zou nemen, waren een en al verontwaardiging over zoo lichtzinnig gebazel. 't Is waar, in deze meditaties vindt gij niet het fijne en teere gevoel, wat wij in de overwegingen van den eenigen Wiseman ontmoeten; daar is niet de verrukking, die wij in de geschriften der Heiligen ontwaren; maar voor zoo hoogst ontwikkelde en fijngevoelige zielen was de arbeid van pastoor Muré niet bestemd. Niet voor priesters uitsluitend of kweekelingen des heiligdoms schreef en sprak hij; hij mediteerde niet voor kloosterlingen en asceten; maar hij werkte voor christenen, die midden in het gewoel der wereld leefden, die in de dichtste en voorste gelederen den strijd voor Christus te voeren hadden, die het kruis niet alleen in bespiegeling hadden te beschouwen, maar die als Simon van Cyrene door de volle straten, om zoo te zeggen, het hun Meester hadden na te dragen. En dezen moeten pastoor Muré begrepen hebben en uit zijn meditaties met nieuwe kracht en moed tot hun plicht zijn teruggekeerd. Overal vindt gij overtuiging en gloed, overal voelt gij een ziel, die tot zielen spreekt, en zelfs uit de zwarte letters en van de dorre bladen komt u een warmte tegen, die zeer zeker, toen de viva vox haar verhoogde, leven en bezieling moet hebben voortgebracht. Er is dan ook geen vrees: de meditaties van pastoor Muré zullen haar weg vinden. Niet alleen dat de uitgever zijn kostbare oplage spoedig zal geplaatst zien, maar meer dan een vulling in de boekerij, meer dan een completeering van den catalogus, zal dit werk voor menigen priester zijn.

Hij zal daarin zijne stof kunnen overzien; hij zal daaruit leeren, hoe hij door de behandeling van enkele punten telken jare met de hem toevertrouwde geloovigen kan opgaan tot den berg van smarte; menige treffende gedachte, vele practische wenken zal hij daar ontleenen; een grondslag zal hij daar vinden waarop is voort te bouwen, een model, wat veilig kan gevolgd worden, een woord, waarvan de echo nog lang zal weerklinken en dat, den arbeid van pastoor Muré nog voor verre geslachten vruchtbaar makend, in waarheid van hem zal doen getuigen: „defunctus adhuc loquitur".

M. A. van Zanten.

Dr. W. P. C Knuttel. De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek Tweede deel, 317 blz. 's Hage M. Nijhoff, 1894 (*f* 4.25).

Met bekwamen spoed heeft Dr. Knuttel beantwoord aan de verwachting, bij zijne lezers opgewekt, toen hij in de inleiding van het eerste deel de hoop uitsprak „in staat te zullen zijn na verloop van tijd het historisch overzicht tot 1795 te kunnen voortzetten". Dit tweede deel immers brengt zijne taak tot aan den gestelden termijn gelukkig ten einde. Om niet in herhaling te vervallen van hetgeen wij reeds in onze uitvoerige beoordeeling van het eerste deel hebben gezegd (*Katholiek* Dl. CI, bl. 405 vv.), voor ditmaal — bij wijze van aankondiging — slechts enkele zakelijke aanmerkingen.

Vooreerst wat de *waarde* van het jongste deel betreft, die stemt tot meer dan gewone dankbaarheid. Werd tot dusverre de 17e eeuw door onze kerkhistorici met duidelijke — haast exclusieve — voorliefde behandeld, de 18e bleef daarbij nogal stiefmoederlijk bedeeld. Indien ik mij niet vergis, komt aan Dr. Knuttel de primeur van zijn onderwerp toe, want vóór hem was geen noemenswaardige poging gedaan, om de katholieke kerkgeschiedenis der 18e eeuw ex professo en in haar geheel te beschrijven.

De *indeeling* van dit tweede deel is niet zoo gelukkig als in het vorige, dat volgens tijdsorde was gerangschikt. De schrijver meende nu, dat „voor de achttiende eeuw ten opzichte van den toestand der Katholieken geen duidelijk afgebakende tijdperken zijn waar te nemen". Wij zouden meenen: nog beter dan in de 17e eeuw, waarin de inwendige toestand der Katholieken zich voortdurend gelijk blijft en de indeeling hunner geschiedenis in tijdvakken zich alleen op grenzen van staatkundig-historischen aard laat baseeren, zooals Dr. Knuttel ook wijselijk gedaan heeft. Maar voor de 18e eeuw behoeft de grensbepaling niet van buitenaf te worden vastgesteld. Want eindigt met van Bijlevelt niet de lange reeks Vicarii Apostolici, die bijna anderhalve eeuw de Hollandsche Missie bestuurd hebben, en daarmede het eerste hoofdtijdperk harer geschiedenis? Na den dood van den laatsten Apostolischen Vicaris († 21, niet 10 Januari 1727) werd de zetel van het bestuur naar het buitenland verplaatst. Van toen af had een vreemdeling — de Brusselsche Nuntius, later de Vice-Superior — het oppergezag over de Hollandsche Zending in handen. Dit voorbijziende, heeft onze schrijver

zijn stof zonder objectieven maatstaf ingedeeld, en wij krijgen dus een indeeling zonder aaneengesloten volgorde. Vandaar dat de zeven hoofdstukken willekeurig zijn gekozen en saamgesteld, en dat alleen het laatste hoofdstuk over den Patriottentijd een redelijke plaats inneemt.

De *inhoud* dier zeven hoofdstukken kan hierin worden saamgevat, dat zij een gedétailleerd overzicht geven van de wettelijke maatregelen, zooals die in de 18e eeuw tegen de Nederlandsche Katholieken zijn genomen en uitgevoerd. Zij beschrijven dus enkel den „toestand", voorzoover deze beheerscht werd door de anti-paapsche dwangwetten; geenszins echter den toestand, op zichzelf beschouwd. Beter dan in het eerste deel, heeft de schrijver zich nu tot zijn eigenlijk onderwerp bepaald en allerlei buiten zijn bestek vallende beschouwingen achterwege gelaten. Doch indien „dit boek slechts beoogt een legger te zijn" (*Inleiding*, Dl. I), dan kan ook het eerste hoofdstuk, over *De scheuring onder de Nederlandsche Katholieken*, veilig gemist of althans tot een enkele bladzijde ter noodige orienteering ingekort worden. Zeker behoefde onze schrijver niet door de regels duidelijk te verstaan geven, dat zijn sympathieën sterk overhellen naar de „oud-Roomsche clerezij". Waaraan anders is het toe te schrijven, dat aan „het Utrechtsche kuddeke" herhaaldelijk de voorrang wordt verleend in een werk over *de* Nederlandsche Katholieken, die bovendien een verpletterende meerderheid uitmaakten tegenover het handjevol „refractarii"? (Omstreeks 1720 bedraagt het aantal der katholieke geestelijken, behalve de kapelaans, 396, terwijl de Oud-Roomschen er niet meer dan zeventig opgeven; vgl. bl. 34, 39, 155.) En dan, de alles behalve onpartijdige, soms flauwe opmerkingen over het Jansenisme, in verband met de pauselijke onfeilbaarheid! Zulke afgestompte pijlen moest Dr. Knuttel niet op zijn boog nemen; daarmede toch kan men alleen succès behalen bij gelegenheid van een Oud-Katholiek Congres, zooals onlangs te Rotterdam werd gehouden, niet in een ernstig wetenschappelijk boek.

Hoe was dan volgens onzen schrijver de toestand der Nederlandsche Katholieken in de 18e eeuw? Onder verschillende opzichten beter en rustiger dan in de vorige. Nu dacht eigenlijk niemand hier te lande nog aan de mogelijkheid, om de uitoefening van den katholieken godsdienst *geheel* te verbieden — aldus ongeveer op blz. 188 — maar het was „de aanwas van het Pausdom", die velen met zorg

vervulde en soms nieuwe maatregelen noodig of wenschelijk (?) deed achten. „De regeering was wel genoodzaakt [!] nu en dan aan den aandrang, vooral der kerkelijken, gehoor te geven, al deed zij dat slechts noode". Nieuwe plakkaten worden hoe langer zoo schaarscher [1]), en al bleven de reeds bestaande ook naar de letter van kracht, zij werden toch met veel minder gestrengheid dan in de 17e eeuw uitgevoerd (vgl. bl. 67); ja met bijna officieele oogluiking wordt de overtreding ervan toegelaten.

Maar of daarom de toestand der Katholieken destijds als „zeer dragelijk" mag geprezen worden? (bl. 204 en 270.) Daartegen pleiten toch al te sterk verschillende strafbepalingen, welke Dr. Knuttel zelf als onnoodige en kleingeestige plagerij afkeurt, — gebeurtenissen ook als de verbanning van de Cock en van Bijlevelt, als de herhaalde weigering, om een Vicarius Apostolicus toe te laten, gebeurtenissen, welke door niets gemotiveerd zijn, wanneer men bedenkt, dat aan de Oud-Roomsche Clerezij wèl vergund werd, haar eigen bestuursmannen te hebbben en zulks openbaar onder bisschoppelijke titels, die vroeger bij de Katholieken steeds zorgvuldig bedekt moesten blijven. — Daartegen spreekt te luide de geloofsijver der Synoden, die geen enkele kans lieten voorbijgaan, om den fellen papenhaat der predikanten te luchten, en die telkens met ellenlange klachten over „den aanwas van het Pausdom" bij de Hoogmogende Staten kwamen aandragen. Het minste of geringste was voldoende, om die Eerwaarde Heeren in vuur en vlam te zetten, alsof het gansche vaderland gevaar liep, onder het slavenjuk van Rome te geraken. En „bij het grauw, dat ten opzichte der Roomschen zeer achterdochtig bleef" (bl. 198), vonden de predikanten altijd gereede helpers in overvloed tot een heftige campagne van smaad en vervolging tegen de Katholieke medeburgers. — Ten sterkste eindelijk spreken de menigvuldige geldafpersingen, waaraan de Roomschen voortdurend, tot aan het *einde* toe der 18e eeuw, van overheidswege blootstonden. Men zie slechts in *Bijlage K* de lijst der recognitiegelden door de Katholieken in Holland betaald omstreeks 1786. Daaruit komt een totaalsom van ruim zeventien duizend gulden, wel te verstaan alleen over de beide kwartieren van Holland, voor niet meer dan één jaar,

---

[1]) Zie *Bijlage L*, chronologische lijst van plakkaten enz., welke toch nog zes bladzijden beslaat..

enkel van recognitiegelden, wier bedrag toen reeds aanmerkelijk verminderd was. En behalve de eigenlijke recognitiegelden, d. w. z. de vaste jaarlijksche bedragen, die aan verschillende ambtenaren moesten worden opgebracht, bestonden nog verschillende andere knevelarijen. Zoo b.v. „de admissiegelden, vrij belangrijke sommen, die gestort moesten worden bij de komst van een pastoor of kapelaan. Dan moest rijkelijk geofferd worden als men een nieuwe kerk bouwen of een bouwvallige opknappen wilde. Verder wisten de ambtenaren er hun voordeel mede te doen, indien de Roomschen zich aan de een of andere overtreding der plakkaten hadden schuldig gemaakt. Een dergelijk misdrijf moest met zware boeten goed gemaakt worden om erger te voorkomen" (bl. 208). — Ziedaar een geregeld systeem van uitzuigerij op groote schaal en met een aanmatigend air, alsof dat alles zóó en niet anders behoorde. De Katholieken moesten immers voortdurend er aan herinnerd worden, „hoezeer zij van de regeering afhankelijk waren, en dat iedere vrijheid, die hun gelaten werd, als een gunst moest worden beschouwd" (bl. 220).

Als één uit de vele treffende staaltjes zij hier aan bovengenoemde lijst ontleend hetgeen Woerden betaalde, zegge aan recognitiegeld jaarlijks: *f* 70; daarenboven toen aan den pastoor een kapelaan is toegestaan: *f* 500; toen de kerk vergroot moest worden: *f* 700 en drie gouden rijders aan den substituut-baljuw (bl. 308).

Doorslaande redenen, naar ons voorkomt, meer dan genoeg, om den toestand onzer voorouders in de vorige eeuw bij lange na niet als „zeer dragelijk" te prijzen en om ons gestemd te voelen tot andere gewaarwordingen dan van dankbaarheid jegens al die Hoogmogende en Edelmogende Heeren voor de brokjes genadebrood van vrijheid, die zij ons goedgunstig toewierpen, maar..... lieten opwegen tegen het klinkklare goud der in alles ten achtergestelde Roomschen.

En toch — indien wij aan onzen schrijver eene tendenz mogen toeschrijven — zulke gevoelens van welwillendheid op te wekken schijnt wel de *strekking* van zijn werk te zijn. Dr. Knuttel zegt in de *Inleiding*, zich van polemiek met zijn katholieke beoordeelaars te willen onthouden. Hij verzekert ook, dat het zijn bedoeling niet geweest is, om de taak van advokaat, die verzachtende omstandigheden bepleit, op zich te nemen. Toch schroomt hij „niet te verklaren, dat waar katholieke schrijvers steeds ongevraagd de rol van Openbaar Ministerie

op zich nemen en met schrille kleuren de in de acte van beschuldiging bedoelde feiten afmalen, het nuttig kan zijn om als de advokaat, over wien Dr. Brom schrijft, eens te onderzoeken, wat er eigenlijk waars is in die beschuldiging".

M. a. w. Dr. Knuttel had wel niet de *bedoeling*, maar vindt het toch een nuttig werk, als de bedoelde advokaat, verzachtende omstandigheden te bepleiten. En voor wie? Voor de edelaardige makers der plakkaten. Want dezen worden „met schrille kleuren" beschuldigd en nog wel beschuldigd door de Katholieken, die „ongevraagd de rol van Openbaar Ministerie op zich nemen".

Wie denkt hier niet aan de fabel van den wolf en het lam? Met recht mocht professor Blok in *De Spectator* tegen Dr. Knuttel aanvoeren: „Zoo wordt ten slotte de mishandelde schuldig aan misdadig verzet tegen dengene, die hem afranselt". Immers, worden op die manier de rollen niet omgekeerd? Wanneer bij een geschiedbeschrijving der plakkaten de schuld ervan wordt geworpen op de Katholieken zelf, met argumenten als deze: de regeering moest wel zoo optreden uit zelfbehoud, want de Roomschen waren „staatsgefährlich" en verdienden niet beter, maar toch werden ze met alle mogelijke zachtheid behandeld — wie zijn het dan, die voor de mishandelde partij moeten doorgaan? Daarom, al erkennen wij Katholieken ook gaarne — en waarom niet? schromen wij niet evenzeer onverdiende blaam te werpen op het verleden van ons dierbaar vaderland? — al erkennen wij gaarne, dat het gezond verstand, dat volgens het *Bezadigd woord* van Broere onzen Nederlandschen volksaard „zoo kalm en bedaard, zoo bezonnen en practisch" houdt, de makers en uitvoerders der plakkaten doorgaans heeft behoed voor zoo ergerlijke buitensporigheden, als gelijktijdig de geloofsvervolging in andere landen er bij menigte beging, — één plicht zoowel van waarheidsliefde als van piëteit mogen wij daarbij toch nimmer vergeten. Den plicht namelijk, om waar het nood doet, met wijlen Alberdingk Thijm [1]) krachtig te protesteeren tegen de naiveteit en soms erger, waarmede men ons wil doen gelooven, „dat het onrecht in de laatste drie eeuwen aan onze zijde is geweest".

Dr. G. Brom.

---

[1]) In zijn brief aan da Costa A° 1852, *Studien* (1892, bl. 240).

Oorkondenboek van Groningen en Drenthe. Afl. I 4°. imper. 120 blz. Groningen, J. B. Wolters, 1895 (*f* 4.90).

In September van het afgeloopen jaar, toen de Groninger hoogeschool haar 56e lustrum en de burgerij het derde eeuwfeest der Reductie vierde, werd meteen het Provinciaal Groningsch Museum plechtig ingewijd. Een statig en sierlijk gebouw in oud-Hollandschen stijl, dat binnen zijn ruime zalen de, helaas! schaarsche overblijfselen van Groninger kunst en oudheid, nu in tijdsorde gerangschikt, met zorgvuldige piëteit bewaart.

Wat reeds voor het monumentaal verleden van Groningen gelukkig werd volbracht, is nu ook begonnen voor deszelfs *geschrevene* historie: in passende verzameling al haar overblijfselen uit den voortijd bijeen te brengen. Dezer dagen namelijk verscheen de eerste aflevering van het *Oorkondenboek voor Groningen en Drenthe*. Als een klinkende aanbeveling staan op het titelblad de namen der bewerkers vermeld: Prof. Dr. P. J. Blok, Mr. J. A. Feith, Mr. S. Gratama, Prof. Dr. J. Reitsma en Mr. C. P. L. Rutgers. Waar vijf zulke in de geschiedenis van hun gewest doorkneede mannen eendrachtig samenwerken, daar mogen zeker aan hun gezamenlijken arbeid hooge eischen worden gesteld. Wat men niet ten onrechte van hen verwacht, is werk van den eersten rang.

Op weinig of geen wetenschappelijken arbeid past zoo juist als op een Oorkondenboek het ofschoon pedante, toch rond eerlijke woord van Horatius: „Odi profanum vulgus et arceo". Want een Oorkondenboek is volstrekt niet bestemd voor het groote publiek; slechts de afgesloten kaste der vakmannen zoekt erin wat van hare gading is. En slechts aan dien beperkten kring is het samenstellen van een Oorkondenboek behoorlijk toevertrouwd. Vooral bij den tegenwoordigen stand der historische wetenschap, die er steeds klemmender nadruk op legt, dat de uitgever van oude bescheiden zijn werk niet anders verrichte dan onder een drievoudige voorwaarde: hij moet zooveel mogelijk *volledig*, altijd en overal *betrouwbaar*, en telkens, wanneer de gave van onderscheid te pas komt, *oordeelkundig* zijn. Of het gemakkelijk is, aan dezen eisch geheel te voldoen? Men denke hier aan het algemeen erkende feit, dat in ons land nog geen enkele belangrijke verzameling van gedrukte oorkonden de boven gestelde voorwaarden naar behooren vervuld heeft. Om niet te spreken van het *Groot charterboek der graaven*

van Holland door F. van Mieris, noch van het *Groot placcaat- en charterboek van Friesland*, die als verouderd reeds in onbruik zijn geraakt, — zelfs het vernieuwde en onder menig opzicht verbeterde *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, door wijlen den algemeenen rijks-archivaris van den Bergh bearbeid, haalde zich een zeer hoffelijke, maar tevens zeer geduchte afstraffing van prof. Fruin op den hals. En het door baron Sloet met evenveel kennis als zorg bewerkte *Oorkondenboek van Gelre en Zutfen* laat toch op het stuk van elk der drie genoemde voorwaarden niet weinig te wenschen over.

Daarom is het *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, dat aan de samenwerking van verschillende geleerden zijn aanzijn dankt, een allerheugelijkste verschijning. Veel beter toch dan bij het werk van één enkele zal men bij de som van hun onderling vergeleken en gecritiseerden arbeid staat kunnen maken op volledigheid, betrouwbaarheid en juistheid van oordeel. Nu mag eindelijk ten onzent een *mustergültiges* Oorkondenboek worden verwacht.

De geachte bewerkers zeggen in hun kort woordje vooraf, dat eerst „bij de laatste aflevering eene inleiding zal gevoegd worden, waarin rekenschap zal worden gegeven van de gevolgde methode van uitgave, in het algemeen van de wijze, waarop bij de bewerking van het Oorkondenboek gehandeld is". Deze beginselen zullen ongetwijfeld wèl gewikt en gewogen zijn. Vóórdat ze ons in de beloofde *Inleiding* breedvoerig zijn uitgelegd, reeds een oordeel uit te spreken, zou daarom minstens voorbarig moeten heeten. Doch nu, zonder officieelen wegwijzer, gelijk men in de eerste afleveringen de lange reeks oorkonden doorloopen moet — deze aflevering begint met de achtste en eindigt met n°. 176 in de laatste helft der dertiende eeuw — nu geraakt men al te vaak in moeielijkheid en in twijfel, of wel in allen deele het rechte spoor gevolgd is. Onwillekeurig neemt men bij het naslaan zijn potlood ter hand, om vraagteekens te zetten achter plaatsen, waaromtrent men zoo gaarne opheldering zou wenschen en..... zich zelven niet geven kan. Zou het daarom niet de voorkeur verdiend hebben, indien reeds vooraf de algemeene en voornaamste regelen, welke bij de uitgave gevolgd zijn, waren opgezet? Die met redenen toe te lichten, had dan gevoegelijk later in de besluitende *Inleiding* kunnen volgen.

Al onthoud ik mij dus van eigenlijk gezegde critiek, het zij toch vergund, enkele mijner vraagteekens voorloopig in bedenking te geven.

Ze betreffen uitsluitend de gevolgde *methode* van uitgave. Verondersteld wordt, dat voor het *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe* ook in acht zijn genomen de „bepalingen over de uitgave van handschriften", die het „Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht" eenige jaren herwaarts dringend heeft aanbevolen. Doch waarom zijn de geleerde bewerkers dan zoo uiterst spaarzaam met hun mededeelingen omtrent de oorkonden zelve, die zij in het licht geven? Dit begrijpt men te minder, als men ziet, dat overigens zeer onbekrompen met het afdrukken van den tekst, met de vermelding van varianten, met aanteekeningen enz. wordt te werk gegaan.

Voorcerst kon meer uitvoerigheid worden verlangd in de aanwijzing der *handschriftelijke* bronnen. Meermalen wordt enkel naar een gedrukt Oorkondenwerk verwezen, zonder dat men iets wijzer wordt omtrent de hoogst gewichtige vraag, of het betreffende stuk nog in origineel voorhanden is dan wel in afschrift, en waar de authentieke bron berust. Zoo bijv. in n°. 33, 38, 65, 136—138 en andere. Bij n°. 155, 158 en 164 zijn wel eenige bijzonderheden omtrent de zegels der oorspronkelijke stukken aan Wilmans en Friedländer ontleend, doch er wordt verzwegen, *waar* die origineelen te vinden zijn. Ook wanneer de handschriftelijke bron vermeld wordt, zijn de inlichtingen niet volledig. Bijv. in n°. 3 vraagt men: wat en waar is het *Cart. Werth.?* In n°. 4 en 5 hetzelfde omtrent de *Werden. Heberolle;* in n°. 27 dito aangaande het *Registrum bon. Steenwick*, te dikwijls om op te noemen; evenzoo betreffende het *Cartul. van Dikninge.* Op veel andere, ja de meeste plaatsen wordt toch het domicilie der handschriften wèl opgegeven. Is op dit punt een regel gevolgd of niet?

Nog zuiniger zijn de mededeelingen omtrent het reeds elders *gedrukte* materiaal. Eenvoudige aanhalingen als: *„naar Friedländer"* maken geenszins het toevoegsel overbodig: *Ostfriesisches Urkundenbuch.* Op dezelfde sobere, maar niet duidelijke manier wordt herhaaldelijk verwezen naar Lacomblet, van Mieris, van den Bergh, Sloet enz., allen auteurs, die toch meer dan één werk op hun rekening hebben. Een alphabetische lijst der aangehaalde boekwerken met volledigen titel zou aan het slot niet ondienstig zijn, om deze leemte aan te vullen.

In § 13 der Utrechtsche bepalingen wordt bovendien, niet boven, maar *onder* den tekst der oorkonde, verlangd „een opsomming der

boeken, waarin de oorkonde reeds gedrukt, in regest medegedeeld of uitvoerig besproken is".

De geachte bewerkers hebben toch niet bedoeld, die opsomming *kompleet* te maken? Met hun groote belezenheid zouden zij dan veel meer boekwerken hebben opgesomd. Vermoedelijk wilden zij alleen *de voornaamste* vermelden. Doch waarom? En waar is in dat geval de grens? Standaardwerken als de *Regesta Pontificum Romanorum* van Jaffé en Potthast, als de *Regesta Imperii* van Böhmer behooren zonder twijfel tot de voornaamste. Ze kunnen beschouwd worden als de registers van den burgerlijken stand, waarin de pauselijke en keizeroorkonden, tenminste wat haar datum en echtheid betreft, geverifieerd en niet zelden gelegitimeerd moeten worden. In Duitsche uitgaven neemt men van deze standaardwerken zooveel notitie, dat zelfs als een bijzonderheid het: „fehlt bei Potthast, resp. bei Jaffé," niet vergeten wordt. In het *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe* worden nochthans de beide *Regesta* dikwijls verzwegen.

Bijv. n°. 97 is een bulle van algemeene strekking voor de Johannieten. Omdat er in het rijks-archief te Groningen een *Vidimus* van bestaat, wordt — royaal genoeg — de gansche tekst afgedrukt. Men zou daarom in den waan komen, dat het een nieuw ontdekt en voor het eerst uitgegeven stuk is. Want men verneemt volstrekt niet, dat deze bulle synoniem is met Potthast 10648, welk nummer precies overeenkomt met een vroegere gunstverleening, ook door paus Gregorius IX gedaan op 9 April 1231 (Potthast 8701).

Schade dus voor de volledigheid, maar somtijds ook voor de vertrouwbaarheid. Zoo in n°. 58, dat volgens hier te lande gedrukte bronnen op het jaar 1216 wordt geplaatst, doch abusievelijk, gelijk reeds het *Bullarium Trajectense* n°. 60 aanstipte en Potthast 4981 duidelijk uitwijst.

Met een enkel woord nog een paar vragen.

Waarom wordt nergens boven het regest de plaats aangewezen, vanwaar de oorkonde gedateerd is? Waarom niet geregeld (bijv. in n°. 72) de naam ingevuld van den hoofdpersoon, aan wie zij werd gericht? Waarom in n°. 38 niet de beginwoorden der pausbulle vermeld en daar niet volgens het origineel geciteerd, maar geput uit een tweedehandsche bron? Waarom staan bij de — tusschen twee haakjes zeer gelukkig uitgevoerde — facsimile's der Drentsche zegelen de betreffende jaartallen wèl, maar bij die van Groningen niet opgegeven?

Ziedaar verschillende kleine bezwaren, welke de beloofde *Inleiding* wellicht nog theoretisch kan ophelderen, maar die zeker in de volgende afleveringen ook practisch kunnen vermeden of weggeruimd worden. Alleen met die bedoeling werden mijne vragen geopperd, geenszins om afkeurende critiek uit te oefenen. Daarvoor heeft het *Oorkondenboek voor Groningen en Drenthe* te veel uitnemende eigenschappen, die niet genoeg kunnen gewaardeerd worden. En evenmin staan mijn betrekkelijk geringe bezwaren aan de rechtmatige verwachting in den weg, dat ons nu een Oorkondenboek zal worden geleverd, hetwelk zoover menschenwerk vermag als model kan dienen bij volgende ondernemingen van dien aard. Waar zulke eminente krachten met eenparigen ijver vruchtbaar samenwerken, daar kan het beste en hoogste bereikt worden. Het inderdaad tot stand te brengen, dat zijn de vijf bewerkers aan hun verdienstelijke taak, aan hun eigen naam ook, verplicht.

Het *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe* zal, eenmaal gelukkig voltooid, een merkbare leegte aanvullen in de beoefening onzer vaderlandsche geschiedenis gedurende de middeneeuwen. Zulk een „Vorarbeit" immers is „bepaald onmisbaar als een hoofdvoorwaarde voor een ernstige beoefening onzer oude geschiedenis", gelijk voor eenige jaren een ten onzent hoogst bevoegd gezag zich verklaarde. Groningen, evenzoo Drenthe, komt nu hiermede gelijk aan Holland, Friesland en Gelderland en maakt aldus de serie oorkondenboeken voor ons land boven den Moerdijk *bijna* kompleet.

Evenwel niet geheel en al, want Utrecht ontbreekt nog: Utrecht in den staat zijner middeneeuwsche verdubbeling, als Beneden- en Bovensticht. Hier komt het woord andermaal toe aan onzen zooeven aangehaalden zegsman: „Terwijl zelfs in alle drie de overige gewesten, waarvan men een zelfstandig Oorkondenboek verwachten mag, reeds de hand aan een tweede editie der verouderde charterboeken is geslagen, werd in Utrecht nauwelijks met de voorbereiding een begin gemaakt. Zeer betreurenswaardig! Immers de geschiedenis van dit gewest — de kern, waaruit de andere gewesten zich grootendeels ontwikkelden, — mag de schakel heeten, waardoor de lotgevallen dier gewesten in de middeleeuwen onderling verbonden waren". Doch nu Groningen zóo goed voorgaat, vertrouwen wij, zal Utrecht niet lang meer op zich doen wachten, en dan zullen allicht „de laatsten nog de eersten zijn".

Want reeds is Groningen, met Drenthe zusterlijk vereenigd, de overige provinciën voorbijgestreefd, wat betreft den wetenschappelijken aanleg van het nieuw begonnen Oorkondenboek; en wat de technische uitvoering aangaat, vooral niet minder. De firma Wolters schijnt er een eer in gesteld te hebben, deze uitgave te bezorgen en daarvan een prachtwerk te maken, Groningen's rijk verleden en bloeiend heden alleszins waardig. Een krachtige pit, veelbelovend voor de toekomst, zit er in het volk, dat zijn verleden eert. Welnu, Groningen ver afgelegen in het Noorden, maar „geenszins de geringste onder Juda's steden" in ons vaderland, heeft getoond zijn verleden in hooge eer te willen houden. Als een monumentaal bewijs wekt reeds het Groningsch Museum onze bewondering: het pendant daarvan zal voor de *geschrevene* historie dit nieuwe Oorkondenboek zijn. Moge dan *ad multos annos* Groningen bloeien en groeien gelijk voorheen!

Dr. G. Brom.

NIEUWE UITGAVEN.

Psalmorum in prima, tertia, sexta et nona necnon in vesperis et completorio occurrentium analysis deprompta ex opere celebri R. P. Thomae Le Blanc S. J. a C. de Bruyn Vicario Begginagii. Typis mandavit F. H. J. Bekker, Amstelodami, 1894 (In slap linnen *f* 0.75). De ietwat lange titel was noodig om het doel van den eerw. bewerker en den inhoud van het gulden boeksken aan te geven. Wij houden ons overtuigd, dat de ijverige kapellaan van het Amsterdamsch Begijnhof de geheele geestelijkheid aan zich verplicht heeft door dit werkje voor iederen geestelijke verkrijgbaar te maken. Men mag het klein noemen, maar als rijk aan leering dient het geprezen. Het leert den vollen inhoud en den diepen zin der schoone Psalmen, welke een voornaam gedeelte van des priesters dag-getijden uitmaken; het helpt om aandachtig en godvruchtig het kerkelijk officie te bidden; het is een sleutel, waarmede de schatten van opwekking en van onderricht, in de diepzinnige lofliederen van den Koninklijken Zanger uitgedrukt, worden gevonden. De lezer voelt zich al hooger en hooger opgevoerd tot de beschouwing van Gods volmaaktheden of volkomener ingelicht in de kennis der goddelijke geboden, naar gelang de Psalmen den lof des Heeren bezingen of den godvruchtige wijzen op de verplichtingen, welke hij tegenover zijn Schepper te vervullen heeft. Kortom: in dezc aan den beroemden en geleerden Pater Le Blanc S. J. ontleende *Analysis Psalmorum* vinden wij wat den geest verlicht en het hart verwarmt. Onze hartelijke dank zij daarom aangeboden aan den Weleerw. Heer C. de Bruyn voor het genot, dat zijne eerste pennevrucht ons geschonken heeft en aan allen belooft, die hem in zijne stichtende en leerzame overwegingen willen volgen. Eene verdiende hulde zij ook gebracht aan de bekende Firma F. H. J. Bekker voor de uitmuntend nette wijze, waarop zij een schoon werkje in het licht heeft

gezonden. Alles, papier, letter, vorm en uitvoering zijn in overeenstemming met den treffenden inhoud van het *Manuale clericorum*.

H. R.

Het Jansenisme. Eene vrucht van het Oud-Katholiek Congres, gehouden te Rotterdam in Augustus 1894, *geproefd en beoordeeld* door J. G. H. C. Essink, Kanunnik en Plebaan van de Metropolitaankerk te Utrecht (Utrecht, Dekker en van de Vegt, 1895). Dit werkje wil blijkbaar onder de oogen komen van de aanhangers der oude Utrechtsche scheuring, om diegenen vooral, die te goeder trouw verkeeren — en wie weet, hoevele dezen zijn — aan 't verstand te brengen, van welk gehalte de mannen zijn, die zich in de laatste jaren aan het hoofd der zoogenaamde „Oud-Katholieke beweging" geplaatst hebben. Het bevat een beknopte behandeling eener door Dr. Reinkens op het jongstleden Oud-Katholiek Congres gehouden redevoering, die — zeker bij wijze van model — aan vele R. K. geestelijken werd toegezonden. Achtereenvolgens gaat de Hoogeerw. Plebaan der Utrechtsche metropolitaankerk na, welke mate van verwaandheid en trotschheid den redenaar moet bezielen, om dingen te zeggen, zooals hij gedaan heeft, en hoe hij onder schijn van wetenschap en belezenheid de grofste dwalingen, den meest tastbaren onzin aan den man brengt. Hij besluit, met de Oud-Katholieken aan te raden, hun historischen naam van *Jansenist* te behouden: een naam, die althans meer symphatie opwekt dan de thans door hen aangenomene, een naam ook, die hen van verdere afdwalingen kan afhouden, en hun misschien eenmaal den terugkeer tot de Moederkerk mogelijk zal maken.

Het werkje is wèl geschikt, om menigeen onzer afgedwaalde broeders tot nadenken te brengen. Moge dit doel van den Hoogeerw. Schrijver bereikt worden.

G.

Onder de vruchten, die de vaderlandsche letteren ons in den laatsten tijd aanboden, greep de hand allereerst naar twee bundels, een in poëzie en een in proza, beide geteekend met de namen van meesters, die in deze negentiende eeuw de eer onzer katholieke letteren niet enkel in onzen eigen kring, maar bij allen in ons vader-

land en ver buiten zijn enge grenzen hebben gehandhaafd en verbreid.

De *Verspreide Gedichten* van J. A. Alberdingk Thijm (1841—1889) zijn door de goede zorgen van den Heer J. F. M. Sterck in een bundel verzameld en uitgegeven bij de welbekende firma, die steeds door den naam C. L. van Langenhuysen blijft voeren. Wie begroet in dezen fraaien bundel niet met vreugd menig bekende van ouds? Wie vindt daar geen gedichten, die in de herinnering hun scherpe omtrekken verloren hadden, met vernieuwde genieting in hun oorspronkelijken vorm terug? Wien is het geen lust met volle hand te putten uit dien schat van vernuft, van edel en veredelend gevoel, van dichterlijke schoonheid in zoo verscheiden vorm? Doch wij zullen de gedichten zelven niet opnieuw gaan prijzen. Het zij genoeg te erkennen, dat hier een zorgzame en voortreffelijke keuze is gedaan. Niet alles, wat de meester met vorstelijke mildheid „verspreid" had, is opgenomen. Gedichten van meer persoonlijken aard, aan familieleden of vrienden, werden van dezen bundel uitgesloten, ook omdat zij reeds afzonderlijk voor den engeren kring der intimi zijn bijeengezameld, een hoogst aanbevelenswaardig voorbeeld, dunkt ons. Maar wat hier verzameld is beantwoordt volkomen aan het doel, namelijk om een historiebeeld te geven, dat wel niet op volledigheid aanspraak maakt, maar toch karakteristiek is zoowel voor den dichter zelf als voor zijn tijd. Inderdaad zóó is het. In bijna onafgebroken reeks zien wij de jaartallen eener halve eeuw als merk geplaatst bij verspreide gedichten van J. A. Alberdingk Thijm, waarin zich de ontwikkeling van zijn hooge dichterlijke begaafdheid afspiegelt, en die tevens getuigenis afleggen, hoezeer de dichter al dien tijd medeleefde met zijne Kerk en met zijn Vaderland; welk een oprecht Katholiek Nederlander hij was; een Nederlander, die voor zijne gehechtheid aan vaderland en vorstenhuis een hoogere wijding vond in zijn katholicisme, maar nooit voor iets ter wereld zijn blazoen *„Nil nisi per Christum"* omlaag heeft willen halen. Een fraai portret luistert de uitgave op, en er is zooveel eigenaardig artistieke zorg aan de uitgave besteed in den geest van Alb. Thijm zelf, dat zij ook daarom een monument van eere mag heeten.

C.

Niet in poëzie deze maal, maar in hoogst eigenaardig gestempeld proza is de rijkdom vervat, die Dr. Schaepman ons in de „tweede

reeks" van *Menschen en boeken* (Utrecht, Wed. J. R. van Rossum, 1894) aanbiedt. Hier is het den meester zelf — Gode zij dank! — vergund, opstellen, die jaren geleden aan het tijdschrift *Onze Wachter* een eenige plaats in onze letteren verzekerden, bijeen te zamelen en er verhoogde belangrijkheid aan te geven door een nieuwe inleiding. Ook dit belang is niet enkel van letterkundigen maar tegelijkertijd van historischen aard; want: „il faut juger les écrits d'après leur date" geldt natuurlijk ook van de zooveel later gedateerde inleiding. Nieuwe bronnen zijn in dien tusschentijd geopend, en zij vloeiden niet te vergeefs voor een schrijver, die steeds verbaast door zijne belezenheid, en nog meer door de wijze, waarop hij van die belezenheid gebruik weet te maken; de altoos geestrijke toon heeft nog aan vaste zekerheid gewonnen; rijper nagedachte toont zich in de bijzonderheden van opvatting en uitdrukking. Bij het klimmen der jaren maakt van zelf het betrekkelijke der vergankelijke dingen meer indruk dan vroeger; de overtreffende trap wordt zeldzamer bij voortgezette vergelijking; waar iemand voorheen geneigd was het woordje *alles* te schrijven, zal hij later allicht *veel* voldoende achten. Met de „vlotte jaren" is ook het een en ander mede weggedreven op den wisselenden stroom des tijds; de „inleiding" erkent het uitdrukkelijk. Maar wat de blijvende waarde van deze op nieuw uitgegeven portretten en tafereelen uitmaakt, dat is de breedheid en ruimte van opvatting, die menschen en zaken niet in hun kleinheden maar in het groot weet te zien en te behandelen; dat is vooral de geestrijke manier van behandeling, die somtijds wel wat veel van den lezer vraagt of liever bij den lezer veronderstelt, maar als een frissche, van licht en gloed doortintelde stroom voortbruist, telkens verrassend door verscheidenheid van wendingen en gezichtspunten, nog meer verrassend door den bijna overstelpenden rijkdom, die zich in onverbroken volheid uitstort. Deze onbetwistbaar eigene waarde van den inhoud wordt nog verhoogd door een niet minder eigenaardig vormend vermogen over de taal, welke haar aan den rijkdom der gedachte volkomen dienstbaar maakt en voor alle schakeeringen telkens het juiste, geestrijke woord weet te vinden. Dat de stukken volkomen gelijk staan in waarde, zullen wij tegen de „inleiding" in niet beweren. Maar de opschriften naast elkander alleen reeds zijn teekenend. Joseph de Maistre, Ch. de Montalembert, Louis Veuillot, Joseph von Görres: aan weinigen is

het gegeven, het groote en edele, waar het zich op zoo uiteenloopende wijze en in zulk een verscheiden „allooi" van menschelijke eigenaardigheden — onvolkomenheden veelal — vertoont, met zooveel onbekrompenheid te huldigen en met zoo vaste hand aan de onverganke-lijke katholieke waarheid te toetsen. Wel komen de „epigonen" niet zonder kleerscheuren — of erger — weg. Maar wie zal het wraken? Een leerling als Eliseus is nog zeldzamer dan een profeet als Elias. Meestal gaat de mantel aan flarden, en wee u, als iemand met een van de lappen voor den dag komt! Juist daarom is, dunkt ons, de veelzijdigheid en ruimte van opvatting, bij onwrikbare trouw aan de katholieke beginselen, in dezen bundel des te hooger te waardeeren. — En dan de moeder van Lamartine! Waarlijk, 't is een weldaad die bladzijden nog eens te herlezen. Wat vrien-delijk stralend lichtbeeld eener christelijke moeder! Waar zij te voorschijn treedt in haar eigen licht, daar ziet men aanstonds heel de schare der „gecmancipeerden", al roemen zij op de aller-nieuwste moderne „wetenschap", in de donkerste donkerheid van den zoogenaamden „vooruitgang" geplaatst. — Maar wij mogen niet in bijzonderheden treden. Dit ééne dan: wie dezen bundel leest, hoe-danig ook zijn eigene overtuiging moge zijn, zal wel met den schrijver in opvatting kunnen verschillen, maar zeker zal hij niet kunnen ontkennen, dat bij de lezing groote gedachten, edel en verheffend gevoel in zijne ziel is opgewekt; en iemand behoeft juist St. Thomas niet te zijn, om dit de begeerlijkste vrucht van letterkundigen arbeid te achten. Moge nog menige „nieuwe reeks" van *Menschen en boeken*, zonder verdere onderbreking, het licht zien, ook nadat de reeds uitgegeven stukken volledig zijn verzameld.

C.

Naast deze twee van anderen te gewagen kan eene onheuschheid schijnen. Mogen wij naast de *Verspreide Gedichten* het bescheiden bundeltje stellen, dat Br. Florentius onder den titel *Eigen en vreemde Harp* (Nijmegen, L. C. G. Malmberg, 1894) heeft uitgegeven? Eene vergelijking zou met recht aan onvriendelijke bedoeling toegeschreven worden. Doch dit is geenszins ons plan; alleen meenen wij na de *Ver-spreide Gedichten* van Alberdingk Thijm deze eerstelingen te mogen ver-melden, omdat wij overtuigd zijn, dat de betreurde meester zelf voor de nog weifelend aangeheven zangen een goedkeurend en aanmoedigend

knikjen overgehad zou hebben. Maar, hoor ik vragen, wordt in dat bundeltje niet het een en ander gevonden, dat zonder schade onuitgegeven had kunnen blijven? — Best mogelijk; eerstelingen-bundels, lijden gewoonlijk aan zulk een „overvloed". Maar als die maatstaf ook voor proza onverbiddelijk was, waar bleef de „eeuwige pers"? En een tijdschrift staat in te nauwe betrekking tot de „koningin der aarde" om er kwaad van te spreken. In geen geval wenschen wij een zuur gezicht te zetten tegen een sierlijk uitgegeven bundeltje van doorgaans vloeiende verzen, die geen aanspraak maken op monumentale waarde, doch als een dichterlijke gave aan vrienden in het licht zijn gezonden. Welkom den zanger en *Glück auf!*

C.

Als eene merkwaardigheid hebben wij nog te vermelden, dat eene Nederlandsche novelle, uit den vreemde en in uitlandsche kleedij, tot ons teruggekeerd is met zeer loffelijke onderscheiding.

Tom und ich (Novelle von J. van Woude, nach dem Holländischen frei bearbeitet von A. Herbst. Koln, J. P. Bachem) is de titel van deze vertaling en bewerking, en wij vertrouwen, dat zij is uitgegeven met toestemming van de vaderlandsche schrijfster, die aan het pseudoniem Joanna van Woude eene gunstige bekendheid heeft bezorgd; het *Plündere den Nächsten,* dat toevalligerwijze achter op den omslag vermeld staat, zal wel niet in toepassing zijn gebracht. Geen wonder, dat het frissche, geestige verhaal bij onze oostelijke naburen opgang heeft gemaakt: het steekt zeer gunstig af bij de langwijligheid — in Hollandschen en soms ook in Duitschen zin — die aan de meeste Duitsche verhalen een zoo tragen en sleependen gang bezorgt. Origineel blijft de novelle ook in de overzetting. Reeds het allereerste begin is een verrassende afwijking van de meest gebruikelijke manier. Bovendien „krijgen ze elkander" zoo maar dadelijk zonder slag of stoot, boven eigen verwachting, in het eerste hoofdstuk het beste. Maar in plaats dat het verhaal hiermede uit is, naar romantische zede, begint het nu eigenlijk, zooals met de werkelijkheid wel zoo goed overeenkomt. En wat begint is ook geen aaneenschakeling van romantische avonturen, maar een alledaagsch levensverloop in vrij gewone omstandigheden, die echter tot het laatste toe de aandacht geboeid houden, omdat daarin met fijnen

tact de ontwikkeling van twee scherp geteekende karakters aanschouwelijk wordt gemaakt, die eerst als zij dieper dan de oppervlakte van strijdige eigenaardigheden doorgedrongen zijn, elkander werkelijk leeren vinden. De karakterontleding is nauwgezet en scherp, zonder de ziekelijke zelfbespiegeling, welke sommige der allernieuwsten tot een zoo innig vervelende muggenzifterij verleidt; er wordt niet te onpas gemoraliseerd, maar het verhaal laat een goeden zedelijken indruk achter; geestigheid is er in overvloed, maar eene geestigheid, die niet hier en daar in vuurpijlen omhoog gaat, doch het geheel met eigenaardig tintelend leven bezielt. Onder de neutrale novellen — van godsdienst is er weinig of geen spraak — kan, dunkt ons, dit verhaal aan lezers aanbevolen en beter nog aan novellen-schrijvers ten voorbeeld gesteld worden, bepaaldelijk onder dit opzicht, hoe het gewone geestig en boeiend *extra patulum orbem* kan behandeld worden.

C.

Dr. J. G. R. Acquoy. Handleiding tot de kerkgeschiedvorsching en kerkgeschiedschrijving. Kl. 8°. XI-161 blz. 's Gravenhage, M. Nijhoff, 1894 (*f* 1.50). Ziehier een beknopt en eenvoudig boekje, maar dat wij con amore aanbevelen, zoowel om zijn degelijken, hoogst leerzamen inhoud als om zijn keurig afgewerkten vorm.

Gelijk reeds de titel aangeeft, geschiedt de indeeling in twee hoofdvakken, het eerste over kerkgeschiedvorsching, het tweede over kerkgeschiedschrijving. Beide gedeelten zijn èn theoretisch èn practisch uitgevoerd op een wijze, die menigmaal den volleerden meester verraadt. Of er evenwel, zooals de schrijver meent, „tot dusverre geen handleiding als de hier bedoelde bestaat"? Ongetwijfeld, en wel geschreven door den Würzburger professor Dr. Joseph Nirschl, namelijk eene *Propädeutik der Kirchengeschichte für kirchenhistorische Seminare und zum Selbstunterrichte* (Mainz, 1888). Toch verdient allicht voor onze behoeften het werkje van den Leidschen hoogleeraar de voorkeur. Niet zelden en niet altoos ten onrechte ziet men op tegen de zeker uitvoerige, maar doorgaans overladen Duitsche leerboeken met hun „afschrikwekkend lange, ineengeschroefde volzinnen, die den geest noodeloos vermoeien en soms eerst bij herhaalde lezing de eigenlijke bedoeling van den schrijver laten doorschemeren" (*Handl.* bl. 94).

Daarentegen bezit onze *Nederlandsche Handleiding* onder meer loffelijke eigenschappen vooral deze: dat de methode uitmunt door „waarheid en klaarheid" (bl. 92); dat de inhoud belangrijk is „door degelijkheid, de vorm behagelijk door onderhoudendheid" (bl. 134); dat de stijl eenvoudig is „zonder alledaagschheid, sierlijk zonder overlading, duidelijk zonder omslachtigheid, beknopt zonder duisterheid, eigenaardig zonder gezochtheid, levendig zonder onrust, boeiend zonder overprikkeling, schilderachtig zonder schrille kleuren" (bl. 111).

Deze aanhalingen als een staaltje, welke hooge eischen Dr. Acquoy aan de kerkgeschiedschrijving stelt. Maar de Hoogleeraar weet het *facere* en het *docere* gelukkig te paren. Dit had trouwens zijn bekende en in *De Katholiek* (Dl. LXXIX, bl. 129 vv.) warm aangeprezen monografie: *Het klooster Windesheim en zijn invloed* reeds genoegzaam bewezen.

Of ons nochtans geen enkele aanmerking van het hart moet? Dat zou wel strijden tegen de onvolmaaktheid van alle menschenwerk. Toch stemmen wij niet geheel in met den beoordeelaar in de *Literarische Rundschau* (1 Sept. 1894), die met zijn overstelpende geleerdheid meerdere leemten wist aan te wijzen in de opgave van bronnen. Wie immers verwacht redelijkerwijze, dat zulk een opgave in een beknopte *Handleiding* door en door volledig zijn moet? Ook wordt hier geen nadruk gelegd op de wenschelijkheid, dat de indeeling gerangschikt mocht zijn niet enkel in twee hoofdvakken, maar deze wederom in onderafdeelingen, waarvan elke met daartoe behoorende paragrafen. En dat bij de behandeling der Tijdrekenkunde als hulpwetenschap bepaalde opgaven over het gebruik van den Paasch- en Kerststijl, van den ouden en nieuwen stijl in *ons* land ongaarne gemist worden, zij slechts even aangestipt.

Maar een aankondiging in *De Katholiek* moet vóór alles eerlijk kleur bekennen. Welnu, dan mogen we niet verzwijgen, vooreerst dat deze *Handleiding*, ofschoon bij de opgave van literatuur de katholieke geschiedwerken volstrekt niet blijven uitgesloten, in dit opzicht toch een onmiskenbare voorliefde toont voor de protestantsche. Vervolgens, dat sommige categorische uitlatingen nog al bedenking bij ons opwekten. Bijv. wanneer de bekende *Geschichtslügen*, met de Nederlandsche bewerking *Geschiedvervalsching* inclusis, eenvoudig als afschrikkend voorbeeld „van bevooroordeelde critiek door partijzucht" worden *abgefertigt* (bl. 76). Des te meer gelden onze

bedenkingen tegen hetgeen de schrijver kortweg beweert omtrent de zoogenaamde „donatio Constantini", de pseudo-Isidorische decretalen, de Honorius-kwestie, de historische onwaarde der middeneeuwsche Maria-legenden (bl. 73—76, 84), en wanneer hij den rationalist Baur op het gebied der combinatie „met eere" vermeldt (bl. 87).

Doch men vergete niet, dat deze *Handleiding* ontstaan is uit mondelinge voordrachten, op een „privatissimum" gehouden voor „meergevorderde studenten, die zich bij voorkeur tot kerkhistorici wenschen te vormen", dus waarschijnlijk voor een auditorium, hetwelk grootendeels bestaat uit jonge candidaten voor de *Hervormde Kerk*. Dan immers kan het alleen verwondering wekken, dat er van onzen kant niet meer en geen ernstiger bezwaren te maken zijn. Dit opmerkelijk verschijnsel laat zich voldoende verklaren uit den edelen waarheidszin van onzen schrijver, waardoor men, hier gelijk elders, somwijlen geneigd raakt, om in het woord van Tertulliaan: „anima naturaliter christiana", de variatie te brengen: naturaliter catholica.

Daarom nog eens, al is het niet geheel zonder voorbehoud, dit jongste werk van Dr. Acquoy zij toch onzerzijds met innige overtuiging aanbevolen. En niet slechts aan de beoefenaars onzer kerkgeschiedenis, daar het evenzeer „voor ieder, die zich tot historicus wenscht te vormen, van nut kan zijn" (*Inl.* bl. 2). Maar ook in het algemeen mag deze *Handleiding*, waarin het eigen voorbeeld de talrijke verstandige lessen en practische wenken eervol bevestigt, dringend worden aangeprezen aan een ieder, die zich wil toeleggen op de zoo moeielijke en zeldzame kunst: „l'art de faire un livre".

G. B.

LETTERLOOVER.

LOFZANGEN DER KERK TER EERE VAN DE H. FAMILIE,

IN NEDERLANDSCHE VERSMAAT OVERGEBRACHT.

BIJ DE VESPERS.

Kind Jesus, licht van Sions steê
En hoogste hoop in 't aardsche wee,
Wien liefdes lach bij elken tred
Toestraalde in 't huis van Nazareth;

Maria, door Gods gaven groot,
Die 't nooit aanschouwde heil genoot,
Te voeden aan uw reine borst,
Te omhelzen aller Heemlen Vorst;

AD VESPERAS.

O lux beata coelitum
Et summa spes mortalium,
Jesu, o cui domestica
Arrisit orto caritas:

Maria, dives gratia,
O sola quae casto potes
Fovere Jesum pectore,
Cum lacte donans oscula:

En gij, tot schuts der Moedermaagd,
Uit de oude vaadren opgedaagd,
Verkoorne, met den naam zoo zoet
Van vader door Gods Zoon begroet:

Gij, die, uit Jesse's hoog geslacht
Gesproten, 't menschdom redding bracht,
O Godsgezin, ach! hoor ons aan,
Die smeekend voor uwe outers staan.

Terwijl reeds de avond 't zonlicht dooft
En kleur en glans der schepping rooft,
Zendt nog ons hart zijn vuurge beên
Hier onverpoosd ten Hemel heen.

Tuque ex vetustis patribus
Delecte custos Virginis,
Dulci patris quem nomine
Divina proles invocat:

De stirpe Jesse nobili
Nati in salutem gentium,
Audite nos qui supplices
Vestras ad aras sistimus.

Dum sol redux ad vesperum
Rebus nitorem detrahit,
Nos hic manentes intimo
Ex corde vota fundimus.

Blijve aller deugden lieflijkheid,
In uwe woon ten toon gespreid,
In weerschijn onbesmet bewaard
Aan onzen huiselijken haard.

U, Jesus, eere te allen tijd,
Die uit de Maagd geboren zijt,
Met U zij eeuwig eerbetoon
Den Vader en den Geest geboôn. Amen.

BIJ DE METTEN.

Gods heiligdom baadt in den hellen glans
Van 't feestlicht, 't outer prijkt met krans bij krans
En geurend stijgt de wierookwolk ten trans
Tot lof des Heeren.

Qua vestra sedes floruit
Virtutis omnis gratia,
Hanc detur in domesticis
Referre posse moribus.

Jesu, tibi sit gloria,
Qui natus es de Virgine,
Cum Patre et almo Spiritu
In sempiterna saecula. Amen.

AD MATUTINUM.

Sacra jam splendent decorata lychnis
Templa, jam sertis redimitur ara,
Et pio fumant redolentque acerrae
Thuris honore.

Bekoort het ons in 't Menschgeworden Woord
Het koningsbloed, den adeldom, die gloort
Uit Davids huis en stam, met feestaccoord
En psalmtoon te eeren?

Het lust ons meer, een jubelenden toon
Te wijden aan de kleine, schaamle woon
Van Nazareth, aan 't leven, dat Gods Zoon
Zoo stil daar leidde.

Als kind gekeerd van 't rampvol ballingsoord
Aan de oevers van den Nijl, snelt Hij op 't woord
Des engels naar der oudren woonsteê voort,
Waar vreê Hem beidde.

Num juvet Summo Geniti Parente
Regios ortos celebrare cantu?
Num domus David decora et vetustae
Nomina gentis?

Gratius nobis memorare parvum
Nazarae tectum, tenuemque cultum;
Gratius Jesu tacitam referre
Carmine vitam.

Nili ab extremis peregrinus oris
Angeli dictu, propere remigrat
Multa perpessus Puer, et paterno
Limine sospes.

Voor Joseph's needrig handwerk opgeleid
Groeit Jesus op in die verborgenheid,
Aan 's vaders zij tot ieder werk bereid
Trots moeite en smarte.

„Besproeie 't zweet mijn leden, eer een vloed
„Hen overstroomt van eigen hartebloed;
„Ook door dit leed zij 's menschen schuld geboet",
Zoo spreekt zijn harte.

Vol liefde helpt de Moeder 't Godlijk Kind,
De Bruid den Bruidegom, zoo teer bemind;
Zij jubelt, wen heur zorge laafnis vindt
Voor beider plagen.

Arte, qua Joseph, humili excolendus
Abdito Jesus juvenescit aevo,
Seque fabrilis socium laboris
Adjicit ultro.

Irriget sudor mea membra, dixit,
Antequam sparso madeant cruore:
Haec quoque humano generi expiando
Poena luatur.

Assidet Nato pia Mater almo,
Assidet Sponso bona nupta; felix
Si potest curas relevare fessis
Munere amico.

Gij, Godsgezin, van zorg noch arbeid vrij,
Noch onbekend met leed, sta de armen bij,
Die worstelend met onspoeds noodgetij,
Hun jammer klagen.

Weer allen trots van hen, wien de overvloed
Zijn glansen leent, stort kalmte in elks gemoed,
En bied uw hulp den smeekling aan uw voet,
Wat leed ook dere.

U, Jesus, zij én heerlijkheid én kracht,
Die zelf op aarde ons levenswijsheid bracht,
Één met den Vader en den Geest in macht
En koningseere. Amen.

O, neque expertes operae et laboris,
Nec mali ignari, miseros juvate,
Quos reluctantes per acuta rerum
Urget egestas:

Demite his fastus, quibus ampla splendet
Faustitas, mentem date rebus aequam:
Quotquot implorant columen, benigno
Cernite vultu.

Sit tibi, Jesu, decus atque virtus,
Sancta qui vitae documenta praebes,
Quique cum summo Genitore et almo
Flamine regnas. Amen.

BIJ DE LAUDEN.

Wat heil is Nazareth geschied,
Om wien haar woon gastvrijheid biedt,
Om d' Oorsprong van de Kerk op aard,
Dien ze opkweekt en ons openbaart!

De zon wier gulden aangezicht
Den aardbol hier beneên verlicht,
Zag de eeuwen door nooit iets zoo schoon,
Zoo heilig als deze arme woon.

Hier ruischt de wiekslag menigmaal
Der boden van de Hemelzaal;
Dit heiligdom der reinste deugd
Te zien, te vieren blijft hun vreugd.

AD LAUDES.

O gente felix hospita,
Augusta sedes Nazarae,
Quae fovit alma Ecclesiae
Et protulit primordia.

Sol, qui pererrat aureo
Terras jacentes lumine,
Nil gratius per saecula
Hac vidit aede, aut sanctius.

Ad hanc frequentes convolant
Coelestis aulae nuntii,
Virtutis hoc sacrarium
Visunt, revisunt, excolunt.

Hoe willig, met wat blijden spoed
Komt Jesus 's vaders wensch te moet!
Met welk genot volbrengt de Maagd,
Wat moederplicht en teerheid vraagt!

Van de eigen liefde en zorg als zij
Verslonden, staat haar Joseph bij,
Daar duizendvoud hun 't minlijk Kind,
Der deugden Gever, 't harte bindt.

Beminnen zij elkander teer,
Voor Jesus klopt hun hart nog meer,
En Jesus' minnend harte kroont
Hun liefde, wederzijds betoond.

Qua mente Jesus, qua manu
Optata patris perficit!
Quo virgo gestit gaudio
Materna obire munera!

Adest amoris particeps
Curaeque Joseph conjugi,
Quos mille jungit nexibus
Virtutis auctor gratia.

Hi diligentes invicem
In Jesu amorem confluunt,
Utrique Jesus mutuae
Dat caritatis praemia.

Vereene de eigen liefdeband
Ook steeds ons aller hart en hand;
Zoo rijze in 't huisgezin de vreê
Ter leniging van 't aardsche wee.

U, Jesus, eere te allen tijd,
Die uit de Maagd geboren zijt,
Met U zij eeuwig eerbetoon
Den Vader en den Geest geboôn. Amen.

A. N. Mutsaers, Pr.

Sic fiat, ut nos caritas
Jungat perenni foedere,
Pacemque alens domesticam
Amara vitae temperet!

Jesu, tibi sit gloria,
Qui natus es de Virgine,
Cum Patre et almo Spiritu
In sempiterna saecula. Amen.

UIT HET DAGBOEK VAN EEN HOLLANDER IN JAPAN.

Terwijl aller oogen zijn gevestigd op den strijd tusschen China en Japan, en met spanning de reeks der overwinningen wordt gevolgd, welke een betrekkelijk klein maar ontwikkeld volk op zijn loggen tegenstander behaalt, heb ik het voorrecht ten dienste van *De Katholiek* te mogen beschikken over onuitgegeven bescheiden, welke een verrassend licht werpen over de betrekkingen van een Hollander uit deze eeuw met het nog immer geheimzinnig rijk der camelia's en chrysanthemum's.

Henri C. I. Heusken, van wiens dagboek en brieven wij ons gaan bedienen, was geboortig van Amsterdam. Na eene Noord-Brabantsche kostschool te hebben bezocht, werd hij op een kantoor in zijn vaderstad geplaatst. Wien dit leven mocht aantrekken, zeker niet den levenslustigen jongeling, die, „gezeten aan een ouden lessenaar", maar geen smaak kon vinden in „het vergelijken van een vreeselijk debet en credit". De zucht naar reizen en avonturen zat hem in het bloed; nadat zijn vader was gestorven en ook andere kantoren niet in staat bleken Heusken met zijn staat te verzoenen, kreeg hij eindelijk verlof naar Amerika te gaan. Een zwaar offer moest hiervoor gebracht worden, want zijne moeder, eene zeer godsdienstige vrouw, zag met bezorgdheid „den jongste der familie" vertrekken, en Heusken zelf gevoelde zich innig aan haar gehecht, gelijk herhaaldelijk blijkt uit zijne brieven, welke ik voor mij heb liggen. In New-York vond hij aanvankelijk niet de vervulling zijner wenschen; hij had den strijd met de Amsterdamsche cognossementen en journalen opgegeven om, door den nood gedwongen, in Amerika op nieuw denzelfden strijd aan te binden.

Twee en een half jaar bracht hij aldus in de nieuwe wereld door; ofschoon zijn dagboek slechts ter loops over dit tijdvak van zijn leven spreekt, valt daaruit op te maken, dat hij met groote moeielijkheden heeft te kampen gehad. Na vele vergeefsche pogingen om een werkkring te vinden, welke met zijne neigingen strookte, bood zich in het jaar 1855 eene gansch buitengewone gelegenheid aan.

Twee jaren vroeger was een gezagvoerder der Vereenigde Staten, de „Commodore" Perry naar Japan gestevend en had onder den invloed van zijn ontzagwekkend smaldeel een vriendschapstractaat, het verdrag van Kanagawa, met dat rijk weten te bewerken. Daarmede was de toovercirkel verbroken, waardoor Japan zich ruim twee eeuwen lang van het verkeer der overige handelsvolken had afgesloten; want, zoo wij de Hollanders uitzonderen, die onder zeer vernederende voorwaarden van het eiland Decima uit konden handel drijven, sinds de diep ingrijpende omwenteling van 1638 was het gansche rijk der Japanners voor den Christenvreemdeling onverbiddelijk gesloten [1]). Het kwam er thans op aan, dat Japan het schier afgedwongen tractaat zou ten uitvoer leggen; onderhandelingen moesten geopend worden om het duurzaam en vruchtbaar te maken; een uiterst moeielijke taak, waarvoor zoowel beleid als stoutmoedigheid werden gevorderd! De Vereenigde Staten kozen tot hun Consul en gevolmachtigde Mr. Townsend Harris, welke ten volle heeft beantwoord aan deze opdracht. Hem moest een persoon worden toegevoegd, die niet slechts als secretaris aan de onderhandelingen zou deel

---

[1]) Op den 15den April 1638 werd met behulp der Hollanders het versterkte Farunoso bij Simabara ingenomen. Dit was de laatste wijkplaats der Christen Japanners, die uit vertwijfeling over het vervolgen van hun godsdienst zich bij een staatkundigen opstand, op het eiland Kiusiu uitgebroken, hadden aangesloten. Deze beslissende overwinning kostte aan duizende inlandsche Christenen het leven, en sinds werd het den missionnarissen onmogelijk gemaakt het verlies te herstellen.

nemen, maar tevens met het Engelsch en het Hollandsch zoozeer vertrouwd, dat hij voor tolk van den Amerikaanschen gezant kon optreden. Want tengevolge van de uitzondering, voor Nederland gemaakt, was het Hollandsch de eenigste der westersche talen, welke de Japansche tolken (het ambt is onder hen erfelijk) voldoende meester waren gebleven; die taal zou derhalve een zeer gewichtige rol spelen bij de aanstaande onderhandelingen. Aan Heusken nu, die de noodige vereischten in zich vereenigde, gelukte het tot dezen post te worden benoemd. Eindelijk dan was zijn ster opgegaan! En ofschoon het salaris niet werd geregeld, zien wij hem vol moed en blijdschap zich inschepen op het stoomfregat der Amerikaansche marine, de *San Jacinto*, welke hem naar het verre Oosten zou voeren. Nog vóór het schip de haven heeft verlaten, schrijft Heusken een brief aan zijne moeder, waaraan wij het volgende ontleenen:

„Beminde Moeder, New-York, October 20, 1855.

Kanonnen van beproefde trouw glinsteren om mij heen en dreigen dood en verderf aan ieder, die ons durft genaken. Het pijpje van den bootsman pijpt vroolijk door de lucht, de geweren der mariniers staan in behoorlijke orde op het dek gesteld, Janmaat ligt even genoeglijk in den grooten mast als op de zachtste sofa, welke Parijsche weelde kan bedenken. De vlag der Vereenigde Staten wappert beschermend om mij heen en paart hare sierlijke plooien aan den wimpel van den Commodore die onze stoomboot tot zijn vlaggeschip heeft verkozen, officieren wandelen op en neer en wisselen de eentonigheid af van den geregelden stap der schildwachten".

Na den indruk te hebben beschreven, welke het naderende scheidingsuur op de verschillende deelgenooten van de reis teweeg brengt, vervolgt hij aldus:

„En in dit mengelmoes van gevoelige en ongevoelige wezens, door het toeval saamgebracht, binnen nauwe wanden opgesloten om een reis door de wereld te volbrengen, zit nòg iemand. Hoewel het

vooruitzicht van vreemde landen en volkeren zijn meest geliefkoosde chimères zal verwerkelijken, vestigt ook hij gelijk zoo vele anderen zijn blik met leedwezen op de stad, waar hij zoo vele goede vrienden vond, die den eenzamen reiziger van het verre Europa met hartelijkheid hadden ontvangen. Zijne gedachten bepalen zich echter niet tot New-York; verre over de wereldzee dwalen zij heen naar de plaats, waar hij het eerste levenslicht mocht aanschouwen, naar een goede moeder, die hij alleen moest achterlaten, en naar het graf van een vader, waarbij het hem niet meer vergund is een traan te storten".

Vijf dagen later volgde het vertrek. Wel mocht Heusken zijn dagboek openen met de bede: „God bescherme de S. Jacinto!" Want het was een zeetocht van niet minder dan tien maanden, welken hij ging aanvaarden, alvorens Japan te bereiken. Een aantal plaatsen werden onderweg aangedaan, en gewoonlijk bleef men er meerdere dagen voor anker; aldus vertoefde het schip te Madeira, Ascension — om kolen in te nemen — Kaap de Goede Hoop, Mauritius en Ceylon. En steeds was onze wakkere Heusken het eerst aan wal om de eigenaardigheden van land en lieden op te nemen en daarna in zijn dagboek aan te teekenen. Op den 21sten Maart 1856 kwam men voor Palo-Penang, een eilandje in de Straat van Malakka, aan Engeland toebehoorende, door hem als „de parel van Indië" geprezen. Hier verscheen zijn principaal, Mr. Harris, aan boord. Niet aanstonds ging het echter op Japan aan, de Amerikaansche gezant had vooraf eene diplomatieke zending in Siam te vervullen, en zijn secretaris vergezelde hem naar het hof van dit geheimzinnig koninkrijk. De noodzakelijk door mij getrokken grenzen verbieden het zoowel zijne ervaringen, hierboven vermeld, als de uitvoerig beschreven audiëntie te Bangkok in dit artikel op te nemen; hoeveel belangrijks ons wordt medegedeeld, wij behooren ons te reppen. Eerst op den 21sten Aug. 1856 kwam de S. Jacinto op zijne bestemming en ankerde in de baai van Simoda, één der havenplaatsen van Japan, welke

volgens het tractaat van Kanagawa voor den handel der Ver. Staten zou ingeruimd worden. Hooren wij welke moeielijkheden het voor den Consul reeds inhad vasten voet aan wal te krijgen:

„De secretaris van de Gouverneurs en twee tolken komen aan boord om den Consul-Generaal met zijn aankomst te Simoda geluk te wenschen. Deze stelt hun een brief ter hand om de Gouverneurs met zijne komst bekend te maken. De Gouverneurs bepalen den dag, waarop zij den Consul in de *Goyosso* [het Gouvernementshuis] zullen ontvangen. De audiëntie heeft plaats. De Consul-Generaal, vergezeld van een dozijn officieren, verlaat het fregat; Japansche officieren en een geleide van soldaten ontvangen ons aan de landingsplaats. De beide Gouverneurs van Simoda, door hunne secretarissen en officieren omringd, ontvangen ons aan den ingang der audiëntiekamer. Men begint met de gebruikelijke complimenten: zij zijn zeer verheugd den Consul te zien en hopen, dat hij welvarend is evenals de officieren van zijn geleide; zeggen, dat een middagmaal voor ons is bereid; bedienden brengen ons pijpen, tabak, verschillende soepen, visch, eenden, kippen, eieren enz. in verlakte houten koppen. Na al deze vriendschapsbetuigingen verklaren zij den Consul niet zoo spoedig te hebben verwacht; Simoda is door eene overstrooming bezocht en heeft eene aardbeving ondergaan; de Gouverneurs zijn bezig met de schade te laten herstellen en daar het gansche land wegens deze ramp in groote wanorde verkeert, zouden zij zeer blijde zijn — als Zijne Excellentie wilde terugkeeren en binnen een jaar of twee wederkomen!... De Consul antwoordde, dat hij niets van dien aard kon verrichten en aan de bevelen van zijn Bestuur moest gehoorzamen. Zij zagen de noodzakelijkheid niet in hier een Consul te hebben en willen de reden weten van deze zending, want het tractaat [van Kanagawa] bepaalde: dat een Consul voor Japan zou benoemd worden, indien een der beide Besturen het noodig vond. Men verklaarde hun de voorrechten en plichten van een Consul: dat hij hier was om zijne medeburgers te beschermen, en de zeelieden der Ver. Staten te helpen, als zij op de kusten van Japan zouden geworpen worden. De Gouverneurs antwoordden: dat dit volstrekt niet noodig was; dat zij voor alles zouden zorg dragen; — kortom, het Japansche bestuur scheen den grootsten afkeer te koesteren een Consul op zijn grondgebied te ontvangen en bij

het stelsel van afzondering te willen volharden, dat zij twee eeuwen hadden gevolgd. Na vele debatten besloot men den Consul één der tempels van Simoda in te ruimen".

De Japanners wilden echter nog eene laatste poging beproeven om zich van Zijne Excellentie te ontslaan, „een titel, welken zij niet nalieten ieder oogenblik tegenover Mr. Harris te herhalen". Dit geschiedde bij een volgend bezoek, dat de Consul, ditmaal begeleid door den gezagvoerder van het fregat en een deel zijner officieren, in het Gouvernementshuis aflegde.

„De Gouverneurs ontvingen ons wederom met groote vriendschapsbetuigingen; vervolgens zich terstond tot den Commodore richtende, vroegen zij hem op de meest naïeve wijze van de wereld, of hij den Consul niet met zich wilde terugnemen en naar de Ver. Staten medevoeren. Deze antwoordde: dat hij militair was, die niets anders had te doen dan de bevelen van zijn Bestuur te volgen; dat hij bevel had ontvangen te Simoda den Consul te ontschepen en overeenkomstig deze bevelen moest handelen. De arme Gouverneurs stonden beschaamd; hun laatste poging was mislukt. Men dischte ons een middagmaal op gelijk vroeger. Ieder had in papier gewikkelde bonbons bij zich, welke men gewoon is in den zak te steken, wanneer men heengaat; de Japanners stonden er op, dat wij ten minste dien regel der inheemsche etiquette zouden in acht nemen. De Commodore, de Consul en ik ontvingen een geschenk van verlakte Japansche aardigheden; de arme officieren van de S. Jacinto vonden bij hun terugkomst voor elk hunner de helft van een grooten visch" [als geschenk].

Het einde der onderhandelingen was alzoo, dat het Consulaat in den tempel *Jocsenti* zou gevestigd worden. De Japanners hadden er intusschen iets anders op gevonden om de ongewenschte gevolgen van dit verblijf te keeren.

„Bij het onderzoek van den tempel zeide men ons: dat twee of drie kamers voor Japansche officieren zouden bestemd worden, die een soort van eerewacht moesten vormen; zij zouden bovendien ons

beschermen tegen beleedigingen, welke twee vreemdelingen van het gepeupel konden ondervinden, en zoo wij iets behoefden, hadden wij den mond slechts te openen, en deze officieren zouden zich beijveren onze bevelen te volbrengen. Het was gemakkelijk te begrijpen, dat men ons wilde behandelen als de Hollandsche Factorij van Decima; dat de tempel onze gevangenis zou zijn en onze gedienstige officieren de wachters, die de geringste onzer daden hadden gade te slaan en het volk mocsten beletten gemeenschap met ons te hebben. De Consul antwoordde: dat hij hoogst verplicht was voor deze oplettendheden maar hun niet zooveel moeite wilde veroorzaken; dat hij zich sterk genoeg gevoelde om zijn persoon en mij te beschermen; met één woord: dat hij niemand anders in zijn huis zou dulden dan die in zijn onmiddellijken dienst stond. Men antwoordde: dat men ons wilde eeren; zij mochten ons niet overlaten aan ons lot; bleef echter de Consul bij zijn verlangen, er stond op den voorhof van den tempel een tuinhuisje, geschikt tot onderkomen van twee Japansche officieren, die aldaar dag en nacht ten dienste van ons zouden vertoeven. In het begin niet te mocielijk willende zijn, besloot de Consul zich voor eenigen tijd aan dat soort van verspieding te onderwerpen."

Nadat de Consul en zijn secretaris hun intrek hadden genomen in den voormaligen tempel, welke op een terras was gelegen, plantten de matrozen van de S. Jacinto een mast voor het gebouw van het Consulaat en heschen de vaderlandsche vlag in top; op den 3en Sept. lichtte de oorlogsbodem het anker. Drie maanden later komt Heusken in een schrijven aan zijn moeder nog op dit heugelijke feit van het planten der Amerikaansche vlag terug. Hij zond haar een schets van het Consulaat en voegt er deze woorden aan toe: „Hier was het, dat voor de eerste maal de vlag der Ver. Staten werd geheschen — een gewichtig oogenblik in de geschiedenis van Japan! *Daarmede is het werk der hervorming van dit afgesloten rijk ingeleid!*"

Er zouden echter nog heel wat vooroordeelen door beide mannen uit den weg moeten geruimd worden. Reeds op den 25sten Sept. richtte de Consul een brief aan den Minister van Buitenlandsche

Zaken, waarin hij hem mededeelde, behalve het ambt van Consul-Generaal de bevoegdheid van een Gezant te bezitten; dat hij krachens deze laatste waardigheid een brief van den President der Ver. Staten aan Z. M. den Keizer moest overhandigen en derhalve voornemens was naar Jedo te komen, teneinde tevens over het aanvullen van het tractaat van Kanagawa te onderhandelen. Het doel van dit schrijven was vooral om de meening van de hoogste ambtenaren betreffende zulk een ongehoord voornemen te polsen; want met zorg had men tot heden iederen vreemdeling belet de hoofdstad des rijks te genaken. Aanvankelijk bleef het hof te Jedo een diep stilzwijgen bewaren; na een tweede schrijven werd één der Gouverneurs van Simoda naar de residentie ontboden. Tengevolge van opzettelijk talmen zou er geruimen tijd verloopen voor de Consul eenig antwoord ontving op zijne ongewenschte aanbieding. De kloeke Amerikaan maakte van dit gedwongen uitstel gebruik om zich onderwijl de belemmeringen van den hals te schuiven, welke aan zijn voorloopig verblijf te Simoda waren verbonden. Deze bezwaren worden niet onaardig aldus door Heusken opgesomd:

„1o. In den beginne kon ik geen voet buiten het Consulaat zetten, of ik had een politie-dienaar op de hielen, die mij als een schaduw volgde. Wanneer ik mijne rotting ophief, trok onze vriend af — om achter een ander huis of boom terug te keeren. Vervolgens hadden de inwoners in strengen last geen gemeenschap met ons te houden, en zoodra ik op straat verscheen, werden alom deuren en vensters gesloten. De vrouwen vooral vluchtten bij onze nadering in galop weg, en trof ons het lot een vrouw stout te zien naderen, dan was het een gerimpelde tachtigjarige, die met haar verzwakte oogen deze duivelsche vreemdelingen niet van hare waarde landgenooten vermocht te onderscheiden. De lastdieren, anders zoo traag in Japan, legden bij onze aankomst hunne slaapziekte af, maakten luchtsprongen en liepen in vollen ren heen. Zelfs de honden, die overigens slechts tegen de maan blaften, schenen ons voor dit hemellichaam aan te zien. Alleen de katten wilden zich

niet aan de strenge wetten van Japan onderwerpen, knipoogend zagen zij ons met onverschilligheid aan en — ten bewijze hoe diep ik reeds was gezonken! — deze onverschillige dieren werden door mij als toonbeelden van Japansche gastvrijheid beschouwd.

2°. Het tuinhuisje op de plaats van het Consulaat was steeds bezet met officieren en soldaten; niets ontging er aan hun bespiedenden blik.

3°. Elke Japanner is de spion van een ander, en door een stelsel van wederzijdsche bespieding weet het Bestuur zich staande te houden. Als een officier bij ons kwam, was hij immer begeleid door een half dozijn secretarissen, die al het gesprokene opschreven; wanneer Japansche edelen ons kwamen bezoeken en niet reeds van spionnen waren vergezeld, kon men zich gereed houden ze weldra te zien verschijnen. Bovendien waren er te Simoda drie door het keizerlijk Bestuur erkende spionnen. Dezen hadden de macht ieder oogenblik, zelfs des nachts, in het huis der Gouverneurs te komen en bij alle samenkomsten, door het Bestuur belegd, tegenwoordig te zijn.

4°. Op alle brieven, welke de Consul aan de Gouverneurs schreef, kreeg hij immer een mondelingsch antwoord".

Aanvankelijk poogde Mr. Harris door beleefde vertoogen een einde te maken aan deze kwellingen. Men antwoordde hem uitwijkend of verklaarde die handelingen, hetzij voor Japansche zeden, hetzij voor veiligheidsmaatregelen ten dienste der vreeemdelingen zelf. De Consul begreep een anderen toon te moeten aanslaan. Op zekeren dag sprak hij de Gouverneurs stoutmoedig aan en zeide, dat zijn Bestuur nimmer zulke beleedigingen in den persoon van zijn vertegenwoordiger zou dulden; hij wees hun op het onschendbaar karakter, dat alle beschaafde volken aan een gezant toekennen, en herinnerde er aan, dat Japan door traktaten te sluiten met die natie's zich aan het volkenrecht had onderworpen. „Derhalve eisch ik", zeide hij, „dat de wachten, die aan de deur van het Consulaat zijn geplaatst en den vertegenwoordiger der Ver. Staten als een gevangene behandelen, onmiddellijk worden weggenomen, anders verklaar ik mij voor uwen

gevangene en gij zult de gevolgen te dragen hebben." Deze forsche taal misstte zijne uitwerking niet; reeds op denzelfden avond trok de wacht voor immer af. Op gelijke wijze werd de Consul weldra bevrijd van de „secretarissen" en officiëele spionnen; de Gouverneurs antwoordden in het vervolg schriftelijk, en Heusken kon in zijn dagboek aanteekenen:

„Als wij wandelen, durft de politie ons niet meer volgen; ik ga vrij in de huizen en spreek ongehinderd met de lieden uit de volksklasse; de vrouwen worden minder schuw, als zij ons zien; de lastdieren weten ons niet meer van hunne meesters te onderscheiden; alleen de honden blijven trouw aan hunne beginselen, zij blaffen even luid en laten even fier de tanden zien als op den eersten dag van onze komst. Die punten mogen gering schijnen, ze zijn niettemin van groot belang bij een volk, zóo lang van het wereldverkeer afgesloten, en op welks achterdochtige diplomatie alle pogingen tot vóor twee jaren schipbreuk hebben geleden".

Eerst op den 22sten Febr. 1857 — vijf maanden alzoo na het eerste schrijven van den Consul — ontving Mr. Harris uit Jedo het bericht dat de hooge Regeering het overbodig oordeelde in rechtstreeksche onderhandeling met den Consul te treden, en dat de Gouverneurs te Simoda de noodige volmachten tot onderhandelen hadden ontvangen; van den brief aan den Keizer werd met geen enkel woord gerept. Om deze weigering echter zooveel mogelijk te bewimpelen, werden de Consul en zijn secretaris thans uitgenoodigd de Gouverneurs in hunne woning te bezoeken, een buitengewoon gunstbewijs, want volgens de wetten van Japan hadden de samenkomsten tot nog toe immer plaats gehad in het Gouvernementshuis. Heusken beschrijft dit eigenaardig bezoek volgender wijze:

„24 Febr. 1857. De beide *norimons* der Gouverneurs komen hier om ons naar hunne woning over te brengen. Deze norimons zijn uiterst korte draagbaren; men weet niet, waar de beenen te plaatsen.

De Japanners buigen de hunne onder het lichaam, maar wij kunnen deze bewonderenswaardige gewoonte, wegens onze nauwe kleeding en ook omdat onze spieren minder buigzaam zijn, niet navolgen. Dus dankte ik den Hemel, toen ik uit mijn norimon werd verlost en aan mijne onderdanen hunne gewone richting kon terugschenken. De groot-officieren van het Bestuur ontvangen ons aan den ingang van het huis met alle blijken van diepen eerbied; zij brengen ons in een voorkamer, waar de beide Gouverneurs ons ontvangen. Men verzoekt ons te gaan zitten, en na een kopje heerlijke thee te hebben gedronken, begeven wij ons gezamenlijk naar eene andere kamer. De Gouverneurs en hun gevolg zijn allen in plechtgewaad. Wij zijn aan de tafel der Gouverneurs gezeten; de beide Vice-gouverneurs aan eene andere tafel. Men dient het middagmaal op, bestaande in soepen, gevogelte, radijzen, rauwe en gekookte visch, oesters, worst, enz., gezamenlijk meer dan twaalf gerechten. Gelijktijdig schenkt men in kleine porceleinen kopjes heete *saki*, een drank uit rijst getrokken. Ook wordt een ontzaglijke schotel aangedragen, waarop een boom prijkt, welker takken bezet zijn met kraanvogels. Wij krijgen de verklaring, dat dit eene hulde is van de Gouverneurs aan hunne gasten, daar de kraanvogel een lang leven spelt. Deze schotel maakt plaats voor een anderen, beladen met een gekookten visch, op welks rug zich een mast met zeil verheft. De eerste Gouverneur laat nu door zijn tolk verklaren, dat, zoo personen van aanzienijken rang een groot bewijs van hulde willen brengen aan voorname gasten, zij met eigene hand thee voor hen zetten; de Gouverneur zal dit derhalve doen voor zijn boezemvriend den Consul-Generaal. Een Japanner van adel brengt nu een doos, waaruit de Gouverneur een klein komfoor neemt, benevens de overige benoodigdheden voor het zetten van thee. Met al den trots van een liefhebber verklaart de Gouverneur de verschillende wijzen, waarop hij het geurig kruid bereidt: hij verwarmt de thee, werpt ze in den trekpot, laat het water koken, giet dat op de thee en biedt deze den Consul aan, terwijl de doos en al hetgeen voor het zetten heeft gediend als geschenk wordt aangeboden. Vervolgens verzoekt de Gouverneur om op mijne gezondheid te mogen drinken; hij zet daartoe de lippen aan een klein porceleinen kopje gevuld met Japanschen wijn, saki geheeten; ik doe hetzelfde en zet een goed gezicht, hoewel de drank afschuwelijk smaakt; daarna zegt men, dat het porceleinen kopje mij toebehoort

en ik het moet medenemen. Ik doorloop dezelfde ceremoniën bij den tweeden Gouverneur en bij de Vice-gouverneurs, dat mij de gelukkige bezitter maakt van een aantal kopjes van het schoone Japansche porcelein; maar tevens lijdt mijn verhemelte onduldbare pijnen door den verfoeilijken inhoud dierzelfde kopjes".

Aan dit bezoek knoopt Heusken eenige opmerkingen vast over het karakter en de zeden van het Japansche volk, welke ik hier laat volgen:

„De beide Gouverneurs leven evenals de keizerlijke officieren, die zich hier bevinden, te samen binnen eene omheining op een mijl afstand van Simoda. Ieder heeft een klein huis, waarin hij met zijne bedienden woont. Aan geene vrouw is het geoorloofd met hen saam te leven; de opper-officieren van het Gouvernement zijn verplicht hunne familie in gijzeling te Jedo achter te laten. Hoewel het in Japan geoorloofd is bijzitten te houden, mogen de keizerlijke officieren er geene hebben, en zoolang zij hier zijn, dwingen gestrenge wetten hen als ongehuwden te leven. Het Japansche Bestuur heeft deze voorschriften gegeven, omdat vrouwen de staatsgeheimen zouden kunnen achterhalen en verraden.

„De eenvoud der Japanners is waarlijk die der oude Spartanen waardig! Hier in dit paleis (wanneer wij het huis der Gouverneurs zoo mogen noemen), bewoond door één der voornaamste vorsten van het rijk, zijn de kamers ingericht als bij een winkelier van Simoda; de vloer is met dezelfde matten bedekt; papier vervangt het vensterglas; weelde of pracht is geheel afwezig. Geen enkel meubel ziet men behalve de twee tafels en banken, welke opzettelijk voor ons zijn vervaardigd, omdat de Japanner zijn knieën onder het lijf buigt; op zijn mat gaat zitten, ervan eet en des nachts erop slaapt. Alle adellijke personen dragen dezelfde kleederen; het eenigste, dat de Gouverneurs van den keizerlijken soldaat onderscheidt, is eene chemisette van wit krip, dat zij nog onder hun kamerjapon dragen. Ook mogen uitsluitend de edelen een soort van pantalon met wijde plooien dragen, alsmede *twee* degens".

De volgende bemerkingen kunnen hier gevoegelijk aan worden toegevoegd:

„Het heeft den schijn, of alles door de Japanners verricht wordt op denzelfden tijd en voorgeschreven door de wet; zij nemen hun

ontbijt, middag en avondmaal op hetzelfde uur, verwisselen van kleeding viermaal per jaar, allen op denzelfden dag. Op éénen dag is iedereen bezig met het drogen van visch, op den anderen met het drogen van stoffen, welke de vrouwen hebben gesponnen. Het schijnt, dat zij in hun regelmaat nog verder gaan, want heden is iedereen zonder uitzondering verkouden, zeker op bevel van het Bestuur." —

„Een vreeselijke orkaan woedde heden [21 Sept. 1856] op de Japansche kusten; al de jonken in de baai [van Simoda] werden op de kust geworpen; bijna het derde deel van de stad werd verwoest. Toen ik des ochtends deze vernieling aanschouwde, de wrakken der schepen, de masten op het strand verspreid, de bouwvallen der huizen, was ik verwonderd over het gedrag der Japanners. Geen kreet liet zich hooren; geen wanhoop, wat zeg ik! geen smart zelfs zetelde op hun gelaat; zij schenen integendeel met den storm te spotten en waren reeds bezig de schade te herstellen." —

„Wat de Japanners betreft — aldus aan zijn moeder op 15 Dec. 1856 — ze zijn allervroolijkst van aard, en wat hun moge overkomen of wat zij inwendig gevoelen, ze geven nooit aan de uitbarsting hunner hartstochten toe. Ik heb nog nooit een Japanner in een slecht humeur gezien, nimmer den ambachtsman zijn zware taak met onvergenoegd gelaat zien verrichten; onze Japansche bedienden vliegen op den minsten wenk en vervullen vroolijk alles, wat men hun opdraagt. Een Japanner zag onlangs uw portret in mijn kamer hangen; hij vroeg mij, wie het voorstelde; ik antwoordde: „mijne moeder", en aanstonds volgde de tweede vraag: „is uwe moeder welvarend?" U kunt begrijpen, welk een genoegen het mij verschafte, dat in een zoogenaamd half-barbaarsch land — ik ben volstrekt niet deze meening toegedaan — zóó verre van vrienden en familie mij een inwoner naar uw welzijn vroeg en hierdoor toonde, welk een aangeboren beleefdheid in dit land algemeen heerscht."

En thans zou een verslag moeten volgen van de onderhandelingen, te Simoda gehouden, ter nadere regeling van het tractaat van Kanagawa. Ik zal slechts de voornaamste voordeelen, hierbij behaald, aanstippen, want ik moet mij beperken, en bovendien, hoe gewichtig ook, die voordeelen zullen straks voor nog grootere plaats maken. Na een opzettelijk talmen van vier maanden wer-

den op den 7en Juni 1857 o. a. de volgende additioneele artikelen door de Gouverneurs van Simoda goedgekeurd:

Art. 2. De burgers der Ver. Staten hebben het recht voortdurend te Simoda en Hakodati [een tweede haven voor den handel van Amerika ingeruimd] te verblijven. „De toekenning van dat recht — aldus teekent Heusken aan — staat gelijk met de helft van een handelstractaat, en wijl ieder Amerikaansch burger er gebruik van kan maken, zullen de zendelingen weldra naar Japan komen. De Japanners zullen het niet verwachten, wanneer men hun later zal uitleggen, dat een zendeling zoowel burger is als een koopman of scheepskaptein. De vrouwen, tot heden buiten Japan gesloten, zullen zich eveneens ervan kunnen bedienen. Een groote overwinning!"

Art. 4. Burgers der Ver. Staten van Amerika, die in Japan vertoeven en zich aan de wetten vergrijpen, zullen door den Consul-Generaal geoordeeld worden.

Art. 6. Het Bestuur van Japan erkent het recht van den Consul-Generaal der Ver. Staten om de grenzen van zeven Ri [d. i. zestien Engelsche mijlen] te overschrijden.

Heusken merkt hierbij op:

„Het tractaat van Kanagawa veroorloofde de Amerikanen de omstreken van Simoda binnen een cirkel van zeven Ri te doorkruisen. Het Gouvernement, nu erkend hebbende, dat de Consul-Generaal krachtens zijne diplomatieke voorrechten niet aan deze beperking is onderworpen, geeft hem daarmede de macht in Japan verder door te dringen en zelfs Jedo te bezoeken".

De Consul kon echter van zijn recht voorloopig nog geen gebruik maken, want alleen onder dit voorbehoud was het 6e art. toegestaan. En toch moest hem alles eraan gelegen zijn niet in een uithoek van Japan, maar in de keizerlijke residentie, niet met ondergeschikte ambtenaren, die telkens achter hunne principalen wegscholen, maar met het Opperbestuur zelf de onderhandelingen tot een goed einde te brengen. Met bewonderenswaardige wilskracht zien wij Mr. Harris en Heusken van nu af voor het bereiken van dit doel ijveren. De brief van den President van den Ver. Staten zou het middel zijn. Nog altoos had de Consul geen

antwoord ontvangen op zijne aanbieding om dat schrijven naar Jedo over te brengen; men was daar blijkbaar beducht voor eene aanzienlijke partij onder de *daimios* (de adellijke landheeren), welke de politiek der uitsluiting wilde handhaven, en deze kon zich beroepen op het nog immer geldend keizerlijk bevelschrift van het bloedig jaar 1638, waarbij het overbrengen van een brief uit den vreemde met den dood werd bestraft. Nadat de additioneele artikelen waren goedgekeurd, bracht de Consul in eene vergadering van 9 Juli zijn vroeger aanbod ter sprake. De Gouverneurs antwoordden hem, dat zij ook volmacht hadden om dezen brief te aanvaarden; één hunner zou met eigene handen het schrijven van den President naar Jedo overbrengen. Een voorval, dat eenige dagen vroeger was geschied — het weigeren om een brief van den Staatsraad, aan den Consul gericht, Heusken in handen te geven — werd door Mr. Harris zeer behendig aangegrepen:

„Hoe — zeide hij — gij weigert een brief van den Staatsraad aan mijn Secretaris ter hand te stellen, en ik, die in het bezit ben van een schrijven, door het Hoofd van eene machtige natie aan uwen Souverein gericht, ik word verhinderd, dit aan dien Souverein in handen te geven! — Ik eisch den brief van den President aan Z. M. den Keizer van Japan persoonlijk af te geven en herhaal u, dat uwe weigering eene groote beleediging is voor den Doorluchtigen Schrijver en mij, zijn vertegenwoordiger".

De Gouverneurs waren met beschaamde kaken genoodzaakt te erkennen, dat hunne volmachten, waarop zij te voren zoozeer hadden gestoft, voor eene dergelijke inwilliging te kort schoten; één hunner zou naar Jedo gaan om inlichtingen bij den Staatsraad in te winnen. Ik zou over meer plaatsruimte beschikken dan hier mag gevraagd worden, wilde ik de vele uitvluchten, de fijngesponnen listen opsommen, welke werden aangewend om den Amerikaanschen gezant maar buiten de residentie te houden. Bij al de overige gaven, aan dit hoog begaafde volk eigen, bleek

het ook diplomatieke behendigheid in bijzondere mate te bezitten. Na tallooze onderhandelingen was de uitkomst, dat op den 28sten Sept. 1857 depêches van Jedo kwamen, waarbij het verlangen van den Consul werd toegestaan. Thans gold het de bijzonderheden der audiëntie te regelen, waarbij de diplomatie wederom haar eigenaardig karakter vertoonde; niet slechts werd, hoewel tevergeefs, geeischt, dat de Consul zijn hulde aan den Keizer op Japansche manier zou brengen, d. i. geknield en met het hoofd op den grond gebogen, maar op den 21sten October kwam er een tolk van Jedo met eene menigte van beschikkingen, welke tot de kleinste bijzonderheden afdaalden. Zóó werd er bijv. bepaald, wàar de Consul, bij het keizerlijk paleis aangekomen, zijn draagzetel zou verlaten; wàar hij van schoeisel zou verwisselen, omdat de Japanners, uiterst kieskeurig op de vloermatten, nimmer in huis schoenen dragen; wàar de ceremoniemeester hem zouden opwachten; zelfs werden aan den Consul en zijn secretaris twee kaarten van het keizerlijk paleis voorgelegd, welke de verschillende kamers aanwezen, die zij op den dag der audiëntie zouden betrekken, de gangen, welke daarheen leidden, de trappen, die daarvoor moesten worden beklommen.

Doch het gewenschte doel was bereikt, dank zij het geduld van den Amerikaanschen Consul en zijn Hollandschen Secretaris. Met welk eene spanning de laatste dit welslagen tegemoet zag, blijkt uit een aanteekening van zijn dagboek op den 7den Sept.:

„Er wordt van den wachtheuvel een kanonschot gelost; ik beklim *op mijn pantoffels* onder de stralen van een brandende zon den heuvel en bemerk, dat een groot schip in aantocht is, voerende de Russische vlag. In vollen galop daal ik den heuvel af; het spijt mij, dat het geen Amerikaansch schip is, omdat de onderhandelingen van onze reis naar Jedo nog hangende zijn en wij den roem derhalve kunnen verliezen *de eerste ambassade te zijn, welke door den Siogun* [keizer] *in zijn hoofdstad is ontvangen*".

Door onzekerheid gekweld, springt Heusken in een boot, laat

zich niet zonder gevaren naar het schip roeien — en tot zijn blijde verrassing klinkt straks het *Yankee Doodle* hem tegemoet; het is een Amerikaansch korvet, de *Portsmouth*, met bestemming naar Simoda.

Als eindelijk een gunstig antwoord van Jedo is gekomen, schrijft hij op den 5den Oct. aan zijne moeder het volgende, waaruit wij tevens zijne bescheidenheid leeren kennen:

„Sedert mijn laatsten brief zijn wij in Japan goed vooruit gegaan. Aanvankelijk scheen het Gouvernement ons op dezelfde wijze te willen behandelen als de Hollanders te Decima, maar het heeft in den Consul Townsend Harris een man gevonden, die zich krachtdadig tegen dergelijke kinderachtige beperkingen verzet. Gedurende ons verblijf van ruim een jaar, terwijl wij beiden alleen zijn en zonder een enkel oorlogschip om onze vertoogen kracht bij te zetten, hebben hier veranderingen plaats gehad, welke iedereen, die met de gesteldheid van Japan bekend is, tot verwondering moeten stemmen. Wat mij betreft, ik leef, hoewel eenzaam, gansch tevreden en ben getuige van de belangrijke ontwikkeling en *ganschen ommekeer der staatkunde in dit rijk*".

Het vertrek der ambassade had plaats op den 23sten Nov. 1857; in een volgend artikel zullen wij den gezant en zijn secretaris naar Jedo begeleiden.

Warmond. Dr. A. H. L. Hensen.

(*Wordt vervolgd.*)

EEN NIEUW EPOS.

I.

De verschijning van een nieuw epos is in onzen tijd zeker geen dagelijks voorkomend geval en, reeds daarom alleen, wel geschikt, de opmerkzaamheid van den letterminnaar te trekken. Wanneer daarbij dat heldendicht niet maar de dichterlijke behandeling is van de een of andere historische episode, noch ook een gefingeerde geschiedenis bezingt, maar de geweldigste stof aanpakt, die er voor den christen denker te vinden is, — het einde onzer tegenwoordige wereldorde en het rijk van den Antichrist — dan mag het stellig wel op bijzondere belangstelling aanspraak maken.

Zulk een epos nu is ons geschonken door den Duitschen dichter Joseph Seeber in zijn aangrijpend gedicht *Der ewige Jude* [1]), dat ons, als in een machtig visioen, de ontzaglijke ontknooping van den eeuwen langen wereldstrijd aanschouwelijk poogt te maken.

Welk een onderwerp! Men duizelt bij de gedachte aan de huiveringwekkende tafereelen, die het voor de verbeelding oproept, aan de titanische gestalten. die daarin een rol moeten vervullen, aan de schrikkelijke worsteling, die tusschen de hemelsche en de helsche machten op dit sidderende aardrijk moet uitgestreden worden, eer het zich eindelijk in de volle zegepraal van het goede verblijden mag.

[1]) Episches Gedicht von Joseph Seeber. Freiburg im Breisgau, Herder'sche Verlagshandlung.

De pen, die zich aan een beschrijving van dergelijke dingen waagt, mag wel geërfd zijn van een Vondel of Milton, die den reuzenstrijd tusschen de engelen des lichts en de geesten der duisternis schilderden, of van den grooten Florentijn, die in de afgronden der hel afdaalde en tot de hoogste sferen der hemelen opsteeg; ja ze mocht wel uit een wiek gesneden zijn van den geheimnisvollen adelaar, die den Apostel op Pathmos omzweefde.

En toch — zonder den dichter den buitensporigen lof toe te zwaaien, dat hij zich werkelijk tot zulk eene hoogte zou hebben opgeheven — mag gerust gezegd worden, dat hij niet al te ver beneden zijn onderwerp gebleven is; dat hij dit heeft weten op te vatten en uit te werken op een manier, die onze bewondering verdient.

In deze dagen, nu onze vaderlandsche poëzie, voor zoover zij niet op de platgetreden paden voortsloft, zich deels met ijdel zelfbehagen in peuterig geknutsel vermeit, deels met onzekeren greep in den blinde rondtast naar een nieuw ideaal, meen ik onzen jongen dichters geen ondienst te doen met hen op deze oorspronkelijke, krachtige, gloedvolle schepping te wijzen.

Gelijk uit den titel van Seeber's *epische Dichtung* valt op te maken, is de held daarvan de geheimzinnige mythische figuur, gewoonlijk aangeduid als „de wandelende Jood". De eeuwenoude legende van den verstokten Israëliet, die in zijn wreed fanatisme den onder 't kruis bezwijkenden Christus van zijn deur stiet en daarom gedoemd werd, rusteloos op aarde rond te zwerven, tot de Christus zou wederkeeren, is in de nieuwere literatuur al herhaaldelijk verwerkt. Onze Ten Kate heeft er twee uitvoerige gedichten aan gewijd: *Ahasverus op den Grimsel* en *De wandelende Jood tot rust gekomen.* In geen van beide houdt hij zich echter aan de legende. In het eerste veroorlooft hij zich de dichterlijke (?) vrijheid, den gloeienden haat van den Jood tegen Christus aan diens weigering toe te schrijven om Ahasverus' stervend dochtertje door een wonder te genezen. Vervolgens laat hij hem op den Grimsel, een berg, waartoe zich

de zwerver — 't is niet duidelijk waarom — bijzonder voelt aangetrokken, zijn woede in een eindeloozen monoloog uitstorten. Een „choor van wachtengelen des Grimsels" antwoordt daarop met de verklaring, dat de Heer er zeer wel aan gedaan heeft, het dochtertje te laten sterven, daar dit anders toch maar voor „smart en lijden, schande, rouw en raadloosheid" zou opgegroeid zijn. Het blijkt niet, dat die uiteenzetting bijzonderen indruk op Ahasverus maakt; ten minste hij zegt er niets op.

In het tweede gedicht komt de zwerveling tot rust alleen door den aanblik van het kruis van Golgotha, aan welks voet hij, zonder bepaalde aanleiding, op eens tot inkeer komt en zich neerstort met de bede:

> Vergeef me, o Heer! ik wist niet wat ik deed!...
> Om Christus' wil, ontvang me in Uw erbarming!

Het is duidelijk, dat de diepe zin der legende in beide gedichten geheel miskend wordt. Zien wij nu, of die elders beter tot zijn recht komt.

Wie eenigszins in de moderne Duitsche poëzie thuis is, herinnert zich hier het aangrijpend gedicht van Schubart, dat ons den rampzaligen zwervens- en levensmoede voorstelt in zijn vruchtelooze pogingen om in den dood rust te zoeken:

> Ha! Nicht sterben können! Nicht sterben können!
> Nicht ruhen können nach des Leibes Mühen!
> Den Staubleib tragen mit seiner Todtenfarbe
> Und seinem Siechthum, — seinem Gräbergeruch,
> Sehen müssen durch Jahrtausende
> Das gähnende Ungeheuer *Einerlei*!
> Und die geile, hungrige *Zeit*,
> Immer Kinder gebärend, immer Kinder verschlingend! —
> Ha, nicht sterben können! Nicht sterben können!
> Schrecklicher Zürner im Himmel,
> Hast du in deinem Rüsthause
> Noch ein schrecklicheres Gericht? —

Van den onzinnigen sensatie- en tendenz-roman, dien Eugène Sue op het oude thema borduurde, kan hier gevoeglijk gezwegen worden. Die is vergeten, en 't is het best, dat hij in de vergetelheid begraven blijft. Iets anders is Robert Hamerling's *Ahasver in Rom*, die ons door den titel van Seeber's epos onwillekeurig in het geheugen wordt geroepen. Dat is in elk geval een ernstig en — het moet gezegd worden — een schitterend kunstwerk, al werd daarin de christelijke legende naar willekeur verhaspeld en Ahasverus met den broedermoordenaar Kaïn, de eeuwige Jood met den eeuwigen mensch, vereenzelvigd.

Opmerkelijk is de manier, waarop Hamerling in zijn *Epilog an die Kritiker* die vrijheid poogt te rechtvaardigen:

Het is volkomen waar — schrijft hij — wat men gezegd heeft, namelijk dat Ahasverus in mijn gedicht niet, zooals in de sage, de eeuwige *Jood*, maar de eeuwige *mensch* is. Maar mij dunkt, met den eeuwigen Jood weet het epos niets te beginnen; alleen den eeuwigen mensch kan het gebruiken. Het is niet heel onmogelijk, dat het zoo buitengewoon levenskrachtige joodsche ras alle andere rassen overleeft; maar zoolang dit lot niet in vervulling gaat, zoolang de tot andere rassen behoorenden nog in de meerderheid zijn, kan het denkbeeld van de onverwoestbaarheid des jodendoms niet een zoo algemeene, zuiver menschelijke en wereldhistorische beteekenis hebben, dat een niet-joodsch dichter zou kunnen wagen, het in een epos te verheerlijken. Zelfs wanneer de dichter het jodendom van Ahasverus zich langzamerhand tot een zuiver mensch-zijn liet louteren, dan had hij daarmee altijd nog maar een werk van meer joodsch-nationaal dan van algemeen belang geschapen; want niet voor de gezamenlijke menschheid is het jodendom het uitgangspunt der ontwikkeling.

Als *epische* held kan alzoo Ahasverus slechts de eeuwige mensch, de verzinnebeelde, onsterfelijke menschheid zijn. En het verlangen van Ahasverus naar den stoffelijken, feitelijken dood kan (als *mythe*, die nu eenmaal wat beteekenen moet) niets anders beteekenen, dan het verlangen naar rust van de menschheid, die in eeuwige kwelling worstelt en streeft, terwijl de eenling zijn rustpunt vindt in den dood. Maar zou Ahasverus werkelijk de onsterfelijke menschheid

beduiden — gelijk het tot dusver in de bedoeling van bijna alle Ahasverus-gedichten lag [?], — dan moest hij zoo *oud* zijn als de menschheid zelf. Daarom beproeft mijn gedicht een stoute innovatie. Het vereenzelvigde hem met het eerste *menschenkind*, met den eerstgeborene der geschapenen, met *Kain*, die *ten dank en tot straf, dat hij den dood in de wereld gebracht heeft, door dezen verschoond* wordt.

Is Ahasverus de eeuwige *mensch*, niet louter de Jood van Jerusalem, dan krijgt ook zijn verzet tegen den Messias te gelijk een diepere beteekenis. Het is het verzet van het ondanks alle wisseling *blijvende* tegen het wisselende, voorbijgaande, tijdelijk geldige, van het wezen tegen den vorm. *Götter kommen und verschwinden — ewig wandert Ahasver.*

Zoo kon de vrijdenker, de ongeloovige spreken, voor wien Christus een even voorbijgaande verschijning was als al de goden, die in den loop der eeuwen gekomen en verdwenen zijn. Voor hem had de voorspelling des Zaligmakers, dat „dit geslacht niet zal voorbijgaan, voor al deze dingen geschied zijn," niet de minste waarde en verloor dus ook de legende, die deze voorspelling in een poëtisch beeld belichaamt, al haar diepen zin. 't Is mogelijk, dus geeft Hamerling toe, dat de joodsche natie het tot den jongsten dag uithoudt, maar wat beteekent dat? Of het eene volk, dan wel het andere de rest overleeft, komt vrijwel op hetzelfde neer; het is niet van wereldhistorische beteekenis.

Voor den Christen daarentegen is het van ontzaglijke, alles beslissende beteekenis. De voortleving van het volk Israël als vreemdeling en zwerveling door alle eeuwen en volken heen is de zichtbare vervulling der profetie en het gestadig zich vernieuwend bewijs voor de goddelijke onfeilbaarheid van Hem, die ze uitsprak. Om het feit nu der godheid van Christus draait de heele wereldhistorie.

Is Christus een voorbijgaande verschijning als Confucius of Boeddha of Mohammed, dan is de wereldhistorie niets anders dan, gelijk Hamerling ze zich voorstelt, het treurige schouwspel der rusteloos heen en weer geslingerde menschheid, die, heil

zoekend bij telkens nieuwe goden, ze telkens ook weer ziet verdwijnen en dus altijd dezelfde blijft in haar hulpeloos omdolen.

Maar is Christus God, dan tasten wij niet langer in den blinde; dan bestraalt een helder licht de woeste warreling der wereldgeschiedenis, en onderscheiden wij te midden der wanhopige verwikkeling een recht en duidelijk afgebakend pad, waarlangs de menschheid zich met geruste zekerheid voortbeweegt naar haar eeuwige bestemming. Aanvankelijk is dat pad maar smal en slechts aan een enkel uitverkoren volk duidelijk geopenbaard; maar bij de verschijning van Christus opent het zich plotseling voor alle natiën en volken der wereld, terwijl juist het oude, bevoorrechte Israël zich in hardnekkige verblinding daarvan afkeert, om tusschen alle rassen verstrooid, rusteloos voort te zwerven, tot eindelijk, aan het einde der baan, ook het volk, dat zijn Messias eenmaal versmaadde en aan het kruis sloeg, in zijn barmhartige vaderarmen een toevlucht zal vinden. Dan, als de heele menschheid één kudde onder één herder zal zijn geworden, houdt ook het volk Israël op als zoodanig te bestaan; zijn zwerftocht is geëindigd; de eeuwige Jood, die niet sterven kon, mag in den dood rust vinden.

Aldus opgevat, heeft de oud-christelijke legende van Ahasverus de hoogste wereldhistorische beteekenis en levert de stof tot een epos van oneindig verder algemeen menschelijke strekking dan onder Hamerlings willekeurige verhaspeling. Hij laat den „eeuwigen Jood", hier de „eeuwige mensch", in het uiteinde van Nero eenvoudig den ondergang bijwonen der heidensche wereld, die plaats maakt voor het opkomende Christendom. „*Götter kommen und verschwinden, ewig wandert Ahasver.*" Ditmaal is de God der Christenen aan de beurt; na dezen een ander. De vervanging van de Grieksch-Romeinsche godenwereld door den Kruisgod is maar één der vele wisselingen, die de menschheid in haar eeuwenlangen levensloop moet beleven, een voorbijgaande vormverandering, die tot geen eindontknooping leidt. Ze kan dus hoogstens

een episode heeten in het allesomvattend wereld-epos, waartoe de legende in haar onvervalschten zin de stof bevat.

II.

Dàt heldendicht heeft Seeber pogen te leveren, en hij is daarin geslaagd op een wijze, die Hamerling's verzekering, als zou het epos met den eeuwigen Jood niets weten aan te vangen, voor altijd te schande maakt.

Hij heeft zich aan de oorspronkelijke opvatting der legende gehouden. Bij hem is Ahasverus de vertegenwoordiger van het orthodoxe jodendom, dat in den Messias den stichter van een alles overheerschend Israëlitisch wereldrijk verwacht en daarom den Christus als den verwachte der volken verwerpt.

Als type van dit joodsche volk, kan Ahasverus eerst dan tot rust komen, „als heel Israël gezaligd wordt" (zie Rom. XI, 26), dat wil zeggen, op het einde der tijden, na het rijk van den Antichrist, die door de joden, „wier namen niet in het levensboek des Lams staan opgeteekend" (Openb. XIII, 8; Joan. V, 43), als Messias wordt aangenomen.

Het rijk nu van den Antichrist, door het jodendom, in zijn eeuwigen haat tegen al wat Christen is, voorbereid; zijn heerschappij over alle volken der aarde; de gruwzame vervolging, die hij tegen de Kerk van Christus verwekt; de hemeltartende hoovaardij, waarmee hij zich tot in Gods plaats wil dringen; en eindelijk zijn smadelijke val, waarna alle volken, ook het Israëlitische, de zegepraal van den Christus vieren, — ziedaar de inhoud van het poëem, dat de Ahasverus-legende Seeber aan de hand deed.

Of dat ook een stof van wereldhistorische beteekenis mag heeten! Ze omvat de ontknooping der geschiedenis van alle volken, gelijk de Oceaan in zijn schoot alle wereldstroomen ontvangt.

Voor de dichterlijke uitwerking dier stof stonden den dichter

de kostbaarste gegevens ter beschikking. Omtrent den Antichrist toch bevatten de H. Schrift, de christelijke overlevering en de werken der HH. Vaders tal van vòorspellingen en aanduidingen, die, voor den christen denker van het hoogste gezag, voor den christen dichter subliem zijn van de verhevenste poëzie.

Hij vond die gegevens beknopt samengevat in het interessante werk van P. Honchedé, dat, onder den titel *Die Lehre vom Antichrist* in het Duitsch overgebracht, hem tot leidraad strekte bij zijn omvangrijken dichterlijken arbeid. In de aanteekeningen, achter het gedicht gevoegd, deelt hij de hoofdpunten zijner opvatting en voorstelling van den Antichrist mede, telkens door schriftuurplaatsen en aanhalingen uit de HH. Vaders gestaafd.

Vooreerst zal de Antichrist een werkelijk mensch, de „mensch der zònde" (II Thess. II, 3), een Jood en de vrucht van een ongeoorloofden omgang zijn. In het verborgen opgroeiende, zal hij steeds dieper in het kwade verzinken, tot hij, geheel van Satan bezeten, eindelijk in de boosheid opgaat. Bijzonder duidelijk wijzen de schriftuurlijke voorspellingen op zijn duivelachtigen trots, op zijn wellust en wreedheid evenals op den sluwen tact om zijn oogmerken te verbergen. Met buitengewone talenten en onweerstaanbare welsprekendheid toegerust, zal hij de achting en het vertrouwen der menschen weten te winnen, door beminnelijkheid en goedheid te huichelen. Indien zijn macht en rijkdom reeds velen verlokken, de schijnwonderen, die hij door tusschenkomst des duivels verrichten zal, zullen er nog meer misleiden, en geweld zal eindelijk zijn werk voltooien.

Door de Joden, voor wier Messias hij zich uitgeeft, aangenomen en gesteund, brengt hij, door geweldige oorlogen, alle volken der aarde onder zijn macht en kiest Jerusalem tot zetel zijner wereldheerschappij. Om zijn eeredienst te verbreiden zendt hij allerwegen zijn trawanten uit en aan zijn zijde treedt een dier valsche profeten, waarschijnlijk een afgevallen christen bisschop, als zijn apostel op.

Een bloedige vervolging der christelijke Kerk, die door den grooten afval verzwakt is, dwingt de geloovigen, in de catacomben terug te keeren. Het eeuwige offer der Nieuwe Wet houdt in het openbaar op, en er komt „een tijd van ellende, gelijk er nooit geweest is" (Marc. XIII, 19). De menschen worden gedwongen, het teeken van den Antichrist aan te nemen en op het voorhoofd te dragen, en „niemand zal kunnen koopen of verkoopen, tenzij hij het teeken draagt" (Openb. XIII, 16, 17). Maar „de poorten der hel zullen de Kerk niet overweldigen" (Matth. XVI, 18): toegerust met „het geduld en het geloof der heiligen" (Openb. XIV, 12), met de kennis der „geheimen van de voleinding der tijden" (Daniel XII, 10), met den heldenmoed der eerste martelaren, zal de Kerk een welgeordende strijdmacht vormen, aan welker spits Henoch en Elias, op aarde teruggekeerd, als aanvoerders zullen optreden.

Henoch „vermaant de volken tot boetvaardigheid" (Eccli. XLIV, 16); Elias „herstelt Israël weder" (Math. XVII, 11). Zij zullen wonderen doen en den Antichrist in zijn hoofdstad tegemoet treden (Openb. XI).

Na ongeveer drie en een half jaar, den duur, waarop de wereldheerschappij van den Antichrist berekend wordt, „wanneer zij hun getuigenis volbracht hebben, zal het Beest [de Antichrist] hen overwinnen en dooden" (Openb. XI).

Volgens de legende zullen zij den kruisdood sterven, „en hun lichamen zullen op de straten der groote stad blijven liggen, die geestelijker wijze Sodoma en Egypte genoemd wordt, en waar ook hun Heer gekruisigd is. Lieden van alle geslachten en volken en talen zullen die lichamen drie en een halven dag zien en ze in geen graf laten leggen. De bewoners der aarde zullen zich daarover verheugen en verblijden en elkander geschenken zenden, omdat deze twee profeten de bewoners der aarde gekweld hebben" (Openb. XI).

Met deze beide aanvoerders zullen ook andere strijders voor

de Kerk in het krijt treden, en wel volgens een voorspelling, die aan den H. Franciscus van Paula wordt toegeschreven, een nieuwe orde van kruisridders (Montoya, *In chron. ord. Min.*). Zij zullen gemarteld en in het vuur geworpen worden. De macht van den Antichrist zal intusschen haar toppunt bereiken; hij zal zich niet alleen tegen God verheffen, „maar zich in den tempel Gods plaatsen en voor God uitgeven" (II Thess. II, 4). Hij zal daar zijn beeld opstellen en het „doen spreken" (Openb. XIII, 15), een nieuwe moraal der zinnelijkheid prediken (volgens Suarez en Bellarminus) en zoo den bijval der geheele aarde winnen, tot eindelijk de „maat der goddelijke gramschap is volgemeten" (Daniel XI, 36).

„Na drie en een halven dag zal de geest des levens weer in de lichamen der beide martelaren terugkeeren; zij zullen zich oprichten, en zij, die ze zien, zullen met schrik geslagen worden. En men zal een luide stem uit den hemel hooren, die hun toeroept: „Stijgt omhoog!" En zij zullen ten hemel klimmen op een wolk voor de oogen hunner vijanden. En terzelfder tijd zal er een groote aardbeving ontstaan, waardoor het tiende deel der stad wordt verwoest en zeven duizend menschen omkomen. De overigen zullen verslagen staan en den God des hemels eere geven" (Openb. XI). Het bloed van Henoch en Elias zal, volgens Tertullianus *(De anim.)*, de ondergang der goddeloozen zijn.

Om de uitwerking, door de opstanding en hemelvaart der beide martelaars op de menschen teweeggebracht, te vernietigen, zal nu ook de Antichrist zijn voornemen te kennen geven, op zijn beurt ten hemel te varen. Te midden eener groote menigte zal hij op Apadna (volgens sommigen de Olijfberg, die door 's Heeren hemelvaart geheiligd werd) zijn tent opslaan; en, naar Ambrosius, Hiëronymus en Thomas aangeven, zal hij de poging wagen, zich als een tweede Simon de Toovenaar in de lucht te verheffen. Maar God zal hem nederwerpen op de rots; „de

Heer Jesus zal hem dooden met den adem zijns monds en vernietigen door den glans zijner verschijning" (II Thess. II, 1). De aarde zal zich openen; „het Beest en de valsche profeet zullen gegrepen en in den vuurpoel geworpen worden, en de overige [trawanten van den Antichrist] zullen vallen onder het zwaard van hem, die op het paard gezeten is" (Openb. XIX, 20). Zoo zullen de glorie, de macht en het rijk van den Antichrist op eens vernietigd worden. Jerusalem, zijn residentie, zal verwoest worden, en daarover zal bij de boozen groote ontsteltenis, bij de goeden groote blijdschap zijn (Openb. XVIII—XIX).

De naam van den Antichrist, die in de Apocalyps met het cijfer 666 wordt aangeduid, zal, volgens professor Bickell, *Sotér* zijn, een woord, dat in het Hebreeuwsch den „zich verbergenden", in het Arameïsch den „verwoester" en in het Grieksch den „heiland" moet beteekenen.

Ook omtrent de bekeering der Joden — hier de ontknooping van het drama, daar het met Ahasverus' verlossing afsluit — worden tal van teksten uit de H. Schrift en uit de HH. Vaders aangehaald, die elkaar treffend aanvullen en toelichten.

In groote lijnen heeft de dichter dus aan de H. Schrift en de christelijke overlevering heel het plan voor zijn epos ontleend. Aan zijn talent bleef de taak, die ontzaglijke stof te dramatiseeren, de personen, in de profetieën maar even aangeduid, tot levende gestalten uit te beelden, de gebeurtenissen, daar met enkele woorden aangestipt, in plastische tafereelen te vertoonen.

Maar geef een kunstenaar als Doré de Apocalyps te illustreeren, en zijn fantasie toovert u de visioenen van den Apostel voor in aangrijpende realiteit. Zoo ook hier.

III.

Reeds in zijn eersten zang doet Seeber, gelijk op Doré's bekende voorstelling de engel aan Joannes het hemelsche Sion

toont, ons de wereldstad Jerusalem aanschouwen, den zetel en het middelpunt der wereldheerschappij van den Antichrist.

Ein Märchen scheint
Das Marmormeer der Hallen und Paläste,
Worauf die Silberkuppeln leise schweben
Und Mast an Mast die schlanken Säulen ragen;
Doch mehr dem Ufer nahe liegt vor Anker
Die grosse Dampferflotte der Fabriken...

Streng en sober is de schildering, maar elke trek teekent. En in dezen eersten zang treden ook al aanstonds eenige hoofdpersonen ten tooneele, waardoor de ontwikkeling der handeling met meesterlijken greep wordt voorbereid. Het zijn vooreerst Ahasverus, de eeuwige Jood, die in verrukking de millioenenstad aan zijn voeten ziet liggen en ze betreedt met het zalig bewustzijn, dat eindelijk zijn droom in vervulling is gegaan en Israël over alle volken heerscht in den persoon van zijn Messias. Met den wellust van bevredigde wraakzucht ziet hij, hoe een schaar van christen slaven door meedoogenlooze drijvers wordt voortgezweept. Hij juicht in de vernedering dier volgelingen van den Gekruiste, wiens zegeteeken eenmaal op alle torens prijkte, maar nu door de ster van Sotér is vervangen.

Doch daar verschijnt op eens een grijsaard, die, vlammend van heilige verontwaardiging, de drijvers tot staan brengt. Het is Elias, die hen in bliksemende woorden met Gods gramschap bedreigt. Terwijl de menigte hem ontzet aanhoort, schiet een keurbende van geharnaste ridders met het kruisteeken op den mantel te voorschijn en bevrijdt de christen slaven, die, van de verwarring gebruik makend, in een donkere straat wegvluchten. De kruisridders dekken den aftocht der vluchtelingen en verdwijnen, na een heete worsteling met de mannen van Sotér, op hun beurt in de duisternis.

Ahasverus begrijpt er niets van. Hij heeft als zegevierend

veldheer in den dienst van koning Sotér, den Messias, alle volken der aarde onderworpen en denkt hem binnen weinige dagen den laatsten Paus geboeid voor de voeten te werpen. Hij meent dus, dat niets de macht van Sotér kan weerstaan, en nu ziet hij in diens eigen hoofdstad een christen ridderschaar straffeloos de christen slaven bevrijden!

Een jonge wapenhandelaar van zijn kennis, dien hij onder de menigte ontmoet, Kaleb met name, geeft hem opheldering en verhaalt, dat die grijsaard, welke straks de kruisridders aanvoerde, zich voor Elias uitgeeft, die met Henoch weer op aarde verschenen is; dat hij door zijn woord en wonderteekenen de menigte opzet tegen Sotér, als den Antichrist door hem gebrandmerkt.

Ahasverus fronst de wenkbrauwen en wijt alles aan 's konings gunsteling Teitan, den afgevallen christen bisschop, die nu als kanselier Sotér ter zijde staat, maar, ofschoon voor de leus Israëliet geworden, het hart des konings van zijn uitverkoren volk Israël vervreemdt.

Kaleb waarschuwt hem, niet zoo luid te spreken, daar de spionnen van Teitan elk onvoorzichtig woord opvangen en aanbrengen. Daarom verzoekt Ahasverus, die nu merkt een vreemdeling in Jerusalem te zijn, dat Kaleb hem naar een veilig plaatsje moge voeren, waar zij ongestoord kunnen spreken, want hij heeft veel te vragen.

Zij begeven zich naar den ouden rabbi Laban, een geleerd doorvorscher van de heilige boeken der Joden en evenals Ahasverus een doodvijand van den *akum*, den vreemdeling, die Israël tot voetveeg behoorde te zijn en die zich, dank de gunst van Sotér, in den machtigsten invloed verheugt, ja het uitverkoren volk verdringt van den troon des Messias.

Wat zijn haat tegen Teitan vooral gewekt heeft, is, dat deze zijn eenige dochter, de beeldschoone Sarah, die hij als echtgenoot voor Kaleb bestemde, poogt te verleiden. Het meisje, verblind

door den schitterglans, waarvan hij aan 's konings hof is omringd, laat zich, ondanks de strenge vermaningen haars vaders, geheel door den wulpschen kanselier betooveren. Diep in zijn gevoelens als rechtzinnig Israëliet en als teerminnend vader gegriefd, stort de rabbi zijn hart voor Ahasverus uit, en deze zweert Teitan ten val te brengen. Als hij hoort van de wonderteekenen, waardoor Elias en Henoch het volk meêsleepen, herinnert hij zich den grooten Wonderdoener van Nazareth. Dezen heeft hij aan het kruis helpen slaan; welnu, ook de twee nieuwe profeten zullen evenzoo aan het hout der schande sterven, en dan, als hij Sotèr van deze twee vijanden verlost heeft, zal de koning hem den prijs voor dien dienst betalen, en die prijs is Teitan!

Een volgende zang brengt ons aan het hof van Sotér:

Stolz ragt, ein Wunderbau, die Burg Sotérs
Von Sions Höh'n zum blauen Himmel auf.
Von ferne grüsst den Wand'rer auf der Spitze
Des höchsten Thurms der goldne Stern des Königs,
Und staunend streift sein Blick die leichten Giebel,
Der Bogen kühnen Schwung, das reiche Sims;
Er folgt dem heitern Spiel der Linien,
Dem üpp'gen Lenzestrieb der Marmorsäulen
Und weilt gefesselt auf der Königsgarde
Der Heldenbilder, die den Eingang schirmt.
Was Künstlergeist erdacht und Meisterhand
In Stein und Erz geformt, seitdem der Mensch
Gestalt verlieh dem Traumbild der Begeist'rung,
Das huldigt hier vereint der Macht des Königs.

Aan dien uitwendigen glans beantwoordt de praal der hofhouding. Een rij van koningen vormt den stoet van Sotér, die in wit golvend gewaad verschijnt, met een driedubbele kroon op het hoofd, en op de borst de groote, gouden ster, flonkerend van diamanten. Bij zijn aanblik werpt de schaar der hovelingen zich aanbiddend voor zijn voeten, terwijl hij langzaam en plechtig de treden van het gouden troongestoelte bestijgt.

Ahasverus, door paleiswachters en hovelingen jubelend als overwinnaar begroet, heeft bij zijn binnentreden maar enkele woorden met Teitan gewisseld, doch meer dan de woorden zeggen hun oogen: „*beider Blicke kreuzen sich wie Dolche*". Hij wordt thans tot den koning toegelaten en doet hem verslag van zijn zending, eindigend met de mededeeling, dat het kruis thans overal vertreden ligt, en dat de laatste Paus, in ketenen naar Jerusalem gesleept, weldra aan 's konings voeten zal liggen.

Ten teeken van zijn tevredenheid noodigt Sotér den veldheer aan zijn rechterhand plaats te nemen en hecht hem de gouden ster, het teeken der hoogste eer, op de borst. Maar Ahasverus verlangt meer; hij wil tot den koning spreken, en op zijn verlangen zendt deze zijn gevolg heen, opdat Ahasverus vrij kunne uiten wat hem op het hart ligt. En nu volgt een overzicht van hetgeen Ahasverus, de eeuwige Jood, gedurende zijn eeuwenlange omwandeling op aarde, voor de vernedering en vervolging van den Christus, voor de zegepraal van den Antichrist heeft gedaan. De heele wereldgeschiedenis ontrolt zich voor onzen blik, en wij zien het jodendom door alle tijden heen de christen wereld ondermijnen en bestoken. Door het zegevierende Christendom in de middeleeuwen naar de *ghetto's* teruggedrongen, weten de sluwe Hebreeuwen zich meester te maken van het goud en beheerschen daardoor de wereld: „*Krieg und Frieden barg des Juden Toga*".

Daar kwam de Hervorming, die de macht der Kerk, welke tot dusver de volken beschutte, verbrak en hen overleverde aan de willekeur der vorsten, aan de eerzucht der dwaalleeraars. Nu had het jodendom vrij spel. Spinoza stond op en predikte de nieuwe wijsbegeerte: „*Natur, Natur ist alles!*" Gelijk vroeger het goud, zoo werd nu dit woord een macht, waarmee het jodendom alles beheerscht:

> In unsre Dienste trat der Musenchor,
> Das Wissen warben wir als Hilfsgenossen,
> Zur Kanzel unsrer Lehre ward die Bühne;

Des Bildners Meissel und des Dichters Griffel,
Sie regten sich für uns; es woben emsig
Die Philosophen an den Hirngespinsten,
Zu denen wir die Fäden klug bereitet,
Und unverdrossen zimmerten die Forscher
Der Weltgeschichte Bau nach unserm Plan.

Toen was het tijd, de meesleepende leus van „vrijheid, gelijkheid en menschenrecht", het tooverwoord „humaniteit" onder de christen volken te slingeren. Als wilde dieren verscheurden zij elkander. Ahasverus en de zijnen stookten het vuur aan en warmden zich aan den gloed Met vreugde begroetten zij de Jacobijnen en hun bloedschavot, dat volle gelijkheid schiep voor allen. En toen de trotsche Corsicaan de vorstentronen vertrapte, juichten zij hem toe; want uit de ellende der volken zou hun macht, hun heerschappij verrijzen. Van dat oogenblik was de wereld in hun handen geleverd. Hun waren de voortbrengselen der akkers, hun de producten der nijverheid; al wat menschengeest en menschenvlijt schiep kwam hun ten goede; zij oogstten op hun gemak in, wat anderen met moeite zaaiden.

In deze schildering van Ahasverus voor den troon van koning Sotér herkennen wij het tijdperk, dat de menschheid thans doorleeft, nu de arbeid allerwegen zich moet afsloven in den dienst van het joodsche groot-kapitaal. Nog duidelijker wordt ons de bedoeling van den dichter in de volgende toespeling op het „licht aan den hemel", dat te midden der tegenwoordige duisternis doorbreekt:

Auf seiner hohen Warte stand der Pabst
Und späht' mit Adleraugen in die Nacht
Des Elends und der Qual.
Als ob vom Himmel
Ein neues Licht durch Nacht und Wolken strahlte,
So blickte hoffnungsfreudig all das Volk
Zum greisen Seher auf; — vertrauend lauschte

Die Armut wie der Reichthum seiner Weisheit,
Die wundersam verlockend, überzeugend
Von seinen Lippen floss. Ein Reich des Geistes
Ein Königthum der Weisheit schien errichtet!

Wat nu volgt is voor ons profetie. De tijden, waarvan Ahasverus verhaalt als voorbijgegaan, moeten voor ons nog komen. De dichter doet ze ons kennen in de woorden, die hij zijn Ahasverus in den mond legt en die, met meer of minder zekerheid, gegrond zijn op de aloude voorzeggingen, vervat in de H. Schrift en de christelijke overlevering.

Na den tijd van de heerschappij des jodendoms, dien wij thans aanschouwen, zullen er weer dagen komen, dat het zegevierend kruis over de heele aarde regeert. Eerst moet deze maatschappij vernietigd worden, en daarmee zal zich het monster belasten, dat wij nu reeds den vervaarlijken kop zien opsteken, de anarchie, die onder haar mokerslagen het gebouw der tegenwoordige samenleving zal vergruizelen. Uit haar puinhoopen verrijst dan weer een nieuwe christelijke wereld:

Und in der Burg zu Rom,
Ein König wieder, thronte stolz der Pabst.
Doch nicht zufrieden mit dem alten Reich,
Das ihm mit Schafsgeduld zu Füssen lag,
Und lüstern nach dem Ruhme des Columbus,
Entbot er Heere seiner Seelenjäger
Zum Fang der Völker, die der Heimat Götzen
Noch mit dem Nazarener nicht vertauscht.
Das zähe Volk der Mitte ward gewonnen
Und wusch die Zöpfe nun im Christenwasser;
Des Nils, des Kongos lang verborgne Quellen
Benetzten weihevoll das Haupt der Neger,
Und in des Nordlichts Wunderfarben strahlte
Das Christenkreuz am Giebel der Kapellen:
Ein Reich, so gross, so weit und allumfassend,
Wie keines Königs Macht es je geträumt.

Maar dat onmetelijke, christelijke wereldrijk zal de kiem der ontbinding in zich dragen; wat de vervolgingen der vervlogen eeuwen niet hebben vermocht, dat zal de langdurige stoffelijke voorspoed doen. „*Die Lauheit frass sich in das Herz der Kirche*", zegt Ahasverus. Die lauwheid leidt ten slotte tot den *afval der natiën*, het laatste stadium van de geschiedenis der Kerk, en alsdan is de dag van den Antichrist gekomen.

Ahasverus zet dit alles den koning uiteen om hem te doen beseffen, hoeveel hij aan Israël is verplicht, dat dan ook de eerste wil zijn in zijn rijk, niet achtergesteld wil worden bij den vreemdeling, niet buigen wil voor Teitan, den kanselier, dien het als een nieuwen Haman verafschuwt.

Er volgt nog een lange woordenwisseling tusschen Ahasverus en Sotér, waarin de Jood voor de miskende rechten van zijn volk opkomt, terwijl de koning hem met mooie beloften afscheept. Als de Jood vertrokken is, treedt Teitan binnen, en met hem overlegt de koning, hoe hij zich van het lastige *Judenpack* zal ontdoen. Ahasverus kan hem nog van dienst zijn; na eerst den Paus in zijn macht te hebben geleverd, kan hij hem ook de beide profeten Elias en Henoch in handen spelen, „*denn was kein Teufel kann, versteht ein Jude*". Maar dàn kan hij den Jood missen.

Teitan verhaalt van de samenzwering, die er broeit in het huis van den rabbi Laban: de orthodoxe Joden beginnen te begrijpen, dat hun gewaande Messias niet de lang verwachte zoon Davids is, maar slechts de telg van een afgevallen Christen en een Jodin uit den stam Dan. Maar hij spot wat met den ouden schriftgeleerde; nog den eigen morgen, zoo vertelt hij, heeft hij diens schoone dochter Sarah laten oplichten, de onnoozele verblinde, die zich verbeeldt, dat hij haar tot zijn gemalin zal maken!

Voorzichtig maar, zoo vermaant hem Sotér. Nu moet het jodendom nog ontzien worden; maar de dag is nabij, waarop zijn gewaande Messias het verschoppen kan en, het masker afwer-

pend, zich in zijn ware gedaante, dat is als de Antichrist zal vertoonen. Teitan zelf siddert als hij de vreeselijke verklaring verneemt:

Es soll dies Volk, das mich Messias nennt,
Es soll die Welt vor ihrem *Gott* sich beugen;
Zum Himmel will ich steigen, über Sternen
Den Thron errichten und vom morschen Sitze
Den alten Wahngott in die Tiefe schleudern.
Der Himmel soll, die Welt im Staube sich
Vor meinen Augen winden und vergehn,
Und wehe dem, der mir zu trotzen wagt! —

Terwijl Sotér deze gruwzame woorden spreekt, onthult hij zich voor de verbijsterde blikken van Teitan als de vorst der duisternis in somberen hellegloed.

(*Slot volgt.*) J. R. VAN DER LANS.

BOEKBEOORDEELING.

Homiliën op alle Zondagen en Feestdagen des Heeren door H. J. H. Ruscheblatt, Oud-Pastoor en Oud-Professor. Kerkelijk goedgekeurd. Amsterdam, F. H. J. Bekker, 1894.

In de circulaire, waarmede de verschijning dezer homiliën werd aangekondigd, schreef de geleerde schrijver: „Ik beken gaarne, dat vele en groote moeielijkheden bij het bewerken van die uitleggingen te overwinnen waren, doch voor geen enkele ben ik uit den weg gegaan". Niemand, wien de schrijver van nabij bekend is, zal in deze laatste woorden ijdele zelfverheffing zien; zij zijn veeleer eene openhartige bekentenis, eene wel gepaste uiting van zeer redelijke voldoening over goed volbrachte studie, ons zijn ze tegelijkertijd eene vingerwijzing, dat hij, die zulke woorden kan neerschrijven, een man is, die niet oppervlakkig over de zaken heenglijdt, maar aan studie gewoon, met stalen moed blijft voortwerken, ondanks de bezwaren, die zijn arbeid bemoeielijken.

Doch de zeer eerw. heer Ruscheblatt houde 't mij ten goede, dat ik hem dadelijk wijs op eene nieuwe moeielijkheid, schoon van geheel anderen aard, die aan de gewenschte verspreiding van zijn arbeid eenigszins in den weg kan staan. Welke dichter heeft niet eens een lied gezongen op de lente, vraagt Da Costa — maar welke redenaar heeft niet eens een of ander zijner sermoenen in 't licht gegeven? 't Wemelt bij de vleet van zulke boeken; onder allerlei titels en opschriften kunt ge keus maken: „homiliën op alle Zondagen van het jaar"; „gewone Zondagspreeken"; „korte vroeg-mis sermoenen"; „preeken op verschillende onderwerpen"; „vijf-minuten preeken"; „korte uitlegging van het Epistel [sic] van elken Zondag ten gebruike van die zielzorgers, welke hun ministerie meer op 't platte-land uitoefenen" (risum teneatis, amici?), en wanneer van tijd tot tijd in een of anderen cataloog de luttele prijs van dit soort

boeken u onder de oogen komt, weet ge soms met een glimlach op de lippen waarlijk niet wat meer te bewonderen òf het gezond verstand van dien boekverkooper òf de stoutmoedigheid, waarmede sommige schrijvers hun werk uitgaven. Vandaar dat de gelijkluidende titel van het werk van Pastoor R. diegenen in dwaling brengt, die deze homiliën a priori met vele anderen over één kam scheren. En dat dit werkelijk geschiedt, is mij reeds meer dan eens gebleken. Slechts op den titel afgaande, trekken sommigen uit de praemisse: „ex uno disce omnes" eene conclusie, die, schoon zij in vele gevallen juist kan wezen, toch in casu valsch is.

Maar staat dan *dit* boek werkelijk ver boven zoovele anderen met denzelfden titel? Ik durf rondborstig verklaren: ja. De schrijver heeft als oud-professor zijn roem gehandhaafd: degelijk is de inhoud, zuiver en helder de leer, die wordt voorgesteld. Zonder iets van de verhevenheid van Christus' leven, woorden en daden te laten vallen, vinden deze homiliën toegang tot aller geest en hart door den grooten eenvoud, den gloed der overtuiging; de diepe opvattingen, waartoe de uitleggingen van het Evangelie uit haren aard aanleiding geven, heeft hij getoetst aan het gewoon menschelijk begrip en ze na ernstige studie zóó glashelder voorgesteld, dat, schoon de stijl nergens aan deftigheid verliest, iedereen ze aanstonds verstaat; zelfs de priester, die de geloofswaarheden aan het volk moet prediken, wordt nu en dan getroffen door de hoogst duidelijke verklaring van de teksten der H. Schrift, die in elke homilie niet spaarzaam en zoo juist ter plaatse worden aangehaald. Iedere homilie tintelt van priesterlijken ijver en priesterlijke deugd; den mensch met hartelijkheid op te wekken in zijn leven God te beminnen, hem te toonen, dat in de liefde de geheele volmaaktheid ligt opgesloten, een ieder, die Jesus beminnen wil, te wijzen op wat hem nog ontbreekt en wat hem bijgevolg te doen staat, is de grondgedachte van elke homilie niet alleen, maar bijna van iedere bladzijde; en waar de schrijver de boosheid der zonde, de ellende van den diep gevallen mensch voorstelt met alle kracht en gloed van zijn priesterlijk hart, spreekt hij met eene zalving, die ons aangrijpt, en eene voorzichtigheid, die het geknakte riet niet wil breken. In één woord: men kan deze homiliën niet lezen, zonder zich zelven krachtig tot Jesus' liefde te voelen opgewekt. De priester vooral zal ze ongetwijfeld met vrucht ter hand nemen, en als door

de voordracht van den gewijden redenaar, als door het sprekend woord de flinke gedachten, in deze homiliën vervat, krachtiger indruk zullen maken op de hoorderen, dan mag de schrijver door de uitgave van dit werk aanspraak maken op onze hooge dankbaarheid en tevens in zijn gedwongen rust de groote voldoening smaken, dat hij door de uitoefening van een zijner heiligste bedieningen, de prediking van Gods woord — al is 't dan ook door anderen —, het katholieke Nederland aan zich verplicht en eenmaal bij God ook het loon van dit werk ontvangen zal.

Een aanmerking, die wij van anderen hoorden, is deze. Zij, die in de eerste vijf afleveringen, die verschenen zijn, alleen maar vluchtig gebladerd hebben, telden met eenige verwondering de vele bladzijden, die door iedere homilie worden ingenomen. 't Is volgens hen niet doenlijk, zulk eene homilie te preeken. Maar zou de geheele lezing van slechts ééne homilie, à tête reposée, hen niet tot andere gedachten brengen? 't Lag immers verre van de bedoeling des schrijvers, dat *iedere* gedachte, *ieder* gedeelte, door hem in de homilie ontwikkeld, op één Zon- of feestdag aan het volk worde voorgehouden: *zóó* zouden deze homiliën *zeker* niet door beknoptheid schitteren [1]). Pastoor Ruscheblatt had slechts te boek te stellen, wat schoons en toepasselijks in het Evangelie opgesloten ligt, 't aan ieders oordeel en keuze overlatende, welk punt ter ontwikkeling hem op dezen Zondag voor zijne hoorderen het nuttigst en leerrijkst toeschijnt; en het volgende jaar, dezelfde homilie ter hand nemende en door eene andere gedachte getroffen, zal men wellicht verwonderd naar de redenen zoeken, waarom zij niet reeds verleden jaar werd uitgekozen. Immers iedere homilie bevat zulk een rijkdom van gedachten, dat men zonder vrees van in herhaling te vallen telken

---

[1]) Na het Evangelie van den dag in zijn geheel overgenomen te hebben, laat de schrijver eene korte inleiding voorafgaan, waarin zoowel de omstandigheden van tijd en plaats vermeld worden, waaronder het verhaalde gesproken werd of voorviel, als alles, wat tot beter begrip van het Evangelie dienen kan. Daardoor werd hem tevens de gelegenheid aangeboden, om met een enkel woord de verdeeling aan te geven der onderwerpen, welke in de volgende bladzijden breed behandeld worden. Elke homilie is in drie deelen gesplitst; ieder deel sluit met eene opmerking, die op het godsdienstig leven betrekking heeft.

jare dezelfde homilie kan openslaan. Daaruit volgt van zelf, dat deze homiliën niet van dien aard zijn, dat de priester na drukke bedieningen van den dag ze des avonds slechts behoeft door te bladeren, om na vluchtige lezing den volgenden dag eene predikatie te kunnen houden; zij blijven ook *onze* studie vragen, en daarin ligt juist een der grootste verdiensten van dit werk, dat n.l. vooral jeugdige priesters het als eene hoogst nuttige handleiding zullen gebruiken, zonder slaafs te volgen wat anderen geschreven hebben. Aan hen, die dezen raad volgen, laten wij beoordeelen, of wij overdreven lofsprekers zijn.

Ten slotte nog ééne opmerking. Ofschoon de schrijver ons na het verschijnen der derde aflevering in den steek liet en ons door die vertraging wel een weinig teleurstelde, diene dadelijk te zijner verontschuldiging gezegd: „Nemo ad impossibile tenetur". De voor den schrijver en inteekenaren onaangename verandering, waartoe de Firma Bekker, door omstandigheden gedwongen, heeft moeten besluiten, bracht die stoornis noodzakelijk teweeg; maar van de heeren Rademaker en Verpoort dezelfde toewijding en dezelfde nauwgezetbeid verwachtende, waarvoor de Firma Bekker te allen tijde heeft bekend gestaan, mogen wij met grond veronderstellen, dat, als eenmaal de moeielijkheden aan zulk eene verandering verbonden, overwonnen zijn, de uitgave met krachtigen ijver zal uitgevoerd en voltooid worden. Wij wenschen hun bij deze gelegenheid volgaarne het beste welslagen in hun nieuwen arbeid.

A. H. F. J. R.

De onbevlekte ontvangenis der H. Maagd Maria. Een blad geschiedenis door G. J. P. J. Bolland.

De heer G. J. P. J. Bolland is voor onze lezers geen onbekende. Toen hij in 1891 de echtheid van het Joannes-Evangelie bestreden had, diende in Indië pastoor P. J. van Santen en hier te lande, in dit tijdschrift, professor P. L. Dessens hem van antwoord.

B... verwaardigde zich niet op die betoogen acht te geven, maar wierp zich op een ander gedeelte der H. Schrift, op den Pentateuch.

Zoo mijn geheugen me geen parten speelt, deelde pastoor van

Santen toen mede, dat hij dit nieuwe werk niet bestrijden zou, tenzij eerst zijn critiek op *Het Johannes-Evangelie, in zijn oorsprong onderzocht* beantwoord werd. Prof. Dessens echter zette den schrijver nogmaals — en thans niet zeer zachtzinnig — te recht.

De heer B... scheen te willen antwoorden, althans hij schreef, in een booze luim waarschijnlijk, een *briefkaart* aan zijn bestrijder met de vraag: „of Gijlieden ook antwoorden van andersdenkenden op uwe besprekingen onder de oogen uwer lezers moogt laten komen".

Het zou een al te vreemde vertooning zijn, zoo de bladen van een „godsdienstig" tijdschrift ter beschikking werden gesteld van een bestrijder van den godsdienst; overigens heeft B... zelf wel voorzien, dat een aanzoek om plaatsruimte, op die wijze en in dien vorm gedaan, allerminst gevaar liep ingewilligd te worden. Hoe dit zij, ZEd. heeft tot heden niet geantwoord.

Wel schreef hij na dien tijd een „wijsgeerige studie" over *Het Godsbegrip*, waarin hij, „onder weemoedig terugzien naar den God zijner katholieke kindsheid", het bestaan van een persoonlijken God bestreed.

Kort daarna begaf de veelzijdig beslagen schrijver zich weer op een ander terrein en plaatste in de September-aflevering van *De Nieuwe Gids* 1894 een artikel, later ook afzonderlijk als brochure verkrijgbaar gesteld, over *De onbevlekte ontvangenis der H. Maagd Maria; een blad geschiedenis.* Van dit artikel werd een overdruk toegezonden aan den Hoogeerw. Hooggel. President van het Seminarie, een overdruk, die behalve het gewone *v. d. S.* nog de woorden *ter rondlezing* op het schutblad droeg.

Blijkbaar stelde B... er prijs op, dat zijn *blad geschiedenis* door ons zou gelezen worden: een weinig wetenschappelijk licht, zoo zal hij wellicht gedacht hebben, kan geen kwaad in zoo'n kweekschool van geloof = duisternis.

Welnu de heer B... kan voldaan zijn: zijn opstel is „rondgelezen". Welke gewaarwordingen de lezing bij den ondergeteekende heeft opgewekt, moge uit de volgende kantteekeningen blijken.

I.

Het opstel van B... is niet geschreven op dien waardigen, bezadigden toon, die den man van echte wetenschap past; allerlei lompe en hatelijke uitvallen ontsieren het.

Het Concilie van Trente zou de katholieke leer over de erfzonde omschreven hebben in vijf „verwenschingen". Pius IX z.g. heet „de ongeleerde Pius"; een „ijdele en bijgeloovige man"; „de man te Rome", die „door zijn hovelingen om den tuin werd geleid". De katholieke bisschoppen zijn „niets meer, dan prefecten van den kerkelijken Caesar", hun „Roomschen imperator". De H. Bernardus is een „rechtzinnige geestdrijver", op wien de „H. Maagd van die dagen" niet verstoord was, en voor wien zij bij zekere gelegenheid in beleefdheid niet wilde onderdoen".

Natuurlijk doen dergelijke onhebbelijkheden aan de kracht van het eigenlijke betoog niets af, maar zij wekken bij den lezer het vermoeden, dat het den heer B... niet om de waarheid alléén te doen was, maar ook om den katholieken eens eenige onaangenaamheden te zeggen. Zou misschien ook dit artikel geschreven zijn „onder weemoedig terugzien naar den God [en den godsdienst] zijner katholieke kindsheid"?

Doch laten we tot de zaken komen.

II.

Het komt me voor, dat B... den eigenlijken inhoud van het leerstuk der Onbevlekte Ontvangenis niet goed kent.

Hij spreekt van eene „*principieele* zondeloosheid van Maria" en van een „*principieele* uitzondering voor Maria op het stuk van zondigheid".

Op zijn minst genomen, zijn die uitdrukkingen onjuist. We gelooven wél, dat Maria van het eerste oogenblik van haar bestaan — a principio, als men wil, — vrij van zonde was. Maar geen katholiek gelooft aan een principieele zondeloosheid van Maria.

Principieel zondeloos is iemand, die niet slechts feitelijk van den aanvang af vrij van zonde was, maar voor wien die vrijheid van zonde uit zijn aard en wezen zelf voortkomt. Slechts hij, die ex principio intrinseco, uit den aard van zijn wezen, van nature, en dus uit zich zelven, vrij van zonde is, slechts hij is principieel zondeloos. Nu is Maria wel van den beginne af, maar niet uit haar zelve, niet van nature vrij van zonde; integendeel, zij is het alleen uit genade, uit vrije en onverdiende gave, om de verdienste van Christus; dus ex principio extrinseco. — B... die niet slechts bijbel-

kenner en dogmen-historicus, maar ook wijsgeer is, had dit onderscheid moeten begrijpen.

Daar is echter alle reden om te veronderstellen, dat B... niet slechts een onjuiste uitdrukking gebezigd, maar zich ook van de zondeloosheid der H. Maagd een onjuist denkbeeld gevormd heeft.

„Heeft de kerkelijke oudheid geen uitzondering gemaakt op de leer, dat Christus voor alle menschen gestorven is, dan is de hedendaagsche Roomsche uitzondering voor Maria ten aanzien der erfzonde... eene doorbreking der oude opvatting". En „in Tim. II, 5—6 [moet zijn: 1 Tim. II, 5—6] lezen wij, dat J... C... zich zelven als een losprijs voor *allen* gegeven heeft". — B... zelf cursiveert.

Waar ter wereld is een Roomsche, die beweren zou, dat Christus niet voor allen, óók voor Maria gestorven is, dat Hij zich niet heeft gegeven als losprijs óók voor Maria? Ook Maria is door Christus verlost, ook zij heeft verlossing noodig gehad, juist omdat hare zondeloosheid niet is eene principieele.

Een „deskundige", die naar de leer der Roomsche Kerk een „eigen onderzoek" instelde, had toch de moeite kunnen nemen, ook te onderzoeken, wat het leerstuk der Onbevlekte Ontvangenis eigenlijk inhoudt!

De onwetendheid van B... op dit punt is te meer betreurenswaardig, omdat de tegenstand van sommige uitmuntende godgeleerden uit vroeger eeuwen tegen de leer der Onb. Ontvangenis voor een goed deel juist daaruit voortkwam, dat men zich van die Ontvangenis een onjuist denkbeeld vormde; zulk een denkbeeld n.l., dat het leerstuk der verlossing van *allen* daarmeê niet kon samen gaan. Destijds, toen het dogma der Onb. Ontvangenis nog weinig onderzocht was, was dit verklaarbaar; thans, nu langdurig onderzoek de zaak sedert lang tot klaarheid gebracht heeft, nu de Kerk hare leer allerduidelijkst heeft geformuleerd, nu tal van theologen die leer herhaald en in het volle licht gesteld hebben, is zulk een vergissing onverklaarbaar en in een dogmen-geschiedschrijver niet te verontschuldigen.

Laat ik hier even het volgende mogen bijvoegen.

Wanneer B... meêdeelt, dat volgens de Roomsche geleerden alléén de ex cathedra geformuleerde leer zelve als onbedriegelijk en onwraakbaar te gelden heeft, „en niet de bij geval te gronde gelegde overwegingen", voegt hij daar veelbeteekenend tusschen, dat die

Roomsche geleerden „wel weten, waarom zij het [n.l. dat laatste] toegeven". Ongetwijfeld weten ze dat; of B... het ook weet, blijkt niet; maar wat Z.Ed. hier insinueert, is noch de reden waarom, noch de grond waarop de katholieke theologen zoo spreken.

III.

Om in het licht te stellen, aan welke eischen een gezonde en ware leering volgens de Kerk zelve voldoen moet, beroep B... zich op het bekende en hoog gewaardeerde *Commonitorium* van Vincentius Lerinensis († omstreeks 450), waar men aldus leest: „In de Katholieke Kerk zelve nu moeten we grootelijks zorg dragen, dàtgene te houden, wat overal, wat altijd en door allen geloofd is. Dat immers is waarlijk en metterdaad katholiek, zooals wordt aangegeven door de kracht en de eigenaardigheid van het woord [„katholiek"] zelf, dat alles ongeveer naar alle kanten omvat" [1]).

Dit getuigenis, „dat *overal, altoos en door allen*, waarop het in dit geval uitsluitend aankomt, moet voor een Jesuïtisch afgericht Neo-katholiek in onze dagen wat benauwend zijn", meent B..., maar de Kerk zelve heeft het door alle tijden heen beaamd.

Een „Neo-katholiek" ben ik in de oogen van B... zeker; of ik ook „Jesuïtisch afgericht" ben, durf ik niet beoordeelen, omdat het me niet duidelijk is, waarin die africhting eigenlijk bestaat; maar ik stel er prijs op te verklaren, dat het woord van Vincentius hoegenaamd niet „benauwend" is, mits het verstaan worde in den zin, waarin Vincentius zelf het verstond.

Vooreerst, geen leer is katholiek, die niet *altoos geloofd* is: uitmuntend; maar men mag er niet voor in de plaats stellen: geen leer is katholiek, die niet altoos, van den beginne af, uitdrukkelijk uitgesproken en duidelijk in het licht gesteld is.

Dat Vincentius er zóó over dacht, blijkt zonneklaar uit zijn 23e hoofdstuk, waar over de ontwikkeling der katholieke leer gehandeld wordt. B... zelf geeft dit toe: ook hij kent leerontwikkeling, krachtens welke eerst op later tijdstip wordt *uitgesproken*, „wat te voren in een erkende leer verzwegen lag opgesloten".

---

[1]) *Commonitorium*, cap. 2. Hurter, *Opusc. SS. Patrum, IX*. Lerinum of Lirinum is het tegenwoordige eiland St. Honorat (in de nabijheid van Nizza), waar Vincentius als priester en kloosterling geleefd heeft.

Om duidelijk te zijn moet men dus zeggen: geen leer is katholiek, die niet altoos *hetzij uitdrukkelijk, hetzij stilzwijgend* — opgesloten n.l. in een andere, meer algemeene leer — geloofd is. Dat is niet mijne explicatie, maar die van Vincentius zelven. Alleen zij opgemerkt, dat, weêr volgens Vincentius, leerontwikkeling óók bestaat, maar geenszins alléén bestaat in het kiezen van de meest geschikte uitdrukking, die voortaan de geijkte zal wezen, of in het geven van een vormelijke definitie [1]).

Vervolgens, geen leer is katholiek, die niet *overal en door allen geloofd is* — binnen de grenzen der Katholieke Kerk, natuurlijk Maar heeft Vincentius die woorden in zoo strengen zin willen nemen, dat elk leerpunt, hetwelk gedurende korter of langer tijd door een aantal katholieken, te goeder trouw, bestreden of ontkend is geworden, daardoor ophouden zou gezonde, katholieke leer te zijn? In geenen deele. Vincentius geeft zeer duidelijk te kennen, dat ook

---

[1]) De lezer veroorlove mij althans een paar citaten uit het 23e hoofdstuk van het *Commonitorium*. De ontwikkeling der godsdienstige leer bij den groei van het menschelijk lichaam vergelijkend, zegt Vincentius: „Quot parvulorum artus, tot virorum; et si qua illa sunt, quae aevi maturioris aetate pariuntur, jam in seminis ratione proserta sunt; ut nihil novum postea proferatur in senibus, quod non in pueris jam antea latitaverit. Unde non dubium est, hanc esse legitimam et rectam proficiendi regulam, ... si eas semper in grandioribus partes ac formas numerus detexat aetatis, quas in parvulis creatoris sapientia praeformaverat". En wat verder: „Christi ecclesia, sedula et cauta apud se depositorum dogmatum custos, nihil in his umquam permutat, nihil minuit, nihil addit, ... sed omni industria hoc unum studet, ut vetera fideliter sapienterque tractando, si qua sunt illa antiquitus informata et inchoata, accuret et poliat; si qua jam expressa et enucleata, consolidet, firmet; si qua jam confirmata et definita, custodiat". En in het 22e hoofdstuk: „O Sacerdos, o tractator, o doctor, ... pretiosas divini dogmatis gemmas exsculpe ... Intelligatur te exponente illustrius, quod ante te obscurius credebatur. Per te posteritas intellectum gratuletur, quod ante vetustas non intellectum venerabatur".

Dat vooruitgang in meer uitdrukkelijke kennis, in duidelijker begrip van de fijnere onderdeelen der geopenbaarde leer, niet slechts bij afzonderlijke personen, maar ook bij de Kerk zelve plaats kan hebben, heeft Vincentius uitdrukkelijk gezegd en het Vaticaansche Concilie heeft zijne woorden letterlijk overgenomen (*Constit. de fide cath.* cap. IV).

zulk een leerpunt wel degelijk katholiek kan zijn. Immers hij geeft niet slechts toe, dat ook bij een heilige of geleerde, bij een bisschop of martelaar uit de oudheid, wel eens een afwijkend gevoelen, een te goeder trouw gehouden dwaling, kan gevonden worden [1]); maar hij haalt zelf een voorbeeld aan, hoe werkelijk een leerstuk, over hetwelk de Kerk nog geen opzettelijke uitspraak gedaan had, een tijd lang door betrekkelijk vele en aanzienlijke katholieken bestreden is, zonder daardoor op te houden in waarheid een katholiek leerstuk te zijn [2]).

Zoo we derhalve Vincentius niet met zich zelven in tegenspraak willen brengen, moeten we aannemen, dat hij met zijn „overal en door allen" slechts een zedelijke algemeenheid als onverbiddelijk noodig gevorderd heeft. Zoodat dus Vincentius bedoeld heeft: in de Katholieke Kerk moet men ten hoogste zorg dragen, dàtgene te houden, wat — hetzij uitdrukkelijk, hetzij stilzwijgend — altoos

---

[1]) Cap. 28. „Quidquid vero, quamvis ille sanctus et doctus, quamvis episcopus, quamvis confessor et martyr, praeter omnes aut etiam contra omnes senserit, id inter proprias et occultas et privatas opiniunculas a communis et publicae ac generalis sententiae auctoritate secretum sit."

[2]) Immers sprekend over degenen, die vóór en ten tijde van den H. Cyprianus het doopsel, door ketters toegediend, voor ongeldig hielden, zegt Vincentius (cap. 6): „Sed forte tunc ipsi novitiae adinventioni [scil. reiterandi haereticorum baptismata] patrocinia defuerunt? Imo vero tanta vis ingenii adfuit, tanta eloquentiae flumina, tantus assertorum numerus, tanta divinae legis oracula, sed plane novo ac malo more intellecta, ut..." cet. En verder: „Quid postremo ipsius Africani concilii [duo concilia Africana doctrinam de iterando baptismate sanciverant], sive decreti vires? Donante Deo, nullae". — Zoo min echter als Vincentius er aan dacht, de leer over de geldigheid van een ketter-doopsel uit de rij der katholieke leerstukken te schrappen, omdat zij een tijdlang door sommigen bestreden was, evenmin dacht hij er aan, den H. Cyprianus en degenen, die met hem dwaalden, om die onvrijwillige dwaling uit de rij der katholieken te verbannen. Niet zij, die een dwaling te goeder trouw begonnen, voordat de Kerk duidelijk gesproken had, waren ketters, maar wel degenen, die na de duidelijke uitspraak der Kerk — en dus te kwader trouw — die dwaling volhielden: „Et, o rerum mira conversio! Auctores ejusdem opinionis catholici, consectatores vero haeretici judicantur; absolvuntur magistri, condemnantur discipuli; conscriptores librorum filii regni erunt, assertores vero gehenna suscipiet" (l.c.).

geloofd, en wat — tenminste zedelijkerwijze gesproken — overal en door allen geloofd is.

B... zal in deze explicatie allicht een bewijs van Jesuïetische africhting zien, doch dan was in elk geval reeds Vincentius Jesuïetisch afgericht. Immers, ten overvloede zij het herhaald, de verklaring, die ik gaf, is niet van mij, maar van Vincentius zelven. En hij heeft haar gegeven, niet op een ander tijdstip of in een ander werk, maar in hetzelfde kleine *Commonitorium*.

Men zal zeggen, of tenminste B... zal zeggen, dat Vincentius uiterst onpractisch handelde, door, tot onderscheiding van waar en valsch, een regel aan te geven, die zooveel uitlegging behoeft.

Maar Vincentius heeft zijn „wat overal, wat altoos, wat door allen" enz. niet opgesteld als den naasten en meest practischen regel, waardoor een particulier persoon („sive ego, sive alius quis") de gezonde leer van een opkomende ketterij zou kunnen onderscheiden, ook reeds voordat de kerkelijke overheid uitspraak gedaan heeft.

De zinsnede: wij moeten houden wat overal, wat altijd, wat door allen geloofd is, bevat veeleer het doel, dat bereikt moet worden, dan wel het middel, dat tot dit doel voeren moet. Zulks blijkt den lezer terstond; immers na de op blz. 4 aangehaalde woorden vervolgt Vincentius onmiddelijk: „Dit nu zal ten slotte aldus geschieden, als wij" [1]) enz.

Van de eigenlijke regels, die Vincentius geeft, om bij opkomenden twist de waarheid van de dwaling te onderscheiden, is alleen de eerste voor ons van belang.

Die eerste regel is: men moet zich houden aan de *algemeenheid*, d. w. z. ieder moet zich houden aan die leer, welke te zijnen tijde algemeen in de gansche Kerk geleerd wordt: „de algemeenheid nu zullen we volgen op deze wijze: zoo wij alleen dat geloof voor waar houden, wat de geheele Kerk verspreid over de aarde belijdt" [2]).

---

[1]) Voor de lezers van B...'s artikel blijkt dat echter niet, wijl B... de vrijheid neemt de woorden: „Sed hoc ita demum fiet, si..." te vertalen met: „Wij zullen dus Katholieken zijn, als" enz. Zoo vertaald, schijnt de volgende zin slechts een herhaling van den vorigen, wat in waarheid volstrekt niet het geval is.

[2]) Cap. 2. „Sequemur autem universitatem hoc modo: si hanc

Slechts voor het geval, dat deze eerste regel geen toepassing vinden kan, slechts voor het geval, dat dwaling en verwarring zoover om zich heen grijpen, dat het niet meer duidelijk is, welke leer algemeen door de Kerk gehouden wordt, slechts dan is volgens Vincentius toepassing van den tweeden regel, onderzoek n.l. der oudheid, noodzakelijk.

Dit alles in bijzonderheden uit het *Commonitorium* na te wijzen, zou mij te ver voeren, maar hoe B..., die toch bij zijn „eigen onderzoek" Vincentius' boekje wel gelezen zal hebben, beweren kan, dat de stelling: „het huidig geloof der Kerk is het zekerste kenmerk om te weten te komen, wat het geloof der Kerk in welke eeuw dan ook geweest is", — dat deze stelling door Hiëronymus Lombardel uitgedacht en eerst door „de Jesuïeten onzer dagen" in behoorlijken vorm gezet zou zijn, begrijp ik niet.

Wat is die z.g. Jesuïeten-stelling anders dan de eerste regel van Vincentius Lerinensis? En zou er wel ééne waarheid zijn, die van den eersten aanvang af, door alle Vaders en kerkelijke schrijvers zoo helder en duidelijk, zoo herhaaldelijk en nadrukkelijk in het licht is gesteld, dan juist deze: dat men zich altoos en in elk geval te houden heeft aan datgene, wat de algemeene leer der gansche Kerk is. Welnu allen, die ooit zoo spraken, gingen uit van de onderstelling, dat eene leer, die, op welk tijdstip dan ook, in de gansche Kerk algemeen gehouden wordt, ontwijfelbaar zeker met de leer der Apostelen in volle overeenstemming is. Of heeft de heer B... bij zijn dogmen-historische studiën ooit een vertrouwd kerkelijk schrijver aangetroffen, die beweerde, dat men in zaken des geloofs wel van de oorspronkelijke, apostolische overlevering mocht afwijken?

IV.

Voor ieder, die op katholiek standpunt staat, bevat de stelling: het tegenwoordige geloof der Kerk is het zekerste middel om het geloof der Kerk van vroeger eeuwen te leeren kennen, onbetwist-

---

unam fidem veram esse fateamur, quam tota per orbem terrarum confitetur ecclesia". — Uit hoofdstuk 3 en 4 blijkt duidelijk, dat Vincentius den eersten regel *afzonderlijk en alleen* voldoende acht om de katholieke waarheid te onderkennen.

bare waarheid, immers zij is niets anders dan een noodzakelijke gevolgtrekking uit het dogma van de onfeilbaarheid der Kerk.

Met een onfeilbare Kerk moet men echter bij B... niet aankomen; daarom deze vraag: welke waarde heeft bovengenoemde stelling van louter menschelijk, wetenschappelijk standpunt?

Een feit is, dat allen, die ooit katholiek waren, van de eerste eeuwen tot onzen tijd toe, als van de daken de leer verkondigd hebben: het is onverbiddelijk noodig te volharden bij de leer der Apostelen; onder geen voorwendsel, om geen enkele reden kan het ooit geoorloofd zijn, in het minste of geringste, van die leer af te wijken; ieder, die, op welke gronden dan ook, iets aan die leer zou willen toevoegen, iets van die leer zou willen afdoen, zondigt zwaar tegen God en haalt zich eeuwige verwerping op den hals.

Een feit is, dat van den aanvang af tot heden toe allen, die ooit als leeraars en herders in de Katholieke Kerk zijn opgetreden, openlijk erkend en verkondigd hebben, dat het hun eerste en duurste en meest wezenlijke plicht was, te waken tegen elke afwijking, hoe gering ook, van de overgeleverde leer.

Een feit is, dat de leeraars en herders der Katholieke Kerk — de Pausen en Bisschoppen — over het algemeen en voor verre weg het grootste gedeelte geweest zijn bezadigde, eerlijke en deugdzame mannen, mannen van grondige kennis in zake des geloofs, mannen, wien de reinheid der overgeleverde leer in de hoogste mate ter harte ging.

Een feit is, dat de Roomsche Kerk van de eerste tijden af geweest is de Katholieke, d. w. z. de Algemeene Kerk, niet een soort van onder-onsje, niet een klein kerkgenootschap, beperkt binnen de grenspalen van één of enkele landen, maar een wereldlichaam, verspreid over allerlei landen en onder allerlei volken; een wereldvereeniging, die, afgezien van al het andere, reeds alleen om hare vele vertakkingen en machtige uitgebreidheid, uiterst moeilijk algemeen voor een nieuwigheid te winnen zou geweest zijn.

Met het oog op al die feiten mag men toch wel vragen, of het zoo waarschijnlijk is, dat die Katholieke Kerk hare leer veranderd zou hebben; of het waarschijnlijk is, dat ze thans algemeen bevestigen zou, wat ze vroeger algemeen loochende?

De halve wereld meent reden te hebben, om de katholieken te houden voor de meest verstokte vasthouders van het oude, voor de

geslagen vijanden van al wat nieuw is, van alle ontwikkeling en vooruitgang zelfs; en tegelijkertijd zou het waarschijnlijk zijn, dat diezelfde onhandelbare behouders, algemeen, totaal veranderd zouden zijn, juist in datgene, waarin ze, volgens hun eigen eenstemmige verklaring, niet de minste verandering ooit mogen dulden!

Neen, dat is, afgezien ook van onfeilbaarheid en goddelijken bijstand, uit den aard der zaak zeer onwaarschijnlijk; en zoo het ons onwaarschijnlijk voorkomt, — voor de mannen, die bij iedere gelegenheid de Katholieke Kerk van overdreven en onredelijke behoudzucht beschuldigen, moest het m. i. volstrekt onaannemelijk zijn.

Onwaarschijnlijk of niet, zal B... zeggen, de schriften der kerkvaders en kerkelijke schrijvers bewijzen het...

Vreemd, dat de congregatie, door Pius IX indertijd belast met het onderzoek naar de theologische gronden en de bezwaren tegen de Onb. Ontvangenis, dat niet heeft opgemerkt? — Hovelingen, die den wensch van Pius kenden, antwoordt B...

Vreemd, dat meer dan 600 bisschoppen, door Pius IX schriftelijk geraadpleegd, zoo weinig van de schriften der Vaders afwisten of er zoo weinig waarde aan hechtten, dat ze de plechtige afkondiging van het leerstuk met nadruk vroegen of althans verklaarden er geen theologische bezwaren tegen te hebben? — Prefecten van den kerkelijken Caesar, zegt B...

Welnu: omnis præsumptio cedit veritati, alle waarschijnlijkheid vervalt, zoodra het bewijs voor het tegendeel geleverd is!

We zullen weldra zien, wat onze „deskundige" uit de schriften der Vaders bewezen heeft; eerst echter dient de juiste stand van het vraagstuk althans met een paar woorden aangegeven.

V.

Ieder, die op theologisch gebied niet te eenenmale vreemdeling is, weet, dat in de eerste helft der 12e eeuw onder de theologen strijd ontstaan is over de viering van den feestdag der Onb. Ontvangenis, en over het leerstuk der Onb. Ontvangenis zelve; een strijd, die heviger of minder hevig zeer lang heeft voortgeduurd en waarvan de wegstervende naklanken nog in onze eeuw vernomen werden.

Zoo iets was, natuurlijk, niet mogelijk geweest, indien het feit

der Onb. Ontvangenis met zoovele woorden in de H. Schrift te lezen stond, of indien de Kerk zich reeds voor dien tijd, uitdrukkelijk en duidelijk, over dit punt had uitgesproken. Zulks wordt trouwens door de katholieken niet beweerd [1]). Bovendien erkennen we volmondig, — wat eigenlijk reeds in het voorgaande ligt opgesloten, — dat de leer der Onb. Ontvangenis ook in de schriften der meeste Vaders niet zóó klaar en opzettelijk wordt voorgedragen, dat het voor ieder terstond duidelijk zou wezen: zóó en niet anders is te dezen opzichte de eenstemmige leer der Vaderen.

Men versta mij intusschen goed.

Toegevende, dat de *meeste* Vaders de leer der Onb. Ontvangenis niet *scherp en duidelijk* uitspraken, beweren we toch zoo beslist mogelijk: dat *sommige* Vaders die leer wél *uitdrukkelijk* voordroegen en dat de *gezamenlijke* Vaders over het algemeen in hunne werken zóó over Maria spreken, haar zóó verheffen, hare volmaakte en geheel eenige smetteloosheid zóó verheerlijken, dat zij, stilzwijgend maar ontegenzeggelijk, ook de smet der erfzonde van haar uitsluiten.

---

[1]) B... heeft een paar plaatsen uit de bulla „Ineffabilis" (in welke Pius IX het leerstuk der O. Ontv. plechtig afkondigde) onder het vertalen een weinigje aangedikt.

De Paus zegt: „Quam originalem... Virginis innocentiam... Ecclesia... tamquam doctrinam *possidens* divinitus acceptam et coelestis revelationis deposito comprehensam" etc.

B... vertaalt: „dat de Kerk... de leer der oorspronkelijke zuiverheid der H. Maagd *altijd beschouwd* heeft als in het pand der goddelijke openbaring begrepen". Een juiste vertaling is dat niet, en ofschoon B...'s uitdrukking goed verstaan kan worden, zij is sterker dan die van den Paus.

Pius zegt: „Quam [Immac. Conc.] divina eloquia, veneranda traditio, perpetuus Ecclesiæ sensus, singularis catholicorum Antistitum ac fidelium conspiratio et insignia Prædecessorum nostrorum acta, constitutiones mirifice *illustrant* atque declarant".

B... vertaalt: „Die [de O. Ontv.] door goddelijke uitspraken... *wordt betuigd* en op bewonderenswaardige wijze in het licht gesteld". Dat kan wederom goed verstaan worden, maar tengevolge van de omzetting der werkwoorden, krijgt de lezer allicht den indruk, alsof, volgens den Paus, de H. Schriften het feit der O. Ontv. *uitdrukkelijk betuigden.* Dat heeft de Paus niet gezegd: „illustrare" is veel zwakker dan „betuigen", en „illustrare" staat niet zonder reden voorop.

Het bewijs voor deze stellingen te leveren ligt niet op mijn weg; men vindt het trouwens in ieder eenigszins uitgebreid leerboek van dogmatieke theologie, b.v. beknopt maar degelijk en goed bij Hurter en bij Scheeben [1]).

Bolland zou ons uit de schriften der Vaders aantoonen, dat het dogma der Onb. Ontvangenis met de overlevering in strijd is: alleen daarop hebben we in te gaan.

Dat men uit de 12e eeuw en daarna een aantal getuigenissen, ook van hoogst aanzienlijke godgeleerden, kan aanhalen, die werkelijk tegen ons leerstuk pleiten, is waar. Toen de strijd eenmaal was uitgebroken, maakten allerlei omstandigheden, in het bijzonder gebrekkige kennis van de overlevering der Grieksche en Oostersche Kerk, dat de zaak niet zoo licht te beslissen viel.

De Onb. Ontvangenis, die in vroeger eeuwen vooral in de Latijnsche Kerk meestal niet opzettelijk was uitgesproken, die men stilzwijgend en als vanzelf had aangenomen door te gelooven aan de volledige en algeheele reinheid der H. Maagd — waarin zij dan ook feitelijk ligt opgesloten — werd een strijdvraag, omtrent welker inhoud velen zich te goeder trouw scheeve voorstellingen maakten, waartegen allerlei schijnbaar zwaarwichtige argumenten werden ingebracht en vóór welke men, vooral destijds, betrekkelijk weinig uitdrukkelijke en duidelijke uitspraken der Vaders kon bijbrengen. Gelijk het bij meeningsgeschillen op elk gebied doorgaans gaat, de onklare voorstellingen, de schijnbare tegenstrijdigheden, de onhandigheden en overdrijvingen van den kant der verdedigers, in een woord: de verwarring van den strijd maakte de oude waarheid een tijd lang duister ook voor sommigen der edelste en helderste geesten. Twee zaken verdienen echter, met betrekking tot dien strijd, al onze aandacht.

De bestrijders der Onb. Ontvangenis hielden zelve vast aan beginselen, die, consequent doorgevoerd, hen hadden moeten brengen tot de erkenning van ons leerstuk; en de gronden, die zij tegen dit leerstuk zelve aanvoeren, zijn schier uitsluitend van dien aard, dat ze met de Onb. Ontvangenis, *opgevat zooals de Kerk haar leert*, in werkelijkheid niet in strijd zijn.

---

[1]) Hurter, *Theol. Dogm. Compend.* II, p. 457—479 Ed. 8; Scheeben, *Handbuch der Katholischen Dogmatik*, III, S. 527—558.

Vervolgens, juist terwijl een aantal theologen de leer der Onb. Ontvangenis te goeder trouw bestreden, is de *uitdrukkelijke en duidelijke* erkenning van die leer en tevens de viering van den feestdag der Onb. Ontvangenis hoe langer zoo meer algemeen geworden in de Kerk.

— Ja, het domme volk, roept Bolland, en door den invloed der Franciscanen, die boelden om de volksgunst! —

Noch het domme volk, noch de Franciscanen konden kerkelijke feestdagen instellen; dat was en is de zaak van den Paus en van de Bisschoppen, zonder wier instemming noch de feestdag der Onb. Ontvangenis gevierd, noch de leer der Onb. Ontvangenis openlijk en aanhoudend in de Kerk gepredikt zou zijn. Aan hen, aan den Paus en de Bisschoppen, is van Godswege het bestuur der Kerk, en daarmede in de eerste plaats het handhaven der oude overgeleverde leer, toevertrouwd; aan hen, en niet aan het volk, niet aan deze of gene geestelijke orde en ook niet aan de theologen als zoodanig.

Na dit alles zal de lezer het billijken, dat ik de getuigenissen, door Bolland ontleend aan schrijvers uit de 12e eeuw of daarna, ter zijde laat. Dat er destijds bestrijders van de leer der Onb. Ontvangenis geweest zijn, loochent niemand, evenmin als iemand loochenen kan, dat die leer toen verdedigers vond. Het is slechts de vraag, wie der twee strijdende partijen van dien tijd, de voorstanders of de tegenstanders, aan de oude traditie zijn trouw gebleven.

De Kerk heeft — waarlijk niet met overijlde haastigheid — ten slotte in hoogste instantie beslist, dat zij, die de Onb. Ontvangenis verdedigden, de oude en oorspronkelijke overlevering hebben volgehouden, dat zij slechts duidelijker en uitdrukkelijker hebben voorgedragen, wat vroeger, eer de strijd uitbrak, ook geloofd, maar niet zoo klaar en scherp was uiteengezet.

Het zij nogmaals gezegd, de gronden voor die beslissing uiteen te zetten, ligt niet op mijn weg: voor een verhandeling over de Onb. Ontvangenis is de ruimte, waarover ik beschikken mag, niet voldoende. We hebben slechts te doen met den heer B..., die meent bewezen te hebben, dat „de staat der zaak net het omgekeerde is van wat de Paus beweert".

VI.

In de 15e eeuw, zoo verhaalt B..., heeft Vincentius van Bandellis, „meer dan vierduizend plaatsen van ontkennende historische bewijskracht" tegen de Onb. Ontvangenis bijeengezameld.

Geen kleinigheid, voorwaar!

Ofschoon ik het werkje van Bandellis, dat uiterst zeldzaam voorkomt, niet heb kunnen inzien, geloof ik toch goede gronden te hebben om aan te nemen, dat het cijfer van Bolland een ... kleine vier duizend te hoog is aangeslagen. Immers volgens vertrouwbare gegevens bevat de verzameling van Bandellis slechts 216 citaten — echt of onecht, te pas of te onpas, zij daargelaten.

Ieder begrijpt, dat de heer B... uit den rijken schat van Bandellis het beste, d. i. het meest slaande, wat tegen de Onb. Ontvangenis kan worden aangevoerd, zal hebben uitgekozen; de onderstelling, dat hij niet de best gewaarborgde en meest afdoende teksten zou hebben overgenomen, zou voor den „deskundige" beleedigend wezen.

Welnu, ik heb al de citaten, door B... ontleend aan schrijvers vóór de 12e eeuw vergeleken, althans voor zoover het mij gelukt is ze te vinden. B... vermeldt nooit, welke uitgave hij citeert, dat is reeds zeer ongeriefelijk; bovendien zijn zijne plaatsaanwijzingen dikwijls erg onnauwkeurig en meermalen foutief.

Een *zes*tal citaten, aangehaald of aangewezen, raken ons onderwerp òf in het geheel niet, òf slechts zóó van verre, dat zij gerust onbesproken kunnen blijven. Er is daar geen spraak over de erfzonde in Maria, noch van bevlekte, noch van onbevlekte ontvangenis [1]).

Drie citaten leeren ons, dat ieder, die op de gewone wijze ter wereld komt, met de erfzonde besmet is. — Vrage: waar is een roomsch prediker of catecheet, die niet meermalen dezelfde algemeene stelling algemeen en zonder eenige beperking heeft uitgesproken, zonder zelfs in de verte te denken aan een loochening van Maria's Onb. Ontvangenis.

Volgen *acht* uitspraken, waarin gezegd wordt, dat alléén Christus heilig, volmaakt heilig, in waarheid heilig, op geheel bijzondere wijze heilig is en nimmer zonde gehad heeft [2]). — Jammer dat B... den

---

[1]) S. Irenaeus (zonder aanwijzing van plaats); Tertull. *de Carne Christi*, C. 7; S. Basilius, *Ep. ad Optimum*; S. Paulinus Nolan. *inter Ep. Aug.* 121; S. August. *Serm.* 2 *in Ps.* 34 (van welke plaats de lezing niet zeker is); August. *Op. imperf. adv. Jul.* (zonder verdere aanwijzing).

[2]) De plaats uit Irenaeus, *Adv. haeres.* L. IV, c. 16, heb ik in vier verschillende uitgaven te vergeefs gezocht; zij was nog een der meest sprekende.

lofzang *Gloria in excelsis* niet schijnt te kennen, anders had hij er bij kunnen voegen, dat de Kerk, ook nu nog, in haar officieele geheden brutaal weg haar eigen dogma blijft loochenen, door schier bij elke H. Mis te bidden: „Tu solus sanctus.... Jesu Christe": „Gij alléén zijt heilig.... Jesus Christus"!

Het is waar, dat hij sommige der besproken teksten als reden voor de geheel eenige heiligheid des Verlossers zijne maagdelijke ontvangenis wordt aangegeven. Doch ook daarmeê is tegen onze leer niets bewezen. Niemand ter wereld loochent, dat een maagdelijke ontvangenis alleen en uitsluitend den Christus mag worden toegekend [1]); en alle katholieken houden, dat de menschelijke natuur Onzes Heeren juist door die maagdelijke ontvangenis niet slechts vrij bleef van de feitelijke erfschuld (wat óók, maar door een geheel andere oorzaak, bij Maria het geval was), maar dat de menschelijke natuur van Christus daardoor principieel, en uit den aard der zaak, vrij was óók van de algemeene noodzakelijkheid om de erfzonde te beloopen (wat bij Maria geenszins het geval was). De maagdelijke ontvangenis van den Christus maakte, dat 's Heeren menschheid van nature smetteloos was en, in geen enkelen zin, iets hoegenaamd met de erfzonde uitstaande had. Men vergeve mij om wille der duidelijkheid de dwaze onderstelling; maar gesteld, dat een mensch werd ontvangen, zooals Christus ontvangen is, dan zou hij van zelf, noodzakelijker wijze, vrij zijn van de erfzonde, hij zou de erfzonde niet kunnen hebben. Maar zooals Maria ontvangen is, moest zij de erfzonde beloopen, en zij zou die ook onvermijdelijk beloopen hebben, indien God niet, uit vrije goedheid en om wille der voorziene verdiensten van Christus, op buitengewone wijze ware tusschen beide gekomen, om hare ziel van de erfsmet vrij te houden. De heiligheid van Christus was dus van geheel anderen en oneindig hoogeren aard dan die van Maria. Daarom waren de Vaders volkomen in hun recht, een principieele heiligheid aan onzen Heer alleen toe te ken-

---

[1]) Als men B... mag gelooven zijn er „laat in de middeleeuwen" menschen geweest, die door hun vereering voor Maria gevoerd werden „tot een loochening van Maria's gewoon menschelijke gehoorte"! Wie die menschen geweest zijn, zegt B... niet; waarschijnlijk „paganisch voelende Christenen". Katholiek waren ze in elk geval niet. Of zou B... waarlijk meenen, dat Onbevlekte Ontvangenis wil zeggen Maagdelijke Ontvangenis?

nen en die, voor de menschheid des Verlossers, te verklaren uit zijne wonderbare ontvangenis.

Volgt *één* tekst van Origenes: „Al wie ter wereld komt.... is reeds daardoor in zijn ouders besmet geraakt..., alleen J. C. onze Heer is zonder zonde ontvangen. Hom. VII in Levit." — Na lang zoeken heb ik de plaats gevonden in Hom. XII in Levit. n°. 4 [1]).

Dat schijnt werkelijk in strijd met onze leer. Als men echter den tekst van Origenes in den contekst leest, blijkt het, dat Origenes met deze woorden geenszins de Onb. Ontvangenis van Maria geloochend heeft.

Wat is het geval? Geheel de 12e homilie op Leviticus handelt over den hoogepriester, en Origenes past datgene, wat in Leviticus XXI, 10—15 van den hoogepriester der Oude Wet gezegd wordt, op Christus toe, om aan te toonen, dat deze alleen de waarachtige hoogepriester is. Daarbij legt Origenes in de woorden „hij zal zich ook aan zijnen vader en moeder niet verontreinigen" (Lev. XXI, 11) dezen zin: de hoogepriester zal bij zijn ontvangenis en geboorte in zijne ouders niet verontreinigd worden. Dit nu, zegt Origenes, is alleen bewaarheid in den eigenlijken hoogepriester, J. C., die „niet besmet is in zijné moeder, omdat hij een onbesmet lichaam is ingegaan", noch ook in zijnen vader, omdat hij geen menschelijken vader gehad heeft.

Op de uitdrukking „een onbesmet lichaam ingaan" wil ik niet eens wijzen; maar men ziet wat Origenes bedoelt. Om aan te toonen, dat alléén Christus de ware hoogepriester is, dat alléén in hem de woorden van Leviticus (zooals Origenes die opvat of toepast) vervuld zijn, wijst hij er op, dat alleen Christus en niet de hoogepriester der Oude Wet rein ter wereld gekomen is. Voor of tegen de Onb. Ontvangenis der H. Maagd valt hieruit niets af te leiden; Origenes maakt geen tegenstelling tusschen Christus en Maria, maar tusschen

---

[1]) Ed. Bened. Paris. 1733. Dl. II, blz. 251: „Omnis ergo homo in patre et matre pollutus est, solus vero Jesus, Dnûs meus, in hanc generationem mundus ingressus est [men ziet, dat de vertaling van Bolland sprekender is dan de eigenlijke tekst], in matre non est pollutus; ingressus est enim corpus incontaminatum". De oorspronkelijke tekst der besproken homilie is verloren gegaan; wij bezitten nog slechts een Latijnsche vertaling, van welke het zeker is, dat ze niet altijd getrouw de gedachten van Origenes weergeeft.

Christus en den hoogepriester der oudheid. Het is waar, om aan te toonen, dat alle hoogepriesters behalve Onze Heer in hunne ouders besmet waren, zegt hij, dat zulks met alle menschen het geval is. Had hij nu daarbij Maria uitdrukkelijk moeten uitzonderen? Zoo hij dat had willen doen, zou het noodig geweest zijn er bij te voegen, dat de reinheid der H. Maagd in haar aard en wezen een geheel andere was dan die van den eenigen hoogepriester. Maar het lag niet voor de hand Maria er bij te betrekken, in elk geval, het was geenszins noodzakelijk. Gesteld, een katholiek schrijver van onzen tijd redeneert, zooals Origenes deed, en zegt: de ware hoogepriester zou in zijn ouders niet besmet zijn; — welnu, alle hoogepriesters der oudheid zijn als zondaren op de wereld verschenen: immers ieder mensch, die ter wereld komt, is in zijne voortkomst zelve besmet; Christus echter, en hij alléén, is volmaakt rein op deze wereld verschenen; — dus is Christus alleen de eenige ware hoogepriester. Gesteld een katholiek uit onze dagen redeneerde aldus, zou men dan het recht hebben daaruit te besluiten, dat hij de Onb. Ontvangenis der H. Maagd loochende?

Overigens zal B... ook wel weten, dat, in zaken van geloof, een getuigenis, ontleend aan de schriften van Origenes, slechts onder voorbehoud kan worden aanvaard; de Kerk heeft Origenes nooit als een gezaghebbend getuige voor hare leer erkend, integendeel zij veroordeelde hem, althans zijne schriften, zooals die feitelijk zijn.

Twee andere citaten, één van den H. Augustinus en één van den H. Fulgentius van Ruspe, zeggen beide, dat Maria's lichaam „zondig vleesch", of eigenlijk: „vleesch der zonde" — *caro peccati* — was.

Volgaarne geef ik toe, dat voor iemand, die met de spreekwijze der Vaders onbekend is, de uitdrukking „vleesch der zonde" zeer bedenkelijk moet klinken, al ziet men terstond in, dat het vrij wat meer zou afdoen, als men wijzen kon op uitspraken, waar de ziel of de persoon van Maria zondig genoemd werd.

Hoe weinig de uitdrukking „vleesch der zonde", op zich zelve genomen, beteekent, blijkt het duidelijkste hieruit, dat somwijlen bij de Vaders ook het lichaam van Christus „vleesch der zonde" genoemd wordt [1]).

[1]) B.v. S. Hilarius, *De Trinit.* L. I, Ed. Paris. 1652, p. 9: De Zoon Gods „heeft het vleesch der zonde aangenomen, om" enz. Vgl. S. Proclus Constant. *Orat.* VI, no. 14, Bibl. Galland, Dl. IX.

Het is intusschen waar, dat noch Augustinus, noch Fulgentius — dien men om zijn allernauwste aansluiting bij de leer van Augustinus den „verkorten Augustinus" genoemd heeft — deze uitdrukking van den Verlosser willen bezigen; maar daaruit volgt in geenen deele, dat bij hen „zondig vleesch" hetzelfde beteekent als een „zondige ziel", of een „zondig persoon". Noch Augustinus, noch Fulgentius zou de conclusie hebben aanvaard: Maria had zondig vleesch, dus is hare ziel met zondeschuld besmet geweest. Zelfs de door B... aangehaalde plaats laat dit eenigermate doorschemeren. Alleen Christus, zoo zegt St. Augustinus, „heeft nooit eenige zonde gehad en heeft ook geen vleesch der zonde aangenomen". Wijst dit afzonderlijk, na elkander noemen van „zonde" en „vleesch der zonde" er niet op, dat twee onderscheidene zaken bedoeld zijn? De uitdrukking zelf: „nooit eenige zonde gehad" hebben, *„en ook* geen vleesch der zonde aangenomen hebben" [1]), duidt reeds eenigermate aan, dat feitelijke vrijheid van alle zonde nog kan samengaan met het hebben van vleesch der zonde. En als men het geheele hoofdstuk, waaraan Bolland zijn citaat ontleende, doorleest, bemerkt men, dat Augustinus onder „vleesch der zonde" verstaat: een lichaam, dat niet slechts „uit vleesch en bloed", maar ook „door den wil des mans en uit den wil des vleesches" geboren is; een lichaam, dat „volgens de wet van het vleesch der zonde" ontvangen is. De lezer houde mij ten goede, dat ik deze zaken niet nader verklaar; maar „vleesch der zonde" in den zin van Augustinus heeft ieder, die op gewone wijze ter wereld komt. Daarom had ook Maria „vleesch der zonde", maar dat zij ooit naar de ziel met eigenlijke zondeschuld bevlekt zou geweest zijn, heeft Fulgentius nooit beweerd en Augustinus uitdrukkelijk ontkend.

De Pelagiaansche dwaalleeraar Julianus meende tegen de algemeenheid der erfzonde geen krachtiger argument te kunnen aanvoeren dan het volgende. Gij, zoo riep hij den H. Augustinus toe, doet Maria nog erger afbreuk dan de ketter Jovinianus: deze loochende alleen hare voortdurende maagdelijkheid, gij wijst zelfs Maria aan

---

[1]) S. Aug. *De Pecc. mer. et remiss.* L. II, c. 24. Ed. Bened. Dl. X: „Solus ergo ille... peccatum nullum habuit umquam, nec sumpsit carnem peccati, quamvis de materna carne peccati".

den duivel toe om den aard van haar geboren worden [1]); m. a. w. gij, zoo redeneerde Juliaan, die de algemeenheid der erfzonde verdedigt en zegt, dat allen, die op gewone wijze ontvangen worden, ten gevolge van den aard hunner ontvangenis besmet zijn met de erfzonde, gij levert daarmêe zelfs de moeder des Heeren over aan den duivel, want ge moet toegeven, dat zelfs Maria in zonde ontvangen is, aangezien ook zij op de gewone wijze ontvangen werd.

Terloops zij opgemerkt, hoe duidelijk in deze opmerking van Juliaan de hooge opvatting, die men destijds van Maria's reinheid had, uitschittert. De ketter meende den H. Augustinus een onoverkomelijke moeielijkheid voor te werpen, door hem er op te wijzen, dat zijne leer de heiligheid van Maria te na kwam, omdat zij zelfs Maria overleverde aan de smet der erfzonde.

Wat zal Augustinus antwoorden? Indien hij geloofd had, dat ook Maria's ziel eenigen tijd, hoe kort ook, met de erfzonde besmet was geweest, had hij moeten antwoorden: ja, ik erken, dat ook Maria de erfzonde gehad heeft, dat ook Maria in de macht des duivels is geweest. Hij had er dan kunnen bijvoegen: doch die slavernij heeft slechts kort geduurd, reeds spoedig na hare ontvangenis, in elk geval reeds voor hare geboorte, is zij van de zonde gereinigd; maar daarmêe ware aan de hoofdzaak niets veranderd: feitelijk had Juliaan gelijk gehad, en Augustinus had moeten erkennen, dat zijne leer — de katholieke leer — althans voor een wijle ook Maria aan den duivel toewees!

Dat erkende Augustinus echter volstrekt niet, en hij antwoordde: „Wij wijzen Maria niet aan den duivel toe om den aard van haar geboren worden, maar zulks dáárom, wijl de aard van haar geboren worden door de genade van het herboren worden krachteloos gemaakt wordt" [2]).

Dat deze woorden, op zich zelf genomen en beschouwd buiten het tekstverband, verstaan kunnen worden van een reiniging der

---

[1]) S. August. *Op. imperf. contra Jul.* L. IV, c. 122 (niet 22, zooals B... zegt) Ed. Ben. Dl. X: „Ille virginitatem Mariae partus conditione dissolvit, tu ipsam Mariam diabolo nascendi conditione transscribis".

[1]) „Non transscribimus diabolo Mariam conditione nascendi, sed ideo, quia conditio nascendi solvitur gratia renascendi" (l. c).

ziel van Maria na hare ontvangenis, d. w. z. nadat ze eerst de smet der erfzonde beloopen had, geef ik volgaarne toe; maar zooals Augustinus den tekst gebruikt, en in het verband, waarin hij hem bezigde, moeten zijne woorden noodzakelijkerwijze van een onbevlekte ontvangenis verstaan worden. Anders had Augustinus de opwerping van Juliaan niet ontzenuwd, maar volledig toegegeven. In den contekst kunnen derhalve zijne woorden geen anderen zin hebben dan dezen: wij wijzen Maria niet aan den duivel toe om den aard van haar geboren worden; doch de reden, waarom wij haar uitzonderen is deze: hoewel de aard van Maria's ontvangenis, volgens den algemeenen regel, de smet der erfzonde over hare ziel had moeten brengen, is dit toch feitelijk niet geschied, omdat de genade der wedergeboorte, d. i. de genade der verlossing, tusschen beide is gekomen en, den gewonen regel krachteloos makend, hare ziel heeft gevrijwaard voor de smet, die anders het gewone en noodzakelijke gevolg der ontvangenis is.

Nog eens, zoo men Augustinus niet van armzalige sophisterij wil beschuldigen, moet men zijn woorden in dien zin verstaan.

En wat doet nu onze dogmen-historicus? Met behulp eener niet al te strenge vertaling wordt zelfs deze tekst een argument tegen de katholieke leer. Men oordeele. „Aan bisschop Juliaan, die tegen de leer der erfzonde het bezwaar had geopperd, dat men op die wijze Maria zelve door den aard harer geboorte den duivel toewees, en daardoor op het duidelijkste betuigt, dat van het leerstuk in quaestie in die dagen nog niet gedroomd werd, gaf Augustinus ten antwoord: „„Door de smet harer geboorte leveren wij Maria niet aan de macht des duivels over, want door de genade der wedergeboorte is die smet uitgewischt.““

Mijne lezers zullen het ook bij Augustinus wel niet nazoeken, heeft B... waarschijnlijk gedacht!

Na dit alles blijven ons nog *vier* teksten te bespreken, die op de lezers van B...'s geschrift waarschijnlijk den meesten indruk gemaakt hebben.

„Niemand is vrij van erfzonde, ook niet de moeder des verlossers, alleen J. C. is van de wet der zonde vrij. Eusebius van Emesa († 360) *de Nat. Dom.* hom. II." — Aldus de heer B...

Eusebius van Emesa is echter lang geen Kerkvader, hij was een aanhanger van Macedonius en een der woordvoerders van diens

kettersche partij; zijn gezag zou dus niet bijster groot zijn.

Bovendien is de verzameling homilieën, waaraan onze tekst ontleend is, zeker niet van Eusebius van Emesa; de homilieën schijnen door verschillende Fransche predikers (Faustus van Réji, S. Hilarius en S. Caesarius, beiden van Arles en anderen) te zijn opgesteld, en zijn waarschijnlijk door Eusebius Bruno van Angers in de IIe eeuw bijeengezameld [1]). Aan wien de homilie, door B... geciteerd, moet worden toegeschreven, valt niet uit te maken; bijgevolg is het ook een open vraag, welk gezag aan den onbekenden schrijver behoort te worden toegekend.

Eindelijk, B... heeft erg vrij vertaald; althans, zooals ik den tekst gevonden heb, luidt hij: God de Zoon „heeft uit u [Maria] het bloed genomen, dat hij ook voor u storten zal. Want van den band der zonde is uit haar zelve zelfs de moeder des Verlossers niet vrij..."[2]). Is deze lezing de ware, dan pleit de tekst eer vóór, dan tegen de Onb. Ontvangenis. Niemand immers beweert, dat Maria uit haar zelve vrij was van den band der zonde, of dat zij geen verlossing noodig had.

Een sterke getuigenis tegen onze leer, meende B... te kunnen ontleenen aan den H. Joannes Chrysostomus, die „vrijmoedig te kennen gegeven heeft, dat Maria niet alleen in zonde geboren is, maar ook zonde bedreven heeft, *De Mundi Creat.* Orat. VI § 30".

Mijn antwoord kan kort zijn.

---

[1]) Vgl. Fessler-Jungmann, *Instit. patrol.* II, p. 3; Bardenhewer, *Patrologie*, S. 222.

[2]) *Maxim. Bibl. Vet. Patrum.* Ed. Lugd. 1577, Dl. VI, p. 621: „Ac de te sumpsit, quod etiam pro te solvat. A peccati enim veteris nexu per se non est immunis, nec ipsa Genitrix Redemptoris; solus ille, licet ex debito renascatur, lege tamen veteris debiti non tenetur". Eerlijkheidshalve dient echter vermeld, dat sommigen de woorden „per se" voor een later tusschenvoegsel' houden. Mocht dit waar zijn, dan luidt de tekst: „Want van den band der oude zonde is zelfs de Moeder des Verlossers niet vrij". Ook deze lezing is echter niet zoo duidelijk en beslissend als die van Bolland. Immers „niet vrij *van den band* der oude zonde", zou misschien nog zóó kunnen worden uitgelegd, dat Maria, door hare voortkomst aan de wet der erfzonde gebonden, slechts door een bijzonder voorrecht van de schuld der erfzonde vrij bleef. Doch afgezien hiervan, het woord van een onbekend schrijver legt in elk geval weinig gewicht in de schaal.

De zes redevoeringen „over de schepping der wereld", worden wel bij de werken van S. Chrysostomus afgedrukt, maar behooren niet aan „den beroemden heilige". Zij zijn opgesteld door Severianus van Gabala, een der bitterste vijanden van Chrysostomus [1]), en volstrekt niet een der erkende lichten van Gods Kerk.

Bovendien, ofschoon ik in drie verschillende uitgaven met allen ijver gezocht heb, is het me niet gelukt, bovengenoemde „vrijmoedige" uiting, die mij, ook uit den mond van een Severianus, ten hoogste verbazen zou, ter aangehaalde plaatse te vinden.

Volgt een tekst van Alcuinus, die uitdrukkelijk verzekeren zou, dat „het lichaam ... der H. Maagd ... door de erfzonde bedorven was. ... *Sent.* lib. I c. 18". Waarom komt B... toch telkens met uitspraken over „het lichaam" van Maria, terwijl hij bewijzen moest, dat hare ziel of haar persoon met zonde besmet is geweest?

Intusschen een sententiënboek, of een ander werk, dat men gevoegelijk met de afkorting *Sent.* zou kunnen citeeren, heeft Alcuinus, bij mijn weten, niet geschreven. Ik heb dan ook de aangehaalde woorden niet kunnen vinden, ofschoon ik in de werken van Alcuinus zooveel mogelijk alle plaatsen heb nagezocht, waar over de H. Maagd gesproken wordt.

Eindelijk nog een tekst van S. Anselmus uit diens geschrift *Cur Deus homo*, „cap. XVIII", zegt B...; moet zijn: Lib. II, cap. 16: „De H Maagd ... is in ongerechtigheden ontvangen; in zonde is zij ontvangen door hare moeder".

Het boek *Cur Deus homo* is opgesteld in den vorm van een samenspraak tusschen Anselmus zelven en een anderen persoon, die Boso genoemd wordt. Nu zijn de geciteerde woorden niet woorden van Aselmus, maar van Boso. Anselmus laat ze doorgaan, dat is waar; doch in hoeverre zij zijn eigen gevoelen uitdrukken, valt moeielijk te zeggen. Een feit is in elk geval, dat dezelfde Anselmus, elders, sprekende uit eigen naam het volgende neerschreef: „Het was passend, dat de maagd [Maria] zou uitschitteren door eene reinheid zoo groot, dat onder God geen grootere gedacht kan worden" [2]);

---

[1]) Vgl. Fessler—Jungmann, l.c. II, p. 67; Bardenhewer, S. 331.

[2]) *De Conc. Virgin.* cap. 18: „Decens erat, ut ea puritate, qua major sub Deo nequit intelligi, virgo illa niteret" cet. Migne P. L. Dl. 158, p. 451.

en dat hij. wederom op een andere plaats, alle ongeregelde begeerlijkheid bij Maria altijd uitgesloten rekende: „Maria..., wie maagdelijkheid naar geest en lichaam zóó, van alle zijden, als een muur omgaf, dat de begeerlijkheid nooit eenigen toegang tot haar had, en hare zinnen door geen enkele verlokking geschonden werden" [1]).

Overigens bewijzen de door B. aangehaalde woorden volstrekt niet, dat Maria ooit de erfzonde in 'eigenlijken zin zou gehad hebben. Evenals iedereen te zijnen tijde, en veel later nog, meende Anselmus, dat de redelijke ziel niet terstond bij, maar eerst geruimen tijd na de ontvangenis des lichaams werd ingestort.

In die overtuiging nu heeft Anselmus zich de vraag gesteld: zonde (in eigenlijken zin) kan slechts dáár bestaan, waar een redelijke wil, een redelijke ziel is; in de menschelijke vrucht is bij hare ontvangenis en in den eersten tijd daarna nog geen redelijke ziel; hoe kan dan de H. Schrift zeggen: dat de mensch in ongerechtigheden ontvangen wordt, dat zijne moeder hem in zonde ontvangt?

Daarop antwoordt Anselmus: de Schrift zegt dikwijls, dat iets is, wat alsdan nog niet is, maar later noodzakelijkerwijze zijn zal. Zoo kan men ook verklaren, waarom gezegd wordt, dat de mensch in ongerechtigheden wordt ontvangen: niet alsof reeds dan in hem de smet der zonde zijn zou, maar wijl hij door de ontvangenis zelve in de noodzakelijkheid komt, om, zoodra hij een redelijke ziel zal hebben, de smet der zonde te beloopen. „Hieruit blijkt dus, hoe in de kinderen terstond van hunne ontvangenis af nog geen zonde is, en hoe toch de H. Schriftuur waarheid spreekt. Wijl zij n.l. nog geen wil hebben (zonder welken geen zonde bestaan kan), hebben zij ook geen zonde; en toch wordt er gezegd, dat er in hen zonde is, omdat zij door het zaad in de noodzakelijkheid verkeeren zonde te hebben,

---

[1]) *Homil. IX*: „Hujusmodi castello non incongrue Virgo Maria assimilatur, quam virginitas mentis et corporis, quasi murus, ita undique vallavit, ut nullus unquam libidini ad eam esset accessus, nec sensus ejus aliqua corrumperentur illecebra" l. c. p. 645.

Opmerking verdient, dat S. Anselmus zelf in de voorrede van zijn *Cur Deus homo* zich beklaagt, dat hij dit geschrift heeft moeten uitgeven, voordat het behoorlijk herzien en afgewerkt was. „Nam plura, quae tacui, inseruissem et addidissem, si in quiete et congruo spatio illud [opus] mihi edere licuisset" Migne l. c. p. 361.

zoodra zij menschen zullen zijn" (d. i. zoodra zij een redelijke ziel zullen hebben [1]).

De woorden, door B. . geciteerd, bewijzen dus niets meer, dan dat Maria de erfzonde beloopen moest, niet dat zij die werkelijk beloopen heeft. Op dit laatste alleen kwam het aan.

Het is erg onwetenschappelijk zich te vergapen aan hier of daar opgeraapte citaten van scholastieke theologen, als men met de denk- en spreekwijze dier schrijvers volstrekt onbekend is.

De H. Anselmus reikt reeds in de 12e eeuw.

Ziehier nu de argumenten van Bolland, ziedaar de gronden op welke hij de bewering, dat de leer der Onb. Ontvangenis altijd in de Kerk bestaan heeft, een „openlijke Roomsche leugen" durft noemen.

Slechts met groote moeite kan men uit al de werken der Vaders — en dat is nog al iets, — een bescheiden getal plaatsen bijeengaren, die op het eerste gezicht tegen de katholieke leer schijnen te getuigen; en zoo men vraagt naar uitspraken van gezaghebbende mannen uit de eerste elf eeuwen, die werkelijk en ten volle tegen ons leerstuk getuigen, die zeker niet met de Onb. Ontvangenis te rijmen zijn, zal elk onbevooroordeelde moeten erkennen: zulke plaatsen, zoo ze er al zijn, zijn zeer buitengewone en uiterst zeldzame uitzonderingen.

---

[1]) *De Conc. Virgin.* Cap. 7: „Patet igitur quomodo et in infantibus non statim ab ipsa conceptione sit peccatum; et vera sunt, quae de divina Scriptura opposui. Quippe non est illis peccatum, quia non habent (sine qua non inest peccatum) voluntatem: et tamen dicitur inesse, quoniam in semine trahunt peccandi (cum homines jam erunt) necessitatem". — De inhond van Cap. 8 is: „Quod in semine sumpto de Virgine non sit peccatum neque necessitas futuri peccati" Migne, l. c. p. 441.

De woorden van Pius IX, dat Maria „*in den eersten stond* van hare ontvangenis" voor de erfzonde gevrijwaard is, doelen op Maria's *persoon*. Zij hebben volkomen denzelfden zin als de woorden van Paus Alexander VII, door Pius zelven overgenomen, dat Maria's „*ziel in den eersten stond van hare schepping en instorting in het lichaam*" vrij bewaard is voor de erfzonde. Hieruit blijkt tevens, dat de Kerk, ook niet zijdelings, uitspraak gedaan heeft over het physiologische vraagstuk, wanneer de bezieling van den foetus plaats heeft.

Neemt men nu hierbij in aanmerking:

1o. Dat schier tegen elk leerstuk, althans met schijn van recht, moeilijkheden uit de schriften van dezen of genen Vader kunnen worden opgediept.

2o. Dat geen katholiek aan ieder der Vaders afzonderlijk, ook niet aan de allergrootste onder hen, onfeilbaarheid in geloofszaken toekent.

3o. Dat ieder Roomsch godgeleerde toegeeft, dat men bij de Vaders niet slechts minder heldere of minder duidelijke uitdrukkingen, maar ook enkele dwalingen, althans omtrent ondergeschikte punten, die in hunnen tijd nog niet volledig onderzocht waren, kan aantreffen (errores materiales).

4o. Dat de Onb. Ontvangenis een dier fijnere onderdeelen van de geopenbaarde leer is; een onderdeel, dat in de eerste eeuwen weinig opzettelijke aandacht getroffen heeft; een dier waarheden, van welke de H. Thomas Aquinas zeide: „Onder de punten, die tot het geloof behooren, zijn er sommige, die door de Kerk [nog] niet volmaakt in het licht gesteld zijn [1])"; en omtrent welke de H. Augustinus eeuwen vroeger gezegd had: „Vele punten, die tot het katholiek geloof behooren, worden [eerst dan] met meer zorg bestudeerd en helderder begrepen en nadrukkelijker gepredikt, wanneer ze door de opgewonden ongedurigheid van ketters tot strijdvragen gemaakt en tegen deze verdedigd moeten worden: en zoo wordt een vraagstuk, door den tegenstander opgeworpen, de gelegenheid, die ons doet leeren" [2]).

---

[1]) *In Ep. ad Rom.* Cap. XIV, lect. 3, Ed Paris. 1636, p. 131: „Dicendum est autem, quod eorum, quae sunt fidei, quaedam sunt, quae non sunt perfecte per Ecclesiam manifestata, sicut in primitiva Ecclesia nondum erat perfecte declaratum apud homines, quod illi, qui erant ex Judaeis conversi, non tenerentur legalia observare; et sicut tempore Augustini nondum erat per Ecclesiam declaratum, quod anima non esset ex traduce".

[2]) *De Civit. Dei*, Lib. XVI, c. 2: „Multa quippe ad fidem catholicam pertinentia, dum haereticorum callida [*al.* calida] inquietudine exagitantur, ut adversus eos defendi possint, et considerantur diligentius et intelliguntur clarius et instantius praedicantur: et ab adver-

Neemt men dit alles in aanmerking, dan wordt het m. i. dagheldér, hoe akelig weinig de heer B... heeft kunnen bijbrengen, om zijn krasse beschuldiging van „openlijke Roomsche leugen" goed te maken.

VII.

Nog een paar woorden.

Het was den heer B... met zijn schrijven eigenlijk niet om de Onb. Ontvangenis te doen; hij wilde „de politieke woordvoerders zijner Roomsche landgenooten tot zich zelve [laten] inkeeren, met de vraag, op welke wijze zij willen, dat in de scholen hunne gevoelens ook *op het stuk van feiten* zullen worden geëerbiedigd. Allicht zullen zij daarbij dan ook tot een begin van inzicht geraken, dat men geheel afgescheiden van de zucht om andersdenkenden te grieven, eenvoudig reeds *de feiten der geschiedenis* niet naar waarheid vermelden kan, zonder daarbij met de uitspraken van hunnen geestelijken imperator te Rome in onvermijdelijke botsing te geraken;... dat men door het *vermelden van die feiten* zonder meer reeds met de Curie in twist geraakt".

Waarschijnlijk om zijne bedoeling in deze duidelijker te maken, schrijft B... een lange noot om de slechtheid van Paulus III aan de kaak te stellen, en spreekt hij ook elders nog van middeleeuwsche Pausen, die „vaak maar al te Italiaansche Dalai Lama's" waren, enz. — zaken, die zijn onderwerp hoegenaamd niet raken.

Zie, mijnheer Bolland, niet het vermelden van historische feiten wordt u door uwe Roomsche landgenooten kwalijk genomen; maar wel het trekken van onbekookte conclusies uit gegevens, die tot zulke conclusies volstrekt geen recht geven, zooals u gedaan hebt, door op te eenenmale onvoldoende en niet eens behoorlijk onderzochte gronden, de Katholieke Kerk van een openlijke, officieele leugen te beschuldigen.

---

sario mota quaestio discendi existit occasio". — Mijn bedoeling met dit citaat is natuurlijk niet de vroegere bestrijders der Onbevlekte Ontvangenis van ketterij te beschuldigen; maar de woorden van Augustinus gelden ook, wanneer een of ander nog weinig onderzocht leerpunt, te goeder trouw, door katholieken begint geloochend te worden; dit nu is het geval geweest met de leer der Onbevlekte Ontvangenis.

Niet het vermelden van historische feiten, — laat het zijn, dat ze voor ons onaangename en beschamende herinneringen meebrengen — zullen we u ten kwade duiden, wanneer er werkelijk eenige reden is voor het vermelden van die feiten; maar anders...

Stel, een fatsoenlijk man heeft een vader of grootvader, die een schandvlek voor zijne familie geweest is.

Als het nu noodig is of u hebt ten minste billijke reden, om dien man aan het wangedrag van zijn vader of grootvader te herinneren, zal hem dit wél onaangenaam en pijnlijk aandoen, maar hij zal niet het recht hebben zich op u te vertoornen of zich door u beleedigd te achten.

Maar als u bij elke gelegenheid, te pas en te onpas, dien man aan zijn slechten vader gaat herinneren en, zonder reden of aanleiding, hem de laagheid van dien vader in het openbaar voor de voeten werpt; dan zal hij alle recht hebben, u die opzettelijke en door niets gerechtvaardigde kwetsing van zijne kinderlijke gevoelens kwalijk te nemen.

Welnu, zoo ongeveer is het geval ook bij ons katholieken.

Van slechte Pausen en dergelijke treurige zaken hooren we niet gaarne: dat is, dunkt me, nogal natuurlijk, en we zouden ontaarde kinderen der Katholieke Kerk moeten wezen, als het anders was.

Niettemin, spreekt of schrijft iemand over die aangelegenheden, daar waar het pas geeft, waar er reden of rechtmatige aanleiding toe is, en houdt hij zich aan hetgeen waar is en bewezen, — niemand onzer zal het hem ten kwade duiden.

Maar van iemand, die met dergelijke dingen komt aandragen, zonder dat er eenige grond of aanleiding voor bestaat; van iemand, die over dergelijke zaken spreekt op eenigszins luchthartig spottenden toon — van zoo iemand vinden we, dat hij geen aanspraak moet maken noch op den naam van wetenschappelijk man, noch op dien van edel mensch.

Warmond. G. VAN NOORT.

NIEUWE UITGAVEN.

Van het H. Sacrament van Mirakel tot Amsterdam, door Dr. H. J. A. M. Schaepman (Utrecht, Wed. J. R. van Rossum, 1895). — Het halve-eeuwgetijde van het Hoogwaardig Sacrament van Mirakel te Amsterdam heeft ons deze maand een gedicht van Dr. Schaepman geschonken, dat naast Vondel's *Eeuwgetij* van 1645 en Broere's *Dithyrambe* van 1845 een waardige plaats inneemt voor tijdgenoot en nageslacht. Wat de dichter zelf in zijn beide voorgangers roemt, dat mag ook van zijn gedicht worden gezegd: ook deze zangen omkransen 't Geheimnis der Heilige Stee met het licht der poëzie en tooveren ons een schoonheidsvisioen voor oogen, dat 's menschen levensbrood in zijne volheid openbaart.

Uitgaande van het dagelijksch brood, waar de menschelijkste aller beden om vraagt, de Godsgave der aarde, die in haar duisteren schoot ontkiemt, weldra, in halmen en aren opschietend, haar in lentegroen en goudgewemel kleedt, en voor alle geslachten het geheimenis der menschelijke kracht bevat, wijst de dichter ons op de hoogere beteekenis, die er in herinnering en profetie aan verbonden is. Het brood, gave van God aan den mensch bij uitnemendheid, voegt zich naar de geschiedenis van den mensch, in zijn val, in zijne verlossing, in zijne verheerlijking. —

Eenige groote dichterlijke grepen in die geschiedenis lichten de tippen van den sluier op. Vergeefs is de triumfzang van den dood, dat het levensvoedsel door 's menschen val „spijs ten doode" is geworden: naar Gods genadig vonnis is het brood, dat de mensch in het zweet van zijn aanschijn zal eten, levensbrood, al blijft het eeuwen lang, als nog niet begrepen geheimenis, in het bleeke licht van voorafbeelding en profetie gehuld. De aloude koning van Salem, Melchisedech, priester en koning, reikt het onder zegenspreking aan den aartsvader der volken; van Joseph, door Egypte

als „Heiland der wereld" begroet, wordt het afgesmeekt tot lijfsbehoud in den nood; als manna valt het in de woestijn, door een morrend volk weinig gewaardeerd, maar in zijne beteekenis van meer dan stoffelijk voedsel geopenbaard, wanneer de Geest van God de snaren van David's harp beweegt, en de koninklijke profeet het bezingt als het „Brood der Engelen". —

En als de volheid der tijden gekomen is, dan wordt in Bethlehem, dat zijn naam van *Huis des broods* zoo wel draagt, door Gods Engelen de groote blijdschap aangekondigd, dat Christus, de Heer, geboren is, verschenen als het Kindeke van Bethlehem, om de verwachting der eeuwen te vervullen. Een hoogsteenvoudig, zinrijk kerstliedjen begroet het Brood des levens, dat uit den hemel is nedergedaald. —

Nu schijnt het licht in de duisternis, maar de duisternis neemt het niet op. Een meesterlijke zang geeft ons een dichterlijke vertolking van dat wonderbare zesde hoofdstuk uit het Joannes-evangelie, een hoofdstuk, vol van zieldoortrillend licht voor den een, van tastbare duisternis voor den ander. De zelfbewuste, onverstoorbare, telkens stelliger herhaalde verzekering van het onbegrijpelijke en schijnbaar onmogelijke; de woelige schare, die van geestdrift overslaat tot gemor en beschimping en zich hoonend afwendt van eene liefde, welke alle begrip te boven gaat; de droeve vraag van den verlaten Meester aan de twaalf, of ook zij niet willen heengaan; de ootmoedige en toch zoo fiere geloofsbelijdenis van Petrus, voortaan te herhalen door allen, die op deze „steenrots" hun vastheid vinden — ziedaar het licht van het Levensbrood, uitschijnend in de duisternissen, dat niet begrepen, maar alleen aangenomen of verworpen kan worden. —

Een nieuwe tijdkring opent zich. De menschelijkste aller beden heeft hooger zin en beteekenis gekregen en voert hooger bidden met zich. Het Levensbrood, in zijne volheid geopenbaard, is des te grooter mysterie. Levende herinnering aan lijden en sterven in den uitersten menschelijken nood, gedachtenisgave van alverwinnende, goddelijke liefde ten einde toe, is het tevens feitelijk onderpand van verheerlijking en eeuwig leven, die het geeft uit eigen kracht. En daarom zwijgt voortaan nimmermeer het loflied onder de kinderen der menschen, die hulde brengen en dank zeggen voor het Brood van God. Ondoorgrondelijk is het voor de zinnen, onbegrijpelijk voor de rede, maar het Woord, dat scheppenskracht *is*, geldt meer dan ervaring of begrip, en over de geheele wereld omringt het geloof

dat Levensbrood met heilige aanbidding, en de onverwoestbare hoop van het menschelijk geslacht strekt er de handen naar uit, en de liefde van 's menschen ziel vindt daar het hoogste en beste, wat zij ontvangen en geven kan. —

Maar die dankbare hulde der wereld heeft een plaats van uitverkiezing, een Heilige Stede bij uitnemendheid, in het jubileerend Amsterdam. Daar heeft het Levensbrood zijn verborgen kracht in openbare mirakelen willen toonen; daar wordt sinds eeuwen de hulde der dankbaarheid met de feestvreugde van bevoorrechten in hoogtij en eeuwgejubel aangeboden. Daarom heffen nu alle stemmen des gedichts gezamenlijk den eeuwfeestzang aan bij de Heilige Stede van het Hoogwaardig Sacrament van Mirakel tot Amsterdam. In breede, machtige strophen, van majestueuse schoonheid als het raadhuis op zijn vastgeheide palen, wordt de aloude roem van de Amstelstad bezongen in het licht van haar Heilige Stede. Met groote trekken gaat de geschiedenis van het Mirakel ons voorbij: het Levensbrood op een vlammentroon gedragen, zijn verborgenheden in teekenen en wonderen openbarend, steeds aanbeden en verheerlijkt, al moest bede en jubellied een lange tusschenpoos gefluisterd worden, steeds de glorie van de stad, welke de dichter begroet als de „broodstad aan het IJ". En die naam is geen ijdel woordenspel hier, maar een zinrijke titel, waardoor met dichterlijken greep alles, wat Amsterdam groot gemaakt heeft in het verleden — zijn handel en scheepvaart langs alle zeeën, de ongebogen fierheid en vrijheidszin zijner burgers, de onsterfelijke kunst van zijn Rembrandt en Vondel — in den gedachtengang van het gedicht wordt ingevlochten, ten einde de stad, die stoffelijk brood en geestesbrood met keizerlijke handen uitdeelt, te wijzen naar het mysterie van het Levensbrood, dat in haar Heilige Stee de wonderen en teekens werkte, waaraan Amsterdam eer en opkomen te danken heeft. —

Een jubileerend danklied van alwat adem heeft met de smeekbede, dat het Levensbrood de verheerlijkte onsterflijkheid, die het bevat, in de glorie van Gods aanschijn moge geven, besluit het verheffende gedicht, dat in hoogheid van gedachte en klassieke schoonheid van vorm alles, wat onze vaderlandsche letterkunde in langen tijd heeft voortgebracht, ver overtreft.

Met opzet hebben wij ons van elke aanhaling onthouden, omdat zelfs de schoonste gedeelten te veel verliezen, wanneer zij uit hun

verband genomen worden. En was het wellicht een vermetel pogen, dat verband in enkele lijnen te willen aangeven, wij zullen daarvoor gemakkelijk verschooning vinden bij den lezer, omdat het in alle geval duidelijk genoeg zal zijn, dat die vermetelheid werd ingegeven door hooge waardeering van het geniale gedicht, dat een stuk levensbrood in zijne soort mag genoemd worden. Onzen gelukwensch aan den dichter, dat hij zijn naam op zoo waardige wijze ingevoegd heeft in de eeuwkringen, die met onverstoorbare majesteit ommegang houden rondom het Hoogwaardig Sacrament van Mirakel tot Amsterdam. Zoo ooit, dan is hier het *Scribis aeternitati* van volle toepassing.

De uitgave op groot Hollandsch papier en vooral de zin- en kunstrijke teekening van O. Mengelberg zijn het dichtwerk, dat zij opluisteren, volkomen waardig.

C.

Het Mirakel van Amsterdam. Met gebeden en litanieën benevens 10 *afbeeldingen naar de aloude voorstellingen van het Mirakel* (Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1895). — Evenals Marius het derde eeuwfeest van het gedenkwaardig wonder opluisterde door zijn werkje *Amstelredams eer ende opcomen*, zoo biedt ons thans ook zijn waardige opvolger een feestgave aan, die in een klein bestek de geschiedenis van het Mirakel beschrijft, alsmede de wonderen en teekenen, waardoor het vergezeld en gevolgd werd, en tevens mededeelt, op welke wijze het in den loop der eeuwen steeds, openlijk of in het verborgen, werd herdacht en gehuldigd. Onze lezers weten bij ervaring, hoe verdienstelijk Mgr. Klönne zich gemaakt heeft door zijne geschiedkundige onderzoekingen omtrent alles, wat met het Mirakel van Amsterdam in betrekking staat. Het was een gelukkige gedachte voor een zoo bij uitstek bevoegde, de bevindingen zijner zorgzame en langdurige studie bij deze gelegenheid in den meest populairen vorm te verspreiden, door een goede reproductie van tien aloude afbeeldingen op te luisteren, en er eenige gebeden en godvruchtige oefeningen bij te voegen. Het is een feestgeschenk voor allen, dat tevens norm zal blijven voor deskundigen. Eere aan den Hoogeerwaarden Prelaat, die zijn ijver voor Amsterdams Heilige Stede in de luisterrijke viering van dit halve-eeuwfeest bekroond ziet.

C.

H. Ermann S. J. *Het Huis op de Steenrots* (prijs 30 cent). — H. Ermann S. J. *Echte Wonderen. Antwoord op de „Lourdes-Wonderen" van M. J. v. d. Hoogt, V. D. M. in Eccl. Ref.* (prijs 25 cent) Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1895. — Twee degelijke boekjes, die ondanks hun geringen omvang blijk geven van ernstige en nauwgezette studie, en allen lof waard zijn. Daar intusschen beide werkjes aan verre de meeste lezers van *De Katholiek* zeker reeds bekend zijn, is het overbodig hier nog een verslag van den inhoud of een uitvoerige aanbeveling neer te schrijven. De begaafde schrijver veroorlove mij echter, met het oog op een volgenden druk, een paar kleine opmerkingen. Zij betreffen het *Huis op de steenrots.*

Op blz. 10 wordt een opwerping ontleend aan Joan. XX, 21—24. Zou het niet beter zijn den tegenstander Matth. XVIII, 18 in den mond te leggen? Dan kwam van zelf ook in het antwoord die tekst op den voorgrond.

Pater E. schreef blijkbaar ook voor theologisch gevormde protestanten. Heeft de schrijver zich, met het oog op zulke lezers, niet wat te snel heengezet over de opwerping: „Uw geloof is de petra" (blz. 11)? ZEw. vergelijke b.v. Knabenbauer, *In Mattheum*, II, p. 56 vv.

Eindelijk heb ik nog een klein bezwaar tegen de uitdrukking, dat de Kerk iets uitdrukkelijk te gelooven zou voorstellen, „wat voorheen reeds *als in kiem* in de kerkelijke leer was vervat" (blz. 61). Eene leer, waarvan alleen de kiem in de openbaring vervat is, is eigenlijk geen geopenbaarde leer. Intusschen ieder, die het ooit beproefde, weet hoe moeielijk het is ten deze zuiver en duidelijk zijn bedoeling uit te drukken, zonder schoolsche termen te gebruiken.

Na deze vriendschappelijke vitterijen mijn oprechten dank aan den Nederlandschen von Hammerstein.

v. N.

Uit mijn lente. Gedichten van W. de Veer, S. J. (Tweede, veel vermeerderde druk. Drukkerij H. Augustinus, Desclée, De Brouwer en Cie. Brugge, Jan A. G. Juten, uitgever, Bergen-op-Zoom). — Aan dezen dichtbundel hebben wij bij zijn eerste verschijnen in 1891 een hartelijk welkom toegeroepen en daarbij de verwachting uitgedrukt, dat de klankrijke lier van den eerw. heer De Veer ons nog menigmaal

heerlijke dichtmuziek zou te genieten geven (zie *De Katholiek*, Dl. C, bl. 242 vv.). Dat die verwachting niet zonder grond was, bevestigt reeds deze tweede editie, waarin met behoud van alle zangen der eerste uitgave niet minder dan 37 nieuwe liederen, deels oorspronkelijk deels vertaald of nagevolgd, zijn opgenomen.

In 't algemeen gesproken behoeven deze noch in warmte van gevoel, noch in rijkdom of welluidendheid van taal voor de oudere onder te doen, terwijl de verscheidenheid nog is toegenomen en de vormen in keurigheid gewonnen hebben.

Reeds in het eerste stukje: *Aan mijne liederen*, meenen wij de liefelijke harptonen weer te hooren van Weber's *Dreizehnlinden*:

„Vliegt dan uit ter tweede reize,
Zoete tolken van mijn harte
Bij des levens idealen,
Bij zijn weelde en vroege smarte.

Tolken: als de schoonheidszonne
In haar pracht mijn oog verrukte,
Of een nevel, kil en somber,
Mij den geest ternederdrukte" *enz.*

Wij houden het er voor, dat eene muze als die van den eerw. heer De Veer zich er niet bij bepaald heeft de tolk te zijn van zijn hart, maar ook wel in staat geweest is die sombere nevelen, zoo ze ooit 's dichters geest nederdrukten, geheel te doen verdwijnen.

Bijzonder trof ons nog het stuk: *De Roeping*, waar wij een diepen blik mogen slaan in 't gemoed van een jongeling, die afscheid heeft genomen van zijne ouders, om de kloostercel binnen te treden. — Toch zouden wij in de grootsche schildering: *Hoe lieflijk bloeit de hemel voor zijn oogen* enz. ter bevordering der natuurlijkheid wel wat meer soberheid gewenscht hebben. — Ook hadde in het stukje: *Zeg nooit*, de schikking van vers 3 en 4 duidelijker kunnen zijn.

Doch onthouden wij ons van verdere aanmerkingen en zijn wij den dichter dankbaar, ons zoo beminnelijke tolken van zijn gevoelvol hart te hebben toegezonden. Tevens verschijnen deze in aanmerkelijk netter gewaad dan bij de eerste reize. — En ook in den tekst der oudere liederen hebben wij veranderingen aangetroffen, die stellig verbeteringen mogen heeten.

M.

J. Pompen, Sem. Buscoducensis prof. *Tractatus de dispensationibus matrimonialibus et de revalidatione matrimonii.* St. Michiels-Gestel, 1894 (160 blz. 8o, f. 1.—). — Het *Jus matrimoniale,* in 't bizonder de *Disciplina dispensationum matrimonialium* heeft onder het vruchtbaar Pontificaat van Z. H. Leo XIII in menig opzicht een verjeugdigingskuur ondergaan. Talrijk toch zijn de veranderingen — voor het meerendeel vereenvoudigingen — door den H. Stoel aangebracht in den vorm (clausulen) van Indulten en Rescripten; veranderingen, die deels aan sinds lang bestaande controversen een einde hebben gemaakt, deels weer nieuwe vragen in het leven riepen. Nog voortdurend, mag men zeggen, worden door de Romeinsche Congregaties beslissingen genomen en antwoorden gegeven, die voor de *praxis dispensationum* van ingrijpend belang zijn. Men behoeft de vierde uitgave van Feije's standaardwerk *De impedimentis et dispensationibus matrimonialibus* (1893) slechts hier en daar in te zien om onmiddellijk het een of ander hoogst belangrijk document van zeer jeugdigen datum aan te treffen. Zelfs toen Feije deze met zooveel zorg bewerkte vierde editie reeds ter perse had, kwam middelerwijl nog een zóó aanmerkelijk aantal documenten in het licht, dat hij, om zoo volledig mogelijk te zijn, er nog een reeks van „corrigenda et addenda" moest bijvoegen: wel een bewijs, dat, bij eene keuze uit de rijke litteratuur van het huwelijksrecht, het laatste, althans onder het opzicht van volledigheid, ook als het beste mag gelden.

Het is echter niet onder dit opzicht alleen, dat wij bovenstaand werkje van Prof. Pompen mogen aanbevelen. Zeker, de laatste jaren (1890—94) brachten ons meer dan één kostelijk *opus matrimoniale,* te gewagen slechts van Gasparri's *Tractatus canonicus de matrimonio,* Heiner's *Grundriss d. Kath. Eherechts* en Matharan's *Casus de matrimonio fere quingenti;* maar met dat al ontvingen wij voor onze seminariën nog niets, dat, behalve de noodzakelijk geworden wijziging en vervollediging, ook de degelijke beknoptheid en het methodieke van v. d. Burgt's *Tractatus de disp. matrimonialibus* bezit. Daarin nu is door Prof. Pompen — wij zeggen het uit volle overtuiging — op uitnemende wijze voorzien. De onderdeelen der in den titel aangegeven stof zijn door hem behandeld in bijna dezelfde volgorde als bij v. d. Burgt: eerst de noodzakelijke „notationes praeviae" en de verklaring der straks aan te

wenden terminologie; dan achtereenvolgens hoofdstukken over het *aanvragen* van dispensaties (voor ieder der beide *fora* afzonderlijk besproken); het *ten uitvoer leggen* van geldige, het *herstellen* van gebrekkige of ongeldige dispensaties; de *revalidatie* van huwelijken die òf wegens een substantieel gebrek in den vereischten *consensus*, òf wegens juridieke onbekwaamheid der verbondene personen, òf eindelijk wegens het niet inachtnemen van den voorgeschreven vorm als ongeldige huwelijken gekend worden; ten slotte een specificeering en toelichting der bisschoppelijke volmachten, bepaaldelijk van het den Hoogw. Ordinarius van 's Bosch verleende apostolisch *Indultum*. — Dat alles is behandeld in 174 vragen en antwoorden, dus in een vorm van behandeling, die bij seminaristen in den regel hoogst welkom is. In de vragen zijn telkens de woorden die den *cardo quaestionis* uitmaken met een zeer in 't oog springende lettersoort gedrukt. De antwoorden zijn kort en zakelijk, zonder veel aanhalingen en sprekend door eigen duidelijkheid. De op tal van punten bestaande controversen worden wel aangeduid, maar niet uitgesponnen, de eigen meening des schrijvers met eene enkele verwijzing naar de rechtsbronnen en de voornaamste canonisten gestaafd. De door schrijver in v. d. Burgt geprezen „methodus facilis ac conspicua" vindt wel haar beste lofprijzing in de gelukkige toepassing door hemzelf hier aan die methode gegeven.

V.

Jos. Aertnys, C. SS. R. *Compendium Liturgiæ Sacræ juxta ritum Romanum im Missæ celebratione et Officii recitatione.* Tornaci, 1895 (VIII et 140 p. f 0.75). — Om bij den openbaren eeredienst in het algemeen, en bij het opdragen der H. Mis in het bizonder, altoos met eene waardigheid op te treden als door de H. Kerk gevorderd wordt en in overeenstemming is met de verhevenheid van het H. Dienstwerk, is het zaak, dat niet alleen de levieten des heiligdoms zich door ijverige studie der „rubrieken" voorbereiden, maar dat ook de priester, ten opzichte van zijn liturgisch handelen en optreden, bij wijlen eens in eene degelijke zelf-contrôle treedt. Van groote waarde zal daarbij zijn het bezit van een boekje, waar niet al te zeer *in extenso*, maar kort, klaar en positief de liturgische voorschriften

zijn weergegeven en toegelicht. Als zoodanig biedt Prof. Aertnys, wiens naam zoo op liturgisch als op moralistisch gebied een sinds lang erkend gezag heeft, den clerus dit zijn *Compendium* aan. Al wat men weten moet om bij het opdragen der H. Mis en de daarmêe vaak verbonden functies (administratio communionis, consecratio hostiarum, expositio SS. Sacramenti, purificatio pyxidis, nuptiarum benedictio, absolutio ad feretrum aut tumulum) onder geene enkele omstandigheid (missæ votivæ, exsequiales, in aliena ecclesia celebratæ) liturgisch niet te falen, alsook om bij het brevier-bidden niet uitsluitend van zijn *directorium* afhankelijk te zijn, dat alles is in de 130 bladzijden van dit werkje „brevi calamo et stylo lucido" aangegeven. De regels, die gelden voor de toediening der HH. Sacramenten, heeft de schrijver in dit *Compendium* niet opgenomen: naar zijn oordeel vindt men die nauwkeurig en duidelijk genoeg in het *Rituale Romanum*. Een *Index alphabeticus* vergemakkelijkt het zoeken naar opheldering over bepaalde punten.

Wij gelooven dat èn *presbyterandi* èn *presbyteri* Pater Aertnys voor dit allernuttigst boekje dankbaar zullen zijn.

V.

Aug. Arndt S. J. *De libris prohibitis commentarii.* Ratisbonæ, F. Pustet, 1895 (VIII et 316 p. M. 3). — In geheel de kerkelijke wetgeving valt moeilijk een punt aan te wijzen waarbij het zieleheil van meer geloovigen betrokken is dan bij de wetten op drukpers en op lectuur. Van de gehoorzaamheid aan die wetten hangt grootendeels de zaligheid af niet slechts der meer ontwikkelden, die de lectuur hoofdzakelijk zoeken als voedsel voor geest en hart, maar ook, en niet het minst, voor de minder ontwikkelden, die hun leeskunst bij voorkeur aanwenden tot bevrediging van alledaagsche nieuwsgierigheid, ja zelfs de zaligheid van het kind, dat nog niet eens lezen kan, en op wien toch de pers haar invloed reeds tracht uit te oefenen door het platen en prenten onder de oogen te brengen. Prenten over het algemeen zijn als de boeken, godsdienstige prenten zijn als de catechismus van het kind en van den analphabeet. — Geen punt misschien ook van de kerkelijke

wetgeving, waaromtrent nauwkeurige kennis meer algemeen ontbreekt of waarvan het met de toepassing lichter genomen wordt; geen punt, waar men zich lichter aan wonderlijke *epikieën* durft wagen. En toch zijn die wetten op de lectuur, toch zijn die „regels van den Index" ter nauwernood anders dan formuleering of nadere omschrijving der natuurwet, van hetgeen ieders geweten, meer of minder luid, hem over het geoorloofde of ongeoorloofde van sommige lecturen te verstaan geeft.

Met dankbare vreugde zullen dan ook al degenen, die den verwoestenden invloed van een slechte of dwaze pers beseffen, en bij de bestrijding daarvan zich het liefst van de onfeilbare wapenen onzer H. Kerk bedienen, met dankbare vreugde zullen zij kennis nemen van het werk, dat wij hier aankondigen. Zulk een boek was er tot heden nog niet, en het boek, dat nu gegeven wordt, is, bij niet al te grooten omvang, zoo volledig mogelijk. Behalve eene geschiedenis van de boeken-censuur in het algemeen en van den „Index" in het bizonder geeft het eene toelichting van de thans geldende wetgeving in al haar onderdeelen: lezen, houden, drukken, uitgeven, corrigeeren en goedkeuren van boeken, prenten, periodieke geschriften en dagbladen. Het behandelt die uit de oogpunten van natuurrecht, kerkelijke wetgeving, kerkelijke praktijk (biechtstoel) en kerkelijk strafrecht. Vooral de zielzorger vindt hier kostbare wenken voor de gevallen, waarin hem aangaande een boek of courant om raad wordt gevraagd. De schrijver gaat in op de meest netelige en teedere kwesties, als b.v. het adverteeren in slechte couranten, het houden van zulke couranten door katholieke hôtel- of koffiehuishouders, het leveren van op zich zelf goede bijdragen in antigodsdienstige tijdschriften en dagbladen, het verbieden van twistgeschrijf door het kerkelijk gezag, den omvang der bisschoppelijke censuur op katholieke dagbladen enz. Wie in bepaalde vraagpunten oogenblikkelijk belang stelt zal met behulp van den uitvoerigen „Index rerum" zeer spoedig het antwoord vinden.

V.

J. J. Berthier, *Tabulae systematicae et synopticae totius Summae Theologicae, juxta ipsammet Doctoris Angelici methodum strictius et clarius exactae.* B. Veith, Freiburg (gr. 8o ; prijs, in linnen band f. 1.20). — Onder de redenen, die aa de *Summa Theologica* van St. Thomas een wat al te vaste plaat in menige boekenkast bezorgen, komt ongetwijfeld de volgende bijzonder in aanmerking. Men is in dat breed aangelegde werk niet genoeg tehuis, om spoedig en gemakkelijk te vinden, wat men voor het oogenblik noodig heeft, en men ziet op tegen de moeite om in de indices de ellenlange reeks van quaesties en artikelen door te zoeken. Het kan daarom zijn nut hebben, de aandacht te vestigen op bovengenoemd werkje, dat dit nazoeken *zeer gemakkelijk* maakt.

Het werkje van Prof. Berthier — een toegift eigenlijk op zijn degelijk en prettig geschreven boek *L'Etude de la Somme Théologique de St. Thomas d'Aquin* (prijs f. 3,60) — bevat 29 tabellen.

De eerste tabel geeft een graphisch overzicht van den inhoud der geheele *Summa* ; zij toont in welke orde de verschillende onderwerpen bij St. Thomas op elkander volgen en wijst aan, welke der 28 andere tabellen ge hebt op te slaan, om met een enkelen blik al de quaesties te kunnen overzien, die St. Thomas zich over elk dier onderwerpen afzonderlijk gesteld heeft.

Er is aan deze tabellen veel zorg besteed ; hare inrichting is eenvoudig, hare rangschikking duidelijk, terwijl de typographische uitvoering met hare scherpe letterteekens op zwaar papier het overzicht nog vergemakkelijkt.

v. N.

Kirchenmusikalisches Jahrbuch für das Jahr 1895. Herausgegeben von Dr. F. X. Haberl (Regensburg, Pustet. Preis: 2 Mark). — Dit werk bekleedt sinds jaren een eerste plaats in de periodieke muziek-litteratuur onzer dagen. Vroeger begonnen onder den naam van *Cäcilienkalender* heeft het sinds 10 jaren zijn titel veranderd en ook den inhoud meer wetenschappelijk gemaakt. Het is een verschijning die wij ieder jaar met vreugde begroeten en de naam van den energieken en geleerden redacteur is ons borg, dat de inhoud van het *Jahrbuch* steeds degelijk is.

Het begint, gelijk telken jare, ook nu met muziek; voor 1895 is hier afgedrukt de vierstemmige Passie van Soriano voor Palmzondag en Goeden Vrijdag, vroeger reeds uitgegeven in Proske's *Musica Divina*, nu andermaal, in de moderne sleutels, voorzien van dynamische teekens en getransponeerd op middelbare hoogte. In verband met deze muziek behelst het *Jahrbuch* een overzicht van het leven en de werken van Soriano, den uitstekenden leerling van den grooten Palestrina.

Dr. A. Walter opent de reeks bijdragen en verhandelingen met een „Kirchenmusikalische Jahreschronik", een vrij droge stof, maar die door den Landshuter Professor op allerbelangwekkendste en alleraantrekkelijkste wijze wordt behandeld. In dat overzicht krijgen wij op de eerste plaats een nabetrachting van de verschillende feestelijkheden, die in 1894 ter eere van Palestrina en Lassus gevierd zijn, en het is zeer opmerkenswaardig te zien, hoe breed de kring is van vereerders, die Palestrina's muziek als de ideale kerkmuziek bewonderen en in onze liturgie doen leven. Een bespreking van den laatsten strijd over de *Editio Medicaea*, over de verschillende litteratuur op muzikaal gebied, over liturgie, orgel en orgelbouw, klokken enz. sluit zich op waardige wijze hierbij aan, en we krijgen een grootschen indruk van al wat er op kerkelijk-muzikaal gebied gewerkt wordt.

Pater Kornmüller, O. S. B., de met eere bekende uitgever, bewerker en verklaarder van de middeleeuwsche, soms vrij duistere tractaten over muziek, geeft een uiteenzetting vooral van het 2e en 3e Boek der muziekleer van Ugolino van Orvieto, een geleerd werk van muzikale scholastiek, terwijl Dr. Haberl, die zeer langen tijd te Rome bezig is geweest om den perkament-codex van Ugolino te copieeren, en ook aan P. Kornmüller het afschrift ter bewerking verschaft heeft, uitvoerige bio- en bibliographische aanteekeningen geeft van den beroemden theoriticus.

Als nagalm van de Palestrina- en Lassus-feesten drukt de redactie (met enkele verbeteringen) P. Schmid's artikel af over de beide grootmeesters der muziek, dat de *Stimmen aus Maria-Laach* in 1894 gepubliceerd hebben, een magistraal artikel van den bekenden musicoloog, alleszins een herdruk waard.

Ook de „Archivalische Excerpte über die herzogliche Hof-Kapelle in München" van Karl Walter, de mededeelingen over den Con-

stantzer organist Johann Buchner, door Ernst v. Werra (na 400 jaar Buchner's opvolger), een opstel over „ein Italienisches Stabat Mater" van Dr. Peter Wagner, zijn evenzoovele artikelen, die alle hoogst belangrijk zijn voor de geschiedenis der muziek.

Inderdaad Dr. Haberl kan met voldoening op dit *Jahrbuch* neerzien; wenschen wij hem toe dat hij nog jaren lang „labore et constantia" zijn verdienstenvolle werkzaamheid als redacteur van dit jaarboek moge volhouden, en steeds grooter waardeering en ruimer kring van lezers moge vinden! J.

IN MEMORIAM.

Z. D. HOOGW. P. M. SNICKERS,

AARTSBISSCHOP VAN UTRECHT.

† 2 April 1895.

Ecce sacerdos magnus! Hoor, o hoor het zingen
Van 't hooge priesterlied. De Hemel staat in feest.
De koninklijke stoet gezaligde ouderlingen,
Rijst van zijn zetels op. Hoe gloeit en vlamt hun geest!
De harpe Sions ruischt, door duizend harpenaren
Geslagen. Gods festijn juicht in zijn heiligdom,
En 't Alleluja zweeft, van boog tot boog gevaren,
Het kristallijn gewelf der hoogzaal door, alom.

Maar over glorie heen klonk, velden langs en stranden,
Op aarde droef geklaag bij iedren harteklop:
De Aartsbisschop onzer Kerk, van onze Nederlanden,
Werd weggerukt van hier. God riep ineens hem op.

O Bisschop, hart van goud in ijzren lichaam! 't Oosten,
Jerusalem, aanschouwde U met den pelgrimsstaf.
Het Nieuw Jerusalem alleen kan ons vertroosten;
Daar leeft ge altijd voor ons, in spijt van dood en graf.

J. A. DE RIJK, PR.

EEN NIEUW EPOS.

(Vervolg en slot van blz. 262 vv.)

IV.

Hebben wij tot dusver uitsluitend in de omgeving van Ahasverus en Sotér, het jodendom en den Antichrist vertoefd, thans leidt de dichter ons den kring der Christenen binnen, en hij doet dat met meesterlijken greep.

Op het spoor van een christen slaaf, die door de kruisridders uit de handen der drijvers verlost is en door hen naar hun schuilplaats wordt meegevoerd, dringen we op onze beurt de geheimzinnige bergspelonken binnen, waar de christelijke Kerk een toevlucht heeft moeten zoeken voor de vervolging.

Wij vinden er de vrome krijgers vergaderd om Henoch, die juist zegenend de hand legt op het hoofd eens jongelings, zooeven door eed en handslag in de roemrijke schaar van kruisridders opgenomen.

Na de plechtigheid wordt de christen slaaf voor hem gebracht, maar het oog van den heiligen Ziener ontdekt in dat gewaande slachtoffer der vervolging onmiddellijk een handlanger van Ahasverus, die door list de onderaardsche schuilplaats is binnengedrongen met het doel ze aan den Jood te verraden.

Alzoo is het laatste toevluchtsoord der Christenen ontdekt, en dat juist op het oogenblik, dat zij zich tot een groote, heilige onderneming aangorden. Het geldt toch den gevangen Paus te bevrijden uit de handen zijner beulen, en daartoe moedigen Henoch en Elias met bezielde woorden de wakkere ridderschaar

aan. Tot den laatsten, beslissenden kamp zullen zij uittrekken, maar wanneer zij terugkeeren, zullen slechts een twaalftal den ingang der grot weer opzoeken, waarheen zij ongetwijfeld door Ahasverus en de zijnen zullen worden gevolgd. De anderen moeten langs geheime paden het *Labyrinth* zien te bereiken, de spelonk, die eenmaal David voor Saul verborg en waar thans de mannen zich schuil houden. De beide profeten zullen in het hol achterterblijven en kalm den dood afwachten; hun uur is gekomen, met verlangen zien zij het tegemoet:

> Wir müssen sterben, dass die Kirche lebt:
> Aus unserm Blute sprosst und blüht die Freiheit.

Intusschen staat de laatste Paus, gelijk de eerste, Petrus geheeten, reeds geboeid voor den troon van koning Sotér, die, gelijk eenmaal Herodes met Christus, cynisch den spot drijft met zijn laatsten plaatsbekleeder op aarde. Het is een tooneel, dat aan de passie onzes Heeren herinnert en, evenals het gruwzame spotverhoor des Zaligmakers, eindigt met den woedenden kreet: „Aan 't kruis met hem!"

Terwijl Teitan zich verlustigt in den wreeden smaad, den heiligen grijsaard aangedaan, ontsnapt hij zelf ternauwernood aan den dolk van een sluipmoordenaar. Het is de jonge Kaleb, die gezworen heeft zijn beminde Sarah, door den kanselier onteerd en tot waanzin gebracht, te wreken. Hij dringt door de menigte heen en poogt den wellusteling zijn staal in het hart te stooten. De toeleg mislukt, en hij zelf blaast, uit honderd wonden bloedend, aan Teitan's voeten den adem uit.

Ahasverus ziet het en tandeknerst van haat tegen den kanselier. Doch daar weergalmt op eens de kreet: „God met ons!" Als een wervelwind verschijnt de schaar der kruisridders en ontrukt, nog vóór de gerechtsdienaars van Teitan weten wat er gaande is, hun den gevangen Paus. Ahasverus, die zich eerst nog een oogenblik verlustigt in de verlegenheid en machtelooze woede, waarmee

Teitan zich zijn prooi ziet ontsnappen, ijlt met de zijnen de kruisridders na, en komt, door zijn trawant Kossof geleid, aan den ingang der spelonk. Kossof doet op het rotsig pad een misstap en stort in de diepte te pletter. Ahasverus dringt het berghol binnen, maar vindt er behalve de twaalf ridders, die den ingang verdedigen, enkel de beide grijsaards Henoch en Elias.

Maar die buit is rijk genoeg; zegevierend brengt hij ze voor den koning, en thans volgt het gruwzaam tooneel van de kruisiging der twee bloedgetuigen, voortgezet door den folterdood hunner twaalf kampioenen, — een tooneel, ondanks het stuitende der slachting, vol roerende schoonheid, gelijk de geschiedenis der Macchabeesche broeders. Want onder de martelaren is ook de jeugdige kruisridder, die gisteren eerst tot de heilige keurbende is toegetreden, en thans het jonge leven laat voor de oogen zijner moeder.

Een wild bacchanaal van het bloeddorstig gepeupel op het marktplein, rondom de kruisen, waaraan de lichamen der martelaren hangen, besluit den gruweldag, die door een nog vreeselijker morgen gevolgd zal worden.

Het is de dag, die den gruwel der verwoesting zal zien in de heilige plaats. De dichter voert ons den nieuwen tempel van Jerusalem binnen, het heiligdom, door Sotér tot zijn eigen eer gebouwd, en den ouden tempel in rijkdom en pracht zoo hoog overtreffend, dat Ahasverus, die dezen aanschouwd heeft, opgetogen moest uitroepen:

> Vor dieser Kunst des Meissels und der Farben
> Erblasst des alten Tempels liebes Bild
> Wie mattes Oellicht vor dem Stern Sotérs.

De onnoozele meent, dat al die pracht ter eere van Israëls God en tot glorie van het jodendom moet strekken, en voelt zich, ondanks zijn ouderdom van eeuwen, als verjongd van vreugde, nu hij de eindzegepraal van zijn volk mag beleven. Maar bitter

is zijn ontgoocheling, als Sotér met schaamteloozen trots in het heilige treedt en ten aanhooren van de vorsten der heele aarde met al het toegestroomde volk verkondigt, dat alle oude goden hebben afgedaan en er voortaan geen andere god zal gehuldigd worden dan de Natuur, die in hem haar hoogste ontwikkeling heeft bereikt. Na die toespraak geeft hij een teeken, waarop het voorhangsel, dat het Allerheiligste verbergt, zich verdeelt en op het hooge gouden altaar Sotér's eigen beeld zichtbaar wordt, kunstig uit elpenbeen gesneden en plechtig de woorden sprekend:

> Ich bin dein Gott, du sollst vor mir allein
> Anbetend knien, mir dienen und gehorchen.

Teitan, de hoogepriester dezer nieuwe godheid, wil eerbiedig het wierookvat zwaaien, maar Ahasverus rukt het hem verontwaardigd uit de handen en slingert den koning het verwijt naar het hoofd, waarin al de bitterheid zijner teleurstelling is samengeperst:

> Das also war dein *letztes* Ziel, Verruchter,
> Du machst dich selbst, den Erdenwurm, zum Gotte!
> Ha, ha! — Und darum floss aus unsern Kästen
> Des Goldes Strom, das Blut aus unsern Adern!
> Und darum nannten wir dich den Messias!
> Ha, ha, du Gott!

Maar reeds grijpen de trawanten van Teitan hem vast, en als hij in zijn machtelooze woede voor de zooveelste maal den dood inroept, opdat hij de ellende van zijn volk niet meer behoeve te zien, vervult Sotér spottend dien wensch, door hem met de hand over de oogen te strijken en hem met blindheid te slaan. Alzoo zal hij Israëls vernedering niet zien, maar hooren toch zal hij, hoe het zal worden getuchtigd en uitgeroeid, als het niet deemoedig de knieën buigt voor den nieuwen god.

Als vernietigd wankelt hij den tempel uit, bij de hand geleid door de waanzinnige Sarah, de onteerde dochter van den rabbi,

die hij zooeven voor den troon heeft gevoerd om Teitan aan te klagen als den bewerker van haar ongeluk en den vertreder van het Israëlietische volk.

En terwijl Sotér, de Antichrist, de hulde en goddelijke eerbewijzen ontvangt van de slaafsche vorsten en het dolzinnige volk, zwerft de blinde Ahasverus, het beeld van het verstooten jodendom, aan de hand der waanzinnige, eerst de straten van Jerusalem door, waar het razende gepeupel zich aan woeste bacchanaliën te buiten gaat, terwijl de Joden schuw de hoofden bijeen steken en zich angstig in hun huizen verbergen, en dwaalt vervolgens buiten de stad af in het gebergte. Daar ontdekt de waanzinnige het lustslot van Teitan, waar zij den korten roes van liefde en grootheid gesmaakt heeft. Die aanblik drijft haar tot het uiterste, en zij stort zich van een hooge rots te pletter. Ahasverus wordt door den schok ter aarde geworpen en blijft voor dood liggen, tot in den avond de Christenen uit de bergspelonk hem vinden en den wezenlooze naar hun schuilplaats dragen. Daar wordt Ahasverus voor de voeten gelegd van den Paus, dien hij kort te voren in boeien voor Sotér's troonzetel bracht, en Petrus spreekt tot den man, die den bewustelooze verpleegt:

> Mein Bruder, weisst du, wen uns Gott gesandt?
> O heg ihn gut, wie deinen liebsten Freund:
> Er ist 's, der heiss Ersehnte, *der wie Saulus*
> *Verirrt und blind durch Gottes weise Fügung*
> *Zu den Verfolgten kommt*, den er gehasst
> Wie niemand sonst, — er ist es: Ahasver!

Wanneer de bewustelooze onder de liefderijke zorgen tot bezinning gekomen is, dan ontspint zich tusschen hem en den grijzen Paus, dien hij niet zien, enkel hooren kan, een gesprek, dat aan het onderhoud tusschen Elmar en den prior in het klooster *Dreizehnlinden* doet denken, maar zooveel verhevener is als de beteekenis der personen die van Weber's figuren te boven gaat.

Ahasverus, de eeuwige Jood, in samenspraak met den laatsten Paus! Men begrijpt wat die stof worden kan in handen van een dichter. En dàt toont zich hier Seeber: de zang, waarin hij den blinde en zijn verpleger sprekend tegenover elkander opvoert, is misschien het best geslaagde deel van zijn werk; en alleen de vrees van al te wijdloopig te worden weerhoudt mij, er een aanhaling uit te doen. Trouwens, ik beoog hier enkel de aandacht op het grootsche werk te vestigen en durf vertrouwen, dat al mijn lezers het in zijn geheel zullen willen genieten.

De slotsom van het aangrijpend onderhoud is, dat de verstokte Jood zich overwonnen aan de voeten des Pausen werpt. In een droomgezicht wordt hem het Heil geopenbaard, waarvoor hij eeuwenlang hardnekkig de oogen gesloten heeft. En als hij uit dien droom ontwaakt, zijn ook de oogen zijns lichaams weer geopend. Nu leidt de Paus hem tot in het binnenste der grot en toont hem de Ark des Verbonds, die daar alle eeuwen door verborgen is bewaard, en vóór dat onderpand van het Oude Verbond mag hij de wonderkracht van het Nieuwe ondervinden in de wateren des doopsels, die Petrus over zijn hoofd uitstort. Van dat oogenblik af is Ahasverus de „apostel zijner broeders". De Paus reikt hem uit de Bondsark den staf van Aäron, die in zijn handen weer in geurige bloesems uitbot.

In Jerusalem speelt inmiddels het ontzaglijke treurspel af. Onder de Joden, die den God hunner vaderen trouw blijven, richt Sotér een gruwzaam bloedbad aan. Nog hangen op het marktplein de lichamen van Henoch en Elias aan de kruisen, te midden van het dolle gehuil van het bloedgierig gepeupel. Daar plotseling rommelt als een donder uit de diepte; de Sionsheuvel rijst en daalt onder den schok van een geweldige aardbeving, die de heele stad in puin doet storten; een duizendstemmig angstgeschrei weergalmt door de lucht, van stofwolken verduisterd. Een helle bliksemstraal flikkert uit de zwarte wolken en donderend klinkt een stem uit den hooge:

Erwacht zum Leben, ihr getreuen Zeugen,
Und steigt vom Kreuz der Schmach zu mir empor,
Die Stunde meiner Rache naht heran!

De lichamen komen af van de kruisen en zweven verheerlijkt op lichte wolken ten hemel, in ontzetting nagestaard door de verbijsterde en beangste menigte. De rechter, die bij de bloedige terechtstellingen voorzit, zinkt in het zand; de beulen ijlen verschrikt weg; alles vlucht of staat als verplet van ontzetting. Daar nadert Ahasverus, en bij den aanblik van het wonder aanbiddend op de knieën gezonken, smeekt hij God, hem de kracht te schenken, zijn verdwaalde broeders weer op het rechte pad te mogen brengen.

Vóór alles ijlt hij de ongelukkigen te hulp, die om bijstand kermen; een der eersten, die hij aantreft, is Teitan, de kanselier, ten halven lijve onder het puin bedolven. Eerst roept deze den Jood aan en belooft hem al zijn goud met de goddelijke gunst van Sotér, als hij hem van onder de steenblokken bevrijdt; maar ziende wien hij voor zich heeft, barst hij in verwenschingen los en wordt levend door den afgrond verslonden.

Later vinden wij Ahasverus terug in de spelonk, waar zijn trouwe geloofsgenooten zich voor de vervolging van den gewaanden Messias verborgen hebben. Daar spreekt hij hun toe en verkondigt hun den waren Verlosser, dien hij heeft leeren kennen. De hoorders, door hem overtuigd, verlaten hun schuilhoek om hem te volgen tot op het marktplein, waar hij openlijk de schare toespreekt, en op de onmacht wijzend van den god, dien zij tot dusver aanbeden heeft, haar den eenig waren God predikt, wiens bloedgetuigen luisterrijk ten hemel zijn gevaren. Van heilige geestdrift ontvlamd, ontziet Ahasverus noch de dreigementen der aanhangers van Sotér noch den toorn van den koning zelf, dien hij onbeschroomd uitdaagt, gelijk Henoch en Elias ten hemel te varen, als hij zijn aangematigde godheid bewijzen wil. Sotér neemt die uitdaging aan, onder hemeltartende godslasteringen; hij zal

zich gelijk eenmaal Simon de Toovenaar door duivelskunsten in de lucht verheffen.

Den volgenden morgen is het heele volk vergaderd om van dat schouwspel getuige te zijn. Op de kruin van den hoogsten berg troont Sotér, omgeven van al de rijksgrooten, met den gouden schepter in de hand en de driedubbele kroon op het hoofd.

De grootvizier werpt zich aanbiddend ter aarde, terwijl de wierookwolken omhoogkrinkelen. Fier wappert de koningsvaan met de gouden ster in den morgenwind. Ontelbaar is de menigte dergenen, die het teeken van den Antichrist op het voorhoofd dragen; in hun handen bliksemt het blanke zwaard, gereed de vijanden des konings te verdelgen. In angst en twijfel wachten de Joden, om Ahasverus geschaard, den afloop af, terwijl de Christenen vol blijde hoop op het kruis staren, dat hun aanvoerder als banier geheven houdt.

Te midden der plechtige stilte neemt eerst de grootvizier het woord om aan te kondigen, dat de „heer en koning van hemel en aarde zijn zonnetroon aan het firmament" bestijgen zal. Donderende toejuichingen geven daarop antwoord, en eindelijk spreekt Sotér zelf, zich trotsch van zijn zetel verheffend:

Ich bin dein Gott, zum Himmel will ich steigen
Und über Sternen meinen Thron errichten,
Vom morschen Sitz den alten Wahngott schleudern!
Der Himmel soll, die Welt im Staube sich
Vor meinen Augen winden und vergehen;
Dann wehe dem, der mir zu trotzen wagt!

In ademlooze spanning, met kloppend hart staart het volk hem aan, terwijl hij, in vuurgloed gehuld, langzaam omhoog stijgt, en reeds barst een duizendstemmig triomfgeschreeuw los, terwijl de menigte zich aanbiddend ter aarde werpt. De Joden staan van schrik verlamd. Maar de Christenen bidden, het oog vol vertrou-

wen op het kruis gevestigd. Reeds vraagt de grootvizier hun barsch, waarom zij Sotér geen hulde brengen, wiens voorhoofd reeds de donderwolk raakt, die zich straks over hen ontladen zal.

Ahasverus vouwt de handen en bidt met luide stem, dat de Heer toonen zal de eenige oppermachtige Heerscher te zijn, die de vijanden van zijn volk weet te verpletteren.

En nauwelijks heeft hij het gebed uitgesproken, of daar klinken donderslagen en bazuinstooten uit de wolken, jubelende stemmen van hemelsche strijders, aan wier spits de Heer verschijnt, de Koning der eeuwigheid, op een wit ros gezeten, het hoofd met de kroon des hemels gesierd en met het schild des kruises in de hand.

Terwijl de zonneglans der Godheid de heele aarde vervult, vat de hand des Heeren Sotér aan en smakt hem uit de duizelingwekkende hoogte ter aarde, dat de berg beeft onder den schok en zich opent tot een vuurpoel, die den Antichrist verslindt; waarop Gods engel neerdaalt om den afgrond met Gods zegel te sluiten.

Weer schudt een aardbeving het sidderende Jerusalem, welks schitterende paleizen donderend in puin zinken onder het noodgehuil der bedolvenen.

Het vreeselijk pleit is beslist. Als een paradijseiland uit den wijden Oceaan, zoo steekt alleen de Tempelberg ongeschonden boven de puinhoopen uit en draagt op zijn top het zegevierend kruis. Met blijde psalmen begroeten het de jubelende Christenen, en ook de Joden, in witte kleederen gehuld en met palmtakken in de hand, huldigen het als teeken der verlossing.

In plechtige processie nadert de Ark des Verbonds, door priesters omgeven, door den Paus gevolgd. Zij wordt op den top van den berg voor het kruis geplaatst als het hoogaltaar der wereld en aan dat altaar draagt de Opperpriester, ten aanschouwen van al het volk het offer der Nieuwe Wet den hemelschen Vader op. Ten teeken van diens welbehagen verschijnt Deze zelf

in den zevenvouden kleurenkrans des regenboogs, gezeten op een troon van gesternde wolken. Zijn handen dragen den Zoon aan het kruis, uit wiens stralend hart het zaligende bloed in een gouden stroom op de wereld afvloeit. En hel schitterend zweeft van den Vader op den Zoon hun beider Heilige Geest, de Liefde.

Aanbiddend ligt de vrome schaar in het stof geknield, zegenend strekt de Paus zijn hand over haar uit; dan omarmt hij Ahasverus, die, thans door God geroepen, den pelgrimsstaf nederlegt en zijn broeders opwekt om zijn werk te voleinden door de dwalenden tot het rechte pad terug te voeren. Nog een korten tijd, dus spreekt hij:

> Nur kurze Frist, — dann rufen die Posaunen
> Den Himmel und die Erde vor den Richter,
> Und auf den Wolken thront die Majestät
> Des einen, heil'gen, allgewalt'gen Gottes!

Hij werpt zich aanbiddend ter aarde en het gansche volk helt met hem den zegezang aan. Dan staan allen op; slechts één blijft aan den voet des kruises liggen, het is Ahasverus:

> *Sein Herz ist still, der müde Pilger schläft,*
> Und sel'ger Friede ruht auf seinem Antlitz.

V.

Ziedaar in korte, sobere trekken den inhoud van het nieuwe epos weergegeven. Kunnen die eenvoudige lijnen den lezer eenigermate het grandioze der conceptie doen waardeeren, van de meesterlijke uitvoering kunnen ze hem maar een flauw denkbeeld geven. Enkel de hoofdfiguren, de domineerende typen zijn hier aangestipt; de personages van lagere orde zijn geheel ter zijde gelaten, en eerst als men ze alle samen ziet optreden en leven, krijgt men den vollen indruk van het levendig bewogen tooneel. Daarbij zijn de schilderingen, hier met enkele vage pennestreken

aangeduid, in werkelijkheid uitvoerig gepenseelde tafereelen, krachtig van lijnen, rijk van kleurengloed. Heel het gedicht door heerscht de hooge toon, die aan het epos voegt, zonder een oogenblik in koude declamatie over te slaan. Wij missen hier dat wonder-liefelijk, zoet-elegisch geluid, dat ons uit Weber's *Dreizehnlinden* tegenruischt. Seeber's taal is forscher, krachtiger, stouter, beeldrijker, zonder evenwel in de weelderige overdaad van Hamerling te vervallen. De beelden zijn niet louter voor pronk aangebracht, ze zijn, wat Vondel wenschte, als cariatiden, die niet enkel sieren, maar ook schragen. Nu eens worden ze door een enkel teekenend woord voor het oog der verbeelding geevoceerd, dan weer uitvoerig gebeeldhouwd, maar altijd zijn ze ongemeen.

Alleen daarom reeds is het lezen dezer verzen onzen jongen dichters warm aan te bevelen; zij kunnen er uit leeren, hoe de echte dichter het banale vermijdt en niets zoo zeer vreest als in herhalingen te vallen van hetgeen reeds vóór hem gezegd is.

Een enkel staaltje van dat nieuwe en frissche, dat *inédit*, wat Seeber's dichttrant kenmerkt, kan ik niet nalaten hier ten bewijze aan te voeren. Duizenden malen is de schoonheid van den aanbrekenden morgen bezongen; in Seeber's epos komt driemaal de schildering van een ochtend voor, en elk dier schilderijtjes is oorspronkelijk.

Ik hang ze hier onder elkaar ten toon:

Z. X: Der junge Morgen schlug die scharfen Krallen
Durchs Nachtgewölk und stieg, ein Sonnenadler,
Auf leichten Schwingen zum Zenith empor.
Neugierig haftete sein blitzend Aug'
Auf Moria, dem stolzen Marmortempel,
Und auf der Menschengruppe, die sich lebhaft
Mit frohem Staunen auf dem Hügel drängte.

Z. XIII: Ein schöner Jüngling, Purpur auf den Wangen,
Erstieg der Morgen das Gebirg von Moab

Und schaute freundlich mit dem Sonnenaug'
Auf Berg und Thal, die friedlich wie ein Kind
In leichten Schlummer ihm zu Füssen lagen.
Es drang sein Blick schon in die Felsenschlucht
Und scheuchte dort die wüsten Nachtgespenster,
Die sinnverwirrend und das Herz beklemmend
Durchs dunkle Thor der Höhle sich geschlichen
Und an des Juden Lager lauernd wachten.

Z. XVI: Aus seinem Wellenbade steigt der Morgen,
Und fröstelnd hüllt er in des Nebels weiche,
Leicht wallende Gewänder seinen Leib;
Dann schaut er finster nach der Erde hin
Und auf die Stadt der Sünde, die noch dampft
Vom warmen Blut der Heiligen des Herrn,
Und fester gürtet er die Wetterwolken
Und ihren Zornesblitz um seine Lenden.
Nun fesselt seinen Blick, den schmerzerfüllten,
Ein wunderbares Schauspiel ihm zu Füssen:
Vom tiefsten Grund des Kidronthals hinauf
Durch die Olivenhaine bis zum Rücken
Des heil'gen Oelbergs stehen dichtgedrängt
Die Völkerscharen, unverwandt das Auge,
Das fiebernde, nach *einen* Punkt gekehrt.

Er is hierboven van een *Wellenbad* sprake. Ook de lezing van Seeber's epos heeft de werking van een verfrisschend bad op den geest, vermoeid van den „koekoek éénen zang" der oude school en van de verbijsterende elucubraties der nieuwe richting, die, na eerst al de slijklagen van het naturalisme te hebben doorkropen, zich nu op eens naar het „mysticisme" en „symbolisme" wendt. Wie, verzadigd van het stof der werkelijkheid, zich inderdaad in de reine sferen van het bovennatuurlijke wenscht te verheffen, zal in Seeber's epos een uitgelezen genot smaken.

J. R. VAN DER LANS.

PROF. DR. ROBERT FRUIN

EN

DE WEDEROPLUIKING VAN HET KATHOLICISME.

(*Vervolg en slot van blz. 176 vv.*)

III.

In de redevoering, ter aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de hoogeschool te Leiden, den 9n Maart 1850 uitgesproken door Dr. R. P. A. Dozy [1]), komen de volgende herinneringswaardige passages voor:

„Wie een tijdvak alleen uit de historische documenten kent, kent het maar half... Immers, de kronieken werden meestal door geestelijken geschreven, en onder dezen waren er maar enkelen, zooals Matthew Paris, die de Pausen vrij durfden beoordeelen; de overigen zijn met diepen eerbied voor Paus en geestelijkheid vervuld..."

En voorts en over iets lateren tijd:

„De oorlogen werden òf gevoerd om het bezit eener strook lands, òf het waren godsdienstoorlogen; en of deze laatste aan velen onzer — nu wij dan toch gevorderd zijn in verdraagzaamheid en elkander niet meer doodslaan of verbranden, omdat de een aan de mis gelooft en de ander niet — of deze laatste aan velen onzer wel zoo bijzonder veel belang inboezemen, zou men haast betwijfelen, als men ziet, dat de nieuwe geschiedschrijvers gretig eene andere oorzaak voor die oorlogèn opzoeken dan de godsdienst, dat zij de godsdienstoorlogen in vrijheidsoorlogen herscheppen..."

Die passages uit eene onderwetsche inaugurale rede komen mij waardig voor ze ons te herinneren, wijl zij aantoonen op

[1]) *Over den gunstigen invloed, dien de omwentelingen in Frankrijk, sedert* 1789, *hebben uitgeoefend op de studie der middeleeuwsche Geschiedenis.*

welk standpunt de historische wetenschap stond aan de Leidsche hoogeschool, nog betrekkelijk korten tijd, vóór Dr. Fruin dien leerstoel innam.

Daar is sinds veel veranderd. Zonder het recht van meêspreken over historiographie te verbeuren, kan men nu aan 's Lands oudste Universiteit gerust hooge waarde toekennen aan kronieken, hoewel ze geschreven zijn door geestelijken, „met diepen eerbied voor Paus en geestelijkheid vervuld". Siegenbeek, Kist en Dozy zijn ter ziele. De onpartijdigheid van den geschiedschrijver kwam er in eere. Zelfs hij, die waard gekeurd werd op zijne beurt den katheder van Prof. Fruin in te nemen, Dr. P. J. Blok, mag een pleitbezorger, een lofprijzer der Jesuïeten heeten!

Thans zou ook geen hoogleeraar nog met een ergjen smalen op „de nieuwe geschiedschrijvers", die „de godsdienstoorlogen in vrijheidsoorlogen herscheppen". Want al is het historisch, dat, toen gedurende het kloek doorstaan beleg van de Sleutelstad, waaraan zij haar beroemde academie dankt, de Leidsche magistraat papieren geld liet vervaardigen met het opschrift: „*Haec libertatis ergo*: 't Is om de vrijheid", — dit opschrift veranderd werd in: „*Haec religionis ergo*: 't Is om den godsdienst": dat bewijst alleen hoezeer reeds burgemeester Van der Werf onder de plak zat van de predikanten [1]). 't Opschrift had wel degelijk *Haec libertatis ergo* moeten blijven. Ook Fruin heeft zich een dier „nieuwen" getoond. Ook deze historicus ziet in den „tachtigjarigen", — zooals het *epitheton ornans* nog altijd luidt, — in den tachtigjarigen niet een godsdienst- maar „onzen vrijheidsoorlog".

---

[1]) „De predikanten der geformeerden hebben hierover de Magistraten van den predikstoel voor Libertijnen en vrijgeesten uitgemaakt en gewild, dat ze zouden schrijven: *Haec Religionis ergo*, 't welk is te zeggen: dat's om de Religie, verstaande daardoor hunne eigene religie alleen, met uitsluiting van alle andere gezindheden." Brant, *Historie der Reformatie*, blz. 63.

Bij dezen vooruitgang in de historiographie aan de Leidsche hoogeschool is het intusschen te merkwaardiger, dat daar de officiëele geschiedkundige wetenschap in de beschouwing en waardeering van vele gewichtige quaesties heden nog staat op het standpunt van een halve eeuw geleden, dat daar nog zooveel eerbied wordt aan den dag gelegd voor „onze historische traditie", en legenden voor waarheden aan den man gebracht worden. Verklaarde Dozy, dat wij „gevorderd in verdraagzaamheid, elkander niet meer doodslaan of verbranden, omdat de een aan de mis gelooft en de ander niet"; Fruin leeraart: „strafloos kan elk burger voor zijn geloof uitkomen. Een geloofsonderzoek zou uit dien hoofde geen doel hebben; het zou slechts kunnen uitmaken, dat iemand was — gelijk hij het recht had te zijn". De origineele zet van prof. Dozy kome u al een weinig juister voor dan de gestyleerde uitdrukking van prof. Fruin en, ondertusschen, de bewering van den eenen toch al even onhistorisch als van den ander: van beide hoogleeraren is de bedoeling dezelfde. Duidelijk dat beiden willen zeggen: eerst sinds het licht der Hervorming hier is doorgebroken, heeft ons vaderland het wezen van de *Religio* ingezien en was de overheid dientengevolge zoo verdraagzaam, dat, evenmin als een ketter nog werd ingedaagd door de Inquisitie, een paap om des geloofswille bemoeilijkt werd door een geus.

Wanneer het daar nu bij bleef, konden we er het zwijgen toe doen. Maar de heeren gaan verder. Het releveeren van dat niet meer doodslaan en verbranden geschiedt om te bewijzen, dat Nederland door den z. g. 80-jarigen oorlog, door onzen vrijheidskrijg, zich eene vroeger nooit gekende vrijheid van geweten verwierf, welke de republiek steeds zou gewaarborgd en gelaten hebben aan iedereen. En zoo brengt prof. Fruin nog voor historie te berde eene in de dagen van wijlen prof. Dozy fleurige traditie, maar die reeds voor lang als legende verworpen werd door hen, wien het ernst is met historisch onderzoek en die in hun eigene

schatting niet zoo onfeilbaar zijn, dat zij, zelfs tegen de onloochenbare waarheid in, volhouden wat volgens hun geliefkoosde persoonlijke meening vaststaat. Herhaaldelijk toch, uit den treure is betoogd, dat in de Republiek der vereenigde Nederlanden geen gewetensvrijheid bestond, in de eerste plaats niet voor de Katholieken en vervolgens al evenmin voor andersdenkenden, wier godsdienstige overtuiging afweek van de Calvinistische gereformeerde religie, die zich als staatsgodsdienst liet gelden meer dan twee eeuwen lang. In zekeren zin heeft Dr. Abraham Kuyper het dan ook zoo mis niet, wanneer hij gewaagt van „het Calvinistisch cachet", dat sinds 1572 gedrukt bleef op ons volk. Inderdaad, wie in den geloove verschilde met de zonen van den strengen Geneefschen patriarch, voelde den druk van dat cachet terdege, nagenoeg tot 1848 toe.

Dat wordt door den scherpzinnigen Fruin nog heel wat beter ingezien dan door den geschiedbeoefenaar, die zich ten taak gesteld heeft, zoo bescheiden als vrijmoedig, eenige bedenkingen in te brengen tegen de leeringen en beweringen van den *Illustrissimus Magister*, wiens studie „de wederopluiking van het Katholicisme in Noord-Nederland, omstreeks den aanvang der XVIIe eeuw" gelden mag als merkwaardig kenteeken van het standpunt, waarop de historiographie aan 's Lands oudste Hoogeschool staat bij 't einde van 's meesters beroemd professoraat. De onpartijdige geschiedschrijver erkent dan ook, dat den Katholieken onder de Republiek te lang, al te lang vrijheid van godsdienst onthouden werd, en hij wil „het schandaal" der gruwzame plagerijen, eeuwen lang hun aangedaan, „zoo zwaar laten wegen als het is". Maar, beweert hij tevens, goed beschouwd werden bestuurderen der Republiek genoodzaakt „den Hollandschen Katholiek, [die] in gemoede verplicht was den Spaanschen koning tegen de regeering, waaronder hij leefde, aan te hangen en te dienen", niet gelijk te stellen met den protestant,

„omdat hij volgens de leer zijner kerk, die hem zijn geestelijken

behoorden voor te houden, verplicht was al te doen wat hij vermocht om het land onder de heerschappij van den wettigen vorst, tegen wien het volk in opstand was, terug te voeren".

Bewijzen? Ze zijn er „in overvloed", vaart professor voort en hij geeft ze ook.

Eilacie . . . ze zijn er naar!

Als voornaamste bewijs voor dat beweren moet dienen eene sententie, door Hugo de Groot uitgelokt bij de theologische faculteit van Leuven en te vinden in *Batavia Sacra*. Dr. Fruin kent daaraan veel gezag toe, wijl hij over 't hoofd ziet, dat eene sententie, ook van de beroemdste theologen, hoe eerbiedwaardig en belangrijk die zijn moge, voor den Katholiek nog geen bindende kracht heeft als „de leer zijner Kerk". Laat de Leuvensche faculteit dan eenparig van gevoelen geweest zijn, dat de Roomschen ook der Noordelijke Nederlanden de eerste gelegenheid de beste hadden waar te nemen, om het land terug te brengen onder de souvereiniteit van Philips of zijne rechthebbenden: zonder de oprechte medewerking van de Katholieken zou noch de afzwering van Philips II, noch de vestiging en het langdurig voortbestaan der Republiek kunnen gebeurd zijn. De Leuvensche godgeleerden hebben hun meening dan ook niet ten beste gegeven als „de leer der Kerk", welke de geestelijken den Katholiek „behoorden voor te houden".

En ten bewijze, dat de plicht der priesters meebracht „vijandschap te gevoelen en in de gemeente aan te kweeken tegen den nieuwen staat", had professor wel iets degelijkers mogen bedenken, dan zijn nootjen:

„Ik wil hier slechts even herinneren (zonder er nadruk op te leggen, omdat de zaak voor de Staten en het protestantsche volk verborgen bleef) aan de jarenlang voortgezette pogingen van het Hoofd der Nederlandsche kerk, om den moordenaar van Prins Willem onder de Heiligen te doen opnemen".

Het getal dergenen, vertelt Prof. Fruin nu verder zijn zegsman

Dusseldorp na, „het getal dergenen, die bij de Calvinisten ten nachtmaal gingen, kwam in geen vergelijking zelfs met de menigte der vrome Katholieken. Werden dezen eens tot de staatsbedieningen en posten toegelaten, dan was met zekerheid te voorzien, dat zij door hun aanzien en meerdere bekwaamheid de ketters spoedig overvleugelen zouden".

„Dit grootspreken — merkt de hoogleeraar aan — mag overdreven wezen [1]); waar was het buiten twijfel, dat de Katholieken een macht in den Staat bleken te zijn, waartegen de regeering op haar hoede diende te wezen, *een macht, die volstrekt niet aan het afnemen was, integendeel, die in omvang en organisatie gestadig vooruitging.*"

Welnu, als dat zoo is, dan waren de Katholieken ook in uitmuntende conditie om dat op haar hoede zijn der regeering te verschalken en de sententie van de Leuvensche theologen te volgen, vooral bij 't eindigen van het twaalfjarig bestand met de Spanjaarden gemeene zaak te maken. Toch deden zij het niet. Integendeel, ook zij vochten mede onder Maurits en Frederik Hendrik, onder Tromp en De Ruijter, zooals zij 't vroeger gedaan hadden onder de legerhoofden van Wilhelmus van Nassauwen. Ook zij droegen de zware lasten van den kostbaren krijg. Maar dan vervalt ook de bewering, als zouden de Nederlandsche Katholieken, toen zoo trouw aan hun geloof, zoo gehoorzaam aan de wetten en voorschriften der Kerk, in geweten verplicht geweest zijn alle middelen aan te wenden, om deze gewesten terug te voeren „onder 't Spaansche juk", en dat daarom de regeering haar plicht deed, met den Roomschen hunne godsdienstvrijheid en burgerrechten te onthouden.

Neen, ook de aan de Moederkerk trouw gebleven Nederlander had zijne grieven tegen den inpopulairen Philips en dezes rechthebbenden, ook hij had genoeg van de meer Spaansche dan

[1]) Het klopt intusschen met hetgeen de toch niet roomschgezinde prof. Acronius aan Vorstius schreef: „Regio indoctis ministris oppleta est" (*Ep.* 75 ap. v. Limborgh).

Hollandsche souvereinen. Maar, teleurgesteld in zijne verwachting, zag hij het begeerde goed der vrijheid, waarvoor ook hij gestreden en geleden had, door zijn overmoedige Calvinistische landgenooten alleen voor dezen en hunne vrienden behouden, terwijl hij, voortaan gewantrouwd, slechts geduld werd op den dierbaren geboortegrond. En toch, zoo sterk is het nationaal gevoel ook bij de Katholieken van Nederland, liever werden zij eeuwen lang door de eigen landskinderen verdrukt, dan een kans te wagen, hunne godsdienstvrijheid te herwinnen onder den scepter van .... den Spanjaard.

De grievende verongelijking moge hem al eens geprest hebben tot een schuchter, een lijdzaam protest: dit kan den eerlijken historicus geen bewijsgrond leveren voor de bewering, als zou de Republiek „in haar recht" geweest zijn, als zou zij „haar plicht" gedaan hebben, met den Katholieken hunne vrijheid van godsdienst te onthouden.

Ook dat „schandaal" behoort de onpartijdige geschiedschrijver „zoo zwaar te laten wegen als het is". Dat onrecht is niet goed te praten, zelfs met geen spitsvondige onderscheiding tusschen godsdienst- en gewetensvrijheid, ten einde te laten uitkomen, dat de eerste slechts „beperkt" werd in het belang van het gemeenebest, maar toch, „in onze Republiek de Katholiek volledige gewetensvrijheid genoot".

En dat trots de feiten, den historiograaf overbekend!

Om iets te noemen: toen de Koudekerksche predikant Petrus de la Faille ten jare 1627 zijn ambt neergelegd en zich „paeps" verklaard had, werd hij, in de Sleutelstad vertoevende, op last van Leidens magistraat ten huize van een vriend opgelicht en naar de gevangenis 's Gravenstein gevoerd. Na negen dagen gekerkerd te zijn, werd hij eindelijk door den magistraat in verhoor genomen. Op de vraag, van wat gezindheid of religie hij was, antwoordde de ex-predikant: „Mijne Heeren, als ick ronde

lyck uyt gront myns herten spreken sal, so ben ick volkomen Paeps, Roomsch Catholyck". Waarop de heeren „eendrachtelyck ghepresen hebben dese ronde belijdenis, belovende, *dat hij daerdoor niet beswaert soude worden, noch niemandt* [1]) *in zijn conscientie behoorde gedwongen te worden, en protesteerden, dat zij niet begheerden in te voeren de Spaensche Inquisitie*" [2]).

Maar ondertusschen lieten de heeren hem nog een veertien dagen in een vunzig hok aan zijn lot over. Erger: toen de „apostaat" eindelijk vrijgelaten werd, kreeg hij, om teruggave van zijn bij de arrestatie afgenomen en uit zijn logement weggehaald geld en goed, nul op zijn request! „Genadig berecht", werd onze Petrus, van alles beroofd, eenvoudig op straat gezet. En wat nu had De la Faille meer misdreven, dan dat hij, „paeps" geworden, „rondelyck" uitkwam voor zijn geloof, zonder nog aan eenige „exercitie van de pauselycke religie" hoegenaamd ook te hebben deelgenomen? Welke waarde dan had de verklaring van den gerechte, „dat niemand in zijne conscientie behoorde gedwongen te worden"? Blijkt intusschen, dat Fruin's qualificatie van de conscientie-vrijheid, waarin de Katholiek gezegd wordt zich in onze Republiek te hebben verheugd, niet eerst van vandaag of gisteren is; en tevens, wat we te houden hebben van professors distinctie tûsschen vrijheid van godsdienst en vrijheid van geweten.

Maar deze onderscheiding eens voor een oogenblik aangenomen, dan nog is 't met de ongewraakte historische bescheiden in strijd te beweren, dat de Katholieken volledige, nog wel *volledige* vrijheid van geweten in de Republiek der vereenigde Nederlanden genoten. Eene formeele en onverbloemde vernietiging van die vrijheid was o. a. de wetsbepaling op het huwelijk. Ik houd mij aan professor's eigen woorden: „Naar den geest der plak-

[1]) Deze dubbele negatie lijkt mij een oolijke drukfout.

[2]) *Historie der resignatie des predikantschaps Petri De la Faille.* Tot Leuven bij Bernardijn Maes. Anno 1628. (blz. 67—77.)

katen kon een huwelijk, voor een roomschen priester gesloten, onmogelijk wettig zijn en rechtsgevolgen hebben. Alleen een bedienaar van den alleen erkenden [derhalve van den Calvinistischen] godsdienst was bevoegd om kerkelijk een huwelijk te voltrekken". In Holland en Utrecht konden de Katholieken het z. g. burgerlijk huwelijk aangaan, „dat vervolgens (in het geheim natuurlijk) door den priester stond gesloten te worden". In Zeeland, in Gelderland en Groningen echter hadden de Staten „de verkeerdheid van geen ander huwelijk dan dat in de gereformeerde kerk gesloten was voor wettig te erkennen. Daar waren de Katholieken dus buiten staat om zonder gewetensbezwaar te huwen" [1]). Onpartijdig door den historicus medegedeeld; maar wat nu te denken van professors logica, wijl hij herhaalt: „In onze Republiek genoot de Katholiek volledige gewetensvrijheid"?

Waarlijk, 't zag er fraai mee uit!

In de resolutiën van de Heeren Staten van Holland en West-Friesland, dato 30 Juni 1648, een heel gewoon stuk, dezen keer aan 't adres van het nog altijd roomsch gebleven Sevenbergen, worden gecommitteerden van H. Grootmogenden gelast den drost, stadhouder en secretaris, zoomede de geheele vroedschap, „die

---

[1]) „Wel — gaat professor voort — wel deden minder nauwgezette geestelijken, van wie Dusseldorp met ergernis gewaagt, uitvluchten aan de hand, om met zekere *reservatio mentalis* voor een ketterschen predikant in een kettersche synagoge te trouwen, *van welke overtreding zij dan geneigd waren ten overvloede absolutie te verleenen;* maar de Vicaris verklaarde zich tegen zulke kunstgrepen ten stelligste." Jammer, zoo zelden noemt Fruin zijn bronnen in de studie, die ons bezighoudt; aanwijzing van titel en bladzij van geciteerde werken geeft hij in 't geheel niet. Waar nu haalt professor die „kunstgrepen" van „minder nauwgezette geestelijken" vandaan? In Dusseldorp's *Annalen* zocht ik vruchteloos naar dezes „met ergernis" gewagen van de quaestie. En wat betreft de *Dubia quoad matrimonia ineunda in templis haereticis etc.*, ze werden opgelost door een decreet van de congregatie van het H. Officie, eerst den 27 Augustus 1658. Vóór dien tijd kan dus moeilijk sprake geweest zijn van „overtreding" in deze, waarvan absolutie moest worden verleend.

alle verstaen worden te wesen Paepsgesint, uyt haren eedt te ontslaen", dat is te zeggen: hen te ontzetten uit hun ambt en daarin te bevestigen „personen, zijnde van de Gereformeerde Religie, *komende tot gehoor van Godes woort*" [1]). En aangezien heel de stad Sevenbergen nog pausgezind was, moesten de nieuwe functionarissen van elders worden *„ingeleid"*:

„Ende oft gebeurden, dat buyten vermoeden hier tegens eenige oppositie quame te vallen, sullen de voornoemde Heeren commissarissen haer moghen dienen van de stercke handt uytte naest gelegen guarnisoenen".

Met verloop van tijd bleek het echter, dat de Sevenbergschen stillekens „paeps" bleven. Maar toen kwam eene aanschrijving van voornoemde Staten, dato 15 Augustus 1653, o. a.:

„Dat hij, Drossaert, mitsgaders de voorz. Magistraet die van de Gereformeerde Religie aldaer vriendelijker sullen hebben te bejegenen, ende met den Predikant ende Kerckenraedt goede correspondentie te houden, ende dat daervan van tijdt tot tijdt, ten minste tweemael des jaers, aen haer Ed. Gr. Mo. rekenschap sal worden ghegeven... Ende eyntelyck dat de Predikant tot Sevenbergen *oock met particuliere besouckenge alle vlijdt ende naerstigheijt moet aanwenden, om de Luyden van andere ghesintheden mede tot de Gereformeerde Religie te brenghen*" [2]).

En toen het uitlekte, dat daar nog een „paep" zich bij wijlen heimelijk ophield, „de pauselycke superstitien seer licentieuse-

---

[1]) Deze bijvoeging is zeer opmerkelijk. De predikanten van „Godes woort" plachten den magistraatspersonen de beleefdheid te bewijzen, op den kansel heftig tegen hen uit te varen, waarom de heeren allengs minder ter kerke kwamen. Daarbij waren ze niet weinig in getal, „de politycken", die zich voordeden als van de Gereformeerde Religie, terwijl zij heimelijk van 't houtjen bleven. — Zie o. a. van Rijckevorsel: *Het Amsterdamsch Maagdenhuis*, blz. 451.

[2]) *Resolutien, Acten ende Brieven, daer bij blijckt waeromme ende in wat manieren d'Heeren Staten van Hollant ende West-Vrieslant den Paep van Sevenbergen doen ghevangen setten ende brengen op de poorte van 't Hof in 's Graven-Hage.* Gedruckt bij Jan Pieterz. Anno 1654.

lyck oefenende, inder voeghen dat die van de Gereformeerde Religie daerin ten hoogsten bedroeft ende geargert sijn"; kwam er nog eens een bevelschrift van de Heeren Staten, dato 24 September 1654, drost, schout en schepenen dreigende met de serieuse indignatie van H. Gr. Mo., als zij niet onmiddellijk den zich schuilhoudenden priester „uytvissen". Den Magistraet wordt voorts „scherpelyck" belast:

„Den boosdoener aenstonts in apprehensie te nemen ende *pede ligato* te brengen op de voorpoorte alhier [den Haag]... Dat mede de Drossaert sich sonder eenigh uytstel sal hebben te vervoeghen ter plaetse ende in de huysinghe, alwaer de voorz. gheroerde pauselijcke superstitien binnen de voorschreve Stede ghewoon sijn gepleeght te werden, ende aldaer te doen *amoveren, breecken ende weghnemen* alle het ghene tot sulcken eynde aldaer gestelt ofte ghemaeckt soude moghe wesen, als bancken, gestoelten, tafels, autaren ende alle andere instrumenten ofte commoditeyten, tot 't ghebruick ghedestineert, sonder eenighe verschooninghe" [1]).

Ziedaar hoe strafloos elk burger voor zijn geloof kon uitkomen! Neen de „papisten" hadden geen schreefjen voor op de „libertynen en vrijgeesten". En dat zou toch volgen uit de stelling: in onze Republiek genoot de Katholiek volledige gewetensvrijheid. Immers, de Protestant, die niet kon instemmen met de *„formulieren van eenigheid"*, de bedienaar des woords, die zich niet kon houden aan de *„acte van stilstand"*, verheugde zich ook in die vrijheid niet.

Wie toch, wel is waar niet meer „pausgezind", doch evenmin alle punten van de gereformeerde religie uitter harte gelooven en belijden kon, werd herhaaldelijk in zijne conscientie gedwongen, — tenzij hij „polityck" genoeg was, om ook al eens *pro*

[1]) Ter loops zij hier opgemerkt, dat alzoo H. Gr. Mog. zelven, nog lang na 't „vrede-jaar", goedsmoeds last gaven tot een formeelen beeldenstorm, tot de „buitensporigheid", welke de historische traditie placht te zetten op rekening van „het door duc d'Alva tot het uiterste gedreven, opgewonden grauw" alléén.

forma te onderschrijven, wat hem van wege de regeering op het geduldige papier werd voorgelegd.

Dat kwam vooral uit bij 't onderwijs.

De bursalen, jongelieden, die in 't genot van een beurs in de theologie studeerden aan de Leidsche Hoogeschool, moesten zweren: „in 't stuk der religie geen andere leeringen aan te hangen, dan die aan de Universiteit worden geleerd" [1]), eene bepaling, die ook aan de Franeker Academie van kracht was. En de Dordsche Synode verordende, dato 16 Mei 1619: „dat alle rectoren en schoolmeesters de belijdenis, de catechismus en de verklaring dezes Synode zullen onderteekenen onder dit formulier:

„Wij ondergeschreven ... verklaren oprechtelijk in goede conscientie voor den Heere met deze onderteekening, dat wij van harte gevoelen [2]), dat alle artikelen en stukken der leere in deze Belijdenis en Catechismus der Gereformeerde Nederlandsche kerken begrepen, mitsgaders de verklaringen over eenige artikelen der voorzeide leere, in de Nationale Synodus tot Dordrecht, Anno 1619, gedaan, in alles met Gods Woord overeenkomen. Beloven derhalve, dat wij de voorzeide leere getrouwelijk zullen voorstaan en de jeugd naar eisch van ons beroep en haar begrip naarstelijk inscherpen" [3]).

---

[1]) Dr. Schotel, *De Academie te Leiden*, blz. 306. Philips — buiten wiens voorkennis, maar in wiens naam toch de ridderlijke Prins Willem van Oranje voorgaf de Universiteit te stichten — Philips verbood bij rescript van 26 Maart 1582: „aan een iegelijck sich in die hoog school of eenige andere school in wetenschap te oefenen; *omdat wij bevonden hebben, dat sij hun principalyken behelpen met de veranderingh van onse oude Catholyksche Roomsche religie, souckende bij alle middelen daervan de jonckheyt te vervremden ende keren*".

[2]) Kostelijk — dat *gevoelen*! Met het afdwingen van dusdanig zelf-getuigenis heeft de „Spaansche Inquisitie" zich toch nimmer ingelaten. In onze Republiek echter was dit geloofsonderzoek langen tijd gebruikelijk. Nog in 1712 werd van zekeren Ds. Buitendijk, die verdacht werd niet zuiver in de leer te wezen, gevorderd, dat hij bekennen zou, „*gevoeld*, beweerd en geleerd te hebben, hetgeen hij nu uit grond zijns harten herriep als valsch en strijdig, ja ook nu met der daad herriep". *Ned. Arch. voor Kerkelijke Geschiedenis*, door Kist en Royaards, Dl. VIII, blz. 138.

[3]) *Groot Kerkelijk Plakkaatboek*, Dl. I, blz. 130.

Nu zal ik er niet bij stilstaan, hoe brutaal ook dát stuk de conscientie-vrijheid der Katholieken aanrandde, wijl dezen, daardoor in de onmogelijkheid zelf school te houden, genoodzaakt werden, òf hun kinderen zonder onderwijs te laten opgroeien, òf hen toe te vertrouwen aan onderwijzers, die de jeugd „naar eisch van hun beroep" het Calvinisme moesten inscherpen. Dat ter zijde. Maar *ad notam* moet genomen, dat bij besluit der Staten-Generaal, dato 2 Juli 1619, werd bekrachtigd „het oordeel des Synodi en het achtervolgh van dien te maintineeren en te doen maintineeren, sonder dien aengaende eenighe veranderinghe te doen".

Over zulk een door de hooge regeering der Republiek geautoriseerden gewetensdwang, — welke trouwens met dozijnen staaltjens zou kunnen geïllustreerd worden, — beklaagde zich de niet-Calvinistische protestant herhaaldelijk. Vooral wanneer hem, in den trant van onzen Prof. Fruin, werd toegevoegd, dat hem geen onrecht geschiedde, wijl hij niet verplicht werd onderwijzer te worden of zijn kinderen ter school te zenden; niet verplicht werd te staan naar een staatsambt of gemeentepost, welke alleen door gezworen gereformeerden konden bekleed worden; dat hij, derhalve vrij gelaten werd in zijn geweten. Zoo begint een zeer merkwaardig Remonstrantsch strijdschrift van den jare 1629 tegen den Delftschen predikant Henricus van der Linden met deze *antidota*:

„Uit verscheyden kerckelicke acten is notoir: 1°. Dat de Gereformeerden het ondertekenen van de Confessie ende Catechismus als Formulieren der eenicheydt niet beleefdelick begeert, maer onder dreygementen van afstellen van dienst gewilt hebben.

2°. Dat men se heeft willen onderteekent hebben, niet simpelick als Formulieren van eenicheydt, maer oock van suyverheid der leere.

3°. Dat dit geen oud ghebruyck, maer eene nieuwe inventie is, begonnen voornemelick anno 1581.

4°. De ondertekeningh is niet gheweygert, maer gheaccordeert, mits dat men soude mogen daer bij doen de alder-billickste con-

ditien, die Zanchius, Orsinus ende andere voornaamste leeraers oordeelen daer bij gedaen te moeten worden, n. voor so vele die met Gods woord accorderen.

5°. Ooc, mits dat de revisie der selver schriften, bij de Ho. Mo. Heeren Staten Generael gedecreteert, haer voort-ganck soude hebben. Alsoo nu de Contrar. hiermede niet tevreden waren, dringende op simpele ondertekeningh: hebben de Remonstranten met goet fondament geclaecht, dat men hare conscientien wilde bezwaren.

Dese dinghen zijn in 't breede verhandelt in der Remonstranten *Naerder-bericht*, gedrukt in 's Gravenhage anno 1612.

Hier blijcken alreede twee dinghen:

1°. Dat de ghenaemde Gereformeerde kerckelicke met het perssen tot sodanige onbehoorlijcke onderteeckeningh, de conscientien hebben willen binden aan menschelicke schriften ende volghens dien de conscientien dwingen.

2°. Dat de Remonstranten reden hebben gehadt, te desen aensien, te claghen over der kerckelicker conscientie-dwangh.

Ende... gave God, dat de gereformeerde predicanten de Magistraten niet en maeckten tot blinde executeurs van haerlieden wille" [1]).

Beweert nu Prof. Fruin, dat, zoodra en sinds Noord-Nederland zich zelf regeerde, de Staten niets wilden weten van conscientiedwang en elk burger strafloos voor zijn geloof kon uitkomen, — het blijkt, dat men er in die dagen anders over dacht. „Uit verscheijden acten is het notoir", dat er geen gewetensvrijheid bestond, dan alleen voor de uitverkorenen, die waren van de gereformeerde religie. En herhaalt de hoogleeraar, dat „in onze Republiek de Katholiek volledige gewetensvrijheid genoot", dan zal hij consequent moeten aannemen, dat de Roomschgezinde

[1]) *Voorstant van de Vrijheyt der conscientie, teghen den conscientiedwangh van Henricus van der Linden, Predicant tot Delff. Ghestelt door een oprecht Liefhebber van de ware vryheyt der conscientien, int jaer* 1629. *Ende ghedruckt int jaer* 1630. — 't Kan almede strekken tot waardeering van de vrijheid, waardoor „elk burger strafloos voor zijn geloof kon uitkomen", dat het kostelijk quartijn van 140 zaakrijke bladzijden zonder naam van auteur of drukker, zelfs zonder dien van de plaats van herkomst in 't licht verscheen.

bevoorrecht werd boven de Remonstranten, Lutheranen, Mennonieten en allen, die zich niet konden vereenigen met de leer van Joannes Calvijn.

Maar over de Remonstrantie en 't geen daaraan vast zat te spreken, kwam in *De wederopluiking van het Katholicisme* niet te pas. Die historie zou een lastige sta in den weg geweest zijn bij de ontwikkeling van professors distinctie tusschen vrijheid van geweten en vrijheid van godsdienst. De onderscheiding houdt geen steek, hebben wij opgemerkt. Trouwens, reeds Uitenbogaert schreef:

„Hoewel vrijheyt van exercitie somtijts onderscheyden wort van vrijheyt van conscientie... hoe men 't neemt, dit blijft, dat waar geen exercitie is publyck oft particulier, dat daer geen rechte vrijheyt van conscientie is".

Merkwaardig dan, dat de vader der moderne historiographie met die gehavende antiquiteit voor den dag komt, nog op het einde der XIXe eeuw!

Zulk een taai leven heeft „onze historische traditie". Zelfs de grootmeester van onze geschiedenis, terecht gehuldigd om zijne niet licht te overschatten verdiensten jegens deze wetenschap, heeft het niet beneden zich geacht, zijn best te doen, om de legende te handhaven, als zou de Republiek der vereenigde Nederlanden iederen burger vrijheid van geweten geschonken en de vrijheid van godsdienst slechts „beperkt" hebben voor den Katholiek, omdat deze niet anders zijn kon, dan vijand van den Staat!

Fruin's beroemd professoraat behoort nu tot het verleden. Maar van den gelukkig nog „onvermoeiden vorscher naar de schatten van ons verleden" verhopen wij nog menige schriftuur, waarin de onpartijdigheid van den geschiedschrijver ons, jongeren, ten voorbeeld zij, om geen legenden uit te geven voor historie,

Fr. A. van Kerkhoff O. C.

HEINRICH HEINE.

(Vervolg van blz. 112 vv.)

II.

DE UNIVERSITEITSJAREN VAN HEINE.

Bonn, Göttingen en Berlijn waren de drie strijdperken, waar Heine den doctorshoed trachtte te winnen.

Den 11 Dec. 1819 werd hij te Bonn als stud. jur. et camer. ingeschreven. Hij woonde de colleges over recht en geschiedenis bij, inzonderheid de voorlezingen van August Wilhelm von Schlegel over de Duitsche taal en letterkunde. Heine verkoos de schoone letteren boven de „ijzeren paragrafen van baatzuchtige rechtssystemen".

Reeds verafschuwde hij iederen positieven godsdienst. Hij huldigde de Romantiek. Daarin was veel, wat hem aantrok, wat met zijn natuur overeenkwam. „Geen paap — zoo schermde hij — kon de Duitsche geesten meer in boeien slaan, geen adellijke dwingeland de Duitsche lichamen met den knoet tot slavenarbeid dwingen. De Duitsche muze moest weer een vrij, natuurlijk, eerlijk Duitsch meisje zijn" (*Memoir.* VII, 150).

Al zijn professoren getuigen voor zijn ijver in de studie. De rector Augusti verklaarde den 14 Dec. 1820, dat zijn gedrag steeds onberispelijk bleef.

Schlegel oefende een beslisten invloed op hem uit. Hij vuurde zijn leerling aan, zag zijn dichterlijke voortbrengselen na en drukte hem op het geweten ze met angstvallige zorg te vijlen en te polijsten. Zoo leerde Heine, wat hij aan zijn vriend Steinmann den 29 Oct. 1820 schreef: „Spaar het snijmes niet, al geldt het

ook het dierbaarste kind, dat misschien een bocheltje, een gezwelletje of een anderen uitwas op de wereld meegebracht heeft. Wees streng jegens u zelven. Dat is des kunstenaars eerste gebod". De menschelijke zwakheid speelde hem later booze parten, zoodat hij deze wet wel eens overtrad. Innig was hij aan zijn leermeester verknocht. In zijn jeugdig vuur wijdde hij hem drie klinkdichten. Dertien jaren later sleepte hij hem door het slijk.

Steeds ging onze studiosus volgens de mode gekleed en kon door een ringetje gehaald worden. De bijzondere kleedij, manieren en onderscheidingsteekens der studentenclubs verafschuwde hij, maakte er giftige opmerkingen over en had een hekel aan hun dolle streken en aan hun bier en tabak. Hoofdpijn dwong hem dikwijls zijn kamer te houden. Hij had slechts weinige vrienden, daar hij vrij teruggetrokken leefde en gaarne zijn pijlen op anderen afschoot. De meesten lieten hem, als Jood, links liggen en spotten met hem. Sethe en twee katholieke dichters, Joh. Bapt. Rousseau en Karl Simrock, waren zijn beste kennissen.

Gedurende de zomervacantie van 1820 werkte hij aan een treurspel, *Almansor* geheeten, en aan vertalingen uit Byron. Tevens polijste hij zijn kleine liederen.

Aan de universiteit te Bonn bestonden bovengenoemde clubs met bijzondere kleeding en teekens. Zij wilden met de heerschende maatschappelijke toestanden breken, alle knellende banden afschudden en in stilte tegen de kleingeestigheid der regeeringen werken. Schoon Heine een eenzaam leven leidde, ging hij met hun streven mede. Het was koren op zijn molen. Immers, hij haatte alles, wat de vrijheid van handelen of denken stremde. Van nature was hij een vrijheidsvogel, die zijn vlerken liefst zoo weinig mogelijk liet binden of afknotten. Het bewustzijn, dat hij tot het gehaatte Jodenras behoorde en dus overal van ter zijde werd aangezien, knaagde hem altoos en voedde zijn wrok.

Hij stortte zijn gal uit in een gedicht *Duitschland, Een droom.* Het Duitsche volk is slechts een spotbeeld der voorvaderen.

Geen gastvrijheid vindt men er meer. Op de hooge burchten grijnzen u de kale muren tegen. Bijgeloof, bedrog en leugen heerschen. Het leven is zonder bekoorlijkheid. Een volkje van dwergen kruipt op der reuzen graf. Fatjes gaan in zijde gedost en noemen zich de kern van het volk. Schurken dragen eerekronen en huurlingen werpen zich als gebieders op.

Na afloop der zomervacantie van 1820 verliet Heine de universiteit Bonn, verwijlde eenige dagen te Dusseldorf en reisde te voet naar Göttingen. Hij werd er den 4 Oct. ingeschreven. Doch hier wilde het evenmin vlotten. Het was dezelfde geest van wrok en critiek over alles, wat boven hem stond, dezelfde teruggetrokkenheid, dezelfde onverschilligheid voor de rechtsstudie.

Alleen de colleges over oud-Duitsche litteratuur en Sartorius' voorlezingen over Duitsche geschiedenis woonde hij geregeld bij. In zijn afzondering had hij gelegenheid om te blokken.

De eigendunkelijke geleerdheid en schoolvosserij, die men uitkraamde, noemde hij onuitsprekelijk vervelend en dor. Zijn stemming lucht hij in het gedichtje: *Die Philister und der Dichter*. Schoolvossen in hun zondagsrokje wandelen door woud en veld. Zij juichen, zij huppelen als bokjes en begroeten de schoone natuur. Zij beschouwen met flikkerende oogen, hoe alles romantisch bloeit; met lange ooren zuigen zij het lied der musschen in. Maar hij, de dichter, behangt de vensters van zijn kamer met zwart doek: zelfs op den dag komen zijn spoken hem bezoeken. De oude liefde verschijnt, stijgt op uit het doodenrijk, zet zich naast hem neder, weent en maakt hem het harte week.

De toon van dit vers klinkt door al de gedichten van Heine: sombere weemoed en bittere onvoldaanheid eener moede en matte ziel; onvoegzame spot, die niets verschoont.

Vreeselijk ergerde hij zich aan den stijven en spotzieken toon, die onder de jongelui heerschte. De adellijke studenten, die hij „pomade-hengsten", schold, werden voorgetrokken. Dit vermeerderde zijn verbittering tegen de bevoorrechte standen.

Den 2 Dec. 1820 daagde hij een zekeren student Wiebel, die hem grof beleedigd had, op pistolen uit. Het duel greep niet plaats. Maar Heine werd den 23 Januari 1821 voor een half jaar als student geschorst. Eerst op het einde van Februari kon hij wegens ziekte vertrekken. Hij zwoer aan Göttingen een doodelijken haat, maar boven alles aan de professoren, die hij later om hun bekrompenheid en eigenwaan onbarmhartig geeselde. Zij verwierven van hem den liefelijken naam van „bokkingen".

Hij toog nu naar Berlijn. Daar kreeg hij in verschillende kringen toegang.

De eerste had zich gevormd om Rahel, de hartstochtelijke en wufte echtgenoote van Varnhagen von Ense. Men aanbad er Göthe. Varnhagen was uit Düsseldorf geboortig, dus een landsman van Heine. Zoo vond hij er, met goede aanbevelingsbrieven voorzien, een gastvrij onthaal. Rahel, een Jodin met veel geest en aantrekkelijkheid, had zich een zeer vrije wereldbeschouwing eigengemaakt. De mensch was een product der natuur, het persoonlijk gevoel de richtsnoer zijner zedelijkheid. Kerk, vaderland, eigendom, eer, niets was heilig voor hare critiek. Zij droomde van de emancipatie der vrouw. Het huwelijk was oud ijzer, goed voor den rommelzolder. Die beginselen had Rahel prachtig in practijk gebracht. Haar omgeving was voor een groot deel niet beter dan zij zelve. Varnhagen, haar man, gloeide van grimmigen haat en bijtenden spotlust tegen de bestaande orde.

Een tweede krans vergaderde in het huis van Elisabeth von Hohenhausen. Hier brandde men wierook voor Byron, den dichter der wereldsmart.

Verder kwam Heine te Berlijn in aanraking met wetenschappelijke Joden. Zij wilden het Jodendom verheffen, hervormen en pasklaar maken voor de eischen des tijds. Zij wisten hem te winnen, zoodat hij hun zittingen dikwijls bijwoonde. Doch met de zaak zelve liet hij zich niet dieper in. Alleen de maatschappelijke positie der Joden wilde hij verbeteren, daar dit ook hem

ten goede moest komen. De achterstelling der kinderen Israël's in 1823 wierp zijn luchtkasteelen omver en vervulde hem met wrok tegen den Staat, waarin hij leefde. Alles, wat Duitsch is, schrijft hij aan Sethe, stoot mij tegen de borst. Al het Duitsche werkt op mij als braakpoeder. De Duitsche taal verscheurt mij de ooren.

Eindelijk nog bezocht Heine de colleges van den wijsgeer Hegel en voorlezingen over taalkunde, natuurrecht en staathuishoudkunde. Hij boogt er op, dat hij een intimus van Hegel was, beschouwde hem als den matador zijns tijds en zwoer bij zijn uitspraken. Maar van Hegels systeem schijnt hij bitter weinig begrepen te hebben. Dien kost kon zijn maag niet verduwen. De practische conclusies wist hij beter te trekken. Hij zegt zelf:

„Ik was jong en trotsch, en het deed mijnen hoogmoed goed, toen ik van Hegel vernam, dat niet, gelijk mijn grootmoeder meende, de goede God, die in den hemel resideert, maar ik zelf hier op aarde de goede God ben.... Was ik nu toch zelf de levende wet der moraal en de bron van alle recht en bevoegdheid" (*Bekenttnissen*, VI, 48).

Ziedaar de kringen, waarin Heine te Berlijn verkeerde. Het meest gevoelde hij zich bij Varnhagen en Rahel te huis. Zij vleiden den jongen man, die in zijn onbekookten overmoed gaarne afbrak en stuk sloeg, oefenden een overwegenden invloed op zijn levensbeschouwing uit, hielpen hem voort bij zijn dichterlijken arbeid en brachten hem in kennis met invloedrijke mannen, zooals met den uitgever F. W. Gubitz. In deze omgeving leerde Heine de kunst om alles wat heilig is te bezwadderen met vuile geestigheden. De leden van dit gezelschap, zegt hij, verstonden elkander alleen dan, wanneer zij te zamen in den modder lagen. Zijn haat tegen den christelijken godsdienst groeide met den dag aan. Hij kon het niet verkroppen, dat zijn belijders maatschappelijk hooger stonden. Op den 1 April 1823 schreef hij:

„Het wordt voor mij dagelijks duidelijker, dat het Christendom eindelijk zal instorten. Er zijn vuile nesten van denkbeelden, die zich in de reten van deze oude wereld, het verlaten ledikant van den goddelijken geest, vastgezet hebben gelijk troepen van wandluizen zich nestelen in het ledikant van een Poolschen Jood. Wanneer men een dezer denkbeelden-wandluizen vertrapt, dan laat zij een stank achter, welken men duizenden jaren kan ruiken. Zoodanig is het Christendom, dat reeds achttienhonderd jaar vertrapt is, doch dat sedert voor ons, arme Joden, nog altijd de lucht verpest".

Dit citaat is een staaltje uit duizenden van Heine's geestigheid, die haar beelden zeker niet hoog zoekt. Men zou hierbij kunnen aanteekenen: waar de mond van overloopt, is het hart van vol.

Den blos der jeugd, veel minder dien der onschuld, droeg Heine niet op zijn vermagerde, ingezonken wangen, wel de diepe sporen van zingenot. Een lid van Rahels tafelronde bericht hierover:

„Heine was in onzen kring een der jongsten, maar zonder jeugdige opgeruimdheid en frischheid. Een jongeling, naar het lichaam vroeg verwelkt, naar den geest verstompt, gold van hem, dat hij minder door eigen geestigheid tot de vroolijkheid bijdroeg dan wel door aan anderen tot mikpunt der hunne te dienen; met name vervolgde hem Eduard Gans met bijtenden hoon en veroorloofde zich menigen driesten kwinkslag over Heines ijdelheid en wuftheid. In een gezelschap was hij meestal stilzwijgend en teruggetrokken en nam een toeziende, ironische houding aan. Dan trok hij eensklaps door losse zetten en onverwachte opmerkingen de algemeene aandacht tot zich en zocht zoo mogelijk een geweldige opschudding in het gezelschap te brengen. De bekoring hiertoe had voor hem een onweerstaanbaren prikkel, en hij bezweek zonder schroom of ontzag. Zijn hooge dichterlijke begaafdheid erkende men reeds toen in onzen kring, schoon het niet aan stemmen ontbrak, die over de waarde der vruchten van zijn genie om een zeker gebrek aan zedelijk gehalte en waardigheid bedenkingen opperden" (Westermans *Monatshefte*, B. V, S. 261).

Echter bezocht Heine te Berlijn niet enkel de kunstkringen.

Hij daalde lager af. Vaak fladderde hij bij nacht en ontij rond op maskerbals, maakte er het hof aan de priesteressen van Venus of dolde in het gezelschap van een bende bedorven makkers. De brooddronkenheid liep maar al te dikwijls de spuigaten uit.

Intusschen dichtte hij met ijver. Van den 26 Januari tot den 29 Juli 1822 verschenen van hem *Brieven uit Berlijn*. Het zijn bonte causerieën over Berlijnsche toestanden, rijp en groen. Hij verraadt een scherpe opmerkingsgave, maar de vaardige prozaschrijver van later ligt hier nog in den knop. Driest deelt hij naar alle zijden slagen uit en steekt den draak met geldwolven, aristocraten, beursspeculanten en patriotten.

De zomermaanden van 1822 bracht hij door op de goederen van een jongen Poolschen graaf, Eugenius von Breza. De vrucht was een brochure over Polen, in lossen, vloeienden stijl geschreven. Licht en schaduw van het nationale karakter der Polen laat hij gelijkmatig uitkomen. De Poolsche Joden vervullen hem met walging en medelijden. Zijn politieke beginselen uit dien tijd waren reeds sterk revolutionair gekleurd. Geen adel, geen nationaliteiten, maar algemeene menschenverbroedering is zijn ideaal.

Hoe langer Heine te Berlijn vertoefde, hoe meer het getal zijner vrienden slonk, maar dat zijner vijanden wies. Zijn brutale spotzucht was de hoofdoorzaak. Zijn zenuwlijden, vooral zijn voortdurende hoofdpijn, verergerden. Stortbaden brachten hem geen leniging.

Langzaam ontwikkelde zich bij hem een vervolgingswaan. Er was wel eenige reden voor. De booze wereld geloofde niet aan het hartzeer, dat hem verbitterde; zij spotte met zijn wulpschheid en ijdelheid Uren lang liep hij „Unter den Linden" op en neer in de meening, dat de voorbijgangers elkander toefluisterden: „Dat is de dichter Heine". Den 14 April 1822 schreef hij aan Sethe:

„Ik kan bijna geen enkelen nacht meer slapen. In den droom zie ik mijn zoogenaamde vrienden, hoe zij elkander historietjes en op-

merkingen in de ooren sissen, die mij als druppels lood in de hersens rollen. Des daags vervolgt mij een eeuwig wantrouwen, overal hoor ik mijnen naam en dan een spottend gelach".

Hij waande, dat er zich een bond gevormd had, die hem stelselmatig door booze geruchten en laster in het harnas wilde jagen.

De eerste bundel van Heine's gedichten was nu voltooid. Maar hij kon geen uitgever vinden. Eindelijk waagde het de boekhandelaar Menzer op aanbeveling van Gubitz. Tegen het einde van 1821 trad het deeltje de wereld in: droombeelden, liederen, romancen, sonnetten. Voor honorarium ontving de schrijver veertig presentexemplaren. Hier breekt reeds duidelijk het karakter van Heine's muze door: zekere neiging tot droomen, bijtende, niets sparende spot, buitengemeene originaliteit en lichtheid van vorm, diepe dichterlijke opvatting, goddelooze lichtzinnigheid, ontembare schaamteloosheid, venijnige twijfelzucht en ongeloof.

De dichter is nog niet tot rijpheid gekomen en kan zijn volle kracht niet ontplooien. Het is jeugdig vuur; veel talent, maar geen zelfbeheersching om te snoeien. Wendingen, beelden en uitdrukkingen zijn dikwijls origineel en vergoeden veel, wanneer de dichter door ziekelijk gevoel en gebrek aan smaak terugstoot. Hij beschikt over een heirleger van woorden en weet bijtijds nieuwe te smeden, nochtans niet altijd even gelukkig. Voor valsche rijmen is hij niet bang. De versbouw verraadt reeds meesterschap.

Hij rukt den sluier weg en openbaart zijn hart, door woeste driften verscheurd, openbaart zijn ziel, door twijfelzucht rondgeslingerd. Zichzelven stelt hij geheel op den voorgond en eischt van het publiek de warmste deelneming voor zijn smart.

De droombeelden, liederen en romancen behandelen slechts één onderwerp: ziekelijk, naamloos wee over teleurgestelde, onreine liefde. De dichter had een meisje gezocht, dit stiet hem terug en verkoos een ander. Die gedachte perst zijn hart samen.

Moeilijk is er een tweede dichter te vinden, die dit triviale thema op zoo verschillende wijzen bezingt. De inhoud is gestadig dezelfde en dus eentonig, zoo niet vervelend, maar de vorm is telkens nieuw, het beeld, de zinwending verrassend. De vlammen van den wellust woelen in Heine's borst en slaan uit met macht. Zijn „dol bloed kookt en schuimt en gist"; een wilde liefdebrand doorblaakt zijn boezem; hij zwemt in een zee van genot, en een huiveringwekkende lust vaart door zijn aderen. Somwijlen schiet er een bliksemflits van zijn haat tegen het Christendom door. Overal drijft het nevelbeeld der geliefde voor zijn geest; hij wil ze grijpen en omhelzen, maar zij zweeft telkens weg. Waanzin woelt er in zijn brein; zijn hart is krank en verwond. Schrik- en doodsbeelden omspoken hem. De mededinger naar zijn bruid snijdt hem het hart open en zij slurpt zijn bloed met behagen. Zij geleek op een stroom, wiens spiegel glad en blinkend, wiens diepte vol dood en verderf is.

Gelukkig schenken de klinkdichten aan zijn moeder en aan Sethe, evenals enkele romancen eenige verademing. Hier biedt de dichter geen sentimenteele liefdegeschiedenis, maar mannelijke taal, al loopt er soms wat eigenliefde door. Hij zingt:

„Ich bin's gewohnt, den Kopf recht hoch zu tragen,
Mein Sinn ist auch ein bischen starr und zähe:
Wenn selbst der König mir in 's Anlitz sähe,
Ich würde nicht die Augen niederschlagen.
Doch, liebe Mutter, offen will ich 's sagen:
Wie mächtig auch mein stolzer Muth sich blähe,
In deiner selig süssen, trauten Nähe
Ergreift mich oft ein demuthvolles Zagen.
Ist es dein Geist, der heimlich mich bezwinget,
Dein hoher Geist, der alles kühn durchdringet,
Und blitzend sich zum Himmelslichte schwinget?
Quält mich Erinnerung, dass ich verübet
So manche That, die dir das Herz betrübet,
Das schöne Herz, dass mich so sehr geliebet?"

Het eerste bundeltje van Heine was nog al goed ontvangen. Met nieuwen moed begon hij te dichten. Hij had de wondbare plek van het groote publiek gevonden en wist nu, op welk punt hij moest aanleggen. Wanneer de gevoelige herinnering aan zijn onvoldane liefde hem overmeesterde en 't gemoed hem volschoot, stortte hij het uit in verzen, korte, lichte liederen. Later kuischte en polijste hij ze met zorg en berekende haarfijn, welke uitwerking zij moesten voortbrengen. Menigmaal veranderde hij een woord vijf-, zesmaal, zette een zin om of verplaatste hem Bij menig gedicht hing hij aan 't slot een paar regels om zijn eigen gevoel of dat der lezers te hoonen en te bespotten.

Zoo verscheen in het voorjaar van 1823 het *Lyrische Intermezzo*, een verzameling van 66 liederen.

De grootste verdienste van Heine's poëzie — tot bewijs genoemde cyclus — ligt hierin, dat hij teruggekeerd is tot den hoogst mogelijken eenvoud van vorm, waarvan vele zangers op den Parnassus afgedoold waren, tot de natuurlijkheid en bevattelijkheid van het volkslied. Hij bewijst, dat de dichtkunst ook met de geringste middelen de krachtigste uitwerking kan bereiken. Zonder deze verdienste zou Heine nimmer zulk een invloed gehad hebben noch in zijn vaderland, noch daarbuiten. Want als men zijn gedichten, ook de schoonste en beste, zelfs diegene, welke uit zijn ziel gesneden schijnen te zijn, aandachtig beschouwt en onpartijdig er het ontleedmes inzet, dan komt men dra tot de gevolgtrekking, dat het hem ontbrak aan waarheid, aan geloof, aan overtuiging. Treffend heeft hij zich zelven geschilderd in een vers, dat als titel draagt *Vragen:*

„Am Meer, am wüsten, nächtlichen Meer
Steht ein Jüngling-Mann,
Die Brust voll Wehmuth, das Haupt voll Zweifel,
Und mit düstern Lippen fragt er die Wogen:

„„O lös't mir das Räthsel des Lebens,
Das qualvoll uralte Räthsel,
Worüber schon manche Häupter gegrübelt,
Häupter in Hieroglyphen Mützen,
Häupter im Turbans und schwarzen Barett,
Perückenhäupter und tausend andre
Arme, schwitzende Menschenhäupter —
Sagt mir, was bedeutet der Mensch?
Woher ist er kommen? Wo geht er hin?
Wer wohnt dort oben auf goldenen Sternen?"'

Es murmeln die Wogen ihr ew'ges Gemurmel,
Es weht der Wind, es fliehn die Wolken,
Es blinken die Sterne gleichgültig und kalt,
Und ein Narr wartet auf Antwort".

Als men Heine leest, rijst telkens de gedachte: zou hij wel meenen wat hij zegt? Men vreest bij ieder gedicht, dat het zich zal ontwikkelen als het *Seegespenst*. Eerst leidt hij ons in een tooverwereld, in het rijk der verbeelding, en dan komt hij ons plotseling vertellen, dat hij ons bij den neus heeft genomen, dat hij alleen beproefd heeft, hoe ver zijn kunst reikte, of het hem mogelijk was, onze verwachting te spannen, ons gevoel in gisting te brengen. Hoe afgerond de meeste gedichten van Heine zijn, zij dragen niet de echte wijding van het genie: de waarheid. Geen kwistig spelen met vormen kan dit vergoeden. Heine gelooft aan niets, niet eens aan zich zelven, niet eens aan zijn kunst, aan zijn talent. Zelfs in de bekende *Bedevaart naar Kevelaer*, waarin hij geloovig, rechtzinnig en waar in de hoogste mate zou willen schijnen, gaat hij aan dat euvel mank. Het is een geloof op papier, het zijn looze woorden; de spotvogel komt door de glazen kijken. Het kinderlijk geloof van het volk is zeer gelukkig geschilderd, de toon is getroffen; maar bij een nadere beschouwing wordt men van lieverlede koud, de overtuiging dringt zich aan ons op, dat dit alles den dichter geen ernst is, zonder dat men juist weet,

waarin die koude en die overtuiging haar grond hebben. Hij weet de volste en zuiverste akkoorden te leggen, hij sleept u door zijn spel in vervoering mede, doch als hij uwe verwachting het hoogst gespannen heeft en gij op niets bedacht zijt, rukt hij eensklaps de snaren stuk en de heerlijkste muziek gaat over in een schrillen, krassenden dissonant.

Vandaar leest men slechts weinige stukken met een overdeeld genot. Alleen de verzen, waarin hij aan zijn geestigheid, zijn spot en zijn ironie den vrijen loopt geeft, wekken bij den lezer niet dat onaangename gevoel van misleiding, omdat geestigheid, spot en ironie waarheid in Heine's natuur zijn. Ook dan trekt hij een onschuldig gezicht en houdt zich onnoozel, zacht en vroom, maar — de schalk gluurt door de reten.

En toch is Heine dichter, men mag het niet loochenen, ja, een dichter van den eersten rang. Men voelt het, het kost hem geen moeite; ongedwongen ontwelt het aan zijn gemoed, altijd frisch, nieuw, klaar als bergwater. Met kwistige hand strooit hij ieder oogenblik de poëzie als een gouden regen uit. Maar daardoor vervalt hij ook in het gebrek van kwistige lieden, die hun schat zonder moeite gewonnen hebben: niet altijd beheerscht hij zich zelven; wat niet deugt, stuurt hij ook de wereld in, de boom is niet op zijn tijd gesnoeid. Had Heine geloof, wetenschap, deugd, kalm beraad en dressuur bezeten, had hij alles doordacht en doorleefd, zoodat het zijn eigen vleesch en bloed was geworden, had hij het dan met zijn meesterschap over het woord in verzen vertolkt, dan zou hij wat anders geleverd hebben. Er is nog goud, zuiver goud bij, maar het ligt meestentijds in het slijk. Aan den eenen kant overdreef hij niet, toen hij zong:

„Mein Herz gleicht ganz dem Meere,
Hat Sturm und Ebb' und Fluth,
Und manche schöne Perle
In seiner Tiefe ruht".

Doch van de andere zijde bekende hij ook gulweg de waarheid:

„Selten habt ihr mich verstanden,
Selten auch verstand ich euch,
Nur wenn wir im Koth uns fanden,
So verstanden wir uns gleich".

Hij liegt niet, als hij zegt:

„Ich bin ein Deutscher Dichter,
Bekannt im Deutschen Land;
Nennt man die besten Namen,
So wird auch der meine genannt".

Maar ook:

„Vergiftet sind meine Lieder, wie könnt es anders sein?"

In het *Lyrisch Intermezzo* bezingt de dichter den lof der beminde. Van haar alleen leerde hij de taal der liefde. Zij is voor hem de samenvatting van alle schoonheid. Als hij de beminde in de oogen ziet, verdwijnt al zijn wee; in hare armen sterft hij uit liefdezucht. Maar in zijn zaligheid mengt zich het bang vermoeden van het dreigende verlies. Daarom wil hij haar wegvoeren op de vleugels van het lied en met haar in den rozentuin aan den Ganges droomen den zaligsten droom. Hij weet, dat zij hem niet bemint, dat haar vrome oogen hem bedriegen. Zij wordt hem ontrouw en reikt hare hand aan een ander; bij den bruiloftsdans weerklinkt vroolijke muziek, terwijl de engeltjes snikken en weeklagen. Alles schijnt den bedrogen minnaar dor en kleurloos toe, en niemand kent de smart, die zijn boezem verscheurt. Hij gelooft niet aan God, niet aan den hemel, niet aan den duivel, maar alleen aan haar boos hart en oog. Hij denkt voortdurend aan haar, en zijn borst wil springen van weedom. Zij versmaadt zijn liederen. Het liefst wilde hij in het graf liggen en zijn doode beminde omhelzen. Doch alleen haar lichaam wil hij hebben, de ziel kan men begraven. Al stortte de wereld krakend ineen, uit de puinhoopen zou de brand zijner liefde slaan. In den droom verschijnt zij aan hem; zijn oude wonden gaan open, en tranen

besproeien zijn kussen. Hij vraagt een reusachtige doodkist om er zijn liefde en smart in neer te leggen.

De inhoud dezer vleeschelijke liederen is eentonig, de vorm zeer afwisselend. De dichter is een meester in het schilderen, soms met een enkelen trek, maar ook een meester in liederlijkheid en „Gefühlsschwärmerei".

In het voorjaar van 1823 was het *Lyrische Intermezzo* de wereld ingetreden. Tegelijk verschenen twee drama's; *Almansor* en *Ratcliff*. Van deze treurspelen had Heine een hoogen dunk. Hij spiegelde zich voor, hoe de *Almansor* groot opzien zou baren, en bekent, dat hij er „geen hartebloed en geen hersenszweet aan gespaard heeft, dat het drama verrukkelijk schoone plaatsen en tooneelen bevat, dat overal verrassend dichterlijke beelden en gedachten doorschitteren, dat het geheel van een tooverachtigen diamantgloed vonkelt".

Beschouwen wij deze drama's een enkel oogenblik.

De *Almansor* gloeit van haat tegen het Christendom. De dichter noemt het een godsdienst des doods en des bloeds; zijn belijders heet hij onnoozele bloeden en schurken. In dit stuk, zoo schrijft hij aan een vriend (29 Oct. 1820), heb ik mijn eigen ik uitgestort te gader met mijn paradoxen, mijn wijsheid, mijn liefde, mijn taak en mijn gansche dwaasheid.

De *Almansor* speelt in Spanje onder de heerschappij der Mooren. Hij vertoont de liefde van den titelheld voor de schoone Zuleima. Deze ging gedurende zijn afwezigheid tot de Katholieke Kerk over en werd aan een door haar gehaten man verloofd. *Almansor* lucht in zeer gekruide uitvallen zijn haat tegen het Christendom, terwijl Zuleima, nu Clara geheeten, de schoonheid van de Katholieke Kerk voor den onvergetelijken, nog altijd geliefden vriend harer jeugd met geestdrift ontvouwt. Almansor schaakt haar en stort zich met haar in den afgrond, toen de vervolgers naderden.

Volgens Heine stellen de Mooren de Joden voor en is hij zelf

Almansor. De toestand der Mooren was een afschaduwing van dien der Joden in zijn tijd. Het Christendom rooft zijn beminde en ontzegt aan de Joden het recht om te leven. Liefst zag het hen op den brandstapel. Aan het slot van den *Almansor* openbaart zich de dierlijke begeerlijkheid van den dichter. Evenals in het *Intermezzo* wil hij alleen het lichaam van de geliefde bezitten. „Ik wil een gelukkig dier zijn", roept Almansor uit, „ja, een dier, — en in den roes en de dronkenschap der zinnen wil ik vergeten, dat er een hemel is."

Dit treurspel beschouwde Heine als zeer geslaagd. Maar het Duitsche publiek oordeelde zonder uitzondering anders. Het ontzegt hem nog heden dramatisch talent, doch schat hem hoog als lyricus.

In *William Ratcliff*, zegt de dichter, schuilt een „hoofdbelijdenis": het stuk is waar, of hij zelf is een leugen (10 April 1823).

Ratcliff bemint de schoone Maria, die hem ontrouw is geworden, met een waanzinnige liefde. Hij steekt alle mannen, met wie zij zich verbinden wil, dood; vervolgens ook Maria, haren vader en eindelijk zich zelven.

In dit treurspel brandt behalve den haat tegen het Christendom nog de haat tegen de bezitters en de rijken. Heine is hier volbloed socialist. Hij legt Ratcliff deze woorden in den mond:

„Einen Mann ergreift der Zorn,
Wen er betrachtet, wie die Pfennigseelen,
Die Buben, oft im Ueberflusse schwelgen,
In Sammt und Seide schimmern, Austern schlürfen,
Sich in Champagner baden, in dem Bette
Des Docter Graham ihre Kurzweil treiben,
In goldnen Wagen durch die Strassen rasseln,
Und stolz herabsehn auf den Hungerleider,
Der mit dem letzten Hemde unterm Arm,
Langsam und seufzend nach dem Leihhaus wandert".

Beide stukken, zoowel de *Almansor* als de *Ratcliff*, gaan aan

hetzelfde euvel mank: de actie en de echte helden ontbreken. Er zijn veel lyrische schoonheden, die van een zeldzaam talent getuigen, maar er is ook veel woordenpraal. Handeling en karakters zijn woest en wild.

Het publiek ontving deze drama's, evenals het *Intermezzo*, vrij koel. Dit beviel Heine niet, en hij dacht, dat niemand meer van hem sprak. Den 10 Juni 1823 schreef hij aan Immermann:

„Ik wil u gaarne het hoofdgebrek van mijn gedichten toegeven. Het is de groote eenzijdigheid, die mijn dichtstukken verraden, daar zij alle slechts variaties op hetzelfde kleine thema zijn".

Heine verliet nu Berlijn en verhuisde naar Luneburg (Mei 1823). Daar hadden zich zijn ouders metterwoon gevestigd. Luneburg was natuurlijk voor hem niets. Hij verkeerde dan ook in een zeer neerslachtige stemming. Alle menschen, die niet dachten zooals hij, beschouwde hij als ondragelijke schoolvossen. Joden, schrijft hij den 18 Juni 1823, zijn hier gelijk overal onuitstaanbare schacheraars en vuiliken. Er was reden voor dat lofsermoen. De Joden waren zijn hervormingsplannen van Berlijn nog niet vergeten.

Men kan begrijpen, hoe hij zich verveelde. Daarbij kwelde hem de gedachte, dat hij van oom Salomon, op wien hij in zijn hart met diepe verachting neerzag, afhing. En toch moest hij hem te vriend houden. Juli 1823 ging hij zijn suikeroom bezoeken. Deze verklaarde zich bereid hem 100 Louis d'or te geven, als hij zich verbond binnen het jaar 1824 examen te maken. Bij gelegenheid van dit bezoek knoopte Heine een liefdehandel aan met Theresia, de jongste dochter van oom Salomon. Maar het zestienjarige meisje was volstrekt niet van hem gediend. Dit bezorgde den minnaar veel hartzeer. Hij wist evenwel, waar hij troost en schadevergoeding kon vinden.

Van Hamburg ging hij naar Cuxhaven om gedurende zes weken de zeebaden voor zijn zenuwlijden te gebruiken. Oom Salomon schonk hem 10 Louis d'or, maar de vlotte neef verteerde er

dertig. Hij vond nochtans weinig baat. Te Cuxhaven zag Heine voor het eerst de zee. Van geestdrift opgetogen dichtte hij eenige zijner schoonste liederen.

Na een verblijf van drie weken op het landgoed van zijn oom keerde hij in het laatst van September naar Luneburg terug. Tot tijdverdrijf dichtte hij en bestudeerde het recht.

Den 19 Januari 1824 werd hij weer te Göttingen ingeschreven. De studie evenwel vermoeide hem niet. Hij had de oude klachten over het dorre en vervelende universiteitsleven. Om zich zelven wat op te beuren en te verpoozen assisteerde hij dikwijls bij duels. Zij verschaften hem meer vermaak dan het „zinloos gewauwel van oude en jonge docenten". Gedurende de Paasch-vacantie van 1824 sloeg hij zijn tenten op bij zijn vrienden te Berlijn. Opgewekt keerde hij naar Göttingen terug.

Een grootsch plan rijpte er in zijn brein. Hij wilde de vervolgingen en kwellingen zijner geloofsgenooten door de Christenen dichterlijk verheerlijken. Deze roman zou den titel voeren: *Der Rabbi van Bacharach.*

Met de borst legde hij zich op de studie der Joodsche geschiedenis toe om bouwstoffen te verzamelen. Die lektuur goot olie op zijn vinnigen haat tegen het Christendom. In het gedicht *An Edom* moest hij zijn overstelpt gemoed even luchten. Maar noch de *Rabbi*, noch een *Fausttragedie*, welke hij begon, werden voltooid.

Bij zijn laatste bezoek aan oom Salomon te Hamburg had de familie er op aangedrongen, dat Heine Christen zou worden. Hoe hij er zelf over dacht, blijkt uit zijn brief van den 27 Sept. 1823 aan Moser:

„Uit mijn denkwijze kunt gij voor u zelven wel afleiden, dat het doopsel voor mij een onverschillige handeling is, dat ik deze ook, symbolisch genomen, niet als belangrijk beschouw, dat zij in de omstandigheden en op de wijze, gelijk zij bij mij zou voltrokken worden, ook voor anderen geen beteekenis zou hebben. Voor mij

zou zij misschien de beteekenis kunnen hebben, dat ik mij meer aan de verdediging der rechten van mijn ongelukkige stamgenooten zou wijden. Maar toch beschouw ik het beneden mijne waardigheid en als een vlek op mijn eer, wanneer ik mij doopen liet om een ambt in Pruisen aantenemen".

Dat eergevoel duurde niet lang bij onzen dichter.

In den herst van 1824 maakte hij een reis door den Harz. Veel had hij gezien, veel genoten. Ja, hij had zelfs een ontmoeting met Goethe. Deze Apollo van den Duitschen Parnassus schijnt hem evenwel niet bijster bevallen te zijn. Na zijn terugkeer begon hij terstond op te teekenen en uit te werken, wat hem op zijn uitstapje wedervaren was. Einde November lag het handschrift gereed. In April en Mei 1825 werkte hij het zorgvuldig over.

Daar liep de mare door Duitschland: Heinrich Heine is tot het Protestantisme overgegaan. Inderdaad, den 25 Juni 1825 werd hij te Heiligenstadt door den plaatselijken dominé Grimm gedoopt. Uit overtuiging? Neen, het doopsel was voor hem niets meer dan een toegangsbewijs tot de christelijke maatschappij. Om carrière te maken en uit de staatsruif te smullen boog hij huichelend het hoofd onder de wateren des doopsels. Achim von Arnim zeide: „Hij trok het Christendom als een nieuwe livrei aan". Dit komt zeer juist overeen met de bekentenis van Heine zelven:

„Ik ben gedoopt enkel uit weelderigheid en overmoed, want ik haat niets zoozeer als het kruis. In mijn hart ben ik een Jood."

„Ik wil een Japanner worden. Bij hen is niets zoo zeer gehaat als het kruis. Ik wil een Japanner worden" (Octob. 1825).

„Ik verzeker u, als de wetten het stelen van zilveren lepels verooorloofd hadden, zou ik mij niet hebben laten doopen" (14 Dec. 1825).

Doch voor den dominé cum suis wist Heine zich goed te houden. Had de brave herder in het hart van zijn doope-

ling kunnen lezen, dan zou hij in zijn register niet opgeteekend hebben:

„De antwoorden van Heine getuigden van een ernstig nadenken over den inhoud en het wezen van den christelijken godsdienst, zijn vragen van een scherpzinnigen geest; trouwens, hij nam de voorgestelde leer niet alleen met een eenvoudig geloof aan, maar hij wilde ook overtuigd zijn. De verandering van geloof was voor hem niet louter een verandering van een uitwendigen vorm; veeleer bleek zij het gevolg te zijn eener uit het binnenste voortkomende noodzakelijkheid. Wij [de dominé en de peter] hebben bij het onderhoud eenstemmig de opvatting gekregen, dat Heine uit volle overtuiging Christen geworden is, en nog heden ben ik stellig van gevoelen, dat zijn scepticisme in geloofszaken van later enkel aan de linkerzijde was en dat hij in het diepste van zijn hart het geloof aan God niet verlorem had. Ik heb vóór het doopsel diep in zijn binnenste geschouwd, en hij heeft ons geheel zijn denken en al zijn gevoelens geopenbaard; een mensch nu, die zoo denkt en zoo gevoelt, kan volgens mijn vaste overtuiging het geloof aan God nooit geheel verliezen" *(Gartenlaube* 1877, S. 19).

Heine at niet gaarne uit den genadeschotel van oom Salomon. Doch deze zette hem de duimschroeven aan. Eindelijk promoveerde hij den 20 Juli 1825. De doctorsmuts was bevochten.

(Wordt vervolgd.) P. fr. E. J. Jansen, *Ord. Praed.*

UIT HET DAGBOEK VAN EEN HOLLANDER IN JAPAN

(Vervolg van blz. 245 vv.)

II.

Op den vroegen morgen van den 23sten Novemb. 1857 verliet het Amerikaansch gezantschap Simoda, en wijl de reis naar Jedo over land werd genomen, kon Heusken veel wetenswaardigs in zijn dagboek aanteekenen. Het zij ons geoorloofd een paar zijner reisindrukken hier af te schrijven:

„Nooit zal ik den aanblik vergeten van den *Foudsi-jama*, een berg, welken ik heden voor de eerste maal mocht aanschouwen! Er zijn bergen driemaal hooger dan deze; de Zwitsersche Alpenwereld is ontzagwekkend, de top der Himalaya's verheft zijn kruin tot onmetelijke hoogte; maar men kan deze reuzen slechts bewonderen na andere bergen te hebben beklommen, en het is alles ijs en sneeuw, waarheen de oogen zich wenden. Hier echter ziet gij lachende velden met den rijstoogst bedekt, heuvelen en dennenbosschen, kamferboomen in ouderdom wedijverende met den bodem, waarop ze zijn gewassen, en hun eerbiedwaardig lommer spreidend over eene *mia* [kapel], welke aan de goden van het Rijk is gewijd — en achter dit tooneel van geluk en overvloed verheft zich de Foudsi-jama met twee scherpe kegellijnen eenzaam ten hemel; het bleek-blauw van den voet des bergs wordt onder invloed der sneeuw, welke zijn kruin bedekt, in een schemer gehuld, en de besneeuwde top glinstert als een andere „Kohinoor" onder de stralen der ondergaande zon. Ondanks mijzelf houd ik de teugels van mijn paard in, en door geestdrift meegesleept, roep ik uit: groote, roemrijke Foudsi-jama leef eeuwig, berg bij uitnemendheid van den Stillen Oceaan!

„Het schoonste hotel, dat ik gedurende onze reis heb bezocht, was te *Hato*, ongeveer op één mijl afstands van het dorp Hakoni. De vertrekken waren zoo zindelijk mogelijk, maar dat is eene gewone zaak in Japan; zij verkeerden bovendien in voortreffelijken staat en

gaven uitzicht op een lieven tuin, bezaaid met allerlei bloemen, waar kunstmatige rotsen zijn aangebracht, het laag geboomte zorgvuldig in allerlei vormen is gesnoeid en drie watervallen, dank zij de nabuurschap van het meer Hakoni, van rots tot rots afstroomden. De tuin, de grotten in miniatuur, de vijvers vol goudvisschen, kortom alles, tot zelfs de keisteenen, waren met groote zorg onderhouden.

„Nadat de nacht was ingevallen gaf het licht van toortsen en lantaarnen, de grillige kronkelingen van den weg volgend, aan onzen talrijken stoet het voorkomen van een lichtgevende slang; het geklater der onzichtbare watervallen trof welgevallig het oor, terwijl de golfslag der zee dof in de verte weerklonk. De frissche zeewind woei ons bij het naderen van *Wodowara* tegemoet. Aan den ingang der stad wachtte ons een afdeeling politie-dienaars, lantaarnen op stokken dragende; zij lieten hunne ijzeren staven, van losse ringen voorzien, op de steenen weerklinken, om op die wijze het Amerikaansch gezantschap eer te bewijzen; in begeleiding van deze mannen trokken wij de goede stad Wodowara binnen tot vóor het huis, waar wij moesten overnachten.

„Langst beide zijden van den weg [voorbij Wodowara] ziet men rijstvelden, zooverre het oog reikt, en troepen ooievaars wandelen daarop met afgemeten tred, zich om niemand bekommerende, of wel nemen de vlucht om op een naburig veld wederom neder te dalen. Groote vluchten van wilde eenden doorkruisen de lucht, en haar geschreeuw, hoewel volstrekt niet welluidend, vermaakt mij, omdat het mij zoo gemeenzaam is en aan andere tijden en plaatsen herinnert.

„Bij alle steden, welke wij doortrekken, komt eene deputatie van Overheden ons tegemoet; vòor het binnengaan der stad stelt deze zich in rangorde en verricht de gewone plichtpleging, waarbij het hoofd tot de aarde wordt gebogen; zij gaat als eerewacht den stoet vooraf en verlaat ons eerst aan de andere zijde der stad, na nogmaals dezelfde hulde te hebben bewezen. Officieren, vergezeld van politiedienaars, die met ijzeren staven zijn gewapend, zorgen voor een vrijen doortocht over het midden der straten; vóor de huizen is het volk in menigte neergeknield om ons te laten voorbijgaan; allen liggen ordelijk daar neder, spreken geen enkel woord en hebben de handen ter aarde gestrekt als teeken van den diepsten eerbied. Daar het Bestuur bevel had gegeven, dat niemand gedurende

onzen doortocht zich op den grooten weg mocht bevinden maar allen in steden en dorpen moesten blijven, totdat wij waren voorbijgetrokken, was de *Ioca-i-do*, de groote straatweg naar Jedo, anders opgevuld met een menigte *norimon's* [draagzetels], paarden, reizigers, priesters en bedelaars en met de onmetelijke treinen der vorsten, thans geheel ledig, zoodat wij op een afstand van ongeveer tachtig mijlen slechts een paar *norimon's* en een vijf of zestal menschen hebben ontmoet. Men had tijdelijk bruggen geworpen over de rivieren, welke wij moesten overtrekken, en de wegen op verscheidene plaatsen hersteld. Lieden, die aan het hoofd van den stoet gingen, riepen onophoudelijk: *sta-ni-iro* [knielt neder] en alle personen uit de volksklasse, ook vrouwen, grijsaards en kinderen, wierpen zich op de knieën en bleven in deze houding van den diepsten eerbied totdat wij voorbij waren. Zóo reisde ik zeven dagen lang door eene neergeknielde bevolking, terwijl onze voorloopers onophoudelijk het *sta-ni-iro* herhaalden. Zelfs in het diepste der bosschen en op de kruinen der bergen, waar zich niemand bevond, lieten zij dit bevel weerklinken, alsof boomen en planten hulde moesten bewijzen aan het gezantschap der groote Republiek. Het aanschouwen van al die nedergeknielde menschen, evengoed, misschien beter dan ik, begon mij tegen te staan; gelukkig hield het bevel op van kracht te zijn bij onze intrede te Jedo, want iedereen stond daar rechtop en zag ons vrij in het gelaat. Dit verlichtte mij zeer. Ik moet er nog bijvoegen dat het bevel van nederknielen niet toepasselijk was op hen die zich in het bezit van twee degens verheugden [de edelen]. Welk eene onmetelijke macht moet het Bestuur hier uitoefenen om een geheel volk voor twee vreemdelingen te laten nederknielen".

Op den 30sten November bereikte het gezantschap Sinagawa, de laatste pleisterplaats vóór de keizerlijke residentie, en hier werden de noodige beschikkingen gemaakt, om zoo plechtig mogelijk Jedo binnen te trekken. Er werd een stoet gevormd van ongeveer 150 personen. Den gezant, in een draagstoel gezeten en omgeven van tien wachters, werd de Amerikaansche vlag vooraf gedragen. Ook Heusken moest zich, ter verhooging van de plechtigheid, aan de kwellingen van een *norimon* onderwerpen; hem begeleidden drie wachters

en een tolk, en hij werd gevolgd van mannen, die zijn regenscherm en schoeisel droegen, van zijn rijpaard door een stalknecht bij den toom gevoerd; zelfs droeg men hem de mand achterna, voor het voeder van zijn paard bestemd! Eene ontzaglijke menigte was reeds vóór Jedo op de been, om een nieuwsgierigen blik te werpen in de beide *norimons*, maar bewaarde een eerbiedig stilzwijgen. De intocht zelf wordt door Heusken aldus beschreven:

„De straten van Jedo zijn in wijken verdeeld, elk ongeveer veertig voet in omvang. Aan de grenzen van iedere wijk is een slagboom, welke bij onze nadering openging en aanstonds werd gesloten, zoodra de laatste van onzen stoet voorbij was; aldus werd verhinderd, dat te veel menschen zich op ééne plek zouden ophoopen. Politie-agenten van de wijk vergezelden ons van den éénen slagboom naar den anderen, waar hunne ambtgenooten van de volgende wijk deze taak overnamen; zij waren gekleed in donkerblauwen kiel met figuren in wit en rood en lieten hunne ijzeren staven voortdurend op de steenen weerklinken. Onder de duizenden gezichten van mannen, vrouwen, jongelingen en jonge dochters droeg geen enkel teekenen van gramschap, weerzin of zelfs onverschilligheid; allen schenen verheugd, dat de poorten van Jedo zich voor de vreemdelingen hadden geopend. En opdat men niet zou meenen, dat deze gezindheid zich slechts tot het gewone volk beperkte, deel ik hier mede, dat onder alle officieren en edelen, met welke ik het genoegen had later kennis te maken, mij niemand heeft laten gevoelen dat wij hier te veel waren, maar een ieder zonder uitzondering ons de grootste vriendelijkheid, de meest gulle vriendschap bewees. Ik werd waarlijk van bewondering vervuld, toen ik de orde zag, welke onder deze menigte heerschte; drong men een weinig te veel naar voren, zoodat de vrije doortocht van onzen stoet dreigde te worden belemmerd, dan was het bewegen van den waaier eens officiers voldoende om honderden achteruit te laten gaan. Terwijl ik in mijn *norimon* gezeten den chaos van menschenhoofden aanschouwde, kwamen onwillekeurig de dagen der kindsheid mij voor den geest. Om maar den koning gedurende eenige seconden in zijn vergulde koets te mogen zien, liet ik, onverschillig voor regen of koude, mij duwen en stooten door de menigte. O, hoe benijdde ik de stalknechts nevens

dien praalwagen! En thans zijn de nieuwsgierige blikken van gansch eene bevolking gericht op twee *norimon's*, bevattende kinderen van Japhet en één dezer is Heusken zelf!

„Hoe aanzienlijker de rang is, welken een persoon in Japan bekleedt, met des te meer zorg onttrekt hij zich aan de oogen van het gemeen; om deze reden was het mij niet vergund bij het binnentrekken van de deftige wijk en bij het voorbijgaan van de paleizen der *daimios* [adelijke landeigenaars] de jeugdige en edele Japansche dames te aanschouwen. Te vier uur in den namiddag kwamen wij aan de deur van ons hotel, dat gelegen was binnen den derden muur van het keizerlijk paleis; wij werden ontvangen door den Gouverneur van Simoda en naar onze kamers geleid".

Hier deelde de Gouverneur Mr. Harris mede, dat de Keizer een bijzonderen gevolmachtigde had benoemd, om den Amerikaanschen gezant bij zijn aankomst te verwelkomen en hem een geschenk van den Souverein aan te bieden. Nu volgt er in het dagboek een tooneeltje, dat ik niet mag overslaan:

„De Gouverneur gaf den wensch te kennen, dat wij bij dit aanstaande bezoek van den gevolmachtigde ons een weinig naar het Japansch ceremonieel mochten schikken; hij zou ons derhalve wijzen, hoe wij den afgevaardigde des Keizers hadden te ontvangen. Daarop liet hij ons, schoon afgemat van de reis, eene geregelde tooncelrepetitie ondergaan. Eerst leidde men ons naar de deur van het huis waar Mr. Harris den buitengewonen gezant zou ontvangen; vervolgens werd hem gewezen op het aantal buigingen in de vestibule te verrichten, daarna in de kamer op het verwisselen van plaats, als gold het eene quadrille, een compliment „en avant deux" — lieve Hemel ik weet niet waarom! Ik heb er maar een verwarde herinnering van behouden; ik herinner mij alleen, dat, toen de buitengewone afgezant — en waarlijk die heer was wèl buitengewoon! — in naam van zijn Meester sprak, hij op ééne plaats van de kamer was, en wanneer hij in eigen naam het woord voerde, begon hij eerst eene andere te kiezen. Mr. Harris was genoodzaakt dezelfde plichtplegingen in acht te nemen".

Het aangekondigde bezoek had den volgenden dag plaats; „na de vermoeienissen van deze vreeselijke ontvangst, slechts mogelijk

in Japan, haastte zich mr. Harris de doos te openen welke het geschenk van Z. M. den Keizer bevatte; hij vond eene groote menigte bonbons, talrijk genoeg om den winkel van een banketbakker te vullen".

Wij volgen den gezant en zijn secretaris niet naar den Minister van Buitenlandsche Zaken, maar zullen aanstonds het verslag mededeelen van de audiëntie bij den Keizer, welke op den 7den Dec. was vastgesteld:

„Ten negen uur in den morgen begaven wij ons op weg naar het keizerlijk paleis; voorop de Gouverneur van Simoda, vervolgens Mr. Harris voorafgegaan door het vaandel der Ver. Staten, eindelijk mijn persoon met den Vice-Gouverneur; allen zijn wij in *norimon's* gezeten. Nadat men ons gedurende twintig minuten langs den tweeden muur van het keizerlijk paleis heeft gedragen, gaan wij een gracht over en komen door een dubbel stel deuren vóór den laatsten scheidingsmuur van het paleis; deze muur is veel schilderachtiger dan de beide andere, wordt in voortreffelijken staat gehouden en is rondom gesierd met een aantal wit geschilderde pagoden in drie verdiepingen opgebouwd. Aan de poort van het paleis verwisselen wij van schoeisel en worden na een trap van zeven treden te hebben beklommen ontvangen door een aantal hof-beambten en naar een voorvertrek geleid. Van den ingelegden vloer tot eene hoogte van omstreeks acht voeten zijn de beschotten doorschijnend bewerkt met eene voorstelling van boomen, bloemen en papagaaien.

Hier komen de acht commissarissen, welke door het Bestuur zijn aangewezen om zich met onze zaken te belasten, ons begroeten en hunne diensten aanbieden.

Eén dezer dignitarissen drijft de bezorgdheid zoo verre, dat hij den gezant vraagt, of deze soms gebruik wenscht te maken — van eene zekere gelegenheid! Men voert ons naar de audiëntie-zaal om haar te laten zien en ons te wijzen hetgeen wij moeten doen. Daarna keeren wij naar het voorvertrek terug en worden ons stoelen aangeboden, welke vóór een scherm zijn geplaatst. Eindelijk is de Ta-i-coun op zijn troon! Wij hooren dat geluid, zoo bekend over de gansche wereld, om stilte te gebieden. Twee ceremoniemeesters komen ons zeggen, dat alles gereed is; zij gaan voorop, dan volgt de Gouverneur van

Simoda, vervolgens de gezant en achter dezen mijn persoon, die het schrijven van den President draagt, dat in eene Amerikaansche vlag is gewikkeld. Wij gaan door eene menigte van geknielde hovelingen, allen in hofkostuum. Dat kostuum bestaat in een soort van verlakte muts, vierkant van vorm, boven op de kruin geplaatst; de kleederen met breede mouwen zijn uit hennep vervaardigd en van een bleekgele kleur. Op de mouwen dragen zij hun familiewapen, in een gordel van witte zijde hangt het slagzwaard; bij deze gelegenheid mogen zij er slechts één dragen. De pantalon is tweemaal langer dan het been; daardoor zijn de voeten geheel bedekt, sleept het kleedingstuk hen achterna en geeft dit het voorkomen, alsof zij geknield voortloopen. De diepste stilte heerscht onder dit groot getal hovelingen.

Aan het beschot gekomen, dat de audiëntie-zaal scheidt van het vertrek, waarin de keizer zichtbaar is, vallen de beide ceremoniemeesters op de knieën, evenzoo de Gouverneur van Simoda. Naar rechts zwenkend bevinden wij ons voor den Keizer. De Gouverneur gaat ons al knielend vooruit, de gezant, die rechtop loopt, maakt hier eene buiging. We beklimmen een trap, en op de vijfde mat gekomen, maakt de gezant een tweede buiging en blijft nu staan. Aan onze rechterhand bevinden zich de vijf leden van den Hoogen Raad, ter linkerzijde vijf andere dignitarissen, allen op de knieën liggend. Behalve dezen kon niemand zich vergasten in den aanblik van Zijne Japansche Majesteit. Van de plaats door den gezant ingenomen verheft zich de vloer met eenige treden, welke leiden naar het vertrek, op welks achtergrond de Taicoun een soort van voetenbankje heeft ingenomen; de plek, waar hij zich bevond, was echter zóó duister en zóó verwijderd, dat ik moeite had hem te zien, te meer daar het gordijn, dat van de zoldering afhing, zijn aangezicht verborg. De gezant hield nu de volgende aanspraak in het Engelsch:

„„Moge het Uwe Majesteit behagen mijne geloofsbrieven van den President der Ver. Staten te aanvaarden. Ik ben belast Uwe Majesteit de oprechte wenschen van den President voor Uwe gezondheid, Uw geluk en de welvaart van Uw Rijk uit te drukken. Ik beschouw het als eene hooge eer verkozen te zijn om den hoogen en gewichtigen post van Gevolmachtigde der Ver. Staten aan het Hof van Uwe Majesteit te vervullen, en daar mijne vurigste wenschen strekken om de beide landen

nauwer door banden van voortdurende vriendschap te vereenigen, zullen mijne bestendige pogingen daarheen gericht blijven om dat gelukkige doel te bereiken.""

Na het uitspreken van deze redevoering scheen de Keizer driemaal op den grond te trappen, waarop hij in het Japansch antwoordde, dat volgenderwijze door den tolk werd vertaald:

„„Vergenoegd met een brief gezonden met een Gezant van een veraf gelegen gewest en tevens met zijn gesprek: eeuwig zal gemeenschap worden gehouden.""

„Bij het einde dezer bondige rede zonder persoonlijk voornaamwoord, want de Taicoun is te verheven om het woordje *ik* te bezigen, nadert mijn persoon, die aan den ingang van het keizerlijk vertrek was gebleven, den gezant en geeft hem, na driemaal diep te hebben gebogen, het schrijven van den President over. Hij opent den brief, toont den Minister van Buitenlandsche Zaken de onderteekening van den President en stelt hem het stuk ter hand, dat deze op eene kleine tafel tegenover den troon legt. Daarna treedt de gezant achteruit en gaat heen na zijne buigingen te hebben herhaald".

In een aangrenzend vertrek werden den gezant en zijn secretaris vijftien kleedingstukken, als geschenk van den Keizer, aangeboden, en nadat zij naar huis waren teruggekeerd, diende men hun, mede uit zijn naam, een zeer eenvoudig middagmaal op. Betreffende den eenvoud van de keizerlijke omgeving maakt Heusken nog de volgende opmerking:

„Het hof van Japan schittert zeker niet door weelde. Geen diamanten vonkelen onder deze menigte van hovelingen, geen enkel gouden versiersel blonk op het gevest hunner degens. Ik heb de edelen aan het hof van Siam hun onbeschaafden staat met eene barbaarsche weelde, met goud en edelgesteenten zien bedekken; de eenvoud daarentegen van het hof van Jedo, de beschaafde en edele manieren der hovelingen, welke ieder hof zouden eeren, schitterden met een hooger glans dan alle diamanten van Indië".

Het was thans de taak van het Amerikaansch gezantschap om werkelijk voordeel te trekken uit de met zooveel moeite verworven gunstbewijzen; vandaar dat de onderhandelingen zoo spoedig mogelijk te Jedo werden hervat. Reeds op den 12den Dec. begonnen deze in het paleis van den Minister van Buitenlandsche Zaken; de Staatsraad en Commissarissen, voor dat doel door de Regeering aangewezen, waren hierbij tegenwoordig. Heusken acht hetgeen in deze eerste bijeenkomst werd verhandeld, gewichtiger dan de keizerlijke audiëntie zelve. Twee groote belangen werden door Mr. Harris hier ter spraak gebracht: vrijheid van godsdienstprediking en vrijheid voor den handel. Den indruk, welken het eerste punt teweegbracht, geeft het dagboek aldus weêr:

„De President van den Hoogen Raad, tevens Minister van Buitenlandsche Zaken, toonde een levendig belang te stellen in de welsprekende woorden van den gezant, en het woord *Christendom*, dat nog als een spook scheen rond te waren en het voortbestaan der dynastie te bedreigen, verwekte zelfs niet den minsten trek van ontevredenheid op het rustige gelaat van den Minister. Toch was het keizerlijk edict van 1638 nog geldig, waarbij 500 zilveren *Sehuü* aan iedereen werden beloofd, die een priester of ook een Christenleek bij de Overheid zou aanbrengen. Terwijl de gezant sprak, meende ik met bloedige letteren het edict op de beschotten der raadkamer te zien geschreven, waarbij een ieder met gevangenis wordt bedreigd, die den katholieken godsdienst voortplant of dien schandelijken naam voert, met den dood hij en zijne gansche familie, die het schrijven van een vreemden priester durft overbrengen, doch het edict scheen te verdwijnen, en ik meende de martelaars van Simabara een lofzang te hooren aanheffen, nu zij een voorspraak vonden in den persoon van den Amerikaanschen gezant — voor den Hoogen Raad van Japan!"

Ook hetgeen Mr. Harris betreffende een vrij handelsverkeer in deze eerste bijeenkomst zeide, viel niet op een onvruchtbaren bodem.

„Eene opmerking van den gezant — aldus lezen wij bij Heusken — scheen de eigenliefde der Japanners te streelen en bracht een gefluister te zijnen gunste te weeg; hij zeide, dat, wanneer men zich op de hooge bergen van Japan plaatste, het navorschend oog eene groote menigte schepen kon ontdekken, welke de Amerikaansche vlag voerden en duizenden mijlen hadden afgelegd om aan de kusten van Japan een landingsplaats te vinden. En waarom, voegde hij er aan toe, waarom zouden de Japanners, die dapper zijn en wien het waarlijk aan geestkracht niet ontbreekt, ook hunne schepen niet uitzenden en hunne vlag tot aan de verafgelegen kusten van Amerika niet laten wapperen?"

In latere vergaderingen kwam de Amerikaansche gezant nog menigmaal op dit tweede punt terug; één zijner betoogen laat ik hier gedeeltelijk volgen, omdat wij daaruit zoowel zijne opvatting van den handel leeren kennen, als zijn juisten blik in de toekomst van Japan. De gezant trachtte voor kooplieden de vergunning te verkrijgen, om ten bate van den handel door geheel Japan te reizen. Nadat de Commissarissen hadden aangemerkt, dat de tijd daarvoor nog niet rijp was, lieten zij zich door hun ijver vervoeren, om onbillijk over den handel te spreken; deze diende volgens hen slechts om winst te verzamelen, en moest men kiezen tusschen zulk een laag doel en het behoud van rust in den lande, dan was de keuze niet twijfelachtig. Mr. Harris erkende het geopperde bezwaar, maar meende tevens te moeten aanmerken:

„Uwe Excellentie's bedriegen zich, zoo zij denken, dat de handel slechts hun tot voordeel strekt, die zich daaraan hebben toegewijd; indien een plaats bloeit door den handel, heeft ook de nabuurschap en zij, die met den handel niets hebben uit te staan, rechtstreeks of zijdelings er voordeel bij. De handel is het bloed, de levensader eener natie. Vestigt uwen blik op Engeland; zonder handel zal het volk, dat dit eiland bewoont, van honger sterven. Wie heeft het tot gebieder over tweehonderd millioen menschen gemaakt? de handel. Slaat het oog op Holland; dat kleine stukje grond bevat eene bevolking, welke eerbied afdwingt. En waardoor? door den handel.

Voor meer dan tweehonderd jaren waren Spanje en Portugal de machtigste natiën der wereld; thans zijn ze tot middelmatigheden afgedaald. En waarom? omdat zij den handel hebben veronachtzaamd. Ik verzoek dus Uwe Excellentie's niet te gelooven, dat de handel het lage doel heeft om alleen de zakken van eenige bijzondere personen te vullen; neen! de handel beoogt mede een veel verhevener doel: hij is het leven, de grootheid der volkeren, en zoo Japan, gebruik makend van deze hulpbron, voor den handel wordt geopend, waarom zou het dan niet *een Aziatisch Engeland* kunnen worden?"

Het verblijf te Jedo, hoe eervol en gewichtig ook, had niettemin voor den gezant en zijn secretaris eene onaangename keerzijde. De bron van al hunne wederwaardigheden was de nog niet gansch geweken achterdocht der Japanners. Zoo ontmoette de gezant reeds aanstonds in de hem aangewezen woning de officiëele spionnen, die eertijds uit Simoda waren verjaagd. Het fiere woord van den Engelschman gedachtig: „Mijn huis is mijn kasteel", eischte hij, dat die spionnen en eveneens de officieren, die met hetzelfde oogmerk bij hem waren gehuisvest, onmiddellijk zijne woning zouden verlaten. Hoe noodig het was hieraan een einde te maken, blijkt uit deze woorden van het dagboek:

„De Japansche officieren zijn zeer beschaafd en voorkomend, maar eenige leggen een zekeren trots of onverschilligheid jegens mij aan den dag, wanneer zij zich opgemerkt zien; zoodra diezelfde officieren mij alleen kunnen spreken, vragen zij daarvoor verschooning met te zeggen, dat zij verplicht zijn zoo te handelen, want: het huis is vol spionnen, alles wordt aan het Bestuur overgebracht, en als zij op vriendschappelijken of vertrouwelijken voet met mij omgaan, kan dit voor hen zeer noodlottige gevolgen hebben".

Een ander bezwaar was het gemis aan vrijheid van beweging. Om nuttelooze opschudding te voorkomen en argwaan te ontgaan, zag men zich genoodzaakt, buiten de officiëele bezoeken, zooveel mogelijk in huis te blijven. De gezant, die reeds bij de aankomst te Jedo zich onwel had gevoeld, vroeg het Bestuur, hem eene plaats aan te wijzen, waar hij gedurende eenige uren, ter wille

van zijne gezondheid, te paard zou kunnen rijden. Aanvankelijk werd daartoe een plek aangewezen, welke de lengte had van... vijftien Nederlandsche ellen! — juist groot genoeg om zijn paard te kunnen keeren; doch Heusken, een minnaar van rennen en draven, wist aan zijne omzichtige gastheeren eene betere rijbaan af te dwingen: „een groot vierkant plein, omringd van heggen en boomen, gelegen op de kruin van een heuvel, waar wij uitzicht genieten op de gansche stad Jedo".

Het verzoek van Mr. Harris, om de keizerlijke Munt te bezoeken, werd zeer beslist geweigerd, de toegang tot de Hoogeschool daarentegen met groote bereidvaardigheid opengesteld — maar (Heusken klaagt ergens, dat bij iedere vergunning in Japan een „maar" komt) er bevond zich aldaar een beeld van Confucius, en de gezant zou daaraan wel dezelfde hulde willen brengen als de Taicoun deed bij zijn bezoek. De slimme Japanners toonden het karakter van den Amerikaanschen gezant reeds opperbest te kennen — een bezoek aan de Hoogeschool is achterwege gebleven.

Ter afwisseling van dit eentonig leven mochten zij getuigen zijn van... een aardbeving en eene samenzwering!

„Op den 2den Jan. 1858 — aldus verhaalt Heusken — lag ik ten één uur in den nacht de *Femmes Savantes* te lezen en was juist gekomen aan de verzen van Trissotin:

„„Je viens vous annoncer une grande nouvelle.
Nous l'avons en dormant, madame, échappé belle;
Un monde près de nous a passé tout du long,
Est chu tout au travers de notre tourbillon;
Et, s'il eût en chemin rencontré notre terre,
Elle eût été brisé en morceaux, comme verre""

toen eensklaps het huis op eene vreeselijke wijze begon te schudden, zoodat de lamp, op een stoel naast mijn bed geplaatst, dreigde om te vallen; kortom, het was een proefje van de aardbevingen, welke van tijd tot tijd Japan teisteren. De schok was geweldig, had eene golvende beweging, nam trapsgewijze toe en hield na hevig schudden op; dit alles in verloop van vijf en twintig seconden."

Het komplot, gericht tegen den persoon van den Amerikaanschen gezant, viel samen met diens vergeefsche pogingen, om den kooplieden een vrij verkeer in Japan te verschaffen; wanneer het geen komediestukje was, door de sluwe Japanners zelf in elkander gezet, dan wisten zij althans zeer behendig er hun voordeel mede te doen, zooals zal blijken uit het verslag, dat Heusken van deze geheimzinnige gebeurtenis geeft:

„In Japan onderhoudt iedere beambte als hoofd des gezins zijne familie; de oudste zoon erft het bedrijf van den vader, de jongere zonen leeren den krijgsdienst maar oefenen geen bedrijf uit. Vele dezer laatsten, zonen en bloedverwanten van beambten, gedragen zich slecht, en wegens dit wangedrag willen vader of de familieleden niet meer in hunne behoeften voorzien. Deze aldus uit hunne familie verstooten personen heeten: *loo-nin's*, letterlijk: *menschen die op het water drijven*, gelijkstaande met ons „onverlaat" of „gelukzoeker". De loo-nin's, wetende, dat zij voor immer den naam van eerlijk man hebben verloren, trachten nu aanzien te verkrijgen door een slechten naam; daarom willen zij overal bewijzen van dapperheid afleggen, en die onder hen de meeste litteekenen draagt, wordt als algemeen overste erkend en gevierd. Drie dezer lieden waren volgens een mededeeling der Commissarissen onlangs gevat, wijl zij het plan hadden gevormd den gezant kwaad te doen. Op de vraag van Harris of dezen hem wilden dooden, kreeg hij ten antwoord: dat men daaromtrent in onzekerheid verkeerde, wijl de samenzweerders nog niet voor het gerecht waren verschenen. De Commissarissen deelden ons ook de namen dier personen mede en voegden er aan toe: dat het Bestuur zeer bezorgd was voor den gezant; dat daarom onze residentie den ganschen nacht met schildwachten werd omringd; dat de lieden in ons huis uit angst voor eene overrompeling nauwelijks konden slapen; dat zoo den Amerikaanschen kooplieden het voorrecht werd ingeruimd om door gansch Japan te reizen, zij aan voorvallen zouden blootgesteld zijn, welke noodlottige gevolgen moesten hebben. Mr. Harris antwoordde: dat hij volstrekt niet bang was, de Japanners voor brave lieden kende, al waren er natuurlijk onder hen gelijk overal eenige slechte menschen; dat hij niettemin het Bestuur zeer verplicht was voor de zorg aan de veiligheid van zijn persoon besteed",

Vooral zwaar liet zich de achterdocht der Japanners gevoelen in de langdurige onderhandelingen betreffende het tractaat van Kanagawa; de eerste maanden van het jaar 1858 verliepen in een eindeloos getalm en opwerpen van allerlei bezwaren. Het voornaamste, dat de Amerikaansche gezant binnen den kring van het bereikbare trachtte door te zetten, kan in deze drie punten samengevat worden:

1o. duurzame vestiging van een Minister-resident in de hoofdstad des Rijks;

2o. vrij verkeer in Japan voor diplomatieke en consulaire Agenten;

3o. het openstellen voor den handel van betere havens, vooral van Jedo, en vestiging der kooplieden met hun gezin in die vrijplaatsen.

Het eerste punt veroorzaakte nog de minste moeielijkheden; er werd bepaald, dat reeds in Juli van het volgende jaar (1859) de Minister-resident zijn ambt in de hoofdstad des Rijks zou komen aanvaarden; de Japansche diplomaten bewaarden hun volle kracht voor de behandeling der beide andere punten. Ik zal den lezer niet vermoeien met een verslag van al de pogingen, welke werden aangewend om de overgeërfde politiek van uitsluiting nog zooveel mogelijk te handhaven; een paar aanhalingen meen ik echter hem niet te mogen onthouden.

Gelijk wij hebben medegedeeld, trachtte de Amerikaansche gezant een vrij verkeer voor diplomatieke en consulaire Agenten te verkrijgen. De Commissarissen waren hiertoe geneigd, maar wilden deze bevoegdheid voor „de Consuls" en tot „een reis voor officiëele zaken" beperken.

Om hem dit smakelijk te maken, werd den gezant het volgende proefje van Japansche casuïstiek voorgediend:

„De Commissarissen zeggen, dat de woorden: *voor officieele zaken* eene geheel andere beteekenis hebben dan bij ons; dat alle beambten van Japan, als zij uitgaan, onverschillig of het al dan niet om vermaak geschiedt, steeds uitgaan voor officieele zaken. Wanneer der-

halve de Minister om de hitte te ontgaan den Foudsi-jama wil bestijgen, dan is zulk eene reis niettemin voor officieele zaken, want het leven van een hoogen beambte is het volk dierbaar, hij gaat den Foudsi-jama om zijne gezondheid bestijgen, op die wijze zorgt hij voor zijn leven, behartigt de belangen van zijn volk en gaat derhalve voor officieele zaken op reis."

Een ander maal poogde de Japansche tolk den gezant en zijn secretaris een lesje in het Hollandsch te geven:

„Zaterdag, 20 Febr. 1858. Heden één der vervelendste, grilligste, één der meest domme en kinderachtige bijeenkomsten. welke wij met de Wijzen van Japan hebben gehad! Zij nemen het tractaat terug en beginnen wederom te beraadslagen; bepalingen, met welke zij veertien dagen geleden tevreden waren, worden thans geschrapt of veranderd. Zoo onder meer het derde artikel. Zelf hadden zij den vorm voorgeslagen, waarin dit artikel is vervat, en Mr. Harris had het aldus aangenomen. Dit artikel luidde aldus: „„de plaats, welke de Amerikanen zullen bezetten, zal voor den Consul en consulaire Agenten in orde gebracht worden."" Nu kunnen zij het niet in dien vorm aannemen. De tolk Moriujama zegt in zijne hooge wijsheid en kennis van de Hollandsche taal, dat *de* plaats wil zeggen zoowel *ééne* plaats als *meerdere* plaatsen. Hij beroept zich daarvoor op eene oude spraakkunst, uitgegeven door een Hollandschen schoolmeester: het bepalend lidwoord *de*, zoo heeft hij aldaar gelezen, wil somtijds uitdrukken *één*, somtijds *alle*; bijv. „„*de* mensch is sterfelijk"" wil zeggen: *alle* menschen zijn sterfelijk. *De* plaats, in het derde artikel, dus is zijn zegevierend besluit, wil derhalve zeggen zoowel *ééne* plaats als *alle* plaatsen; tot meerdere duidelijkheid moet het woordje *bijzonder* er tusschen geschoven worden. Mr. Harris zegt, dat hij geen taalfouten wenscht te maken, doch dat *de* plaats wil zeggen *ééne* plaats in het bijzonder en niets meer; hij beroept zich op den Heer Heusken, die in Holland geboren, aldaar opgevoed en onderwezen, zijne moedertaal wel zal verstaan. Sinano no Cami [Gouverneur van Simoda en één der Commissarissen] antwoordde: dat, zoo Mr. Harris zich verlaat op den Heer Heusken, hij zich op zijn beurt verlaat op Moriujama. Het schijnt dat zij met die *bijzondere* haven iets zeer bijzonder's op het oog hebben: een soort van Decima voor de Amerikanen".

In het begin van Maart werd tot overmaat van ramp de Amerikaansche gezant zóó ziek, dat hij moest aanvragen, om voorloopig naar Simoda te worden teruggevoerd. De beraadslagingen waren ten einde, de voornaamste punten ingewilligd, maar de onderteekening van het Japansche Bestuur kon nog niet verleend worden, omdat eerst de Mikado, het geestelijk Opperhoofd van Japan, in het veraf gelegen Kioto (Mijako) resideerende, moest geraadpleegd worden. Om nu zooveel mogelijk tegen gebeurlijkheden gewapend te zijn, besloot de gezant, toen het Gouvernement zijn aanbod had afgeslagen, om Heusken in Jedo achter te laten, van zijn kant aanstonds het tractaat te onderteekenen. Zijn secretaris stelde de noodige stukken in het Engelsch, Japansch en Hollandsch op, en nadat Mr. Harris, met toestemming der Commissarissen, zijn naamteekening had geplaatst, keerden beiden, zeker wel in eene gedrukte stemming, met een stoomboot naar Simoda terug; zij vertrokken den 8sten Maart 1858. Het slot der onderhandelingen zullen wij tegelijk met de verdere lotgevallen van Heusken in een laatste artikel mededeelen.

Warmond. Dr. A. H. L. Hensen.

(Slot volgt.)

BOEKBEOORDEELING.

Revue biblique internationale publiée sous la direction des professeurs de l'École pratique d'études bibliques établie au couvent dominicain Saint-Étienne de Jérusalem [1]).

Met de oprichting der *École pratique d'études bibliques* te Jerusalem heeft de generaal der Dominikanen, Larocca, de katholieke wetenschap een grooten dienst bewezen. In het jaar 1892 besloten de professoren dezer school tot de uitgave eener *Revue biblique*, over welke wij eenige bijzonderheden laten volgen.

De redactie heeft zich op een breeden grondslag geplaatst. Het program, waarin zij hare denkbeelden ontwikkelde, geven wij in hoofdzaak weer. Daaruit blijkt hoezeer de richting der *École biblique* met die, welke de Paus in zijne encycliek *Providentissimus Deus* aanwees, overeenstemt. Een revue, die op het gebied der Schriftuur naar de kroon dingt, behoort niet alleen te behandelen controverse, scholastieke en mystieke theologie der Schriftuur, geschiedenis der exegese maar ook de philologie der semietische talen, oude geschiedenis der oostersche volken, gewijde archeologie, geographie der bijbelsche landen en exegetische bibliographie. De nieuwe wegen, door antikatholieke exegeten ingeslagen, maken het ook den katholieken noodzakelijk van bestrijding te veranderen. Onder de averechts toegepaste leus van het vrije onderzoek hebben de rationalisten hunne theorieën opgebouwd. De „historische critiek" scheurde den Bijbel uiteen. Wil men tegenwoordig zijn tegenstander op diens eigen terrein bestrijden, dan moeten de authenticiteit-kwesties onder een nieuw licht in het oog gevat, aan een nieuw onderzoek onderworpen

[1]) La Revue est trimestrielle. Elle parait en fascicules grand in 8° de 150 pages environ. Prix de l'abonnement pour la France: 12 fr.; pour l'Étranger: 14 fr. Paris, Victor Lecoffre, Rue Bonaparte 90.

worden. Ieder geïnspireerd boek, iedere instelling, iedere gebeurtenis er in vermeld, de gevoelens er in nedergelegd, de zeggenswijze van iederen schrijver moeten in hun historisch kader worden geplaatst. Op deze wijze zal worden aangetoond, dat hunne traditioneele plaats met den loop der gebeurtenissen, den gang der gedachten en de ontwikkeling der taal in volmaakte overeenstemming is. In het program eener *Revue biblique* behoort dus noodzakelijk te worden opgenomen al wat betrekking heeft op de semietische philologie, de geschiedenis der oostersche volken, de geographie en archeologie van het heilig land. Men mag niet beweren, dat op het gebied dezer wetenschappen nog niets is tot stand gebracht. Denkt slechts aan de werken van Ancessi en Vigouroux. Doch is over de Assyriologie en Egyptiologie het laatste woord reeds gezegd? Ligt Palestina, hoe arm ook aan inscripties, nog niet grootendeels braak? Toch is het onbetwistbaar, dat er schatten van documenten te vinden zijn. Deze kwesties, wier belangrijkheid en actualiteit niemand betwijfelt, worden door verklaringen der meest betwiste schriftuurplaatsen afgewisseld, terwijl aan het slot van iedere aflevering een uitgebreid overzicht gegeven wordt van alle werken, die op het gebied der exegese het licht zien. De redactie wenscht ieder middel, dat den lezer volkomen op de hoogte kan houden van den stand en vooruitgang der schriftuurstudie, te benuttigen.

De groote vraag, die zich bij de verschijning van een tijdschrift het eerst voordoet, is: welken weg zal het inslaan? De *Revue biblique* is conservatief noch liberaal. Zij staat op katholiek en wetenschappelijk standpunt. De richting, door kardinaal Gonzalez in zijn werk *La Biblia y la ciencia* gevolgd en „scientifico-exegetisch" [1]) genoemd, wordt door de redactie der *Revue biblique* zonder eenige beperking gevolgd.

De exegese heeft rekening te houden met de moderne wetenschap. Exegese staat niet gelijk met theologie. De omtrek der dogmata wordt den theoloog met scherpe lijnen afgeteekend. Men zou echter de waarheid een slechten dienst bewijzen door zich binnen de enge grenzen der oude exegese op te sluiten en iedere ontdekking, iedere conclusie der wetenschap a priori te verwerpen om de enkele reden,

---

[1]) *La Biblia y la ciencia*, por el cardinal Gonzalez, de la Orden de Santo Domingo. Madrid, Saenz de Jubera, 1891. Prologo, p. XV.

dat zij de Schriftuur *schijnen* te weerspreken. Er behoort met nauwkeurigheid onderzocht te worden, of het nieuw gevondene *inderdaad* tegen de geopenbaarde waarheid indruischt, of schriftuurverklaringen, in vroegere eeuwen gangbaar, thans nu de wetenschap meer licht over den Bijbel heeft doen opgaan, hare waarschijnlijkheid nog behouden. Niet zelden hoort men vragen: waar moet het heen met zulk een nog ongebaande richting? Naar een exegese, die wat beginselen aangaat, identiek is aan die der Vaders en Kerkleeraars, maar een nieuwe toepassing daarvan niet afwijst; naar een exegese, die op ruimer terrein de resultaten der moderne wetenschap onderzoekt en, indien zij waarheid behelzen, zonder kleingeestige bedilzucht aanneemt, ten einde de overeenstemming tusschen het woord Gods en het woord der wetenschap, openbaring en natuur in den vollen dag te plaatsen. De commentaren der Ouden te verwerpen zou noch voor diep inzicht noch voor katholieken zin pleiten, maar vrees voor het nieuwe verraadt bekrompenheid. Een wetenschap, die op haar domein onpartijdig de waarheid zoekt, kan het geloof niet anders dan bevestigen. Waar zij in den Bijbel dwalingen meent te bespeuren, stelle men het onderscheid voorop tusschen een dogma, volgens authentieke verklaring der Kerk in den tekst vervat, en het meer of minder waarschijnlijk gevoelen der exegeten, zelfs der meest gezaghebbende leeraars. *En résumé* ligt het geheele program besloten in de gulden regels van S. Augustinus en S. Thomas: „Hoc indubitanter tenendum est, quidquid sapientes hujus mundi de natura rerum veraciter demonstrare potuerunt, ostendamus nostris libris non esse contrarium" [1]). „In his, quae de necessitate fidei non sunt, licuit Sanctis diversimode opinari sicut et nobis" [2]).

Drie jaren reeds heeft de *École biblique* dit veelomvattend program met buitengewoon succès uitgevoerd. Den 17en September 1892 werd het in alle deelen door Leo XIII goedgekeurd en plaatste de Paus het tijdschrift onder zijn hooge bescherming. Na het verschijnen der encycliek *Providentissimus Deus* schreef de redactie: „Het gold voor onze *Revue* als eerste wet de onfeilbaarheid des Bijbels te handhaven en de oplossing der moeielijkheden te zoeken in een exegese, die tegelijk traditioneel en progressief is; dit nu stemt met de richting

---

[1]) S. Augustinus, *De Genesi ad litt.* Lib. I, cap. XXI.

[2]) S. Thomas, *Sentent.* Lib. II, dist. IIa, quaest. Ia, art. III.

door pauselijk gezag in de encycliek aangewezen, volkomen overeen".

De artikelen in 1894 verschenen, hoe uiteenloopend ook van aard, munten bijna alle uit door actualiteit. *Der Streit um das Apostolicum* opent de reeks. Naar aanleiding eener verklaring van Ds. Schrempf uit Leuzenburg, dat zijne overtuiging hem verbood het *Symbolum Apostolorum* op den kansel en in de liturgie te gebruiken — om welke verklaring hij door het consistorie van Stuttgart was afgezet — werd aan den berlijnschen professor Harnack de vraag over de authenticiteit van het *Symbolum* voorgedragen. Diens antwoord luidde, dat de geheele evangelische leer bestaat in het geloof aan een Schepper, den almachtigen God, in Jesus Christus en de zaligheid door hem bewerkt. De overige artikelen zouden volgens den berlijnschen hoogleeraar niet tot den oorspronkelijken tekst behooren, maar interpolaties zijn van lateren datum. De brochure van professor Harnack, binnen enkele weken twintigmaal herdrukt, riep een geweldigen strijd in het leven. De pennen kwamen in beweging. De conservatieve lutheranen dienden den hoogleeraar in brochuren en dagblad-artikelen heftig van antwoord. Deze controverse gaf den abbé Batiffol aanleiding in eene voortreffelijke studie den oorspronkelijken tekst van het *Symbolum* te bespreken en de plaats, die het volgens de traditie in de oude litteratuur inneemt, en de betrekking, waarin het staat tot den canon van het Nieuwe Testament, op te sporen.

Een groot deel van den derden jaargang wordt ingenomen door artikelen over de parousie des Heeren, over de bergrede volgens Mattheus en Lucas, over het mosaïsch scheppingsverhaal enz. enz. De studie van professor Haghebaert Ord. Praed. over het tijdstip der tweede komst van Christus munt vooral uit door volledigheid. De belangrijkheid dezer kwestie valt niet te ontveinzen. De bewering der rationalisten, als zou volgens het Nieuwe Testament de tweede komst van Christus tijdens het leven der Apostelen plaats grijpen, heeft onder katholieke exegeten reeds veld gewonnen. In een twintigtal bladzijden wordt door professor Haghebaert met deugdelijke bewijzen aangetoond, dat deze meening op geen enkele schriftuurplaats berust. De argumenten, door Dahne, Usteri, Messner en o. m. door Dr. Bisping en Maier tot staving hunner hypothese aangevoerd, worden schitterend weerlegd. Aan de bespreking der paulinische teksten is een afzonderlijke paragraaf gewijd. Het was een gelukkige gedachte van den schrijver die teksten zoo te groe-

peeren, dat zoowel de moeielijkheid als de oplossing er van terstond in het oog kunnen worden gevat.

Abbé Azibert zond een artikel in over den *Sermo Domini in monte.* Op de vraag, of de redevoering, die Mattheus opteekent, dezelfde is als die Lucas verhaalt, loopen de antwoorden zeer wijd uiteen. Er bestaan redenen, zoowel om de identiteit aan te nemen als om haar te betwijfelen. Origenes, S. Hiëronymus en S. Chrysostomus, later gevolgd door Robinson, Tisschendorf, Fillion, Fouard e. a, zijn van meening, dat bij de twee evangelisten slechts van één sermo spraak is. Volgens S. Augustinus en Lange zouden zij twee redevoeringen verhalen, wel van elkander onderscheiden, doch op denzelfden dag uitgesproken. De H. Gregorius en met hem Patrizi, de Vence, Pezron, Kraft, Chevallier, Mémain e.a. nemen een grooter verschil van tijd aan. Azibert's studie is eene uiteenzetting van het voor en tegen dezer drie meeningen.

Onder den titel *Cosmogonie mosaïque* leverde de geleerde Barnabiet Semeria eene uitmuntende bijdrage tot de kennis der theorieën omtrent Moses' scheppingsverhaal. Het gevoelen van Vigouroux, dat het systeem der letterlijke verklaring door de wetenschap veroordeeld is, onderschrijft hij zonder bedenking. Tegenwoordig geldt de groote strijdvraag alleen de theorie der concordisten en die der allegorische verklaring. Deze twee hypothesen worden uit hermeneutisch, polemisch en theologisch oogpunt beschouwd en met elkander vergeleken. Vurig verdediger der theorie van Mgr. Clifford, aarzelt Semeria niet te verklaren, dat het concordisme zijn doel gemist heeft. Het toont positieve noch negatieve overeenstemming tusschen Bijbel en wetenschap aan; het martelt den armen tekst om hem telkens nieuwe bekentenissen te ontwringen; laat Moses een taal spreken volkomen onverstaanbaar voor hen, tot wie ze gericht werd; het ziet in de eerste bladzijde van Genesis een verhandeling over physieke cosmogonie, geologische tijdvakken, nébuleuse, ethertrillingen en evolutionisme. De warmte, waarmede Semeria zijn gevoelen voorstaat, zijn grondige kennis en meesterschap over de taal zijn hem uitstekend van dienst om de bewijzen der allegorische verklaring in hun volle kracht te ontwikkelen en de zwakke zijde van het concordisme onder het scherpste licht te plaatsen.

Nog vóór Semeria deze twee hypothesen onder theologisch opzicht vergeleek, beantwoordde hem de Oratoriaan Robert.

In eene studie *La création d'après la Genèse et la science* draagt de schrijver een theorie voor, die hij „liturgico-concordistisch" heet. De meening van Mgr. Clifford: „It is this consecration of the days of the week to the memory of the creation, *and not* a history of the days of the creation, that forms the subject of the first chapter of Genesis" wenscht hij aldus te wijzigen: „C'est la consécration des jours de la semaine à la mémoire de la création *et de plus* l'histoire de la création, qui forment le sujet du premier chapitre de la Genèse" [1]). Het eerste hoofdstuk des Bijbels behelst de historische en chronologische lijst van de werken der schepping in dezelfde opvolging als de wetenschap die voorstelt; de indeeling in dagen echter heeft geen betrekking op die werken. Gods scheppingsdaad bracht al het bestaande tegelijk voort, niet „in virtute" volgens het gevoelen van Augustinus maar „in actu". De indeeling in dagen diende alleen om het volk van Israel een model-week voor oogen te houden, van welke iedere dag aan de herinnering van Gods schepping moest worden toegeheiligd.

De beknoptheid van een overzicht verbiedt ons den inhoud van ieder der verschenen artikelen in bijzonderheden te bespreken. Doch eene opsomming van hetgeen behandeld werd, zonder meer, kan voldoende zijn om het bewijs te leveren, op welk een ruim en vruchtbaar terrein deze *Revue* zich beweegt, welk een schat van kennis zij ieder jaar onder het bereik brengt harer abonné's. Meer of minder uitvoerig werden ter sprake gebracht kwesties over authenticiteit, tekstcritiek, tekstverklaring, topographie, semietische en grieksche epigraphie, de openbaring van de namen Gods, Jehovah en El Schaddaï, de apocalypsen van Isaïas en Joannes, de theophanieën des Ouden Verbonds, de poëzie der Hebreeuwen, de waarde van kortelings ontdekte fragmenten, de litteratuur over den voorrang van Nehemias boven Esdras. *L'Église naissante, introduction historique à l'étude du N. T.* is de titel eener inleiding op een geschiedkundige studie over het apostolisch tijdvak en het ontstaan der Kerk.

Niet zonder trots vermelden wij, dat de eer van Nederland in de *Revue biblique* op uitmuntende wijze wordt hooggehouden door onze geleerde landgenooten pater van Kasteren S. J. en pater Hebrans S. J. Pater van Kasteren, wegens zijn langdurig verblijf in het heilig

---

[1]) Vgl. Motais, *L'Origine du monde d'après la tradition*, Introduction.

land een gezag op het gebied der palestijnsche topographie, verrijkte onder den titel *Analecta exegetica* het tijdschrift met tal van opheldering en over de moeielijke plaatsen in de evangeliën. Pater Hebrans besprak in sierlijk latijn en volgens de laatste gegevens de visioenen van Ezechiël (Cap. I—X).

Een geheel nieuwe methode van exegese volgt de bekende schrijver van *La Passion*, pater Ollivier, Ord. Praed. in zijne artikelen *Études sur la physionomie intellectuelle de N. S. Jésus Christ.* Geen zweem van tekstcritiek of tekstverklaring, zooals wij die gewoon zijn aan te treffen. Pater Ollivier heeft de indrukken, die Palestina teweegbrengt, in de fijnste nuances gevoeld; hij heeft den geest van Christus' tijd in zich opgenomen; in hem leeft de ziel eens palestijners uit de dagen des Verlossers. Naar die indrukken, uit de volheid van dat leven verklaart hij. Men zou zijne geschriften eene psychologische studie der bijbelsche personen kunnen noemen. Busken Huet zegt van Renan, in wiens *Vie de Jésus* hij deze methode van schriftuurverklaring meende te ontdekken, „dat het monnikenwerk ware hem te willen wederleggen, en dat hem te overtreffen het eenige middel is om hem uit het veld te slaan". De kunst om dit middel te gebruiken verstaat Ollivier meesterlijk.

Wat echter de *Revue biblique* tot een tijdschrift maakt van den eersten rang, dat is niet de keur van geleerde mannen, die haar redigeeren, noch de breedheid, waarmede zij hun program hebben opgevat — dit hebben meerdere tijdschriften met haar gemeen — maar de vestiging der redactie te Jerusalem, het middelpunt der bijbelsche landen. Met gezag critiek oefenen zonder bronnenstudie is tegenwoordig een illusie. De geschiedkundige critiek is de toetssteen geworden voor de waarheid der historie. Wil men den Bijbel in het volle licht der waarheid laten zien, dan plaatse men hem in zijn historische omlijsting. Maar dan ook is de allereerste eisch de bronnen te doorvorschen. De historische bronnen nu der Schriftuur liggen in het heilig land. Op geen plaats kan men beter den Bijbel begrijpen dan daar, waar hij geschreven werd. Wanneer men, merkte Vigouroux eens op in een schrijven aan pater Lagrange, redacteur der *Revue*, wanneer men onder denzelfden hemel wandelt, denzelfden grond betreedt, dezelfde natuur, dezelfde tooneelen om zich heen ziet als de gewijde schrijvers, dan eerst begrijpt men de Schriften, dan treffen hare voor ons dikwijls onverstaanbare verge-

lijkingen en beelden door juistheid en nauwkeurigheid. In Palestina neemt het geschreven woord vaste vormen aan. Daar en daar alléén is men in staat de geographie en topographie des Bijbels met zekerheid te bepalen. Systemen en theorieën, op een studeerkamer uitgedacht, zijn in den regel louter hypothesen, die tot eindelooze en meestal onvruchtbare disputen leiden. Alleen de locale studie beslist. Aan haar dankt de *Revue biblique* succès en blijvende waardij. Op het congres der Oriëntalisten, den 4en September 1894 te Genève geopend, boeide pater Lagrange de grootste geleerden der wereld door een photographie van een zijner nieuwste ontdekkingen, een kostbaar stuk armenisch mozaïek. De leipziger hoogleeraar Socin verklaarde, dat de studie der gewijde topographie noodzakelijk eischt de vestiging van bekwame mannen in het heilig land, mannen, die de rijke schatten daar verborgen uit hun graf opdelven en voor de wetenschap toegankelijk maken. Professoren en studenten der *École biblique* maken iedere week archeologische wandelingen door Jerusalem's omstreken, meermalen in het jaar worden wetenschappelijke excursies ondernomen. Men leert oude tradities en herinneringen kennen, ruinen worden doorzocht, inscripties opgespoord. De ontdekkingen, bij dergelijke onderzoekingen gedaan, worden bij het verschijnen van iedere aflevering in smaakvolle gravuren met verklarenden tekst onder het bereik der lezers gebracht. Dit maakt de *Revue biblique* eenig in haar soort. Wat zij aanbiedt is van uitmuntend gehalte en fonkelnieuw.

P. fr. B. D. VAN BREDA, Ord. Praed.

Patrologia syriaca, complectens omnia opera SS. Patrum, Doctorum Scriptorumque catholicorum. Accurante R. Graffin. — Tomus I, cujus textum vocalium signis instruxit, latine vertit, notis illustravit D. J. Parisot. Paris, Firmin-Didot et Cie. 1894.

Sedert geruimen tijd verwachtte men met ongeduld het eerste deel der *Syrische Patrologie*, waarvan de uitgave reeds meermalen werd aangekondigd. De oorzaak dezer vertraging lag in de vele moeilijkheden, waarmede de uitgever te kampen had. Was het voor den

beroemden Migne geen geringe taak het ontzaglijk materiaal bijeen te verzamelen, dat hij in zijn reusachtige Grieksche en Latijnsche *Patrologie* heeft neergelegd, veel zwaarder was het werk, door den Franschen geleerde R. Graffin ondernomen, wijl den laatste veel minder arbeid van voorgangers ten dienste stond daar den eerste. Zelfs de stoffelijke zijde van den druk leverde bezwaren op, welke Graffin te boven kwam door nieuwe lettervormen ook voor de vocalen te laten gieten. Dat daardoor deze uitgave der *Syrische Patrologie* eveneens aan schoonheid won, zal door een ieder worden toegegeven, die zijn studie wijdt aan Syrische letterkunde.

Het eerste deel bevat de Homilieën van Afraates, waarvan de Syrische tekst door den geleerden Benedictijn Dom Parisot met vocalen voorzien en in het Latijn vertaald werd.

De Homilieën waren reeds vroeger uitgegeven door twee Engelsche geleerden, Cureton en Wright, in het jaar 1888; Georg Bert vertaalde ze in het Duitsch (Gebhardt u. Harnack, *Texte und Untersuchungen*, B. III). Sedert lang waren zij, ofschoon niet als het werk van Afraates, maar als dat van Jacobus van Nisibis, bekend in Armenische overzetting.

In den verschenen band zijn 22 Homilieën opgenomen, waarvan de eerste tien dagteekenen van voor het jaar 337, terwijl de overigen voor het jaar 345 ontstaan zijn. Zij handelen voornamelijk over onderwerpen der moraal: geloof, liefde, gebed, monniksleven, boetelingen.

In het tweede deel voert de auteur dikwerf polemiek tegen de Joden. De Homilieën zijn daarom bijzonder van belang, wijl zij ons een getrouw en levendig beeld leveren der Christenen en der kerkelijke instellingen in het niet tot 't Romeinsche rijk behoorende Oosten.

Zij getuigen ons van geluk en rampspoed, van vrede en vervolging, van stille deugd en heeten kamp in een tijd, toen nog geen Nestorianen of Jacobieten, maar slechts Manicheeën en verharde Joden de Kerk Gods bestookten.

Wie was deze Afraates? Meer bekend is hij onder den naam van „*sapiens Persa*". Een handschrift van voor het jaar 510 noemt hem „*Mar Jacob*". Den naam Afraates treffen wij eerst in de 10de eeuw aan. Deze naamsverwisseling kan daardoor verklaard worden, dat hij reeds tijdens zijn leven twee namen droeg. In de eeuwen, waarin men hem Jacobus noemde, verwisselde men hem niet zelden met

den beroemden Jacobus van Nisibis, welke dwaling in het Oosten door de Armenische vertaling der Homilieën en in het Westen door Gennadius verspreid werd.

Afraates was werkelijk een „*Perser*", wel niet door zijn moedertaal, maar in de politieke beteekenis van het woord, gelijk Jacobus van Nisibis dikwerf een „*Roomsch*" bisschop heet.

Na zijne bekeering tot het Christendom leefde hij op de grenzen van Perzië en Mesopotamië in het beroemde klooster Mar-Mattaï, niet ver van Ninive. Dit klooster, waarschijnlijk reeds door leerlingen van den H. Antonius gesticht, werd in lateren tijd een bisschopszetel, totdat de Kurden het verwoestten.

In het tweede deel zijner *Syrische Patrologie* zal Graffin de nog bestaande fragmenten leveren van Simon Barsabaeus. Tevens zullen daarin ook de geschriften van Bardesanes verschijnen.

Het groote nut der *Syrische Patrologie* zal door niemand in twijfel worden getrokken. Ten eerste toch mogen wij, Katholieken, niet toelaten, dat deze werken der oude Kerk slechts door Protestanten worden aangehaald ter bevestiging hunner leer. Vervolgens vinden wij tot deze studie eene aansporing in het streven van Z. H. Paus Leo XIII tot hereeniging der Oostersche kerken met de Westersche kerk. En ten laatste zal de *Syrische Patrologie* ons dikwerf te stade komen bij de studie der H. Schrift, gelijk reeds uit de Homilieën van Afraates blijkt. Gewoonlijk citeert hij wel den Peschito, doch hier en daar verwijst hij ook naar eene oudere Syrische overzetting, die ons dikwerf in staat stelt den oorspronkelijken tekst vast te stellen en met meerdere juistheid te verklaren.

Pater M. Bartijn.
Professor der Kath. Universiteit te Freiburg in Zwitserland.

Wonderen en Goddelijke Gunstbewijzen bij de uitstelling van den H. Rok te Trier in het jaar 1891, van Dr. M. F. Korum, vertaald door F. A. van den Heuvel. Amsterdam, G. Borg, 1894.

Een boek over wonderen, door een katholiek bisschop geschreven, heeft alle kans veel gelezen en veel besproken te worden. Wij begroeten daarom het verschijnen der vertaling in 't Nederlandsch met vreugde.

Er zijn altijd menschen, die in onberaden ijver voor Gods eer of den roem van een Heilige veel te lichtvaardig: wonder! wonder! roepen en veel te gemakkelijk wonderen laten drukken. Van den anderen kant zijn er velen, wien, zoodra zij het woord „wonder" hooren, als van zelve het woord „onmogelijk" op de lippen komt. Het boek van Mgr. Korum leert aan de laatsten, dat het wonder mogelijk en erkenbaar is, en dat het niet aan eene nog onbekende natuurkracht mag toegeschreven worden, wanneer iets tegen eene zeer goed bekende natuurwet strijdt; dat het wonder aan Gods tusschenkomst te danken is en van Gods macht getuigt. De lichtvaardigen in het geloof vernemen van den bisschop van Trier, dat de Kerkvergadering van Trente beslist heeft, „dat geen nieuwe [wonderen] mogen worden aangenomen zonder voorafgaand onderzoek en zonder de bevestiging des bisschops".

De bisschop van zijn kant moet „den raad van theologen en van andere godvruchtige mannen inwinnen en dienovereenkomstig het besluit nemen, dat overeenstemt met de waarheid en de godvreezendheid". Zeer terecht voegt de bisschop hierbij, dat door die beslissing de geloovigen beschermd moeten worden tegen bedrog en dwaling, maar dat toch die geloovigen zich door zulk een uitspraak niet als in geweten gebonden behoeven te beschouwen. Dit laatste geldt immers slechts voor die wonderen, welke door de Kerk officieel zijn erkend. De Kerk zelve stelt zich op het stuk van wonderen zeer strenge eischen; lang voordat de woorden „suggestie" en „zenuwprikkeling" in gebruik waren, vroeg reeds Benedictus XIV bij eene zaligverklaring, of de genezing van een jichtige niet veeleer aan „het sterke vertrouwen en aan het verlangen naar gezondheid" dan aan de voorbede van den zaligen Joannes de Prado moest toegeschreven worden, en schatte dezelfde Paus, op het gezag der medici, den invloed der verbeelding op de juiste waarde.

Die noodzakelijke voorzichtigheid eischt gebiedend, dat vooreerst het feit door het grondigste en strengste getuigenbewijs vastgesteld worde, en ten tweede, dat voor het feit geene verklaring uit natuurlijke oorzaken mogelijk is.

In overeenstemming met deze strenge eischen heeft Mgr. Korum verlangd: 1o geneeskundige attesten over den toestand vóór de genezing; 2o vertrouwbare berichten over de genezing zelve; 3o geneeskundige attesten over den toestand ná de genezing; 4o berichten en attesten over den toestand geruimen tijd na de genezing (1893).

Daarbij heeft de bisschop, om allen schijn van reclame te vermijden, gedurende de uitstelling van den H. Rok niets willen publiceeren en zich en der commissie van 1891 tot '94 den tijd van rijp beraad gegund.

Al de akten, welke op de medegedeelde feiten betrekking hebben, worden uitvoerig en zonder commentaar medegedeeld, en aan het slot van de documenten wordt slechts aangegeven, of de commissie eene genezing langs natuurlijken weg voor uitgesloten houdt of niet. Het advies der medici heeft, zooals overal blijkt, hierin den doorslag gegeven.

Al worden nu, zooals uit de verdeeling (wonderen en goddelijke gunstbewijzen) te lezen is, sommige genezingen door Mgr. Korum voor wonderen gehouden en andere wel onder de gunstbewijzen maar niet onder de wonderen gerangschikt, omdat òf wel de invloed van natuurlijke oorzaken niet voldoende is uitgesloten òf wel de genezing niet blijvend is geweest of niet op voldoende wijze is geconstateerd, zoo blijkt toch, zoowel uit de inleiding als uit de „aktenmässige" behandeling, dat de schrijver aan elk zijner lezers algeheele vrijheid van oordeel wenscht te laten.

Wij eerbiedigen die houding van den bisschop en willen niet, in tegenstelling daarmede, ons oordeel over de feiten aan den lezer opdringen. Men leze het boek zelf; wij bevelen het aan de belangstelling van katholieken en andersdenkenden ten zeerste aan. Dat het grootste gedeelte van het werk uit akten bestaat, behoeft niemand af te schrikken; de lectuur daarvan wordt door menig eenvoudig maar roerend verhaal èn treffend èn stichtend.

Moeilijkheden als die, waarop de bisschop op bl. 26 en 27 zinspeelt, zijn misschien de oorzaak, dat de namen van de leden der

commissie niet genoemd worden. Wellicht is het ook daaraan te wijten, dat een enkele maal het attest van een gewoon dokter dáár staat, waar men gaarne het oordeel van een specialiteit had vernomen. Niet alsof wij aan de medici de bevoegdheid om te oordeelen wilden ontzeggen, maar in onze eeuw van specialiteiten ware zulks wenschelijk geweest. Wij weten het wel, een specialiteit, wiens attesten van dien aard zouden zijn, dat daaruit tot een wonder zou moeten besloten worden, loopt groot gevaar van specialiteit-af te worden, maar wenschelijk ware het toch geweest. Om den gewonen lezer het verstaan en het oordeel gemakkelijk te maken, hadden wij gaarne hier of daar eene verklaring van de technische termen gezien [1]). Het eerste geval komt door het gemis eener zoodanige uitlegging zeker niet tot zijn volle recht, en zou zelfs tot een geheel ander oordeel als dat der commissie aanleiding geven.

In ééne vergelijking is de hgw. schrijver niet gelukkig geweest. Bij den steen, die in de hoogte wordt geworpen, is de werking der zwaartekracht niet opgeheven, maar blijft zij bestaan. Wij zouden deze onnauwkeurigheid met stilzwijgen zijn voorbijgegaan, ware het niet, dat zij van zelve in 't oog springt, omdat ze moet dienen om den aard van het wonder duidelijk te maken.

Indien wij op een paar gevallen in 't bijzonder de aandacht wenschten te vestigen — ofschoon alle medegedeelde genezingen de aandacht waardig zijn — zou het zijn op de genezing van Johann Hoffmann, die aan lupus leed, en op die van den kleinen Peter Eul, die „volkomen blind was aan het linker oog" en aan „groote gezichtszwakte van het rechter oog" leed, zóó dat er „bijna geen vooruitzicht was op eenige beterschap van beteekenis". Deze beide gevallen zijn juist geschikt om te doen zien, dat er genezingen plaats hebben, waarbij alle zenuw-opwekking en alle auto-suggestie is uitgesloten, want tegen lupus helpt geene suggestie en bij een kind van 1½ jaar kan er geen sprake van zijn.

De vertaling is goed, en wij hebben reden om den vertaler dankbaar te zijn. De volgende zinnen worden echter, behalve eenige andere, kleinere onnauwkeurigheden, aan zijne aandacht bij een eventueelen tweeden druk aanbevolen:

---

[1]) Eene verklaring van *alle* technische termen achten wij met het oog op sommige der besproken gevallen echter niet wenschelijk.

bl. 2 *blijkbaar* verzwakkende beweging als vertaling van: „angeblich", d. i. „zoogenaamd" verzwakkende.

bl. 5 en elders *schok* als vert. van „Erregung", hetgeen eene opwinding, opwekking der zenuwen zonder eenigen schok kan zijn.

bl. 8. „Indien Ik geene werken onder *u* had verricht... dan zoudt *gij* geene zonde hebben" in plaats van: onder *hen* en *zij*, zooals én in den latijnschen tekst (Joh. XV, 24) én in de dnitsche uitgave, waar „*s*ie" en „*i*hnen", wat den vertaler in de war heeft gebracht, te lezen staat. Om de vertaling door *u* en *gij* te rechtvaardigen moest er „*S*ie" en „*I*hnen" gestaan hebben. Dezelfde onnauwkeurigheid komt terug op bl. 13 in de vertaling van Marc. XVI, 18.

Bl. 61. wordt de zin: „Dieselbe Oberin veranlasste ich, nach der Protokoll-Aufnahme mit der Kranken, den Rücken derselben zu untersuchen", vertaald door: „Dezelfde overste *deed mij besluiten*, na het opmaken van het protokol met de zieke, dezer rug te onderzoeken", terwijl het moet luiden: ik droeg zorg, dat dezelfde overste... den rug der zieke onderzocht, of: ik deed door enz.... den rug onderzoeken.

In eene volgende uitgave, die wij niet slechts om het goede doel, waarvoor de vertaling wordt uitgegeven, maar ook zoowel om de verdienstelijkheid van het werk als om de deugdelijkheid der vertaling spoedig wenschen, hopen wij tevens, evenals in de duitsche uitgave, vermeld te zien, *waar* de citaten te vinden zijn. 't Is zoo prettig nauwkeurig te weten, in welke zitting het Concilie van Trente reeds juist zóó over het onderzoek der wonderen dacht als de modernste geleerde het kan verlangen, en wáár Benedictus XIV verhaalt, hoe hij op de werking der verbeelding de aandacht vestigde. Men kan 't in onze dagen niet duidelijk genoeg zeggen, dat de Kerk altijd de wonderen met de grootste onpartijdigheid en de grootste strengheid onderzocht heeft. Hoe strenger het onderzoek is geweest, met hoe meer glans Gods macht in het wonder uitblinkt.

Rolduc. J. M. L. KEULLER.

NIEUWE UITGAVEN.

Apologetica de Aequiprobabilismo Alphonsiano historico-philosophica Dissertatio juxta principia Angelici Doctoris. Auctore P. J. De Caigny, C. SS. R. (Tornaci, H. et L. Casterman, 1895. Prix: fr. 1.50). De eeuwenoude strijdvraag over het Probabilisme heeft in de laatste jaren de litteratuur der katholieke theologie wederom met eenige bijdragen verrijkt. Bovenstaande dissertatie ter verdediging van het Aequiprobabilisme van den H. Alphonsus munt hierin boven de andere uit, dat zij de quaestie hoofdzakelijk uit philosophisch oogpunt behandelt; en dit is voorzeker een zeer groote verdienste. Niet ten onrechte citeert de schrijver (bl. 6) een brief van Kardinaal Bourret aan den Abbé Wittmann in de *Nouvelle Revue Théologique* (1893, p. 334), waarin Zijne Eminentie zegt: „Deze strijdvraag zou, naar mijn meening, minder besproken zijn geweest, indien men ze eerst en vooral van philosophisch standpunt hadde beschouwd". Aan de hand van den H. Thomas, den grootsten der christelijke wijsgeeren, spreekt de geleerde schrijver in het eerste hoofdstuk over de *waarheid en haar kenteeken* (bl. 9—30); in het tweede over den verschillenden staat, waarin 's menschen geest zich ten opzichte der waarheid kan bevinden: t.w. den staat van volstrekten *twijfel*, van *meening en waarschijnlijkheid*, en van *zekerheid* (bl. 31—63). Met meer dan gewone helderheid en scherpzinnigheid van geest wordt voortdurend uit den H. Thomas en den H. Alphonsus aangetoond en bewezen, waarin de natuur van deze voor de oplossing der quaestie zoo gewichtige noties bestaat. Het derde en voornaamste hoofdstuk behandelt het eigenlijke twistpunt. Eerst wordt het *Aequiprobabilisme* kort en duidelijk uiteengezet (bl. 64—67); vervolgens wordt de *quaestio facti* ontwikkeld, en aangetoond, dat de H. Alphonsus sinds het jaar 1762 buiten allen twijfel het Aequiprobalisme heeft verdedigd, en het gewone Probabilisme met nadruk heeft verworpen (bl. 67—89); tevens worden de uitleggingen van ver-

schillende moderne schrijvers met name getoetst en afgewezen (bl. 89—114). Eindelijk wordt wijd en breed, immer volgens de leer van den Engel der school, deze Thesis bewezen: *Doctrina S. Alphonsi statuentis opinionem certe probabiliorem efformare certitudinem moralem late dictam, per se ad obligandum vel liberandum sufficientem, plane consonat doctrinæ D. Thomæ atque ex illa efficaciter confirmatur* (bl. 115—157). In het vierde en laatste hoofdstuk worden nog verschillende opwerpingen tegen het Aequiprobabilisme weerlegd (bl. 159—188).

Onzes inziens neemt deze dissertatie onder het vele, wat sinds den H. Alphonsus over deze belangrijke quaestie geschreven is, een zeer gewichtige plaats in. Nergens toch vindt men met zooveel breedvoerigheid en zooveel juistheid aangetoond de overeenstemming van het systeem van den H. Alphonsus met de philosophische principen van den H. Thomas van Aquino. De betoogtrant van den schrijver is syllogistisch, zijn argumenten zijn duidelijk en krachtig, zijn stijl eenvoudig en vloeiend, zijn toon van bestrijden is ridderlijk, doch zeer gematigd. Wij kunnen daarom een ieder, die op de hoogte wil blijven van dit gewichtig strijdpunt der katholieke moraal-theologie, deze goed doorwrochte verhandeling met warmte aanbevelen.

F. T. H.

NEDERLANDERS AAN MIDDELEEUWSCHE UNIVERSITEITEN.

Welk een invloed de Broeders des gemeenen levens op de wetenschappelijke en godsdienstige vorming der Nederlanders, voornamelijk in de 15de eeuw, uitgeoefend hebben, kan men, na hetgeen Delprat, Moll, Acquoy en anderen omtrent Gerard Groote's stichting ter kennis brachten, beschouwen van algemeene bekendheid te zijn. Florentius Radewijns, Johan Cele, Alexander Hegius worden thans gevierd als onovertroffen leeraars, die door hun degelijk en verstandig onderricht, hun onverdroten werklust en algeheele toewijding den dank des nageslachts verdienen. Men kent hunne stichtingen, die zich van de Schelde tot den Weichsel uitstrekten; men weet, hoe duizenden van alle landstreken zich om hunnen leerstoel verdrongen. Doch waarschijnlijk is het minder algemeen bekend, van welk eene beteekenis buitenlandsche scholen, met name de universiteiten, voor de Nederlandsche maatschappij van dien tijd geweest zijn. Hetgeen de universiteitsmatrikels, voor zoover zij thans zijn teruggevonden en uitgegeven, daaromtrent aan het licht brengen, is inderdaad verrassend.

Zij die, niet tevreden met het beperkt onderricht der kapittel-, klooster- of parochiescholen, naar uitgebreider geestesontwikkeling streefden, waren destijds verplicht zich naar het buitenland te begeven. Daar, aan de universiteiten van Frankrijk, Italië en Duitschland, aan die bronnen der wetenschap, konden zij zich laven naar hartelust; daar wakkerden het onderricht der be-

roemdste leeraars en de omgang met geleerden van alle natiën de edele drift naar wijsheid krachtdadig aan. Voor allen werd de wetenschap verkondigd, voor niemand sloten de hoogescholen haar poorten. Wij zien de Nederlanders fier in breede scharen die vorstelijke burchten binnentrekken; in breede scharen, want meer dan talrijk is de menigte, die gedurende de 14de en 15de eeuw uit onze vaderlandsche gewesten ter hoogeschole toog. De statistiek is daar om dit onloochenbaar te staven.

Voor de theologische studie was de Parijsche hoogeschool van oudsher een brandpunt en derhalve door theologanten bij voorkeur bezocht. De duizenden studenten hadden zich volgens den landaard in vier afdeelingen — *nationes* — gesplitst. Tot de *natio anglicana* behoorden, nevens de Engelschen, Schotten, Ieren, Duitschers, Zweden, Denen en Polen, ook de Nederlanders; doch zij overtroffen in aantal vaak hunne stamverwanten. In 1362 telde men onder de 55 magisters 27 uit het oude bisdom van Utrecht. Meermalen stond ook een Nederlander als procurator aan het hoofd der *natio*; bijv. in 1333 Gozewijn van Zutphen, in 1344 Christiaan van Elst, in 1347 Jan van Heusden, in 1348 Dirk van Delft en Jan Woutersz. van Arnhem. Onder de studenten en magisters treft men er aan uit Nijmegen, Groesbeek, Elten, Utrecht, Doesburg, Montfoort, Zalt-Bommel, Dordrecht, Delft, Asperen, Culemborg, Venlo enz. Wij doen slechts een greep uit de jaren 1333—1348, want hoe groot het aantal der Nederlanders geweest is, die Parijs bezochten, zal eerst benaderd kunnen worden, wanneer alle registers der *natio anglicana* zullen uitgegeven zijn [1]). Het zij genoeg hier op te merken, dat voor de hoogere geestelijkheid de universiteitsstudie, zoo niet onontbeerlijk, dan toch zeker verkieslijk werd beschouwd.

---

[1]) P. H. Denifle, O. P. en Prof. Chatelain hebben zich met de uitgave der registers belast. Reeds nu weet men, dat zij wemelen van Hollandsche namen. *Archief für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters*, B. V, S. 230.

Naar Orleans begaf men zich voor de studie van het burgerlijk recht. Daar zetelden, in de rechtsstudiën vergrijsd, magisters, wier uitspraken als orakels eerbiedig werden gevraagd en nauwkeurig gevolgd. Rezen er geschillen tusschen de wereldlijke macht of tusschen geestelijke overheden onderling, zooals te Utrecht in 1315 over de verplaatsing van het Sint-Walburgis' kapittel van Tiel naar Arnhem, men haastte zich het advies van Orleans' professoren in te winnen. Zulk een faam trok zeer begrijpelijk tal van studenten uit alle streken van het beschaafde Europa tot zich. Nederland bleef niet achter. Tot de keurbende, die zich jaarlijks uit Duitschlands gouwen naar Orleans opmaakte, leverde Nederland een zeer aanzienlijk contingent. De namen onzer landgenooten mogen thans in vergetelheid zijn geraakt, in Philips van Leiden, den beroemden rechtsgeleerde en staatsman, leven zij voort.

Anderen gevoelden zich meer getrokken door den luister van Italië's hoogescholen, vooral van Bologne, dat Orleans naar de kroon stak en in zijn registers op 10,000 Duitsche studenten kan wijzen. Wij willen de talrijke Nederlanders niet volgen op de lange, besneeuwde Alpenwegen naar Italië's valleien, maar liever de aandacht vestigen op Praag, waar in 1347 de eerste Duitsche universiteit werd opgericht. Hoe ver Boheme ook was verwijderd, door afstanden lieten Hollanders en Friezen zich niet afschrikken. Onder de eerste theologische professoren ontmoeten wij Herman van Winterswijk (1362), onder de dekens der philosophische faculteit Jan Arnoldts van Monnikendam (1367), Menso van Beekhuizen (1375), Herman van Winterswijk (1385), Johan van Langevelt en Jan van Muiden (1390); onder de gegradueerden Rembold van Nijmegen, Florens Radewijns, Gerard van Calcar, Jan von Goch, Lubbert Berniers van den Bussche, Willem van Amsterdam (den eersten prior van het Windesheimsche klooster Mariënhage bij Eindhoven); kortom, van 1361 tot 1409, het jaar, waarop de uitheemsche studenten Boheme's hoofdstad verlieten,

komen onder de gepromoveerden niet minder dan 180 Nederlanders voor, meestal uit Friesland, Groningen, Overijssel en Noord-Holland. Hieruit kan men afleiden, hoe sterk Nederland te Praag vertegenwoordigd was; immers niet allen, die zich in de matrikel der universiteit lieten inschrijven, promoveerden. Verschillenden, gelijk Johan Cele, de beroemde Zwolsche leeraar, keerden na volbrachte studiën zonder eenigen graad naar hunne haardstede terug. Ook is het aantal vermoedelijk te laag opgegeven, en schuilt menig Hollander, wiens geboorteplaats weggelaten, onverstaanbaar verkort of verkrabbeld is, onder de zoogenaamde Saksers [1]).

Het Westersche schisma was oorzaak, dat vele studenten de Parijsche Alma Mater vaarwel zeiden en dat Rupert, keurvorst van de Palts, de stichting van eene hoogeschool te Heidelberg ernstig overwoog. Zijn raadgever en rechterhand, de man, die den vorst tot dit besluit noopte en het krachtig steunde en volvoeren hielp, was een Nederlander, een Geldersman, de beroemde Marsilius van Inghen. Twintig jaar had hij te Parijs onder grooten toeloop gedoceerd en meermalen het rectoraat bekleed, doch had zich genoodzaakt gezien zijn leerstoel te verlaten, toen de universiteit de zijde koos van den tegenpaus Clemens VII. IJverig en trouw volgeling van het wettig Opperhoofd der Kerk, Urbanus VI, bevorderde hij bij Rupert en vooral bij den Paus de oprichting eener hoogeschool, die als tegenhangster van Parijs gelden moest; ja, hij was, zooals P. Denifle zegt, de ziel der gansche onderneming [2]).

Dat een groote aanhang den gevierden magister uit Parijs naar Heidelberg volgde, dat vele studenten, vooral landgenooten, zich onder zijne hoorders schaarden, blijkt uit de universiteitsmatrikel. Geen universiteit heeft zich in de middeleeuwen bij een zoo

[1]) Delprat, *Broederschap Van G. Groote*, blz. 278, 279.

[2]) P. H. Denifle, O. P. *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis* 1400, B. I, S. 381.

onaanzienlijk begin — bij de opening telde men niet meer dan vier professoren — sneller en krachtiger ontwikkeld; binnen één jaar lieten zich 432 studenten inschrijven. Negenmaal werd aan Marsilius de rectorswaardigheid opgedragen, en toen hij stierf in 1396, stond er weldra weer een Nederlander op om zijne plaats in te nemen, n.l. Gerard Brant van Deventer, die den katheder beklom in 1400 en dien behield tot 1437. Onder de lateren wijzen wij vooral op Albertus van Dordrecht, Wessel Gansfort en Rudolf Agricola, mannen, die in wijden kring werden geëerd.

Gelijk de tweespalt aan de universiteit te Parijs ten goede kwam aan die van Heidelberg, zoo waren de onlusten der Hussieten te Praag oorzaak van meerderen bloei voor de hoogeschool te Erfurt. Met ingenomenheid opende Erfurt zijne poorten voor de vreemdelingen, die, de aanmatigingen der Bohemers moede, het twistzieke Praag ontvlodeu. Het Nederlandsch element aan de hoogeschool reeds merkelijk vertegenwoordigd, werd daardoor versterkt en hield zich in het vervolg staande, vooral door den krachtigen steun van de Broeders des gemeenen levens. Uit hunne scholen te Zwolle, Deventer en andere plaatsen trokken jaarlijks studenten bij voorkeur naar Erfurt, omdat de humanistische studiën daar den hoogsten bloei bereikt hadden; blad voor blad ontmoeten wij dan ook in de universiteitsmatrikel namen onzer landgenooten [1]).

Bijzondere aantrekkingskracht oefende almede de universiteit van Rostock op de Nederlandsche studentenwereld uit. Dit moge tegenwoordig onze bevreemding wekken, in dien tijd was dit zeer verklaarbaar. Het verkeer met de landen aan de Oostzee was vrij wat drukker. De Zuiderzee-steden, thans als *villes mortes* gestempeld, dreven, evenals de kustplaatsen aan de Noordzee, handel met het Oosten. Onafgebroken voeren de koggen der nijvere poorters van Holland, Friesland en Gelderland de Sond

---

[1]) Weissenborn, *Acten der Erfurter Universität* (Halle, 1884).

op, en kwamen langs denzelfden weg de koopvaardijers der Oosterlingen binnen onze havens, in het hart des lands; want niets weerhield Lubeckers, Hamburgers en Bremer bootsvolk om met volle zeilen naar Kampen te koersen en langs Deventer naar Keulen te varen. Het Hanze-verbond, waartoe tal van plaatsen waren toegetreden, maakte daarbij geheel Noord-Duitschland tot éénen handelsstaat en bracht de taalverwante landaarden nog nader bijeen. Geeft men op deze omstandigheden acht, dan baart het minder verwondering Broeders des gemeenen levens, Hollandsche Dominicanen en zeer zeker ook andere Hollandsche religieusen in kloosters van Noord-Duitschland aan te treffen; dan is het begrijpelijk, hoe bij de stichting eener universiteit te Rostock in 1419 ook Nederlanders derwaarts togen. Van 1419—1499 telt men uit het oude diocees Utrecht 400 à 500 studenten [1]). Zij behoorden tot de kern der hoogeschool, strekten haar menigmaal tot sieraad en in later tijd tot bolwerk tegen de hervorming. De laatste verdedigers der oude, rechtzinnige leer waren Nederlanders: Cornelis van Sneek en Jan Hoppe [2]).

Van alle Duitsche universiteiten is er geene door Nederlanders — en wij hebben hier bepaaldelijk op het oog de onderhoorigen van Sint-Willibrords bisschopsstoel — meer bezocht geweest dan de universiteit van Keulen. Het was een kloek, een verstandig besluit van Keulens vroede mannen om zich tot den Paus te wenden voor de stichting eener hoogeschool. Geen stad in West-Duitschland bood daartoe schooner gelegenheid. Middelpunt van een aanzienlijk handelsverkeer, metropool eener uitge-

---

[1]) Hofmeister, *Die Matrikel der Universität Rostock* (Rostock 1889).

[2]) Van Cornelis van Sneek, die zich reeds in 1483 liet inschrijven, zegt Krabbe (*Die Universität Rostock*, S. 326): „In Rostock harrt er so lange aus, als nur der Katholicismus noch irgend eine Basis hatte und irgend eine Anerkennung fand, und erst, nachdem die Reformation völlig gesiegt hatte, verläszt er Rostock, um nach kurzem vorübergehenden Aufenthalt in Wismar sich nach Friesland zu wenden, wo er im Jahre 1534 zu Leeuwarden starb".

strekte kerkprovincie, in de wetenschappelijke wereld sinds lang beroemd door zijne voortreffelijke kapittel- en kloosterscholen, gaf het alle kans van voorspoedig met Parijs mede te dingen en den stroom der Duitsche studenten van Frankrijks hoofdstad af te leiden. Deze verwachting werd dra verwezenlijkt. Den 6den Januari 1389 had, na bekomen machtiging van Paus Urbanus VI, de inauguratie plaats; en nog was geen jaar ten einde, of de rector had reeds 737 studenten op de naamlijst ingeschreven. Vanwaar zij kwamen, laat zich begrijpen. Keulen, Munster, Trier, Luik, maar vooral Utrecht leverden een aanzienlijk deel. De invloed van het Sticht valt hier niet te miskennen. Reeds bij de opening traden als professoren op: Johan van Venlo en Arnold de Celaria van Lochem; onder de drie conservatoren der universiteiten moest volgens de pauselijke bulle van 1389 de deken van het Sint-Maria-kapittel te Utrecht steeds eene vaste plaats innemen; terwijl de eerste pedellen — destijds voorname universiteitsbeambten — geestelijken uit Utrecht waren, n. l. Willem van Wije en Simon van Oudorp. Het rectoraat — in den aanvang voor een vierendeel, later voor een half jaar opgedragen — werd tot 1465 zeven-en-zeventig maal door een Nederlander bekleed. Hoe groot de toevloed der studenten uit ons Noorden moet geweest zijn, kan men uit deze gegevens licht vermoeden; doch vermoedens zijn onnoodig, sinds wij volkomen zekerheid hebben en met cijfers in de hand alles nauwkeurig kunnen uitwijzen. In 1892 verscheen *Die Matrikel der Universität Köln,* een standaardwerk, waarvan de waarde door den geleerden uitgever en bewerker, Dr. H. Keusser, geenszins wordt overschat als hij zegt:

„Die literarischen und wissenschaftlichen Leistungen der hervorragenden Personen werden bestimmt; wir erfahren ihre spätere Stellung im privaten und öffentlichen Leben. So ergiebt sich die Bedeutung, welche das mittelalterliche Universitätsstudium für die verschiedenen gelehrten Berufsarten hatte. Nach allen diesen Richtungen hin soll die Köllner Matrikel Bahn brecken zu einer nicht auf Theorieen, sondern auf Thatsachen gegründeten Wertschätzung

der mittelalterlichen Universität in ihrer Stellung zur Wissenschaft und zum öffentlichen Leben in Deutschland."

Van welk belang dit werk voor Nederlands kerkgeschiedenis is, hiervan krijgt men eerst bij het doorbladeren eenig denkbeeld. Het is waar, dit register loopt voorshands van 1389 tot 1465, maar de resultaten zijn reeds nu verrassend en allerbelangrijkst. Cijfers spreken hier luider dan woorden. Van de 13052 studenten, die in dit tijdsverloop zich lieten inschrijven, waren er 602 uit de stad Keulen, 3122 uit het diocees van dien naam en 3462 uit het oude bisdom Utrecht, dus 26 %. In het laatste lustrum, 1461—1465, overtrof Utrecht de stad en het diocees Keulen; uit Utrecht kwamen 399 studenten, uit de stad Keulen 72, uit het aartsbisdom 305; het totaal der studeerenden bedroeg toen 1348. Deze Nederlanders nu waren niet grootendeels „doorluchtige personen", leden van den hoogen adel en de hoogere geestelijkheid, ofschoon ook dezen ruim vertegenwoordigd waren, maar eenvoudige poorters, ja, onaanzienlijke dorpers; want alle steden, tot de geringste dorpen van Nederland, treft men in het register aan. Tot bewijs, dat misschien ook tot maatstaf van welstand en godsdienst dienen kan, sommen wij hier eenigen op: Leiden telde in dit tijdperk, zoo bekend door de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, 185 studenten, Amsterdam 151, Haarlem 147, Groningen 143, Delft 141, Zierikzee 129, Dordrecht 123, Nijmegen 116, 's Bosch 101, Kampen 88, Brielle 85, Alkmaar 81, Bommel 78, Arnhem 72, Breda 62, Hoorn 61, Deventer 56, Utrecht 56 (?), Roermond 55, Den Haag 50, Amersfoort 48, Goes 42, Zutphen 41, Zwolle 40, Grave 38, Gorcum 38, Gouda 37, Heusden 37, Tiel 31, 's-Gravenzande 31, Roemerswaal 29, Harlingen 26, Rotterdam 22, Duiveland 20, Scherpenisse 18, Edam 16, Wieringen 16, Egmond 14 enz.

Deze drang naar hooger geestesontwikkeling zou zeker minder sterk, minder algemeen geweest zijn, indien geestelijke en wereldlijke macht zich niet vereenigd hadden om hem op te wekken

en aan te wakkeren. Wat men ook in het Pausdom aanschouwe, eene goddelijke of blootmenschelijke stichting, dankbaar zal ieder moeten erkennen, dat de Pausen voor de hoogere studiën zich onmetelijke verdiensten verworven hebben. Zij stelden zich niet tevreden met eene universiteit te stichten, met belang te stellen in het onderwijs, maar droegen ook daadwerkelijk door geestelijken en stoffelijken steun krachtdadig bij tot de ontwikkeling en den bloei dier inrichtingen. Om ons tot Keulen te bepalen, Urbanus VI verhief in zijne stichtingsbul de Keulsche hoogeschool, wat gunsten en voorrechten aangaat, tot denzelfden rang als die van Parijs (*ad instar studii Parisiensis*); zijn opvolger Bonifacius IX ontsloeg alle studenten van den residentie-plicht, d.w.z. alle geestelijken, die door hun ambt aan eene vaste plaats gebonden waren, mochten met behoud der ambtelijke inkomsten zich naar de hoogeschool begeven; dezelfde Paus wees ook elf Keulsche kanonikaten aan, waarvan de praebenden aan universiteits-dignitarissen moesten vergeven worden. Bovendien ging er meermalen, en niet vruchteloos, een naamlijst — *rotulus* — der hoogeschoolbeambten naar Rome, met nederig verzoek de daarop vermelde personen met een beneficie te begiftigen. Bij deze toewijding der Pausen kwam de goedgunstigheid der wereldlijke overheden. De Hertog van Gelder nam de universiteit onder zijne hoede en verklaarde hare leden in zijn gansch gebied tolvrij, te water en te land; de stad Keulen schonk aan de studenten huizen en voorzag in de bezoldiging van onderscheidene professoren. Ook particulieren waren van het belang der studiën doordrongen en trachtten het universiteitsbezoek te bevorderen door het stichten van colleges en het vermaken van beurzen voor onvermogende studenten; b. v. het college van Laurens Berungen uit Groningen, de *bursa coronarum* voor twaalf arme studenten, de beurzen van Jan van Heunen uit Arnhem en van Koenraad Vorn uit Kampen. Door deze mildheid was de universiteit in staat het *privilegium pauperum* uit te reiken en de minvermo-

genden gratis of tegen luttele vergoeding binnen hare gehoorzalen toe te laten.

Kent men aan al deze omstandigheden de volle waarde toe, dan zal men minder verbaasd staan, dat zoovele Nederlanders, zelfs uit de geringste plaatsen en veelal van niet bemiddelden stand, naar Keulen stroomden: de wetenschap was daar met wijze vrijgevigheid voor allen toegankelijk. — Het springt echter in het oog, dat de religieuse Orden betrekkelijk in zoo gering getal aan de Keulsche universiteit tegenwoordig waren, daar van deze Orden vooral de wetenschappelijke strooming dier eeuwen uitging; de matrikel wijst op 84 Dominicanen, 66 Cistersiënsers, 56 Praemomstratensers, 45 Benedictijnen, 23 Franciscanen. De verklaring hiervan zal moeten gezocht worden in het feit, dat de meeste Orden hunne theologische scholen te Keulen gevestigd hadden, en het volgen der universiteitslessen voor de kloosterlingen dus geenszins noodzakelijk was. Alleen wanneer zij aan de hoogeschool wilden doceeren of hare privilegiën genieten, waren zij tot de inschrijving verplicht [1]). In de minervalia werd dan op verschillende wijze tegemoet gekomen. Nu eens werden de kloosterlingen namens de universiteit van alles vrijgesteld — *ob reverenciam personae* — dan weder voorzagen hooggeplaatste personen in de onkosten; zoo studeerden de Dominicanen Dirk van Delft op kosten van hertog Albrecht van Beieren, Nicolaas van Duiveland met ondersteuning van Jacoba van Beieren; somtijds werd hun door de kloosteroversten toegestaan bij weldoeners en verwanten de benoodigde som te collecteeren.

De grenzen van ons oogmerk zou het te buiten gaan, wilden wij hier den invloed der universiteiten op de beschaving van

---

[1]) Vandaar behelzen de statuten der universiteit, dat niemand te Keulen hooger onderwijs mag geven, „*exceptis fratibus quatuor ordinum mendicantium, quos non oportet intitulari, nisi cum fuerint ordinati ad legendum, aut pro suis privatis usibus voluerint gaudere privilegiis universitatis*" (Keusser, l. c. p. XII).

Nederland, al was het met algemeene trekken, schetsen — een plan ten deele slechts uitvoerbaar zoolang de matrikel van Leuvens universiteit niet uitgegeven is — maar dit staat vast: in de 14de en vooral in de 15de eeuw was er in geheel Nederland, bij al de ruwheid der zeden en de verwoedheid der burgerveeten, een machtig streven naar hooger, edeler leven des geestes.

Nijmegen. G. A. Meijer, O. P.

UIT HET DAGBOEK VAN EEN HOLLANDER IN JAPAN.

(Vervolg en slot van blz. 373 vv.)

III.

Het bleek weldra, dat de Amerikaansche gezant zich niet bedroog, toen hij in het voorgevoel van eene naderende ziekte besloot om, hoe ongaarne ook, Jedo te verlaten en naar het meer geriefelijke Simoda terug te keeren. Bij zijn aankomst in laatstgenoemde stad was hij reeds zóo zwak, dat zijn trouwe secretaris hem van de landingsplaats tot het consulaat met alle kracht moest ondersteunen. De ziekte werd allengs heviger en na eenige dagen vertoonden zich zulke onrustbarende teekenen, dat Heusken op eigen verantwoordelijkheid een Japanschen dokter ontbood. Deze verklaarde, dat de gezant leed aan zenuwkoortsen en zeer moeilijk zou te genezen zijn. Op den 11den Maart 1858 verkeerde de gezant in het uiterste gevaar; het dagboek meldt ons op dien datum:

„Dezen namiddag beginnen zich bruine vlekken op de beenen te vertoonen. De geneesheeren — een tweede was door den Gouverneur van Simoda aan den vroeger ontbodenen toegevoegd — verklaren, dat hij in gevaar verkeert. Zijn lichaam wordt met purperen vlekken overdekt. De dokters houden het voor onmogelijk hem te redden. Ik tracht hem toe te spreken maar het baat mij niets. Ik roep zoo luid mogelijk: „Mr. Harris, gij zijt zwaar ziek"; hij verstaat mij niet. Ik kan hem niets laten begrijpen. Wat zal ik doen? Ik ben hier alleen. Mijn God, welk een vreeselijke toestand!

Heden avond slaag ik er in mij een weinig verstaanbaar te maken. Ik deel hem zijn toestand mede en vraag, of hij met mij wil bidden; op zijn bevestigend antwoord lees ik hem eenige gebeden voor; hij bidt mede en spreekt duidelijk, zonder dat ik hem daarbij behulpzaam behoef te zijn het *Amen* uit. Na te hebben gebeden vroeg ik hem, of hij niets aan bloedverwanten of vrienden had te berichten.

Vervolgens zeide ik: „Wellicht zult gij weldra voor God verschijnen, hebt ge mij soms iets mede te deelen?" — „Mr. Heusken — zoo antwoordde hij — ik heb geene geheimen; immer leidde ik een zeer eenvoudig leven; wel was ik met vele zaken belast, maar ik ben gereed om voor God te verschijnen. Voor u heb ik gezorgd; het laken, dat hier is, kunt gij behouden of wegschenken". Ik zeide hem niet aan mij te denken. Ik kon mijne tranen niet weerhouden. „Heusken — zeide hij nog — blijf dicht bij mij, gij zijt een goede jongen; ik laat de zorg van mijn ziel aan u over".

Het krachtig gestel van den reeds bejaarden man behield echter de overhand; allengs namen de koortsen af en bij het herwinnen van zijne gezondheid keerde tevens de vroegere onversaagdheid weder. Vandaar dat hij reeds op den 2den April naar Jedo wilde vertrekken, te meer wijl men een verontrustend stilzwijgen bleef bewaren betreffende den afloop der onderhandelingen met den Mikado. De Japanners toonden uit alles munt te kunnen slaan. Zoodra de Gouverneur van Simoda dit reisplan had vernomen, liet hij den gezant melden, dat de dokters het gevaarlijk achtten, zoo de gezant bij den nog wankelenden staat zijner gezondheid den tocht naar Jedo wilde ondernemen; zij sloegen voor, dat hij daarmede zou wachten tot.... 13 Mei! Mr. Harris wilde echter van zulk een langdurig uitstel niet weten; hij moest, en wel zoo spoedig mogelijk, naar de residentie terug. Deze verklaring lokte den Gouverneur uit zijn schuilhoek; eerst nu deelde hij mede uit Jedo bericht te hebben ontvangen, dat het gezantschap van zijne zending naar den Mikado nog niet was teruggekeerd; en wijl de afspraak luidde, dat het Japansche bestuur slechts na bekomen machtiging van dezen geestelijken souverein het tractaat zou onderteekenen, bestond er volgens hem geene aanleiding voor zulk een overhaastige en gevaarvolle reis. Wij kunnen begrijpen, dat een dergelijke verklaring haar doel miste; in weerwil van die teedere belangstelling gingen de gezant en zijn secretaris op den 15den April scheep. Het scheen echter, dat zoowel de onstuimige golven van de baai van Jedo als de onbekwaamheid van

den gezagvoerder samenspanden met de Japansche diplomatie, om het geduld van Mr. Harris zooveel mogelijk op den proef te stellen; met eene vertraging van drie volle dagen kwam hij op zijne bestemming, Sinagawa, een plaatsje slechts enkele mijlen van Jedo gelegen. Heusken smaakte de voldoening hier weldra landgenooten te mogen begroeten; op den 23sten April verschenen in Sinagawa de heer Donker Curtius, zaakgelastigde van Nederland, en zijn secretaris, de graaf van Polsbroek, die in last hadden om een handelsverdrag onder dezelfde voorwaarden te bedingen als met de Vereenigde Staten zou gesloten worden. Uit het dagboek blijkt, dat er een veelvuldig en echt vriendschappelijk verkeer tusschen de leden der beide legatie's heerschte.

Het duurde nog een maand, alvorens de uitslag der zending naar den Mikado zou bekend worden, en al wederom was deze uitslag eene teleurstelling! Dit geestelijk opperhoofd, zoo heette het nu, was huiverig om zijne toestemming te geven en moest eerst eenige onwillige *daimios* (adelijke landheeren) trachten te overreden. Een dergelijk diplomatiek verstoppertje spelen werd volgehouden tot het begin van Juni, toen de Amerikaansche gezant besloot daaraan een einde te maken. Wij lezen in het dagboek onder 7 Juni:

„Bijeenkomst met de commissarissen; zij herhalen immer dezelfde klacht: eene onmiddellijke onderteekening zal het gansche rijk in opstand brengen. Nadat Mr. Harris hen stellig had afgevraagd: hoelang het uitstel nog moest duren, verklaren zij eindelijk, dat daarmede nog drie maanden zullen verloopen. Mr. Harris wijst op hetgeen zij eertijds hebben beloofd: dat de onderteekening binnen twee maanden zou geschieden; thans heeft hij er vier gewacht, en nu voegen zij er nog drie andere maanden aan toe. Hij stelt derhalve voor het teekenen van het tractaat uit te stellen tot de aankomst van een Amerikaansch oorlogschip. Zij herhalen, dat de onderteekening vooreerst onmogelijk is. De heer Harris zegt: „Zoo gij niet kunt, hebt gij geheime oogmerken; de Mikado en de daimios weten, dat gij mij plechtig hebt beloofd het tractaat binnen

twee maanden te onderteekenen; die belofte blijft voor hen dezelfde, zoo gij haar thans of later vervult"".

Dit krachtig optreden had eindelijk het gewenschte gevolg. Een dag later vergaderden de commissarissen op last van den Taicoun ten huize van den Nederlandschen zaakgelastigde; nadat zij hadden verklaard, dat Holland in dezelfde voorrechten zou deelen als de Ver. Staten, werd de zoolang verbeide onderteekening aan den gezant van Amerika verleend. Ofschoon de Japansche Regeering in werkelijkheid eerst op den 8sten Juni 1858 toetrad, dateerde zij hare onderteekening van den 25sten April.

Een groote en schoone overwinning was behaald; Heusken mocht eenige maanden later te recht aan zijne moeder schrijven: „Hebben wij niet glorieus gestreden om in zulk een korten tijd, in twee jaren, het hermetisch gesloten Japan voor de wereld te openen? Ik heb waarachtig mijn salaris wèl verdiend!"

Het dagboek van Heusken sluit ongeveer met de bekroning der onderhandelingen; hetgeen wij betreffende zijne verdere lotgevallen gaan mededeelen is hoofdzakelijk ontleend aan brieven, welke in 1861 de heer W. Heine, die deel uitmaakte van de Pruisische legatie naar Japan, aan de *Kölnische Zeitung* toezond. Vooreerst vernemen wij daaruit, dat Mr. Harris onderwijl tot Minister-resident was benoemd en de heer Heusken tot legatiesecretaris. Op den 2den Juli 1859 hadden zij zich in hunne nieuwe waardigheid voor goed te Jedo gevestigd en behoorden bij de komst van den heer Heine tot de oudste der vreemde residenten aldaar. Na vervolgens de voornaamste voordeelen te hebben opgesomd, welke de Amerikaansche gezant bij het tractaat van 25 April 1858 had weten te behalen, worden de verdiensten van onzen wakkeren Amsterdammer volmondig erkend:

„Was Mr. Harris het hoofd geweest, dat deze gezamenlijke verbazende veranderingen te voorschijn bracht, zoo mocht de heer Heusken zeker en gewis zijne rechterhand bij de uitvoering daarvan genoemd worden; als tolk was hij bij elke onderhandeling tegen-

woordig, als secretaris der legatie gingen alle geschreven stukken door zijne hand".

Van hunne bereidvaardigheid heet het verder:

„Niet alleen om hunne landgenooten nieuwe voorrechten te verschaffen waren beide verdienstelijke mannen werkzaam, zij zochten ook andere Europeesche gezantschappen in de onderhandelingen behulpzaam te zijn of verpleegden de door oorlogschepen achtergelaten zieken".

En van den heer Heusken wordt nog in het bijzonder aangevoerd:

„Den 13den Augustus van het jaar 1858 verscheen Lord Elgin met een eskader van vier schepen te Simoda. Mr. Harris zond aanstonds zijn secretaris aan boord, die Lord Elgin naar Jedo begeleidde en hem bij alle onderhandelingen als tolk diende. Tot dank voor zijne bemoeiingen ontving hij van koningin Victoria een gouden snuifdoos en van Lord Elgin — een zeer omzichtig schrijven. Bij de aankomst der tegenwoordige expeditie [van Pruisen] was hij op den morgen van den 5den September 1860 het eerst van alle vreemde residenten aan boord, en gedurende de onderhandelingen trad hij wederom als tolk op. Het lijdt geen twijfel, of zijne opofferende werkzaamheden zullen de meest vereerende erkenning ondervinden".

Een vreeselijk ongeval zou het echter der Pruisische Regeering onmogelijk maken deze diensten van Heusken te beloonen. Reeds negen dagen later moest de heer Heine schrijven:

„Heden rood, morgen dood!

Den 15den Januari [1861] verschenen volgens afspraak de Gouverneurs; het aanvaarden der geschenken voor den Taicoun had plaats, eenige toevoegingen van het verdrag [tusschen Pruisen en Japan] werden geregeld, en de heer Heusken, die daarbij zijne diensten had bewezen, bleef zooals immer met ons tafelen. Ten half negen in den avond verliet hij *Akabany* [een buitenwijk van Jedo, waar het Pruisische gezantschap was gehuisvest]; hij was naar zijne gewoonte te paard gestegen, begeleid door drie lantaarndragers, eveneens te paard, en door een gelijk aantal stalknechten, die voor of neven de dieren liepen. Ten half tien werden de bewoners van Akabany eensklaps in groote ontsteltenis gebracht door het bericht, dat de heer Heusken was aangevallen en vermoord. In de meening, dat hij ergens op straat zou liggen, zadel ik mijn paard en na wapens

bij mij te hebben gestoken snel ik langs den weg, welken hij pleegde te nemen. Ik bereikte echter het Amerikaansche gezantschap zonder den heer Heusken te hebben gevonden; alleen was het mij opgevallen, dat mijn paard op twee plaatsen schuw werd, wat eerst later zou verklaard worden.

Welke een treurig gezicht bood echter de kamer van den heer Heusken! Onze vriend lag uitgestrekt op den grond, met een gapende wonde in het onderlijf, badend in zijn bloed. De man, die hier bovenal van noode was, Dr. Lucius, de geneesheer van het gezantschap, was nog niet aangekomen; ik besteeg derhalve onmiddellijk wederom mijn paard en sloeg ditmaal een anderen weg in, welken het gezelschap, van Akabany komende, waarschijnlijk had gekozen. Werkelijk ontmoette ik de heeren reeds op korten afstand en bood den dokter mijn paard aan, die echter verkoos het korte eind weegs te voet af te leggen. Weldra was hij ijverig bezig met zooveel mogelijk hulp te verleenen en werd hierin bijgestaan door de leden der Pruisische legatie.

De heer Harris, dien ik nu opzocht, maakte onderwijl de meest dringende beschikkingen, en van hem vernam ik de toedracht der vreeselijke zaak. De heer Heusken had volgens zijne gewoonte in snellen draf gereden, één der lantaarndragers vóór zich, de beide anderen nevens zijn paard; de staljongens liepen vooruit of volgden. Ongeveer halfweg was de heer Heusken in een eenigszins nauwe straat, waar keeren of wenden onmogelijk was, plotseling door zeven met zwaarden gewapende Japanners aangevallen, die een luid geschreeuw aanhieven en de lantaarns uitbliezen. De heer Heusken zette zijn paard tot snellen draf aan en had weldra zijn aanvallers achter den rug — toen hij eensklaps van het paard stortte onder den uitroep: „Ik ben gewond, ik vrees, dat ik zal sterven!" De lantaarndragers berichtten, dat twee hunner bij den gewonde waren gebleven, terwijl de derde naar het Amerikaansch gezantschap was gesneld om hulp te ontbieden; toen deze echter een kort eind had afgelegd, bleek het, dat zijn paard was gewond en niet verder kon. Volgens den heer Heusken echter had men hem een half uur alleen gelaten; toen waren de lantaarndragers teruggekeerd, hadden hem op een deur gelegd, welke uit een naburig huis werd genomen en zoo naar huis gedragen.

Nadat Dr. Lucius het verband had gelegd, scheen de gewonde

wat bij te komen; zijn ingevallen en doodsbleek gelaat nam een levendiger uitdrukking aan, zijne oogen helderden op, hij verzocht om wijn, welke hem werd gegeven, en hij dankte de om hem vergaderde vrienden voor hunne belangstelling. Met de noodige omzichtigheid werd hij daarop te bed gebracht, waar men door het wrijven met warme doeken de afnemende levenswerking poogde tegen te houden. Er werd besloten, dat de geneesheer en ik bij hem zouden waken. Daar het oogenblikkelijk gevaar voorbij scheen, ging ik naar Akabany om nachtgewaad voor den dokter en mij te halen en kwam tegen middernacht op het Amerikaansch gezantschap terug, slechts tijdig genoeg om — onzen ongelukkigen vriend te zien sterven! Tegen middernacht werd hij plotseling onrustig, verzocht om meer wijn en later om water, verlangde te worden opgericht, de tot nog toe kalme ademhaling werd reutelend, en eenige minuten na middernacht gaf hij den laatsten snik. De abbé Girard, die iets vroeger van het Fransche gezantschap was gekomen, diende hem in de laatste oogenblikken de genademiddelen zijner Kerk toe. Mr. Harris stond neven het sterfbed en weende bitter; sinds vijf jaren was de heer Heusken zijn trouwe metgezel geweest en hij beminde hem als zijn zoon".

Laten wij hier eenige nadere bijzonderheden betreffende dit christelijk afsterven mededeelen; ze zijn ontleend aan het schrijven van den zoo even vermelden abbé, tevens provicarius apostolicus van Japan, dat hij opstelde om de zwaar beproefde moeder van den overledene te troosten [1]):

„Zoodra de heer Heusken — aldus meldt de abbé Girard — op de plaats der legatie van de Ver. Staten werd gebracht was het eerste woord dat hij tot den Minister, den heer Harris richtte: „Ik ga sterven; laat Mr. l'abbé roepen!" De heer Harris zond daarop eene expresse naar de Fransche legatie om mij te ontbieden . . . Toen Dr. Lucius [na hem te hebben verbonden en te bed gelegd]

[1]) Treffend is eene omstandigheid, welke ik eerst na het voltooien van dit artikel mocht vernemen: „Toen Heusken — aldus wordt mij gemeld — de reis naar Amerika ondernam, heeft zijn vrome moeder eene gelofte afgelegd, dat zij afstand deed van het verlangen om haar eenig kind ooit terug te zien, als hij maar in Gods liefde mocht sterven".

zich eenige schreden had verwijderd om met de aanwezige dokters consult te houden, en de overige heeren met het oog op de begeerte, welke de heer Heusken mocht hebben om mij afzonderlijk te spreken een weinig achteraf waren gegaan, bleef ik alleen bij het bed van den gewonde. Nadat het onvermijdelijk uitwerksel van het schokken eenigszins was bedaard, kwam bij weder bij, maar was zóó zwak en pijnlijk, dat hij slechts zeer weinig en met de grootste moeite kon spreken. Ik kwam zoo goed mogelijk zijn zwakken toestand te gemoet door alle hulpmiddelen mijner heilige bediening . . . Nadat de lijder een lichte beweging had gemaakt om van ligging te veranderen werd zijn blik strak en het gekerm afgebroken. Op dit oogenblik liet Dr. Lucius, die katholiek was, mij door een blik verstaan, dat het 't begin van sterven was. Toen richtte ik eenige vermaningen tot den heer Heusken, poogde geloof, hoop en liefde door eenige schietgebeden in zijn hart op te wekken, trachtte vooral hem een groot vertrouwen in te boezemen op de oneindige barmhartigheid Gods, de verdiensten van den Zaligmaker en op de priesterlijke bediening. Daarna gaf ik hem de absolutie, diende het H. Sacrament van het laatste oliesel toe en verleende hem den aflaat „in articulo mortis" . . . Het is mij des te vertroostender geweest hem de hulp onzer heilige bediening ook als vriend te bewijzen, want ik was bijzonder aan hem gehecht. Wij zagen elkander dikwerf en onze betrekkingen werden steeds inniger. Hij was een der ijverigste leden van mijne kleine gemeente te Jedo, en bij het opdragen mijner H. Mis gedroeg hij zich steeds stichtend en aandachtig. Sinds heb ik vernomen, dat hij van tijd tot tijd brieven van zijne moeder ontving, welke hij dikwerf met innige liefde herdacht, en ik heb begrepen, dat daaraan voor een groot deel zijn onbezweken godsdienstzin moet toegeschreven worden. Die vrome dame troostte zich dan met de gedachte, dat hare wijze raadgevingen niet vruchteloos zijn gebleven, dat hij bovendien de genade heeft verkregen van, hoe snel de dood ook zij geweest, de laatste HH. Sacramenten te ontvangen".

Ons blijft nog over zijn plechtige uitvaart naar het verslag van den heer Heine in korte trekken mede te deelen. Wijl de moord niet voortkwam uit beweegredenen van persoonlijken aard, maar zijn oorsprong had in gekrenkten trots van een deel der „daimios",

gevoelden al de vreemde gezanten te Jedo zich in deze bloedige misdaad bedreigd. De Minister-resident der Ver. Staten besloot zijn secretaris eene luisterrijke begrafenis te schenken; hij wenschte aldus een bewijs te geven van zijne waardeering en toegenegenheid, maar tevens ontzag in te boezemen aan de kwaadwilligen, die schuldig waren aan deze euveldaad of althans zich er in verheugden. De gezamenlijke vreemde gezanten toonden dit inzicht van Mr. Harris op prijs te stellen door toezegging, dat zij met hun gansche personeel aan de begrafenis zouden deelemen en, hetgeen iets ongehoords was, vijf van de hoogste Japansche ambtenaren boden vrijwillig aan den stoet te begeleiden.

Zoolang het lijk boven aarde stond, hielden een onderofficier en twee matrozen van het Pruisische eskader de wacht daarbij. Op den ochtend van den 18den Jan. werd het lichaam door Dr. Lucius en den heer Heine in een kist gelegd, welke met witte zijde was bekleed en gesierd met bloemen, voor zooverre het jaargetijde ze opleverde. Terwijl de begrafenis ten één uur in den middag zou plaats hebben, lieten de vijf Gouverneurs kort vóor den vastgestelden tijd zich bij Mr. Harris aandienen om hem mede te deelen, dat de vreemde gezanten, naar zij vreesden, onderweg een aanval zouden hebben te verduren; zij verzochten daarom, dat dezen niet van huis zouden gaan. De heer Harris antwoordde: „Ik en mijne collega's hebben een heiligen plicht te vervullen; geen ook nog zoo dreigend gevaar zal ons terug houden een dierbaren vriend naar zijn laatste rustplaats te vergezellen. Ik stel het volste vertrouwen in den goeden wil en de macht der Japansche Regeering om ons te beschermen; mocht dit echter niet het geval zijn, zoo gevoel ik mij volkomen in staat dit zelf te doen". Hoewel op raad van Mr. Harris door de gezanten nog bijzondere maatregelen van voorzorg werden genomen en de soldaten van scherpe patronen waren voorzien, had er gelukkig niet de minste stoornis plaats.

Op het vastgestelde uur trok de stoet uit het Amerikaansche

gezantschap. Aan het hoofd der lijkstatie reden de vijf Japansche commissarissen, getooid in het plechtgewaad, waarmede zij voor den Taicoun pleegden te verschijnen. Zij werden gevolgd door matrozen van het Pruisische eskader, die de vlaggen der natie's droegen, welke met Japan in handelsbetrekking stonden; om het vaderland van den overledene te eeren, was aan de Hollandsche banier de voornaamste plaats ingeruimd. Pruisische en Hollandsche mariniers, met de treurmuziek voorop, sloten zich bij dezen aan. Dan kwamen de abbé Girard en Dr. Lucius, die de baar voorafgingen, welke door een eerewacht van Hollandsche mariniers was omringd. De Amerikaansche vlag dekte als lijkkleed de kist. Mr. Harris en de Consul-generaal van Nederland, de heer de Witt, liepen als rouwdragers onmiddellijk achter de baar; zij werden gevolgd door de gezanten van Engeland, Frankrijk en Pruisen, benevens de vreemde Consuls. De stoet werd gesloten door de gezamenlijke leden der legatie's en door al de officieren der eskaders, voor zooverre dezen niet door den dienst aan boord werden teruggehouden.

De begraafplaats te Jedo, voor de vreemdelingen bestemd, was buiten de stad gelegen; zij bevond zich aan het einde van een klein dal, waardoor een riviertje stroomt; een groep cypressen en pijnboomen omringde de plek waar de heer Heusken zou worden bijgezet. De abbé Girard verrichtte de kerkelijke plechtigheden en de heer Harris dankte zijne vrienden voor hunne tegenwoordigheid.

Aldus was het tragisch uiteinde van Henri J. C. Heusken, dezen Nederlander, welke een gewichtig en tot nog toe weinig gekend aandeel heeft gehad in de ontwikkeling van het hedendaagsche Japan, die als slachtoffer viel van zijne eervolle taak en deze hielp bevorderen op eene wijze welke hem eert — ook als christen!

Warmond, 24 Febr. 1895. Dr. A. H. L. Hensen.

WAAR IS HET GRAF VAN DEN H. PETRUS, DEN VORST DER APOSTELEN?

Petrus is nimmer in Rome geweest. Petrus is wel in Rome geweest, maar hij heeft daar niet als bisschop gearbeid. Petrus heeft wel als de eerste der Apostelen in Rome gewerkt, maar hij is daar niet gestorven. Petrus is wel in Rome gemarteld, maar zijn graf is onbekend.

Ziedaar in het kort de geschiedenis van de oppositie tegen de aloude traditie van Rome, gevoerd door de niet katholieke historici en archaeologen, die zich met het Petrus-vraagstuk hebben beziggehouden, terwijl zij, wel opmerkenswaardig, op grond van dezelfde aloude traditie den marteldood van den H. Paulus zonder bezwaar aannemen.

Dank zij onderzoek en studie, beaamt op heden het grootste gedeelte der niet- katholieke geleerden het woord van C. Weizsäcker: „Alles pleit er voor, dat ook Petrus zoowel als Paulus in Rome heeft geleden".

Doch terwijl men nu aanneemt, dat de H. Petrus in Rome nabij den Vaticaanschen heuvel, in de Naumachia of het Circus van Nero, is gekruisigd, stellen zij alles in het werk om te laten voorkomen, dat het onbekend is, waar de Apostelvorst begraven is. Wel is waar, als eenmaal Petrus' arbeidzaamheid als algemeene Herder en zijn dood in Rome is aangenomen, dan blijft de vraag, waar hij onmiddellijk na den kruisdood gerust heeft en waar hij op dit oogenblik rust, van ondergeschikt belang. Maar toch ook hierin is de aloude traditie van Rome de ware leermeesteres, en ook hierin zal men haar uitspraak moeten beamen, als men de bewijzen wil lezen en aannemen zonder vooroordeel.

Zeer uitvoerig en klaar worden ons verschillende bewijzen voorgesteld door Dr. A. de Waal in zijne vóór korten tijd verschenen historisch-archaeologische studie: *Die Apostelgruft ad Catacumbas an der Via Appia.* Wij moeten ons vergenoegen met in het kort aan de lezers van *De Katholiek* aan te geven, welk antwoord krachtens de jongste onderzoekingen en opgravingen moet gegeven worden op bovengestelde vraag: waar is het graf van den H. Petrus, den Vorst der Apostelen?

In de geschiedenis van den wreeden Nero staat ook Petrus' kruisdood in het Circus en Paulus' onthoofding ad Aquas Silvias (*Tre fontane)* opgeschreven. Als nu de Apostelen gestorven waren, opperde zich aanstonds de vraag, waar hunne lichamen moesten begraven worden. En dit was een twistvraag. Want de wrijvingen tusschen de Chistenen uit de Joden en die uit de Heidenen, welke zich blijkens de handelingen der Apostelen te Jerusalem hadden geopenbaard, bleven ook te Rome niet uit. De Christenen uit de Heidenen hadden hunne Coemeteria, zooals dat van Domitilla, van Priscilla en van anderen, welke geheel onderscheiden waren van de begraafplaatsen der Christenen uit de Besnijdenis, die bij de buitenwereld als een Joodsche secte doorgingen. Twee van zulke begraafplaatsen lagen er destijds langs de Via Appia, op een half uur afstand van de poort, vlak tegenover de tegenwoordige kerk San Sebastiano. De Christenen dan uit de Joden meenden het grootste recht te te hebben op de lichamen van Petrus en Paulus, omdat beiden kinderen der Synagoge waren geweest; daarenboven vonden zij in het bezit dier dierbare reliquieën een onwaardeerbaar palladium voor hunne partij tegenover de reeds zegevierende partij van de Christenen uit het Heidendom. Zij wisten dan de lichamen der Apostelen machtig te worden en brachten ze langs den Appischen weg tot op den derden mijlsteen van de poort af, om ze op hun Coemeterium te begraven. Evenwel hun plan werd geheel en al verijdeld, ongetwijfeld door de bemoeiingen van de Christenen

uit het Heidendom, zoodat de beide Apostelen niet op de begraafplaats der Joden, doch juist vlak daartegenover, aan den anderen kant van den weg, zijn bijgezet geworden.

Doch nu is het de groote vraag, welke plek het voorrecht genoten heeft de rustplaats te zijn geweest van de beide Apostelvorsten?

Wij hebben boven gezegd, dat tegenover de vroegere Coemeteria der Joden aan den overkant der Via Appia, dus op een half uur afstand van de stad, zich verheft de kerk van den H. Sebastianus, thans tot „monumento nationale" verklaard. Aan de oostzijde van deze kerk ligt, in een diepte, een overwelfde ruimte, waarin men langs een trap, door kardinaal Scipio Borghese in het jaar 1613 aangelegd, van de kerk uit kan nederdalen. Gaat men deze trap af, dan ontmoet men reeds aanstonds aan de linkerhand eene kleine kapel met een altaar en met verschillende beschilderingen uit de 13e eeuw, zooals b.v. de H. Maagd met het Goddelijk Kind op haren schoot; Christus op een troon met een boek in de hand, waaronder in gothische letters het opschrift: „Ego sum veritas"; een Engel met een witte schijf of Hostie in de hand enz. Doch het eind der trap brengt ons ten laatste in eene groote, halfronde, overwelfde ruimte van 8¼ m. middellijn, die door een rechten muur van 10¾ m. lengte wordt afgesloten. Deze overwelfde ruimte nu draagt den naam van Platonia. In 't midden staat vrij een gemetseld altaar, 't welk van onderen aan den voor- en den achterkant vierhoekige openingen (fenestellae) heeft, waardoor men kan nederzien in een soort van grafkamer, die onderaan door een rechtop staand marmerblad in twee helften is verdeeld. Dit bisomus-graf heet de Arca Apostolica en is sinds vele tijden vereerd geworden als de tijdelijke rustplaats der Apostelen Petrus en Paulus.

Maar als deze plaats de hoogbevoorrechte plek geweest is, dan moeten daar ook monumenteele bewijzen aanwezig zijn, welke getuigenis afleggen van dit voorrecht. Daarom heeft Dr. de Waal vele opgravingen laten doen in de Arca Apostolica, daarnaast

onder den vloer in de Arcosolia of gewelfde graven, die tegen den muur van het halfrond zijn gemetseld, in de gravenrij, welke later boven op de Arcosolia aangebracht is enz. Het resultaat van die opgravingen is, dat de Platonia eene grafkamer is met vele ledige graven; aanvankelijk was hier een heidensch landgoed of grafmonument uit de eerste eeuw, 't welk waarschijnlijk tot den tijd na Constantijn heidensch is gebleven. Toen Paus Damasus (370—380) de groote Basilica Apostolorum (de tegenwoordige San Sebastiano) bouwde, was het in handen der Christenen, welke kort daarna het halfrond der Platonia hebben opgebouwd en overwelfd. Na korte tusschenruimte, hoogstens in het begin der 5de eeuw, werden de Arca en rondom de Arca de Arcosolia opgericht, en wederom korten tijd hierna maakte de groote menigte van geloovigen, die hier wilden begraven worden, den bouw van een nieuwe rij graven boven de arcosolieën noodzakelijk.

Die jongste opgravingen, met de grootste nauwkeurigheid en zorgvuldigheid gedaan, hebben bewezen, dat de Platonia de rustplaats der Apostelen Petrus en Paulus niet kan geweest zijn. Ze hebben aan het licht gebracht, dat er over het tijdelijk graf der Apostelen aan de Via Appia ongeveer eenzelfde dwaling heeft geheerscht, als over de martel- en begraafplaats der Gorcumsche Martelaars in den Briel [1]). En gelijk deze dwaling Mgr. van Wijkersloot van Curium er toe bracht om „het huis te Rugge" als den door de marteling geheiligden grond aan te koopen, zoo ook heeft kardinaal Borghese in het begin der 17de eeuw zich op 't dwaalspoor laten brengen en een opschrift van Paus Damasus, 't welk zich bij de *ware* rustplaats der Apostelen stond, weggenomen en verplaatst naar de bovenkapel der Platonia, met dit gevolg dat deze sinds ruim 250 jaren be-

---

[1]) *Bijdragen voor de geschiedenis v. h. Bisdom van Haarlem*, Dl. XIX, bl. 96.

schouwd en vereerd is als het tijdelijk graf van Petrus en Paulus.

Helaas, tegen eene zoo eerbiedwaardige traditie in, bleek de Platonia volstrekt geen betrekking hiermee te hebben, want een opschrift tijdens de opgravingen in 't jaar 1893 gevonden, vergeleken met oude teksten, zegt ons duidelijk, dat de Platonia de rustplaats is van den H. Bisschop en Martelaar Quirinus, wiens reliquieën door Christenen naar Rome zijn overgebracht, allerwaarschijnlijkst tusschen de jaren 415 en 435, uit welken tijd dan ook de bouw dateert van de Arca en van de Arcosolia; om de rustplaats van den Martelaar groepeerden zich graven voor de geloovigen; de ware naam dus der Platonia is: *Het Mausoleum van Sint Quirinus*: „*Il Mausoleo di San Quirino*".

Als wij dus in de Platonia geen antwoord vinden, dan blijft altijd nog de groote vraag: welke plek het voorrecht genoten heeft de tijdelijke rustplaats te zijn geweest van de twee Apostelvorsten?

Die plek is ons verleden jaar bekend geworden; en deze ontdekking is de vrucht van de diepe studie van Dr. A. de Waal, gedaan op oude geschiedkundige bescheiden en op eene merkwaardige Bulla van Paus Leo X, die tot dusverre geheel onbekend was gebleven.

Boven is gezegd, dat de trap, waarlangs men in de Platonia of het Mausoleum van S. Quirinus kan nederdalen, begint in de kerk San Sebastiano. Vervallen en betreurenswaardig is de toestand van deze weleer vorstelijke en majestueuse basiliek. Allerwaarschijnlijkst werd zij door Paus Damasus gebouwd; uit drie beuken bestaande, die op zuilen rusten, droeg zij den naam van Basilica Apostolorum, en ofschoon op een half uur afstand van de stad, was zij in de 4de eeuw naast de Sint Pieter en de S. Maria Maggiore de grootste en de prachtigste kerk van de Eeuwige Stad.

Vele grootere en kleinere grafkapellen, in de omgeving gebouwd in de 4de en de 5de eeuw, spreken ons van de bijzondere vereering,

welke deze plaats reeds in de oudheid genoot, en van de voorliefde, waarmede aanzienlijken hier hun laatste rustplaats verlangden; door verloop van tijd breidden zich deze bijbouwingen uit, zoodat de Basiliek der Apostelen, die intusschen verdoopt was in San Sebastiano [1]), bij het einde der middeleeuwen, evenals de Sint Pieter en de Sint Paulus, het middenpunt was van een geheelen krans van kerkjes, kapellen enz. enz.

De tijd heeft ook hier zijn ijzeren macht doen gelden. Wel heeft kardinaal Scipio Borghese veel gerestaureerd, aan wien de San Sebastiano dan ook haar tegenwoordigen vorm dankt met haar façade en haar portiek, door zes antieke jonische zuilen van graniet gedragen; wel behoort deze basiliek ook nu nog tot de zeven hoofdkerken van de Eeuwige Stad; doch al haar vroegere luister en majesteit is verdwenen. Doch ondanks al die teekens van vervallen grootheid blijft deze kerk met haren eenigen middenbeuk ons zeer dierbaar, omdat zij de kostbare rustplaats bevat der beide Apostelvorsten.

Als men de kerk inkomt, dan ziet men aan den rechter- en linkerkant verschillende altaren en kapellen. Aan den rechtermuur der kerk staat een altaar, toegewijd aan den H. Pausmartelaar Fabianus, 't welk ook den naam draagt van „Altaar der Reliquieën". Eerst in het jaar 1550 heeft dit altaar deze plaats ontvangen; want vroeger stond het geheel vrij, in het middenschip, juist tusschen het begin van het koor en den ingang van de kerk, zoodat de priester, die hier de H. Mis las, altijd stond met het gelaat gekeerd naar het volk. En waarom nu stond dit altaar op zulk een vreemde plaats, geheel buiten de absis, midden in de kerk? Omdat onder dit altaar de tijdelijke rustplaats is van de reliquieën van de HH. Petrus en Paulus.

Dit wordt bevestigd door getuigenissen uit de 16de, de 7de en

---

[1]) Waarschijnlijk omdat de reliquieën van den H. Sebastianus hierheen uit de Sint Pieter waren teruggebracht onder Honorius III.

de 5de eeuw; doch voldoende moge zijn het getuigenis van de merkwaardige Bulla van Paus Leo X, welke zegt: „Ad caput dicti altaris a manu sinistra versus coemeterium sancti Callisti est *sepulchrum sancti Petri Apostoli.* Item a dextra ipsius altaris versus sacristiam, prope scalam, quae vadit deorsum ad altare sancti Sebastiani, est *sepulchrum sancti Pauli Apostoli*" [1]). Doorslaande bovendien is het feit, dat Paus Damasus, die eene kerk wilde bouwen boven de plek, „ubi jacuerunt corpora Apostolorum" [2]), zijne Basilica Apostolorum gebouwd heeft boven de plaats, midden in de tegenwoordige San Sabastiano, en niet boven de plaats der Platonia. Bij deze rustplaats der Apostelen zette Damasus een opschrift in latijnsche verzen, waarvan de twee eerste luiden als volgt:

„Hic habitasse prius sanctos cognoscere debes,
Nomina quique Petri Pauli pariterque requiris" [3]).

Een kopie van deze verzen op een marmerblad, in de 13de eeuw geschreven, stond in het midden der basiliek nabij het vrijstaande altaar, aan welks beide kanten men door een craticula ferrea (ijzer traliewerk) in eene onderaardsche ruimte kon inzien. Deze kopie nu heeft kardinaal Borghese bij zijne restauratie (volgens getuigenis van Severanus, die in het jaar 1630 schreef) verplaatst en laten inmetselen in de bovenkapel der Platonia; en deze verplaatsing van dien marmersteen is de aanleiding, misschien wel de oorzaak geweest van de vaste overtuiging, waarmee men voortaan de Platonia heeft beschouwd en vereerd als de rustplaats

[1]) „Links van dit altaar aan den kant van de begraafplaats van den H. Callixtus is *het graf van den H. Apostel Petrus.* Evenzoo rechts van ditzelfde altaar aan den kant van de sacristie, bij de trap, die naar beneden naar het altaar van den H. Sebastianus gaat, is *het graf van den H. Apostel Paulus.*"

[2]) „Waar de lichamen der Apostelen hebben gelegen."

[3]) De zin van deze verzen is: „Gij moet weten dat hier eertijds Heiligen hebben gerust. En vraagt gij namen? Het zijn Petrus en Paulus te zamen". —

der Apostelen. Doch dank zij de studie van Dr. de Waal heeft de Platonia haar eigen waardigheid terug ontvangen, en is de eer gewroken van de hoogst bevoorrechte plek in het midden van de San Sebastiano.

Evenwel wat geschiedkundige getuigen hebben bewezen, moet noodzakelijk overeenkomen met het getuigenis der monumenten. Daarom zijn er in den winter van 1894—1895 door bovengenoemden archaeoloog opgravingen, welke later zullen worden bekend gemaakt, gedaan in de bovenkerk; en deze zullen de laatste schakel wezen in den keten der bewijzen voor de aloude eerbiedwaardige traditie van Rome, dat de lichamen der Apostelen Petrus en Paulus een tijdlang hebben gerust ter plaatse, „ad catacumbas" genaamd, aan de Via Appia.

Op deze plaats dan midden in de tegenwoordige San Sebastiano zijn de reliquieën der Apostelen een tijdlang geborgen geweest. Een jaar en zeven maanden duurde deze ballingschap. Eindelijk heeft de derde Paus, Anacletus, op verzoek van de apostelleerlinge Lucina (meer bekend onder den naam van Pomponia Græcina) de heilige lichamen des nachts uit die plaats opgenomen; en toen heeft aanstonds Lucina den H. Paulus begraven op haar landgoed aan de Via Ostiensis, en na korten tijd heeft Anacletus den H. Petrus in den Vaticaanschen heuvel bijgezet. Met betrekking tot deze overbrenging der reliquieën uit de catacumbae, na een verblijf van ruim anderhalf jaar alhier, is wel opmerkenswaardig, dat eenige exemplaren van het *Martyrologium Hieronymianum* op den 25sten Januari in plaats van Paulus Bekeering aangeven: „Translatio corporis Pauli Apostoli"; en vervolgens dat de *Laterculus* van Silvius Polemeus van het jaar 449 op den 22sten Februari in plaats van 't feest van de Cathedra S. Petri Antiochiae heeft: „Depositio SS. Petri et Pauli". Misschien zijn deze twee gegevens eene niet onduidelijke aanwijzing van de gebeurtenis, dat de Apostelen van den 29sten Juni, hun gezamenlijken sterfdag, af één jaar en zeven

maanden gezamenlijk ter plaatse „ad catacumbas" aan de Via Appia hebben gerust, en dat daarna eerst de H. Paulus aan de Via Ostiensis en vervolgens de H. Petrus aan den voet van den Mons Vaticanus is begraven geworden.

Boven de groeve nu van den H. Petrus in het Vaticaan had Paus Anacletus eene memoria opgericht, d. i. eene van die cellae memoriae, waar men ter gedachtenisviering bijeenkwam op den jaarlijkschen sterfdag van den afgestorvene. Nabij dit graf maakte dezelfde Anacletus nog andere rustplaatsen voor de bisschoppen van Rome, waar de eerste opvolgers van den H. Petrus achtereenvolgens zijn bijgezet geworden, totdat Paus Zephyrinus omstreeks het jaar 200 een nieuw pausengraf aanlegde langs de Via Appia in het Coemeterium van Callixtus.

Hooger op hen Vaticaanschen heuvel stond een terebinthboom, welke, reeds van verre zichtbaar, den Christenen tot teeken en aanwijzer diende in de tijden, dat zich nog geen kerk boven Petrus' graf verhief.

In het jaar 258, tijdens de vervolging van Valerianus, is vermoedelijk het vieren van het jaarlijksehe gedachtenisfeest op de eigenlijke graven der Apostelen onmogelijk geworden; de Christenen begaven zich naar meer afgelegen streken en hebben toen waarschijnlijk voor het eerst het jaarlijksche gedachtenisfeest of de „Statio" gevierd „ad catacumbas" aan de Via Appia. Zóó wordt begrijpelijk het begin van den Hymnus op de beide Apostelen, welke aan den H. Ambrosius wordt toegeschreven: „*Trinis* celebratur *viis* festum sanctorum Martyrum" [1]).

Gelijk Constantijn en zijne Moeder Helena te Jerusalem de beroemde kerk bouwden boven het graf van den Zaligmaker, zoo ook heeft hij te Rome eene heerlijke Basiliek gebouwd boven het graf van den Vorst der Apostelen. De Constantijnsche Sint

---

[1]) „Op een drievoudige plaats wordt het feest der heilige Martelaars gevierd."

Pieter is vervangen door de tegenwoordige wereldberoemde Sint Pieter, waarin men onder het baldakijn-altaar buiten het koor, 't welk het altaar van de Confessio S. Petri heet, het graf vindt van den grootsten Apostel, die nog na zijn dood spreekt en getuigenis aflegt voor de groote zaak, waarvoor hij gestreden en geleden heeft.

Hageveld. E. H. Rijkenberg, Pr.

Z. D. Hd. P. M. SNICKERS,
AARTSBISSCHOP VAN UTRECHT.

I.

De levensschets van een groot man is te vergelijken met een rijk vergezicht in de natuur. Eindeloos strekt het oog zich uit. Over wouden en heuvelen, over heiden en weiden en stroomen en meren weidt de blik met geestdrift en verrukking. Hier en daar rijst een slanke kerktoren hoog op, en wijst naar den hemel, of het gezicht dwaalt heen naar een bijna vorstelijk lustpaleis te midden der bosschen. De zon staat schitterend aan het azuren uitspansel, maar niet alles verlicht zij met haar stralenvloed; hoe vele diep verborgen, geheimzinnige schoonheden liggen ongezien en onzichtbaar verscholen in den wijden kring, die ons omgeeft! Hoe vele verrassende gezichtspunten, die aan onze opmerking ontgaan!

Dit is aldus voor ieder groot man, maar zeer bijzonder voor den hoogen priester, die ons door den dood is ontvallen, Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid Petrus Mathias Snickers, aartsbisschop van Utrecht, metropolitaan der kerkprovincie van Nederland, huisprelaat van Z. H. Paus Leo XIII, assistent-bisschop bij den pauselijken troon, romeinsch graaf, commandeur in de orde van den Nederlandschen Leeuw, ridder-grootkruis in de orde van het H. Graf. De vereerde geestelijke, wien zoo vele hooge titels sierden, was een man van de grootste bescheidenheid en nederigheid; niettegenstaande hij altijd trachtte zich als 't ware uit te wisschen en onzichtbaar te maken, werd hij tegen zijne

neiging voortdurend tot hooger en hooger waardigheden geroepen; het was hem niet mogelijk te ontkomen aan den drang, die hem altijd naar boven voerde. En toch bleef zijn innerlijk leven steeds een verborgen leven, met Christus in God: het wordt gekend uit zijne daden; de dag der eeuwigheid zal den sluier oplichten, die zoo menige, diep verborgen schoonheid bedekt.

Hij was geboren uit eene deugdzame en welgestelde familie te Rotterdam, den 11den April 1816. Zijne ouders gaven hem eene uitstekend goede en godsdienstige opvoeding, maar weldra ontwaakte in hem de roeping Gods: hij wilde priester worden. En toen hij hiertoe van hen verlof had bekomen, begonnen zijne studiën eerst gedurende twee jaren op het gymnasium te Megen, daarna vier jaren in het seminarie Hageveld, dat toen nog te Velzen gevestigd was, vervolgens in het seminarie te Warmond, waar hij den 27 Maart 1841 priester werd gewijd door Mgr. van Wijkerslooth, bisschop van Curium.

Met ijver en kalmte annvaardde de jeugdige geestelijke reeds in April de heilige bediening, als kapelaan te Poeldijk. Hier moeten de woorden herhaald, die ik acht jaar geleden in de Tilburgsche *Annalen van O. L. Vr. van het Heilig Hart* schreef: zijne kerkelijke overheid merkte reeds terstond de groote begaafdheden des jeugdigen priesters op, zijne menschenkennis, zijn gemakkelijken omgang en uitnemend praktischen zin, gepaard aan eene veelomvattende geleerdheid, die zich echter in bescheidenheid altijd trachtte te verbergen. Het gevolg daarvan was, dat hij reeds als kapelaan naar verschillende plaatsen werd gezonden, vooral dáár, waar moeilijkheden te regelen vielen, of waar een ziekelijke pastoor hem de geheele volheid der herderlijke zorgen moest overlaten. Zoo stond hij achtereenvolgens te Poeldijk, Pijnakker, Amsterdam (H. Willibrordus bui-

ten de Vesten) Haarlem en Overveen, en werd eindelijk, 30 October 1848, benoemd tot pastoor te Lutjebroek in Noord-Holland. Zijn verblijf aldaar duurde geen volle vijf jaren: toen werd hij pastoor te Scheveningen.

Scheveningen en de zee, de eindelooze zee! Hoe hoog klopt menig hart bij de herdenking der vorstelijke pracht dezer Europeesche badplaats! Maar de katholieke parochie van Scheveningen was verre van aanzienlijk, en zelfs de kerk verkeerde in een toestand, die eischte dat er een nieuw gebouw kwam, terwijl de geldmiddelen dit toch niet toelieten. Welnu, de nieuwe pastoor van Scheveningen deed weldra, naar men zegt geheel of bijna geheel, uit eigen middelen eene nieuwe kerk verrijzen die, later vergroot, nog heden bestaat.

Toen dit werk geëindigd was, kwam bij hem eene verhevene gedachte tot uitvoering. „Het verlangen om het Land te zien, waarin de Heiland geboren werd en onze verlossing bewerkte, ligt te natuurlijk in iederen Christen, dan dat iemand hier rekenschap zou kunnen verwachten van onze pelgrimsreis daarheen." Zoo schreef hij zelf op eene bladzijde vóór het verhaal van dien tocht. Met twee vrienden, pastoor Van Leeuwen, van Schiedam, en den heer Van Gent, eveneens van daar, maakte hij zich op, om de heerlijke, maar moeilijke reize te aanvaarden. Helaas, slechts twee van de drie zouden behouden in het vaderland terugkeeren!

II.

De pelgrimstocht begon den 17den September 1859. Zelf heeft de doorluchtige reiziger den eersten nacht beschreven. „De nacht kwam spoedig, doch gestemd tot slapen kon ik niet zijn. Ik had lang gehoopt, de reis naar Palestina te ondernemen. Nu ik eindelijk den wensch mijner ziel zijne vervulling mocht zien ingaan, was het behoefte voor mij een oogenblik nog op het ver-

leden terug te slaan. Die stille oogenblikken, die het eerst mijn wensch gekend, mijn verlangen aangewakkerd, en mijn plan langzamerhand hadden zien rijpen in mijn hart, zij herleefden alle voor mij, en vertoonden zich als om strijd aan mijnen geest; zij wisten wel, dat ik hen ook nu gaarne herkennen zou. Ik onderhield mij met die vertrouwde kennissen een geruimen tijd, ik dwaalde met hen over de bergen van het heilige land, was met hen te Nazareth, te Bethlehem, te Jeruzalem, en meende reeds iets te gevoelen van hetgeen zij mij vroeger zoo dikwijls hadden beloofd; iets van dien indruk, dien het bezoek dezer dierbare plaatsen op den christen maken moet."

Voorspoedig ging de reis over Dresden, Weenen en Pesth; men zette dien van hier met de stoomboot voort. De geheele schoone Donau werd afgevaren, en aan zijne monding, te Galatz, overgegaan op de zeeboot, die naar Konstantinopel voer. Hier kon een bezoek aan de Aya Sophia niet achterblijven, evenmin als dat aan den Gouden Hoorn. Toen, de eilanden van den Archipel door, „de zee, in wier purperen golven de verbeelding van iedereen zich dikwijls gespiegeld heeft, de zee van klassieke herinnering....", de velden van Troja langs, Smyrna, Rhodus, Cyprus, Beyruth, Saïda, het oude Sidon, en Soûr, het voormalige Tyrus, Akka of St. Jean d'Acre: eindelijk ontscheepten de pelgrims te Kaïfa. „Wat zalig gevoel in dezen oogenblik, één uur van de Karmelkruin, slechts acht uren van Nazareth! Wij maakten dadelijk eene wandeling aan het dierbare strand."

Na een kort oponthoud reden de pelgrims naar den Karmel, waar zij in het klooster der Karmelieten met groote voorkomendheid werden ontvangen. De volgende dag was 15 October, de feestdag van de H. Theresia, de hervormster van de orde der Karmelieten, een dag, die ditmaal hoog luisterrijk zou worden gevierd door eene pontificale mis, want er verbleef juist een bisschop, van Malabar, in het klooster. Hij werd bij de heilige geheimenissen bijgestaan door Italianen, Franschen, Maltezers,

Nederlanders en een Arabier. Alle volkeren, alle talen, looft den Heer!

Van den Karmel ging het naar Nazareth, en hier hield men eene week stil. Neen, ik zal niet trachten, de gevoelens te beschrijven, die hun geest vervulden...., op de plaats van de Boodschap des Engels! Hier werd de Verlosser der wereld ontvangen in den schoot der Onbevlekte Maagd. Hier leefde Hij meer dan twintig jaren in afzondering als kind en jongeling, en toen Hij reeds zijne openbare loopbaan was begonnen kwam Hij meermalen herwaarts terug. Nazareth is zijne stad. Daar is geene plek, die door Hem niet is bewandeld.

Van hier uit werd Kana van Galilea bezocht, en de schoone vlakte van Zabulon, en de Berg der Zaligspreking, en Tiberias, en het meer van Genesareth, en Kapharnaüm, en de berg Thabor, en Naïm, beroemd wegens de opwekking van den jongeling.

De weg van Nazareth naar Jerusalem is moeielijk. Vier dagen rijdens, 's nachts kampeeren onder tenten of in de open lucht, soms een nachtelijke rit, omgeven van het voortdurende gehuil der jakhalzen van de woestijn, in eene landstreek berucht door de rooverijen der Bedouïnen, — gelukkig dat de pastoor van Scheveningen, zooals misschien niet bekend is, een uitstekend ruiter was, die voor geen wild paard, voor geen ongebaanden rotsenweg terugdeinsde. Men had, in weerwil van de afspraak, verzuimd, de karavaan van tenten te voorzien.

Zoo ging de reize de vlakte van Esdrelon over, en het dal van Sichem door. Aan den put der Samaritaansche vrouw werd stil gehouden. De put was, wellicht door de langdurige droogte, zonder water. Wat konden de pelgrims beter doen, dan door een hartelijk gebed dat levende water vragen, waarvan de Verlosser hier gesproken had?

Silo en Bethel voorbij bereikte men eindelijk het hoofddoel van den tocht, het heilige Jerusalem: het was vijf uren na den middag, 27 October 1859. Welke onbeschrijfelijke gewaarwor-

ding! Men verbleef er anderhalve week. Herhaaldelijk werden alle plaatsen bezocht door de geschiedenis des Heeren geheiligd, vooral ook Bethlehem. Een anderen dag St. Jan in het gebergte, de plaats van Maria's bezoek aan Elisabeth. Uit de bouwvallen van haar huis werd een steen naar het vaderland meêgebracht, die nu de altaarsteen is van het Maria-altaar in Schiedams kerk van O. L. Vr. Visitatie.

III.

Tot dusverre was de pelgrimstocht zonder ongevallen geweest, doch er is in dit leven geene onvermengde vreugde. Te Jerusalem werden twee der drie pelgrims ziek, en daar de heer Van Gent zijn terugkeer naar de zijnen in het vaderland onmogelijk kon verschuiven, begaf hij zich, in welstand, alleen op reis naar Alexandrië, om over Marseille terug te gaan. De beide anderen bleven te Jerusalem in het ziekenhuis achter. Den morgen van 23 November namen wij afscheid, schrijft hij die de pen voerde. „Het was voor ons een treurig oogenblik. Wij hadden te zamen neêrgeknield, toen wij den eersten groet brachten aan den heiligen grond; waarom mochten wij niet vereenigd blijven, om elkander te troosten met heilige herinneringen, als het land onzer wedergeboorte uit ons oog verdwijnen zou!"

Want zij zagen hun vriend nooit weder. Veertien dagen na dit droevige vaarwel vertrokken beide overgeblevenen naar Jaffa, het oude Joppe, waar ook zij zich inscheepten op de stoomboot naar Alexandrië. De koorts van pastoor Van Leeuwen was weder aangewakkerd, zelfs hevig geworden en onrustbarend. Daarom liet pastoor Snickers zich alléén naar de stad roeien, naar het Nederlandsche consulaat, en hier wachtte hem de vreeselijke tijding. Met geene andere woorden, dan zijne eigene, en volledig, mag dit verschrikkelijk oogenblik worden verhaald.

„De kanselier van het Consulaat ontving mij allervriendelijkst en

wilde mij, ofschoon de consul door eene conferentie nog lang kon bezig gehouden worden, niet weder onverrichter zake laten vertrekken: hij noodigde mij uit om met hem te blijven: „gij moogt, zeide hij, in zulke hitte niet verder gaan". Wij hadden nauwelijks plaats genomen, of ik begon hem het doel mijner komst bekend te maken en vroeg reeds bij voorraad eenig mondeling bericht van den heer Van Gent. „Gij kent alzoo den heer Van Gent?" — „Wel zeker, wij hebben te zamen de reis naar Palestina gemaakt... hij heeft u ongetwijfeld gesproken van zijne vrienden, die hij te Jerusalem achterliet... dat zijn wij." De kanselier ontstelde en zweeg. Mijn oog viel op eenen koffer, dien ik herkende: „dat is, zeide hij, de koffer van den heer Van Gent". — „Hij is dan nog hier?" — „Ach ja, uw vriend is ziek... hij is overleden..." De schok was te hevig, ik zat sprakeloos... „Het is immers niet waar", vroeg ik eindelijk in mijne verwarring. Ik begreep helaas maar al te goed, dat het waarheid was. Een zwijgen van den kanselier was het vreeselijk antwoord op mijne vraag. Hij raadde mij aan, dat ik wat rust zou nemen; ik kon het niet eens beproeven. „Wacht dan toch den consul af"; — het was mij niet mogelijk... De kanselier wilde mij niet laten gaan. Ten laatste liet hij een rijtuig komen; men reed mij naar den zeekant, eene sloep bracht mij aan boord. De geneesheer, die mijne ontsteltenis dadelijk bemerkte, kwam mij tegemoet, om te vernemen, wat er gebeurd was. Toen ik echter zijne tusschenkomst verzocht om de vreeselijke tijding aan mijn reisgenoot mede te deelen, verklaarde hij, dat die mededeeling niet geschieden mocht: „zij zou, voegde hij er bij, uwen vriend noodlottig zijn; bij eenige buitengewone aandoening toch wordt ook zijn toestand al spoedig gevaarlijk. Zoodra het zonder gevaar geschieden kan, zal ik u behulpzaam zijn". — „Maar hoe zal ik dat voor hem kunnen geheim houden! dat is niet mogelijk." — „Uw vriend is te ziek om iets van uwe ontsteltenis te bemerken, gij kunt het gemakkelijk."

„Ik vond hem inderdaad in zulk een toestand, dat ik, hoe verward ook zelf, alles voor hem verbergen konde: hij meende, dat de heer Van Gent om eenige ongesteldheid de stad niet bezocht had, en dat zijne brieven daardoor waren verloren geraakt. Een paar uren later kwam de zieke een weinig tot rust; en ik ging met het vreeselijk geheim in het hart naar boven: nu eens bad ik, dan weder waren mijne gedachten geheel verdwaald. Toen 's avonds ten zes ure de tijd van het diner gekomen was, noodzaakte de dokter mij daaraan deel te nemen en trachtte hij eenige afleiding aan mijne gedachten te geven. Hij bleef bij mij, ook nadat het diner was geëindigd, en voor dat ik mij te rusten legde, gaf hij mij tenminste de verzekering, dat de toestand van mijn vriend pastoor Van Leeuwen een gunstigen keer genomen had.

„In weerwil van den storm begaf ik mij naar het dek, want het was eene behoefte voor mij om alleen te zijn. Toen ik daar nederzat, en mij die plaatsen voor den geest kwamen, waar wij vereenigd zoo dikwijls gebeden, geweend, onze ziel uitgestort hadden, verweet ik mij zelven, dat ik niet aan den overledene had wederstaan, toen hij uit mijn dagboek wegvaagde al wat mij, als getuige zijner godsvrucht, nu en dan uit het hart gevloeid was. Ik zal er weder gaan bijvoegen, zeide ik, wat zijne hand heeft weggenomen. Zoodra ik dit gedaan had, las en herlas ik ik de dierbare regels. O ja, zóó hebben wij hem van nabij aanschouwd... zóó stichtte hij ons... Ik meende hem nog te zien, alsof hij niet van ons was weggegaan. Zijn beeld rees zoo levend voor mijnen geest, dat ik geheel verdwaald het boek uit mijne bevende hand vallen liet. Toen ik het eenige oogenblikken later weder opnam, vaagde ik zelf wederom weg, wat ik geschreven had, mijn hart zeide mij luid: zijn wensch moet geëerbiedigd worden. Laat God alleen het loon zijn van de goede werken, die hij verricht heeft...

„Het weder werd de volgende dagen altijd ruwer; als nu en dan de wind een weinig scheen te willen bedaren, stak hij een

oogenblik later met nieuwe hevigheid op. Het was voor de meeste passagiers een moeilijke overtocht: iederen morgen wekte ons het gekerm der zieken; zelfs de bemanning der boot bleef van de zeeziekte niet gespaard.

„Zondag 18 December tegen den avond werd Malta bereikt. De boot zou niet langer vertoeven dan noodig was om de brieven te ontvangen en steenkolen in te nemen; aan den wal gaan konden wij niet. Mijn reisgenoot, altijd onbewust van hetgeen er gebeurd was, deed mij het voorstel om iemand naar den wal te zenden, of er ook eenig bericht te vernemen was over den toestand van de passagiers der vorige dienstboot; ik moest er in toestemmen. Toen hij mij met vreugde kwam verhalen, dat de boot met „alles wel" was gepasseerd, en dus onze vriend ongetwijfeld eene goede reis gemaakt had, moest ik mij verwijderen. Ik was mijne ontsteltenis niet meester en begaf mij naar de kabine.

„Drie dagen later bevond ik mij weder in onze hut. Mijn vriend meende, dat ik ongesteld was, en wilde mij opbeuren met het bericht, dat wij den volgenden dag te Marseille zouden aankomen. Hij wist helaas niet, welk verschrikkelijk woord mij sedert den morgen op de lippen zweefde! Zijne vreugde deed de woorden in mijnen mond wegsterven; ik kon het geheim niet openbaren, dat ik tot hiertoe met zooveel inspanning bewaard had. Maar toen ik hem hoorde spreken van brieven, die wij te Marseille vinden moesten, van wederzien..... toen ontvlood mijne borst een diepe zucht. „Wat is er", vroeg mijn vriend, terwijl hij mij bevend aanschouwde. Ik weet niet, wat ik hem antwoordde in dit oogenblik: ik sprak van vrees, ... van ziekte, en stamelde den naam van onzen dierbaren vriend. „Ach, zeide hij, wat verbergt gij mij? was zijne ziekte dan zoo ernstig?".... Toen ik het hoofd zonder te kunnen spreken nederboog, viel eensklaps de sluier van zijne oogen weg. „O God, riep hij uit, hij zal dan zeker gestorven zijn!" Het verpletterend antwoord

voltooien kon ik niet. Mijn vriend stond als versteend. De lang verkropte smart barstte eindelijk bij mij in een vloed van tranen los. Het was een smarttooneel, waarbij het gebed alleen ons eenige vertroosting kon bieden. De geneesheer wilde volstrekt, dat mijn vriend de kabine verlaten en vervolgens op het dek blijven zoude; ik bleef in de kabine. De avond vereenigde ons in het gebed voor den diepbetreurden vriend, den man van geloof. Voorzeker ook hij bad weder met ons voor hen, die hem zoo nauw aan het hart lagen, en wier naam we op zijn verzoek zoo dikwijls in het vereenigd gebed hadden uitgesproken op Golgotha."

Over Parijs bereikten de beide overgeblevenen het vaderland, en binnen weinige dagen was de pastoor van Scheveningen in zijne parochie weêrgekeerd, en hief in zijne kerk het *Te Deum* aan.

IV.

Eene liefelijke bloem had pastoor Snickers in zijn hart uit het Heilige Land, uit Bethlehem, medegebracht: de gedachte, om dáár, evenals de H. Hiëronymus vijftien eeuwen vroeger, den avond zijns levens door te brengen en er te sterven. Het is hierop, dat de woorden van zijne *Pelgrimsreize* duiden: „Of de wenschen, bij het verlaten van Bethlehem in ons hart gerezen, nog in vervulling kunnen komen, weten wij niet; doch wij vleiden ons gaarne met de gedachte, dat op het afscheid wellicht in later tijd nog een wederzien kon volgen....."

Hoe warm hij deze gedachte ook koesterde, hoe standvastig hij haar ook vasthield, de omstandigheden verhinderden hare verwerkelijking. Hij was nu 45 jaar geworden, en het hooge kerkelijke gezag riep hem tot telkens belangrijker bedieningen, eerst tot regent van Hageveld. Met volle bereidwilligheid, maar niet zonder leedwezen, zeide hij vaarwel aan zijne geliefde parochie van Scheveningen. De toenmalige regent, later bisschop van

Breda, Mgr. Van Beek, was benoemd tot pastoor van Haarlem en vicaris-generaal van den bisschop. Aldus zag Hageveld den Jerusalemschen pelgrim in het najaar van 1861 binnen hare muren; hij werd kort daarna benoemd tot kanunnik van het kathedraal kapittel van Haarlem, en bleef te Hageveld zeven en een half jaar.

Reeds in 1862 werd ik als leeraar aan Hageveld verbonden, in het begin van October kwam ik er als nieuwgewijd priester aan, en zag toen mijn regent voor het eerst. Zes en een half jaar heb ik er met hem in zijne onmiddellijke nabijheid doorgebracht, onder hetzelfde dak gehuisvest, aan dezelfde tafel middagmalende. En hoe vaak zat ik, gedurende de lange winteravonden, op zijn kamer, mij verheugende in de onuitsprekelijke goedheid van zijn hart, in de hooge zielskracht van zijn karakter! Nooit zal ik die avonden vergeten. Want wel toonde hij zich in volle gezelschappen weinig spraakzaam, maar wanneer men met hem alléén, of met weinigen tezamen was, kon hij uren achtereen in het gesprek blijven, altijd over belangrijke of meer dan alledaagsche onderwerpen. Men moest hem als een geheel buitengewoon mensch bewonderen, men kon niet anders. En aan die bewondering paarde zich eerbiedige liefde, want de adel van zijn karakter, de rijkdom van zijn gemoed, de kiesche teederheid van zijn gevoel, dit alles, dat zich aan het openbare licht wilde onttrekken, kwam dan als vanzelf te voorschijn. Ik moet erkennen, dat hij al de jaren, welke ik met hem in Hageveld doorbracht, en hoe meer ik hen leerde kennen, in mijne schatting hooger en hooger is gerezen. Daarbij bezat hij, bij zijne groote geestesgaven eene zeer uitgebreide belezenheid, die weinig is vermoed, omdat hij ze weinig kenbaar maakte, en niet slechts in theologie, maar evenzeer in geschiedenis, in staathuishoudkunde, in literatuur, in sociale wetenschappen. Hij had bijvoorbeeld al de werken van Proudhon, den socialist, gelezen, en wie dacht er in deze dagen ten onzent aan socialisme? Wat een ander, zelfs onder de besten,

niet kende of over het hoofd zag, hij had het met zijn doordringenden geest bestudeerd en in zich opgenomen, er de toekomst van voorzien.

Toen ik het voor mij onschatbare voorrecht had, hem te leeren kennen, was hij met vollen ijver bezig aan het nazien van den druk zijner *Pelgrimsreize*, nu volschreven. Dit boek verscheen in 1863, en wekte de geestdrift van het Nederlandsche katholieke publiek in zeer hooge mate, zoodat reeds spoedig eene nieuwe volks-uitgave noodig werd. Velen herinneren zich ongetwijfeld dat in zijn eenvoud zoo diep roerende en boeiende verhaal, vol geloof, vol vereering voor de heilige plaatsen geschreven, tegelijk een zoo heerlijk getuigenis van de theologische en historische bekwaamheid des schrijvers. Die bekwaamheid kwam ook later nog schitterend te voorschijn, in zijn opstel in ons tijdschrift over *De oude overlevering aangaande den Kalvarieheuvel en de jongste opgravingen te Jeruzalem* [1]), dat in 1867 het licht zag, en het recht heeft aldus te eindigen: „Voortaan zal de echtheid der heilige plaatsen bij onpartijdige geschied- en oudheidkundigen boven alle verdenking verheven moeten zijn".

Daarbij was de doorluchtige priester geen man van uitsluitend boekengeleerdheid. Allerminst. Wat toonde zich zijne weldadigheid onvermoeid en dikwijls vorstelijk! Niemand kan zeggen of uitrekenen, welke sommen gelds elk jaar werden besteed aan jeugdige kweekelingen des heiligdoms, wier familiën, in bezwarende omstandigheden geraakt, moeite hadden om hen hunne studiën te laten voortzetten. Het was van algemeene bekendheid. Doch ook andere menschen, die zijne hulp inriepen, vergat hij niet. Het spreekt van zelf, dat men hem, door het voorwendsel van behoefte, somtijds bedroog. Hij wist dit en antwoordde met innemende goedheid: „Het is beter, dat ik tienmaal word mis-

---

[1]) *De Katholiek*, Dl. LII, bl. 421—455. Het kaartje bij dit artikel is van mijne hand.

leid, dan dat éénmaal een werkelijk behoeftige ongeholpen zou moeten weggaan".

En welke bewonderenswaardige kalmte, welke bezadigdheid, welke matiging in het uitoefenen van zijn gezag! Het scheen, dat hij nooit beval, en toch geschiedde alles naar zijn verlangen. Wonderbare uitwerking der deugd van geduld. Hij heeft mij getuigd, dat het hem nooit moeilijk was gevallen zelfs in den biechtstoel zijn geduld te bewaren, behalve..... wanneer een man zijn vrouw *sloeg*. Algemeen was de vereering, die men hem toedroeg, van alle kanten, vooral van zijne medebroeders in het priesterschap. Dit bleek zeer duidelijk bij zijn zilveren feest, in Hageveld gevierd. De meesten van hen, die aanwezig waren bij dezen hoogen gedenkdag, bijna 30 jaar geleden, zijn ongetwijfeld reeds opgeroepen naar den Hemel, maar wie nog leven kunnen het verhalen.

Toen in 1869 Mgr. Van Kints, oud en verzwakt, afgeleefd, de taak die hem te zwaar viel had nedergelegd, werd regent Snickers, de hooggeëerde president van het seminarie te Warmond, en verliet Hageveld. Vier en een half jaar daarna besteeg Mgr. Van Beek den bisschoppelijken zetel van Breda, en in diens plaats werd hij vicaris-generaal van den bisschop van Haarlem. Zoo ging zijn zegenrijk leven altijd door, ten dienste der Kerk, en ten heil van allen, met wie hij in aanraking kwam, niet het minste van de jeugdige levieten des heiligdoms. Gedurende de 15 jaren, die hij aan het hoofd onzer seminariën doorbracht, werden tallooze priesters door zijne onmiddellijke leiding en vaderlijke toespraken tot sieraden onzer kerk gevormd.

Ofschoon hij van Hageveld naar Warmond was overgeplaatst, mocht ik mij met vertrouwen tot hem blijven wenden, en zijn raad inroepen bij gewichtige aangelegenheden, en dit bleef aldus voortgaan, toen de hooge bediening van vicaris-generaal op zijne schouders rustte. Ik had mij voorgenomen, de studiën te leiden

der Zusters Ursulinen van het klooster Jerusalem te Venray. Zij wilden zich voorbereiden tot het verkrijgen der groote akte B, als leeraressen van het Middelbaar Onderwijs, eene groote zaak, die tot nog toe, gelijk nù nog, voor religieuzen ongehoord was. In alles gaf hij mij raad, en zeer zeker is aan hem, gelijk mede aan Mgr. Paredis van Roermond, de luisterrijke uitslag dezer examens te danken. Nog levendig herinner ik mij de vreugde van zijn gelaat, toen hij mij na den uitslag, die zoo wonderbaar schitterend was, toevoegde: „Nú kan ik u gelukwenschen!" met eene hartelijkheid, alsof hem-zelf een groot geluk ten deel was gevallen.

V.

Den 1en Januari 1877 overleed Mgr. Wilmer, bisschop van Haarlem, in zijne zetelstad. Ofschoon lang ongesteld geweest, stierf hij nog geheel onverwacht. Het was avond. Naar gewoonte had zich eene deputatie van het seminarie naar hun opperherder begeven, om hem de plechtige gelukwenschen van Nieuwjaar over te brengen, en de bisschop bevond zich in hun midden, schijnbaar in welstand. Daar wordt het *Angelus* geluid, gelijk dit altijd in de bisschoppelijke woning pleegt te geschieden, en hij bad, van zijn stoel opstaande en geknield,dit gebed nog mede. En terstond daarna zinkt hij achterover, — en is overleden. Nooit vergeet ik dat oogenblik, maar ook nooit vergeet ik de aandoenlijke zorgen, waarmede president Snickers hem omringde. Een zoon kon voor zijn vereerden vader onmogelijk meer eerbiedige teederheid aan den dag leggen.

Deze indrukwekkende gebeurtenis bracht eene groote verandering teweeg in de uiterlijke levensomstandigheden van den president. Reeds twee dagen daarna werd hij door het kapittel tot vicaris-kapitulaar benoemd, zoodat het bestuur des bisdoms op hem rustte. Toen reeds begon een algemeene wensch zich

te openbaren, telkens al luider en luider uitgesproken: president Snickers moet onze bisschop worden; hij is de aangewezen man. Men hoorde geen anderen naam. Zoo ooit de spreuk waarheid is geworden, dan is dit hier geschied: *Vox populi, vox Dei.*

En toch duurde het nog bijna vijf maanden, eer hij benoemd werd. Hoe kwam dit? Omdat hij alle pogingen aanwendde, ten einde aan de hooge, maar zwaarwichtige bediening te ontkomen. Doch dit hielp niet. Den 25en Juni werd hij in het consistorie gepreconiseerd tot bisschop van Haarlem; de eerste tijding zijner benoeming kwam in het vaderland door een telegram van Mgr. Schaepman, den aartsbisschop, die te Rome vertoefde, de pauselijke breve verscheen zes dagen later. Men zegt, dat president Snickers in dit oogenblik losbarstte in een vloed van tranen.....

De pelgrim van vóór achttien jaar had Jerusalem niet vergeten: dit bleek, toen hij zijn wapenschild koos. De bisschoppen plegen namelijk sinds de veertiende eeuw, als prinsen der Kerk, een wapen te voeren, en hij dekte het aloude wapen des bisdoms van Haarlem, een kruis van keel op zilveren veld, met het roemruchte schild, waarvoor zelfs de wetten der heraldiek, geen kleur op kleur, noch metaal op metaal, eene éénige uitzondering rechtvaardigden, het koninklijke gouden kruis van Jerusalem, evenzeer op zilveren veld. En daaronder schreef hij het devies uit Isidorus van Sevilla: „*Laboris, non honoris*: Niet de eer, maar den arbeid" [1]). Is het gewaagd te vermoeden, dat de herinnering aan deze spreuk bij hem ontstaan was, twee of drie jaren vroeger, toen Mgr. Borret zijn gedenkblad over Mgr. Pluym schreef?[2])

---

[1]) *Episcopus nomen est laboris, non honoris,* uit de verhandeling van den H. Isidorus *De ecclesiasticis officiis.*

[2]) *De Katholiek,* Dl. LXVII (1875).

Het devies verkondigde eene luisterrijke waarheid, eene profetie.

De plechtigheid der bisschopswijding had plaats in de kapel van het seminarie te Warmond, en werd verricht door den opperherder der Nederlandsche kerk, Mgr. Schaepman, bijgestaan door den hoogwaardigen aartsbisschop van Attalia, oud-apostolisch vicaris van Batavia, Mgr. Vrancken, en door Mgr. van Beek, bisschop van Breda. Op dien dag werd de doorluchtige nieuwgewijde met deze versregels begroet:

O vader Willibrord, gezeten hoog in glorie,
Wij danken u dit uur. Nu jubelt uwe Kerk
Met Adelbert, Jeroon en Bavo in victorie
Den zang der zegepraal, die stijgt na 't heilig werk,
De hemel straalt en juicht met onze harten mede,
Sinte Ursels Bruidenstoet vlecht bloemen, krans bij krans.
Het Wondersakrament in Aemstels Heilge Stede
Gehuldigd en gevierd, schiet vonkelenden glans
Aanbeden door het bloed der Brielsche Martelhelden.
Al hooger golft de psalm, nu verre dan nabij;
Er bruist een levensstroom door levendige velden
En rolt de heemlen door: O God, U loven wij.

O God, U loven wij. Wij hebben lang gebeden,
Eén dierbren naam in 't hart, voor Haarlems Bisschopsstaf.
Jerusalem, Stad Gods, ge aanschouwdet zijne schreden,
Gij zaagt het, hoe zijn mond gekust heeft Christus' graf.
Voor 't oog van onzen geest steeg hij ten hoogen zetel
Met mijter, staf en ring en gouden mantelslot
Gesierd. Ons bidden klonk niet ijdel of vermetel:
Triomf! Uit aller ziel sprak hier de stem van God.

* * *

U onze liefde en trouw! U onze zielsvereering
Bij al de liefde, die veel jaren tot u ging!
U alle schatten Gods in eindlooze vermeering,
U, Bisschop van ons hart, geluk en zegening!

Deze woorden bevatten geene overdrijving. Het geheele bisdom Haarlem stemde er meê in, en het meesterlijke opstel van Borret *Onze bisschop* in *De Katholiek* was eene der uitingen, waarin de geestdrift zich lucht gaf.

De zangen waren verstomd, de wierookwolken weggedreven, toen richtte de nieuwe opperherder het woord, zijn eerste hoogepriesterlijk woord aan zijne talrijke en uitgestrekte kudde van Texel en Vlieland tot aan de monden der Schelde. Voorwaar, een schrijven van roerenden eenvoud en allerhartelijkste genegenheid. „Zoo zie ik mij dan van nu af door de heiligste banden aan Haarlems Kerk verbonden. Mijn leven behoort thans aan haar. Voor haar waken en strijden, gelijk de goede herder waakt en strijdt voor de schapen, die hem toebehooren, dat is de verhevene taak, die ik blijmoedig op mij heb genomen, omdat ik vertrouwen mag, dat ze mij, in weerwil mijner onwaardigheid, door God werd gegeven. Zal ik u daarom verbergen, met welke bezorgdheid ik die gewichtige bediening heb aanvaard? Neen, dit is niet geoorloofd. Wanneer ik denk aan de twee apostolische mannen, die sedert de herstelling der bisschoppelijke hiërarchie in ons vaderland den zetel van Haarlem hebben bekleed, wanneer ik hen, voor wie geen arbeid te zwaar, geen opoffering te groot was, bij al hun ijver en tot het einde toe met een heilige vrees heb vervuld gezien voor den last der verantwoording, dan moet ik wel diep gevoelen wat mij op de zwakke schouderen gelegd wordt...

„Wij voor ons, wij vangen nu met moed en vertrouwen voor u de heilige bediening aan. De last mag zwaar zijn, er mogen dagen komen van lijden en beproeving, maar wat ook de beschikking zijn moge van Gods Voorzienigheid, mijne liefde voor u zal niet wankelen, niet verflauwen. Dat woord heb ik gesproken tot God, toen ik, voor het heilig altaar nedergeknield, door de oplegging der handen de uwe geworden ben, dat woord zal Hij mij helpen volbrengen, die ons zoo nauw heeft vereenigd."

VI.

Nu begon het derde tijdperk zijns levens, dat van zijn bisschoppelijk bestuur. Het eerste was gewijd geweest aan de zielezorg in strikten zin en had meer dan 20 jaar geduurd, het tweede, van 16 jaar, aan de opleiding der jeugdige geestelijkheid; dit derde zou zeventien en een half jaar duren. Zal ik het in zijne hooge eigenaardigheid trachten te schetsen? Ik gevoel er mij in geenen deele toe in staat. Het is de taak van den toekomstigen geschiedschrijver der Nederlandsche kerk. Laat mij alleen zeggen, dat zijn bestuur volkomen beantwoordde aan de luisterrijke verwachting, die er algemeen van was opgevat. Gedurende de zes jaren, die hij aan het hoofd des bisdoms Haarlem stond, verwierf hij zich de liefde en vereering van allen in zeer hooge mate; toen de benoeming tot aartsbisschop van Utrecht hem noodzaakte, Haarlem voor altijd te verlaten, bood de geestelijkheid van dit bisdom hem, als laatst aandenken en blijk van erkentenis en waardeering, een kostbaar bisschopsborstkruis aan, van goud en edelsteenen, en kunstrijken vorm.

Met waardigen, heiligen moed bracht de negen-en-zestigjarige het offer, dat Gods Voorzienigheid van hem eischte, en vertrok naar Utrecht. Uit eene landstreek, waar hij van zijne vroege jeugd af alles kende, personen, plaatsen en omstandigheden, vertrok hij naar een voor hem geheel nieuw en onbekend bisdom, maar de liefde Gods dreef hem. Hij stond nu op den hoogsten trap der Nederlandsche priesterschap, doch deze eer veranderde hem niet: hij ijverde veeleer voor den arbeid. *Laboris, non honoris.* De herinnering aan het Heilige Land en Jerusalem was nog altijd levende in zijn hart: datzelfde wapen, het gouden kruis op zilveren grond, dekte voortaan het schild van het aartsbisdom Utrecht.

Met frisschen en als jeugdigen ijver en werkkracht ging hij

aan den arbeid. De meeste parochiën van het uitgestrekte aartsbisdom, dat zes provinciën van ons land omvat, werden door hem persoonlijk bezocht; met eigen oogen wilde hij zich van den toestand overtuigen. En zelfs daarbuiten voerde hem eene heilige belangstelling. In 1886 toog hij met geheel zijn hoogwaardig kapittel in plechtigen optocht naar het verre Susteren, om daar de overblijfselen te vereeren zijner beide heilige voorgangers op den doorluchtigen zetel van St. Willibrord, de HH. Gregorius en Albricus, die daar waren gestorven en begraven. Talrijk zijn de Heiligen, die op den bisschopsstoel van Utrecht hebben gezeteld: zij behoefden hunne oogen niet neder te slaan over dezen tot nu toe laatsten nazaat, want hij toonde zich een waardig volgeling. De geestelijkheid van het aartsbisdom leerde weldra haar opperherder kennen, en het was roerend, te zien hoe hij al spoedig aller harten won. Een der blijken hiervan is het groote en prachtige aartsbisschoppelijke vóórdraag-kruis, op zijn feest. En zoo is hij het verreweg grootste deel van Nederland doorgegaan, overal wijdende en zegenende. Men zegt, dat er in de geheele katholieke wereld geen bisschop was, die zoovele kerken had gededicеerd. Aan zes bisschoppen heeft hij met de handenoplegging de opperherderlijke wijding toegediend. Was er nog hooger waardigheid, dan die van aartsbisschop van Utrecht en metropolitaan, voor hem bestemd? Ik weet het niet. Men heeft mij verzekerd, dat hem meer dan eens het purper der kardinalen was aangeboden; hij meende, zegt men, dat dit voor de belangen der kerk van Nederland toen niet bevorderlijk zou zijn.

Voorzichtigheid, vastberadenheid, een uitstekend praktische zin; gepaard met de beminnelijkste goedheid en eene hoog waardige vroomheid, teederheid van gevoel, als van eene vrouw, dat bleven tot het einde de hoofdtrekken van zijn karakter. Het Horatiaansche *Justum ac tenacem propositi virum* kwam vanzelf door den geest spelen, wanneer men zijne wijze van handelen beschouwde.

Wie met eene gewichtige zaak tot hem kwam, kon zeker zijn, zich nieuwe gezichtspunten te zien openen, waaraan door anderen niet was gedacht. En tot het einde van zijn leven bleef Jerusalem en het Heilige Land krachtig in zijne herinnering. Nog in zijn laatste levensjaren had hij briefwisseling met Mgr. Benoni, den overste van don Bosco's jongensweeshuis in Bethlehem.

Het laatst officieerde de beminde bisschop plechtig op het Mirakelfeest te Amsterdam, den tweeden dag van het oktaaf, 14 Maart. Afgemat door den last der jaren en der zorgen, bijna uitgeput, droeg hij het Hoogwaardig Sacrament met eigen handen de Heilige Stede van het Begijnhof rond. Hij bezweek bijna onder den Goddelijken Last: dit werd met ontroering en geheimzinnige stichting door de aanbiddende schare opgemerkt. En nu moest weinige dagen daarna nog eene bisschops-consecratie volgen, eene wijding, die hij zelf meende te verrichten en waarvoor hij misschien nog meer belangstelling gevoelde, dan voor ooit eene wijding vroeger. Het was die van Mgr. van de Wetering, benoemd bisschop van Gaza, zijn beminden leerling en vriend, die hem op zoo hoogen leeftijd behulpzaam zou wezen in het uitoefenen der bisschoppelijke werkzaamheid. Helaas, het mocht niet zoo zijn. Den 24en Maart, zondag *Laetare*, zou de plechtigheid geschieden. Uitdrukkelijk had zijn geneesheer hem vermaand, dat hij zich niet moest laten afbrengen van zijn voornemen, om zelf deze wijding te doen, maar toen het oogenblik kwam, gevoelde hij zich de kracht ontbreken. Zij werd verricht door Mgr. Bottemanne.

En toen vertoonde zich voor de blikken der duizenden aanwezigen een zielroerend schouwspel, eenig in onze kerkgeschiedenis. Terwijl de hooge ceremonie bekroond werd met het zegepralende *Te Deum*, terwijl de nieuwgewijde bisschop van Gaza door de majestueuze, volle kerk werd geleid, om overal zijne eerste opperherderlijke zegening uit te spreken, terwijl hij op het suppe-

daneum des altaars zetelde met mijter en staf, hij alleen, en allen rondom hem ter huldiging waren opgestaan en de triomfeerende tonen in geestdrift elkander opvolgende door de hooge gewelven golfden, zat de aartsbisschop, krachteloos en afgeleefd, eenzaam, in het presbyterium binnen de communiebank, gekleed in eene roket, waarover men een mantel had geslagen, zooals onze priesters 's winters dragen. Hemel, welk een hartbrekend tafereel!

Donderdags daarna bezocht ik hem, voor het laatst. Het was de dag, waarop hem in den namiddag de heilige sacramenten der stervenden zouden worden toegediend. Hij was vriendelijk en minzaam als altijd, en zat in zijn leuningstoel, geheel gekleed, met het bisschopskruis op zijne borst. Naast hem op de tafel, lag de rozekrans, het teeken zijner vereering van Maria. Aan den muur viel mijn oog op een groot portret van pastoor Van Leeuwen, zijn vroegeren medepelgrim naar Jerusalem . . .

Nog een paar dagen leefde de hooge lijder. Hij bleef tot het laatste oogenblik in vol bewustzijn. Toen kwam de dood, in den nacht tusschen 2 en 3 April.

* * *

Almachtige, eeuwige, algoede God, wij danken U. In den tijd vóór de Hemelvaart van uwen Zoon heeft Hij ons beloofd, met ons te zullen blijven tot aan de voleinding der eeuwen. Deze belofte zien wij in vervulling gaan, dag aan dag. Wij danken U voor uwen priester en bisschop, dien Gij in ons midden deedt opstaan, om onze voorganger en veldheer te zijn in den heiligen strijd. Doe ons zijne kloeke schreden volgen, en met volle geestkracht en toewijding leven voor onze dierbare Moeder, de Kerk van Nederland.

Hageveld, 22 Mei 1895. J. A. DE RIJK, PR.

BOEKBEOORDEELING.

Theologie en Wetenschap, door Dr. Karl August Specht. Naar het Hoogduitsch. Amsterdam, Wilms en Cie z. j.

Onder dien titel is den laatsten tijd een boek verschenen, dat tegen verwachting, naar het schijnt, hier en daar de eer der bespreking heeft ondervonden. Het is van de hand van Dr. Specht, een der ijverigste vrijdenkers van Duitschland, en werd een hollandsche vertaling waardig gekeurd. De strekking is te laten zien, hoe de leeringen van theologie en christelijke wijsbegeerte in strijd zijn met de uitspraken der moderne wetenschap. Onder wetenschap worden dan hier — dat spreekt van zelf — de natuurwetenschappen verstaan, en het zou den schrijver wel zijn gelukt zijn doel te bereiken, als er slechts een dubbele voorwaarde was vervuld. Voorcerst zou hetgeen hier als wetenschap gegeven wordt inderdaad de uitspraak der ware wetenschap moeten zijn, terwijl van den anderen kant, wat hij van theologische leeringen ten beste geeft, althans wat de hoofdzaak betreft, de leering der theologen en christelijke wijsgeeren diende terug te geven. Aan geen van beide echter heeft de schrijver in de verste verte voldaan, zooals uit het vervolg overvloedig blijken zal.

Het is ondoenlijk alle verkeerde opvattingen van den schrijver te bestrijden. Daartoe zouden verscheidene boekdeelen noodig zijn. Als het daarom al niet van zelf sprak, dan zouden toch de volgende woorden van den vertaler ons noodzaken ons bij de groote punten te bepalen: „De kern, de hoofdzaak van dit boek is niet weerleggen, en als dit geschrift de eer der bespreking ondervindt, dan zullen de aanvallen ook gericht worden tegen zaken van ondergeschikt belang, tegen den vorm, tegen enkele uitdrukkingen enz. om de aandacht af te leiden. Wij maken daarop bij voorbaat opmerkzaam".

De inleiding van Dr. Specht moeten wij aldus noodzakelijk voor-

bijgaan. Goddank ook! Want het is een aaneenschakeling van onbekookte aanvallen, verkeerde voorstellingen en scheldwoorden, die alleen dit bijzonders voor ons hebben kunnen, dat zij een merkwaardige verwantschap vertoonen met uitdrukkingen, die men somtijds op de straat als toegift op een wolvenblik vernemen kan.

Het eigenlijke werk begint met een hoofdstuk, dat den schrikwekkenden titel draagt: *Bestorming van den theologischen hemel.* Stel u echter gerust, zelfs gij, meest schuchtere aller theologen. Het is niet eens noodig u te wapenen tegen den beraamden aanval. Alleen hebt ge sterk ontwikkelde lachspieren noodig om den storm van vroolijkheid, die u zal overvallen, zonder schade te kunnen doorstaan. Laat u maar eerst de hemel, waartegen hij stormloopt, door uw bestrijder beschreven worden, en gij zult zien, dat de vijand niet eens weet, waar uw veste gelegen is. „Onze planeet — aldus de beschrijving van den zoogenaamden theologischen hemel — de aarde, was het vaste middenpunt der wereld. Het gewelf des hemels, het firmament stond vast op de aarde en boven dat kristallen, met gouden en zilveren sterren bezaaide gewelf, was de zetel der goden of van den eenigen God, die van bovenaf de wereld, namelijk de aarde regeerde, naar zijn welgevallen op- en afsteeg, in de avondkoelte wandelde door het paradijs, soms omgang had met menschen enz. Hemel en aarde waren scherpe tegenstellingen: de hemel, de aangename woonplaats der goden, de aarde een vreugdeloos jammerdal der menschen, de hemel de bron van licht, de aarde de plaats der duisternis, de hemel het rijk der zaligheid en de aarde de plaats des onheils. Onder de aarde stelde men zich de onderwereld of hel voor, waarin ook Jezus na zijn dood zou zijn neergedaald." Eenigermate echter zijn wij in het oog van den vrijdenker toch vooruitgegaan, omdat wij tegenwoordig, volgens Dr. Specht, bij ons begrip van den hemel het stelsel van Ptolomeus aanhangen, waarin „de aarde het middenpunt was van de wereld, waarom in 24 uren de 7 planeten zich in de volgende orde bewogen: Maan, Merkurius, Venus, Zon, Mars, Jupiter, Saturnus. Hoe gebrekkig dit stelsel was, het werd vastgehouden en wordt den kinderen nog veelal geleerd bij het godsdienstig onderwijs"!

Waar zou toch wel de geleerde vrijdenker dit vermakelijk poespas vandaan gehaald hebben. Ik denk, dat hij het gehoord heeft van de gelijke of gelijksoortige wezens, die zijn wetenschap reeds met

zekerheid als de bewoners van andere planeten heeft leeren kennen. Hier op aarde althans heeft de christelijke theologie van zulk een hemel nimmer iets vernomen. Reeds als kind hebben wij geleerd, dat de hemel is overal, waar wij God van aanschijn tot aanschijn zullen aanschouwen. Wat het stelsel der hemellichamen daarmede te maken heeft, zal wel geen theoloog begrijpen, ja meenen, dat geen enkel der tot dusver uitgedachte wereldstelsels eenigen invloed op die leer kan uitoefenen.

Met den theologischen hemel der vrijdenkers heeft men gemakkelijk spel. Er was waarlijk geen bestorming noodig om dien omver te loopen. Niettemin worden Copernikus, Kepler, Galilëi en Newton erbij gehaald, hun geschiedenis, vooral natuurlijk die van Galilëi (maar hoe!), in het kort medegedeeld, en aangegeven, hoe zij ieder voor zich hebben bijgedragen om de kennis, die wij thans van het wereldstelsel hebben, te grondvesten. Daarmede is dan zeer natuurlijk de hemel, die uit de phantasie der vrijdenkers ontsproot, tot den grond toe afgebroken. Jammer voor hen, dat het een overwinning is in een strijd als van don Quichotte, toen hij vocht tegen windmolens. Merkwaardig, niet waar, dat de vier „groote hervormers", die den theologischen hemel zoogenaamd hebben afgebroken, standvastig in hun geloof aan dien hemel hebben volhard. Het eenige verschil is maar dit, dat zij wisten, wat de ware theologische hemel was, en de vrijdenker Dr. Specht er niet het minste begrip van heeft. Verder ontbreekt er niets aan.

Ziehier verder nog eenige doodelijke slagen aan onzen hemel toegebracht. De schrijver doet heel wat moeite om zijn lezers aan het verstand te brengen, hoe ontzaggelijk ver de verschillende hemellichamen van onze aarde zijn verwijderd, en rekent telkens nauwkeurig uit, hoe lang een sneltrein enz. er over doen zou om een der zelfs dichtsbijgelegene planeten te bereiken. Alles om te bewijzen, dat het een hersenschim moet wezen te meenen, een hemel, die zoover afligt, ooit te kunnen bereiken. In hetzelfde kader past het volgende. Met den sterksten kijker heeft men nog nooit den bewusten hemel kunnen zien. Toch hebben wij aldus zonnen en zonnestelsels ontdekt, die millioenen en millioenen mijlen van ons verwijderd zijn. „En nicttegenstaande dat alles heeft men nergens het einde van het heelal kunnen zien of ontdekken, of ergens aannemen een plaats, die voor den boven de sterren zijnden hemel des geloofs

kan gelden". Als de „denktrage" theoloog den geleerden vrijdenker een raad mocht geven, dan zou het wezen om den kijker stilletjes te laten rusten en een catechismus open te slaan. Dan zou het spoedig blijken, dat iemand, die zich niet belachelijk wil maken, allereerst de leer moet kennen, die hij bestrijdt. Curieus nog is het volgende, dat tegelijk de diepte der vrijdenkerswetenschap teekent. Onze uitdrukking „*daarboven* in den hemel" doet den schrijver triomfantelijk van onze tegenvoeters gewagen, die ook, als zij bidden, de oogen naar boven opslaan, en dan van zelf juist den anderen kant als wij, bewoners van het noordelijk halfrond, uitkijken!

Wij zullen het hierbij laten; gij begrijpt lezer, wat een onmogelijke en dwaze vooronderstellingen er op zulk eene voorstelling van den hemel, die kant nog wal raakt, kunnen worden opgebouwd. Zoodra de vrijdenkers zich de moeite zullen getroosten de ware uitspraken des geloofs te zoeken, zullen wij hen kunnen wachten voor een ernstigen strijd. Voorloopig kunnen wij ons er mede tevreden stellen om de aan niets gebondene phantasie van het vrijdenkers genie te lachen. Treurig alleen is het, dat er onder die verlichten schijnen te zijn, die zulken onzin voor waarheid slikken.

Het tweede hoofdstuk is getiteld *De Stof*. Daarin vindt men het meest platte materialisme verkondigd o. a. in de volgende woorden: „De wetenschap leert tegenover de theologie, dat het heelal als zoodanig eeuwig is, en dat alles volgens onveranderlijke wetten gaat. Alleen de vorm der afzonderlijke dingen is veranderlijk. Één ding is er altijd geweest en zal er altijd zijn, namelijk de materie of stof". Zoo verkondigt men zonder blikken of blozen, tegen alle rede en ervaring in, de eeuwigheid van iets, wat men iederen dag als vergankelijk aanschouwt, terwijl men spot met den christen, wien men, als hij spreekt van den eeuwigen God, de vraag stelt, hoe hij dat zoo nauwkeurig weet, en of die opvatting niet steunt op loutere willekeur.

Hoe echter als wij de zeer rechtmatige vraag stellen: wat is dan toch wel die eeuwige stof? De materialisten onderscheiden nadrukkelijk de stof die eeuwig is, en de bestaansvormen (als die van hout, vuur, ook asch, plant, dier, mensch enz.), die allen vergankelijk zijn. Wie dan heeft ooit de eeuwige stof gezien of met de

zinnen waargenomen? Wij zien de dingen, wel is waar, al is het dan ook, onmiddellijk althans, door middel der toevallige uiterlijke hoedanigheden. Maar een stof, die een eigen en eeuwig bestaan heeft in de dingen, onderscheiden van al wat maar eenigszins tot „vorm" kan worden teruggebracht, wie der meest scherpzinnige natuurvorschers heeft die ooit zinnelijk waargenomen? Niettemin verkondigt de materialist, dat hij niets mag aannemen dan wat de ervaring, „de moeder van alle wetenschap", hem heeft getoond. Wie is er, die durft beweren, dat er stof zonder bestaans- of wezensvorm bestaanbaar is? Zelfs onder de meest verstokte materialisten zal dit wel niemand beproeven. De stof zonder den vorm wordt nergens als bestaande en in de werkelijkheid gevonden. Overal vinden wij, waar een werkelijk stoffelijk bestaan gevonden wordt, stof en vorm tot één werkelijk bestaand stoffelijk geheel, d. i. tot een stoffelijk lichaam, verbonden. Dat is de strenge les der ervaring. Van een stof, die eigen bestaan vertoont, en niet met den wezensvorm tot een lichaam is vereenigd, weet zij niets.

Hoe prachtig derhalve is een stelsel, dat alles tot tastbare stoffelijke werkelijkheid zal terugbrengen, en zelf op een afgetrokken denkbeeld is opgebouwd! Verbeeldt u dan verder die stof, die eeuwig is, d. w. z. een onveranderlijk bestaan heeft zonder begin en zonder einde, en niettemin *in haar bestaan* van de eindeloos veranderlijke vormen afhankelijk is, omdat zij alleen daarmede vereenigd tot werkelijkheid komen kan.

Fraaier nog is de eeuwige materie, die de niet-eeuwige vormen „uit haar zelve" voortbrengt, „en baart uit haren schoot". Dat het eeuwige zich met het niet-eeuwige vermengt, bevat reeds de grofste tegenspraak. Maar dat de eeuwige stof de eindeloos veranderlijke vormen uit zich zelve, uit haren schoot, als deelen van zich zelve voortbrengt, is wel de meest grootsche onzin, die men kan bedenken.

Het is al even dwaas als de eeuwige stof die, zoo zij er al ware, toch blijkbaar in den tijd zou bestaan, d. w. z. gedurende een reeks van oogenblikken, waarvan ieder het einde is van het voorgaande en het begin van het volgende. Dat is dus in goed Hollandsch een bestaan zonder begin en zonder einde, dat tegelijk een onafgebroken opeenvolging van begin en einde is.

„Een inhoudloos denken is geen denken, maar beuzelen", aldus

citeert de schrijver zelf uit Feuerbach. Ziehier dan de som van het vrije denken: een eeuwige stof, die nergens te vinden is, die blijkens de ervaring op zich zelve niet bestaat, maar alleen en uitsluitend met de eindeloos veranderlijke vormen tot één bestaan verbonden is: eene stof dus, die, op zich zelf niet bestaande, niettemin werkelijk en eeuwig zou bestaan. Is dit niet erger dan beuzelen?

Hoe waar daarentegen en hoezeer met de feiten der ervaring in overeenstemming blijkt die gesmade geloovige wijsbegeerte, die een zoo duidelijk onderscheid vaststelde tusschen materia prima en secunda. Ook zij besprak de stof als stof, d. i. afgescheiden van den wezensvorm, waarmede zij alleen tot werkelijk bestaan kan komen; maar alleen de stof, met den vorm tot één bestaan vereenigd en aldus met die vormen veranderlijk in het bestaan, vond zij in de werkelijkheid der dingen. Dat wijze onderscheid heeft men verwaarloosd, om zoo door den schijn misleid, het bestaan, dat aan stof en vorm gemeen was, in tweeën te scheuren, en een eeuwig leven toe te kennen aan hetgeen op zichzelf noch bestaat noch bestaan kan.

Argumenten om de eeuwigheid der stof te bewijzen geeft onze schrijver als het volgende, dat met de woorden van Von Humbolt wordt uitgedrukt: „Van een eigenlijk scheppen als een handeling, van een ontstaan, als het begin van het zijn tot het niet zijn, hebben wij geen begrip en geen ervaring, maar alleen van dat van het worden, al is dit ook maar een nieuwe toestand van hetgeen reeds bestaat". De ervaring immers leert onloochenbaar, zoo zeggen de materialisten, dat zelfs het geringste stofdeeltje onvernietigbaar is: „Wat geen einde heeft, kan geen begin hebben. Wat niet vernietigd kan worden, kan niet geschapen worden: de stof, de materie kan niet vernietigd worden: dus is zij ook niet geschapen; zij is zonder einde, dus ook zonder begin, dat is eeuwig". — Aldus de redeneering der materialisten.

Als wij nu de feiten der ervaring nauwkeurig beschouwen, dan zien wij, gelijk wij reeds boven zeiden, dat er nooit of nergens stof zonder vorm of vorm zonder stof in de werkelijkheid gevonden wordt. Beiden vereenigd vormen te zamen de reëele stoffelijke lichamen. Vernietigen is van het zijn tot het niet-zijn terug brengen. Voor het stoffelijk *zijn* nu zijn twee dingen, stof en vorm, noodig. Wie dus beide zonder meer zou kunnen scheiden, zou

werkelijk het lichaam hebben vernietigd. Veranderen daarentegen is aan een lichaam een ander soortelijk bestaan schenken, m. a. w. in plaats van den aanwezigen bestaansvorm een anderen in de plaats stellen. Bij die verandering echter kan men onmogelijk met de materialisten zeggen, dat de stof zijn oude bestaan behoudt, waaraan dan door den nieuwen vorm het een en ander zou worden toegevoegd. Immers daartoe ware het noodig, èn dat de stof een eigen afzonderlijk bestaan buiten den vorm bezat, èn dat er in ieder veranderd lichaam een dubbel bestaan — het oude van de stof, dat onveranderd is, en het nieuwe van den vorm — aanwezig was, hetgeen blijkbaar met alle ervaring in strijd is en alle begrip van lichaam, van de éénheid van ieder wezen, volkomen vernietigt. Zoo blijkt, hoe juist „het worden" der dingen, dat wij voortdurend waarnemen, alle begrip van eeuwigheid der stof van zelf uitsluit.

Verder kunnen wij vaststellen, niet als een nieuwe vondst der natuurwetenschappen, maar als een aloude door de christelijke wijsbegeerte erkende waarheid: dat geen natuurlijke kracht, ook wij menschen niet, het minste stofdeeltje in den vollen zin des woords vernietigen *kunnen;* alleen kunnen wij binnen beperkte grenzen verandering te weeg brengen. Bovendien zien wij, dat geen enkel stofdeeltje door een andere hoogere kracht werkelijk vernietigd wordt. Ziedaar met juistheid weergegeven, wat de ervaring ons leert.

Allen nu, ook de materialisten, geven toe, dat alleen de macht, die de stof waarlijk tot het niet kan terugbrengen, ook eenig en alleen in staat is, de stof uit het niet voort te brengen. Met recht dus besluit men, dat de mensch of welke natuurlijke kracht ook, die de stof niet *kan* vernietigen, haar ook niet *kan* scheppen.

Maar uit het feit, dat de stof in werkelijkheid niet door een andere macht vernietigd wordt, mag men dan alleen tot de volstrekte onvernietigbaarheid en dienvolgens tot het niet geschapen zijn en de eeuwigheid der stof besluiten, als men bewezen heeft, dat er geen andere macht is, die de stof kan vernietigen, al heeft zij het niet gedaan, zoover onze waarneming strekt. M. a. w. voor en aleer men tot zulk een besluit gerechtigd is moet het vast staan, dat de stof het zijn of bestaan van zich zelve en niet van een ander heeft. Want heeft de stof het bestaan niet van zich zelve, dan is zij ook in den voortduur van haar bestaan afhankelijk, *daar*

zij de reden van haar bestaan niet in zich zelve vindt. Dat zij dus ook een begin heeft gehad, is duidelijk.

De eeuwige stof nu der materialisten kan toch waarlijk het bestaan niet uit zich zelve hebben, daar zij, gelijk wij boven zagen, op zich zelve niet werkelijk bestaan kan.

De materie daarentegen, die werkelijk bestaat — d. w. z. alleen met den bestaansvorm te samen *is* en daarmede de stoffelijke lichamen vormt — wier bestaan ieder oogenblik veranderlijk is, zal wel, zelfs in het oog van den meest overmoedigen materialist, niet voor de eeuwigheid in aanmerking komen [1]).

Gemakkelijk kan men invullen wat ontbreekt aan materialistische redeneeringen als de volgende: „Als nu de stof..... onvernietigbaar is, dan volgt hieruit met wiskunstige zekerheid, dat zij altijd in die hoeveelheid, die nu voorhanden is, was en zijn zal". Natuur-

---

[1]) Een weinig verder lezen wij het volgende: „Want de leer van de eeuwigheid der stof laat niet den minsten twijfel bestaan ten opzichte der meening, dat de zoozeer gevreesde dood alleen verandering van vorm is, slechts een gedaantewisseling der stof, en dat de 14 *grondelementen, waaruit ons lichaam is samengesteld, onvergankelijk, onvernietigbaar, eeuwig zijn*".

Zouden wij hier dan eindelijk de fameuse „eeuwige stof" zonder vorm gevonden hebben? De meest eischende moet tevreden zijn, want men krijgt hier, en dan nog alleen in het menschelijk lichaam, 14 eeuwige stoffen in plaats van één. Maar welke van de 14 zou dan „de stof" wezen? Of zou het niet beter zijn, in hen allen ook „de stof" te erkennen door veertien verschillende wezens-vormen tot een veertienvoudig en verschillend stoffelijk „zijn" bepaald? Van waar anders het onloochenbaar wezenlijk verschil?

Veilig ware het in ieder geval geweest zich eerst op de hoogte te stellen van het verschil, dat er bestaat tusschen de elementen of grondstoffen, waarin menschelijke kracht de stoffelijke lichamen kan ontbinden, en de noodzakelijke en wezenlijke vereischten, die allereerst voor het bestaan van ieder stoffelijk lichaam, uit welke grondstoffen het ook is samengesteld, noodig zijn. Dan maakte men zich niet belachelijk door zoo verschillende zaken geheel te verwarren, daargelaten nog de fraai gevolgtrekkingen, die eruit voortvloeien. Bovendien ontweek men dan het gevaar van iederen dag het getal der eeuwige stoffen te zien vermeerderd of een onzer tegenwoordige eeuwigheden tot het rijk der vergankelijkheid te zien verlaagd.

lijk, want de massa of hoeveelheid der atomen zal wel op dezelfde wijze onvernietigbaar zijn als de atomen zelf!

Tot slot uit het vele, dat nog overblijft, de bepaling door onzen schrijver van de materie gegeven: „Materie of stof is al wat ruimte inneemt, zich wegen laat en waarnemen met de zintuigen". Zoek nu eens naar zulke eeuwige materie. Men weet nu van den schrijver zelf, wat de stof tot stof maakt. Waar vindt men veranderlijker bestanddeelen dan die, welke hier als het innerlijke *wezen* der *eeuwige* materie worden opgegeven? Denk er om, dat er van stoffelijke werkelijkheid sprake is. Het algemeene: het ruimte innemen enz., dat eenigermate onveranderlijk kan heeten, is een abstractie, die alle werkelijkheid in één slag vernietigt. Daarvan dus kan hier geen sprake zijn. Ook kan het niet een werkelijke uitgebreidheid zijn, die, eindeloos veranderlijk in zijn bestaan, toch niet het *wezen* van een eeuwig ding kan uitmaken. Hoe kan een steen van 5 met. kub. even goed „stof" blijven, als hij tot 3 met. kub. wordt teruggebracht, indien de werkelijke, d. i. aan bepaalde afmetingen gebonden uitgebreidheid de stof tot stof maakt?

Mij dunkt, dat het den lezer vervelen moet al dergelijken onzin te hooren weerleggen. Toch moet ik nog voor het volgende hoofdstuk zijn aandacht vragen. Het draagt tot opschrift *De Kracht*. Als ik u zeg, hoeveel waarde de schrijver zelf hieraan hecht, zult ge begrijpen, dat wij dit althans niet geheel onbesproken mochten laten: „Beschouwen wij het begrip *kracht* wat nauwkeuriger; daar van de juiste opvatting van dat begrip de grond afhangt van de nieuwe wereldbeschouwing".

Wat het wezen der kracht eigenlijk is, verklaren de materialisten ons niet. Alleen staat het materialistisch vast, „dat kracht gebonden is aan de stof, dus te recht mag heeten een eigenschap der stof". De bewijsvoering, op de ervaring gegrond, kan men vinden in het volgende: „Wij kunnen ons niet denken kracht zonder stof, waarin zij woont als een onafscheidelijke eigenschap. Nooit is een kracht waargenomen zonder stof en stof zonder kracht". — Als men dezelfde redeneering op stof en vorm had toegepast, zou men zich voor veel dwaasheden hebben bewaard.

Wat nu die bekentenis betreft, dat de materialisten zich geen kracht zonder stof kunnen denken, daarin vallen zij mij bitter tegen. Luide ver-

kondigen zij zelve de voortreffelijkheid van hun denkkracht, waarin zij bijzonder uitmunten boven de „denktrage" theologen. Ik weet echter zeker, dat alle theologen zich kracht zonder stof denken kunnen, verbeeld u, iets, wat een vrijdenker niet denken kan. Waarschijnlijk echter, zal dat wel het eenige hersenatoom van den theoloog wezen, dat in beter conditie is dan bij den vrijdenker.

Laat ons echter de lessen der ervaring nazien!

„*Geen stof zonder kracht.*" Als wij ons herinneren, wat hierboven over de stof is gezegd, zullen wij aanstonds het dubbelzinnige van deze uitdrukking begrijpen. Is er met „stof" bedoeld de stof zonder meer, dan moeten wij de bewering onvoorwaardelijk afwijzen. Eerst dient iets te bestaan, voor het eenige kracht kan uitoefenen.

Verstaat men onder „stof" de stoffelijke lichamen, dan zal een ieder, die niet ziende blind is, de stelling toegeven, allermeest de christelijke theologie en wijsbegeerte, die de activiteit der lichamen altijd hebben verdedigd. Of echter bij de lichamen het beginsel van die krachten of vermogens in de materie dan wel in den wezensvorm ligt, is een andere vraag! Dat nu juist de materie daaraan hoogst onschuldig is, blijkt wel hieruit, dat die krachten en vermogens juist naar den bestaansvorm wezenlijk en soortelijk gewijzigd worden, en zelfs de schikking en groepeering der stofdeeltjes bij dezelfde bestaansvormen *standvastig* dezelfde is, en bij de verandering dier vormen daarmede *standvastig* soortelijk verschillend wordt.

„*Geen kracht zonder stof.*" Een ieder ziet, dat hiermede het pleit eigenlijk moet beslecht worden. Het woordje „geen" moet worden afgebroken en de dubbelzinnigheid van „zonder" worden verklaard. Terwijl ook hier dient in het oog gehouden, dat „stof" niet anders dan „stoffelijk lichaam" kan beteekenen. In dien zin zijn er *sommige* krachten als de moleculaire nooit zonder stof, d.w.z. dat zij alleen en uitsluitend door stoffelijke lichamen worden uitgeoefend.

Maar de christelijke wijsbegeerte leert, dat er bovendien nog andere krachten worden gevonden, die onmogelijk in de stoffelijke lichamen, als zoodanig, hun oorsprong kunnen vinden, en daarom uit een ander beginsel moeten ontspruiten. Het beginsel nu der krachten en vermogens is niet, gelijk wij hierboven reeds zagen, de materie, maar de bestaansvorm, die met de materie het lichaam [anorganische natuur] of het levende wezen [organische natuur] vormt. Waar wij dus van een ander beginsel spreken, waaruit sommige

krachten ontspruiten, bedoelen wij niet een of ander, dat in het wezen een eigen afzonderlijk bestaan heeft. Alleen wordt daarmede beweerd, dat sommige, met name de organische wezens, een bestaansvorm bezitten, die met de materie vereenigd, behalve het stoffelijke bestaan van het lichaam en de kracht daarmede verbonden, nog andere hoogere werkingen en krachten aan het wezen verleenen, die nimmer door louter stoffelijke lichamen zonder meer, kunnen of worden uitgeoefend [1]). Nog wordt aan de menschelijke ziel een eigen bestaan toegekend, dat zij aan het menschelijk lichaam mededeelt, en waarin ook het vegetatieve en dierlijke leven mede is begrepen, welks verrichtingen de ziel met en door het lichaam verricht, terwijl zij de zuiver onstoffelijke werkingen van verstand en wil wel *na* de werking der bezielde organen maar niet *met* deze verricht.

Zoo dwaas is zelfs geen materialist om het feitelijk bestaande onderscheid der bewerktuigde en onbewerktuigde natuur eenvoudig te loochenen. Alleen willen zij de eigenaardige krachten der levende wezens verklaren door de bepaalde groepeering der stofdeeltjes en de eigenaardige werkingen der chemische en mechanische krachten, die daardoor ontstaan.

De ervaring moet hier natuurlijk beslissen. Gelukkig zijn allen het eens over het volgende beginsel: „Iedere kracht moet naar hare „werkingen beoordeeld worden".

Mij dunkt een ieder kan tevreden zijn met het volgende. Niet alle krachten vinden haar oorsprong in de stoffelijke lichamen als zoodanig, wanneer het blijkt: dat er 1°. werkingen zijn, die uit de aanwezigheid van een stoffelijk lichaam, zonder meer, onmogelijk

---

[1]) Men ziet hieruit, welke waarde en beteekenis men kan toekennen aan uitdrukkingen, als de volgende van Vogt, door onzen schrijver aangehaald: „Het is nooit iemand ingevallen te beweren, dat het vermogen van afzondering afgescheiden kan bestaan van de klier, het vermogen van samentrekken afgescheiden van de spiervezels". Dat is niets anders dan het ware punt in kwestie verbergen. Zeer zeker geen werking in klier of spier bestaat afgescheiden van deze deelen. Dat blijft echter even waar, zoo die lichaamsdeelen alleen maar werktuigen der werkende kracht zijn. De vraag blijft dus open of klier en spier, als louter stoffelijke lichamen zonder meer, voldoende de aanwezigheid dier werkingen verklaren.

kunnen verklaard worden; die 2°. zelfs met de door allen erkende eigenschappen der stoffelijke lichamen in strijd zijn; en 3°. bovenal, dat er werkingen geheel onafhankelijk van de stof worden uitgeoefend.

Het spreekt van zelf, dat wij ons slechts tot enkele voorbeelden kunnen bepalen. Één is dan ook volstrekt voldoende om de stelling der materialisten als geheel ongegrond te doen verklaren.

„De werkingen — aldus onze schrijver — leeren wij als beweging kennen." Nemen wij het woord in zijn allernauwsten zin, d. i. beweging van de eene plaats naar de andere. En bespied nu eenvoudig een levenden hond. Aangetrokken door een of ander, wat hem begeerbaar voorkomt, beweegt hij *zich zelven* naar de plaats, waar hij het begeerde voorwerp ontwaart. Zonder orde of regelmaat, dikwijls zonder eenige uiterlijke hindernis vertraagt hij zelf zijn vaart, om die na korter of langer duur wederom te versnellen, en hetzelfde herhaalt hij soms meerdere malen. Een steen of iets anders, dat hem den rechten weg verspert, vermijdt hij door een willekeurigen omweg, somtijds door er overheen te springen. Voor een stroospier daarentegen blijft hij somwijlen plotseling staan, voor een breede sloot zult gij hem alle moeite zien doen zijn vaart in te houden. En zijn richting in een rechten hoek veranderende, loopt hij langs den waterkant om eene plaats te vinden, waar hij den anderen oever kan bereiken, om aan den overkant gekomen, op zijne schreden terug te keeren.

Doch genoeg! Stelt daartegenover de wetten, waardoor de beweging der onbewerktuigde lichamen worden beheerscht: „Een lichaam kan uit zich zelf geen verandering brengen in den toestand van rust of beweging, waarin het verkeert". — „Indien op een vrij lichaam geen enkele kracht werkt, dan is het lichaam in rust of heeft het een rechtlijnige en eenparige translatie-beweging" [1]).

Men ziet het, wat de ervaring van iederen dag ons leert omtrent de beweging van het levende dierlijke wezen, staat *vlakweg tegenover* de vaste wetten, die de beweging der onbewerktuigde lichamen regelen. Wil men dat dan door de loutere groepeering der atomen tot organen en de krachten daardoor ontstaan verklaren, dan moet

---

[1]) *Leerboek der proefondervindelijke en toegepaste natuurk.* van A. Ganot (bewerkt door Dr. Gleuns) I, bl. 49.

men ook berusten in de bewering, dat de stof alleen door bepaalde groepeering harer deeltjes de zoogenaamde eeuwige en onveranderlijke wetten, die haar beheerschen, eenvoudig weg kan omkeeren.

Hoe onwaar overigens dergelijke bewering is, leert ons opnieuw de ervaring. Dood is de hond, wanneer de dierlijke levenskracht het beest verlaten heeft. Dit kan zeer goed gebeuren, ja gebeurt bijna iederen dag zóó, dat alle organen of althans bijna allen in ongedeerden toestand verkeeren. Haast u dus den hond te beschouwen spoedig na zijn dood, als de schikking der stofdeeltjes tot organen nog dezelfde is gebleven. Onderzoek, of die onveranderde schikking nog altijd dezelfde gevolgen heeft als te voren, of hunne onveranderde verbinding dezelfde werking van chemische en mechanische krachten voortbrengt, die de materialisten daarin meenden te vinden. Verre vandaar! Zonder inwerking van buiten af zal het lichaam zich niet meer bewegen, en alleen zoo gij b.v. met uw hand het lichaam voortduwt zal er beweging komen, maar een beweging volgens alle regelen en wetten der doode onbewerktuigde natuur, zonder in de wetten der beweging eenig ander verschijnsel te vertoonen dan de eerste de beste steen, dien gij voor u uit schopt. Toch was het stoffelijk lichaam van den dooden hond hetzelfde als dat van den levenden, toch waren de organen, wat hun bouw betreft, dezelfde als vroeger. Niet dan aan het stoffelijk lichaam, niet aan de schikking der stofdeeltjes en door die schikking opgewekte krachten kunnen de verrichtingen van het dierlijk leven worden toegeschreven. Immers dan moesten zij ook in den dooden hond nog aanwezig zijn. Iets anders boven het bestaan der doode stoffelijke lichamen heeft in den hond gewoond en hem in staat gesteld eigenaardige werkingen te verrichten.

Wie nog naar andere voorbeelden der ervaring zou zoeken, kunnen wij b.v. de volgende uitspraak van prof. C. A. J. A. Oudemans (*Leerboek der plantenkunde*, blz. 560) ter overweging geven: „Oorzaken, die de cel dooden, zonder haar te beschadigen (zooals de koude) wijzigen haar vermogen om vreemde stoffen van buiten op te nemen aanmerkelijk".

Als alles stof is, en alle krachten slechts eigenschappen der stof, waarbij de zoogenaamde levensverrichtingen slechts uit de bepaalde groepeering der atomen tot organen ontstaan, dan moet toch wel ooit door menschelijke kunst, of zeker door de natuur, waarin im-

mers, volgens de materialisten, progressie van lager tot hooger bestaat, een of ander bewerktuigd wezen, het allerlaagste organisme, uit de anorganische stof zijn ontstaan. Die ongelukkige ervaring echter, die het oude „Omne vivum ex ovo" dagelijks meer bevestigt, en al wat er van generatio spontanea werd geleerd al verder en verder wegwerpt! Laten wij Vogt het woord, die, sprekend over het ontstaan der binnenwormen, die nog het langst als het voortbrengsel der anorganische stof zijn beschouwd, zich als volgt uitlaat: „Zooveel is zeker, dat al de beweringen, welke vroeger gedaan werden, door de nieuwere onderzoekingen volkomen weerlegd zijn, en dat wij thans, na de veelvuldige nasporingen vooral van duitsche natuurkundigen over de voortbrenging van lint- en zuigwormen met volkomen zekerheid kunnen beweren, dat alle binnenwormen zich door teling, door eieren en door uitspruiting voortplanten, dat zij van buiten af de dieren, waarin zij wonen, binnengevoerd worden, en *dat alles, wat betreffende het ontstaan van binnenwormen uit deelen van het organismus, dat zij bewonen, tot dusverre is gezegd, slechts rook en damp is*".

„De hoogste ontwikkeling, die wij kennen — zoo lezen we verder bij Dr. Specht — is het menschelijk organisme en daarin is de hoogste ontwikkeling: *de hersenen*, waarmede ook het hoogste vermogen van beweging, dat wij kennen, is verbonden, namelijk wat wij *geest* noemen. De geest is dus evenmin iets naast de materie als de natuurwet."

Aldus wordt zelfs de geest en hare werkingen aan de stof als zoodanig toegeschreven. Veel behoeven wij waarlijk hierover niet te zeggen, want al te luide verzet zich de overtuiging en ervaring van alle menschen tegen zulk een beweren. Men ziet het aan onzen schrijver zelf. Reeds in het eerste woord, dat hij op zijne stelling laat volgen, weerspreekt hij zichzelven: „Spiller kon naar waarheid zeggen: „ „Kracht op zichzelve is iets *abstrakts*" " — *iets abstrakts*, of wat hetzelfde is een afgetrokken denkbeeld, d. i. een beeld van ons denkvermogen, dat afgetrokken is n.l. van de stof, m. a. w. iets, dat, ontdaan van zijn reeel bestaan in de stof, bestaat in onzen geest.

Als er niets is dan stof, dan is er ook niet anders dan zuiver stoffelijke kracht en zuiver stoffelijke werking. Zuiver stoffelijke werkingen kunnen nooit de grenzen der stof overschrijden, nooit verder reiken dan tot zuiver stoffelijke uitkomsten. Aan den mate-

rialist dan om het raadsel te verklaren, hoe de stoffelijke hersenen met zuiver stoffelijke, chemische en mechanische krachten, het van alle stoffelijk bestaan ontbloote, abstracte denkbeeld „kracht", en zoovele anderen als bijv. de „eeuwige" stof, de wetenschap, deugd enz. hebben voortgebracht.

Ieder stoffelijk lichaam heeft uitgebreidheid, en geen indruk op een zuiver stoffelijk lichaam is mogelijk, tenzij een deel van den indruk aan een gelijk deel van de stof, en het geheel aan het geheel beantwoorde; gelijk bij den indruk van een vinger op een kleimassa, ieder deel van den vingertop op een gelijk en afzonderlijk deel der klei, en de geheele vingertop uitsluitend op het geheele gedeelte der klei, dat dezelfde uitgebreidheid heeft, staat afgebeeld. Niet anders dan ook kan die indruk zijn, die uiterlijk waarneembare voorwerpen op onze zintuigen en hersenen, als stoffelijke lichamen beschouwd, maken. Maar als er niet anders is dan dat, hoe dan te verklaren, dat wij in *één enkele act* het geheel en alle deelen van het voorwerp waarnemen en denken?

Al roept men alle mechanische en chemische krachten te hulp, nooit zullen de stoffelijke hersenen en zintuigen het verder brengen, dan dat ieder deel hunner zelfstandigheid een deel van den indruk ontvangt en behoudt, en het geheel alleen aan het geheel, maar niet aan ieder deel afzonderlijk beantwoordt.

Hoe komen wij, door het zien zelfs van een enkel voorwerp, aan het algemeene begrip, dat op alle individuën der soort, ook die wij nooit waarnamen, toepasselijk is, d. i. hoe kennen wij het wezen der dingen, ontdaan van de uiterlijke hoedanigheden, als kleur, meerdere of mindere groote, uiterlijke bouw enz.? Het is toch een uitgemaakte zaak, dat zij alleen door deze eigenschappen zinnelijk waarneembaar zijn.

Deze en ontelbare andere vragen kan men den materialist stellen, en allen blijven zij voor hem een onoplosbaar raadsel. Veel meer, ontelbaar zijn de verschijnselen, die helder als de dag, de onhoudbaarheid van de al te dwaze stelling aantoonen: „Geen kracht zonder stof".

Ten slotte moeten wij nog enkele gevolgtrekkingen beschouwen, die de materialist aan zijn grondbetoog heeft vastgeknoopt [1]).

[1]) Evenals de eeuwigheid der *stof* uit haar zoogenaamde onvernietigbaarheid werd afgeleid, zoo wordt ook hier uit de onver-

„Elk verschijnsel — zegt hij — is naar zijn verleden bezien, de werking eener vroegere oorzaak en in zijn verder beloop de oorzaak van een latere werking, dus oorzaak en gevolg te gelijk." Mits goed verstaan, is dit alles vrijwel gelijk aan het beproefde scholastieke causaliteitsbeginsel: „Al wat wordt heeft een oorzaak van zijn bestaan". Geheel in overeenstemming met zijn causaliteitsbegrip, plus zijn begrippen over stof en kracht, worden door den materialist alle op aarde werkende krachten aan de kracht der zon als oorzaak toegeschreven. Verder wordt dan in geregelde orde de reeks van oorzaken opgegeven, die in de zon zelve de bekende verschijnselen voortbrengen. Als laatste sport op den ladder vinden wij: „de oerkracht, die woont in de stof, gelijk wij deze reeds aangewezen hebben als de grondoorzaak van het gansche heelal". Alweer die „eeuwige stof" met alle ongerijmdheden daaraan verbonden. Daarover echter is hierboven voldoende gesproken. Hier wijzen wij er alleen op, hoe bij de materialisten de reeks der oorzaken daarmede is afgesloten. Want, zeggen zij: „Een buitenwereldlijke oorzaak der dingen is logisch ondenkbaar. Het zoeken daarnaar is, zooals Büchner juist opmerkt, gelijk aan het bestijgen van een eindeloozen ladder, waarbij de vraag naar de oorzaak der oorzaak het bereiken van een laatste einddoel onmogelijk maakt".

Allereerst zij opgemerkt, dat de onmogelijkheid om een allereerste oorzaak aller dingen te vinden, toch in geen geval de handelwijze wettigt om er dan maar een aan te nemen, die het blijkbaar niet wezen kan; terwijl diezelfde onmogelijkheid, zoo zij vaststond, van zelf alle vindbare oorzaken, als zijnde niet de eerste, uitsluit.

Wat echter van die onmogelijkheid te denken is, zal van zelf uit het volgende blijken. Immers als de stof *niet* eeuwig is, dan heeft zij het bestaan van een ander ontvangen, die dan als de voortbrengende oorzaak der stof moet worden aangemerkt. En daar nu volgens de materialisten de zoogenaamde stof op de

---

nietigbaarheid der *kracht* tot haar eeuwig bestaan besloten. Wat hierboven omtrent de zoogenaamde onvernietigbaarheid der stof is gezegd, geldt ook hier. Overigens behoeft men niet eens verder daarnaar te zoeken. Want als volgens de materialisten de kracht niet anders is dan eigenschap der stof, valt of staat met de eeuwigheid der stof ook van zelf die der kracht.

wereld de allerhoogste aller oorzaken is, moet de oorzaak dier stof wel buiten de stoffelijke wereld staan, waarop voor geen oorzaak boven de stof een plaats te vinden is.

De eindeloosheid van den ladder der oorzaken, waarvan Büchner spreekt, is juist één sport langer dan die der materialisten. Immers neemt men de materialistische stof werkelijk als de allerhoogste oorzaak aan, die echter het bestaan niet van zich zelven maar van een ander heeft, dan kan zich boven de stof niets anders meer bevinden dan het wezen, dat waarlijk eeuwig is, dan God.

De lezer veroorlove mij hier te eindigen. Er volgen nog meerdere hoofdstukken, die allen op den hier behandelden grondslag rusten en boeken zouden vereischen, om alle dwaasheden, begripsverwarringen en valsche redeneeringen, die erin voorkomen, te weerleggen. Men ziet, wat een ruimte een korte bespreking der eerste hoofdstukken reeds vordert, terwijl zelfs daaruit nog slechts de groote hoofdpunten zijn gekozen. Vandaar dat de lezer meerdere punten niet vindt aangeroerd, omdat zij niet rechtstreeks met wat hier hoofdzaak was in verband staan. Bovendien, wie van de onhoudbaarheid dezer hoofdstellingen van het materialisme werd overtuigd, zal van het vrijdenken verder genoeg hebben.

Eindelijk nog een enkel woord ter verklaring, ter verontschuldiging, als men wil. Met opzet hebben wij elken schijn van onnoodigen omslag vermeden en vooral nagelaten het gezag van schrijvers, oudere en nieuwere geleerden aan te halen. Het werk van Dr. Specht krioelt van dezulken, ontleend aan een klein getal kopstukken van het materialisme. Wat zou het baten als wij zijn voorbeeld volgden, zelfs al konden wij allen, die van hem verschillen aanhalen, wier getal dat der zijnen niet weinig overtreft? Een materialist toch leert allereerst den schouder op te halen voor ieder, die met hem van gevoelen verschilt, of is minstens aanstonds gereed een nevel van vooroordeelen, liefst theologische, rondom den tegenstander te zien.

Eindelijk zullen er mogelijk onder mijne lezers zijn, die er mij een grief van maken, dat ik zelfs bij het bespreken dezer hoofdpunten, niet anders dan de meest elementaire begrippen in het kort heb ontwikkeld. Maar uit ondervinding weet ik, dat boeken als dit nog al eens onder minder ontwikkelden worden verspreid, en dáár

alleen eigenlijke slachtoffers maken. Met het oog op hen, bepaalde ik mij bij hetgeen mij het gemakkelijkst te begrijpen toescheen, in de stille hoop, dat eenigen onder hen mijn arbeid lezen mochten, en dat door de klaarblijkelijkheid der feiten hun oogen mogen opengaan over eene leer, die klinkklaren onzin, dikwijls met logen en bedrog vermengd, als de zegepraal der wetenschap over het aloude geloof en als de uitspraken der ernstige wetenschap wil voorstellen.

J. B. H.

NIEUWE UITGAVEN.

Geestelijke brieven van den h. Alphonsus Maria de Liguori... Eene keurlezing uit het Italiaansch door J. L. Jansen. C. SS. R. (Borg, Amsterdam; W. Bergmans, Tilburg, 1894). — De in deze keurlezing opgenomen brieven zijn vertaald naar de laatste volledige Italiaansche uitgave, met weglating nochtans van datgene, wat voor de lezers van nut ontbloot zou zijn. Waar de stof zulks medebrengt, worden ook uit de brieven, die in deze verzameling niet vervat zijn, sommige meer belangrijke fragmenten medegedeeld.

Niet ten onrechte spreekt de eerw. vertaler de verwachting uit, dat deze Hollandsche keurlezing uit de geestelijke brieven van den H. Alphonsus zeer velen welkom zal zijn. Deze brieven toch stellen ons in staat een blik te slaan in het innerlijk leven van een Heilige, die door zijn scherpzinnig verstand, zijn rijke ondervinding, zijn edel, vurig en beminnelijk gemoed aan al de lessen en vermaningen, die uit zijn mond voortkwamen, een hooge waarde en groote aantrekkelijkheid wist te geven. Nu eens vermanend of bestraffend, dan weer raadgevend, bemoedigend of vertroostend, richt de H. Alphonsus hier het woord tot priesters, leeken en religieuzen zoowel van andere Orden als van zijn eigene Congregatie. Overal openbaart zich de apostolische geest, welke dezen heiligen Ordestichter en leidsman der zielen vervulde; uit alles spreekt zijn levendig geloof, zijn nimmer rustende ijver voor de heiliging van anderen, zijn diepe ootmoed, zijn wonderbaar geduld en onwankelbaar vertrouwen op God te midden zijner velerlei beproevingen.

Zullen priesters en zielzorgers hier vele kostbare wenken vinden voor de leiding van anderen op den weg der deugd en der volmaaktheid, geen lezer zal deze geestelijke brieven uit de hand leggen zonder daarin een krachtigen spoorslag tot ijver en navolging gevonden te hebben. Moge daarom deze keurlezing een ruimen kring van lezers vinden. Z.

Dix ans après le décret „Romanorum Pontificum" concernant les livres officiels de plain-chant par l'abbé M. J. A. Lans, curé de Schiedam (Ratisbonne, F. Pustet, 1894). — De hooggeachte en verdienstelijke hoofdredacteur van het *St. Gregorius-Blad* heeft, ter aanvulling van zijn *Brieven over het congres te Arezzo* in 1883, die destijds wegens het belang der quaestie in het Duitsch en Fransch vertaald zijn, in den jaargang 1894 van zijn blad, een reeks artikelen geschreven over hetgeen er na dat congres geschied is, met name in Frankrijk, waar het decreet, dat Paus Leo XIII naar aanleiding van het congres van Arezzo uitgaf, de grootste bestrijding gevonden heeft. Deze artikelen zijn nu ook weder vertaald, en wel in de Fransche taal, daar zij uitteraard in Frankrijk de meeste belangstelling moeten inboezemen en dáár op de allereerste plaats moeten gelezen worden.

Belangrijk en goed gestyleerd, zijn deze artikelen nu tot een geheel in een brochure verzameld, en dit overzicht van 10 jaren strijd is een boekje, dat een aangenamen en prettigen indruk maakt, deels door de goede vertaling, deels en wel hoofdzakelijk door den rustigen en objectieven toon, die er in heerscht.

Moge dit werk in Frankrijk vele bekeeringen maken en velen, vooral van de tegenstanders, overhalen zich bij het gezag van Rome neder te leggen en volgens den duidelijken wensch der romeinsche curie te handelen.

J.

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

INHOUD VAN HET HONDERD-EN-ACHTSTE DEEL.

HOOFDARTIKELEN.

Bladz.

Jan van Arkel, Bisschop van Utrecht. III. (Vervolg en slot van Dl. CV, blz. 310 vv.)
J Th. Beijsens 1

Heinrich Heine, (Vervolg van Dl. CVII, blz. 354 vv.)
III Zwervend leven van Heine (1826-1831) 43
IV De *Reisebilder*. 372
P. Fr. E. J. Jansen. Ord. Praed.

Het jaar van Noë.
D. A. W. H. Sloet. Pr. 51

Wordt alles? Nalezing op een Gids-artikel.
J. M. L. Keuller 71

Christiaan van Adrichem.
Dr. A. H. L. Hensen 90

Michel de Montaigne.
Fr. Madou 112

De invloed der geheime genootschappen op de lotgevallen van Rome en de annexatie der Pauselijke Staten van 1840—1870. (Naar aanleiding van den 25en verjaardag van de bres aan de Porta Pia.)
I. 141
II. 299
A. Nuyens.

Petrus Plancius
M. A. Thompson 158

In het schimmenrijk.
M. W. van der Aa 189

Bladz

Torquato Tasso
I en II. 261
III en IV. 333
V en VI. 441
A. N. MUTSAERS, Pr.

Louis Pasteur. Eene schets van zijn wetenschappelijken arbeid.
I. De optische eigenschappen der lichamen 386
II. De „generatio spontanea" 393
III. Gisting 490
IV. Geneeswijze 498
J. M. L. KEULLER.

Twee oorkonden.
Dr. H. J. A M. SCHAEPMAN. . . 402

VERSCHEIDENHEDEN.

In en om de Fransche Kamer.
L. J. A. L. 323

BOEKBEOORDEELING.

De twee jongste werken van Dr. August Snieders.
J. R. VAN DER LANS 132

Het leven van Mr. Paulus Buijs, advocaat van den lande van Holland. Proefschrift door W. van Everdingen.
W. F. N. VAN ROOTSELAAR . . . 196

Het H. Cecilia Collegie, zijnde de Broederschap van het Allerheiligst Sacrament, ter eere van het H Sacrament van Mirakel van Amsterdam, met den aankleve van dien, door Bernard J. M. de Bont.
B. H. KLÖNNE 216

Tine. Brieven van Mevr. E. H. Douwes Dekker—van Wijnbergen aan Mej. Stephanie Etzerodt, later Mevr. Omboni.
M. A. P. C. POELHEKKE 235

Thomas-Lexikon van Dr. Ludwig Schutz Zweite, sehr vergrösserte Auflage.
P. F. M. BARTIJN, Prof. der phil. te Freiburg 431

Bladz.

Bij het Allerheiligste. Gedichten uit Cordula Peregrina's „Was das ewige Licht erzählt", vertaald door Elise van Esch. — De verloren parel. Vrij naar het Duitsch van L von Hammerstein, door R. Bouman
H. ERMANN, S. J. 513

Repliek op J. M. L. Keuller's nalezing van mijn Gids-artikel *Zijn en worden*,
Dr. J. E. ENKLAAR 238
Een wederwoord aan Dr. Enklaar.
J. M. L. KEULLER 433
Mijn antwoord op: *Het H. Cecilia Collegie* enz., beoordeeld door B. H. Klönne. Brief aan de redactie.
BERNARD J. M. DE BONT 515
Het jaar der bisschopswijding van St. Willebrord.
FR. D. 527
Een vleiende beoordeeling.
N. 528

LETTERLOOVER.

Na het bezoek op het kerkhof. 440
Ach, werp geen steen! 530
Het Schoon 531
H. ERMANN, S. J.

NIEUWE UITGAVEN.

Ch. Raaijmakers, *Verzekering tegen werkloosheid.* — Jansen, *Het klokkenspel van den Haagschen St. Jacobstoren.* — Br. Florentius, *Martelrozen en zegepalmen uit de Fransche Revolutie* 137
Mgr. de Waal, *Rompilger.* — Hollweck, *Der Apostolische Stuhl und Rom.* — Pesch, *Praelectiones dogmaticae II.* — Jungmann, *Tractatus de vera religione.* — Sprengers, *Tractatus de lege haereditatis atque de suicidio.* — Blink, *Populaire Sterrenkunde.* — *Faut il louer le mérite littéraire des écrivains mauvais?* 248
Schneider, *Fontes iuris ecclesiastici novissimi.* — J. R. van der Lans, *Heldengestalten* 331
Dr. Brugmans, *Verslag van een onderzoek in Engeland naar archivalia.* — Bots, *Nonulla Alardi Amstelodami necnon Erasmi opuscula* 437
M. van der Hagen, *Waar is de Kerk van Christus?* . . . 529

JAN VAN ARKEL, BISSCHOP VAN UTRECHT.

(Vervolg en slot van Dl. CV, blz. 310 vv.)

III.

Het is een doornig pad, dat wij betreden, nu wij Jan van Arkel, als bisschop, aan den lezer moeten voorstellen. De groote moeilijkheid is wel de onvolledigheid der berichten, die slechts hier en daar iets omtrent zijn geestelijken arbeid mededeelen en dan gewoonlijk slechts ter loops, overal verspreid en verscholen onder de menigte berichten van anderen aard. Het ergste is, dat zij, ondanks hunne schaarschheid, juist genoeg zeggen, om onze nieuwsgierigheid in hooge mate op te wekken, en ons tot wanhopige maar voor een deel nuttelooze pogingen verleiden om de zaken in hun geheel te leeren kennen. Immers zij zeggen ons juist genoeg om ons de grootheid ook in den bisschop te doen vermoeden, te weinig echter, dan dat wij ons een volkomen duidelijk beeld van zijn geestelijke werkzaamheid zouden kunnen vormen. Voor een deel ligt dit ook in den aard der zaak. Want de uitoefening van het geestelijk bestuur betreft wel gewichtige maar zeer dikwijls persoonlijke of althans niet algemeene belangen, die, daar zij minder gerucht maken en minder allen te zamen raken, ook van zelf te weinig de opmerking tot zich trekken, dan dat hun geheugenis na ruim vijf eeuwen onverminderd zou bestaan. Verwacht men dus een beeld van den bisschop, zoo volledig als van zijn wereldlijk bestuur kon gegeven worden, dan moet men zich bedrogen vinden. Niettemin zal het blijken, dunkt me, dat ieder, die gelezen heeft wat de historie van de geestelijke werkzaamheid van Jan van Arkel verhaalt, een woord van

eerbied en hoogachting moet overhebben voor hem, die, ondanks zijne fouten, op zoo waardige wijze den zetel van St. Willibrord heeft ingenomen.

Men zal wel reeds begrijpen, dat het een onbegonnen werk is, de verspreide berichten zóó samen te voegen, dat ieder deel der bisschoppelijke werkzaamheid in Jan van Arkel afzonderlijk worde toegelicht. Daarvan zou het noodzakelijke gevolg zijn, dat het eene te veel boven het andere zou worden in het licht gesteld, en dat niet om meerdere belangrijkheid of rechtmatigen voorrang, maar louter door het grootendeels toevallig bezit van meerdere of mindere bescheiden. Wel niet geheel maar toch tot zekere hoogte zal dit nadeel vermeden worden, als het mij geoorloofd is u den bisschop voor te stellen in zijn gedrag en verhouding tot de verschillende leden, hooger en lager geplaatsten, leeken en geestelijken van het Utrechtsche bisdom. Zoo kunnen wij allereerst zijne verhouding nagaan tegenover de kapittels, dan tegenover de regulieren, eindelijk tegenover de overige leden van het bisdom en hunne herders; voegen wij daarbij dan nog een schets van hetgeen hij vooral op geestelijk rechtsgebied heeft verricht, en eenige trekken, die zijn persoonlijkheid eenigermate in het licht kunnen stellen, dan zullen wij, naar wij vertrouwen, onze taak naar best vermogen hebben volbracht.

Na den bisschop genoten de kapittels in en buiten de bisschopsstad het grootste aanzien in het bisdom. Zij waren in vele zaken de natuurlijke raadslieden van den kerkvoogd, die vele en gewichtige ambten in het bestuur der Kerk bekleedden, en bovendien nog door hun uitgebreide rechten onmiddellijk een zeer grooten invloed op het bestuur des bisdoms uitoefenden. Hoewel hun aantal na dezen tijd sterk is toegenomen, bezaten toch ook nu reeds, buiten Utrecht, meerdere plaatsen in ons land hunne collegiaalkerken met kapittels. Men heeft wel eens gezegd [1]),

[1]) Rooyaards, *Gesch. van het gevest. Christend.* II, 179.

dat de bisschoppen met leede oogen de vermenigvuldiging der kapittels in hun bisdom aanzagen, dat zij wel hun noodzakelijke medewerking verleenden, omdat zij niet durfden weigeren mede te werken tot iets, dat allen beschouwden als dienende tot vermeerdering van Gods glorie, maar daartegenover zelden tot oprichting dier colleges overgingen, omdat altijd hun bisschoppelijke macht en onmiddellijke invloed door de verkregen rechten der kapittelen werd verkort. Waar is het zeker, dat de oprichting van ieder nieuw kapittel de bisschoppelijke macht eenigermate verkortte, waar ook vooral, dat de gevestigde kapittels, bijzonder die van Utrecht, in verloop van tijd hebben beproefd hun rechten uit te breiden en daarin somtijds ten koste van den bisschop al te wel zijn geslaagd. Desniettemin is het zeer wel mogelijk in de bisschoppelijke maatregelen meer wijze voorzichtigheid te vooronderstellen dan juist een naijverige vrees voor de vermindering hunner macht. Dat overigens onze bisschoppen, uit eigen heilige overtuiging daardoor Gods eer te bevorderen, de kapittels begunstigden, blijkt ook wel daaruit, dat een aanzienlijk getal dier gevaarlijke voorrechten aan de vrijwillige mildheid der kerkvoogden te danken waren. Ook Jan van Arkel, die anders de man niet was, om zijn gezag door wien dan ook te laten verkorten, die ook door de kapittels zijn rechten wilde geëerbiedigd zien, en daarover, zooals verder blijken zal, een harden strijd te voeren had, was hun van harte toegedaan en achtte het geen schade hun getal geheel vrijwillig en op eigen kosten te vermeerderen of de reeds bestaande te verrijken.

Onder de kasteelen, die hij reeds in het begin zijner regeering inloste, behoorde ook ter Horst, bij Rhenen, door bisschop Godfried van Rhenen gebouwd. Aan dit kasteel was een kapel verbonden, aan St. Pancratius toegewijd. A°. 1347 nu verhief de bisschop, na overleg met het domkapittel en met toestemming van Jan van Nienaar, den rector der kapel, deze tot collegiale kerk en verbond er een viertal prebenden aan. Uitdrukkelijk

verklaart hij dit te doen ter bevordering van zijn eigene zaligheid en die zijns broeders, Robert van Arkel, in de hoop op eeuwige vergelding. Blijkbaar kon hij — wat het jaartal alleen ons reeds zegt — het nieuwe kapittel niet al te ruim begiftigen. Maar zijn wijbisschop Arnold, bisschop van Thermopyle, kwam hem te hulp en benoemde bij testament den bisschop van Utrecht tot zijn erfgenaam, om die erfenis ten behoeve der nieuwe collegiaalkerk te gebruiken, onder de vrij zonderlinge voorwaarde, dat hij bij zijn leven niet tegen zijn wil door bisschop of kapittel van zijn ambt zou worden ontzet [1]).

In de kerk van St. Clemens te Steenwijk bestond reeds sinds het midden der 13de eeuw een kapittel, opgericht door Hendrik van Vianden. Het telde een zevental prebenden, die door de mildheid van onzen bisschop met een tweetal werden vermeerderd [2]).

Ook Gorcum, de stad van zijn geslacht, deelde in zijn welwillende gezindheid. Want A°. 1378, kort voor zijn dood, stichtte hij daar, te zamen met zijn broeder Otto, heer van Arkel, een kapittel van 13 prebenden, voor één deken en 12 kapittelheeren [3]).

Het St. Joris-kapittel te Amersfoort was door zijn onmiddellijken voorganger, Jan van Diest, gesticht. Deze bisschop had daaraan tienden geschonken, zonder volgens kanoniek recht de vereischte toestemming van het domkapittel te vragen. De kanunniken liepen dus gevaar zich den een of anderen dag het bezit daarvan te zien betwisten. Jan van Arkel haastte zich, zeker tot groot voordeel van het kapittel, die fout te herstellen. Hij vernietigde de schenking van zijn voorganger, maar stelde hen tegelijk

---

[1]) Mattheus *ad Anonymum*, p. 132 seq. — v. H. en v. R. II, blz. 401 — N. v. d. Monde, *Tijdschrift voor Gesch.* enz. (1842), blz. 231 vv.

[2]) Lindeborn, *Hist. episc. Daventr.* p. 241. Tegelijk gaf de bisschop hun machtiging om hun kapittel, zoo zij wilden, naar het beter gelegen Vollenhove te verleggen. *Oudh. Bisd. v. Deventer*, blz. 557.

[3]) Heda, p. 246. — Buch *ad Hed.* p. 256 — v. H. en v. R. I, 267.

schadeloos door hun andere goederen te schenken, die evenzeer tot de *mensa episcopalis* hadden behoord [1]).

Nog ondervond het kapittel van St. Lebuinus te Deventer de goede gezindheid van Jan van Arkel. Reeds werd vermeld, hoe bisschop Bernulf hun de kerk van Zwolle had geschonken. De meeste hunner goederen lagen in dit kerspel; en in die onrustige streken, geteisterd door menigvuldige veeten en oorlogen, was het vrij moeilijk en zeker minder voordeelig uit het meer verwijderde Deventer die goederen te besturen en hun opbrengst te innen. Had nu nog een der hunnen te Zwolle zijn zetel gehad, maar door verloop van tijd was het tot gewoonte geworden, daar een vicarius te benoemen, die buiten het kapittel stond. Het blijkt, dat deze omstandigheid voor het bestuur hunner goederen minder gunstig werd bevonden. Zij wisten dan van Jan van Arkel te verkrijgen, dat na den dood van den toenmaligen vicarius perpetuus, Hesse Heyingh, slechts een der hunnen met de zielzorg te Zwolle mocht belast worden. Zelfs ontvingen zij het recht van benoeming, buiten den bisschop om, zóó dat de benoemde altijd amovibel zou blijven. Alleen moest de nieuwbenoemde van den aartsdiaken de noodige bevestiging en volmacht ontvangen [2]).

De geldelijke toestand van het Lebuinus-kapittel schijnt in dezen tijd niet rooskleurig geweest te zijn. Althans de kanunniken klagen niet weinig. Ja zij beweren, dat de inkomsten hunner goederen door rooverij, brand [3]) en schuldenlast, door de onrust der oorlogstijden, zóózeer zijn verminderd, dat zij daaruit nauwelijks een passend levensonderhoud kunnen vinden, niet genoeg hebben om hun schulden bij hun dood te kunnen betalen en bij testament eenige beschikking voor hun zielerust te maken. Onder begunstiging en goedkeuring van onzen bisschop voeren zij daarom

---

[1]) Rootselaar, *Amersfoort*, I, blz. 314.
[2]) Dumbar, *Kerk. en wereldl. Deventer*, I, blz. 343 vv.
[3]) Ao. 1334 brandde de kapittelkerk af.

een dubbel genadejaar [1]) in. Bij de inkomsten der prebende genoot men somtijds een zoogenaamd *supplementum* [2]). Te Deventer bestond dit ook, maar niet in genoegzame hoeveelheid om daarvan allen te voorzien, hoewel de loffelijke gewoonte schijnt bestaan te hebben om iets ervan aan de minder begunstigden mede te deelen. Aan den proost was de uitdeeling der supplementen toevertrouwd; maar de gewoonte had den regel ingevoerd, dat die supplementen alleen aan een kanunnik, die in het volle werkelijke bezit zijner prebende was [3]), en dan slechts één aan ieder hunner kon gegeven worden. Men koesterde in dezen tijd eenige vrees, dat op dezen nuttigen en billijken regel inbreuk zou worden gemaakt. Onder goedkeuring van den bisschop werd hij in het kapittel bevestigd, en maatregelen genomen, waardoor bij mogelijke inbreuk althans de ergste gevolgen werden gematigd [4]). Ook de Utrechtsche kapittels deelden in zijne welwillende gezindheid. Zoo stond hij aan de kanunniken en onderhoorigen van St. Pieter vrijdom van veergeld toe op den tol te Deventer [5]).

Toonde hij aldus op verschillende wijze, hoe hij den kapittelheeren een goed hart toedroeg en daadwerkelijk hun belangen wilde bevorderen, van een man als onze bisschop is het te verwachten, dat hij bij alle welwillendheid toch ook de tucht streng wilde gehandhaafd zien en een vriend moest zijn van de bepalingen, die geschikt waren die vrome instellingen zooveel mogelijk aan hun doel te laten beantwoorden. Wij zullen daarvan nog meerdere voorbeelden ontmoeten. Hier een enkel woord over de statuten van het pas opgerichte kapittel te Amersfoort, die

---

[1]) Het genadejaar bestond hierin, dat men nog een jaar lang na den dood de inkomsten der prebende voor 't grootste deel bleef genieten.

[2]) Buitengewone jaarlijksche inkomsten door milddadigheid van weldoeners tot ruimer onderhoud der kanunniken geschonken.

[3]) *Kerk. en wereldl. Deventer*, I.

[4]) *Ibid*, I, 263 en 264.

[5]) S. Muller, *Catal. v. St. Pieter*, No. 65. — *Regesten*, No. 292 en 340.

door hem zijn goedgekeurd en dus gerekend kunnen worden ons zijn geest en begrippen te doen kennen. Wel is waar zijn het niet de eigenlijke statuten, doch slechts een verklaring ervan, een huishoudelijk reglement, zouden wij haast zeggen, zulk een echter, dat een voornaam punt in het kapittelleven nader regelt. De onderhouding van kerk- en koordienst was wel een voornaam doeleinde, waartoe de kapittels werden ingesteld, en in deze regeling van den bisschop zien wij dan ook dit punt in 't bijzonder aangedrongen. Vooreerst de geregelde en onafgebroken waarneming der kerkelijke plechtigheden. Vandaar de door hem goedgekeurde strafbepalingen, die op ieder verzuim der godsdienstoefeningen werden gesteld. Aan sommige naar het schijnt in alle tijden gebruikelijke uitvluchten werd met name de pas afgesneden. Mogelijk was het een zwak van sommige kapittelheeren er een diplomatenziekte op na te houden. Jan van Arkel bepaalde althans, dat, terwijl een zieke al zijn rechten bleef behouden, de ziekte zelf eerst door den deken of door twee anderen moest onderzocht en betuigd worden. De voortdurende afwezigheid der kanunniken was elders al te dikwijls de bron van veel vertraging en van verzuim bij de viering der kerkelijke diensten. Dit euvel wenschte de bisschop bij het nieuwe kapittel te keeren door de betrekkelijk althans strenge bepaling [1]), dat hun een jaarlijksch verlof van slechts één maand werd toegestaan, hetwelk zij achtereenvolgens of bij tusschenpoozen konden genieten, met dien verstande echter, dat zij nooit zonder verlof van den deken mochten afwezig zijn. Ook voor den uitwendigen eerbied en de waardige viering der plechtigheden werd zorg gedragen. Zonder geestelijk gewaad mocht niemand tijdens den dienst op het kerkhof of in de kerk verschijnen [2]); niemand mocht in het koor

---

[1]) Zoo mochten b.v. de kanunniken van Deventer jaarlijks 12 weken afwezig zijn. Er waren er, die onder allerlei voorwendels één jaar, soms meerdere jaren afwezig waren. *Kerk. en wereldl. Dev.* I, blz. 274.

[2]) Zie hierover Moll, *Kerkgesch.*

lezen of praten of iets anders, hoe onschuldig op zich zelf ook, doen, wat anderen kon hinderen, omdat volgens den apostel zelfs de schijn van kwaad moest vermeden worden. En dat het den bisschop ernst was met de gemaakte bepaling, toonen ons de straffen, als schorsing van ambt en prebende, en excommunicatie, waarmede de grovere overtreders werden bedreigd [1]).

Uit hetgeen tot hiertoe werd gezegd blijkt voldoende, dat Jan van Arkel der kapittelen een goed hart toedroeg en ijverig hunne waardigheid, hun tucht en ook hun stoffelijke belangen bevorderde. Daarentegen handhaafde hij ook tegen hen zijn bisschoppelijk gezag en duldde niet, dat zij de grens hunner bevoegdheid onrechtmatig overschreden. Bekend is de hardnekkige strijd, die de bisschop met de kapittels zijner zetelstad over zijn recht van visitatie heeft gevoerd.

De toestand, zooals onze bisschop die feitelijk bij zijne verheffing vond, wordt ons door Mattheus [2]) als volgt geteekend: „Wat de Utrechtsche kanunniken betreft, zij waren zelf censoren en rechters over de hunnen, zelf kastijdden en berispten zij hen. Hierin had de bisschop geen recht.... De bisschop had niet het minste recht om de overtreders [onder de kanunniken van Utrecht] te straffen. Daarentegen bezaten dezen het recht den bisschop, die misdeed, te dagen" [3]).

Tot recht begrip der zaak zij hier allereerst aangemerkt, dat naar algemeen kerkerecht den bisschop buiten twijfel het visitatierecht toekwam, hij was echter verplicht die *persoonlijk* te verrichten, terwijl hij alleen voor het geval van ziekte of andere drukke bezigheden anderen daartoe kon afvaardigen. Bij gelegenheid hiervan nu was men hem de *procurationes* verschuldigd,

---

[1]) Zie het stuk: *Kerk. Oudh.* II, blz. 188. — Rootselaar, *Amersfoort*, blz. 339.

[2]) *De jure gladii*, p. 85 en 500.

[3]) Dit laatste heeft Jan van Arkel zelf ondervonden. Zie Hoynck van Papendrecht, *Analecta Belg.* III, 1, p. 191.

vergoedingen, die niemand althans verplicht was in *baar geld* te voldoen. Ook bestonden er pauselijke privileges, die sommigen van deze *procurationes* vrijstelden [1]).

Men ziet, dat de toestand, zooals Jan van Arkel dien te Utrecht vond, niet geheel strookte met het algemeen geldende recht. Ook als kanunnik van den dom had Jan van Arkel dien toestand leeren kennen en zeker de redenen vernomen en gewogen, waarop de kapittels deze buitengewone rechten verdedigden. Blijkbaar had hij tevens de schadelijke gevolgen ervan gezien en begrepen, en was het daarom bij zijne verheffing een zijner eerste zorgen hierin verandering te brengen. Al behoeven wij daarom nog niet aan groote misdaden, aan ongebondenheid en bederf te denken, toch klinkt het van zelf waarschijnlijk, als wij den bisschop in zijn smeekschrift aan den Paus hooren verzekeren, dat de kapittels en degenen, die er aan verbonden zijn, in hoofd en leden meer dan een verbetering noodig hebben, zooals ieder weet. Tegelijk echter begreep hij, dat zijn kapittels minder van die noodzakelijkheid zouden overtuigd zijn en, zooals ook werkelijk geschiedde, zich op het recht van verjaring en op de bezworen belofte van den bisschop, om hunne voorrechten te handhaven, zouden beroepen. Daartegenover schreef onze bisschop reeds in het begin van 1343 aan den Paus, dat die zoogenaamde rechten slechts ontstaan waren uit de nalatigheid en zorgeloosheid van sommigen zijner voorgangers, die verzuimd hadden hun recht van visitatie ten opzichte der kapittels uit te oefenen. Geheel in den geest van den bisschop spreekt dan ook Clemens VI van het „voorwendsel van verjaring", door de kapittels aangevoerd, en krachtens zijn oppergezag erkent hij in den bisschop het recht van visitatie, „niettegenstaande bovengenoemde verjaring of gewoonte"; en dat wel voor zoo dikwijls als het hem nuttig mocht

---

[1]) Can. 11, *Episcopum*, c. 10, qu. 1. — *Decr. Greg. IX*, L. III, tit. 39, cap. 17. — Cap. 1 en 2 *de censibus* in VI° en cap. 3, ibid.

schijnen. Over hen, die hem hierin tegenstreefden, kon hij zonder beroep de kerkelijke straffen uitspreken [1]).

Dit pauselijk schrijven liet aan duidelijkheid niets te wenschen over. Als ijdele voorwendsels worden de rechtsgronden der kapittels verworpen en het goed recht van den bisschop onomwonden erkend. Hoewel met tegenzin, schijnt men zich toch onderworpen te hebben, en de visitatie te hebben toegelaten. Althans men hoort niet meer van moeilijkheden vóór 1359, en de strijd, die toen ontbrandde, betrof rechtstreeks alleen ondergeschikte punten.

In de bul van Clemens VI is n.l. slechts in het algemeen sprake van het visitatierecht, terwijl er van de daarmede verbonden *procurationes* geen woord wordt gerept. Kon men het recht zelf van den bisschop niet meer ontkennen, nu wierp men allerlei excepties op tegen de uitbetaling der procuraties, die men uitsluitend in levensmiddelen wilde voldoen, of waarvan men zich door verjaring of privilege vrij verklaarde. Anders nog wilde men slechts het persoonlijk bezoek van den bisschop toelaten en zijne gemachtigden niet erkennen. Dat alles moest den bisschop voorzeker in de uitoefening zijner bediening belemmeren. Hij wist daarom van Innocentius VI een bul te verkrijgen, waarbij hem voor den tijd van twee jaren werd toegestaan naar goedvinden anderen in zijnen naam ter visitatie af te vaardigen. Voor dien tijd werden alle voorrechten, die vrijstelling der procuraties verleenden, opgeheven en den bisschop toegestaan de aangegeven som van allen, die haar kunnen betalen of althans voor zooverre zij die betalen kunnen, in geld (*numerata pecunia*) in te vorderen. Zelfs benoemt de Paus den proost van Arnhem (G. v. Veen), den deken van Deventer en den thesaurier van St. Salvator te Utrecht om in zijnen naam voor de uitvoering van dit bevelschrift zorg te dragen [2]).

---

[1]) Brom, *Bull. Traj.* 1059. — Vgl. *De jure gladii*, p. 502. — *De nobilitate*, p. 782. — *Aanh. Kerk. Oud.* Inleiding, blz. 140.

[2]) Zie de beide bullen: Brom, *Bull. Traj.* 1617 en 1618.

De kloosters e. a., die mede moeilijkheden hadden gemaakt, schijnen zich thans onderworpen te hebben, maar toen Jan van Arkel den 5den Mei 1361 zijn wijbisschop Folker, bisschop van Ghibelet, en de abten van St. Paulus en Diekeninghen tot visitatoren benoemde [1]), weigerden de kapittels van Utrecht hen te ontvangen. Blijkbaar echter liep de strijd niet meer over de visitatie in zich, maar over de wijze waarop en over de procuraties; want bij den brief, die G. v. Veen, als uitvoerder van het pauselijk besluit, aan de kapittels zendt door middel van den notaris Laurens Maeslant, wordt alleen de bul van Innocentius, niet dien van Clemens VI gevoegd [2]). Zoo hevig ontbrandde nu de strijd, dat de kapittels het waagden over den proost van Arnhem om zijn optreden in deze zaak den ban uit te spreken; en toen de deken van St. Agricola te Avignon G. v. Veen vrijsprak van dezen ban, beriepen zij zich van dit vonnis op den H. Stoel [3]). Onderling gingen de vijf kapittels nu een verbond aan, waarbij zij elkander in deze zaak [4]) wederkeerige hulp beloofden, om op gemeene kosten alle gerechtsmiddelen te gebruiken en hunne zaak bij den H. Stoel te bepleiten. Uit ieder der kapittels werd één der kanunniken benoemd om voor de uitvoering van dit verbond zorg te dragen. Ook hier vindt men niet gesproken over het eenvoudige visitatierecht, maar over „de visitatie en het ontvangen der procuratie". De zaak werd inderdaad voor de Curie bepleit. Zelfs zag Jan van Arkel zich gedwongen naar Avignon te reizen ten behoeve zijner zaak. Evenwel gelukte het hem niet de zaak tot een goed einde te brengen. Eerst zijn

---

[1]) S. Muller *Regesten van St. Pieter*, No. 392.

[2]) *Ibid.* No. 393 en 394. Men verdenkt de kapittels onwillekeurig deze uitwegen te hebben aangegrepen om de lastige visitatie zelve te ontduiken.

[3]) *Ibid.* No. 397.

[4]) *De jure gladii*, p. 85 en 502: „Occasione cujusdam gratiae apostolicae, quam praetendit sibi factam super visitatione procurationisque receptione".

opvolger wist A°. 1364 de twisten bij te leggen, eigenlijk alleen door aan het verlangen der kapittels, althans voorloopig, toe te geven [1]).

De betrekkingen van den bisschop met de regulieren waren natuurlijkerwijze meer beperkt, om de voorrechten en exempties ook aan sommige kloosters in zijn bisdom verleend. De nagelaten berichten echter doen ons zien, dat zijn bestuur ook voor hen weldadig is geweest.

Heda [2]) verhaalt ons van de goede zorgen, door den bisschop aan het herstel en de versiering der kerken besteed; en in één adem worden mede de kloosters genoemd als de voorwerpen der bisschoppelijke weldadigheid, die, naar hij schijnt te kennen te geven, vooral hun boekenschatten door hem zagen vermeerderd.

Bekend is de hulp, dien hij den Duitschen ridders verleende. Bij de belegering van 1345 was hun huis en kerk, toen nog buiten de muren gelegen, geheel verwoest. Ook had graaf Willem er zeker gebruik van gemaakt om de stad nog meer in 't nauw te brengen. De bisschop achtte het ten minste niet dienstig, noch voor zich zelven en zijne opvolgers, noch voor de stad, noch voor de broeders zelf, het verwoeste klooster zoo nabij de stadsmuren weder op te bouwen. In de nabijheid der kapittelkerk van St. Marie bezat hij op een plaats, Sprinckwijck genaamd, een erf met stalling. Met toestemming zijner kerk verkocht hij dat voor 300 pond zwarte penningen aan den toenmaligen commandeur Gozewijn van Gernaer, om daar een nieuw klooster en kerk

---

[1]) *De jure gladii*, p. 502. — *De nobilitate*, p. 782 en 776. — *Aanh. Kerk. Oudh.* blz. 140 (Inleiding). — Volgens onze voorstelling verklaart zich ook gemakkelijker, hoe het proces te Avignon niet zoo gemakkelijk door den bisschop werd gewonnen. Het gold toch eigenlijk niet langer het recht, dat hem krachtens zijn bisschoppelijk ambt toekwam, maar een geheel buitengewone gunst, die het algemeene recht vrij wel op zijde zette, en dus zeer gemakkelijk met allerlei wetten en regels, gewoonten en voorrechten in strijd moest komen.

[2]) p. 245.

te bouwen; hij verzekerde hun tegelijk het behoud van al hunne voorrechten. De landcommandeur begon werkelijk den bouw A°. 1347; eerst na elf jaren was hij voltooid en kostte de aanzienlijke som van 10 à 12 duizend oude schilden. Maar de bisschop kwam hem te hulp en bevorderde van zijn kant den bouw zooveel mogelijk [1]).

Ook de tucht, zoo heilig en noodzakelijk vooral in een kloostervereeniging, was voor hem een zaak van groote zorg. En bevorderde hij van den eenen kant alles, wat tot bloei dier huizen strekken kon, de zonden der regulieren vonden bij hem geen genade, maar krachtdadige bestrijding. Zoo vindt men o. a. decreten van hem vermeld uit het jaar 1346 tegen „de schaamteloosheid en de verachtenswaardige personen onder de monniken uit de stad en het diocees van Utrecht" [2]). Zoo bevatten ook zijne synodaalbrieven bepalingen, die ons den bisschop als een ernstig bestrijder der bestaande misbruiken doen kennen. Zoo vinden wij in den synodaalbrief van 1344 maatregelen genomen tegen monniken, die zonder toestemming en goedkeuring van den bisschop hier en daar predikten en biecht hoorden, zonder zich zelfs aan eenige reservatie te storen, terwijl zij valschelijk voorgaven daartoe bijzondere volmachten van den bisschop ontvangen te hebben. Hij beveelt den pastoors uit kracht der heilige gehoorzaamheid en op straf der excommunicatie dergelijke personen niet meer toe te laten, tenzij zij werkelijk bisschoppelijke brieven kunnen vertoonen [3]). Elders verbiedt hij allen, die kerkelijke ambten of bedieningen te vergeven hebben, daartoe ontslagen monniken of anderen, die zonder verlof hunner oversten buiten

---

[1]) Joan. a Leydis, *Chron. Belg.* XXVIII, c. 16. — Arent toe Boecop, blz. 273. — *Fundationes et fata*, p. 182 en 571. — Mattheus, *Analecta*, V, p. 867—869. — Heda, 234. — Buchel. *ad Hedam*, p. 251. — S. Mulder, *Catal. v. St. Pieter*, No. 684, *Regesten*, No. 297 en 331.

[2]) N. v. d. Monde, *Tijdschrift voor Gesch.* enz. (1842), blz. 159.

[3]) *Lat. Bat. Sacra*, p. 188. — *Hollandsche B. S.* II, 293.

het klooster vertoeven, te benoemen [1]). Erger nog in den brief van het jaar 1346 zag hij zich genoodzaakt strafbepalingen vast te stellen tegen geestelijke zusters, die op ergerlijke wijze hare belofte geschonden en zich aan zonden des vleesches hadden overgegeven. Behalve de straffen, haar door de statuten der orde opgelegd, zullen zij voortaan van den gemeenen omgang en van stem in het kapittel zijn uitgesloten, en in hare kloosters levenslang blijven opgesloten, om zoo haar misdaad tot den dood toe te beweenen. Allen, die in hare zonden hebben gedeeld, wordt de toegang in de clausura voortaan verboden; terwijl over hen en over allen, die zich verder aan dergelijke misdaad schuldig zullen maken, de ban wordt uitgesproken [2]).

Het klooster Betlehem of Bielheim, bij Doetichem, door reguliere kanunniken bewoond, dankt aan Jan van Arkel zijn statuten, die, ofschoon geen voorbeelden van strenge ascese, niettemin den geest van orde en kloosterlijken zin ademen. Na de drie eerste voorschriften, die de gehoorzaamheid, armoede en zuiverheid betreffen, vindt men een overvloed van bepalingen, die het kloosterlijk verkeer in bijzonderheden regelen. Er zijn er zeker onder, die den oningewijde al te klein zullen schijnen, maar die in waarheid, ondanks hunne schijnbare nietigheid, in dergelijke vereenigingen voor de algemeene tucht van overwegend belang zijn. Er worden o. a. regels gesteld omtrent de voornaamste bedieningen in het klooster, over de verkiezing van den pitanciemeester (*pitanciarius*) [3]), den keldermeester (*cel-*

[1]) *Lat. Bat. Sacra*, p. 592. — *Hollandsche B. S.* II, 345.

[2]) *Lat. Bat. Sacra*, p. 188. — *Hollandsche B. S.* II, 343. — De moniales, waarvan hier sprake is, schijnen niet tot de eigenlijk gezegde groote kloosterorden behoord te hebben. Want de straf, die de bisschop op haar toepast, is niet anders dan de zoogenaamde clausuur, door Paus Bonifacius VIII (1294—1303) voor de eigenlijk gezegde moniales voorgeschreven: „i. e. secundum consuetudinem Bonifacianam". Zie c. u. in VI: *De statu regulari*, 3, 16.

[3]) De pitanciemeester had het beheer over de pitanciën, d. i. de inkomsten van hetgeen door de geloovigen bepaaldelijk voor het

larius) en den ziekenmeester (*infirmarius*). Hun verhouding tot overste en medebroeders, die wel eens, naar 't schijnt, aanleiding tot twisten had gegeven, wordt mede geregeld. De excommunicatie (ipso facto) was de straf voor hen, die, de beteekenis van het woord „claustrum" vergetend, zonder verlof der overheid de grenzen van het klooster overschreden. Met nadruk wordt er ook bepaald, dat het niemand der broeders vrijstond vrienden of bekenden ter tafel te noodigen. Wie bezoek ontving zou den proost daarvan kennis geven. Deze zou de vreemden ontvangen, en hen, zoo het hem goeddacht, ter tafel uitnoodigen. Uitvoerig vooral zijn de bepalingen, waarbij de viering der H. Geheimen, van koor- en kerkdienst geregeld wordt. Nauwkeurig op den bepaalden tijd te passen, een eerbiedig stilzwijgen en alles, wat tot volstrekte orde en regelmaat dienstig kon zijn, te onderhouden, passende kleeding, de assistentie aan het altaar, de verschillende weekbeurten in het koor enz., alles wordt met groote nauwgezetheid omschreven. Vreemd klinkt ons de bepaling, waarbij de kloosterlingen slechts op enkele hooge feestdagen werden verplicht tot de H. Tafel te naderen, behalve de diaken en de subdiaken, die éénmaal in hunne week de H. Communie moesten ontvangen. Iederen Woensdag en iederen Vrijdag zou het vastendag zijn voor de kloosterlingen; doch van den Woensdag kon proost of prior vrijstelling verleenen. Ook omschreef de bisschop de gewone huiselijke orde in menig punt. In keuken of werkplaatsen mocht niemand binnenloopen, tenzij die er noodig had. Op de slaapzaal moest het stilzwijgen streng bewaard worden. Des avonds en ook des middags, op den tijd van de middagrust, moesten allen te zamen zich processiesgewijze

---

lezen van zielmissen werd geschonken. De pitanciën bestonden veelal in koornrenten, die aan den keuken- of keldermeester werden afgeleverd en voor welke deze dan aan de broeders het hun toekomende deel van spijs en drank verstrekte. Zie hierover ook Mattheus, *Anal.* V, 866, noot, en Moll, *Kerkgesch.* II, 2, blz. 118.

daarheen begeven, terwijl een ieder te zorgen had, zich behoorlijk gekleed ter rust te begeven. In den refter moest men streng op den bepaalden tijd aanwezig zijn; stilzwijgen en geestelijke lezing waren voorschrift. Na de siësta kon men er gaan drinken, maar de kruiken moesten den keldermeester worden teruggebracht, opdat de kloosterzaal, wanneer men de kruiken liet staan, niet het aanzicht van een herberg hebben zou. Voor velerlei overtredingen werd tegelijk de juiste straf bepaald, zoodat hier willekeur en overdrijving zooveel mogelijk werden uitgesloten. Lichte straffen, als daar waren één dag vasten, of het lezen der Psalmen of Miserere, en dergelijken, konden door den prior in het kapittel worden opgelegd. De grootere straffen, zooals o a. de groote kerkerstraf, waren den proost voorbehouden [1]).

Wat betreft zijne zorg voor de parochiekerken en kapellen ten dienste van het volk en wat daarmede in verband staat, daarvan blijven ons allereerst de volgende getuigenissen: „Hij herstelde de verwoeste kerken — zegt Joannes a Leydis [2]) — en verrijkte hen, na ze hersteld te hebben, met zeer goede boeken, kostbare sieraden en kelken. Ook liet hij voor zijn hoofdkerk een zeer kostbare mijter met een verguld zilveren bisschopstaf, waarmede

---

[1]) Men vindt het hoogst interessante stuk bij Nijhof, *Bijdragen*, IX, blz. 48. Nauwkeurig wordt bepaald, waarin de groote kerkerstraf bestond. Afgaande op den naam, moet de strengheid merkelijk meevallen: „Condemnatus ad maiorem carcerem in continuo „existat silentio, feriis IV et VI in pane et cerevicia jejunet (nisi „praepositus vel, eo absente, prior dispenset); tempore comestionis „in medio refectorii in terra sedeat; tectum non exeat; in omnibus „processionibus ante januam ecclesiae jaceat prostratus in terra „(exceptis festis celebribus propter praesentiam populi saecularis); „feriis II, IV et VI cujuslibet hebdomadis in capitulo recipiat dis„ciplinam (nisi 9 lectionum festum occurrat); inferiorem stallum chori „teneat; non sit hebdomadarius, nec ad cantandum aut legendum „singulariter deputetur".

[2]) *Chron. Belg.* XXX, c. 8.

de bisschop van Utrecht bij zijne introductie zou versierd en gekroond worden, op eigen kosten, vrijgevig maken".

En Heda zegt: „Hij begon de verwoeste kerken te herstellen en met bibliotheken en noodzakelijke sieraden te verrijken, in 't bijzonder zijn kathedraal" [1]).

Gelijk men ziet, zijn deze getuigenissen hoogst waardeerend voor den kerkvoogd. Zij zijn echter vrij algemeen. Gelukkig echter zijn er ook hier nog enkele sporen te vinden, die ons althans iets van den bisschoppelijken arbeid kenbaar maken.

Er wordt in het bijzonder gewag gemaakt van zijn ijver voor het herstel van verwoeste kerken. In de veelvuldige kleine oorlogen, die toen werden gevoerd, en die voor een groot deel bestonden in het platbranden van steden en dorpen, zal ook dikwerf de kerk de algemeene verwoesting niet zijn ontgaan. Van Eemnesse althans is dit zeker. Immers wordt de hulp van onzen bisschop gevraagd tot het timmeren eener nieuwe kerk op de plaats, waar de oude heeft gestaan [2]). Blijkbaar was de oude verwoest of althans zwaar beschadigd.

Ook de parochiekerk van Eembrugge moet mogelijk onder die nieuw opgebouwde gerekend worden. Althans men bericht, dat Zweder Uterloe (1347) de kerk ontheiligd en in een burcht veranderd heeft. Niettemin wordt er A°. 1352, toen de oude kerk nog altijd het slot van Zweder was, gesproken van den parochiepaap van Eembrugge, en niet op zulk een wijze, die aan een pastoor zonder kerk doet denken.

A°. 1334 was St. Lebuinus te Deventer door brand verwoest. Eerst in het begin der vijftiende eeuw werd die kerk opnieuw opgebouwd. Niettemin zijn er in dit tijdsverloop, ook tijdens het bestuur van Jan van Arkel, voortdurend pogingen aangewend om een spoedig herstel te bevorderen. O.a. schonk de Paus in

---

[1]) p. 245, Vgl. Suffr. Petri, 141; Arent toe Bocop, 289.
[2]) *De jure gladii*, 327.

1360 een aflaat aan allen, die dit werk door hun aalmoezen zouden steunen [1]). De gunstige gezindheid, door den bisschop zoo menigmaal aan het kapittel getoond, doet ons met grond bij hem ook groote deelneming in dit werk vooronderstellen.

Ook de bouw van den domtoren te Utrecht (1327—1382), waarvan Geert Groote zooveel, wat later werd misbruikt, heeft gezegd, viel voor een groot deel onder zijne regeering. Hoe Jan Arkel ook hiertoe krachtdadig heeft geholpen, blijkt onweersprekelijk uit verschillende bepalingen zijner synodaalbrieven. Zoo bestemde hij daarvoor o. a. de restitutiegelden, die aan den wettigen eigenaar niet konden worden teruggegeven, en beval den pastoor de aflaten, aan allen, die hiertoe bijdroegen, verleend, in hun missaal op te schrijven en ze iederen Zon- en feestdag aan het volk af te kondigen [2]).

Wat het verheffen van reeds bestaande kerken tot parochiën betreft, is allereerst omtrent Eemnesse een stuk bewaard [3]), waarin burgemeester en schepenen dier stad, „om die hoopen de troost, die wij hebben van den Biscop van U. een kerspelkerke te krijgen binnen onser stadt", het inkomen van den te benoemen parochiepaap vaststellen en hem als jaarlijksche erfrente 2 schellingen aanwijzen van elk huis, dat binnen de stadsvrijheid is gelegen. Kerkelijk behoorden zij tot nu toe onder de parochie van Eembrugge, welke kerk werd vergeven door den abt van St. Paul te Utrecht. Met toestemming dan van Gijsbert van Lodensteijn, destijds carspel-paap te Eembrugge, en van Hendr. van Boechout, abt van St. Paul, vragen zij den bisschop het inkomen van den pastoor goed te keuren, verlof te geven tot het bouwen eener nieuwe kerk, en eindelijk de nieuwe parochie in te deelen

---

[1]) Brom, *Bull. Traj.* 1661.
[2]) *Lat. Bat. Sacra*, p. 182 en 196.
[3]) *De jure gladii*, p. 327.

met de stadsvrijheid tot grens. En nog in hetzelfde jaar gaf de bisschop de gevraagde bevestiging [1]).

Bij het verdrag met Zweder van Voorst (1349), over het drooglegen van Mastbroek, werd o. a. ook bepaald: „dat die Bisscop voerscreven sal den here van Voerst daer toe helpen, dat hi een kerspelkerke crige tot Voerst, daer hi ende die sine te kerken horen zullen" [2]).

In het verdrag met Zweders zoon, Roderik van Voorst (1361), werd ook het volgende opgenomen: „Voert so sal die Bisscop van Utrecht voerseghet Roederic voers. behulpelic wesen, dat hi ene kerspel kercke crighe in sinen slaghe in Mastenbroec, also verre alses die Bisscop voers. macht hevet" [3]).

Ook de parochie te Heemstede is aº. 1347 door Jan van Arkel opgericht. Er bestond daar slechts een kapel, nog kortelings gebouwd ter gedachtenis aan graaf Willem IV. In genoemd jaar wilde graaf Willem V, als patroon der Haarlemsche kerk, waaronder Heemstede behoorde, de kapel tot parochiekerk verheven zien. Daartoe verzocht hij den bisschop zijne beschikkingen daaromtrent te bevestigen en de grenzen der nieuwe parochie te bepalen, zoover het gerecht van Heemstede zich uitstrekte [4]).

Ook de kapel, aº. 1327 door Zweder, heer van Vianen, op die plaats gebouwd, werd onder zijn bestuur tot parochiekerk verheven, zoo echter, dat zij aan de moederkerk van Hagesteijn onderworpen bleef en er geen scheiding van goederen plaats had [5]).

---

[1]) Althans op een exemplaar van genoemd werk, dat mij uit de Leidsche universiteits-bibliotheek welwillend werd verstrekt, vond ik de volgende aanteekening van de hand van prof. Musschenbroek: „Eadem manus in MS subjunxerat sequentia: „confirmatio Epî. Johannes dei gratia etc. datum anno domini MCCCLII quinta die Septembris cum sigillo pendente". Ipsam tamen chartam non addidit".

[2]) Dumbar, *Analecta*, II, 276.

[3]) *Ibid.* p. 297.

[4]) Matth, *Anal.* III, p. 501. — *Lat. Bat. Sacra*, p. 375.

[5]) Mattheus, *Fundat. et fata*, p. 589. — *Hist. episc.* I, 186.

Nog werd de parochiekerk van O. L. V. in de Polder, aan de noordzijde van het eiland Walcheren gelegen, met medewerking van onzen bisschop opgericht. Het was door inpoldering aangewonnen land, aan den Heer van Borselen toebehoorend. De vruchtbaarheid van den grond lokte spoedig meerdere bewoners, die van den bisschop a°. 1340 het verlof verkregen een nieuwe parochiekerk in hun midden te stichten, die spoedig daarna een wijdvermaarde bedevaartplaats is geworden [1]).

Buiten het herstellen en stichten van kerken, lezen wij ook van zijne pogingen om haar een passenden luister te bezorgen. Hij verrijkte ze met kelken, boeken en andere kostbare en noodzakelijke sieraden. Bovenal deelde zijn hoofdkerk in zijn weldadigheid. Haar schonk hij, zooals wij reeds zeiden, een kostbaren mijter en een zilver-vergulden bisschopsstaf, om die bij de inhuldiging van iederen nieuwen bisschop te gebruiken. Ook richtte hij daarin een nieuw altaar op en wijdde het toe aan de HH. Joannes Bapt. en Evang., hing er de wapenschilden op van zijn gesneuvelden broeder Robert, die aan den voet ervan begraven werd [2]).

Bij de plechtigheid in St. Salvator te Utrecht, toen het hoofd van den heiligen bisschop Fredericus uit de kist werd genomen, om met goud en zilver te worden versierd, zien wij hem vertegenwoordigd door zijn wijbisschop Folkert, bisschop van Ghibelet [3]).

Naar een aanteekening van Buchelius [4]) zou het ook onze bisschop geweest zijn, die den arm van den H. Apollinaris uit Ravenna had medegebracht, welke reliquie dan door hem aan aan de kerk van Gorcum moet geschonken zijn.

---

[1]) Moll en de Hoop Scheffer, *Studiën en Bijdragen*, IV, blz. 28.

[2]) Heda, p. 243. — Joan. a Leydis, *Chron. Belg.* XXIX, c. 6.

[3]) v. H. en v. R. I, 136 en 277.

[4]) Buch *ad Hedam*, p. 255: „In mijn handschrift wordt ook het een en ander vermeld over den arm van den H. Apollinaris, door hem van Ravenna medegebracht"; v. H. en v. R. II, 338, echter schrijven dit toe aan Niklaes Preylier, pastoor van Gorcum.

Als een voorbeeld, hoe Jan van Arkel verder zorg droeg voor den geregelden gang der herderlijke bediening, zij allereerst aangehaald zijne bepaling in de statuten van het pas opgerichte kapittel te Amersfoort. Het was een kerk, waaraan de zielzorg verbonden was, en waarheen zelfs groote toeloop van volk was. Daarom stelde de bisschop vast, dat ten gerieve der geloovigen dagelijks, behalve de Hoogmis, nog twee stille HH. Missen moesten gelezen worden [1]). Daartoe mede zal hij ook de strengere residentiewet aan het kapittel hebben opgelegd.

Eveneens beval hij, reeds in zijne eerste synode, allen en ieder, die eenig beneficie, wat ook, dat persoonlijke residentie vorderde, verkregen had of in de toekomst zou verkrijgen, zich binnen twee maanden naar die plaatsen te begeven, waar die beneficiën gesticht waren, en voortaan de persoonlijke residentie te onderhouden en de verplichte diensten te vervullen. Die redenen van verontschuldiging hadden konden voor hem verschijnen om, zoo ze geldig bevonden werden, daarvan een getuigschrift van zijne hand te ontvangen. De excommunicatie was de straf voor hen, die deze zijne vermaning niet in alles zouden opvolgen, terwijl hij zich voorbehield de hardnekkigen met nog grooter strengheid te behandelen [2]).

De parochie van St. Nicolaas te Utrecht was wijd uitgestrekt, tot ver buiten de poorten der stad, hetgeen natuurlijkerwijze de uitoefening der herderlijke bediening zeer moest belemmeren. Om hierin te voorzien had men sinds onheugelijke tijden op kosten der parochie een paard ten dienste der geestelijken onderhouden, „om op ieder uur, als het noodig was, de HH. Sacramenten aan de verafwonende parochianen toe te dienen". Nu was a°. 1346 sinds korten tijd de kerk van dat paard beroofd. Hoe en door wien wordt niet gemeld; de droeve gevolgen lieten

---

[1]) v. H. en v. R. II, 188. — Rootselaar, *Amersfoort*, I, 339.
[2]) *Lat. Bat. Sacra*, p. 188 en 187.

zich niet wachten. Want er stierven er meerderen, die op grooten afstand woonden, zonder de HH. Sacramenten te kunnen ontvangen. Reeds was de faam hiervan tot den bisschop doorgedrongen, toen belanghebbenden zelf, „menschen van beiderlei geslacht, arme parochianen van de kerk van St. Nicolaas te Utrecht en ver weg binnen de grenzen van de parochie dier kerk wonende", onmachtig zelve in den nood te voorzien, zich naar den bisschop begaven om hem hunne belangen aan te bevelen. En aanstonds leende deze gehoor aan hunne billijke klachten en vaardigde het bevelschrift uit, hierin naar behooren en spoedig te voorzien [1]).

Tot heil der zielen wilde Jan van Arkel zijn geestelijkheid tot strenge plichtsbetrachting aansporen, maar evenzeer vonden deze in hem een beschermer hunner rechten. De verschillende, door kerkelijke wet den pastoors toegekende voorrechten, hebben altijd min of meer noodig gehad door de kerkelijke overheid te worden beschermd. Verscheidene daarvan zijn niet slechts ten bate der geestelijken, maar ook werkelijk ter bevordering van het zieleheil ingesteld. Zoo o.a. de parochieverdeeling, de grenzen, waarbinnen ieder pastoor de plicht is opgelegd de hulp zijner heilige bediening te verleenen en voor alle inwonenden de geestelijke zorg te dragen. Maar zal dit den pastoor mogelijk zijn, dan moeten ook de parochianen door zekeren band aan hem en zijn kerk verbonden zijn. Nu waren er al te veel voorrechten verleend, voorrechten n.l. om in bepaalde van de parochiekerk gescheiden bedeplaatsen of op de kasteelen der vermogenden het H. Misoffer op te dragen. Dit alles maakte de parochianen, en nog wel de meest aanzienlijke, los van hun pastoor en parochiekerk, hetgeen niet alleen den pastoor maar ook de geregelde bediening tot schade strekte. Uitdrukkelijk vermeldt dan ook de bisschop, dat daardoor „de pastoreele rechten worden geschon-

[1]) Mattheus, *Fund. et fata*, p. 180. — *Oudheden van Utrecht*, I, 321.

den"; en om die reden trekt hij alle persoonlijke voorrechten in, die door zijn voorgangers waren toegestaan [1]). Ook de geestelijken, aan ziekenhuizen en dergelijke inrichtingen verbonden, ontvingen de vermaning van niets te ondernemen, wat op eenige wijze tot schade hunner moederkerk strekken kon, en zich op geene wijze te mengen in hetgeen tot de herderlijke bediening moet gerekend worden [2]).

Wat ijver onze bisschop heeft getoond om de passende viering van de H. Geheimen en van alle kerkdiensten in het algemeen te bevorderen, daarvan hebben wij reeds voorbeelden gezien in de uitvoerige bepalingen, aan kloosters en kapittels gegeven. Nog zij hier vermeld, dat, toen in zijn bisdom verschillende misbruiken waren ingeslopen, ja zelfs twist en tweedracht was ontstaan over het vieren van sommige feestdagen, hij zich haastte daaraan een einde te maken door in zijn synodaalbrief van 1346 de feestlijst voor zijn bisdom nauwkeurig vast te stellen [3]).

Ook tot de vereering van het H. Sacrament van Mirakel te Amsterdam heeft hij het zijne bijgedragen door a° 1346 toe te staan, „dat alle die mirakelen ter Heiliger Stede geschiet, ende die hiernamaels mochten geschieden, eenighsins Godt tot autheur hebbende, voor een yegelick opentlick afgekundight zouden worden" [4]). Dat hij wel een deugdelijk onderzoek zal hebben ingesteld, alvorens aldus openlijk de mirakelen te erkennen, blijkt ook uit zijne handelwijze tegenover alles, wat een valschen schijn van bovennatuurlijke kracht aannam. Want toovenaars en waarzeggers en verdere bedriegers, die door goddelooze en bijgeloovige kunsten het onervaren en argelooze volk misleidden, zette hij onbarmhartig buiten zijne grenzen [5]).

---

[1]) *Lat. Bat. Sacra*, p. 187.
[2]) *Ibid.* p. 192.
[3]) *Ibid.* p. 190.
[4]) *Amstelredams eer ende opcomen*, blz. 64.
[5]) Dumbar, *Analecta*, II, 126.

Ook de uiterlijke houding, de passende kleeding vooral, is bevorderlijk, en voor de geestelijken zelfs noodzakelijk, om den eerbied in Gods huis en de waardige viering der H. Geheimen te bevorderen, getuige de wetten der H. Kerk, die hare dienaren voor alle omstandigheden daarover juiste voorschriften heeft gegeven. Wij zien ook Jan van Arkel in dien geest werkzaam, als hij in de synode van 1350 aan alle rectoren, die over kerken in zijn bisdom zijn aangesteld, voorschrijft onder de kerkelijke diensten, die zij zelf verrichten of waarbij zij tegenwoordig zijn, of ook bij het toedienen der H. Sacramenten, in passend kerkelijk gewaad te verschijnen; ook den kosters wordt in de kerk tijdens de godsdienstoefeningen het gebruik van het *superpelliceum* voorgeschreven [1]).

Ook schijnt het gebruik der collegiaal-kerken, om op sommige tijden zwarte kappen te dragen, niet al te nauwkeurig te zijn onderhouden. Althans de bisschop acht het noodig de onderhouding ervan aan allen, die aan collegiaal-kerken zijn verbonden, de aartsdiakens niet uitgezonderd, in te scherpen [2]).

A°. 1349 had Paus Clemens VI aan den aartsbisschop van Keulen en zijne suffraganen (waaronder ook Utrecht) het bevel gericht de uitvindingen en plechtigheden, door de sekte der Geeselaars ingevoerd, als slecht en ongeoorloofd openlijk te brandmerken, en allen, geestelijken en leeken, daarvan met kracht af te houden [3]). Toen zich die misbruiken ook in het Utrechtsche bisdom vertoonden, verbood Jan van Arkel in de synode van 1355 aan alle hem onderhoorige priesters „de lichamen der overledenen met hoed, wandelstaf of een ander kleedingstuk der geeselaars kerkelijk te begraven" [4]).

---

[1]) *Lat. Bat. Sacra*, p. 193.

[2]) *Ibid.* p. 194.

[3]) Brom, *Bull. Traj.* 1293. Over de geeselaars en hun geschiedenis, zie Moll, *Kerkgesch.* II, 3, blz. 73 vv.

[4]) *Lat. Bat. Sacra*, p. 195.

In de kerken van St. Nicolaas en St. Gertrudis te Utrecht bestond het oude gebruik, dat op de kruisdagen de clerici elkander stompten en terugstompten en elkander van de eene plaats naar de andere duwden. Wat de oorsprong of beteekenis hiervan moge geweest zijn, men zal met den bisschop instemmen, die dit gedrag onpassend noemt in het huis Gods en dan met nadruk verbiedt, die gewoonte nog langer vol te houden [1]).

Of nu ook de bisschop zelf trouw is geweest in de vervulling zijner ambtsbedieningen, of liever, of hij persoonlijk die bediening heeft kunnen uitoefenen, is aan gegronden twijfel onderhevig. Berichten daaromtrent ontbreken zoo goed als geheel. Uit het bericht van Joan. a Leydis [2]) blijkt, dat hij zelf het altaar heeft gewijd, dat hij aan de domkerk van Utrecht heeft geschonken. Nog is er op het archief der parochiekerk te Kralingen een aanteekening te vinden van den volgenden inhoud: „Den 18den „Juni 1357 is de R. C. Kerk te Kralingen door den Bisschop „van Utrecht, Johannes van Arkel, ingewijd ter eere van den „H. Lambertus". Het is echter een aanteekening uit het begin dezer eeuw, en de bron wordt niet vermeld, zoodat ik de waarde ervan niet durf beoordeelen. Nog vinden wij in den eersten synodaalbrief het verlof ingetrokken, aan sommigen verleend, om van een vreemden bisschop de HH. Orden te ontvangen [3]).

Maar overigens zien wij ook, hoe menigmaal zijn plaats door den wijbisschop werd bekleed [4]). Niemand echter, die den loop

---

[1]) *Ibid.* p. 194.

[2]) *Chron. Belg.* XXIX, c. 6.

[3]) *Lat. Bat. Sacra,* p. 187.

[4]) Als wijbisschoppen van Jan van Arkel vindt men er meerdere opgegeven. De berichten zijn niet allen even duidelijk en stemmen niet altijd geheel overeen. Het is wel mogelijk, dat niet allen wijbisschoppen van Utrecht waren, ofschoon zij bisschoppelijke bediening binnen de grenzen van het bisdom hebben uitgeoefend. Wij geven hier de namen dergenen, die wij ontmoetten, daarbij de voornaamste bronnen, waar iets over hen te vinden is. De plaatsen uit *Batavia Sacra*

dezer geschiedenis heeft gevolgd, zal zich hierover kunnen verwonderen. De veelvuldige bezigheden, die de handhaving zijner tijdelijke macht hem bezorgden, zijn herhaalde ballingschap ten bate der geschokte welvaart zijner staten, waren evenzoovele hinderpalen. Zoo had hij zelf dan ook aan Paus Innocentius VI getuigd, dat „hij zelf wegens de groote uitgestrektheid van zijn bisdom van Utrecht en om andere geldige redenen dikwijls in het uitoefenen der bisschoppelijke bediening en in datgene, wat daartoe behoort, ten zeerste werd belemmerd en niet alles persoonlijk zonder groot bezwaar kon uitoefenen". Het blijkt evenwel, dat hij het geestelijk heil zijner onderhoorigen daarom niet heeft verwaarloosd, maar voldoende in de behoefte heeft voorzien.

Na hetgeen over Jan van Arkel omtrent zijn verhouding en gedrag tegenover bepaalde deelen van zijn bisdom is gezegd, volgen hier nog eenige trekken, die het beeld van den bisschop voor ons moeten voltooien. Toen wij hem als wereldsch vorst

---

Historia Episc., en de *Kerk. Oudheden* meenden wij als genoeg bekend te kunnen achterlaten.

1°. Aarnoud, bisschop van Thermopyle, uitdrukkelijk als wijbisschop van Jan van Arkel opgegeven bij Mattheus *ad Anonymum*, p. 133.

2°. Folkert, eerst abt van St. Odulfus te Stavoren, later bisschop van Byblus of Gibleth, ook zonder twijfel wijbisschop van Jan van Arkel, zooals duidelijk blijkt: Brom, *Bull. Traj.* 1613, 1620, 1622, 1628 en 1637. — S. Muller, *Catal. van St. Pieter*, 902; *Regesten*, 392. — Waarschijnlijk is ook deze bedoeld bij Mattheus, *Analecta*, V, p. 365.

3°. Keno, bisschop van Margariten, die als wijbisschop van Utrecht de sacristie en het daar geplaatste altaar in de abdij van Egmond wijdde ter eere van St. Jeroen. Joan. a Leydis, *Kronyk van Egmond* (Gerard Kempher), blz. 101.

4°. Nog leest men bij Mattheus, *Fundat. et fata*, p. 571: „ende die kerck [van het nieuwgebouwde huis der Duitsche ridders] wert gewyt van enen Wijbisschop, geheiten Jacob".

5°. Nog is er bij Mattheus, *Anal.* V, 378 sprake van Baltherus, epûs Tripolensis, en Walterus, epûs Tharborensis, die a°. 1364 bij de inhuldiging en eedsaflegging van bisschop Jan van Vernebureh tegenwoordig waren.

beschouwden, hebben wij hem als een onbezweken verdediger en handhaver van recht en wet leeren kennen. Als zoodanig vertoont hij zich ook in zijn geestelijke waardigheid, zooals uit sommige reeds verhaalde trekken kan blijken. Hierover nu vindt men nog menigvuldige berichten, die echter door onvolledigheid niet altijd even duidelijk zijn. Allereerst behooren daartoe meerdere bepalingen uit de diocesaan-synoden, die hij naar kerkelijk gebruik „alle jaren op Dinsdag na den Zondag *Cantate*" in zijn kathedraalkerk wilde houden. Zestien zijner synodaalbrieven zijn voor ons bewaard, wier tekst ons door *Batavia Sacra* wordt medegedeeld.

Daaruit blijkt allereerst, dat hij bij de uitoefening zijner rechtsmacht wel eens met onwil en verzet te strijden had. Zoo zien wij b.v. hoe machtige heeren door den sterken arm wisten te verhinderen, dat bisschoppelijke uitspraken, strafvonnissen vooral, ter plaatse, waar het noodig was, werden afgekondigd. Daartegen echter worden maatregelen bepaald, die desondanks de uitvoering ervan moesten verzekeren [1]). Ook de wereldlijke rechtbanken stemden met de geestelijken in 't punt der rechtsbevoegdheid niet altijd volkomen overeen, zoozeer, dat de straf der excommunicatie moest bedreigd worden tegen baljuws, wereldlijke rechters en heeren, die de pastoors of andere clerici voor sommige gevallen verhinderden de rechtsbrieven van den bisschop of zijn officiaal ten uitvoer te brengen [2]).

Opmerkelijk is het, dunkt me, en kenteekenend voor den persoonlijken invloed van onzen bisschop, dat deze bepalingen telkens in zijne afwezigheid, de eerste maal door Zweder van Uterloe, de tweede door G. van Veen, moesten genomen worden.

Nog vinden wij daar, dat den pastoors wordt opgelegd, in de jaarlijksche synode 'groote en onverbeterde misdaden, waarvan

---

[1]) *Lat. Bat. Sacra*, p. 191.
[2]) *L. c.* p. 193.

er eenige met name worden genoemd, den bisschop aan te geven, of anders den officiaal voor het geval, dat zij in de synode niet tegenwoordig zijn. In het bijzonder wordt daar melding gemaakt van hen, die zich voor vrienden der stervenden uitgeven en zich aanbieden als uitvoerders van hun uitersten wil, maar na den dood weinig of niet bezorgd zijn voor het geestelijk heil der gestorven zielen en hun vrome beschikkingen weigeren uit te voeren, maar zich liever zelf toeëigenen, wat de overledene tot vrome doeleinden had bestemd [1]).

Ook waren er kloosterlingen, die zich de voorrechten der bedelorden aanmatigden, anderen, die wel tot genoemde orden behoorden, maar bij het uitoefenen hunner rechten de vereischte vormen niet in acht namen en zich volkomen onafhankelijk van den bisschop gedroegen, waar toch altijd zijn *visum* moest gevraagd en zijn toelating moest verkregen worden. Het betrof in het bijzonder de prediking en de biecht. Om dit bedrog tegen te gaan, wordt den pastoors onder bedreiging der strengste straffen gelast, dergelijke kloosterlingen niet toe te laten, zoo zij hunne brieven, van den bisschop ontvangen, niet kunnen vertoonen [2]). Ook anderen, die op een of andere wijze uitgebreidere volmachten wisten te verkrijgen, werden deze ontnomen, toen zij minder geschikt bleken dergelijke uitbreiding van macht te genieten [3]).

Om de waardigheid der kerkelijke rechtbanken en den eerbied zijner onderdanen daarvoor te bevorderen, vinden wij het volgende bepaald. Sinds langen tijd was het misbruik ingeslopen, dat in kerkelijk recht onervaren klerken hier en daar als advocaten werden toegelaten „ten spot der kerkelijke rechtsmacht, tot nadeel der strijdende partijen" en ook van die geestelijken, die zich op de beoefening van het recht hadden toegelegd. Want

[1]) *L. c.* p. 194 en 195.
[2]) *L. c.* p. 188.
[3]) *L. c.* p. 192.

als deze, om de noodige rechtskennis te verkrijgen, eenigen tijd in het buitenland hadden doorgebracht en somtijds hunne bezittingen hadden opgeofferd, vonden zij, in hun vaderland teruggekeerd, hoon en spot, ja moesten soms zelfs lichamelijke mishandelingen verduren, daar het bedrogen volk de misslagen der onbekwamen op allen wreekte. Voortaan zou dan niemand als advocaat worden toegelaten, die niet ten minste den graad van baccalaureus in burgerlijk of kerkelijk recht had behaald, of anders van den bisschop uitdrukkelijk verlof ontvangen had de rechtspraktijk in 't bisdom uit te oefenen.

Over rechtshandelingen van meer persoonlijken aard vindt men nog het volgende vermeld. A°. 1346, na den dood dus van Joannes van Bronkhorst, proost en aarts-diaken van Oud-Munster te Utrecht, had zekere Gerardus van Amerongen op een of andere wijze zich wederrechtelijk in diens plaats ingedrongen. Maar niet lang zou hij de vruchten van zijn overmoed genieten. Want krachtig verhief zich de bisschop tegen deze wetschennis en wist den overtreder de onrechtmatig verkregen waardigheid te doen verlaten. Het goede gevolg van des bisschops pogingen blijkt o. a. uit het necrologium van St. Salvator, waar bij den dood van genoemden Gerardus alleen het volgende werd aangeteekend: „A°. 1378 stierf Gerardus van Amerongen, proost van St. Severinus te Keulen, *onze medekanunnik*" [1]). En Paus Clemens VI, die van de zaak had kennis genomen en schriftelijk door den bisschop was onderricht, prees zijn sterke en waakzame zorg en vermaant hem die ten einde toe te bewaren, terwijl hij hem uitdrukkelijk zijn volledige medewerking en alle hulp toezegt [2]).

Hierboven zagen wij reeds, dat de bisschop meer dan eens had te strijden tegen bedrog en machtsoverschrijding zijner geestelijken. Daartoe behoort ook het geval van Esicus Scibada, rector

[1]) Hoynck van Papendrecht, *Anal. Belg.* III, 1, p. 192. Vgl. *Aanh. Kerk. Oudh.* blz. 96.

[2]) Brom, *Bull. Traj.* 1222.

der kerk in Froniken, waaronder misschien Franeker moet verstaan worden. Iederen Donderdag was daar een groote markt, en de cureyt had goedgevonden zich valsche brieven op den naam van Benedictus XII te verschaffen, waarbij hem volledige jurisdictie werd gegeven, om van alle misdaden, die daar op die dagen zouden geschieden, te absolveeren. Laten wij aannemen, dat het met de zuiverste bedoelingen was geschied, toch bleef het een grove inbreuk op recht en wet, die de nadeeligste gevolgen na zich slepen moest. Toen dan de cureyt hierover, denkelijk door den bisschop of zijn aartsdiaken, te Rome was aangeklaagd, werden de brieven in de pauselijke kanselarij onderzocht en valsch bevonden, en den bisschop opgedragen naar alle vormen van het recht hierin een vonnis uit te spreken [1]).

Tielmannus van Strijen, choorbisschop van Utrecht [2]), was bij den H. Stoel van openbaren woeker aangeklaagd. Onder woeker zal men hier te verstaan hebben het nemen van intrest voor uitgeleend geld en als zoodanig in de middeleeuwen verboden. Het kwam destijds veelvuldig voor in het geheele bisdom, volgens het getuigenis van Jan van Arkel zelf, die er in zijn synode strenge maatregelen tegen nam, en de vrijspreking van dergelijk vergrijp aan zich en den poenitentiarius van zijn kapittel voorbehield. Mogelijk waren de aanklagers den bisschop voorbijgegaan, omdat zij vreesden, dat de kanunnik van den dom diens bevoegdheid niet zou willen erkennen of was dezen de onschuld van den aangeklaagde reeds gebleken. In ieder geval vertrouwde de Paus de behandeling der zaak aan den bisschop en zijn vicaris, nadat zij voor zijn rechterstoel was gebracht, met de opdracht om, zoo hij schuldig werd bevonden, hem te dwingen zijn woeker te staken en de reeds gemaakte winst terug te geven. Dit onderzoek schijnt zeer ten gunste van den aangeklaagde te zijn afge-

---

[1]) Brom, *Bull. Traj.* 1106.

[2]) Aldus werd de oudste kanunnik-subdiaken in het Utrechtsche domkapitel genoemd: Ducange *in voce.*

loopen, daar wij toch denzelfden juist een jaar later tot de waardigheid van pauselijk kapelaan zien verheven [1]).

Van oudsher bezat het kapittel van St. Walburgis te Zutphen twaalf prebenden, waaronder zes voor priesters, vier voor diakens en twee voor subdiakens. De algemeene kerkelijke wet nu zeide, dat allen, die een prebende bezaten, waaraan een der HH. Orden verbonden was, verplicht waren, tenzij een wettige reden hen verhinderde. zich binnen het jaar te laten wijden [2]). Te Zutphen nu was tegen deze wet zwaar misdaan. Meerderen, vooral echter Egbert van Eze en Joannes van Doornik, die beiden een priesterprebende bezaten, hadden den gestelden tijd laten voorbijgaan en bleven weigeren de gevorderde wijdingen te ontvangen. Behalve de inbreuk op de kerkelijke wet strekte dit verzuim ook tot groot nadeel der godsdienstoefening. „Hetwelk oorzaak is — schrijft de bisschop — dat de gemelde St. Walburgiskerk te Zutphen in de kerkelijke diensten groote letsels, ongemakken en hindernissen lijdt" [3]).

A° 1361 spande de bisschop te Deventer de vierschaar over de weerspannigen. En hij zond op Woensdag na „*Oculi*" (derden Zondag in de vasten) van daaruit aan den pastoor der nieuwe stad Zutphen een bevelschrift, waarin hij dezen de uitvoering van het vonnis opdraagt. Jacob Klinke, de pastoor der nieuwe stad, zal zoo mogelijk naar het huis der genoemde kanunniken en naar dat van den deken gaan, of anders naar de kerk van St. Walburgis. Daar zal hij de priesters en andere geestelijken dier kerk en zoo noodig eenige andere getuigen samenroepen en de kanunniken in het openbaar vermanen zich voor Drievuldigheids-Zondag e.k. te laten wijden, op de straffen door Paus Clemens V bepaald. Zoo zij desniettemin weigerachtig blijven, „zullen wij — schrijft de bisschop — het banvonnis en, indien het noodig

[1]) Brom, *Bull. Traj.* 1627 en 1654.
[2]) Clement. *Ut ii.* 1. *De aetate et qualitate et ordine praeficiendorum.*
[3]) *Oudh. Bisdom v. Deventer*, I, blz. 499.

is, nog zwaarder middelen tegen hen in het werk stellen". Voor het geval, dat zij nog wettige redenen van uitstel mochten hebben, konden zij die den bisschop of diens officiaal voorleggen, die daaromtrent zouden doen, wat het recht vereischt. Om voor 't vervolg dergelijke vergrijpen te voorkomen, wordt hun nogmaals ingescherpt, de door Clemens V gegeven wet door alle toekomende kanunniken onverbrekelijk te doen onderhouden. „En opdat — aldus vervolgt de bisschop — de kracht van dit ons bevel in de geheugenis der tegenwoordige kanunniken geprent blijve, en ook tot de kennis der toekomende kanunniken komen moge, zoo laten wij ulieden door denzelfden brenger een origineel afschrift van het bevel, met ons zegel daaraan, toekomen.... welk afschrift wij begeeren en op de voornoemde straffen gebieden, dat zij zullen hebben aan te nemen en in hunne papiergaarde of brievenkist weg te leggen en op te sluiten, en voor een eeuwig gedenkschrift naarstig te bewaren".

Op Passie-Zondag heeft de pastoor werkelijk den hem opgedragen last uitgevoerd. Of echter des bisschops pogingen volkomen zijn geslaagd, is zeer te betwijfelen, daar zijn opvolger in 1365 het nu gevelde vonnis opnieuw moest bevestigen en aandringen [1]). Daarentegen had hetzelfde kapittel ondervonden, hoe de bisschop ook het krenken hunner ware rechten door anderen niet duldde. Want toen men drie jaren vroeger Ghiselbertus Koc, proost van Zutphen, binnen het gebied van Deventer wederrechtelijk gevangen hield, legde de bisschop volgens de synodale en provinciale statuten het interdict op Deventer, om de stad te dwingen de kerkelijke immuniteit te eerbiedigen [2]).

Men leide hieruit wederom niet af, dat hij mogelijk aldus de geestelijken in hun ongelijk kon stijven. Hij wilde slechts, dat hun, evenzeer als anderen, hun wettelijke voorrechten niet

[1]) Men vindt de hier aangehaalde stukken: *Oudh. Bisdom v. Deventer*, I, 499 en 504.

[2]) Dumbar, *Kerk. en wereldl. Deventer*, II, blz. 218.

werden ontnomen, en zij slechts voor een geestelijke rechtbank werden geoordeeld en gestraft. Dat hij overigens niet van zin was de misdadigen onder de geestelijkheid aan hun gerechte straf te onttrekken, blijkt, behalve uit hetgeen reeds werd gezegd, ook zeer duidelijk o. a. uit de macht door hem verleend aan den rector van het H. Geesthuis te Kampen, om n.l. misdadige klerken, van welke orde of staat ook, als zij binnen het gebied der stad misdeden, gevangen te nemen, naar het slot te Vollenhove, toen de geestelijke gevangenis, over te brengen en aan den schout over te leveren, des noods met behulp van den wereldlijken arm [1]).

Een der meest bekende rechtshandelingen van den bisschop is het interdict door hem in 1352 over Dordrecht uitgesproken en tot 1356 gehandhaafd. De heer G. H. M. Delprat heeft deze zaak uitvoerig en voortreffelijk behandeld [2]). De zaak is, in haar verloop althans, vrij duister. Niettemin de hoofdzaak, de rechtmatigheid der toegepaste straf, is overduidelijk. Bij gelegenheid eener overrompeling der stad door verdreven Hoekschgezinde burgers, hadden de in het nauwgebrachte aanvallers hun toevlucht op het kerkhof gezocht, dat, naar men weet, als vrijplaats gold. De opgewonden tegenpartij echter had zich daaraan niet gestoord en de heiligheid der plaats geschonden door de daarheen gevluchten te dooden. Naar kerkelijk recht, volgens de bepalingen van provinciaal- en diocesaan-synoden, moest de bisschop de onverzoende misdaad straffen, zooals hij deed door de stad met het interdict te slaan. Tot hiertoe is alles vrij duidelijk. Hoe echter te verklaren, dat de bisschop zoo langen tijd de opheffing der uitgesproken straf bleef weigeren? De zaak wordt zelfs voor den

[1]) *Register van charters en bescheiden in 't Oude Archief van Kampen*, I, No. 118.

[2]) Kist en Moll, *Kerkh. Archief*, III, blz. 1, vv. — Verschillende stukken hieromtrent vindt men t. a. p. en ook bij v. d. Wall, *Handvesten der stad Dordrecht*, I, blz. 247. Brom, *Bull. Traj.* 1583 en 1548.

Paus gebracht, en de stad zond haar pastoor en anderen om haar goed recht voor den H. Stoel te bepleiten. Er verschijnt ten slotte zelfs een bisschop met pauselijke macht bekleed, die Dordrecht van ban en interdict ontheft. Toch blijft Jan van Arkel het uitgesproken vonnis handhaven, totdat hij in 1356 door den overwinnenden graaf gewapenderhand gedwongen wordt toegevendheid te oefenen.

Moeilijk is het zeker een voldoende verklaring hiervan te geven. Bij gebrek aan afdoende inlichtingen, zoekt Delprat deze stijfhoofdigheid van den bisschop te verklaren door de Hoeksch-gezindheid van den bisschop. Mij dunkt echter ten onrechte. Want de strijd, dien hij met Willem V voerde, ontsprong niet uit Hoeksche partijzucht; het was eenvoudig, zooals reeds breedvoerig is besproken, de verdediging van het bisdom tegen de reeds oude indringende staatkunde der Hollandsche graven. Men kan dan ook geen enkel feit aanvoeren, waaruit kan blijken, dat de bisschop in den strijd tuschen moeder en zoon partij gekozen heeft. Integendeel spreekt uit de verdragen, die hij in het jaar 1351 èn met Margareta èn met graaf Willem sloot, duidelijk de wil, om zich in dien ergelijken strijd geheel onzijdig te gedragen [1]). Wie onzen bisschop van Hoeksche woelingen willen beschuldigen, mogen wel denken aan den naam van Arkel, dien onze bisschop droeg. Zouden de strenge familiebanden dier eeuwen een lid van dat trotsche geslacht, het hoofd en de ziel der Kabeljauwsche partij, veroorloofd hebben gemeene zaak te maken met de Hoekschen, de doodvijanden van zijn eigen huis?

De Dordtenaars beweren zeker in hunne vertoogen aan den Paus, dat zij van hun kant niets verzuimd hebben, wat volgens het recht ter verzoening werd vereischt, maar daartegenover „rijst het vermoeden — het zijn de eigen woorden van Delprat — dat men in weerwil van het interdikt en tijdens hetzelve zich te

---

[1]) v. Mieris, *Charterb. v. H. en Z.* II, blz. 791—94 en 810—13.

Dordrecht verstout heeft van het kerkhof gebruik te maken en met kerkelijke eer afgestorvenen aldaar ter aarde te bestellen. Dit is nieuwe kerkschennis". Deze zaak nu was nog hangende in October 1355. Bovendien schijnt er nog meer gebeurd te zijn, daar er ook een kwijtschelding werd noodig geacht voor die misdaden, die buiten de kerk of *loca sacra* zijn geschied [1]).

De bisschop van Aboli, als gemachtigde van den bisschop van Kamerrijk, die door den Paus met de beëindiging der zaak was belast, en na hem de deken van Geertruidenberg ontslaan ja de stad in 's Pausen naam van de opgelegde straf; maar daartegenover staat, dat kort daarna de H. Vader de gegeven volmachten herroept, en daarbij uitdrukkelijk verklaart, dat het hem gebleken is, „dat men hem met leugenachtige verhalen heeft om den tuin geleid en dat de bisschop van Utrecht wel degelijk in zijn goed recht zijnde, toen hij den Dordtenaren de opheffing van het interdict weigerde, gevolgelijk ter zake daarvan niet door den bisschop van Kamerrijk had behooren vervangen te worden". Nu is het vrij gemakkelijk om, zooals de Dordtsche gezanten deden, geheimzinnige berichten naar huis te zenden over geld, dat van Utrecht uit den kardinalen werd aangeboden. Als men dergelijke insinuaties bij de hand heeft, vragen verhitte gemoederen niet naar bewijzen. Een ieder denkt aan omkooping, en binnen enkele dagen worden zulke onbewezen maar pikante bijzonderheden als klinkklare waarheid met graagte rondgeklonken.

Overigens pleit zeer zeker voor den bisschop, wat wij van elders van hem weten op dit punt. Men kan niet ontkennen, dat er in de middeleeuwen dikwijls een ergerlijk misbruik van de kerkelijke straffen is gemaakt. En juist daartegen heeft Jan van Arkel een zeer ernstige poging aangewend om de veelvuldig ingeslopen misbruiken te weren. In zijn lastbrief aan de dekens

---

[1]) Blz. 41 en 42. Men vergelijke hierbij de synodale statuten van 1352 en 1355 in de *Lat. Bat. Sacra*, p. 193 en 196.

van Holland en Zeeland maakt hij tal van bepalingen over de toepassing van ban en interdict, die allen ten doel hebben mogelijke willekeur buiten te sluiten, en wier korten inhoud men als volgt kan omschrijven, dat niemand, tenzij om een publieke en gerechtelijk bewezen misdaad, met onderhouding van alle rechtsvormen en na vooraf gehoord te zijn, met ban of interdict mocht gestraft worden [1]).

Of misschien ook eigen ondervinding hem op dit punt eenigermate heeft ingelicht? Men vindt althans bij Mattheus [2]) een fragment, waarin onze bisschop wordt ontheven van den ban en suspensie, waarbij hij èn in het tijdelijk bestuur èn in de uitoefening der pontificaliën werd geschorst. De straf was uitgesproken door de „Camera Apostolica" [3]) om de niet-betaling van achterstallige schulden, die door een zijner voorgangers, bisschop Willem Berthold, aº. 1296, met machtiging van den H. Stoel waren aangegaan; ofschoon ook bisschop Jan van Diest reeds een aanzienlijk gedeelte had afgelost, bleven er, blijkens het aº. 1353 gesloten verdrag tusschen bisschop en schuldeischers, nog 1600 goudguldens te betalen over. De tijdelijke bisschop scheen hiervoor aansprakelijk te worden gesteld. Want om die reden werd onze bisschop aldus gestraft, en eerst toen de geheele schuld was aangezuiverd door Jan van Arkel, werd ook de ban opgeheven [4]).

Evenwel moeten wij daaraan geen al te groote kracht of strekking toekennen, als wij zien, dat de Paus zelf in voortdurend en onafgebroken geestelijk verkeer met onzen bisschop is gebleven. Het *Bullarium Trajectense* is daarvoor de onweerlegbare getuige.

---

[1]) *Lat. Bat. Sacra,* p. 197.
[2]) *ad Anonymum,* p. 147.
[3]) Deze C. A. was met het beheer der tijdelijke goederen belast.
[4]) Zie hierover Brom, *Bull. Traj.* 420, 440 en vooral 482.

Ziedaar wat er voornamelijk van het bisschoppelijk bestuur van onzen bisschop bekend is. Het is niet veel, en de overal verspreide berichten zijn onvolledig. De lezer verontschuldige mij dan, dat ik gedwongen ben zooveel aan zijn eigen voorstellingskracht over te laten. Wat echter nog eenigermate helpen kan is zeker, zoover het mogelijk is althans, zijn meer persoonlijke eigenschappen en zijn bijzondere en eigenaardige karaktertrekken met een enkel woord aan te duiden. Een ieder begrijpt, dat de moeilijkheid hier altijd grooter wordt, want het geldt de meer intieme bijzonderheden, die uitteraard meer in 't verborgen blijven, terwijl vijf eeuwen zeker lang genoeg zijn om wat vroeger misschien klaarblijkelijk was, bijna geheel onkenbaar te maken.

Wie den loop dezer geschiedenis aandachtig heeft gevolgd, zal reeds in Jan van Arkel het echte kind van zijnen tijd hebben erkend. Fier en hoogvoelend als de onvervalschte spruit van zijn edel en ridderlijk geslacht, de sterke held van onbezweken moed, met taaie volharding en ijzeren wilskracht strevend naar zijn doel, dat altijd groot en hoog was, dat altijd recht en billijkheid, de verdediging der zwakken en lijdenden binnen de perken der toen geldende wetten op het oog had.

Daarbij echter was nog een ruime plaats overgelaten voor de zachtere gevoelens van het menschelijk hart. De vrede en zijn zegeningen lachten den onbezweken strijder meer aan dan de hooge oorlogsroem, en met voorliefde gebruikte hij dien tijd, waar hij kon, om de werken des vredes onbekrompen te bevorderen.

Zelf was hij dan ook een man, die kunst en wetenschap van harte liefhad, en als zeer bedreven in wereldlijke en kerkelijke wetenschappen bij allen bekend was; „een edel en zeer geleerd jongeling" noemt Heda [1]) hem, „want hij was in de gewijde wetenschappen zeer ervaren". En 't *Chron. Magnum Belg.* zegt van

[1]) p. 242.

hem: „Een man, die ongetwijfeld geleerd was zoowel in gewijde als ongewijde wetenschappen" [1]). Hij had dan ook in zijne jeugd een wetenschappelijke opleiding ontvangen en gedurende vijf jaren de universiteit te Parijs bezocht [2]). Daar moet hij ook de liefde tot de wetenschap hebben opgedaan, die hem aanspoorde den tijd zijner vrijwillige ballingschap in Frankrijk en te Rome aan de beoefening der wetenschap te wijden [3]). Zoo verklaart zich ook de bijzondere zorg, die hij toonde om kerken en kloosters behalve met de noodige sieraden, ook met goede boeken te verrijken. Ook hij zelf heeft groote werken *(ingentia volumina)* geschreven, die voor ons zijn verloren gegaan, maar die ten tijde van Heda (begin der 16de eeuw) te Utrecht nog bestonden. Ook bij anderen moedigde hij de beoefening van kunsten en wetenschappen aan: „Jan van Arkel beval een pontificaal te schrijven, dat zeven boeken bevat: 1. Over de wijding der kerkelijke bedienaren. 2. Over de kerken, kerkhoven en gewijde vaten. 3. Over de wijding van profane zaken. 4. Over Witte Donderdag. 5. Het officie der overledenen met psalterium. 6. Zegeningen door het geheele jaar op alle Zon- en feestdagen. 7. Over degradaties" [4]).

Beka droeg ook aan hem zijn boeken-cataloog op, en het was door opdracht van Jan van Arkel, toen reeds bisschop van Luik, dat Petrus van Herenthals zijn commentaar op de psalmen heeft geschreven.

Vrijgevig — zegt Heda [5]) — was hij jegens zijne vrienden, een grootmoedig bevorderaar van alle goeds, milddadig jegens de armen, ... en als een nieuwgeworven strijder legde hij zich na de onrustige tijden op deugd en heiligheid toe".

---

[1]) Buch. *ad Hedam*, p. 255. Vgl. idem *ad Bekam*, p. 120.
[2]) Brom, *Bull. Traj.* 930 en 937.
[3]) Dumbar, *Analecta*, II, p. 126. Heda, p. 246.
[4]) Buch. *ad Hedam*, p. 255.
[5]) p. 245.

Van zijne mildheid voor allen, die zijne gunst verdienden, mochten wij reeds menig voorbeeld aanhalen. Nog kan hier worden vermeld, hoe hij voor Zweder van Gorcum, zijn secretaris, van den Paus bijzondere gunsten wist te verkrijgen [1]), terwijl hij ook Gerard van Veen, zijn trouwen vicaris en medestander, geenszins vergat [2]).

Van zijne mildadigheid jegens armen en ongelukkigen zijn ons geen nadere bijzonderheden bekend. Als wij echter behalve de rampen der menigvuldige oorlogen lezen van de gevreesde pest, die a°. 1349 [3]), en bepaaldelijk te Amersfoort a°. 1348 [4]), en later a°. 1359 te Rhenen en te Utrecht [5]) woedde, van jaren, waarin de menschen bij menigte stierven, als 1344 en 1353 [6]), van melaatschen, die tot zelfs bij de poorten der bisschopsstad gevonden werden [7]), van storm en overstrooming, die zijne landen teisterden [8]), dan begrijpen wij, waar de bisschop de blijken zijner liefdadigheid zal geplaatst hebben. Overigens kan ook hetgeen hierboven over de parochie van St. Nicolaas te Utrecht is verhaald, ten bewijze strekken, dat voor armen en misdeelden de toegang tot hem openstond.

Jan van Arkel, wij hoorden het boven getuigen door Heda, legde zich na de onrustige oorlogstijden met nieuwen en opgewekten moed op deugd en heiligheid toe. Elders [9]) noemt hij hem als „onbesproken van gedrag en vrij van misdaad". En ook Joan. a Leydis acht hem „voortreffelijk door eerbaarheid van zijn

---

[1]) Brom, *Bull. Traj.* 1145 en 1194.
[2]) *Ibid.* 1565.
[3]) Joan. a Leydis, *Chron. Belg*, XXIX, c. 13.
[4]) Mattheus, *Rerum Amersf. script.* p. 76. — Rootselaar, *Amersfoort*, I, 341.
[5]) Brom, *Bull. Traj.* 1631.
[6]) *Verm. Beka*, blz. 242. — S. Muller, *Regesten*, 319.
[7]) Mattheus, *Analecta*, I, p. 757.
[8]) Joan. a Leydis, *Chron. Belg.*, XXXI, c. 8 en Heda, p. 246.
[9]) Heda, p. 244.

gansche leven" [1]). Niettemin vermeldt dezelfde de grootste vlek, die aan de nagedachtenis van Jan van Arkel kleeft, dat hem n.l. een natuurlijke zoon, Jan van Reinestein, wordt toegeschreven. De zaak wordt met getuigenissen bevestigd. Evenwel geloof ik gerust te kunnen zeggen, dat men althans de voorzichtigheid van prof. Moll [2]) dient te gebruiken, die, hoewel hij aan de waarheid niet twijfelt, toch de misdaad niet als gedurende zijn episcopaat geschied, durft voor te stellen [3]).

Jan van Arkel was ook een man van groote persoonlijke godsvrucht. Reeds mochten wij den ijver waardeeren, waarmede hij in geheel zijn bisdom den luister van den kerkelijken eeredienst, de passende viering der H. Geheimen en wat daartoe behoort, overal, waar hij kon, bevorderde. Het jaar 1351 echter toonde vooral zijn godsdienstigen zin. Het was het jaar van zijn grootsten nood, toen hij door allen verlaten, geheel en alleen de rechten van zijnen bisschoppelijken zetel tegen allen moest verdedigen. Toen „ziende, dat hij niet alleen van alle menschelijke hulp was verstoken, maar zelfs door eigen bloed werd verlaten, putte hij uit den nood nieuwe kracht en stelde zijn vaste vertrouwen op den Heer" [3]).

Welsprekend ook is hier de dood van den grooten bisschop. A°. 1364 door den Paus naar den hoogst moeilijken zetel van Luik verplaatst, om ook daar als te Utrecht waarheid en recht te handhaven en te herstellen, voelde hij in het begin van 1378 zijn einde naderen. Met den hoogsten ernst bereidde hij zich voor tot den grooten stap. De rust, die hem na veel strijds was ver-

---

[1]) *Chron. Belg.* XXXI, c. 8.

[2]) *Kerkgesch.* II, 1, blz. 151. De voornaamste plaatsen, waar men iets daarover vinden kan zijn : Joan. a Leydis. *Chron. Belg.* XXXI, c. 53 en vooral Mattheus, *Analecta*, V, 357 en 358. Er zijn hierin, mijns inziens, verscheidene duistere punten, die bij zulk een beschuldiging wel mochten opgehelderd worden. Mogelijk zullen wij gelegenheid hebben daarop later terug te komen.

[3]) Heda, p. 244. — Joan. a Leydis, *Chron. Belg.* XXX, c. 2. — Arent toe Bocop, blz. 284.

gund, gebruikte hij om zich in een klooster der Wilhelmieten terug te trekken en zich daar met gebed en overweging der eeuwige waarheden bezig te houden. Toen hij eindelijk, door een zware ziekte aangetast, bemerkte, dat de middelen der kunst hem niet meer baatten, en „hij begreep, dat zijn laatste uur spoedig zou slaan, riep hij den priester, en na in het H. Sacrament der Biecht zijne ziel te hebben gereinigd en het H. Lichaam van Christus als Teerspijze te hebben genuttigd, wilde hij ook het H. Oliesel ontvangen, om den doodstrijd met christelijke wapenen te strijden; en hij deed dit met zoo helderen geest, dat hij met uitstekenden eerbied en godsvrucht den priester, terwijl deze de heilige woorden uitsprak, zooveel mogelijk volgde. Vervolgens richtte hij de oogen op het beeld van den gekruisten Christus, dat hij in de hand hield, en na vol ootmoed den Heiland vergiffenis voor al zijne misslagen gevraagd en zijn leven aan Hem te hebben opgedragen, riep hij den rondomstaanden kanunniken het laatst vaarwel toe en gaf den geest den 1sten Juli" (1378) [1]).

Had Jan van Arkel sinds 1364 den Utrechtschen zetel verlaten, toch bleef zijn hart ten einde toe aan Utrecht toebehooren. Zelf had hij zich daar eenmaal een graf verkozen in zijn oude kathedraalkerk, en bij uitersten wil bepaalde hij ook, dat hij daar zou worden bijgezet. Met groote praal werd zijn lijk per vaartuig van Luik naar Utrecht overgevoerd en daar met passende eer en plechtige uitvaart in het zuidelijk deel van het koor begraven, waar iederen dag de priesters aan het altaar zijne ziel in hun gebed zouden herdenken [2]). En boven het graf beitelde men het eenvoudige grafschrift:

A°. 1378 den 1sten Juli stierf de Eerwaardige Vader Joannes

---

[1]) Barth. Fisen, *Hist. eccl. Leod.* p. 138.

[2]) Heda, p. 246. — G. Lappius a Waveren *ad Bekam*, p. 125. — Mattheus, *Analecta*, V, 361.

van Arkel, eerst tot bisschop van Utrecht, later tot bisschop van Luik en graaf van Looz gekozen, wiens lichaam hier begraven is [1]).

Eenvoudig, ja al te sober voor een man als hij, wiens leven wij u mochten beschrijven. Wij zouden als blijvend getuigenis voor alle volgende geslachten aan zijn naam althans hebben toegevoegd, wat nu de geschiedenis van hem getuigt: die voor Utrecht een uitstekend vorst en een goed bisschop geweest is!

Hageveld. J. Th. Beijsens.

---

[1]) *Hist. episc.* I, p. 22.

HEINRICH HEINE.

(Vervolg van Dl. CVII, blz. 354 vv.)

III.

ZWERVEND LEVEN VAN HEINE (1826—1831).

Na zooveel studie en inspanning kwam aan Heine, die steeds door hoofdpijn geplaagd werd, een verpoozing toe. Hij vertrok naar Norderney. De gulle oom Salomon had hem voor dit badreisje vijftig Louisd'or toegedacht. Te Norderney genoot hij met volle teugen de frissche, kostelijke lucht en dobberde dagen lang op de zee rond, wier majesteit een geweldigen indruk op zijn ontvankelijk gemoed maakte. Dit herstelde een weinig zijn geschokte gezondheid.

Hier begon hij zijn prachtige *Nordseebilder*. Zij bewijzen ongetwijfeld, dat hij groote vorderingen in de edele kunst gemaakt had.

Op het eind van September keerde hij naar Luneburg terug. Daar werkte hij zijn *Harzreise* voor de tweede maal over. In het begin van November vinden wij hem te Hamburg. Hij wilde er zich als advocaat vestigen en op nieuw het hof aan zijn nicht maken. Doch alles liep hem tegen.

De Hamburgers stelden weinig vertrouwen in de rechtskennis van een jeugdigen verzenmaker. De nicht begreep te goeder uur, dat niet haar persoon, maar haar goud een geheimzinnige aantrekkingskracht op Heine bezat. Vele Hamburger Joden waren hem volstrekt niet genegen. Vreemde geruchten over de juist niet stichtende levenswijze van zijn neef maakten oom Salomon voorzichtig.

Te vergeefs klopte Heine bij verschillende uitgevers aan om zijn *Harzreise* in het licht te geven. Eindelijk liet Gubitz zich overhalen ze in den *Gesellschafter* te doen verschijnen. Doch de censuur had ze meedoogenloos besnoeid en gehavend. De dichter besloot onmiddellijk ze afzonderlijk uit te geven, en Julius Campe te Hamburg verklaarde zich hiertoe bereid. Hij betaalde vijftig Louisd'or voor de *Harzreise*, de 88 liederen der *Heimkehr*, het eerste gedeelte der *Nordseebilder* en nog vijf andere gedichten. Het geheel trad (Mei 1825) de wereld in als *Reisebilder* (Band I). In 1830 werd een tweede oplage noodig.

Het oordeel van het Duitsche lezerspubliek was verdeeld. Sommigen waren in de wolken; anderen veroorloofden zich vinnige puntdichten en zelfs persoonlijke aanvallen op den schrijver. Heine verbeeldde zich, dat het Duitsche volk niets anders meer te doen had dan zich met zijn *Reisebilder* bezig te houden. Te Hamburg ging hij in de boekwinkels vragen naar „de boeken van Heine" en verzocht zijn vrienden dringend om de lofbazuin voor hem te steken, daar een gunstige en vleiende beoordeeling van het publiek hem zeer te stade zou komen.

Heine toog ten tweeden male naar Norderney. Daar werkte hij aan de *Nordseebilder* en verkeerde met „schoone en aanzienlijke vrouwen" (Juli 1826). Men ziet het, de dichter schuwde de eenzaamheid en helde sterk over tot het gezellige leven. Hij vleide zich met de zoete hoop, dat een groot letterkundig werk zijn verwanten te Hamburg gunstig voor hem zou stemmen. Wellicht mocht hij dan eenmaal de dochter van oom Salomon de zijne noemen. Vrij teruggetrokken leefde hij te Luneburg en schreef het tweede deel zijner *Reisebilder*. Volgens hem moest dat boek de wereld overeind zetten en het wonder van zijn tijd worden. Eigenaardig is de wijze, waarop hij dit doel trachtte te bereiken. Tweemaal deed hij aan Varnhagen von Ense het volgende voorstel:

De *Reisebilder* is een gemakkelijke en doelmatige vorm om alles, wat ik wil, aan de markt te brengen.... Hebt gij dus in dit opzicht den een of anderen wensch, wilt gij een bepaald onderwerp behandeld of iemand van onze intiemen gegeeseld zien, zeg het mij dan of, wat nog beter is, schrijf zelf in mijn stijl de stukken, die ik in mijn boek moet inlasschen. Gij kunt u op mijn heilige discretie verlaten.... Wilt gij gansche stukken, die actueel zijn, in mijn *Reisebilder* zetten of wilt gij mij alleen de lijst der veroordeelden toezenden, ik ben geheel en al tot uw dienst" (26 Oct. 1826).

Heine reisde naar Hamburg, om een wakend oog te houden op het drukken van zijn boek. In April 1827 verliet het de pers. Onder meer bevatte het ook het boek *Le Grand.*

Terstond na het verschijnen van dit werk stak Heine de zee over naar Londen (April 1827). Hij zorgde er voor — dit vergat hij nooit — dat zijn naam wijd en zijd in de dagbladen genoemd werd. Hij had, zoo schreef hij aan Moser (9 Juni 1827), door het boek *Le Grand* een stem gekregen, die tot de eindpalen der wereld klonk; hij, Moser, zou ze nog dikwijls hooren donderen tegen de onderdrukkers der vrije gedachte en der heiligste rechten.

Veel zag en ondervond hij te Londen. Later deelde hij dit mede in een geschrift, *Englische Zustände* geheeten. Tot over de ooren stak hij in avonturen en verspilde zijn tijd grootendeels in den schouwburg en in den omgang met „schoone" dames. „Als ik levend uit Engeland kom — schreef hij aan Moser — dan hebben de vrouwen de schuld niet. Zij doen het hare". Oom Salomon had hem een credietbrief van 400 pond sterling op het huis Rotschild meegegeven, natuurlijk niet om dit kapitaaltje te verkwisten. Doch de vlotte neef kon het klein maken. *Beati possidentes*, dacht hij. En hij liet zich de som door Rotschild uitreiken, betaalde zijn oude schulden, legde 800 daalders bij Varnhagen weg, als een appeltje voor den dorst, en verteerde in drie maanden 1400 daalders. In zulke vroolijke omstandigheden lag het schrijven natuurlijk stil.

Vol grimmigen haat tegen Engeland, ging hij over Holland en

Norderney naar Hamburg (Augustus 1837). Hier onderhandelde hij met Campe over een volledige uitgave zijner gedichten.

De eerste oplage van dit *Buch der Lieder* verscheen October 1827 in 5000 exemplaren, de tweede in 1837, de derde in 1839, en vervolgens alle twee of drie jaren een nieuwe. Alle gedichten, die iemand een steen des aanstoots konden zijn, moesten weggelaten worden, meende Heine; niettemin bleef er nog genoeg onkruid in deze uitgave groeien.

Het *Buch der Lieder* vond geen algemeenen bijval in de pers. Menige recensent had grondige aanmerkingen. Tot hen behoorde ook Goethe. Het is niet onmogelijk, dat hier een weinig jalousie de métier in het spel was. Heine althans, die zijn concurrent volstrekt niet aanbad, vermoedde dit. Hij schreef:

„Dat ik aan Goethe, dien aristocraten-dienaar, niet beval, is natuurlijk. Hij vreest de opgroeiende titanen. Hij is nu een zwakke, afgeleefde god, wien het verdriet, dat hij niets meer scheppen kan.... Hij kan toch niet verhinderen, dat zijn groote naam eenmaal zeer dikwijls te zamen met den naam Heinrich Heine zal genoemd worden" (30 Oct. 1827).

In het laatst van November 1827 treffen wij Heine te Munchen aan. Wat bewoog hem de hoofdstad van Beieren op te zoeken? Met den uitgever Cotta had hij een overeenkomst gesloten om tot de redactie der *Politische Annalen* te München toe te treden. Zijn mederedacteur was Dr. Frederik Lodewijk Lindner. Hij had zich echter slechts voor zes maanden verbonden. Want vooreerst wilde hij land en volk leeren kennen en ten tweede beproeven, of het klimaat voor zijn gezondheid niet schadelijk was. Buitendien schreef hij artikels voor het *Ausland* en het *Morgenblatt*. Cotta betaalde daarvoor ongeveer 2000 Mark. Toch wilden Heine's financiën niet bloeien.

Later dacht hij met verrukking terug aan de dagen, die hij te Munchen verwijlde. Geen wonder. Met volle teugen dronk hij uit den beker des genots. Hij prijst zijn „wonderschoone betrekkingen

tot verschillende vrouwen, die echter noch zijn gezondheid noch zijn werklust bevorderden" (1 April 1828). Spoedig had hij dus Munchen's kleingeestigheid en bekrompenheid, waarover hij zich eerst beklaagde, vergeten. Een zekere gravin Bothmer troostte zijn hart, dat naar liefde dorstte, en bracht hem in verrukking. Van daar liet de tijding, dat zijn nicht Therese Salomon te Hamburg verloofd was, hem tamelijk koud. Hij schreef om naam te maken en aan de wereld te toonen, dat hij iets anders was dan de schreeuwers in de almanakken. Voor de rest werkte hij zich niet in het zweet. Dit deed hij met een nevenbedoeling. Hij had het oog op een professoraat aan de universiteit te Munchen, en nu moest hij rustig zijn en zich de regeering tot vriend maken. Hierbij ging hij uit van het beginsel: het doel heiligt de middelen. Invloedrijke personen poogde hij voor zich te winnen, al moest hij zelf bekennen, dat de weg, dien hij bewandelde, onedel was, dat hij tegen zijne overtuiging handelde, dat hij van de eene partij tot de andere overliep en dat hij draaide als de weerhaan.

Doch de benoeming tot professor bleef uit. Heine wierp de schuld op de „ultramontaansch aristokratische propagande" en vervolgde inzonderheid Döllinger en Görres met een onverzoenlijken haat. Het slijk, dat hij naar koning Lodewijk I slingerde, willen wij hier niet eens aanduiden.

Reeds lang had Heine van een reis naar Italië gedroomd. Nu in Juli 1828 de *Politische Annalen* ophielden, vertrok hij over Innsbruck, Trente, Milaan, Genua en Livorno naar Lucca. Hij klouterde op de bergen rond, gebruikte de baden, was lustig en opgeruimd, „keuvelde met schoone vrouwen", ja „was dronken van liefde en dartelheid". Een nicht van Heine schildert zijn verblijf te Lucca met deze veelbeteekenende woorden:

„Hier heeft hij zich in de liefde en de wellust gebaad, hier heeft hij de kiem zijner ziekte opgedaan; want als een naarstige bij vloog hij van de eene vrouw tot de andere; zijn liefdezucht was nooit verzadigd".

Toelichtingen kunnen hier gevoegelijk wegblijven.

Nooit, schreef hij uit Lucca, nooit is mijn liefde voor menschengelijkheid en mijn haat tegen den clerus sterker geweest dan thans; maar ik kan mijn gevoelens luchten, want ik heb een zweep, die van de hoogte der Appenijnen tot aan den mond der Elbe reikt.

Hij vertoefde nog zes weken te Florence, toen een onverklaarbaar verlangen naar zijn vader zich plotseling van hem meester maakte. Bij zijn aankomst te Hamburg in December was zijn vader reeds overleden.

Achtereenvolgens hield hij zich nu een wijle te Berlijn, Potsdam, op Helgoland en weer te Hamburg op en voltooide het tweede deel zijner *Reisebilder*. Dit verscheen Januari 1830. De gevoelens, die hem bij de bewerking voortdurend bezield en zijn pen bestuurd hadden, waren juist niet edel en christelijk. Hij zou met al zijn vijanden voor goed afrekening houden. Om niemand over te slaan had hij een lijst aangelegd van allen, die hem ooit beleedigd of gegriefd hadden. Wraakzucht was een lage trek van Heine's inborst. Zijn beginsel was de lynchwet toe te passen: tand om tand, oog om oog. In het laatst van zijn leven deed hij nog deze bekentenis:

„Ik houd mijn vijanden vast, noch dood noch levend zullen zij mij ontsnappen. Wie het gewaagd heeft, zich aan mij te vergrijpen, kan zich verkneukelen, wanneer hij deze regels leest. Heine sterft niet gelijk de eerste de beste, en de klauwen van den tijger zullen ook nog na den dood van den tijger verscheuren".

Het is niet onaardig eens te vernemen, hoe twee boezemvrienden en partijgenooten van Heine in dezen tijd over hem dachten, namelijk Varnhagen en Rahel. Deze laatste had Heine eens gevoelig de les gelezen, toen hij onbeschaamde aanmerkingen op haar maakte. Heine, hierover niet weinig geraakt, brak met haar in geen malsche bewoordingen. Doch spoedig bezon hij zich en verzoende zich met haar.

Rahel schreef aan haren echtgenoot:

„Heine zal zich zelven gestadig opnieuw bezoedelen, want ook voor hem is het voldoende ergernis te geven, al moest hij zelf als een vuile harlekijn of als een beulsknecht rondloopen (13 Maart 1829). ... De slotsom, die ik trek, zijn en blijven zijn groote talenten. Deze echter moeten bij hem rijpen, anders worden zij ledig, hol en gemaakt. Een grondige critiek verstaat hij niet, omdat hem eigenlijk de ernst en het hoogste belang ontbreekt .. Hij en Goethe kunnen zich op ééne lijn stellen... en hij meent over het algemeen, dat alles, wat hem ontglipt en wat hij belieft te zeggen, goed genoeg voor de menschen is" (15 Maart 1829).

Varnhagen schreef aan Rahel:

„Heine moet zijn geest in een gezonde lucht bewaren, want hij heeft veel bestanddeelen in zich, die licht bederven... Als zulk een talentvol man geen veilige burcht tot schuilplaats heeft, wordt hij ten laatste als een gemeene rustverstoorder in 't openbaar opgevangen en gaat jammerlijk te gronde" (Maart 1829).

De regeering van Pruisen had de *Reisebilder* van Heine verboden. Daarom durfde hij niet naar Berlijn terugkeeren, maar bleef te Hamburg. De Joden gingen hem hier verwoed te lijf. Dat hij christen was geworden, daarover bekommerden zij zich minder, maar zijn hatelijke spotternijen over zijn stamgenooten konden zij hem niet vergeven.

De kameraden, met wie Heine te Hamburg omging — zij behoorden meestal tot het „jonge Duitschland" — en de gezelschappen, waarin hij druk verscheen, stonden ver beneden peil. De gevolgen bleven niet uit. Verschillende lichamelijke kwalen, met name bloedspuwingen, overvielen hem, zoodat hij gedwongen werd in het stille Wandsbeck rust voor zijn uitgeput lichaam te zoeken. Daar las hij politieke geschriften en studeerde de geschiedenis der Fransche omwenteling.

Op Helgoland, waar hij de zomermaanden Juli en Augustus doorbracht, ontving hij de tijding der nieuwe revolutie te Parijs. Hij was zwijmeldronken van vreugde.

„Ik ben een zoon der revolutie — riep hij uit — en ik neem weer de wonderwapenen op, waarover mijne moeder haar tooverformulier heeft uitgesproken. Bloemen, bloemen! Ik wil mijn hoofd omkransen voor den strijd op leven en dood! En geeft mij ook de lier, opdat ik een slaglied zinge... Woorden, als vlammende sterren, die uit de hoogte neerschieten en de paleizen verbranden en de hutten verlichten."

Nu, die strijdlust van den dichter nam geen groote vaart; tijdelijke zorgen deden haar weldra bekoelen. Door bemiddeling van Varnhagen wilde hij een rentegevende betrekking eerst in Pruisen, later te Hamburg machtig worden. Beide pogingen mislukten. Om niet allen steun onder zich weg te rukken, verzoende hij zich op aanraden van Varnhagen met oom Salomon, met wien hij in onmin leefde.

In Januari 1831 gaf hij het slot der *Reisebilder* en de *Englische Fragmente* uit en dichtte in datzelfde jaar zijn *Neuer Frühling*, die de rijpste vruchten van zijn lyrisch talent bevat.

In Mei 1831 vertrok hij naar Parijs om er de deernen van Frankrijk's Babylon te bezingen. Wat bewoog hem zijn vaderland vaarwel te zeggen? Geen dwang, maar vrijheidszucht.

P. fr. E. J. Jansen, Ord. Praed.

(Wordt vervolgd.)

HET JAAR VAN NOË.

Het verhaal van den zondvloed in Gen. VII—VIII is eene oude, uiterst merkwaardige, nooit hoog genoeg te schatten oorkonde, waarvan de gegevens ons zijn overgeleverd in den vorm van een dagboek, bewerkt naar het dagboek van den zondvloed-patriarch zelven, door hem uit de ark medegebracht en voor zijne nazaten uit den zondvloed gered.

Dat er zulk eene oorkonde bestond, weten wij niet alleen uit Genesis, maar wij wisten het ook reeds uit Berosus, den ouden Babylonischen geschiedschrijver, — en die getuigenissen zijn op verrassende wijze bevestigd door het Babylonische zondvloed-verhaal, dat in de Assyrische spijkeropschriften is ontdekt. Dit verhaal steekt door zijn mythologischen en legendarischen vorm ongunstig af bij het sobere, ongekunstelde, geheel binnen de perken eener objectieve geschiedbeschrijving blijvende verhaal van Genesis. Toch heeft het daarmede zooveel punten van overeenkomst, dat beide oorkonden uit dezelfde bron moeten zijn gevloeid. Prof. Dessens zegt daaromtrent in zijne aanteekening op Gen. VII, 24:

„Verbiedt nu de hooge oudheid van het Assyrische dichtstuk hetzelve eene nabootsing van de gewijde geschiedenis te noemen, het tegenovergestelde is nog minder geoorloofd. Het eenvoudige bijbelverhaal immers en de heidensche, met allerlei verdichtselen opgesmukte legende verschillen van elkander gelijk de dag en de nacht. Alleen redelijk is de meening, dat beide verhalen uit eenzelfde oorspronkelijke overlevering voortkomen, welke in verbasterden vorm door de heidensche Assyriërs, in ongeschonden zuiverheid door de nakomelingen van Abraham bewaard is geworden".

Ook in meerdere zakelijke bijzonderheden wijken de beide verhalen van elkander af. Zoo regende het volgens de bijbelsche oorkonde 40 dagen, volgens de Babylonische slechts tot den zevenden dag; volgens de eerste „was het water machtig over de aarde" gedurende 150 dagen, volgens de laatste kwam het land na 12 dagen te voorschijn (zoo die lezing juist is), toen zich ook het „schip" vastzette op den berg „Nisir"; volgens de eerste liet de aartsvader eene raaf en eene duif vliegen 40 dagen na de stranding der ark, volgens de laatste liet hij alleen eene duif vliegen na 7 dagen; volgens de eerste liet hij nog tweemaal daarna de duif vliegen, telkens na 7 dagen, volgens de laatste liet hij na de eerste duif eene zwaluw, daarna eene raaf vliegen, waarbij geen getal van dagen meer genoemd wordt. Daar het getal 7 in het Babylonische verhaal telkens terugkeert (op ééne uitzondering na), is het stuk ook in dit opzicht verdacht [1]) tegenover de bijbelsche oorkonde, waarin niet alleen het getal der dagen, maar ook datums worden opgegeven. De grootere nauwkeurigheid der laatste springt overal in het oog.

Wanneer men het verhaal van Genesis alleen *leest*, krijgt men den indruk, dat men een goed sluitend dagboek voor zich heeft, — en dat het zulks zijn *wil*, lijdt wel geen twijfel. Doch bij nader toezien blijkt, dat het *niet* sluit. In VIII, 5 komt een sprong van het einde der 7de maand (vs. 4) op de 10de maand; in de 7de maand (den 27sten) zette zich de ark vast, en eerst ruim twee maanden later zouden zich de toppen der bergen hebben vertoond; daarenboven worden hier de daartusschen verloopen dagen niet geteld, wat toch elders wèl het geval is. In vs. 6 worden 40 dagen geteld tot aan het uitzenden van raaf en duif

---

[1]) In Genesis komt dit getal slechts tweemaal terug en wel bij perioden, die van den vrijen wil van Noë afhingen (het loslaten der vogels); hij wachtte telkens eene week. In de Babylonische legende vindt men dit getal ook bij de physische gebeurtenissen, die naar alle waarschijnlijkheid langere tijdruimten behoefden.

— de telling dezer 40 dagen gaat blijkbaar uit van den juist genoemden 1sten der 10de maand, — daarna wordt de duif nog tweemaal uitgelaten, telkens na 7 dagen, en daarmede springt het verhaal plotseling op den 1sten der 1ste maand van het volgende jaar (vs. 13), terwijl de tijdruimte van drie maanden tusschen den 1sten der 10de en den 1sten dezer 1ste maand door de opgetelde 54 dagen volstrekt niet gedekt wordt [1]). Daaruit ontstaan dan tevens zeer vreemd schijnende abnormiteiten. Die van den langen tijd tusschen het vastraken der ark en het uitsteken der bergtoppen vermeldden wij reeds. Verder blijkt uit het feit, dat de duif na de laatste uitzending, 54 dagen na de stranding der ark, niet terugkeerde, dat de aarde toen droog was, en toch leest men (vs. 13) dat eerst op den 1sten der 1ste maand van het volgende jaar — dus meer dan eene maand later — de wateren „droog werden" (Hebr.), en eerst op den 27sten der *tweede* maand „was de aarde droog" (vs. 14).

Zou het „dagboek" zoo onsamenhangend zijn, en zouden deze abnormiteiten niet te verdrijven zijn?

Men leest het zondvloedverhaal van Genesis altijd onder den invloed der *idée fixe*, dat het jaar van Noë ten naaste bij met het onze overeenkwam, en bijna even standvastig stelt men de maanden van Noë op 30 dagen. Om de waarheid te zeggen: wij weten eenvoudig *niets* van de wijze, waarop in de dagen van Noë de tijd was ingedeeld. Bij de studie van het zondvloedverhaal moet men derhalve in dit opzicht geen te voren opgevatte hypothese hebben, om de data van dit verhaal daarin te passen. Wij hebben eenvoudig den tekst te bestudeeren, zooals hij daar ligt, volgens de gewone regels der critiek en der exegese.

Als een dier regels zal wel algemeen worden erkend: bij eene

---

[1]) Uit het voorafgaande gedeelte van het verhaal blijkt, dat de maanden van Noë *ongeveer* aan de onze gelijk zijn. Vgl. de aanteekening van prof. Dessens bij VIII, 4.

moeielijkheid, aan welker oplossing niets anders in den weg staat dan het een of andere *cijfer*, waarvan de echtheid niet om bijzondere redenen moet gehandhaafd blijven, moet men zich om dat cijfer niet te veel bekommeren [1]).

Op deze wijze en door de toepassing van dezen regel zullen wij in het volgende opstel tot eene oplossing geraken, die, al strookt zij niet met de gangbare — ofschoon geheel onbewezen — meeningen omtrent de toenmalige tijdrekening, toch met geen enkel geloofwaardig getuigenis in strijd is, en in allen gevalle het voordeel heeft, dat zij samenhang brengt en harmonie in de zond vloed-oorkonde van Genesis.

Daar het op meerdere plaatsen op groote nauwkeurigheid aankomt in het teruggeven der termen, bedienen wij ons hierbij, in 't bijzonder op bedoelde plaatsen, van den Hebreeuwschen tekst.

Gen. VII, 11. In het jaar 600 van het leven van Noë, in de 2de maand, op den 17den dag der maand, op dezen dag braken al de bronnen van den grooten afgrond los en werden de watersluizen des hemels geopend. — 12. En de stortregen kwam over de aarde 40 dagen en 40 nachten.

De Septuagint heeft hier, in plaats van den 17den, den 27sten dag der maand. De Hebreeuwsche tekst en de Vulgaat hebben den 17den.

Vs. 24. En de wateren waren machtig over de aarde 150 dagen.

Zooals uit het volgende blijkt, beteekent deze uitdrukking, dat de hoogte van den waterstand vóór den 150sten dag betrekkelijk weinig afnam.

Gen. VIII, 3. En de wateren weken terug van de aarde gaande

---

[1]) Men weet, dat in de cijfers van den Bijbel meerdere fouten zijn ingeslopen, daar de afschrijvers daarmede soms tamelijk willekeurig te werk gingen.

en keerende (d. i. allengskens), en de wateren namen af na verloop van de 150 dagen.

Vs. 4. En [1]) de ark rustte in de 7de maand, den 27sten dag der maand, op de bergen van Ararat.

Hier wordt gezegd, dat het water na verloop der reeds genoemde 150 dagen merkbaar viel. Het werd met zekerheid opgemerkt, toen de ark zich vastzette op een kruin van het Araratgebergte, hetgeen volgens de Vulgaat en de Septuagint plaats had op den 27sten dag der 7de maand. De Hebreeuwsche tekst heeft den 17den.

Men vraagt hier, of de tweemaal genoemde 150 dagen moeten geteld worden van het begin of van het einde van den veertigdaagschen stortregen af, m. a. w. of die 40 dagen in deze 150 dagen zijn meegeteld of niet. In het eerste geval strandde de ark 150, in het tweede geval 190 dagen na het begin van den vloed (d. i. na den 17den der 2de maand). In het eerste geval bedraagt de tijd van den 17den der 2de tot den 27sten der 7de maand 150, in het tweede geval 190 dagen. Tusschen die twee datums verliepen 5 maanden en 10 dagen. In het eerste geval zouden dus deze maanden elk 28 dagen gehad hebben, in het tweede geval 36.

Wegens de oppervlakkige onwaarschijnlijkheid van elk dezer beide getallen lag het voor afschrijvers en vertalers van den grondtekst voor de hand in een der datums 17 of 27 een schrijffout te zien en daarom een dezer cijfers zoo te veranderen, dat er gewone maanden van 30 dagen kwamen. Dit is in de Septuagint geschied door verandering van 17 in 27 (VII, 11), in den Hebreeuwschen tekst door verandering van 27 in 17 (VIII, 3), zoodat de eerste telt van den 27sten der tweede tot den 27sten der zevende, de laatste van den 17den der tweede tot den 17den der

---

[1]) *En* is hier volgens hebreeuwsch spraakgebruik verklarend en heeft den zin van *immers*.

zevende maand: beide juist vijf maanden. Vijf maanden van 30 dagen maken 150 dagen, in welke dan de 40 dagen van den stortregen begrepen zijn.

Het feit, dat in de Vulgaat de datums 17 en 27 staan, pleit voor de echtheid dezer lezingen, juist wegens het vreemde getal dagen, dat de maand bij deze lezingen ontvangt. Men moet aannemen, dat in den ouden Hebreeuwschen codex, waarnaar de Vulgata werd bewerkt, de datums 17 en 27 zeer duidelijk te lezen stonden. Daarbij merke men op, dat de Vulgaat bij geen der beide datums alleen staat: de eerste maal heeft zij den Hebreeuwschen tekst, de tweede maal de Septuagint met zich.

Wij constateeren dus: 1°. dat de datums der Vulgaat, 17 en 27, uit het oogpunt van onbevooroordeelde tekstcritiek de meest waarschijnlijke zijn; 2°. dat uit deze datums noch maanden van 30, noch maan-maanden van ruim 29,5 dag kunnen berekend worden. — De vraag, hoe groot de maanden van Noë waren — en de daarmede samenhangende vraag van het al of niet ingesloten zijn der 40 dagen in de 150 — kan hier nog niet naar behooren worden beantwoord.

Vs. 5. En de wateren namen gaandeweg af tot de 10de maand. In de 10de [maand], op den 1sten der maand, werden de toppen der bergen gezien.

Wij merkten reeds op, dat het op zichzelf genomen onwaarschijnlijk is, dat eerst twee maanden na de stranding der ark de toppen der bergen zichtbaar werden. Men zou veeleer verwachten, dat de hoogste punten van het Araratgebergte zeer spoedig daarna boven het water uitstaken, toen de vloed eenmaal aan het vallen was, vooral als men in aanmerking neemt, dat de aarde reeds op den 27sten der 2de maand van het daaropvolgende jaar geheel droog was (vs. 14). Daarenboven is de schrijver gewoon, niet alleen om datums op te geven, maar ook om het dagental te noteeren; zóó de 40 dagen van den stortregen, de 150 dagen

tot aan de stranding der ark, zelfs de 40 dagen van het wachten vóór het uitzenden der vogels en de tusschenpoozen van telkens 7 dagen tusschen de tijdstippen, waarop zij werden losgelaten. Zulks geschiedt hier niet, hoewel er van een aanzienlijke tijdruimte sprake is. Om deze redenen vermoeden wij hier eene fout in het nummer (10) der maand. Door het vervolg zal dit vermoeden bevestigd worden.

Welk cijfer hier oorspronkelijk gestaan *kan* hebben, valt uit het tot nog toe behandelde niet op te maken. Alleen is er grond om te vermoeden, dat de maand, waarvan hier de 1ste dag genoemd wordt, onmiddellijk volgde op de in vs. 4 genoemde 7de maand. Wij vermoeden dit: 1°. omdat zelfs eene volle maand ons te lang voorkomt voor den betrekkelijk geringen val van het water, die noodig was om, na de stranding der ark, de toppen der bergen zichtbaar te doen worden; 2°. omdat het getal der tusschen beide datums verloopen dagen zoo klein schijnt te zijn, dat de schrijver het voor zijne lezers niet noodig acht dit getal op te geven, terwijl hij elders toch nog zeven dagen optelt. Gaat men nu van dit vermoeden uit, dan heeft men slechts keuze tusschen twee cijfers: 8 en 1. Had het jaar meer dan zeven maanden, dan zal hier de 8ste maand gestaan hebben; had het niet meer dan zeven maanden, dan zal de 1ste maand hier genoemd zijn.

De eerste dag der 1ste maand van het jaar 601 van Noë, waarvan hier in het laatste geval spraak zou zijn, wordt ook genoemd in vs. 13, waar gezegd wordt, dat op dien dag het water „droogde van boven de aarde". Dat hiermede niet bedoeld wordt, dat het water op dien dag was *weg*gedroogd, blijkt uit het volgende vs. 14, volgens hetwelk eerst op den 27sten der 2de maand de aarde droog was. Heeft in ons vs. 5 oorspronkelijk de 1ste maand gestaan, dan wordt in vs. 13 alleen gezegd, dat het water op den 1sten van de 1ste maand merkelijk begon weg te drogen, hetgeen volgens vs. 5 bleek door het zichtbaar worden der bergtoppen.

Vs. 6. En het geschiedde na verloop van 40 dagen, en Noë opende het venster der ark, dat hij gemaakt had. — 7. En hij liet eene raaf uit, en zij ging uit, uitgaande en keerende [d. i. heen- en terugvliegende], totdat het water opgedroogd was [1]) van de aarde.

Deze veertig dagen moeten naar allen schijn gerekend worden van den datum af, die onmiddellijk te voren genoemd is, n.l. van den 1sten der 10de (?) maand. Wanneer wij de maand stellen op 28 dagen [2]), dan komen wij met deze 40 dagen op den 13den der 11de (?) maand. Er bleven n.l. nog 27 dagen over van de 10de (?) maand (28 — 1 = 27), en daar moeten nog 13 dagen bij om de 40 vol te krijgen.

Vs. 8. En hij liet eene duif van zich [of: behalve haar, n.l. behalve de raaf] uit, om te zien, of de wateren waren verloopen van boven den aardbodem. — 9. En de duif vond geen rustplaats voor hare voetzool, en zij keerde tot hem terug in de ark; want water was over de geheele aarde. En hij strekte zijne hand uit en greep haar en nam ze tot zich in de ark.

Merk op, dat in vs. 8 gesproken wordt van den *aardbodem*, den vlakken grond (Hebr. *adama*), en in vs. 9 van de voet*zool* der duif, alles in overeenstemming met den aard der duif, die haar voedsel zoekt op den grond. Noë vermoedde dus, 40 dagen nadat de bergtoppen zichtbaar waren geworden, dat de bodem droog kon zijn.

De uitleggers beweren dat de duif 7 dagen nà de raaf werd losgelaten. Zij gronden hunne verklaring: *a*) op het volgende vers, waar gesproken wordt van 7 *andere* dagen, *b*) op de onderstelling, dat de laatste 7 dagen, na welke de duif niet terugkeerde (vs. 12), eerst verloopen waren op den in vs. 13 genoemden 1sten dag der 1ste maand, in verband met de berekeningen, die zij

---

[1]) *Jabash, droog zijn;* vgl. vs. 14.

[2]) Zie hierboven onze aanteekeningen bij vs. 4.

maken om den tijd vóór dien datum vol te krijgen. Beide punten komen hierna ter bespreking. Wij houden ons eenvoudig aan den tekst, tellen niet méér dagen dan de gewijde schrijver zelf (die toch blijkbaar nauwkeurig wil tellen) en nemen dus aan, dat de duif op denzelfden dag als de raaf werd uitgelaten. Dat is trouwens zeer verklaarbaar, wanneer men bedenkt, dat de raaf wel terugkwam, maar niet in de ark (zij vloog heen en weer in de nabijheid der ark), en waarschijnlijk haar voedsel vond aan de bovendrijvende of op de bergen liggende lijken, zoodat Noë, die blijkbaar door zijn venster niet naar beneden kon zien, aan de raaf niet kon weten, hoe ver het water gevallen was.

De beteekenis van het woord, dat men meestal met *van zich af* vertaalt, laten wij in 't midden. Septuagint en Vulgaat vertalen: *nà haar* (d. i. nà de raaf). Aangezien de uitdrukking slechts hier voorkomt, niettegenstaande dezelfde formule („hij liet.... uit") reeds vs. 7 staat en hierna nog tweemaal terugkeert, is het waarschijnlijk, dat zij eene betrekking tot de raaf, niet tot Noë, aanduidt, die men kan weergeven met *behalve haar*. Indien dit echter zoo is, dan kan de schrijver hiermede niets anders willen zeggen dan dat de duif zeer kort na de raaf werd uitgelaten.

Vs. 10. En hij wachtte nog 7 andere dagen en liet weder de duif uit de ark. — 11. En de duif kwam tot hem tegen den avondtijd, en zie: olijfloof, een versch blad in haren bek! En Noë begreep, dat het water verloopen was van boven de aarde.

De uitdrukking „zeven *andere* dagen" wil blijkbaar te kennen geven, dat deze 7 dagen niet bij de vs. 6 genoemde 40 dagen zijn ingesloten, maar dat zij buiten en na deze moeten geteld worden. Er uit af te leiden, dat Noë ook tusschen de uitzending van de raaf en de eerste der duif zeven dagen heeft gewacht, is geheel willekeurig. Indien zij moest terugslaan op juist *zeven*

voorafgaande dagen, dan zouden die zeven dagen in het voorafgaande moeten genoemd zijn.

De duif was den eersten keer uitgelaten en teruggekeerd — in de onderstelling dat de maand 28 dagen had — op den 13den dag der 11de (?) maand. Zeven dagen later, dus op den 20sten, werd zij ten tweeden male uitgezonden, en tegen den avond van denzelfden dag kwam zij met den olijftak terug.

Vs. 12. En hij wachtte nog 7 andere dagen, en hij liet de duif uit, en zij keerde niet meer tot hem terug.

Deze derde uitzending der duif had 7 dagen na de tweede plaats, dus — in onze onderstelling — op den 27sten dag der 11de (?) maand. Het feit, dat de duif ditmaal niet terugkeerde, is een stellig bewijs, dat het water toen van den aardbodem (zie vs. 8) verdwenen was. Om dit te weten had Noë juist eene *duif* uitgezonden.

Vs. 13. En het geschiedde in het jaar 601, in de 1ste [maand], op den 1sten der maand, en de wateren droogden van boven de aarde. En Noë maakte het dak der ark open, en hij zag, en zie: droog geworden was het aanschijn [d. i. de oppervlakte] van den aardbodem. — 14. In de 2de maand, den 27sten dag der maand, was de aarde droog. — 15. En God sprak tot Noë, zeggende: Ga uit de ark, gij, en uwe vrouw en uwe zonen en de vrouwen uwer zonen met u.

Het werkwoord *charab*, dat in vs. 13 tweemaal in denzelfden vorm voorkomt, beteekent *droog worden*. Daar het Hebreeuwsch in den vorm geen onderscheid kent tusschen wat wij *onvolmaakt* en *meer-dan-volmaakt verleden tijd* noemen, hangt de keuze af van den samenhang. In de onderstelling nu, dat de in vs. 13 genoemde 1ste dag der 1ste maand nà de laatste uitzending der duif viel, vertaalt men ook den eersten keer: „en de wateren *waren weggedroogd* van boven de aarde". Dat deze onderstelling niet gewettigd is, zullen wij straks zien. Wij vertalen „*droogden*" en

vatten dit op als *namen af*. Wij nemen het begin der handeling, door het werkwoord uitgedrukt, niet het einde [1]). Dat het einde niet bedoeld kan zijn, merkten wij reeds op in de aanteekeningen op vs. 5. — Den tweeden keer vertalen wij: „*droog geworden* was het aanschijn van den aardbodem". De juistheid dezer vertaling ligt nogal voor de hand. Hier wordt verhaald, wat Noë bij den eersten oogopslag zag. Hij zag niet het *droog worden* der aarde, maar hij aanschouwde de aarde in haar oogenblikkelijken toestand, en wel in den toestand die het *effect* was van het droog worden: hij zag de droog geworden aarde. Hier wordt dus zakelijk hetzelfde gezegd als in vs. 14, waar het werkwoord *jabash, droog zijn*, gebruikt wordt. Het verschil ligt in het gezichtspunt, van waaruit de zaak wordt beschouwd. Bij „droog *geworden*" denkt men nog aan het weggedroogde *water*, bij „droog *zijn*" denkt men aan den drogen *grond*. Bij het eerste is de geest nog onder den indruk van den *zondvloed*, bij het tweede is de gedachte gericht op de *aarde*, thans weer geschikt om betreden en bewoond te worden. In het tweede lid van vs. 13 wordt door den verhaler geschetst, hoe Noë zich overtuigde, dat de zondvloed geweken was van den aardbodem; in vs. 14 wordt door den geschiedschrijver aangeteekend, op welken datum de aarde droog werd bevonden — in beide wordt dezelfde zaak bericht: het droog zijn der aarde.

Zoo wordt ons driemaal gezegd, dat de aarde droog was. Eenmaal in vs. 12, waar de duif niet terugkeert en dus de aarde van het water bevrijd vindt; dit had volgens berekening naar den tegenwoordigen tekst plaats op den 27sten der 11de maand. De tweede maal in vs. 13, waar Noë ziet dat de aarde droog geworden is; dit geschiedde volgens de gewone opvatting op den onmiddellijk te voren genoemden 1sten dag der 1ste maand.

---

[1]) Zoo men wil, kan men ook vertalen *waren gedroogd*, d. i. waren merkbaar afgenomen, n.l. zoovcel dat de bergtoppen zichtbaar werden.

Ten derden male in vs. 14, waar de aarde droog is op den 27sten der 2de maand. Tusschen het eerste en het tweede tijdstip ligt — als men het jaar op 12 maanden stelt — *ruim eene maand;* tusschen het eerste en het derde liggen *drie volle maanden* [1]); tusschen het tweede en het derde bijna *twee maanden.*

Hoe dit te verklaren?

Men zegt: op het eerste tijdstip was de aarde nog niet geheel droog, op het tweede nog niet droog genoeg om bewoond te worden; dit was zij eerst op het derde tijdstip. Deze uitlegging is echter tamelijk willekeurig; zij vindt geen steun in de zakelijke gegevens van den tekst. Uit vs. 12 moet men opmaken, dat de aarde op het eerste tijdstip eenvoudig *droog* was — en dan is er geen grond voor de gedachte dat zij nog *droger* en *droogst* moest worden.

De ongegrondheid dezer onderstelling blijkt nog meer uit het volgende. De toppen van het Araratgebergte (en dat is nog al hoog!) werden voor het eerst gezien op den 1sten dag der 10de (?) maand. En reeds 54 dagen daarna, toen de duif den derden keer werd uitgelaten, vond zij de aarde bewoonbaar. Als nu in dien korten tijd een zondvloed ter hoogte van het Araratgebergte „wegdroogde", zou er dan daarna nog een tijd van meer dan een maand, ja, van drie maanden noodig geweest zijn voor het droog worden der aarde? Alles is mogelijk, maar dat is toch uiterst onwaarschijnlijk. Daarentegen ligt de gedachte voor de hand — eene gedachte, die ook bij de lezing van het verhaal van zelf opkomt —: toen de duif niet terugkeerde, was de aarde genoegzaam droog en bewoonbaar. En dan vragen wij: wat deed Noë nog zoolang in de ark, terwijl toch de aarde, die hij zoo vurig wenschte te betreden, van het water bevrijd was? Men kan antwoorden: hij wachtte het bevel van God af om de

---

[1]) In elk geval *twee maanden*, zoo men soms het jaar op 11 maanden wil rekenen.

ark te verlaten. Maar het is onwaarschijnlijk, dat God Noë met de zijnen en al de dieren, die toch onderhouden moesten worden, langer in de ark liet dan noodig was. Trouwens wij vernemen het bevel van God onmiddellijk na het bericht, dat de aarde droog was; van andere omstandigheden hing dus dit bevel blijkbaar niet af.

Al deze, o. i. zeer zware, moeielijkheden hebben hun bestaan *uitsluitend* te danken aan het cijfer **10** in vs. 5.

Om tot eene oplossing te geraken, gaan wij nu eens onderstellen dat de boven besproken drie tijdstippen, waarop de aarde droog was, in één samenvallen. Dit tijdstip is de 27ste dag der 2de maand van het jaar 601 van Noë (vs. 14). Wij nemen aan, dat op dien datum, waarop volgens vs. 14 „de aarde droog was", de duif ten derden male is uitgelaten en dat Noë, toen de duif niet terugkeerde, nog op denzelfden dag, — of, zoo men wil, daags daarna — het dak der ark openmaakte en voor het eerst weer de uit den zondvloed geredde aarde aanschouwde. Op dien dag van de derde uitzending der duif waren 54 dagen verloopen sedert het zichtbaar worden der bergtoppen. Stelt men de maand op 28 dagen, dan bestaan deze 54 dagen uit de eerste 27 dagen van de 2de maand en de laatste 27 van de 1ste maand. Zij beginnen dus op den 1sten dag der 1ste maand: *op dien dag werden de toppen der bergen gezien.*

In vs. 5 wordt voor die gebeurtenis de 1ste dag der *tiende* maand genoemd. Dit cijfer **10** is derhalve eene fout voor **1.**

In onze aanteekeningen op vs. 5 kwamen wij, onafhankelijk van de hier gebruikte argumenten, tot hetzelfde waarschijnlijke resultaat. Dit resultaat vordert echter niet meer dan 7 maanden in het jaar van Noë; en daar wij van het jaar van Noë buiten de gegevens van Genesis *niets* weten, hebben wij geen recht een grooter getal maanden in dat jaar aan te nemen. Daar verder de schrijver de constante gewoonte heeft om de tusschen de verschillende gebeurtenissen verloopen dagen te *tellen*, is het

zeer onwaarschijnlijk, dat hij de dagen der groote tijdruimte, die — in de onderstelling dat het jaar meer dan 7 maanden had — van den 27sten der 7de maand (vs. 4) tot den 1sten der 1ste maand verliepen, niet zou geteld hebben. Volgde de 1ste maand terstond op de 7de, dan zijn alleen twee dagen niet *geteld:* de 28ste der 7de en de 1ste der 1ste maand. Doch daarbij valt op te merken, dat de 27ste der 7de en de 1ste der 1ste maand worden *genoemd* — op den eersten datum raakte de ark vast, op den tweeden werden de bergtoppen gezien —, dus feitelijk blijft slechts één dag, de 28ste der 7de maand, buiten rekening. De lezers van het verhaal, die wisten, hoeveel dagen de maand en hoeveel maanden het jaar had, behoefden niet eerst na te rekenen, maar begrepen terstond, dat de bergtoppen werden gezien twee dagen na de stranding der ark. De schrijver kon *die* optelling dus gerust verwaarloozen, evenals wij zouden verwaarloozen den lezer mede te deelen hoeveel dagen er verliepen tusschen den 30sten December en den 1sten Januari daaraanvolgende.

Wanneer men naar dit resultaat de datums van voren af berekent, dan vindt men dat de 40 dagen van vs. 6, na welke de raaf en de duif op denzelfden dag werden uitgelaten, verloopen waren niet op den 13den der 11de maand, maar op den 13den der 2de maand van het volgende jaar; voorts dat de duif ten tweeden male werd uitgelaten (vs. 10) op den 20sten en ten derden male op den 27sten der 2de maand (vgl. vs. 14). De aansluiting is dus volkomen.

Volkomen aansluiting bestaat derhalve indien de volgende twee stellingen waar zijn: *a*) in vs. 5 is het tweemaal voorkomende maandnummer **10** een fout voor **1**; *b*) het jaar van Noë bestond uit 7 maanden. Zij verdwijnt zoodra men een dezer stellingen laat vallen. En daar de zondvloed-oorkonde van Genesis zich geheel als een nauwkeurig aaneensluitend dagboekverhaal voordoet, houden wij deze stellingen voor waar.

Hoe is de fout in vs. 5 te verklaren?

Onderstel eens, dat het zondvloedjaar werkelijk uit 7 maanden

bestond, iets wat de afschrijvers niet vermoedden, en dat in den tekst oorspronkelijk niet de 10de, maar de 1ste maand stond vermeld, iets wat zij niet begrepen en wat met de verdere gegevens van het verhaal, zooals zij die meenden te moeten opvatten [1]), niet strookte, — zouden zij in het cijfer 1 van vs. 5 niet eene fout hebben ondersteld? En zouden zij er niet een ander cijfer voor in de plaats gezet hebben, een cijfer, dat eenigszins geleek op het oorspronkelijke en dat hun veel waarschijnlijker voorkwam? [2]) Dit cijfer nu was in dit geval **10**, dat evenals **1** slechts door één teeken werd aangeduid.

Bij onze opvatting geven de verzen 13 en 14 de slotsom van het voorafgaande, van vs. 5 af. Dáár (vs. 5) werd gezegd, dat op den 1sten der 1ste maand de toppen der bergen werden gezien; hier (vs. 13) wordt gezegd, dat op dien dag de wateren „droogden" d. w. z. merkbaar afnamen. Dáár (vs. 12) werd gezegd, dat de duif op den 54sten dag na den 1sten der 1ste maand niet terugkwam en dus de aarde van het water bevrijd vond; hier (vs. 14) wordt gezegd, dat de aarde op den 27sten dag der 2de maand droog was. Dat Noë zich nog, toen de duif niet terugkwam, met eigen oogen vergewiste van de bewoonbaarheid der aarde, en wel vóórdat hij van God het bevel ontving om de ark te verlaten, werd dáár niet gezegd, maar wordt hier (vs. 13) gezegd, om de zekerheid van het droog zijn der aarde in samenhang te brengen met het (vs. 15 vv.) terstond volgende bevel Gods. Daarna wordt de datum, waarop aldus de bewoonbaarheid der aarde geconstateerd werd, genoemd (vs. 14) als slotdag van den zondvloed en ter slui-

---

[1]) Zij waren b. v. van meening dat de 54 dagen van vs. 6—12 moesten afgeloopen zijn vóór den in vs. 13 nogmaals vermelden 1sten dag der 1ste maand.

[2]) Hadden de afschrijvers zulke „verbeteringen" in de cijfers van den Bijbel achterwege gelaten, dan zou het met de bijbelsche chronologie vrij wat beter gesteld zijn dan nu het geval is. Vgl. de verschillende lezingen bij de jaren der aartsvaders: Gen. V en XI.

ting van het eigenlijke zondvloedverhaal, terwijl daardoor tevens de overgang wordt gevormd tot het volgende. Zoo staat o. i. alles zeer goed op zijn plaats.

Wij hebben tot nu toe stilzwijgend maanden van 28 dagen aangenomen. In de aanteekeningen op vs. 3—4 werd echter de mogelijkheid opengelaten, dat de maand uit 36 dagen bestond. Zouden zulke maanden in ons systeem passen?

Zij passen inderdaad, wanneer men tusschen het uitvliegen der raaf en de eerste uitzending der duif (vs. 7—8) een tusschenruimte van 7 dagen plaatst. Wij hebben van den 1sten der 1ste maand tot den 27sten der 2de maand 40 + 7 + 7 d. i. 54 dagen geteld; daar zouden dan nog 7 dagen bijkomen, waardoor de som 61 wordt. De 61ste dag na den 1sten der 1ste maand is de 62ste dag van het jaar; en als de eerste maand 36 dagen heeft, dan valt deze dag samen met den 26sten der 2de maand — slechts één dag vóór den boven gevonden en in vs. 14 vermelden 27sten. Aangezien echter die 7 dagen tusschen het uitvliegen van raaf en duif door den tekst geenszins worden aangeduid of gevorderd, hebben wij geen reden om maanden van 36 dagen aan te nemen, te minder omdat hier de rekening minder nauwkeurig sluit. En daarom moeten ook de 40 dagen van VII, 12 worden beschouwd als ingesloten bij de 150 van VII, 24 en VIII, 3.

Dat men in den vóórhistorischen tijd maanden van 28 dagen heeft gehad, wordt waarschijnlijk gemaakt door eene bijzonderheid in den kalender der oude Assyriërs en Babyloniërs, die men in de spijkeropschriften heeft ontdekt. Volgens een bepaling van dien kalender was n.l. de 7de, 14de, 21ste en 28ste dag van elke maand sabbath, *rustdag* [1]). Deze bepaling hangt blijkbaar samen met de traditioneele wet der heiliging van den zevenden dag als *sabbath*. Om de 7 dagen kwam de sabbath terug. Uit den Assyrischen kalender nu blijkt, dat de sabbath oorspronkelijk gebonden was

---

[1]) Zie b.v. Tiele, *Bab.-Ass.-Gesch.* blz. 550.

aan bepaalde datums van de maand, en wel aan den 7den en verder aan de datums, die een zuiver veelvoud van 7 waren. De sabbath kon echter niet geregeld alle 7 dagen terugkeeren, zoo het getal van de dagen der maand niet een zuiver veelvoud van 7 was, b.v. 28. Oorspronkelijk moet het derhalve zoo geweest zijn — anders zou de Ass.-Bab. sabbath niet aan bepaalde datums gebonden zijn geweest. De Assyriërs en Babyloniërs hadden echter in den ons bekenden historischen tijd geen maanden van 28 dagen, maar afwisselend van 29 en 30 dagen overeenkomstig den synodischen omloop der maan (evenals thans nog de Israëlieten). Toen zij hunne maand met den loop der maan in overeenstemming brachten, hebben zij echter de *datums* der sabbathdagen behouden, niettegenstaande de laatste sabbath eener maand en de eerste der volgende maand door die wijziging méér dan 7 dagen van elkaar kwamen te liggen, — wel een bewijs hoe oud en ingeworteld het gebruik was om den sabbath aan bepaalde datums te binden. Dit gebruik is echter alleen verklaarbaar, wanneer het getal van de dagen der maand oorspronkelijk juist een veelvoud van 7 was — en dit getal is naar alle waarschijnlijkheid 28.

Hieruit trekken wij nog een ander besluit. Het is namelijk onbetwistbaar, dat de Israëlieten de telling van de dagen der week sinds onheuglijke tijden hebben in acht genomen, en dat zij dit gebruik van hunne oudvaders bebben ontvangen. De wet van den sabbath staat reeds in hunne scheppingsoorkonde (Gen. II, 2—3), en wij kunnen gerust aannemen, dat de volgorde van de dagen der week bij de Hebreeuwen, die door Abraham, Heber en Sem van Noë afstammen, van de oudste tijden af niet gestoord is. Toen ook zij de maanmaand hebben aangenomen, is hun sabbath niet gebonden gebleven aan de datums der maand, maar hij komt — meer in overeenstemming met de wet der heiliging van elken *zevenden* dag — geregeld alle zeven dagen terug. De Hebreeuwsche sabbath nu is de *Zaterdag*. Indien nu ook in den ouden tijd de Zaterdag sabbath was, indien verder de maand

uit 28 dagen bestond, en indien de sabbath op den 7den, 14den, 21sten en 28sten van elke maand viel — hetgeen een hoogen graad van waarschijnlijkheid bezit — dan zijn wij in staat voor elken gegeven datum uit het jaar van den zondvloed den dag der week te bepalen. Uit dat jaar hebben wij nu de volgende datums:

a) de zondvloed begon op den 17den dag der 2de maand; de 14de was Zaterdag, dus de 17de *Dinsdag ;*

b) de stortregen duurde 40 dagen, eindigde dus op den 1sten der 4de maand: *Zondag ;*

c) de ark rustte op de bergen van Ararat den 27sten der 7de maand: *Vrijdag ;*

d) de toppen der bergen werden gezien den 1sten der 1ste maand daaraanvolgende: *Zondag ;*

e) 40 dagen daarna, den 13den der 2de maand, liet Noë de raaf en de duif vliegen: *Vrijdag;*

f) 7 dagen later, den 20sten, liet hij de duif vliegen, die met den olijftak terugkwam: *Vrijdag;*

g) nog 7 dagen later, den 27sten der 2de maand, liet hij ten derden male de duif vliegen en zij kwam niet terug: *Vrijdag.* Noë verliet de ark denzelfden of den volgenden dag.

De eerste dag, dien Noë na den zondvloed op de aarde doorbracht, was een *Zaterdag.* „En Noë bouwde een altaar voor den Heer, en nemend van al het reine vee en gevogelte, droeg hij op het altaar brandoffers op" (Gen. VIII, 20). —

Het volgende schema geeft den lezer een overzicht van de gegevens uit het zondvloedjaar volgens de verkregen resultaten.

Jaar van Noë.	Maanden.	Datums.	Dagen.	
600	II	17 (Dinsd.)		In de 2de maand, den 17den dag der maand, werden de sluizen des hemels geopend (Gen. VII, 11).
		28—17 =	11	
	III		28	40 En de stortregen kwam over de
	IV	1 (Zond.)	1	aarde 40 dagen en 40 nachten *(ib.)*

Jaar van Noë	Maanden.	Datums.	Dagen.	
		28—1 =	27	
	V		28	Het water was machtig over de
	VI		28	aarde 150 dagen, en het nam af
	VII	27 (Vrijd.)	27	na verloop van de 150 dagen (*ib.* vs.
		Som:	150	3) En de ark rustte in de 7de maand, den 27sten dag der maand, op de bergen van Ararat (VIII, 4).
				En het water nam gaandeweg af tot [1]) de 1ste maand.
601	I	1 (Zond.)		En het geschiedde in het jaar 601, in de 1ste [maand], den 1sten der maand, en het water droogde van boven de aarde (*ib.* vs. 13). In de 1ste [maand], den 1sten der maand, werden de toppen der bergen gezien (*ib.* vs. 5).
		28—1 =	27	En het geschiedde na verloop van 40
	II	13 (Vrijd.)	13	40 dagen, en Noë opende het venster en hij liet eene raaf uit... En hij liet, eene duif uit. En zij keerde tot hem terug in de ark (*ib.* vs. 6—9).
	13 + 7 = 20 (Vrijd.)			En hij wachtte nog 7 andere dagen, en hij liet weder de duif uit. En de duif kwam tot hem tegen den avond, een groen olijfblad in den bek (*ib.* vs. 10—11).
	20 + 7 = 27 (Vrijd.)			En hij wachtte nog 7 andere dagen en hij liet de duif uit, en zij keerde niet meer tot hem terug (*ib.* vs. 12). En Noë maakte het dak der ark open, en zie: opgedroogd was het aanschijn van den aardbodem. In de 2de maand, den 27sten dag der maand, was de aarde droog (*ib.* vs. 13—14).

[1]) Door dit *tot* wordt de 1ste maand zelve voor het afnemen van het water niet uitgesloten.

Zeven maanden van 28 dagen geven 196 dagen. Het jaar van Noë bestond dus naar onze berekening uit 196 dagen.

Reeds meermalen merkten wij op, dat in de oorkonde van Genesis, waar alleen de hoofd-*datums* worden *genoemd*, de *dagen* behoorlijk na elkander worden *opgeteld*. Wanneer wij de 28 dagen van de 1ste maand, de eerste 17 van de 2de (VII, 11), de van dezen datum tot den 27sten der 7de maand opgetelde 150 dagen (VIII, 3—4) en den nog overblijvenden laatsten dag dezer 7de maand samentellen, dan verkrijgen wij de som 196. Wanneer wij de opgetelde 150 dagen uit het eerste jaar, de eveneens opgetelde 54 dagen van het tweede jaar (VIII, 6—12) en de 2 daartusschen verloopen en niet *getelde* dagen [1]), die wij boven bespraken, samentellen, dan krijgen wij de som 206 als het getal dagen, die verliepen van den 17den (exclusief) der 2de maand van het eerste jaar tot den 27sten (inclusief) der 2de maand van het tweede jaar, d. i. in de tijdruimte van 1 jaar en 10 dagen. Deze 10 dagen van 206 afgetrokken — blijft 196.

Het jaar van Noë bestond uit 7 maanden, de maand uit 4 weken, de week uit 7 dagen (vgl. het uitlaten der duif telkens na 7 dagen). Het jaar bestond dus uit $4 \times 7 \times 7$ dagen. 13 maanden van 28 dagen maken 364 dagen, zoodat in het begin der 14de maand (een veelvoud van 7!) nà het begin van een zonnejaar weer een nieuw zonnejaar begon.

Eindelijk merken wij nog op, dat 365 jaren van 196 dagen gelijk zijn aan 196 jaren van 365 dagen (Egyptische jaren), en dat 1461 jaren van 196 dagen gelijk zijn aan 784 jaren van 365¼ dagen (Juliaansche jaren) [2]), terwijl 1461 Egyptische jaren gelijk zijn aan 1460 Juliaansche jaren.

Februari 1895. D. A. W. H. Sloet Pr.

---

[1]) Den 28sten der 7de en den 1sten der 1ste maand.

[2]) Dus ook aan 784 Egyptische Sothis- of Siriusjaren. Het Siriusjaar is ongeveer gelijk aan het Juliaansche.

WORDT ALLES?

NALEZING OP EEN GIDS-ARTIKEL [1]).

I.

Onze wetenschap, meent Dr. Enklaar, heeft tot leuze „alles wordt, niets is", en in het Gids-artikel, waarop wij eenige kanteekeningen wenschen te maken, stelt hij de vraag, hoe de wetenschap haar „alles wordt" kan verantwoorden.

Wanneer de, eenigszins veranderde, uitspraak van den ouden Heraclitus werkelijk „de richting aangeeft, die de wetenschap onzer dagen heeft ingeslagen en blijft volgen", dan is een onderzoek naar het goed recht dier machtspreuk alleszins gerechtvaardigd. Ofschoon wij het er voor houden, dat „alles wordt" niet de leuze is van *de*, maar wel van *eene* wetenschap, belet zulks niet, dat het onderzoek, dat Dr. Enklaar wil instellen, ons veel belangstelling inboezemt.

Het eerste, wat te doen staat is: de methode van onderzoek vaststellen, en op dit punt kunnen wij het met den schrijver in *De Gids* niet eens zijn. „De vraag hangt — volgens hem — samen met eene andere, hoe is zij [de wetenschap n.l.] er aan gekomen? Historisch weten is het eenige echte weten."

Of de wetenschap verantwoord is, wanneer zij eene uitspraak doet, hangt dunkt ons van de zakelijke gronden af, waarop die uitspraak steunt; van de waarheid of de waarschijnlijkheid der leuze. De historische wording der uitspraak heeft met het recht van bestaan niets te maken, en de wordingsgeschiedenis kan

[1]) *Zijn en worden*, door Dr. J. E. Enklaar (*De Gids*, April '95). Wat wij uit dit artikel overnemen is door aanhalingsteekens aangewezen.

slechts dienen om den eigenlijken zin, de ware beteekenis beter te leeren kennen en scherper te doen omschrijven.

Er zijn vele wetenschappelijke uitspraken — en die der wiskunde zijn meestal van deze soort — die men opperbest kan kennen en waarvan men al het fijne kan weten, zonder daarom eene historische kennis er van te hebben. Wij zouden niet gaarne aan een mathematicus, die al de kunsten der differentiaal- en integraalrekening kent, zeggen, dat hij geen „echte kennis" der wiskunde heeft, omdat hij niet weet, welk deel Leibnitz, Newton, de Bernoulli's aan de ontwikkeling dier wetenschap gehad hebben, en ons wel wachten een natuurkundige, die de werken van Fresnel en Grimaldi niet historisch kent, voor te houden, dat hij, wegens gebrek aan historisch weten, van interferentie en buiging geen echte wetenschap kan bezitten.

Dr. Enklaar onderzoekt in zijn opstel, hoe de wetenschap aan haar „alles wordt" is gekomen en deelt ons mede, wat, van Heraclitus te beginnen, de coryfeeën der wetenschap over het „zijn en worden" dachten. Daardoor krijgt het eerste deel van zijn pleidooi voor de waarheid der leuze wel iets van eene petitio principii. 't Is alsof de schrijver ons de volgende redeneering wil voorstellen: de wetenschap is voor de leuze „alles wordt" verantwoord, omdat die leuze zelve op wetenschappelijke wijze geworden is.

Wanneer men echter in den aanhef leest: „De begrippen *rust* en *beweging*, *gelijk blijven aan zich zelf* en *veranderen*, in een, woord: *zijn* en *worden* zijn inderdaad de polen, waarom bij de cosmogonieën en theodicé's der oudheid zoowel als bij de moderne wetenschap de gedachtenreeksen zich groepeerden; in wetenschap wijsbegeerte en godsdienstleer, overal komt ons tegemoet de groote tegenstelling van onvergankelijk blijven en eeuwig veranderen en tevens overal het streven om die tegenstelling op te lossen in eene hoogere eenheid"; en wanneer men in overeenstemming daarmee verneemt, dat beide leuzen te allen tijde aanhangers hebben

gevonden, dan moet men weer denken, dat het den schrijver niet ernstig gemeend kan zijn, „alles wordt" als de leuze der wetenschap uit te geven, daar de tegengestelde uitspraak evengoed wetenschappelijk geworden is. Indien echter iemand, al wederom tengevolge van de historische wetenschap, welke de schrijver ons mededeelt, zich gerechtigd zou achten, om beide leuzen te veroordeelen, wijl beide gedurende vele eeuwen bestaan hebben zonder voortdurend te „worden", zou men niet kunnen zeggen, dat hij ongelijk had. De geheele opzet van het historische gedeelte, dat, wij erkennen het gaarne, keurig geschreven is, komt ons ondoelmatig voor.

* * *

In de ontwikkelingsgeschiedenis van de leuze der wetenschap zijn ons een paar zaken niet erg duidelijk geworden.

Er staat vooreerst, dat de mensch „bij het eerste gloren van het intellect, het eerste ontwaken tot een zelfbewust aanschouwen van de wereld" slechts „een eenig middel ter verklaring" van de kosmische processen bezat. Dit „eenige middel" was zich zelve, de ervaring van zijn eigen innerlijk leven. „Dit leven projecteerde hij naar buiten op het scherm van zijne omgeving, en de mythe werd geboren. Het gebeuren werd handelen. Hemel en aarde werden bevolkt met een leger van goden en heroën, van goede en kwade geesten, door de scheppende verbeelding naar 's menschen beeld gevormd, die in de verschijnselen der natuur hun rusteloos werken openbaarden".

Men zou hier met recht kunnen vragen, of het „historisch" gerechtvaardigd is, de mythe als eerste denkproduct van den mensch te beschouwen; maar wij wenschen deze vraag niet te stellen, daar wij om licht, meer licht, voor het eerste gloren van het intellect moeten verzoeken. Wij hebben herhaaldelijk — want sedert Haeckel en Lucretius Carus is de hier uitgesproken meening niet nieuw meer — moeite gedaan, om ons dien toestand voor te stellen of om dat ontwaken te begrijpen; wij zijn er niet in

geslaagd. Het verstand des menschen is er of is er niet — wij zien hier geen middelweg. Als het er is, dan begrijpen wij, dat het een meer of een min kan omvatten, dat het ook dezelfde zaak, onder één opzicht kan kennen, onder een ander niet, en dat er in dien zin van half weten en ook van ontwikkeling sprake kan zijn; maar dat het verstandswerk, de eigenlijke arbeid des geestes, bij den eersten mensch, die verstand had, anders zou zijn geweest dan bij ons — dat kunnen wij niet vatten.

En heeft de eerste mensch een verstand gehad, gelijk aan het onze, dan heeft hij tevens andere verklaringsmiddelen bezeten dan zich zelf; dan heeft hij de natuur en de dingen buiten zich kunnen beschouwen en verstandelijk kunnen onderzoeken, zonder dat hij noodig had zich zelven naar buiten te projecteeren.

Later, aldus vervolgt Dr. Enklaar, „na eene lange reeks van eeuwen" trad het anthropomorphisme op den achtergrond. Toen vond de mensch in zich zelf „naast het begrip van de eenheid en onveranderlijkheid van zijn wezen als logisch subject van zijn denken" ook nog een „empirisch ik, een geheel van wisselende gewaarwordingen, gedachten en uitingen van den wil. Zoo drong zich aan den mensch, die de hoogte had bereikt, waarop eene verklaring van de wereld in begrippen werd beproefd, de tegenstelling op van onveranderlijk zijn te midden van wisseling van toestanden, van zijn en schijn en van zijn en worden".

Wij gelooven niet, dat die tegenstelling zoo is geweest als de schrijver schijnt te meenen. Wanneer wij ten minste ons eigen ik beschouwen, leert ons de ervaring, dat het ik, dat denkt, en het ik, dat voelt en wil, één en hetzelfde wezen is, en wij zijn op empirische wijze van de eenheid van ons zoogenaamd logisch en ons empirisch ik overtuigd. Wat wij daaruit afleiden, is minder de tegenstelling tusschen het onveranderlijk zijn en de wisseling van toestanden, dan wel de noodzakelijkheid van een onveranderlijk zijn om de wisselende toestanden te begrijpen.

Op dit tijdstip der geschiedenis breekt, volgens den schrijver,

het oogenblik aan, dat „de ordening der verschijnselen van natuur en leven werd ondernomen" en dat de „aanvankelijke tegenstellingen zich oplosten in de begrippen substantie en causaliteit".

De begrippen substantie en causaliteit kunnen echter niet vreemd zijn geweest aan het onstaan der mythen. Volgens des schrijvers eigen getuigenis immers zijn de mythische goden en heroën de verpersoonlijkte oorzaken der natuurverschijnselen, de oorzaken derhalve, welke, op de stoffen (substanties) der natuur werkende, verschillende gevolgen doen ontstaan.

Het begrip van substantie en causaliteit moet dus minstens zoo oud zijn als de mythen verondersteld worden; zonder dit begrip konden geene mythen geboren worden.

* * *

Onder de pogingen om de tegenstelling tusschen zijn en worden in eene hoogere eenheid op te lossen noemt Dr. Enklaar ook die van Aristoteles.

„Elk ding, dat wij beschouwen, bestaat volgens Aristoteles uit vorm en materie (ὕλη); het bestaat op zich zelf zelfstandig en heet als zoodanig een substantie (οὐσία). Het feit, dat alles in het ondermaansche aan verandering onderhevig is, vloeit daaruit voort, dat alles materie heeft Vormen en materie zijn elk op zich zelf eeuwig en onveranderlijk. Het worden is niets anders dan de wisselende vereeniging van bepaalde vormen met de materie; eene meening, die strikt genomen wel paste in Plato's stelsel maar niet in dat van Aristoteles."

Het is moeilijk bij een overzicht van philosophische stelsels kortheid met juistheid te vereenigen, en wij maken er den schrijver daarom geen verwijt van, dat in de aangehaalde woorden Aristoteles' opvatting niet tot haar volle recht komt. Zelfs al neemt men, zooals Dr. Enklaar dan ook vooraf duidelijk zegt, in aanmerking, dat er tusschen Aristoteles en Plato „dit belangrijk verschil" bestaat, „dat bij den eersten de vormen niet naast maar in de zinnelijke dingen" zijn, dan is men licht geneigd bij „de wisse-

lende vereeniging van bepaalde vormen met de materie" aan vormen te denken, die, zoodra zij van de eene materie gescheiden worden, zich met eene andere materie verbinden. In dezen zin past de meening inderdaad beter in het stelsel van Plato dan in dat van Aristoteles. Volgens den Stagiriet echter *verdwijnt* de vorm, zoodra de materie er ongeschikt voor wordt; hij is er niet meer en kan zich dus niet meer met de materie vereenigen, en indien de materie door een anderen vorm tot iets nieuws wordt, is ook die vorm nieuw. Wat er onvergankelijk in dien vorm is, heeft slechts een geestelijk bestaan en wel in den geest, die den vorm erkent in de materie. Of Aristoteles hierbij aan een tweede onvergankelijk en eveneens geestelijk bestaan van de vormen gedacht heeft — aan hun bestaan namelijk in den Geest, die ze van den oorsprong der dingen af kent, — is niet zeker.

Aristoteles was in zijne geheele opvatting der natuur teleologisch en kende daarin aan de eindoorzaken, welke een kennend en willend Opperwezen veronderstellen, hare waarde en werkzaamheden toe. Zoo dikwijls hij zich „de causale werkzaamheid der substanties", welke hij als tweede oorzaken aanziet, „anthropomorph en zelfs artistiek" denkt en „het natuurprodukt bij hem als kunstprodukt ontstaat", moet men hierbij in het oog houden, wat Dr. Enklaar niet verzuimt te zeggen, dat „alles gewild en bedoeld is", dat bij „alles naar een redelijk plan gewerkt wordt", maar tevens niet vergeten, dat de substanties niet zóo anthropomorph mogen opgevat worden, dat men elke substantie een willen en bedoelen mag toeschrijven [1]).

Bepaald onjuist is echter hetgeen in eene noot over de kennisleer van Aristoteles gezegd wordt. „De geest was voor Aristoteles een onbeschreven blad, waarop echter de begrippen van de vormen potentieel (δυνάμει) bestonden. Door de aanschouwing

---

[1]) Zie Aristoteles φυσικῆς ἀκροάσεως, Boek II, C. VII en VIII (Uitgave Firmin Didot 1850).

der werkelijke dingen werden de begrippen in den geest tot een actueel bestaan (ἐντελέχεια) gebracht; *het was slechts wekken wat sluimerend aanwezig was*" [1]). Het potentieel aanwezig zijn wil volstrekt niet zeggen „sluimerend" aanwezig zijn, maar drukt slechts de ontvankelijkheid uit voor die begrippen. Ze slapen er niet; ze zijn er niet. Ze bestaan er „potentieel" wil zeggen: ze kunnen er komen, maar niet van zelve, want de aanschouwing der werkelijke dingen geschiedt niet zonder de werking van het verstand.

De Platonische en Aristotelische ideeën over het „zijn en worden" bleven in de christelijke maatschappij eene groote rol spelen en uit de nabeschouwingen van deze gedachten ontspon zich, zooals Dr. Enklaar terecht opmerkt, een strijd die onder den naam van realisme en nominalisme de geheele middeleeuwen door beslag legde op de geesten en overal, waar wijsbegeerte aan de orde was, de eerste plaats innam.

„'t Was wederom de groote vraag, wat als het zijnde moest aangemerkt worden. Zijn het de geslachts- en soort-begrippen — de universalia — die het zijnde vertegenwoordigen, of zijn het alleen de individuën? De realisten beweerden het eerste: volgens hen bestaat b.v. alleen een wezen, dat voldoet aan de definitie van de soort mensch en zijn de menschelijke individuën slechts verschillende wijzen, waarop die ééne soort mensch zich vertoont. Bij de nominalisten heette het: er bestaat niets buiten en behalve de individuën, dat is niets buiten de empirische wereld".

Het is zeer lastig duidelijk uiteen te zetten, wat de verschillende zoogenaamde realisten en nominalisten eigenlijk leerden, en daarom kunnen wij het Dr. Enklaar niet kwalijk nemen, dat hij kort en bondig den hoofdinhoud dier beide stelsels, zij het dan ook in hunne extremen, aangeeft. Waar echter verder gezegd

---

[1]) Wij cursiveeren.

wordt: „De Kerk was in dien strijd in hooge mate betrokken, en het was niet twijfelachtig, aan welke zijde zij moest staan. Hare hooge geestelijkheid nam er onder de vanen van het realisme, levendig deel aan" — was het wel der moeite waard te vermelden, dat zeer velen niet dienden onder de vanen van dát realisme, wat de schrijver aangeeft, maar onder de vaan, welke het opschrift „conceptualisme" draagt. Volgens het zoogenaamde ware conceptualisme [1]) — dat overigens ook „gematigd realisme" geheeten wordt — heeft elk individu voor zich al datgene, waardoor het aan het algemeen begrip beantwoordt, en kan het erkennend verstand uit de individuën het algemeen opvatten. Het algemeene wordt daarom door het verstand erkend, omdat het in al het bijzondere werkelijk is, maar zijn bestaan als het algemeene dankt het aan de abstraheerende werking van den geest. 't Is de bekende onderscheiding van den H. Thomas, dat de universeele *begrippen* in de ziel zijn, maar dat de *natuur*, die als universeel begrepen wordt, in de dingen is [2]).

Voor de eer der nominalisten teekenen wij hierbij nog aan, dat de voorgangers dier richting er niet aan gedacht hebben hun: „er bestaat niets buiten en behalve de individuën" door een: „er is niets buiten de empirische wereld" te omschrijven. Daarover immers liep de strijd niet, en die conclusie is later — te recht of te onrecht, dit laten wij in het midden — uit hunne leer getrokken.

Zooals welhaast elke philosophische leer, zoo deden ook deze theorieën weldra, onder een of anderen vorm, haar intocht in het gebied der theologie. In dat rijk heeft zeker de rede hare rechten behouden en behoeft zij er geen afstand van te doen; maar boven de rede staat de openbaring en het gezag van de Kerk,

---

[1]) Ter onderscheiding van het valsche conceptualisme van Abélard.

[2]) In Arist. *De anima*, Lib. II, lect. XII: „Universalia, secundum quod sunt universalia, sunt in anima, ipsae autem naturae, quibus accidit intentio universalitatis, sunt in rebus".

die tot bewaakster dier openbaring door God zelve geroepen is. Zoolang echter daar geene dwalingen verkondigd worden, welke op de door God geopenbaarde waarheden betrekking hebben, zwijgt het gezag om slechts dan zijne stem te doen hooren, wanneer eene geloofswaarheid aangevallen, geloochend of bedreigd wordt.

Zoo kon het gebeuren, dat, niet „toen de kracht der rede te kort schoot", maar toen er dwalingen en ketterijen verkondigd werden, „concilies te hulp kwamen", die, alweer niet rechtstreeks „het nominalisme", maar het tritheïsme, dat Roscellinus verkondigde, en het Arianisme, het Pelagianisme en het Nestorianisme, welke, naar het getuigenis van den H. Bernardus, in de werken van Abailardus spookten, veroordeelden.

* * *

Nominalisme en realisme zijn nog niet dood. Dr. Enklaar noemt Darwin den grooten nominalist dezer eeuw en meent, dat „de principieele tegenstanders van Darwin zich allen op het standpunt van het realisme plaatsten". Wij gelooven, dat het standpunt van den schrijver eene onhoudbare positie is; dat het althans niet met de wapenen des schrijvers verdedigd kan worden.

„De Quatrefages *trachtte* [wij cursiveeren] in de feiten te lezen, dat de soorten binnen enge grenzen veranderen". Waarom wordt hier aan de Quatrefages en later ook aan Mivart een parti pris toegeschreven en hun niet evenveel onafhankelijkheid toegekend als aan Darwin c.s.? Als men de werken van den grooten Franschen natuuronderzoeker leest, is het niet, „alsof men een Bernard de Chartres het bestaansrecht van het universeele hoort bepleiten", maar wel alsof men den rustig voortwerkenden geleerde ziet naspeuren, wat uit de feiten als gevolgtrekking afgeleid moet of kan worden, wat niet.

Waarom altijd de tegenstanders van Darwin „principieele" tegenstanders moeten heeten, weten wij niet; of het moest zijn om aan de voorstanders dier leer den eeretitel van: zakelijke menschen

toe te kennen. En alwie, principieel ditmaal, een tegenstander is van materialisme en atheisme, behoeft daarom nog geen tegenstander te zijn van de eene of andere ontwikkelingsleer, hoewel men, tot schade voor de wetenschap, deze beide niet wetenschappelijke ontkenningen met de ontwikkelingsleer vereenzelvigd heeft. Men kan realist, in den goeden zin, blijven en met Sint Thomas zeggen [1]), dat „de vormen onveranderlijk genoemd worden, omdat ze als vorm niet het subject eener verandering kunnen zijn" [d. w. z. wat eens tot hun wezen behoort blijft er toe behooren] maar dat zij in zooverre aan verandering onderhevig zijn, als het subject volgens hen verandert" [d. w. z. als — om in de dierkunde te blijven — het dier van den eenen vorm tot den anderen zou overgaan]. 't Is waar, deze realisten zullen nooit toegeven, dat uit instinct verstand kan ontstaan en dat er in den kosmos voor geene eindoorzaken plaats is — maar welke positieve wetenschap heeft ooit het tegendeel door feiten *bewezen?*

II.

Ofschoon Dr. Enklaar aan zijn woord „historisch weten is het eenige echte weten" getrouw blijft, ligt het toch voor de hand, dat hij de historische ontwikkeling van het „zijn en worden" niet volledig kan schetsen zonder tevens aan te geven, welke zin tegenwoordig aan die leuze gehecht wordt. Het tweede gedeelte van het Gids-artikel, dat „een nieuw tijdperk in de geschiedenis der menschheid" (begin: aanvang der 16de eeuw) bespreekt, bevat dan ook, zoo al niet eene verdediging van de meening, dat „alles wordt", dan toch eene wetenschappelijke toelichting van hare beteekenis.

„Het grootsche wereldbeeld, door Descartes ontworpen, alle verschijnselen herleid tot bewegingstoestanden eener materie,

---

[1]) *Summa* I, Q. IX, art. II ad 3um.

zich onafgebroken uitstrekkend door het heelal, blijft echter het ideaal van elke natuurverklaring, niet het minst van die van onzen tijd."

De leuze is nu geworden „stof en beweging." Het verwondert ons eenigszins, deze theorie als het blijvend „*ideaal* van *elke* natuurverklaring" aangeprezen te zien in een artikel, wat onmiskenbare sympathie voor het „eeuwige worden" aan den dag legt. Uit kracht van het worden kan deze leer geen ideaal blijven, maar moet zij vroeg of laat door eene andere vervangen worden. Overigens kent de natuurkunde geen *idealen*. Zij beschouwt en bestudeert de feiten, zonder voorliefde voor de eene hypothese of voor eene andere. Uit de feiten leidt zij de theorieën af, welke de feiten en den samenhang moeten verklaren.

Op 't oogenblik, dat een feit hardnekkig weigert zich naar de hypothese te plooien, zet de natuurkunde, onbekommerd om hare idealen, de hypothese ter zijde en probeert 't met eene andere. Zoo heeft ze 't herhaaldelijk gedaan en zoo zal ze 't nog wel meer doen. Zelfs indien eene theorie zich den profetenmantel mag omhangen en eene „kennis [geeft], die den geest toelaat de ervaring vooruit te loopen" en daardoor „de grens van het menschelijk weten bereikt", is zij daarmee nog niet voor altijd geldig verklaard. „De geleerden van Alexandrië, en onder hen de beroemde Ptolemaeus, bezaten reeds eene sterrekunde, die voorspellen toeliet", maar dat heeft de epyciclen-theorie niet van den ondergang gered.

't Kan geen kwaad bij alle hypothesen in het oog te houden, wat de H. Thomas van diezelfde epyciclen-leer zegt (*Summa* I, Q.XXXII, art. I ad 2um): „Met deze veronderstelling kunnen de verschijnselen van de beweging der hemellichamen verklaard worden; maar de gronden hebben geene afdoende bewijskracht, wijl die bewegingen misschien evenzeer door eene andere veronderstelling verklaard kunnen worden".

Waarom ook een slagboom stellen? Nieuwe feiten, welke

eene oude theorie van het veld der wetenschap verdrijven, zal men daardoor toch niet weren.

Onveranderd is het ideaal niet lang gebleven. Descartes had niet genoeg van de Grieksche atomisten overgenomen. „Met Newton zegevierde de opvatting, die zich geheel bij Democritus aansloot. Materie en ruimte werden onderscheiden. De eerste bevond zich in de laatste, doch niet overal. In de onmetelijke ruimten des hemels dreven als hemellichamen stukken materie, elkanders plaats en beweging bepalend, en elk lichaam op zichzelf vertoonde op kleiner schaal hetzelfde beeld: het was een gedeelte der ruimte met millioenen stofmassa's, hier moleculen geheeten, ten opzichte van elkander in bewegelijk evenwicht verkeerend. Binnen de grenzen van het molecule nog eens herhaling van hetzelfde: hier waren de kleine stofmassa's de atomen. Binnen de grenzen van het atoom gebeurde niets meer; het was het bolwerk, waarbinnen het zijnde voor goed was teruggedreven. Dit natuurkundig substantie-begrip is het eenige, dat geheel vrij is van logische tegenstrijdigheid. Het atoom — en elke massa, die bij de beweging als een ondenkbaar geheel wordt beschouwd — is volstrekt eeuwig en onveranderlijk."

Het „eeuwige en onveranderlijke" atoom heeft zich tengevolge van de Clerk-Maxwell'sche theorie echter spoedig eene verandering moeten laten welgevallen: het is nu „een onvergankelijke ring van draaiende en in beweeglijk evenwicht verkeerende stof" geworden. De leuze „stof en beweging" moet nu vervangen worden door deze andere, *draaiende stof en beweging.*

Het nieuwe begrip arbeidsvermogen [1]) maakte eene nieuwe metamorphose van het ideaal noodzakelijk. Arbeidsvermogen is „de hoeveelheid werking, die van een stoffelijk punt kan uitgaan tengevolge van de beweging, die het [bezit], of de plaats, die het in het stelsel [inneemt], uitgedrukt in eene bepaalde maat".

---

[1]) Zie ons opstel. Dl. CVII, bl. 1 vv.

Dit „arbeids-vermogen is aan de stof gebonden. In zooverre zijn wij teruggekomen bij eene werkzame substantie, doch het heeft niets substantieels meer; het is verschijnsel, het verandert onophoudelijk van vorm en gaat, waarschijnlijk als beweging, van de eene massa op de andere over. Onveranderlijk is slechts het totale bedrag er van in het heelal. De stof bestaat — en zij alleen — al het andere is worden."

Niemand zal der wetenschap het recht ontzeggen zich binnen den kring van haar gebied een standpunt uit te kiezen om van daar het gebeurde te overzien. Kiest zij dat standpunt zoo hoog, dat een ruim veld zich voor den vorschenden blik ontrolt, dan kan men die keuze niet anders dan gelukkig noemen. Wij voor ons bewonderen de scherpzinnigheid der hypothese, welke ons in „stof en arbeidsvermogen" toelaat velerlei verschijnselen onder één begrip samen te vatten en vele dingen met ééne gemeenschappelijke maat te meten, maar wij hebben tegen de voorstelling van Dr. Enklaar eenige bezwaren, vooral indien „stof en beweging" het ideaal „van elke natuurverklaring" moet blijven.

Wij houden met St. Thomas, dat, „ofschoon de mathematische lichamen in 't oneindige deelbaar zijn, de physische lichamen slechts tot eene bepaalde grens verdeeld worden" *(Quaest. disp.* Q. IV, *De pot. an.* art. II), dat er dus *physice* van atomen sprake kan zijn: d.w.z. van kleinste deeltjes, die, willen ze blijven wat ze zijn, niet meer verdeeld kunnen worden.

Waar Dr. Enklaar echter dit begrip vrij verklaart van logische tegenstrijdigheid, bezigt hij eene uitdrukking, welke, op zijn zachtst gezegd, tot misvatting aanleiding moet geven. Die kleinste deeltjes hebben, zooals het Gids-artikel uitdrukkelijk verklaart, volgens de eene opvatting nog „uitgebreidheid" en zijn volgens de andere „draaiende hoeveelheden stof"; zij zijn dus volgens beide meeningen deelbaar.

Wij begrijpen, dat men de atomen der verschillende elementen („zeventig en de ether"), als substraten der beweging, „gelijk-

soortig" kan heeten, maar daarmee is de ongelijksoortigheid der chemische atomen nog niet verklaard. Wilde men de theorie „stof en beweging" verder vervolgen, dan moest men de ongelijksoortigheid der elementaire atomen eveneens door stof en beweging verklaren, en het ware in dit geval onjuist te zeggen, „dat er binnen de grenzen van het atoom niets meer gebeurt". We zouden op die wijze nog wel tot atomen van de atomen der atomen kunnen komen.

Men zegt wel, dat de chemie „op weg is om eene dynamica der atomen te worden", maar voorloopig heeft alles, wat er over scheikundig evenwicht, thermochemie, electrochemie, photochemie bekend is, slechts betrekking op de voorwaarden, de begeleidende verschijnselen van eene scheikundige werking en laat de chemische verbinding onaangeroerd. Het eenige punt, waar men eene mechanische theorie kan vermoeden, is de stereochemie met hare verklaring van de optische verschijnselen, maar ook hier hebben wij met den invloed der chemische constitutie op lichtgolven of op kristalvorm te doen en niet met het scheikundig zijn of worden dier verbinding.

De ongelijksoortigheid der scheikundige atomen is tot heden niet door stof en beweging verklaarbaar, evenmin als tot heden de beweging ons een inzicht geeft in het tot stand komen der scheikundige verbindingen.

Het Gids-artikel zegt: „Al het gebeuren bestaat in verplaatsing van de atomen in de ruimte; het is beweging en laat dus de atomen zelve onaangeroerd. Zulk eene scherpte in de begripsbepaling was echter slechts verkregen door voor altijd afstand te doen van hetgeen tot nog toe voor diepte van opvatting had gegolden, van het onderzoek naar het wezen der dingen".

Het bekende „ignoramus" heeft zich hier in een deftigen tabbert gestoken. De atomen blijven „onaangeroerd", en de wetenschap doet afstand van „het onderzoek naar het wezen der dingen". Zou het scheikundig gebeuren dan volstrekt niet van

den aard der atomen afhangen? En zou de begripsbepaling „al het gebeuren bestaat in verplaatsing van atomen in de ruimte" niet wat al te scherp zijn?

Het arbeidsvermogen, waarvan Dr. Enklaar in de boven (blz. 83) aangehaalde woorden gewaagt, is wederom iets, waarmede wij 't in de natuurwetenschappen best kunnen vinden. Maar wij kunnen niet begrijpen, hoe het eene „hoeveelheid werking" mag genoemd worden, „die van een stoffelijk punt kan uitgaan", hoe het „tot een onveranderlijk bedrag in het heelal kan aanwezig zijn" en desalniettemin „niets substantieels" meer kan bezitten.

Wij weten evenmin, waarom, indien dan toch „al het gebeuren in verplaatsing", d. i. in beweging, bestaat, er nog van „potentieele energie" sprake kan zijn, d. i. van een arbeidsvermogen, dat daar aanwezig is, waar een toestand van evenwicht", d. i. een betrekkelijke rust, is ingetreden.

Wij spreken niet van de moeielijkheid, welke de verklaring der zwaartekracht als vorm van beweging met zich brengt, noch van de voor licht en warmte en electriciteit zoo belangrijke en toch nog niet, zelfs niet hypothetisch, bekende constitutie van den ether (continuum of niet?); maar wij constateeren, dat het „eeuwige worden" ten laatste tot het „eeuwig zijn" zoowel van stof als van arbeidsvermogen is teruggebracht.

Na vermeld te hebben dat de natuurwetenschap afstand heeft gedaan van het onderzoek naar het wezen der dingen, gaat Dr. Enklaar aldus voort: „Hier [bij onderzoek naar het wezen der dingen nl.] was het punt, waar de wegen van wijsbegeerte en natuurwetenschap uiteenliepen. Al het gebeurde te beschrijven als een door vaste wetten beheerschte verandering in den toestand van groote en kleine massa's, wat daarbuiten viel als zuiver subjectieve verschijnselen naar het gebied der geestelijke wetenschappen verwijzend, dat was voortaan het scherp afgeteekende doelwit der natuurwetenschap". Waar haalt de natuurwetenschap het recht van daan, om aan alles, wat niet stof en beweging

is, eene objectieve realiteit te ontzeggen en het als zuiver subjectief verschijnsel te beschouwen? Ons dunkt, dat wij hier met iets te doen hebben, dat het „wezen der dingen" min of meer aangaat, en waarover, volgens Dr. Enklaar, de natuurwetenschap eigenlijk niet den mond mag open doen.

Zegt zij: „ik beschouw slechts stof en beweging", ons wel; beweert zij: „al de rest is bloot subjectief", dan gaat zij volgens hare eigen woorden te ver.

Dezelfde inconsequentie vinden wij in het artikel nog een paar malen terug. De natuurwetenschap mag met het volste recht beweren, dat zij de stof en de beweging bestudeert, zooals die zich *in den tijd* aan ons voordoen, maar zoodra zij, bij monde van Dr. Enklaar. decreteert, dat „het atoom volstrekt eeuwig en onveranderlijk is", kent zij aan dat atoom eene eigenschap toe, welke tot „het wezen" van dat atoom behoort — de wetenschap gaat buiten haar boekje.

Niet minder is dit het geval met de uitspraak: „De stof bestaat — en zij alleen — ook in de hoeveelheid onveranderlijk. Al het andere is worden". In overeenstemming met deze laatste meening wordt er een paar bladzijden te voren een andere bewering neergeschreven: „Eene zielkunde zonder ziel is mogelijk". Dr. Enklaar zou, gelooven wij, aan de wetenschap een verbazenden dienst bewijzen, indien hij deze mogelijkheid — waaraan, goddank, vele knappe en zeer knappe natuurkundigen niet gelooven — op wetenschappelijke gronden aantoonde.

III.

Het derde gedeelte van het Gids-artikel moet als illustratie dienen bij de twee eerste. Ongelukkigerwijze draagt de teekening een bijschrift, dat wèl zegt wat de schetsen voorstellen, maar ons tevens doet zien, dat de platen eigenlijk niet op het „worden" betrekking hebben.

„Stofwisseling" is het onderwerp, dat Dr. Enklaar ons in eenige keurig geteekende schetsjes voor oogen brengt: stofwisseling in het klein bij de micro-organismen, die dierlijken afval tot plantenvoedsel verwerken; stofwisseling op grootere schaal in het dierlijk en plantaardig organisme; stofwisseling op onze aarde en in het rijk der hemelbollen.

Onze moderne wetenschap — 't is waar — heeft met bewonderenswaardig geduld en scherpzinnigheid die stofwisseling onderzocht en tot in de fijnste détails nagepluisd; maar dat ze bestond, heeft op een of andere wijze 't heele menschdom geweten, en elk natuurkundig of wijsgeerig systeem heeft er rekening mede gehouden. Eene illustratie, welke zoo goed bij zoo vele verhalen past, kan eigenlijk niet gebruikt worden om de episoden van ééne geschiedenis aanschouwelijk voor te stellen.

Onder die teekeningen is er eene, die men *'s werelds einde, 's werelds begin* zou mogen heeten, en waarin beproefd wordt den aanschouwer, die iets van de mechanische warmtetheorie weet en van de entropie van Clausius gehoord heeft, te doen zien, dat er in weerwil van alle entropie aan het „worden" geen einde zal komen.

Clausius heeft namelijk eene voor het „worden" zeer lastige uitspraak gedaan en heeft die uitspraak uit wiskundige berekeningen, die de gegevens der „mechanische warmtetheorie" tot grondslag hebben, als eindresultaat afgeleid.

„Het arbeidsvermogen van het heelal zal zich in den vorm van warmte gelijkmatig over alle lichamen verspreiden; dan bestaat er geen verschil meer in temperatuur, en er zal geen arbeid meer verricht kunnen worden en geen beweging meer mogelijk zijn; dan is ook het leven allerwege uitgebluscht."

Volgens de wetten, die het „eeuwige worden" beheerschen, zou aldus het „worden" aan een droevig eindje komen, en dat mag niet.

„Rankine, Mohr en anderen hebben protest aangeteekend

tegen deze gevolgtrekking. Zij meenen, dat zulk een eindtoestand wel uit de wetten der mechanische warmtetheorie volgt voor een eindig stelsel van op elkaar werkende lichamen, b.v. voor ons zonnestelsel, doch dat het bewijs ontbreekt voor haar toepasselijkheid op het oneindige heelal."

Indien hier iets ontbreekt, dan is het een bewijs, dat ons van de oneindigheid van het heelal overtuigt. De meening, die het heelal voor „oneindig" houdt, komt ons zeer „subjectief" voor.

* * *

In het tafereeltje, dat ons den mensch te zien geeft, vinden wij een paar trekken onjuist geteekend.

„Zoo kan men ook van ons menschen niet zeggen, dat wij zijn; ook tijdens ons leven is alles verandering; telkens na verloop van eenigen tijd is ons lichaam vernieuwd en bevat het geen stofdeeltje meer van weleer."

Wij menschen hebben het bewustzijn, dat in weerwil van alle stofwisseling ons eigen *ik* wel degelijk gebleven is wat het was, en wij zien niet in, waarom met deze ervaring, die elk voor zich maakt, in onze tijden van ervaringswetenschap geen rekening gehouden wordt. Die ervaring bewijst, dat er in ons iets blijvends is, en dat dit „zijnde" in ons van onstoffelijken aard moet zijn, wijl het door de verandering der stof niet gedeerd wordt.

* * *

Wij zijn aan het einde van onze nalezing. 't Is waarlijk geen afkeer voor de natuurwetenschappen, die ons bovenstaande regelen in de pen gaf. Wij begroeten elke nieuwe ontdekking met onverholen vreugde, en wij juichen elke heerlijke theorie en zelfs elke redelijke hypothese, ook de stoutste, gaarne toe; wij koesteren met Dr. Enklaar „achting voor de denkers, die moedig en volhardend het houden met de rede en met haar alleen". Het gebied der natuurwetenschappen is een gebied der rede alleen,

en wij weten niet, dat eene andere heerscheresse daar rechten doet gelden. Maar er zijn andere gebieden, over welke de rede den heerscherstaf zwaait, en indien onze woorden onwillekeurig hier en daar in levendiger toon hebben geklonken dan past aan eene wetenschappelijke discussie, die waarheid wenscht en anders niet, dan is het, omdat wij het niet gaarne zien, dat het gebied der rede tot de physica alleen beperkt wordt en de metaphysica naar het gebied der mystiek wordt verwezen.

Het is tevens, omdat wij zelfs op het gebied dier natuurwetenschappen, zoölogie incluis, het niet gerechtvaardigd achten, zoozeer in alles naar stof en beweging te zoeken, dat men bij voorbaat alle andere oorzaken, welke de rede en zij alleen ons achter het gebeuren zou kunnen doen zien, der aandacht niet waard acht. Van het gebied, waar de rede alleen heerscht, wenschen wij evenmin eene andere reeks van waarheden — die waarheden namelijk, welke tot de bovenzinnelijke orde behooren — uitgesloten te zien; en wij willen van geene beschouwing hooren, welke, de krachten der rede miskennend, ons belet op te stijgen van het stoffelijke naar het onstoffelijke naar de hoogste oorzaak van al wat is en al wat zich beweegt.

Ook op het domein der Theodicee of der natuurlijke Godskennis heerscht de rede en mag zij, met evenveel recht als op het gebied der natuurwetenschap, eischen, dat haar kenvermogen niet beschouwd worde als eene bron „van privaten aard", uit welke niemand „gehouden is te putten".

Rolduc. J. M. L. KEULLER.

CHRISTIAAN VAN ADRICHEM.

De familienaam, welken wij aan het hoofd van dit artikel plaatsen, komt nog veelvuldig voor onder den katholieken boerenstand van Zuid-Holland. De van Adrichems mogen dien naam met fierheid dragen, want hij bezit een eervol verleden. In de zestiende eeuw leefden hunne voorouders in het toen machtige Delft. Als nijvere poorters drijven deze koopmanschap en hebben tevens zitting onder de vroede mannen. Godsdienstig van aard, stellen zij er prijs op een zoon aan het altaar te bezitten. Dezen trek deelen zij met andere aanzienlijke families van Delft: de Varicks, de Sasbouten, de Vosmeers, de Verburchs. En al die zonen hebben zich hun afkomst en staat waardig betoond. Wanneer straks het oproer uitbreekt, zijn de van Adrichems hun wettigen vorst getrouw. Van de nieuwe leer, welke onder begunstiging eener dubbelzinnige staatkunde zegeviert, blijven zij afkeerig, en daarom verdwijnt hun naam uit de „wet en vroetschap". En nadat gebleken is, dat Delft haar bloeitijdvak achter den rug heeft, volgen de van Adrichems het voorbeeld van niet weinig verarmde katholieke geslachten, zij grijpen naar spade en ploegijzer — en zóó leeft thans nog hunne aanzienlijke naam in menig roomsch gezin van landlieden rondom Delft en elders voort. Ons artikel zal gewijd zijn aan een begaafden en plichtgetrouwen priester, welken deze familie aan de Moederkerk van de zestiende eeuw heeft geschonken.

Christiaan van Adrichem werd te Delft geboren op den 14den Februari van het jaar 1533. De vader Adriaan Claaszoon was bekend om zijne gehechtheid aan den voorvaderlijken godsdienst.

Op de naamlijst der veertigen van de „rijksten, notabelsten. eerbairlijksten, reckelijksten en vredelijksten mannen onser stede", gelijk zij in het privilegie van Filips van Bourgondië worden aangeduid, komt zijn naam in 1548 voor; hij staat daar vermeldt als „koornkoper". Uit deze Veertigen werd de stadsregeering gekozen; vandaar dat Adriaan Claasz. in 1550 als burgemeester optreedt. Hij woonde toen in het „dubbele kruis", gelegen tusschen de Haagpoort en de Kolk, een huis, dat later zou betrokken worden door Cornelis Adriaansz. van der Meer, den ooggetuige van Musius' folteringen. Tot zijn dood, welke plaats had op den 2den Maart 1559, heeft van Adrichem de oudere in het bestuur van Delft gezeten.

Hij was gehuwd met Bartha Corssen van Vliet van der Woert, die op den 9den November 1549 onder de „moeders" van het oude gasthuis werd opgenomen. Van der Aa meldt in zijn *Biogr. Woordenboek*, dat Christiaan v. Adrichem het wapen van Brederode voerde; uit de kaart zijner *Beschrijving van de Stad Jerusalem* blijkt echter, dat zijn wapen was: een rechtop geplaatste kronkelende leeuw van goud in een blauw veld. Van zijn jeugd en opleiding tot den geestelijken staat is mij niets bekend. Hartzheim heeft in het toevoegsel zijner *Bibl. Coloniensis* eene door hem begane vergissing hersteld: niet in 1567, maar reeds op den 2den Maart van het jaar 1561 is van Adrichem tot priester gewijd. Nu zien wij hem weldra eene kerkelijke bediening in zijne geboortestad aanvaarden. Toen Michel Doedenszoon, de pater van het St. Barbara-klooster, den 15den Augustus 1565 was gestorven, koos men tot zijn opvolger Christiaan van Adrichem, welke twaalf dagen na den dood van Doedensz. in het bezit van zijn ambt werd gesteld door Willem van Horssen, algemeen overste van het Utrechtsche Kapittel, waarvan St. Barbara deel uitmaakte, en Cornelis Musius, den reeds bejaarden pater van het St. Aechten-klooster, tot dezelfde congregatie behoorende. Uit het jaar dezer aanstelling blijkt, dat de nauwe vriendschap,

welke er tusschen den stadhouder Maximiliaan van Veere en den pater van St. Barbara heeft bestaan, verkeerdelijk door sommigen op van Adrichem wordt toegepast. Maximiliaan stierf reeds in 1558, en van Opmeer doelt op den voorganger van Christiaan, den reeds vermelden Michel Doedensz.

Een der vroegere oversten van St. Barbara, Jan Jansz. van Delft, heeft den oorsprong en verdere geschiedenis van dit convent uitvoerig beschreven. Aanleiding daartoe was de brand, welke in 1536 een groot deel van Delft en ook dit klooster met zijne boeken verwoestte. De *Beschrijving der stad Delft*, uitgegeven bij Boitet, nam dit verhaal in zijn geheel op, gelijk het door van Adrichem tot en met 1572 is aangevuld. Wij zien daaruit, dat de stichting was voortgekomen uit het St. Aechten-klooster. Dit werd omstreeks 1400 bewoond door eenige godvruchtige maagden, die de evangelische raden beoefenden zonder nog aan kloosterregel of slot gebonden te zijn. Eéne echter uit deze „devote vergaderinghe" zag zich genoodzaakt te scheiden; doch zonder daarom hare vroegere levenswijze prijs te geven, wist zij andere vrome dochters van Delft om zich te vereenigen, en reeds in 1405 kochten dezen van St. Aechten het huis, op den Ouden Delft gelegen, dat eenige jaren later, in 1418, tot een besloten convent onder den derden regel van penitentie van den H. Franciscus werd ingericht. Met twee andere kloosters van Delft, St. Aechten en St. Ursula, behoorde het convent van St. Barbara sinds tot het zoogenaamde Utrechtsche Kapittel, eene congregatie, welke nagenoeg al de talrijke kloosters van de derde orde in het Utrechtsche bisdom omvatte. Joannes Busch getuigt in zijn kroniek van Windesheim, dat het aantal kloosters dezer congregatie omstreeks de helft der 15de eeuw ruim tot honderd was gestegen; de vermaarde hervormer prijst daar tevens onze tertiarissen „omdat zij God getrouw dienen". Ook na de nieuwe indeeling der bisdommen in 1559 bleef deze bloeiende congregatie bestaan en behield den vroegeren naam, totdat Pius V haar in 1568 ophief, een maat-

regel, welke op veel tegenkanting stuitte, ook bij den laatsten pater van St. Barbara, gelijk later zal blijken.

Belangrijk is eene verhandeling over „de boekerij van het St. Barbara-klooster in de tweede helft der 15de eeuw", welke prof. Moll in zijn *Archief* plaatste [1]). Het aantal en gehalte der toen aanwezige boeken is in zijne schatting niet onaanzienlijk en stemt hem tot een gunstig vermoeden betreffende den geestelijken arbeid der bewoonsters van St. Barbara. Gelijk wij reeds vermeld hebben, vernietigde de brand van 1536 al de boeken van het convent, doch de veronderstelling is niet gewaagd, dat ook deze schade allengs zooveel mogelijk zal hersteld zijn. Immers, wij zagen den ijver van pater Jan Jansz., onder wiens bestuur het onheil plaats greep, om de vroegere lotgevallen van het klooster voor vergetelheid te bewaren; zijn opvolger Michel Doensz. was een beschaafd man, die met ernstige beoefenaars der wetenschap als Musius en Lindanus omgang had, en hetgeen wij betreffende van Adrichem nog hebben mede te deelen, zal overvloedig aantoonen, dat hij vooral een ijverig verzamelaar van boeken is geweest en niet minder ijverig ze raadpleegde.

Cornelius Musius, de beminnelijke en godvruchtige pater van St. Aechten, de gelauwerde dichter, dien een nog schooner bekroning wachtte, trok allen tot zich, die in Delft de gewijde wetenschap of kerkelijke kunst beoefenden, en zijn dichterlijk talent heeft meerderen dezer, ook v. Adrichem, een grafschrift gewijd. Musius bezat bovendien eene voor die dagen aanzienlijke bibliotheek, gelijk is op te maken uit de onvolledige lijst zijner later weggeroofde boeken. De vertrouwelijke omgang, welke er bestaan had tusschen den gastvrijen pater van St. Aechten en Michel Doedensz., werd derhalve met den jeugdigen opvolger voortgezet; dikwerf zal v. Adrichem het Oude Delft zijn overgegaan om den hoogvereerden ambtgenoot te gaan bezoeken of raadplegen.

---

[1]) Kist en Moll, *Arch.* IV.

Vele jaren later, toen v. Adrichem als balling in Keulen vertoefde en Musius reeds lang in het graf rustte, herinnerde hij zich nog de gelukkige uren in den omgang met den martelaar gesleten. Het was in 1584, dat hij, van Keulen uit, een exemplaar der *Beschrijving van Jerusalem* aan Lindanus, die toenmaals bisschop van Roermond was, overzond ten einde het oordeel van dezen geleerden kerkvorst te vernemen over dit werk en nog een ander, dat hij voor den druk gereed maakte. Vreezend, dat Lindanus zich den schrijver niet meer zou herinneren, roept hij in het begeleidend schrijven den bisschop lang vervlogen dagen te binnen, toen deze nog als deken van het Hof te 's Gravenhage vertoefde en hij zelf het bestier over St. Barbara te Delft voerde: „Toen heeft Uwe Hoogwaardigheid mij te gelijk met Musius z. g. aan den disch ontvangen en tevens uwe boekerij laten zien, en later heb ik met denzelfden Musius en Uwe H. W. in het klooster van St. Aechten het avondmaal genomen". Vervolgens herinnert hij Lindanus aan het gesprek toenmaals gevoerd, aan eene wonderbare omstandigheid, betreffende de offers der Oude Wet door dezen medegedeeld, en verzoekt den bisschop hem zoo mogelijk meer zekerheid betreffende die gebeurtenis te verschaffen. Het schrijven was onderteekend: „Christiaan v. Adrichem, balling om wille van het Katholieke Geloof" [1]).

Wij hebben reeds vroeger vermeld, dat Musius ook den pater van St. Barbara een Latijnsch grafschrift heeft gewijd; het werd opgesteld bij diens leven en v. Adrichem zou den dichter niet slechts 13 jaren overleven maar ook verre van de rustplaats worden bijgezet, welke hem werd toegedacht. Het grafschrift, dat zich door eenvoud gunstig onderscheidt van vele andere uit die dagen, kan aldus worden omgezet: „Ik, die een roemrijken aan Christus ontleenden naam droeg en te Delft om het dubbele kruis bekend was, lig hier begraven met de overige

---

[1]) Kist en Royaards, *Nederl. Archief*, VII.

kloostervoogden om eenmaal uit mijn graf te verrijzen, als de bazuin luid zal weerklinken" [1]).

De *Batavia Sacra* brengt het „dubbele kruis", waarop Musius hier zinspeelt, in verband met den naam van Christianus Crucius, welken van Adrichem als schrijver voerde, doch het boekje, waarin hij zich voor het eerst van dien schuilnaam bediende, verscheen 6 jaren na den marteldood van Musius; wij gelooven, dat de dichter veeleer dacht aan het vaderlijk huis, dat als zinnebeeld „de twee kruisen" voerde.

Slechts eenige jaren, nadat de pater van St. Barbara zijn ambt had aanvaard, greep er eene gebeurtenis plaats, welke voor zijn klooster van groot gewicht was en hemzelven in ernstige moeielijkheden zou wikkelen. Op den 3den Juli 1568 verscheen er eene bulle van Pius V, waarbij al de kloosters van de derde orde, met uitzondering der Spaansche conventen, aan het uitsluitend bestier en toezicht van de Minnebroeders Observanten werden onderworpen. Voor de leden van het Utrechtsche Kapittel was dit een zeer gewichtige verandering; want hoewel den derden regel van den H. Franciscus volgende, hadden zij tot dat tijdstip nimmer in betrekking gestaan tot de Minnebroeders, die den eigenlijk gezegden kloosterregel van hun stichter onderhielden. Oorspronkelijk waren de meeste kloosters van het Utrechtsche Kapittel vrije vergaderingen geweest van vrouwen, welke onder invloed van Geert Groote een verstorven leven leidden; toen vervolgens de behoefte aan geloften en kloosterregel zich liet gevoelen, hadden zij den betrekkelijk milden regel van de derde orde aanvaard, en reeds in het begin der 15de eeuw waren deze kloosters tot eene congregatie vereenigd, waarvan St. Janskamp bij Vollenhove het middenpunt vormde. Sinds had deze congregatie haar

---

[1]) „Illustre a Christo sumptum qui nomen habebam,
Et duplici Delphis qui cruce notus eram;
Conditus hic jaceo, reliquis cum Patribus, olim
Exsurrecturus, cum tuba clara canet."

eigen onafhankelijk bestaan; de zusters der verschillende conventen kozen haar biechtvader en bestuurder; de gezamenlijke kloosterbestierders een minister-generaal, die jaarlijks een algemeen kapittel bijeenriep ter behartiging van de groote belangen der vereeniging en bovendien had zorg te dragen voor eene regelmatige visitatie in de verschillende conventen, welke tot het kapittel behoorden. Dit alles kwam thans te vervallen door bovenvermelde constitutie. Voegen wij tot beter begrip van hetgeen straks volgt hierbij, dat in het pauselijk stuk als oorzaak van dezen maatregel werd aangegeven het achterlaten van zekere voorschriften, in 1549 uitgevaardigd door den toenmaligen Kardinaal-Protector van de derde orde.

Hachelijk vooral werd de toekomst voor de kloosterbestuurders der opgeheven congregatie, die niettegenstaande hun titel van „pater" meerendeels tot de wereldlijke geestelijkheid behoorden. Zij werden thans onderworpen aan de Minnebroeders, en wanneer men daarbij bedenkt, dat gewoonlijk het ambt van biechtvader werd uitgeoefend door leden van de Orde, waartoe het klooster behoorde, dan wordt het duidelijk, hoezeer die kloosteroversten zich bedreigd moesten gevoelen in hun ambt. Welke geest er jegens hen heerschte, had Musius, voorzeker het toonbeeld van een kloosteroverste, reeds spoedig ondervonden. Nog vòor het ten uitvoer leggen der constitutie waren twee Minnebroeders uit België, Petrus en Aegidius Montanus (du Mont de Buret), mannen die groot aanzien in hunne Orde hadden, naar Delft gekomen en door den immer gastvrijen pater van St. Aechten geherbergd. Dezen ontzagen zich niet om openlijk over tafel hun gastheer toe te duwen: „Hier behoorden wij te zitten".

De „trubbele tijden" zullen het verhinderd hebben, dat de verordening van Pius V, welke aan de kloosters van het Utrechtsche Kapittel hoogst onwelkom was, aanstonds werd opgevolgd. Eerst in 1570 is daartoe een poging aangewend. De geweldige Alva was toenmaals oppermachtig in ons vaderland, en zijn biecht-

vader Lucas ab Acerato (in de keurboeken van Delft „ab Arrenalo" geheeten), die tot de Minnebroeders behoorde, gevoelde zich thans sterk genoeg om de tertiarissen van Noord-Nederland onder leiding zijner Orde te brengen. Als pauselijk commissaris en voorzien van een brief des konings, kwam hij onverwacht op den 7den Mei naar Delft. In zijn gezelschap bevonden zich Pippinus (Henrick Pippinck) en Bilgoen, oversten der Minnebroeders uit België, die voor den Spanjaard het woord zouden voeren, alsmede de gardianen van Delft, Dordrecht en Leiden. Het eerste bezoek gold St. Aechten, als het oudste en voornaamste klooster; Musius was echter afwezig, en nu trok het gezelschap naar het naburige convent van St. Barbara, waar men omstreeks 5 uur in den namiddag den pater in zijn kamer aantrof. Wij ontleenen de nu volgende bijzonderheden aan het pittig verhaal, dat hij van deze visitatie heeft opgesteld [1]).

Nadat de biechtvader van Alva zijn volmachten had kenbaar gemaakt, verzocht v. Adrichem te vergeefs inzage der brieven; Pippinus verklaarde: niet aan hem maar aan de kloosterzusters zouden deze worden voorgelezen. Evenmin kon hij uitstel verkrijgen tot na het bijeenkomen van het algemeene kapittel, dat binnen twee weken zou vergaderen. Zelfs wilden de Minnebroeders niet wachten tot een volgenden ochtend, wanneer de pater van St. Aechten zou teruggekeerd zijn. Hij smeekte, dat zij althans een half uur of een kwartier geduld zoude hebben, want:

„die susteren niet en wisten, dat zy comen souden voor 't capittel, ende oick niet en wisten, dat zy in stadt waren, of comen souden, ende zeide, zy zitten allegader op haer werck, ende alzoo 't zomer ende heet weer is, zoo zyn zy niet gecleet noch bereyt totte visitatie, sommighe inde spincamer, sommighe in 't weefhuys, sommighe in andere plaetsen in 't werck, mer ick zal terstont haer vergaderen ende vermanen, dat zy stil ende manierlicke zyn, want anders zullen zij zeer verscrict ende verbaest zijn. Doen zeyde Pippinus zeer

[1]) J. J. Dodt van Flensburg, *Archief*, II.

hert: Sult ghyse vermanen? wy zullense vermanen, wy zyn haer oversten. Doen antwoordde die pater: mach ick haer niet vermanen, als een oversten? laet ick Jan die voorlooper wesen, ende laet ick haer een vermaninghe doen, opdat ghyluyden haer te bereyder vinden mocht, want anders en salt niet tieren, ick kenne myn scapen, zy zyn wat haestich, ende worden zy dus overvallen, zoe en zalt niet wel gaen; dus bidde ick u, laet ickse eerst eens waerscouwen".

Ook deze bede vond geen gehoor, de Minnebroeders lieten de refterklok luiden, waarop de zusters „seer ontroert ende geperturbeert" in de spinkamer bijeenkwamen. Aan den pater van het convent werd nu gelast het pauselyk schrijven voor te lezen. Na dit verricht te hebben, verzocht van Adrichem in kennis te worden gesteld van zekere statuten, in het jaar 1549 te Rome opgesteld maar door het kapittel niet nageleefd; welk verzuim, gelijk in de bulle stond aangeteekend, oorzaak was, dat de visitatie en het bestier aan de Minnebroeders werd overgedragen. Te vergeefs was er, gelijk hij verklaarde, alom en zelfs te Keulen naar deze statuten gezocht; misschien had men die bepalingen zonder ze te kennen onderhouden. Pippinus antwoordde: „Dat en roert ons niet; die behoort ghi te hebben, zoeckt ghy die". Den pater werd vervolgens gelast ook het koninklijk schrijven aan zijne zusters voor te lezen. Nadat hieraan was voldaan, eischten de Minnebroeders een verklaring van de nonnen, dat zij zich aan hunne leiding zouden onderwerpen. Doch gelijk van Adrichem had voorzien geschiedde: sommige zusters weigerden dit uitdrukkelijk met beroep op hare gelofte van gehoorzaamheid, welke zij aan het Utrechtsche Kapittel en niet aan de Minnebroeders hadden afgelegd. De stemming werd er niet beter op, toen Pippinus met harde woorden deze onwillige zusters en vervolgens de moeder, Anna Arentsdochter van Tongeren, bejegende. En toen de laatste weigerde om aanstonds vijf of zes van de „rebelle susteren" te laten opsluiten, werden op eenmaal de zwaarste kerkelijke straffen, ban en interdict, op het gansche convent toe-

gepast. De booze luim van Pippinus richtte zich nu tegen van Adrichem:

„Hy sprak zeer hart die pater toe, hem verwitende, dat hi zulcke rebelle stoute ondersaten hadde. Die pater antwoordde: 't is mijn leet, ick heb 't u wel te voren geseyt ende gewaarschout, ick en can 't altans niet beteren. Doen seyde Pippinus: wat leert ghy se, dat sy aldus stout seyn. Die pater antwoordde: dat ickse lere, dat wil ick wel staen, dat horen die buyren ende luden wel, die hier te preeken comen. Doen seide hi: waert datghi se wel leerde, zy en souden aldus rebel niet syn. Daer op antwoorde die pater: Moyses leerde die kynderen van Israël wel, nochthans waren zy te beter niet, mer wilden hem stenigen.....

Ende utgaende vande priestery, soe heeft Pippinus metten biechtvader teghens den pater geseyt: wij doen u geheele convent in den ban; ziet, dat ghi morghen geen mette, misse noch dienst en doet, dat ghi geen clock en roert noch geen kerkdeur en opent, ende wy sullen scicken, datter Spangers tottet convent comen sullen....

Onderweechs langhes die straten gaende, zoo heeft die pater met Pippino veel disputatie gehadt ende woorden gebruickt, of dat een oprechte manier was van procederen ende alsulcx in den ban te doen, ende dattet evangelie vermaende, dat men eerst den sculdige eens, twees ende derdemael behoort te vermanen ende ten laetsten den hertneckighe in den ban te doen, ende Pippinus beleet, dat hi gaern gehadt hadde, dat die biechtvader van dien avont niet begonen en hadde, mer dat hi tot 's morgens gebeyt hadde".

Nadat dezelfde besluiten in het klooster van St. Aechten waren afgekondigd, traden de Minnebroeders de Oude Kerk binnen ter bezichtiging van het hoofdaltaar, een hoog geroemd werk van den „beeldesnijder" Willem van Tetrode, dat bij den beeldenstorm deerlijk was gehavend, maar thans door den kunstenaar zelf werd hersteld. Van Adrichem, die bij dit bezoek tegenwoordig was, maakte van de meer kalme stemming, waarin Pippinus onderwijl was gekomen, gebruik om door diens tusschenkomst ontheffing van den ban te vragen. De biechtvader van Alva liet zich hiertoe bewegen tegen belofte, dat de pater

van St. Barbara alles in het werk zou stellen om zijne zusters tot onderworpenheid te brengen. In St. Barbara vreesde men onderwijl, dat de pater in de gevangenis was geworpen; nadat deze echter onverhoopt was teruggekeerd, poogde hij de zusters te bewegen om voorloopig in den harden en naar zijne meening onverdienden maatregel te berusten; hij van zijn kant beloofde „met reden ende lanchmoedicheyt voor 't convent [te zullen] sprecken ende staen". De verstandige raad van den overste werd opgevolgd, zoodat geen enkele zuster zich verzette, toen de Minnebroeders den volgenden ochtend in St. Barbara waren wedergekeerd en Pippinus zijn aanzoek herhaalde. Nadat de moeder, in naam van hare zusters, een openlijke schuldbelijdenis had afgelegd, ontsloeg Alva's biechtvader de nonnen van den ban, welke over haar was uitgesproken.

Van Adrichem heeft onderwijl niet nagelaten om zoo krachtig mogelijk voor de rechten van het Utrechtsche Kapittel op te treden. Reeds spoedig werd hem hiertoe de gelegenheid geboden: op den 28sten Juli, ruim twee weken na de zoo even vermelde gebeurtenissen, kwam het algemeene kapittel te Amsterdam in het St. Paulus-convent bijeen. Niet minder dan 72 kloosteroversten namen aan de vergadering deel, welke ditmaal door den pauselijken gevolmachtigde Lucas ab Acerato werd geleid. Van Adrichem verscheen hier als definitor en was krachtens deze waardigheid een der voornaamste raadslieden van de ten ondergang veroordeelde congregatie. Niettegenstaande de pauselijke commissaris onder bedreiging met galeiën den algemeenen overste van het Utrechtsche Kapittel gedwongen had tot eene notarieele onderwerping van de gansche congregatie aan de Minnebroeders, wist men door beleid op deze algemeene vergadering nog tot een soort van overeenkomst te geraken: de Minnebroeders stemden er in toe om in vereeniging met den minister-generaal van het Utrechtsche Kapittel visitatie te houden; de tertiarissen mochten kleederdracht en eigendommen behouden; de oversten en biecht-

vaders zouden in hun ambt gehandhaafd blijven. Onderwijl had de congregatie zich onder bescherming van den aartsbisschop van Utrecht gesteld en tevens haar zaak in proces voor Rome geworpen.

Reeds eenige maanden later ontstonden er opnieuw moeielijkheden. Het was eene gewoonte bij de Minnebroeders om, wanneer de oversten het nuttig of noodzakelijk oordeelden, de leden hunner Orde van het eene klooster naar een ander te verplaatsen. Nadat het recht van visitatie op de algemeene vergadering voorloopig was geregeld, begonnen de Minnebroeders dit tuchtmiddel ook op sommige kloosters van het Utrechtsche Kapittel toe te passen. Zoò hadden zij eenige zusters van het St. Ursula-convent te Delft, dat evenals St. Aechten en St. Barbara tot het kapittel behoorde, op vermoeden van ketterij, naar een ander klooster verzonden. Deze maatregel wekte de ontevredenheid der overige kloosters van de derde orde te Delft. Men beriep er zich op, dat de tertiarissen krachtens hare gelofte niet zooals de Minnebroeders bij de gansche Orde werden ingelijfd, maar bij het klooster, waar zij die gelofte deden. Verplaatsing naar een ander klooster was daarom nimmer onder haar voorgekomen; allerlei straffen, tot zelfs gevangenis op water en brood, konden opgelegd worden, maar steeds werd de straf uitgeboet in het klooster, waartoe de schuldige behoorde. De moeders en zusters der Delftsche conventen richtten zich met dit bezwaar rechtstreeks tot den H. Stoel en smeekten om eenige verlichting in dezen ongewonen maatregel. Groot was echter de ontevredenheid van Lucas ab Acerato, toen hij, te Utrecht vertoevende, van dit beroep der Delftsche conventen kennis kreeg, en wederom had v. Adrichem het eerst den storm te wederstaan. Ook hetgeen hem bij deze tweede samenkomst met Alva's biechtvader wedervoer gaan wij mededeelen uit het verslag, dat hij zelf den dag na het gebeurde en nog ter plaatse heeft opgesteld.

In den vroegen morgen van den 19^{den} Februari 1571 bevond

hij zich te Utrecht en trof daar in „de herberghe genaempt *den Hulck*" Adriaen Adriaansz. (van der Meer), gewezen burgemeester van Delft, wiens zoon door Musius was ten doop geheven. Nauwelijks waren zij een half uur in de eetzaal bijeen, toen er een Minnebroeder verscheen, vergezeld van eenige Spaansche soldaten, en gelastte, dat de beide afgevaardigden hem onmiddellijk zouden volgen naar zijn klooster, waar Lucas ab Acerato verbleef. Het schijnt, dat zij zich daartoe niet verplicht rekenden, doch reeds hun komst naar Utrecht gaf genoegzaam te kennen, dat zij den pauselijken commissaris niet al te zeer durfden te trotseeren. Beiden weigerden aanvankelijk aan het bevel te voldoen, doch gaven aanstonds alle verzet op, zoodra de Spanjaarden hen bij den arm hadden gegrepen en zòo het bewijs van overmacht was geleverd; aan weerszijden door soldaten begeleid, trok men naar het klooster der Minnebroeders. Van Adrichem werd hier aanstonds naar de gastenkamer gevoerd, waar hij den commissaris aantrof. Ofschoon deze hem met hartelijkheid begon toe te spreken, werd hij van vrees vervuld, zoodra eene beschuldiging weerklonk, welke vooral in die dagen onheil spelde, de beschuldiging, alsof hij rebelleerde. Onze kloosteroverste ontkende dit voor zijn persoon ten stelligste en deed eene poging om ook de maters en conventualen van Delft, die op den Paus hadden geappelleerd van een dergelijke blaam te zuiveren. Lucas ab Acerato ging echter hierop niet in; hij zeide:

„Dat wy [leden v. h. Utrechtsche Kapittel] overvloedich waren van gelt, ende dat wy daeromme rebelleerden, ende nemende een cleyn dingetje met syn handt vande tafel, seyde: wy sullen meer doen met een crummeltje broets, dan ghi luden met alle u gelts; ende seyde mede, dat hi macht hadde vande hertoch van Alva, omme rebelle paters te moghen doen apprehenderen ende opte geley te zenden, ende seyde, dat die ander paters van Delff myn tot Utrecht gezonden hadden, overmits dat ick soe suspect niet en was, ende dat hi myn alsnu pro suspectissimo hielde.

„Daerop dat ick hem zeer badt, dat hi beleefdelyke zoude willen

procederen, aengaende myn persoon, dat ick myn convent tot liefde diende, ende behalven 't convent genoech hadden, om off te leven, ende anders niet en socht off begeerde, dan christelyke God myn Heere te dienen".

In hetzelfde verslag heeft echter van Adrichem nog een ander gesprek opgenomen, dat hij onmiddellijk na afloop van dit onderhoud met den gardiaan der Dordrechtsche Minnebroeders voerde en waaraan wij een paar volzinnen ontleenen, omdat zij van Adrichem zoo treffend juist teekenen. Hetgeen hem thans evenals eertijds bij het verkondigen van de pauselijke bulle vooral tegen de borst stuitte was de overijling en heftigheid, waarmede de Minnebroeders een tuchtmiddel, dat aan de tertiarissen onbekend was, hadden toegepast. „Wel vijftig of honderd gulden — aldus verzekerde de pater van St. Barbara — wilde hij om Gods wil geven, indien zij die versendighe soo leechelieke [ligtvaardig] niet gedaen en hadden, mer lieflijker geprocedeert hadden." Voorts wees hij op de ingrijpende veranderingen, welke de zusters zich reeds hadden getroost, op de tijdsomstandigheden: „alsoo die wereld nog oproerig is", en herinnerde hem een gezegde van Seneca, „dat den mensch van sulcker edele natuer waer, dat hi liever met zoeticheyt geleyt, dan met hardicheyt gedwonghen waer". Deze meening, welke, in zooverre zij 't Nederlandsch volkskarakter betrof, op zoo vreeselijke wijze stond bevestigd te worden, werd niet gedeeld door den gardiaan: „Hi antwoorde, dat zy genoech gedaen hadden met zoeticheyt, dat zij nu met harder manieren mosten procederen in 't geestelijk, als den hertoch gedaen hadde in 't waerlick". Ook waren sommige kloosters van het Utrechtsche Kapittel volgens hem „met ketterye besmet"; doch toen van Adrichem voor zijn klooster die beschuldiging afweerde, erkende de gardiaan volmondig: „Hi en wist van ons convent [St. Barbara] niet dan goet".

Het proces, dat onderwijl te Rome werd gevoerd, sleepte zich nog meerdere jaren voort; in 1574 waren de kosten reeds tot

3680 gulden gestegen. Welke de uitspraak is geweest, konden wij niet achterhalen; van Heussen vermoedt, dat deze niet nadeelig zal geweest zijn voor het kapittel, omdat Gregorius XIII velerlei gunstbewijzen, door zijn voorganger aan de bedelorden verleend, heeft ingekort. Op den 29sten Maart 1586 verscheen er een bulle van Sixtus V, waarbij ook de tertiarissen van Italië wederom onafhankelijk werden gemaakt van de Minnebroeders.

Voor de Delftsche kloosters van de derde orde was onderwijl alle inschikkelijkheid van den H. Stoel overbodig geworden. Nadat de stad op den 26sten Juli 1572 toegang had verleend aan Lumey en een deel zijner bende, werd het lot der gezamenlijke kloosterlingen weldra beslist. Reeds in December van hetzelfde jaar waren al hare kerken en kapellen gesloten of voor den hervormden eeredienst ingeruimd, en in April van het volgende jaar werden „alle die religieuse van den Godshuysen op den avont voòr de Completen uytgejaecht", d. i. deze vrouwen werden in den letterlijken zin van het woord op straat gezet zonder wetenschap, waar voor den nacht het lijf te bergen [1]).

In 1573 kwam het convent van St. Barbara met al zijne goederen in handen der „commissarissen van de rekeningen", die het in een weeshuis veranderden, eene bestemming, welke het tot heden heeft behouden. Niet minder treurig was het lot der oversten, welke deze conventen hadden bestierd. Om ons te beperken tot de paters der Delftsche tertiarissen — Paulus Taphaeus, de pastoor der Nieuwe Kerk, die tevens het toezicht had over de zusters van St. Ursula, moest onder lijfsgevaren naar Utrecht vluchten, van waar hij moedig zou terugkeeren. Cornelius Musius werd bij een gelijke poging door Lumey opgevangen en na onmenschelijke martelingen op den blauwen steen

---

[1]) *Verhoor van Delftsche Clarissen* bij Moll en de Hoop Scheffer, *Stud. en Bijdr. op het gebied v. Hist. Theologie*, III; alleen voor de nonnen van St. Aechten werd eene uitzondering gemaakt.

te Leiden gewurgd. Ook v. Adrichem zag zich genoodzaakt het klooster te verlaten, waarvoor hij met zooveel beleid en geestkracht had gestreden. Algemeen wordt aangegeven, dat hij reeds in 1572 uit Delft is geweken. Wij vermoeden, dat zijn vlucht dan in de laatste dagen van dat jaar zal hebben plaats gegrepen. Immers op de lijst der paters van St. Barbara teekent hij zelf nog aan, dat den 5den Aug. 1572 eene nieuwe moeder is gekozen, en onder de papieren, welke hij in Delft heeft achtergelaten, vond Dodt van Flensburg een martyrologium, waar de martelaars van het jaar 1572 eigenhandig door v. Adrichem zijn ingedragen, en dat op den 10den December den dood van zijn vriend en ambtgenoot Cornelius Musius vermeldt.

Sinds heeft deze geleerde en plichtgetrouwe priester buiten zijn vaderland moeten rondzwerven. In 1578 ontmoeten wij hem te Mechelen, waar hij op het feest van 's Heeren Gedaanteverwisseling zijn *Vita Jesu Christi*, een beknopt levensverhaal van Christus naar de synoptici, heeft uitgegeven [1]). De opdracht van dit werkje geschiedt aan een bloedverwant van den schrijver, Arnold Sasbout, toenmaals Voorzitter van den Geheimen Raad te Brussel; zij is in vlot Latijn opgesteld en mist de overdreven lofprijzingen, aan de meeste opdrachten van die dagen eigen. Achter het „leven van Christus" volgt eene leerrede, welke v. Adrichem had uitgesproken, toen hij nog in het vaderland vertoefde. Het was een voorschrift, dat op de jaarlijkscbe vergaderingen van het Utrechtsche Kapittel door een der paters van de congregatie in het Latijn moest gepredikt worden. Zoo had eertijds Cornelius Musius zijn medebroeders op „de plichten van een kloosterbestierder" gewezen, eene vermaning, welke ik gaarne uit zulk een mond zou vernomen hebben en tot heden

[1]) *Vita Jesu Christi ex quatuor Evangelistis breviter contexta et in germanum verumque ordinem digesta.* Per Christianum Crucium Delphum. Antverpiæ. Apud Henricum Wouters, 1578. — Een exemplaar bezit de Koninklijke Bibliotheek van München.

nergens mocht terugvinden. Toen in 1570 het kapittel binnen de muren van het St. Paulus-convent te Amsterdam vergaderde, waar, gelijk vermeld is, v. Adrichem als definitor optrad, was het hem ook weggelegd het gebruikelijk sermoen te houden. Blijkbaar stond den redenaar de beschuldiging der nieuwgezinden voor den geest, dat onze Heer Christus door de katholieken maar al te zeer werd veronachtzaamd. De pater van St. Barbara was evenals Musius een innig vereerder van den Goddelijken Meester en zijn Kruis; daarom had hij tot wapenspreuk gekozen: „Christum sequere: volg Christus na"; daarom ook wilde hij thans de vergaderde kloosteroversten in den dienst van Christus bevestigen. Eenvoud, bondigheid en eene verkwikkende warmte kenmerken zijne woorden. Een diep bewustzijn, dat Christus en Hij alleen het ware geluk kan schenken, beheerscht de leerrede van dezen katholieken belijder, uitgesproken onmiddellijk vòor de uitbarsting van de godsdienstige omwenteling, die wij weten met welke leuzen werd ingeleid. Ziehier eene proeve van den ernst zijner christelijke overtuiging:

„Daar zijn er die meenen volmaakte Christenen te zijn indien zij slechts tot de rechtzinnige Katholieken behooren en in het Geloof noch wankelen noch dwalen, maar die onderwijl het Geloof, dat zij met den mond belijden, in hunne daden verloochenen en losbandiger zijn dan Turken en heidenen. Maar dit is niet het ware geluk, deze niet de weg des heils. Voorzeker allereerst moet al hetgeen tot het rechtzinnige Katholieke Geloof behoort trouw en vast worden aangenomen door hen, die de zaligheid willen verwerven; maar tevens mogen de christelijke en godvruchtige werken niet verwaarloosd worden. Want de H. Gregorius is in zijne 29ste Homilie mijn getuige, dat het ware Geloof datgene is, waarbij woorden en daden met elkander overeenstemmen..... Christus alleen is gekomen om allen zalig te maken; alzoo buiten Hem om zal niemand zalig worden. Waarom ziet gij mij dus aan? Waartoe uw weifelen en wankelen? Laat mij niet vele woorden gebruiken maar u bondig op eenmaal alles zeggen: richt u hierheen of daarheen; snelt waar-

heen gij wilt, voorwaarts of achterwaarts, naar omhoog of omlaag — geen anderen weg ten heil zult gij vinden dan dien, welken Christus heeft aangewezen."

Er zijn in het boekje van v. Adrichem nog andere bewijzen, dat het dierbare verleden voor den banneling is blijven leven. Niet slechts nam hij daarin het grafschrift op, dat in gelukkiger dagen Musius op hem had vervaardigd, hij zelf bracht thans eene dergelijke hulde aan zijn onvergetelijken vriend, wiens verminkt lichaam op eene onbekende plek van het St. Pieterskerkhof te Leiden lag begraven. Terwijl reeds vroeger het grafschrift van Musius op v. Adrichem werd medegedeeld, laten wij hier het gedicht van den laatste volgen:

EPITAPHIUM D. CORNELII MUSII, THEOLOGI, POETAE LAUREATI ET PATRIS COENOBII S. AGATHAE APUD DELPHOS HOLLANDIAE.

Quarto Idus moritur violenta morte Decembris
Musius, insignis qui pietate fuit.
Percelebrem late varia hunc doctrina per Orbem
Fecerat et morum cum probitate decor.
Sic decet insignes pietate referre coronam
Martyrii, quorum pectora Christus habet [1]).

Nog een andere katholieke balling uit Holland had zijn aandeel aan dezen arbeid van v. Adrichem. De kerkelijke goedkeuring werd verleend door Maarten Donck (Duncanus), den ijverigen pastoor van de Nieuwe Kerk te Amsterdam, die zeven maanden te voren verraderlijk uit de stad was verdreven en, zooals blijkt

---

[1]) Grafschrift op Heer Cornelius Musius, godgeleerde, gelauwerd dichter en pater van het klooster St. Agatha te Delft in Holland.

Op den 10den December sterft een geweldadigen dood Musius, die door godsvrucht uitblonk.

Veelvuldige wetenschap, gepaard met vrome en deftige zeden, hadden zijn hoogen roem verre over de wereld verspreid.

Dus betaamt het, dat zij die door vroomheid uitmunten de kroon van het martelaarschap verwerven, omdat Christus hunne harten bezit.

uit de goedkeuring, in de maand September van het jaar 1578 te Antwerpen vertoefde.

Eenige jaren wederom later verscheen het werk, dat bestemd was om den naam van v. Adrichem, in zijn Latijnschen vorm van Adrichomius, onder de geleerden van Europa te verbreiden en zelfs tot heden te doen voortleven. Hij had onderwijl Mechelen verlaten en was, na eenig vertoeven te Maastricht, zich in Keulen komen vestigen. Hier trof hem het geluk een onderkomen te vinden in het klooster Nazareth, dat bewoond werd door Augustinessen, wier geestelijke bestierder hij is geworden. Ofschoon het in die dagen te Keulen verre van rustig was, en Gebhard Truchsesz, de onwaardige aartsbisschop, zich gereed maakte de hem toevertrouwde kudde in zijn val mede te sleuren en het stift te verwereldlijken, kon v. Adrichem binnen het klooster rustig voortarbeiden aan de moeilijke taak, welke hij zichzelven had opgelegd. Het gold eene nauwkeurige plaatsbeschrijving van Jerusalem ten tijde van Christus; het samenstellen van een plan der H. Stad, waarop met juistheid al die plaatsen werden aangegeven, welke door het leven en den dood des Verlossers waren geheiligd. Een gelijksoortig werk, dat gansch Palestina omvatte en bestemd was om de gebeurtenissen van het Oud Verbond toe te lichten, werd tevens door hem voorbereid. Dertig jaren lang had hij zich volgens eigen getuigenis met dezen arbeid bezig gehouden; noch het gemis zijner boeken, welke hij te Delft moest achterlaten, noch de hindernissen van eene langdurige ballingschap waren in staat geweest hem van dit levensdoel af te leiden.

En op breede schaal had v. Adrichem deze studiën aangelegd. Niet slechts werden de bronnen geraadpleegd, waarheen hij als van zelf werd verwezen: de H. Schrift met hare verklaarders, werken van kerkvaders, geschiedschrijvers, geografen en beoefenaars der bijbelsche oudheidkunde; een tot nog toe te weinig gebruikt hulpmiddel werd door hem te baat genomen: het raadplegen der geschriften van pelgrims, die Jerusalem en het H. Land

hadden bezocht. Hij zelf heeft ons een lijst geschonken van de voornaamste werken, door hem geraadpleegd; daaruit blijkt, dat niet minder dan 36 beschrijvingen van het H. Land of van Jerusalem door hem gebruikt zijn. De middeneeuwsche berichten werden door hem niet verwaarloosd, maar ook het nieuwste, dat op dit gebied verscheen, aangeschaft; geleerden en vrienden onder de geestelijkheid bezorgden hem boeken, kaarten of handschriften, en met gretigheid zocht hij inlichtingen te verkrijgen van hen, die zelf als pelgrim de heilige plaatsen hadden bezocht. Uit de voormelde lijst van geraadpleegde boeken blijkt tevens, dat het aantal Nederlanders, die den verren en gevaarvollen tocht naar „den Landen van Overzee" ondernamen, tot diep in de 16de eeuw zeer aanzienlijk moet geweest zijn. Ook de geboortestad van den schrijver leverde vele Jerusalemvaarders op; v. Adrichem beroept zich op meerdere beschrijvingen, van Delftsche pelgrims afkomstig. Het handschrift van den Delftschen heelmeester Mr. Arent Willems, die in 1525 het H. Land bezocht, heeft hij echter niet bezeten [1]). Van groot belang moet voor hem geweest zijn eene penteekening, welke de beroemde schilder Jan van Scorel in 1521 had vervaardigd, toen deze, vergezeld van den Delftschen schout Jan de Huyter en van Lambrecht Willemsz. van Varick, den toekomstigen pastoor der hoofdkerk aldaar, het H. Land had bezocht. Die teekening stelde Jerusalem voor, gezien van den Olijfberg, en werd v. Adrichem ter hand gesteld door Mr. Jan Bol, die kapelaan was geweest van genoemden van Varick. Zelfs onder zijn eigen familie kwamen er pelgrims voor, en hij kon gebruik maken van eene beschrijving van Jerusalem, welke zijn zwager IJsbrand Godfriedsz. in 1563 had opgesteld. Alleen door zulk eene vlijtige en veelzijdige voorbereiding was het mogelijk,

---

[1]) Dit levendig pelgrimsverhaal werd uitgegeven door den archivaris J. J. Gonnet: *Bijdragen voor de Geschiedenis v. h. Bisdom v. Haarlem*, Dl. XI.

dat v. Adrichem, die nimmer het H. Land heeft bezocht, eene plaatsbeschrijving van Jerusalem leverde, welke allen vroegeren arbeid op dit gebied overtrof en lange jaren haren voorrang heeft behouden.

In 1584 mocht hij de voldoening smaken dit werk gedrukt te zien: het verscheen te Keulen en was opgedragen aan den nieuw verkozen aartsbisschop Ernst van Beijeren [1]). De gebruikelijke lofverzen ontbraken ook ditmaal niet; eigenaardig is, dat zij alle afkomstig zijn van landgenooten. Een dezer gedichten was opgesteld door Michel van Isselt, den vermaarden historieschrijver, die evenals v. Adrichem om zijn priesterschap te Keulen in ballingschap vertoefde. Niet slechts volgden de drukken in het Latijn elkander snel op, de *Beschrijving van Jerusalem* werd ook in de meeste talen van Europa overgezet.

De vlijtige man maakte onderwijl nog andere werken voor de pers gereed: behalve chronologische tafels voor gewijde en ongewijde geschiedenis was hij bezig aan eene uitvoerige plaatsbeschrijving van gansch Palestina. Het was den schrijver echter niet gegeven de uitgave van dezen laatsten arbeid te bezorgen. Dit geschiedde door een anderen Nederlandschen priester, den burgemeesterszoon Gerardus Brunius, kanunnik van Deventer; in 1590 heeft deze de gezamelijke chronologische en topografische werken van Adrichomius laten drukken [2]). Hij zelf was den 20sten Juni 1585 op twee en vijftigjarigen leeftijd gestorven en bijgezet in de kapel van zijn klooster Nazareth. Te recht werd in zijn grafschrift het feit herdacht, dat hij nog kort vóor zijnen dood, schrijvend aan Lindanus, niet zonder weemoed en fierheid

---

[1]) *Jerusalem, sicut Christi tempore floruit, et suburbanorum, insigniumque historiarum ejus brevis descriptio* etc. Coloniae Agrippinae excudebat Godefridus Kempensis. Anno CIↃICLXXXIV.

[2]) *Theatrum Terrae Sanctae et biblicarum historiarum cum tabulis geographicis aere expressis* [Coloniae Agrippinae. In officina Birckmannica, Sumptibus Hermanni Mylii. Anno CIↃICXC].

had vermeld. Het grafschrift getuigt, dat „v. Adrichem, voorheen pater van St. Barbara te Delft", is gestorven „in het 13de jaar zijner ballingschap, om wille van het geloof ondergaan".

Een volledig overzicht der verschillende uitgaven en vertalingen van v. Adrichems werken komt voor in de nieuwe *Bibliotheca Belgica* [1]). Daar blijkt, dat zelfs in onze eeuw nog eene Fransche bewerking van zijn *Beschrijving van Jerusalem* verscheen. Overigens, bij de talrijke en gewichtige ontdekkingen, welke sinds op het gebied der Palestijnsche archeologie plaats hadden, is de waarde van zijne topografische werken verminderd, al strekt het v. Adrichem tot grooten lof, dat nog geleerden van onze dagen, als bijv. Levesque [2]) onder genoemd voorbehoud erkennen: „Il est encore estimé pour les utiles renseignements qu'on y trouve".

Warmond. Dr. A. H. L. Hensen.

---

[1]) *Bibliotheca Belgica*, Première Serie, Tome I: Adrichem.
[2]) In de *Dictionnaire de la Bible* van Vigouroux, Fasc. I, 239.

MICHEL DE MONTAIGNE.

Michel de Montaigne, de oudste zoon van een landedelman uit Périgord, werd geboren den 28sten Februari 1533 op het kasteel Montaigne. Zijne moeder, de dochter van een rijk Spaansch koopman en misschien wel van Joodsche afkomst, miste de diepe geloofsovertuiging, welke alleen een blijvenden en duurzamen invloed op het hart der kinderen vermag uit te oefenen. Een der meisjes en de jongste zoon gingen weldra over tot het protestantisme.

De schrijver der *Essais*, hoewel vroegtijdig wees van moederszijde, genoot een zeer liefderijke opvoeding. Met welgevallen schildert hij ons zijne eerste jeugd, opgevroolijkt en verwarmd door de stralen eener innig vaderlijke genegenheid. Ongetwijfeld was het de herinnering aan dien gulden tijd zijns levens, welke in later dagen aan zijn stelsel van opvoedkunde een zoo echt humane tint gaf. Nog heel jong voelde hij zich aangetrokken tot de werken en meesters der oudheid; als kind reeds sprak en dacht hij in de taal der Romeinen. In het collegie van Guienne vatte hij dien diepen afkeer op tegen alle schoolschheid en tucht, welke zoo sterk spreekt uit zijn *Essais*. Aan de hoogeschool van Toulouse verrijkte hij zijn geest met een grondige kennis van het Latijn, zoodat de werken van een Cicero, een Virgilius, een Horatius hem eerlang in hoofd en hart waren gevaren. De Grieken daarentegen leerde hij bijna uitsluitend kennen uit Amyot's vertaling van Plutarchus.

De oude heidensche ideeën en opvattingen gingen bij hem over in vleesch en bloed; ofschoon katholiek in de praktijk, was en

bleef hij geheel zijn leven een modern heiden. Uit de mengeling van deze twee zoozeer verscheiden stroomingen en invloeden ontstond „cet être merveilleusement ondoyant et divers", dat steeds, tot zekere hoogte althans, een psychologisch raadsel zal blijven.

Te Bordeaux, waar hij de betrekking van parlementsraad aanvaardde, leerde hij zijn ambtgenoot, den vurigen Estienne de la Boëtie kennen en liefhebben. Daar vormde zich tusschen beide mannen die teedere vriendschap, welke te midden van zooveel schaduwzijden een lichtpunt biedt in het bestaan van Montaigne. Tamelijk laat, op drie en dertigjarigen leeftijd, trad hij in den echt met eene vrouw, welker liefde al even platonisch schijnt geweest te zijn als de zijne. De dood zijns vaders en die van zijn vriend Estienne waren oorzaak, dat hij de rechterlijke loopbaan vaarwel zeide en zich terugtrok op de heerlijkheid Montaigne, waar hij zich verder onledig hield met letterkundigen arbeid. Nu en dan maakte hij reisjes door Frankrijk, Zwitserland, Italië en Duitschland. Zijne menschenkennis en rijke ervaring konden er slechts bij winnen. Te Rome verwierf hij den vurig begeerden eeretitel van Romeinsch burger; in Loretto ondernam hij een pelgrimstochtje naar het miraculeuze beeld van Onze Lieve Vrouw, en te Ferrara bracht hij Torquato Tasso een bezoek in het krankzinnigengesticht.

In 1581 werd hij benoemd tot burgemeester van Bordeaux; spoedig echter verliet hij deze stad en wilde er, wegens het uitbreken der pest, niet meer terugkeeren, daar het gevaar, zoo luidde zijn schrijven uit Livorno, te groot was voor hen, die uit eene gezonde luchtstreek kwamen: „venant du frais air pur comme lui". Hij stierf te Montaigne, in den ouderdom van ruim negen en vijftig jaren, terwijl zijne letterkundige nalatenschap verdeeld werd tusschen zijne „fille d'alliance", Marie Le Jars de Gournay, en zijn leerling Pierre Charron, den bekenden schrijver van het werk *De la Sagesse.*

Niet dan na lange aarzeling ga ik er toe over een vluchtig

beeld te schetsen van dezen heidenschen, epicuristischen, doch alleraangenaamst keuvelenden wijsgeer en prozaschrijver, dien de vrije moderne philosophie huldigt om zijne ruime levensopvattingen en diep menschkundige beschouwingen, en die eens in eene openbare vergadering te 's Hage begroet werd als „de baanbreker van die echt maçonnieke deugd: godsdienstige tolerantie". Baanbreker — waarom? „omdat hij de eerste Franschman was, die openlijk de heilzame leer des twijfels, het scepticisme, de dochter van het licht en de vijandin van alle dweepzucht dorst belijden".

„Telkens, wanneer ik met dien man tracht te worstelen — schreef voor eenige jaren Dr. Schaepman, sprekend over Renan — voel ik onder mijne handen geen beenderen of spieren, maar enkel iets glads, iets glibberigs, dat ik van mij afslinger" [1]). Is het zuiver toeval, zoo de scepticus uit de zestiende eeuw mij den naam van den hoogmoedigen Voltairiaan uit de negentiende op de lippen brengt? Of bestaat er geen overeenkomst tusschen den luchthartigen twijfel van den een en de schijnbaar blijmoedige spotzucht van den ander? Tusschen de stelselmatige onbeschaamdheid van den op vuile anekdoten belusten schrijver der *Essais* en de wulpsche verbeelding van den grijsaard, wien *L'abesse de Jouarre* het aanzijn dankt? Tusschen het dommelige en schommelige van beider levensopvatting en zedenleer? Speelt om beider lippen niet hetzelfde medelijdend glimlachje, opgewekt door het schouwspel van de kwellingen en worstelingen des geestes, die antwoord zoekt op de vragen eener hoogere wereldorde? Treft u in beider beeltenis niet een trek van zelfzucht en hoog voorname onverschilligheid, welke niets gemeen heeft met de zoozeer geprezen „*sancta indifferentia*" der Heiligen van Gods kerke?

Doch waartoe ons langer verlustigd in het opsporen van aan-

[1]) Zie *Het Centrum*, 12 Oct. 1892.

rakingspunten tusschen mannen, die, wat de tijdorde betreft, zoover van elkander staan?

Om slechts van Montaigne te spreken — is het niet een zeer opmerkelijk verschijnsel, dat van alle groote schrijvers uit de zestiende eeuw, slechts hij — met Rabelais wellicht — zich verheugen mag in de onverdeelde sympathie der hedendaagsche ongeloovige critici? dat hij wordt voorgesteld niet alleen als de Horatius van Frankrijks letterkunde, wat er nog even door zou kunnen, doch ook als *de* wijsgeer, als *de* moralist in eene periode van „scholastieke haarkloverij" en slapheid van tucht en zedenleer? En is van dit feit eene voldoende verklaring gegeven, wanneer men gewezen heeft op het frissche, weelderige en schitterende van 's mans stijl? Maar dan herinner ik u aan Louis Veuillot uit onze dagen, die toch zooveel hooger staat als mensch en als schrijver en wiens geniale virtuositeit bij de meeste zijner niet-katholieke beoordeelaars eene slechts matige geestdrift heeft opgewekt. En verder, wat de objectieve waarde van Montaigne's zedelessen aanbelangt, zou, om iets te noemen, de *Wellevens-kunst* van onzen protestantschen Coornhert aan geest en hart niet oneindig gezonder voedsel bieden, dan de *Essais* van zijn katholieken tijdgenoot? [1])

Ik vermoed, dat de overdreven lof, die aan Michel-Eyquem de Montaigne door Villemain in zijn *Eloge de Montaigne* en door zoovele anderen wordt toegezwaaid, voor een groot deel is toe te schrijven aan eene zekere ingenomenheid met den twijfelzieken onafhankelijkheidsgeest van den geestrijken schrijver der *Essais*.

Noch als mensch, noch als wijsgeer kon Montaigne bij het nageslacht aanspraak maken op warme hulde van eerbied en dankbaarheid. Zijn leven is een dood gewoon, alledaagsch, prozaïsch bestaan geweest; het wijst geen enkele groote gebeur-

---

[1]) Zie *Dirck Volckertsen Coornhert en zijne Wellevenskunst.* Historisch-ethische studie, door Dr. J. Ten Brink.

tenis aan, geen roemvolle daad noch smartelijke crisis, die het hart van geestdrift zwellen of van medegevoel trillen doet. Zijn ziel kende geenszins dien inwendigen strijd, welke Byron of Alfred de Musset in klaagtonen doet uitbarsten, noch ook de heldhaftige worsteling van den diepen denker Blaise Pascal, zoo vaak met hem vergeleken [1]); neen, hij komt meer de oude wijsgeeren nabij, die in eene soort *ataraxia*, d. i. in een volslagen, onverstoorbare gelijkmoedigheid, de hoogste deugd waanden te zien. Hem laten de godsdienstoorlogen en andere rampen zijns vaderlands tamelijk koud en onverschillig; hij neemt enkel als toeschouwer deel aan de tragische gebeurtenissen, die de geschiedenis van Frankrijk uitmaken van 1560 tot 1592, het jaar van zijn dood [2]); van de „mort publique" sprekend [3]), schrijft hij deze merkwaardige woorden: „Puisque je ne la puis retarder, je suis content d'être destiné à y assister et à m'en instruire". Hij geeft zich in zijn burcht kalmpjes over aan de droomerijen van het *dolce far niente*.

Hij meent het volstrekt niet kwaad, zou men zeggen, veeleer goed met het menschdom; doch hij zal niet opstaan uit zijn zetel, om werkdadig bij te dragen tot het algemeen welzijn. Is hij eenmaal burgemeester van Bordeaux, dan zal hij bij het uitbreken der pest aan de arme inwoners alle heil en zegen wenschen, doch waag het niet hem eene gedragslijn voor te stellen of aan te prijzen, welke de edelmoedige Rotrou later in dezelfde droeve omstandigheden volgde; hij zou u kinderachtig vinden.

Dat anderen zich het hoofd breken met „hersenschimmige" plannen, de oplossing zoeken van de gewichtigste maatschappe-

---

[1]) *Essais* I, 3: „Je suis peu en prise de ces violentes passions; j'ai l'appréhension naturellement dure et l'encroûte et épaissis tous les jours par discours".

[2]) Zie de *Littérature française* van Paul Albert.

[3]) d. i. van den ondergang, waarmede de binnenlandsche twisten den staat bedreigden.

lijke vragen en de wetten uitpluizen om een beschuldigde te veroordeelen of vrij te pleiten; daar is geen toewijding, geen krachtsinspanning, die het in zijn schatting kan halen bij het zacht dommelige niets-doen. Hij ziet dan ook met minachting of liever met medelijden neer op de grootsche en verheven daden, welke offers vragen; op de nachtstudiën der geletterden, die zich verdiepen en afsloven in stofferige handschriften; op de dwaasheid der krijgers, die een glorievollen dood tegemoet snellen ter verdediging van hun geboortegrond. De deugd heeft hij lief, voorzeker; gij zoudt hem, zoo mogelijk, doen toornen, durfdet gij eene tegenovergestelde onderstelling wagen, maar niet de deugd, „welke geplaatst is op een hoogen, steilen, hobbeligen en haast onbereikbaren berg". Hij wil u wel in vertrouwen mededeelen, dat hij er weet te komen, „over groenende, grasrijke en zoet geurende paden" [1]). Gemakzucht, ziedaar het hooge woord, waarin zich zijne moraal oplost.

„Zijne deugd — schrijft Pascal in zijne *Entretiens sur Epictète et Montaigne* — is ongekunsteld, prettig, goedlachsch, ik zou zeggen, dartel; zij volgt datgene, wat haar beminnelijk voorkomt, en keuvelt al schertsend over de vermakelijke en onaangename voorvallen des levens; mollig ligt ze nedergevlijd in den schoot der rustige ledigheid en betoogt den menschen, die met zooveel moeite het geluk najagen, dat het alleen daar te vinden is, en dat de onwetendheid en de zorgeloosheid omtrent 's werelds beloop *twee zachte oorkussens zijn voor een tête bien faite*".

Ik vraag het u, lezer, kan een man, die er een kleinzielig genot in vindt, op zoo echt baatzuchtige en epicuristische wijze zijn geluk uit te meten en te genieten, aanspraak maken op uwe oprechte waardeering en hoogachting? En zoudt gij haar niet duizendmaal liever schenken aan genieën, al dolen ze soms op zonderlinge wegen, wier hart trilt bij elke edele aandoe-

---

[1]) *Essais*, I, 25

ning, schreit bij elke smart, van verontwaardiging gloeit bij elke lafheid en juicht bij elke koninklijke, waarlijk grootsche heldendaad?

Het gaat dan toch niet aan, een lui kasteelheer, die zich elken middag en avond verkneukelt in het idee, dat er adellijk bloed door zijne aderen vloeit, als mensch op eene lijn te stellen met de weldoeners van ons geslacht.

Zeer juist vat Vinet de strekking van Montaigne's ethische wijsbegeerte in de volgende woorden samen [1]): „Ongetwijfeld vindt men in zijne *Essais* tal van heilzame en nuttige stelregels; doch hoe kostbaar ook de kennis moge wezen, die de mensch, wanneer hij geleid wordt door den geest van het christendom, kan putten uit zijn werk, toch dient het rond en openlijk te worden beleden: *Montaigne heeft meer kwaad dan goed gedaan.* De wegsleepende, ongekunstelde en bewonderenswaardige welsprekendheid van zijn boek heeft velen tot twijfelzucht verleid, die zonder hem wellicht nooit op de klip van het scepticisme zouden gestrand zijn. Daarmede wil ik nu juist niet zeggen, dat hij de Fransche natie op de baan der ontwikkeling heeft teruggedrongen, maar zeker is het, dat hij veel heeft bijgedragen tot *die lichtzinnigheid, die oppervlakkigheid en die zedelijke lauwheid,* welke in het gemeen de zestiende en zeventiende eeuw in Frankrijk hebben gekenmerkt".

Is hiermede het karakter van Montaigne als mensch en moralist geteekend? Geenszins. Hadde hij door zijn losse scherts en paradoxale stellingen enkel eene ongezonde twijfelzucht bij zijne lezers opgewekt en gevoed, het ware reeds erg genoeg. Doch wat vooral in Montaigne dient gebrandmerkt, is zijn kwalijk verborgen en blijvende toeleg, om den godsdienstzin uit het christelijke gemoed te verbannen en er eene heidensche levensbeschouwing voor in de plaats te stellen. Want Montaigne, hij moge

---

[1]) *Moralistes du seizième et du dix-septième siècle.*

dan zijn plichten als katholiek steeds vervuld, het gebed des Heeren steeds liefgehad [1]) en op het einde van zijn leven met groote godsvrucht de Heilige Teerspijze ontvangen hebben [2]), was en bleef in den grond der zaak, wij zeiden het reeds, niets meer en niets minder dan een modern heiden.

Het heidendom is de grondslag van zijne zedenleer. Voor het heidendom, voor de woorden en werken van een Cato, een Cicero, een Horatius, een Virgilius, een Plutarchus, een Plinius, een Xenophon, een Seneca enz. heeft hij zijne warmste bewondering veil. Tot dat heidendom wil hij zijne lezers terugvoeren.

Van eene wijsheid, die tot God zal leiden, die haar einddoel stelt in eene toekomstige gelukkige eeuwigheid, is bij hem geen sprake. Alles voor dit aardsche leven; daarom dat leven zoo heerlijk mogelijk opgetooid; daarom die voortdurende aanbevelingen, om binnen zekere grenzen van voorzichtigheid en goeden toon, zich te laven aan den beker van het zingenot! Daarom dat eeuwig jubellied ter eere van onze goede moeder de natuur, die alles zoo wijselijk en doelmatig bestiert en welker ingevingen men goed doet steeds op te volgen! O, laat hem nog zoo joviaal en naar den schijn zoo goedrond en openhartig met u praten en redeneeren over de meest verscheiden en allergrilligst gekozen onderwerpen, om den hoek gluurt de vogelaar, die u in zijne strikken dreigt te vangen. Zijne taktiek werd dan ook door Sainte-Beuve eene „tactique perfide" genoemd [3]); zijn lach vergeleken met „le rire inextinguible de l'homme déchu.... dans lequel vieillit, se sèche et maigrit Voltaire" [4])

Nu eens stelt hij den zelfmoord in een vijftigjariger als zeer redelijk voor, wijl hij het sterven van ouderdom als den minst

---

[1]) *Essais*, I, 56.

[2]) Etienne Pasquier: *Lettres*, XVIII, I.

[3]) Sainte-Beuve in *Port-Royal.*

[4]) Zie het heerlijke artikel van Pater Smit over Pascal in de *Studiën*, XXIIste jaargang, Dl. 34.

natuurlijken dood beschouwt: „une mort rare, singulière et extraordinaire et d'autant moins naturelle que les autres" [1]); dan weder schijnt hij hoegenaamd geen onderscheid te kennen tusschen de dwaasheid van den hoveling, die bij den dood van zijn vorst zich met dezen laat verbranden, en den heldenmoed van den christen, die in het Colosseum van Rome zijne standvastigheid in het geloof bekroont met den martelaarsdood [2]). Nu eens stelt hij zich tevreden den knaap en jongeling in zijne wellusten matigheid aan te prijzen en acht hij het loffelijk, dat zijn leerling alle makkers, ook op het punt van de grootste uitspattingen, overtreffe „en vigueur et fermeté" [3]); dan weder wekt hij op tot eene zuiver heidensche verachting van den dood, welks beeld hem immer, ook „en la saison la plus licencieuse de son âge" voor den geest zweeft, en dien hij met stoïcijnsche onverschilligheid tegemoet ziet op het oogenblik, dat hij zich in zijn tuintje verledigt met het planten van kool. „Je veux — zoo schrijft hij — que la mort me trouve plantant mes choux, mais nonchalant d'elle, encore plus que de mon jardin imparfait" [4]). Nu eens verheerlijkt hij het gedrag van die twee Romeinen, die, om aan de wreedheid der driemannen te ontkomen, elkander den degen in het hart stooten [5]), dan weder billijkt hij in het huwelijk zekere praktijken, die lijnrecht strijden met de eerbaarheid en onschendbaarheid van dat sacrament [6]). Nu eens spreekt hij met diepe minachting over de vrouw, in wier hart hij steeds „un appétit déréglé et goût malade" weet te ontdekken, dan weder verlustigt zich zijne verbeelding in de meest walgelijke en liederlijke voorstellingen en episoden [7]). Nu eens bezingt hij den lof

[1]) *Essais*, I, 57.
[2]) *Essais*, I, 40.
[3]) *Essais*, I, 25.
[4]) *Essais*, I, 19.
[5]) *Essais*, I, 33.
[6]) *Essais*, I, 29; III, 5.
[7]) *Essais*, I, 20, 22, 29, 49; III, 5; II, 29 enz.

der ledigheid, vastbesloten als hij is, niets anders te betrachten dan een rustig en zorgeloos leven [1]), dan weder roemt hij eene stoïcijnsche gevoelloosheid en gunt ons meteen een blik in zijn vaderhart, wanneer hij verklaart, twee *of* drie kinderen — zoo precies weet hij 't niet — op jeugdigen leeftijd verloren te hebben „sinon sans regret, au moins sans fâcherie" [2]). Nu eens beweert hij, dat de boozen en onwetenden, in stede van nut te trekken uit het gebed, er integendeel slechter door worden [3]), dan weder doet hij u een stelsel van opvoeding aan de hand, dat misschien athleten en *sports-men* zou vermogen te vormen, doch geen christenen [4]). Nu eens verwart hij het begrip van *zedelijkheid*, met dat van *nut* en maatschappelijke *conventie* [5]), dan weder betuigt hij groote geestdrift voor de Turken, omdat deze zooveel minder beschaafd en wetenschappelijk gevormd zijn dan de andere volkeren [6]). Nu eens.... doch genoeg. Meer dan genoeg, om de uitspraak te wettigen, dat Montaigne's zedenleer verre van *zuiver en verheven* moet heeten. „Le Bréviaire des honnêtes gens" — het breviergebed der nette menschen, zooals de *Essais* meer dan eens werden genoemd, is dan ook niets anders dan een „bréviaire de scepticisme qui doit apprendre à ne rien croire [?] à fuir tout excès et à se faire l'épicurien méprisant et débonnaire qui peut seul dans le monde tel qu'il se montre faire figure d'honnête homme" [7]). Houdt men daarbij in het oog, dat Montaigne den volmaaksten, meest begaafden en gunstigst ontwikkelden mensch op verscheidene plaatsen van zijn werk niet veel hooger schijnt te stellen dan het redelooze dier [8]), dan

---

[1]) *Essais*, I, 8.
[2]) *Essais*, I, 40.
[3]) *Essais*, I, 56.
[4]) *Essais*, I, 25.
[5]) *Essais*, I, 22.
[6]) *Essais*, I, 24.
[7]) Pierre Gauthiez, *Etudes sur le seizième siècle*.
[8]) Zie o. a. *Essais*, I, 42.

ligt het voor de hand, dat een flink gebouwde, krachtig gespierde en tegen alle aandoeningen geharde natuurmensch het ideaal van den „grooten moralist" het dichtst nabij komt.

Als *wijsgeer* behoort Montaigne tot de sceptici der overgangsperiode in de philosophie van den nieuweren tijd. Hij is de meest populaire vertegenwoordiger eener theorie, welke aan het menschelijke verstand de bevoegdheid ontzegt, het op den weg der wetenschap tot eene *zekere* kennis van de waarheid te brengen. Sinds den ondergang der oude philosophie was het scepticisme meer en meer in discrediet of liever in vergetelheid geraakt. Wel waren er mannen geweest zooals Raymundus Lullus en Raymundus Sebundus, die, het kennisvermogen der rede overschattend, daardoor juist aan het verstand een zeer slechten dienst bewezen; doch het systematisch twijfelen aan eene zekerheid, door de waarneming der zinnen verkregen, was den denkers vóor de zestiende eeuw vreemd gebleven. Slechts in dit tijdperk van verzet en strijd tegen de scholastiek, zou ook getornd worden aan de leer, door den H. Thomas van Aquino beleden omtrent den oorsprong onzer kennis. Verklaarde deze van den eenen kant de zuiver menschelijke wetenschap ondergeschikt aan het geloof, hij hield van den anderen onwrikbaar vast aan de eischen van het verstand. De zinnen, zoo zeide hij, leeren ons met zekerheid de dingen kennen, welke onder hun bereik vallen. Voor die kennis hebben wij het geloof niet noodig. De voorwerpen stemmen overeen met onze waarneming, wijl de inwerking der voorwerpen op onze zinnen tevens oorzaak, mede-oorzaak is van de waarneming zelve.

Het verstand bezit het vermogen om te abstraheeren, d. i. het wezen van zijn stoffelijke eigenschappen ontdaan in zich op te nemen en aldus door te dringen in de natuur der ons omringende, van ons en van God essentieel onderscheiden zelfstandigheden. Wij kennen bij voorbeeld niet alleen, met volle zekerheid, krachtens het zekere getuigenis onzer zinnen, *dezen of genen* boom; wij

hebben ook door den arbeid van ons verstand het begrip verkregen van *den* boom, van datgene, wat eigen is aan alle bestaande boomen en wat onverschillig welken boom *maakt* tot boom. De vorming van dat begrip vereischt wel is waar als noodzakelijke voorwaarde het resultaat der zinnenkennis — „nihil in intellectu, quod prius non fuerit in sensu" — doch daaruit volgt niet, dat alle kennis moet of kan herleid worden tot zinnelijke waarneming. Volstrekt niet. De zinnen leveren enkel aan het verstand de stof, waarop dit voor eigen rekening zijne werkzaamheid uitoefent, en waaruit het, zonder de hulp van 't geloof en zonder de onmiddellijke tusschenkomst der lichamelijke organen, het wezen doet te voorschijn treden [1]). De abstracte begrippen zijn het uitvloeisel van de werking des geestes, vruchtbaar gemaakt door het voorwerp zelf.

Wat nu leert Montaigne? Of juister, welke zijn, op dynamilogisch gebied, de denkbeelden, welke men uit zijne drie boeken der *Essais* en geheel bijzonder uit zijne *Apologie de Sebond* zou kunnen samengaren? Die apologie was van zijn kant oprecht gemeend, al heeft Busken Huet volkomen gelijk, wanneer hij in *Het land van Rembrand* gewaagt van „eene ironische apologie van Sebond". Montaigne immers gordde zich aan tegen hen, die de zwakheid der bewijsgronden, in de *Theologia naturalis* van Sebundus vervat, hadden doorschouwd en in het licht stelden. Was hij gelukkig in de weerlegging van de opwerpingen zijner tegenstanders? Integendeel. De pijlen, die hij met zooveel ijver om zich heen schoot en die de bestrijders van den hoogleeraar van Toulouse moesten treffen, keerden zich met verdubbelde kracht tegen Sebundus zelf. Onhandiger verdediging werd zelden beproefd. Het was geene verdediging, het was slechts de bittere ironie eener verdediging.

---

[1]) Daarom voltooit de scholastiek bovengenoemd adagium, wanneer zij erbij voegt: „Aliter tamen in sensu, aliter in intellectu. Singulare dum sentitur, universale dum intelligitur".

Montaigne had in 1569, op verzoek van zijn vader, de *Theologia naturalis* van Raymundus Sebundus in het Fransch overgebracht. Deze wijsgeer uit de 15de eeuw sluit zich, wat zijne methode betreft, geheel en al aan bij Raymundus Lullus en voert ze consequent door. De waarheid kan volgens hem op twee wijzen gekend worden, door de rede en door de openbaring. Zij ligt opgesloten in het boek der natuur en in dat der Heilige Schrift. Het eene boek bevat niet meer en niet minder dan het andere; verschil in omvang bestaat er niet. Wat wij lezen in het eene, lezen wij ook in het andere, doch niet op dezelfde wijze. In het eene komen wij tot de kennis der waarheid door onderzoek en redeneering, in het ander door middel van het gezag (*auctoritative*). Eerst lezen wij in het eene, daarna in het andere. De geheele leer van het christendom, de geheimen niet uitgezonderd, leeren wij kennen uit het boek der natuur; daarna vinden wij diezelfde waarheden in de Heilige Schrift en besluiten aldus tot de waarheid van haren geheelen inhoud. Hij plaatst zich op deze wijze op een zuiver rationalistisch standpunt. Dat rationalisme wordt wel eenigszins getemperd door de bewering, dat de rede alleen dan de waarheden des geloofs kan achterhalen, wanneer deze eerst door de openbaring de daartoe vereischte geschiktheid heeft verkregen, doch het rationalisme blijft. Nu moge Raymundus Sebundus van dogmatische dwalingen zuiver gebleven zijn, hij dankte het enkel aan zijn zuiver christelijk bewustzijn, niet aan zijne methode [1]).

Het zal wel geene bevreemding wekken, dat de tegenstanders van Raymundus twee zware beschuldigingen tegen zijn wijsgeerig stelsel aanvoerden. De eerste beschuldiging gold zijne methode, in zoover deze alle geopenbaarde waarheden van den christelijken godsdienst door de rede wilde bewijzen en vaststellen. De tweede wees meer rechtstreeks op het gevaar, dat

---

[1]) Zie Stöckl, *Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, Band II.

deze methode opleverde voor het geloof zelf. Immers, de kwaadwilligen zouden niet nalaten, het gebrekkige dier argumenten aan te toonen en dan in hun hoogmoed den grondslag van het geloof en de openbaring ondermijnen.

Die methode, zoo verklaart Montaigne, is maar niet zoo voetstoots te verwerpen. Want, al kennen wij de waarheden van den godsdienst alleen maar door het geloof, dat eene onverdiende gave Gods moet heeten, het is toch zeer loffelijk „d'accommoder encore au service de notre foi les outils naturels et humains que Dieu nous a donnés. Il ne faut pas douter que ce ne soit l'usage le plus honorable que nous leur saurions donner: et qu'il n'est occupation ni dessein plus digne d'un homme chrétien, que de viser par toutes les études et pensements à embellir, étendre et amplifier la vérité de sa créance" [1]). O, voorzeker; niemand, die er aan twijfelt! Maar ging Raymundus Sebundus niet verder? Bepaalde hij er zich toe, de door het geloof gekende waarheden op *te luisteren* door het licht der rede? Immers neen. Hij wilde ze *bewijzen* door de rede zelve, welke door de openbaring tot die bewijsvoering werd in staat gesteld. Hij kende ze bij gevolg niet door de *openbaring*, maar veeleer door het *verstand*. Het onderscheid is niet gering.

Wat antwoordt Montaigne op het tweede bezwaar, tegen Raymundus' theodicee ingebracht? Zal hij gaan bewijzen, dat die argumenten, enkel en alleen ontleend aan de rede, inderdaad zegevierend alle godsdienstwaarheden, tot zelfs de geheimen van het geloof, bewijzen en duidelijk maken voor den meest ongeloovigen geest? Dat kan hij niet.

Wat dan? Hij wendt zich tot de tegenstanders van Raymundus en spreekt aldus: „Wel hoe, gij vermeet u in uw hoogmoed, iets af te dingen op de bewijskracht van de argumenten van den geneesheer en wijsgeer uit Toulouse! Gij hebt ongelijk; ik ga

---

[1]) *Essais* II, 12.

u bewijzen, dat 's menschen verstand, aan zich zelf overgelaten, het niet eens brengen kan *tot eenige zekerheid* hoegenaamd".

Is grooter tegenspraak denkbaar? Iemand, die uit de rede wil bewijzen, dat de rede niets kan bewijzen!

De toeleg van Montaigne is duidelijk. Hij zal het verstand „heruntermachen" en het geloof als eenige bron van zekerheid trachten te handhaven. De mensch weet niets, niets met zekerheid; hij werpe zich daarom in den schoot der genade en der openbaring; daar alleen zal hij de waarheid vinden [1]).

Doch wat zal er terecht komen van een geloof, waaraan zijn basis ontnomen werd?

Men overschatte evenwel Montaigne's scepticisme niet. Wij zouden geenszins met Lamartine de *Essais* willen beschouwd hebben als „eene encyclopedie van het scepticisme". Evenmin zouden wij meegaan met Villemain, waar deze de consequenties uit het bekende „que sais-je?" tot hare uiterste grenzen doorvoert.

Montaigne, men vergete het niet, kon geen aanspraak maken op den roem van denker of wijsgeer, in den meer strengen zin des woords. Hij had een gezond verstand, een ruimen blik, een spotzieken of paradoxaal gestemden geest. Nieuwsgierig was hij in hooge mate; daarbij tevreden met eene oppervlakkige wetenschap der dingen. De diepe navorsching der waarheid liet hij over aan de perkamentachtige „Grübler", die dag en nacht over hun boeken gebogen zaten. Doch gaarne bekeek hij zoo terloops het vóor en tegen van elke meening, van elke uitspraak, van elke waarheid; hij kwam dan al ras tot de ontdekking, dat in de meeste gevallen tal van argumenten konden aangehaald worden, zoowel ter verdediging als ter bestrijding van eenzelfde vraagstuk.

---

[1]) *Essais*, II, 12: „Le moyen.... le plus propre c'est de froisser et de fouler aux pieds l'orgueil et l'humaine fierté; leur faire sentir l'inanité, la vanité et denéantise de l'homme; leur arracher des poings les chétives armes de leur raison; leur faire baisser la tête et mordre la terre sous l'autorité et révérence de la majesté divine".

Richtte hij zich tot de denkers der oudheid, en zelfs van den nieuweren tijd, dan vond hij steeds de bevestiging van het gezegde: „zooveel hoofden, zooveel zinnen". In stede van nu de verschillende argumenten onderling te vergelijken en door deze vergelijking de waarheid te achterhalen, oordeelde hij het gemakkelijker zijn oordeel op te schorten en te blijven twijfelen tusschen twee tegenovergestelde opvattingen en redeneeringen. Wat hem dan ook vooral kriebelig maakte, was de apodictische toon, waarop veel wijsgeeren hun stelsel en hun redeneeringen voordroegen. Is het wonder, dat hij èn door zijn „esprit frondeur", èn door zijne gemakzucht, èn door het schouwspel van eene zoo groote verdeeldheid en tegenspraak op het gebied der meeningen, zich liet verleiden tot een zeker scepticisme, dat met medelijden en met minachting neerzag op het zoeken en wroeten van den menschelijken geest? Is het wonder, dat hij liever insluimerde „sur le doux oreiller de l'ignorance", dan wel uitspraak te doen tusschen tegenstrijdige beweringen? Doch Pyrrhonist was hij volstrekt niet. Hij stond oneindig ver van Schopenhauers opvattingen over het bedriegelijke en onzekere van het getuigenis der zinnen. Hij voor zich geloofde vast en onwrikbaar aan het bestaan van God, aan de noodzakelijkheid der openbaring en andere hoofdwaarheden. Zoo min als gij of ik, twijfelde hij aan de dingen rondom hem; hij hield vast aan de objectieve werkelijkheid der geschapen voorwerpen, hij was overtuigd van zijn eigen bestaan als wezenlijk onderscheiden van de wereld, waarin hij leefde; tweemaal twee was vier bij hem gelijk bij iedereen; hij geloofde aan den godsdienst, aan de onbestendigheid en veranderlijkheid der menschen, aan de geheimen der openbaring.

En toch, hij was scepticus; maar alleen in de theorie, niet in de praktijk, niet in zijn doen en laten. Zijn scepticismus ging geheel of ten naaste bij op in eene zeer laakbare zucht om het geloof in de hoogte te steken ten koste van het verstand. Daardoor bewees hij voorzeker geen dienst aan de rede, nog minder

aan het geloof. Daarom ook kan Montaigne als wijsgeer geenszins deelen in onze onvoorwaardelijke bewondering of instemming, en werden zijne werken door de Kerk terecht gerangschikt onder de gevaarlijke en verboden boeken, die den onvoorzichtigen lezer slechts kunnen schaden.

„Hoe nu — zegt hij tot zijne tegenstanders of liever tot die van Raymundus Sebundus — gij vindt de argumenten van de *Theologia naturalis* te zwak voor hun doel! Meent gij dan sterker bewijsgronden te kunnen aanvoeren? Weet gij dan niet, dat de mensch met zijn verstand en natuurlijke wetenschap alleen niet eens tot *eenige* zekerheid kan komen? Waarom dan ziet gij met minachting neder op de bewijsvoering van Sebundus? Het is hoogmoed en anders niets. Gij verbeeldt u oneindig hooger te staan dan het dier. Waarom? Gij hebt verstand, zegt gij. Wie zegt u, dat de dieren het niet hebben? Omdat zij niet spreken? Wie verzekert u, dat ze niet spreken? Wij verstaan eenvoudig hunne taal niet. Ziet rondom u en slaat de bedrijvigheid der bijen gade: ontdekt gij bij die diertjes geen sporen van godsdienst? De dieren worden gedreven door hun instinct! Juist, maar is het dan zooveel voortreffelijker en veiliger, geleid te worden door eene bedriegelijke rede dan door eene nooit misleidende natuurdrift? De mensch is vrij, zegt gij verder. Maar deze vermeende vrijheid is juist de bron van zijne grootste rampen. Hoe kunt gij u dan beroemen op uwe grootheid? Gij bezit de goederen in schijn, de kwalen in werkelijkheid. Zet uwe verbeelding maar vleugels bij; gij hebt gelijk, want wat gij bezit is een droom!"

Hoe zal nu volgens Montaigne de mensch aanspraak kunnen maken op zedelijke grootheid? Alleen door nederigheid; alleen door gehoorzaamheid en onderwerping aan God. Zonder de openbaring kan hij tot geene zekerheid geraken. Want alle kennis lost zich op in zinnelijke waarneming; deze echter kan geene zekerheid geven. Immers, hadden wij meer zinnen, wij zouden wellicht in de dingen meer eigenschappen ontdekken dan thans

het geval is; wij zouden misschien ons oordeel over hunne natuur geheel wijzigen. Zouden ons werkelijk niet eenige zinnen ontbreken? Wie verzekert ons verder, dat de voorwerpen met onze voorstelling overeenkomen? Het verstand! Maar dat behoeft juist de medewerking der zinnen, om begrippen te vormen. Daarenboven zijn onze gewaarwordingen omtrent eenzelfde voorwerp verschillend. Welke is de juiste? Het verstand kan zulks niet beslissen; het zou eene oneindige reeks van bewijzen noodig hebben. Met dat alles zijn de geschapen dingen aan voortdurende verandering onderhevig, zij kunnen dus geen subject vormen voor een vast, onveranderlijk oordeel. De oneenigheid der wijsgeeren omtrent de gewichtigste vraagstukken bekrachtigt deze stelling. Er is geene wetenschap mogelijk.

Wij verlaten thans den wijsgeer, om een woord te zeggen over den schrijver. Hier kunnen wij enkel bewonderen en genieten. Zijn stijl heeft iets buitengemeen aantrekkelijks. Het natuurlijke, het levendige, frissche van zijn schrijftrant werd zelden, ik zeg niet, overtroffen, doch geëvenaard.

Wat u onmiddellijk, bij het doorbladeren der *Essais* in het oog springt, is eene volslagen afwezigheid van orde en samenhang; Montaigne gaat over van het eene onderwerp op het andere; in bonte mengeling volgen de causerieën elkander op, over de droefheid, over de ledigheid, over het liegen, over de vriendschap, over de menschenetens, over den wellust, over den jongen Cato, over het gebed, over den ouderdom, over het geweten, over de boeken, over drie goede vrouwen, over het berouw, over eenige verzen van Virgilius, over kreupelen, over de ondervinding. Dikwijls zelfs vergeet hij, wat hij eenmaal begonnen is, om zich gansch te laten gaan naar de grillen van het oogenblik. Er is in zijne afdwalingen iets vlinderachtigs. „Er gaukelt von Blume zu Blume", zou Goethe zeggen. Hij praat met u over alles en nog wat; hij zegt u terloops, wat Seneca of een ander over diezelfde zaak denkt; hij bekoort u door een guitigen zet,

een luimigen inval, eene echt Gascognische geestigheid. Altijd even prettig, even gemoedelijk, even onderhoudend; daarbij nooit gemaakt, nooit gezocht, nooit schoolmeesterachtig, nooit hoogdravend of gezwollen. Hij heeft een afkeer van dien „ton pedantesque, fratesque, plaideresque", dien hij zoo scherp gispt in zijn hoofdstuk over de opvoeding der kinderen; hij houdt het met „un parler simple et naïf, tel sur le papier qu'à la bouche; un parler succulent et nerveux, court et serré: non tant délicat et peigné, comme véhément et brusque; plutôt difficile qu'ennuyeux; éloigné d'affectation; déréglé, décousu et hardi; chaque lopin y fasse son corps".

Zijne wendingen zijn levendig en oorspronkelijk. Bevalligheid en puntigheid, tintelende humor en dichterlijkheid strijden bij hem om den voorrang. Honderdmaal, wanneer hij zoo op zijn praatstoel zit, verrast hij u door fijn zielkundige opmerkingen; hij kent den mensch door en door; geen schuilhoekje, waar hij niet een kijkje nam; hij ontleedt hem tot in de kleinste bijzonderheden, hij toont hem, zooals hij zich voordoet, met al zijne onhebbelijkheden, in zijne verwaandheid en kermisachtige ijdelheid, zijne wonderlijke onbestendigheid en verscheidenheid. Zijne rijke verbeelding en zijn gelukkig geheugen, al spreekt hij van dit laatste nog zooveel kwaad [1]), stellen hem in staat een overvloed van aanhalingen, van vergelijkingen, van tegenstellingen, van aanrakingspunten met oostersche kwistigheid, als zoovele schitterende parelen, over zijn phantasie-werk uit te strooien. Zijne taal is eenig, onnavolgbaar; zij versmaadt niets van wat hem aantrekkelijk lijkt; „si le français n'y peut arriver, que le gascon y arrive"; zij plooit en kneedt zich naar de omstandigheden, zij dartelt, zij huppelt, zij schertst, zij speldeprikt, zij bijt, zij wordt ernstig en stemmig, zij betoogt, zij verheft zich hooger en hooger, ja, zweeft bijwijlen met de majesteit van den adelaar van Meaux. Zoo, wanneer hij onderzoekt, „combien l'homme seul — zonder

[1]) *Essais*, I, 9.

de hulp van Gods genade en kennis — a de tenue en ce bel équipage" [1]). Wie, voert hij hem te gemoet, wie heeft hem overtuigd „que ce branle admirable de la voûte céleste, la lumière éternelle de ces flambeaux roulant si fièrement sur sa tête, les mouvements épouvantables de cette mer infinie, soient établis et se continuent tant de siècles pour sa commodité et pour son service? Est-il possible de rien imaginer si ridicule, que cette misérable et chétive créature, qui n'est pas seulement maîtresse de soi, exposée aux offenses de toutes choses, se dise maîtresse et l'impératrice de l'univers, duquel il n'est pas en sa puissance de connaître la moindre partie, tant s'en faut de la commander? Et ce privilège qu'il s'attribue d'être seul en ce grand bâtiment, qui ait la suffisance d'en reconnaître la beauté et les pièces, seul qui en puisse rendre grâces à l'architecte et tenir compte de la recette et mise du monde; qui lui a scellé ce privilège?"

Montaigne is zoo echt Franschman, licht grillig, geestig, fijngevoelig, oppervlakkig. Hij bekoort, hij vermaakt, hij verleidt. Weinig schrijvers bezitten als hij de kunst om te vertellen, zonder te vervelen: „l'art de la causerie", welke, zonder te ontaarden in langdradigheid, uw geest uren en uren rondvoert over de meest onbeduidende onderwerpen en voorvallen.

Is het daarom begrijpelijk, dat de schrijver van de *Essais*, ondanks het heidensche en wijsgeerig paradoxale of valsche van tal zijner beschouwingen, geroemd wordt als „een der uitmuntendste vertegenwoordigers der beminnelijkste eigenschappen van den Franschen geest" [2]), dit neemt niet weg, dat de vrucht, onder een zoo aanlokkelijk uiterlijk aangeboden, niet als levensvoedsel voor den geest kan aanbevolen worden.

Rolduc. FR. MADOU.

---

[1]) *Essais*, II, 12.

[2]) Paul Albert, *Littérature française.*

BOEKBEOORDEELING.

DE TWEE JONGSTE WERKEN VAN DR. AUGUST SNIEDERS.

Ryfka. Antwerpen in het midden der 18e eeuw.
Dit zijn Sniderien, dat is Loef- ende Beeltwerc.
(Beide verschenen bij J. Splichal te Turnhout).

Ik kan mij begrijpen, dat een tijdschrift als *De Katholiek* geen groote plaats kan inruimen aan de voortbrengselen van een genre, dat men zoo zachtjes aan als volksliteratuur is gaan beschouwen, waarmee de eigenlijke letterkunde weinig heeft uitstaan.

Er is in de laatste jaren onder den naam van uitspanningslectuur heel wat voor het volk geschreven, dat geen andere pretentie had dan het leesgrage groote publiek gezellig aan den praat te houden en dan ook op weinig litteraire verdienste kon bogen.

Dat heeft de meer ontwikkelden, die vroeger den arbeid onzer katholieke novellisten met belangstelling volgden en aanmoedigden, min of meer vervreemd van het bedoelde genre, waaraan toch meer gelegen is dan men oppervlakkig wel meent. Alleen deftige historische werken, geleerde verhandelingen, critieken, gedichten achten zij hun aandacht waard; wat zouden zij zich met beuzelingen als een novelle of een vertelling inlaten!

Die onverschilligheid beneemt aan de katholieke penvoerders, die er wezenlijk de begaafdheid toe zouden hebben, allen prikkel om hun talent aan de novelle of het romantisch verhaal te wijden. Ik denk hier bijvoorbeeld aan den veelzijdig ontwikkelden schrijver, die ons in de vorige afleveringen van dit tijdschrift interesseerde door zijn beschouwing over Prof. Fruin als geschiedschrijver, maar vroeger als Ferdinand door zijn novellen of schalke humoresken zeker nog meer lezers boeide. En misschien moet in hetzelfde verschijnsel de reden worden gezocht, waarom onze katholieke schrijfster Mathilde onder den naam Melati van Java elders de waardeering zocht en vond, waarop zij alle aanspraak heeft.

Wat het gevolg is van dat geringe animo onzer toongevers voor de katholieke novellistiek, dat weet ieder, die zich ooit met de samenstelling eener katholieke leesbibliotheek heeft belast gezien. Oorspronkelijke katholieke novellen of romans — als men de lang uitgelezen boeken der ouderen: Conscience, de beide Sniedersen, Banning en Thompson uitzondert — zijn er bijna niet; men moet zich hoofdzakelijk met vertalingen behelpen en verder de leemten aanvullen met werken van niet-katholieke schrijvers, die er *faute de mieux* dóór kunnen, maar die toch nooit geven wat het katholieke volk, voor geest en hart, hebben moet.

Met die ondervinding voor oogen, aarzel ik niet, hier in een ernstig letterkundig tijdschrift de aandacht te vragen voor de beide jongste werken van den vruchtbaren Vlaamschen schrijver, die niet alleen onmiddellijk in alle katholieke leesbibliotheken, waar ze nog niet voorhanden zijn, behooren aangeschaft te worden; maar die ook verdienen, door elk letterminnaar met belangstelling te worden ter hand genomen.

Ik durf beweren, dat in deze volksboeken meer litteraire kunst wordt geboden dan in tal van doorwrochte geschriften, afkomstig van letterkundigen, als zoodanig officieel geijkt door de bekende Leidsche Maatschappij, onder wier leden er zijn, die, naar dezer dagen een puntige pen opmerkte, evenveel van letterkunde afweten als een boekhouder van andijvie schoonmaken. Ik durf beweren, dat er meer echte poëzie in schuilt dan in menigen geprezen dichtbundel.

Bij het lezen van *Ryfka* heb ik verbaasd gestaan over de frischheid en levendigheid, de ongemeen poëtische bekoorlijkheid dezer schepping van den zeventigjarige, die, ondanks vijftig jaren ploeterens in het proza der dagbladpers, al de dichterlijke fantasie van het gouden jongelingstijdperk blijkt behouden te hebben.

Als ik mijn herinneringen van het boek raadpleeg, dan rijst dadelijk het liefelijk beeld der kleine titelheldin voor mij op, zooals het jodinnetje daar stond voor het venster:

„..... zij zag naar den zonneschijn, die op waterbekken en zonnewijzer tintelde; naar de bloemen, waarop gonzende bieën aasden; naar de vogelen, die ongestoord in dat oasis door de takken en over de paden kwamen huppelen.

„Bij het gedruisch der deur, zag zij om, en een glimlach van verwondering speelde over haar wezen. Zij was in Sabbat- of Zondags-

gewaad, dat echter niet modisch, maar eene mengeling van wonderlijke kleedingstukken was, hier te lande onbekend en misschien wel naar eigen smaak en gril aangewend.

„Ryfka was gekleed in een groen zijden „caraco", op de borst met een witten doek gesloten; in een donkerkleurigen rok van taffetas met groote matte bloemen. Om haar middel had zij een kleurigen zijden sluier geknoopt, en haar voetje was besloten in roode schoentjes. Het ravenzwarte haar, boven het voorhoofd gekrept, hing los over den rug en werd op de kruin bijeengehouden door een met gouddraad omboord fluweelen kapje.

„Schooner meisje dan Ryfka was, zou de verbeelding van den dichter, van den kunstenaar niet kunnen droomen. Haar ovaal rond gelaat was matig gevuld en onberispelijk geteekend. Over het wezen lag eene zuidelijke tint, iets donker Oostersch, doch door frisch, lentevol rozerood verlevendigd: eene zuivere versmelting van blank, roos en doorschijnend brons. Haar oog was tintelend zwart, helder afgeteekend op het glimmend wit peerlemoer van den appel. De wenkbrauwen waren als eene fijne schaduw, hare wimpers lang, en als zij glimlachte, verspreidde zich een zonneglans over het gansche wezen...."

Maar nog schooner is het kleine Christen meisje, de engelachtige Oda... „een zoet hemelsch gezichtje, met blauwe oogen. Het licht goudblonde haar omringde als eene donzige wolk, als eene aureool, haar hoofdje. Nieuwsgierig rustte het oog op de droomende wezenstrekken, en men poogde de mysterieuze verschijning te doorgronden. 't Was of dat hoofdje zich had losgemaakt uit een breeden zonnestraal op eene schilderij, in welke de ideale kunstenaar engelen, bloemen en vogelen tooverde...."

In deze en dergelijke schilderingen roept Dr. Snieders ons de keurigste bladzijden te binnen uit Alberdingk Thijm's onvolprezen *Verspreide verhalen*. Nog meer overeenkomst dan *Ryfka*, vertoonen daarmee *Freule Faesheim* en *Den Prince van den Snaphanen* uit den bundel *Sniderien*, omdat zij blijkbaar op historische gegevens berusten, terwijl het eerste meer een vrije schepping schijnt.

Maar in één opzicht wint de Vlaamsche verteller het zeker van den geleerden en kunstkeurigen schrijver, wiens „meeste geschriften", volgens Busken Huet, „grooter inspanning eischen dan een volmaakt auteur van zijne lezers pleegt te vragen".

Snieders laat zich overal vlot lezen en zijn grondige kennis van het behandelde tijdvak verleidt hem nooit tot langwijlige peuterigheid in het te pas brengen van archaeologische bijzonderheden.

Hij toovert ons in enkele vluchtige trekken het binnenhuis, het marktplein, de kerk of het rechthuis voor oogen. Hij laat de personen handelen en spreken met een gemak als Van Lennep in *Ferdinand Huyck*, zonder ooit te vervallen tot het praatvaâr-achtige van dien soms al te gemoedelijken en al te ondeugenden verteller, die er, zooals men weet, ook niet afkeerig van was, hier en daar een schuine aardigheid in te vlechten.

In het verhaal *Ryfka* was daar herhaaldelijk gelegenheid toe en nog meer in *Freule Faesheim*, een soort bandieten- en vagebondengeschiedenis uit de vorige eeuw; maar hoe los Dr. Snieders zijn personages van lichter allooi ook laat babbelen en schertsen, en hoe schalks hij zelf uit den hoek kan komen, — bij hem geen gevaar voor een gewaagde uitdrukking.

Bij alle gezond realisme ademen zijn verhalen een edele reinheid van gedachten en gevoelens. *Ryfka* is een doorloopende verheerlijking van de christelijke oud-Vlaamsche zeden tegenover de veldwinnende verfransching en het daarmee gepaarde zedenbederf van den nieuweren tijd.

Toch ook weer geen hinderlijk zedepreeken, evenmin als opzettelijk pronken met stijlsieraden; alles vloeit bij Dr. Snieders zoo ongedwongen uit de pen, dat zijn kunst de natuur zelve schijnt.

Het boven aangehaalde kan als een voor den voet gegrepen staaltje gelden van zijn eigenaardige taal, met de bekoorlijk-naïeve Vlaamsche tint, expressief, schilderachtig, plastisch met haar ongezochte beelden en verrassende vergelijkingen. Nergens vervalt ze tot het alledaagsche cliché; ze is van het begin tot het einde . . . . doorgecomponeerd, zou de musicus zeggen, en dat zonder zweem van inspanning. De natuurschilderingen hebben de fijnheid van aquarellen, en hier en daar verheft de toon van het verhaal zich tot werkelijk lyrische vlucht, zooals in de meesterlijk ingevlochten legende der Bloedkaros.

De zorg voor de taal doet den ervaren technicus de eigenaardige eischen van het verhaal niet voorbijzien, zooals menigmaal het geval is bij de novellisten der jongste school, die, de intrige versmadend, hun armoe aan vinding door gezochten taalpronk pogen te bemantelen. Als echt verteller verstaat hij de kunst om knoopen te leggen,

van de situaties partij te trekken en zelfs in losse schetsen een element van spanning te brengen, dat den lezer tot het laatste boeit.

Daarbij prikkelt hij de verbeelding door de ongemeene, min of meer fantastische wereld, waarin hij ons bij voorkeur verplaatst. Het moderne salonleven, waarin de meeste hedendaagsche novellen of romans spelen, trekt blijkbaar dezen dichter in proza niet aan: hem lokt de heide, het dorp, de hoeve, de oude Vlaamsche stad, het ouderwetsche Antwerpsche leven. En de frissche poëzie, die daar omzweeft, waait ons tegen uit zijn verhalen.

„*Ryfka* — aldus het slot der voorrede — sluit voor het oogenblik de lange, misschien al te lange rij. Zal zij de laatste mijner beelden zijn?

„Wie weet! de jaren klimmen; het afscheid is in elk geval nabij; doch zóólang het hoofd helder is, zullen de lezer en ik in hoop leven en elkander toefluisteren: tot later, tot weerziens, als 't den goeden God belieft. . . ."

Bravo, zeventigjarige! Blijf nog lang zóó jong als gij in uw jongste werk getoond hebt te zijn.

J. R. VAN DER LANS.

NIEUWE UITGAVEN.

Charles Raaijmakers. Verzekering tegen werkloosheid. (Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1895. Prijs *f* 1.50). — De heer Raaijmakers heeft een hoogstbelangrijk en in Nederland nog bijkans niet besproken vraagstuk tot onderwerp van zijn academisch proefschrift gekozen: de verzekering tegen werkloosheid.

In drie hoofdstukken geeft het werkje antwoord op de volgende vragen.

Is het, in principp, mogelijk en wenschelijk arbeiders, die werken willen en werken kunnen, te verzekeren tegen de economische gevolgen van onvrijwillige werkloosheid?

Wat is er te dezen opzichte reeds tot stand gebracht of beproefd, hetzij door privaat initiatief, hetzij met inmenging van den Staat?

Op welke wijze zou, wat de hoofdzaken aangaat, een verzekering tegen werkloosheid dienen geregeld te worden?

De gedwongen werkloosheid, zooals die aan onze tijden eigen is, is zeker een der grootste rampen voor de arbeiders-wereld; en hij, die een practisch-uitvoerbaar middel aan de hand doet om de heillooze gevolgen daarvan zooveel doenlijk weg te nemen, zal niet slechts aan den werkenden stand, maar aan heel de maatschappij een kostelijke weldaad bewijzen. Bovendien maakt de schrijver niet zonder reden de opmerking, dat verzekering tegen werkloosheid „de hoeksteen is van het gebouw der sociale verzekeringen". Inderdaad, deze verzekering biedt een degelijken grondslag voor alle overige.

Van den anderen kant echter staan aan geen enkele verzekering zooveel moeilijkheden in den weg, als juist aan deze. Al is het gevaar voor werkloosheid in onze dagen inderdaad een „risque professionel" geworden, dat gevaar is toch voor verschillende groepen van arbeiders zeer verschillend. Bovendien, deze verzekering zal groote sommen gelds kosten: de premie, die, op welke wijze ook geïnd, ten slotte uit het loon betaald moet worden, zal niet weinig drukken. Dien druk zal de arbeidende stand zich, in een afzienbare

toekomst, zeker niet vrijwillig op de schouders leggen, — hij zou het bovendien, bij allen goeden wil, niet kunnen doen. Men zou derhalve — de heer R. ziet het zeer goed in, — zijn toevlucht moeten nemen tot dwang: een dwang, die zeer diep zou ingrijpen. Tot het opleggen van zulk een dwang is de Staat m. i. zeker onbevoegd, zoolang hij van zijnen kant niet al het mogelijke gedaan heeft om de oorzaken der werkloosheid te verminderen.

Verstandige bescherming, gezonde regeling van het muntvraagstuk, beteugeling van roekelooze ondernemingen en dergelijke, zouden heel wat werkloosheid voorkomen. En de regeling dezer aangelegenheden behoort rechtstreeks en uitteraard tot den werkkring van den Staat, wat met de besproken dwangverzekering zeker niet het geval is. Ik geloof bovendien, dat tegen dwang in deze juist de bekwaamste en beste onzer arbeiders zich het sterkst zouden verzetten.

Het is niet noodig nog meer te zeggen om aan te toonen, hoe belangrijk, maar tevens hoe uiterst moeilijk het behandelde vraagstuk is.

De heer R. heeft niettemin deze ingewikkelde quaestie durven aanvatten; hij heeft zich, ongetwijfeld met groote moeite, een schat van hoogst merkwaardige gegevens verzameld en bovendien zijn onderzoek naar een goede methode ingericht. Zijn werk getuigt niet slechts van ernst, maar ook van degelijke studie en een scherpen blik op het sociale leven. Allen, die in dergelijke vraagstukken belang stellen, zullen het proefschrift van den jeugdigen rechtsgeleerde met genoegen en met vrucht lezen, al voelen zij ook misschien neiging een enkele maal hun potlood te gebruiken, ten einde een vraagteeken neer te schrijven.

v. N.

Het klokkenspel van den Haagschen St. Jacobstoren door W. P. H. Jansen Pr., professor aan het Seminarie Hageveld te Voorhout. Deel II der Werken van de Vereeniging „Die Haghe" ('s Gravenhage, Mouton en Cie. 1895). — Niet slechts voor den betrekkelijk beperkten kring van leden der oudheid-kundige vereeniging *Die Haghe*, maar ook voor zeer vele anderen daar buiten zal genoemd werkje van wezenlijk belang zijn. Het behandelt n.l. een tak van kunst en

nijverheid, die van de 16e tot de 18e eeuw vooral en bijna uitsluitend op Nederlandschen bodem een vruchtbaar veld van ontwikkeling vond.

Den oorsprong der echt vaderlandsche *carillons* of klokkenspelen, die nog in onze dagen in zoovele oud-Hollandsche steden boven marktgedruisch en feestgejoel weerklinken, zoekt de schrijver in de *Te-Tschung* der Chineezen en de midden-eeuwsche *Tintinnabula*. Vervolgens schetst hij ons een reeks van eertijds beroemde, thans bijna vergeten Nederlanders, die Europa met hunne kunstprodukten verrijkten. Daarna gaat de schrijver over tot het eigenlijk doel van zijn werk: de geschiedenis van het carillon in den Haagschen St. Jacobstoren. Deze „lijdensgeschiedenis", hoewel uitteraard eenigszins droog, wordt onder de hand van den bekenden musicus een levendige behandeling van de tot in 't oneindige doorgevoerde onderhandelingen van den Haagschen gemeenteraad met den Amsterdammer Mammes Fremij, later met den Antwerpschen klokkengieter Melchior de Haze; vooral de heldere en leerzame opmerkingen aangaande de techniek der carillons, hier en daar verspreid, dragen veel tot de belangrijkheid van het werk bij. Overigens, objectieve behandeling, veelzijdigheid in het opsporen van bronnen ook buiten het Haagsche archief geven dit boekje een blijvende waarde voor al degenen, die belangstellen in de ontwikkeling onzer vaderlandsche muziekgeschiedenis.

G.

Murtelrozen en zegepalmen uit de Fransche Revolutie door Br. Florentius. (Nijmegen, Malmberg, 1895). — Een historische roman of novelle, denkt men waarschijnlijk bij het lezen van den titel, en wie dan de titels der drie hoofdstukken in het oog krijgt *(De goede herder; Zonder vrees of blaam; Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap)* meent daar wel zeker van te zijn. Toch is het zoo niet. Het is zuiver historie wat de schrijver geeft; na de inleiding een chronologische lijst, waardoor hij de voornaamste feiten uit die geweldige dagen in herinnering brengt, vervolgens in drie afdeelingen eene verzameling kleine verhalen, anecdoten, karakterschetsen — waaronder aardige en geestige, ook heel treffende zijn — die eenige van de vele slachtoffers der revolutie in het ware licht stellen. De bedoeling van den schrijver is, daardoor te doen zien, dat het werk der

revolutie niet zoo zegenrijk was, dat hetgeen zij vervolgde en vernietigde niet zoo vloekwaardig was, als hare lofredenaars wel willen doen gelooven.

„Priesters en kloosterlingen van beiderlei geslacht, waaronder zoowel afgeleefde grijsaards als teedere maagden, zullen wij een zielegrootheid, eene doodsverachting, eene bovenaardsche deugd ten toon zien spreiden, welke ons vervullen met bewondering; edelen en lieden uit het volk zien wedijveren in grootsche zelfopoffering, in een dulden en lijden, waardoor zij blijk gaven in waarheid de leerlingen te zijn van Hem, die allen, zijn kruis dragende, is voorgegaan."

Dat is de inhoud, en dat is de stijl: vloeiend, rond, warm; vele perioden voor eene declamatie als geknipt, over 't geheel wat panegyriekachtig; trouwens de helden worden al heel gemakkelijk gecanonizeerd. Men begrijpt nu wel, dat het geen eigenlijk geschiedkundig werk is; het geeft niet een geheel beeld van de revolutie; het geeft slechts een deel van de waarheid, maar een deel, dat meer belangstelling verdient dan het in den regel gevonden heeft.

Het is een goed boek, goed van strekking, en grootendeels ook een aantrekkelijk boek; de uitgever heeft er ook uiterlijk een fraai boek van gemaakt en den tekst door platen begeleid. Een zeer geschikt lees- of prijsboek voor meer ontwikkelde jongens, vooral indien zij „de andere helft" der waarheid reeds genoeg of te veel gehoord hebben.

F. G.

DE INVLOED DER GEHEIME GENOOTSCHAPPEN OP DE LOTGEVALLEN VAN ROME EN DE ANNEXATIE DER PAUSELIJKE STATEN VAN 1840—1870.

Naar aanleiding van den 25sten verjaardag van de bres aan de Porta Pia.

I.

„Na 1870 — zegt de *Civiltà cattolica* [1]) — is het in 't koninkrijk Italië regel geworden, dat de verjaardag van de bres aan de Porta Pia met het grootste vreugdebetoon, wat liberalistische geestdrift kan opwekken, gevierd wordt. Er is dan ook van niet minder sprake dan van de geboorte van het derde Rome, dat door deze bres het licht aanschouwde. Men bemerkt evenwel, dat de geestdrift voor de gedachtenisviering van zulk een heerlijken dag van jaar tot jaar niet toeneemt, zooals het geval diende te zijn, maar wel achteruit gaat; in plaats van te vermeerderen vermindert zij. De ondervinding van den langen doorloopen tijd geeft niet meer zooveel vertrouwen als in het begin. Met de Pindarische vlucht der lofzangers vermengen zich elegische verzuchtingen, omdat de vergode vrucht van deze bres met de jaren niet beter maar slechter wordt. Zij neemt geen gestalte, geen vleesch, geen kleur, geen kracht aan: met moeite houdt zij zich uitgeput en uitgeteerd op de been. Niemand zou zeggen, dat zij geboren is onder het springen der bommen en het gebulder der kanonnen. Derhalve zijn veel betooveringen verbroken, vele verwachtingen verdwenen: het zoete der poëzie

---

[1]) Aflevering van 16 September 1893.

is door een al te bitter proza gevolgd. Men ondervindt de waarheid van het spreekwoord: *Ubi mel ibi fel*".

Het moet wel eene bittere ontgoocheling zijn geweest voor de weinige meer goedgeloovige dan scherpzinnige Italiaansche patriotten, die in de naïveteit van hunne goede trouw geloofd hadden aan een groot, vereenigd rijk, aan het ééne Italie met Rome tot hoofdstad, toen zij een voor een al hunne illusiën in rook zagen opgaan, al hunne schoone verwachtingen zagen teleurgesteld, en in de plaats van het gedroomde groote, eenige, rijke en voorspoedige vaderland, een verarmd land vonden vol onlusten en oproer, slechts overeind blijvende door te leunen op de schouderen van Duitschland en Oostenrijk en deze dure krukken betalende met hooge legerbudgetten, die de draagkracht der natie te boven gaan.

Dit *fiasco* van het ééne Italië is zoo volledig mogelijk, en Rome, als hoofdstad van dit nieuw Utopia, is voor vele Italianen een *terra straniera*. Men geeft zich volstrekt de moeite niet meer het te verbergen. En waartoe ook? Wat voor iedereen duidelijk is, wat allen met eigen oogen zien, met eigen ooren hooren, verbergt men tevergeefs. De musschen zouden het van de daken verkondigen.

„'t Is een vreemd geval", zegt de *Civiltà*. „De Italianen zelven, die om eene of andere reden te Rome verblijf houden, erkennen zich zelven er niet alleen niet als Romeinen, maar het schijnt zelfs, dat zij weinig moeite doen om zich Italianen te betoonen. Zij sluiten zich, naar hunne provincies, in groepen bij elkander aan, en zoo heeft men er Piemonteezen, Lombarden, Venetianen, Liguriërs, Umbriërs, Sicilianen, Toscanen, die voor zich afzonderlijke vereenigingen en kringen vormen, voor feesten en geboortemaaltijden bijeenkomen. Instede dus, dat de hoofdstad binnen hare muren de Italianen tot éénheid brengt, verdeelt zij ze naar de gewesten. Allen, de een wat meer de ander wat minder, en van boven af beginnende, zijn er als vreemdelingen,

en hellen er, als in een vreemd land, toe over, om het zich gezellig te maken met hunne landgenooten, met welke zij den smaak, de gewoonten, den tongval gemeen hebben. Deze troep Italisch volk in het ware Rome maakt het *Roma buzzurra*, het nieuwe Rome uit, dat het gewaande Rome der *zaakjesdoeners* en der *politiekers* is".

En de *Corrière di Napoli* van 25/26 Juli 1893 jammert: „Dit Rome, zoo verschillend van het droombeeld, dat wij ons gevormd hadden, in plaats van te versterken, verzwakt hoe langer hoe meer het geloof in de *italianiteit*; waar wij ons boven alles Italianen moesten gevoelen, zonder onderscheid van gewest of van dialect, dáár gevoelen wij ons integendeel slechts Piemonteezen of Sicilianen, Liguriërs of Napolitanen, Lombarden of bewoners der Marken".

De reden voor deze teleurstelling is niet ver te zoeken en zelfs voldoende bekend, en wilden of durfden zij, die zulke jammertoonen over hunne verijdelde verwachtingen en hunne in rook vervlogen illusies aanheffen, oprecht zijn, dan zouden ook zij de oorzaken van dit *fiasco* van het ééne Italie met de vingers kunnen aanwijzen.

Het nationaliteitsbeginsel, de éénheid van taal, van gewoonten en van oorsprong, alle eigenschappen aan de volken, wonende binnen de grenzen van het Italiaansche schiereiland, gemeen, zooals men beweerde, moesten als hoofdargumenten dienen voor de strevingen om het huis van Savoië van eene kleine macht tot eene hoofdmogendheid op te werken; ofschoon men waarlijk geen ziener behoefde te zijn om te weten, dat er even groote kloof lag tusschen een Siciliaan en een Lombard, tusschen een Piemontees en een Umbriër, als tusschen een Venetiaan en een Oostenrijker van Weenen: eene kloof, ontstaan door verschil in zeden, gewoonten, oorsprong en zelfs taal, en die niet gedempt is door de nu bestaande gemeenschappelijke belangen, niet overbrugd door de sedert vijf en twintig jaren bestaande vereeniging in één rijk, onder één vorst, met ééne hoofdstad; zoodat zelfs

in die hoofdstad de Liguriër, Liguriër; de Lombard, Lombard; de Napolitaan, Napolitaan blijft, maar geen enkele hunner Italiaan zonder meer is. Er bestaat tusschen die verschillende elementen geen cohaesie, geen affiniteit. Italië is als 't ware een chaos, waarin niet het alvermogend woord van God de wetten van zwaartekracht en middenpuntvliedende kracht schiep, om er een geordend geheel van te maken; maar waarin het woord van een boozen geest verwarring bracht, door alleen de middenpuntvliedende kracht er in te storten, die alle atomen zich van het middenpunt, Rome, doet verwijderen.

En waarlijk, een booze geest was werkzaam in de kabinetsvergaderingen en ministerraden, waar de plannen werden beraamd om van de verschillende rijken, waaruit Italië bestond, het eene gedeelte voor, het andere gedeelte na, bij Piemont in te lijven, teneinde zoo, van rustpunt tot rustpunt gaande, het einddoel, Rome, te bereiken. En deze booze geest was de geest, die ook in de geheime genootschappen voorzit en den eeuwenouden strijd tegen God en de Kerk van Christus voert. Want niet om Rome als hoofdstad van het nieuwe rijk was het te doen, maar om het Rome der Pausen, daar men met Rome ook het Christendom hoopte te vernietigen. Dit doel werd reeds in 1819 in duidelijke woorden blootgelegd door het joodsche opperhoofd der *Alta vendita* (der Carbonari) te Ancona, als hij zegt: „Ons einddoel is dat van Voltaire en van de Fransche revolutie, *voor altijd het Katholicisme en zelfs het begrip van het Christendom vernietigen*, omdat, wanneer dit op de puinhoopen van Rome zou blijven bestaan, het in 't verloop van tijd er de voortzetting van zou zijn". Maar in die dagen werd dat doel nog verborgen gehouden, omdat, zooals hetzelfde hoofd schreef, „de revolutie, die wij voorhebben, slechts in eene mislukking zou eindigen: niets is daartoe reeds rijp, noch de menschen, noch de dingen, *en niets zal nog in langen tijd rijp zijn*". En dat rijpmaken van menschen en dingen was het hoofddoel van de Carbo-

nari [1]), die daarin maar al te goed slaagden, door het opvolgen der voorschriften van datzelfde hoofd, voorschriften, die van waarlijk duivelachtige sluwheid, menschenkennis en boosheid getuigen. Ziehier welke gedragslijn dit hoofd der *Alta vendita* aan de adepten voorschreef:

„Doet in het hart der jonge geestelijkheid eene nieuwe snaar trillen, den haat tegen den vreemdeling; maakt dat de Duitscher bespottelijk en hatelijk worde, eer hij nog in de Pauselijke Staten treedt door de gebeurtenissen, welke voorbereid worden. Mengt onder het begrip van de pauselijke suprematie altijd de oude herinnering aan de oorlogen tusschen priesterschap en keizerrijk, wekt de slecht uitgedoofde hartstochten der Welfen en Ghibellijnen wederom op, en zoo zult gij allengs den naam verkrijgen van *goede Katholieken* en van *zuivere patriotten*. Deze goede naam zal aan onze leer toegang verschaffen, zoowel onder de jonge geestelijkheid als in de kloosters; binnen weinige jaren zal, door de kracht der dingen, deze geestelijkheid doorgedrongen zijn in alle ambten; zij zal besturen, administreeren, rechtspreken, den raad der vorsten uitmaken, zij

---

[1]) Het *Carbonarisme*, aldus genoemd, omdat de geaffilieerden der secte beweerden tot patroon den H. Theobaldus te hebben, een Fransch eremiet uit de elfde eeuw, die in Duitschland gevlucht was en daar in het woud kolenbrander (Carbonaro) werd, was een filiatie der vrijmetselarij, maar ingericht naar de Italiaansche toestanden, teneinde het volk, waaronder het adepten zoekt, beter te kunnen misleiden. Voor de *Carbonari* was Christus een *type*, die zij onder een figuur voorstelden, zeer geschikt om het volk te bewegen, namelijk als eene zuiver menschelijke type en als slachtoffer der tirannie. Deze voorstelling was eigen aan alle drie de secten (*Vrijmetselaars*, *Carbonari* en het *Giovine Italia*, waarover straks), die de eenheid van Italië hebben voorbereid en voltooid.

De *Carbonari* noemden de plaats hunner bijeenkomsten *baracca* (d. i. hut) en de bijeenkomst zelve *vendita* (d. i. verkoop of markt); de opperste raad heette *Alta vendita;* een der voornaamste besprekingen in die bijeenkomsten was het overleg, om het land te zuiveren van de *wolven*, die het onveilig maakten; en onder wolven verstond men de koningen en de vijanden van die vrijheid, welke zij wilden invoeren. Het herkenningsteeken bestond in het maken van een kruis met den duim in de hand van hem, dien men wilde herkennen. Van de *Illuminaten* van Weishaupt hadden zij de wreede straffen tegen de verraders hunner geheimen overgenomen.

zal geroepen worden om den Paus te verkiezen, die regeeren moet en deze Paus zal, evenals het grootste gedeelte zijner tijdgenooten, noodzakelijkerwijze min of meer doortrokken zijn van de Italiaansche en humanitaire beginselen, die wij nu beginnen te verspreiden. Het is een klein mosterdzaad, dat wij aan de aarde toevertrouwen, maar de zon der gerechtigheid zal het tot de hoogste macht ontwikkelen, en gij zult eenmaal zien welken rijken oogst dit kleine zaadje zal opbrengen.

„Gij wilt de regeering der verkozenen op den troon van Babylon verheffen: maakt, dat de geestelijkheid onder uw vaandel loope, terwijl zij meent onder dat van de Apostolische Sleutels te gaan; gij wilt de laatste sporen der tirannen en der verdrukkers doen verdwijnen: werpt uwe netten uit als Simon Bar Jona, werpt ze uit in de sacristieën, in de seminaries en de kloosters, liever dan op den bodem der zee; wanneer gij niets overhaast, beloven wij u eene wonderbaarlijker vangst dan de zijne... gij zult u vrienden maken, rondom den Apostolischen Stoel en zult zoo eene revolutie in tiaar en cappa in uw net gevangen hebben, eene revolutie, die met kruis en banier aan de spits zal loopen, die om het vuur aan de vier hoeken der wereld te ontsteken niet anders noodig heeft dan een weinig aangespoord te worden... De droom der geheime genootschappen zal vervuld worden door de zeer eenvoudige reden, die haren grond vindt in de menschelijke hartstochten. Verliezen wij derhalve geen moed, noch door eene misrekening, noch door tegenspoed, noch door eene nederlaag; laten wij onze wapenen gereed maken in het geheim onzer *vendite*, stellen wij al onze batterijen, vleien wij alle slechte en goede hartstochten, en alles belooft, dat dit plan eens zal gelukken, boven alle onze berekeningen, zelfs de meest onwaarschijnlijke".

Deze geheime instructie aan de *Carbonari* werd, de geschiedenis bewijst het, maar al te getrouw opgevolgd, en bereikte ook, ofschoon niet volkomen, haar doel. Na haar gelezen te hebben wordt zeer veel ons duidelijk en begrijpelijk in Italië's geschiedenis der laatste 40 of 50 jaren, wat anders onbegrijpelijk zou gebleven zijn. Zij verklaart ons het verraad, de omkooperijen, de laaghartigheden, de felonie, de misdaden zonder tal, de meineedigheid van generaals en vlootvoogden, den opstand van geheele regimenten en al zulke zaken meer, waarvan

de annalen der Italiaansche staten in deze eeuw overvol zijn. Zij verklaart ons hoe onder de legerbenden der revolutie, onder de vrijheidsbenden van Garibaldi, saamgeraapt uit het schuim der maatschappij, uit galeiën en tuchthuizen, jonge lieden van goede huize, met beschaafde manieren, edele gezindheid en verkeerde maar welgemeende vaderlandsliefde gevonden werden. Zij verklaart ons, hoe betrekkelijk vele geestelijken in Italië, door de vrijheidskoorts, den grootheidswaanzin aangegrepen, de strevingen der revolutie in de hand werkten en bevorderden, of althans niet krachtig genoeg afkeurden, niet bestreden; hoe zelfs sommigen onder hen, van de eene concessie aan de revolutie in de andere vallende, eindigden met geheele apostasie, zoodat zij openlijk den krijg tegen het pausdom en Rome predikten. Zij verklaart ons eindelijk de uitbundige geestdrift, gemeende zoowel als geveinsde en opgeschroefde, waarmede de komst van Pius IX aan de regeering geheel Italië door werd begroet, zoowel van de zijde der ware, oprechte pauselijke Italianen en Romeinen als van de zijde der *Italianissimi*, die grootgebracht en opgevoed waren volgens het programma der Carbonari, overeenkomstig de geheime instructie van Ancona. Men hoopte in Pius IX den Paus te hebben gevonden, die, zooals het in de instructie heet, „evenals het meerendeel zijner tijdgenooten noodzakelijkerwijze zou doortrokken zijn van de Italiaansche en humanitaire beginselen", en die „met kruis en banier aan de spits der revolutie zou loopen, om de wereld aan de vier hoeken in brand te steken".

De instructie echter bereikte, zeiden wij, niet volkomen haar doel. Inderdaad, was het getal verleiders, verdwaalden, meegesleepten groot onder alle rangen en standen der Italiaansche maatmaatschappij, groot ook was het getal van hen, die trouw bleven aan de goede beginselen en zich niet lieten medesleuren in den maalstroom der liberalistische en revolutionnaire verleidingen. Maar waar het programma volkomen schipbreuk leed, dat was

tegen de steenrots, dat was tegen Pius IX, die wel mede wilde gaan met datgene, wat in de nieuwe strevingen der volken rechtmatig, billijk en heilzaam was, maar niet in datgene, wat tot omverwerping van de bestaande orde van zaken moest dienen. Trouwens, waren vorsten en regeeringen blind voor de gevaren, die hen van den kant der geheime genootschappen dreigden, heulden staatslieden en kabinetten met haar uit eigenbaatzuchtige en zoogenaamde staatkundige belangen, niet zoo het hof te Rome. Reeds in 1818 schreef de groote kardinaal Gonzalvi aan prins Metternich:

„Ik spreek hier elken dag met de gezanten van Europa over de toekomstige gevaren, waarmede de geheime genootschappen de nauwelijks herstelde orde bedreigen, en bemerk, dat men mij slechts met de koelste onverschilligheid antwoordt; men denkt dat de H. Stoel al te spoedig gereed is om bevreesd te worden, en verbaast zich over de waarschuwingen, die de voorzichtigheid mij ingeeft... Gij hebt te veel ondervinding om niet den raad in praktijk te brengen, dat het veel beter is te voorkomen dan te onderdrukken; en nu is het oogenblik daar om te voorkomen, en men moet er gebruik van maken, tenzij men wil besluiten tot eene onderdrukking, die het kwaad nog erger zou maken. De elementen, die de geheime genootschappen uitmaken, vooral die, welke de kern van het Carbonarisme vormen, zijn nog verstrooid, slecht samenhangend, of *in ovo*; maar wij leven in een tijd, die zóó gemakkelijk voor de revoluties en zóó weerspannig aan de plicht is, dat de geringste omstandigheid gemakkelijk eene vreeselijke concentratie van deze verspreide geheime woelingen kan vormen".

Men kende dus te Rome het gevaar en was op zijne hoede. Maar de staatslieden, Metternich even weinig als de andere, sloegen geen acht op deze waarschuwingen, de regeeringen waren met blindheid geslagen. „*Quos vult perdere Jupiter priùs dementat*" (dengenen, die Jupiter in 't verderf wil storten, ontneemt hij eerst het verstand). Het meest verblind waren wel Oostenrijk en de Italiaansche vorsten, en deze verblindheid zouden zij boeten met het gedeeltelijk of het geheel verlies hunner staten.

Maar „niets was nog rijp; noch de dingen, noch de menschen, en niets zou in langen tijd nog rijp zijn", zeide de geheime instructie. En zoo was het inderdaad. Toen in 1819 eenige revolutionnairen een Napolitaansch regiment cavalerie tot opstand zochten te brengen onder den kreet: „Leve God, leve de koning, leve de constitutie!" begreep het volk niets van dit laatste woord, en zoo bepaalden de eerste omverwerpende woelingen zich tot eenige kleine opstanden, zonder eenig noemenswaard resultaat. De perfide lessen, door de *Alta vendita* aan de sectarissen gegeven, moesten eerst in praktijk worden gebracht; eerst moest de jeugd doordrongen worden van de liberalistische, revolutionnaire en zoogenaamde vrijheidslievende beginselen; en toen deze dan ook met een jong geslacht waren opgegroeid, in alle klassen en standen waren doorgedrongen, toen eerst kon de revolutie haar doel bereiken. De jaren tusschen 1819 en 1840 waren derhalve de jaren van incubatie, van voorbereiding. Dat zij niet onvruchtbaar waren voor het revolutionnair beginsel, leert ons o. a. Vincenzo Gioberti. Deze, in 1800 in Turijn geboren, was eerst aalmoezenier van Karel Albert, maar in 1833 wegens samenzwering veroordeeld, nam hij de vlucht en verbleef tot 1845 in Brussel, waar hij in levendig verkeer was met de hoofden der beweging in Italië en vooral met den beruchten Mazzini. Gioberti's lievelingsdenkbeeld bestond niet in den strijd tegen het pausdom, maar hij wilde dit aan 't hoofd zien van een Italiaanschen Statenbond; *eenheid*, *vrijheid* en *burgerlijke onafhankelijkheid* vormden zijne leus; hij predikte eenheid der geesten en confederatie der vorsten met den Paus als president van een geconfedereerd en sterk Italië. Evenwel waren zijne denkbeelden over de Kerk en het Christendom van zeer heterodoxen aard. In 1833 schreef hij aan Mazzini:

„Ik zou tot de beminnaars van het Christendom zeggen: de godsdienst, dien gij aanhangt, is dood.... omdat zijn leeraren en ministers hem bedorven en op een verkeerden weg hebben gebracht...

Indien gij hem wilt doen herleven en tot de verloren heerschappij terugvoeren, roept hem terug tot zijne beginselen, brengt hem in overeenstemming met den mensch en de eeuw".

Dus het Christendom overeenbrengen met den tijdgeest. Gioberti wist door zijne vurige taal en stijl, door zijne droombeelden over een Italiaanschen Statenbond met den Paus tot president, velen, ook onder de goedgezinden, tot zijne opinie over te halen, wat niet zeer moeilijk was, de levendige verbeeldingskracht en het vurige temperament der Italianen in aanmerking genomen. Het denkbeeld van een sterk, eenig Italië onder presidium van den Paus, lachte ook hen toe, die aldus hunne patriotistische gevoelens wilden doen samengaan met hunne christelijke overtuiging en hunne gehechtheid aan den Paus.

Aan de meer vooruitstrevenden, de eigenlijke republikeinen en revolutionnairen, de ingewijden in de bedoelingen der geheime genootschappen, konden de utopiën van Gioberti niet voldoen. Vooral Niccolini bestreed het pauselijk presidium op hevige wijze, ook door zijne tragedie *Arnoldo da Brescia*, waarin deze bijna vergeten volgeling van Abelard, die zijn leven in revoluties en verbanningen doorbracht en ten slotte op bevel van Frederik Barbarossa werd ter dood gebracht, als een held en een slachtoffer werd voorgesteld, door Paus Adriaan VI ten vure gedoemd. De ophitsers tegen de Kerk en het Pausdom weten altijd voor hunne doeleinden den een of anderen woelgeest, ketter of afvallige uit het stof der vergetelheid op te delven, om hem aan de domme en lichtgeloovige menigte voor te stellen als een slachtoffer van de onverdraagzaamheid en de heerschzucht der Pausen. Zoowel Giordano Bruno als Arnold van Brescia zijn er de bewijzen van.

De raad, door de *Alta vendita* gegeven, om de nauwelijks uitgedoofde hartstochten der Welfen en Ghibellijnen, van den strijd tusschen de suppremátie van den Staat en die van den Paus, weer op te wekken, werd opgevolgd. Gioberti wilde, zooals

wij gezien hebben. den Paus aan het hoofd van een Italiaanschen Statenbond plaatsen en verspreidde dit denkbeeld in zijn werk *Il Primato degli Italiani* (het primaatschap der Italianen); Niccolini werkte op de Ghibellijnsche ideeën in zijn *Arnoldo da Brescia*; en bij de vrijmetselarij vond de tweede, uit haat tegen het pausschap, de meeste toejuiching. De oude politieke hartstochten, die eeuwen lang Italië verdeeld hadden en het schoone maar rampzalige land met bloed drenkten en met puinhoopen overdekten, begonnen op nieuw op te flikkeren en barstten weldra in lichte laaie uit. De strijd tusschen Welfen en Ghibellijnen, tusschen Staat en Kerk, was weer aangevangen, maar onder een anderen, meer met den modernen tijdgeest overeenkomenden naam. Trouwens, niets is nieuw in de geschiedenis, omdat de mensch nooit nieuw, altijd dezelfde is; alleen het kader, waarin hij leeft, verandert, krijgt eene nieuwe gedaante en geeft dus ook een nieuwen naam, een nieuwen vorm aan de wereldgebeurtenissen.

In geheel Europa hadden de geheime werkingen der vrijmetselarij opstanden, omwentelingen, staatsgrepen en burgeroorlogen doen ontstaan. In Frankrijk hadden zij Lodewijk Philips op den troon geplaatst en op hem, als zoon van den maar al te beruchten Philippe Egalité, die mede voor den dood van Lodewijk XVI gestemd had, werden veel verwachtingen gebouwd, die evenwel slechts gedeeltelijk in vervulling kwamen. In het jaar 1831 werd ook, en voor het eerst, het beginsel van *non-interventie* opgeworpen, verdedigd en verspreid, om eerst later door Cavour zijne groote toepassing te verkrijgen. Het was een van die uitvindingen der geheime genootschappen, die onder een schoonschijnenden titel een ernstig gevaar verbergen, dat niet ingezien wordt door hen, tegen wie het gericht is. Dat beginsel van *non-interventie*, telkens ingeroepen, wanneer de volksstem hulp voor het vertrapte recht of voor de geschonden tractaten inriep, werd door den minister Sebastiani te Parijs aldus verdedigd:

„Daar de heilige alliantie gevormd was op het beginsel van *in-*

terventie, dat de vernietiging der kleinere staten is, is het de plicht van Frankrijk om het tegenovergesteld beginsel te doen eerbiedigen, waardoor het de vrijheid en de onafhankelijkheid van allen zal verzekeren".

In plaats van het behoud, werd het de ondergang der kleinere staten. Twee liberale beginselen, het beginsel, dat macht boven recht stelt, en het ander, dat de *non-interventie* huldigt, zijn er juist op berekend om de kleine staten te vernietigen en hebben ook hun doel bereikt.

Daar echter het *Carbonarisme*, dat door mislukte plaatselijke omwentelingen veel van het vertrouwen der revolutionairen had verloren, allengs in discrediet begon te komen, besloot Josef (Giuseppe) Mazzini, zoon van een Genueesch geneesheer en den 28 Juni 1805 te Genua geboren, een nieuw geheim genootschap op te richten onder den naam van *Federazione della Giovine Italia* (verbond van het Jonge Italië), dat evenwel slechts een hervormd en verscherpt Carbonarisme was. Met het oude Carbonarisme, dat bleef bestaan, en met de vrijmetselarij vormde het den driebond der geheime genootschappen, die voortdurend samenwerkten om Italië tot eene republiek te maken en Rome en het Pausschap te doen vallen. De statuten van de *Giovine Italia* zeggen, dat zij de politieke hervorming van Italië ten doel heeft, en als middel: de vereeniging van alle geaffilieerden in het geheele schiereiland en de daartoe behoorende eilanden, eigen wapenen, overeenstemming en eenheid van gedachte. De revolutie moet algemeen uitbarsten, er moet geen verdrag met den vijand worden aangegaan, de tegenstanders en de verraders moeten uitgeroeid worden, elke aanhanger moet zweren zich met ziel en lichaam aan de onderneming te wijden, hij moet de tirannen en de politieke en moreele binnenlandsche en vreemde tirannie met den arm uitroeien, met het woord gehaat maken, de ongelijkheid bestrijden en door elk middel trachten de eedgenooten in de openbare regeering te brengen. Elk hunner moet een dolk, een

geweer met vijftig patronen hebben, en bovendien één *scudo* (ongeveer *f* 2.50) als *entrée* en één als maandelijksche bijdrage betalen.

Het wetboek der *Giovine Italia* bevatte twee deelen: een burgerlijk, een strafrechterlijk. Art. 1 zegt: dat men moet streven naar de vernietiging van alle regeeringen van het schiereiland om eene republiek in 't leven te roepen; art. 3 zegt: dat de leden, die niet aan de bevelen van het geheime genootschap gehoorzamen, en zij, die de geheimen er van verraden, door den dolk zullen vallen; als de veroordeelde vlucht zal hij door onzichtbare handen getroffen worden, *al ware het op den schoot zijner moeder of in het tabernakel van Christus.*

Dit geheime genootschap van het *Giovine Italia* verspreidde zich zeer snel over geheel Italië en oefende een verbazenden invloed uit op de gebeurtenissen binnen het schiereiland. Later, toen Mazzini uit Italië moest vluchten, breidde hij zijne vereeniging ook verder over Europa uit onder den naam *Giovine Europa.* Verscheidene vorsten en staatslieden behoorden er toe, zooals Napoleon III en lord Palmerston. Tot het *Giovine Italia* behoorden alle mannen, die in de Italiaansche revoluties en annexaties een groote rol hebben gespeeld: Mazzini, Guerrazzi, Ricci, Angiolini, Contucci, Garibaldi, Tarini, Gavazzi enz. enz.

In 1846 zond Mazzini, die nog altijd in ballingschap was, twee der zijnen naar Italië met uitgebreide instructies om de revolutie te doen uitbarsten. Die instructies gaven aan, hoe men met de vorsten, de grooten, de geestelijkheid en het volk moest handelen om allen aan de beweging te doen deelnemen, bewust of onbewust; hoe men de hinderpalen, d. w. z. de legers, onschadelijk moest maken; welke middelen men moest aanwenden om tot het doel te komen: „*Associare, associare, associare, tutto è in questa parola*" (Vereenigen, vereenigen, vereenigen, in dat woord ligt alles opgesloten). Maar men zou ook voor niets terugdeinzen, zelfs niet voor het geweldigste. Mazzini schreef aan zijne adepten:

„De weg van het menschelijk geslacht is altijd door puinhoopen geteekend: wie voor puinhoopen vreest, begrijpt het leven niet. Italië moet nu uit zijne gevangenis treden, de boeien van pausen en keizers verbreken; en moeten er, wil het zijne bestemming vervullen, stroomen bloeds vlocien, de eene stad op de andere in puin vallen, veldslagen op brandstichtingen en brandstichtingen op veldslagen volgen — het doet er niet toe. *Wanneer Italië ons niet kan toebehooren, is het beter zijne vernietiging voor te bereiden, en wel zóó, dat elke nederlaag een eind-katastrofe zij.* Daarom vermanen wij volken en soldaten om dit plan op te volgen, opdat men geen enkele stad aan den overwinnaar late en hij bij elke schrede den dood vinde. In zulk een oorlog geeft men niet toe, men verwoest. Het zal verschrikkelijk zijn: geheel het leven van een volk zal slechts een arbeid van revolutie zijn. Laat ons dus strijden en vernietigen!"

Wie denkt, bij het lezen van deze raadgevingen — een Attila of een Genserik waardig — niet aan hetgeen in 1848 en 1867 in Rome werd beraamd en voorbereid, toen de revolutionairen de voornaamste gebouwen en pleinen wilden ondermijnen ten einde de stad in een puinhoop te veranderen, maar er alleen in slaagden in 1867 de kazerne Seristori in de lucht te doen springen. De bevelen der geheime genootschappen worden maar al te trouw opgevolgd en uitgevoerd.

Den 16^{den} Juni 1846 was kardinaal Giovanni Maria, uit het grafelijk huis der Mastai Ferreti, Gregorius XVI op den pauselijken troon opgevolgd, onder den naam van Pius IX.

De nieuwe Paus was geheel en al een man van de Kerk, zonder langdurige ondervinding in staatkundige zaken; en toch zou hij in de geschiedenis der 19^{e} eeuw eene groote plaats innemen.

Kardinaal Mastai was noch een staatkundig, noch een partijman; daarentegen was kardinaal Lambruschini de candidaat van Oostenrijk, kardinaal Gizzi die der volkspartij in het conclaaf; de onzijdige Mastai, *Spiritu Sancto insufflante*, werd gekozen.

Zooals wij reeds hebben opgemerkt werd de komst van Pius IX aan de regeering met uitbundige toejuichingen begroet en zijne

eerste regeeringsdaden, ofschoon uit zichzelven niet van groote politieke beteekenis, wekten nog meer geestdrift op, vooral de algemeene amnestie, die hij afkondigde voor politieke misdrijven. Men zegt, dat de meerderheid van het H. College tegen de amnestie was, maar dat de goedertierenheid en de vergevensgezindheid, twee deugden, die vooral in Pius IX uitblonken, de overwinning behaalden op de voorzichtigheid; want door die amnestie kwamen een groot aantal der ergste woelwaters en der grootste revolutionnairen, men zegt van nagenoeg 3000, in de Kerkelijke Staten terug, om, met verbreking van den hun opgelegden eed, opnieuw tegen den Paus en zijne regeering samen te zweren.

Die geestdrift was gedeeltelijk gemeend en oprecht, maar meer nog geveinsd en alleen door alle mogelijke middelen aangewakkerd en gaande gehouden, teneinde den Paus door die wierookwalmen te bedwelmen en tot grootere concessies te nopen. Zij was gemeend door vele gematigden en goedgezinden, die de deugden en de goedheid van den nieuwen Paus kenden en veel van zijne gematigdheid verwachtten en bovendien verheugd waren, dat hij, en niet Lambruschini of Gizzi, die eene partij vertegenwoordigden, verkozen was. Garibaldi uit Amerika en Mazzini uit Londen schreven brieven van aanmoediging en toegenegenheid aan Pius; Gavazzi noemde hem „den woenderdoener der eeuw", en hij voegde er bij: „God heeft hem ons gegeven, God heeft hem gezonden, uit zijn hart gezonden, uit zijn naam gezonden, gezonden met de almacht zijner barmhartigheid, gezonden voor den vrede, voor de liefde, voor de algemeene verbroedering". Hij noemde Pius „cuor generoso, spirito eletto, pontifice della clemenza, speranza universale, uomo il cui nome solo i santi possono pronunziare degnamente" (een edelmoedig hart, een uitverkoren geest, opperpriester der goedertierenheid, hoop der wereld, een man, wiens naam alleen de heiligen waardiglijk kunnen uitspreken). De gematigde revolutionnairen, waarvan

Gioberti het hoofd was, triomfeerden, en deze laatste werd als een profeet beschouwd, terwijl de ster van Mazzini en zijn aanhang scheen te tanen. Evenwel alleen voor den schijn; want de groote beweging van geestdrift werd, zooals wij zeiden, door Mazzini gevoed, door hem aangewakkerd. Een der sectarissen, Gaiani, verhaalt, hoe reeds tusschen zijne vrienden en hem was vastgesteld, dat „bij het afkondigen van de amnestie zij zich in een openbaren tuin bij het Colosseum moesten bevinden". Daar moest niet beraadslaagd worden, alles was reeds geregeld, maar men zou daar het uur en de plaats bepalen om de feesten aan den gang te brengen. En Mazzini schreef:

„Profiteert van de geringste concessie om de volksmassa bijeen te brengen, al was het ook maar als dankbetuiging: feesten, gezangen, vereenigingen, veelvuldige aanrakingen onder mannen van elke opinie, zijn voldoende om denkbeelden te doen ontstaan en aan het volk het gevoel van zijne kracht te geven en het veleischend te maken ... De geheime genootschappen geven eene onweerstaanbare kracht aan de partij, die ze kan inroepen ... Wanneer een groot aantal deelgenooten het ordewoord ontvangen om een idee te verspreiden en er de publieke opinie van te maken, dan kunnen zij zich een oogenblik beraden en dan zullen zij bevinden, dat het oude gebouw van alle kanten ondermijnd is en als door een wonder bij den geringsten adem van den vooruitgang zal instorten".

Uit dit schrijven blijkt dus duidelijk, dat de Mazzinisten de betooging ter eere van Pius IX onder meer ook gebruikten om het volk te gewennen bijeen te komen, d. w. z. om volksoploopen te vormen. Montanelli — met Mazzini, Gioberti, Mamiani en anderen lid van de *Giovine Italia* — zegt in zijne gedenkschriften:

„Ik legde er mij op toe om van Pius IX de banier van de Italiaansche verbroedering te maken. Wanneer de amnestie alleen in Rome en de Romagna ware gevierd geworden, zou zij niet eene nationale gebeurtenis zijn geworden, en nauwelijks droeg ik er dan ook kennis van, of ik zette in Pisa de inschrijving op 't getouw ten gunste der hulpbehoevende geamnestieerden, mijne vrienden in de andere Italiaansche staten aansporende hetzelfde te doen, opdat in

onze hoofdstad [Rome wel te verstaan] het centraal-comité zou gevestigd worden om de bijdragen van geheel de natie te ontvangen. Achtereenvolgens werden alle gelegenheden aangegrepen om demonstraties van verbroedering te houden".

Pius IX kon in de goedheid zijns harten niet gelooven, hoe boosaardig de geheime bedoelingen waren, welke zich achter die geestdriftbetuigingen verborgen; gaarne wilde hij het geluk aan zijn volk en de rust aan zijne staten verzekeren; hij gaf toe, waar het geene beginselen betrof; en zoo volgde de eene concessie op de andere. Nog schitterde niet in hem die kracht van weerstand bieden, al is het dan lijdelijk weerstand bieden, die hem later zoozeer kenmerkte. Van den eenen kant vreezende voor een inval van Oostenrijk in zijne staten, van den anderen kant daartoe aangespoord door Gioberti, stelde hij de burgerwacht te Rome in en beloofde die ook aan de provincies. Deze, zooals wij later zullen zien, gevaarlijke concessie werd door nieuwe vreugdekreten begroet. Den 15den Juli 1847 werd door de pers het gerucht verspreid, dat de vijanden van den vooruitgang en de lofprijzers van Gregorius XVI eene samenzwering beraamden om tot het oude regime terug te keeren, en Ciceruacchio, die in dienst der vrijmetselarij en zelf vrijmetselaar was, strooide uit, dat de kolonels Freddi en Nardoni, benevens Mgr. Grassellini, gouverneur van Rome, Kard. Lambruschini en anderen, eene samenzwering tegen Pius IX beraamden. Het volk kwam te wapen, de burgerwacht vroeg wapenen en verkreeg ze ook. Van de samenzwering bleek niets waar te zijn, maar het doel was bereikt. Het volk, dat de burgerwacht uitmaakte, was gewapend, de revolutionnairen konden dus op eene gewapende macht rekenen, die, zooals wij later zullen zien, hun maar al te goede diensten zou bewijzen.

Maastricht. A. Nuyens.

(Slot volgt.)

PETRUS PLANCIUS.

't Is zielentiranny,
Gesmeet op 't ambeelt van de kerklijke heerschappij.

Vondel's *Hekeldichten*.

Aan den Noord-westelijken hoek van Amsterdam, even ter zijde de plaats, waar in het jaar 1544, volgens de bekende kaart van Cornelis Anthoniszoon, de „Heilige kruis tooren" zich verhief, zien wij thans eenige straten aangelegd, wier benamingen al aanstonds het vermoeden wettigen, dat de vroedschap der stad door deze hulde de mannen heeft willen gedenken en vereeren, die op zeevaartkundig gebied grooten roem verworven hebben en tevens niet weinig hebben bijgedragen tot den bloei der „aeloude en wijt vermaerde coopstadt". Zoo ontmoeten wij daar de Linschotenstraat, de Heemskerkstraat, de Barendtzstraat en eenige anderen: altemaal namen, ons reeds op de schoolbanken ingeprent, in vaderlandsche liederen bezongen, in groote en kleine boeken aan een dankbaar nageslacht overgeleverd.

In de rij dier lange en breede straten, die met hare hoog opgaande huizingen de stad aan deze zijde als met een nieuwen wal omgeven, ligt de Planciusstraat. Niemand onzer zal het ooit aan het stadsbestuur misduiden, dat het op deze eigenaardige wijze den naam heeft willen vereeuwigen van een man, die het gezelschap van een Heemskerk en een Barendtz zeker niet geheel onwaardig is, ja, die het onbetwistbaar recht heeft om met hen in een adem genoemd te worden. Want ook in dezen Plancius klopte een zeemanshart. Niet dat hij ooit eenige „voyage ofte schipvaert" naar de Indiën heeft medegemaakt. Niet dat hij zelf

persoonlijk de hand aan het roer geslagen heeft om langs de barre ijsvelden en de onherbergzame kusten van Noordelijk Europa zich een weg naar andere werelddeelen te banen. Neen, de werkzaamheid van dezen man was op dit gebied van geheel rustigen aard. Gelijk Columbus in de stilte van het klooster Santa Maria della Rabida met scherpen blik over verweerde landkaarten zat heengebogen, ingespannen bezig om de geheimen van den oceaan te ontsluieren en de raadselen van Gods wondere schepping te ontwarren, terwijl die *mare tenebrosum*, die donkere zee met haren mysterieusen achtergrond hem gestadig voor den geest zweefde, zoo werkte ook Plancius in de stille rust van zijn studeervertrek, en steeds had hij het oog gericht naar de polen van het Noorden, die polen met hare eeuwige ijsbergen en reusachtige sneeuwgestalten.

Zoo peinzende zat hij neer, zijn uitgebreide wetenschap dienstbaar makende aan de stad zijner inwoning, aan de glorie van het jonge en schitterende Amsterdam. Want uitgebreid zeker en degelijk was zijne wetenschap. Uitstekend geograaf en vlijtig beoefenaar der zeevaartkunde, ingewijd in de geheimen der cijfers en der sterren, was hij de man, die voornamelijk de onderneming der Hollanders aanmoedigde, om een korteren weg naar China en Oost-Indië door de IJszee, langs Nova-Zembla en de Tartarijsche kust te vinden; hij vooral, die aanleiding gaf tot de drie reizen van Linschoten, Barendtz en Heemskerk. En ofschoon deze pogingen mislukten, toch hebben zij voor lateren de baan gewezen, langs welke dit doel wellicht eenmaal te bereiken zou zijn. Reeds in 1592 gaf hij eene groote algemeene wereldkaart uit, die langen tijd als model heeft gediend, terwijl hij daarenboven nog paskaarten vervaardigde om de vaart op Oost-Indië te bevorderen.

Bekwame zeelieden, die hij zelf onderricht gaf in de wis- en sterrenkunde, ontving hij gaarne in zijn huis.

De faam zijner wetenschap verbreidde zich eveneens buiten

de grenzen van het vaderland en bereikte zelfs het hof van den Franschen koning, Hendrik IV, wiens gezant Jeannin dikwijls een bezoek bracht bij Plancius, ten einde bij dezen de noodige kennis op te doen aangaande de Oost-Indische scheepvaart, voor welke hij den koning zocht in te nemen.

Op zeventigjarigen leeftijd legde Plancius dit sterfelijk leven af, en het „ontzielde lijf" vond eene laatste rustplaats op het Zuiderkerkhof te Amsterdam.

Voor dezen Plancius is dat graf ongetwijfeld eene plaats van rust geweest. Eene rust, welke niemand onzer zal misgunnen aan den man, van wiens beeltenis wij hierboven alleen de lichtzijde hebben getoond.

Ach, zoo zal de lezer na deze korte levensschets uitroepen, hadde de doodsklok maar vele jaren vroeger dat uur van rusten voor hem ingeluid! Of liever, ware hij tevreden geweest met den roem, welke tijdgenoot en nakomeling gaarne aan dezen zeevaartkundige wil brengen!

Dan het mocht niet zoo wezen. Wel streed hij voortdurend in den geest met de ijsbergen der verre Noordpoolstranden, maar deze strijd heeft, alle uren en dagen bijeengeteld, slechts een zeer kort gedeelte van zijn leven ingenomen.

Daar was in zijne allernaaste omgeving een andere strijd ontbrand, een strijd, die onder het spel der menschelijke hartstochten steeds grootere verhoudingen aannam, en die weldra over het geheele land verbreid, niet het minst in Amsterdam een uiterst geschikt terrein wist te vinden.

Het was de strijd der 16e en 17e eeuw, die allereerst in den boezem der Hervormde Kerk ontstaan, straks door den machtigen arm van den Staat gesteund, hieraan juist den naam van kerkelijk-politieke geschillen te danken heeft. Een langdurige en bittere strijd, die het lage land aan de zee en zijne nijvere bewoners tot spot en verachting voor den nabuur heeft gemaakt,

en die nog tot op den dag van heden zijne jammerlijke nawerking onder ons doet gevoelen.

Bij dezen strijd is Plancius allerminst een rustig toeschouwer gebleven. In dezen man klopte niet enkel een zeemanshart. Daar schuilde nog meer in hem een theologant, maar een van de ergste en gevaarlijkste soort. Hij was een Adriaan Smout, een Triglant gelijk [1]). De grimmigheid en de steilheid der calvinistische predikanten, welke in de historieboeken der 17de eeuw bij vriend en vijand spreekwoordelijk is geworden, zal in dezen Plancius haar type gevonden hebben. Als een razende Roland — de geestverwanten zullen het u gulweg bekennen — doorliep hij het land van Noord tot Zuid, gevraagd of ongevraagd zich zelven als „wachter in Sion" opwerpend, Uitenbogaert en Arminius zoo min als de Staten sparende, den Amsterdamschen magistraat zoowel als Vorstius verketterende.

De zending, waarop Plancius zich beroepen kon, was wel niet eene gelijk die van Aäron, maar het volk, dat nu eenmaal de gereformeerde waarheid liefhad en den wettigen Paus de gehoorzaamheid had opgezegd, verkoos liever voor den staf van dezen herder te buigen en te leven onder de zachtmoedigheid van zijn Evangelie!

Men klaagde wel eens, zoo zegt de over het algemeen nog al bezadigde Brandt, over de predikatiën te Amsterdam, die niet genoeg gericht waren tot boete en „godtsaeligheid":

„Men sprak, zeiden eenige voorname toehoorders, wel altydt van de genade en belofte des Evangeliums, maar seer selden van 's menschen plicht. De kragtigste beweegredenen scheen men te myden, daar de tydt wel iet anders eischte. Voor de predikatiën las men wel dikwils texten voor, die stof gaven om den toehoorderen 't water uit d'oogen te doen vloeyen (!!), maer in plaets van dat te doen, straks ter syden uittredende en afweidende, bracht men den tydt

---

[1]) De bekende predikanten, door Vondel's poëzie onvergetelijk gemaakt.

door, met by sich selven, en sonder tegenpartye, te disputeren en besluiten te maeken ter saeke van de geschillen, die toen op de baen waeren, sonder den toehoorderen daer eenig oordeel over toe te staan [zeker, om deze vryheid te hebben, hadden zij immers het Pausdom verlaten]. Insonderheit was veelen der deftigste en oudste Hollanders tegens de borst, dat eenige kerkelyke luiden, meest vremdelingen, buitenslandts gebooren, hier te lande, sich hunnes oordeels te veel maghts aentrokken, en noch na grooter meesterschap stonden" [1]).

En als Vondel, op het gezicht van dien ergerlijken geloofsstrijd op minder bezadigden toon zich zelven afvraagt:

„Waer ben ik? Onder 't Licht der Godtgeleerde lampen?
Of onder Lucifer, in 't zwarte rijk der dampen?" [2])

zeker, dan werd er wel door de „lidtmaeten" met den dichter medegeklaagd en zijn lied op allerlei tonen meêgezongen, maar nu men zich eenmaal ten koste van veel martelaarsbloed aan de knevelarijen van Egypte had ontworsteld, en het gezegende land der Hervorming, het land van melk en honig overvloeiende, was binnengegaan, nu kon men zich daar wel bij neerleggen, en het gevoel van dankbaarheid kreeg ten slotte de overhand op het gevoel van weerzin, welke dit vertoon van menschelijke zwakheid bij de gemeente moest opwekken.

Brandt, de geschiedschrijver, sprak daar zooeven van „kerkelijke luiden, meest vremdelingen, buitenslandts gebooren, die zich hier te veel maghts aentrokken".

Een dezer mannen, een dezer vreemdelingen, was Plancius, de Amsterdamsche predikant, die veertig jaren lang niet alleen in de hoofdstad, maar ook elders in deze gewesten „het Licht zijner Godtgeleerde lamp" heeft laten schijnen.

Onder Belle, een der rijke en welvarende dorpen in West-

---

[1]) G. Brandt, *Historie der Reformatie*, Dl. II, bl. 151.
[2]) Vondel's *Decretum horribile.*

Vlaanderen, ligt het plaatsje Dranoutre. Daar werd Petrus Platevoet in 1552 uit welgestelde ouders geboren. Zijn familienaam werd volgens de gewoonte van vele geleerden dier dagen, gelatiniseerd tot Plancius. Van zijne jeugd is ons weinig of niets bekend; alleen weten wij, dat hij zijne jongelingsjaren in Duitschland en England heeft doorgebracht, om zich toe te leggen op de studie der theologie.

Welke theologie hier bedoeld wordt, zal genoegzaam blijken uit het feit, dat wij hem op 24-jarigen leeftijd wederom in Vlaanderen ontmoeten, om daar als wettig geroepen „Dienaar des Goddelijken Woords" op verschillende plaatsen en onder veel levensgevaren werkzaam te zijn, of, zooals de langdradige en godzalige Baudart zich uitdrukt, „onder het kruis den gekruisten Christus" te prediken.

De leer van den gekruisten Christus was ook in West-Vlaanderen door het Pausdom met „menschelijke leeringen verdonkert en besmet", en Plancius meende daartegenover zijn vaderland niet beter te kunnen dienen dan door de zuivere en onvervalschte voordracht van „Gods Woord", dat onder de Roomsche hiërarchie maar al te lang „aan den ketting" had gelegen!

Twee jaren lang zwerft hij met deze bedoelingen als prediker overal rond, totdat hij eindelijk eene vaste standplaats erlangt te Meenen, een stadje aan de rivier de Leye. Zijn verblijf aldaar is echter kort, want het *odium theologicum*, de felle godsdienshaat der nieuwgezinden, gevoegd bij de onstuimigheid der muitende troepen van Montigny, dit alles had het geheele Gentsche kwartier met ellende overdekt en de wegen voor de onruststokers overal onveilig gemaakt. Plancius zag het gevaar en redde zich het leven door de vlucht.

Door de Malcontenten achtervolgd, zwom hij met groot gevaar de breede en diepe rivier de Leye over, en behouden overgekomen, ontsnapte hij op deze wijze aan de woede zijner belagers. Zagen deze hunne prooi aldus aan hunne handen ontglippen, de biblio-

theek, welke de leeraar wel moest achterlaten, werd te Yperen in het openbaar verbrand.

Toch wilde hij de verdrukte kerk nog niet vaarwel zeggen, en daarom nam hij nog tegen het einde van hetzelfde jaar 1578 een nieuw beroep aan te Brussel, alwaar hij tot in 1585 onder menig doodsgevaar de „gereformeerde waarheid" bleef verkondigen. In dit jaar moest de stad, na het woeden van een calvinistisch schrikbewind, zich aan Parma overgeven, en toen Plancius, ondanks het tractaat van den landvoogd, zich ook hier niet meer veilig waande, sloop hij, in soldatenkleederen vermomd, de stad uit en verliet voor goed het land, dat hem had zien geboren worden.

Nog eenmaal zag hij om naar het ondankbaar vaderland, dat hem had uitgeworpen, en als balling sloeg hij den weg in naar het Noorden, naar het land, waarover zoo pas de gulden vrijheidszon was opgegaan! Aangetrokken door haar gouden licht en hare koesterende stralen, wenschte ook hij met de eigen landskinderen te deelen in het voorrecht, om zijn God naar zijne conscientie te mogen dienen.

Op de grenzen van zijn vaderland zullen den bijbelvasten man ongetwijfeld de woorden van God tot Abraham in de ooren geklonken hebben: „Vertrek uit uw land en uit uwe maagschap en uit het huis uws vaders en kom naar het land, dat ik u toonen zal"....

Toen dan Plancius in 1585 den Hollandschen bodem betrad en korten tijd daarna tot „den dienst des Woords" in de gereformeerde kerk van Amsterdam geroepen werd, was het ongeveer een jaar geleden, dat de Zwijger in de prinselijke stad Delft gevallen was door het schot van den sluipmoordenaar.

Al had de vorst zijn volk jaren lang in twijfel gelaten omtrent zijne geloofsovertuiging, zoodat niemand eigenlijk goed wist, of hij katholiek, luthersch of calvinistisch gezind was, zeker is het,

dat de calvinistische partij zich het allerminst over hem te beklagen heeft gehad. Reeds vóór zijne openbare overgang tot het hervormde kerkgenootschap in het jaar 1573 was het aan deze partij meer dan eens duidelijk, wie haar begunstigde. Zijne verschijning, zijn optreden in Noord en Zuid ging veelal gepaard met de onderdrukking der Katholieke Kerk en de gewelddadige invoering der nieuwe leer, al was het bevel daartoe niet altijd door woord of schrift kennelijk van Oranje uitgegaan; ja, de geschiedenis zegt ons, dat hij zich wel eens in toorn heeft uitgelaten over priestermoord en andere geweldenarijen.

Hoe dit ook zij, de zaak der opstandelingen, die tegelijk de zaak der Calvinisten was, scheen met den dood van Oranje in het hart getroffen te zijn. Een geweldige schok voer door het land, en de naklank van het moorddadige schot trilde nog langen tijd voort in het hart der calvinistische zeloten.

Maar hun moed herleefde, toen reeds in Augustus van hetzelfde jaar het bewind over deze gewesten werd opgedragen aan Maurits, den zoon van Oranje, in vereeniging met den staatsraad. Maurits bekommerde zich minder om den godsdienst dan zijn „vrome" vader. Volgens eigen bekentenis wist hij niet of de praedestinatie wit of zwart was. Hij was dan ook oneindig meer veldoverste dan politicus of kerkvoogd.

Maar wij mogen niet vergeten, dat hij opgevoed was aan het hof van Jan van Nassau, en dat hij dogmatiek had gestudeerd aan de Heidelbergsche academie. Voeg daarbij, dat hij de Dordsche Synode heeft bijeengeroepen, en dat hij in den strijd tusschen Arminianen en Gomaristen meer naar de strengere opvattingen van het contra-remonstrantisme overhelde, dan kunnen wij begrijpen, dat hij door zekere partij schier als een afgod is verheerlijkt geworden.

Het bloedige rood der revolutie bleef intusschen den Nederlandschen hemel met zijne sombere verwen kleuren, al was de godsdienststrijd eene andere phase ingetreden.

Midden in dien strijd ontmoeten wij Plancius.

De zuivere leer, welke hier onder de „benedydinghe Gods" met zooveel ijver geleerd en zooveel martelaarsbloed bezegeld was, liep gevaar zelfs in de bronnen bedorven te worden. Niet enkel bij de gemeente schoot het onkruid der dwaling omhoog, maar zelfs zij, die het opzienersschap in 's Heeren erf bekleedden, waren in „dolinghe". En zij doolden nog al in het meest fundamenteele der religie, n.l. over het beeld Gods, de voorzienigheid, de erfzonde, de wederoprichting des menschen, de verkiezing, den vrijen wil, de goede werken en de volharding.

Wat de rechtzinnigen nog meer deed vreezen en tegelijk de dolende broeders sterk maakte, was de machtige tusschenkomst van den Staat, die eigenlijk de ootmoedige dienaar der Kerk moest zijn. De heeren in den Haag, de libertijnsche magistraat kwam den onrechtzinnigen, die zich op hunne beurt de kroon der martelaren om de slapen hadden gelegd, te hulp, en gezamenlijk waagden zij het om de rechten der Kerk te bespringen.

Plancius was er de man niet naar, om het dreigende gevaar enkel met leede oogen aan te zien.

In het eerst hield hij zich nog op den achtergrond, maar allengs kwam er meer bitterheid in den toon zijner predikatiën. Elken Zondag weer aan, klonk zijne waarschuwende stem met kracht langs de gewelven der Oude Kerk te Amsterdam. Deze kerk, weleer de glorie van een katholiek voorgeslacht, was eerst een tiental jaren geleden „onttrokken" aan den Roomschen eeredienst. De altaren en de tabernakelen van den levenden God waren verdrongen door geheel ander meubilair, zooals daar zijn beschotten, galmbord, afsluithekken enz, een feit dat Cornelis Schellinger in later dagen heeft willen vereeuwigen door een kreupelrijm, dat in gouden letteren voor 't koor der kerk te lezen staat:

„'t Misbruyk, in Godes kerk allengskens ingebragt,
Is hier weer afgedaan, 't jaar zeventig en agt"!

En ziet, de hamerslag van den laatsten beeldstormer had nauwelijks opgehouden, of de katholieke voorvaderen, die onder het plaveisel van het ontredderde heiligdom sluimerden, werden ten tweede male opgeschrikt uit hunne rust, toen de stem van Plancius tot in de uiterste hoeken der kerk doordrong en de ontruimde kapellen en ledige nissen met hare echo's vervulde.

Met onmiskenbare overtuiging in zijn woord, met eene geheel eigenaardige welsprekendheid, aan den demagoog eigen, zonder te letten op zijn dikwerf gemengd gehoor, toonde hij aan zijn volk de giftige plant, die op den akker des Heeren welig begon te tieren, en een ruim gebruik makende van schriftuurlijke beeldspraak, ontzag hij zich niet om de „vossen in den wijngaard" als met den vinger aan te wijzen.

Hij herinnerde er aan, dat de God van Israel — d. i. zijn God — een jaloersch God was. Hij sprak van een nieuw Pelagianisme en andere ketterijen, en bij dit alles, zegt Brandt, wist hij zijn ijver zeer zelden te matigen.

En als hij dan den kansel verlaten had, dan zien wij hem als deputaat van verschillende synoden het hooge woord voeren in den kerkeraad, in predikantsvergaderingen en voor de hooge overheid. Zoo verzette hij zich met alle kracht tegen Cornelis Wiggertz, predikant te Hoorn en „auteur van groote beroeringe in Hollands kerken", een man, die volgens Plancius' begrippen der praedestinatie onzuiver was in de leer.

Nog heviger kwam zijne onverdraagzaamheid aan het licht, toen hij te velde trok tegen den bekenden leerling van Duifhuis, Tako Sybrands, die niet alleen de confessie der Nederlandsche kerken weigerde te onderteekenen, maar wiens beroep te Medemblik door den Calvinist daarenboven als onwettig werd beschouwd. Het verzet tegen beide mannen — die natuurlijk, evenmin als Plancius, van conscientiedwang wilden weten — had geen ander gevolg dan nog grooter verwijdering tusschen de broeders. De „hofbazuin" Uitenbogaert, de groote Arminiaansche intrigant, en

niet 't minst de magistraat der beide steden Hoorn en Medemblik, zij waren ook hier wederom het instrument, dat zich in werking had gesteld tegen de vrijheid der kerk.

Het kan niet in ons opkomen, dezen weinig opbeurenden strijd in al zijne bijzonderheden te ontwikkelen. Plancius' onvermoeid heen en weer trekken, zijne steile opvattingen over kerkrecht en praedestinatie, het wederzijdsch plukharen van eenige komplotteerende dominees kunnen den vredelievenden lezer weinig belangstelling inboezemen. Wij wijzen alleen op deze plaatselijke onlusten, omdat het evenzoovele verschijnselen waren van een ziekelijken toestand in de jeugdige Gereformeerde Kerk van Nederland, eene ziekte, die alles behalve buiten het hart omging. Wiggertz en Sybrands waren inderdaad niets anders dan kleine libertijnen, Arminiaantjes in den dop.

Ja, de dreigende wolk was er reeds, en ongemerkt gleed zij voort langs den vaderlandschen hemel, storm en onheil in haren schoot verbergende. Het gekibbel der predikanten was de eerste schermutseling, die thans nog vrij onschuldig was, omdat zij enkele personen gold, maar achter die kleine voorhoede hooren wij reeds het gedreun der twee vijandelijke legerscharen, die zich opmaken tot den strijd. Een strijd, die aan weerszijden zal gevoerd worden door mannen van ongemeene scherpzinnigheid en buitengewone talenten, maar ook gevoerd met eene groote hardnekkigheid, omdat het hier ging om datgene, wat den mensch het heiligste is, n.l. zijn geloof en de diepste overtuiging van zijn hart. Een strijd die niet zou eindigen voordat Bogerman, de voorzitter der Dordsche Synode, met allerlei list en kunstgrepen aan de Arminiaansche factie voor goed het zwijgen had opgelegd.

De geschillen, die onzen veeltijds kalmen landaard in beroering brachten, liepen dan hoofdzakelijk over de leer van de eeuwige voorbeschikking des menschen.

Wel streed men ook over andere waarheden, die door consequente mannen niet onaangetast konden blijven, zoodat Triglant kon spreken van de praedestinatie met den aankleve van die; wel wilden de remonstrantsche predikanten, dat zij op de Dordsche Synode ook zouden gehoord worden over de leer der verwerping of reprobatie, maar de hoofdzaak gold de praedestinatie en wel de absolute.

Deze leer was in de Nederlandsche Belijdenis der Gereformeerde Kerken van het jaar 1562 aldus uitgedrukt:

„God betoont zich *barmhartig* doordien Hij uit de verderfenis trekt en verlost degenen, die Hij in zijnen eeuwigen en onveranderlijken raad uit enkele goedertierenheid uitverkoren heeft in Jesus Christus onzen Heer, zonder eenige aanmerking hunner werken: *rechtvaardig*, doordien Hij de anderen laat in hunnen val en verderf, waar zij zich zelven in geworpen hebben" [1]).

Was men het onderling over dit punt der confessie eens, dan zouden de andere logisch daaruit volgende waarheden spoedig in eere hersteld worden. Wie echter aandachtig deze formule beschouwt, zal ons gereedelijk toegeven, dat men het hierin nooit eens zou worden.

Immers hij, die alleen geleid door het licht zijner rede, zich niet wil vasthouden aan een onfeilbaar gezag, zooals het door goddelijke instelling bij de Katholieke Kerk berust, zal hier zeer spoedig met zijne eigene autoriteit in verlegenheid geraken. Die aldus, in eigen bespiegeling voortmijmerend, in zijn eigenwaan de majesteit van God wil doorgronden, zal verpletterd worden door het licht Zijner Glorie.

Dit is dan ook gebeurd. God heeft de eerste reformatoren van Genève en de door hen opgevoede predikanten met geestelijke blindheid geslagen, en de afgrond, waarin zij gestort zijn,

---

[1]) Overzetting van Groen van Prinsterer.

was de afschuwelijke en godslasterlijke leer der absolute praedestinatie, de leer, die ten slotte God zelf tot oorzaak maakt van het kwaad [1]).

Daar was nog eene andere reden, waarom de broeders het nooit eens zouden worden. En deze bestond hierin dat de leerlingen, door het aanhangen en belijden dezer leer niet weinig gestreeld werden in hunne eigenliefde, en zij al spoedig een hoogen dunk moesten krijgen van eigen voortreffelijkheid en vroomheid. De geestelijke hoogmoed, de zelfvoldaanheid in het geestelijke, het gevoel van eigene uitverkiezing maakte hen op kerkelijk gebied ondragelijk voor iedereen, die, naar hunne meening, geestelijk zooveel lager stond dan zij. Neen, dit punt zou nooit beslist worden in consistoriekamers of op de leerstoelen der universiteiten.

Indien deze leer door de duidelijkheid harer uitdrukking niet reeds zich zelve veroordeelde, dan moest elke welingerichte staat, de eerste de beste, de verspreiding van zulk eene dwaling met krachtigen arm bedwongen hebben. Elke staat, uit natuurlijke zucht naar zelfbehoud, moest zich met alle macht verzet hebben tegen eene leer, die aan vredelievende en eerzame burgers op onverholen wijze de nutteloosheid, ja de overbodigheid der goede werken predikt, en feitelijk hun een vrijbrief in de handen geeft tot het plegen van de grootste wandaden.

De natuur echter gaat bij vele menschen boven de leer. De praktijk was dan ook niet altijd eenstemmig met hetgeen Zondags

---

[1]) Prof. Broere zegt in zijne *Conferentiën over de Kerk:*

„God, die ons zich zelven schenkt, heeft juist omdat Hij ons met zulk eene uitstorting bemint, ons in het volkomen meesterschap gesteld zijner eeuwige gave. Zoozéér verlangt Hij, dat het geluk zijns hemels het onze zij, dat die hemel ons verdiend loon, het werk van onzen vrijen wil moet zijn. Luther en Calvijn, die den mensch met God verwarden en het goddelijke aan 's menschen wezen toekenden, hebben daarom 's menschen vrijheid geloochend, alles noodzakelijk gemaakt en het kwaad aan God zelven toegeschreven".

op den kansel was voorgehouden. Het vraagstuk zelve was daarbij zeer ingewikkeld en voor de groote menigte, die nu eenmaal niet theologisch is opgeleid, ten eenemale onbegrijpelijk.

Groen van Prinsterer zegt zelf: „Deze vaste spijs, de praedestinatieleer, is echter niet voor degenen, die melk van noode hebben".

Daar waren dus eene menigte onverschilligen, ja nog erger, een groot aantal, die ten aanzien der gerezen geschillen hun spotlach niet konden bedwingen. Van deze laatste is ongetwijfeld vader Vondel de geestige tolk geweest, wanneer hij in hoog dichterlijke verzen aldus eene jonge moeder toespreekt, die het brandmerk der veroordeeling op het voorhoofd van haren pasgeborene meent ingedrukt te zien:

„Myn kraemziel, zyt getroost, gy hebt op uwe zy',
Jehova, die uw zaet al meer bemint als gy.
Hy heeft zyn harte-bloet voor uwe vrucht vergoten,
En teekent ze in den boek der zaelge bontgenooten.
De hemel is haer erf: hy lokt ze met zyn stem,
Hy zamelt ze in den schoot van 't nieuw Jerusalem,
Veel liefelyker als een klokhen met haer wieken
Beschaduwt en beschermt het ongepluimde kieken.
De waerheit is oprecht: Zy hoeft geen plondergryns.
Zy toont u 't Paradijs, en d'eer des Cherubyns:
Dat zyn de zieltjens, daer uw ziel om was verlegen,
Die zich, als Duiven op haer witte schachtjes wegen,
Veel witter als de melk, die uit uw tepels springt.
Zy weiden in het gout en hemelschblaau. Hoe blinkt
Hun kuif en zachte pruik van ingevlochte steenen,
Van d'ongenaekbre zon der eeuwigheit bescheenen!
Dit hangwiekt, en dat zwaeit den triomfanten palm.
Een ander streelt de snaer, en wekt yvoren galm.
Een ander blaest de fluit. Een ander goude noten
Uit roozebladen leest. Een ander onverdroten
Eet Mann'. Een ander lept der Englen lekkerny.
Een ander lacht om Bezaes kinderkettery" [1]).

[1]) Vondel's *Decretum horribile.*

Daar waren er niettemin verscheidenen, wien het hooge ernst was met deze „kinderketterij". Mannen, wien de disputeerzucht in hart en nieren was doorgedrongen, echte kanseltribunen, die met luider stem de onverschilligen bleven waarschuwen tegen het immer voortsluipende bederf in Christus' Kerk. Vooral toen Arminius, de Amsterdamsche predikant en ambtgenoot van Plancius, dreigde beroepen te worden aan den theologischen leerstoel der pas opgerichte Leidsche universiteit. Zij, die scherper zagen en fijner dan anderen gevoelden op het stuk der praedestinatie, zij wisten zeer goed, wat men aan Arminius zou hebben. Wel had deze eens neergezeten aan de voeten van Calvijn en Beza, maar zijne libertijnsche ideeën waren voor Plancius niet geheim gebleven.

Daar is dan ook niemand geweest, die zich zoozeer tegen het beroep en professoraat van Arminius verzet heeft, als Plancius.

Tegenover Arminius stond, zooals bekend is, Gomarus, de Leidsche hoogleeraar, de rechtzinnige in de praedestinatieleer, maar de grootste antagonist van Arminius en Uitenbogaert was eigenlijk Plancius. Deze was nog erger Gomarist dan Gomarus zelf. Plancius echter kon het dreigende gevaar niet keeren. Arminius zeide den Amsterdamschen kansel vaarwel, om in September 1603 zijn professoraat te Leiden te aanvaarden, na eerst door Gomarus zelf tot doctor te zijn gepromoveerd.

Van den kansel af ging nu het bederf over naar de hoogste wetenschappelijke autoriteit in het kerkelijk Nederland, en het gif der valsche leer zou voortaan van dien eerbiedwaardigen zetel nederdruppelen in den geest en het gemoed eener gretig luisterende schare: de toekomstige predikanten.

Deze waren hoogelijk ingenomen met den jongen hoogleeraar. Innemend en bekoorlijk van manieren als hij was, welsprekend in gebaren en uitdrukkingen, ietwat geavanceerd in zijne begrippen, moest Arminius weldra het hart zijner leerlingen aan zich verbinden.

Het gif had dus nog zekerder uitwerking. De adder ging schuil onder de bloemen.

Plancius echter bleef pal staan voor zijne overtuiging. Wederom bestijgt hij den predikstoel in de Oude Kerk. Het grootsche gebouw is bij zijn optreden steeds gevuld met een aanzienlijk aantal „geloovigen". De predikant staat „op heel licht" zou men in onze dagen zeggen [1]). Hevig begint hij uit te varen tegen de nieuwe Pelagianen, de „vrijen wil drijvers", die onder het geleide van Arminius triomfantelijk de Kerk worden binnengehaald.

Een ander maal zien wij hem met zijn ambtgenoot Helmichius voor de Burgemeesters van Amsterdam. Als Plancius zijne bezwaren voor het achtbare viertal heeft uiteengezet, laat hij nu het woord aan zijn ambtsbroeder. Deze echter, een weinig koudbloediger dan Plancius, misschien ook teruggehouden door eene zekere *metus reverentialis*, laat zijn medestrijder in den steek, en durft zelfs beweren, dat het zoo erg niet is met de dwalingen van Arminius, dat hij er reeds eenige herroepen heeft enz.

Ten einde raad verwacht Plancius alleen nog redding van het bijeenroepen eener Nationale Synode, die sinds de dagen van Leycester niet meer gehouden was.

Oldenbarneveldt geeft eindelijk toestemming tot het houden dezer Synode, maar ook dit zal niet baten, want de Advocaat willigt het verzoek van Plancius in, alleen op voorwaarde, dat de Confessie, de Belijdenis der Ned. Geref. Kerken zal worden „geresumeerd en gereviseerd".

---

[1]) „In sommige gemeenten van ons vaderland heeft men de hebbelijkheid of, wilt ge, de onhebbelijkheid bij den avonddienst meer of minder licht te ontsteken, naarmate de verschillende leeraars meer of minder menschen trekken. Vandaar de uitdrukking: „op heel en half licht staan".

„Ik ben nu ook op half licht gezet", zei mij onlangs een zeer geacht vriend. In de Amsterdamsche gemeente is deze „zonde in den vorm" kort geleden afgeschaft". — Aldus de Genestet in een nootje bij een zijner leekedichtjes.

Dit nu was in Plancius' oogen uit den booze.

Van calvinistische zijde is deze clausule van den Advocaat steeds als eene groote slimheid aangemerkt, eene list, die er alleen op berekend was om de Ned. Geref. Kerken te onderdrukken.

Ons inziens zeer ten onrechte.

Wanneer men immers het Pausdom verlaten en het vrije onderzoek in zijn vaandel geschreven heeft; wanneer men — zooals Plancius zelf — *alléén* Gods woord als richtsnoer des gewetens beschouwt en derhalve aan niemand eenige belijdenis of eenig formulier mag opdringen, waarom zal men dan den Advocaat lastig vallen, als hij ook voor zijne partij het recht vordert, om de belijdenis van Plancius te toetsen aan Gods woord? Waarom mag wèl Plancius en nièt Arminius de belijdenis herzien, Arminius, die toch ook van Rome en zijn gewetensdwang afkeerig was? Wij kunnen deze onverzettelijkheid van Plancius niet anders noemen dan kerkelijke heerschzucht. Zielentiranny, zegt Vondel,

„Gesmeet op 't ambeelt van de kerklyke heerschappy".

En zoo verging het niet alleen Plancius. Men had den strijd aangebonden tegen alle autoriteitsgeloof en het knellende juk van menschelijke inzettingen en formulen afgeworpen, om zich alleen te binden aan het gezag van Gods woord. Maar ziet, al spoedig verhief zich eene andere autoriteit op het kussen.

In de plaats van den Paus, de Bisschoppen en de Kerkvaders, had men nu te gehoorzamen aan de professoren der universiteiten, aan de doctoren in de theologie, en niet in het minst aan de predikanten. En de aanspraken der eerste zijn zonder twijfel bescheiden te noemen, vergeleken bij die, welke de laatste deden gelden. Als geestelijke dwergjes had men storm geloopen tegen den Pauselijken Stoel, en te huis gekomen, ging nu ieder in eigen kring prijken met de kroon van den Onfeilbare!

Wanneer men dit voor oogen houdt, dan kunnen wij begrijpen, dat Plancius geen aanval op de belijdenis kon dulden. Ging men

aan het reviseeren, dan voorzag hij een eindeloos gekrakeel. Hiervan droeg natuurlijk zijn geestelijk voorgeslacht de schuld, want de individueele vrijheid van denken en uitleggen had nu eenmaal het beginsel van verdeeldheid in eigen boezem neergelegd. Het Protestantisme *is* eigenlijk niets anders dan eene eeuwigdurende „revisie".

Wij kunnen dan ook geen genoegen nemen met hetgeen Prof. W. Geesink, hoogleeraar aan de vrije universiteit te Amsterdam, in zijne monographie van Plancius [1]) zegt, wanneer hij over deze rivisie spreekt.

Op eenigzins zonderlinge wijze redeneert de hoogleeraar aldus:

„Getoetst aan Gods onfeilbaar Woord moest zij [n.l. de Belijdenis] zeer zeker, maar dat moest dan door haar vrienden en niet door haar vijanden geschieden. Als Arminius en de zijnen dit deden, wist men maar al te goed, wat er van te wachten was. Wie gunt den dief vooraf de interpretatie over het wetsartikel, dat hem vonnissen zal?" (!!!)

Quod erat demonstrandum, zal elke dialecticus hier zeggen. Dat Arminius hier tegenover Plancius en de zijnen staat, gelijk een dief tegenover zijn rechter, is juist het feit, dat bewezen moet worden.

Volgens het protestantsche systeem is niet Plancius de rechter van Arminius, maar beiden, èn Plancius èn Arminius, hebben slechts *één* rechter boven zich, n.l. de uitspraak van Gods woord. Zeer zeker, een dief is niet bevoegd om het voor hem noodlottige wetsartikel te interpreteeren, maar wel is iedere Protestant gerechtigd om het woord Gods naar eigen goeddunken te verklaren. *Nego paritatem* dus.

Aan dat woord van God mag alzoo iedere partij elkanders Belijdenis toetsen. In hoeverre nu die Belijdenis al of niet met

---

[1]) Dr. W. Geesink, *Calvinisten in Holland*, bl. 104. Aan dit met overtuiging geschreven werkje hebben wij eenige levensbijzonderheden van Plancius dankbaar ontleend.

de uitspraak van Gods woord overeenkomt, ziet, dit kan bij onze dwalende broeders nooit worden uitgemaakt, omdat zij buiten de doode letter der Schrift een levend en onfeilbaar gezag missen, aan hetwelk het toekomt te oordeelen over den waren zin en de uitlegging der H. Schriften.

Wij vleien ons echter niet, dat de hoogleeraar ons hier ook in het minst zal bijvallen. Het raakt hier de fundamenten zijner leer.

Ook Plancius zag dit niet in of wilde het niet inzien.

Zeker is het, dat hij bij elke samenkomst van kerkelijke mannen, in nationale en provinciale synoden, zich halsstarrig tegen elke herziening der Belijdenis bleef verzetten.

Middelerwijl stierf Arminius te Leiden, na slechts 6 jaren in het „genot" van zijn academischen leerstoel te zijn geweest.

Met den hoogleeraar werden daarom tegelijk de „swarigheden" nog niet begraven. Een nog grooter gevaar bedreigde de Kerk.

Voor den opengevallen zetel werd n.l. beroepen een zekere Conrad Vorstius, hoogleeraar te Steinfurt, een man, die besmet was met de verfoeilijke dwaling van den aartsketter Socinus en die de allerzonderlingste begrippen had over de Triniteit en de Godheid van Christus [1]).

Gerustelijk mogen wij hem een voorlooper noemen van de Duitsche rationalistische school der 19e eeuw. Een leeraar, die onder de moderne schriftuitleggers van het „deutsche Reich" eene waardige plaats zou innemen, en die reeds voor *zijn* tijd eene merkwaardige handigheid bezat om alle geopenbaarde waarheid wetenschappelijk weg te redeneeren.

Zulk een man kon natuurlijk voor geen enkel geloovige in de Hervormde Kerk aannemelijk zijn. Plancius is dan ook weér de eerste en de felste om hem te bestrijden. Wederom bestijgt

[1]) Uit dit beroep kan men leeren, dat de zucht om Hollandsche studenten te laven aan de bronnen van „deutsche Wissenschaft" juist niet dagteekent van de laatste vijfentwintig jaren.

hij den kansel; wederom verschijnt hij voor de Burgemeesters van Amsterdam. Profetenstijl en vloekpsalmen worden in dienst gesteld van het toch reeds zoo krachtige woord van Plancius. Alles echter zonder vrucht. Vorstius, gesteund door Uitenbogaert en den Amsterdamschen burgervader Hooft, wordt op plechtige wijze te Leiden geïnstalleerd.

De Christus-loochening zit nu ten troon.

Het zal bij iedereen, die buiten de partijen staat, groote bevreemding wekken, dat de Leidsche universiteit, die immers door Oranje gesticht was om predikanten voor de Hervormde Kerk op te leiden, binnen zulk een kort tijdsverloop mannen heeft kunnen beroepen van de meest uiteenloopende richting, zooals een Gomarus, Arminius, Vorstius. Gomarus, die den vrijen wil des menschen loochent; Arminius, die jeugdige hoofden in verwarring brengt door zijne libertijnsche ideëen; Vorstius vooral, die, zooals Prof. Geesink terecht zegt, geen enkel mysterie van den godsdienst onaangetast laat.

Wie zulke feiten der historie met een onbevangen blik gadeslaat, hem moet toch zeker wel de lust vergaan, om het werk der Hervorming als een werk van den eeuwigen en onveranderlijken God te beschouwen. Een instituut, dat reeds na een paar tientallen van jaren zoo schromelijk van zijne oorspronkelijke bestemming ontaardt, zal toch zeker wel geen uitvloeisel wezen van een onfeilbaar en goddelijk leergezag.

Mochten daarom zij, die met ons aan de H. Schriftuur als Gods woord vasthouden, en die dus ook uit datzelfde woord kunnen weten, dat de ware Kerk het goddelijk kenteeken der eenheid draagt — mochten zij de oogen openen voor de lessen der geschiedenis en eens de hand in eigen boezem steken, daar zouden in onze dagen niet zoovele zielen van *elken* godsdienst vervreemd worden en het materialisme ten prooi vallen.

Ofschoon het verzet van Plancius niet mocht baten, Vorstius

kon als hoogleeraar niet geduld worden. Aan den strijd werd daarom een einde gemaakt door Jacobus I, den vorstelijken theoloog van Engeland, die van het goddelijk recht der overheid ten diepste overtuigd was, en die in zijne verregaande ijdelheid nog altijd prijkte met den titel van Verdediger des Geloofs, door den Paus aan zijn voorganger Hendrik VIII gegeven. De koning gaf last aan Winwood, zijn gezant te 's Hage, om aan de scheuring een einde te maken, met alle kracht op te treden en Vorstius' boeken in het openbaar te verbranden. Dit gebeurde dan ook, en Vorstius werd met den titel van emeritus(?)-hoogleeraar en met behoud van traktement naar Gouda verwezen.

Plancius en de zijnen konden tevreden zijn. Zij erkenden wel niet, evenals hun vorstelijke beschermheer, dat goddelijk recht der overheid, maar de Kerk was ten minste van den Sociniaan verlost. Het oude gevaar der „Arminianerij" bleef echter bestaan.

En dit gevaar werd nog dreigender, toen van hooger hand het bevel kwam, dat de remonstranten moesten getolereerd worden; beide partijen zouden van nu af in onderlinge verdraagzaamheid moeten leven.

Deze deugd was echter aan Plancius ten eenemale onbekend, ten minste door *hem* werd zij allerminst in praktijk gebracht. Vooral niet, toen de beroemde „remonstrantie" in de wereld verscheen, het zoogenaamde verweerschrift, dat de Arminiaansche partij tot hare verdediging aan de Staten van Holland aanbood, en waarin de leerstukken der remonstranten scherper dan ooit door Uitenbogaert en zijne geestverwanten waren geformuleerd.

Tot aan zijn dood toe heeft Plancius tegen dit vertoog zoowel als tegen de remonstrantsche belijders met taaie onverzettelijkheid geageerd, terwijl de middelen, die hiertoe gebezigd werden, maar al te dikwerf het stempel droegen van een bekrompen, kleinzieligen, puriteinschen geest. Een voorbeeld onder velen zal dit bewijzen. Een voorbeeld, dat door bijna alle historici van dit tijdvak wordt aangehaald, en dat bij ons een gevoel van diep medelijden opwekt

met het arme Nederlandsche volk, dat in die dagen, ten aanzien zijner heiligste belangen, aan zulke voorgangers was overgeleverd.

Het geldt n.l. de bekende doopgeschiedenis van Uitenbogaert's kleinkind in de Oude Kerk te Amsterdam.

Het was een gure Februarimorgen van het jaar 1613.

De kerk is kil en koud, en wegens het vroege morgenuur hebben slechts weinige geloovigen plaats genomen bij den kansel, welke zoo pas door Plancius beklommen is.

De qualiteit van het auditorium zal echter de quantiteit genoegzaam aanvullen, want onder het gehoor van den Calvinist zit niemand minder dan de nieuwe leider der Arminianen, Uitenbogaert, die met Willem Lindeman, den echtgenoot van zijn stiefdochter, hierheen gekomen is, om als getuige op te treden bij het doopsel van zijn kleinkind.

Stellen wij ze ons even voor den geest: Uitenbogaert, den deftigen hofprediker, onder het gehoor van den grooten agitator Plancius. Twee mannen tegenover elkander, tot dan toe meest uit de verte ageerende, nu op eens door toevallige omstandigheden bij elkaar gebracht, als „in facie Ecclesiae".

Plancius begint de predikatie, onder welke Uitenbogaert erg „gealtereerd" wordt, omdat naar zijn begrip de prediker kettersche leerstellingen ten beste geeft over de genade. De Arminiaan houdt zich echter stil, wijl de plaats en de handeling in zijn oog te heilig is om te opponeeren.

Na de predikatie begint Plancius uit een boekje de bekende drie vragen te doen, welke door de ouders en de getuigen, ook door Uitenbogaert, bevestigend worden beantwoord. Hiermede was echter den Arminiaan een strik gespannen.

De tweede vraag n.l., welke volgens het formulier van de Nationale Synode te 's Hage, door Plancius *moest* gedaan worden, luidde adus:

„Of gij de leer, die in het Oude en Nieuwe Testament en in de artikelen des Christelijken Geloofs begrepen is, en *diensvolgens* in de

Christelijke Kerk geleerd wordt, niet bekent, de waarachtige en volkomen leer der zaligheid te wezen?"

Plancius gebruikte echter een oud formulier en veranderde het woord *diensvolgens* in *alhier*, zoodat nu de vraag luidde:

„Of gij de leer, die in het Oude en Nieuwe Testament en in de artikelen des Christelijken Geloofs begrepen is, en die *alhier* in de Christelijke Kerk geleerd wordt, niet bekent, de waarachtige en volkomen leer der zaligheid te wezen?"

Ieder ziet aanstonds het verschil. In het eerste formulier laat men eigenlijk in het midden, waar die Christelijke Kerk is, maar door het oude formulier wordt met de Christelijke Kerk, met *de* Kerk eigenlijk de Calvinistische Kerk, de Kerk van Plancius aangeduid.

Toen dus Uitenbogaert de leer, *alhier*, d. i. in de Calvinistische Kerk geleerd, beleed de ware leer te zijn, was hij feitelijk apostaat.

De gemeente begreep het dan ook zoo, en de hofpredikant kreeg reeds in den loop van den morgen allerlei bezoek. Personen van qualiteit, maar ook geringe „luyden" komen hem ter verantwoording roepen. De laatste stand was o. a. vertegenwoordigd door een verontwaardigden smid, die, zooals Prof. Geesink zegt, met zijn voorhamer op den schouder verhaal komt zoeken en den afvallige bittere verwijten doet [1]).

Het is echter zeker, dat Uitenbogaert hier allerminst zulk een verwijt verdient. De leider der Arminianen was wel voor geen geruchtje vervaard, maar toch had de vroegpreek hem, volgens

---

[1]) Verbeelden wij ons even een godsdienstig systeem, dat zulke tooneelen mogelijk maakt. Uitenbogaert, allesbehalve misdeeld van geestvermogens, de beschaafde en wetenschappelijk gevormde hofprediker, die gewoon is het licht zijner godgeleerdheid te laten schijnen voor de grooten dezer aarde, thans in geloofszaken opeens voor de rechtbank gebracht van een verontwaardigden smid!

En dat niet door den overmoed van dezen laatste, maar eenvoudig uit kracht van het systeem.

zijne eigene bekentenis, erg gealtereerd, en in die stemming heeft hij werktuigelijk ja geantwoord op de hem gestelde vraag. Hij kon ook niet denken, dat Plancius zóó van het formulier zou afwijken.

De handelwijze van Plancius kunnen wij echter niet goedkeuren. Al is het waar, wat Prof. Geesink zegt, dat het formulier van Plancius ondanks het wettig besluit der Synode overal in de Kerken dezer landen gebruikt werd, dan had de dienstdoende predikant, toen hij hier tegenover den Arminiaan stond, het gewone onschuldige formulier moeten gebruiken, waarmede beiden, èn Plancius èn Uitenbogaert, vrede konden hebben. Daar was den Calvinist immers zoo pas nog verdraagzaamheid geboden tegenover den Remonstrant. Gelukkig, dat de hofpredikant weinig attent was onder het aflezen van het doopformulier, wie weet, welk kerkelijk drama er anders in dien vroegen morgen ware afgespeeld.

De laatste levensjaren van Plancius konden het vuur van zijn jeugdigen ijver niet uitblusschen. De Arminiaan was en bleef het schrikbeeld, dat hem gestadig voor de oogen speelde, en tegen dat sombere beeld was hij altijd opgewekt om te strijden.

Toen al zijne strijdmiddelen waren uitgeput, poogde hij de Katholieke Kerk na te bootsen in de uitoefening der censuur. Op grond van Rom. XVI, 17 en II Joan. 10 en 11, stelde hij in eene vergadering te Amsterdam eene „akte van separatie" op, waarbij de Arminianen werden afgesneden als dorre takken van den levenden boom. De onderteekenaars dezer beruchte akte zouden geen kerkelijke gemeenschap meer houden met de Arminianen, omdat bij deze „een ander oogmerck ende Leere is als Christus, zijne appostelen, ende de gereformeerde Kercken tot noch toe gehad hebben"!!

Ook door dit middel zou Plancius niet getriumpheerd hebben, indien niet de verwikkelingen der toenmalige politiek een geheel

anderen toestand in Kerk en Staat hadden in het leven geroepen. Oldenbarneveldt, de scherpzinnige staatsman, de begunstiger der Arminianen, was door partijzucht in den kerker gebracht en zou weldra zijn hoofd op het schavot laten. Uitenbogaert was gevlucht en verbleef van dien tijd af te Antwerpen.

Maar het licht der „ware vrijheid" mocht eindelijk in vollen luister de Calvinisten bestralen, toen in 1618 de Nationale Synode te Dordrecht werd gehouden, alwaar een schare van de heftigste godgeleerden, na eindeloos dispuut en theologische haarkloverij, het zoover wist te brengen, dat de partij van Plancius zegevierde en de remonstrantsche predikanten, op weinig christelijke wijze, met het vonnis der veroordeeling uit de zaal werden weggézonden.

De remonstranten verlieten toen om des geloofs wille in grooten getale het land der hooggeroemde „vrijheid" en schaarden zich voor een groot deel rondom Uitenbogaert, die in zijne ballingschap te Antwerpen de grondslagen legde der „remonstrantsche broederschap".

Op krachtige wijze derhalve heeft Plancius medegewerkt om de zege voor de Gereformeerde Kerken in Nederland te verwinnen. Voornamelijk door de pogingen, die hij in het werk stelde voor het bijeenroepen eener Nationale Synode. Die Synode is gehouden, en al zal een rustig toeschouwer in de onverkwikkelijke tooneelen dezer Synode geen enkel oogenblik den vinger Gods kunnen bespeuren, toch heeft de kerkregeling, in hare zittingen vastgesteld, feitelijk meer dan twee eeuwen lang het gereformeerde kerkgenootschap in ons vaderland bestuurd. Ook door de bemoeiingen van Plancius is de leer wederom in hare zuiverheid hersteld; de kerk van Arminius werd als „scheurkerk", de Arminianen werden als „perturbateurs der gemeene ruste" gequalificeerd.

Maar wat Plancius niet heeft kunnen verhoeden, was de verderfelijke vrijheidsgeest, die door de leerstellingen van Arminius de Gereformeerde Kerk was binnengeslopen, en die meer dan

twee eeuwen bezig geweest is aan het afknagen harer fundamenten.

De „vijf punten" der Arminiaansche richting zijn wel voor ketterij verklaard, maar de geest van het Arminianisme, die vrij wilde zijn van alle confessionalisme, is gebleken sterker te zijn dan de geest, die Plancius en Gomarus bezielde.

En als daar straks de Fransche revolutie nog meer vrijheid kwam prediken, de banden van het gezag nog meer ging uitrafelen, dan kunnen wij begrijpen, dat de groote menigte van belijders in die Hervormde Kerk van geen despotisme en conscientiedwang meer wilde weten en aan allerlei „Stedehouders Christi" ten slotte de gehoorzaamheid opzeide.

Neen, Plancius en de Nationale Synode hebben dat alles niet kunnen verhoeden. Maar wij hebben in onze dagen kunnen aanschouwen, hoe de waggelende muren zijner kerk eindelijk met groot gekraak zijn ineengestort; hoe de leden der gemeente over de brokstukken dier muren van alle kanten naar buiten zijn geloopen, om het modernisme en het ongeloof in de armen te vallen. De Schrift werd aan flarden gescheurd, het weinigje eeredienst der Hervormde Kerk nog overbodig verklaard en op de ruïne harer tempels verrees de kerk der Vrije Gedachte!

Slechts eene zeer kleine fractie, in wie nog enkele spranken van geloof zijn overgebleven, zit daar nog bijeen evenals de Joden bij de wilgen van Babylon, treurende en doleerende, de gemeente van Dr. A. Kuyper c. s., die door de wetenschappelijke ontwikkeling harer voorgangers, door de stichting harer vrije universiteit, zoekt aan te vullen wat haar aan innerlijke en fundamenteele kracht ontbreekt, en die zeker nog een tijd lang kan staande gehouden worden door de persoonlijke tact en de meer dan gewone hoedanigheden van een talentvollen leider.

Indien er bij deze fractie sprake kon zijn van Heiligenvereering, daar zou voor Plancius ongetwijfeld een plaats van hooge eer worden ingeruimd.

Wij echter, die in korte trekken Plancius' leven hebben beschouwd en veel hebben weggelaten, wat ons ter waardeering van zijn karakter en zijn daden overbodig scheen, wij hebben toch genoeg gegevens aan de hand gedaan, die dezen man zullen doen kennen als een weinig beminnelijke historische figuur.

Wij kunnen eerbied gevoelen voor zijne overtuiging, maar het uitspreken dier overtuiging behoefde nog niet gepaard te gaan met die halsstarrigheid en eigendunkelijkheid, welke door iedereen in hem zal worden afgekeurd. Eene onwrikbaarheid van karakter, die bij hem ontaardde in geestelijken overmoed en kerkelijke heerschzucht, zoodat hij naar niets en niemand luisterde, voor eene rustige gedachtenwisseling geheel ontoegankelijk scheen en zelfs bij velen zijner eigene partij onverdragelijk moest zijn. Een man, die geheel op eigen gezag iederen dag naar willekeur besliste over de zaligheid en de verdoemenis van velen.

Opgevoed in kleine, bekrompen kringen, gewoon om *het* ééne Boek te lezen, te herlezen en zijn eigen opvatting daarvan onfeilbaar te achten, behept met een niet geringen geest van exclusivisme, zich voortdurend verkneukelend in de autoriteit zijner eigene rede, moest Plancius wel een waardige plaats innemen onder de kanseltribunen der 16e en 17e eeuw.

Maar voor den onpartijdigen historicus gaat er dan toch wel veel van den lichtglans verloren, welke de geestverwanten rondom het beeld van dezen herder plegen te tooveren.

Is nu de bewondering, welke de Calvinisten onzer dagen voor dezen man over hebben, enkel bewondering gebleven, of richten zij zich in hunne kerkelijke actie nog steeds naar het model en voorbeeld van Plancius? Leeft hij nog voort in *hun* leven en *hunne* werken? Of, om met den geestigen hekeldichter te vragen:

„Maken 't jonge Hanen beter
Als het ouwe hok veur heen?"

Wij kunnen hierop volgenderwijs antwoorden.

Ongetwijfeld zou men in onze dagen de schouders ophalen voor iedereen, die het zou durven bestaan, om buiten de kerk te werken, op eene wijze zooals Plancius het deed. De moderne staatsinrichting, hoewel nog geheel op protestantsche leest geschoeid, en niet het minst de tegenwoordige tijdgeest zou zulke „belijders" niet meer verdragen.

Was de invloed van Plancius en de zijnen in regentenkamers en vroedschappen, in de magistratuur der steden dikwijls zeer groot, de hedendaagsche Staat heeft op zijn gebied het woord aan zulke sprekers voor goed ontnomen en als een ondankbare heeft hij de Kerk naar beperkt terrein teruggedrongen. Geene sekte, die daardoor thans hare zwakte meer gevoelt, dan die der Calvinisten. Kerkelijke heerschzucht, op de wijze zooals Plancius ze in praktijk bracht, is bij hen ten eenemale onmogelijk geworden.

Ook zij roepen en getuigen nog wel. Ook zij blijven voor zich het recht eischen om op elk gebied des menschelijken levens hunne beginselen door te zetten. Ook zij herinneren de overheid niet zelden op scherpe wijze aan de „ordinantiën" Gods, maar *hun* stem blijkt maar al te dikwijls de stem te zijn eens roependen in de woestijn. Zoo ooit, dan staat thans deze sekte als eene machtelooze tegenover de aanmatigingen van diplomaten en kerkverachters. Als een machtelooze vooral, omdat de slappe zedenleer van het Protestantisme geen tegenwicht kan aanbieden tegenover den modernen tijdgeest, die langzamerhand ook hun kerkgenootschap zal ontzenuwen en ontbinden en in zijn verderfelijken maalstroom zal medesleepen. En dit proces gaat sneller dan misschien door velen geloofd wordt.

Maar is hun invloed naar buiten in ontzettende mate afgenomen, in hun innerlijk kerkelijk leven zoeken zij te herwinnen, wat zij uitwendig aan kracht en macht en invloed verloren. Zij zoeken dit door nauwere aaneensluiting, door inkrimping hunner grenzen, door materieele hulpmiddelen en niet het minst door het aankweeken van een zuiver calvinistischen geest.

En hier blijken zij in niets de minderen te zijn van Plancius. Ook in hen leeft nog die geest, die nimmer en nooit voor opvattingen van anderen wijkt, die den waren Calvinist onontvankelijk maakt voor de waarheid, die hem ondanks zijn beginsel van vrij onderzoek *feitelijk niets* doet onderzoeken. Eene heldere, kalme, beredeneerde uiteenzetting der katholieke leer, die bij vele anderen in onze dagen waardeering vindt, zal hun gemoed niet treffen, en voor de schoonheid der Katholieke Kerk, die in dezen tijd zelfs den meest oppervlakkige tegenblinkt, houden zij de oogen gesloten.

In die steilheid lag te allen tijde hun kracht, en die kracht zoeken zij nog te verhoogen door zich meer en meer te isoleeren en in dat isolement hun eigen geloofsleven immer meer te ontwikkelen.

Dat opbloeien echter tot hooger leven, die meerdere openbaring van inwendige geloofskracht, die aaneensluiting onderling is niets meer dan schijn.

Het is de kortstondige flikkering der vlam, vóór zij sterft.

Uit den dood kan nu eenmaal geen leven geboren worden.

Nu het individualisme der Hervorming eens de zielen onderling van elken bovennatuurlijken band heeft losgemaakt en de menschen op kerkelijk terrein zoover mogelijk uit elkander geworpen heeft, nu is het iedereen meer dan zeker, dat uit een groep van belijders, waar in het geestelijke ieder zich zelven genoeg is, nooit die levensgloed zal uitslaan, die warmte des geloofs, die leven en bezieling mededeelt, die de kinderen Gods onderling verkwikt en aanmoedigt in den strijd. Van deze sekte is nog steeds waar, wat prof. Broere zeide van het Protestantisme zijner dagen: het is in zijne algemeene verschijning een overdreven en ontaard monnikendom.

„Ziet slechts, dat lezen en bespiegelen en koorhouden, daar men alle eeredienst in doet bestaan; die afgetrokkenheid des verstands en zoogenaamde inwendigheid, waar het indivualisme van het monniks-

leven in afschijnt; die democratische vormen, waarmede men nog zijne priors of oversten kiest; dat twisten vooral en zich verdeelen in tegenstrijdigheden, die eens allen te zamen gekookt hebben in het hoofd van dien enkelen man [Luther] en nog te vinden zijn in zijne schriften; ja, die kerkgebouwen zelven, naakt en treurig als de cel van een eenzaam kloosterling, doch waarin men niets verricht en de volmaaktheid opgeeft, omdat de monnik zijne geloften niet heeft kunnen houden" [1]).

Dr. Kuyper c. s. moge eene groep van uitverkorenen binnen zijn kerkgenootschap hebben saamgetrokken, hij moge de grenzen met steeds scherper lijnen hebben afgeteekend, wij kunnen dit niet anders noemen dan het zich opsluiten in eene vesting, die door gebrek aan voedsel, door gemis aan wapentuig en inwendige kracht, vroeg of laat hare poorten voor den belegeraar zal moeten openen.

In de wereld rondom ons openbaart zich nog eene andere Kerk. Eene Kerk, die leeft, terwijl buiten haar de dood en de verwoesting rondwaart. Eene Kerk, die werkt en opbouwt en verheft, terwijl buiten haar de mensch zijn voet stoot aan ruïnen.

Het is de Kerk van Jesus Christus, die reeds 15 eeuwen lang, vóórdat het Protestantisme verscheen, de menschelijke geslachten den onfeilbaren weg ten hemel had gewezen en die in den bruischenden vloed der eeuwen vol dwalingen, vol hartstochten, vol vernietiging en omwenteling, rustig haren weg door de geschiedenis blijft vervolgen.

Zij steunt niet op het losse zand van menschelijke en persoonlijke meeningen, op ideeën, die heden opkomen en morgen weer vergaan, maar zij bezit al hare kracht in zich en in de voortdurende ontwikkeling van haar goddelijk leven. Zij dankt

---

[1]) Broere: *Eerste conferentie over de kenteekenen der Kerk*, vgl. *De Katholiek*, Dl. LXI (1872).

hare grootheid niet aan vorstengunst of aan vleierij van magistraten; zij leeft en leeft alleen bij de genade Gods. Zij, die eertijds de koningen zalfde, die scepters en koninkrijken uitdeelde aan de machtigen, zij zou hare eer vergeten en hare waardigheid met voeten treden, indien zij voor de schittering van vergankelijke kronen het hoofd ging buigen.

Is het wonder, dat die Kerk in hooge mate van haar innerlijke kracht bewust is, bijzonder in onze dagen, nu alles buiten hare muren uiteenspat, nu alle menschelijke instellingen tot op hare grondslagen geschokt worden en in de worsteling der tijden dreigen om te komen? Is het wonder, dat de onsterfelijke Leo, in plaats van zijne kinderen saam te dringen tot eene doode maatschappij, zonder leven en zonder werking naar buiten, integendeel de grenzen van die Kerk zoover mogelijk uitbreidt en uitzet, om allen terug te voeren tot de eenheid en bij haar rust en vrede en hechten steun te doen vinden?

Mogen derhalve onze dwalende broeders, zij vooral, die in deze regelen zijn ter sprake gekomen, die met ons een zelfde lucht inademen, mogen zij de oogen openen voor den lichtglans, die altijd, maar bijzonder nu van den hoogen en heiligen Stoel van Rome op de volkeren uitstraalt!

Dit voorzeker is de bede geweest der Nederlandsche Katholieken, toen zij op den jongsten Pinksterdag zijn opgegaan naar den Trooster, toen zij den H. Geest gesmeekt hebben om nogmaals het aanschijn der aarde te vernieuwen, de wereld te verwarmen met Zijn liefdegloed, de wereld te verhelderen door Zijn licht!

M. A. Thompson.

IN HET SCHIMMENRIJK.

DAMOCLES. CARNOT.

DAMOCLES.

Daar is zoo waar de President ook!

CARNOT.

Ik verlang natuurlijk kennis te maken met beroemde schimmen. Het zal u wel meer zijn gebeurd, dat later aangekomenen u begroetten.

DAMOCLES.

Dat gebeurt mij eeuw in, eeuw uit. Voornamelijk door docenten in de geschiedenis, onder wie er zijn, die mij willen overtuigen, dat ik niet besta en nooit heb bestaan; en voorts door keizers, koningen en andere potentaten.

CARNOT.

Waarom verbaast u dan mijn bezoek?

DAMOCLES.

Het verbaast mij in het geheel niet. Integendeel, ik verwachtte het. Ik zie er tegenwoordig zoo velen van uw soort.

CARNOT.

Het paardehaar brak dikwijls in mijn leven: daar hebt gij Lincoln, Garfield, Czaar Alexander en meer. In uw dagen was het taaier. Dionysius heeft nog jaren geleefd, nadat hij het u toonde.

DAMOCLES.

Het is er dan ook een leven naar geweest! Nog ril ik als ik aan dat zwaard denk boven mijn hoofd! Hoe aangenaam was het feestmaal eerst, hoe smakelijk de spijs, hoe geurig de wijn, hoe liefelijk het snarenspel, hoe vroolijk de kout! Maar gedaan was het met al die heerlijkheden, toen de tiran, als voor de grap, mij toeriep: kijk eens omhoog! En daar zag ik het zwaard, met de punt naar beneden, hangend aan een paardehaar! De eetlust verging mij; niets hoorde ik meer van gesprek of harptoonen! De angst zou mij gedood hebben, nog eerder dan het zwaard, als ik niet de zaal was uitgevlucht. En die angst onderging Dionysius iederen dag en ieder uur!

CARNOT.

Toch is hij er oud meê geworden, en zijn appetijt schijnt er niet onder geleden te hebben. Althans op school werd mij geleerd, dat hij aan een indigestie is gestorven. Misschien was dat verschrikkelijke zwaard niet meer dan een zinnebeeld der ongewisheid van het menschelijk bestaan. Ik heb het wel eens hooren aanvoeren als bewijs, dat men reeds in uw tijd aan symbolisme deed.

DAMOCLES.

Voor Dionysius had het een beteekenis op den man af. Waar hij was of ging belaagden sluipmoordenaars zijn leven. Maar zijn slimheid overtrof en voorkwam de hunne. Gij zult ook wel van zijn oor gehoord hebben?

CARNOT.

Zou ik niet? Wie in Dionysius' geval komen, herinneren zich zijn geschiedenis en bestudeeren zijn leven. Hoe dikwijls kwam mij in de laatste weken voor mijn dood zijn feestmaal in de gedachten, en heb ik het lemmer gezien met de spits naar mij toe, die mij ten slotte heeft getroffen. Ach, dat het aan het oog mijner ver-

beelding ware verschenen, vóór ik mij liet tillen op den zetel, waarboven het hing! Toen ik daar eenmaal zat, was het te laat! Ik kon mij niet uit de voeten maken zooals gij. Ik mocht niet weg. Mijn eenige troost — een schrale troost overigens! — was, dat de andere staatshoofden van mijn tijd ondervonden wat ik ondervond. Ik kon nu — al ben ik geen alleenheerscher geweest, al wilde ik het niet zijn, al had ik het zelfs niet kunnen zijn, wanneer ik gewild had — ik kon nu zuchten bij elken dreigbrief: het behoort bij het vak; *sic semper tyrannis!*

DAMOCLES.

Was dat alles? Terecht hebt gij dien troost schraal genoemd!

CARNOT.

Veel verkwikking gaf hij dan ook niet!

DAMOCLES.

Als Dionysius bedreigd werd gebruikte hij zijn oor.

CARNOT.

Ik had wel duizend zulke ooren, en veel vernuftiger dan de trechter, dien hij zoo noemde, was ieder hunner ingericht; dank hebbe de vooruitgang!

DAMOCLES.

Ik dacht al: waar blijft het!

CARNOT.

Wat?

DAMOCLES.

Het woord, dat al de schimmen uit uw tijd in den mond bestorven ligt.

CARNOT.

Hoe!... vindt gij het vreemd, dat ik op den vooruitgang roem?

DAMOCLES.

Volstrekt niet! Eer het tegendeel zou ik vreemd hebben gevonden. Wie uwer laat dat roemen na? Opmerkelijk is daarbij, dat de laatst aangekomene altoos weder iets slechters uit zijn tijd heeft te verhalen dan zijn voorganger.

CARNOT.

Het oor van Dionysius was toch een zeer primitief ding. Het kon niet verplaatst worden, en bleef een unicum. Mijn ooren werden overal gevonden en konden wandelen bovendien. Ieder officier van justicie, ieder prefekt, ieder commissaris van politie had er verscheidene in gebruik, en dag en nacht stonden zij open.

DAMOCLES.

Dat is inderdaad een vooruitgang van belang! En des ondanks waren er geen ooren genoeg, zooals uw droevig einde bewijst.

CARNOT.

Iederen dag komen er ooren bij. En de andere hebben reeds ontschatbare diensten bewezen. Ontelbare samenzweringen zijn met hun hulp ontdekt en onschadelijk gemaakt.

DAMOCLES.

Waren al die samenzweringen tegen u gericht?

CARNOT.

Wel neen. Ik zat niemand in den weg. Nooit heb ik iets gedaan of gelaten dan wat anderen van mij verlangden. Dat heette in mijn dagen correct.

DAMOCLES.

Dan vind ik het alles behalve correct, dat de misdadigers u lieten boeten voor die anderen. Zeker een vergissing?

CARNOT.

De booswicht had het op niemand voorzien dan op mij.

DAMOCLES.

Dit begrijp ik niet. Uw tijd is trouwens niet gemakkelijk te begrijpen.

CARNOT.

De zaak is zeer eenvoudig. Ik ben gevallen als martelaar van mijn correctie. Het recht gratie te geven van de doodstraf had ik alleen. De samenzweerders eischten, dat ik dit recht gebruiken zou ten voordeele van hun makkers, die wegens gruweldaden gevangen waren genomen, en dreigden mij in brief op brief met den dood als ik het na zou laten.

DAMOCLES.

En toch wildet gij geen gratie geven? Dat was heldhaftig!

CARNOT

Ik wilde wèl. Niet uit vrees — want mijn toestand was ijselijk geworden, en of het paardehaar iets vroeger of iets later brak, wat maakte het uit? — maar omdat afschrik van de doodstraf de moordenaars toch niet terughield, zooals keer op keer was gebleken. De geleerden zeiden, dat zij belast waren, leden aan hereditaire noodzakelijkheid — atavisme heet dit, als ik mij niet vergis — en niet anders konden doen dan zij gedaan hadden. Ik zou hen wel in leven gelaten hebben. Doch dat ware niet correct geweest.

DAMOCLES.

Hoe zoo?

CARNOT.

De anderen wilden het niet. Zij mochten van geen gratie hooren. En alzoo ben ik correct geweest, heb de doodvonnissen onderteekend en het mijne meteen.

DAMOCLES.

Wie waren toch wel die anderen?

CARNOT.

Mijn ministers, mijn senaat, de vergadering der wetgevers, geheel de officieele wereld in één woord!

DAMOCLES.

Ik geloof, dat ik het nu vat. De door u ter dood veroordeelden hadden ongetwijfeld hun aanslagen gericht tegen die anderen?

CARNOT.

Niet in het bijzonder. De samenzweerders hadden het tegen niemand en iedereen. Niet slechts in mijn land maar in vele meer. Er is een jaar geweest, waarin geen maand verging zonder dat zij hun snoodheden pleegden. Er zijn moordbommen ontploft op paradeplaatsen, in kerken, in schouwburgen, in koffiehuizen, overal waar veel menschen samen waren, in straten en op pleinen, in kantoren....

DAMOCLES.

Welk een vooruitgang!

CARNOT.

Wat bedoelt gij?

DAMOCLES.

In uw dagen kon dus niemand zich bewegen, gaan bidden, zich ontspannen, t'huis blijven of uitgaan zonder levensgevaar. Al uw tijdgenooten ademden in gestadigen doodsangst! In mijn dagen was dit alleen het lot der tirannen!

CARNOT.

Er zijn geen tirannen meer.

DAMOCLES.

't Is waar; gij lieden noemt ze soevereinen.

CARNOT.

Er zijn ook geen soevereinen meer. Het volk alleen is soeverein. Gij moet weten dat....

DAMOCLES.

Ik weet het allang. Veel schimmen hebben mij over die leer uit uw eeuw al de inlichtingen verschaft, die ik maar wenschen kan. Onder anderen uw landgenoot de Barante. Kent gij hem?

CARNOT.

Ik heb wel eens van hem gehoord.

DAMOCLES.

Hij leefde in den tijd van uw voorganger Thiers, wel te verstaan toen die nog minister was van den laatsten franschen Koning. Ook Barante heeft geschreven, dat in zijn dagen het volk inderdaad soeverein was, want — voegde hij er bij — men vleit en bedriegt het.

CARNOT.

Een vinnig gezegde!

DAMOCLES.

Het zou nu aangevuld kunnen worden met: men hangt Dionysius' zwaard boven zijn hoofd. 't Is nog altoos even pleizierig om soeverein te wezen als in mijn tijd!

CARNOT.

Gij schijnt dit komisch te vinden. Het is toch zoo diep tragisch!

DAMOCLES.

Verontwaardig u niet! 't Komt op hetzelfde neêr. Want dat alle menschen, zelfs de waardigste, alle gebeurtenissen, zelfs de geweldigste, alle verhoudingen, zelfs de ernstigste, alle toestanden, zelfs de vreeselijkste, ook een komische zijde hebben, is — tragisch.

Hilversum, 22 Juni 1895. M. W. VAN DER AA.

BOEKBEOORDEELING.

Het leven van Mr. Paulus Buijs, advocaat van den lande van Holland. Proefschrift door W. van Everdingen. Leiden, P. W. M. Trap, 1895.

Onder bovenstaanden titel heeft de schrijver ter verkrijging van den graad van doctor in de Nederlandsche lettteren, de levensbeschrijving uitgegeven van een buitengewoon bekwaam en werkzaam man, aan wien de opkomende Republiek van de Vereenigde Provinciën de grootste verplichtingen had.

In vijf hoofdstukken heeft de schrijver zijn omvangrijke en moeilijk te verwerken stoffe verdeeld. In het eerste hoofdstuk beschrijft hij de werkzaamheden van Buijs vóór zijn benoeming tot landsadvocaat, van 1531—1572. De twee volgende hoofdstukken zijn gewijd aan den landsadvocaat, van 1572—1579 en van 1579—1584, in welk jaar hij — (Buijs verzette zich steeds met alle kracht tegen een verbond met Frankrijk, van welk verbond hij slechts onheil verwachtte, gelijk ook door de uitkomst bewezen is) — zijn ontslag als advocaat van den lande van Holland genomen heeft. In 1585 wendden zich de Staten, toen hun bede om bijstand door Frankrijk smadelijk genoeg was afgewezen, om hulp en ondersteuning tot Engeland. Het was de nederlaag van de politiek van den Zwijger, de zegepraal van de politiek van Buijs. Den 29sten April 1585 werd hij — door de provincie Utrecht voorzien van een commissiebrief aan de Koningin — naar Engeland gezonden. Al spoedig kwam, vooral door Buijs, een overeenkomst tot stand. Weldra verscheen Leycester als gouverneur-generaal in deze landen. Buijs en Leycester waren in het eerst groote vrienden. Maar Leycester vergiste zich geheel en al in zijne meening, een gedwee en gewillig werktuig ter volvoering van zijne plannen in Buijs te zullen vinden.

Buijs was Amersfoortsche van geboorte. Met buitengewone

gaven des geestes vereenigde hij in hooge mate het eigenaardig karakter van de bewoners zijner vaderstad. Had hij na grondig onderzoek zijne meening gevormd omtrent de wijze, waarop eene of andere aangelegenheid behandeld behoorde te worden, dan hield Buijs met onverzettelijke standvastigheid die overtuiging vol tegen ieder die, en alles wat, daartegen in verzet kwam. Om die overtuiging te doen zegevieren, offerde hij alles op, stelde hij zijn leven in gevaar, ontzag hij zelfs niet landverraad te plegen. Dat Buijs in 1569 in het geheim van Brussel naar Dillenburg vertrok en den Prins van Oranje met alles bekend maakte, wat er op de vergadering te Brussel, door Alva bijeengeroepen, gesproken en verhandeld was, kan niet anders dan als landverraad aangemerkt worden. Had Alva zich van hem kunnen meester maken, hij zou geen oogenblik geaarzeld hebben, om den spion en verrader van de zaken des Konings aan diens grootsten vijand, het hoofd voor de voeten te leggen. Wij zijn verplicht die daad van Buijs als misdaad te veroordeelen. Wij halen het feit echter alleen aan ter staving van onze karakterschets, dat Buijs voor niets terugdeinsde, als het er op aankwam zijne meening te doen zegevieren. Leycester heeft dat ondervonden. Weldra veranderde de vriendschap van beide mannen in doodelijken haat. Buijs verzette zich met alle kracht tegen de dwaze, onverstandige maatregelen van Leycester en hield als echt Amersfoortsche zijne meening niet onder stoelen en banken verborgen. Leycester wilde zich ten koste van elken prijs van Buijs ontdoen. Buijs werd gevangen genomen en alleen door tusschenkomst van zéér voorname personen eenigen tijd later in vrijheid gesteld. Daarmede had het staatkundig leven van Buijs een einde genomen. In de regeering, die na Leycester's vertrek optrad, werd voor hem geen plaats bereid. Hij trok zich terug uit het openbaar leven, ging het huis Capelle ter Vliet tusschen Vianen en IJselstein bewonen en stierf daar den 4den Mei 1594 in den ouderdom van 63 jaren.

In het vijfde en laatste hoofdstuk vindt men eenige bijzonderheden vermeld, die meer op het bijzonder leven van den staatsman betrekking hebben.

Ieder beoefenaar van de geschiedenis van het vaderland is den schrijver grooten dank verschuldigd voor deze met zooveel zorg

bewerkte, hoogst belangrijke en onpartijdig behandelde levensbeschrijving. Het heeft moeite, arbeid en studie gekost de vele bijzonderheden, die ons te lezen worden gegeven, te verzamelen, te ziften en te scheiden, en dat alles tot een ordelijk, leesbaar geheel te vereenigen. Tijd noch inspanning heeft de schrijver ontzien, zelfs een reis naar Engeland gedaan, ten einde een of ander omtrent de werkzaamheid van Buijs te vinden. Hoe jammer, dat het onderzoek, aldaar ingesteld, geen vrucht heeft opgeleverd! Wij noemden deze levensbeschrijving van Buijs ten tweede een hoogst belangrijke bijdrage voor dit tijdvak van onze geschiedenis. Wij zijn het volkomen eens met Mr. J. B. Ridder De van der Schueren, als hij de inleiding van zijn biographie van Louis de Boisot aanvangt met de woorden: „Het is een opmerkelijk verschijnsel in de geschiedenis van ons „vaderland, dat de voornaamste medestanders van Prins Willem „Van Oranje in zijn opstand tegen koning Philips voor het nage„slacht onbekend zijn gebleven. Hun naam alleen wordt een enkele „maal genoemd; bij een groote gebeurtenis komen zij voor een „oogenblik uit het duister te voorschijn, maar om weer even spoedig „te verdwijnen".

Gelijk de heer Van Everdingen dat doet, maken ook wij de woorden van Mr. Ridder De van der Schueren tot de onze. Bij het nalezen van de historieschrijvers der drie laatste eeuwen, ondergaat men onwillekeurig den indruk, dat Prins Willem alléén alles gedaan heeft. Dat er ook anderen waren, die strijd tegen Spanje en Alva gevoerd hebben, wordt bijna niet vermeld. 't Is in alles en bij alles Prins Willem, die alléén alles doet. Wij zijn veeleer geneigd het omgekeerde aan te nemen. Is het niet veeleer de waarheid, dat anderen gezaaid en gewerkt hebben, maar de Prins zich de vrucht en de eer van hun arbeid wist toe te eigenen? Bijna in alles, wat de Prins zonder medewerking van die medestanders deed, heeft hij fiasco geleden. De gunstigste gelegenheden, om den Spanjaarden afbreuk te doen, liet hij voorbijgaan. In Frankrijk maakte hij een zeer misselijk figuur. Zijn steunen op Frankrijk en zijn verbond met Frankrijk, zijn inroepen van den vuilen hertog van Anjou hadden de nadeeligste gevolgen. Van zijn plan: de stichting van een Nederlandschen Staat van zeventien provinciën, is niets terecht gekomen. Bij zijn dood liet hij een zeer desolaten boedel na. 't Zou er heel treurig met deze landen hebben uitgezien, indien er niet wakkere

mannen geweest waren, die orde op de zaken gesteld en den jeugdigen Nederlandschen staat van dreigenden ondergang gered hadden. Niet gaarne zouden wij daarom onderschrijven wat door den heer Van Everdingen gezegd wordt, dat zelfs een Oldenbarneveld door den Prins in de schaduw gesteld zou zijn. Had niet de kogel van Balthasar Gerards den Prins tot martelaar in de oogen der menigte verheven, men kan er zeker van zijn, dat er reeds door 's Prinsen tijdgenooten een geheel ander oordeel over het leven en de handelwijze van dezen „Vader des Vaderlands" zou zijn uitgesproken. Wij verheugen ons daarom in het bijzonder over den arbeid van den heer Van Everdingen, omdat er onwederlegbaar uit blijkt, dat de Prins in zijn verzet tegen Spanje gesteund werd door mannen, minstens even bekwaam en even werkzaam als hij.

Wij danken er den schrijver in de derde plaats voor, dat hij, zooals het den waren geschiedschrijver past en betaamt, met zóó groote onpartijdigheid zijn onderwerp behandeld heeft. Wat door hem omtrent Buijs gevonden werd, goed en kwaad, deelt hij mede, gelijk hij het gevonden heeft, zonder in iets aan de waarheid te kort te doen, zonder in iets de handelingen en daden van Buijs af te meten naar eigen meeningen en gevoelens. Zoo behoort de geschiedschrijver te handelen. Aan de meening en het oordeel van dezen of genen is in den regel weinig gelegen. Wij stellen er al zeer weinig belang in, hoe de heer A. of B. over deze of die zaak denkt? Morgen is hij misschien een andere meening toegedaan. Wij, die de waarheid willen kennen, hebben alleen met de feiten de maken. De waardeering der feiten late men aan den lezer over, of men voege bij elke beoordeeling, dat de schrijver zelf de meening, door hem voorgedragen, is toegedaan, maar hij er zich zorgvuldig voor wacht, die beoordeeling als de eenig ware en goede ten beste te geven.

In hoofdzaak is de heer Van Everdingen aan deze beginselen getrouw gebleven. Voor die onpartijdigheid brengen wij hem hulde en dank.

Hoe gaarne zouden wij op gelijke wijze spreken over de korte beoordeeling van 's heeren Van Everdingen's arbeid door Dr. D. C. Nijhoff in *De Nederlandsche Spectator*, 15 Juni l.l. Met ons brengt Dr. Nijhoff aan den heer v. E. welverdienden lof voor de zorg en

nauwgezetheid, waarmede hij dat levensbericht van Buijs geschreven heeft. Met ons erkent Dr. Nijhoff, dat de heer v. E. tijd noch moeite gespaard heeft en er zeer gelukkkig in geslaagd is, om het zeer bewogen leven van een der werkzaamste en invloedrijkste staatslieden van dien tijd te schetsen. Maar Dr. Nijhoff verliest geheel en al de vereischten uit het oog, die den waarheidlievenden en onpartijdigen geschiedschrijver kenmerken, waar hij de levensbijzonderheden van Buijs, medegedeeld in Hoofdstuk V, bespreekt. Ziehier wat Dr. Nijhoff daaromtrent schrijft:

„Wie niet verzuimt de levensbijzonderheden van Buijs te lezen, „zal uit de verschillende feiten, daar [in het vijfde hoofdstuk] ver„meld, een onaangenamen indruk van 's mans leven ontvangen, die „niet kunnen nalaten terug te werken op den indruk, dien wij van „hem als staatsman verkrijgen. Hij wordt daar geschetst als een „zeer vermogend man, waardoor zijn voortdurende klachten over „slechte betaling voor zijn diensten wel een ander karakter aannemen, „geschetst als een autocratisch curator van de Leidsche Universiteit, „die geheel op eigen gezag professoren aanstelt. En eindelijk wordt „daar gewag gemaakt van zijn Roomsch geloof, waarin hij gestorven „zou zijn, waarop S. trouwens reeds vroeger meermalen had gezin„speeld, vgl. blz. 170 met blz. 32 en 98".

Daarbij is de volgende noot door Dr. Nijhoff gevoegd: „Ik „betwijfel of de heer van Everdingen niet te veel gehecht heeft „aan de mededeelingen van den heer van Rootselaar, die een der „ooms van moederszijde van Buijs als Gorcumsch martelaar heeft „verheerlijkt". ·

Wij zullen deze aanmerkingen meer van nabij beschouwen.

Het maakt een onaangenamen indruk, zegt Dr. N., dat Buijs, een vermogend man, aanhoudend klaagt over slechte betaling van zijne jaarwedde, of aandringt op teruggave van zijn vele (en soms aanzienlijke) voorschotten. Hoe nu? vragen wij. Is het iemand, hoe vermogend ook, kwalijk te nemen, dat hij aandringt op de ontvangst van hetgeen hem verschuldigd is? Men legt Buijs hebzucht ten laste en verklaart op hoogen toon, dat dit gebrek tot minder gunstig oordeel over hem als staatsman zal leiden. Eilieve, antwoord mij: is er onder al de voorvechters en helden van die dagen wel één geweest, die zich niet onderscheiden heeft door hebzucht, d. i. door alledaagsch eigenbelang? De Prins staat in de

voorste rij van al die eigenbelang-zoekers Men leze er Bakhuizen van den Brink over na, hoe weinigen er waren, die in werkelijkheid iets over hadden voor de zaak, waarvoor zij beweerden te strijden. Toen er dagen van tegenspoed aanbraken, deden al die edelen wel zooveel water in hun wijn, dat zelfs de kleur van wijn geheel verloren is gegaan.

De „Vader des Vaderlands" wendde zelfs zijn beste pogingen aan, eerst om met den gehaten en zóó fel door hem bestreden Granvelle, en later om zelfs met Philips weer op goeden voet te komen.

Men versta ons wel: wij willen Buijs niet vrijpleiten van hebzucht, om die ondeugd alléén aan anderen toe te schrijven. Maar als wij Dr. N. hooren beweren, dat die hebzucht nadeelig terugwerkt op den indruk, dien wij van Buijs als staatsman verkrijgen, ontstaat van zelf de vraag, hoe wij over die andere voorvechters in den strijd tegen Spanje hebben te oordeelen, bij wie hebzucht, eigenbelang, begeerte naar geld en goed hoofdzaak, en de strijd tegen Spanje zéér ondergeschikt en nevenzaak was. Om een voorbeeld te noemen: bij den Prins van Oranje stond eigenbelang bij alles, wat hij deed, op den voorgrond. De strijd tegen Spanje en de vrijheid dezer landen maakte hij daarvan volstrekt afhankelijk.

Men schrijve toch niet langer onwaarheid, beter gezegd: leugentaal. Het was den Prins veel minder nog dan den Koning van Spanje of Alva te doen om de vrijheden en privilegiën dezer landen. Waar hij de macht in handen kreeg, vertrad en vertrapte deze „vader des Vaderlands" vrijheden en privilegiën, veel dieper dan Philips en Alva ooit gedaan hebben. Ja, wel heeft hij in zijn brieven den mond vol van godzalige beloften de privilegiën te zullen vermeerderen, maar de plechtigste verbintenissen, door hem aangegaan, scheurde hij, zoodra zijn belang dat medebracht, als spinrag vaneen. Geheel anders handelde Buijs. Is deze hebzuchtig geweest, dan kwam die hebzucht op de tweede plaats. Hechtte zich die ondeugd aan zijne handelingen, die ondeugd beheerschte niet zijne handelingen. De strijd tegen Spanje, de vestiging van een Nederlandschen Staat, zelfstandig en vrij, stond bij hem op den voorgrond.

Buijs wordt geschetst, zegt Dr. N. verder, als een autocratisch curator enz. Herhaaldelijk echter verzekert de heer v. E., dat die zaak met de andere curatoren niet genoeg is opgehelderd. Maar al zou het waar zijn, dat Buijs wat autocratisch te werk is gegaan, —

is dat dan aan hem, aan wien de Leidsche Universiteit de grootste verplichtingen had, zoo kwalijk te nemen, dat het een schaduw kan werpen op zijn karakter als staatsman? Nog eens: de zaak is niet genoeg opgehelderd. Totdat zulks geschied is, schorte men zijn oordeel op. Zoo vereischt het de onpartijdigheid. Beide punten kunnen wij verder onbesproken laten.

De hoofdzaak in deze is, dat het volgens Dr. Nijhoff een onaangenamen indruk maakt, die terugwerkt op den indruk, dien wij van Buijs als staatsman verkrijgen, dat hij Roomsch is afgestorven. Dr. Nijhoff brengt dat in verband met hetgeen Morillon, in Dec. '74, aan Granvelle schreef: „*Et asseurent aulcuns, qu'il n'est de manvaise religion, dont je me rapporte au papier*; en met het bezoek van Buijs in het St. Agatha-klooster te Amersfoort, waarin zijn eigene zuster Petronella non was, bij welke gelegenheid Buijs zich al zéér ongepast en onbetamelijk gedragen heeft.

Bepalen wij ons in de eerste plaats tot hetgeen in deze regelen wordt medegedeeld. Het venijnig nootje zullen wij daarna bespreken.

Welk geschiedschrijver, die slechts eenige aanspraak maakt op onpartijdigheid, zou durven of willen schrijven, wat wij hier lezen: „het „maakt een onaangenamen indruk, die terugwerkt op 's mans karakter „en leven als staatsman", dat Buijs in het geloof zijner vaderen, het geloof, waarin hij was opgevoed, is gestorven? Wie is de man, welke beginselen is hij toegedaan, welk is zijn karakter, die den moed, den treurigen moed heeft — wij gebruiken een verzachtende uitdrukking, — om het aan iemand ten verwijt te maken, het hem als een misdaad, een soort van verraad aan te wrijven, dat hij in het geloof zijner voorvaderen heeft willen sterven? Wie schrijft dat, wie durft dat schrijven in dezen tijd, nu er in de twee centraalpunten van de wereld, Rome en Londen, machtige stemmen weerklinken, die tot vereeniging van alle Christenen, tot éénheid aanmanen? Wie schrijft dat in onze dagen, waarin meer dan ooit gebleken is, dat de theologische geschillen van de XVI^de^ eeuw over boord behooren geworpen te worden, gelijk zij reeds door zoovelen lang over boord geworpen zijn? Waarlijk, het maakt een zeer onaangenamen indruk, die pijnlijk aandoet, te lezen, dat het tegen Mr. Paulus Buijs zou pleiten, dat hij in het geloof zijner voorvaderen, dus: katholiek heet gestorven te zijn. Moest iemand, die dat schrijft, zich wel met geschiedenis bezighouden? Zijn geestesoog is

immers door hartstochtelijke ingenomenheid met eigen individueele meeningen al te zéér beneveld [1]).

Deze laatste woorden worden ook voldoende bewezen door de aanhalingen, die Dr. Nijhof doet tot staving van zijn oordeel. Want pleit het ten gunste van het katholiek afsterven van Buijs, dat (volgens Morillon aan Granvelle in 1574) eenigen verzekeren, „qu'il [Buijs] n'est de mauvaise religion", waarvan Morillon echter de zegsman niet wil zijn — daar staat wel degelijk zeer scherp tegenover, dat Buijs in 1572 zijn oom Theodorus van der Eem, toen deze te Brielle met den dood aan de galg bedreigd werd, tot afval van het katholiek geloof heeft trachten over te halen (vgl. *Amersf.* 777—1580, II, bl. 383) [2]). Daar staat wel degelijk zeer scherp

[1]) Daarvan legt ook het werk *Staatkundige geschiedenis van Nederland,* door denzelfden schrijver, voldoende getuigenis af. Volgens hem ligt „de kiem van onze volkshistorie in de stichting van Dordrecht", m. a. w. in de oproerige daad van Graaf Dirk, zeer juist een Noormannendaad geheeten, om, in strijd met alle recht, aldaar een tol te heffen. 't Verwondert ons niet, dat deze schrijver de gebeurtenissen der XVI^de^ eeuw groepeert om een anderen oproermaker, door hem „den grootsten man" van zijn eeuw geheeten. Maar men make zich in geen geval schuldig aan historische onwaarheden. Om iets te noemen: de schrijver zegt, blz. 300, dat de Prins van Oranje deelnam aan de veldslagen van Jarnac en Moncontour. — Onwaar. Tot groote ergernis van de Hugenoten, schitterde de Prins van Oranje op de slachtvelden van Jarnac en Moncontour door zijn ..... afwezigheid. Als deze held (!) meende, dat er gevaar dreigde, wist hij zich bij tijds te verwijderen, en als dat zóó vlot niet ging, begaf hij zich, gekleed tot de vlucht, ter ruste, terwijl een paard, gezadeld, bij zijn tent stond. — Zooals Dr. Nijhoff dat goedvindt te doen, kan iemand wel kransen vlechten om de hoofden zijner helden, maar het geschiedt met verkrachting der historische waarheid.

[2]) Wij drukken hier nogmaals den tekst af, omdat men door te vragen naar de bron, waaraan wij het feit hebben ontleend, blijkbaar onze mededeeling over het hoofd heeft gezien: „Omtrent zijn glorie-„vollen marteldood verklaarde Hyacinthus van Linden, Ords. S. Aug. „S. T. Dr. tusschen den 4^den^ Juli 1658 en den 21sten Oct. 1661: „„Ook heeft mij heer Henricus van Dolre van Amersfoort, een uit-„„stekend man en een van de voornaamste burgers, oud omtrent „„60 jaren, verhaald, dat hij gehoord had van zijne moeder, die op „„negentigjarigen ouderdom reeds sinds verscheiden jaren overleden „„was, dat pater Theodorus van Amersfoort, toen hij in den kerker

tegenover, dat dezelfde Buijs, eenige jaren later, in 1582, op alleronbetamelijkste wijze de nonnen van het St. Agatha-klooster te Amersfoort, dus ook zijn eigene zuster Petronella, non in dat klooster, „met bitteren aangesigt ende mond, alsof hij Godts gramschap „geweest ware ende om de religie te niet te maken", toegesproken heeft. „Van 's Princen wege gebood hy de Mater ende Susteren haar habyt „uit te doen en hun te kleden als vrouwen ende jonkvrouwen deses „stifts". Op de tegenspraak der Mater is „Mr. Paulus nog bitterder ge„worden ende heeft veel harde woorden gebruykt om het habyt ende „Pausbullen, so hy se noemde, te veranderen ende af te setten. „Ende hy heeft Mr. Cornelis van Deuverden, onsen Scholt, „bevolen daar op wel te letten dat sulks soude geschieden" (*Kronijk v. h. St. Agatha-klooster* bij v. Bemm. *Beschr. v. d. stad Amersfoort*, bl. 279).

Aan velen zal het toeschijnen, en zulks waarlijk niet zonder reden, dat iemand, die zoo spreekt en dergelijke bevelen geeft, kwalijk nog als katholiek aangemerkt kan worden. Veeleer zouden zij ieder, die zoo sprak en handelde, met volle recht, niet alleen anti-katholiek, maar zelfs een bitteren vervolger der katholieken heeten. Niettemin wordt een en ander, zóó geheel en al tegen 's mans katholicisme getuigend, aangehaald door Dr. Nijhoff, alsof de heer v. E. daarmede zinspeelde op het Roomsche geloof, waarin Buijs zou gestorven zijn. *Allons donc*, Dr. Nijhoff! Papenhaat heeft u verblind. De heer v. Everdingen — die zelfs zegt, dat hij het verhaal slechts onder voorbehoud [2]) aanneemt, — heeft er in de verste verte niet aan gedacht om uit het voorval iets ten gunste van het

„„te Gorcum gevraagd werd door heer Paulus Buijs, Advocaat Fiscaal „„van de Staten van Holland, of hij bevrijd wilde worden dan wel „„of hij wilde sterven voor den Paus, ten antwoord heeft gegeven, „„dat hij niet alleen bereid was te sterven voor den Paus, maar „„voor het katholiek geloof, en dit gezegde was volgens de moeder „„van V. Dolre tijdens het martelaarschap van Theodorus algemeen „„en openbaar bekend te Amersfoort". Deze bijzonderheid werd mij me„degedeeld door de welwillendheid van Fr. A. van Nieuwenhuizen O. M."

[2]) Wij meenen den heer v. E., die aan de kronijk van het St. Agatha-klooster niet veel vertrouwen schijnt te schenken, volkomen gerust te kunnen stellen. Die kronijk is voor ons een onwraakbare bron, waarvan reeds gedurende meerdere tientallen jaren door ons gebruik is gemaakt, terwijl wij nooit een aanmerking hebben kunnen

katholicisme van Buijs af te leiden. Wie ook, die een oogenblik zijn verstand gebruikt, zou dergelijke handelwijze tegen het katholieke geloof als Buijs zich veroorloofde, aanhalen om te bewijzen, dat Buijs katholiek gezind was en als katholiek gestorven is.

En nu het venijnig nootje, waarin met een enkel woord de schrijver van dit opstel verdacht gemaakt wordt en tegelijk aan den heer Van E. in niet onduidelijke bewoordingen te kennen wordt gegeven, dat hij uit een troebele bron geput zou hebben.

Ziehier de waarheid.

Volgens familieoverlevering is de Gorcumsche martelaar, Theodorus van der Eem, mijn bloedverwant. Begeerig om meer van de zaak te weten — en wie zou dat in mijn plaats niet zijn — stelde ik een onderzoek in, dat jaren lang geduurd heeft, en waarvan de uitkomst was, dat de bloedverwantschap niet alleen voldoende bewezen is, maar ook een aantal bijzonderheden omtrent verschillende Amersfoortsche familiën gevonden zijn. De uitkomsten van dat onderzoek zijn door mij medegedeeld in de *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem* (1888). In dat opstel (groot 66 blz.) komt tot verheerlijking van Theodorus van der Eem alléén deze uitdrukking voor: „en is aldaar een *glorierijken marteldood* gestorven". Op grond van die uitdrukking schrijft Dr. Nijhoff „te betwijfelen, „of de heer v. E. niet te veel gehecht heeft aan de mededeelingen „van den heer v. R., die een der ooms van Buijs als Gorcumsch „martelaar verheerlijkt heeft".

Dat zulk een verdachtmaking als Dr. Nijhoff zich in deze weinige

---

maken. Die kronijk strekt zich uit tot en met de gebeurtenissen van het jaar 1632. Vermoedelijk is zij samengesteld uit aanteekeningen van onderscheidene personen en tot één geheel vereenigd, door Maria Zoes, lid van de aanzienlijke familie Zoes, welke Maria met Agatha Melis in het jaar 1600 hare professie gedaan heeft, of door Elsje Zoes, de laatste Mater van het klooster. In dat St. Agatha-klooster schijnen zeer ontwikkelde zusters geleefd te hebben. In het stedelijk archief berust een stuk, door zuster Elisabeth Ruysch als procuratrix, in 1559, aan den magistraat van de stad aangeboden. Dat stuk is niet alléén een voorbeeld van keurig net schrift, maar munt bovendien uit door zulke gekuischte taal en zuiveren, vloeienden stijl, dat het voor het beste proza uit dien tijd niet behoeft onder te doen.

woorden veroorlooft, de grootst mogelijke partijdigheid aantoont en bewijst, zal wel door ieder zonder tegenspraak erkend worden. Een schrijver, die zich, bewust of onbewust, in zóó hooge mate door zijn hartstochten laat verblinden en medeslepen, verdient geen geloof. Zoo iemand moest zich niet bezig houden met de studie van geschiedenis, eene studie, die een groote gemoedskalmte en een zéér onbeneveld oordeel vereischt. De mededeelingen, door mij aan den heer v. E. verstrekt, betreffen de anti-katholieke handelingen van Buijs te Brielle en in het St. Agatha-klooster te Amersfoort. Mededeelingen derhalve, bijzonder geëigend om mijne onpartijdigheid daghelder te doen uitkomen.

Die zelf uiterst partijdig is, meent al spoedig, dat ieder ander aan hetzelfde euvel mank gaat. Het is hem haast onmogelijk zich van een onpartijdig geschiedschrijver een waar en juist denkbeeld te vormen.

Bij het beoefenen van de geschiedenis heeft naar mijn inzien ieder zich de gouden woorden van Paus Leo tot regel te stellen:

Niets verzwijgen wat waar is.
Niets zeggen wat onwaar is.

Tegen een verdachtmaking als van Dr. Nijhoff protesteer ik op de meest ernstige wijze.

Nadat wij aan den heer v. E. welverdienden lof toegekend en de aanmerkingen van Dr. Nijhoff afgewezen hebben, nemen wij de vrijheid den heer van E. enkele aan- of opmerkingen te maken.

Vooreerst vragen wij, of de levensbeschrijving, door den heer v. E. uitgegeven, de eerste is, die het licht ziet. Dat betwijfelen wij. Wel is de heer v. E. de eerste geweest, die zulk een omvangrijke studie aan het leven en de werkzaamheid van onzen stadgenoot gewijd heeft, maar toch, reeds veel vroeger dan hij zijn er schrijvers geweest, die een beknopt levensbericht van Paulus Buijs hebben achtergelaten. Er berusten in het Museum Flehité te Amersfoort drie portretten (prenten) van Paulus Buijs. Een daarvan, ontleend aan Arend, doet hier niets ter zake. De twee andere prenten (XVIde eeuwsche kopergravuren) zijn volkomen aan elkander gelijk, behoudens dit verschil, dat de keerzijde van een dier prenten bedrukt is met het begin van een levensbericht

in de Latijnsche taal. Daaruit zien wij, dat Buijs met de heeren Kenenburch, Poelgeest en Mathenes afgevaardigd werd door de Staten van Holland naar de vergadering der Staten-Generaal bij de Hertogin van Parma. Met deze woorden eindigt op die bladzijde dat bericht. Aan welk werk is die prent met die levensbeschrijving, die blijkbaar vervolgd is, ontleend? In 's heeren v. E.'s verhandeling vindt men hiervan niets vermeld.

Daar is meer.

In de *Rerum Amorfort. brevis et succincta descriptio*, uitgegeven door Prof. Mattheus (Duo Scriptores inediti etc.) leest men (blz. 51 vv.) een wel zeer beknopte, maar toch tamelijk volledige beschrijving van 's mans leven. En in die beschrijving komt een hoogst opmerkelijke bijzonderheid voor, waarvan de heer v. E. in het geheel geene melding gemaakt heeft. Op blz. 51 leest men namelijk, dat Buijs, langen tijd balling en door de Spanjaarden met hartstocht gezocht, door de Staten van Holland naar Breda gezonden werd om deel te nemen aan de vredesonderhandelingen, die daar gevoerd werden.

Van die ballingschap en van dien hartstocht van de Spanjaarden, om zich van Buijs meester te maken, vinden wij almede in 's heeren v. E's verhandeling geen woord gesproken. Het kan en zal misschien wel zijn, dat daaromtrent niets te vinden geweest is. Maar moest daar niet met een enkel woord gewag van gemaakt zijn?

Ook missen wij tot ons leedwezen in de levensbeschrijving van den heer v. E. een prent, die ons een denkbeeld gaf van 's mans uiterlijke gedaante, en een afbeelding van het zegel, waarvan door hem gebruik gemaakt werd. Aanleiding tot deze opmerking geeft het volgende. Gelijk reeds gezegd is, berust er in het Museum Flehité te Amersfoort, behalve de reeds besproken portretten, nog een derde portret van Buijs. Die prent, ontleend aan het geschiedwerk van Arend, kenmerkt zich door deze bijzonderheid, dat onder het portret een afbeelding voorkomt van het zegel, dat Paulus Buijs gebruikt zou hebben, maar zeer waarschijnlijk het zegel van Buijs niet is. Zijn broeder Johan, burgemeester van Amersfoort, voerde in zijn zegel drie leliën: twee, één, in het midden een zespuntige ster. Het hangt uit aan een schepenbrief, aanwezig in het stedelijk archief. Dat zegel draagt geheel en al een Amersfoortsch of liever Eemlandsch karakter. De voornamere Amersfoortsche familiën, indien

zij geen sprekende wapens voerden, hadden bijna allen leliën in hun wapens of zegels. Aan welke bron heeft Arend het zegel, door hem medegedeeld, ontleend, en welk zegel werd door onzen Mr. Paulus gebruikt?

Een andere opmerking, die wij ons veroorlooven, betreft den letterkundigen arbeid of liever de rechtsgeleerde werken, die Mr. Paulus Buijs geschreven heeft. In de levensbeschrijving van den heer v. E. wordt van dien letterkundigen arbeid volstrekt niet gesproken. Onnoodig achten wij het op te merken, dat in een levensbeschrijving eenige vermelding van die meer wetenschappelijke werkzaamheid geheel en al op hare plaats zou geweest zijn. Bij v. Bemm. (bl. 410) vindt men de titels opgegeven van vier verschillende werken, door Buijs geschreven. Wie erkent niet, dat het de waarde van den reeds zoo verdienstelijken arbeid van den heer v. E. aanmerkelijk verhoogd zou hebben, als hij ons een wetenschappelijke beoordeeling van die werken geschonken had?

Nu echter de eenvoudige opgave van de werken, door Buijs geschreven, geheel en al gemist en er zelfs met geen enkel woord gemeld wordt, dat Buijs ook als schrijver van wetenschappelijke verhandelingen is opgetreden, maakt de levensbeschrijving van den heer v. E. noodzakelijk den éénzijdigen indruk, dat Buijs zich alléén en uitsluitend op praktisch terrein bewogen heeft. Al zijn wij den heer v. E. nog zooveel dank verschuldigd voor hetgeen hij geschonken heeft, — wij hopen toch en verzoeken, dat bij een tweede gewenschte uitgave van het proefschrift in deze leemte voorzien zal worden.

Nog een drietal andere opmerkingen hebben wij te maken. De eerste betreft 's mans katholiek geloof. In dat geloof was hij geboren en opgevoed, en volgens zijn laatste woorden, medegedeeld door Dusseldorp, wilde *„den buys in de oude boot*[1]) *van lant steecken"*.

Dat Buijs ooit belijdenis heeft gedaan van het Lutheranisme of Calvinisme, is niet bekend. Dat zulks van hem, een man van zijn stand en aanzien, niet vermeld is door de geschiedschrijvers van dien tijd, bewijst o. i. wel eenigermate, dat hij zulke belijdenis ook nooit gedaan heeft. Welk geloof was zijn huisvrouw, Joffroue Marie

---

[1]) Is dat woord „boot" hier, en over Buijs ook door Leycester gebezigd, geheel en al zonder beteekenis?

Corneldisdr. van der Marsch, en zijn dochter Odilia, gehuwd met Cornelis van der Nieuwstadt, toegedaan? Waren deze katholiek, dan zou men met eenig recht, dunkt ons, kunnen besluiten, dat ook Buijs zelf steeds katholiek gebleven is. Zijn handelwijze met zijn oom Theodorus v. d. Eem en zijn optreden in het St. Agatha-klooster zijn in werkelijkheid groote zonden tegen dat geloof geweest, maar dat wettigt nog geenszins het besluit, dat Buijs „renegaat" geweest zou zijn. Ook is het minder juist, dat, volgens den heer v. E. (bl. 32), Buijs in het werk *Amersf.* 777—1580 en in het opstel over den H. Theodorus en diens bloedverwanten, wordt voorgesteld als renegaat. Zonden tegen het geloof kunnen plaats hebben, zonder dat iemand daardoor alléén als afvallige is aan te merken. Dat Buijs werkelijk katholiek gebleven is, wordt bovendien door het getuigenis van zijn eigene tijdgenooten bevestigd. Is het „heulen met de Papisten", gelijk hem verweten werd, zonder beteekenis? Doet het ook niet iets ter zake, dat hij den zéér katholieken Thomas Zoesius tot professor aanstelde aan de pas opgerichte Universiteit te Leiden, vooral opgericht met het doel om predikanten te vormen? Buijs dreef die benoeming door ondanks het verzet der curatoren. Geschiedde dat alléén, omdat hij stadgenoot en vriend van Zoesius was, of had Buijs een dieper reden tot grond van die benoeming?

Naar het ons voorkomt, stond Buijs in de voorste rijen van die Katholieken, die zich bij de Calvinisten in den strijd tegen Spanje aansloten. Daar waren er velen in den lande, zeer vele zelfs ijverige Katholieken, die de Spanjaarden haatten even fel, als dat de hevigste Calvinisten deden. In dien strijd gingen Calvinisten en die Katholieken broederlijk te zamen, de laatsten in het vaste vertrouwen, dat, na de verdrijving der Spanjaarden, de zaken haar ordelijken loop zouden hernemen. De uitkomst heeft aangetoond, hoe noodlottig voor de Katholieken die samenwerking geweest is. Nauw waren de Spanjaarden ergens verdreven, of de Calvinisten matigden zich alle macht aan en onderdrukten de Katholieken, veel erger dan de Spanjaarden ooit gedaan hadden. Dat ter wille van die politiek het katholiek geloof bij velen schade heeft geleden, is gemakkelijk te begrijpen. En, gelijk wij boven zagen, Buijs had er alles voor over, om de Spanjaarden te bestrijden. Zoo beging hij de misdaad van hoogverraad, en stelde hij zijn leven zelfs in gevaar. Hij kende geen ander, hooger levensdoel dan strijd tegen

de Spanjaarden, en daartoe wilde hij de stichting van een Noord-Nederlandschen Staat, waarvan Holland, Zeeland en Utrecht het hoofdbestanddeel zouden uitmaken. Voegt men daarbij, dat Buijs tot leermeesters gehad heeft twee rectoren van het gymnasium, op wier geloof en leven heel wat viel aan te merken [1]); dat hij aan buitenlandsche universiteiten zijn rechtsgeleerde studiën voltooid heeft; door zijne betrekking, werkzaamheden en strijd tegen Spanje enz. dagelijks in aanraking kwam met lieden, die òf calvinist òf al zéér flauw katholiek waren, dan ligt het besluit voor de hand, dat Buijs, al was en bleef hij katholiek, het leven naar de voorschriften van dat geloof volstrekt niet op den voorgrond gesteld, maar er niet tegen op gezien heeft om, waar zijn politiek of zijn belang dat medebracht, nu en dan zelfs tegen dat geloof te handelen. In hoofdzaak meenen wij hiermede een voldoende verklaring van het geloof van Buijs en van zijn handelingen tegen dat geloof gegeven te hebben. Hij was katholiek, maar een staats-katholiek; een van die velen, helaas, die ter wille van tijdelijke aangelegenheden, politiek, betrekking of handelszaken, het geloof niet geheel verloochenen, maar op den achtergrond plaatsen.

Zeer begrijpelijk komt het ons voor, dat Buijs bij zijn katholieke landgenooten al zéér slecht stond aangeschreven. Behalve het reeds genoemde, waarbij gevoegd kan worden de zéér lijdelijke houding die hij, naar het schijnt, bij den moord te Haarlem heeft aangenomen, zal er nog wel meer door Buijs, ter wille van zijn politiek, in strijd met, misschien wel ten nadeele van het katholiek geloof, en derhalve tot groote ergernis der Katholieken bedreven zijn. Niet alles staat geboekt, wat Buijs gedaan heeft. Maar als een oordeel over een algemeenen, voortdurenden zielstoestand van iemand wordt uitgesproken, zooals Opmeer over Buijs doet, en dat oordeel door feiten, aan andere bronnen ontleend, bevestigd wordt, dan is men gerechtigd tot het besluit, dat de zéér afkeurenswaardige handelingen, die tot grond en bevestiging van zulk een vonnis dienen, zich niet juist tot drie geboekstaafde feiten bepaald hebben. Daar is meer, veel meer voorgevallen, ten gevolge waarvan Buijs een zóó slechten naam onder de Katholieken gekregen heeft.

---

[1]) Wij zullen dat later bewijzen.

Buijs schijnt in zijn dagen een zéér bekend, zelfs populair man geweest te zijn. Is het anders denkbaar, dat de Bisschop van Haarlem hem bij zijn eigen naam Paulus noemde? Buijs huichelde niet, hij verborg zich niet, hij verschuilde zich niet op den achtergrond; hij trad op in het volle licht, en hij vertoonde zich, zooals hij was. Aan zijn Amersfoortsch karakter was huichelarij geheel en al vreemd. Zooals hij dacht en handelde, was Buijs ook gekend, en werd hij om zijn politiek, in strijd met het katholieke belang, door de Katholieken geminacht.

Naar het ons, in de tweede plaats voorkomt, heeft Buijs, van het oogenblik van zijn openbaar optreden af, een veel beter en gezonder politiek inzicht gehad dan de Zwijger. In hoofdzaak wilde de Zwijger, met hulp van Frankrijk, een Nederlandschen Staat van al de zeventien provinciën oprichten. Beide plannen, wij merkten het hierboven reeds aan, zijn geheel en al mislukt. Ter bereiking van dat doel trachtte de Zwijger in betrekking te blijven niet alleen met Frankrijk, maar ook met Engeland en Duitschland, terwijl hij te zelfder tijd den een bedroog en den ander misleidde. Men spreke niet langer van het politiek beleid van den Zwijger. Hij was goed om af te breken, niet om op te bouwen. Stond hij niet verre boven allen door zijn geboorte en betrekking, hij zou uiterst moeilijk met mannen als Buijs en Oldenbarneveld vergeleken kunnen worden.

Stel tegenover den Prins van Oranje, den man van vorstelijken huize, den stedehouder des konings, in het bezit van uitgebreide goederen, opgevoed in de paleizen der koningen, van zijn jeugd af overladen met eerbewijzen, stel tegenover of naast dien man den eenvoudigen molenaarszoon Paulus Buijs. Laat het zijn, dat de vader van Buijs een bemiddeld poorter geweest is, die er zich met rechtmatigen trots op verhief burger van Amersfoort te zijn, — in geen geval kon Buijs zich op het voorrecht van een aanzienlijke geboorte beroemen. Een wetenschappelijke vorming, ziedaar alles wat Buijs bezat, toen hij in 1556 zijn intrede in de wereld deed. Slechts weinige jaren later is die eenvoudige poorterszoon, die uit zijns vaders huis niets medebracht als zijn talenten en kennis de geroemde advocaat van den lande van Holland, de vertrouwde vriend van den Prins van Oranje, diens krachtigste bondgenoot in den strijd tegen Spanje en, wat nog meer zegt, diens openlijke bestrijder in zijn plannen om op Frankrijk te steunen. En

de uitkomst is, dat niet die Prins, maar dat de molenaarszoon Buijs de zegepraal behaalt. Door zijn geboorte en betrekking was de Prins van Oranje de aangewezen persoon om het middenpunt van het verzet tegen Spanje te zijn, maar men veroorlove ons de vrijheid, het zeer sterk in twijfel te trekken, of de Prins, wat persoonlijke talenten betreft, de meerdere van Buijs geweest is.

De Prins wist zeer goed, wie Buijs was. Aan Buijs droeg hij de gewichtigste zaken op. Buijs benoemde hij zelfs bij zijn afwezigheid tot zijn plaatsbekleeder.

Hoe getrouw hij den Prins ook was en steeds gebleven is, altoos heeft Buijs zich tegen een verbond met Frankrijk verzet. Buijs zocht hulp bij Engeland tot vorming of oprichting van een Noord-Nederlandschen Staat, waarvan Holland, Zeeland en Utrecht de kern of het middenpunt zouden uitmaken. Aan dat politiek plan is Buijs tot aan zijn dood getrouw gebleven, met diezelfde vasthoudendheid en onverzettelijkheid, die hem in zijn strijd tegen Spanje kenmerkte. Toen het den Prins gelukte om zijn eigen zin, tot groot ongeluk dezer landen, door te drijven en de Franschen [1]) met den vuilen Hertog van Anjou in het land haalde, bleef Buijs den Prins zijn hulp schenken; maar toen in 1584 het ongelukkige schot van Balthasar Gerards den Prins tot martelaar maakte, en de Staten bleven besluiten, om de souvereiniteit dezer landen aan den Koning van Frankrijk op te dragen, nam Buijs, *als eerlijk en onbaatzuchtig man*, zijn ontslag. Aan Dr. Nijhoff vragen wij, of soms ook dat ontslag behoort tot die handelingen, die een onaangenamen indruk maken.

Nog een paar opmerkingen tot besluit. Wij spreken het niet tegen, dat Buijs gaarne een goed glas wijn dronk. Zulks schijnt niet alléén

---

[1]) Terloops merken wij aan, dat het den wettigen landsheer ten grief werd gemaakt, als hij zich van de hulp van Spanjaarden bediende, terwijl dezelfde Prins van Oranje, die het meest tegen het verblijf van die Spanjaarden in verzet kwam, zich het recht aanmatigde, om het land eerst met Duitschers, later met Franschen te overstroomen. — Het wordt den wettigen souverein kwalijk genomen, dat hij een enkelen oproermaker buiten de wet verklaart, terwijl de zoogenoemde Staten zich niet ontzagen, om de Spanjaarden bij massa's buiten de wet te verklaren. — Men mete toch niet langer met twee maten en gewichten. 't Is onduldbaar.

te blijken uit de mededeeling van den zéér vromen (!) Jan van Nassau, maar schijnt ook door andere getuigenissen bevestigd. Wij zagen die echter zéér gaarne aangehaald.

En nu de brief van Buijs, waarin hij aan Leycester, bij diens terugkomst uit Engeland, opnieuw zijn diensten aanbood. Buijs wordt over dien brief door den heer v. E. zéér hard gevallen. De heer v. E. houde het ons ten goede, als wij tegenwerpen, dat hij in deze geen bevoegd rechter is. Buijs had een brief van Leycester ontvangen, aan welken brief Buijs groot gewicht hechtte. Op dien brief van Leycester gaf Buijs antwoord.

De brief van Leycester is echter verloren gegaan. Wie zegt ons, wat er in dien brief gestaan heeft? Wie zegt ons, hoe Leycester zich voor Buijs verootmoedigd en verontschuldigd heeft? Leycester kwam nog pas terug uit Engeland, alwaar hem ongetwijfeld over de behandeling, die hij aan Buijs had aangedaan, op geduchte wijze de les was gelezen.

Allicht was hem door Engeland's Koningin zelve de opdracht gedaan, dat hij aan Buijs behoorlijke voldoening had te geven. Leycester was dom en onhandig genoeg, om waarschijnlijk nog meer in deze te doen dan hem bevolen was. Wij herhalen het: wie zegt ons, wat die brief van Leycester aan Buijs behelsd heeft? Buijs ging op de zaak in, en bood opnieuw zijn diensten aan. Onderstel, dat hem door Leycester behoorlijke en voldoende satisfactie gegeven was, is dan de aanbieding van Buijs zoo afkeurenswaardig, en moet die aan zulke onedele motieven worden toegeschreven als de heer v. E. aangeeft? Wij zien dat niet in. Integendeel, wij zijn van meening, dat Buijs in dien brief alle reden en aanleiding vond om te denken, dat Leycester opnieuw met hem in betrekking wilde komen. Leycester deed den eersten stap, Buijs den tweeden. Wat is er tegen?

Het antwoord aan Leycester laat zich insgelijks zeer goed verklaren. Over het aanbod van Buijs heeft Leycester ongetwijfeld met zijn vrienden, die de persoonlijke vijanden van Buijs waren, geraadpleegd. Deze begrepen, dat zij voor alles en boven alles Buijs zoo ver mogelijk van Leycester verwijderd moesten houden. Bevreesd, dat zij zelven al hun macht en invloed zouden verliezen, weigerden zij eenigen invloed of macht aan Buijs toe te kennen. Vandaar het antwoord van Leycester, dat Buijs ten diepste gegriefd en beleedigd

moet hebben. 't Laat zich niet denken, dat Leycester, nog onder den invloed van zijn reis naar Engeland en na dien eersten brief, geheel en al uit eigen beweging, zulk een brutaal schrijven tot Buijs gericht zou hebben.

De heer v. E. stelle zich een oogenblik in de plaats van Buijs. Geheel zijn leven lang had hij gewerkt, getobd en gezwoegd, om een verbond met Engeland tot stand te brengen en met medewerking van Engeland deze landen tot een vrijen, zelfstandigen Staat te verheffen. Aan den heer v. E. geven wij gaarne toe, dat Buijs ter bereiking van dit zijn levensdoel en levensideaal zelfs zijn vriendschap met den Prins van Oranje zou opgeofferd hebben. Met zijn standvastig, onverzettelijk, krachtig karakter zou hij nimmer zijn goedkeuring gehecht hebben aan de plannen van den Prins, die steeds naar een verbond met Frankrijk streefde. Wat gebeurt? De Prins lijdt fiasco, Buijs zegeviert. Met Leycester werkt hij samen, maar ondervindt tot zijn leedwezen, dat Leycester, aan zijn eigen domheid overgelaten en gehoor gevend aan verkeerde raadgevers, deze landen ten verderve voert. Buijs aarzelt geen oogenblik, al kost het hem nog zooveel, om met Leycester te breken en diens regeeringsbeleid in het openbaar af te keuren. Leycester is woedend op Buijs, den eenvoudigen poorterszoon, die hem, den machtige en eerzuchtige, openlijk durft trotseeren. Buijs wordt gevangen genomen en alléén door tusschenkomst van zeer voorname personen weder in vrijheid gesteld. Zonder den minsten twijfel heeft Leycester op last van de Koningin van Engeland zelve aan Buijs verontschuldigingen aangeboden. De brief is verloren gegaan, maar uit het antwoord van Buijs mogen wij veilig opmaken, dat Leycester hetgeen er was voorgevallen op rekening had gesteld van *„gli invidi, adversarii e malevoli"*, waarin dan ook door Buijs onvoorwaardelijk wordt toegestemd. Wie zegt, wat die brief van Leycester nog meer behelsde? Buijs spreekt in zijn antwoord van *„le favorevole ammonestatione, dechieratione ed asseguranze nel negotio mio"*, en verder van de *„commissione ed instructione che di quello* [Monsignore Caron] teneva per scritto". In het bezit van die schriftelijke *commissione ed instructione*, herinnert zich Buijs zijn levensideaal, ter bereiking waarvoor hij steeds gearbeid en gezwoegd, zich zelven geheel opgeofferd had. Nog eenmaal ziet hij de gelegenheid schoon, om aan dat ideaal te werken en dat levensdoel te bereiken. Leycester heeft geleerd, 't is duidelijk. Hij schrijft, dat hij zich door kwaadwilligen

heeft laten leiden. Dat zal nu anders worden. Misschien zal Leycester thans aan goeden raad gehoor geven. En de begeerte, om nog tot het laatste oogenblik toe zijn vaderland van dienst te zijn door Leycester in het rechte spoor te houden, maakt zich van Buijs meester: hij biedt opnieuw zijn diensten aan. Leycester was er echter de man niet naar, om aan edelmoedige ingevingen toe te geven, zelfs niet om edelmoedige daden te begrijpen; òf wel, wat ons in deze zaak meer waarschijnlijk voorkomt: Leycester had dien brief niet geschreven uit eigen beweging, om aan den aandrang zijns harten toe te geven en zooveel mogelijk aangedaan onrecht te herstellen, maar alléén om aan het bevel van de Koningin, zijn meesteresse, te voldoen. Zijn afgekeerdheid van Buijs was waarschijnlijk dezelfde gebleven, en gretig maakte hij van de gelegenheid gebruik, lichtelijk daartoe aangezet door dezelfde personen, door Buijs *invidi ed adversarii* geheeten, om Buijs opnieuw grievend te beleedigen.

Is er iemand, die iets op de handeling van Buijs heeft af te wijzen, als de loop der zaken geweest is, gelijk wij die ons in deze regelen voorstellen? Wij willen aan niemand ons gevoelen opdringen, maar ontzeggen op onze beurt aan ieder het recht, totdat wij nader omtrent de zaak zijn ingelicht, om Buijs over dezen brief lastig te vallen en een vlek op zijn karakter te werpen.

Den heer v. E. zijn wij zeer dankbaar voor hetgeen hij ons geschonken heeft. Van ganscher harte wenschen wij, dat hij in gelegenheid worde gesteld, ons een tweede uitgave van zijn *Leven van Mr. Paulus Buijs* aan te bieden. De stof is volstrekt niet uitgeput en verdere studie overwaard. Is het te veel gezegd, als wij hopen, dat er van onze opmerkingen een goed gebruik gemaakt kan worden?

Amersfoort, Feestdag van de H. Martelaren van Gorcum, 1895.

W. F. N. VAN ROOTSELAAR.

Het H. Cecilia Collegie, zijnde de Broederschap van het Allerheiligst Sacrament, ter eere van het H. Sacrament van Mirakel van Amsterdam, met den aankleve van dien, door Bernard J. M. de Bont. (Kerkelijk goedgekeurd.) Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1895.

Den inhoud van dit mij ter recensie toegezonden boekje kan men gevoegelijk in twee afdeelingen splitsen: 1e het Collegie zelf en 2e „den aankleve van dien", zooals het op het titelblad luidt. Uitteraard mag de eerste wel als de belangrijkste gelden; weshalve ik mij dan ook vooreerst bij het Collegie-zelf zal bepalen.

Vóór de verschijning der *Geschiedenis van het R. C. Maagdenhuis*, in het jaar 1887, was ons omtrent het ontstaan en de geschiedenis van het S. Caecilia-Collegie zoo goed als niets bekend. De heer v. Rijckevorsel heeft ons echter de voornaamste archiefstukken, waarover hij als Collegiant te beschikken had, op blz. 81—85 van zijn evengenoemd werk meêgedeeld; maar hij deed het zoo fragmentarisch en onvolledig, dat een nadere aanvulling niet overbodig mocht geacht worden. In die leemte nu heeft de heer de Bont, daartoe als lid van het Collegie in staat gesteld, voorzien. Hij geeft de archiefstukken *in extenso* en voegt er nog eene enkele aanhaling bij, die in het boek van v. Rijckevorsel ontbrak; zoodat wij nu beter dan te voren in staat zijn een oordeel over het karakter en de strekking van het Collegie uit te spreken.

Eerst echter wensch ik een onderzoek in te stellen naar den tijd, waarop de Collegianten voor de eerste maal hunne vergadering hielden, m. a. w. naar het jaar der stichting van het Collegie. Hoezeer ons dit tijdstip, helaas, tot heden onbekend bleef, bezitten wij evenwel twee historische gegevens, die ons in staat stellen het stichtingsjaar, zoo al niet met zekerheid te bepalen, dan toch bij benadering aan te geven.

Bij Roelof Codde namelijk, *op den hoek van de Kalverstraat en Wijde Kapelsteeg*, heeft de eerste samenkomst van het Collegie plaats gehad. Wij hebben dus na te sporen, *in welke jaren* Roelof Codde het genoemde perceel bewoonde.

De gebruikelijke instrumenten, die ons bij het onderzoek naar de woningen van voormalige Amsterdammers moeten te hulp komen, zijn de Verpondingsboeken van het gemeente-archief. Maar tot onzen spijt zijn de oudste jaargangen daarvan verloren gegaan, of

liever, bij gebrek aan toezicht en waakzaamheid, nog niet lang geleden aan vernietiging prijsgegeven.

De hoofdarchivaris Dr. P. Scheltema, de onmiddellijke voorganger van Mr. N. de Roever, heeft mij verhaald, hoe hij op zekeren keer op de binnenplaats van het stadhuis een karvracht manuscripten zag gereed staan, bestemd voor den papiermolen. Na onderzoek bleek hem dat het oude Verpondingsboeken waren, voor de geschiedenis der gemeente van groote waarde. Hij stuitte het wandalisme; maar kon de vroegere ladingen, die reeds waren vernietigd, niet in het leven terugroepen. Het gevolg daarvan was, dat het oudste nog op het gemeente-archief aanwezig Verpondingsboek niet verder reikt dan het jaar 1647, terwijl alle vroegere jaargangen ontbreken. Bovendien zijn die oudste Verpondingsboeken nog zeer onvolledig en missen juist de aanslagen der 17e wijk, waarin het huis van Roelof Codde, hoek Kalverstraat en Wijde Kapelsteeg, gelegen was [1]). Wél komt Roelof daarin voor als de *eigenaar* van een vroeger door hem bewoond perceel op den Burchwal, maar niet als *bewoner* van het door ons bedoeld hoekhuis in de Kalverstraat [2]).

Aangezien nu de heer de Bont, op blz. 20, verwijst naar een Verpondingsboek van vóór 1643, hetwelk niet bestaat, zullen wij hier aan eene vergissing moeten denken. Met dit al zijn wij omtrent het beginjaar van het Cecilia-Collegie geen schrede verder gekomen; weshalve ik, meenende daarmede den heeren Collegianten een dienst te bewijzen, op mijne beurt een paar bijdragen wensch te leveren, waardoor wij het stichtingsjaar wat meer nabij kunnen komen.

In *Oud-Holland* namelijk, jaargang 1884, geeft Mr. Ch. M. Dozy, op blz. 43, eene beschrijving van Roelof Codde's woonhuis in de Kalverstraat en laat daar onmiddellijk op volgen: „Ziedaar de geheele woning van een deftig Amsterdamsch koopman van 1640".

In evengenoemd jaar woonde dus Roelof reeds in de Kalverstraat en *kan* bijgevolg ook de stichting van het *H. Cecilia-Collegie* hebben plaats gehad.

Voorts verwijs ik naar het Kohier van den 200n penning van het

---

[1]) *Amsterdams Oude Burgervendels*, blz. 38.

[2]) Zie de Verpondingsboeken der jaren 1647 tot 1652 incl., folio 176 verso.

jaar 1631 [1]), waarin de woonplaatsen vermeld staan van al de stedelingen, die een vermogen van minstens duizend gulden bezaten; want de 200e penning was een *vermogens*belasting. Uit dit Kohier blijkt, dat Roelof Codde in 1631 zich nog niet in de Kalverstraat had gevestigd, maar toen een perceel bewoonde, gelegen op de Oudezyds Voorburchwal. Hij komt in genoemd Kohier voor op folio 241 *recto*, met een aanslag van 75 gulden; waaruit volgt, dat zijn vermogen op vijftien duizend gulden was geschat.

Wij mogen dus met zekerheid vaststellen, dat het Collegie in elk geval eerst *na* het jaar 1631 werd opgericht en reeds in 1640, of iets vroeger of later, *kan* bestaan hebben.

Doen wij vervolgens een onderzoek naar den aard van het Collegie, dan staan ons bronnen ten dienste, die allen twijfel omtrent dit punt wegnemen. Hoezeer de heer de Bont beweert: „het Cecilia Collegie was volstrekt geen zangcollegie, zooals sommigen meenen" [2]), acht ik mij tot een geheel tegenovergestelde bewering gerechtigd; want het S. Cecilia-Collegie droeg het onbetwistbaar kenmerk van een zangkoor of zangcollegie. De volgende bewijsgronden moeten, dunkt me, iedereen de overtuiging inprenten, dat wij wel degelijk met een vereeniging te doen hebben, die het onloochenbaar karakter van een zangcollegie bezat.

1°. De oudste nog aanwezige akte luidt in haren aanhef als volgt: „Alsoo voor eenige jaeren herwaerts, bij ons ondergeschreven, ter eeren Godts ende der Sielen Salichheit, begonnen ende onderhouden is, seeckere weeckelycke byeenkompste *omme met malcanderen te singen* [3]) den goddelycken dienst, op Donderdach in de week, ter eere van het *alderhoogweerdichste ende alderheylichste Sacrament des outaers*" [4]).

Wij hebben hier het ondubbelzinnig getuigenis van de stichters zelven, die de verklaring afleggen, samen te komen, *om met elkander*

---

[1]) *Kohier van den tweehonderdsten penning voor Amsterdam en onderhoorige plaatsen over* 1631, uitgegeven vanwege het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam, door J. G. Frederiks en P. J. Frederiks, Leden van het Genootschap. Amsterdam, Ten Brink & De Vries, 1890.

[2]) *Het H. Cecilia Collegie,* blz. 21.

[3]) Ik cursiveer.

[4]) *Het H. C. C.* blz. 12.

te zingen. Er bestaat hoegenaamd geen reden om aan de geloofwaardigheid dier eerste Collegianten te twijfelen; en waar zij zelf getuigen een zangcollegie te vormen, staat het ons niet vrij hen toe te voegen: *gij zijt volstrekt geen zangcollegie!* Evenmin mogen wij veronderstellen, dat die mannen niet zouden geweten hebben, welk karakter hun eigen Collegie droeg, als zij verklaren bijeen te komen *om te zingen.*

2°. In dezelfde akte komt een alinea voor, betrekking hebbende op de aanvulling of versterking van het collegie, en luidende als volgt: „Den Magister Ceremoniarum sal gehouden wesen alle buyten persoonen *bij de musicq comende* [1]) te verwellecomen ende *haer sang te versoucken* [1]) met goetduncken van de confraters" [2]).

Dus alweer een nadere bevestiging van mijn beweren: dat deze vereeniging het karakter van een zangcollegie had aangenomen. En deze bewering berust niet op vermoedens of veronderstellingen, maar op de klare woorden eener authentieke akte van het Collegie-archief.

3°. Volgens een algemeen katholiek gebruik, in vroeger eeuwen nog stipter opgevolgd dan thans, stelden de verschillende godsdienstige en kerkelijke corporatiën zich onder de bescherming van een patroonheilige, die dan tevens strekte om de kenmerkende eigenschappen zijner beschermelingen te doen uitkomen. De Collegianten, zich naar dit gebruik richtende en een beschermheilige voor hunne vereeniging wenschende, bepaalden hunne keuze op de H. Caecilia, die alom in de Westersche Kerk als de patrones der kerkelijke zangkoren werd erkend en vereerd. Zij kozen de H. Caecilia; waarom anders dan omdat zij te zamen een *zangcollegie* uitmaakten?

4°. Dat verder het Collegie niet slechts in de eerste jaren van zijn bestaan, maar nog in het jaar 1675, dus wellicht 30 of 40 jaar na de stichting, zijn oorspronkelijk karakter bewaard en zich als zangcollegie of zangkoor gehandhaafd had, blijkt uit eene akte van 25 November 1675, waarin door de Collegianten „met eenparige toestemminge [werd] vastgesteld tot meerder welstand *vant musicale collegie*" enz. [3])

Dus opnieuw de eigen verklaring der leden, dat zij wel degelijk

---

[1]) Ik cursiveer.
[2]) *Het H. C. C.* blz. 13.
[3]) t. a. p. blz. 29.

een muzikaal collegie uitmaakten; want deze akte is door alle toenmalige Collegianten onderteekend.

Mij dunkt, na zoovele en zoodanige bewijzen kan er geen redelijke grond meer overblijven, om aan het oorspronkelijk karakter van het Collegie, als *zangcollegie* of *zangkoor*, te twijfelen.

Maar er is nog meer; want:

5°. Volgens art. 6 der oudste akte [1]) moesten de nieuwe leden behalve den inbreng van 10 gulden nog „daerenboven voor de boucken vijff gulden betaelen", waarbij men onmogelijk aan lees- of gebedenboeken, maar wel aan *zangboeken* kan denken, die het Collegie behoefde zoo dikwijls het den goddelijken dienst zong.

6°. Volgens art. 13 waren de Collegianten gehouden voor een afgestorven confrater of diens huisvrouw „ses weken achter den andere met malkanderen te singen een requiem" [2]). Er staat niet, dat zij een gezongen lijkdienst lieten houden, maar dat zij verplicht waren zelf de requiem *met elkander te zingen*; wat met het karakter van een zangkoor in volkomen overeenstemming is.

7°. Wie het Collegie verliet verloor, volgens art. 15, alle aanspraak op de boeken: „sal syn aenpart in de boucken verliesen sonder eenich deel daeraan te reserveren" [3]). De boeken immers vormden het repertoire van het Collegie en waren voor gemeenschappelijk gebruik bestemd. Geen wonder dat uittredende leden geen rechten op het eenmaal verworven repertoire konden doen gelden.

Met het aangevoerde meen ik te kunnen volstaan voor de bewering, dat het H. Caecilia Collegie wel degelijk het karakter van een zangcollegie of zangkoor droeg.

Nu rest mij nog in het licht te stellen, met welk doel dit zangcollegie in het leven trad. Gelukkig dat ook hieromtrent de nog bestaande bronnen ons niet in het onzekere laten, maar met duidelijke woorden de verheven bedoeling der Collegianten aangeven.

Reeds in de meergenoemde oudste akte wordt nadrukkelijk verklaard, dat de Leden met elkander zongen „den goddelijcken dienst,

---

[1]) *Het H. C. C.* blz. 14.
[2]) t. a. p. blz. 15.
[3]) t. a. p. blz. 16.

op Donderdach in de week, *ter eere van het alderhoochweerdichste ende alderheyligste Sacrament des outaers*" [1]).

De vereering van Gods liefde-geheim in het algemeen, niet van het H. Mirakel in het bijzonder, was derhalve het doel van het Collegie. Daarom stelde het dan ook zijne samenkomsten op Donderdag, wijl vooral deze dag in het kerkelijk leven voor de vereering van het Allerheiligste is aangewezen. Zoodat wij in de geschiedenis van dit Collegie een bewijs te meer bezitten, dat Amsterdam zich steeds door eene bijzondere godsvrucht voor het aanbiddelijk Altaargeheim heeft onderscheiden.

Jaarlijks vierden de Collegianten drie groote feestdagen, waarop niemand hunner mocht ontbreken; want bij verzuim beliep hij een dubbele boete. Natuurlijk behoorde daartoe de feestdag van hunne patrones, de H. Caecilia, onder wier bescherming zij hun zangcollegie gesteld hadden. En aangezien zij uitsluitend beoogden de vereering van het H. Altaar, kan het ons niet bevreemden, dat zij in hun jaarlijksch feestprogram ook de beide Sacramentsdagen als plechtige vierdagen hadden opgenomen. Het 7e artikel der oude akte zegt: „Boven de voorschreven ordinaris byeencompste sallen gehouden wesen noch te compareren op de H.H. Sacramentsdagen ende den feestdach van de H. Cecilia, alles op dobbele boeten 't sy oock wat dach deselve souden mogen comen" [2]).

Tot nadere verklaring strekke, dat Amsterdam in katholieke tijden twee Sacramentsdagen vierde: de ééne was het Mirakelfeest, dat altijd in de Vasten viel en daarom *Sacramentsdag in de Vasten (in quadragesima)* heette; terwijl de andere (Donderdag na het oktaaf van Pinksteren) altijd in den zomer voorkwam en daarom *Sacramentsdag in den Zomer (in aestate)* genoemd werd. Die benamingen zijn ook na de Hervorming nog langen tijd in gebruik gebleven, zooals mede uit bovenstaand artikel 7 blijkt.

Wat de Collegianten in hunne reglementen bepaalden hebben zij, zooveel in hun vermogen stond, stiptelijk vervuld als een toonbeeld van hetgeen elk zangkoor behoort na te streven, namelijk den luister der godsdienstige plechtigheden door hun gewijden zang te verhoogen. Niet zelden werd, zoowel op het Mirakelfeest als op Sacramentsdag,

---

[1]) Zie de aanhaling op blz. 218.

[2]) *Het H. C. C.* blz. 14.

in het Collegie eene predicatie gehouden. Volgens het Memoriaal der Boomskerk had dit voor de eerste maal plaats op Sacramentsdag in den Zomer van 1663 door pater Isendoren en geschiedde dit, op een paar uitzonderingen na, geregeld op de beide Sacramentsdagen tot aan het jaar 1675, met welk jaar het genoemde Memorieboek eindigt.

Zoo wij ons een denkbeeld willen vormen van de zegeningen door het zangcollegie, vooral tijdens de vervolging, onder de geloovigen van deze stad verspreid, dan behooren wij ons te verplaatsen naar de eerste jaren van zijn bestaan.

Met hunne kerken waren de Katholieken ook van hunne kerkorgels beroofd geworden. Ouders en grootouders verhaalden hun, welke blijdschap hen had bezield, als op de hooge kerkelijke vierdagen in de rijk versierde en in feestdos gehulde parochiekerken de verheffende orgeltonen door de hooge gewelven weêrgalmden. Bij dat verhaal viel hun het geleden verlies des te zwaarder. Als zij, tijdens de godsdienstoefeningen der Calvinisten, zich op den Dam of het Oudekerksplein bij de S. Olofspoort of in de nabijheid der H. Stede bevonden, en daar de verrukkelijke orgelklanken hunne ooren troffen, dan maakte een diepe weemoed zich van hunne harten meester en klaagden zij als verlatenen. Want zij achtten zich reeds gelukkig, als zij, door de klopjes gewaarschuwd, bij nacht en ontijden, heimelijk een verborgen achterkamer of zolder mochten bereiken, om daar, in doodsche stilte en gekweld door de vrees voor overrompeling, de H. Mis bij te wonen en aan de Sacramenten deel te nemen. Wèl stonden op het Beggijnhof de „sangsters" altijd op haar post; maar dit geschiedde in den vroegen morgenstond; als de Hofpoort openging, waren meestal de plechtigheden geëindigd. Het mocht dan wel een benijdenswaardig voorrecht heeten, als men Donderdags om 10 uur in de woning van Roelof Codde werd toegelaten, om daar, terwijl de priester aan het altaar de H. Offerande opdroeg, door de heerlijke kerkelijke zangen, die de Collegianten aanhieven, verkwikt en opgebeurd te worden. Daar vergat men voor een wijle het leed der verdrukking, daar heerschte een heilige blijdschap, daar steeg de dank omhoog voor de hemelvreugde aan stervelingen geschonken.

Hoe hebben — dus mogen wij hier wel vragen — de Collegianten het aangelegd, om zoo straffeloos elken Donderdag in het hartje

der stad, op een bepaald uur, bij klaarlichten dag, in een levendige buurt, bijeen te kunnen komen. Ook al hadden zij, naar het voorbeeld van Marius, door omkooping de oogen van Schout en rakkers gesloten en hunne ooren gestopt, dan blijft het nog een raadsel, hoe zij aan de waakzaamheid der overal rondzwervende spionnen en luistervinken, door de predikanten uitgezonden, hebben weten te ontkomen. In het huis van Roelof Codde kon immers een mannenkoor van 10 of 20 leden onmogelijk zijn kracht ontwikkelen, zonder dat, althans aan de zijde der Wijde Kapelsteeg, de melodie de ooren der voorbijgangers bereikte. Zou misschien niet juist het muzikale karakter van het Collegie tot vlag gediend hebben om een kostbare lading te dekken. Vermoedelijk zullen de Collegianten zich bij de stedelijke overheid hebben voorgedaan als leden van een profaan muziek-collegie, die wekelijks bijeenkwamen, om tot eigen oefening en vermaak repetitiën en uitvoeringen te houden, zoodoende allen argwaan wegnemende en de overheid verschalkende. Doch hoe dit zij, in elk geval zal het in Roelofs woning niet aan voorzorgsmaatregelen hebben ontbroken, ten einde bij mogelijke overrompeling aanstonds altaar en priester aan het oog der indringers te onttrekken en niet anders te aanschouwen te geven dan een muziekkransje met eenige liefhebbers, die naar den zang luisterden.

De verdere lotgevallen van het Collegie, zooals bijv. zijn verplaatsing van het huis van Coeck naar de Boomskerk, kan men zoowel in de *Geschiedenis van het Maagdenhuis* als in *Het Heilig Caecilia Collegie* naslaan. Een bijzondere opmerking echter verdient, dat het Collegie, hoezeer het thans zijn oorspronkelijk karakter heeft prijs gegeven, daarom toch het verheven doel, waarnaar het streefde, de vereering van het H. Sacrament des altaars, niet uit het oog heeft verloren.

Het verdient wel niet meer den naam van zangcollegie, maar de Collegie-mis heeft nog op elken Donderdag in de Boomskerk plaats.

Het behoeft overigens niet gezegd, dat dit gezelschap, als alle menschelijke instellingen, ook een tijdperk van verval te betreuren heeft. Toen in 1845, bij de luisterrijke viering van het 5e eeuwfeest van het gedenkwaardig Mirakel, van heinde en verre de geloovigen naar het Beggijnhof stroomden; toen een aanzienlijke deputatie uit 's Hage, ter herinnering aan den band tusschen de oude Heilige Stede en het

Kapittel van het Binnenhof, naar het Beggijnhof kwam, om daar aan de nieuwe Heilige Stede, de erfgename en handhaafster der oude traditiën, een vaandel, een zilveren gedenkplaat en een keurig gecalligrafeerde oorkonde aan te bieden; toen in een weergalooze dithyrambe, in den zang der hoogste liefde, in een nieuw hooglied, zich de vervoering der heilige vreugde vertolkte — toen verkeerde het H. Cecilia-Collegie in kwijnenden staat, en de alom heerschende geestdrift vermocht niet het uit den doodslaap op te heffen. Zes jaren later bevond het zich in zóó betreurenswaardige omstandigheden, dat het zelfs den naam van *Collegie* niet meer verdiende; want het *tres faciunt collegium* vond er geen toepassing meer. Slechts één lid was in 1851 nog in leven, baron A. W. van Brienen; met hem zou het Collegie ten grave worden gedragen. Gelukkig evenwel, dat hij het kloeke besluit nam het Collegie voor ondergang te behoeden, de achterstallige schulden betaalde, opeens acht nieuwe leden benoemde en zoodoende aan het stervend lichaam een nieuwen levensadem schonk. Aan dezen redder van het Collegie een dankbare hulde.

En hiermede meen ik omtrent de stichting en den werkkring van het H. C. C. eene voldoende toelichting te hebben gegeven.

Wat nu eindelijk „den aankleve van dien" betreft, worden ons zoovele verzekeringen en vermoedens, zooveel veronderstellingen en waarschijnlijkheden ten beste gegeven, dat iedereen hier zijn gading zou kunnen vinden.

Na de stellige verzekering van den heer de Bont, dat het H. C. C. volstrekt geen zangcollegie was, moest natuurlijk de vraag rijzen, welk karakter men dan wèl aan het Collegie behoorde toe te kennen. En nu lezen wij op blz. 22, dat de „juiste titel van het Collegie" luidt: *Broederschap van het Allerheiligste Sacrament.*

Als ik hier nogmaals met den heer de Bont in gevoelen moet verschillen, acht ik mij wederom verplicht daarvoor de gronden aan te geven.

Ten einde de vereering der *Eucharistie* onder de geloovigen der Amstelstad te bevorderen, schonk Paus Clemens X, bij een Bul van den 13n Augustus 1671, de faculteit om in de *bidt-plaats van het Beggyn-hof tot Amsterdam* op te richten: het *Broederschap van het H. Sacrament des Altaars.*

Daar evenwel de *executie* der Bul niet mocht plaats hebben zonder goedkeuring en nadere bekrachtiging der kerkelijke overheid, schonk de Doorluchte en Hoogwaarde Heer Joannes van Neerkassel, Vicarius Apostolicus van deze gewesten, op den 2n November 1671, aan het pauselijk schrijven zijn *promulgetur*.

De toenmalige Beggijnenvader echter, Meester David van der Mye, vond het raadzaam de plechtige afkondiging uit te stellen tot het eerstkomend Mirakelfeest, dat op het Beggijnhof jaarlijks onder grooten toeloop van geloovigen gevierd werd. Dientengevolge maakte hij op den Donderdag, die het Mirakelfeest van 1672 voorafging, de door Rome aan de bidplaats van het Beggijnhof verleende gunsten aan de Katholieken bekend. Vooraf echter had hij door eene gedrukte circulaire, waarvan nog twee exemplaren in het archief van het Beggijnhof berusten, de geloovigen van Amsterdam tot deze plechtige afkondiging voorbereid en opgeroepen.

Ruim twintig jaren later, op den 12en Januari 1692, werd de bovengenoemde faculteit door Paus Innocentius XII ook aan de bidplaats van het H. Cecilia-Collegie geschonken. Of vervolgens aan de daarin gestelde eischen werd voldaan en de afkondiging werkelijk heeft plaats gehad — hiervan werden ons geene bewijzen verstrekt; wellicht zijn die nog in het Collegie-archief voorhanden. Is evenwel de *executie* inderdaad geschied, dan hebben de Collegianten gegronde redenen gehad zich over het verworven voorrecht te verheugen.

Voortaan behoefden zij dan niet meer naar het Beggijnhof te gaan, om aan de voordeelen van het *Broederschap van het H. Sacrament des Altaars* deelachtig te worden; want dezelfde kerkelijke gunsten konden zij dan in de eigen bidplaats van het Collegie verdienen.

De vertaling der Breve [1]) evenwel, zoooals die in *Het H. Cecilia Collegie* voorkomt [2]), is zoo gebrekkig, behelst zoovele gapingen en onjuistheden, dat men den zin der woorden, zonder nadere toelichting, onmogelijk kan begrijpen. Ten einde in dit gebrek eenigszins te

---

[1]) De heer v. Rijckevorsel zegt dat het een Bul is geweest; maar het *Sub annulo Piscatoris* doet vermoeden, dat wij met een eenvoudige Breve te doen hebben.

[2]) Blz. 30.

voorzien, geef ik hier een letterlijke copie van de bovengenoemde, door Mr. David van der Mye verspreide, gedrukte circulaire van het jaar 1672.

Broederschap van het Alderheyligste Sacrament des Autaers, vergunt door Clemens de X, Paus van Romen, den 13n Augustus 1671, aen de Bidt plaets van het Beggyn-hof tot Amsterdam, en afgekundight den 15n Maert 1672 door den Eerw. Heer Mr. David van der Mye, P. B. — t'Antwerpen. Voor Joachim à Metelen, Anno 1672.

Aflaten, vergunt van onsen Alderheyligsten Vader Clemens de X, aen het Broederschap van 't H. Sacrament des Altaers, aen de Bidtplaets van het Beggyn-hof tot Amsterdam.

In den eersten, heeft syn Heyligheyt verleent aen alle Staten van Menschen, met waerachtich leetwesen van hunne sonden gebiecht en het H. Sacrament ontfangen hebbende, op den eersten dagh van haer inkomste in het voorgenoemde Broederschap vollen aflaet en quytscheldinge van haer sonden.

Ten tweeden, aen alle Broeders en Susters in dit Broederschap ingeschreven, op haer uyterste des levens waerachtigh berouw hebbende, gebiecht en gecommuniceert, vollen Aflaet en quytscheldinge van alle haer sonden. Of indien de gelegentheyt niet kunnen hebben om te biechten of te communiceeren, alsse den Naem Jesus met den mont sullen aenroepen, ofte oock sulks niet kunnende, alleen met 'er herten, sullen oock de voornoemde Aflaet genieten.

Ten derden, verleent oock syn Heyligheyt aen alle de ingeschrevene vollen Aflaet en quytscheldinge van alle haer sonden, indiense oprecht berouw van haer sonden hebbende, gebiecht en gecommuniceert, op H. Sacraments-dagh sullen besoecken de Bidt-plaets van 't voornoemde Broederschap, daer biddende devotelyck voor de eendracht der Christenen Prinssen, uytroyinge der ketteryen, en verheffinge van onse Moeder de H. Kerck; ingaende de tydt van die te kunnen verdienen, van de eerste Vesperen daeghs voor H. Sacraments-dagh tot het ondergaen der sonne van den dagh van 't H. Sacrament, en dit alle jaren wederom.

Ten vierden, verleent ons den Alderheyligsten Vader aen alle Broeders en Susters, waerachtelyck gebiecht en gecommuniceert hebbende, ende besoeckende de voorseyde Kerck, Capel of Bidtplaets, daer biddende als boven, een Aflaet van seven Jaren en seven Carenen, op vier andere dagen, 't zij Wercke- of Feestdagen, ofte Sondagen, die eens voor al met approbatie van den Ordinarius daer toe van de Broeders en Susters sullen verkosen werden.

Ten vyfden verleent syn Heyligheyt sestigh dagen Aflaet:

Ten eersten, soo dickwils als de Broeders en Susters sullen tegenwoordigh zyn in den Dienst der Goddelycke Misse, ofte andere

Goddelycke Diensten, die in de voornoemde Bidt-plaetsen sullen gedaen werden, ofte wel in de Vergaderinge openbaer ofte particulier van 't selvige Broederschap gehouden, waer 't oock soude mogen syn.

Ten tweeden, als sy armen in haer huys ontfangen.

Ten derden, ofte vrede tusschen vyanden maecken, doen maecken, ofte sorch dragen dat die gemaeckt werden.

Ten vierden, ofte de lichamen der overledene, soo Broeders als Susters, als oock andere, ter begraeffenisse sullen vergeselschappen.

Ten vyfden, alderhande Processiën, met toestaen van den Ordinarius te doen, het H. Sacrament des Autaers zoo in Processiën als wanneer het tot de siecken gebracht wordt ofte oock waer ende op wat manier gedragen, sullen vergeselschapt hebben; ofte soose belet syn, op het kleppen van de klock ofte ander teeken dat gegeven wordt, eens het Gebedt des Heeren en d'Engelsche Groetenis lesen, ofte vyf Onse Vader enz. en Wees gegroet enz. voor de siecken van dusdanige Broeders en Susters lesen.

Ten sesden, ofte yemandt van een doolwegh tot de Wegh der Saligheyt brengen, en d'onwetende de Geboden Gods en 't geen ter saligheyt van nooden is, leeren; ofte eenigh ander werck van Godtvruchtigheydt ofte liefde uytwercken.

Soo menighmael voor yeder oeffeningh van de voorgenoemde wercken, ontslaet syn Heyligheydt voor tsestigh dagen van de penitentie die hem opgeleydt syn, ofte sy andersins schuldigh, op wat wyse het soude mogen syn, in form by de H. Kerck gebruyckelyck.

Onsen Alderheyligsten Vader Clemens de X heeft gewilt, dat de tegenwoordige gratie ten eeuwigen tyden sal goet syn.

Concordat cum suo Originali,
quod attestor

D. VAN DER MYE, P. B.

Met behulp van deze circulaire zal het den Collegianten mogelijk zijn den zin der meergenoemde Hollandsche vertaling of zoogenaamde „copye wyt het Latyn vertaelt" gedeeltelijk op te sporen.

Verder zal het nu den lezer wel duidelijk zijn, dat in 1692 het *Broederschap van het H. Sacrament des Altaars* niet enkel bestond uit de leden van het Caecilia-Collegie, maar uit alle katholieke Amsterdammers, zoo mannen als vrouwen, die zich reeds gedurende twintig jaren op het Beggijnhof als leden dier Broederschap hadden laten opnemen. Dit belet echter niet, dat het den heeren van het Caecilia-Collegie, zoo zij daaraan de voorkeur geven, volkomen vrijstaat elkander voortaan niet meer met den titel van „Collegianten", maar met dien van „Broeders" te begroeten. Evenmin behoeven zij

zich het recht te laten betwisten in het vervolg den titel van „Gildebroeders" aan te nemen. Maar als op deze laatste benaming tevens het *nomen omen* wordt toegepast, zooals de heer de Bont doet, dan wensch ik een ernstig protest in te brengen, omdat ik mij ambtshalve geroepen acht op het voetspoor mijner voorgangers de ware geschiedenis van het Amsterdamsch Mirakel ongeschonden aan het nageslacht over te leveren en tegen elken aanval te verdedigen.

Terwijl wij op blz. 22 vernemen, dat het Collegie eigenlijk een *Broederschap* was, wordt ons op blz. 8 geleerd dat het eigenlijk een *gilde* is geweest, en wel „de voortzetting van het H. Sacramentsgilde in de H. Stede".

Het klinkt wondervreemd, dat een Collegie, hetwelk eerst na 1631, dus meer dan 50 jaren na de Hervorming ontstond, de *voortzetting* kan wezen van een gilde, dat reeds in 1578 den doodsteek had ontvangen.

Op blz. 9 levert de heer de Bont het bewijs, dat er in Amsterdam een Sacramentsgilde heeft bestaan. Onnoodige moeite, mag men zeggen. Ik kan den heer de B. de mededeeling doen, dat in katholieke tijden de Amstelstad niet slechts één, maar zelfs wel drie verschillende Sacramentsgilden bezat.

Tusschen het Caecilia-Collegie en één dezer drie gilden, bij name het Sacramentsgilde in de H. Stede, bestaat echter hoegenaamd geen verband. Het eerste is geenszins eene *voortzetting*, zelfs niet eene *nabootsing* van het laatste.

Toen de H. Stede den Katholieken was ontnomen, bracht het Mirakelgilde [1]), zooveel het vermocht, zijn kerkgewaden en kostbaarheden in veiligheid op het Beggijnhof, waar het kerkgebouw nog bijna 30 jaren lang, met oogluiking der overheid, door de Beggijnen in gebruik werd gehouden. Wij behoeven onze verbeelding geen geweld aan te doen om ons de vreugde voor te stellen, heerschende onder de talrijke gildevrouwen, als op het jaarfeest van het H. Mirakel het altaar der Beggijnenkerk met den rijken schat van het oude gilde prijkte; als de kostbare priestergewaden zich aan

---

[1]) Kortsheidshalve bezig ik, nu en later, deze uitdrukking voor het H. Sacramentsgilde in de H. Stede.

aller oog vertoonden, de geborduurde kussens in het koor lagen en de processievaandels ontplooid werden. Maar de gildevrouwen betreurden in die oogenblikken tevens den ondergang van haar Gild; want zij stonden niet meer op eigen bodem, maar op het grondgebied der Beggijnen, die de luisterrijke viering van het H. Mirakel bleven voortzetten.

Voor zoover er dus sprake kan zijn van de voortzetting van het Mirakelgilde, komt die eer aan het Beggijnhof toe, waar nog tot op dezen dag vele kostbaarheden, uit de H. Stede afkomstig, in eere worden gehouden, terwijl nergens elders eenig overblijfsel uit de H. Stede bij de Katholieken wordt aangetroffen. Het Cecilia-Collegie mag daar allerminst aanspraak op maken, wijl het eerst na 1631 in het leven trad.

Bovendien; bij een Sacramentsgild behoort geen beschermheilige. Waar God zelf het onmiddellijk object der vereering uitmaakte, trof men geen patroonheilige aan. Nooit of nimmer heeft een der drie Sacramentsgilden te Amsterdam onder de bescherming of voorspraak van de H. Caecilia of van eene andere Heilige gestaan. Zoodat ook om deze reden het Caecilia-College geen *voortzetting* van het Mirakelgilde kan zijn. Neen, het mag er zelfs geen *nabootsing* van heeten; want 1°. het Mirakelgilde is nooit een zangcollegie geweest; 2°. het bestond uitsluitend uit vrouwen; weshalve het dan ook niet door *overlieden*, zooals andere gilden, maar door *overwijven* bestuurd werd; terwijl het Caecilia-Collegie enkel mannelijke leden aanwierf.

Hoe gaarne ik ook wenschte hier mijne reeds lange boekbeoordeeling te kunnen eindigen, wijl ik toch den oorsprong, het karakter en het doel van het H. C. C. op voldoende wijze in het licht gesteld en de daarmede strijdige beweringen van den heer de Bont wederlegd heb, zie ik mij echter, tot mijn spijt, genoopt nog een paar aangevoerde argumenten eenigszins uitvoerig te behandelen, aangezien daarbij de naam van een Beggijnenvader is betrokken, wiens gezag gaarne door iedereen zal worden erkend.

Volgens den heer de B. namelijk zou pastoor v. d. Akker in *De Tijd* van 18 Maart 1868 een artikel hebben geplaatst, waarin hij als zijne meening, uitspreekt dat het *Mirakelhuis* in de Kalverstraat zeer waarschijnlijk deze benaming te danken heeft aan het H. Caecilia-Collegie, hetwelk daar zijne vergaderingen hield en waarschijnlijk de voortzetting is geweest van het H. Sacramentsgilde in

de H. Stede. Ziehier den tekst, zooals die door den heer de B. gegeven wordt:

„Uit aanteekeningen in een Memorie-boek van de Boomskerk te Amsterdam blijkt, dat in de eerste helft van 1600 een der Eerw. paters van die kerk, op het hoogfeest van Mirakel, de H. Mis ging lezen in het huis of in het collegie van den heer Coeck. Het is ons ook gebleken, dat het gesticht of Mirakelhuis in dien tijd aan de deftige familie Coeck toebehoorde. Het is ook zeker, dat aan de *Boomskerk* nog een Collegie van het H. Sacrament verbonden is. Nu is het zeer waarschijnlijk dat dit hetzelfde collegie is, dat ruim twee eenwen geleden in het huis van den heer Coeck gevestigd was, en hetwelk waarschijnlijk, de voortzetting is geweest van het H. Sacraments-gilde in de H. Stede. Het kan zelfs zijn, dat dit huis het Gilde-huis geweest is. Wat nu ook van deze waarschijnlijke veronderstellingen zijn moge, toch geeft het bovenstaande een vrij goed antwoord op de vraag: waarom het Gesticht den naam van Mirakelhuis draagt. Uit al het bovenstaande blijkt nu duidelijk: 3°. dat het Gesticht zijn naam van Mirakelhuis zeer waarschijnlijk aan het H. Sacraments-gilde of Collegie zal ontleend hebben" [1]).

Het moet al aanstonds bevreemding wekken, dat men juist aan het huis van Coeck [2]), dus aan de *tweede* vergaderplaats van het Collegie, en niet aan de *eerste*, aan de woning van Roelof Codde [3]) den eeretitel van Mirakelhuis heeft gegeven. Immers bij Codde was het Collegie gesticht; in *zijn* huis werden de eerste samenkomsten gehouden; in *zijn* huis werd misschien wel 20 jaren achtereen de Collegie-mis opgedragen.

En toch kreeg niet dat hoekhnis, hetwelk er onder zoovele titels aanspraak op had, maar een later verblijf van het Collegie den naam van Mirakelhuis. Wie kan het raadsel oplossen? Of was misschien in het huis van Codde het Collegie nog niet de voortzetting van het Mirakelgilde?

Verder dient wel in aanmerking te worden genomen, dat een getuigenis van het jaar 1868, toen de geschiedenis van het Collegie nog niet openbaar was gemaakt, slechts op gissingen kon berusten, terwijl wij thans, na de verschijning der *Geschiedenis van het Maagdenhuis*,

---

[1]) *Het H. C. C.* bl. 7.
[2]) Thans Kalverstraat No. 112.
[3]) Thans Kalverstraat No. 73.

waarin de heer Rijckevorsel een afzonderlijk hoofdstuk aan het Collegie wijdde, beter in staat zijn een juist oordeel uit te brengen.

En nu het artikel-zelf, door den heer de Bont onvoorwaardelijk als een pennevrucht van pastoor v. d. Akker aangeboden. Een dagblad-artikel, ruim 27 jaren oud, ligt niet onder ieders bereik; daarom heb ik mij de moeite getroost het na te slaan en geef hier mijne bevinding.

1°. Het bedoelde artikel, voorkomende in *De Tijd* van 18 Maart 1868, *is niet door pastoor v. d. Akker onderteekend.*

2°. Het vertoont aan het einde zelfs geen enkele initiaal.

3°. Het komt niet voor onder de rubriek *Ingezonden Stukken.*

4°. Het is gesteld in den gebruikelijken vorm, waarin de redaktie gewoon is den lezers hare berichten meê te deelen.

Op welke gronden kan nu de heer de B. beweren, dat het vaderschap van dit artikel aan pastoor v. d. Akker toekomt?

5°. Het artikel van *De Tijd* wordt, nog wel met aanhalingsteekens, door den heer de B. in zijn *H. Cecilia Collegie* (op blz. 7) letterlijk overgenomen; maar hij heeft zich daarbij de vrijheid veroorloofd, geheel willekeurig een belangrijke verandering aan te brengen. In *De Tijd* toch lezen wij;

„Uit aanteekeningen in een Memorieboek van de Boomskerk blijkt, dat in de eerste helft *der zeventiende eeuw* een der Eerw. paters van die kerk, op het hoogfeest van Mirakel de H. Mis ging lezen in het huis of in het Collegie van den heer Coeck".

Maar de heer de B. geeft de volgende lezing:

„Uit aanteekeningen in een Memorie-boek van de Boomskerk blijkt, dat in de eerste helft *van 1600* een der Eerw. paters" enz.

De heer de B. heeft dus drie woorden geschrapt en daarvoor andere uitdrukkingen in de plaats gesteld, die alles behalve onschuldig mogen heeten; want *de eerste helft der zeventiende eeuw* is niet hetzelfde als *de eerste helft van* 1600.

Neemt men nu bovendien in aanmerking, dat het Memorieboek der Boomskerk loopt van 1662 tot 1674 en bijgevolg niet behoort tot *de eerste* maar tot *de tweede helft* der zeventiende eeuw, dan zal de lezer mij gaarne bijstemmen, als ik beweer, dat door de geheel willekeurige woordverandering eene schromelijke verwarring gesticht

wordt. Waar wij aanhalingen geven, behooren wij ons aan den letterlijken tekst gebonden te achten.

6°. Menigmaal heb ik mijn hoogeerwaarden voorganger, pastoor v. d. Akker, over de belangen en de historie van het Beggijnhof geraadpleegd, ook over het Mirakelhuis.

Niet onmogelijk achtte hij het, dat het Allerheiligste er tegen de beeldstormers in veiligheid werd gebracht; maar meer aannemelijk kwam het hem voor, dat het perceel zijn benaming had verworven, doordat in katholieke tijden wellicht de overwijven van het Mirakelgilde er haar Gilde-kamer hadden. Hiermede stemt vrij wel overeen wat de heer Winkelmeijer, in zijn verdienstelijk werkje: *Het H. Sacrament van Mirakel te Amsterdam*, ons aan den voet van blz. 181 als het gevoelen van pastoor van den Akker [1]) te lezen geeft: „Bij mij kwam het vermoeden op, dat daar [in het huis van Coeck] wellicht het Sacraments-gilde gevestigd was; maar zeker was het, dat dit huis geen ander verband met het H. Mirakel had".

Of nu dit gevoelen met de werkelijkheid overeenkomt, wensch ik hier niet uit te maken; ik deel het slechts meê om aan te toonen, dat het hemelsbreed verschilt van hetgeen in meergenoemd artikel van *De Tijd* beweerd wordt.

Het zal overigens bij den lezer niet onopgemerkt zijn gebleven, dat de heer de B. in zijn *H. C. C.* herhaalde malen gewag maakt van het Beggijnhof, hoezeer deze aloude stichting met het Caecilia Collegie in hoegenaamd geen betrekking heeft gestaan.

Zoo lezen wij bijv. op blz. 36, dat de Minderbroeders „vóór de Reformatie een eereplaats in de processie van het Mirakel hadden, terwijl de Beggijnen niet genoemd worden".

Welk bezwaar steekt daarin? Het is toch algemeen bekend, dat de *Mendicantes* aan de openbare processiën deelnamen. Noch de Karthuizers, noch de Regulieren, noch de Paulinianen, noch de Cellebroêrs vonden er eene eereplaats. Dat voorrecht bezaten alleen de Minderbroeders. In mijne uitvoerige beschrijving van de Mirakelprocessie, voorkomende in mijne *Amstelodamensia* kan de heer de B. daarvan eene nadere bevestiging vinden.

---

[1]) De aanhaling is van pastoor v. d. Akker, zooals de heer Winkelmeijer mij verzekerd heeft.

En waarom de Beggijnen niet in de Mirakelprocessie gingen? Iedereen, die met de gebruiken der katholieke tijden eenigszins bekend is, kan daarop het antwoord geven. Vrouwelijke congregatiën, van welken aard ook, werden in den plechtigen stoet niet toegelaten. Amsterdam telde vele vrouwelijke religieusen; maar de nonnen bleven tijdens den openbaren ommegang achter hare kloostermuren, en de Beggijnen binnen de Hofpoort. Zelfs de leden van het Mirakelgilde mochten zich niet tusschen de afdeelingen der geestelijkheid en der gilden in de processie vertoonen. Maar wat beteekent dan het verwijt, den Beggijnen voor de voeten geworpen, dat zij geen deel namen aan de Mirakelprocessie?

Even zonderling komt ons de vraag voor, die de heer de B. op blz. 35 stelt: waarom namelijk het Collegie naar de Boomskerk en niet naar het Beggijnhof verhuisde?

Ons dunkt het antwoord ligt voor de hand. De paters van de Boom hadden steeds het Collegie bediend; in het huis van Coeck lazen zij de Collegie-mis. Op hunne beurt genoten zij den steun en de bescherming van de familie Coeck. Een band van wederzijdsche verplichting en vriendschap had beide partijen vereenigd. Wat wonder dan dat het Collegie naar de Boom verhuisde? Maar dan is ook de vraag overbodig, waarom het niet naar het Beggijnhof trok? Evengoed toch kan men vragen, waarom de keus niet op *De Pool, Het stadhuis van Hoorn, De Krijtberg* of eenige andere huiskerk werd gevestigd. Die bedeplaatsen toch stonden evenmin als het Beggijnhof in eenige betrekking tot het Collegie.

De heer de B. deze verklaring verwerpende, geeft een geheel ander antwoord op de gestelde vraag. De Collegianten namelijk vestigden zich in de Boom, omdat zij bevreesd waren voor de Jansenistische gevoelens van den toenmaligen Beggijnenvader. Arme Beggijntjes! zal men zeggen; een wolf in de schaapskooi. Maar de heer de B. geeft ons het troostrijk getuigenis, dat de Beggijntjes er niet onder geleden hebben. Jammer dat de heer de B. ook niet de namen dier brave standvastige Beggijnen meêdeelt.

Dat echter de Collegianten het wel bij het rechte eind hadden, werd bevestigd door de „hannekenmaaiers", die volgens den heer de B. met de Collegianten in gevoelen volkomen overeenstemden; ook zij, erg bang voor het Jansenisme, trokken naar de Boomskerk; aan hen danken wij dan ook het spreekwoord: „de ware God in

het Boompje", welk spreekwoord zij natuurlijk in hun eigen taal uitdrukten: „der wahre Gott in 't Beumken" [1]).

Mag ik nu verder bij al het wetenswaardige, dat wij reeds vernomen hebben, nog een korte toelichting voegen?

Ik kan den heer de B. de stellige verzekering geven, dat de Collegianten, ingeval zij soms gewenscht hadden, zich op het Beggijnhof te vestigen, daar eene heusche weigering zouden ontvangen hebben. Want het Beggijnhof had een eigen zangkoor, uitsluitend bestaande uit vrouwen, die door de Meesteressen van het Hof werden aangesteld. De „sangsters", den titel voerende van „Collegianten", mochten behalve den hoboïst of den organist, die tot begeleiding van den zang diende, geen mannelijke leden op het Beggijnenkoor toelaten. Weshalve dus de Collegianten van de Kalverstraat geen onderkomen konden vinden bij de Collegianten van het Beggijnhof.

Hiermede eindig ik mijn epistel. Wat er overigens omtrent het Beggijnhof in *Het H. Cecilia Collegie* voorkomt, behoeft noch toelichting, noch wederlegging. Zoo bijv. dat de Beggijnen van bijna alles aanteekening hielden; dat de H. Stede in de Kalverstraat ligt en niet op het Beggijnhof moet gezocht worden; dat op genoemd Hof het plechtig eeuwgetij van het Mirakel in 1645 en 1745 niet gevierd is enz.

Als Beggijnenvader breng ik hier met blijde voldoening in herinnering, dat de Heilige Stoel, dankbaar den ijver erkennende, waarmede Beggijnen en Oversten, tot zegen van stad en land, jaarlijks het ontzaglijk Mirakelfeest vierden, in vroeger eeuwen aan het Beggijnhof o. a. een hoogst zeldzaam voorrecht geschonken heeft, hetwelk in 1841 opnieuw door den Paus bekrachtigd en tot heden gehandhaafd werd. Op den Mirakeldag namelijk zijn alle bewoonsters van het Beggijnhof voor altijd ontheven van de kerkelijke vastenwet, wijl het feest in de Groote Vasten valt. En om te toonen, dat de Hofkerk steeds het middenpunt der Mirakelvereering uitmaakte, werd diezelfde gunst, waarop geen andere bedeplaats of oratorie in de stad mocht roemen, ook verleend aan alle andere personen, stadbewoners en vreemdelingen, die op het Mirakelfeest

---

[1]) *Het H. C. C.* blz. 34.

de H. Stede van het Beggijnhof bezochten en daar tot 's Heeren tafel naderden.

Moge door Gods zegen de hooge feesttoon, die eeuwen achtereen bij de Mirakelviering op het Beggijnhof heeft geheerscht, nooit door eenigen wanklank gestoord worden!

B. H. KLÖNNE.

Tine. Brieven van Mevr. E. H. Douwes Dekker-Van Wijnbergen aan Mej. Stephanie Etzerodt, later Mevrouw Omboni. Met een schrijven van de laatste en enkele aanteekeningen, uitgegeven door Dr. Julius Pée. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1895.

De Multatuli-litteratuur is in de laatste jaren steeds vermeerderd, maar het meeste, wat ons werd aangeboden, was weinig verkwikkend. Dekker's brieven hebben zeker groote waarde, daar ons de mensch in steeds helderder licht verschijnt. Maar dat licht werpt geen aureool om zijn slapen. Integendeel. Hoe nader de man ons komt, hoe minder sympathiek hij wordt, hoe onaangenamer de kennismaking blijkt.

Iedereen weet, wie Tine is, èn uit den *Havelaar* èn uit de *Brieven*. In beide echter zien wij haar, zooals zij ons wordt voorgesteld door Multatuli. Dit te zeggen sluit in zich, dat die voorstelling volstrekt niet betrouwbaar is. Tine was tot nu toe voor ons een vage figuur, die wij veel hoorden noemen, maar die zelf nooit sprak, die dus onze sympathie niet zoozeer kon winnen, als zij verdiende

Dit jaar bezorgde ons Dr. Julius Pée de brieven door Tine geschreven aan hare intiemste vriendin, na haar terugkeer uit Indië, mejuffrouw Stephanie Etzerodt, later mevrouw Omboni.

Men heeft geene indiscretie begaan met deze confidenties uit te geven. Want het karakter der beproefde vrouw toont er zich van zijne schoonste zijde. Er spreekt zooveel liefde, zooveel opoffering en een zoo onbegrensd vertrouwen uit deze in slecht Fransch geschreven brieven, dat wij bij de lezing medevoelen met de arme zwervelinge, zoo gevoelig voor lijden, zoo verlangend naar vreugd, wegkwijnend in dit klimaat, van waar zij met verlangen terug zag naar zuidelijker streken, naar het weelderig Indië, naar het zonnig Italië.

Die brieven zijn waar. Dit blijkt vooral uit hetgeen er *niet* in staat. Al wat haar verheugt, brieft zij over, maar van wat haar het meest drukt, van de groote smart, die als een steeds dreigende, meermalen losbarstende donderwolk boven haar hangt en de zon verhindert door te dringen tot haar gemoed, zwijgt zij. De geldelijke verlegenheid verheelt zij niet, maar er is meer wat haar doet lijden, en dat niet toevertrouwd wordt aan het papier [1]). Dàt is het kenmerk van de echte groote smart, die slechts weinigen krachtig genoeg zijn, alleen te dragen, die door de meesten wordt ontheiligd door onnut gepraat.

„Mon coeur souffre". — „Mon coeur est malade", schrijft zij. „Oh, si tu savais tout, tu comprendrais mieux ma position difficile et délicate". En later: „Je te dirai *tout*". Dat *alles* kàn zij niet schrijven. „Je l'aurais dû dire près de toi à vive voix". Alleen als zij is, moet zij zich staande houden. Zij wil den man behouden, dien zij zoo lang heeft bemind, dien zij zoo hoog schat, aan wien zij zich geheel opgeofferd heeft, en al wordt ook het zwaarste van haar gevraagd, zij wil niet dat *zijn* beeld verflauwe in hare ziel, dat een mindere de plaats van hem, den meerdere van zoovelen zal innemen. Zij is bang, dat haar de kracht zal ontzinken, dat zij zichzelf niet zal kunnen beheerschen, dat haar hart minder beminnen zal. „Je veux triompher, je veux faire tout mon possible de sortir de cette misère et de ne pas *trop* aigrir mon coeur. Car si je perds les doux sentiments, alors je dois mourir".

Wie op de hoogte is van de zaak, staat verbaasd over hare liefde tot Dekker. Zij vergoodt hem. Hij is haar de man boven allen, het genie, dat miskend wordt. En al zijn gebreken, zij verdraagt ze gaarne om slechts hem te mogen beminnen. Want het is niet gemakkelijk vrouw van *zulk* een man te zijn: „Je me reproche si souvent que je ne suis pas assez grande, que je ne sais pas assez m'élever à sa grandeur d'âme, qu'il me manque tant pour être la digne femme d'un poëte, d'un génie. Car ce n'est pas toujours chose

---

[1]) Wat dit was, leze men in den laatst uitgegeven bundel brieven van Multatuli (1870—1875). Toen zij zag, dat haar man haar bedroog met Mies (bl. 25), vertrok zij, zelfs zonder hem te bezoeken in Mainz, waar zij toch langs kwam, naar Italië (bl. 13 en 25).

facile, surtout pour moi. Je suis d'un caractère trop doux, j'aime trop le calme, ce qui est en moi souvent une faute. Mais si je réussis à faire mon devoir, oh! alors la satisfaction est grande".

Welk een moeite heeft het haar gekost, om dat verlangen te vervullen. We hooren de ongeuite klacht, wanneer zij over haar zoon Eduard schrijft: „Sais tu, je suis très contente que mon Edouard ne sera jamais un génie. Moi qui ai la plus grande vénération pour les génies, je les plains de tout mon coeur; je ne les crois pas heureux ni pour soi-même ni pour les autres. Mon petit Edouard a le caractère si heureux: il ne demande que du bonheur et il sait en jouir".

't Is dikwijls alsof men Multatuli leest, zoo geheel heeft zij zich gevormd naar haar man. Men ziet, welk een plaats hij in haar hart en geest heeft ingenomen, hoe zij doortrokken is van zijne ideeën. Tot zelfs de stijl harer brieven is de zijne. Zooals hij, is zij ontvankelijk voor de zwakste indrukken, treurig gestemd en weer verblijd door de minste aanleiding, steeds hopend, steeds vertrouwend op het welslagen van wat *hij* onderneemt.

Zij is waarlijk de vrouwelijke zijde van Multatuli, die, naast zijn groote gebreken, een zekere noblesse de coeur bezat, al uitte zich die noblesse soms zeer vreemd en te onpas, en die adel sterkt haar. Meer dan aan hem komt haar de naam Multatuli toe, want zij zocht niet haar roem, zij wilde slechts het stille geluk. En al juichte zij in den roem haars mans, wie zal het haar, de opofferende, euvel duiden?

„Mon Edouard est si content aujourd'hui. Il a dix ans. Je *dois* être gaie, l'enfant ne doit pas souffrir de mes soucis. Nous ne ferons que le fêter. Il s'est plaint que j'avais l'air triste. Pauvre enfant! Sais-tu bien que c'est à toi seule que je dise mes soucis? J'ai écrit une lettre à mon mari qui n'était pas triste du tout, je dois l'encourager et lui cacher ma mélancolie". Dat is moed, en de vrouw, die zoo doet, heeft het recht te zeggen: „J'aime tendrement et aimer c'est vivre".

Daar is veel geleden in dat hart, dat niet naar roem haakte, maar opvlamde vol liefde, uit den innigen aandrang des harten. Daar is veel gezwegen, wat, als het geuit werd, tranen zou afpersen; veel verborgen, en dat nog wel voor hem, die het voorwerp der reinste liefde

was. „Je ne puis rien confier à la plume. Ménage toi en m'écrivant car je ne suis pas sûre que mes lettres ne sont pas interceptées." Zoo schrijft zij aan hare vriendin uit den Haag, waar zij een korten tijd bij haren man woonde. Daar heeft de scherpste smart gevlijmd, de smart, die uit liefde spruit; die alles vergeten en vergeven wil, omdat de herinnering aan schooner dagen telkenmale krachtig opkomt, omdat het beeld des geliefden al het andere in de schaduw stelt. „Je suis juste quand je pardonne *tout, tout.*" Dat lijden is velen een mysterie. Maar van al de geheimen, begraven op den bodem des harten, angstig verborgen voor het oog der wereld, bewaard als een kostbare schat, is dat zeker niet het minst. Ware daar het geloof nog met zijne louterende kracht bijgekomen, hoe schoon zou die figuur staan, die, met minder genade, reeds zooveel vermocht.

Amsterdam. M. A. P. C. Poelhekke.

Ofschoon de beperkte ruimte van ons maandschrift het opnemen van replieken in den regel onmogelijk maakt, hebben wij gemeend bij uitzondering te moeten voldoen aan het beleefde verzoek om de volgende bladzijden onder de oogen onzer lezers te brengen.

Secr.

EEN REPLIEK.

De redactie van *De Katholiek*, die een nalezing van mijn Gids-artikel „Zijn en Worden" in haar tijdschrift opnam [1]), zal mij zeker de gelegenheid niet onthouden voor een repliek. Het is geenszins mijn voornemen met den heer Keuller in debat te treden. Ons uitgangspunt — eenerzijds als kenbronnen de Goddelijke openbaring en de ervaring, anderzijds alleen de ervaring in den ruimsten zin des

---

[1]) Zie *De Katholiek* Juli-Aug. 1895: „Wordt alles? Nalezing op een Gids-artikel door J. M. L. Keuller".

woords — is zoo geheel verschillend, dat niet te denken is aan het verkrijgen van overeenstemming, waar het een wereldbeschouwing als de onderhavige geldt. Mijn doel is uitsluitend te doen uitkomen, dat de logische en wetenschappelijke bezwaren van den heer K. weerlegd en opgeheven kunnen worden [2]). Gaarne breng ik hulde aan den goeden toon, waarin de nalezing van het begin tot het einde gehouden is. Trouwens dit was te verwachten van een auteur als de heer K.

„Het eerste, wat ons te doen staat is: de methode van onderzoek vaststellen, en op dit punt kunnen wij het met den schrijver in *De Gids* niet eens zijn." Uit hetgeen hierop volgt moet de lezer opmaken, dat de Gids-schrijver de historische methode aanwijst voor het onderzoek naar de waarheid der moderne wereldbeschouwing. Zulk een meening wordt dan zeer te recht bestreden. Inderdaad is er in het geheel geen sprake van het zoeken naar een methode, omdat een onderzoek naar het goed recht der verschillende stelsels niet bedoeld wordt. Dit zou voor elk onderdeel in een vaktijdschrift thuis behooren. Het wordt duidelijk gezegd, dat de schrijver een schets wenscht te geven van de historische ontwikkeling der wijsgeerige en natuurkundige beschouwingen, de leer van het „zijn en worden" betreffend. Dat waardeering desniettemin nog wel eens om den hoek komt gluren, zal ik niet ontkennen. Wat geeft den heer K. aanleiding, om mij de genoemde meening toe te schrijven? Het zijn mijn woorden: „Hoe kan zij haar alles wordt verantwoorden? De vraag hangt samen met een andere, hoe is zij er aan gekomen. Historisch weten is het eenige echte weten". De eerste zin sluit nog volstrekt niet het voornemen in naar een onderzoek van de waarde der verantwoording. De tweede houdt juist het tegendeel in van het door den heer K. gezegde. De historische weg wordt als een *andere* onderscheiden. Alleen dit wordt beweerd, dat de questie der verantwoording niet goed te behandelen is zonder de geschiedenis van de ontwikkeling dier begrippen en dit wel juist om de redenen, die de heer K. vermeldt, al wordt dit er niet uitdrukkelijk bijgevoegd. Sommige moeilijk te definiëeren werkelijkheidsbegrippen acht ik zonder de historie bezwaarlijk te verstaan. Had

---

[2]) Ik zal de zinnen uit de nalezing van den heer K., die ik aanhaal, tusschen aanhalingsteekens plaatsen zonder verdere toevoeging.

ik geschreven: „De vraag is *eensluidend* met een andere: hoe is zij er aan gekomen", dan had de recensent gelijk. Thans geldt zijn kritiek op dit punt niet mij.

De heer K. heeft eenige bezwaren tegen de wijze, waarop ik mij de ontwikkeling der wetenschap voorstel. „Is het historisch gerechtvaardigd de mythe als eerste denkproduct van den mensch te beschouwen?" En later „De begrippen substantie en causaliteit kunnen echter niet vreemd geweest zijn aan het ontstaan van mythen. Volgens des schrijvers eigen getuigenis immers zijn de mythische goden en heroën de verpersoonlijkte oorzaken der natuurverschijnselen . . . . Het begrip van substantie en causaliteit moet dus minstens zoo oud zijn als de mythen verondersteld worden; zonder dit begrip konden geen mythen geboren worden". Dat de mythen producten van het abstracte denken zijn, hetwelk oorzaken verpersoonlijkt, is door mij nergens beweerd; van de verbeelding werd gesproken. Niet de oorzaken zijn verpersoonlijkt, maar aan de op ons gelijkende mythische wezens, is allengs de persoonlijkheid ontnomen. En nog dragen in de wetenschap tal van begrippen den stempel van hun mythischen oorsprong. De mythe ging overal aan de wetenschap vooraf, al kunnen beiden in den tijd ook nog wel naast elkander bestaan hebben. De mythe is daarom nog geen stuk abstracte wetenschap; maar zij is een verklaren der natuur op hare concrete aanschouwelijke wijze. Wat de mythe noodzakelijk onderstelt, is de Kantiaansche waarnemingsvorm der causaliteit; niet de abstracte begrippen van substantie en causaliteit, die een tijdperk van wijsgeerig denken vertegenwoordigen.

Waar de heer K. zegt: „Het verstand des menschen is er of is er niet" en dat eigenlijke arbeid des geestes bij den eersten mensch niet anders kan geweest zijn dan bij ons, sluit hij eenvoudig a priori een ontwikkeling uit, zooals Darwin, Haeckel, Spencer en anderen die verstaan, en hypostaseert hij 't begrip van „het verstand". Neemt men een geleidelijken overgang aan tusschen de zwakke verstandswerking der dieren en de krachtige van den beschaafden mensch, dan is het zelfs onmogelijk de phase van ontwikkeling aan te wijzen, waarop de naam van menschelijk verstand toepasselijk werd en dan is het noodzakelijk van quantitatieve en qualitatieve verschillen in den geestesarbeid te spreken. Aangenomen echter, dat de mensch plotseling op aarde verscheen, gelijk Minerva uit

het hoofd van Zeus, toegerust met hetgeen „het verstand" genoemd wordt, ook dan is het niet aan te nemen, dat hij terstond de geestelijke producten voortbracht, die wij bezitten. Gesteld, dat al onze kennis en alles, wat de erfelijkheid potentieel in onze hersenen bracht, op eens verdween; dan zouden wij waarschijnlijk weder met mythen beginnen. 't Is niet de vraag, wat het verstand op zich zelf zou *kunnen* doen, maar wat het in verband met de omstandigheden *zal* doen.

Hoe is de mensch gekomen aan de tegengestelde abstracte begrippen van zijn en worden? Ik heb mij met het oog op die vraag geplaatst op het standpunt van het anthropomorphe ontstaan onzer werkelijkheids-begrippen en dan kan de mensch voor de vorming der bovengenoemde begrippen bezwaarlijk andere gegevens gevonden hebben dan het bewustzijn van de onveranderlijke eenheid van zijn wezen naast dat van den wisselenden inhoud van zijn bewustzijn, correspondeerend met de wisseling en verandering in de wereld zijner aanschouwing. Weet de heer K. een meer aannemelijke voorstelling, of wil hij hier verklaring achterwege laten, 't is mij goed. Een andere questie is het wat wij als bespiegelende wijsgeeren uit dat alles kunnen afleiden. Zeker niet dat, wat de heer K. er uit deduceert, die de ervaring laat leeren, dat het logische en het empirische ik één en hetzelfde wezen zijn. Het logische, empirische en transcendente ik worden hier niet uit elkander gehouden.

Het logische ik, het algemeene steeds identische ik, de spectator universi, waarop alle denken betrokken wordt, is bij alle menschen hetzelfde, het is een zuivere vorm, de onmisbare voorwaarde voor ervaring, op zich zelf zonder inhoud.

Het empirische ik is de inhoud van ons bewustzijn, verschillend bij verschillende menschen, ja op verschillende tijden bij denzelfden mensch. Het is op zichzelf geen eenheid, maar wordt dit eerst door het logische ik. Neem in gedachte het laatste weg en de mensch is enkel een stroom gewaarwordingen, voorstellingen en begeerten. De persoon, die het verband ziet, ontbreekt dan. Logisch ik en empirisch ik zijn ten eenenmale verschillend en de ervaring, die slechts op het laatste betrekking heeft, kan hun eenheid niet leeren.

Evenmin kan men er uit afleiden „de noodzakelijkheid van een onveranderd zijn om de wisselende toestanden te begrijpen". Hier is sprake van het transcendente ik, het werkelijk subject van gewaarwordingen en aandoeningen, staande buiten de phenomenale wereld,

wat men gewoon is de ziel te noemen. De eenheid van bewustzijn bij het denken geeft ons geen recht om ons zelve te beschouwen als zulk een werkelijk bestaande eenheid; wel leert zij ons de noodzakelijkheid van het bestaan van de denkwet der verbindende identiteit, om de wisselende toestanden te begrijpen.

Wat door mij van de Platonische en Aristotelische wijsbegeerte gezegd wordt vindt, uitgenomen een enkel beeld, geen tegenspraak bij den heer K. De heer K. weet, dat het niet mogelijk is met één bepaalde definitie van materie en vorm alle plaatsen van de werken van Aristoteles te verstaan, dat men bij Aristoteles verschillende gedachtenreeksen vindt, die van verschillende bepalingen uitgaan, en die min of meer parallel blijven loopen. Het bedoelde beeld is dat van „potentieel" als sluimerend omschreven. Ik geef toe, dat het beeld de zaak niet voldoende uitdrukt. Een sluimerend mensch bestaat nog als mensch. Aristoteles onderscheidt dit potentieel-zijn van niet-zijn, doch het is als zijn met het oog op het ding in questie feitelijk hetzelfde. Dat de voorwaarden er zijn, om een ding te doen ontstaan, verandert hierin niets. Gaarne aanvaard ik deze bepaling van „potentieel bestaan", die de Neo-Aristotelische physica niet altijd in het oog houdt.

Waar de heer K. spreekt over mijn schets van het Middeleeuwsche realisme en nominalisme heb ik slechts op te merken, dat ik niet gezegd heb, dat *de nominalisten* hun leer omschreven met een „er is niets buiten de empirische wereld". Uit de aanhalingsteekens in den tekst van mijn artikel — (er staat: Bij de nominalisten heette het: „Er bestaat niets buiten en behalve de individuën"; d. i. buiten de empirische wereld) — blijkt duidelijk, dat het laatste het gevoelen van den schrijver uitdrukt. Te dezen opzichte zegt de heer K. dat de conclusie er later te recht of te onrecht uit getrokken is.

De heer K. neemt aanstoot aan mijn uitspraak, dat het wereldbeeld van Descartes: alle verschijnselen herleid tot bewegingstoestanden, zich onafgebroken uitstrekkend door het heelal, het ideaal van elke natuurverklaring zal blijven, en het bevreemd hem dit aangeprezen te zien in een artikel, wat onmiskenbare sympathie voor het „eeuwige worden" aan den dag legt. „Uit kracht van het worden kan deze leer geen ideaal blijven." De strekking van het laatste begrijp ik niet, en waar heb ik in mijn artikel het worden gescheiden van het zijn der materie? Zeker heeft de wetenschap geen idealen,

waaraan zij zich voor altijd vastklampt, wat de feiten ook mogen leeren, geen hypothesen, die zij niet ter zijde wil stellen; dit alles is wel allerminst met bovenstaande uitspraak bedoeld. Onpartijdigheid in het zoeken naar waarheid is een eeretitel, die der wetenschap wel in de eerste plaats toekomt. Wel kan men spreken van een algemeenen grondslag of vorm van het onderzoek, die wel altijd onveranderd zal blijven (ik schreef niet *moet*); en dit niet, omdat men hem à tort et à travers wil behouden, maar omdat men zich geen ontwikkeling der wetenschap op een anderen grondslag kan voorstellen. In dien zin sprak ik van een blijvend ideaal. De continuïteits-hypothese is geen keerpunt in de Newtoniaansche wijsbegeerte; het is een aanvullen van de laatste, een doortrekken van lijnen. Men blijft werken met dezelfde begrippen op dezelfde wijze. Het is een wijziging van betrekkelijk ondergeschikten aard, die hoofdzakelijk tegemoet komt aan het bezwaar, reeds door Newton gevoeld, om een werking op afstanden aan te nemen. De mechanische natuurverklaring is van Newton tot en met Clerk Maxwell één doorloopend geheel, en haar acht ik het blijvend ideaal der natuurwetenschap. Daarmede meen ik niet te kort te doen aan het levensbeginsel der wetenschap, haar volkomen vrijheid tegenover elken dwang en elk gezag.

Als de vortex-atomen van Helmholtz en lord Kelvin de geometrische atomen uit de wetenschap mogten verdrijven, dan zou een massa materie in beweging den naam van atoom dragen. Een vortex-atoom bestaat echter, evenals het continuum, waarin het zich beweegt, uit een oneindig aantal elkander rakende deeltjes, die men zich zoo klein kan denken als men wil. De laatsten zijn *uit een wijsgeerig oogpunt* het analogon der geometrische atomen. Voor hen geldt het onveranderlijke zijn. Een vortex-atoom is geen veranderd geometrisch atoom. De beweging moet een substraat behouden. Het atoom is eeuwig, is niet anders dan: de stof is eeuwig. Of men de verdeeling der stof meer of minder ver voort wil zetten, doet niet af aan dit beginsel, hetwelk onder den naam van de wet van de overnietigbaarheid der stof in de wetenschap genoemd wordt. De leuze „stof en beweging" kan onveranderd blijven.

Wat de heer K. zegt van de tegenstrijdigheid, die niettegenstaande mijn bewering, in het natuurkundig substantie-begrip der materie nog zou blijven, is onjuist. Er staat: „Het atoom — en elke massa,

die bij de beweging als een ondeelbaar geheel wordt beschouwd — is volstrekt eeuwig en onveranderlijk". Ons atoombegrip is niet identiek met dat van Democritus. Het chemisch atoom is de kleinste stofmassa, die men voor de verklaring der verschijnselen *noodig heeft.* Naar verdere deelbaarheid wordt niet gevraagd. Zij *wordt echter als mogelijkheid niet uitgesloten.* Binnen de grenzen van het geometrisch atoom en zijn analogon uit wijsgeerig oogpunt gebeurt niets meer. De natuurwetenschap vat het gebeuren op als verplaatsingen van die kleine massa's in de ruimte. Alle tegenstrijdigheid is verdwenen uit het substantie-begrip.

„Wilde men de theorie „stof en beweging" verder vervolgen, dan moest men de ongelijksoortigheid der elementaire atomen eveneens door stof en beweging verklaren, en het ware in dit geval onjuist te zeggen: „dat er binnen de grenzen van het atoom niets meer gebeurt." Men is inderdaad reeds bezig om te trachten die ongelijksoortigheid aldus te verklaren. Ik noem slechts de namen Prout en Mendelejeff en het periodiek systeem. Dit doet echter weder niets ter zake, als men het *chemisch* atoombegrip in 't oog houdt. Van de atomen der atomen (voorloopige) zou dan het gezegde gelden. Er is natuurlijk niet alleen sprake van het atoom der hedendaagsche scheikunde met zijn bepaalde massa, maar van die massa, welke men als het kleinste substraat der beweging nu of later zal aannemen. Of men physisch met een complex wil werken — hetzij omdat men hem niet als zoodanig erkent, hetzij omdat men van verdere deeling afziet — is een geheel andere questie.

„Voorloopig heeft alles, wat er over scheikundig evenwicht.... bekend is, slechts betrekking op de voorwaarden, de begeleidende verschijnselen van eene scheikundige werking en laat de chemische verbinding onaangeroerd". Ik zal niet twisten over den naam, dien men aan de verschijnselen moet geven. Het bestaan van een speciale kracht, de affiniteit, als oorzaak der scheikundige werkingen, is echter, voornamelijk door de studie der zoogenaamde aviditeit, reeds twijfelachtig en het denkbeeld reeds waarschijnlijk geworden, dat scheikundige omzetting bestaat in een toestandsverandering der atomen op zich zelve en geheel van kinetischen aard is. Raakt dit de scheikundige verbinding niet? Er ontbreekt slechts de kennis van de betrekkingen, die tusschen de vormen der atoombeweging en tusschen de snelheden moeten bestaan, om vereeniging der atomen

tot één molecule of metamorphosen der moleculen te doen plaats vinden. De chemie is op weg om een dynamica der atomen te worden, maar zij heeft den eindpaal nog niet bereikt.

Dat het arbeidsvermogen, een physische grootheid, tot een onveranderlijk bedrag in het heelal aanwezig is, is een physische wet, die als zoodanig meer en meer waarschijnlijk wordt. Lag er iets substantieels aan ten grondslag, dan zou deze uitkomst van waarneming en berekening zeker zeer natuurlijk worden, hoewel het niet gemakkelijk zou zijn de energie met haar wisselende vormen te rijmen met een substantie-begrip zonder logische bezwaren. Physisch behoeft echter de wet van het behoud van arbeidsvermogen geen andere verklaring dan die, welke uit nauwkeuriger kennis van elk der vormen van arbeidsvermogen als bewogen massa's kan voortvloeien.

De heer K. betwist der wetenschap het recht, om alles, wat niet stof en beweging is, eene objectieve realiteit te ontzeggen en het als subjectief verschijnsel te beschouwen en om een zielkunde zonder ziel mogelijk te achten. Ik begin met de erkenning, dat mijn uitspraken wel wat klinken, alsof ik een overtuigd aanhanger ben van het materialisme van Vogt en Molescott, dat de mogelijkheid van een mechanische verklaring der psychische verschijnselen aanneemt. Ik mag het den heer K. niet ten kwade duiden, dat hij het er in leest. Inderdaad was het mijn bedoeling niet dit er in te leggen. Ik geloof, dat de wijsbegeerte het onhoudbare van dit platte materialisme voldoende heeft aangetoond. Wat ik bedoelde was de uitspraak, dat men in de wetenschap ter verklaring van de verschijnselen, de psychische zoowel als de physische, geen andere substantie noodig heeft als de materie; die alleen dienst doet bij de laatsten. Subjectief is alles, wat niet als stof en beweging opgevat kan worden, in dien zin, dat het wetenschappelijk beschouwd geen onveranderlijk zijn als grondslag behoeft. Beter ware het wellicht hier te spreken van een kortstondig en voorbijgaand bestaan als verschijnsel, zoo als de Buddhisten met hun volstrekt idealisme het doen.

Een zielkunde zonder ziel is niet alleen mogelijk, maar zij is de eenige wetenschappelijke zielkunde, omdat de wetenschap zich slechts met verschijnselen bemoeit. Deze mogelijkheid, die den heer K. zoo verbaast, is het gemakkelijkst te bewijzen door de aandacht te vestigen op de vele *empirische* zielkunde's, die er geschreven zijn. Prof. v. d. Wijck begint zijn zielkunde aldus: „De

psychologie, zooals ik haar bedoel, tracht dus niet door te dringen tot den geheimzinnigen achtergrond der geestelijke verschijnselen, zij wil ons niet het karakter van zeker verborgen entiteit, geest of ziel genaamd, ontsluieren, maar zij wil wetenschap van *verschijnselen* zijn, wetenschap van eene klasse van *feiten*, welken men met den algemeenen naam van *bewustzijn* aanduidt. Gelijk iedere natuurwetenschap stelt zij zich tot taak verschijnselen uit verschijnselen af te leiden. Aan de wereld der phaenomena zelve ontleent zij de beginselen, waaruit zij haar verklaart". Verder leze men het hoofdstuk „Auflösung des substantiellen Causalbegriffs durch die Psychologie" in Wundt's „System der Philosophie": „Nachdem längst die materielle Substanz zu einem Hülfsbegriff geworden, der nur insoweit ein Recht besitzt, als er durch die causale Verknüpfung der Naturerscheinungen logisch gefordert wird, spielt daher immer noch die Seelensubstanz die Rolle einer „ersten Ursache" welche alles psychologische Geschehen als ihre Handlungen hervorbringt. In je einseitigerer Weise die Psychologie diesen alten Begriff der substantiellen Causalität festhällt, ein um so augenfälligeres Zeugniss liefert sei aber für die völlige Unfähigkeit desselben irgend etwas zur Erklärung der inneren Erfahrung beizutragen" (T. a p. S. 302). Zie ook in de Physiol. Psychol. van Wundt Psych. Standpunkt S. 544.

Wil het geloof blijven spreken van een bovenzinlijke, geestelijke substantie achter de physische verschijnselen, de wetenschap kan en zal het haar niet beletten. Evenmin mag de laatste aan de metaphysica het recht betwisten, om *met behulp der rede* transcendente bespiegelingen te houden over het „Ding an Sich"; al zal zij aan haar waarschijnlijk weinig belangstelling wijden, zoolang zij zich niet bepaalt tot het onderzoek naar den aard van het menschelijk kenvermogen en het opsporen van den oorsprong onzer grondbegrippen.

Wel kan de man der wetenschap, nu echter wijsgeer wordend, met Dubois-Reymond beweren: „Schlieslich entsteht die Frage, ob die beiden Grenzen unseres Naturerkennens nicht vielleicht die nämliche seien, d. h. ob, wenn wir das Wesen von Materie und Kraft begriffen, wir auch nicht verständen, wie die ihnen zu Grunde liegende Substanz unter bestimmten Bedingungen empfinden, begehren und denken könne". Hij kan m. a. w. het wijsgeerig monisme zijn toegedaan, dat één enkele transcendente materie aanneemt, die de hoogere eenheid vormt van onzen geest en van onze stof.

Nog een enkele opmerking naar aanleiding van de onjuistheid, die de heer K. in mijn tafereeltje van de stofwisseling meent te vinden. De onjuistheid is niet bij mij maar bij hem. Het is hier dezelfde verwisseling der verschillende beteekenissen van het ik, waarop ik reeds vroeger wees. Het bewustzijn geeft ons niet de verzekering van het blijven van een werkelijk bestaand transcendent ik, maar van een logisch ik. Deed zij het eerste, zij zou buiten haar boekje gaan. De ervaring leert ook niets aangaande iets, dat buiten de ervaring omgaat. De stofwisseling leert alleen, dat een atoom door een ander gelijksoortig in ons lichaam gesubstitueerd kan worden zonder dat *het bewustzijn* van de eenheid van ons wezen verloren gaat.

Ik geloof, met het bovenstaande de nalezing van den heer K. op den voet gevolgd en aangetoond te hebben, dat zijn bezwaren weg te nemen zijn of feitelijk als zoodanig niet bestaan. Ik beschouw het overigens als een onderscheiding, dat een auteur als de heer K. zooveel aandacht aan mijn Gids-artikel wijdde en stel den lof, dien hij hier en daar voor mij over had, op prijs. Het lag in den aard der zaak, dat deze nalezing in hoofdzaak een bestrijding moest worden.

Deventer, Juli 1895. Dr. J. E. Enklaar.

NIEUWE UITGAVEN.

DER ROMPILGER.

La gloria di Colui che tutto muove
Per l'universo penetra, e risplende
In una parte più, e meno altrove.

DANTE: DIVINA COMOEDIA.

Een bezoek aan de Eeuwige Stad, dàt is zeker een ideaal voor velen. Voor eenigen zal het bereikbaar zijn, voor de meesten zal het onbereikbaar blijven behooren tot de pia vota, maar aan allen heeft Mgr. Dr. Anton de Waal een onschatbaren dienst bewezen door de uitgave van *Der Rompilger (Wegweiser zu den wichtigsten Heiligthümern und Sehenswürdigkeiten der ewigen Stadt)*, waarvan in 1888 de eerste, in 1893 de tweede en dit jaar de derde, vermeerderde en verbeterde druk verschenen is bij Herder te Freiburg.

Wat den inhoud betreft: vóór de zeven hoofdstukken vinden wij in de inleiding menigen practischen wenk, b.v. over den geschiktsten tijd voor de reis, over de douane, over het inwisselen van geld, over eenige toestanden in Italië enz. enz. alsmede eenige Italiaansche uitdrukkingen, die ondanks de kennis van Fransch of Duitsch bijna onontbeerlijk zijn en ten voordeele der beurs werken.

De zeven volgende hoofdstukken geven eene keurige beschrijving van de geschiedenis en den tegenwoordigen toestand van verschillende stichtingen en instituten, van de zeven hoofdkerken, van de oud-heidensche, van de oud-christelijke monumenten, van de kostbare bouwwerken in den tijd ná Constantijn, tusschen de 9e en de 15e eeuw, en eindelijk in den nieuweren tijd achtereenvolgens te Rome opgetrokken. Eene zeer ruime plaats is hierbij gegeven aan de zeven aartsbasilieken en aan den oud-christelijken tijd met de katakomben.

Bijzonder belangwekkend zijn de aanteekeningen over verschillende deelen van het vaticaan: de woning van den Paus, de Sixtijnsche kapel, de pinakotheek, de mozaiekfabriek, de bibliotheek en het archief enz. enz.

Na deze zeven hoofdstukken geeft *Der Rompilger* een dagorde voor een verblijf van 5 dagen in Rome. Het aanhangsel bevat practische inlichtingen over de aflaten, verbonden aan voorwerpen door den H. Vader gewijd, over den Pauselijken Zegen, over de audiëntie bij Zijne Heiligheid, over de lichamen der Heiligen in Rome's kerken enz., terwijl een gemakkelijk, alphabetisch register met een spoorwegkaart van Italië en een plattegrond van Rome het boekje besluit.

Tot verduidelijking van den tekst en aanschouwelijke voorstelling van het verhaalde vinden wij in het boekje 74 waarlijk schoone afbeeldingen van de voornaamste christelijke en heidensche monumenten van Rome.

Wat de waarde van dit boekje betreft: er zal wel niemand meer geschikt voor het geven van een practischen reisgids in Rome gevonden worden dan Mgr. Dr. de Waal, van wiens hand men bij de eerste uitgave reeds sedert 20 jaar gehoopt had een goeden katholieken wegwijzer te mogen ontvangen. De naam van den ervaren oudheidkundigen Rector van het Campo Santo drukt het zegel van groote verdienstelijkheid op dit boekje, ten voordeele van allen.

Want hem, die, door banden van welken aard ook, in zijn vaderland is vastgekluisterd, zal *Der Rompilger* thuis het wonderbaar grootsche beeld van de Eeuwige Stad, waarin Gods glorie — om Dante's woord te gebruiken — zoo bijzonder luistervol uitschittert, onuitwischbaar in den geest prenten. En hij, die het voorrecht, ja de genade heeft om den pelgrimsstaf voor een reis naar Rome op te nemen, zal niet als bloote kunstvriend opgaan, maar zijne reis zal wezen een bedevaart naar de H. Stad van Christus' Stedehouder en naar hare heiligdommen, zonder dat evenwel verkwikking van lichaam en geest, vermeerdering van kennis en het genieten van 'tgeen Italië's natuur en kunst aan grootheid en schoonheid aanbiedt, buitengesloten wordt. Veel wetenswaardigs zal zoo iemand bij voorbaat kunnen opsporen uit werken als *Roma* van Kuhn, *Fabiola* van Wiseman, *Valeria*, de *Katakombenbeelden* e. a., doch dit zijn geen reisgidsen. Bovendien de beste Duitsche reisgids van Molitor-Witmer

is verouderd. Baedeker e. a. laten den pelgrim dikwijls in den steek juist daar, waar hij zal worden opengeslagen. Ook valt er dikwijls niet veel heil te verwachten van de z. g. ciceroni in Italië, die zoowat gebrekkig Fransch of Engelsch sprekende „om de wille van de smeer lekken aan de kandeleer" en den zorgeloozen reiziger zooveel vertellen, dat zij bij de Romeinen bekend staan als „cinceroni", d. i. in duidelijk Hollandsch, als „groote ezels". Doch de pelgrim zal een waren cicerone vinden in *Der Rompilger*, welk boekje men vóór de reis geheel en al zal doorlezen, terwijl het tijdens de reis van onschatbare waarde blijken zal.

Kortom, 't zij pelgrim 't zij geen pelgrim, een ieder die *Der Rompilger* leest, zal zich niet over geld of tijd beklagen. Het boekje geeft geen bespiegelingen, maar is van zuiver geschiedkundigen en topographischen aard, terwijl papier en letter en plaatjes wedijveren met den aangenamen toon en gemakkelijken verhaaltrant, waarin het is geschreven.

Mocht de prijs van *f* 2.40, waarvoor men het boekje gebonden in zeer bevallig formaat (12° van 348 bladz.) ook in den boekhandel van de wed. J. R. van Rossum verkrijgen kan, juist niet laag schijnen, dan wete men, dat *Der Rompilger* is uitgegeven ten voordeele van het priestercollegium van 't Campo Santo, wat door Paus Pius IX is opgericht, opdat bekwame geestelijken zich verder zouden bekwamen in de gewijde geschiedenis en in de christelijke oudheidkunde ten dienste der H. Kerk.

R.

Der Apostolische Stuhl und Rom. Eine Untersuchung über die rechtliche Natur der Verbindung des Primates mit der Sedes Romana. Von Dr. Jos. Hollweck (8°, 190 S. M. 2,60. Mainz, Kirchheim, 1895). — Het is eene katholieke waarheid, dat, buiten den Paus om, geen macht ter wereld bevoegd is, het Opperherderschap over Gods Kerk af te scheiden van den Roomschen bisschopsstoel (vgl. *Syllab.* prop. 35). Maar zou de Paus zelf — hetzij alleen, hetzij met instemming van een Algemeen Concilie — het Primaat van Rome naar elders kunnen overbrengen; m. a. w., zou b.v. Leo XIII, *Paus*

blijvende, den Roomschen bisschopszetel aan een ander kunnen overlaten, om zelf òfwel zonder vasten zetel de Kerk te blijven besturen, òfwel den bisschopszetel b.v. van Trier te gaan bezetten, zoodat voortaan niet meer de bisschop van Rome maar die van Trier Paus zou zijn? Ziedaar de belangwekkende en, waar het op wetenschappelijke behandeling aankomt, niet zoo gemakkelijke vraag, op welke bovengenoemd boekje antwoord zoekt te geven. De geleerde schrijver komt tot de slotsom — tot welke de overgroote meerderheid der theologen altijd kwam — dat het Primaat ook door den Paus zelven niet van den Roomschen Stoel kan worden losgemaakt. Toch oordeelt hij — in strijd b.v. met Kard. Franzelin, dien we ten deze liever zouden volgen, — dat we hier te doen hebben met een open vraag en dat diensvolgens aan bovengenoemde stelling slechts een hoogen graad van theologische waarschijnlijkheid mag worden toegekend. Op de vraag, waarom zelfs de opvolger van den H. Petrus het Primaat niet van den Roomschen Zetel scheiden kan, antwoordt H., dat deze volstrekt onverbreekbare vereeniging slechts dan genoegzaam verklaard wordt, wanneer men aanneemt, dat het Primaat krachtens goddelijk recht met Rome verbonden is; m. a. w. dat Christus zelf op de een of andere wijze den Roomschen Stoel tot Opperherderlijken Zetel verheven heeft.

Het boekje van H. heeft m. i. vooral daarom groote waarde, wijl het een breedvoerig overzicht geeft van hetgeen in den loop der eeuwen door Vaders en godgeleerden in verband met het behandelde vraagstuk geschreven is.

v. N.

Praelectiones Dogmaticae, quas in Collegio Ditton-Hall habebat Christianus Pesch. S. J. Tom. II^us. (Gr. 8°, 369 p. M. 5; geb. in leer M. 6.60. Freiburg, Herder.) — Het tweede deel der groote Dogmatiek van pater Pesch (zie bespreking van het eerste deel in *De Katholiek*, Dl. CVII, blz. 78) bevat de twee eerste dogmatische tractaten: I. *De Deo uno secundum naturam;* II. *De Deo trino secundum personas.* Gelijk men verwachten mocht, is de wijze van behandeling in dit deel vrij wat breedvoeriger en volledíger, dan bij de propaedeutische tractaten

in het eerste deel het geval was. De rijke theologische leer over God, die één is in Wezen en drievuldig in Personen, wordt in zuiver kerkelijken geest, op degelijke, streng wetenschappelijke en meestal zeer heldere wijze uiteengezet en verdedigd. Het bewijs-materiaal uit Schrift en Overlevering is in den regel overvloedig en schier overal met zorg gekozen. Een goede alphabetische inhouds-opgave is ook aan dit deel toegevoegd.

Een paar korte opmerkingen mogen hier plaats vinden. Dat bij het Schrift-bewijs voor de H. Drievuldigheid het bekende *comma Joanneum* (I. Joan. V, 7) slechts in een *scholion* wordt aangevoerd, kunnen we billijken, maar het eindoordeel van den schrijver over dezen tekst: „optimum, quod interim pro genuinitate hujus commatis Joannei dici possit, esse hoc: *nondum plane liquet comma Joanneum non esse genuinum*" (p. 241), zouden we niet gaarne onderschrijven.

Vervolgens, pater Pesch is overtuigd molinist, en voert een wel zakelijken, maar toch vrij scherpen strijd tegen de .... Bannesianen. Dientengevolge nemen de verhandelingen over *het kennen Gods* en over *de voorbeschikking,* in verhouding tot het overige, wel wat veel plaats in, terwijl bovendien de thomistische zienswijze in deze niet voldoende tot haar recht komt.

v. N.

Tractatus de Vera Religione, auctore Bernardo Jungmann, Phil. et S. Theol. Doct. (Ed. 4, F. Pustet, Regensburg, 1895. Prijs : M. 2,80). — Gaarne vestigen wij de aandacht op genoemd werkje van den leuvenschen hoogleeraar Dr. B. Jungmann, van wiens hand reeds verschillende dogmatische tractaten het licht zagen en die zich bijzonder verdienstelijk maakt door de nieuwe bewerking der beroemde *Institutiones Patrologiae* van Mgr. Fessler.

Prof. J. splitst zijne verhandeling in twee deelen. Het eerste (blz. 1—141) handelt over *den bovennatuurlijken en geopenbaarden godsdienst in het algemeen.* Daar worden op degelijke, heldere en vrij uitvoerige wijze de mogelijkheid, de noodzakelijkheid en de kenteekenen der openbaring besproken: vraagstukken, die in onze dagen

van te veel belang zijn, om in enkele bladzijden te worden afgehandeld.

Het tweede gedeelte (blz. 142—219) handelt over *den goddelijken oorsprong en de waarheid van het christendom.* Na eene korte verhandeling over het historisch gezag van het N. T., die in hoofdzaak aan kard. Franzelin ontleend is, wordt de goddelijkheid van het christendom bewezen: 1° uit de wonderen en voorspellingen van Christus, 2°. uit de wonderbare standvastigheid der martelaren, 3° uit de wonderbare verbreiding der Kath Kerk, 4° uit het wonderbaar voortbestaan dier Kerk en 5° uit den heilzamen invloed, dien het christendom op de wereld oefende en nog oefent.

Deze bewijsvoering moge voldoende zijn om de waarheid van den christelijken godsdienst te staven, zij moge verder op meerdere punten uitstekend bewerkt zijn, volledig is zij niet en aan de z. g. wonderen in de zedelijke orde wordt, in verhouding tot het overige, te veel plaats ingeruimd.

Zeer verdienstelijk en zeer geriefelijk, in het bijzonder voor studenten, die het werkje als handboek gebruiken, is de *brevis totius tractatus analysis,* die op blz. 219—253 gegeven wordt.

Het boekje is in eenvoudig, vloeiend latijn geschreven en de uitgave verdient allen lof.

v. N.

V. A. Sprengers, Tractatus de lege haereditatis atque de suicidio (Amstelod. W. v. Gulick, 1895. 190 p. 12°). — „Ieder jaar sterven in Europa 60,000 menschen door zelfmoord." Aldus luidt de korte, koele maar ontzettende mededeeling der statistiek in het *Bulletin de la Société de méd. ment. de Belgique* (Juin 1893).

Jaarlijks 60,000 menschen: dat zijn, in geheel de kwart-eeuw, die nu een tijdperk van ongestoorden europeeschen vrede heet geweest te zijn, niet minder dan *anderhalf millioen,* gevallen niet in een onvermijdelijken krijg voor nationale belangen, maar als slachtoffers van een akeligen, geheel persoonlijken zielestrijd.

Wie, van den oorlog en zijne verschrikkingen gruwend, wellicht dezer dagen zijn bijval schenkt aan het brusselsche vrede-congres,

die mag dus allerminst achterblijven met zijn sympathie, waar hij een ernstige en tevens degelijke poging vindt aangewend tot bestrijding van den zelfmoord.

Zulk een ernstige en degelijke poging doet in bovengenoemd werkje de Zeereerw. Rector van het krankzinnigen-gesticht „Voorburg" te Vucht. Blijkbaar heeft de betrekking, door den geachten schrijver daar bekleed, hem er toe gebracht om van de abnormale psychologische verschijnselen en hunne verklaring eene veelzijdige studie te maken, de verschillende theorieën te wikken en te wegen, ze vooral te toetsen aan hetgeen de veeljarige ondervinding op „Voorburg" hem geleerd heeft. De uitkomsten dier studie worden hier, bepaaldelijk wat de zielstoestanden, die nu en dan den mensch tot zelfmoord brengen, medegedeeld op eene wijze, die voortdurend den man van praktijk en vooral den man van innig geloof, den ijverigen priester doet kennen. Naast de uitspraken der geleerden, die tot staving der medegedeelde uitkomsten worden aangehaald, naast de talrijke voorbeelden, die de schrijver aan anderen ontleende, vindt men ook tal van voorbeelden ontleend aan de annalen van het huis „Voorburg" en aan schrijvers persoonlijke ondervinding. Aanhalingen uit de groote, goddelijke kenbron van waarheid, de H. Schriftuur, bevestigen op vaak verrassende wijze hetgeen ook als slotsom van wetenschappelijk onderzoek kon worden voorgesteld.

De inhoud van het boekje splitst zich in vier afdeelingen, waarvan de twee eerste het *theoretische* gedeelte van het onderwerp behandelen, de twee laatste meer bepaald aangeven, hoe men *praktisch* de neiging tot zelfmoord en haar oorzaak (het *taedium vitae*) voorkomen of genezen kan.

In het theoretische gedeelte wordt eerst (Pars I) aangetoond, dat niet altoos zelfmoord aan zekeren *waanzin* mag worden toegeschreven, dat hij zelfs in de meeste gevallen het gevolg is van volkomen zelfbewuste *misdaad*. Waar inderdaad aan waanzin gedacht kan worden, wordt dit door de omstandigheden van ieder geval in het bijzonder duidelijk genoeg aangeduid (de *circumstantiae quis, quare, quomodo, ubi*).

Daar er bij zelfmoord, evenals bij het plegen van andere wandaden, somtijds inderdaad ook *erfelijkheid* (van ouders of voorouders overgeërfde neiging tot misdaad) in het spel is, behandelt de schrij-

ver vrij uitvoerig de vraag, naar welke *wetten* de erfelijkheids-verschijnselen zich regelen. Met nadruk en met tal van argumenten komt hij op tegen de theorie van sommige anthropologen en criminalisten, volgens welke de mensch, die met neiging tot misdaad geboren wordt, naar de mate dier neiging ook noodzakelijk een misdadiger zijn moet.

Vervolgens wordt (Pars II) nagegaan, waaraan het zoo veelvuldig voorkomen van zelfbewusten zelfmoord, juist in onzen tijd, moet worden toegeschreven, en waarom zoo ontzettend veel *jeugdige* zelfmoordenaars voorkomen. De uitkomst van dat onderzoek is eene gestrenge akte van beschuldiging tegen het moderne ongeloof en tegen het ongodsdienstig onderwijs. Het ongeloof, hetzij dan in ruwen, hetzij in meer bedekten of zelfs eleganten vorm gepredikt, ontrooft aan de *zielen* het hun noodzakelijke levensbeginsel: het geloof; en waar aldus de zielen sterven, daar streven ook de lichamen, daar streeft de geheele mensch den dood te gemoet. O! mochten toch vooral onze *deftige* ongeloovigen, de ongeloovigen met tabbaard en toga, de ongeloovigen, die zich nog steeds den naam van „christelijke theologen" niet schamen, mochten vooral zij toch eindelijk de ontzaglijke verantwoordelijkheid eens beseffen, die ook van déze zijde op hen drukt.

Tegenover degenen, die in hun onbewimpeld ongeloof de verantwoordelijkheid voor den zelfmoord ten volle aandurven, die den mond vol hebben van „het recht om te sterven" en „den moed om te sterven", zet onze schrijver in een drietal beschouwingen uiteen, wat ware en valsche zielesterkte, ware en valsche grootmoedigheid, ware en valsche lijdzaamheid is.

Zooals reeds werd aangeduid, bestaat het boekje verder uit een praktische wegwijzing voor degenen, die, in welke omgeving dan ook, levensmoede medemenschen van hun sombere zielsziekte wenschen te genezen. De middelen daartoe zijn deels van de natuurlijke, grootendeels echter van de bovennatuurlijke orde. En geen wonder: het *taedium vitae* is in den regel eene zielsziekte: gemis aan hoop bij gemis aan geloof. — Geloof en hoop zijn de levensgeesten, die dezen half-dooden weer moeten worden ingeblazen. Dat dit in veel gevallen nog mogelijk is, wordt door tal van voorbeelden aangetoond. Treffend is hetgeen de schrijver mededeelt over de liefde tot den Zaligmaker en Zijne H. Moeder, als reddingsmiddel tegen

wanhoop en levensverdriet. Aan de liefde tot en de hoop op Maria is zelfs de laatste der vier afdeelingen (een twintigtal welsprekende bladzijden) gewijd onder den titel: *De ultimo remedio.*

Het boekje is geheel in het latijn geschreven. Zelfs voor de talrijke aanhalingen uit fransche en andere auteurs heeft onze schrijver zich de moeite der vertaling gegeven. Slechts een enkele maal heb ik een plaats ontmoet, waar eene verbetering bepaald noodzakelijk is. Het is n.l. de volgende zinsnede: „Post spectacula *domum rediens* [er is sprake van den onbevredigbaren genieteling] *nausea* tamquam spectrum comitatur eum" (blz. 48). Over het geheel genomen, laat het boekje zich vloeiend lezen en heeft het door zijn talrijke sprekende voorbeelden en citaten zelfs iets boeiends. Wij wenschen den eerw. schrijver met dezen arbeid van harte geluk.

V.

Populaire Sterrenkunde. Beknopte handleiding tot de kennis der hemellichamen naar de nieuwste ontdekkingen en met historische toelichtingen door Dr. H. Blink. Met 107 *figuren* (Utrecht, J. G. Broese, 1894). — De natuur is de doorluchte tempel, welken de Eeuwige zich in den tijd heeft gebouwd, en vooral aan het gewelf van dien tempel, aan den sterrenhemel staat in kristalheldere teekenen onloochenbaar de Majestueuze Naam geschreven van Hem, die machtig is en wijs. Vandaar dat, al zouden wij het groote belang der sterrenkunde voor land en zee buiten rekening laten, het geestesgenot, wat ook een niet-sterrenkundige smaken zal door een nadere kennismaking met „die zonen des hemels", zoet en veredelend is.

Hiervoor echter heeft een leek in de sterrenkunde eene handleiding noodig, die gemakkelijk en vertrouwbaar moet zijn. Welnu aan boeken en tijdschriften, die de resultaten van de onderzoekingen op dit gebied aan het groote publiek bekend maken, is tegenwoordig geen gebrek meer. Doch meestal zijn ze te zwaar op de hand voor hen, die geen speciale studie van de sterrenkunde hebben gemaakt, en komen er te veel subtiele beuzelarijen in voor, en last not least vragen ze te veel van onzen tijd en van onze beurs. — Vervolgens, *De grondbeginselen der sterrenkunde* naar Th. Tate, en *Het Heelal* naar Lockyers *Astronomy* door Dr. F. de Boer zijn te

beknopt en te weinig verklarend. *De Sterrenhemel* van den Leidschen Professor F. Kaiser is zeer voortreffelijk en gemakkelijk verstaanbaar, doch eenigszins verouderd. Het zeer schoone en zeer geroemde werk van Bern. Brinkman, Pr. volgens Guillemin, met 60 prachtige platen (waarvan 19 in kleurendruk) en 35 houtsneêfiguren, is nog al prijzig en bevat natuurlijk de allerjongste ontdekkingen niet, die gedaan zijn sinds het jaar der uitgave 1873.

Doch Dr. Blink, de man, wiens naam met eere prijkt op den titel van *Onze aarde*, Handboek der natuurkundige aardrijkskunde (Groningen, 1885), heeft ons in deze *Populaire sterrenkunde*, een gemakkelijke en betrouwbare handleiding geschonken volgens de nieuwste ontdekkingen en met historische toelichtingen.

Nadat men — ter algemeene kennismaking — een vluggen blik heeft geworpen tijdens een stillen, helderen avond, op het hemelgewelf met duizenden sterren bezaaid, wordt op de eerste plaats onze aandacht gevestigd op onze eigen woonplaats, wier vorm en grootte en aswenteling wordt behandeld. Dan wordt de leek geïntroduceerd op de sterrenwacht en maakt kennis met de astronomische instrumenten, met het licht, de spectraal-analyse, het photographeeren van den hemel en het meten van den afstand der hemellichamen. Vervolgens wordt uitvoerig ons zonnestelsel beschreven: eerst het centrum; dan de 8 planeten: Mercurius, Venus, de Aarde, Mars, Jupiter, Saturnus, Uranus en Neptunus met hare 21 manen of satellieten, alsmede de zwerm Asteroïden tusschen de banen van Jupiter en Mars. Eindelijk spreken nog vijftig bladzijden over de kometen en meteoren van ons zonnestelsel en de vaste sterren, die waarschijnlijk honderd millioen zijn in getal, daarbuiten.

Daarenboven wordt de tekst van 400 bladzijden druks in kl. 8°. opgeluisterd door 107 zeer goede figuren, waarvan er sommige uitstekend geslaagd zijn.

Dr. Blink heeft zich ten doel gesteld: het meest belangrijke omtrent de kennis des hemels aan beschaafde lezers mede te deelen in een populairen vorm. Zijn werk is een sterrenkunde voor leeken, om hen in eenvoudige taal opmerkzaam te maken op de verschijnselen des hemels, zooals deze door iedereen kunnen gezien worden, en om de belangrijkste dier verschijnselen wetenschappelijk en gemakkelijk te verklaren. Daarenboven zijn er enkele uitstapjes gemaakt in de geschiedenis der astronomie, waarin o. a. aardige

topographische en biographische schetsjes alsook verklaringen van spreekwoorden, aan de sterrenkunde ontleend, voorkomen. En wij meenen te mogen zeggen, dat de schrijver dit zijn doel heeft bereikt, omdat hij het wetenschappelijke op echt populairen, eenvoudigen, aangenamen, ja, blij-dichterlijken toon heeft voorgedragen. Daarom hebben ook vele bladen en tijdschriften *De Tijdspiegel*, de *Vragen van den Dag*, het *Schoolblad*, *Het Uitspansel* e. a. dit werk als om strijd geroemd.

Is Dr. H. Blinks populaire sterrenkunde zonder gebreken? Het is betreurenswaardig, dat vaak in soortgelijke boeken zelfs de Naam van God te vergeefs wordt gezocht. Ofschoon de wijsgeerige en dichterlijke beschouwingen meer dan eens een ongezochte aanleiding waren, vinden wij den „Schepper van 't Heelal" slechts eemaal in 't boek genoemd, en nog wel als object van Copernicus' geloof. Toch gelooven wij niet, dat de schrijver zich schaart onder de materialistische beoefenaars van natuur- en sterrenkunde, die dan toch slechts kleine kinderen zijn, vergeleken met den grooten Kepler, Galileï, Newton, Scheiner S. J., Secchi S. J. en zoovele anderen, welke geloovig het hoofd bogen voor den Almachtigen Schepper. Evenwel, als Dr. Blink blz. 45 en 125 over Copernicus, of blz. 131 over Galileï, of blz. 172 over de scholastieke philosophie spreekt, of als hij blz. 124 Luther „den grooten hervormer" noemt, dan blijkt wel, dat des leeraars sympathie voor de Katholieke Kerk niet zoo sterk ontwikkeld is als zijn kennis van het sterrenheir. De wijze lezer zal hem echter deze oude stokpaardjes wel willen vergeven. Wij zouden echter nog andere aanmerkingen kunnen maken; b.v. tegenover de sententie op blz. 326, dat de atmospheer van Mars van aanmerkelijke dichtheid zal wezen, zouden wij het getuigenis van Prof. Campbell kunnen zetten, die zegt, dat het bestaan van een dampkring op Mars nog zoo zeker niet is, en dat deze, bijaldien hij bestaat, zeer zeker ijl is en laag.

Doch genoeg over dit alles. Wij eindigen met de *Populaire Sterrenkunde* van Dr. H. Blink aan te bevelen aan allen, die eenig belang stellen in de schoonheid en majesteit van het sterrenrijk, en voor hen zal de geringe prijs van *f* 2.— of met netten band *f* 2.60.— geen bezwaar opleveren.

R.

Faut-il louer le mérite littéraire des écrivains mauvais? (Bruxelles, Société Belge de librairie, s. d. Prix: 60 centimes). — Behoort men schrijvers van slechte boeken om hunne letterkundige verdienste te prijzen? Deze vraag, die zeker wel eenige belangstelling waard is, werd onlangs in de *Civiltà cattolica* door pater Gallerani S. J. in twee artikels vrij uitvoerig beantwoord. Dat antwoord is door pater Lintelo S. J. in het Fransch vertaald en, vermeerderd met een voorwoord, eenige zakelijke noten en een derde hoofdstuk, als brochure uitgegeven. Een vraag van pas; want er wordt nog al eens een strijkaadje gemaakt voor schrijvers of boeken, die men toch eenvoudig slecht noemt. Men veroordeelt natuurlijk de strekking, men ergert zich aan de voorstelling; maar.... het boek heeft onbetwistbaar letterkundige waarde; de schrijver is ongetwijfeld een man van talent; jammer enz.

Is dat nu goed te keuren? Hoe de schrijver der brochure daarover denkt blijkt voldoende uit zijn motto: „Qui oderunt te, Domine, perfecto odio oderam illos, et inimici facti sunt mihi". Slechte schrijvers moeten als vijanden behandeld worden en daarom nooit met lof genoemd worden. In zijn eerste hoofdstuk geeft hij eenige gronden voor zijn gevoelen aan — die niet allen even sterk schijnen; de schriftuurplaatsen b.v. en de aanhalingen van kerkvaders zal niet iedereen voor slaande houden. Maar zeer terecht wijst hij op de dwaasheid om zoodoende nog meê te werken aan de toch reeds zoo luidklinkende reclame voor schrijvers, die aan de goede zaak niet anders dan schade kunnen toebrengen. En niet minder gegrond is de opmerking, dat zulk een loffelijke vermelding, al is het ook onder voorbehoud, toch vele onnadenkenden een aansporing, een aanleiding, of ten minste een verontschuldiging is om te lezen wat zij niet moesten lezen.

In het tweede hoofdstuk weêrlegt de schrijver eenige bezwaren, welke men tegen zijn gevoelen kan inbrengen. Onder meer komen daar ook de oude klassieken ter sprake en de nieuwere schrijvers, welke men voor studie of examens meent noodig te hebben.

En in het derde hoofdstuk, dat door den vertaler is bijgevoegd, wordt het groote woord „de kunst om de kunst" aan de zedenwet getoetst en de gepaste verhouding tusschen kunst en zedenwet aangegeven.

De gewoonte om goddelooze of zedelooze schrijvers toch om hunne

letterkundige verdienste te huldigen, is zóó besmettelijk geworden, staat er in het voorwoord, dat zelfs „les meilleurs catholiques ont besoin de se retremper dans la vigueur des principes chrétiens".

Zóó erg is het hier wel niet; maar een kleine aansporing tot voorzichtigheid in het beoordeelen, toelaten of aanbevelen van boeken kan toch zeker nuttig zijn.

F. G.

TORQUATO TASSO.

Sein Auge weilt auf dieser Erde kaum;
Sein Ohr vernimmt den Einklang der Natur
Was die Geschichte reicht, das Leben giebt,
Sein Busen nimmt es gleich und willig auf;
Das weit Zerstreute sammelt sein Gemüth,
Und sein Gefühl belebt das Unbelebte.
In diesem eignen Zauberkreise wandelt
Der wunderbare Mann.

GOETHE, *Torqu. Tasso* (1er Aufzug).

„Heden — zoo schreef de *Corriere di Roma* den 25sten April jl. toen de derde eeuwkring sedert het overlijden van Torquato Tasso werd gesloten — heden wordt niet alleen te Rome en te Sorrento, maar overal, waar een Italiaansch hart klopt, hulde gebracht aan den grooten, zoozeer door rampspoeden bezochten dichter. Dit derde eeuwfeest heeft te recht een plebisciet van bewondering en deelneming te zijnen opzichte uitgelokt". — Inderdaad, Tasso is altoos een lievelingsdichter der Italianen geweest. Niet alleen zijne betooverende verzen, maar ook zijne ongelukken hebben steeds eene groote aantrekkingskracht op hen uitgeoefend. Dit is ook nu weer gebleken. Tallooze belangstellenden bezochten te Rome de sterfkamer met de daar tentoongestelde merkwaardigheden van den zanger der *Gerusalemme Liberata.* Koning en koningin, ministers en andere grootwaardigheidbekleeders waren persoonlijk verschenen. En vooral de katholieke vereenigingen lieten zich niet onbetuigd. Het plechtig *Requiem*, door kardinaal Vannutelli in Sant' Onofrio bij 's dichters graf opgedragen, werd bijgewoond door afgevaardigden van de Accademia degli Arcadi en alle katholieke vereenigingen. Ook te Sorrento, Ferrara en in andere steden werden groote feesten gevierd.

Een gelukkig verschijnsel mag het heeten, dat deze gedenkdag tevens de aandacht veler beoefenaars van geschiedenis en letterkunde weer bijzonder op Tasso heeft gevestigd. Het is waar, er blijft in zijn merkwaardig leven ook nu nog heel wat op te helderen, maar, vooral in den laatsten tijd, is er toch reeds veel aan 't licht gebracht door onverpoosde studiën en nasporingen in de archieven van Urbino, Florence, Mantua, Ferrara en Rome. Desniettemin blijven in Nederland, gelijk ook elders, nog vele fabelen aangaande Tasso de ronde doen. Daarom achtte ik het niet overbodig, naar de meest vertrouwbare schrijvers, met gebruikmaking van de nieuwste onderzoekingen, den lezers van *De Katholiek* een overzicht aan te bieden van zijn leven en werken [1]). Een nederig bloempje bij dit derde eeuwfeest neergelegd aan het grafmonument van den onsterfelijken zanger.

I.

Het oud adellijk geslacht Tasso of de' Tassi of Tassis, waartoe onze dichter behoort, treffen wij reeds in de dertiende eeuw te

---

[1]) Werd vroeger *La Vita di Torquato Tasso* dall' abate Pier Antonio Serassi (Roma, 1785) en vooral de derde uitgave, *curata e postillata da Cesare Guasti*, 2 vol. (Firenze, 1858) als de meest betrouwbare biographie van Tasso beschouwd, thans is deze geheel in de schaduw gesteld door het standaardwerk van den Bologneeschen professor Angelo Solerti, *Vita di Torquato Tasso*, 3 vol., dit jaar bij gelegenheid van het derde eeuwfeest te Turijn en Rome verschenen bij Ermanno Loescher. Dit werk, de vrucht van 10 jaren studie en onderzoek, spreidt eene verbazende eruditie ten toon. Bij diezelfde gelegenheid verscheen te Rome *Torquato Tasso nella vita e nelle opere* en *Torquato Tasso a Roma* van den Romeinschen professor V. Prinzivalli, die inzonderheid *'s dichters leven te Rome* heeft bestudeerd, en, hoewel overigens, wat de kennis van feiten betreft, op verre na niet met Solerti te vergelijken, toch door de *Civiltà cattolica* (4 Mei jl.) zeer geprezen wordt, vooral wel omdat zijn arbeid geheel „vrij is van die vooroordeelen tegen den godsdienst, welke maar al te dikwijls een groot gedeelte der letterkundige werken, zelfs van veel naam, ontluisteren". — Zie verder eene uitgebreide bibliographie van werken over Tasso bij Solerti, Vol. 3, p. 149—181.

Bergamo in Italië aan. Een tak dezer familie heeft langen tijd het opperbeheer gehad over het postwezen in verscheidene landen van Europa [1]).

Torquato's vader Bernardo Tasso werd niet te Bergamo, waar zijne ouders gevestigd waren, maar toevalligerwijze te Venetië geboren den 11den Nov. 1493 [2]). Na vele wederwaardigheden trad hij omstreeks 1532 als geheimschrijver in dienst bij Don Ferrante Sanseverino, vorst van Salerno, een even machtig als ontwikkeld man. Met dezen vorst nam Bernardo op eene glansrijke wijze deel aan den krijgstocht van Karel V naar Tunis, reisde vervolgens voor zijn meester om gewichtige zaken naar Spanje en Venetië en trad in 1536 in het huwelijk met Porzia de' Rossi, die tot den hoogen Napolitaanschen adel behoorde. In 1543 vestigde hij zich te Sorrento, waar hij kalmte en rust hoopte te vinden voor zijne dichtlievende studiën, — en daar, in dat heerlijk oord, aan de onvergelijkelijk schoone golf van Napels, hoog boven de blauwe zee, onder dien blauwen hemel, waar het zilverachtig loof der olijfboomen afwisselt met donkergele rotsen en donkergroene oranje-, limoen- en citroenboschjes, werd den 11den Maart 1544 „op het oogenblik dat de zon hare middaghoogte had bereikt" [3]), de gevierde dichter Torquato Tasso geboren. Het huis, waar hij het eerste licht aanschouwde, was gelegen aan het strand, nabij het tegenwoordige Hôtel Tramontano. Thans is er niets meer van over. Te gelijk met de hooge rots, waarop het gebouwd was, is het in zee gestort.

Bij Torquato's geboorte was zijn vader Bernardo niet te Sor-

---

[2]) De Tassis van Bergamo, tot welke ook de beroemde Thurn und Taxis gerekend worden, voeren in hun wapen bij een gekroonden tweekoppigen arend een gaanden *das* (tasso, van daar Taxis) en een *toren* (torre, naar het Milaneesche geslacht *della Torre*, vandaar Thurn) en als helmteeken een gouden hoorn, zinnebeeld van het postmeesterschap.

[2]) Zie Solerti, Vol. 1, p. 2, 3.

[3]) Serassi, *Vita del Tasso*, Cap 1.

rento aanwezig. Karel V was toen in oorlog met Frans I van Frankrijk om het hertogdom Milaan. De opperbevelhebber van het keizerlijk leger had Salerno's vorst naar het oorlogstooneel geroepen en ook Bernardo moest aan den krijg deelnemen. Daarna begeleidde deze zijn meester naar het hof des Keizers in Vlaanderen, en niet voor Januari 1545 kon hij zijn jonggeborene voor het eerst omhelzen.

In zijne eerste kindsheid onderscheidde zich Torquato niet van andere kleinen, gelijk zijn vader duidelijk verklaard heeft. Daarom is de bewering, zelfs door den oordeelkundigen Serassi aangenomen, als zou het kind zes maanden na zijne geboorte reeds vlug gesproken en nimmer geweend noch gelachen hebben, moeilijk aan te nemen. — Bernardo moest weldra Sorrento verlaten, daar hij naar Salerno geroepen werd bij zijn vorst. In zijn nieuw verblijf werkte hij ijverig voort aan zijn uitgebreid riddergedicht *Amadigi* en smaakte alle genoegens van den huislijken kring. Met zijn vijfjarigen Torquato maakte hij gaarne uitstapjes naar de heerlijk gelegen Benedictijner-abdij *della Trinità* bij Cava dei Tirreni, waar beiden door den abt allervriendelijkst werden ontvangen. — In 1550 of 1551 verhuisde de familie Tasso naar Napels en nam haar intrek in het Palazzo de' Gambacorti. Aan de opvoeding van den jongen Torquato werd sinds zijne eerste jaren de grootste zorg besteed Een brave priester Giovanni d' Angeluzzo, die als vriend in Bernardo's huis verbleef, leidde zijne opvoeding en gaf hem het eerste onderricht in het Latijn. Toen in 1551 de Jezuïeten zich te Napels gevestigd en een school geopend hadden, werd Torquato, die alsdan zeven jaren telde, daar aanstonds ingeschreven. Zoo groot waren ras zijne vorderingen, dat hij op tienjarigen leeftijd tot ieders verbazing verzen en redevoeringen maakte en in het openbaar voordroeg. Hij was reeds bedreven in het Grieksch en Latijn, toen de andere knapen van zijne jaren nog moeite genoeg hadden met het spellen van hun Italiaansch. Het kan derhalve geen verwondering baren,

dat de Paters Jezuïeten hem reeds vóór zijn negende jaar tot de eerste H. Communie hadden toegelaten. Gelijk hij zelf in een brief van 1580 getuigt, was hij toen met een gevoel van ongekende tevredenheid en zeer veel devotie tot de H. Tafel genaderd, zoodat, wat hij daar bijvoegt van zijn gebrek aan kennis en begrip, zeker niet al te letterlijk mag worden opgevat.

Maar donkere onweerswolken hadden zich intusschen boven het hoofd van Bernardo Tasso samengepakt. De onderkoning van Napels, Don Pedro de Toledo, had tegen den wil van Paus Paulus III pogingen aangewend om de Spaansche Inquisitie in Napels in te voeren, ten einde de macht van den adel te breken. Dientengevolge was in Mei 1547 een opstand uitgebroken, en was de vorst van Salerno met Placido del Sangro door de Napolitanen naar den Keizer zelven afgevaardigd om de zaak van adel en volk te bepleiten. Deze zending — waaraan ook Bernardo Tasso had deelgenomen — was gelukkig uitgevallen, en Don Sanseverino werd bij zijn terugkeer met uitbundig gejuich te Napels ontvangen. Hierdoor laadde hij zich den haat van Don Pedro op den hals, die hem op alle mogelijke wijzen kwelde en dwarsboomde. Zelfs werd een aanslag op zijn leven beproefd. Daar nu de ongelukkige vorst, die tot dusverre een trouw aanhanger des Keizers geweest was, ook alle hoop op de bescherming van Karel V verloren had, liet hij zich dermate door zijn wrevel vervoeren, dat hij zijne diensten aanbood aan den Koning van Frankrijk. Nu werd hij in Maart 1552 door Don Pedro rebel verklaard onder verbeurte van al zijne goederen. Dezelfde straf trof ook zijne aanhangers, met name den trouwen Bernardo, die zijn huis te Salerno, alle inkomsten en alle vooruitzicht verloor en met den dood voor oogen genoodzaakt was te vluchten. Na vele omzwervingen vond Torquato's vader, dank zij de bijzondere bescherming van kardinaal Ippolito d' Este, in 1554 een veilig toevluchtsoord te Rome in diens paleis op Monte Giordano, tegenwoordig Palazzo Gabrielli genaamd. Men

begrijpt, hoe verlangend Bernardo was zijn gezin, dat te Napels veel van de keizerlijken te lijden had, bij zich in veiligheid te zien. Doch Porzia en hare dochter Cornelia werden weerhouden door hare verwanten, die zich uitdrukkelijk tegen haar vertrek verzetten. Torquato echter mocht gehoor geven aan 's vaders uitnoodiging. Allerhartelijkst en onder een vloed van tranen nam Porzia afscheid van haar tienjarigen Torquatello, dien zij op aarde niet meer zou wederzien, — en deze vertrok nog in hetzelfde jaar naar Rome. Daar zou hij in gezelschap van zijn neefje Cristoforo — een zoon van Giovan Jacopo Tasso uit Bergamo — onder 's vaders oogen, bij een uitmuntenden leeraar in het Grieksch en Latijn, zijne studiën voorzetten. Beide knapen, die ongeveer even oud waren, stonden tevens onder de leiding van den Eerw. d' Angeluzzo. Nauwelijks was een jaar verloopen, of Torquato had zijn neefje reeds zoover overtroffen, dat hij dezen als repetitor ter zijde kon staan. Toch gaf Bernardo hem zelven nog een afzonderlijken repetitor voor 't Grieksch. — Smaakte de zorgvolle vader in Torquato's vorderingen veel genoegen, dit werd nog verhoogd door de gunst, waarin hij stond bij de machtige neven van Paus Paulus IV, die de keizerlijke partij vijandig waren en hem gegronde hoop gaven op redding uit zijn onrustigen toestand en financieele moeilijkheden. Doch een zeer zware slag trof hem den 13den Februari 1556, toen plotseling zijne brave, teergeliefde gade hem ontviel. Grootere ramp kon den armen man niet overkomen. Hij was ontroostbaar. „Gij — zoo treurde hij,

„Gij, die, geliefd bij God, in Sions dreven,
Waar nooit een traan van bittre rouwe vloot,
Met eeuwge vreugd u voedt en u verzaadt,
En met Gods Heilgen blij ter reie gaat:
Ach, sla uwe oogen neer, zie bij uw dood
In droef geween hem, die u minde in 't leven" [1]).

[1]) Tu, su nel ciel a Dio cara e gradita,
Ove mai non si piange o si sospira,

Tot overmaat van ramp had hij vele kwellingen te verduren van Porzia's bloedverwanten, die zijne dochter Cornelia bij zich hielden, haar tegen zijn zin wilden uithuwelijken en hem den bruidschat en de nalatenschap der overledene betwistten [1]).

Tot opheldering van deze zaken en van Bernardo's toestand laten wij hier een merkwaardigen, kinderlijk gevoeligen brief volgen, in 1556 uit Rome gericht aan de edelvrouw Vittoria Colonna. Serassi beweert, dat Bernardo dit schrijven voor zijn zoon had opgesteld, doch Guasti, de verzamelaar van Tasso's brieven, aarzelt niet het toe te kennen aan Torquato zelf, die op twaalfjarigen leeftijd reeds buitengewoon ontwikkeld was.

Aan Vittoria Colonna te Napels.

Hulp te verleenen aan een armen edelman, zonder schuld en om zijne eer op te houden in rampspoeden vervallen, is de taak van een edel en grootmoedig hart als het uwe; tenzij UE. deze ongelegenheid goedgunstig verhelpt, zal mijn arme vader van wanhoop sterven. De deugd van UE. stelle zich tegenover de kwaadwilligheid zijner fortuin en dulde niet, dat de roofzucht en goddeloosheid der menschen hem wanhopig doen sterven. Gelijk gij van mijn zaakwaarnemer vernemen zult, zoekt mijn oom Scipione de' Rossi mijne zuster uit te huwelijken aan een armen edelman, met wien zij misschien al den tijd haars levens gebrek zal moeten lijden in de hoop het overblijvende der erfenis mijner moeder te zullen genieten. De smart over het verlies van het goed is groot, maar van het bloed is allergrootst, Hoogedele Vrouw. Die arme grijsaard heeft niemand anders dan ons beiden, — en daar de fortuin hem beroofd heeft van zijne goederen en van de echtgenoote, die hij liefhad als zijn leven, zoo wil toch niet toestaan, dat de roofzucht van zoo iemand hem zijne beminde dochter ontneme, in wier schoot hij deze laatste jaren van zijn ouderdom in rust hoopte te eindigen. Wij hebben te Napels geene

---

Di gioie eterne ti nutrichi e sazi:
Mentre fra l'altre ti diporti e spazi
Anime sante, china gli occhi e mira
Piangerti in morte quel che t'amò in vita.

[1]) Dit laatste is pas geregeld in November 1594, zes maanden vóór Torquato's dood.

vrienden: want wegens het ongeluk mijns vaders is iedereen bevreesd; onze verwanten zijn hem vijandig. UE. kan met haar invloed zoo groot eene ellende verlichten; zij moge het dan met hoogen moed doen; want aangezien zijne zaak eerlijk is, hebben de kardinalen Di Trento, Santafiora, Medici en Morone te zijnen gunste geschreven. Het meisje bevindt zich ten huize van Giovan Giacopo Coscia, bloedverwant van mijn oom, waar niemand haar spreken noch haar brieven ter hand stellen kan. Zoo groot is de smart, die ik gevoel, Hoogedele Vrouw, dat, gelijk mijn geest verward is, zoo ook deze brief verward zal zijn, wijl ik 't geen ik behoef niet weet uit te drukken. UE. zal de grootte van den angst begrijpen. En God biddend voor uw geluk eindig ik.

Rome 1556.

Den zomer van dat jaar bracht Bernardo met de twee knapen door op Monte Cavallo, waar hem door den hertog van Paliano een buitengoed ten gebruike was aangeboden [1]). Maar in September wachtte hem een nieuw ongeluk. Wegens een verbond met de Franschen geraakte de Paus in oorlog met Filips II, koning van Spanje. Reeds rukte het Spaansche leger, aangevoerd door den hertog van Alva, tegen Rome op. — Bernardo, die voor alles op de veiligheid zijns zoons bedacht was, zond dezen en Cristoforo, begeleid door hun goeden leermeester, onverwijld naar Bergamo, waar Torquato bij 's vaders vrienden en verwanten zeer hartelijk werd verwelkomd. Bernardo zelf bleef te Rome in afwachting van 't geen zou gebeuren. Weldra echter noopten hem verontrustende geruchten, in allerijl het meest noodzakelijke bijeen te pakken en de vlucht te nemen. Hij wilde zich naar Venetië begeven; maar te Ravenna aangekomen, ontving hij van Guidobaldo, hertog van Urbino, eene uitnoodiging, welke hij gretig aannam. Gelijk vele andere kleine vorsten beschouwde deze hertog het voor eene eer, aan zijn hof gevierde letterkundigen te bezitten en ze onder zijne hooge bescherming te nemen. Overigens was zijn hof juist geen voorbeeld van zedelijk-

[1]) Dit lag in de nabijheid van het tegenwoordige Quirinaal.

heid. Zoodra Bernardo zich nu goed en wel gevestigd had te Pesaro, waar hem door den Hertog een huis was aangewezen — naar deze zeide goed geschikt om te dichten — ontbood hij zijn Torquato, die in 't begin van April 1557 aldaar aankwam. Tasso's woning, Barchetto genaamd, gelegen bij de poort Rimini was inderdaad aanlokkelijk. Zij was niet groot, maar sierlijk, in den vorm van een achthoek gebouwd en omringd van bekoorlijke tuinen. Te Pesaro ontving Torquato privaatonderwijs en werd na ongeveer twee jaren verkozen tot studiegenoot van den troonopvolger Francesco Maria della Rovere, die later een zoo ongelukkig huwelijk zou sluiten met Lucrezia d'Este.

Hier verrijkte de jongeling zijn geest met velerlei kennissen. Niet alleen Latijn en Grieksch, maar ook wiskunde, philosophie en poëtica stonden op zijn studieprogram. Bernardo zelf voltooide zijn *Amadigi*, — en het hofleven moede, begaf hij zich in 1558 op raad van eenige vrienden naar Venetië om voor den druk te zorgen van dit gedicht, dat — meende hij — eene niet onaardige som in zijne beurs zou doen vloeien. Daar erlangde hij eene betrekking bij de Accademia della Fama, die in 't vorig jaar was opgericht en wier leden, meer dan honderd in getal, voorlezingen hielden over allerlei wetenschappen en kundigheden. Nauwelijks daar gevestigd, ontbood hij (in 1559) zijn zoon bij zich. Deze kwam zoodra mogelijk, hoewel hertog Guidobaldo hem ongaarne liet vertrekken. Reeds gaf Torquato de ondubbelzinnigste blijken van dien machtigen geest, die hem zooveel roem zou verschaffen. Bernardo koesterde dan ook de schoonste verwachtingen van hem. „Mijn Torquato maakt het goed — schreef hij in 1557 — en gaat zoozeer vooruit, dat hij met zijn verstand en zijne geestkracht, naar ik hoop, veel eer zal verwerven en een zoo groot vermogen, als mij zelven door de kwaadwilligheid mijner fortuin ontnomen is". Te Venetië legde de jongeling zich op aanraden zijns vaders meer uitsluitend toe op de Italiaansche taal. Met wonderbare

vlijt trachtte hij Dante, Boccaccio en Petrarca al hunne schoonheden af te zien. Dante vooral was hem dierbaar; uit de aanteekeningen, die hij later op diens gedichten maakte en die door Rosini zijn uitgegeven, toonde hij zich een scherpzinnig verklaarder van den grooten Florentijn. Op de eerste plaats trachtte hij Dante uit te leggen door Dante zelf.

Intusschen hielp hij ook zijn vader in het rangschikken en polijsten van diens verzen.

Nadat *Amadigi* door den befaamden Sperone Speroni herzien was — op wiens gezag de dichter meer dan tweehonderd stanzen schrapte en voornemens was er nog even zoovele te verwijderen — werd het gedicht in 1559—60 te Venetië gedrukt. Dit ridderepos was reeds in 1543 in het schilderachtige Sorrento ontworpen, en onvermoeid had Bernardo vijftien jaren lang daaraan voortgewerkt, veranderd en geschaafd. Hij droeg het op aan Filips II van Spanje, in de hoop door diens toedoen zijne vroegere welvaart te zullen herwinnen. Doch hierin zag hij zich deerlijk teleurgesteld. Zijn epos vond ook weinig bijval. En geen wonder. Het was eene zeer langdradige omwerking van den Spaanschen ridderroman *Amadis de Gaula*, en wel in 100 zangen, die te zamen niet minder dan 1800 dicht ineengedrukte bladzijden in 8° beslaan. Elke zang begint met eene beschrijving van den morgen en eindigt met eene schildering van den avond. Hoewel op ernstiger toon wil de dichter klaarblijkelijk Ariosto navolgen. Vandaar ook volslagen gebrek aan eenheid, opeenstapeling van de onmogelijkste avonturen, herhalingen, onkiesche schilderingen, zonder dat hiertegen genoegzame schoonheden opwegen, om voor verveling te behoeden. Daarbij was er *na* Ariosto schier geene plaats meer voor dergelijk gedicht. Nochtans moet men erkennen, dat zijne taal zeer keurig, welluidend en beeldrijk is [1]).

---

[1]) Eene episode uit dit epos heeft hij later tot een nieuw heldendicht omgewerkt onder den titel *Floridante*. Den laatsten (20en)

Bernardo had nu uit eigen ondervinding geleerd, hoe weinig middelen tot onderhoud des levens de poëzie den mensch aan de hand doet. Daarom overreedde hij zijn zoon, zich te gaan toeleggen op de studie der rechten en wel te Padua, aan welks hoogeschool verscheiden rechtsgeleerden en philosofen van naam verbonden waren. Gehoor gevende aan de wenschen zijns vaders, begaf zich Torquato in November 1560 naar Padua. Maar de „Digesta" en de lessen van den beroemden Panciroli waren voor hem ongenietbaar voedsel. Evenals zijn vader werd hij aangetrokken door de betooverende muze van het ridderepos. Buiten weten van Bernardo begon hij zulk een gedicht te ontwerpen in den trant van Ariosto's *Orlando Furioso.* Tot held koos hij *Rinaldo,* ons bekend als Reinout van Montalbaen, een der vier Heemskinderen. Dezen ridder, die bij Ariosto slechts eene ondergeschikte plaats bekleedt, laat hij een zwervend leven beginnen, begeerig Orlando's grootsche ondernemingen na te volgen. Rinaldo vat liefde op voor de jageres Clarice; maar hij moet haar nog verdienen. Eerst zal hij dus zijn heldenmoed toonen. Na eenige roemrijke daden ziet hij echter Clarice eensklaps op een tooverwagen verdwijnen. Nieuwe heldenfeiten zijn dus noodig. Hij verbindt zich met den herder Florindo, doorkruist Frankrijk en Italië, neemt na allerlei avonturen deel aan den strijd van Karel den Grooten tegen de Saracenen, meet zich zelfs op eervolle wijze met Orlando, maar laat zich in 't eind, na lange zwerftochten in Azië, vervoeren door de tooveres Floriana en vergeet ridderplicht en riddereer. Een droom brengt hem ten laatste weer tot bezinning. Hij vlucht uit Medië naar Palestina, scheept zich te Beyroet in, wordt door een storm overvallen, komt toch weer gelukkig te Rome en later te Parijs, waar de groote Karel hof houdt. Hier vindt hij niet alleen zijn vader Haymijn, maar ook

---

zang heeft hij echter onvoltooid gelaten. Door Torquato is het gedicht herzien, afgewerkt en in 1587 uitgegeven. Bernardo's lyrische gedichten zijn ten deele van vrij groote waarde.

Clarice weder. Evenwel is hij harer nog niet waardig. Uit nijd doorsteekt hij een ridder en wordt van het hof verbannen. Intusschen geraakt Clarice in de macht der Saracenen. Rinaldo bevrijdt haar. Alle verdere moeilijkheden verdwijnen. Zij worden een gelukkig paar, waarover geheel de Olymp met Jupiter aan het hoofd verheugd en opgetogen is.

„Gelijk dichter en held — merkt Baumgartner te recht op [1]) — zoo is ook het dichtstuk echt jeugdig en donzig, de min een idealistische droom, vol zeegroen, rozenrood, zonnegoud en lelieblank". Het is geheel in den smaak des tijds. Evenals in *Orlando Furioso* en *Amadigi* zijn heldendaden, avonturen, minnarijen, luchtvaarten, betooveringen en onttooveringen hier schering en inslag.

Binnen tien maanden had Torquato dit gedicht, bestaande uit twaalf zangen en ongeveer duizend stanzen (ottave rime), geheel voltooid. Bernardo, die nu inzage kreeg van het stuk, vreesde wel, dat zijn zoon door de uitgave eener onrijpe vrucht meer blaam dan bijval zou inoogsten, doch verzette zich niet tegen de openbaarmaking van dit epos, nadat vertrouwde vrienden hem hunne bewondering hadden te kennen gegeven over de vele en glansrijke schoonheden in den *Rinaldo* ten toon gespreid. „Het zou vergeefsche moeite zijn — schreef hij aan den geleerden Pavesi — zich te willen verzetten tegen het brandend verlangen van een jongeling, die als een hooggezwollen stortvloed naar zijn doel heenstreeft". De *Rinaldo* werd dan in April 1562 te Venetië gedrukt en vond zeer veel bijval. Nog tijdens Torquato's leven — schoon hij zelf om de vele tekortkomingen dit epos later schier niet meer als zijn werk wilde erkennen — is het minstens tienmaal herdrukt.

Zeker pleit het niet voor de toenmalige toestanden in Italië, dat niemand eenigen aanstoot nam aan dusdanig optreden van

---

[1]) *Stimmen aus Maria-Laach* (April 1895, S. 387).

een achttienjarig jongeling, die reeds met alle minnepoëzie vertrouwd bleek en met de meest betooverende kleuren de verschillende toestanden in een liefderoman wist te schilderen. Zich in dergelijke ongezonde kringen te bewegen moest ook voor hem zelven hoogst gevaarlijk zijn. De gevolgen er van zijn dan ook in zijne werken — de *Gerusalemme* geenszins uitgezonderd — herhaaldelijk gebleken. Menigwerf toch spreekt daaruit zekere weekelijkheid, ja wel eens wulpschheid, waarvan hij zich ook in latere dagen, ondanks den hoogen ernst zijns levens en zijner christelijke poëzie, niet geheel heeft weten te ontdoen, en die misschien ook wel eenigermate tot zijne rampspoeden hebben bijgedragen. — Niettemin strekt het Tasso reeds niet weinig tot lof, dat hij zich door Ariosto's lichtzinnigen geest niet geheel liet beheerschen, dat hij het oneerbare en wulpsche, zoo al niet vermeed, dan toch met zekere terughouding behandelde en alles ondergeschikt maakte aan de verheffing van het edele in het ridderdom: de verdediging van God en godsdienst, recht en geloof. Niet minder te waardeeren is het, dat onze jeugdige dichter bij meer ernst dan Ariosto, ook reeds een helderder denkbeeld had van de eischen der kunst, dat hij aan de epische poëzie eene wending wilde geven meer overeenkomstig de waarheid, en meer streefde naar een afgerond harmonisch geheel, in navolging van de groote meesters der oudheid. „In het ontwerpen van mijn gedicht — schrijft hij in het voorbericht — heb ik mij ook eenige moeite gegeven, om te zorgen, dat er eenheid was in de hoofdhandeling, is het niet in den strengsten, dan toch zeker in ruimeren zin. En al kunnen eenige deelen overtollig schijnen en niet van dien aard, dat bij wegneming daarvan het geheel vernietigd wordt, toch zijn die deelen van zulk een gehalte, dat zij, zoo niet elk afzonderlijk, dan toch alle te zamen, niet zonder groote uitwerking blijven".

Ook verdient het vermelding, dat hij in zijne opdracht aan kardinaal Luigi d'Este reeds een grooter plan — later uitgevoerd

in zijne *Gerusalemme* — niet onduidelijk laat doorschemeren. Hij zingt n.l. den Kardinaal toe:

„Maar als gij eens, gemijterd met drie kronen,
De onzaalge ketterij gebreideld ziet,
En, zelf doorgloeid van heilig vuur, uw zonen,
De Christenvorsten, aan het roofgebied
Van d'Ottoman de kracht des zwaards ziet toonen,
Waardoor verwonnen hem zijn prooi ontschiet:
Dan zal de krijgsklaroen de lier vervangen
En 'k vier uw wapenroem in breeder zangen" [1]).

In het volgend jaar [2]) had hij zijne stof reeds nader omlijnd en den eersten kruistocht uitgekozen. De aanhef van dit eerste ontwerp is nog bewaard gebleven en getuigt van eene diep godsdienstige bezieling:

„Ik zing de vrome waapnen, 't hoog bestaan
Van Godfried en der Christnen heldenscharen,
Die Salem vrijdden, 's Kruises glorievaan
Daar plantend trots het woeden der barbaren.
Gij, Hemelvorst, vuur Gij mijn zangen aan
Met d'eigen tocht, dien Ge in hun borst deedt varen;
En heeft uw heilig licht hun arm bestierd:
Het leide ook 't lied, dat hunne daden viert" [3]).

---

[1]) Ma quando il crin di tre corone cinto,
V'avrem l'empia Eresia domar già visto,
E spinger (pria da santo amor sospinto)
Contro l'Egitto i Principi di Cristo;
Onde il fiero Ottomano oppresso e vinto
Vi ceda a forza il suo malfatto acquisto;
Cangiar la Lira in Tromba, e'n maggior carme
Dir tenterò le vostre imprese, e l'arme.

[2]) Volgens sommigen — en inderdaad niet zonder grond — reeds in 1559. Zie Solerti, *Vita*, Vol. I, p. 42—52.

[3]) L'armi pietose io canto, e l'alta impresa
Di Gotifredo, e de'cristiani eroi,
Da cui Gierusalem fu cinta e presa,
E n'ebbe impero illustre origin poi.
Tu Re del ciel, come al tuo foco accesa
La mente fu di quei fedeli tuoi,
Tal me n'accendi: e se tua santa luce
Fu lor ne l'opre, a me nel dir sia duce.

Torquato had intusschen met verlof zijns vaders de studie der Pandecta laten varen en begon zich ijverig toe te leggen op de wijsbegeerte. In dien tijd hadden de zoogenaamde kopstukken der wetenschap de scholastieke philosophie op vele plaatsen in minachting weten te brengen, om terug te keeren tot Plato en Aristoteles en andere oude wijsgeeren, wier dwalingen ook weer gretig werden opgerakeld en met nieuwe vermengd. Onze jeugdige dichter drong diep door in de werken der oude philosofen en vatte zekere voorliefde op voor Plato, wiens meesterlijke dialogen of samenspraken hem zeer bekoorden. Met veel belangstelling volgde hij ook de lessen van den beroemden Sigonio over de *Poëtica* van Aristoteles. Diens verklaringen hebben ongetwijfeld veel bijgedragen tot vestiging der denkbeelden, die Torquato later voorstond, aangaande de eischen van het heldendicht. Reeds begonnen zijne geleerdheid en zijn poëtisch genie aller aandacht te trekken en hij zag zich uitgenoodigd over te gaan naar de universiteit van Bologna, waaraan verscheiden beroemde professoren verbonden waren. Hij liet zich vinden en kwam in November 1562 te Bologna aan. Daar schitterde zijn vernuft dikwijls in openbare voordrachten en twistreden vooral wel ter verdediging der gezonde begrippen van het heldendicht, waarover hij niet lang daarna zeer grondige *discorsi* opstelde. Slechts onder de vacanties onderbrak hij zijne studiën om zijn grijzen vader te bezoeken, wien hij steeds eene teedere liefde bleef toedragen [1]).

In het jaar 1563 was er te Bologna een hekeldicht in omloop ten nadeele van eenige studenten en professoren van het Athenaeum. Torquato had de onvoorzichtigheid, op een paar plaatsen fragmenten daarvan voor te dragen. Zulks was genoeg om hem

---

[1]) Bernardo was intusschen in dienst getreden bij kardinaal Luigi d'Este, maar reeds in 1563 vinden wij hem als eersten secretaris bij den hertog van Mantua, in wiens dienst hij bleef tot aan den dood. Door dezen werd hij in zijn ouden dag met alle onderscheiding behandeld, opgebeurd en ondersteund.

als schrijver te doen beschouwen. Men diende eene aanklacht in bij het gerecht en verspreidde door de stad het volgend briefje: „Notificatur omnibus et singulis, qualiter Torquatus Tassus, omni genere vitiorum infamis, fuit auctor maledicentissimi et ineptissimi carminis. Quare rogamus DD. VV. ut dignetur venire ad eum coronandum corona lignea" [1]). Dit laatste schijnt te doelen op een soort van afstraffing met stokslagen, in dien tijd gebruikelijk. Deze aanklacht moest van zelf reeds wantrouwen wekken, om dat „omni genere vitiorum infamis", daar Tasso algemeen geacht werd. Toch liet het gerecht een huiszoeking doen, maar zonder eenig gevolg. Sedert dien dag echter was Torquato zelf verdwenen. Tot driemaal toe werd hij gedagvaard, doch verscheen niet. Het gerecht had zijn loop. Verscheiden getuigenissen werden afgelegd, waaronder twee vooral van bezwarenden aard. Doch eene uitspraak is niet gevolgd. — Tasso's handelwijze schijnt hier wel eenigszins vreemd, nochtans te verklaren. Waarschijnlijk heeft hij zich eerst ergens verscholen en is daarna gevlucht, wellicht verschrikt door bedreigingen of omdat de beschuldiging vergezeld ging „van zooveel woede, zooveel venijn, zooveel laagheid en zoo weinig eerbied". Dit verklaart hij althans in een brief aan Monsignor Cesi, waarin hij met zeer veel vernuft de beschuldiging stuk voor stuk afbreekt. Als reden zijner vlucht geeft hij verder op, dat hij reeds vroeger gewenscht had zich uit Bologna te verwijderen, wijl zijne geldmiddelen niet meer toereikend waren om als edelman te leven. Misschien was hier van zijn kant ook wel eenige hooghartigheid in het spel, gepaard aan vreesachtigheid, trekken, die niet onduidelijk in zijn karakter zijn waar te nemen.

Eerst te Castelvetro, daarna (1564) te Correggio in het kasteel van graaf Claudio Rangone opgenomen en door zijn vriend Sci-

[1]) „Allen en ieder in 't bijzonder worden verwittigd, hoe Torquato Tasso, berucht door allerlei ondeugden, de maker is geweest van het allersmadelijkst en nietswaardigst gedicht. Weshalve wij u, MM., verzoeken, hem te komen kronen met eene kroon van hout".

pione Gonzaga naar Padua uitgenoodigd om lid te worden van de door dezen gestichte Accademia degli Eterei, schreef hij drie *Discorsi dell' arte poetica ed in particolare sopra il Poema Eroico*, die hij denzefden Gonzaga opdroeg en in 1587 uitgaf. „Deze verhandelingen — getuigt hij in zijne *Differenze poetiche* — kwamen uit mijne pen, toen ik nog een jongeling was; daarin wilde ik de waarheid zoeken en het rechte pad der poëzie vinden, waarvan de tegenwoordige dichters zeer zijn afgeweken". Verwonderlijk is het, hoe schrander hier onze twintigjarige Tasso redeneert over kunst en aesthetica [1]). — Inmiddels zette hij zijne philosophische studiën aan Padua's hoogeschool voort.

Maar er moest gezorgd worden voor zijn bestaan. Vader Bernardo richtte zich tot kardinaal Luigi d' Este te Ferrara, daar hij, zelf ook niet bemiddeld, geen andere uitkomst voor zijn zoon zag. De Kardinaal, die overigens weinig ophad met dichters, had er ditmaal een noodig voor het aanstaande huwelijk van zijn broeder Alfonse II d' Este, hertog van Ferrara, met Barbara van Oostenrijk, zuster van keizer Maximiliaan II. Bij zulke echtvieringen kwam een goed dichter evenzeer te pas als een goed kok. Luigi kende Tasso reeds, want deze had hem, gelijk wij boven zagen, uit dankbaarheid wegens de hulp aan zijn vader verleend, zijn *Rinaldo* opgedragen en hem daarin zelfs de Pauselijke Tiaar voorspeld. Hij ontving Tasso, die in November 1564 te Ferrara gekomen was, zeer vriendelijk, en deze vriendelijkheid bleef schier onveranderd voortduren in de zes jaren, dat hij den dichter aan zijne zijde had. Hij gaf hem verlof naar Padua weer te keeren, om de lessen bij te wonen. De dichter behoefde niet terug te zijn vóór den plechtigen intocht der bruid in Ferrara den 2den December 1565. In den zomer van dit jaar na het sluiten der scholen ging Torquato zijn vader bezoeken te Mantua, en in October kwam hij naar Ferrara.

[1]) Het is ook mogelijk dat deze *Discorsi* te Ferrara geschreven zijn tusschen de jaren 1567 en 1570. Zie Solerti, Vol. I, p. 121.

Zoo begint dan voor onzen dichter dat hofleven, 't welk hem zoovele rampen zou berokkenen. Een letterkundige zonder middelen van bestaan was in die dagen schier verplicht zijn toevlucht te nemen tot een hof, wilde hij niet in armoede vervallen. Het gelukkigst scheen hij, die het best wist om te gaan met sluwheid en vleierij. Zou een dichter zich niet onmogelijk maken aan zulk een hof, onder dien zwerm van dienaren en tafelschuimers, dan moest hij zich voor alles gewoon maken aan een voortdurenden, behaagzieken — eigenlijk gezegd walgelijken — glimlach. Verder behoorde hij eene zekere bedrevenheid te bezitten in het maken van buigingen en andere reverenties, hij moest alles goedvinden, wat zijn meester goedvond, en afkeuren wat dezen mishaagde. Een schoon beeld van zulk een hoveling heeft Tosti geteekend [1]): „De vorsten die zich op de puinen der republieken als koningen verhieven, gebruikten dichters en kunstenaars als loover en bloemen, om kroon en troon te versieren. En dezen leenden zich tot zulk een slaafschen tooi... Met de valken en jachthonden vervroolijkten zij het humeur van hun weldadigen meester... Den dichter was het prijzen een beroepsplicht [2]). Hij moest verzen smeden volgens den hofalmanak en de luimen van wie hem te eten gaf, lachen bij diens blijdschap, weenen bij diens rouw, altijd gereed staan bij bruiloftstafels, wiegen en lijkbaren. Was zijn heer een oorlogsman, dan werd hijzelf epicus, was hij verliefd, zoo werd hijzelf de bemiddelaar met madrigal en sonnet: 't was immer en altijd wierook met rijm. Had de dichter weinig talenten, dan verdwenen zijne lauweren even spoedig als zijn naam... Maar waren zijne gaven buitengewoon, waren zijne verzen schoon en roemwaardig en deed iets, wat men genie noemt, uit zijne oogen de glansen weerstralen

---

[1]) *Tasso a Montecassino*, bij Prinzivalli, p. 39.

[2]) Tasso kende dien plicht reeds te voren. In zijn *Rinaldo* wijdt hij 10 stanzen aan vorsten en vorstinnen, die hem of zijn vader eenige diensten hadden bewezen.

eener voor het schoone ideaal ontvlamde ziel, dan begon aanstonds de geschiedenis zijner rampen. Want... dan stieten afgunstige hovelingen met de ellebogen tegen zijne borst, om hem achteruit en zich zelven vooruit te dringen". Zulk een leven ging Tasso beginnen aan het hof van Luigi d'Este. Deze, een zoon van Ercole II, hertog van Ferrara, en Renata, zuster van den Franschen koning Lodewijk XII, — opgevoed in de bedorven kringen van het Fransche hof, waar hij zijne jeugd had doorgebracht, — opgegroeid te midden van huiselijke twisten tusschen een gramstorigen en hebzuchtigen vader en eene Calvinistisch gezinde moeder, in eene omgeving, waar geen liefde maar slechts koele berekening heerschte, — deze Luigi d'Este was de man niet om het H. Collegie, dat toen zoovele voortreffelijke mannen telde, veel luister bij te zetten. Kardinaal geworden op drie en twintigjarigen leeftijd, had hij zich van slechte raadslieden omringd, en dezen leidden hem op een pad, geenszins overeenkomend met zijne waardigheid, ofschoon misschien zijne zwakke gezondheid en herhaalde aanvallen van het podagra eenigermate tot verschooning mogen strekken.

II.

Torquato werd dan binnengeleid in die schitterende hofkringen van Ferrara, waar weelde en zingenot schenen te wedijveren met liefde voor kunst en wetenschap, eene wetenschap echter, die S. Thomas en Augustinus schier op ééne lijn stelde met Plato, Aristoteles en Epicurus. — Onze dichter woonde de huwelijksfeesten bij, die allerschitterendst waren, maar onderbroken werden door het overlijden van Pius IV. Dit deed de vijf kardinalen, op de feesten aanwezig, naar Rome snellen voor het conclave, waarin Pius V tot Paus gekozen werd. Ondertusschen bleef Tasso te Ferrara en verkreeg niet alleen toegang tot hertog Alfonso

en diens gemalin, maar ook tot zijne zeer ontwikkelde en geletterde zusters, de immer opgeruimde, doch bezadigde Lucrezia, toen ruim dertig jaren oud, en de ernstige, zwaarmoedige, vrome Leonora, die anderhalf jaar jonger was. Hij won beider gunst, verheerlijkte haar in geestdriftige verzen en verwierf door haar toedoen ook de gunst van hertog Alfonso. *Goffredo* — zoo wilde hij eerst zijn ontworpen heldendicht noemen — zou nu aan dien „magnanimo" Alfonso worden opgedragen; en, om het huis d'Este te kunnen verheerlijken, plaatste hij onder de hoofdpersonen van zijn epos dien sympathieken Rinaldo, den held van zijn eerste riddergedicht, dien hij echter omschiep en zoon maakte van „Bertoldo il possente" en „Sofia la bella" [1]), zoodat dus van hem het huis d'Este afstamde. In dien tijd maakte hij ook een uitstapje naar Padua, om zijn vriend Scipione Gonzaga, aan wien hij later zooveel verplichtingen zou hebben, inzage te geven der zes eerste zangen van het gedicht. Tevens zond hij aan de academie der Eterei aldaar 38 sonnetten, 2 madrigalen en 2 canzonen, en voltooide eenige „dialoghi" of wijsgeerige samenspraken in den trant van Plato Onder deze verdienen vermelding de *Ficino* — naar den bekenden Marsilio Ficino, die Plato met het Christendom wilde overeenbrengen — waarin hij handelt over de kunst en met fijn vernuft, doch niet zonder philosophische dwalingen, het schoone en ware als haar licht en gids voorstelt. Vervolgens de *Minturno* — naar een Napolitaansch schrijver van dien naam — waarin hij over de schoonheid spreekt en als voorbeeld de natuur der engelen stelt. Deze laatste wordt onder zijne beste wijsgeerige verhandelingen gerekend, en toont ons tevens aan, dat de dichter Christen is en in het Christendom zijne schoonste idealen wil zoeken. Toch moet wederom met Serassi erkend worden, dat hij Plato te slaafs volgt, zonder nochtans diens bevalligheid en frischheid te

[1]) *Gerusalemme Liberata*, Canto I, stanza 59.

kunnen evenaren [1]). — Daarop ging hij naar Pavia, van daar waarschijnlijk naar Milaan, en eindelijk naar Mantua, om zijn vader te bezoeken. Tegen het einde van Juli 1566 was hij te Ferrara terug. In Februari 1567 zien wij hem echter weer te Mantua bij zijn vader, en nu greep er op zekeren nacht een voorval plaats, dat de ernstigste gevolgen had kunnen na zich sleepen. Toen hij namelijk te bed lag en ingesluimerd was, viel het nog brandende licht — hij was gewoon te studeeren, tot zoolang hij in slaap viel — en zette zijne kamer in vlam. Reeds waren al zijne boeken, alsmede zijn linnengoed verbrand, toen hij nog juist den tijd had, met geschroeiden baard uit het raam te springen, waarbij hij een voet verstuikte. Deze anecdote vinden wij in een brief van zijn vader aan Carlo Maffei. — In het najaar van 1567 werd hij te Mantua, waarheen hij opnieuw een uitstapje gemaakt had, zoo hevig ziek, dat men voor zijn leven vreesde. Evenwel herstelde hij weer door de goede zorgen van dokter Coppino. Aan deze ziekte schreef hij later de verzwakking toe, die hij in zijn geheugen meende waar te nemen. — Toen Torquato nu in October naar Ferrara zou terugkeeren, werd hij genoodzaakt, alvorens daar aan land te mogen stappen, eenige dagen quarantaine te houden in eene boot midden op den Po, wijl Mantua geacht werd door de pest te zijn besmet.

Den 21sten December van hetzelfde jaar werd de academie van Ferrara, gesticht door eenige geletterde edellieden, in tegenwoordigheid van hertog Alfonso, den Kardinaal en vele aanzienlijken plechtig geopend, en Torquato ontving de vereerende opdracht de openingsrede uit te spreken. Op eene schitterende wijze verhief hij hierin den krijgsroem van Ferrara en zijne vorsten en hoopte, dat die dag ook het begin zou zijn van groote glorie op het gebied der letteren.

---

[1]) Solerti acht het waarschijnlijker, dat de *Ficino* en de *Minturno* op 't eind van 's dichters leven zijn opgesteld.

In Augustus 1569 ontving Torquato de droevige tijding, dat zijn vader te Ostiglia, waar hij toen het ambt van Podestà of baljuw bekleedde, gevaarlijk ziek lag. Aanstonds snelde hij derwaarts en stond hem bij als een rechtgeaard zoon. Doch zijne teederste zorgen mochten niet baten. De zwaar beproefde grijsaard stierf in den nacht tusschen 4 en 5 September van dat jaar in de armen zijns zoons. Zoo eindigde dat leven, in zoovele punten overeenkomend met dat van Torquato, dat leven, bezocht door zoovele tegenspoeden, herhaaldelijk verkwikt door de liefelijke stralen der poëzie en in 't eind gekoesterd door de zachte hand der vriendelijke welwillendheid, die althans voor armoede behoedde. Van zijn vader had Torquato ook die fierheid op adellijke afkomst en onbevlekten naam en tevens die oprechte goedhartigheid geërfd, die wel kortstondige opbruising en gramstorigheid niet uitsloot, maar toch spoedig wist te vergeven en te vergeten. Hertog Guglielmo Gonzaga liet den overledene, uit dankbaarheid wegens de bewezen diensten, te Mantua met groote plechtigheid begraven. Dit smartelijk verlies, alsmede de ongunstige beoordeeling van *Amadigi*, troffen Torquato dermate, dat hij zich eene zware ziekte op den hals haalde.

In 1570 vinden wij onzen dichter weer te Ferrara en zien hem de lier stemmen tot eene zeer liefelijke canzone ter echtviering van Francesco Maria della Rovere, hertog van Urbino — zijn vroegeren studiegenoot van Pesaro — en Lucrezia d'Este, zuster van Alfonso. Dit huwelijk is zeer ongelukkig geweest, zooals wel te voorzien was. Immers ondanks het tegenovergesteld gevoelen van Serassi is het voldoende uitgemaakt [1]), dat deze echt alleen was aangegaan uit politieke berekening, tegen de neiging van den jongen hertog, die het oog gevestigd had op de zuster des hertogs van Ossuna. — Bij gelegenheid dezer huwelijksfeesten verdedigde

---

[1]) Door een rapport van den Venetiaanschen gezant, medegedeeld door Campori.

Tasso voor de academie van Ferrara 50 *conclusioni amorose*, grootendeels getrokken nit de leer van Plato. Zijne bewijsvoeringen werden bestreden door Paolo Samminiato en Orsina Cavalletti, van welke laatste matrone hij later veel bijstand ontving en wie hij zijne samenspraak *La Cavalletta* over de Toscaansche poëzie opdroeg. In deze merkwaardige verhandeling geeft Tasso schoone lessen over de dichtkunst en werpt den handschoen toe aan alle tegenwoordige en toekomstige pedanten, terwijl hij verkondigt, dat de natuur in haren waren en schoonen eenvoud, verlevendigd door het aan weinigen ten deel vallend dichterlijk enthusiasme, te verkiezen is boven het kunstmatige. — Ook had Tasso in 1570 de zes laatste zangen van zijn epos reeds voltooid, gelijk blijkt uit een brief van hem aan Rondinelli. Daaruit volgt echter niet, dat het geheele gedicht reeds was afgewerkt. Eerst moet hij het geheele ontwerp in proza bewerkt hebben, daarna eenige zangen hier en daar in verzen, waarschijnlijk ook deze zes laatste.

Reeds geruimen tijd koesterde kardinaal Luigi d'Este het plan, eene reis te ondernemen naar Frankrijk. Volgens Serassi wilde hij daar als aartsbisschop van Auch kerken en abdijen gaan visiteeren; maar het hoofddoel was zeker, te onderhandelen over de opvolging in de investituur der kerkelijke beneficiën, die zijn oom, kardinaal Ippolito d'Este, in Frankrijk bezat. Ook de politiek schijnt haar aandeel te hebben gehad in deze reis. Lang werd het vertrek vertraagd. In October 1570 zond de Kardinaal een gedeelte zijner vertrouwden vooruit, en onder dezen bevond zich Torquato Tasso. Alvorens eene zoo groote reis te ondernemen maakte onze dichter een soort van testament, thans nog berustend in de biblioteca civica te Ferrara, en stelde dit zijn vriend Ercole Rondinelli ter hand. Hierin maakte hij eenige beschikkingen, inzonderheid aangaande zijne geschriften, ingeval hem op reis iets kwaads mocht overkomen. Den 15den November kwam Tasso te Parijs aan. De Kardinaal zelf had in 't begin van November

willen vertrekken, maar door eene aardbeving, die de helft van Ferrara verwoestte, werd hij opgehouden tot 19 Januari 1571. Den 10den Februari was hij te Parijs. Wat Serassi, zonder eenige bron aan te geven, verhaalt over de voorstelling van Torquato aan koning Karel IX klinkt vrij onwaarschijnlijk. Wel maakte onze dichter kennis met eenige Fransche letterkundigen en ontving velerlei eerbewijzingen. Immers te Parijs waren in dien tijd de Italiaansche letteren zeer in eere: de Italiaansche renaissance had de Fransche in het leven geroepen. De meest gevierde Fransche dichter van dien tijd was de ijdele, vrij middelmatige Ronsard, die, schoon hij volgens Boileau eene muze had „*en français parlant grec et latin*", door de Jeux Floraux van Toulouse werd uitgeroepen als „*le poète français par excellence*".

Hem en eenigen anderen las Tasso een gedeelte van zijn *Goffredo* voor, onderhield zich aangenaam met hen en — zooals dat gaat — verkondigde hun lof. Hij maakte zich zijn verblijf in Frankrijk ook ten nutte, om land en inwoners te bestudeeren. In een langen brief aan Ercole Contrari en in een later memorandum over de godsdienstige en politieke verhoudingen heeft hij zijne bevindingen neergelegd. Daar toont hij zich wel een goed opmerker, geeft eene beschrijving van het land, van het temperament, de gebruiken en instellingen, den kunstzin der Franschen, maar philosopheert en rhetoriseert te veel en slaat geen diepen blik in de maatschappij en het menschelijk hart. Men tracht dit te verklaren door zijn afkeer van de toenmalige godsdienstige twisten in Frankrijk. Oprecht katholiek vreesde hij alle aanraking met de Hugenooten. „God weet — zegt hij — dat ik nooit vermaak heb geschept in den omgang met de Hugenooten, noch in het prijzen hunner leer, veeleer heb ik hen gelaakt zoo door woord als schrift". — Men heeft beweerd, dat Tasso door zich te veel met de Hugenooten in te laten den Kardinaal van zich vervreemdde. Niets is meer bezijden de waarheid. Hij was van oordeel, dat alleen

vrees en straf aan de Kerk van Frankrijk den vrede konden terugschenken. En juist enkele uitdrukkingen in dien geest, hem in zijne beschouwing over de godsdiensttwisten in Frankrijk ontvallen, bevielen den Kardinaal niet bijzonder. Hierover wellicht wrevelig geworden, schijnt hij tegenover dezen onvoorzichtige woorden te hebben gebruikt, waarover hij later spijt gevoelde. „Heb ik mij — schreef hij aan zijn vriend Maurizio Cattaneo — tegenover den kardinaal d'Este tot zekere buitensporigheden laten vervoeren, nooit heb ik zijne goedheid [enz.] in verdenking gebracht". En tien jaren later verklaarde hij aan den markies Boncompagni: „Dezelfde redenen, die mij hebben bewogen beuzeltaal te voeren tegen den Kardinaal, zetten mij ook aan over den moedigen koning van Frankrijk met minder eerbied te spreken". Een eigenlijke verwijdering tusschen hem en den Kardinaal schijnt echter toen nog niet te hebben bestaan, wel later, toen Torquato in dienst getreden was van hertog Alfonso. De reden, waarom onze dichter den Kardinaal in Frankrijk achterliet en zelf reeds 19 of 20 Maart 1571 den terugtocht naar Italië ondernam, was eenvoudig hierin gelegen, dat de Kardinaal wegens geldgebrek genoodzaakt was het grootste gedeelte van zijn gevolg naar Ferrara terug te zenden. Tasso reisde nu, niet, zooals men vroeger gemeend heeft, rechtstreeks naar Rome, maar naar Ferrara, alwaar hij den 12den April aankwam. Niet langer dan eene maand bleef hij daar en vertrok naar Rome. Hier vond hij ten tweeden male gastvrijheid op Monte Giordano bij den oom van zijn eersten meester, kardinaal Ippolito d'Este. Deze bezat veel invloed te Rome en was een groot begunstiger van letterkundigen en kunstenaars. Met den beroemden Muretus o. a. ging hij meer dan 15 jaren vertrouwelijk om, vooral wel gedurende de zomermaanden op zijn buitengoed, de villa d'Este te Tivoli. Op deze toovera chtig schoone villa — die ook thans nog, schoon in zeer vervallen toestand verkeerend, vele toeristen aantrekt — zou

volgens de overlevering ook Tasso in dien tijd herhaaldelijk verbleven hebben. Daar, en wel bij de fontein *dell'organo*, waar zich een verrukkelijk vergezicht ontrolt op Rome en omstreken, zou hij den Kardinaal en anderen geleerden menigwerf zijne gedichten hebben voorgedragen. Maar uit een brief van zijn vriend Pergamini, allerwaarschijnlijkst geschreven tusschen 1585 en 1588, waarin gesproken wordt over „deze villa, die U [Tasso] bekend moet zijn, *zoo niet door het gezicht, dan toch van hooren zeggen*", zou men geneigd zijn af te leiden, dat hij er nooit geweest is. Tijdens zijn verblijf te Rome verkreeg hij ook eene audiëntie bij den H. Paus Pius V, wien hij twee jaren te voren de Latijnsche ode *Ad Nubes* gewijd had [1]). Wellicht werd hij bij die gelegenheid nog meer in geestdrift ontvlamd voor zijn heldendicht, toen hij in de pauselijke vertrekken de Turksche standaarden zag hangen en ander oorlogstuig aanschouwde, bij Lepanto op de Muzelmannen buit gemaakt.

Waarschijnlijk in Juli 1571 begaf zich Torquato naar hertogin Lucrezia te Urbino. Na verschillende reizen met haar en later met hertog Alfonso van Ferrara werd hij in 't begin van 1572 op Lucrezia's voorspraak voorgoed door dezen laatste in dienst genomen. Hij ontving eene maandelijksche bezoldiging, die in tegenwoordige munt 110 francs 56 centimes zou bedragen en, de tijden in aanmerking genomen, niet gering kan genoemd worden, te meer, wijl hem behalve het maken van gelegenheidsverzen geen bepaalde bediening of verplichting werd opgelegd. Dit alles geschiedde om hem aan te wakkeren en gelegenheid te geven tot voltooiing der *Gerusalemme Liberata*, waardoor het huis d'Este zich geen geringen roem hoopte te verwerven. Maar nauwelijks was de dichter aan 't werk, of zijn arbeid werd

---

[1]) Hierin smeekt de dichter (in een tijd van groote droogte) tot de wolken, met een weldadigen regen te gemoet te willen komen aan de wenschen van Pius V.

onderbroken door den dood van hertogin Barbara, wier huwelijk hij zeven jaren te voren had medegevierd. De droefheid over het verlies dier goede vorstin was algemeen. Tasso verheerlijkte hare deugden eerst in eene schoone lijkrede, vervolgens in twee canzonen en vier sonnetten en later nog in eene gevoelvolle samenspraak *L'Epitaffio.* Nieuwen rouw veroorzaakte de dood van kardinaal Ippolito d'Este, en ook diens nagedachtenis vierde hij later in verzen.

Maar een geheel nieuwen arbeid zette Torquato nu op touw: een woud- of herdersspel (favola boscareccia) zou hij schrijven, aangevuurd door de begeerte, met de vertooning van dit stuk het treurende hof te helpen opbeuren, maar meer nog door zijne liefde voor de ware poëzie, om n.l. de dramatische ecloga, die in dien tijd nogal mishandeld werd, in vollen luister te doen schitteren. Het eerst schijnt hij op het denkbeeld van dit gedicht te zijn gekomen door de opvoering van Argenti's herdersspel *Sfortunato*, door hem in 1567 te Ferrara bijgewoond. Zoo goed inspireerde hem zijne muze, dat hij het woudspel in de lente van 1573, terwijl zijn arbeid nog werd onderbroken door eene reis naar Rome met den Hertog, geheel en al voltooide. Het is in rijmlooze verzen geschreven, doch de verhevener plaatsen en de reien rijmen. De titel is *Aminta*, naam van den hoofdpersoon van het stuk, een herder, die de jageres Silvia uit de strikken van een sater verlost heeft, maar evenwel door haar verstooten wordt, tot hij, in de meening, dat zij door een wolf gedood is, zich zelven wanhopig van eene rots stort en, schijndood daarneder liggend, haar van hare gevoelloosheid geneest en de zijne mag noemen. Ofschoon *Aminta* geschreven is in den geest der wufte hofkringen van dien tijd [1]), ofschoon daarin

[1]) „D'un bout à autre de *l'Aminta* règnent cette candeur sans innocence, cette licencieuse ignorance, cette naïveté malicieuse, marques distinctives des âmes adolescentes, qui ne connaissent des passions que les douceurs de leurs débuts, chez qui la sensualité, nouvelle-

enkele „concetti" of gezochte woordspelingen en tegenstellingen worden aangetroffen en er „zeer weinig schakeering is in de karakters" [1]), moet men toch erkennen, dat dit stuk „een der kostelijkste juweelen is aan Italiëns dichterkroon" [2]), in zijne soort wellicht het keurigste, dat er bestaat, een meesterstuk, dat den aanlokkelijken eenvoud van Theocritus met de welluidende teederheid van Virgilius verbindt en eene onnavolgbare bekoorlijkheid ten toon spreidt zoo in gedachte en gevoel als in taal en versificatie. Ontelbare malen is het dan ook nagebootst in Italië en daar buiten, bij ons ten deele in Hooft's *Granida* en Vondels *Leeuwendalers* [3]). — Merkwaardig is het, dat men in de herders van *Aminta* Tasso zelf en verschillende personen uit zijne omgeving duidelijk kan herkennen met zinspelingen op allerlei feiten.

Buitengewoon was de bijval, waarmede het woudspel ontvangen werd. Te Ferrara werd het, waarschijnlijk den 31en Juli, met schitterend succes opgevoerd [4]), 't geen ten gevolge had, dat de afgunst reeds hare wapenen tegen onzen dichter begon te scherpen. Achtereenvolgens werd het stuk in verscheidene andere steden vertoond; vooral veel opgang maakte de opvoering, die in 1615 te Florence plaats had en met buitengewone praal vergezeld ging. Talrijk ook zijn de uitgaven, alsmede de overzettingen in schier alle Europeesche talen.

Tasso bevond zich nu in de gelukkigste jaren, die hij te Ferrara beleefd heeft. Alom zag hij zich geëerd, de schoonste hoop vervulde zijn hart, de heerlijkste toekomst spreidde zich open

---

ment éveillée, est encore voisine de la pudeur de l'enfance." — Emile Montégut. *Revue des Deux Mondes*, 1 Sept. 1864, bij Jan ten Brink, *Litterarische Schetsen en Kritieken*, 1882, 1e deel, bl. 106.

[1]) Alberdingk Thijm. *De Gids*, Febr. 1879.

[2]) Jan ten Brink, l. c. bl. 84.

[3]) Zie Jan ten Brink, l. c. bl. 99 vv.

[4]) De opvoering geschiedde eigenlijk op Belvedere, een eilandje in den Po met een schoon landgoed van den Hertog.

voor de blikken zijns geestes. Dit alles straalt duidelijk door in de „*Rime*" (sonnetten, madrigalen en canzonen), door hem in dien tijd vervaardigd. De Hertog vertrouwde hem aan de universiteit den leerstoel der meet- en sterrenkunde en vermeerderde zijn inkomen met 283 fr. onder geen anderen last dan les te geven op de feestdagen. Door Lucrezia, de hertogin van Urbino, die zijn *Aminta* wilde hooren, werd hij naar Pesaro uitgenoodigd. Daar werd het stuk door eenige jongelingen van Urbino tot aller voldoening opgevoerd. In tegenwoordigheid der Hertogin droeg Tasso verscheidene gedichten voor en reciteerde zelfs drie à vierhonderd stanzen geheel uit het hoofd. Haar zelve ook bezong hij, om het leed te verzachten, dat de koelheid van haar gemaal haar berokkende. Van Lucrezia ontving hij een gouden halsketen en een zeer kostbaren robijn, en keerde uiterst voldaan, waarschijnlijk in April 1574, naar Ferrara terug.

Omtrent dezen tijd begon Tasso opnieuw voor het tooneel te werken. Niettegenstaande de uiterlijke praal, waarmede de vertooningen gepaard gingen, bloeide toen het Italiaansche tooneel niet. Vertalingen of ellendige, dikwijls onzedelijke nabootsingen van Plautus en Terentius, vergezeld van pantomime en allerlei kunst- en vliegwerk, waren het gewone repertoire. In zijn *Torrismondo* wilde Tasso het edele treurspel weer in eere brengen op het voetspoor van Trissino, die op vrij verdienstelijke wijze het door Livius verhaalde lot van Sophonisbe had gedramatiseerd. Hij koos eene romantische stof, doch volgde in den vorm de klassieken. Zoo is er wel veel *stof* tot handeling, maar wijl het meeste slechts verhaald wordt, weinig *vertooning* van handeling. Het geheel is blijkbaar eene navolging van Sophocles' Oedipus Rex: de koren nochtans herinneren aan Euripides. Torrismondo, koning der Gothen, sluit na romaneske intrigues een rampzalig huwelijk met eene vrouw, die later blijkt zijne eigene zuster te zijn. Het stuk is in rijmlooze verzen geschreven. Het is waar, de vereeniging van het romantieke met het klas-

sieke voldoet ons hier niet volkomen. Evenmin strekt het ten voordeele van *Torrismondo*, dat dit treurspel slechts na lange tusschenpoozen is afgewerkt. Want nauwelijks had Tasso één bedrijf en twee tooneelen voltooid, of hij zag, dat den Hertog deze nieuwe onderbreking van zijn heldendicht niet aangenaam was. Hij liet Torrismondo dan varen en legde er pas de laatste hand aan te Mantua in 1586. Toch wordt dit treurspel voor een der beste van zijn tijd gehouden. „Tasso toont zich hier geheel doordrongen van het verhevene der echt tragische idee en een meester in het doen toenemen der verwikkeling, in de edele houding der karakters, in de schoone taal en den heerlijken versbouw" [1]).

Langen tijd heeft men er over getwist, of ook een blijspel, getiteld *Gl'intrichi d'amore*, aan Tasso moet worden toegekend of niet. Serassi erkent het niet als een werk van onzen dichter, anderen twijfelen, ook Prinzivalli nog, die echter in eene narede verklaart, dat documenten, door prof. Solerti gevonden, en andere getuigenissen allen twijfel aan de echtheid — althans wat de hoofdzaken betreft — hebben opgeheven. Hoewel deze comedie in gemakkelijken en lossen stijl is geschreven, is zij toch bij gebrek aan deugdelijke verwikkeling en ware vis comica te zeer opgevuld met onwaarschijnlijkheden, te zeer in den smaak des tijds bewerkt, om den zanger van *Torrismondo* en *Aminta* tot eer te strekken.

In Juli 1574 reisde Tasso naar Venetië onder het gevolg van den Hertog, die daar den nieuwen Franschen koning Hendrik III ging begroeten, om hem verder naar Ferrara te begeleiden. Voor Tasso hadden de vermoeienissen, die deze reis medebracht, eene

---

[1]) Weisz, *Weltgeschichte*, 1892, T. 8, S. 655. — Ik erken dat sommigen veel minder gunstig over *Torrismondo* denken. Zoo schrijft de académicien V. Cherbuliez in de *Revue des Deux Mondes*, 15 Mai 1895: „*Torrismondo* [est] une tragédie imitée des Grecs, fort ennuyeuse et fort déclamatoire, indigne et de Sophocle et du Tasse". — Solerti weet heel wat af te dingen, vooral op de karakters.

vrij langdurige ziekte ten gevolge. Hij werd aangetast door de derdedaagsche koorts, die hem verscheidene maanden lang dwong zijne studiën en den arbeid aan *Goffredo* schier geheel te laten varen. En al kon hij aan Bartolomeo di Porzia schrijven, in Augustus 1574 de hand te hebben gelegd aan den laatsten zang, eerst in 't begin van het volgende jaar was het epos voltooid. Zeer ernstige en diepe studiën had hij zijn heldendicht ten gronde gelegd en zich ongeloofelijk veel moeite gegeven, verbeterd, gevijld, gepolijst, om het te volmaken. Toch wilde hij het nog niet laten drukken. Vooraleer zich te wagen aan het oordeel van 't publiek wenschte hij de zienswijze te vernemen der grootste geleerden te Rome en elders. Niet minder dan een twintigtal traden als zijne rechters op, en onder dezen waren er verscheidene, die te zijnen nadeele eigen waanwijsheid ten troon wilden verheffen. Dat hij op zulke wijze zijn doel niet zou bereiken, was te voorzien. Hij zond dan de vier eerste zangen naar Scipione Gonzaga, die zich toen te Rome bevond, met verzoek ze zelf te willen overzien en ze daarbij door eenige andere letterkundigen te laten onderzoeken. Dezen Gonzaga kennen wij als een van Tasso's vrienden. Reeds te Padua had hij met onzen dichter op zeer vertrouwelijken voet geleefd en hem in zijne academie der Eterei opgenomen. Hij was een neef van den H. Aloysius en een vriend van de HH. Philippus Nerius en Carolus Borromeus, stond bekend als degelijk godgeleerde en letterkundige en zou later kardinaal worden. Aan hem heeft Tasso zeer veel verplichting gehad. — Vier mannen hielden nu zitting om het heldendicht te beoordeelen. Het waren Mgr. Silvio Antoniano, eerst professor der letteren aan de Sapienza te Rome, later kardinaal, een zeer deugdzaam man en goed humanist, — Sperone Speroni, de vroegere herziener van Bernardo Tasso's *Amadigi*, geroemd als het orakel der geletterden van dien tijd, maar geenszins vrij van afgunst ten opzichte van Torquato, — Angelo Vassalini, bijgenaamd Barga, gewezen professor te Pisa en Latijnsch dichter — en Flaminio de' No-

bili, godgeleerde, graecist en letterkundige van smaak. Hunne vergaderingen werden ook bijgewoond door Luca Scalabrini, een letterkundige van Ferrara, die zijn vriend Tasso nu en dan op de hoogte moest houden van het oordeel der revisoren. Telkens zond nu Tasso een of meer zangen naar Gonzaga en ontving daarop de aanmerkingen zijner beoordeelaars. Alles werd besproken en onderzocht: plan en verdeeling, helden en avonturen, taal en versbouw.

Tasso beantwoordde hunne opmerkingen immer met groote hoffelijkheid en bescheidenheid, maar gaf daarom nog niet alles toe. Integendeel, hij verdedigde zich schier overal met een vernuft en geleerdheid, eene kennis van dichters, wijsgeeren, taal- en letterkundigen, die ons verbaasd doen staan. Daarom is dat dertigtal brieven, waarin hij plan, rangschikking, uiteenzetting en episoden van zijne *Gerusalemme* bepleit, buitengewoon merkwaardig en boeiend. Hier toont hij zich niet dien zwakkeling, dien verwijfden phantast, als Goethe en sommige anderen hem afschilderen, maar den forschen man met stalen ijver en onuitputtelijke werkkracht, den koenen strijder, die met kunstenaarsootmoed ook in volle mate het onontbeerlijk gevoel van eigenwaarde doet gepaard gaan, wiens helder genie, groote belezenheid en slagvaardigheid in dezen pennetwist dan ook meestal de overwinning wegdraagt. Immers, hij bewijst een veel dieper inzicht te hebben in de ware beginselen der kunst dan zijne censoren. — Men was toen nog te veel gewoon aan den trant van Ariosto. De schittering van diens poëzie had hare gebreken uit het oog doen verliezen of doen goedkeuren, terwijl zijne nabootsers zorg droegen deze gebreken in eere te houden. Daarom hield men de regelmatigheid der *Gerusalemme Liberata* voor armoede aan denkbeelden en koloriet. Tasso echter toonde zegevierend aan, dat de ware kunst eenheid vordert, en dat in zijn gedicht avonturen, episoden enz. in die eenheid hunne reden van bestaan hebben. Ook scherts en humor staan hem ten dienste. „Nadat de strenge heeren reeds zeven

maanden aan alle kanten hadden geplukt, herinnert hij er Gonzaga met een fijn glimlachje aan, dat zij allen samen zijne hoofdfout, het weinig samenhangende van den redetrant (il parlar digiunto) nog niet gemerkt hebben" [1]).

Één voorname opwerping nochtans, waarop vooral Antoniano drukte, bracht hem van zijn stuk en juist niet zonder reden. Zij gold de episode of liever den roman van Armida. „'t Is een schandaal", zeide men; „die tooverijen en koozerijen moeten zeker uit zulk een gedicht geweerd worden". Tasso, die niet wilde, dat zijn epos een steen des aanstoots zou worden, beloofde verbeteringen te zullen aanbrengen. Daar is echter niet veel van gekomen. Hij schijnt het bedenkelijke van voorstellingen als in den Armida-roman voorkomen, niet voldoende beseft te hebben, aangezien hij van zijne jeugd af èn door de werken der dichters van zijne eeuw, èn door het verkeer in de hofkringen, aan zulke zaken was gewoon geraakt. Ook zwichtte Tasso een oogenblik voor de bezwaren, opgeworpen tegen de episode van Olindo en Sofronia, waarvan men o. a., niet geheel ten onrechte, beweerde, dat zij in te los verband stond met het geheel. Hij besloot ze te schrappen, doch later kwam zijne voorliefde voor die roerende geschiedenis weer boven, en hij liet ze schier onveranderd staan.

Behalve deze revisoren raadpleegde Tasso nog tal van andere geletterden; ja hij wilde zelfs weten, hoe het gewone ontwikkelde publiek over zijne verzen dacht. Hoe goed bedoeld ook, kon zulks tot niets goeds leiden. Gelijk te begrijpen is, kwam hier niet weinig bekrompenheid en jaloerschheid in het spel. De een keurde dit af, de andere dat; om eene of andere schoonklinkende reden sneed men de schoonste plaatsen uit zijn epos weg, zoodat er ten laatste niets meer overbleef dan de lijst der Christen heerscharen. Tasso kreeg dan ook spijt, dat hij zijn gedicht had laten onderzoeken. „Ik wil vrij zijn — schreef hij den 4den Mei 1576

[1]) Baumgartner, *Stimmen* (Maart 1895, S. 259).

aan Scalabrini — niet alleen in mijn oordeel, maar ook in mijn schrijven en handelen. Wat een ramp overkomt mij, dat iedereen over mij den tiran wil spelen. Ik weiger geen raadgevers, mits zij zich binnen de perken houden". En veertien dagen later: „Zelf, zonder iemands hulp, hoop ik mijn gedicht in goeden staat te brengen, en de verbeteringen, die ik van dag tot dag aanbreng, zijn van dien aard, dat het wellicht weinig zal te duchten hebben van het oordeel der strengste kunstrechters, zoo althans hunne gestrengheid voortkomt uit den smaak van het verstand, niet bedorven door den wil". Vooral beklaagt hij zich omstreeks dien tijd over den jaloerschen en kwaadsprekenden Speroni, wiens kleingeestige vitterijen hij tot dusverre slechts met edelmoedigheid en gematigdheid had beantwoord. Deze had hem nu zelfs durven uitmaken voor een letterdief, omdat — beweerde hij — uit *zijne* samenspraken het ontwerp van het heldendicht getrokken was, terwijl nochtans Tasso hieromtrent zoo omzichtig was, dat hij in zijn *Gerusalemme* het eenige vers, dat aan Speroni ontleend kon schijnen, zoodra hij het merkte, veranderd had.

Bij al die drukten had Torquato nog tijd uitstapjes te doen naar Vicenza, Padua en misschien ook Venetië.

Doch wij naderen reeds de oorzaken zijner latere rampen. In de brieven, die hij naar Rome schreef, had hij meermalen de opmerking gemaakt, dat de teruggezonden stukken van zijn gedicht hem niet tijdig bereikten en dat de brieven, die Gonzaga op één dag ontving, bij verschillende gelegenheden verzonden waren. Hij begon te vermoeden, dat de brieven werden onderschept en gelezen. Ofschoon deze zaak gemakkelijk anders te verklaren is, bestond er toch wel eenige grond voor 's dichters vermoeden. Hij had n.l. aan Gonzaga mededeeling gedaan van het verdriet, dat hij, niettegenstaande de gunst van den Hertog, te Ferrara ondervond door de kwaadwilligheid van afgunstige hovelingen. Daarom verlangde hij naar een helderder en vriendelijker hemel en openbaarde zijn vriend het verlan-

gen zich te Rome te vestigen. Dit voornemen zou hij echter niet ten uitvoer brengen, vooraleer het gedicht voltooid en opgedragen was aan Alfonso; want daardoor wenschte hij zijne dankbaarheid te toonen aan dezen weldadigen Maecenas. Gonzaga, die het niet hoog ophad met het hof van Ferrara, maar integendeel zeer bevriend was met de Medici van Florence, drong er bij zijn vriend op aan, dezen laatsten zijne diensten aan te bieden. Nu bestond er tusschen de hoven van Florence en Ferrara reeds geruimen tijd eene veete. En wie de onderlinge jaloerschheid en krakeelen kent, die er in dien tijd heerschten tusschen de verschillende vorsten in Italië, zal gemakkelijk begrijpen, dat zich hier voor de Medici eene welkome gelegenheid aanbood, om het hof van Ferrara zijn schoonste sieraad Torquato Tasso afhandig te maken. Ondanks de omzichtigheid des dichters kwamen deze plannen ongetwijfeld Alfonso ter oore, en zoo kunnen nijdige hovelingen er op belust geweest zijn, Torquato's brieven te lezen om hem in 't verderf te storten. Want juist in dien tijd vallen zijne klachten over onregelmatigheid in het ontvangen en verzenden van brieven. Desniettemin ontveinsde Alfonso alles, begeerig naar den hoogen roem, dien het epos hem zou verschaffen, en bleef den dichter zeer vriendelijk, ja nam hem zelfs mede naar zijn heerlijk buitenverblijf te Belriguardo en Comacchio. Daarbij gewerden Tasso nieuwe gunstbetooningen van wege Lucrezia, hertogin van Urbino. Deze namelijk was toen voor goed te Ferrara weergekeerd; zij wilde niet langer bij haar gemaal blijven ondanks de pogingen tot verzoening, door Gregorius XIII aangewend. Om grootere schandalen te voorkomen had de Paus haar dan verlof gegeven naar het huis haars broeders terug te gaan. En nu vond zij bij hare lichamelijke kwalen en haar zieleleed veel opbeuring en genoegen in de gedichten eu het gezelschap van Torquato Tasso.

Immermeer werd 's dichters hart naar de eeuwige stad getrokken. Ofschoon men wel kon voorzien, dat eene reis naar

Rome de vermoedens, te Ferrara tegen hem opgevat, nieuw voedsel zoude geven, giste hij zelf niet, naar hij in een brief aan Fabio Gonzaga verklaart, dat de verwijdering van Ferrara het begin zijner rampspoeden ging worden. Niettegenstaande de waarschuwingen van Lucrezia aanvaardde hij toch de reis en kwam in November 1575 te Rome aan.

Men was toen in het jubeljaar, door Gregorius XIII afgekondigd, 't welk meer dan 300 000 pelgrims naar de stad der Pausen trok. Ook Tasso vergat niet de voorgeschreven werken van godsvrucht te verrichten, aangespoord door het voorbeeld van den Paus en de Kardinalen zelven, die in wollen kleederen, te voet, met onbedekten hoofde, onder psalmgezang de vereischte kerkbezoeken aflegden. Op dit jubilé wordt niet onduidelijk gezinspeeld in den elfden zang der *Gerusalemme*, waar de dichter ons de gebeden van het Christenleger doet vernemen:

„Ook U aanroepen zij, onwrikbre Rots,
Waarop de Heer zijn hechte Woon kwam gronden,
Waar thans uw nazaat ons de poort van Gods
Genade ontsluit en zoen biedt voor de zonden:
Ook de andre boôn van 't hemelrijk, die, trots
Den afgrond, d'aard het zeegrijk Sterven kondden" [1]).

---

[1]) Chiamano e te, che sei Pietra e sostegno
Della magion di Dio fondata e forte,
Ove ora il novo successor tuo degno
Di grazia e di perdono apre le porte;
E gli altri Messi del celeste regno
Che divulgâr la vincitrice Morte.

Hiervoor krijgen wij bij Ds. Ten Kate te lezen:

„Ook U vereert hun loflied, sterke Rots,
Waarop de Heer zich een gemeente stichtte!
En U, zijn Medeapostlen, Mannen Gods,
Die in den nacht der booze waereld lichtte!
U, Helden! die de ontstoken hel ten trots
Met de afgoon streedt tot ook de laatste zwichtte".

Ik kan hier echter de bedoelde woorden niet cursiveeren, wijl ze er in 't geheel niet te vinden zijn; ook is de zin der volgende

Te Rome sprak onze dichter niet alleen herhaaldelijk met zijne revisoren, maar ook met kardinaal Ferdinando de Medici, later groothertog van Toscane, en de letterkundigen, die hem omringden, met kardinaal Albano, die reeds de vriend zijns vaders geweest was, met de neven van den Paus en vele andere mannen van naam. Volgens Marotti verbleef hij lang ten huize van Scipione en was daar zoozeer in aanzien, dat hij erkende nooit te voren eene meer eervolle of aangename levenswijze te hebben geleid [1]). En Tasso's vriend en eerste levensbeschrijver Manso — die echter wel eens phantaseert — geeft de volgende, waarschijnlijk wel wat hoog gekleurde beschrijving van de eer, te Rome aan onzen dichter bewezen: „Geheel het hof en evenzeer de kardinalen, prelaten, geleerden en wetenschappelijke mannen, als de gewone burgers en het mindere volk wedijverden: gene om hem te eeren en te bezoeken, deze om hem te leeren kennen en aan elkaar vol blijdschap aan te wijzen; zoodat in 't eerst de straten, waar hij langs ging, zich opvulden met menschen, die van alle kanten aanspoedden om hem te zien; en Rome, zoo gewoon aan wonderbare tooneelen, dat zich niet placht te bewegen bij den intocht van een allerdoorluchtigst vorst, was geheel in rep en roer bij de komst van Torquato Tasso"!!

Den 29sten December, na een verblijf van ongeveer 45 dagen, verliet Tasso Rome weder. Alvorens naar Ferrara terug te keeren, wilde hij even Florence bezoeken, om eenige taalgeleerden

---

verzen volstrekt niet weergegeven. — Nu weet ik wel, dat er in eene protestantsche „gemeente" geen plaats is voor de genadeschatten van een jubilé, maar ik durf toch vragen: mag zoo iets „vertolken" heeten, is zulk eene handelwijze oprecht? — Het is een lust hierna de vertolking te lezen, geboden door Alberdingk Thijm in zijne *Vondelportretten*, bl. 32.

[1]) „Diu apud Scipionem diversatus est Torquatus, tantoque semper ab eodem honore habitus est, ut numquam antea ipse aut honoratiori aut suaviori vitae conditione se usum fuisse fateretur".

te raadplegen. Want de taal ging hem zeer ter harte. Niet alleen lette hij met de grootste zorg op de beteekenis der woorden en de zuiverheid der zinwendingen, maar ook op den klank, de kracht en de plaatsing der woorden en de sierlijke afronding der perioden.

Na eerst te Siena voor een geleerd gehoor den 12^{en} zang van zijn epos te hebben voorgelezen, had hij te Florence een onderhoud met Borghini en Capponi over taal en poëzie en kwam half Januari 1576 over Pesaro te Ferrara aan.

Op aanzoek van den Hertog wilde hij nu de laatste hand aan zijn epos leggen. Persoonlijk zou hij zich naar Venetië begeven om met den beroemden drukker Aldo Manuzio over het ter perse leggen van zijn werk te onderhandelen en tevens van nabij het drukken gade te slaan. De reden hiervan was, dat hij wegens zijne onduidelijke hand en menigvuldige vergissingen in 't schrijven voor fouten beducht was en nog te elfder ure de beste lezing wilde kiezen. Die zorgen hebben hem echter niets gebaat. Wegens de pest en den oorlog met de Turken zag hij zich in de onmogelijkheid gesteld naar Venetië te reizen, te Rome kon hij het gedicht niet laten drukken, om het Venetiaansche privilege, het gewichtigste van alle, niet te verliezen, en later zou hij moeten vernemen, dat zijne *Gerusalemme* zonder zijne voorkennis de pers had verlaten. Daarbij, helaas! kwam er eene treurige wending in zijne levensomstandigheden.

(Wordt vervolgd.)

St. Michiels-Gestel. A. N. Mutsaers, Pr.

DE INVLOED DER GEHEIME GENOOTSCHAPPEN OP DE LOTGEVALLEN VAN ROME EN DE ANNEXATIE DER PAUSELIJKE STATEN VAN 1840—1870.

Naar aanleiding van den 25sten verjaardag van de bres aan de Porta Pia.

(*Vervolg en slot v. blz. 141 vv.*)

II.

Oostenrijk, dat met leede oogen de concessies aanschouwde, door den Paus aan de eischen der revolutionnairen gedaan, en vreezende, dat de woelingen ook zouden overslaan tot de onder zijn beheer staande Italiaansche gewesten, rukte, onder voorwendsel van den Paus te beschermen, den Kerkelijken Staat binnen en bezette Ferrara, waarop het beweerde recht te hebben ingevolge een artikel van het tractaat van Weenen van 1815, wat evenwel niet waar was.

Deze onrechtmatige daad van Oostenrijk vermeerderde in hooge mate den moeielijken toestand, waarin Pius IX zich bevond, daar de revolutionnairen er een voorwendsel in vonden om op nieuw den haat tegen den vreemdeling op te wekken en den Paus tot een gewapend verzet aan te sporen. Men protesteerde te Rome tegen deze daad, maar Oostenrijk stoorde er zich weinig aan; het bleef volhouden, en was zoo zelf de eerste aanleidende oorzaak van den oorlog met Italië, waartoe Mazzini Karel Albert, bij wien hij een gereed oor vond, op alle wijzen aanspoorde. De Paus wilde wel een defensief verbond, maar geen offensief, geen oorlog tegen Oostenrijk, terwijl Karel Albert de pogingen om een defensief verbond te sluiten tegenwerkte; hij wilde den krijg met Oostenrijk, teneinde zijn rijk uit te kunnen breiden.

Deze weigering van Pius IX werd door de revolutionnairen ijverig gebruikt om de ontevredenheid in de Kerkelijke Staten en vooral in Rome aan te blazen, en door de straten van Rome weerklonken de kreten: „Den dood aan Oostenrijk, weg met de Jesuïeten, weg met de priesters, leve de constitutie, wij willen de constitutie, wij willen een leekenbestuur! Leve Italië!"

Op aansporing van Gioberti smeekten de senaat en het Romeinsche volk den Paus op 6 Maart 1848 om den geestelijken staat in een republiek te veranderen, waarvan hij de president zou zijn, met den naam van constitutioneel koning, „opdat de regeering in 't vervolg op eene volksvertegenwoordiging zou gevestigd zijn en volkomen *bij de tegenwoordige beschaving* passen". Pellegrino Rossi, een Italiaan, bekend als groot staathuishoudkundige, schrijver en staatsman, en in dienst van Louis Philippe, was door door dezen als gezant en raadsman naar den Paus gezonden, en lichtte den Paus en de kardinalen in over de constitutioneele vormen en de functiën van een parlementair vorst. De te Parijs uitgebroken revolutie verdreef de laatste aarzelingen van Pius, en de constitutie werd uitgeroepen. Maar ook deze toegeeflijkheid kon de revolutionnairen niet bevredigen, en Felix Orsini schreef dan ook, dat hij daar niet op vertrouwde, „daar het oude geraamte van het Pausdom zich te goeder trouw niet met de onafhankelijkheid kon verstaan".

Niettegenstaande de Paus aan den groot-hertog van Toscane en aan Karel Albert herhaalde malen had doen weten, dat hij wel een defensief verbond wilde tegen Oostenrijk, maar geen offensief, en ook aan de pauselijke troepen, die naar de grenzen trokken, had gezegd, dat zij die niet mochten overschrijden, maakte toch de aanvoerder van het pauselijke leger, generaal Durando, de woorden van Pius IX ten logen en deed de onder zijne bevelen staande legercorpsen weten, dat de Paus den oorlog tegen Oostenrijk had goedgekeurd. In eene proclamatie aan de troepen spoorde hij dezen aan hem na te volgen, het

kruis op de borst te hechten en onder den kreet: „*God wil het*" den nieuwen kruistocht te beginnen. De trouweloosheid van Durando vond navolgers, en met zoogenaamde brieven van kardinaal Aldobrandini (minister van oorlog) in de hand wilde men het doen voorkomen alsof Pius IX den oorlog wilde. Zonder eenig bevel daartoe uit Rome te hebben ontvangen, beval generaal Durando aan Ferrari de Po over te trekken en met zijn leger den rechtervleugel van het leger van Karel Albert te versterken. De Oostenrijkers maakten gebruik van de aarzelingen van Karel Albert om zich zoo goed mogelijk in den beruchten vierhoek te versterken en eenige steden te bezetten. Bij het meer van Garda kwam het evenwel tot een gevecht, en het krijgsgeluk was den Italianen gunstig.

In zijn manifest van Lodi van 31 Maart had Karel Albert gezegd: „Roept de ingevingen des hemels in en dat de engelachtige geest van Pius IX over u kome". Zoo in de zaak gemengd, kon Pius IX niet langer zwijgen, en in het consistorie van 29 April legde hij tegenover de kardinalen eene verklaring af, waarin hij den oorlog afkeurde en veroordeelde en de macht der sectarische revolutionnairen fnuikte. In die allocutie gaf hij de verzekering, dat aan de troepen, die naar de grenzen waren gezonden, geen andere bevelen waren gegeven dan om de onaantastbaarheid en de veiligheid van de Kerkelijke Staten te verdedigen. De indruk, door deze verklaring veroorzaakt, was buitengewoon groot en wekte vooral de verbolgenheid der revolutionairen op, die hemel en aarde in beroering brachten. In sociëteiten, in het comité van den oorlog, op de openbare tribunes en in de straten regende het verwenschingen; in den avond van denzelfden dag, 29 April, legden de ministers hunne portefeuilles neder, en den volgenden dag zeiden zij, dat zij de oorlogsverklaring wilden of hun ambt zouden neerleggen. Pius IX bleef onwrikbaar; hij nam het ontslag van de ministers aan en vermaande den keizer van Oostenrijk den oorlog te staken. Na de

verklaring van den Paus riep ook de koning van Napels zijne troepen terug en herriep tevens de reeds verleende constitutie, terwijl Radetsky, de wakkere bevelhebber der Oostenrijksche troepen, zich gereed maakte om den oorlog ten einde te brengen. Den 27en Mei verslaat hij bij Curtatone de Toscaners, sluit zich kort daarop bij generaal Welden aan, richt zich naar Vicenza, sluit het leger van Durando in en maakt dezen met 10,000 pauselijke troepen gevangen. Het is een onherstelbaar onheil. De eene stad na de andere valt Oostenrijk in handen; Karel Albert, door de overwinningen van den vijand verbijsterd, wil de vroegere voorstellen van Oostenrijk aannemen, maar Oostenrijk weigert. De koning waagt een laatste kans, maar bij Custozza lijdt het Piemonteesche leger eene onherstelbare nederlaag, waarvan een wapenstilstand het gevolg was. De nederlaag van Karel Albert was ook de nederlaag van de Italiaansche revolutie.

De voorstanders van de federale en nationale denkbeelden gaven na deze nederlaag hunne pogingen evenwel nog niet op. Gioberti zond den abate Antonio Rosmini naar Rome om met den Paus te onderhandelen over een Italiaansch verbond, waartegen de Paus, zooals wij gezien hebben, niet gekant was. Evenwel konden de onderhandelingen niet gelukken, omdat de partij van Gioberti nog altijd den oorlog tegen Oostenrijk wilde, waarvan de Paus afkeerig was. Men poogde dezen wel buiten verantwoordelijkheid te stellen door een zoogenaamden Italiaanschen Landdag in te richten, aan welken de beslissing o. m. ook over de oorlogsverklaring zou toegekend worden, maar dit hulpmiddeltje ging bij Pius IX niet op. Evenwel zou de Italiaansche Statenbond toch tot stand zijn gekomen. wanneer Piemont de verwezenlijking er van niet had onmogelijk gemaakt. Gioberti schreef het mislukken, op zeer deloyale wijze, aan de pauselijke regeering toe. Om evenwel zijn plan langs een anderen weg door te zetten riep hij in Turijn eene vereeniging van de Italiaansche confederatie in 't leven, aan welks hoofd hij zich stelde en waartoe

een groot aantal uitgewekenen en sectarissen behoorde, zooals Emilio Broglio, de prins van Canino (Charles Bonaparte), Pietro Sterbini, Spavento, Ferrara en meer anderen. In October kwam men te Turijn bijeen, en daar werden drie voorstellen aangenomen: een voor eene kieswet, ten einde de constitueerende vergadering der Italiaansche Staten bijeen te roepen; een door Moniconi opgesteld federaal schema; en eene oproeping aan de vorsten en de parlementen van Italië. In dat federaal schema werd onder anderen opgenomen: eene onafhankelijke en souvereine wetgevende macht en een permanente centrale macht, vertegenwoordigd door een president, gekozen uit het wetgevend lichaam, en een raad van ministers, die leger, vloot, schatkist en vertegenwoordiging bij de buitenlandsche mogendheden zouden hebben. Eindelijk verklaarden zij dit congres te zijn eene *constituante.*

De vergaderde congressisten meenden evenwel, dat hunne geheime plannen het meest zouden worden tegengegaan door Pellegrino Rossi, 's Pausen minister, en daarom besloten zij hem te doen vallen of zich van hem op eene of andere wijze te ontdoen. Of dit besluit in de openbare vergadering werd genomen of alleen in geheime beraadslaging onder de hoofden en de sectarissen, is moeilijk te zeggen; het laatste is het waarschijnlijkst. Zijn dood is dan ook minder het werk van de federatie van Gioberti, dan wel van de leden der democratische federatie, waartoe de voornaamste revolutionnairen en sectarissen behoorden.

Pellegrino Rossi, in 1785 te Carrara geboren, had zich door zijne staathuishoudkundige werken, zijne rechtsgeleerde wetenschap en zijne uitgebreide kennis spoedig beroemd gemaakt. Tengevolge van de Italiaansche woelingen uitgeweken, begaf hij zich naar Zwitserland, waar hij het burgerrecht verkreeg en dat hij met eene grondwet begiftigde. Later aan het hof van Louis Philippe gekomen, werd hij een voorstander van het constitutioneel regeeringsstelsel. Beurtelings afgezant van Louis Philippe bij Gregorius XVI en Pius IX, dien hij, zooals wij gezien hebben, ter

zijde stond in het geven eener constitutie, ging hij in pauselijken dienst als minister over na den val van Louis Philippe. Bekwaam staatsman en diplomaat, had hij reeds spoedig ingezien, welk het doel van Piemont en van de Italiaansche eenheids-mannen was, en hij had openlijk verklaard: „dat men niet dan over zijn lijk gaande, het gezag van den Paus zou vernietigen". De huichelarij van het congres van Turijn kon hem niet verborgen blijven, en met recht konden de revolutionnairen hem dan ook beschouwen als den grootsten hinderpaal tegen de verwezenlijking hunner plannen. Rossi had liberale plannen, liberale beginselen, in de beteekenis welke men er in 1848 aan gaf; hij wenschte zeker niet het burgerlijk bestuur van den H. Stoel te herstellen, zooals het voorheen was; hij droomde ook van een constitutioneele regeering; maar wat hij wel wilde, dat was Rome bevrijden van het web, dat de sectarissen er om heen hadden gespannen; hij wilde het gezag ontnemen aan de demagogische vergaderingen, aan de sociëteiten, aan het plebs, om het aan de regeering terug te geven. De sectarissen kregen vermoeden, dat Rossi eenige hunner hoofden, vooral Sterbini en Ciceruachio, wilde doen gevangen nemen, en daarom werd dan ook in het begin van November tot den dood van Rossi besloten.

In den avond van den 14^{en} November stookten Sterbini en de prins van Canino in de sociëteiten en in het koffiehuis „della Belle Arte" meer dan ooit het volk door hunne redevoeringen tegen Rossi op, en openlijk zeiden zij en Ciceruachio, dat den volgenden dag alles voorbij en zij de baas zouden zijn. Toen later Sterbini met verscheidene andere sectarissen hunne sociëteit verlieten zeide hij: „Jongens, ik heb het reeds [n.l. den dood van Rossi] in mijn *Contemporaneo* vermeld; laat mij toch geen mal figuur maken". Vervolgens ging hij met Guerini, Grandoni, Ceceruachio naar den Capranica-schouwburg, en daar werd vastgesteld, dat den volgenden dag, waarop het Parlement zou geopend worden, de burgerwacht zich aan het paleis der kanselarij zou bevinden. Zij

moest daar de vestibule bezetten en Rossi omringen, zoodra hij uit zijn rijtuig zou gestegen zijn. Verder had zij in opdracht den moordenaar, zoodra deze den stoot had toegebracht, te beschermen; des noods moest zij zich tegen de karabiniers verzetten. Nadat dit bepaald was, werden door het lot zes man van de burgerwacht aangewezen, waarvan een den doodelijken stoot moest toebrengen. Deze zes mannen waren: Luigi Brunetti, een zoon van Ciceruachio, Felice Neri, Sante Costantini, Filippo Trentonove, Alessandro Todini en Antonio Ranucci, waarbij zich nog voegden: Gioacchino Salvazzi en Ferdinando Corsi. Zij ontvingen het bevel om den stoot, tot meerdere zekerheid, in den hals aan te brengen. Er is ook gezegd, ofschoon zulks niet uit de processtukken is gebleken, dat zij zich eerst op een lijk oefenden.

Rossi was een moedig, vastberaden man. Herhaalde malen had men hem gewaarschuwd, en de Paus, terwijl hij hem den zegen gaf, eer hij naar de Kamer ging, zeide nog tegen hem: „Wees op uwe hoede, want onze vijanden zijn tot alles in staat", waarop hij antwoordde: „Zij zullen niet durven, want het zijn lafaards en ik vrees ze niet"; zoo ging hij naar de kanselarij om de Kamer te openen. Het was 18 November 1848. Vergezeld van Righetti, gaat hij te midden eener dreigende menigte de trappen op en ontvangt daar een dolksteek, die de halsslagader doorsnijdt. De burgerwacht blijft het onbeweeglijk aanzien en doet geen moeite om den moordenaar te vatten. De vergaderde parlementsleden brullen van vreugde, de voorzitter beveelt kalmpjes, dat men de vergadering zal voortzetten, en de prins van Canino zegt onbeschoft weg: „Wat gaat ons dat aan? Is de koning van Rome soms dood?" Sturbinetti deelt in korte woorden mede, dat de minister gestorven is, en daar veel leden weggaan, wordt de vergadering wegens onvoltalligheid gesloten [1]).

[1]) In diezelfde dagen werden door de geheime genootschappen vermoord: de ministers Latour te Weenen, Lemberg in Hongarije en Lichnowsky in Frankfort.

Zoodra de moord van Rossi bekend was, rende een woeste menigte sectarissen en revolutionnairen door de straten van Rome, jubileerende, zingende en *de hand zegenende, die den stoot had toegebracht*; ook in het overige Italië betuigden de aanhangers der geheime genootschappen en der revolutie op de meest stuitende wijze hunne vreugde en voldoening over den moord, en Guerazzi schreef zelfs in de *Alba* van Florence:

„*De geheimzinnige hand eener hemelsche Voorzienigheid* heeft *alle schuldige sporen* van die snoode politiek, die de laatste uren van de regeering van Frankrijk vergezelde, van het aanschijn der aarde doen verdwijnen. *Die hand*, welke de Guizot's, de Louis Philippe's en de Metternich's verdreef, *die het doodvonnis over Lemberg, Latour en Rossi* onderteekende, als de vreeselijke maar onvermijdelijke rechtvaardigheid, is misschien *op dit uur opgeheven boven het hoofd van de nog overblijvende verraders*".

Terwijl men den volgenden dag beraadslaagde, wie den vermoorden minister zou opvolgen, ruiden de revolutionnairen het volk op om zich in massa naar het Quirinaal te begeven en eene Italiaansche Constituante te vragen met een democratisch ministerie, waarin Saliceti, Campello en Sterbini zouden plaats nemen Galetti werd door het volk naar den Paus afgevaardigd, en deze, meenende nog eenig gezag te hebben, bood tegenstand. Hierdoor wordt het volk woedend. Uit Vicenza teruggekeerde vrijwilligers, burgerwachten en karabiniers grijpen naar de wapens, het Quirinaal wordt belegerd. De Zwitsers bieden tegenstand en er ontstaat eene worsteling; Monseigneur Palma wordt vermoord; men steekt eene poort van het paleis in brand, sleept een kanon op het plein en dreigt de andere poort te verbrijzelen. Door vrees overmand en het bloedvergieten willende voorkomen, verklaart Pius aan het corps diplomatique, dat hij voor het geweld zwicht. De revolutie had dus overwonnen; de Paus had zijn wereldlijk gezag neergelegd; de sectarissen, met den prins van

Canino, Sterbini en Ciceruachio aan het hoofd, waren meester in Rome.

Ofschoon van den haat en de woede der sectarissen het ergste te vreezen was, scheen de Paus toch niet voornemens te zijn Rome te verlaten; maar twee brieven, welke hem bijna terzelfder tijd, 22 November, gewerden, deden hem van besluit veranderen. De eerste was van Mazzini; deze zond daarin aan zijne goede broeders in Rome zijne gelukwenschen met hetgeen ze gedaan hadden en spoorde hen aan om het *overige* ook te doen. De tweede, aan den Paus zelven gericht, was van Mgr. Chatrousse, bisschop van Valence in Dauphiné, en ging vergezeld van de kleine pyxis, die Pius VI bij zich droeg, toen hij in 't laatste der vorige eeuw door de Franschen gedwongen was zijne staten te verlaten, de Alpen over te trekken om te Valence te sterven. In deze zending meende Pius IX eene waarschuwing des Hemels te zien; den 27 November verliet hij onopgemerkt en verkleed het Quirinaal en begaf zich, vergezeld van zijn kamerdienaar, in een rijtuig tot bij de kerk van de HH. Marcus en Marcellinus, om daar over te stappen in het rijtuig van graaf Spaur, gezant van Beieren, dat hem gelukkig over de grenzen op Napelsch grondgebied bracht. Te Mola vertoefde de Paus in eene gewone herberg, waar kardinaal Antonelli zich bij hem vervoegde, benevens de heer Arnau, secretaris van de Spaansche legatie. Zonder verderen tegenspoed werd Gaëta bereikt, van waar de Paus graaf Spaur naar koning Ferdinand van Napels zond om dezen van het gebeurde in kennis te stellen. Spaur kwam des avonds laat in Napels aan en het kostte hem eerst eenige moeite bij den koning te worden toegelaten. Nauwelijks had Ferdinand evenwel 's Pausen brief gelezen, of onmiddellijk droeg hij zelf zorg, dat alles werd ingepakt, wat den Paus van nut kon zijn, en vervolgens begaf hij zich, vergezeld van de koningin en een gedeelte van zijn hof, op twee oorlogsschepen naar Gaëta, waar hij op 27 November een uur na den middag aankwam.

Terwijl in Rome de demagogie de baas speelde en de stad in de grootste wanorde bracht, protesteerde Pius IX te Gaëta tegen het geweld, dat hem was aangedaan, en zond kardinaal Antonelli eene nota tot de katholieke mogendheden, waarin de gebeurtenissen te Rome werden uiteengezet en de hulp der christenheid werd verzocht tegen de onderdrukkers; aan Oostenrijk, Frankrijk, Spanje en de beide Siciliën werd gewapende tusschenkomst verzocht om de Kerkelijke Staten te verlossen van de sectarissen, die er het wreedste despotisme uitoefenden. De onderhandelingen duurden lang, maar eindelijk besloot Napoleon, hoewel tegen zijn zin en als 't ware gedwongen door de publieke opinie in Europa, tot de verlangde gewapende interventie over te gaan.

Reeds den 24^{en} April kondigde de Fransche gezant, Latour d'Auvergne de komst van general Oudinot aan; het revolutionnair bewind te Rome zocht tijd te winnen, edoch zonder succes, en weldra waren de Franschen meester van Civita-Vecchia zonder dat een enkel schot gelost was.

Oudinot richtte een manifest aan de Romeinsche Staten, vol zoetsappige, maar dubbelzinnige woorden, waarvoor de constitueerende vergadering te Rome evenwel doof bleef. Den 27^{en} kwam Garibaldi met 1300 der zijnen Rome binnen en wakkerde door zijne aanwezigheid den tegenstand der revolutionnairen nog aan. Ziende, dat zijne woorden weinig uitwerkten en er van eene vreedzame overgave van Rome geen sprake kon zijn, rukte Oudinot met zijn leger van Civita-Vecchia op en bevond zich weldra voor Rome. Oudinot had den tegenstand te gering geacht, want toen hij in den morgen van 30 April met 7000 man en tien stukken geschut de stad van twee zijden aanviel, werd hij teruggeslagen.

Deze eerste en gemakkelijke overwinning werd door de Mazzinisten in Rome met uitbundig gejuich gevierd, en zij meenden hunne vreugde niet beter te kunnen uiten dan door bij St. Callistus een aantal priesters te vermoorden.

Na zijne nederlaag bleef Oudinot gedurende 14 dagen werkeloos voor Rome liggen, totdat de kolonel Augustino door koning Ferdinand tot hem werd afgezonden om hem te vragen, of de Franschen met de Napolitanen te zamen wilden handelen. Oudinot weigerde, want zijne regeering zou dit zeker niet gedoogd hebben; de generaal was toch reeds genoeg ontstemd over zijne werkeloosheid, waartoe hij door de dubbelzinnige houding van Napoleon gedwongen werd. Eindelijk kon hij weer krachtiger optreden, zoodat hij de revolutionnairen uit de villa Pamphili kon verdrijven en zich ook meester maken van de kerk en het klooster van St. Pancratius, waar de benden van Garibaldi op hunne gewone wijze hadden huisgehouden door de altaren te bevuilen, de beelden omver te halen en te vernielen, en de urne, waarin de assche van den jeugdigen martelaar, aan wien de kerk gewijd was, omver te werpen, terwijl zij de muren overdekt hadden met godslasteringen en liederlijkheden. Den 12^{en} Juni eischte Oudinot de stad op, maar ontving een weigerend antwoord. Ziende, dat met overreding niets te winnen was, begon hij in den nacht van den 21^{en} op den 22^{en} de stad te beschieten, en op 30 Juni 1849 trokken de Fransche troepen door eene geopende bres Rome binnen. Toen de revolutionnairen zagen, dat Rome voor hen verloren was, kwam eene helsche gedachte bij hen op, en de *commissie der barikaden* stelde voor, de kerken van Rome en vooral de St. Pieterskerk in de lucht te doen vliegen. Generaal Roselli zeide tot Mazzini: „Zouden wij, eer we heengaan de *moskeeën* niet de lucht inzenden?" Mazzini antwoordde evenwel: „Deze moskeeën houd ik voor even heilig als het Kapitool, omdat zij voor mij de geschiedenis van vele deelen der wereld vertegenwoordigen, en eens zullen zij de treden zijn voor de instelling van het nieuwe geloof". Nog denzelfden dag bezette Oudinot Rome en zond hij den kolonel Nyel naar Pius IX om dezen de sleutels der stad en een zeer eerbiedigen brief te overhandigen, waarop de Paus den 5^{en} Juli met een brief van geluk

wensching en dankzegging antwoordde. Den laatsten Juli gaf generaal Oudinot het burgerlijk bestuur der stad aan de commissarissen des Pausen, de kardinalen della Genoja, Altieri en Vannicelli, over. Pius IX was eerst voornemens terstond naar Rome terug te keeren, maar de H. Vader scheen in de handelingen en dubbelzinnigheden der Fransche regeering weinig vertrouwen te stellen. Hij begaf zich dus naar Portici en vaardigde daar een *motu proprio* uit. Eindelijk zag Napeleon er van af om Pius IX een programma voor zijn bestuur op te dringen en huichelde eerbied en vereering, andere tijden afwachtende om den Paus naar zijn zin te zetten. Pius IX verliet daarop den 4en April 1850 Portici en werd weldra onder groote geestdrift en toejuichingen in zijn rijk ontvangen en door de bevolking van Rome met niet minder geestdrift ingehaald.

Wij hebben de woelingen en kuiperijen, waaraan de eerste regeeringsjaren van Pius IX bloot stonden, breedvoeriger behandeld dan de ruimte waarover wij in een tijdschrift beschikken kunnen, het eigenlijk veroorloofde; maar deze gebeurtenissen zijn, als reeds bijna een halve eeuw achter ons liggende, bij velen weinig bekend, terwijl zij bovendien het voorspel waren van die, welke zouden volgen; daarom hebben wij gemeend ze eenigszins breed te kunnen behandelen. Wij zullen nu de verdere kuiperijen tegen de onafhankelijkheid der pauselijke staten wat vluchtiger bespreken.

Na den terugkeer van Pius IX uit Gaëta volgde er, onder de bescherming van de Fransche vlag, een tijd van betrekkelijke rust voor de Kerkelijke Staten, welke rust de pauselijke regeering gebruikte om de schade, door de revolutie aangericht, te herstellen en de noodige en passende hervormingen in te voeren. Die rust was evenwel de voorbode van een nieuwen storm, want de verborgen machten, die het op Rome en de Katholieke Kerk gemunt hadden, gaven hare plannen niet op.

In Piemont was Victor Emmanuel II zijn vader Karel Albert,

die afstand van de troon had gedaan, opgevolgd, en graaf de Cavour was zijn eerste en machtigste minister. De toestand en de verhoudingen waren daardoor evenwel niet veranderd. Victor Emmanuel was, misschien meer nog dan zijn vader, belust op de kroon van het ééne koninkrijk Italië, en de Cavour deed in niets voor Ratazzi onder, maar overtrof dezen in sluwheid. Tusschen Oostenrijk en Piemont was het eindelijk tot een oorlog gekomen, waarin Napoleon zich aan de zijde van Victor Emmanuel schaarde. Tegen de vereenigde Sardinisch-Fransche troepen waren de Oostenrijkers, die slecht werden aangevoerd, niet opgewassen. Bij Magenta en Solferino leden zij zware nederlagen, en de verbonden troepen waren spoedig meester van Milaan en weldra van geheel Lombardije; men verwachtte nu den aanval op den beruchten vierhoek, toen Napoleon plotseling een wapenstilstand voorsloeg, waarvan de vrede bij Villafranca het gevolg was. Na den vrede de handen ruim hebbende, begon Victor Emmanuel zijne blikken naar de kleinere Italiaansche vorstendommen en naar Napels te richten, waar Frans II zijn vader Ferdinand was opgevolgd.

Onder deze omstandigheden was de gelegenheid als 't ware aan de revolutionnairen geboden om opnieuw hunne aanslagen tegen het grondgebied des Pausen krachtig te hernieuwen. Een veel opzienbarend pamphlet, getiteld: *De Paus en het congres*, waarvan Farina, de vertrouweling van de Cavour, het vaderschap aan Napoleon zelf toeschreef, bewerkte de opinie van het liberalistische Europa te hunnen gunste. De geheele bende van volksopwiegelaars trok dus weer uit naar de Legaties om onlusten te verwekken, de bevolking tegen de regeering van den Paus op te zetten en een plebisciet uit te lokken ten gunste van eene inlijving bij Piemont, opdat deze staat, gevolg gevende aan den *volkswil*, een schijn-motief zou hebben om gewapenderhand de Legaties in te lijven. Deze manoeuvres moesten natuurlijk gelukken, want men wist handteekeningen genoeg te verkrijgen, en de Romagna

werd ingelijfd. Victor Emmanuel, die in geveinsdheid en huichelarij aan Napoleon niets toegaf, zond in September 1859 den abbé Stellardi met een brief en mondelinge mededeelingen naar Pius IX, om dezen in te lichten over de inlijving der Legaties en den koning te verontschuldigen. De Paus liet zich door zooveel huichelarij niet om den tuin leiden, maar toonde Victor Emmanuel in zijn antwoord van 29 September, dat hij diens plannen en handelingen volkomen kende en zich niet door mooie woorden liet vangen.

De brutale roof van een gedeelte der Kerkelijke Staten ontlokte aan de katholieke wereld een kreet van afschuw, en overal verhieven de bisschoppen, niet het minste die van Frankrijk, hunne stem tegen den gepleegden roof. Lafarina en Cavour, wetende dat zij op Napoleon konden rekenen, stoorden zich weinig aan de verontwaardiging der Katholieken, maar verdubbelden hunne lage kuiperijen om ook de Marken en Umbrië te annexeeren.

Terwijl de revolutionaire comité's druk in de weer waren om de bevolking dezer provincies door manifesten en zendelingen te bewerken, trachtte het comité van uitgewekenen de soldaten van het pauselijke leger door zijne proclamaties tot verraad en desertie aan te sporen.

Naast deze inwendige onlusten had de regeering van Pius IX ook nog een aanval van buiten te vreezen, zoodat het een levenskwestie werd het leger te verbeteren en voor alle gebeurlijkheid voor te bereiden. De grootste moeielijkheid bestond echter in het vinden van een beproefd en vertrouwd aanvoerder. Mgr. de Mérode, toen pro-minister van oorlog, stelde den Paus generaal de Lamoricière voor, en deze keuze behaagde Pius IX zoozeer, dat Mgr. de Mérode vertrok om den held van Afrika den wensch van den H. Vader over te brengen. Lamoricière nam de grootsche maar moeielijke taak op zich. Voor zijn vertrek schreef hij aan generaal Bédeau: „Waarlijk, ik heb slechts vertrouwen in God,

want, naar hetgeen ik ervan weet, is geen menschelijke macht in staat tot het werk, dat ik ga ondernemen". Na de toestemming des keizers verkregen te hebben, ging hij op reis en kwam den 25en Maart 1860, vergezeld van Mgr. de Mérode, de Corcelles en anderen, te Ancona aan. Het bericht, dat generaal de Lamoricière, de man, wiens naam op aller lippen, wiens heldendaden in Afrika in aller mond waren, het opperbevel over het pauselijk legertje — dat toen ter tijd juist niet in al te goeden reuk stond — op zich nam, klonk zoo onwaarschijnlijk, dat nòch vriend nòch vijand het gelooven wilde. Men moest evenwel spoedig voor de evidentie wijken, en de spion, dien de sectarissen te Ancona onderhielden, schreef den 2en April naar Bologna: „Een der pas gekomenen moet zeker Lamoricière zijn, want — voegde hij er spottend bij — hij houdt mager op Woensdag en Vrijdag der quatertemperdagen en maakt een kruis, telkens als hij gaat eten".

Den 2en April kwam de generaal te Rome en werd aan den H. Vader voorgesteld, tot wien hij zeide:

„Uwe Heiligheid heeft mij gevraagd. Uwe wenschen zijn voor mij bevelen en ik heb geen oogenblik geaarzeld. U. H. kan over mijn leven en mijn bloed beschikken; maar ik moet U. H. zeggen, dat mijne aanwezigheid terzelfder tijd eene hulp en een gevaar is; eene hulp, wanneer ik alleen de rust in Uwe staten moet bewaren en haar zuiver houden van revolutionnaire benden; een gevaar, wanneer mijn naam een voorwendsel moet zijn om den inval van Piemont te verhaasten; want zonder een mirakel is het onmogelijk om tegen een geoefend leger te strijden, met lieden, die pas geoefend, slecht gewapend en één tegen tien zijn".

Deze woorden bewijzen, dat Lamoricière den toestand volkomen kende. Den 8sten April vaardigde hij eene dagorder aan het leger uit, waarin hij zijne benoeming tot opperbevelhebber mededeelde en de soldaten tot trouw en gehoorzaamheid aan den Paus en

de Kerk aanspoorde [1]). Nog voor Lamoricière het opperbevelhebberschap had aanvaard, had Henri de Cathelineau, een afstammeling van den held der Vendée, den Paus zijne diensten aangeboden, en met hem kwamen tal van zijne landgenooten mede om dienst te nemen in het pauselijk leger; en nauwelijks was het bekend, dat de Lamoricière in Rome was, of een groot aantal Franschen van de edelste huizen, spoedig door Belgen gevolgd, snelden naar Rome om het corps Franco-Belgen te formeeren, dat later onder den naam van pauselijke zouaven wereldbekend zou worden.

Tusschen Napoleon III en Victor Emanuel was het tot eene overeenkomst gekomen. Savoie en Nizza werden aan Frankrijk afgestaan, en daarvoor zou Napoleon aan Victor Emanuel toestaan Napels, de Marken en Umbrië in te palmen, maar *niet* Rome en het langs de Middell. Zee gelegen gebied des Pausen. De onderhandelingen waren te Chamberry tusschen Farini en Cialdini en Napoleon gevoerd; toen deze van de Italiaansche onderhandelaars afscheid nam, zeide hij: „Wij zijn het nu eens; raak Rome niet aan; *Bonne chance et faites vite*". Den 4den September schreef Grammont, de Fransche gezant bij den H. Stoel, aan Thouvenel:

„Gisterenavond is er van Turijn eene dépêche naar Rome gezonden, meldende, dat de keizer aan den heer Farini had verklaard, dat, wanneer men Rome aan den Paus liet, hij er gaarne in zou toestemmen, dat Piemont de overige pauselijke staten annexeerde. Farini had er bij gevoegd, dat men den keizer geen formeele beseherming behoefde te vragen, maar dat hij had beloofd tegen de annexatie geen beletselen te zullen stellen".

---

[1]) Deze dagorder, benevens de brieven van Victor Emmanuel aan den Paus en diens antwoord aan den koning, alsook bijzonderheden over de formatie van het pauselijk leger, den slag van Castelfidardo en het bombardement van Ancona enz., kan men vinden in mijn *Gedenkboek der Pauselijke Zouaven.*

Thouvenel weigerde aan dit bericht geloof te slaan, en Napoleon wist zich weer door een zijner dubbelzinnige antwoorden uit de verlegenheid te redden.

De annexatie van de Marken en Umbrië werd met groote sluwheid en de gewone middelen van laster en verdachtmaking voorbereid, en weldra verzamelden zich de benden van Garibaldi op de grenzen van het pauselijk gebied, zoodat Lamoricière bevel ontving ze met zijn nog gedeeltelijk pas gevormd, gedeeltelijk ook nog niet hervormd leger te gaan verdedigen. Garibaldi moest hier evenwel weer als strooien man dienen en aan het Piemonteesche leger een voorwendsel geven om de Marken te bezetten, *tot veiligheid en ter verdediging* van den Paus: reeds den 9en September schreef Lafarina, dat de *koninklijke troepen zouden tusschenbeide* komen. Enkele plaatsen van het pauselijk gebied, zooals Città della Pieve, Urbino, Fossombrone waren reeds in de macht van de revolutionnaire benden van Masi gevallen, zoodat Lamoricière aan kolonel de Courten beval om naar Fossombrone, en aan kolonel Schmidt om naar Città della Pieve op te rukken; werden zij door de koninklijke troepen aangevallen, dan moesten zij op Ancona terugtrekken; door de revolutionnairen aangevallen wordende, moesten zij zich te Terni bij Pimodan vervoegen om den Garibaldisten het hoofd te bieden.

De vrees, dat de koninklijke Piemonteesche troepen zouden in 't veld komen, werd echter weggenomen door een boodschap, welke de Fransche consul te Ancona aan den bevelhebber der plaats, graaf de Quatrebarbes, bracht, zeggende: „Ik had wel gelijk, heer graaf, toen ik zeide dat ik volkomen vertrouwen in den keizer stelde; de Paus is gered". Hetzelfde was ook den avond te voren door Mgr. de Mérode aan Lamoricière gezegd. Ook de Courcy geloofde aan de goede trouw van Napoleon. Hij zeide, dat de keizer uit Marseille aan den koning van Sardinië had geschreven, dat, zoo het Piemonteesche leger op pauselijk grondgebied trad, hij genoodzaakt zou zijn zich er tegen te verzetten en er reeds be-

velen waren gegeven om troepen te Toulon in te schepen. Lamoricière meende dus alleen tegen de benden van Garibaldi te strijden te hebben; maar toen de Pimódan den 17en September met zijn legerlje op de heuvelen bij Castelfidardo post vatte, zag hij het Piemonteesche leger tegenover zich. Den volgenden morgen begon de slag; de pauselijken, en vooral de zouaven, verdedigden zich met waren heldenmoed tegen de verpletterende overmacht en deden meer dan eens den vijand terugdeinzen. Maar wat vermochten deze 400 dapperen tegen de 30.000 man van Cialdini en Fanti, te meer daar verraad en trouweloosheid zich onder de andere pauselijke troepen openbaarde, zoodat de artilleristen de strengen doorsneden en op hunne paarden vluchtten, terwijl de andere corpsen zich bijna even lafhartig gedroegen.

Het pauselijk leger werd vernietigd; de Pimodan sneuvelde, liever gezegd, werd door een verrader vermoord, en de Lamoricière bereikte met eenige weinige dapperen Ancona, waar zijne tegenwoordigheid den moed der bezetting niet weinig verdubbelde. Na van de zee- en landzijde hevig te zijn beschoten, moest Ancona, toen het grootste gedeelte der bezetting gesneuveld en alle kanonnen gedemonteerd waren, kapituleeren. Het pauselijk leger was vernietigd, de Marken en Umbrië werden bij Piemont ingelijfd. Napoleon had Savoie en Nizza verdiend, want zijn brief uit Marseille was wederom een dier kunstgrepen, waaraan deze gekroonde sectaris zoo rijk was. Trouwens de Piemonteezen wisten waaraan zich te houden. Na de inname van Ancona en na den slag van Castelfidardo zeide Cialdini tot de pauselijke officieren, die hem over Napoleon spraken: „Denkt gij dan, dat wij zoo dwaas zouden geweest zijn om te handelen zonder de toestemming van den keizer; hij had geen leger noodig om het ons te beletten; de telegraaf ware daartoe voldoende geweest".

Dat de geheime genootschappen met de annexaties, waartoe zij haren machtigen steun aan Victor Emanuel verleenden,

geen uitbreiding van het koningschap, maar veeleer den ondergang van het Katholicisme beoogden, bleek hier weer ten duidelijkste. Nauwelijks waren de Marken en Umbrië onder de kroon van Piemont gekomen, of zij begonnen er de geestelijken te hoonen, de Jesuïeten te verbannen, de kerkelijke goederen te seculariseeren en het volk door protestantsche en zedelooze boeken te bederven.

Reeds den 12en November 1860 klaagde de moedige aartsbisschop van Spoleto, Mgr. Arnaldi, over de beleedigingen en den krijg, der Katholieke Kerk in Umbrië aangedaan, een krijg, „die met zooveel stoutmoedigheid en bandeloosheid wordt gevoerd, dat het bijna niet te gelooven is", daar de sectarissen „gemeene boeken en geschriften van allerlei aard uitdeelen en tegen lagen prijs verkoopen" om het „gift van het protestantisme te verspreiden, de priesters en den Paus te beleedigen en in minachting te brengen, terwijl men in de schouwburgen de ruwste gemeenheden vertoont en den Paus op het tooneel brengt, om hem ten spot te stellen aan het goddelooze en van haat vervulde publiek". En den 27en dierzelfde maand waarschuwde de kardinaal-aartsbisschop van Perugia, Mgr. Joachim Pecci, de thans roemrijk regeerde Leo XIII, zijne diocesanen tegen „de slechte kunstgrepen van hen, die in de schaduw der revolutie het plan hebben opgevat om het volk zijn geloof te ontrukken, en wier heiligschennend doel met elken dag duidelijker aan het licht komt". En zoo klaagden alle bisschoppen. De koninklijke commissarissen, die allen tot de geheime genootschappen behoorden, lieten alle beleedigingen tegen den godsdienst toe, terwijl zij de verdedigers ervan in de gevangenissen wierpen. Er was een waar schrikbewind ingevoerd.

Voorloopig was Rome gered, omdat noch Napoleon, noch de Loge den tijd gekomen achtten om verder te gaan ; het scheen ook veel voorzichtiger met kleine marschen op Rome los te gaan ; de publieke opinie moest voor dien laatsten slag nog bewerkt worden; de Franschen waren in Rome, en dat stelde de Loge

gerust. Immers de grootmeester der Italiaansche vrijmetselarij schreef in 1861:

„Rome wordt door de Fransche bajonetten voor Italië bewaard; wanneer die er niet waren, zou Rome door de Oostenrijksche bajonetten aan Italië ontrukt worden... Frankrijk zou zich wel willen terugtrekken — en die dit ontkent is niet te goeder trouw — maar terzelfdertijd zou het niet willen, dat zijn terugtrekken voor anderen een voorwendsel werd om tusschenbeiden te komen. Het zou niet willen, dat de Paus ergens anders ging wonen, en door te zeggen, dat het hem beschermt, doet het hem er verblijven, opdat hij niet de vlucht neme... Wij kunnen niet naar Rome gaan, niet omdat Frankrijk niet wil, maar omdat men met den Paus geen geweld kan gebruiken, en wij niet sterk genoeg zijn om tegen anderen geweld te gebruiken".

De Fransche troepen bezetten nog altijd de aan den Paus gebleven provincies, maar dit kon zóó niet blijven, omdat Frankrijk niet altijd een voorwendsel zou kunnen vinden om zijne troepen terug te trekken, en Piemont moeilijk tegen de Fransche soldaten kon ageeren, wanneer het oogenblik gunstig was om de derde en laatste *étape* naar Rome af te leggen. Derhalve werd tusschen Piemont (gevolmachtigden Nigra en Pepoli) en Frankrijk (gevolm. Drouin de Lhuys) eene overeenkomst gesloten, die bekend is onder den naam van „conventie van 15 September 1864". Deze conventie bevatte:

Art. 1°. Italië verplicht zich het tegenwoordige grondgebied van den Paus niet aan te vallen en ook om met geweld van wapenen elken van buitenkomenden aanval tegen genoemd grondgebied der Pauselijke Staten te beletten. Art. 2. Frankrijk zal zijne troepen

achtereenvolgens terugtrekken, naar gelang het leger van den Paus zal georganiseerd zijn. In elk geval moet de ontruiming binnen twee jaar volbracht zijn. Art. 3. De Italiaansche regeering zal niet reclameeren tegen de organisatie van een pauselijk leger, zelfs niet wanneer dit is samengesteld uit vreemde katholieke vrijwilligers, voldoende om het gezag van den Paus en de rust te handhaven, zoowel binnenslands als op de grenzen van den staat, mits deze legermacht niet kunne ontaarden in een middel van aanval tegen de Italiaansche regeering. Art. 4. Italië verklaart zich bereid om in onderhandelingen te treden, ten einde een gedeelte van de schuld der voormalige Pauselijke Staten te zijnen laste te nemen".

Deze conventie was geheel en al buiten weten en zonder voorkennis van den Paus gesloten. Wie haar met aandacht leest, zal ontdekken, dat het een sluw opgesteld stuk is, bestemd om Piemont een wapen in de hand te geven tot inmenging in de zaken van Rome. De geheele inval der Garibaldistische troepen in 1867 was op niets anders berekend dan om aan te toonen, dat het leger van den Paus niet bij machte was het gezag van den Souverein en de veiligheid van den Staat te waarborgen. Waren de benden van Garibaldi er in geslaagd vasten voet in eenige plaats te krijgen of Rome in te nemen, dan zou het Piemonteesche leger, dat op de grenzen lag, onmiddellijk zijn opgerukt om Rome en de Kerkelijke Staten in te nemen, *teneinde den Paus te beschermen*, zooals het zou heeten. God en de moed der zouaven verijdelden dit plan.

Dat zulk eene overrompeling ook in de bedoeling lag, blijkt uit alles. De vrijmetselaar Mérimée, een vriend van Napoleon, zeide over deze conventie: „De conventie is eigenlijk niet anders als eene waarschuwing aan den H. Vader om zijne koffers te pakken, en dàt is het eenige goede, wat zij bevat". De *Opinion Nationale* schreef: „Europa heeft den Paus verzaakt, en wat men ook moge doen, binnenkort zal Rome de

hoofdstad van Italië worden". De Girardin zeide: „Het schijnt dat [die woorden] alleen geschreven zijn om nogmaals de waarheid van het diplomatieke axioma aan te toonen, dat het woord aan den mensch gegeven is om zijne eigene gedachte te verbergen". Nog duidelijker waren de verklaringen der Italiaansche bladen en der Italiaansche staatslieden.

Waarom, zal men vragen, heeft Napoleon dan in 1867 zijne troepen naar Rome gezonden en door den slag van Mentana de vernietiging der Garibaldisten in de hand gewerkt? Omdat Napoleon het tijdstip voor zich niet gunstig achtte. Hij heeft tot het uiterste oogenblik gewacht met aan de expeditionnaire troepen het bevel tot vertrek te geven. Ongetwijfeld had hij gehoopt, dat de Garibaldisten, geholpen door de Romeinsche revolutionnairen, Rome zouden bemachtigd hebben en Piemont den buit van Garibaldi zou hebben overgenomen; dan zou hij het beginsel van non-interventie ingeroepen en Piemont in het bezit van Rome gelaten hebben. Maar die berekeningen faalden.

Frankrijk, dat Italië groot had gemaakt ten koste van Napels, de Kerkelijke Staten en de Italiaansche vorstendommen, vroeg tevergeefs om hulp bij Italië, toen het na Weissemburg en Wörth zijne minderheid tegenover Duitschland bewust werd. En toen Frankrijk ter nederlag, was voor Piemont het gunstige oogenblik aangebroken om den laatsten marsch naar Rome aan te vangen. Den 20^{en} September trokken de troepen van Cadorna door de bres der Porta Pia de Eeuwige stad binnen.

Wanneer wij hier spreken van Victor Emanuel en Piemont, dan is dat meestal een euphemisme; in deze geheele zaak voerde de vrijmetselarij van het begin tot het einde het woord; zij had de draden in handen; allen die krachtig, en daadwerkelijk tot de berooving der Kerk hebben medegewerkt, waren vrijmetselaars. Wanneer het huis van Savoie alleen had gestaan, zou het op het oogenblik nog binnen zijne oude grenzen beperkt zijn, en ofschoon Victor Emanuel zelf gaarne koning van Italië wilde

worden en dus een gewillig werktuig was, toch was en bleef hij een werktuig in de handen der geheime genootschappen. Het Groot-Oosten van Italië had dus evenveel, ja meer recht, om den zetel van haar hoofdbestuur naar Rome te verplaatsen, als Victor Emmanuel, om er den zetel zijner regeering over te brengen. Rome toch was eene overwinning der Loge. De groot-meester Mazzoni kon dan ook gerust spreken van „dat Rome, tot welks verkrijging de orde der vrijmetselaars zoo *krachtdadig heeft meegewerkt*". Den 20en September 1881 zeide Br... Giacomo de l'Orso in de Loge *L'aurora risorta* ter herinnering aan den 20en September 1870:

„Zij, die toen aan het leger bevel gaven Rome binnen te rukken, waren slechts tegenstribbelende, vreesachtige, grienende, armzalige werktuigen van de macht der omstandigheden. De vrijmetselarij nam de verantwoordelijkheid op zich van de gebeurtenis, die zij met voortdurenden, aanhoudenden en halstarrigen arbeid had voorbereid, opgedrongen als eene uiterste noodzakelijkheid aan hem, die het niet wilde weten... De vrijmetselarij, na het feit erkend te hebben, gebruikt het als een uitgangspunt om tot nieuwe overwinningen en nieuwe zegepralen te geraken... In het van de pauselijke heerschappij verloste Rome bepaalt zij zich niet tot het vieren van eene politieke gebeurtenis, maar zij viert de zegepraal van de vrije gedachte op den syllabus, met de bajonetten vereenigd".

Zulke bekentenissen, uit de officieele organen der Italiaansche vrijmetselarij (*Rivista massonica*) geput, zouden wij met tientallen kunnen aanhalen; wij moeten ons evenwel beperken; uit hetgeen wij er van gezegd hebben, blijkt overtuigend, dat de geheime genootschappen — de vrijmetselarij, het carbonarisme, het jonge Italië — gedurende vijftig jaren al hunne krachten hebben ingespannen om Rome aan den Paus te ontweldigen, teneinde

de Katholieke Kerk, zoo het kon, ten onder te brengen. En het staat te vreezen, dat de 20sten September 1870 nog niet de laatste aanslag is geweest; integendeel, nog altijd strijdt de Loge om „den grooten vijand van het *licht*", zooals Mazzoni de Kerk noemde, ten onder te brengen. Maar wij hebben de eeuwige belofte: „*Tu es Petrus... et portae inferi non praevalebunt adversus eam*", en nog altijd prijkt op de kolom voor St. Pieter: *Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat*"!

Maastricht. A. Nuyens.

Feestdag van den H. Augustinus 1895.

VERSCHEIDENHEDEN.

IN EN OM DE FRANSCHE KAMER.

De *Explorations parlementaires* door M. le vicomte Eugène Melchior de Vogüé van de Fransche academie hebben mij — mag ik het zeggen? — bijzonder aangetrokken.

Zelf Kamerlid, is hij er op uit een volslagen onafhankelijkheid en onpartijdigheid te bewaren, *la méthode et la liberté de jugement*, zegt hij, *que nous tenons de nos maîtres en histoire.*

Aan hen immers danken wij den geestestoestand, die ons veroorlooft een hedendaagsch feit, eene gebeurtenis, die we doorleefd hebben, te beschouwen, te onderzoeken en te beoordeelen, als ware het een reeds lang afgesloten tijdperk der oude geschiedenis of een natuurverschijnsel: *sans passion, sans égard aux idées théoriques et aux dogmes reçus, avec l'unique souci de bien déduire les conclusions fournies par une expérience de laboratoire.*

Voor het oppervlakkig toekijkend publiek is de groote openbare zittingzaal van het oude hotel van Françoise de Bourbon wel het voornaamste gedeelte der Kamer. Zoo zien ook de bezoekers van den schouwburg het tooneel voor de hoofdzaak aan; de schouwspelers zelven evenwel denken er, en terecht, heel anders over.

Deze vergelijking kan sommigen stootend voorkomen; doch zij is juist. Wat wil men meer? Zij wordt alleen en uitsluitend ter verduidelijking aangebracht.

Nog onder een ander opzicht is de herinnering aan een tooneelvoorstelling gewettigd. Geven wij hier het woord aan de Vogüé, als hij de uit de zittingzaal stroomende Kamerleden bestudeert:

„Les rapports ont changé, et bien plus encore les paroles, les jugemens. Le discours que l'on applaudissait, la proposition que l'on appuyait de son vote, deviennent l'objet d'impitoyables critiques. Celui-ci parle avec ironie de la doctrine, avec amertume des gens

qu'il a défendus. Cet autre s'exprime avec une modération bienveillante sur le compte des hommes et des idées qu'il attaquait violemment. Les clichés qu'on nous imposait du haut de la tribune comme des dogmes sacrés sont tournés en dérision. Tel nous montrait à l'instant le salut dans la liberté, qui implore ici un homme pour nous tirer du gâchis. Vérité en deçà de la porte, erreur au delà. Au nouveau qui s'étonne, les vieux routiers disent avec condescendance: „Là, c'est la pièce; — quelques-uns prononcent même „la parade", — ici c'est la réalité des choses." "

Wij bevinden ons op 't oogenblik — de lezer heeft het bemerkt — in de couloirs der Fransche Kamer. En nu vind ik het zoo prachtig van de Vogüé, dat hij daar het publiek wilde zien verschijnen in plaats van in de zittingzaal. Het zou dan zoo licht niet in dwaling gebracht worden, zooals hem zelf nog wel overkwam, nadat hij, ofschoon natuurlijk nog niet lang, reeds lid der Kamer was.

Voor de lezers, die met belangstelling dit artikel volgen, zal het — ik ben er van overtuigd — aangenamer zijn, hier de Vogüé zelf te hooren:

„Oui, les exigences du théâtre: il faut toujours en revenir à cette explication. Elle réduit à leur juste valeur les tragédies que l'on serait tenté de prendre trop au sérieux. Ainsi, s'il m'est permis de citer un exemple personnel, j'avais eu quelques désagrémens avec une partie de l'assemblée, et ma naïveté n'arrivait pas à comprendre comment mes adversaires d'occasion pouvaient, sur la foi d'un rapport interessé, témoigner tant de mésestime à un homme qu'ils ne connaissaient pas. L'affaire réglée, je vis que la plupart d'entre eux s'étonnaient de mon étonnement. Devant leur courtoisie et leur bonne humeur, j'appréciai mieux l'erreur de mesure où j'étais tombé. Mon émotion était aussi ridicule que le serait celle du traître, dans un drame de M. d'Ennery, si, en rentrant dans les coulisses de l'Ambigu, il conservait quelque ressentiment contre les camarades qui l'ont vitupéré en scène, s'il leur en voulait d'avoir jouer consciencieusement les rôles pour lesquels ils étaient engagés".

Inderdaad, zegt de Vogüé, indien ik alleen de openbare zittingen had bijgewoond, en niet in de couloirs was verschenen, zou mijn oordeel tamelijk wel overeengekomen zijn met hetgeen de krantenschrijvers zooal van de Kamerleden weten te vertellen. En allerminst verwondert hij zich, als het publiek, dat alleen de openbare zittingen

met zijne tegenwoordigheid vereert, de afgevaardigden beschouwt als zoo ongeveer op eenzelfde intellectueel standpunt staande met *messieurs les sous-vétérinaires*, hen aanziet, in één woord, zooals daar de geijkte term luidt, voor een samenraapsel van incapaciteiten, stommelingen en fielten. Doch sluit de zittingzaal af en laat het publiek de couloirs binnenstroomen. Daar zal het de ongegrondheid zijner lichtzinnige oordeelvellingen inzien. Van de uiterste rechterzijde af tot de socialisten toe, zal men mannen ontmoeten die men hoogst zelden elders aantreft, en zeker niet op de bureaux dier bladen, die tot niets anders in staat schijnen dan om den grievendsten spot over de hoofden der arme afgevaardigden uit te gieten.

Zegt inderdaad de Vogüé dat alles? Spreekt hij wezenlijk zoo? — Ja, zeker. En om u geheel te overtuigen, zal ik hem nog ten slotte zelf het woord laten. Luister slechts:

„.... Le hasard des conversations de couloir vous met en rapport avec un collègue: il n'a jamais fait parler de lui; vous le teniez pour un député quelconque, vous le jugiez défavorablement sur ses votes; vous êtes tout surpris de découvrir un esprit judicieux, équitable, plein de connaissances et de vous plaire à un entretien attachant, comme tous ceux où l'on apprend beaucoup".

Om de geheele waarheid te zeggen, zie ik mij toch verplicht hier bij te voegen, dat blijkbaar zelfs niet alle afgevaardigden even ras als de Vogüé bemerken, waar het zwaartepunt in deze ligt.

Een ander schrijver toch, in de *Revue des deux mondes*, — waarvan de in den laatsten tijd veel besproken F. Brunetière nog altijd de *directeur-gérant* is, — mijnheer Francis Charmes, geeft, altijd wel te verstaan van de buiten-députés, de volgende niet onaardige schets:

„Grâce à la longue durée de nos sessions législatives et aux influences multiples, mais généralement artificielles, qui agissent sur lui, le député se meut à Paris dans un atmosphère spécial, surchauffé à haute pression, où, sans qu'il s'en aperçoive, il se trouve de plus en plus isolé du reste du pays.... Les bruits du dehors lui arrivent par la presse, c'est-à-dire grossis et exagérés, et, dans la sonorité du Palais-Bourbon, ces bruits prennent un volume surprenant.... Le député arrive ainsi peu à peu, et même assez vite, à un état d'âme particulier, où il se croit „puissant" comme le Moïse d'Alfred de Vigny, mais où il est encore plus sûrement „solitaire", conformément au même modèle. Tous ses nerfs sont

tendus et prêts à vibrer. Aussi, lorsqu'un orateur, monté au même diapason, fait retentir la tribune des éclats de sa parole, l'impression est-elle profonde, et le député qui applaudit n'est-il pas éloigné de penser qu'il a assisté à un événement important. Il n'a assisté à rien du tout, sinon à un discours".

Doch keeren we haastig tot de Vogüé terug. Deze laat zich zoo gauw niet meer beetnemen, al maakt men het ook nog zoo bont. „Au cours de la dernière discussion — verhaalt hij — on était parfois tenté de se croire à la veille d'un 18 Fructidor; on avait la vision d'un paquebot sous vapeur, prêt à porter vers les rivages de la Guyane la fraction de l'assemblée qui aurait le dessous. Il suffisait alors de franchir le seuil du palais pour faire bon marché de ces souvenirs historiques. Trois ou quatre badauds, le nez au vent, une demi-douzaine de sergents de ville arpentant le bitume d'un pas ennuyé, le grand Paris indifférent, tranquille, tout à son travail ou à son plaisir. . . ."

Maar de lezer heeft begrepen, dat wij bij de socialisten zijn verzeild geraakt. O, die socialisten! In de Fransche Kamer spelen zij ook al den baas. Ze hebben een lesje genomen bij de Ieren en weten zich van het zoogenaamd „obstructionisme" voorbeeldig te bedienen Ook leggen zij een buitengewonen ambtsijver aan den dag. De andere leden komen naar het Palais-Bourbon, doch zij leven er en richtten er zich zoo gemakkelijk mogelijk in. Zij gaan geheel op in hun functie van volksvertegenwoordigers. Lang vóór den zittingstijd ziet men ze reeds in een der aangrenzende langwerpige zalen gezeten aan eene tafel, die den vorm van een hoefijzer heeft en met kranten en brochures opgepropt is. Nadat zij de nieuwste snufjes genoten hebben, begeven ze zich naar het buffet. Neemt eindelijk de openbare zitting een aanvang, dan gedragen zij zich daar, gelijk ik zeide, echt op z'n Iersch: „Tantôt en se relayant à la tribune pendant de longues heures; tantôt en éternisant le débat par de fastidieux scrutins à cette même tribune. Le règlement impose ce lent procédé de vote dès qu'il est demandé par quarante membres présents. Le groupe socialiste tient toujours en reserve des demandes de scrutin à la tribune; il guette pour les placer l'instant où les bancs du centre se degarnissent, vers la fin de la journée". Dan is goede raad duur. Gezwind telephoneert men door heel Parijs de afwezige verdedigers der maatschappelijke orde, die haastig van de tafels, waaraan zij

dineerden, opvliegen. „Cette joyeuse plaisanterie — zegt de Vogüé, en ik geloof hem — a rendu le métier plus dur".

Doch er is nog iets anders, wat de socialisten, en met hen de radicalen, op hun rekening hebben. Dat de zittingen sinds hunne intrede stormachtiger en woester zijn geworden, daar zij de taal, waaraan zij in hunne vergaderingen zich gewoon maakten, in de Kamer overbrachten, daarvan wil ik op 't oogenblik niet spreken. Maar zie, toen bij de laatste verkiezingen de uiterste rechterzijde zoozeer inkromp, namen de pas gekozen socialisten en radicalen, juist de plaatsen dier uitgevallen leden in. En hoe jammer dit is, hoeveel beter het geweest ware, zoo de nog overgebleven leden regelmatig hadden opgeschoven en alzoo ook de nieuwgekozen socialisten en radicalen aan den uitersten linkervleugel hadden kunnen post vatten, blijkt duidelijk — handtastelijk had ik haast gezegd — uit een paar academische zinnetjes van de Vogüé:

„Les orateurs radicaux, quand ils foudroient la réaction, continuent le geste d'habitude en se tournant vers la droite, et leurs objurgations tombent sur les têtes innocentes de leurs amis. D'autre part, les défenseurs de la société sont pris à la tribune entre deux feux. Jadis, l'orateur qui s'inclinait vers la gauche pour lancer un trait de ce côté sentait ses derrières assurés, couverts par les applaudissemens, tout au moins par un silence approbateur, et réciproquement, quand il distribuait le blâme à la droite. Aujourd'hui, celui qui attaque le parti socialiste est fusillé sur l'un et l'autre flanc par des interruptions identiques; il est contraint de loucher pour riposter à des adversaires dispersés aux deux ailes".

Willen we nu den bijenkorf — ik vergis me — de Kamer eens in oogenschouw nemen, als er eene wet in de maak is?

Gewoonlijk is slechts de helft der leden aanwezig. Soms pruilt men daarover, doch goed beschouwd is zoo iets volstrekt niet afkeurenswaardig, zelfs gewenscht. Men kan immers toch redelijkerwijze niet vorderen, dat alle de 580 leden op elk gebied van wetgeving specialiteiten zijn. Men laat met recht de kenners aan 't werk om later aan de algemeene discussie deel te nemen en dan te stemmen, al naar het partijverband of het vertrouwen, dat men in dezen of genen heeft, den doorslag geeft. En toch gaat het dan soms nog wonderlijk genoeg toe. Eene wet komt dan in discussie: 't is natuurlijk niet altijd een meesterstuk. Nochtans de bewoordin-

gen zijn vastgesteld door vakmannen, er is op z'n minst een samenhang in te ontdekken. Maar nu komt daar op eens een stortvloed van amendementen opzetten. Sommige ingegeven door een oprecht verlangen om de wet te verbeteren, doch dikwijls dwaas en onzinnig, andere echter voorgesteld uit zuiver politieke beweegredenen, listig ingericht en de wet te baat nemend om het kabinet een hak te zetten. Een gevoelsoverrompeling, het verleidende eener gelukkig gekozen uitdrukking, de pressie eeniger toongevende bladen, het heimelijk genoegen een tegenpartijder te dwarsboomen of de oogenblikkelijke noodzakelijkheid hem een dienst te bewijzen, honderd beweegredenen, allen even vreemd aan het onderhavig debat, kunnen een eerste amendement doen aannemen. Den volgenden dag zullen beweegredenen van eene geheel andere orde een tweede goedkeuren, dat soms in lijnrechte tegenspraak is met het eerste, en gesteund werd door afgevaardigden, die gisteren afwezig waren en dus weinig of in het geheel niet op de hoogte van hetgeen reeds verhandeld is. En zoo vervolgens, totdat de wet een samenflansel wordt van de schreeuwendste onmogelijkheden, een monster, waarover de Kamer, van haar eigen voortbrengsel gruwend, het doodvonnis gaat uitspreken. Wat zal zij anders doen?

Gelukkig is er nog een zaal in het Palais-Bourbon, waar zich de bureaux en de commissies vormen. Dat zijn, zegt onze natuuronderzoeker, „les intestins de l'animal parlementaire dont nous avons vu la tête dans la salle des séances, le coeur dans les couloirs. Là quelques laborieux triturent, digèrent et assimilent la matière legislative qu'on a mâchée à la tribune. Sur ces tapis vers, autour desquels une douzaine de personnes discutent dans la fumée des cigares, les dossiers s'accumulent, les projets de loi naissent, s'élaborent; ils vont se déformer dans l'incohérence du débat public, ils reviennent prendre une forme présentable et definitive „au sein des commissions". Une commission aboutit quelquefois, parce que ses membres se résolvent, quand la discussion a suffisamment épaissi les ténèbres, à donner carte blanche au plus autorisé entre eux, qu'ils nomment rapporteur. Il arrive ainsi qu'un homme de bonne volonté fait à lui tout seul une loi, pas plus nuisible qu'une autre".

Maar zoo'n stem uitbrengen in de openbare zitting is toch wel aardig.

Ja, zeker is dat aardig!

Zoo'n stem is gewoonlijk het product van drie dingen: het gevoelen van den afgevaardigde over het aanhangig vraagstuk, het verondersteld gevoelen zijner kiezers, de waarschijnlijke uitwerking zijner stem op het bestaan van het ministerie. We zullen nu eens den tweeden factor, den invloed der kiezers, buiten bespreking laten: hij komt wel is waar veelvuldig voor, maar laat zich niet goed opbiechten; heldhaftige zielen krijgt hij niet onder den voet. Blijft over de dagelijksche bezorgdheid van den parlementariër, die eerbiedwaardige scrupulositeit van een goed staatsburger, zonder persoonlijke eerzucht, vrij van machiavellisme, overtuigd dat gouvernementeele vastheid de eerste behoefte des lands is; de quaestie van vertrouwen plaatst hem voortdurend tusschen het gevaar die vastheid te verwrikken en den plicht volgens zijn geweten en zijn overtuiging te stemmen. Zoo dikwijls hij 't kleine stukje karton in de urn werpt, vraagt hij zich af, of het uitkomen voor zijn eigen gevoelen opweegt tegen den val van het kabinet, of het gewicht van het beginsel, dat op het spel staat, opweegt tegen de gevolgen der crisis, waarvoor hij verantwoordelijk zijn zal. De afgevaardigde der oppositie, zoo hij ten minste te goeder trouw is, maakt zijne berekeningen juist andersom: de maatregel, dien hij nuttig acht, zal het ministerie versterken, dat hij schadelijk oordeelt; hoe te stemmen?

En, belangstellende lezer, hoe menschkundig en hoe waar tevens, voegt er de Vogüé bij: „Ces fréquentes épreuves de conscience expliquent ce que je disais plus haut, et ce qu'on a pu prendre pour une accusation d'inconsistance, du langage tenu dans les couloirs par ces mécontens d'eux-mêmes qui sortent de la séance furieux, en maudissant le vote qu'ils viennent de rendre pour prolonger une vie ministérielle ou pour la trancher plus promptement".

Toch hebben die veelgeroemde couloirs iets tegen zich; en ik sta er op deze schaduwzijde te doen kennen met de eigen woorden van de Vogüé, zoowel om den belangstellenden lezer dezelve beter te doen kennen als om eere te geven wien eere toekomt.

M. le vicomte Eugène Melchior de Vogüé, de l'Académie Française, vervolgt dan aldus: „Est il besoin d'ajouter que nous ne serions pas de notre temps, si la fermeté du caractère était aussi commune à la Chambre que l'intelligence? La vie des couloirs n'est pas faite pour fortifier le caractère. Dans cet interminable bavardage, la volonté fuse en paroles. A ce frottement incessant et familier avec des adversaires, les con-

victions les mieux trempées s'usent, s'amollissent.... On est gêné par les bonnes relations établies, par les menues concessions qu'on s'est faites entre ennemis politiques, sur le terrain des intérêts personnels ou des intérêts régionaux. Et l'irritation même qu'on ressent de ces petites capitulations n'est pas étrangère aux violences collectives par où l'on se rachète à ses propres yeux, sauf à ne pas donner de sanction à ces emportemens d'attitudes".

Vreesde ik niet te uitvoerig te worden, gaarne sprak ik nog over een menigte bijzonderheden, die mij in de studie van de Vogüé hoogst aangenaam aandeden, doch ik eindig met.... een beschamende bekentenis.

Zal u het willen gelooven, goedgunstige lezer? De „explorations parlementaires" van de Vogüé lezende en genietende, kwam bij mij de gedachte op, eene dergelijke studie over onze Tweede Kamer te schrijven, en wel met dezelfde onpartijdigheid, waarmede ik u over de werkzaamheden en de inrichting van een bijenkorf zou onderhouden.

O stultitia! roept u uit. — Inderdaad, ik beken het, het ware eene dwaasheid geweest. Gelukkig bezon ik mij en dacht ik nog bijtijds aan het: „Greif niemals in ein...."

L. J. A. L.

NIEUWE UITGAVEN.

Dr. Philipp. Schneider, Fontes iuris ecclesiastici novissimi (Ratisb. Pustet, 1895. VI et 136 p. Gr. 8°. M. 1.60). — De *fontes iuris novissimi,* in dit werkje bijeenverzameld, zijn: 1°. de *Decreta et Canones Concilii Vaticani*; 2°. de Encycliek „Quanta cura" over de moderne dwalingen met den *Syllabus errorum*; 3°. de *Constitutio* „Apostolicae Sedis" *de Censuris,* benevens een zestal deels vroeger, deels later verschenen documenten, waarin de censuren dier constitutie òf worden aangevuld, òf toegelicht. In den tekst der constitutie zelve zijn de na 12 October 1869 vastgestelde *Censurae latae sententiae* met cursieve letters ingelascht; 4°. de *Facultates quinquennales,* die de Propoganda en de Poenitentiarie aan de Vicarii Apostolici alsook aan zeer vele Bisschoppen plegen te verleenen; 5°. de vier jongste Constituties betreffende het *Jus Regularium*; 6°. de Instructie der Propaganda van 1877 over de *Dispensationes matrimoniales.*

Reeds alleen als verzameling van al deze hoogst gewichtige *fontes iuris novissimi* is o. i. het boekje van Prof. Schneider een welkomstgroet waard. Immers, als in een kleinen Codex heeft men hier een reeks van documenten bijeen, die anders bij de theologische of canonistische studie nu eens hier dan eens daar moeten opgezocht worden.

Toch ligt de arbeid aan dit boekje besteed, en dus ook zijn waarde, hoofdzakelijk in de talrijke aanteekeningen, die, aan den voet der bladzijden geplaatst, den tekst der genoemde documenten nader toelichten. Die toelichtingen zijn voor het meerendeel *interpretationes authenticae,* uitspraken der Romeinsche Congregaties. Bovendien echter zijn ook tal van goedgekozen *interpretationes doctrinales* in de notenreeksen opgenomen, deels van Prof. Schneider zelf, deels van andere *auctores probati.* Alleen de Encycliek „Quanta cura" en de *Syllabus* zijn zonder opheldernde aanteekeningen afge-

drukt; daarentegen zijn de *Constitutio* „Apostolicae Sedis" en de *Facultates quinquennales* der Bisschoppen rijkelijk met noten bedacht.

De toelichting der *Decreta et Canones Concilii Vaticani* is hierom vooral belangwekkend, wijl zij ontleend is aan het uitvoerig verslag der beraadslagingen, die de Vaders van het Concilie aan de vaststelling van den tekst der *Decreta* en *Canones* deden voorafgaan.

Aldus heeft men in de hier gegevene toelichting van den vaticaanschen tekst tevens in het kort diens wordingsgeschiedenis.

Een uitvoerige *Index rerum* is aan het werkje toegevoegd.

V.

Heldengestalten — Thomas Morus — Christophorus Columbus — Jeanne d'Arc — Kardinaal Lavigerie — door J. R. van der Lans (Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1895). — Vier groote, adellijke karakters; vier helden, die durven en volhouden; maar Christenhelden, die durven door het geloof, en volhouden door de liefde. Naar de jongste gegevens heeft de Heer v. d. Lans ze nieuw geteekend, en met die boeiende historische schetsen heeft hij ons een boek bezorgd, zooals wij dat van hem wachten: zoo rein en zoo roomsch, dat het gerust in handen mag komen van wien ook; een leerzaam, en tegelijk een pakkend boek; een van dat soort boeken, welke wij eigenlijk het meest noodig hebben, n.l. dat geheel gezonde lectuur geeft voor het ontwikkelde jonge volk.

Maar vooral met het oog daarop kon de taal misschien wat eenvoudiger, minder luidruchtig zijn, want ook de vorm moet tot voorbeeld kunnen dienen. „Zoo er één onder de groote mannen is, wiens voorbeeld ons leert, hoe men heerlijk strijdt, dan is het zeker... de martelaar Thomas Morus" staat op blz. 2. Een dergelijke wending vindt men op blz. 50, 117, 162 respective van de drie overige „heldengestalten": „niets belangwekkender", „geen heerlijker toonbeeld", „niets zoo interressant" enz. Dat is meer oud dan mooi; op den duur zelfs wat hinderlijk. Met wat minder overtreffende woorden, wat minder fel licht zullen de volgende werken van den ijverigen en bekwamen schrijver niet minder welkom zijn. En de firma van Langenhuysen zal ze er niet minder fraai om kleeden.

F. G.

TORQUATO TASSO.

(Vervolg van blz. 261 vv.)

III.

Had Torquato zich vroeger te Ferrara gelukkig gevoeld, na de reis naar Rome zou het geheel anders worden. Hij vond geene rust meer. De plagerijen zijner benijders, zijn eigen adeltrots, die zich kantte tegen den omgang met fortuinzoekers en eerzuchtige lieden, het immer toenemend verlangen naar zijn vriend Gonzaga terug te keeren, zetten hem aan uit Ferrara weg te vluchten; maar van den anderen kant weerhielden hem vriendelijke herinneringen, langdurige gewoonten, ridderlijke dankbaarheid voor genoten gunsten en weldaden. Zoo bleef hij lang besluiteloos en gejaagd. Door den dood van 's Hertogs secretaris Pigna was de betrekking van hofgeschiedschrijver opengevallen. Hij dong naar dien post, in de hoop afgewezen te zullen worden, om zoo althans een voorwendsel te hebben het hof te verlaten, maar tot zijne spijt werd hij benoemd. Met Gonzaga, Scalabrini en anderen bleef hij correspondeeren om eene betrekking te Rome of te Florence, gevoelde daarna weer spijt over die ontrouw, moest zijn geheele briefwisseling voor den Hertog geheim houden, werd achterdochtig en mismoedig, en verkeerde, naar hij zelf bekent [1]), „voortdurend in die besluiteloosheid, welke alle zijne handelingen had doen mislukken en naar te vreezen was, dit ook in de toekomst zou doen". Daarbij werd hij gekweld door pijnlijke gewetensangsten en twijfelingen,

[1]) *Lettere*, I, n. 69.

of hij nog wel een geloovig Christen was. Reeds in het vorig jaar was hij in aller ijl naar Bologna gesneld, om zich hiervan bij den Inquisitor te beschuldigen. En ofschoon hij, door dezen gerustgesteld en versterkt door godvruchtige oefeningen, den zielevrede herwonnen had, keerden die angstvalligheden toch herhaaldelijk terug en ontnamen hem alle rust. Ook bleef hij zich voortdurend kwellen met zijn epos. Nu het niet gedrukt kon worden, begon hij weer van voor af aan te schaven en te veranderen, en dit duurde zoo tot het einde van October 1576. Toen eerst hield de briefwisseling over deze zaak op. Hij was uitgeput. Zijne levensvreugde was verdwenen. Zelfs de poëzie was niet meer in staat hem op te beuren. Daarenboven was hij dikwijls ziek of ziekelijk; zijne prikkelbaarheid nam toe, zijne geestkracht verminderde: kortom, de verschijnselen der deerniswaardige zielsziekte, welke hem geheel zijn leven lang in meerdere of mindere mate zou kwellen, begonnen zich reeds te vertoonen.

Intusschen bleef het hof hem met gunstbewijzen overladen. Hoog stond hij ook aangeschreven bij de aanzienlijke matronen Leonora Sanvitali, echtgenoote van graaf Giulio van Scandiano, en hare schoonmoeder Barbara Sanseverina, gravin van Sala, die in Februari 1576 naar Ferrara gekomen waren. Haar heeft hij bezongen in verschillende sonnetten en canzonen, waarvan er eene vooral beroemd is geworden en — geheel ten onrechte — een minnedicht is geheeten.

Omstreeks dezen tijd hooren wij Torquato in zijne brieven herhaaldelijk klagen over kwellingen, die hij te verduren had van afgunstige hovelingen. Niet gemakkelijk is het in deze zaak de juiste waarheid te achterhalen. Het lijdt geen twijfel, of Tasso heeft te Ferrara werkelijk te lijden gehad van kwaadwillige benijders. Het gaat niet aan, *alle* zijne klachten hierover aan inbeeldingen toe te schrijven. Van den anderen kant echter is het even zeker, dat, hoe meer de zielsziekte zich bij hem ontwikkelde, des te minder waarde er aan die klachten moet worden

gehecht, daar zekere vervolgingswaanzin hem in 't eind vermoedens deed opvatten tegen iedereen, zelfs tegen zijne beste vrienden. Hierop hebben sommige van Tasso's levensbeschrijvers, ook Serassi, niet voldoende gelet. Zoo b.v. heeft men Guarini, den beroemden dichter van het herdersspel *Pastor fido*, dat althans vergeleken mag worden met *Aminta*, als een van Tasso's grootste benijders aan het hof van Ferrara voorgesteld. Nochtans geeft het sonnet, dat Torquato hem naar het hoofd slingerde en dat door Guarini in dezelfde rijmen beantwoord werd, daartoe geen voldoende recht, terwijl alles, wat ons verder van Guarini bekend is, eerder aan vriendschap dan aan jaloerschheid doet denken.

Moeilijk ook is Tasso's bewering te gelooven, als zou eene geheele samenzwering tegen hem gesmeed zijn. Immers, de vermoedens, door den dichter toen opgevat tegen Antonio Montecatini, Pigna's opvolger als secretaris van den Hertog en tevens philosoof of liever sophist, tegen Ascanio Giraldini, een diplomaat van Joodschen oorsprong, en tegen Claudio Bertazzuoli, eveneens diplomaat en letterkundige, zijn van weinig beteekenis en bewijzen geenszins, dat er vijandschap tusschen hen en Tasso bestaan heeft. — Francesco Patrizio, professor der philosophie te Ferrara en later te Rome, die door Serassi ook al onder de samenzweerders gerekend wordt, kwam eerst tegen het einde van 1577 naar Ferrara en aanvaardde zijn ambt niet vóór 1578.

Ook beklaagt zich Torquato over Orazio Ariosto, een achterneef van den grooten Ludovico en een veelbelovend jongeling vooral in poëzie en letteren. Te gelijker tijd echter verzekert onze dichter, dat hij den geheelen dag bij Ariosto is en dezen zelfs een overdreven genegenheid toedraagt, wat Solerti aanleiding geeft, tegen hem zelven eene beschuldiging in te brengen, die m. i. niet op voldoende gronden steunt.

Verder wordt Ercole Fucci, die overigens met Tasso bevriend was, door dezen beschuldigd, met een valschen sleutel zijne kast

opengebroken en vele daarin bewaarde brieven gelezen te hebben. Of deze beschuldiging op waarheid steunt, is niet licht uit te maken. Maar ernstige onaangenaamheden rezen tusschen beiden in September 1576. Door leugenachtige en laatdunkende gezegden, naar Tasso althans beweert, had Fucci onzen dichter in toorn doen ontvlammen en als loon daarvoor een malsche muilpeer ontvangen. De aldus afgestrafte schijnt den moed niet gehad te hebben, daarop iets te zeggen, doch kort daarna viel hij in vereeniging met zijn broeder Maddalò op een openbaar plein den dichter met een stok aan. Mogen wij Torquato gelooven, dan sloegen de helden reeds op de vlucht, schier voordat ze hem hadden aangeraakt; maar volgens het rapport van den baljuw Rainaldi, onmiddellijk na het gebeurde opgemaakt, werd aan Tasso wel degelijk eene dracht stokslagen toegediend.

De Hertog liet de schuldigen vervolgen. Ercole was echter bijtijds gevlucht en Maddalò werd bij slot van rekening met rust gelaten, omdat hij in dienst was bij kardinaal Luigi, die vooral tegenover zijn broeder zeer naijverig was op zijne rechten.

Als zijn ergsten vijand schijnt Tasso zekeren Brunello beschouwd te hebben, die waarschijnlijk dezelfde is als Antonio Virginio Brunelli, door hertog Alfonso een oud dienaar van zijn huis genoemd. Immers hij beklaagt zich over honderd verraderlijke poetsen (cento tradimenti), hem door dezen gespeeld. „Als hij — zoo verhaalt Baumgartner [1]) — in Mei 1576, na een tamelijk lang oponthoud te Modena, naar Ferrara terugkeerde, kwam Brunello voor den dag met opmerkingen, die de revisor van het epos Angelo de Barga uit Rome aan Tasso had gezonden. Deze kreeg argwaan en kwam door middel van een bediende te weten, dat Brunello tijdens zijne afwezigheid in zijne kamer gedrongen was en een slotenmaker de kast had laten openen, waarin Tasso zijne brieven en handschriften bewaarde". Zulk eene

[1]) *Stimmen aus Maria-Laach* (März, S. 261).

handelwijze zou inderdaad zeer verraderlijk moeten heeten. Wanneer wij echter letten op 't geen Torquato zelf aan Gonzaga verhaalt, verdwijnt het verraderlijke schier geheel en al. Daar zien wij, dat Brunello, telkens wanneer Torquato uit de stad ging, hem de sleutels zijner kamers vroeg en ook ontving — wat toch zeker geen teeken van vijandschap was — terwijl Tasso het vertrek, waar zich de bewuste kast bevond, gesloten hield; — dat verder de slotenmaker verklaard had, geroepen te zijn, om eene kamer te openen, waarvan Brunello zeide den sleutel te hebben verloren. Dit kan dus zeer goed op Torquato's eerste kamer slaan, waarvan Brunello inderdaad den sleutel ontvangen had. Van het openen eener kast sprak de slotenmaker in 't geheel niet.

Van groote waarde in deze zaken is de bekentenis van Torquato zelven in een brief van 16 Jan. 1577 aan Scalabrini [1]: „Ik bedroog mij in 't bijzonder ten opzichte van Ariosto en vele anderen. Ik bedank God, dat hij de oogen mijns geestes heeft geopend; want zeker was het een ongeluk van mij, de trouw der menschen zonder reden te verdenken".

Nog eene andere zaak veroorzaakte den dichter nieuwe kwellingen. Tegen het einde van 1576 verspreidde zich het gerucht, dat men op het punt was zijne *Gerusalemme* uit te geven; licht kon eene copie in handen van een drukker zijn gekomen. Tasso besteedde alle zorg om die uitgave te voorkomen en verkreeg, dat zij zou verboden worden in den Kerkelijken Staat, in Ferrara en Parma. Hij schijnt in zijne pogingen te zijn geslaagd, want trots de ijverigste nasporingen heeft men geene editie van dat jaar kunnen ontdekken. Wel is echter in 1579 de 4e zang te Genua in eene bloemlezing opgenomen. — Maar deze ongerustheden gaven weder nieuw voedsel aan de zwaarmoedigheid en prikkelbaarheid van den armen man. Goed te stade kwam nu

---

[1]) Bij Solerti, Vol. II, p. 11.

eene uitnoodiging van graaf Ferrante Tassoni, om bij hem te Modena den Kersttijd te komen doorbrengen. Torquato, die reeds gedurende de Paaschfeesten van dat jaar 's Graven gastvrijheid had genoten, nam dit aanbod gretig aan en werd zeer goed ontvangen. Daar maakte hij ook kennis met de geleerde dichteres Tarquinia Molza, aan wie hij later zijne samenspraak *La Molza e l'Amore* heeft opgedragen.

Maar noch de vriendelijkheid van den Graaf, noch de verstrooiingen van tournooien en schouwspelen waren op den duur in staat 's dichters zwaarmoedigheid te verdrijven. Meer en meer vreesachtig geworden, werd hij beducht, de bescherming van het huis d'Este te zullen verliezen; daarom schreef hij aan Gonzaga, dat de onderhandelingen met de Medici als afgebroken moesten worden beschouwd. Aldus wierp hij onbewust het anker weg, dat hem misschien nog voor schipbreuk kon behoeden. Een hof dan, waar zijne beschermers hem ieder oogenblik hunne meerderheid deden gevoelen, waar ernst en lichtzinnigheid, godsvrucht en wulpschheid, predikatiën en danspartijen afwisselden, waar de familiehoofden onderling verdeeld, de hovelingen door weelde en spel verarmd waren, bleef hij verkiezen boven een hof vol praal en pronkzucht ja, maar ook vol ontzag voor het genie. En terwijl Tasso dat besluit aan Gonzaga mededeelde, ontving hij uit Rome een brief, waarin gemeld werd, dat deze, zijn oude vriend, niets meer van hem wilde weten. Een zwaarder slag kon den ongelukkige schier niet overkomen. Aanstonds schreef hij om inlichtingen en ontving een geruststellend antwoord. Zeker mishaagde het aan Gonzaga, dat zijn vriend eene zoo voordeelige aanbieding afsloeg, te meer daar de groothertog van Toscane zeer veel genegenheid voor hem toonde; maar hij berustte er toch in, dat Torquato niet kon scheiden van een vorst, die zijn levenspad vroeger aanmerkelijk had geëffend. Daarbij had hem de dichter geschreven (7 Jan. 1577): „De vervolgingen, die ik lijd, zijn van dien aard, dat zij mij elders

niet minder kwellen dan hier". Uit deze woorden blijkt, dat zijn vervolgingswaanzin reeds eene bedenkelijke hoogte had bereikt.

Waarschijnlijk in Januari 1577 was hij weer te Ferrara en ging op het eind van Februari met het hof feestvieren te Comacchio. Na eene poos van kalmte keeren zijne vroegere angsten terug. Bij den Inquisitor van Ferrara beschuldigt hij zich en vele andere hovelingen van ketterij, mistrouwt den Inquisitor zelven, klaagt zijne gewaande vijanden bij den Hertog aan, meent, dat deze zijne trouw verdenkt, en vreest te zullen worden vergiftigd. Uitermate folterde hem vooral de gedachte, overal door bedienden te worden bespied. Daarom schreef hij aan den markies Guidobaldo del Monte te Modena en zelfs aan den hertog van Urbino om een vertrouwden dienaar, wijl hij te Ferrara zich op niemand meer kon verlaten. Ja, het kwam zoo ver, dat hij op de kamer der hertogin van Urbino zulk een — waarschijnlijk gewaanden — spion met een dolk aanviel. Daarom sloot men hem op in een der benedenvertrekken van het paleis, „veeleer echter om ongeregeldheden te voorkomen en te zorgen voor zijne genezing, dan om hem te straffen" [1]). Tasso schreef een brief van verontschuldiging aan den Hertog, smeekte weer zijne gewone kamers te mogen betrekken en beloofde zich geneeskundig te laten behandelen. Dra werd die bede ingewilligd; overeenkomstig zijn verlangen mocht hij zelfs naar het vorstelijk buitengoed van Belriguardo komen, waar Alfonso zich toen bevond. Maar weinige dagen daarna werd Torquato weer door dezelfde angsten geplaagd en schreef een zeer uitzinnigen brief aan de Inquisitie te Rome met de bede, ten onderzoek te worden opgeroepen. Ondanks de ijverigste zorgen kon de Hertog hem niet tot bedaren krijgen. Daar de arme man den wensch had uitgedrukt, zich naar het Franciscanenklooster van Ferrara te begeven, werd hij met toestemming van den Hertog daarheen

---

[1]) Brief van Maffeo Veniero aan den groothertog van Toscane.

gebracht. Maar hij verviel van kwaad tot erger. Hij schreef twee brieven aan Alfonso, waarin hij alles dooreenwarde en de grootste dwaasheden ten berde bracht. De Franciscanen konden geen huis meer met hem houden, en na weinige dagen werd hij naar zijne gewone kamers in het kasteel van Ferrara teruggebracht, waar twee bedienden hem moesten bewaken. Doch zie! in den nacht van 26 op 27 Juli 1577 weet hij zijne bewakers te verschalken en neemt de vlucht. Zoo spoedig mogelijk wordt hij achterna gezet, maar tevergeefs. Na een kort oponthoud in Poggio bij graaf Cesare Lambertini slaat hij den weg in naar Bologna en dwaalt nu gelijk zijne Erminia vol weemoed over bergen en vlakten. Daar herinnert zich de rampzalige, te Sorrento nog eene teedere zuster te bezitten. Tot haar, tot zijne Cornelia zal hij heensnellen; de stem der natuur zegt het hem: in druk en lijden kan hij nergens beter troost vinden dan bij zijne dierbaarste betrekkingen, in den schoot zijner familie. Altijd en overal door kwade vermoedens gekweld, verstoken van geld of geleiding, reisde Torquato waarschijnlijk [1]) langs de Adriatische Zee over Sulmona naar Gaëta en verder over zee naar Sorrento, waar hij als een herder vermomd bij zijne zuster aankwam [2]). Hij deed zich voor als zijnde afgezonden door haar broeder, die in groot gevaar verkeerde en dringend hulp noodig had. De goede Cornelia, door zulke tijding verschrikt, vroeg nadere inlichtingen over haar Torquato, en nu hing de gewaande herder haar een zoo treurig tafereel van zijne ongelukken op, dat zij in onmacht viel. Dit was hem genoeg,

---

[1]) Zie Solerti, Vol. I, p. 268—70.

[2]) Wij verlieten Cornelia, overgeleverd aan hare verwanten van moederszijde; tegen den zin haars vaders wilden dezen haar laten huwen met Marzio Sersale, een niet zeer vermogend Sorrentijnsch edelman. Zij zelve vond daar echter genoegen in, en het huwelijk ging door. Bernardo verzoende zich met de jonggehuwden. In 1577 was Cornelia weduwe en moeder van drie dochters en twee zoons: Antonino en Alessandro.

om van hare onverflauwde liefde overtuigd te zijn: hij beurde haar op en maakte zich bekend. Nu was zij buiten zich zelve van vreugde en wijdde hem hare teederste zorgen, bijgestaan door hare kinderen.

Dit romantisch verhaal is afkomstig van Tasso's eersten biograaf Manso, die over 't algemeen weinig geloof verdient. Daar hij echter verklaart dit alles van Antonino Sersale vernomen te hebben; daar bovendien Torquato zelf 10 jaren later in een brief aan zijne zuster in herinnering brengt, als herder vermomd bij haar te zijn gekomen, en er voor die vermomming inderdaad reden bestond, wilde hij, banneling, op het Napolitaansch grondgebied veilig reizen: mogen wij het verhaalde, in hoofdzaak althans, gerust aannemen.

Bij zijne zuster en bij de Benedictijnen te San Renato, die hij dikwijls ging bezoeken, vond Torquato veel troost en opbeuring. Hij scheen te herleven, doch een nieuw onweerstaanbaar verlangen naar Ferrara rees weldra in zijn hart op. Hij verzocht zijne Romeinsche vrienden, kardinaal Albano en Scipione Gonzaga, te zijnen gunste naar Alfonso te schrijven. Zelf richte hij ook een brief aan den Hertog en diens zusters, om weder in genade te worden opgenomen. Hij ontving slechts een antwoord van Leonora, en wel een, dat niet veel hoop gaf. Toch zou hij naar Ferrara gaan. Nauwelijks hersteld van eene zware koorts, verliet hij Sorrento, maakte van Napels een omweg langs de Abruzzen en kwam omstreeks 10 Februari 1578 te Rome aan, waar hij zijn intrek nam bij's Hertogs zaakgelastigde Masetti. Dit alles geschiedde zoowel tegen den zin van zijne zuster als van Kardinaal Albano en van Gonzaga, welke laatste opnieuw, doch tevergeefs gepoogd had, hem naar het hof van Florence te doen overgaan. Herhaaldelijk trachtte Torquato nu weer door brieven den Hertog gunstig voor zich te stemmen; zelfs op overdreven wijze betuigde hij zijne diepe onderwerping, bad om vergeving, verklaarde al zijne hoop in hem te stellen, vroeg geneesmiddelen

voor zijne kwaal en smeekte vooral naar Ferrara te mogen terugkeeren. Ook 's Hertogs zaakgelastigden Gualengo en Masetti schreven te zijnen gunste. Den 22sten Maart gaf Alfonso hun duidelijk zijn wil te kennen:

„Wat aangaat uw schrijven over Tasso, wij verlangen, dat gij beiden hem vrijmoedig zegt, dat, zoo hij er zijne gedachte op heeft gesteld, hier tot ons terug te keeren, wij er in zullen berusten (ci contenteremo), hem weer op te nemen; maar eerst is het noodig, dat hij erkenne, geheel vervuld te zijn van melancholie; en zijne vermoedens van haat en van vervolging, die hij, naar hij beweert, hier heeft moeten lijden, danken hun ontstaan alleen aan zijn humeur; afgezien van andere teekenen, moest dit hieruit erkend worden, dat hij zich ingebeeld heeft, dat wij hem willen doen sterven, niettegenstaande wij hem altijd gaarne gezien en voorkomend behandeld hebben; zoodat men wel kan aannemen, dat, indien wij ons zoo iets in 't hoofd hadden gezet, niets ons gemakkelijker zou geweest zijn, dan het uit te voeren [1]). Daarom, zoo hij wil komen, overwege hij eerst goed, dat hij noodzakelijk er in toestemmen en berusten moet, zich te laten behandelen door de geneesheeren, om zijn humeur te genezen En als hij er aan zou denken, wanorde te stichten en dingen te zeggen, gelijk hij vroeger gedaan heeft, dan zijn wij niet alleen niet gezind, eenige moeite voor hem te doen, maar, was hij hier en wilde hij zich niet geneeskundig laten behandelen, dan zouden wij hem aanstonds uit onze staten doen vertrekken, met den last er nooit weer terug te keeren. Besluit hij te komen, dan behoeft hier niets anders meer gezegd te worden; zoo niet, dan zullen wij gelasten, het weinige goed van hem, dat hier bij Coccapani aanwezig is, over te geven aan wien hij schriftelijk zal aanwijzen".

Uit dit schrijven wil Serassi afleiden, dat Alfonso den dichter oprecht liefhad. Dit is echter moeilijk te verdedigen. Niets anders hooren wij hier dan den ijskouden toon van den meester,

---

[1]) Dit is waar. Men behoeft slechts te denken aan de fijne berekening, waarmede hij in 1575 overging tot den moord van markies Ercole de' Contrari.

die zijn knecht het volgend dilemma voorstelt: of zich bedaard te onderwerpen aan alle purgatiemiddelen, die de dokters zullen goedvinden hem toe te dienen, of wel zich zonder genade niet alleen uit Ferrara, maar uit heel den staat te laten wegjagen. Nu is deze toon wel te verklaren wegens den overlast, dien het vreemde gedrag van Tasso den Hertog aandeed. Maar dat Alfonso, ondanks de inderdaad niet geringe gunsten aan Tasso bewezen, hem toch nooit belangeloos heeft liefgehad, nooit inderdaad „magnanimo" [1]) opzichtens hem geweest is, maar hem altijd eenvoudig heeft beschouwd als een dienaar zijner glorie, meenen wij te mogen afleiden uit het baatzuchtig karakter, dat hij in geheel zijn bestuur heeft doen blijken. Bij Cantù [2]) lezen wij, dat Ferrara onder Alfonso II zeer ongelukkig was, dat hij havens, dijken en waterleidingen verwaarloosde, om de landlieden op zijne eigen goederen te laten werken, — drukkende belastingen hief, de jacht verbood behoudens enkele uitzonderingen en alle overtreders liet opknoopen, — eindelijk, dat alles werd opgeofferd aan den luister en den roem van 't hof, zoodat de bescherming, die hij aan letterkundigen bood, trotsch en onverdraagzaam was. Dit ondervond de beroemde kanselredenaar Panigarola, die, met veel moeite naar Ferrara getroond, verbannen werd, zoodra hij te kennen gaf ook elders te willen prediken [3]).

Meer medelijden toonden Gualengo en Masetti in een merkwaardig schrijven uit Rome van 26 Maart 1578, berustende in het archief van Modena en door Solerti [4]) openbaar gemaakt.

---

[1]) *Gerusalemme Liberata*, Canto I, st. 4.

[2]) *Hist. Univ.* edit. 1848, T. VIII, p. 160; *Hist. des Italiens*, edit. 1861, T. X, p. 3. Vrij wel stemt hiermede het oordeel van Solerti overeen, die overigens de handelwijze des Hertogs tegenover Tasso schier overal verdedigt. Zie Vol. I, p. 104.

[3]) Alleen op het vermoeden, dat hij in geheime betrekking stond tot de Medici, moest deze binnen zes uren Ferrara verlaten.!

[4]) *Un episodio della vita del Tasso*, Turijn 1887, en *Vita del Tasso*, Vol. II, p. 136.

Hierin stellen zij Alfonso voor oogen, dat Torquato, door iedereen verlaten, zijne hoop alleen op hem heeft gesteld en liever wil sterven, dan zijn behoud te moeten dank weten aan een ander; dat hij al meer en meer wegkwijnt en sterven zal, zoo de Hertog zich niet haast hem hulp te verschaffen.

„Door christelijk medelijden bewogen, — zeggen zij verder — bieden wij hem allen mogelijken bijstand, maar naar zijne meening is alles weggeworpen, wanneer het niet geschiedt uit opdracht van Uwe Hoogheid, van wier goedertierenheid wij verhopen, dat zij niet geheel ongevoelig zal zijn voor het behoud van dien ongelukkigen virtuoos, die, terwijl hij bij gezonde zinnen was, toch een dienaar is geweest van UH. en, nu hij daarvan beroofd is, veronderstelt dit nog meer te zijn dan ooit."

Den 11den April vertrok Tasso te paard met Gualengo, keerde terug, „van waar hij vertrokken was, en stelde zijn leven geheel in de handen van den Hertog" [1]). Hij ontving huisvesting bij zekeren Rocca, had een dienaar te zijner beschikking, kreeg zijne spijzen uit de keuken des Hertogs, maar moest de vroegere bezoldiging missen. Te gelijker tijd ving de geneeskundige behandeling aan, welke vooral bestond in het toedienen van kalmeerende, purgeerende en slaapwekkende middelen. In 't eerst ging alles goed. Torquato begon weer verzen te maken, waaronder vooral het bruiloftslied aan Alfonsino en Marfisa d'Este om zijne frischheid en schittering zeer geroemd wordt. Doch de Hertog, die vreesde, dat deze arbeid nadeelig op den dichter zou werken, gaf duidelijk te kennen, dat die verzen hem niet bevielen, en liet den ongelukkige zelfs het heldendicht en andere geschriften ontnemen. Tevens belette men Torquato met Alfonso of met Lucrezia of Leonora te spreken. De dichter schreef dit alles toe aan de kuiperijen van gewaande vijanden, vooral van Montecatini en Ariosto, begon zich op te winden, te razen en te

[1]) *Lettere* I, n. 109, p. 275.

tieren en wilde naar de Medici overgaan. Troosteloos en afgemat door voortdurende zelfkwelling vertrok hij eindelijk met verlof van den Hertog naar de Gonzaga's te Mantua.

Daar toonde hem de jonge prins Vincenzo wel veel welwillendheid, maar zijne wenschen werden toch op verre na niet vervuld. Uit geldgebrek was hij genoodzaakt de gouden keten en den kostbaren robijn, herinneringen aan betere dagen, te verkoopen, en het duurde niet lang, of hij vertrok naar Padua.

Volgens eene niet onwaarschijnlijke overlevering, te boek gesteld in een handschrift *Ricordi della famiglia Gualdo*, werd Torquato in deze stad opgenomen ten huize van vier studenten, waar hij meer dan twee weken verbleef en herhaaldelijk voor eene uitgelezen schare van letterkundigen zijne gedichten voorlas. Een voorname heer, Sforza Pallavicino, die hem wenschte te hooren, noodigde hem op zekeren dag ten zijnent.

In de zaal bood men Torquato eene bank aan met beleefd verzoek zich neer te zetten. Even beleefd weigerde de dichter en bleef staan. Als Sforza er nu op bleef aandringen, dat hij toch zou gaan zitten, boog Torquato en ging heen, tot groote verbazing van alle aanwezigen. Niets was in staat hem te doen terugkeeren. Hij wilde dien heer eens fatsoen leeren, zeide hij: aan de vier studenten had men evenzeer eene zitplaats moeten aanbieden. Volgens diezelfde overlevering schreef Sforza 's dichters handelwijze aan eene vlaag van waanzin toe en trok zich het voorval niet verder aan.

Plotseling vertrekt Torquato weer, en wel naar Venetië, maar vindt daar evenmin bevrediging. Hij meent, dat „zijn verlangen om aan vorsten te behagen, hem nu de poorten der barmhartigheid sluit". Na nieuwe onderhandelingen met de Medici, wier verloop hij echter niet afwacht, begeeft de dichter zich naar Pesaro. Daar hoopt hij in zijn ouden studiegenoot Francesco Maria della Rovere, thans hertog van Urbino, een trouwen beschermer te erlangen. In eene schoone, doch onafgewerkte

canzone spreekt hij den Metauro, een riviertje nabij Urbino, aldus aan:

„O kleine, maar roemwaarde zoon
Van 't reuzenwoud der eeuwige Apennijnen,
Voortvluchtig vreemdling, door uw naam veel meer
Dan door uw stroomnat glansrijk schoon:
'k Zet mij om heul en rust te vinden neer
Aan uwe boorden, die zoo vriendlijk schijnen.
De rijzige eik [1]), wiens stam gij laafnis brengt,
Wien ge in uw zoete vochten groeikracht schenkt,
Om over berg en zee zich uit te strekken,
Moog met zijn lommer mij bedekken" [2]).

De vriendschap en ondersteuning, die hem hier te beurt vielen, brachten hem tot bedaren. Hij begon weer verzen te maken, gaf in een wel geëxalteerd, maar toch zeer schoon gestileerd vertoog den hertog van Urbino eene uiteenzetting zijner rampen en schreef een brief aan zijne zuster Cornelia, waarin hij belooft aan de wereld te zullen toonen, dat hij „noch droefgeestig, noch waanzinnig, noch onnoozel" is.

Toch verliet hij in Augustus 1578 weer heimelijk het hertogdom Urbino en reisde over Ferrara en Mantua naar Piemont. Laten wij Torquato zelven verhalen wat hem op deze reis overkwam:

„'t Was in het jaargetijde, dat de wijngaardenier uit de rijpe druiven wijn pleegt te persen en de boomen hier en daar reeds

---

[1]) De hertogen van Urbino voeren een eik in hun wapen.

[2]) O del grand' Apennino
Figlio picciolo sì ma glorioso
E di nome assai più chiaro che d'onde,
Fugace peregrino;
A queste tue cortesi amiche sponde
Per sicurezza vengo e per riposo.
L'alta quercia che tu bagni e feconde
Con dolcissimi umori, onde ella spiega
I rami sì, che i monti e i mari ingombra
Mi ricopra con l' ombra.

beroofd zijn van hunne vruchten. Gekleed als een onbekend vreemdeling, reed ik te paard voort tusschen Novara en Vercelli. Ziende, dat het reeds duister begon te worden en de hemel geheel met groote regenwolken overtogen was, begon ik mijn paard krachtiger de sporen te geven. Maar zie, daar treffen hondengeblaf en verwarde kreten mijn oor, en mij omwendend, zie ik een reebok, reeds doodmoede, achtervolgd en ingehaald door twee vlugge honden, zoodat het dier bijna voor mijne voeten komt sterven. Kort daarop verschijnt een jongeling van 18 à 20 jaren, hoog van stal, bevallig van uitzicht, welgevormd van leden, slank, doch krachtig. Hij sloeg en bekeef de honden, trok hun het wild, dat zij de keel hadden toegedrukt, uit den bek en gaf het aan een pachter, die het op de schouders nam en op een teeken van den jongeling vlug vooruitliep. Nu keerde zich de jongeling tot mij en sprak: zeg mij, als 't u belieft, waar gij heenreist. Ik antwoordde: nog dezen avond wenschte ik zoo mogelijk Vercelli te bereiken. — Gij zoudt daar wellicht kunnen komen, zeide hij, zoo de rivier, die aan deze zijde der stad stroomt en het Piemonteesch grondgebied van het Milaneesche scheidt, niet dermate gezwollen was, dat het u alles behalve gemakkelijk zal zijn ze over te steken. Daarom zou ik u raden, dezen avond bij mij uw intrek te nemen; want aan deze zijde der rivier heb ik eene kleine woning, waar gij met minder ongemak kunt verblijven dan ergens anders in den omtrek.

„Terwijl hij dit zeide, staarde ik hem aan en meende eene bijzondere innemendheid en lieftalligheid in hem waar te nemen. Daarom hield ik het er voor, dat hij, ofschoon te voet, van eene niet geringe afkomst was. Ik steeg af, gaf het paard terug aan den stalhouder, die mij volgde, en zeide tot den jongeling, dat ik aan den oever der rivier overeenkomstig zijn gevoelen besluiten zou over te trekken of te blijven, en ik trad achter hem voort. Hij sprak: ik zal vooruitgaan, niet om mij zelven meer eer toe te kennen, maar om u tot gids te strekken. En ik antwoordde:

de fortuin schenkt mij een te edelen gids; geve God, dat zij zich in alle andere omstandigheden even gunstig en voorspoedig toone. Hier bleef hij zwijgen, en ik volgde hem. Herhaaldelijk wendde hij zich om en mat mij van het hoofd tot de voeten als begeerig om te weten, wie ik was. Daarom meende ik zijn verlangen te moeten voorkomen en eenigermate voldoen. Nooit, zeide ik, ben ik in dit land geweest, want een andermaal, dat ik door Piemont toog, op mijne reis naar Frankrijk, volgde ik dezen weg niet. Doch, naar het mij voorkomt, behoef ik geen spijt te gevoelen hier langs gekomen te zijn; immers het land is zeer schoon en wordt bewoond door zeer innemende menschen. Hier kon hij, in de meening, dat ik hem eenige gelegenheid bood tot gedachtenwisseling, zijn verlangen niet langer meer verborgen houden, maar zeide mij: zeg mij eens, wie gij zijt, welk uw vaderland is en welk lot u naar deze streken voert. — Ik ben geboren, antwoordde ik, in het rijksgebied van Napels, die zoo roemruchtige Italiaansche stad; mijne moeder was eene Napolitaansche; maar van vaders zijde ben ik afkomstig uit Bergamo, eene stad in Lombardije. Mijn naam en toenaam verzwijg ik u. Deze is zoo weinig bekend, dat, al noemde ik hem, gij niets meer van mijne levensomstandigheden zoudt weten; ik ontvlucht den toorn der vorsten en de nukken der fortuin; ik trek mij terug in de staten van Savoye. — Gij komt in het land van een grootmoedig en lieftallig vorst, zeide hij. Daar de bescheiden jongeling echter bemerkte, dat ik hem een gedeelte mijner aangelegenheden verborgen wilde houden, vroeg hij niet verder. Nadat wij ruim 500 passen ver gegaan waren, kwamen wij aan den oever der rivier, die zoo snel stroomde, dat nooit met grooter snelheid een pijl den boog van een Parth ontschoten is; en zoozeer was zij gezwollen, dat zij buiten hare oevers was getreden. Naar mij door enkele landlieden verzekerd werd, wilde de veerman den anderen oever niet verlaten en had geweigerd eenige Fransche ruiters over te voeren, die dit met grof geld wilden betalen. Ik

wendde mij dan tot den jongeling, die mij geleid had, en sprak: de nood dwingt mij eene uitnoodiging aan te nemen, welke ik zelfs bij vrije keuze niet afgeslagen zou hebben. — Hoewel ik, hernam hij, deze gunst veeleer aan uwen wil dan aan de fortuin zou wenschen dank te weten, verheugt het mij toch, dat zij er voor gezorgd heeft, dat ons geen twijfel rest aangaande uw oponthoud. Immer meer bevestigden zijne woorden mij in de meening, dat hij niet van geringe afkomst was noch geringe geestesgaven bezat. Daarom verheugde ik mij, zulk een gastheer te hebben aangetroffen. — Wanneer het u goeddunkt, antwoordde ik, wenschte ik hoe eerder hoe liever het voorrecht te hebben, door u te worden geherbergd. Bij deze woorden wees hij mij zijn huis, 't welk niet ver van den oever der rivier verwijderd is". (Volgt de beschrijving van het huis).

„Schoon en gerieflijk is de woning, zeide ik, en het kan niet anders, of de eigenaar is een adellijk heer, die op het land en tusschen de bosschen de aangenaamheid en netheid der stad niet laat ontbreken. Zijt gij misschien de heer? — Neen, antwoordde hij, maar mijn vader, wien God een lang leve moge schenken! Ik kan niet ontkennen, dat hij een edelman is uit onze stad, niet onbekend met de hofkringen en de wereld, ofschoon hij een groot gedeelte van zijn leven op het land heeft doorgebracht.... Terwijl hij aldus sprak, verscheen een ander jongeling, jeugdiger, maar niet minder lieftallig van voorkomen; deze kondigde de komst des vaders aan, die zijne bezittingen in oogenschouw was gaan nemen. Daar verschijnt ook de vader te paard, gevolgd door een lakei en door een ander dienaar te paard; hij steeg af en beklom aanstonds de trappen (voor het huis). Hij was een man van vrij gevorderden leeftijd, eer nabij de zestig dan de vijftig, voorkomend en te gelijk eerbiedwaardig van uiterlijk. Zijne grijze haren en zijn geheel witte baard, die hem heel wat ouder hadden doen schijnen, verhoogden nog de waardigheid van zijn voorkomen. Ik ging den goeden huisvader te gemoet en groette

hem met dien eerbied, welken zijne jaren en zijn uiterlijk schenen te vorderen. Hij wendde zich tot zijn oudsten zoon en zeide hem met een vriendelijk gelaat: van waar komt ons die gast? ik herinner mij niet hem ooit in deze of in andere streken gezien te hebben. De zoon antwoordde: hij komt van Novara en gaat naar Turijn. Daarop trad hij op zijn vader toe en fluisterde eenige woorden tot hem, zoodat deze er van afzag nader mijn toestand te willen uitvorschen, maar sprak: wie hij ook zij, hij is welkom; want hij is op eene plaats gekomen, waar men aan vreemdelingen gaarne eer en dienst bewijst. Ik bedankte hem voor zijne vriendelijkheid en zeide: geve God, dat gelijk ik heden gaarne de gunst ontvang, door u te worden geherbergd, ik bij eene andere gelegenheid mij daarvoor dankbaar kan toonen!

„Terwijl wij aldus spraken, hadden de bedienden water gebracht, om onze handen te wasschen; daarna zetten wij ons aan tafel volgens het verlangen van den goeden grijsaard, die mij als vreemdeling wilde eeren" [1]).

Onder den maaltijd hadden die redeneeringen plaats, welke den dichter stof leverden voor de samenspraak *Il Padre di famiglia*, twee jaren daarna te boek gesteld. — Na den maaltijd werd Torquato door zijn gastheer vergezeld naar eene net gestoffeerde kamer, waar hij in eene zeer gemakkelijke legerstede zijne door de reis afgematte ledematen der rust toevertrouwde.

Des anderen daags zette hij zijne reis voort en kwam eindelijk voor Turijn bij de poort Palazzo aan; maar omdat hij er zoo haveloos uitzag en geen gezondheidsbrief kon vertoonen, werd

[1]) Met dit idyllisch verhaal begint een van Tasso's schoonste samenspraken *Il Padre di famiglia*, waarin de dichter-philosoof het nauwe verband aantoont tusschen de plichten en de rechten van een vader des huisgezins, mede in betrekking tot zijne onderhoorigen en de maatschappij. Het huis, waar Tasso zoo vriendelijk werd opgenomen, lag te Borgovercelli; de gastheer, *il padre di famiglia*, behoorde tot het adellijk geslacht Bolgaro.

hem de toegang geweigerd. Bij geluk was hij opgemerkt door een zijner kennissen, Angelo Ingegneri. Deze verschafte hem toegang door borg voor hem te blijven en nam hem met zich. In October werd Torquato opgenomen ten huize van den markies Filippo d'Este, neef van hertog Alfonso van Ferrara. Vele geleerden o. a. de aartsbisschop van Turijn, Girolamo della Rovere, wenschten hem te zien. Zelfs de hertog van Savoye, Carlo Emanuele, groot voorstander der letteren, liet naar hem vernemen, ontving hem hartelijk en deed hem het aanbod, aan zijn hof te blijven met hetzelfde inkomen, dat hij te Ferrara genoten had. De dichter toonde zich dankbaar maar — weigerde. Intusschen schreef hij den 2en November 1578 aan kardinaal Albano te Rome, vroeg hem vergeving voor zijn vroeger wantrouwen en riep zijne bescherming in. De waardige Kardinaal schreef terstond te zijnen gunste aan markies Filippo, en in een later schrijven aan Tasso berispte hij dezen op zachten toon, spoorde hem aan, alle ijdele vermoedens te verdrijven en zich rust te verschaffen bij den edelen en deugdzamen markies d'Este. — Maar 't was voor een doove gepreekt. In twee nieuwe brieven smeekt hem Torquato met den grootsten aandrang toch zijn voorspreker te willen zijn bij hertog Alfonso. Telkens scheen hij door eene onweerstaanbare kracht naar Ferrara te worden gedreven. „Altijd — zoo schreef hij — heb ik hem lief gehad en wel op eene innige wijze, en aan veel liefde wordt veel schuld vergeven". Dit pleit in ieder geval voor het goed hart van den ongelukkigen zanger.

Te Turijn dichtte hij weer eenige liefelijke liederen, schreef de later omgewerkte samenspraak *Della Nobiltà* en begon nog twee andere: *Della Dignità* en *Della Precedenza*. In deze dialogen ontwikkelde hij de toen ter tijde zoo gewichtige philosophische en practische vraagstukken over *adel* en *waardigheid*.

Als hij nu vernam, dat hertog Alfonso ten derden male in 't huwelijk ging treden en wel met Margherita Gonzaga, dochter

van Guglielmo, hertog van Mantua, was hij niet meer te Turijn te houden; hij zette zich in 't hoofd die bruiloft door zijne liederen op te luisteren en stelde alle pogingen in 't werk om naar Ferrara te mogen wederkeeren. En inderdaad de gewenschte vergunning kwam. Prinzivalli echter en velen met hem zijn van meening, dat Alfonso's uitnoodiging onoprecht was, dat het hem verdroot Torquato langs verschillende hoven te zien ronddwalen en hij besloten had daar voor goed een einde aan te maken. — Filippo d'Este deed zijn uiterste best, den dichter zijn plan uit het hoofd te praten. Niets hielp echter, noch het aanbod van den Markies, zelf met hem in de volgende lente naar Ferrara te zullen gaan, noch de aandrang van vele andere vrienden. Hij vertrok en kwam den 21^{en} of 22^{en} Februari 1579, enkele dagen voor den plechtigen intocht der bruid, ten hove aan.

Maar reeds aanstonds zag hij zich in zijne verwachtingen teleurgesteld. Waarschijnlijk wegens de drukte der bruiloftsfeesten ontving hij geen huisvesting op het kasteel van den Hertog, maar bij onderhoorigen van kardinaal Luigi d'Este. Men bemoeide zich weinig met hem. Hij klaagde, dat de hem gedane beloften niet werden nagekomen, en werd meer en meer onrustig en ontevreden. In den avond van 11 Maart verlaat de rampzalige in opgewonden toestand zijne kamer. Geheel Ferrara is in feest, waardoor zijne opgewondenheid slechts toeneemt. Hij gaat naar het paleis van Cornelio Bentivoglio, maar vindt daar slechts eenige vrouwen. Dit belet hem niet hevig uit te varen en de grofste beleedigingen te uiten tegen den Hertog, de Bruid, het geheele huis d'Este en het gansche hof. Van daar snelt hij als een razende naar het kasteel, wil hertogin Lucrezia spreken en haar om teruggave verzoeken van zijne handschriften, zijn heldendicht en zijne eer, die zij verdedigen moet tegen de vijanden, die hem vervolgen, hem voor ketter uitmaken en willen vermoorden. Meer en meer groeit zijne woede aan. Hij scheldt allen voor een samenraapsel van lafaards, ondankbaren

en schurken. Hiervan verwittigd, laat de Hertog hem naar het hospitaal S. Anna voeren, waar de ongelukkige als een krankzinnige wordt behandeld en aan eene keten vastgelegd.

IV.

Het hospitaal S. Anna, thans gewoonlijk S. Carlo ed Anna genoemd en aanmerkelijk vergroot, was reeds in de 15de eeuw tot gasthuis ingericht. Ten tijde van Tasso bevonden er zich ook eenige cellen voor woelige krankzinnigen, die daar volgens de toenmalige onredelijke stelsels werden verpleegd. Een dezer cellen is in 't begin het verblijf geweest van Torquato. Het is echter alles behalve zeker, of deze cel dezelfde is als het ellendig vertrekje of liever kolenhok, dat thans den vreemdelingen als Tasso's eerste verblijf in S. Anna getoond wordt, en waarin Lord Byron wilde opgesloten worden om 's dichters gewaarwordingen te kunnen ondervinden en bevatten.

Nu rijzen twee gewichtige vragen. Was Tasso dan inderdaad krankzinnig — en zoo ja, was deze krankzinnigheid uitsluitend of hoofdzakelijk de reden zijner zevenjarige opsluiting?

Op de eerste vraag kan men tegenwoordig met voldoende zekerheid antwoorden. Dat Tasso aan eene zoogenaamde zielsziekte leed, valt volstrekt niet te betwijfelen. Dit blijkt duidelijk èn uit de rapporten van verscheidene gezanten en eene menigte andere onwraakbare getuigenissen, èn uit vele zijner handelingen, die anders volstrekt onverklaarbaar zouden zijn, èn uit sommige zijner brieven, welke niet te loochenen sporen van waanzin en geestverwarring vertoonen. — Van den anderen kant is het echter even zeker, dat Tasso niet krankzinnig was, wanneer men daardoor bedoelt, dat hij het gebruik van het verstand zou gemist hebben. Wel heeft hij voorbijgaande vlagen van verstandsverbijstering gehad, wel is zijn geest door de zielsziekte verzwakt, doorgaans echter was hij goed bij het hoofd. Om

zich hiervan te overtuigen heeft men slechts de schoone verzen en diepzinnige philosophische verhandelingen in te zien, door hem tijdens zijne opsluiting in S. Anna op het papier gebracht.

Over den aard zijner ziekte is er in den laatsten tijd in Italië veel geschreven en wel door psychiatren van naam. Volgens de moderne wetenschap wordt zij lypemanie of zwaarmoedige waanzin geheeten, verbonden met vervolgingswaanzin en hallucinaties (valsche voorstellingen, begoochelingen) in den gezichts- en den gehoorzin.

Tot deze kwaal had onze dichter reeds eene aangeboren predispositie, terwijl intermitteerende koortsen, wederwaardigheden, kwellingen, ongerustheden, droomen van grootheid alsmede overmatige studie de kiemen er van ontwikkelden. De drie graden, die Chiarugi in deze ziekte onderscheidde, heeft Tasso alle doorloopen. Eerst namelijk werd hij slechts gekweld door naargeestigheid en vrees — daarna beving hem ook de manie om rond te dwalen zonder bepaald doel — eindelijk werd hij wel eens overvallen door geestvervoeringen, waarbij hij belemmeringen ondervond in lichaamsbeweging en wil. Verschillende dezer verschijnselen vinden wij aangegeven in een brief, door Torquato den 30^{en} December 1585 geschreven aan zijn vriend Maurizio Cataneo:

„Weet...., dat er nog vele nachtelijke verschrikkingen zijn; want terwijl ik wakker was, meende ik eenige vlammetjes in de lucht te zien en een enkele maal flikkerden mijne oogen zoo zeer, dat ik vreesde het gezicht te zullen verliezen; zichtbaar sprongen er vonken uit.... Schrikbarende geluiden heb ik gehoord, en dikwijls heb ik in mijne ooren den klank waargenomen van fluiten, bellen en klokken.... en in den slaap meende ik, dat een paard tegen mij aansprong, en daarna gevoelde ik mij als gebroken.... En te midden van al die verschrikkingen en smarten verscheen mij in de lucht het beeld der glorierijke Maagd met haar Zoon op den arm in een halven cirkel van

kleuren en dampen; daarom moet ik niet wanhopen aan hare genade. En ofschoon het licht eene inbeelding kan zijn, omdat ik lijd aan zinsverbijstering, bijna altijd gekweld word door verschillende droombeelden en uitermate vol ben van zwaarmoedigheid, kan ik toch met Gods genade soms *cohibere assensum* (de toestemming tegenhouden)..., daarom zou ik eer moeten gelooven, dat dit een wonder is van de H. Maagd".

De tweede vraag: „Was Tasso's zoogenaamde krankzinnigheid uitsluitend of hoofdzakelijk de reden zijner opsluiting?" is niet zoo spoedig beantwoord. Zeker mag men aannemen, dat de boven verhaalde vlagen van waanzin de aanleidende oorzaak zijner gevangenschap zijn geweest. Doch is hiermede alles gezegd? Moet men er niet heel wat meer achter zoeken? En wat dan? — Hier stooten wij eerst op eene dwaze bewering van sommige, het Katholicisme vijandige schrijvers, die Tasso beschouwd willen zien als een offer der Inquisitie, der ideeën van het Concilie van Trente met de daaropvolgende contrareformatie, der „bende van Loyola" en zoo al meer. G. Voigt [1]) wil zelfs bewijzen hiervoor vinden in drie brieven van Tasso uit dezen tijd, nl. van 17 April 1579 aan Scipione Gonzaga, van 17 Mei 1580 aan Giacomo Boncompagni en van 30 December 1585 aan Maurizio Cataneo, — waarin hij zich beschuldigt van ongeloof, twijfel aan verscheidene leerstukken, lutheranisme, judaïsme, verwerping van het pauselijk gezag enz. — Daarom, beweert Voigt, had hij zich de vervolging der Inquisitie op den hals gehaald. Dit is echter gemakkelijk te weerleggen. Vooreerst dragen deze brieven onmiskenbare sporen van geestverwarring en waanzin, gelijk men in het boven aangehaald fragment kan zien; daarbij voegt hij aan deze zelfbeschuldigingen toe, dat hij ook aan zijne *toestemming* heeft getwijfeld, dat zijn ongeloof niet ernstig gemeend was, dat

---

[1]) Vgl. *Torquato Tasso am Hofe von Ferrara*, in Sybels historisch tijdschrift, 1868.

hij *altijd* de verheffing van het geloof met veel vurigheid gewenscht en den naam van ketter als de pest verafschuwd had. En in betere dagen [1]) verklaart hij uitdrukkelijk: „Ik ben altijd katholiek geweest, ben het nog en zal het blijven, — en al heeft iemand de leer kunnen afkeuren, hij moest den wil niet laken of daaraan twijfelen". Uit het bovenstaande blijkt derhalve, dat Tasso zelfs in de hevigste aanvallen zijner kwaal, bij de meest folterende gewetensangsten en twijfelingen trouw bleef aan zijn geloof. De Inquisitoren konden dus gerust zijn. Geen hunner is dan ook op den inval gekomen, Tasso's scrupulen als ketterij aan te zien. En juist bij de hoogere en lagere geestelijkheid, bij de mannen, die tot de zoozeer beschimpte tegenhervorming behoorden, ondervond Tasso de oprechtste en meest belangelooze vriendschap.

Anderen hebben de eigenlijke reden van Torquato's opsluiting gezocht in zijne liefdesbetrekkingen met Leonora d'Este. — Deze legende is vooral levendig gehouden en verspreid door twee drama's: den *Tasso* van Goldoni en dien van Goethe, doch reeds vinden wij er sporen van bij Manso, die Torquato een nieuwen Ovidius noemt, wiens liefde de oorzaak is van al zijne rampen. Hij spreekt echter slechts aarzelend, weet niet juist, welke van drie Leonora's hij 's dichters geliefde moet noemen, geeft geen enkel deugdelijk bewijs en toont voldoende, dat hij deze historie — gelijk zoovele andere — uit de lucht gegrepen heeft. Na Manso krijgt de legende vaster vormen. Barbato stelt ze in 1628 reeds openlijk en zonder aarzeling voor, na hem Brusoni, die er weer wat bij doet, en Muratori weet nog als bijzondere reden van Tasso's ongeluk aan te geven, dat Alfonso hem eens op eene minder passende gemeenzaamheid met Leonora betrapte, ofschoon hij genoegzaam toont, zelf niet veel geloof te schenken aan die anecdote. Anderen willen weer, dat Torquato in on-

---

[1]) In een brief aan Costantini 1587 (*Lettere*, III, n. 783).

genade zou zijn gevallen wegens zekere aan Leonora gerichte verzen. Reeds Serassi verwerpt alle deze praatjes met de grootste beslistheid, en ook thans nog verklaart prof. Solerti — die zich veel met deze quaestie heeft bezig gehouden — dat onder den zoo grooten voorraad documenten, waardoor schier een volledig licht is opgegaan over Tasso's leven te Ferrara, geen enkel vrijheid geeft te veronderstellen, dat tusschen Tasso en Leonora andere verhoudingen bestonden dan van welwillende bescherming eenerzijds en hoofsche huldiging en hoogachting anderzijds. Opmerkelijk is het, hoe weinig brieven van Tasso aan Leonora ons bekend zijn en hoe weinig verzen hij haar heeft gewijd. Onder het verbazend getal gedichten, door Torquato geschreven ter verheerlijking van allerlei aanzienlijke mannen en vrouwen, vinden wij slechts ééne canzone en vier sonnetten, gericht aan Leonora d'Este. — En hoe geringe waarde over 't algemeen aan zulke hofpoëzie te hechten is, moge blijken uit een brief van Bernardo Tasso aan Antonio Gallo, 12 Juli 1560 [1]), waarin hij schrijft: „Ik prijs [in *Amadigi*] vele vorstinnen en Italiaansche dames; maar God moge het aan Ariosto vergeven, dat hij, *met dit misbruik in te voeren*, iedereen, die na hem schrijft, *genoodzaakt heeft*, hem hierin te volgen". En verder zegt hij nog over sommigen te *moeten* spreken uithoofde van verdiensten, maar over verscheidene anderen *tegen wil en dank*. — Torquato had van de rijmende vleierijen zijner dagen in zijn hart een even grooten afkeer als zijn vader; dit geeft hij duidelijk te kennen in twee zijner beste samenspraken, maar hij werd door den stroom medegesleept en was weldra volslagen hofdichter. — Verder moet men niet uit het oog verliezen, dat er onder Torquato's lof- en minnedichten verscheidene zijn, die voor anderen gemaakt zijn, die nl. de gevoelens moeten weergeven niet van den dichter,

---

[1]) Bij Cantù, *Hist. Univ.* T. VII, p. 463; *Hist. des Italiens*, T. VIII, p. 240.

maar van Alfonso, van den hertog van Mantua enz. — alsmede dat in Rosini's uitgave van Tasso's *Rime* er vele gevonden worden, die zeker niet van hem zijn. Ook mogen wij nog wijzen op Tasso's ernstigen geest, die altijd redeneerde en platoniseerde, zoodat Manso hem om zijn streng zedelijk gedrag boven Socrates stelt. Het strekt hem eindelijk niet weinig tot eer, dat er niets te zijnen laste te vinden is in de kronieken van dien tijd, waarin alle intrigues, schandalen, drama's, die aan het hof van Ferrara en de stad overvloedige stof voor gesprekken leverden, tot in de kleinste bijzonderheden worden nagegaan. — Doch wanneer Prinzivali onzen dichter in het idealiseeren der liefde durft vergelijken met Dante, den ziener van het *Paradiso*, dan moet men erkennen, dat zulks veel te ver gaat. Zien wij in Dante's scheppingen eene liefde gloeien, „*nec quicquam terrenae faecis habentem*" [1]), — niet gaarne zou ik zulks volhouden opzichtens den zanger van Rinaldo en Armida. Verder beweren wij ook niet, dat Tasso geheel vrij bleef van de besmetting der hoflucht en een voldoenden afkeer toonde van het zingenot, dat te Ferrara eene zoo bedenkelijke hoogte bereikt had. Evenmin ontkennen wij, dat hij inderdaad verscheidene minnedichten geschreven heeft, waaronder enkele, die niet door kieschheid uitmunten. Deze minnepoëzie valt echter in zijne studiejaren. Te Padua, in 1561, maakte hij het hof aan Lucrezia Bendidio uit Ferrara, en te Mantua, waarschijnlijk in 1564, aan Laura Peperari. Men twijfelt echter, of zelfs hier volkomen waar gevoel te vinden is en hij niet eenvoudig Petrarca heeft willen nabootsen. Overigens is Torquato, voor zoo ver wij weten, in geene liefdesgeschiedenis betrokken geweest. Te Ferrara schijnt hij Lucrezia Bendidio ter huldiging overgelaten te hebben aan Pigna, wiens verzen *Le tre sorelle* hij van commentaren voorzag.

Maar heeft de politiek haar aandeel niet gehad in de opslui-

---

[1]) Ovid. *Metam.* I, 68: „vrij van aardsche smet" (Vondel).

ting van Tasso? — Voor een bevestigend antwoord bestaan inderdaad gewichtige gronden. Ferrara was door Renata, de moeder van Alfonso, een broeinest geworden van het Calvinisme en had tot schuilplaats gediend aan Calvijn zelven. Wel is waar had Alfonso reeds aanstonds bij het aanvaarden der regeering door zijne moeder uit Ferrara te verwijderen en later nog herhaaldelijk gezorgd blijken te geven van zijne katholieke gevoelens; maar het kwaad was niet uitgeroeid, en Ferrara werd door de Romeinsche Curie steeds in het oog gehouden. Het was te vreezen, dat, wanneer de ketterij daar bleef voortwoekeren en dit te Rome bekend werd, het hertogdom, 't welk een leen was van den H. Stoel, door den Paus zou teruggevorderd worden, en nog veel meer, dat bij den dood van Alfonso, die geene kinderen had, Ferrara, als vervallen leen, aan het huis d'Este geheel zou ontglippen, zooals inderdaad gebeurd is. Nu hebben wij gezien, dat Torquato herhaaldelijk gewetensangsten had en niet alleen zich zelven, maar ook vele andere hovelingen van ketterij beschuldigde en dat hij in zijn ziekelijken toestand allerlei dingen uitflapte, die de eer van het hof niet konden verhoogen. Zulk een man was dus gevaarlijk voor Alfonso, en men begrijpt, dat deze er belang bij had hem onschadelijk te maken. Voegen wij hierbij de onderhandelingen van Torquato met het hof van Florence en zijn ronddolen langs verschillende hoven, dan kan het geen verwondering baren, dat de sluwe en naijverige Hertog Tasso's waanzin te baat nam, om hem in S. Anna op te sluiten en zoodoende zijn eigen belangen te bevorderen en zijne vermeende eer te wreken. Zoo begrijpt men ook, waarom Alfonso hem tijdens zijne gevangenschap geen teeken van *ware* vriendschap gaf en hem bij zijne invrijheidstelling niet eens wilde zien. — Toen echter na verloop van tijd tijd velen, door den gevangene te bezoeken en met hem een uitstapje te doen, zich van zijn waanzin overtuigd hadden, zoodat zijne beschuldigingen als die van een krankzinnige werden ter

zijde gelegd, kon Tasso den Hertog niet meer schaden en was er ook niets tegen, hem de vrijheid terug te schenken.

Maar hervatten wij ons verhaal.

Tasso was dan opgesloten in eene cel voor woelige krankzinnigen, en inderdaad er bestond reden voor; immers hij onthaalde een der bewakers op slagen, in de meening, naar hij zelf zegt, dat deze geslagen wilde worden [1]). Weldra echter kwam hij tot bedaren en voelde zich diep ongelukkig. Hooren wij hoe roerend hij klaagt in eene canzone, reeds in de eerste dagen zijner gevangenschap gericht tot hertog Alfonso:

O magnanimo figlio
D'Alcide glorioso,
Che 'l paterno valor ti lasci a [tergo:
A te, che da l'esilio
Prima in nobil riposo
Mi raccogliesti nel reale albergo,

A te rivolgo ed ergo
Dal mio carcer profondo
Il cor, la mente e gli occhi;
A te chino i ginocchi,
A te le guance sol di pianto [inondo;
A te la lingua scioglio;
Teco ed a te, ma non di te, mi [doglio.
Volgi gli occhi clementi,
E vedrai, dove langue
Vil volgo ed egro per pietà rac- [colto,
Sotto tutti i dolenti

Tot u, grootmoedig zoon
Van Hercules [2]), den held,
Tot u, die 's vaders moed voorbij [kost streven,
Die 't eerst uw koningswoon
Mij open hebt gesteld,
En eedle rust mij, balling, hebt [gegeven,

Heb ik mijn hart verheven,
Tot u uit 's kerkers nacht
Mijn geest gericht en oogen,
Mijn knieën neergebogen
En 't offer van een tranenvloed [gebracht.
Mijn tonge dorst het wagen
Met u, tot u, niet over u, te [klagen.
Wend uw meewaarden blik,
En daar, waar 't laagste slag
Van volk uit deernis is vergaard, [bij 't prangen
Van krankte, smart en schrik,

---

[1]) *Lettere*, II, n. 162, p. 122.

[2]) Alfonso's vader heette Ercole = Hercules. De Grieksche halfgod Hercules wordt ook Alcides genoemd.

Il tuo già servo esangue
Gemer, pieno di morte orrida il [volto,
Fra mille pene avvolto
Con occhi foschi e cavi,
Con membra immonde e brutte
E cadenti ed asciutte.
De l'umor de la vita, e stanche [e gravi,
E 'nvidiar la vil sorte
De gli altri, cui pietà vien che [conforte.

Daar zult ge in droef geklag
Uw dienstknecht zien, de dood- [verf op de wangen,
Van alle wee bevangen,
Met oogen hol en naar,
Met leden vuil, vereelt,
Vervallen en misdeeld
Van 's levens beste sappen, moede [en zwaar;
Gij zult hem zien benijden
Der andren lot, die liefde steunt [in 't lijden.

In niet minder roerende klaagliederen wendde hij zich te gelijker tijd tot Lucrezia en Leonora. Daarenboven bekent hij zijne schuld tegenover den Hertog en vraagt hem vergeving: „Ik werp mij aan de voeten van uwe goedertierenheid en smeek u mij vergiffenis te schenken van de valsche, dwaze en roekelooze woorden, waarom ik in de gevangenis ben geworpen" [1]). — Hij bleef zeer zwaarmoedig en prikkelbaar en klaagde over harde, ja wreede behandeling in eene ellendige cel, zonder behoorlijke verpleging en reiniging, zonder gelegenheid om te biechten en te communiceeren. Dit laatste doet vermoeden, dat Tasso in 't begin voor volslagen krankzinnig werd gehouden. In Mei van het volgend jaar werd hem eene betere kamer en reeds vroeger beter onderhoud gegeven, terwijl hij in 1582 als weleer zijn voedsel ontving uit de keuken van den Hertog. Den 25^{en} Maart 1581 dateert hij reeds een brief „uit zijne kamers in S. Anna". Het jaar te voren mocht hij zelfs een enkelen keer S. Anna verlaten, later nog meermalen, en in 1583 gewerd hem de vergunning, geregeld eens in de week uit te gaan, vergezeld van edellieden. Prior van S. Anna was Agostino Mosti, een zeer geleerd en godvruchtig man, die bij zijn dood in zijn neef Giulio Mosti een

[1]) *Lettere*, II, n. 125, p. 167.

waardig opvolger vond. Deze bood den rampzaligen dichter veel hulp en opbeuring, schreef brieven en verzen voor hem af, maar copieerde die ook voor zich zelven, en hieraan is het te danken, dat ons uit dien tijd zoovele geschriften van Tasso zijn bewaard gebleven. In zijne gevangenis ontwikkelde Torquato reeds van den beginne eene verbazende werkkracht. In Guasti's verzameling tellen wij uit S. Anna niet minder dan 479, vaak zeer uitgebreide en geleerde brieven. Dezelfde bekoorlijkheid van taal, dezelfde poëzie, goedheid van hart en scherpte van geest straalt ons hieruit tegen als vroeger. Hier en daar echter teekent zich zijn verwarde zielstoestand. Op duizend verschillende wijzen klaagt hij over zijne rampen, en de geheele wereld smeekt hij om hulp en verlossing uit zijn kerker. Hertog Alfonso, Lucrezia, Carlo Emanuele van Savoye, Filippo d'Este, Scipione Gonzaga, de kardinalen Albano en Borromeo, verscheiden andere prelaten, vorsten, geleerden, tot zelfs de Keizer en de Paus worden in zijne zaak betrokken. Bij al deze klaagtonen treft ons ook dikwerf zijne gelatenheid; ja, soms zegent hij de hand, die hem sloeg, en immer is hij dankbaar jegens hen, die zich zijner herinneren. Tevens dichtte hij een zeer groot aantal sonnetten, madrigalen en canzonen, waaronder sommige hooge waarde bezitten; niet weinige echter missen de ware bezieling, en enkele zijn van dien aard, dat hij zelf later verklaart voor geen duizenden scudi te willen, dat men ze zag [1]). Vele dezer verzen waren smeekbeden om verlossing uit den kerker. Maar wat ons het meest verwonderen moet: ondanks zijne klachten over verlies van geheugen en traagheid in het denken en schrijven, was hij in staat verscheidene, zeer geleerde philosophische verhandelingen te schrijven, meest in den vorm van samenspraken, als: *Il Gonzago*, over het gepast vermaak, *Il Messagero*, een der vreemdste en merkwaardigste, waarin hij de plichten der gezanten behandelt

---

[1]) *Lettere,* II, n. 136.

en spreekt met dien geest, welke hem, naar hij meende, dikwijls bezocht, *Il Romeo*, over het spel, *Il Padre di famiglia* (alle in 1580) en menige andere. Als wijsgeer is hij geen geniaal denker, maar veeleer een geleerd uiteenzetter in sierlijke en nauwkeurige taal, schoon zijne ineengedrongen redeneeringen wel eens duister zijn en de vorm te veel den smaak des tijds verraadt.

Wat zijne denkbeelden aangaat, komt hij overeen met de richting zijner eeuw, die een vrij onvruchtbaar overgangstijdperk is, waarin de nieuwe philosophie zich aanknoopt aan de renaissance [1]). Hij heeft eene zekere voorliefde voor Plato en de Neoplatonici, en even als vele andere beroemde tijdgenooten vervalt hij niet zelden in dwalingen. Hij zelf voelde den strijd tusschen het heidensch philosophisme en het geloof: in zijn *Messagero* verklaart hij te schrijven als wijsgeer, maar te gelooven als christen. Vandaar menigvuldige angsten. In 't eind vernederde hij zich geheel en al voor het geloof en liet zich leiden door dat hemelsche licht, welks glans voor afdwaling beveiligt en de duistere stormen, die den geest beroeren, verjaagt.

Gedurende zijne gevangenschap zien wij Torquato ook toebereidselen maken voor de uitgave zijner werken: hij verzamelt zijne brieven, smeekt den Hertog herhaaldelijk, doch tevergeefs zijn heldendicht, zijn *Aminta* en twee deelen kleinere gedichten te laten drukken en verzoekt verder Gonzaga de 12 eerste, bij hem berustende zangen van *Goffredo* te willen uitgeven. Maar de arme man wist niet, dat hebzuchtige drukkers zich reeds als gieren geworpen hadden op de in omloop zijnde copieën zijner *Gerusalemme*, om die, in welken toestand dan ook, ten eigen bate ter perse te leggen. Wij zagen reeds eene uitgave van den 4den zang in 1579. In den zomer van het daaropvolgende jaar bezorgde zekere arglistige fortuinzoeker Orazio, *alias* Celio de' Malespini, naar hij voorgaf op aandringen zijner vrienden, te

---

[2]) Zie *Kirchenlexicon*, 2te Aufl. art. *Philosophie*.

Venetië de eerste uitgave van het heldendicht, onder den titel *Il Goffredo di messer Torquato Tasso.* Zij is echter zeer onvolledig en gebrekkig; van den 11en en 13en zang wordt alleen de inhoud in proza gegeven, de 15e en 16e zijn slechts brokstukken, de vier laatste ontbreken en het geheel is vol fouten en gapingen. In zijn roman *Le Prince Vitale*, 1863 [1]), zegent V. Cherbuliez de roofzucht van Malespini, omdat wij van Tasso anders geene *Gerusalemme* zouden hebben dan de *Conquistata.* Deze bewering is echter onjuist. Niet alleen zou Torquato zelf allerwaarschijnlijkst gezorgd hebben voor de uitgave der *Liberata* — hij had reeds pogingen aangewend, gelijk wij boven zagen — maar ook anderen dachten aan eene volledige uitgave. Angelo Ingegneri liet in Februari 1881, eveneens zonder machtiging van Tasso, twee op enkele verzen na volledige edities verschijnen met inhoudsopgaven der afzonderlijke zangen van Orazio Ariosto's hand en koos voor titel *La Gerusalemme Liberata*; de eerste en beste was gedrukt te Parma, de andere te Casalmaggiore. Die van Parma is nog in 't zelfde jaar niet alleen te Lyon, maar nog viermaal in Italië herdrukt en wel in aanzienlijke oplagen. In Juni 1581 verscheen bij Baldini te Ferrara eene nog betere uitgave, bezorgd door Tasso's vriend Febo Bonnà. Zij was bewerkt volgens het laatste handschrift des dichters en werd door dezen als de eenige echte erkend. Reeds eene maand daarna werd zij herdrukt insgelijks te Ferrara bij de Rossi. In Juli gaf Malespini te Venetië eene nieuwe, ditmaal goede en volledige editie, welke echter voor die van Bonnà in nauwkeurigheid moet onderdoen. In October eindelijk werd door Viotto te Parma weer eene andere uitgave ter perse gelegd, naar hij zegt, herzien door „een zeer geleerd en oordeelkundig man", die echter zeer willekeurig te werk ging. In het volgende jaar verschenen vijf nieuwe uitgaven, deels herdrukken. In 1583 slechts ééne, en in 1584 werd de

---

[1]) In 't Nederlandsch vertaald door A. Lesturgeon (Deventer, 1866).

reeks der edities met onafhankelijken tekst gesloten door die van Osanna te Mantua, welke zooveel bijval vond, dat zij tot op onze dagen de „volgata" of algemeen aangenomene is geworden. De reden hiervan ligt in de grootere zuiverheid van taal en stijl. Immers, gelijk de uitgever verklaart, is de tekst herzien „volgens het laatste origineel door de hand van iemand, die alle gedachten van den dichter een voor een bespied heeft". Die „iemand" is Scipione Gonzaga. Nochtans is deze grootere zuiverheid van stijl meer het werk van Gonzaga dan van Tasso. Wil men den waren tekst van den dichter, men neme de uitgaven van Febo Bonnà. Torquato zelf heeft later in de *Gerusalemme Conquistata* — wier uitgave hij zelf bezorgde — op de plaatsen, die met de *Liberata* overeenkomen, schier altijd de editie van Bonnà gevolgd. Het is genoeg bekend, dat men in Tasso's stijl bij alle sierlijkheid toch immer zekere lombardismen, hardheden en gewrongenheden heeft opgemerkt, die in de uitgave van Osanna grootendeels verdwenen zijn, niet in die van Bonnà. Tegen deze laatste waren dan ook in 1585 de aanvallen der Crusca gericht. Tevens is het opmerkelijk, dat Torquato, die zich altijd beklaagde over den onnauwkeurigen druk zijner werken, nooit iets gezegd heeft ten nadeele dezer uitgaven van Bonnà, wel ten nadeele van Bonnà zelf, die alle verdiensten in den zak stak, terwijl hij toch schriftelijk beloofd had de voordeelen met den dichter te zullen deelen [1]).

Was het voor Torquato zeer onaangenaam, dat hij zijn geliefkoosd werk zelf niet ter perse had kunnen leggen, maar moest

---

[1]) Volgens den tekst van Bonnà met enkele verbeteringen en varianten is dit jaar te Milaan bij Hoepli verschenen: *La Gerusalemme Liberata riveduta nel testo e commentata dal prof. Pio Spagnotti.* Dit werk wordt door de *Civiltà Cattolica* van 7 Sept. 1895 zeer aanbevolen.

De *Gerusalemme Liberata* als dichtstuk zijn wij voornemens in een afzonderlijk artikel te bespreken, te gelijk met de latere *Conquistata.*

zien mishandelen door uitgevers, die voorgaven daardoor een werk van barmhartigheid te verrichten, niet minder hard viel het hem voorzeker, volstrekt niets te genieten van de zeer aanzienlijke winsten, die men uit zijne *Gerusalemme* trok. Het was geen inbeelding, wanneer hij klaagde: „Ik ben slecht behandeld geworden of liever verdrukt, gelijk de wereld weet.... Van mijn *Goffredo* alleen hebben zij meer dan 3000 dukaten getrokken, naar men voor volkomen zeker beweert" [1]).

Bijna te gelijk met het heldendicht werd ook *Aminta* [2]) en een gedeelte zijner overige dichtwerken voor 't eerst uitgegeven. Achtereenvolgens verschenen nog vele andere gedichten en prozawerken tot groot voordeel der drukkers en uitgevers, terwijl Torquato van alle zijne werken slechts eenige scudi bij wijze van aalmoes genoot en slechts eene enkele maal de uitgave zelf kon bezorgen.

Nog meer ongenaamheden zou hij van zijne *Gerusalemme* beleven. Buitengewoon was de opgang geweest, die het heldendicht sinds zijn eerste verschijnen gemaakt had, en vele beschouwingen en verklaringen waren er over geschreven. Doch als de kanunnik Camillo Pellegrino in 1584 eene samenspraak had uitgegeven getiteld: *Il Carrafa o vero dell' epica poesia,* waarin hij Tasso hoog boven Ariosto verhief, begon tegen onzen dichter een zeer bittere, meedoogenlooze en onwaardige strijd. Hierin was de twee jaren te voren gestichte, later zoo beroemd geworden Accademia della Crusca van nabij betrokken [3]). Dit blijkt reeds uit den titel van het eerste strijdschrift tegen Pellegrini: *Difesa*

---

[1]) *Lettere,* IV, n. 1131.

[2]) Het eerst werd *Aminta* gedrukt te Cremona in 1580, de eerste Venetiaansche uitgave van Aldo Manuzio draagt het jaartal 1581, maar was reeds in December van het vorige jaar gereed. Verder verscheen in 1581 eene goede editie bij Baldini te Ferrara en eene nog betere bij Viotto te Parma.

[3]) Dit is het m. i. gegronde gevoelen van Campori, D'Ovidio en Solerti tegen Guasti en Prinzivalli.

dell' Orlando Furioso degli Accademici della Crusca. Schrijver hiervan was de Florentijn Leonardo Salviati, een geleerd taalkundige en lid der Crusca. Waarschijnlijk werd hij bijgestaan door zijn medelid Bastiano de' Rossi. Beiden hielden echter hun naam verborgen. In dit geschrift werd Ariosto verdedigd ten koste van Tasso, wiens feilen veel te breed werden uitgemeten en scherp gehekeld. Ziende, dat het strijdschrift weinig bijval vond, gaf Bastiano de' Rossi een zeer venijnigen, aan Manelli gerichten brief uit, waarin de quaestie verplaatst en Torquato aangevallen werd, omdat hij in zijne samenspraak *Il Piacere onesto* een der woordvoerders ongunstig over Florence had laten spreken. Intusschen verscheen Torquato's *Apologia,* waarin hij zich op zeer kalmen en waardigen toon tegen zijne aanvallers verdedigde. In een ander geschrift ontzenuwde hij op krachtige wijze de aantijgingen van De' Rossi. Hierop liet Salviati eene *Risposta all' Apologia* volgen, die alle perken te buiten ging en scheldwoorden gebruikte voor bewijzen. Nu mengde zich Pellegrini in den strijd en na hem nog vele anderen, die het ons niet lust verder te volgen. Eindelijk bedaarden de hartstochten, en het gevolg was, dat de *Gerusalemme* veel meer lezers gewonnen had en de Crusca meer faam, terwijl de eerste vraag: wie den voorrang verdiende, Tasso of Ariosto, nog onbeslist was. Evenwel bleven in het woordenboek der Crusca alle aanhalingen uit Tasso's werken uitgesloten, totdat eindelijk in 1691 bij eene nieuwe uitgave eerherstel gedaan werd.

Intusschen vloot Torquato's leven in S. Anna eentonig voort, terwijl de geneeskundigen met hunne brandmiddelen, aderlatingen en purgaties niets op zijne kwaal vermochten. Reeds in 1579 en opnieuw in 1581 ontving hij in zijne eenzaamheid een bezoek van prins Vincenzo Gonzaga van Mantua, waarvoor hij zich zeer dankbaar toonde. In Februari 1581 stierf Leonora d'Este en in Maart Leonora di Scandiano, doch Tasso wijdde geen enkel vers aan hare nagedachtenis. Hij hield zich niet

gaarne bezig met treurige dingen: „Ik, die zwaarmoedig ben van nature en door mijn ongeluk, moet zoo vroolijk mogelijk leven", schreef hij aan Cataneo [1]). Langzamerhand kwamen meer en meer vrienden en belangstellenden hem bezoeken, maar dit belette niet, dat in 1583 zijn toestand weer veel verergerde: dikwijls verkeerde hij in opgewondenheid en werd gekweld door allerlei hallucinaties. Daarom verschafte hem de Hertog in Juli van dat jaar buitengewone afleidingen, eenmaal zelfs liet hij hem toe in zijne tegenwoordigheid aan het hof en vergunde hem Donna Marfisa d'Este naar haar buitengoed Medelana te vergezellen, alsmede — op verzoek van Lucretia — twee- of driemaal in de week uit te gaan onder geleide van een edelman. Dit geschiedde echter niet altijd zonder gevaar; want op een dier wandelingen ontrukte de ongelukkige den degen aan een zijner geleiders en zou gewis bloed gestort hebben, waren uit het hospitaal niet aanstonds eenige bewakers toegesneld.

In 1584 verwierf hij een vriend, die hem in velerlei opzichten onberekenbare diensten heeft bewezen. Het was de Benedictijner pater Angelo Grillo, een man van groote geleerdheid, voorbeeldige godsvrucht, diepe nederigheid en opofferende naastenliefde. Deze bood Torquato zijne diensten aan in een allerhartelijksten brief, waarvan de dichter getuigt, dat hij sedert vele jaren geen schrijven met meer genoegen gelezen had. De brief ging vergezeld van twee sonnetten, die gelijk het schrijven zelf door Torquato beantwoord werden. Weldra ontspon zich tusschen beiden eene levendige briefwisseling. Met de grootste omzichtigheid en het bewonderenswaardigst geduld trachtte Grillo 's dichters zielewonden te genezen en wist hem met zacht geweld van het aardsche naar het hemelsche te trekken en zich met gelatenheid aan Gods wil te onderwerpen. Hij beloofde hem eene *lettera graziosa* of bewijs van aanneming als geestelijk

[1]) *Lettere*, II, n. 164.

lid der Benedictijnerorde, waardoor hij deel had aan de geestelijke voorrechten der monniken. Het is niet te zeggen, met welke blijdschap Torquato, die Christen was in merg en been en door zijn lijden nog veel versterkt was in het geloof, deze toezegging ontving. In Juni gewerd hem die *lettera*, en in October mocht hij P. Grillo zelven bij zich zien. Deze bleef een paar weken te Ferrara en zag al het ernstige van Tasso's toestand in. „Zijne gevangenschap moet eer medelijden dan strengheid van den Vorst genoemd worden", schreef hij aan Cataneo Acellini [1]).

Hertogin Lucrezia had den dichter in Augustus van dat jaar met zich naar Belvedere genomen en toen bevonden, dat hij behoudens enkele, niet meer zoo vaak voorkomende vlagen beter bij het hoofd was dan ooit. In het volgend jaar zien wij kardinaal Albano, daartoe door Torquato aangezocht, in gedachtenwisseling met den Hertog. Deze laatste verzekert, dat Tasso's toestand zijne invrijheidstelling niet gedoogt, maar verklaart zich niettemin bereid, den armen man aanstonds naar eene andere, ter verzorging geschikte plaats te zenden, zoo de Kardinaal er eene kan aanwijzen. Kort daarop werd Scipione Gonzaga verkozen tot Patriarch van Jerusalem, wat Tasso aanleiding gaf, hem om zijne voorspraak te verzoeken bij den Paus. Maar Scipione achtte den tijd niet geschikt. Nog aan anderen schreef Torquato smeekbrieven; doch in November liet hij schier alle hoop varen, en zijn toestand werd bedenkelijk. Hij begint weer argwaan op te vatten over alles en tegen alles. Eerst meestal gedwee in het volgen der voorschriften van de geneesheeren, wordt hij nu halsstarrig en gaat zelf Galenus en Hippocrates bestudeeren. Ook hen vertrouwt hij niet meer. Hij vreest, dat de hem aangeboden spijzen vergiftigd zijn, heeft visioenen en meent kwelgeesten of duivels te zien, die hem 's nachts in den slaap komen storen en zijn geld, zijn voedsel, zijne boeken en handschriften

---

[1]) Bij Solerti, Vol. II, p. 408.

wegkapen. Tegen het einde van 1585 herrees de hoop weer in Torquato's hart. Hij wendde zich herhaaldelijk, doch tevergeefs tot den Raad der stad Bergamo, schreef naar den gezant Spinola om de tusschenkomst van den Keizer te verwerven, beval zich aan Don Cesare d'Este, die naar Rome reisde, verzocht monsignor Papio te bewerken, dat Paus Sixtus V met Don Cesare te zijnen gunste zou spreken, en smeekte nog vele andere hooggeplaatste personen om hulp. Te gelijker tijd beklaagde hij zich, geene voldoende gelegenheid te hebben tot het verrichten van allerlei godsdienstoefeningen; maar, vreemd genoeg! hoewel verklarend vele zonden te hebben bedreven, wenschte hij toch, dat zijn biechtvader hem slechts eene lichte penitentie zou opleggen „omdat God zoo barmhartig is".

Intusschen had hij in Antonio Costantini een nieuwen vriend verworven, die hem trouw bleef tot den dood. Deze, een zeer dienstvaardig en ontwikkeld man, was in die dagen naar Ferrara gekomen als secretaris bij den Toscaanschen gezant Albizi. Aanstonds sloot hij vriendschap met Tasso. En al werd hij in Februari 1586 bij een zijner bezoeken door den armen dichter op vuistslagen onthaald, dit verminderde de vriendschap niet. Eenvoudig besloot hij, wanneer Tasso woelig was, van buiten door het venster met hem te spreken. Costantini oefende een zeer heilzamen invloed uit op zijn vriend. Hij had verlof bekomen, hem dikwijls bij zich ten eten te ontvangen en met hem uit te gaan, wat den ongelukkige zeer opbeurde.

's Dichters hoop op spoedige verlossing werd van dag tot dag levendiger. Aan prins Vincenzo Gonzaga had hij reeds een paard gevraagd, te gebruiken bij zijne vrijlating; het was hem toegezegd en ook getoond; hij vond het zeer schoon, alleen zou hij het wat jonger gewenscht hebben. Vele vrienden waren voor den armen man in de weer. Vooral, gelijk Tosti zich uitdrukt, klampte hij zich vast aan de pij van P. Grillo, en

inderdaad niet tevergeefs. Deze had zich na vele andere vruchtelooze pogingen gewend tot de Gonzaga's te Mantua, en van die zijde zou de verlossing komen. Prins Vincenzo, die reeds vaak medelijden met Tasso getoond had, liet zich door Grillo bewegen, om te trachten den dichter naar Mantua te voeren. Den 3en Juli kwam Vincenzo te Ferrara, bezocht Torquato en verzekerde hem, dat hij binnenkort zou mogen vertrekken. Eenige dagen daarna toog de Prins met den Hertog ter jacht, en bij die gelegenheid wist hij van Alfonso te verkrijgen, bij wijze van proefneming Torquato voor eenige dagen met zich naar Mantua te nemen; hij moest hem echter laten bewaken en naar S. Anna terugzenden, wat echter nooit gebeurd is. Nauwelijks was Vincenzo te Ferrara terug, of hij zond een zijner edellieden met Costantini naar Tasso om hem aan te kondigen, dat hij zich gereed moest houden. In aller ijl verliet nu de dichter zijne gevangenis, zonder aan kleederen, boeken of handschriften te denken. Alvorens te vertrekken wilde hij echter nog eens zijn goed hart toonen en verzocht, den Hertog „de hand te mogen kussen", maar dit werd hem geweigerd. Als de tijd van vertrek gekomen was, geleidde men den verheugden man naar den oever van den Po; daar lag de schoone galei van den Prins gereed en.... den 13en Juli 1586 's morgens ten twee uur stak Tasso met Vincenzo van wal en voer naar Mantua.

(Slot volgt.)

St. Michiels-Gestel. A. N. Mutsaers, Pr.

Nota. In het eerste artikel (bl. 286: „Wellicht werd hij" enz.) nam ik eene veronderstelling op van hen, die met Serassi Tasso's verblijf te Rome stellen in 1572; daar het thans echter zeker is, dat de dichter reeds 23 Sept. 1571 te Ferrara aankwam, heeft deze veronderstelling geen zin meer. Hierbij zij nog opgemerkt, dat de ode *Ad Nubes* wellicht tijdens Tasso's verblijf te Rome werd gedicht, en dat volgens Solerti de audiëntie bij Pius V geenszins een voldoend bewezen feit kan genoemd worden.

M.

HEINRICH HEINE.

(Vervolg van blz. 43 vv.)

IV.

DE REISEBILDER.

„Ein Lachen und Singen! Es blitzen und gaukeln
Die Sonnenlichter. Die Wellen schaukeln
Den lustigen Kahn. Ich sass darin
Mit lieben Freunden und leichtem Sinn.

Der Kahn zerbrach in eitel Trümmer,
Die Freunde waren schlechte Schwimmer,
Sie gingen unter im Vaterland;
Mich warf der Sturm an den Seinestrand.

Ich hab' ein neues Schiff bestiegen,
Mit neuen Genossen; es wogen und wiegen
Die fremden Fluthen mich hin und her —
Wie fern die Heimath! mein Herz wie schwer!

Und das ist wieder ein Singen und Lachen —
Es pfeift der Wind, die Planken krachen —
Am Himmel erlischt der letzte Stern —
Wie schwer mein Herz! die Heimat wie fern!"

Zoo schildert Heine zijn pelgrimsreis door het aardsche tranendal. Bijzonder ernstig neemt hij haar niet op. De toon, die uit het ijdelheid der ijdelheden van koning Salomon ons tegenklinkt, is anders.

Voor wij hem in zijn vrijwillige ballingschap aan de Seineboorden volgen, gaan wij eerst zijn *Reisebilder* bespreken.

Deze verschenen oorspronkelijk — wij hebben het reeds aangestipt — in vier deelen, telkens slechts één deel.

De eerste band (Mei 1826) bevatte: 1. *Die Harzreise.* — 2. *Lieder der Heimkehr.* — 3. *Nordseebilder* (Erster Cyclus). — 4. *Fünf Gedichte.*

In het tweede gedeelte (April 1827) werden opgenomen: 1. *Nordseebilder* (Zweiter Cyclus). — 2. *Norderney.* — 3. *Ideeën oder Buch Le Grand.*

De derde band (Januari 1830) behelsde: 1. *Von München nach Genua.* — 2. *Bäder von Lucca.*

Eindelijk bracht het vierde deel (Januari 1831): 1. *Die Stadt Lucca.* — 2. *Englische Fragmente.*

Nog laschte Heine in de tweede oplage van den tweeden band der *Reisebilder* een reeks van gedichten in, *Neuer Frühling* door hem gedoopt.

Hoedanig is nu de inhoud, hoedanig de vorm dezer *Reisebilder*? Om dit helderder toe te lichten stellen wij eerst de vraag: welk doel beoogde Heine, toen hij zijne *Reisebilder* schreef? Welke is hun strekking? Aan welke omstandigheden hebben zij hun geboorte te danken?

Het doel van Heine was, kort en bondig, krijg te voeren tegen toestanden, welke, vooral in Duitschland, op godsdienstig, staatkundig, burgerlijk en letterkundig gebied bestonden. De *Reisebilder* dienen om te sloopen. De geest van revolutie, ontkenning en spotzucht gaf ze in.

Dien geest kunnen wij niet beter schetsen dan door de volgende verzen van Heine, ontleend aan: *Deutschland. Ein Wintermärchen*, een zijner laatste grootere gedichten:

„Sie sang von Liebe und Liebesgram,
Aufopfrung und Wiederfinden,
Dort oben in jener besseren Welt,
Wo alle Leiden schwinden.

Sie sang vom irdischen Jammerthal,
Von Freuden, die bald zerronnen,
Vom Jenseits, wo die Seele schwelgt
Verklärt in ew'gen Wonnen.

Sie sang das alte Entsagungslied,
Das Eiapopeia vom Himmel,
Womit man einlullt, wenn es greint,
Das Volk, den grossen Lümmel.

Ich kenne die Weise, ich kenne den Text,
Ich kenne auch die Verfasser;
Ich weiss, sie tranken heimlich Wein
Und predigten öffentlich Wasser.

Ein neues Lied, ein besseres Lied,
O Freunde, will ich euch dichten:
Wir wollen hier auf Erden schon
Das Himmelreich errichten.

Wir wollen auf Erden glücklich sein!
Und wollen nicht mehr darben;
Verschlemmen soll nicht der faule Bauch,
Was fleissige Hände erwarben.

Es wächst hienieden Brot genug
Für alle Menschenkinder,
Auch Rosen und Myrten, Schönheit und Lust,
Und Zuckererbsen nicht minder.

Ja, Zuckererbsen für Jedermann,
Sobald die Schoten platzen!
Den Himmel überlassen wir
Den Engeln und den Spatzen.

Und wachsen uns Flügel nach dem Tod,
So wollen wir euch besuchen,
Dort oben, und wir, wir essen mit euch
Die seligsten Torten und Kuchen.

Ein neues Lied, ein besseres Lied!
Es klingt wie Flöten und Geigen!
Das Miserere ist vorbei,
Die Sterbeglocken schweigen.

Die Jungfer Europa ist verlobt
Mit dem schönen Geniusse

Der Freiheit, sie liegen einander im Arm,
Sie schwelgen im ersten Kusse.

Und fehlt der Pfaffensegen dabei,
Die Ehe wird gültig nicht minder —
Es lebe Bräutigam und Braut,
Und ihre zukünftigen Kinder!

Ein Hochzeitkarmen ist mein Lied,
Das bessere, das neue;
In meiner Seele gehen auf
Die Sterne der höchsten Weihe —

Begeisterte Sterne, sie lodern wild,
Zerfliessen in Flammenbächen —
Ich fühle mich wunderbar erstarkt,
Ich könnte Eichen zerbrechen!

. . . . . .

Ihr Thoren, die ihr im Koffer sucht!
Hier werdet ihr nichts entdecken!
Die Kontrebande, die mit mir reist,
Die hab' ich im Kopfe stecken.

Hier hab' ich Spitzen, die feiner sind
Als die von Brüssel und Mecheln,
Und pack' ich einst meine Spitzen aus,
Sie werden euch sticheln und hecheln.

Im Kopfe trag' ich Bijouterien,
Der Zukunft Krondiamanten,
Die Tempelkleinodien des neuen Gotts,
Des grossen Unbekannten.

Und viele Bücher trag' ich im Kopf!
Ik darf es euch versichern.
Mein Kopf ist ein zwitscherndes Vogelnest
Von konfiscirlichen Büchern.

Glaubt mir, in Satans Bibliothek
Kann es nicht schlimmere geben;
Sie sind gefährlicher noch als die
Von Hoffmann von Fallersleben!"

Radicaler en onbeschaamder verzet tegen het christelijk beginsel zelf, dan uit deze verzen spreekt, zal men met een lantaarn moeten zoeken. De moraal, welke zij prediken, is louter onbedwongen zinnenlust, waarvan Heine in eigen persoon de gevolgen zou ondervinden.

Als de dichter echter de bestaande toestanden van zijn vaderland met vlijmende scherpte striemt en doorhaalt, kan men hem niet altijd ongelijk geven, wat de zaak betreft. Er was *something rotten in the state*. Het rationalisme en het moderne heidendom hadden alle rangen der maatschappij in Duitschland doortrokken. Beide waren het werk der vrijmetselarij. Deze had in Duitschland en Holland het diepst haar wortelen geslagen en woekerde daar het weelderigst voort. Volgens het *Jaarboekje voor Nederlandsche Vrijmetselaren* van het jaar 5852 [d. i. 1852], bl. 35, bestonden er ten jare 1787 in Duitschland 623 en in het kleine Holland 79 loges. Alle soorten van geheime genootschappen bewerkten de hoogere standen en de geestelijkheid, en verstrikten hen in hun netten. Adam Weishaupt wierf overal leden voor zijn Illuminisme. De duivelskunstenaar Cagliostro bereisde gansch Europa, met name Duitschland, en stichtte allerwegen tempels van den Satan. De meeste regeerende vorsten, vooral de Duitsche potentaten in duodecimo, droegen het schootsvel en konkelden met elkander of met in- en buitenlandsche broeders voor de revolutionaire en verderfelijke beginselen der loge. Hun blik gericht houdende op het schoone uithangbord van hun menschlievenden bond, vergaten zij niet, dat de ware liefde met zich zelven begint. Daarom zogen zij hun arme onderdanen uit. Zeer vele dichters en schrijvers uit dat tijdperk, den tweeden bloeitijd der Duitsche letterkunde, troonden op een zetel in deze of gene loge en metselden dapper aan den herbouw der maatschappij op maçonnieke grondslagen. Goethe, Schiller, Lessing, Herder, Wieland, Jean Paul Richter, Gleim, Basedow, Campe, Börne, Bürger, Claudius, Chamisso, Jung Stilling, Kleist, Rückert, Voss, Nicolaï, Fichte enz. waren

vrijmetselaar, maar geen toonbeelden van zedelijkheid of fatsoen. Het geloof hadden zij natuurlijk eerst uitgeluid. Goethe is van dat heidendom in leer en daad de grootmeester. Zij beoefenden den cultus der vrije liefde en stelden weinig perken aan hun dierlijke driften. Daarbij onderscheidde hen een ondragelijke verwaandheid en zelfgenoegzaamheid. De geleerden en wijsgeeren, vele professoren aan de universiteiten wogen onder menig opzicht niet zwaarder. Veel geschreeuw, maar weinig wol, geen degelijke geleerdheid en gezond verstand, maar genoeg verwaandheid en schoolvosserij. De philosophen Kant, Hegel, Fichte, Schelling, Schopenhauer en hun geestverwanten leerden het zuiverste rationalisme en pantheïsme met zijn rampspoedige gevolgen. Godsdienst en goede zeden vloden henen. 's Menschen rede, het eigen ik, was volgens hen de hoogste wet en richtsnoer voor alwat waar, goed en schoon is. De praktijk beantwoordde aan de leer. Men gaf zich over aan de grofste ongebondenheden der zinnelijke liefde. God en een bovennatuurlijke openbaring kende men niet meer. Deze geleerden verdienen de lofspraak van Sint Augustinus:

„Er waren sommige wijsgeeren die vele spitsvondigheden over deugden en ondeugden voordroegen, die verdeelingen maakten, definities gaven, allerscherpzinnigste redeneeringen en conclusies opzetten, boeken vulden, hun wijsheid met luidschallende bazuinen roemden, ja, die zich zelfs onderwonden aan de menschen te zeggen: volgt ons, houdt u vast aan onze sekte, zoo gij goed wilt leven. Maar zij gingen niet door de deur binnen. Bederven wilden zij, slachten en dooden".

Hierbij kwamen nog andere misstanden.

Vele regeeringen ontnamen aan hun onderdanen rechten en vrijheden. Een stortvloed van geschriften overstroomde het land, maar de meeste verhieven zich niet boven het middelmatige. De poëzie was grootendeels rijmelarij zonder zin. Het drama ontaardde in een noodlotsspel. Er werkten fabrieken

van romans, wier erbarmelijkheid en liederlijkheid alle maat te buiten ging.

Zelfs Heinrich Kurz moet gulweg bekennen:

„Die Entwickelung Heine's fiel in die unseligen zwanziger Jahre.... Der Geist der Frivolität.... hatte zich zu jener Zeit in trauriger Weise entwickelt; lüsterne und selbst obscöne Schriften waren keine seltene Erscheinungen; es gab sich eine Lockerheit in den sittlichen Ansichten kund, welche namentlich auf die jüngern Männer auf das verderblichste wirkten. Ebenso entfaltete sich eine grosse Gleichgültigkeit in Bezug auf die Religion, eine Gleichgültigkeit, die immer mehr an die Frivolität streifte. Auch Heine wurde von dieser Richtung ergriffen, ja, er versenkte sich so ganz in dieselbe, dass sie bald als eine ursprüngliche Seite seines Wesens erschien; und wie er schon verschiedene Elemente in zich aufgenommen hatte, so verschmolz sich auch dieses mit jenen zur vollsten Einheit. Dazu kam noch die politische Aufregung, welche sich in der zweiten Hälfte der zwanziger Jahre zu entwickeln begann, die in Heine um so lebhafteren Anklang fand, als seine innige Theilname an dem Schicksale seiner früheren Glaubensgenossen ihn bei einer Umgestaltung der politischen Verhältnisse auch Verbesserung ihrer Lage und Zustände hoffen liess" (*Geschichte der Deutschen Litteratur*, B. II, S. 243).

Zoo waren in breede trekken de toestanden in Duitschland op het einde der achttiende en bij het begin der negentiende eeuw.

Er verhief zich nu een koor van schrijvers, die voorwendden, dat zij tegen de heerschende misstanden streden om ze te verbeteren. In werkelijkheid had de godsdienstloosheid en zedeloosheid van hun omgeving hen zelven het diepst doortrokken en hebben zij meer verwoest dan opgebouwd. Zij zijn bekend onder den naam van het „Junge Deutschland". Tot hen behoorden: Ludolf Wienbarg, Heinrich Laube, Theodor Mundt en Karl Gutzkow, jeugdige heethoofden, wien men geen talenten mag ontzeggen, maar die hun talenten misbruikten voor de emancipatie van de begeerlijkheid der oogen, de begeerlijkheid des vleesches en de hoovaardij des levens. Aan hun spits marcheerden Heine

en Börne, twee Joden, aan wie het protestantsch-christelijke doopwater verloren ging. Beiden hebben het Christendom gloeiend gehaat en met diabolische, schitterende dialektiek gepoogd te vermoorden. Duivelsche hoon, sentimenteele droomerij, vuile aardigheden en semitische brutaliteit kenmerkten in dezen de poëzie van Heine De meesten zijner rotgezellen waren Joden zonder godsdienst en zonder vaderland, echte revolutiemannen, die bij hun sloopingswerk niets te verliezen, maar altijd te winnen hadden. Hun richting teekent hun aanvoeder in het volgende gedichtje:

DIE TENDENZ.

„Deutscher Sanger, sing und preise
Deutsche Freiheit, dass dein Lied,
Unsrer Seelen sich bemeistre
Und zu Thaten uns begeistre,
In Marseiller hymnenweise.

Girre nicht mehr wie ein Werther,
Welcher nur für Lotten glüht —
Was die Glocke hat geschlagen
Sollst du Deinem Volke sagen,
Rede Dolche, rede Schwerter!

Sei nicht mehr die weiche Flöte,
Das idyllische Gemüth —
Sei des Vaterlands Posaune,
Sei Kanone, sei Karthaune,
Blase, schmettre, donnre, tödte!

Blase, schmettre, donnre täglich,
Bis der letzte Dränger flieht —
Singe nur in dieser Richtung,
Aber halte deine Dichtung,
Nur so allgemein als möglich".

Het jonge Duitschland begon het oude met onverbiddelijke woede af te breken. Zij overschreden alle grenzen der welvoege-

lijkheid en predikten de emancipatie der vrouw, de emancipatie van het vleesch, de aanbidding van zinnelijkheid en wellust, de vrije liefde buiten het huwelijk. Christendom, staat en huisgezin, algemeene en particuliere toestanden moesten het ontgelden. Wat hun niet beviel, wat hun vrijheid in banden sloeg, werd door hen aangevallen en verguisd. Personen, die niet met hen medegingen, werden bespot en door het slijk gesleurd.

Wat is nu de beteekenis en de strekking der *Reisebilder*? In welke verhouding staan zij tot de richting van het jonge Duitschland?

Dit is thans duidelijk en behoeft geen uitvoerig betoog.

De *Reisebilder* zijn de uitdrukking van den rationalistischen, ongeloovigen en zedeloozen geest, die in Duitschland heerschte en in Heine een aanbidder en voorvechter vond. Zij dienen om de beginselen van het jonge Duitschland, wiens leider Heine was, overal te verspreiden en te doen zegevieren.

Welk wapen gebruikte de schrijver en hanteerde hij met weergalooze vaardigheid? Dat wapen is de spot, de satyre, het sarcasme. Dat wapen had hij met opzet gekozen om zeker zijn doelwit te treffen.

„Die *Reisebilder* — zegt Heinrich Kurz — erregten schon bei ihrem Erscheinen das ungeheuerste Aufsehn; sie fielen.... wie ein Blitz vom heitern Himmel mitten in die Verdumpfung hinein, die sich seit Jahren uber das Deutsche Leben gelagert hatte.... Er hütete sich wohl die traurigen Zustände (seines Vaterlandes) offen zu bekämpfen; er würde wenig Theilnahme bei dem schlummerenden Publikum gefunden und den Zorn der Gewalthaber erregt haben. Er machte das, was er bekämpfen wollte, bloss lächerlich, indem er durch die Waffe zu wirken suchte, die in Frankreich schon so viele Wunder gethan hatte. Und seine Darstellungen waren so trefflich, so wahr, so reizend, sie malten die schwachen Seiten des Deutschen Lebens, namentlich die spiessburgerliche Gleichgultigkeit in demselben, mit so lebendigen Farben, dass selbst die Gleichgultigsten davon ergriffen und wieder ihrem Willen zum Nachdenken gezwungen wurden. Mit grosser Kunst hatte er diese satyrischen Züge des Deutschen Lebens in die lieblichen, zum Theile höchst gemüthlichen

Schilderungen der Länder und der Menschen, die er besucht hatte, vertheilt, so dass zijne eigentliche Absicht nicht hervortrat (*Geschichte der Deutschen Litteratur*, B. II, S. 699).

Heine zelf kende al de kracht van het wapen, dat hij met overleg gekozen had. In de *Englische Fragmente* o. a. schrijft hij:

„Hoe belangrijker een onderwerp is, des te lustiger moet men het behandelen.... Sedert het geen gewoonte meer is een degen op zij te dragen, is het volstrekt noodig, dat men geestigheid in het brein heeft. Die offensieve geestigheid, welke gij satire noemt, is zeer nuttig in dezen slechten, onbeduidenden tijd. Niets kan de lusten der aardsche vorsten breidelen, niets kan ons tegen den overmoed der rijken beschermen dan — de dood en de satire.... De kolossale ellenden en smarten van dit leven zijn niet te dragen zonder spotternij en persifflage. De ernst komt te geweldiger uit, wanneer de spot hem aangediend heeft"....

Heine had een rijke en levendige verbeelding, die zich gemakkelijk in allerlei omstandigheden en toestanden kon verplaatsen, die zich licht en vaardig eigen kon maken, wat haar vreemd was, die zich een wereld van gevoelens kon openen, waarvan het hart des dichters eigenlijk niets gevoelde. Met zulk een voorstellingsvermogen verbond hij een juiste opmerkingsgave, een open zin voor de natuur, een altijd borrelende geestigheid, die zich deels in vroolijke scherts of ironie, deels in hatelijk en venijnig sarcasme of goddelooze en zedelooze spotternij openbaarde. Hij kneedde de taal gelijk hij wilde: zij gehoorzaamde hem op zijn wenk. De uitwerking was des te verrassender, naarmate hij een zekere achteloosheid aan den dag legde, die aan zijn geschriften een schijn van natuurlijkheid en ongedwongenheid gaf, welke zij in werkelijkheid en van nature niet bezaten.

De kring zijner denkbeelden en de omvang zijner opvattingen was niet ruim, maar vrij beperkt. Toch spreidt hij een rijke verscheidenheid ten toon deels door afwisseling in de groepeering, deels door afwisseling van behandeling. Hierin schuilt evenwel

een groot gebrek van Heine. Die verscheidenheid van behandeling eener stof is niet de vrucht van een verheven kunstzin of kunstvermogen, maar een gevolg van zijn eigen onbestendige natuur. Wij kunnen dit niet beter teekenen dan met zijn eigen woorden:

„Er zijn harten — zoo zegt hij in de *Reisebilder* — waarin scherts en ernst, kwaad en heilig, gloed en koude zich zoo avontuurlijk met elkander verbinden, dat het moeilijk wordt daarover te oordeelen. Zulk een hart dobberde in de borst van Mathilde. Nu eens was het een bevroren eiland van ijs; uit zijn gladde spiegelbaan blinken u de van smachtend verlangen gloeiende palmenwouden tegen. Soms was het weder een van geestdrift vlammende vulkaan, die plotseling onder een sneeuwlawine bedolven wordt".

Zoo ook is het met Heine gelegen. Hij zal het waarste en innigste gevoel op de teederste wijze uitdrukken. Maar eensklaps, als men er het minst aan denkt, onderbreekt hij het door een zet, kwinkslag of spotternij en maakt zich en zijn gevoel belachelijk. Dit is stootend en doet ons telkens aan de echtheid van 's dichters gevoel en meening twijfelen. Men is onwillekeurig geneigd te vragen: meent gij wat gij zegt, of steekt gij den draak met ons?

Vrienden van Heine zouden misschien genegen zijn te beweren, dat wij hem te zwart uitteekenen. Tot bewijs van het tegendeel voeren wij hier het oordeel aan van een voor hen onverdachten getuige. Johannes Scherr zegt over Heine:

„Was Byron für die europäische, ist Heine fur die deutsche Litteratur. Er läutet seine Zeit zu Grabe und verkündet eine neue, menschliche, ungenirte Zeit.... Seine durchweg auf die intellektuelle und soziale Befreiung des Subjekts gerichtete Tendenz musste nothwendig das eigene Ich als den Mittelpunkt der Welt setzen, dem das Recht der Persönlichkeit höher steht, als das Recht der Menschheit, und daher erscheint bei Heine die Beschäftigung mit dem letztern weit mehr als ein kokettes, wenn auch glänzend durchgeführtes, Spiel denn als Uberzeugung und Begeisterung. Man kann bei Heine höchstens eine Begeisterung des Witzes gelten lassen,

d. h. Heine hatte lieber schlimmes, sogar schlimmstes über sich ergehen lassen, als einen ihm auf der Zunge prickelnden witzigen Einfall nicht ausgesprochen. Dass Heine ein moralischer Lump war, kann nach seinen eigenen „Geständnissen" keinen Zweifel mehr unterliegen. Hat er doch aus den „geheimen Fonds" unter Louis Philipp einen Jahrgehalt bezogen, also aus einer Quelle, welche nur für Mouchards, Spione, Apostaten und Verräther floss. Abgesehen von diesem unaustilgbaren Brandmal ist es auch gewiss, das Heine in Folge des Mangels an sittlichem Gehalt nie dazu kommen konnte, ein Kunstwerk zu schaffen, wie seine geniale Begabung wohl hätte eins erwarten lassen. Das Treffendste vielleicht, was über Heine gesagt worden, ist seine witzige Selbstkritik: „Ich bin Sauerkraut, mit Ambrosia angemacht". Weil aber vor dem Witz, dieser eigensten Eigenschaft Heines, das eigene Ich keineswegs sicher ist, so wird es in den bachantischen Wirbel der witzigen Weltbetrachtung hineingezogen und flammt zuletzt auf dem lachenden Holzstoss, auf welchen Heine die alte Religion, den alten Staat und die alte Gesellschaft wirft, mit auf....

.... In den *Reisebilder* erhebt sich die Kritik zur Poesie und sie bilden neben Byron's Don Juan den eigentlichen Kodex der Zerrissenheit" (*Allgemeine Geschichte der Litteratur*, B. II, S. 297).

Heine trekt dus alles door het slijk. Slechts één punt is voor hem duidelijk, namelijk dat geld geen slijk is.

Ziedaar de strekking, den geest en het doel der *Reisebilder*. In welken vorm, in welken stijl heeft Heine dat bonte allerlei van onderwerpen, welke hij aan de markt wilde brengen, gegoten?

Heine is prozaschrijver van den eersten rang. De vrije muzikale beweging, die zijn *Reisebilder* doorstroomt, maakt zijn proza bijna tot poëzie. Zijn stijl is zoo glashelder en doorzichtig, zijn uitdrukkingen zijn zoo juist en zoo scherp, zijn beelden zijn zoo plastisch, dat wij meenen de voorwerpen zijner schilderingen lichamelijk voor ons te zien. Dat proza gloeit en tintelt van leven en geest. Heine is zich bewust van zijn talent in het schilderen. Daarom zegt hij, dat hij het tot een „goddelijk" proza gebracht

heeft. Deze ijdele waan heeft hem verleid om geheel zijn stijlvaardigheid uit te spreiden en den stijl tot het doel van zijn schilderingen te maken. Dientengevolge is Heine's stijl niet overal het voertuig zijner gedachten, dat zich naar den inhoud, de denkbeelden en gevoelens moet regelen; dat daarvan zijn hoogste wet ontvangt en daarmede niet willekeurig mag handelen. Maar het is dikwijls de stijl van zijn subjectieve willekeur, van zijn luimen en grillen, van een wel schitterende, doch niet te loochenen leegheid.

Geven wij nog even het woord aan Scherr:

„Die Wirkung der Reisebilder wurde erhöht durch ihren Stil. Die deutsche Prosa war nämlich durch pedantische Nachkünstelei Göthe'scher Muster unsäglich zäh geworden und allmählig gefroren. Börne begann diese kalte Masse mit dem Jeanpaulisirenden Stil seiner ersten Periode aufzuthauen, aber erst Heine brachte sie wieder recht in Fluss. Dieses glänzende Antithesenspiel, dieses kokette Abspringen, diese abgerissenen Sätze, nachlässig einherschlenderend, aber sogleich wieder wechselnd mit Perioden von vollendeter Rundung und Straffheit, diese sich haschenden Streiflichter und Schlagschatten, diese scheinbare Verwirrung und wirkliche Harmonie, dieser Stil, aus dem die Flöte der Liebe ebenso weich und schmelzend tönt wie die Tuba des Zornes schmetternd und drohend, muss blenden, spannen, hinreissen und festhalten" (S. 298).

Dit meesterschap van stijl voert, na Heine's eerstelingen op het gebied van 't proza, onze verbazing ten top. Wij zijn verrukt over die nooit hortende of stootende vaart, over de voortdurende afwisseling en spanning, over de volle, diepe kleuren, over de zachtheid, waarmede hij ze mengelt en in elkander laat vloeien, over de steeds frisch wellende geestigheid, over de muziek en den klank van den zinbouw. Hij heeft een zwak voor sterk gekleurde en vreemd samengesmede epitheta. Als koning beschikt hij over een schat van treffende beelden of vergelijkingen en strooit ze uit met kwistige hand. Slechts enkele kleuren werpt hij vluchtig op het doek om u een persoon of landschap met verrassende aanschouwelijkheid voor te tooveren. Naar welge-

vallen speelt hij met tegenstellingen, koppelt de meest tegenstrijdige voorstellingen aan elkander, past stoffelijke eigenschappen of toestanden op het geestelijke toe en omgekeerd. Aangaande deze soort van geestigheid zeide Jean Paul: „De geestigheid huwt twee verwijderde voorstellingen aan elkander, het liefst dezulke, tegen wier vereeniging alle verwanten zijn". Heine's spotzucht bespiedt de wondbare plek van zijn tegenstander en met vasten blik en vaste hand drijft hij er zijn vlijmende schichten heen.

Niet altijd ontzeilt hij de klip der overdrijving. Menigmaal zondigt hij tegen den zuiveren smaak en vervalt hij in het flauwe en banale. Het is moeilijk altijd geestig te zijn, nog moeilijker geestigheid te willen dwingen. De ware geestigheid is ons ontsnapt, voor wij het zelf weten; zij is dikwijls de onbewuste uitdrukking van een verborgen bewustzijn.

(*Wordt vervolgd.*) P. fr. E. J. Jansen, Ord Praed.

LOUIS PASTEUR.

EENE SCHETS VAN ZIJN WETENSCHAPPELIJKEN ARBEID.

Het onlangs verschenen *Handbuch der Stereochemie* van Bischoff geeft op de eerste bladzijden de portretten van Pasteur, van 't Hoff en Lebel. Pasteur, de man van het nauwkeurig, onverpoosd onderzoek, te samen met van 't Hof en Lebel, die, hoe groot hunne faam als experimentators ook zij, vooral toch door hun genialen ver-zienden scheikundigen blik onze bewondering afdwingen; de grondleggers van de theorie der „ligging van de atomen in de ruimte" naast hem, die zijne wetenschap uitsluitend aan de praktijk schijnt gewijd te hebben! 't Lijkt vreemd, maar wanneer men den wetenschappelijken arbeid van Pasteur overziet, dan erkent men in den geleerde, wien Frankrijk bij het leven en na den dood geëerd heeft, zooals het weinigen zijner burgers doet, een onderzoeker, die bij het waarnemen van een feit niet schroomt eene stoute theorie ter verklaring van het waargenomene op te zetten, maar die ook dan jaren en jaren, onvermoeid, zelfs met opoffering zijner gezondheid, blijft onderzoeken, wikken en wegen, om zonder vooroordeel de theorie aan de praktijk te toetsen: dan leert men inzien, waarom het werk van Pasteur, een natuurkundige in den vollen zin des woords, aangelegd schijnt volgens een grootsch en tot in bijzonderheden uitgewerkt plan en van den anderen kant toch ook weer de arbeid lijkt van een geleerde, die aan de uitkomsten eener reeks van proefnemingen de bepaling overlaat zoowel van de richting, welke hij bij een volgend onderzoek zal inslaan, als van het doel, dat hij zich zal voorstellen.

I.

DE OPTISCHE EIGENSCHAPPEN DER LICHAMEN.

De eerste wetenschappelijke arbeid, waarmede Pasteur zich, na het voleindigen zijner studiën, heeft bezig gehouden, is van zuiver wetenschappelijken aard, en de uitkomsten van zijne onderzoekingen zijn een der grondslagen der moderne stereochemie.

Ofschoon de uiteenzetting van dit gedeelte van Pasteur's wetenschappelijke werkzaamheid eenige kennis van schei- en natuurkunde bij den lezer moet veronderstellen, kan ze toch wegens hare belangrijkheid in een opstel over Pasteurs arbeid niet achterwege blijven.

't Is bekend, dat het licht tegenwoordig als een trillingstoestand van de etherdeeltjes wordt beschouwd. Die trillingen zijn loodrecht op de voortplantingsrichting van den lichtstraal, maar kunnen overigens naar alle richtingen plaats hebben. Wordt het licht echter door sommige middenstoffen geleid, dan zijn bij den uittredenden straal de trillingen tot één vlak beperkt; de lichtstraal is, zooals men zegt, gepolariseerd; het vlak, loodrecht op dat waarin de ethertrillingen nu plaats hebben, noemt men het polarisatievlak. Treft zulk een gepolariseerde lichtstraal een kristal, dat zelf de eigenschap bezit de lichttrillingen tot één vlak te beperken, dan laat dit den straal door, indien het trillingsvlak van den lichtstraal evenwijdig is met het vlak, waarin het kristal zelve de lichttrillingen zou doen plaats hebben. Verschilt de stand van beide vlakken 90°, dan wordt geen licht doorgelaten.

Een eenvoudig beeld zal de zaak duidelijk maken. Het vlak, waarin de trillingen van den gepolariseerden straal plaats hebben, kan men zich door eene strook papier voorstellen; de werking van de polariseerende zelfstandigheden door een paar stukjes carton, waarin men eene rechte spleet gemaakt heeft. Plaatst men de beide openingen, op eenigen afstand van elkaar, evenwij-

dig, dan kan de papierstrook, welke men door de eene spleet inschuift, door de andere, zonder meer, uitgeschoven worden. Keert men echter ééne opening 90° om, zoodat beide spleten een kruis met elkaar vormen, dan kan het papier niet door de tweede opening uitgeschoven worden, zonder het tusschen de beide spleten een draai te geven.

Nu had men opgemerkt, dat eene buis, welke aan beiden zijden door polariseerende kristallen was afgesloten [onze cartonstukjes] en den lichtstraal [de papierstrook] doorliet [evenwijdige stand ten opzichte van elkaar], zulks niet meer deed, wanneer men tusschen beide sommige kristallen inschoof. Werd er binnen in de buis een stukje kwarts gelegd [1]), dan vond men, dat het licht, bij evenwijdigen stand der polariseerende kristallen, niet doorgelaten werd, maar dat men, om den lichtstraal te doen uittreden, het eene kristal naar rechts of naar links moest draaien. Om bij het door ons gekozen voorbeeld te blijven, dan was het, alsof de papierstrook, tusschen de twee cartonnetjes een draai naar rechts of naar links had gekregen. Men wist ook, dat sommige kwartskristallen het trillingsvlak naar rechts en andere naar links deden afwijken, en dat de rechts-draaiende kristallen van de links-draaiende op het oog te onderscheiden waren, doordat één kristalvlakje hier rechts en dáar links geplaatst was, en wel zóó, dat beide kristallen als beeld en spiegelbeeld tot elkander stonden, zonder dat het mogelijk was ze door keeren of wentelen volkomen evenwijdig met elkander te plaatsen.

Toen Mitscherlich nu ontdekte, dat het druivenzuur en het wijnsteenzuur met soda en ammonia dubbelzouten vormden, welke in alle eigenschappen met elkander overeenstemden, maar waarvan de wijnsteenzure zouten in water opgelost het polarisatievlak draaiden, terwijl de druivenzure zouten optisch onwerk-

---

[1]) Hoe het kwartsstukje geslepen moet worden en op welke wijze het moet geplaatst worden, doet voor onze voorstellingswijze niets af.

zaam waren, d. w. z., alle licht even goed doorlieten, wist men voor dit feit aanvankelijk geene verklaring.

Pasteur, die omstreeks dien tijd (1848) in het laboratorium van Balard werkzaam was [1]), meende de ongelijke verhouding tegenover het licht aan de innerlijke structuur der lichamen te moeten toeschrijven en beweerde, dat de verschillende zouten, zoowel als het wijnsteenzuur zelf, bij kristallisatie vormen moesten opleveren, die zich tot elkander als beeld en spiegelbeeld verhielden, evenals dit voor kwarts bekend was.

Waar er asymmetrie in de optische werkzaamheid was, kon er geene symmetrie in den kristalvorm bestaan. Werkelijk gelukte het hem uit de kristallen van natrium-ammonium-tartraat exemplaren te verzamelen, welke in hunne kristalvormen eene soortgelijke verscheidenheid als de kwartskristallen vertoonden. Hij was daardoor in staat gesteld aan het kristal te herkennen, welke draaiing de oplossing op het polarisatievlak zou bewerken.

De natuurkundige Biot, welke sedert 1815 aan de polarisatie zijne studie wijdde, was met de ontdekking van den jongen geleerde zeer ingenomen en bereidde zelf met de grootste zorg wijnsteenzure zouten, welke hij aan Pasteur ter hand stelde. Toen deze nu aan Biot de gesorteerde kristallen teruggaf en de proef bewees, dat Pasteur goed gezien had, stak de oude geleerde den jongen onderzoeker de hand toe en zeide hem met bewogen stem: „Mijn jongen, ik heb heel mijn leven lang de wetenschap zoo liefgehad, dat ik nu mijn hart kan hooren kloppen van vreugde".

Pasteur bleef echter bij dit door hem ontdekte feit niet staan. Daar niet slechts de kristallen eene verscheidenheid vertoonden maar ook de oplossingen, waarin het kristal als zoodanig niet meer aanwezig is, zich op verschillende wijzen ten opzichte van het licht gedroegen, sprak hij als zijne overtuiging uit, dat

---

[1]) De ontdekking van Mitscherlich dateert van het jaar 1844.

de oorzaak, welke zoowel het verschil in de kristallen als het verschillend draaiingsvermogen der oplossingen te weeg bracht, in de kleinste deelen der verbinding, in de moleculen dus, reeds aanwezig moest zijn. Hij vergeleek zulke kristallen met eene wenteltrap, waarvan de schroefgang rechts of links gewonden kan zijn en waarvan men, indien de trap uit asymmetrische stukken gemaakt is, aan elk stukje nog kan zien of het tot eene rechts- of tot eene links-gewondene heeft behoord. Van twee zulke trappen is ook de eene het spiegelbeeld van de andere. Bestaat er van een scheikundige verbinding, behalve eene rechtsdraaiende en eene links-draaiende varieteit, ook nog eene optisch inactieve soort, dan is deze laatste, volgens Pasteur, eigenlijk slechts eene vereeniging van (optisch) gelijke hoeveelheden van beide; dit was het geval met het inactieve druivenzuur. 't Is op deze grondslagen, dat later van 't Hoff en Lebel hunne theorie van 't asymmetrische koolstofatoom in de organische verbindingen hebben gebouwd.

Ofschoon het moeilijk zal zijn den lezer, die niet eenigszins met scheikunde vertrouwd is, een juist denkbeeld te geven van hetgeen men door zoodanig een atoom verstaat, willen wij dat waagstuk toch beproeven, om een anderen dienst te doen waardeeren, welken Pasteur aan de zuiver theoretische wetenschap bewezen heeft.

Wanneer men zich twee viervlakken denkt (een door vier gelijkzijdige driehoeken begrensd lichaam) en elk der vier hoekpunten verschillend kleurt, kan men die kleuren zoo aanbrengen, dat de twee viervlakken, hoe men ze ook keere of draaie, nimmer volkomen op dezelfde wijze zullen staan, d. w. z. nimmer dezelfde kleuren naar denzelfden kant zullen hebben. Indien men b. v. de toppen rood (R_1) kleurt en de drie hoekpunten der basis, links beginnend, van het eene: blauw (R^2), groen (R^3), geel (R^4) en van het andere: groen (R^3), blauw (R^2), geel (R^4), dan kan men ze nimmer zoo plaatsen, dat de gelijke kleuren naar denzelfden

kant gekeerd zijn. Beide blijven als beeld en spiegelbeeld tot elkander.

In onderstaande figuur b.v., welke eene perspectivische teekening der viervlakken te zien geeft, stellen de letters R_1 R_2 enz. de verschillende kleuren voor [1]).

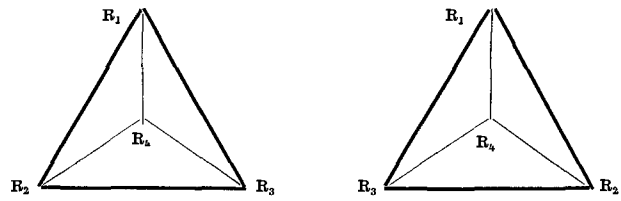

Vervangt men het viervlak met zijne vier ongelijk gekleurde punten door een koolstofatoom (koolstof is, zooals men weet, de grondstof der organische verbindingen), en stelt men in de plaats der verschillend gekleurde hoeken vier ongelijksoortige atomen of atomengroepen, dan heeft men eene verbinding, welke rechts- of linksdraaiend kan zijn, naarmate de atomen of atoomgroepen verschillend gerangschikt zijn [2]).

De voorstelling, hier van het asymmetrische koolstofatoom gegeven, en welke tegenwoordig — zij het dan ook met eenige verandering — algemeen gebruikt wordt, is van Pasteur afkomstig. In zijne, in 1861 te Parijs verschenen, *Recherches sur la dissymmétrie moléculaire des produits organiques naturels. Leçons de chimie professées en 1860* heet het: „Zijn de atomen van het rechtsdraaiend zuur volgens eene rechtsgewonden spiraal gerangschikt, of staan zij aan de hoeken van een onregelmatig viervlak, of zijn zij op eene andere wijze asymmetrisch verdeeld? Wij weten het niet. Maar zonder twijfel hebben wij met eene asymmetrische rangschikking te doen, waarvan de beelden elkander

[1]) Men kan ook twee kurken nemen, in elk daarvan vier naalden naar verschillende richtingen bevestigen, en daarna op elke naald een gekleurd balletje in de boven aangegeven volgorde plaatsen.

[2]) Een eenvoudig voorbeeld is het melkzuur, waarin het C (koolstofatoom) verbonden is met H, OH, CH_3 en CO.OH.

niet kunnen bedekken. Niet minder zeker is het, dat de atomen van het links-draaiend zuur zich in de tegengestelde volgorde bevinden" [1]).

Deze theorie deed in vele organische verbindingen, waarvan men de structuur bepaald had, optisch draaivermogen veronderstellen, wijl men er een asymmetrisch koolstofatoom meende te moeten aannemen. Het lukte echter in vele gevallen niet de verbinding in optisch actieven toestand te verkrijgen, en volgens de meening van Pasteur hield men het er voor, dat de optische onwerkzaamheid te wijten was aan de aanwezigheid van even veel rechts- als links-draaiende hoeveelheden. Het kwam er, voor de bevestiging der theorie, nu maar op aan de rechts- en links-draaiende verbindingen, welke te zamen onwerkzaam zijn, van elkander te scheiden en daardoor te laten zien, dat de proef waar maakte wat de leer voorzegd had. Een eerste middel, de kristallisatie en het uitzoeken der (hemiëdrische) kristalvariëteiten, was reeds door Pasteur met goed gevolg gebruikt.

Het tweede middel, om nl. een van de beide componenten door een of ander micro-organisme te laten vernietigen, wordt ons eveneens door hem aan de hand gedaan. Brengt men b.v. eene oplossing van druivenzuur — de inactieve varieteit van het wijnsteenzuur — aan 't gisten, dan tasten de zich ontwikkelende gistcellen het rechtsdraaiend zuur aan en vernietigen het, om slechts de linksdraaiende variëteit over te laten.

Ten behoeve der lezers van *De Katholiek*, welke zich eenigszins met scheikunde bezighouden, hebben wij gemeend dit gedeelte van Pasteur's werk niet stilzwijgend te mogen voorbijgaan, en zulks te minder, omdat de resultaten zijner onderzoekingen van zoo hoog belang zijn voor een der jongste takken der scheikundige wetenschap. Wij mogen hierbij echter

---

[1]) Duitsche uitgave in Ostwald's *Klassiker der exakten Wissenschaften*, No. 28.

niet verzwijgen, dat Pasteur hier tengevolge der „imagination de poète", welke aan alle Franschen eigen is, zijne vlucht wel eenigszins te hoog nam en zich iets voorspiegelde, wat welhaast bleek onwaar te zijn.

Hij hield nl. de bloot scheikundige krachten voor iets volstrekt symmetrisch, en den kosmos voor iets asymmetrisch. Wat nu alleen onder den invloed der scheikundige krachten tot stand kwam, moest, meende hij, het merkteeken der symmetrie dragen, en hetgeen niet zonder den invloed van den kosmos ontstond — en als zoodanig beschouwde hij alles, waarop het leven van invloed was, — moest asymmetrisch zijn. Lichamen van anorganischen oorsprong moesten dus symmetrische moleculen hebben en optisch inactieve oplossingen geven; verbindingen van organischen aard zouden oplossingen met optisch draaivermogen moeten opleveren. Kristallen waren hiervan uitgezonderd, wijl er bij symmetrische moleculen nog eene onsymmetrische rangschikking mogelijk is, evenals het mogelijk is uit gelijksoortige blokken zoowel eene rechts- als eene links-gewonden wenteltrap te maken.

Het onderscheid tusschen de producten der organische en der anorganische natuur, hetwelk Pasteur hier meende gevonden te hebben, is door latere proefnemingen als niet bestaande bewezen [1]).

II.

DE „GENERATIO SPONTANEA".

Na zijne onderzoekingen over kristalvorm en optisch draaivermogen, wendde Pasteur (omstreeks 1858) zijne aandacht aan de gistingsverschijnselen. De jonge geleerde was intusschen in 1848 tot hoogleeraar in de natuurkunde te Dijon benoemd, en in 1849

---

[1]) Vgl. Bischoff, *Handbuch der Stereochemie.* — Richter, *Organische Chemie.* — Meijerhofer, *Stereochemie nach J. H. van 't Hoff's Dix années dans l'histoire d'une théorie.* — Kopp, *Entwickelung der Chemie.* — Schorlemmer, *Der Ursprung und die Entwickelung der organischen Chemie.* — Pasteur, o. c. (Duitsche vertaling).

als professor der chemie naar Straatsburg beroepen, welke plaats hij in 1854 verliet om deken der faculteit van wetenschappen te Rijssel te worden. Ook in deze stad was hij niet lang werkzaam, daar hij in 1857 tot bestuurder van de Ecole normale te Parijs werd aangesteld.

Terwijl hij met de studie der gisting bezig was, schreef de Fransche Academie eene prijsvraag uit, welke met de onderzoekingen van Pasteur in nauw verband stond. De Academie verlangde namelijk eene wetenschappelijke en op proeven steunende verhandeling over de generatio spontanea of aequivoca, d. w. z. zij wenschte te weten, of het ontstaan van levende wezens zonder afstamming van andere levende wezens mogelijk was of niet; of het „omne vivum ex ovo" ook voor de laagste organismen waar bleef.

De vraag naar het al of niet bestaan der generatio spontanea had lang de ronde gedaan door de wetenschappelijke wereld; de antwoorden ja en neen, welke om de beurt den boventoon voerden, hadden lang de gemoederen der natuurphilosophen in beweging gebracht, en eene definitieve afdoening was zeer gewenscht, toen de Academie naar aanleiding van Pouchet's artikelen (*Compt. rend.* 1858) de prijsvraag stelde.

Aristoteles spreekt in het begin van zijn werk *Over het ontstaan der dieren* [1]) de meening uit, dat sommige dieren „uit rottende aarde en uit uitwerpselen ontstaan", en beweert in de *Geschiedenis der dieren* [2]), dat, hoewel „het grootste gedeelte der visschen uit eieren voortkomt, sommige toch uit slijk en zand" zonder eieren en zonder bevruchting „van zelve" ontstaan. Op gezag van den vader der natuurlijke historie, die overigens een zeer scherpzinnig waarnemer was, heeft men lang aan het bestaan eener generatio spontanea geloof gehecht. Ook

---

[1]) B. I, H. I.
[2]) B. VI, H. XIV en XV.

de scholastieke wijsbegeerte achtte zulk een ontstaan der laagste toen bekende wezens geene onmogelijkheid. Niet alsof zij meende, dat de onbewerktuigde stof als zoodanig en uit haar zelve het vermogen had het leven voort te brengen, maar in dien zin, dat zij het vermogen, om onder de inwerking van verschillende agentia (licht, de zon, de sterren) leven te doen ontstaan, als eene kracht opvatte, welke door den Schepper aan de levenlooze stof, buiten en behalve hare eigene hoedanigheden, was medegedeeld [1]).

De meesten gingen wel niet zoover, dat zij evenals van Helmont beschreven, hoe men het moest aanleggen om kunstmatig muizen voort te brengen, of dat zij — iets, wat deze wel in Diodorus Siculus (I, 10) kan gelezen hebben, — de kikvorschen en slangen uit slijk lieten ontstaan, maar velen geloofden toch aan eene generatio spontanea voor die kleinere dieren, waarvan men noch geslachtelijke voortplanting noch vermenigvuldiging door knopvorming of door deeling kon waarnemen. Aan deze leer der generatio spontanea werd (1658) door Redi, eersten geneesheer aan het hof der groothertogen van Toscane, den doodsteek gegeven. Zijn werk *Experimenta circa generationem insectorum* toonde aan, dat het ontstaan der insecten geene generatio spontanea is en dat het aan gebrekkige waarneming te wijten was, dat men niet vroeger de voortplanting door eieren zoo van insecten als van andere diertjes had waargenomen. Het ontbrak wel niet aan mannen, welke na Redi nog de generatio spontanea verdedigden, maar over 't algemeen was toch deze theorie voor de geleerde wereld dood en begraven. Het duurde echter niet lang of de doode verrees tot een nieuw leven.

In 1695 ontdekte onze beroemde landgenoot Leeuwenhoek de afgietseldiertjes, en nu heette het spoedig, dat wel niet — zooals vroeger gemeend werd — de insecten en wormen door generatio

---

[1]) S. Thomas. *Summa* I, Q. LXXI, Art. Unic. ad 1um en Psalm. XXI prino.

spontanea ontstonden, maar dat zonder twijfel de microscopische diertjes, welke men pas had leeren kennen, op die wijze te voorschijn traden.

Het ontbrak echter niet aan protesten. Sommigen beweerden uit spot, anderen, door zelfbegoocheling waarschijnlijk misleid, verklaarden in hoogen ernst, dat zij bij de infusie-diertjes niet slechts een volledig stel organen, maar ook de voortplanting zelve hadden waargenomen en dat er dus van generatio spontanea geen sprake kon zijn. De strijd werd met afwisselend geluk gevoerd en ruim een eeuw na het verschijnen van Redi's werk vonden de beide partijen in twee roomsch-katholieke priesters geschikte aanvoerders. De Engelsche kanunnik Needham, van wien sommige verhandelingen in Buffon's *Natuurlijke Geschiedenis* opgenomen werden, verdedigde, de abbé Spallanzani bestreed de generatio spontanea. Het verdient hierbij onze aandacht, dat beide geleerden de noodzakelijkheid van een experimenteel onderzoek erkenden. Needham was de eerste, naar wij meenen, die de in eene vloeistof reeds aanwezige kiemen door verwarming trachtte te dooden en daarna nog het ontstaan van leven, ook bij afsluiting der lucht, in de aldus gesteriliseerde vloeistof waarnam.

Hiertegen voerde Spallanzani aan, dat, zooals Needham het aanlegde, van eene geheele vernietiging der kiemen geen sprake kon zijn, maar dat men om dit doel te bereiken, minstens drie kwartier de kookhitte moet onderhouden [1]).

Met deze uitkomst kon Needham geen genoegen nemen, omdat men, volgens hem, in dat geval geen waarborg had, dat tevens de afgesloten hoeveelheid lucht boven de vloeistof onveranderd was gebleven. Daar de scheikundige analyse toen nog in staat van wording verkeerde, kon men experimenteel niet beslissen, wie van beiden gelijk had, en toen men later door de experimenten van Gay-Lussac leerde, dat bij zulke proeven de lucht

[1]) Dit is de zoogenaamde conserveerings-methode van Appert.

van een gedeelte harer zuurstof kan beroofd worden, was men geneigd Needham tegen Spallanzani in het gelijk te stellen, ofschoon de waarheid aan diens zijde was. Men hield aan de generatio spontanea vast, maar beweerde, dat zij zonder zuurstof niet kon plaats hebben.

Dat was de stand van zaken, toen de Academie, vooral naar aanleiding van Pouchet's verhandelingen (hetérogénie noemde deze geleerde de generatio spontanea), de vraag op nieuw aan de orde stelde

Het onderzoek naar de oorzaken der gisting, waarmede Pasteur bezig was, stond in nauwe betrekking tot het onderwerp, hetwelk de Academie behandeld wenschte te zien, en de jeugdige geleerde begon terstond de reeks van zorgvuldige en welgeslaagde proeven, welke bewijzen: dat er in eene gesloten ruimte geen leven ontstaat, wanneer men alle aanwezige kiemen van organismen vernietigt en die ruimte zoodanig afsluit, dat er geen nieuwe kiemen in kunnen doordringen. Pasteur heeft experimenteel bewezen, dat er geene generatio spontanea bestaat.

Een der eerste proeven van Pasteur bestond daarin, dat hij eene gesteriliseerde vloeistof door een prop van nitrocellulose van de lucht afsloot, zoodat deze bij het indringen in het buisje, waarin de vloeistof bewaard werd, door de gepraepareerde boomwol gefiltreerd werd. De vloeistof kon op die wijze bewaard worden, zonder dat er zich leven in ontwikkelde. Hij gebruikte met salpeterzuur behandelde boomwol, omdat deze, in tegenstelling met de gewone watten, in aether oplosbaar is, zoodat de teruggehouden organismen voor een microscopisch onderzoek kunnen afgezonderd worden. Dit onderzoek bracht dan ook aan het licht, dat er werkelijk organismen in de watten teruggebleven waren. Deze handelwijze maakte het echter onmogelijk vast te stellen, of men met levende organismen te doen

gehad had, daar men niet kon weten, of zij reeds dood waren dan wel in den aether den dood hadden gevonden. Ook de herkenning van de microscopische kiemen was moeilijk, daar verschillende hunner bestanddeelen door den aether aangetast werden.

Pasteur's experiment bewees, dat Pouchet, de verdediger van de generatio spontanea, ongelijk had, toen hij beweerde, dat de lucht geene of slechts zeer weinige kiemen en organismen bevatte. Het bewijs voor zijne stelling meende Pouchet daarin gevonden te hebben, dat lucht, welke men langs een, desnoods met lijm bestreken, glazen plaatje deed strijken, daarop geene of niet veel sporen van microscopische wezentjes achterliet.

Intusschen moest het bewijs, dat in Pasteur's proef lag, nog volledig gemaakt worden: er moest aangetoond worden, dat hetgeen in den prop cellulose terugbleef levend kon worden of leven kon verwekken. Door een vernuftig uitgedachten, hoewel eenvoudigen toestel gelukte het aan Pasteur een ballon, waarin eene gesteriliseerde vloeistof (suikeroplossing, lijm of iets dergelijks) was, geheel met uitgegloeide en dus van levensvatbare kiemen beroofde lucht te vullen en daarna die lucht met de cellulose, waardoor in de vorige proef lucht gefiltreerd was, in gemeenschap te brengen. Het duurde niet lang, of gistingsverschijnselen bewezen, dat er leven in die brouwerij gekomen was. Kolven daarentegen, welker lucht niet met zulke watten in gemeenschap gebracht werd, konden onbepaald lang bewaard worden, zonder eenig spoor van leven te vertoonen.

Wanneer men, volgens eene andere der talrijke proeven van Pasteur, tot eene vloeistof, waarin alle organisch leven gedood is, lucht laat toetreden, welke eerst gegloeid en daarna weder afgekoeld is, dan is er ook geen spoor van plantaardig of dierlijk leven in te ontwaren. Toen deze proeven sommigen geen overtuigende bewijskracht schenen te hebben en zij het gloeien der toetredende lucht vermeden wilden zien, bevestigde Pasteur aan zijne uitgekookte kolven capillaire, naar

beneden omgebogen buizen, waarin, wegens den uiterst langzamen luchtstroom, de kiemen zouden terugblijven. De uitslag bevestigde zijn vermoeden volkomen, er drongen geene kiemen in de kolven door, en alle leven bleef uit. Zoodra echter spoelde men niet, door een waterdruppel, den inhoud der buizen in de kolven, of er openbaarden zich gistingsverschijnselen, de werking van micro-organismen.

Daar het waarschijnlijk scheen, dat niet elke hoeveelheid lucht evenveel organische kiemen bevatte, en men kon vermoeden, dat op groote hoogten de lucht zuiverder zoude zijn dan in de laagte, deed Pasteur enkele gesteriliseerde kolven slechts voor een kort oogenblik openen om ze daarna weer dicht te smelten, en andere op den top van den Montanvert (2000 M.) met de lucht in gemeenschap stellen. Bij de eerste proeven was, zooals men verwachtte, de ontwikkeling van leven nu eens geringer, dan eens grooter, en van de 20 op den Montanvert geopende ballons bleven er 19 zonder organismen.

De slotsom van al deze met de grootste nauwkeurigheid uitgevoerde experimenten is wel deze: het is eene door de ervaring uitgemaakte zaak, dat er geene generatio spontanea bestaat.

Er ligt, dunkt ons, iets providentieels in, dat deze waarheid uitgemaakt moest worden op een tijdstip, dat eene ongeloovige wetenschap de generatio spontanea zoo hoog noodig heeft om, met behulp van haar en van de eeuwigheid der stof en de ontwikkeling als Dritte im Bunde, God buiten de wereld te plaatsen. Wij welen wel, dat er nog altijd menschen zijn, welke zeggen: neen ze bestaat nu niet meer, maar ze moet eens bestaan hebben; maar deze blijven ons het antwoord schuldig op de vraag, waarom ze dan eens moet bestaan hebben. Dat zij ze in hun systeem noodig hebben, kan wel niet als voldoende reden gelden, dunkt ons.

De eer van de generatio spontanea uit den weg geruimd te hebben komt aan Pasteur toe.

De waarheid maakt het echter ten plicht, te erkennen en te vermelden, dat reeds vóór hem, voor zooverre het de gistingsprocessen betreft, proefondervindelijk was aangetoond: dat versch druivensap en versche dierlijke vloeistoffen niet ontleed worden, wanneer de lucht niet kan toetreden, en ook niet, wanneer de lucht eerst gegloeid wordt; — dat, wanneer versch druivensap door den invloed der lucht aan 't gisten gaat, er steeds levende gistcellen in gevonden worden; — dat de ontwikkeling van gistcellen in druivensap niet veroorzaakt wordt door de zuurstof der lucht, maar door een of meer in de lucht aanwezige agentiën, die door gloeihitte vernietigd en door boomwol tegengehouden worden. Wij hebben in ons opstel enkele proeven daaromtrent medegedeeld, maar wij vestigen er gaarne hier de aandacht op, dat een landgenoot Dr. J. H. van den Broek, door een aantal nauwkeurige proefnemingen tot de bovenstaande bevindingen gekomen is. Zijn werk bleef echter in de archieven van een provinciaal genootschap verborgen, totdat de auteur in de *Annalen der Chemie und Pharmacie*, Bd. 115 (1860), S. 75, er opnieuw de aandacht op vestigde [1]).

---

[1]) Dr. v. d. Broek geeft daar 13 gevolgtrekkingen uit zijne onderzoekingen aan, waarvan wij hierboven slechts het voornaamste aanstipten, en laat daarop volgen: „Seitdem ich dieselben veröffentlicht habe, was leider nur in holländischer Sprache der Fall war, welche ausserhalb der Grenzen der Niederlande Niemand liest, bin ich beständig den Arbeiten Berthelot's und namentlich denen Pasteur's über die Gährung, wie sie in die *Comptes rendus* der Pariser Academie der Wissenschaften und in dem *Institut* bekannt wurden, gefolgt; ich sah, dass der letztere mehr und mehr, und auf anderen Wegen, zu der Bestätigung der Vegetationstheorie für die geistige Gährung kam, zu einer Bestätigung, welche ich bereits *auf dem kürzesten Wege und in der positivsten Weise* erhalten hatte; etwas später kam die von Pouchet im Schosse der Academie angeregte Discussion über die *Generatio spontanea*, bezüglich welcher letzteren meine Abhandlung über die Gährung auch einige sehr deutliche *negative* Resultate über die Entwickelung des *Penicillium glaucum* in Traubensaft enthielt" (l. c. S. 79).

Dit doet aan de waarde van Pasteur's onderzoek echter geen afbreuk, wijl de Fransche geleerde van deze onderzoekingen geen kennis droeg, en dit belet ook niet, dat aan Pasteur de eer blijft de prijsvraag der Academie op meesterlijke wijze opgelost te hebben.

Rolduc. J. M. L. KEULLER.

(Wordt vervolgd.)

TWEE OORKONDEN.

I.

Ziehier twee oorkonden, gewichtig èn voor de geschiedenis van den dag, èn voor de geschiedenis van alle tijden.

De eerste is een redevoering, een feestrede. Zij werd uitgesproken bij de onthulling van een standbeeld. Het standbeeld verheft zich op een voetstuk, hoog en machtig, met vrijstaande groepen en verheven beeldwerk. Op het voetstuk verrijst, te paard, het beeld van den man, die voor een deel, een goed deel, de Italiaansche revolutie verpersoonlijkt: Giuseppe Garibaldi.

Het beeld verrijst op een historische plek. De niet breede, van den Tiber opglooiende hoogte is een der zeven heuvelen van Rome, de Janiculus. De Janiculus, waar Petrus, de Apostel, werd gekruisigd, waar in zijn grootsche kleinheid boven de plek der kruisiging de majestueuse kapel van Bramante zich verheft. Op het voorplein der kerk werd onder de regeering van Paus Pius IX de eerste steen gelegd tot de zuil, die als de zuil van het Vaticaansch concilie de éenheid en den vrede der Kerk verkondigen zou. De revolutie is gekomen en heeft op die plek een gedenksteen geplaatst voor hare helden, haar werktuigen, den rumoerigen Ciceruacchio en wie er meer mogen zijn.

Op het verder deel der hoogte de porta San Pancrazio. In 1849 werd Garibaldi, die de overrompelde en met geweld in bezit gehouden stad wilde verdedigen, hier verslagen. Verslagen, zooals het heet, door de overmacht. Helden van deze soort worden altijd verslagen door de overmacht, als verrassing, samen-

zwering en verraad hun niet de zegepraal reeds voor den strijd in handen gaven. Als zij eenvoudig strijden worden zij verslagen.... door de overmacht.

Het is een plek met een wonderbaar vergezicht. Van het voorplein der kerk San Pietro in Montorio waart het oog over geheel Rome en wordt de gezichtseinder, wemelend vol van koepels, torens, paleizen, monumenten, bogen van waterleidingen, besloten door de blauwende bergen. Van hier bevat het vergezicht slechts één monument: Sint Pieter, den dom der Christenheid, de hoofdkerk van stad en wereld.

Op die basiliek van St. Petrus ten Vaticaan houdt de man van het standbeeld den blik gericht. De symboliek liegt niet. De strijd van Garibaldi ging tegen het Rome van Sint Petrus.

Het is een plek van een bijna heilige stilte. Alleen de wateren der *fontana Paolina* ruischen met hun éentonige muziek, zoo oneindig vol van klanken en wijzen, zoo jong, zoo frisch, onsterfelijk.

Het is de 20ste September 1895. Helder, heerlijk blauw is de lucht, goud straalt de zon. De heilige stilte der plek is geweken voor luid, alledaagsch, onzinnig rumoer. Het is een gedenkdag, de gedenkdag der revolutie. De schare heeft het recht alle waardigheid te verzaken. Daar naderen de hofkarossen met de roode liverei: dat is de *Casa Savoia*, het Koningshuis van het één Italië. De koning, de koningin, de kroonprins; van geheel de weidsche schaar van bloed- en aanverwanten, van de Aoste's, de Carignans, de Genua's van Saksen, Beieren, Portugal, van Orleans en Bonaparte geen enkele; deze drie in eenzaamheid en verlaten.

De zeilen om het standbeeld vallen; de hymne van Garibaldi weerklinkt; de Garibalde-bende schreeuwt zich schor; teekenen worden gegeven; een soort van stilte doet aan stilte gelooven; een stem verheft zich: de minister-president van Italië, signor Francesco Crispi, heeft het woord.

Hij spreekt aldus:

De dag van 20 September 1870 kon door ons moeielijk plechtiger herdacht worden dan door de inwijding van het te Rome verrijzend gedenkteeken voor den getrouwen en onwankelbaren vriend van Victor Emmanuel, voor Garibaldi. In deze beide namen en in dien van Giuseppe Mazzini, ligt het kort begrip der geschiedenis van onze nationale herleving. Zij roepen voor onzen geest terug de heugenissen, de smarten, de zegepralen, de offers en het nieuw leven wekkend geloof van het volk in de dynastie.

En dit te bedenken in dit oogenblik is een bemoediging voor ons.

De 20ste September voltooit het algeheele herstel van het recht van Italië door de daad des Konings.

Victor Emmanuel kon zijn glorievolle loopbaan niet besluiten en Rome onbevrijd achterlaten. In 1860 had hij gezworen het te verlossen, toen hij de volkstemmingen van 21 October aannam, en, koning en edelman, gevoelde hij in zijn ziel, dat hij niet kon aflaten van een onderneming zoo dikwijls beproefd door het volk met Garibaldi aan de spits.

De burgers van Rome konden niet zijn de heloten der éenheid, de slaven van een cosmopolitisch fanatisme. Hun dienstbaarheid was een overblijfsel van de menschelijke ongerechtigheid, wel overeenstemmend met die instellingen, onder welke aan de volken ieder eigen wil werd ontzegd; hun dienstbaarheid was een verminking van de nationale souvereiniteit, waarop Italië recht heeft krachtens zijn bestaan.

Deze dag, deze plek verhalen van de zwaarste en vruchtbaarste slagen, die de vrijheid ooit tegen de dwingelandij had te leveren. Van 4 Juli 1849 tot 20 September 1870 verliepen de jaren langzaam genoeg voor hen, die hadden te lijden, maar die jaren waren de laatste proef voor de wereldlijke souvereiniteit der Kerk, daar deze nu het bewijs gaf, dat zij om staande te blijven de hulp behoefde van vreemde bajonetten, van welke zij op hare beurt in al hare daden de slavinne was.

Hier heeft Garibaldi op 20 April — [1849] — na den langen en bloedigen strijd, waarin zijn beste soldaten als roemruchte offers vielen, den indringer buiten de muren geworpen; den indringer, die zonder uitgedaagd te zijn, de barbaarsche zending op zich had genomen de priesterlijke dwingelandij te herstellen. Bij de hervatting der vijandelijkheden, nadat trouweloosheid en bedrog onmachtig waren

gebleken, hadden hier de felste en hardste gevechten plaats, totdat, door overmacht gedwongen, de verdedigers van het recht voor het geweld moesten wijken. Maar het recht vergaat niet, omdat het onsterfelijk is; overweldigd, geboeid, wacht het geduldig den dag der verrijzenis.

En voor ons was deze dag de 20ste September 1870.

De legende verhaalt, hoe aan de moeder van een hier gevallen martelaar, in de folterende koortsen van haar moedersmart, in een visioen de wrekers verschenen van de groote ongerechtigheid op dien dag gepleegd, zij, die in een niet te ver verwijderd tijdsgewricht het verdrukte vaderland zouden bevrijden. Voor de oogen der zienster kwamen zij uit tegenovergestelde hemelstreken, uit de Alpen en uit de zee van Sicilië, twee groote sterren, de een de gelijkenis van den adelaar vertoonend, de ander die van den leeuw. De twee hemellichten naderden de aarde en vervulden haar met licht.

Deze twee sterren waren de Koning en Garibaldi.

De vijanden der eenheid zouden de feesten van dezen dag willen verklaren als een beleediging voor het hoofd der Katholieke Kerk. Het is hun een genot dit te beweren om de teêre gewetens op te jagen tegen het vaderland. Maar het gezond verstand van het volk biedt aan deze kunstenarijen weerstand; allen toch weten, dat het Christendom, van nature goddelijk, geen kanon behoeft om te bestaan. Als het Christendom, naar het woord van Paulus en van Chrysostomus, zonder de hulp van tijdelijke wapenen de wereld kan veroveren, dan begrijpt men niet, waarom het Vaticaan voor de uitoefening van zijn geestelijke bediening nog de wereldlijke heerschappij begeert. Indien het Evangelie, zooals ook wij gelooven, de waarheid is, indien het door het Apostelschap alleen kan verspreid worden, dan kan het ook door het Apostolaat zich handhaven en leven.

Men spreke de waarheid uit: niet ter bescherming, niet ter verheffing van den godsdienst verlangen onze tegenstanders het herstel der wereldlijke souvereiniteit van den Heiligen Stoel, maar uit menschelijke beweegredenen, maar uit aardsche begeerlijkheid. Zij bedenken verder niet, dat de wereldlijke souverein niet kan zijn heilig, niet kan zijn zonder zonde, niet kan streven naar de hemelsche zaligheden in deze wereld. De stoffelijke wapenen, de wettelijke gewelddaden, door de staatszorg — raison d'état — gerechtvaardigd, besmeuren de ziel van een halfgod, berooven hem van iederen

stralenden invloed, verdooven ieder gevoel van vereering voor den Stedehouder van Christus, die gesteld is om den vrede te prediken en de zonen van Adam door gebed en vergeving van de zonde te ontslaan. De godsdienst is niet en moet niet zijn een werkkracht van den Staat, hij troost de geloovigen met de hoop op een eeuwige toekomst, hij voedt den geest met het geloof, en daarom is de godsdienst heilig.

In geen staat ter wereld heeft de Katholieke Kerk zooveel vrijheid, wordt zij zoozeer door de wet geëerbiedigd als ten onzent. Italië is het eenige volk, dat het voorbeeld heeft gegeven van iedere inmenging op kerkelijk gebied afstand te doen.

Het is een stelregel van het nieuwe recht, dat de Staat niet den minsten invloed moet hebben op geestelijke dingen; deze behooren tot een gebied, op hetwelk ieder staatkundig gezag slechts geweldenaar kan zijn. De zelfregeering van den geest, door ons beschermd en gewaarborgd, moet de burcht zijn, waarin de Paus zich opsluit, binnen welke hij niet kan worden aangevallen. Het tijdelijke ontsnapt hem, en het zal een deugd zijn, als hij het weet te vergeten; maar hem behooren de zielen en hij beheerscht ze, in zóo hooge mate, dat al de machten der aarde hem benijden. De protestantsche vorsten en ook zij, die niet gelooven in Christus, richten zich eerbiedig tot hem en nemen eerbiedig zijn antwoord aan.

De Italiaansche geest wist door de wet van Mei 1871 — de waarborgenwet — een vraagstuk op te lossen, dat in andere tijden onoplosbaar schijnen moest. In een land, waar de gedachte vrij is evenals het geweten, werd aan het Hoofd der Kerk de vrijheid zonder beperking gegeven in den kring van zijn heilig ambt, de onverantwoordelijkheid en onschendbaarheid van zijn daden.

De Paus is alleen onderdaan van God, en geen menschelijke kracht kan hem raken. Omgeven van al de eere en al de voorrechten van den troon, zonder den last van de wereldlijke macht, vrij van den haat, vrij van de verbolgenheden, vrij van de moeiten, die deze medebrengt, oefent hij een souverein gezag uit op wie geloof hebben in hem, en deze telt men bij millioenen.

Geen vorst der aarde is hem gelijk of evenaart hem; hij is een éénling in zijn eigenaardigheid. Hij heeft geen grondgebied om over te bevelen — indien hij het had, hij zou een mindere zijn — maar hij heeft geheel de wereld, die onder het juk ligt van zijn

hemelsche heerschappij en — daarmede moest hij tevreden zijn.

Als wereldlijk vorst zou hij verkleind worden in zijn gezag, omdat hij gelijk zou zijn aan alle andere vorsten, en toch onder hen niet de eerste kon zijn. Allen zouden met hem strijden, gelijk zij in verschillende eeuwen hebben gestreden ten schade van het geloof en van het geestelijk gezag.

Als onafhankelijk souverein, waartoe wij hem hebben gemaakt, staat hij boven allen, en deze is zijn hoogheid. Hij oefent zijn ambt uit krachtens eigen volle macht, hij is in gemeenschap met geheel de wereld, hij bidt, hij beheerscht de gewetens, hij beschermt en heeft niet noodig beschermd te worden, omdat het Italiaansch grondgebied hem dient tot schild. Aldus kan noch heden noch ooit ter wereld het kanon hem bereiken, en aan hem kan niet herhaald worden de hoon, Bonifacius VIII aangedaan.

De katholieke wereld moet Italië dankbaar zijn voor de diensten aan het Roomsche Pausdom bewezen. Voor 20 September 1870 moest de Paus steeds wijken voor de vorsten der aarde, en de concordaten met dezen gesloten waren toegeeflijkheden in goddelijke dingen ten schade voor het gezag der Kerk. Eerst toen hij bevrijd was van zijn zware tijdelijke omhangsels, kon Pius IX ten strijde gaan met Otto von Bismarck en den sterken man doen gevoelen, hoe groot de macht der geestelijke wapenen is.

Dat alles is ons werk, het werk van het Parlement en van den Koning, en wij moeten er trotsch op zijn. Ik zou meer kunnen zeggen: dat was de voltooiing van het raadsbesluit Gods, zooals het de wil van God was, dat Italië, na het hereenigen zijner verspreide leden, in éénheid zich herstellen en heden zou neêrzitten als de gelijke en de vereerde der natiën.

Voor zes eeuwen zong de dichter, dat het monster, dat in zeven deelen het Italiaansche volk verscheurde, het raadsbesluit Gods had verkracht. Wie nu, wie zou zich durven stellen tegen God? En toch ontbreken zij niet de vermetelen, die zich verzetten tegen de eeuwige wet, zich verzetten tegen den Heer, en, met diepe smart moeten wij het zeggen, zij, die aldus handelen, noemen zich dienaren des Heeren.

Maar zij, zij zullen niet overwinnen, omdat Italië sterk genoeg is en zeker genoeg van zichzelve om niet te vreezen de pogingen der rebellie.

Zij zullen niet overwinnen en misschien zullen zij tot bezinning komen.

De bedienaren van den eeredienst moeten weten, dat zij onschendbaar zijn, zoolang zij blijven in de perken van hun recht en niet in verzet komen tegen de wet van den Staat, waarin zij leven. En zij moeten in het geheugen houden, dat zij, door tegen ons op te staan, door het vaderland smaad aan te doen, door de nationale instellingen te bestrijden, het voorrecht verliezen van de waarborgen, die zijn toegestaan aan den godsdienst en om den godsdienst, en niet aan den mensch.

De bedienaren van den godsdienst weten of moesten weten, dat door verzet te prediken tegen de wetten, hun raad ten goede komt aan de anarchisten, die God verwerpen en den Koning. Zulk een daad zou niet ongestraft kunnen uitgaan.

Laat ons hier ophouden, laat ons niet storen deze plechtigheid, waartoe geheel Italië samenwerkt. Dit nationale herinneringsfeest moet ons allen doen bedenken, dat sommige historische tijdperken, plechtig herdacht, ons dringend toeroepen, dat het onze plicht is te handhaven en te verdedigen het erfdeel der zedelijke overwinningen door lange jaren van offers veroverd, een erfdeel, dat wij ongeschonden aan verdere geslachten moeten overgeven.

En dit monument, dat ik in naam der commissie, wier voorzitter ik ben, overgeef aan het gemeentebestuur van Rome, opdat het dat bewake en beware, kan met geen ander doel zijn opgericht dan dit: ons te herinneren aan den plicht, door het verleden ons opgelegd.

Leve de Koning! Leve Italië!

De tweede oorkonde is eenvoudig een brief. Een brief door den Gevangene van het Vaticaan aan een trouwen dienaar, een vrijwilligen medegevangene in dat Vaticaan, gericht.

De schrijver van den brief is Paus Leo XIII; de brief is gericht aan den kardinaal Rampolla, Secretaris van Staat.

Hier volgt de brief:

Heer Kardinaal,

De ongewone politieke betoogingen, welker laatste echoo's nauw zijn weggestorven in de straten der stad, nopen Ons te dien aanzien eenige woorden tot u te richten, niet zoozeer om uiting te

geven aan de droefheid Onzer ziel, maar om het gewicht van het feit te doen uitkomen en de overwegingen, die het bezielden.

Inderdaad, het scheen Ons, rekening houdende met het gevoel van menschelijkheid en betamelijkheid, hetwelk zelfs in door hartstocht bewogen gemoederen pleegt te huizen, niet buitensporig te hopen tenminste op eenigen eerbied voor Onze grijsheid.

Men is integendeel op ruwe wijze over dat zelfs heengegaan, zoodat men als onder Onze oogen de verheerlijking deed plaats vinden van de Italiaansche revolutie en van de daaruit gevolgde berooving van den Heiligen Stoel.

Door Gods genade gewoon te lijden en te vergeven, zetten Wij de beleediging, Onzen persoon aangedaan, ter zijde, te meer wijl Wij, ter verzachting van het Ons berokkend leed, de liefde der katholieke natiën zich zoo vrij en vaardig zagen betoonen, en Italië onder deze uitmuntte door edelmoedige protesten en zeer kostbare betuigingen van genegenheid.

Wat Ons ontroert en Ons foltert is de plechtigheid, aan de beleediging der rechten van den Apostolischen Stoel bijgezet, en het zichtbaar voornemen om een strijd, van welken niemand de heillooze gevolgen kan berekenen, te doen voortduren, in plaats van dien bij te leggen.

Het gewicht der daad, reeds uit zichzelf voor ieder duidelijk, wordt in nog helderder licht gesteld door de bekentenissen van wie haar pleegden, en van wie haar verheerlijken. Door de gebeurtenis van 1870 — op hunne wijze — te vieren, stelden zij zich vóór alles ten doel, de vruchten van hun overweldiging in zekerheid te brengen en aan Italië en de wereld te verstaan te geven, dat de Paus, zoover dit van hen afhangt, zich voortaan zal moeten schikken in zijn gevangenschap, zonder hoop op bevrijding.

En dit is niet alles. Zij hebben bovendien een schrede te meer willen doen in de richting van een ideaal, dat in zijn diepste wezen tegenover elken godsdienst vijandig staat. Inderdaad, het laatste doel van de overweldiging van Rome — Wij zeggen niet in de meening van allen, die er toe meêwerkten, maar wel in de plannen der secten, die er de voornaamste drijvers toe waren, — ligt niet of tenminste niet geheel en al in de voltooiing der politieke eenheid. Neen, die daad van geweld, welke in de geschiedenis nauwelijks haar wedergade vindt, moest volgens het raadsbesluit

der secten dienen als middel en een voorspel zijn van nog valscher werk der duisternis. Strekte men de hand uit om de muren van het stoffelijk Rome te doen vallen, het was ten einde beter bres te kunnen schieten in de hoogepriesterlijke stad; en ten einde van nabij de geestelijke macht van den Paus te bestoken, begon men met dit aardsche bolwerk neer te slaan.

Toen zij zich kwamen opdringen aan het Romeinsche volk, aan dat volk, 't welk tot het laatste oogenblik zijn Souverein trouw bleef en krachtig weerstand bood aan machtige en onophoudelijke verleidingen van buitenaf, — voedden zij het wel overwogen plan, de bevoorrechte stad van aard te doen veranderen, haar te vervormen, haar in een heidensche om te keeren, wat men in hun taal noemde: een derde Rome te doen geboren worden, van waar als uit een middelpunt een derde beschaving zou uitstralen.

Inderdaad, niets werd noch wordt gespaard — en in meerder mate dan zichtbaar is — om dat noodlottige plan te verwezenlijken. Reeds vijf-en-twintig jaren lang ziet Rome de tegenstanders van christen-instellingen en leering, waar het den blik ook wende, meesters van zijn gebied. Het ziet de meest verderflijke leeringen verspreid; den Persoon en de bediening van Gods Plaatsbekleeder straffeloos gehoond; de vrijdenkerij gesteld tegenover het katholieke dogma; den zetel der vrijmetselarij tegenover den Stoel van Petrus. En juist aan dit rampzalig samenstel van denkbeelden en feiten heeft men onlangs een schijn van recht willen geven, door er den stempel op te drukken van een nieuwe wet en door het te verheerlijken met rumoerige betoogingen, openlijk geleid door de aan God vijandige secte. Moet dit de triomf heeten der Italiaansche zaak? — is het niet veeleer de zegepraal der verloochening van God?

De gerechtigheid is verzekerd van de eindoverwinning, evenzeer als Rome van de onveranderlijkheid zijner grootsche bestemming. Maar intusschen wordt het recht onder den voet getreden, en Rome's bestemming wordt tegengewerkt door de samenzwering der slechte genootschappen en de dwaasheid van wie ze begunstigen.

En wat voordeel heeft de natie daarbij? De verovering van Rome werd den volken van Italië aangekondigd als de morgenstond des geluks en een onderpand van toekomstige welvaart. Wij zullen niet nagaan, of de uitkomsten aan de beloften hebben beantwoord, wat betreft den stoffelijken vooruitgang. Maar zeker is het, dat deze volkomen

overwinning Italië onder zedelijk opzicht verdeeld heeft, in plaats van het tot eenheid te brengen. Het is een feit, dat gedurende al dien tijd de begeerlijkheden van allerlei aard driester op den voorgrond zijn getreden; dat het zedenbederf en de verzwakking van het godsdienstig geloof onder de schuts van het publieke recht toenamen; dat de overtredingen der menschelijke en goddelijke wetten in getal aangroeiden; dat men talrijker en sterker zag optreden de uiterste partijen en de dolle scharen, samenspannende om de maatschappelijke en zedelijke orde te verwoesten tot in haar diepste grondslagen.

Te midden van deze steeds toenemende kwalen ziet men, in plaats van te bedaren, den oorlog steeds heviger worden tegen die goddelijke instelling, waarvan men het voornaamste en het zekerste geneesmiddel moest verwachten. Wij bedoelen den oorlog tegen de Kerk, inzonderheid tegen haar zichtbaar Opperhoofd, wien men tegelijk met de wereldlijke macht ook het zelfstandig bestuur heeft ontroofd, dat toekomt aan de pauselijke waardigheid en noodzakelijk is voor de vrije uitoefening van het apostolisch ambt. En tevergeefs wijst men hier op wetgevende bepalingen. Geen enkele wettelijke voorziening zal Ons ooit een ware onafhankelijkheid kunnen bezorgen, zonder territoriale macht. De toestand, dien zij beweren Ons te hebben gewaarborgd, is niet die, welke Ons verschuldigd en noodig is: deze is geen wezenlijke onafhankelijkheid, maar slechts een schijnbare en denkbeeldige, wijl zij afhankelijk is van de willekeur van anderen. Deze schim van onafhankelijkheid, wie haar gaf kan haar nemen; gisteren heeft men haar bekrachtigd, morgen doet men haar te niet. Hebben Wij in de laatste dagen niet van den eenen kant hooren vragen en van een andere zijde in het vooruitzicht zien stellen de afschaffing der zoogenaamde pauselijke waarborgenwet?

Maar noch bedreigingen, noch drogredenen, noch schaamtelooze beschuldigingen van persoonlijke eerzucht zullen er in slagen in Ons de stem van den plicht tot zwijgen te brengen.

Welke de waarachtige waarborg voor de onafhankelijkheid des Pausen is en zijn moest, heeft men kunnen leeren uit het verleden, van het oogenblik, waarop de eerste Christen Caesar besloot den zetel van het keizerrijk over te brengen naar Byzantium. Van die dagen af tot de jongste tijden heeft niemand van hen, die in Italië over den gang der zaken te beslissen hadden, zijn zetel

meer te Rome gevestigd. Zoo ontstond en groeide de Kerkelijke Staat, niet als een voortbrengsel van fanatisme, maar door de beschikking der Voorzienigheid, in zich de beste titels vereenigend, die het bezit eener souvereiniteit wettigen. Wij noemen u: de dankbare liefde der met weldaden begiftigde natiën, het recht der volken, de vrijwillige instemming der burgerlijke maatschappij, de goedkeurende stem der eeuwen. In de hand der Pausen is nooit de scepter den herderstaf tot schade geweest. Ja, zij hebben den scepter gedragen, die Pausen, onze voorgangers, die schitterden door de heiligheid van hun leven en de uitnemende grootheid van hun ijver. Zij waren het, die vaak geroepen werden om de neteligste twisten te beslechten; die zegevierend hun onwankelbaren wil stelden tegenover de ongehoorde willekeur der machtigen; die, in gevaarvolle omstandigheden, in Italië den schat des geloofs redden; die van het Oosten naar het Westen het licht verspreidden der christelijke beschaving en de weldaden der verlossing.

En indien het Pausschap heden ten dage, ondanks de moeilijke en benarde omstandigheden, waarin het zich bevindt, zijn weg blijft vervolgen, dat men het dan niet toeschrijve aan het gemis van deze menschelijke hulpmiddelen, maar in waarheid aan den bijstand der Goddelijke Genade, die aan het hoogepriesterschap der Christenheid nimmer ontbreekt. Zou misschien de wonderbare groei der jeugdige Kerk het werk zijn van de vervolgingen der keizers?

Wij wenschten, dat deze waarheden door het gezond verstand der Italianen beter werden begrepen. Wij spreken niet van hen, die zijn afgedwaald tengevolge der valsche leerstellingen, of die zijn vastgeketend door de boeien der geheime genootschappen, maar van hen, die, ofschoon geheel vrij van deze banden en weigerend zich te rangschikken onder de verblinde volgelingen dezer leerstellingen, toch hun geest laten verblinden door politieken hartstocht.

Mochten zij begrijpen, hoe gevaarlijk en dwaas het is, de onmiskenbare bedoelingen der Voorzienigheid tegen te werken en halsstarig te blijven in een verkeerde gezindheid, die slechts ten goede komt aan de pogingen der meest vermetelde partijen en nog meer aan de vijanden van het Christendom! Voor ons schiereiland was het een zeer bijzonder voorrecht en een groot geluk, onder duizenden te zijn uitverkoren om den Apostolischen Stoel te bewaken; iedere bladzijde zijner geschiedenis spreekt van den overvloed van wel-

daden en de vermeerdering van zijn roem, waarvan de zorg der Roomsche Pausen steeds de onmiddellijke oorzaak was. Zou het karakter van het Pausschap zijn veranderd of de kracht van zijn optreden verzwakt? De dingen dezer aarde veranderen, maar de weldadige kracht van het hoogste leeraarschap in de Kerk komt van boven en blijft altijd dezelfde, en bestemd om door alle eeuwen te bestaan, volgt het toch met ijver en genegenheid den gang der menschheid en weigert niet — zooals zijn lasteraars beweren — zich binnen de grenzen van het mogelijke te regelen naar de redelijke behoeften des tijds.

Indien de Italianen Ons een gewillig oor leenden, indien zij uit de overleveringen hunner voorvaderen en de erkenning hunner ware belangen den moed putten om het juk der vrijmetselarij af te schudden, dan zou Ons hart de meest zoete verwachtingen koesteren voor dezen zoo vurig beminden Italiaanschen grond. Maar wordt het tegenovergestelde feit, dan, het smart Ons dit te moeten zeggen, zouden Wij slechts nieuwe gevaren kunnen voorzien en grootere verwoesting.

Onder betuiging van Onze bijzondere genegenheid, schenken Wij u, heer kardinaal, den apostolischen zegen.

LEO XIII, Paus.

Uit het Vaticaan, 8 October.

De rede en de brief zijn bestemd voor Italië en voor de wereld.

II.

Deze twee stukken zijn inderdaad twee oorkonden. Zij geven ons op de eerste plaats kondschap over twee personen.

In zijn geheele gestalte staat de redenaar voor ons: zedelijk en verstandelijk, als staatsman en als mensch. Zijn lofredenaars herkennen hem evenzeer als zij, die meenen hem niet te mogen bewonderen en te moeten veroordeelen.

Zijn lofredenaars vinden hem hier terug, zooals zij hem zoo gaarne vinden, met zijn liefde voor Italië, zijn geestdrift voor de vrijheid, zijn zelfvertrouwen, zijn onbaatzuchtigheid. Hoe zakelijk is zijn rede, zoo luidt hun uitspraak, hoe zakelijk, hoe waar. Deze man is een van de bouwmeesters der Italiaansche éénheid en

bij haar zegefeest gewaagt hij niet van zichzelven; hij huldigt hen, wier werk zonder zijn kracht reeds bezwijken zou. Met wat edele waarheidsliefde betuigt hij zijn eerbied voor Christendom en Kerk en met wat hooge fierheid wijst hij den dwazen eisch van priesterlijke droomers en dwingelanden af. Een man als Cincinnatus, met de marmeren kalmte en den bronzen gloed van een echten Romein; een zoon van dat Sicilië, dat de korenschuur was van Rome en dat nu in dezen man aan Rome de spijs ten leven schenkt.

Zij echter, die de daden der menschen wegen en schatten, niet naar den schijn, niet naar het welslagen, maar naar vaste wetten en beginselen, die in de waarheid, de vrijheid en het recht nog iets anders zien dan maskeerende woorden, zij vinden ook hun Crispi in deze redevoering terug: den Crispi der werkelijkheid, niet den Crispi der romantiek. Hier is hij en is hij geheel. De samenzweerder, die nu een regeerder geworden is; de man der revolutie, die het hoogste lot der revolutie, de dictatuur van Spartacus, heeft gewonnen; de onbeschaamde, die zich een vriend der waarheid noemt en voor geen valschheid terugdeinst; de onbaatzuchtige, die ter wille van het vaderland de republiek verloochent, maar niet vergeet, dat een minister-president onder het koningschap machtiger kan zijn dan een president van een gemeenebest. Hier is hij, zeker, met al zijn koelheid en al zijn drift; met al zijn geslepenheid en al zijn haat; met al zijn logica en met al zijn logen. Want hij is de logen mensch geworden, de logen, die ook anderen tot logenaars maakt. De macht van den logen in hem sleept zijn bewonderaars mede. Zij zullen u verhalen, dat hij een eerlijk man is, eerlijk in alles, ook in de liefde... want slechts eens in zijn geheele leven heeft hij liefgehad; het was te Palermo, het dochtertje van zijn padrona dé casa. Al het andere is „incidental", zooals het heet bij een zijner lofredenaars, een zoon van dat machtig eiland, waar het kloekst gezond verstand naast den wonderlijksten waanzin huist.

Alles „incidental", alles: Rosalie Montmasson en het huwelijk op Malta, Lina Barbagallo en het huwelijk te Napels, alles „incidental", alles „incidental", de breuk met Mazzini, de haat tegen Minghetti, het spel met Depretis, het spel, waarin de oude vos van Stradella verloor.

Hier is hij geheel: de man, die slechts één partij kent: Crispi; één beginsel: Crispi; één liefde, één trouw, één kracht: Crispi; altijd Crispi. De man, die steeds gezegd heeft: *Io sono domani*, ik ben het morgen; het echte woord der revolutie, die nooit een verleden heeft, die nooit een heden kent, omdat zij altijd voortsnelt van loochening tot loochening, van geweld tot geweld.

Hij is de man van het geweld, het toomeloos geweld, dat Macchiavelli zoo naaktweg aanprijst, waar hij de fortuin vergelijkt bij de vrouw. Bij hem is „obstinata ratio", de wil, die voor niets buigt en door niets is te buigen, die zichzelve recht is en wet en doel. Hij heeft de fortuin verkracht en zij heeft hem gemaakt tot haar koning.

Hij is de man der fortuin. Voor vriend en vijand is hij „l'uomo fatale". Voor genen, omdat hij onmisbaar en onontbeerlijk schijnt: zonder hem geen „Italia una", zonder hem geen „Roma intangibile", zonder hem zelfs geen „Casa Savoia". Voor dezen, omdat hij, de man van het noodlot, het noodlottig einde brengt.

Van den man der fortuin heeft hij de monsterachtige ijdelheid en de monsterachtige onbeschaamdheid van vorm. Hij toont al de eigenschappen van het ras, waartoe de Nederlandsche student, in de gulle grofheid zijner jonge taal, zijn huisbaas rekent.

Die eigenschap is misschien de sprekendste trek in deze redevoering. Het feit ligt er: met geen woord rept Crispi in deze jubelrede van zichzelven. Maar hij is de eenige persoon in deze geheele toespraak. Hij deelt den lof uit en den roem en de glorie, en de grooten, die hij viert, zijn groot, omdat zij geroemd worden

door hem. Zijn adelaar en zijn leeuw zijn in zijn eigen schatting kermisdieren, die hij idealiseert. Ruggiero Bonghi heeft zich in zijn laatste dagen kunnen overtuigen over de juistheid van zijn portret: de hoovaardij baart zichzelve.

Dit is slechts één trekje van dezen trek. Naast de ijdelheid de onbeschaamdheid. Roerend zijn de frazen over Christendom en Kerk en aardsche en hemelsche dingen. Italië is Gods dienstmaagd; zij heeft Gods raadsbesluiten uitgevoerd. En om dit... te bewijzen gaat Crispi te leen bij den goddelijken dichter en noemt als *de Kerk* het monster, waarin Dante de misbruiken der Kerk belichaamde, den zegewagen, die een onding, een monster werd met zeven koppen, drie aan den dissel, drie aan de kar gegroeid.

Dit... in de dagen van Leo XIII; dit om den roof te rechtvaardigen; dit om te kunnen spreken van Gods raadsbesluit.

Dit... is Crispi's eerbied voor de Kerk.

Naast de onbeschaamdheid de nijd. Tot de groote dingen, die voor Crispi Crispi's grootheid uitmaken, behoort dit: dat hij bij zijn samenkomsten met Bismarck de meerdere bleek, de meester was. Maar het zelfbewustzijn is niet tegen elke opflikkering van zelfkennis bestand. Immers somtijds kent de mensch zichzelven Somtijds... en zulk een oogenblik van zelfkennis wreekt hij op wie dan zijn meerdere bleek.

Zulk een wraakneming is hier. Kan men zonderlinger zinsnede bedenken dan die, waarin Pius IX wordt voorgesteld als door de Italiaansche regeering van iederen last bevrijd, door de Italiaansche regeering gemaakt om Otto von Bismarck de macht der geestelijke wapenen te doen gevoelen, om den sterken man te verslaan?

De ijzeren kanselier, de kluizenaar van Friedrichsruh, heeft na 20 Maart 1890 dikwijls „die Stimmung gänzlicher Wurschtigkeit" gevoeld. En hij heeft harde dingen gedragen. Maar dit woord van Crispi is toch het hardste. Voor den ouden, zieken leeuw

hebben de fabeldichters geen feller lijden kunnen bedenken dan een daad gelijk aan dit woord.

Daar is in deze rede nog een blijk van euvelmoed. Het is de lofspraak voor Victor Emmanuel. Wat een wraakgericht over den trotschen zoon van het achthonderdjarig huis van Savoye! Zoo hij kon antwoorden....! —

In zijn geweldige schets „la dernière nuit de Judas" laat Gebhardt den verrader een schuilplaats zoeken bij Barabbas, den moordenaar. Maar Barabbas weert hem af en zegt: „Tu veux donc déshonorer Barabbas!" —

III.

Ook de brief teekent den schrijver.

„Cuinam pepercit lingua illa Romana!" Met de woorden van Tertullianus klaagde, in 1829, Joachim Pecci over de hekelarijen aan de nagedachtenis van Leo XII gepleegd. Of de Romeinsche tong eenmaal Leo XIII sparen zal?

Over het volk van Pasquino en Marforio zal niemand een voorspelling wagen. Maar één feit behoort nu reeds tot de onvervreemdbare feiten der wereldgeschiedenis. Noch de laster, noch de kwaadsprekerij hebben zich in onze eeuw aan Leo XIII kunnen of durven wagen. Hier is metaal dat niet roest; marmer dat niet verweert. Ook de „lingua Romana" zal hier niets vermogen. De stem van de wereld heeft gesproken.

Deze Paus Leo XIII is groot. Groot door alle menschelijke grootheid en groot door Gods genade. Een hoog karakter en een hooge geest; een denker en een vrome; een dichter en een staatsman; een priester en een regeerder. Niets ontbreekt hem: noch breede vlucht van gedachten, noch scherpzinnigheid in bijzonderheden, noch aanstekelijke geestdrift, noch wikkende, wegende voorzienigheid. Zijn verleden is zonder wolk of zonder schaduw, vol van licht. Hij staat, onbewogen en kalm, met de

majestueuse kalmte der Alpenreuzen, hoog, onbereikbaar hoog. Maar zijn ziel ligt altijd in aanbidding geknield voor haar Heer en God. Want meer en beter dan eenig ander weet hij, dat voor de hoogsten onder de menschen geldt wat tot den dichter werd gezongen:

„O Poète, à genoux on est bien près de Dieu!"

Waarlijk, hij is groot en groot is zijn brief van 8 October 1895. Met één woord kan men deze grootheid teekenen: hier is majesteit, kracht in zichzelv' gerust.

Ook in dezen brief vindt men allerlei trekken, die den man toonen. Geen breede jammerklacht, geen tafereel van grieven en gruwelen, een sobere aanduiding, een lichte beweging van de hand naar de grijze haren. Klare, sterke woorden, onbarmhartig en geweldig in hun beschaafden vorm. Uitspraken, die als lichtzuilen oprijzen; vragen, die als de orkaan den tegenstand wegvagen. Waarheid en niets dan waarheid. Geen enkele kunstgreep en geen welsprekendheid. Geen welsprekendheid als Cicero ontwikkelde tegen Catilina. Iets hoogers. De welsprekenheid, die eenmaal de Areopagus hoorde, toen Paulus sprak van den onbekenden God.

Er is in deze redevoering een verheven hoogheid, die de ziel opbeurt; een warme menschelijkheid, die haar wél doet. Inderdaad, deze man heeft zijn Italië lief. Lief met een edele, heilige liefde. Zijn liefde kent slechts éene levenswet: geven, alles en zich zelven.

IV.

Deze twee oorkonden geven ook getuigenis van de zaak, die ieder dezer twee personen dient.

De zaak van Crispi is de handhaving der éenheid van Italië, der vrijheid van den wereldlijken Staat en, in zijn taal, de handhaving der onafhankelijkheid en grootheid van de Kerk.

De éenheid van Italië is in de oogen van Crispi een voldongen feit. Gewoon om naar niets te vragen en naar niets om te zien dan naar zichzelven, schijnt hij de éenheid van Italië te vinden in den éenen minister-president, den éenen man van het noodlot. Immers: „de monarchie die ons één maakt" is een dichterlijke leugen; de werkelijkheid is de onmisbare minister en deze is één.

In werkelijkheid staat de zaak toch eenigszins anders. Er is éenheid in Italië: éenheid van belastingdruk; éenheid van militairen druk; éenheid van ontredderde maatschappelijke toestanden; éenheid van wanbeheer; éenheid van ontevredenheid en wrok. De éenheid van opgeschroefde geestdrift en lichtvaardig geloof, die in het romantisch tijdperk der omwenteling de schare samenbond, is verdwenen; zij was een *fata morgana*. In werkelijkheid is Italië nooit een nationale éenheid geweest, even weinig als het in den eigenlijken zin ooit een natie was. Dit is een stelling, aan welke weinigen meer twijfelen. Garibaldi heeft voor een oogenblik een strijdbare éenheid kunnen scheppen, de staatkundige éenheid, waarheen Cavour streefde, is een droom en blijft een waan. Al is de Oostenrijker verdwenen, al is de tiaar geen vorstenkroon meer, al zijn de aartshertogen en hertogen tot verhuizing gedwongen, al heeft het plebisciet de verjaging der Bourbons uit Napels bezegeld: het één Italië is niet tot stand gekomen. Hier is een wanstaltig lichaam, waarin zeven geesten kampen om de heerschappij. En zelfs de ijzeren wil van Crispi zal den strijd niet bezweren.

Indien dit de uitkomst mocht wezen, zoo voeren ons zijn vrienden tegemoet, dan is dit niet de schuld van Crispi. De schuld ligt bij de Kerk, die de éenheid van Italië en de vrijheid van het wereldlijk gezag haat en verfoeit.

Is het noodig deze oude en verouderde dwalingen te bestrijden? Ligt inderdaad deze haat in den geest der Kerk? Of is niet juist de haat tegen de Kerk de ziel van dit één Italië en het wezen van dit wereldlijk gezag?

Men mag dit laatste bevestigend beantwoorden. De beschrijving door Crispi van het wereldlijk gezag gegeven doet het vermoeden. De tijdelijke souvereiniteit en het apostolisch gezag zijn onvereenigbaar, zegt de redenaar. Waarom? De Staat kan niet zijn heilig, kan niet zijn zonder zonde. De Staat heeft noodig stoffelijke wapenen. wettelijke geweldenarijen, gewettigd door de *raison d'état.*

Hoe nu? Er bestaat dus voor den Staat een recht, dat onrecht en geweld tot recht kan verheffen en van wettelijke middelen en wettelijke kracht voorzien. Er is dus een andere orde van waarheid en van zedelijkheid voor den Staat, een orde, die den logen en de onzedelijkheid niet vergoelijkt maar toelaat. Wat zegt men van deze openbaring, van deze beschrijving van den Staat, van het wezen van den Staat door een staatsman in werkzaamheid? Van het wezen van den Staat, want, let wel, deze dingen zijn geen toevalligheden, maar zij behooren tot den Staat, zij vormen den Staat. De Staat is in wezen onheilig, tot zonde verplicht, tot geweld gemachtigd.

Waarmede heeft men hier te doen, met grijnzenden spot of met hondsche onbeschaamdheid?

Met beide, kan men getroost antwoorden. Want beide vindt men terug in den lof door Crispi aan het één Italië gebracht: de vrijheid en de onafhankelijkheid der Kerk te hebben geschapen, te beschermen en te bevestigen.

Voor deze waanzinnig vermetele bewering bezit geen enkele taal het juiste woord. Het pralen en smalen, het kronen van het geweld en het honen van de verdrukten, dat alles blijve ter zijde. Ter zijde blijve de herinnering aan Bonifacius VIII en Anagni, al is de kaakslag van Anagni het symbool geworden der kerkelijke wetten in Italië; al is het nu geen toevalligheid, maar het feit van den dag, het staande feit:

„Nel Vicario suo Cristo esser catto ....." [1]).

---

[1]) „Dat Christus in Zijn Steêvoogd is geboeid." (Dante, *Purg.* XX, 87.)

Ter zijde blijve de verwijzing naar de concordaten ter vergelijking met de waarborgenwet: de concordaten, waarbij de Paus als zelfstandige, onafhankelijke, souvereine macht optrad en gaf wat hij geven kon en altijd de gever bleef; de waarborgenwet, die hem wordt opgelegd, die door Italië is geschapen en door Italië kan worden te niet gedaan. De waarborgenwet: de dolk van den *bravo* in een staatsblad gemoffeld. Ter zijde blijve zooveel meer, blijve het beroep op de zegepraal over Bismarck, die de lakei van Bismarck mogelijk wil hebben gemaakt. Dat alles ter zijde! Maar op éene zaak behoort toch het licht te vallen.

Ziehier! De Heer en Koning der Kerk heeft het bedrijf van 20 September 1870 toegelaten. Toegelaten, dat Zijn Kerk van de door de Voorzienigheid gewilde waarborgen van vrijheid en onafhankelijkheid werd ontdaan. Tot hoelang? Het geheim van Gods rechtvaardigheid en Gods barmhartigheid. Maar, nu de zichtbare waarborgen zijn verdwenen, heeft de Heer en Koning der Kerk Zijne Kerk niet verlaten. Om de raadslagen der boozen te verijdelen heeft Hij de grootheid der Kerk juist in deze troebele dagen grootscher dan ooit geopenbaard. Om hun raadslagen te verijdelen, maar tevens om ze te ontmaskeren. Want nu de Kerk, die de vervolgers wilden treffen, onschendbaar blijkt en volheerlijk blijft, nu kleedt zich hun helsche woede in satanischen spot: het wonderwerk des Heeren noemen zij hun werk. Nu de dood, op wien zij hoopten, niet is gekomen, nu roemen zij op hun het leven wekkende kracht.

Deze grootheid der Kerk — zoo spreekt Crispi — is ons werk, en wij hebben recht er trotsch op te zijn. Een trotschheid van zeer verdachte soort. Een trotschheid, waaruit haat spreken en nijd. Een trotschheid, die gelijkt op den gescheurden mantel van den cynicus; door iedere scheur grijnst de erbarmelijke zwakheid, die tevens ijdelheid is.

Met één koninklijk woord heeft de gevangene van het Vaticaan

deze schandelijke pralerij te niet gedaan: „Fu opera forse delle persecuzioni imperiali il miraviglioso incremento della Chiésa adolescente?" Was misschien de wonderbare bloei der jonge Kerk het werk der keizerlijke vervolgers?

Inderdaad. Als de stichter der Kerk verrijst hier de geheele rij der bloedige Caesars met Nero aan het hoofd, als ware zij de rij der vrome en heilige mannen, der martelaren en belijders, die de Kerk van Christus hebben doen opbloeien uit het zaad van hun bloed. *Sanguis Martyrun Semen Christianorum*, het bloed der martelaren is het zaad der Christenen; welnu, de Caesars hebben dit bloed vergoten, de Caesars hebben dit zaad gezaaid. Maar neen, de Caesars zijn van te goeden huize om met den minister van het één Italië te kunnen worden vergeleken, zij huichelen niet. Het is hun te doen om het *Numen Caesareum* tegenover den éénen God en den gekruisten Zoon. Het is hun te doen om de wereldheerschappij, zij willen haar en zij zeggen het.

Maar Crispi — de tot het heidendom herzonken Christen — verstaat iets, kent iets, wat de Ceasars niet verstonden, hij verstaat de kunst, waarvan de apostel met het „Ave Rabbi" op de lippen het eerste voorbeeld gaf. Hij poogt God te vleien, terwijl hij God lastert. Want het is een godslastering, het hooge wonder Gods, het verheven krachtsbetoon van Gods Stedehouder, onder zooveel druk en lijden, toe te schrijven aan zoo misdadig een spel als de éenheid van Italië. Een spel, dat zijn diepste karakter openbaart door den dienaar, dien het bezigt en dien het noodig heeft.

Deze taal van Crispi is onvergelijkelijk laag. Zijn geheele rede vlamt van haat tegen de Kerk. Laat die haat eerlijk zijn en zonder masker. Maar neen, „Ave Rabbi"! Voor hen, die zulke taal spreken, moet nog een lager kring worden geschapen dan die:

„Ove la tyrannia convien che gema" [1]).

---

[1]) „Waar tyrannie moet zuchten in de boeien." (*Infern.* XII, 132.)

V.

De jongste aflevering van de „Nuova Antologia" noemt den brief van Paus Leo XIII aan zijn Secretaris van Staat „mansueta ed elevata" zachtmoedig en verheven van toon. Tevens echter meent dit tijdschrift, geheel in den geest van zijn talentvollen, maar tegelijk halfslachtigen leider, den sinds reeds bezweken Ruggiero Bonghi, het te moeten betreuren, dat naast die verheven zachtheid des te duidelijker en forscher de besliste en onverwrikte wil des Pauses blijkt, om op geen enkele wijze zijn heilig en onvervreemdbaar recht op de tijdelijke souvereiniteit te verminderen, laat staan te laten varen.

Men kan de treurigheid nemen of laten voor wat zij is. Maar het moet verwondering en meer dan verwondering wekken, dat mannen, aan wier goede trouw men niet mag twijfelen, zonder alle werkelijkheid van goede trouw te loochenen; dat mannen, wier klaarheid van inzicht, wier scherpte van doorzicht, wier kloekheid van geest zelfs boven alle erkenning verheven zijn, niets schijnen te gevoelen voor het onbetwistbaar goed recht der zaak door den Paus verdedigd en gediend.

Het goed recht dier zaak wordt door den Paus in zijn jongsten brief op de eenvoudigste en tevens verhevenste wijze uiteengezet. De uiteenzetting is eenvoudig als de zon. Na een korte inleiding, een kalme en sobere klacht over de smaadheden der jongste dagen met een echt menschelijke verwijzing naar zijn sneeuwwit hoofd, verklaart de Paus het juiste, onloochenbare karakter van den strijd, tegen zijn wereldlijke souvereiniteit gevoerd. Hij schetst verder de gevolgen van dezen strijd, de gevolgen der overrompeling van Rome, voor de stad en voor Italië. Aan die gevolgen zou de Kerk paal en perk kunnen stellen, maar men heeft haar ontnomen het zelfstandig bestaan, „l'autonomia", die zij ter wille harer werkzaamheid, waardigheid en vrijheid behoeft. Om deze te waarborgen toch zijn geen waarborgenwetten van eenig nut.

Deze wetten hangen af van den wetgever; deze onafhankelijkheid is geen onafhankelijkheid: „chi la diè la può togliere". Ten slotte doet de Paus een beroep op de Italianen, op hun „senno pratico", dien men hier nu niet als den practischen kruideniersgeest, maar als den „grand bon sens", van wien Bossuet gewaagde, als den geest, die de Romeinsche daden schiep en bezielde, heeft te verstaan.

Dit alles is eenvoudig en sober, maar vol van kracht. Voor den katholiek heeft het iets meer dan zonderlings, dat deze taal niet overreedt, niet met dwingende macht overtuigt. Zeker, er worden er gevonden, die iedere overreding afwijzen, die willen, dat de wereldlijke heerschappij des Pausen verwerpelijk is. Dezen kan men, moet men buiten rekening laten. Zelfs het wereldgericht zal hen niet overtuigen en dat is hunne straf.

Maar zij, die met meerder of minder goede trouw van een verzoening tusschen den Paus en Italië droomen, die zulk een verzoening hopen, afbidden zelfs, zien zij in het heldere licht dezer woorden hun dwaling niet in?

De zaak is waarlijk te eenvoudig.

Er is een onrecht gepleegd.

Dit onrecht moet worden erkend en hersteld.

De erkentenis moet zijn geheel volledig; het herstel kan geschieden op de wijze en in de mate, die door den verongelijkte wordt verlangd.

In dit geding is de Paus de verongelijkte, het onrecht is gepleegd door Italië.

Het onrecht is er. Ontkennen kan men het niet. Al de rechten, die men hier wil doen gelden, zijn vindingen, verzinselen uit den nood geboren. Zij houden geen oogenblik stand.

Het onrecht blijft. Verjaringen zijn niet bij machte daarin iets te wijzigen. Iedere verjaring vordert een soort van berusting en de berusting is hier niet. Het strenge, onverbiddelijke protest houdt niet op.

Vergelijkingen zijn hier niet mogelijk. De souvereiniteit van

den Paus is een andere dan de souvereiniteit der wereldlijke monarchen. Zij is hem in de eerste plaats niet gegeven om het volk of door het volk; zij is hem gegeven voor de Kerk en voor de wereld. Haar hoogste doel is niet macht te oefenen; de macht is hier slechts een middel. Een middel om een onafhankelijkheid te waarborgen en te bewaren, die noodig is en onontbeerlijk voor de hooge en weêrgalooze roeping, de wereld vrij te maken van zonde en logen en te geleiden tot God.

Het onrecht blijft. Ook al tracht men de stelling voor te schuiven, dat geestelijk en wereldlijk gezag onvereenigbaar zijn, zóo onvereenigbaar, dat hun vereeniging zonde is. Onvereenigbaar, waarom onvereenigbaar? Het geestelijke kan in deze wereld zonder het stoffelijke niet bestaan; in dit geding staat het wereldlijke als het stoffelijke. Een Paus, die geen onafhankelijk gebied zou mogen bezitten, staat gelijk met een Kerk, die geen kerkgebouw zou mogen zijn.

In dit onrecht ligt de kern van het Romeinsche vraagstuk. Zoolang dit onrecht niet is gedelgd, zoo lang is geen oplossing verkrijgbaar en geen verzoening. In geen enkelen vorm. Op den troon van Italië is, zoolang de overweldiging van Rome niet is geboet, geen christelijk koning mogelijk. De Italiaansche staatkunde is met onafwijsbare noodlottigheid gedoemd tot strijd tegen de Katholieke Kerk. Dit is een ijzeren wet. De dragers dier staatkunde mogen al de geriefelijkheden en al de beminnelijkheden der praktijk in het spel brengen, het baat niet, de strijd blijft. Door het geheele Italiaansche leven loopt deze klove.

Tegen dit onrecht baten geen waarborgen; zij brengen geen herstel. Waarborgen zijn afhankelijk van hem, die ze geeft. Iedere macht, die over anderen wordt uitgeoefend, moet volkomen en zichtbaar onafhankelijk zijn van hen, over wie zij is gegeven. En ook over Italie is den Paus macht gegeven. Daarom

kan Italië niet waarborgen de onafhankelijkheid, die boven zijn machtsfeer gaat.

Het is verder wel een al te stoutmoedig beweren, dat de verongelijkte als herstel van recht zou moeten aanvaarden, wat hij onrecht noemt. Men zal toch mogen meenen, dat zonder hem in dezen niets te beslissen valt.

Niet ten onrechte heeft de Paus in dezen brief den vollen toon gelegd op de „giurisdizione territoriale". Niet alleen om de wijze, waarop de waarborgenwet wordt uitgevoerd, de voortdurende schennis, die zij ondergaat. Maar vooral omdat de zaak in onze wereld van geloofsverdeeldheid en nationale rijken eenvoudig onbestaanbaar is. Niet alleen de katholieke natiën zouden in verzet komen tegen een Paus, die een Italiaansche Paus zou zijn. De wereld zou hem verwerpen. De ergernis van Avignon, de Babylonische gevangenschap zou in vervaarlijker afmetingen worden herhaald.

Op één punt valle hier het licht.

Tot de levensuitingen en bewegingen der moderne natiën behoort het streven naar koloniale macht. Op alles, wat de koloniën betreft, heeft de geloofsprediking een onberekenbaren, maar zeer zichtbaren invloed. De bewijzen liggen voor de hand, en niet zelden hangt de strijd om kolonialen invloed met de geloofsprediking te zamen. Onbetwistbaar echter is de Paus de machtigste geloofsprediker ter wereld.

Maak nu dezen Paus tot een man, wiens onafhankelijkheid van de gunst of van het geweten eener Italiaansche regeering afhangt. Welke macht, die op koloniaal gebied met Italië in strijd komt, zal gelooven in zijn vrijheid, zijn onafhankelijkheid, zijn onpartijdigheid? Zullen de verschillende regeeringen niet op de geloofsprediking beslag leggen en haar maken tot een nationale zaak? Reeds te dikwijls kwetst men het katholiek gemoed door te wijzen op den invloed, dien de missionaris voor deze of gene natie kan uitoefenen. Wil men den geloofsprediker maken tot een politieken agent? Of

wil men de vrijheid en de hoogheid, het verheven staan boven kleine dingen bij de katholieke zending handhaven? Dan, dan behoort de Paus vrij en onafhankelijk te zijn, vrij van den minsten schijn van afhankelijkheid.

VI.

In dit pleit tusschen het Pausdom en Italië is, inderdaad, de houding der Italianen nog wel het verwonderlijkst. Sectarissen zijn — om een historische uitdrukking te bezigen — onverbeterlijk. Maar waarom het Italiaansche volk het juk dezer vermetele en baldadige partijgangers niet afwerpt, waarom het Rome verlaagt en onteert door het tot den rang eener nationale hoofdstad te doen dalen, dat is op den langen duur een raadsel.

Alleen het lot van Rome, van de stad, moest reeds de oogen openen en de geesten wakker schudden. Of zijn de oogen met zoo onoverwinnelijke blindheid geslagen, dat de Bacchanaliën der barbaarschheid, die in de Eeuwige Stad worden gevierd, onzichtbaar blijven? Heeft geen enkele zoon van Italië of van Rome de klachten gehoord door Gregorovius in zijn „Römische Tagebücher", in zijn „Briefe an von Thile" geslaakt: „Rom wird ein übertünchtes Grab"! Heeft dan niemand vernomen, hoe Herman Grimm toornt over „die Vernichtung Roms"; hoe hij het uitspreekt, dat men eens op de vraag naar het „eeuwige Rome" zal antwoorden: „dasz diesem Rom, wie alle Welt ja wisse, in den achtziger Jahren des neunzehnten Jahrhunderts von den Italienern selbst ein Ende gemacht worden sei".

Ook voor de vrienden der eenheid van Italië moet het Romeinsche vraagstuk een voortdurende vreeze, een onafwijsbare bedreiging zijn.

Voor de eenheid van Italië zijn twee vormen mogelijk. Op de eerste plaats de volstrekte eenheid onder één souverein hoofd. Indien men deze wil staande houden of, het woord is juister,

op ernstige wijze tot stand brengen, dan is de zedelijke eenheid een levensvoorwaarde. Immers zonder deze — de Paus wijst het zoo zonneklaar aan — is de staatkundige eenheid niet te verwerkelijken. Er is en er blijft een strijd. Het één Italië, dat met de Kerk gebroken heeft, moet tegen de Kerk strijd voeren, en door dien strijd wordt de scheiding en scheuring steeds verderfelijker, steeds grooter.

En de schuld van deze scheiding en scheuring ligt niet bij de Kerk. Zij heeft zich niet afgescheiden, zij is uitgeworpen. Als Crispi verkondigt, dat zij, de priesters, die tegen de onrechtvaardige staatswet opstaan, zich verbinden met de partij, die den Koning verwerpt en God, dan spreekt hij onwaarheid, en hij weet, dat hij onwaarheid spreekt. Want men verwerpt God niet, omdat men een vorst bestrijdende, een Godlooze wet verwerpt. Neen, zij, die deze wetten in het leven roepen, zij verwerpen God, en daarom zijn zij verplicht hun steun te zoeken bij andere loochenaars en haters van God; zij en zij alleen bevorderen de anarchie. Logisch is geen kreet zoo juist als de kreet der fransche revolutionairen: „Ni Dieu, ni maître"; aan de erkenning van God is de erkenning van den meester gebonden. „Ni Dieu ni maître", het is de volmaakte tegenspraak van het woord des Apostels: „Subjecti igitur estote omni humanae creaturae propter Deum...."; zonder God gaat de erkenning van alle menschelijk gezag teniet.

Indien één monarch de heer van het één Italië zal blijven, dan moet die monarch in vrede leven met God en Zijn Stedehouder. Nu is er strijd. Het woord is gesproken: „De monarchie veréent ons, de republiek verdeelt ons"; is er ooit een woord meer te schande geworden? Geen republiek kan zóó verdeelen als deze monarchie verdeelt.

Nog een andere vorm van éenheid is mogelijk: de éenheid in den bondsstaat. Een éenheid, die weder in drie vormen vervalt: een bond van verschillende staten met één monarch aan het

hoofd, door zijn persoonlijk verband met de verschillende deelen des rijks hen vereenigend; een bond van verscheidene staten met een monarchalen staat aan de spits; een bond van republieken. Dit alles is mogelijk. Italië is, hoe zonderling het klinke, het land van den *home rule*, het land van de zelfstandige, eigengerechtigde, zichzelv' bestierende gemeenten. Op dezen grond zijn zij geboren.

Welnu, welken vorm van bondsstaat men voor Italië kieze of welken het zichzelv' geve, in geen van deze vormen is de strijd met den Paus bestaanbaar, in ieder van deze is de vrede met den Paus onmisbaar. In den gezonden, op waarheid, vrijheid en recht gevestigden bondsstaat moet het gezag, dat het middelpunt vormt, in de volste mate zijn een zedelijk gezag. Het staatsrechtelijk gezag kan een bron worden van strijd en verdeeldheid, een reden van vrees voor overheersching. Maar een erkend zedelijk gezag is, hoe gebrekkig de staatsrechtelijke vormen ook mogen zijn, altijd een weldaad, nooit een gevaar, dikwijls een kracht. Waar vindt men dat zedelijk gezag tenzij bij den vrijen onafhankelijken Paus?

Zouden de zonen van Italië, de zonen van Rome, dit alles niet kunnen zien? Hebben zij zich blind gestaard op een *Roma intangibile*? Zien zij niet, dat de ware onkreukbaarheid, de ware onschendbaarheid, de ware onsterfelijkheid van Rome alleen bestaan kan, wanneer Rome behoort aan de katholieke wereld, aan de Kerk van God?

VII.

De tijden zijn zwaar en er daagt geen licht. Indien Leo XIII niet zijn woorden van licht door de wereld zond, wat duisternis rondom ons. De kreet wordt nu reeds vernomen: de Kerk heeft Italië uitgedaagd! De kreet vindt geloof bij alle halfslachtigen en alle flauwhartigen en alle vereerders van het gouden kalf en alle

aanbidders van de wereld schudden de wijze hoofden bij dien kreet en zuchten: Helaas!

Ons geve 't God pal te staan met den Paus, voor den Paus. Immers ons voegt het het woord te bedenken van den geschiedschrijver der Machabeën: „Ik smeek hen, die deze dingen lezen, niet te wanhopen wegens den tegenspoed, maar te bedenken, dat dit alles geschiedt niet ter verdelging, maar ter opbouwing van ons geslacht".

Dr. Schaepman.

BOEKBEOORDEELING.

Thomas-Lexikon van Dr. Ludwig Schütz. Zweite, sehr vergrösserte Auflage. Paderborn, Ferdinand Schöningh (M. 12).

De Engelachtige Leeraar is gewoon zijne gedachten in bewonderenswaardig korte, kernachtige taal te vertolken. In menige zijner uitdrukkingen, al klinken zij aan moderne, door holle phrasen verwende ooren hier en daar barbaarsch, ligt een schat van geleerdheid opgesloten. Voor geesten, die zich jarenlang hebben laten voeden met de oppervlakkige schijngeleerdheid der hedendaagsche wijsbegeerte, is St. Thomas' terminologie dan ook te substantiëel, zelfs doet zij menigeen, die een ernstige studie wijden wil aan de diepzinnige leer des middeleeuwschen denkers, diens werken spoedig ter zijde leggen bij gemis aan voldoende kennis der scholastieke wetenschappelijke spreekwijze.

In dit gemis voorziet op uitstekende wijze het bovengenoemde *Thomas-Lexikon*. Het bevat, naar alphabetische volgorde, in 889 bladzijden een rijken schat van technische termen, welke in de verschillende werken des H. Thomas voorkomen. Van deze wordt eerst de Duitsche vertaling, daarna de verklaring geleverd, zoowel van iederen term op zich zelf, als in verband met andere uitdrukkingen, en vervolgens worden de termen van tegenovergestelde beteekenis aangegeven. Wat de waarde van dit lexikon nog verhoogt is, dat St. Thomas termen bijna altoos met de eigen woorden des Leeraars worden uitgelegd.

Zoo beantwoordt de inhoud ten volle aan de belofte, die men op het titelblad leest: „Divus Thomas sui interpres".

Dr. Schütz legt door deze tweede uitgave van zijn lexikon een onmiskenbaar bewijs af zijner veelomvattende kennis en bedrevenheid in St. Thomas' talrijke meesterwerken; met zorg heeft hij over het algemeen de opgenomen taak volbracht en in zijn werk een kost-

baren schat van citaten neergelegd. Wij vestigen de aandacht o. a. op de woorden: abstrahere, demonstratio, esse, intellectus, materia, scientia, subjectum.

Voor enkele plaatsen zouden wij bij een volgende uitgave een breedere ontwikkeling wenschen, zoo b.v. bij het woord „Deus", dat thans slechts, als ware het van minder beteekenis, in een aanhangsel is opgenomen.

Ook missen wij het van zoo groote beteekenis in St. Thomas' leer zijnde woord: determino (zie o. a. *Summa* Ia IIae, Q. 10, a. 4).

Bij het woord: liber, b (p. 444) is tot juister begrip van St. Thomas' opvatting der menschelijke vrijheid achter de aanhaling uit de *Summa* I, Q. 83, a. 1, ob. 3: „liberum est, quod sui causa est", de toevoeging noodzakelijk van den tekst der oplossing dier objectie: „Non tamen est de necessitate libertatis, quod sit prima causa sui id quod liberum est".

Om diezelfde reden achten wij het ook wenschelijk, dat Dr. Schütz de woorden Deus en movere zoo aanvulle, dat zij meer licht werpen op St. Thomas' leer aangaande Gods werking op den geschapen vrijen wil.

Het zij ons veroorloofd den geachten bewerker van dit *Thomas-lexikon* opmerkzaam te maken op de „Tabula aurea in omnia opera Divi Thomae" van Petrus de Bergamo, Ord. Praed. Dit werk kan wegens zijne volledigheid bij eene derde editie uitstekende diensten bewijzen.

De aangegeven leemten weerhouden ons geenszins, het door ons besproken lexikon met warmte aan te bevelen. Het is een onmisbare gids in den majestueuzen dom van St. Thomas' wetenschap, het doet er al de schoonheid, redelijke ontwikkeling, verheffende beteekenis der lijnen van uitkomen, die den blik des oppervlakkigen beschouwers ontgaan. Wij wenschen het derhalve in handen van iederen beoefenaar der philosophie en theologie des Engelachtigen Leeraars.

Pater F. M. Bartijn, Ord. Praed.
Professor der philosophie aan de Staats-Universiteit
te Freiburg in Zwitserland.

EEN WEDERWOORD AAN Dr. ENKLAAR.

Indien het waar is, dat ik in mijn opstel *Wordt alles?* een paar malen „de waardeering, die om den hoek komt gluren," voor de persoonlijke meening van Dr. Enklaar heb aangezien — en de courtoise manier, waarop Dr. Enklaar strijd voert, legt mij den aangenamen plicht op hem in deze zonder wederwoord te gelooven — dan hebben wij meer reden om ons over dit misverstand te verheugen dan om er spijt over te gevoelen.

Zoowel de lezers van *De Katholiek* als de schrijver van het artikel *Wordt alles?* danken aan dit misverstand niet alleen eene repliek, die aan alle polemisten als voorbeeld ter navolging mag gesteld worden, maar ook de overtuiging, dat Dr. Enklaar en ik op een paar punten nader bij elkander staan, dan het eerst den schijn had. Dit is o. m. het geval bij de waarde, die aan het „historische weten" toegekend wordt, en bij het begrip „atoom", als zijnde „de kleinste stofmassa, die men voor de verklaring der verschijnselen *noodig* heeft".

Naast die punten van overeenstemming blijven er echter belangrijke verschillen tusschen Dr. Enklaar's opvattingen en de mijne bestaan, maar dat er „niet te denken is aan het verkrijgen van overeenstemming", moet ik betwijfelen, wijl ik niet meen, dat „ons uitgangspunt geweest is: eenerzijds als kenbronnen de goddelijke openbaring en de ervaring, anderzijds alleen de ervaring in den ruimsten zin des woords", maar veeleer beiderzijds de rede, die de ervaring in den ruimsten zin des woords kent en daaraan hare beschouwingen vastknoopt. Ik ben mij niet bewust, de goddelijke openbaring in het geding betrokken te hebben, en meen zelfs met nadruk te hebben herhaald, dat ik de rede en haar alleen aan het woord wenschte te laten. 't Is waar, ik ken en erken tevens een gebied, waar de openbaring alleen heerscht, en een ander, waar èn rede èn openbaring gezamenlijk werkzaam zijn; ik houd het er voor, dat zelfs dààr, waar de rede alleenheerscheresse is, de openbaring haar nu en dan voor dwaling kan behoeden; maar in alles, wat ik tot nog toe schreef, mijne „nalezing" incluis, heb ik mij uitsluitend op het gebied van de rede en de ervaring bewogen en heb dus mijn uitgangspunt gekozen op eene plek, waar dat van Dr. Enklaar ook ligt.

't Is — om een paar verschilpunten ter sprake te brengen — de

rede, welke mij leert, dat een algemeen begrip, een afgetrokken denkbeeld iets algemeens, onstoffelijks en noodzakelijks bevat, terwijl alles, wat onder de zinnen valt en door zintuig en zenuwen beweging in mijne stoffelijke hersenen kan veroorzaken, bijzonder, stoffelijk en niet noodzakelijk is. Daarom ben ik van meening, dat hetgeen in mij de vormer en de drager is van die algemeene begrippen, onstoffelijk moet zijn en geestelijk werk doet. In het dier leert mij de ervaring de afwezigheid van abstracte denkbeelden kennen, en om die reden neem ik een wezenlijk onderscheid aan tusschen dierlijk en menschelijk levensbeginsel, in tegenstelling van een louter quantitatief verschil. Al ken ik voor de werkzaamheid van het verstandelijk vermogen en voor de ontwikkeling daarvan een ruimen invloed toe aan de stof — mijne artikelen in dit tijdschrift kunnen zulks getuigen — ik moet toch aan de onmogelijkheid eener zielkunde zonder ziel blijven vasthouden. De theorie, welke het verstand „door ontwikkeling uit zinnelijke vermogens" doet ontstaan, zondigt tegen het „nemo dat quod non habet", en de leer, welke in het denken slechts stoffelijke bewegingen ziet, verwisselt de voorwaarden voor het denken met het denken zelf. Afgezien van alle openbaring, is dit mijne wetenschappelijke overtuiging.

Het onstoffelijk en geestelijk levensbeginsel der menschen is tevens het subject, dat door en in zijne werkingen zich zelven kent en zich zelven als verschillend van den inhoud van zijn bewustzijn als het ware voor zich ziet staan. Voor mij is mijn ik „geene voorwaarde voor de ervaring" en overigens een „zuivere vorm op zich zelf zonder inhoud", maar het beginsel, hetwelk de ervaring opdoet, hare schatten bewaart; het beginsel, dat getuige is van „de wisseling en verandering", niet bloot in „de wereld zijner aanschouwing" maar in de werkelijke wereld, en bij dat alles zich zelven als iets reëels erkent. Ik kan die ervaring niet van mij afzetten. Mijn „logisch ik" ben ik zelf. Mijn „empirisch ik", als dit „de inhoud van mijn bewustzijn" moet zijn, ben niet ik, maar is mijn eigendom, de voorraad van mijn magazijn. Mijn „transcendent ik", als „werkelijk subjeet van gewaarwordingen en aandoeningen", staat niet „buiten" maar midden in de niet „phaenomenale" maar objectief reëele wereld, die op mijn ik werkt en mijn ik indrukken en gewaarwordingen bezorgt. Mijn „transcendent ik" ben ik zelf nog eens. Ik kan mijzelven door een logischen of door een transcendenten en, als het zijn moet, ook

nog door een empirischen bril bekijken, en mij daardoor in verschillende kleuren of in verschillende afmetingen te zien krijgen, maar dat neemt niet weg, dat ik mij als dezelfde herken.

Dr. Enklaar stelt de vraag, „hoe de mensch aan het abstract begrip *zijn* gekomen is".

Mij dunkt door iets waar te nemen, wat hic et nunc en op deze of die wijze is, en daarvan het „hic et nunc" en het „zus of zoo" weg te denken, te abstraheeren, en zoodoende te komen tot de kennis der eigenschap, die men „zijn" noemt: m. a. w. door den gewonen weg der abstractie te volgen. Het begrip „worden" drukt den overgang uit van een toestand in een anderen, en waar de mensch de verschillende toestanden, in den tijd op elkaar volgende, waarneemt bij een iets of een iemand, dien hij overigens als eenzelfde wezen blijft waarnemen, besluit hij tot een concreet worden, waaruit hij weder het afgetrokken denkbeeld vormt, dat hij uitdrukt door het algemeene woord „worden".

Ik kan in deze dupliek op den samenhang tusschen worden en oorzaak niet ingaan, zulks ligt buiten de kwestie, die Dr. Enklaar en mij op 't oogenblik bezig houdt.

Een enkel woordje nog over de scheikundige atomen en de chemische mechanica.

Zeker „men is bezig om de ongelijksoortigheid der atomen door stof en beweging te verklaren", en ik voor mij vind het systeem van Mendelejeff een heerlijk iets, niet slechts om het gemak, dat het brengt in de studie der scheikunde, maar ook omdat het onwillekeurig iemands gedachten naar de oude scholastiek terugbrengt, welke de leer huldigt, dat „aan elken vorm [d. i. datgene, waardoor iets is hetgeen het is] eene bepaalde hoeveelheid overeenkomstig zijne natuur wordt afgemeten" (S. Thomas, *Q. disp.* Q. IV. *De potentia*, art. 1), en dat „een physisch lichaam, onder den totalen vorm beschouwd, niet in 't oneindige verdeeld kan worden, wijl het, zoodra het tot een zeker minimum wordt gebracht, wegens dat gebrek aan kracht [om het te doen blijven wat het was nl.] terstond tot iets anders overgaat" (Id. *De Sensu et Sensato*, Lect. 15). Maar.... „de ware periodieke wet drukt geene voortloopende verandering der eigenschappen uit, welke met eene voortloopende verandering van het atoomgewricht gepaard gaat, d. w. z. die wet drukt geene

continuë functie uit maar wel eene discontinuë en multiple, wijl het eene zuiver chemische wet is, uitgaande van het begrip van atomen en moleculen, welke zich in multiple verhoudingen met elkander verbinden" (Mendelejeff, *Grundlagen der Chemie*, Duitsche vert. 1891, bl. 686).

De sprongswijze verandering van het atoomgewicht en de periodiciteit der eigenschappen, waarop de grondlegger van het systeem wijst om te zeggen, dat zijne wet eene zuiver chemische is, zijn een hinderpaal op den weg, waarlangs men de eigenschappen der atomen door stof en beweging zoekt te verklaren. Waarom immers geen opklimmen met minimale hoeveelheden in de atoomgewichten en geene doorloopende verandering der eigenschappen?

Ook op het gebied der chemische mechanica (de dynamica der atomen) heeft de beroemde Russische scheikundige eene meening die m. i. het juiste midden houdt: „De natuur [d. i. het wezen] der scheikundige krachten is voor ons tot nu toe evenzoo verborgen als de natuur van de algemeene zwaartekracht; maar de astronomische verschijnselen konden, zonder dat men de aantrekkingskracht kende, met behulp van mechanische begrippen, niet slechts onder één beginsel samengevat worden, maar men kon zelfs vele bijzonderheden voorspellen; op dezelfde wijze kunnen, in het onderzoek der scheikundige verschijnselen, zonder dat het wezen der scheikundige verwantschap gekend wordt, met behulp van de wetten der mechanica — dank zij vooral den vooruitgang van de mechanische warmtetheorie — groote voordeelen behaald worden. Tot hiertoe is echter deze afdeeling der chemie nog weinig ontwikkeld; zij omvat een afzonderlijk gebied, en het is de voor de hand liggende taak der wetenschap zich op dit gebied te bewegen," (*Ibid.* bl. 33). M. a. w. er is wel iets en zelfs veel te verkrijgen, maar we beginnen pas, en tot het wezen der zaak dringen we niet door. Ik bevond mij in goed gezelschap, toen ik beweerde, dat hetgeen men tot heden vond „de chemische verbinding" — in haar eigenlijk zijn en in de ware oorzaak van haar worden — „onaangeroerd liet".

Hiermede neem ik afscheid van Dr. Enklaar en groet hem als een man, met wien ik gaarne een lans gebroken heb, omdat onze vreedzame strijd mij hem, èn om zijne kennis èn om zijne nobele wijze van polemiseeren, heeft leeren achten.

Rolduc. J. M. L. Keuller.

NIEUWE UITGAVEN.

Verslag van een onderzoek in Engeland naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, op last der regeering ingesteld door Dr. Brugmans ('s Gravenhage, M. Nijhoff, 1895). — Nadat Prof. Blok een voorloopig onderzoek had ingesteld naar de schatten, welke er voor de beoefening onzer vaderlandsche geschiedenis in de archieven van Engeland liggen opgesloten, ontving op zijn voordracht Dr. Brugmans van de regeering in last dat onderzoek verder te voltooien. De uitkomst van dezen wetenschappelijken verkenningstocht, in 1892 ondernomen, ligt thans voor ons in een boek van ruim 500 bladzijden. Daarmede is aan de Nederlandsche geschiedschrijvers een uitnemende dienst bewezen. Want terwijl reeds de werken van Kervijn en Motley hadden aangetoond, hoe talrijk en innig de betrekkingen waren tusschen ons Vaderland en Engeland en van hoeveel belang derhalve de archieven aan gene zijde van het kanaal, kan één enkele blik in het verslag van Dr. Brugmans ons reeds overtuigen, dat er nog ontzaglijk veel uit die bescheiden aan de toelichting onzer geschiedenis moet dienstbaar gemaakt worden. Bovendien hebben wij hier voor de eerste maal een beknopt en toch, voor zooverre dat mogelijk is, volledig overzicht van al hetgeen er merkwaardigs voor de beoefening onzer vaderlandsche historie schuilt in de voornaamste archieven van Engeland. Het meeste bevatten het staats-archief, het z.g. *Public Record Office* en het Britsch Museum. Het verslag is dan ook voor het grootste gedeelte aan deze beide ontzaglijke depôts gewijd. Het getuigt voor een stalen vlijt en bewonderenswaardige werkkracht, om op zulk een uitgestrekt, schier onafzienbaar veld, eerst zelf den weg te vinden en dezen straks voor anderen af te palen. En met groote zelfbeheersching werd hierbij gearbeid; want hoe verlokkelijk het mocht wezen, om den inhoud af te schrijven van merkwaardige

nog onbekende stukken, welke onder handen kwamen, Dr. Brugmans heeft zich daarvan onthouden, om al zijn kracht te besteden aan het catalogiseeren of althans controleeren der bestaande catalogi. Hoeveel zelfstandigen arbeid de schrijver niettegenstaande de voorhanden hulpmiddelen heeft moeten verrichten, blijkt uit talrijke plaatsen van het ons aangeboden verslag; als proeve wijs ik slechts op de bladz. 285—342, waar eene collectie handschriften van het Britsch Museum, welke voor onze geschiedenis van het hoogste belang zijn, de bundels Galba namelijk, geheel opnieuw door den opsteller van het verslag zijn gecatalogiseerd.

De arbeid van Dr. Brugmans heeft zich echter ook nog over andere archieven uitgestrekt. Daartoe behooren vooreerst de beroemde boekerijen van de hoogescholen van Oxford en Cambridge. Hetgeen deze bezitten aan handschriften, welke voor de geschiedenis van Nederland belang kunnen hebben, is door den schrijver met groote zorg nagegaan en opgeteekend; het verslag van de „Bodleian library" beslaat niet minder dan 50 bladzijden. Ook zijn de verzamelingen van handschriften, welke in verschillende college's der beide hoogescholen berusten, voor het beoogde doel nagegaan. Ten slotte geeft het verslag nog aanwijzingen van een tweetal particuliere verzamelingen. Dr. Brugman heeft aan zijn boek een uitvoerig register toegevoegd van personen en plaatsnamen uit Noord- en Zuid-Nederland voor zooverre deze in de voorafgaande bescheiden ter sprake komen. De schrijver draagt zijn werk op aan de Nederlandsche geschiedschrijvers; hun taak is het om thans, geleid door zijne aanwijzingen, de oorkonden te raadplegen en aan de wetenschap dienstbaar te maken. En wanneer zal blijken, hoezeer het raadplegen der archieven in Engeland haar verrijken, dan komt aan den opsteller van het verslag de verdienste toe het meest noodzakelijke en zwaarste van den arbeid te hebben verricht.

Dr. H.

Nonnulla Alardi Amstelredami necnon Erasmi opuscula exposuit P. M. Bots, Presbyter ac Rector emeritus (Lugduni Batavorum, apud G. van Brussel, Editorem ac Bibliopolam, 1895). Door ijverige nasporingen heeft de Eerw. Schrijver in de Thijs-Bibliotheek te Leiden, die in 1655 werd gesticht, een schoone vondst uit het verleden op-

gedolven. Nummer 2377 van den cataloog dier boekerij, dat met slechts een enkelen titel prijkt, biedt veel goeds en schoons aan voor de letterkunde van de eerste helft der XVIde eeuw: menig geheel onbekend of aan slechts zeer weinigen bekend geschrift van den wereldberoemden zoon van Rotterdam Erasmus en diens letterkundigen vriend Alardus van Amsterdam wordt er in aangetroffen. Eene bloemlezing en, naar wij uit de medegedeelde inhoudsopgave van dit nummer mogen besluiten, een met oordeel gekozene wordt ons in deze studie aangeboden. In deze uitgelezene stof is, als een gedenkschrift van waardige polemiek uit die dagen, bijzonder merkwaardig het *Encomium de virginitate: De lof der maagdelijkheid*, door Mr. Alardus aan Florentius Parthenius opgedragen: gewapend met de H. Schrift en de H. Vaders treedt Mr. Alardus met gloed en overtuigingskracht op tegen de dwalingen der opkomende Hervorming, die van geen maagdelijken staat wilde weten, omdat zij de werken des vleesches te lief had. Hetzelfde onderwerp als in *De lof der maagdelijkheid* wordt door Alardus in *Caeciliae virginis ac martyris vita: Het leven der maagd en martelares Caecilia* behandeld; hier heeft men geen verdedigingsschrift, maar een voortreffelijke beschrijving in dikwerf overheerlijke latijnsche verzen.

Gaarne hadden wij gezien, dat de Eerw. Schrijver, die zich in ditzelfde werk bij *kleinere* gedichten van Erasmus en Alardus meester toont van het lied, ook in hollandsche versmaat het latijnsche loflied van Alardus had overgestort en hier niet slechts eene proza-vertaling had aangeboden.

Wij begroeten dezen nieuwen arbeid van den zoo vruchtbaren schrijver; moge zijn werk in veler handen komen en met aandacht gelezen worden; een waar letterkundig genot zal men hier op menige bladzijde smaken.

Onze blijde begroeting gaat echter van een verzoek vergezeld, dat de Eerw. Heer P. M. Bots de geschriften, die op nummer 2377 der Thijs-Bibliotheek zijn aan te treffen, aan een standaardwerk als b.v. *de Bijdragen voor de gesch. van het Bisdom van Haarlem* wil mededeelen, opdat zij in de toekomst voor de navorschers der geschiedenis en de vrienden der letterkunde bekend mogen blijven.

J. T.

LETTERLOOVER.

NA HET BEZOEK OP HET KERKHOF.

In stil gepeins en droevig ben ik heden
Naar 't kerkhof in den kloostertuin getreden
En heb, hoe ook van nevelen omzweefd,
O grijsaard, 't langst aan uwe groef gebeden!
O doode, die nog in mijn harte leeft,
Gij waart mijn vriend, al stutte een stokje uw schreden,
Al knikte uw hoofd en beefden uwe leden,
Al droeg mijn jeugd de gave, die zij geeft:
Een vurig hart en nog niet afgestreden,
Dat droomde van geluk ook hierbeneden.
Uw groeve roept: naar hooger opgestreefd!
't Geluk ligt hooger, ginds in 't eeuwig Eden!

Mariëndaal, 13 Sept. 1895. H. ERMANN S. J.

TORQUATO TASSO.

(*Vervolg en slot van blz. 333 vv.*)

V.

Van het nieuwe levensgeluk, dat Torquato bij zijn vertrek uit S. Anna zich voorspiegelde, heeft hij niet veel genoten. Zwaar zielelijden, langdurige eenzaamheid, herhaalde koortsen, bloedverlies door aderlatingen hadden zijne krachten ondermijnd. Vóór den tijd oud geworden, met bleek en ingevallen gelaat verliet de eens zoo levenslustige man zijne gevangenis. En al vertoonen zich in 't vervolg de vroegere hallucinaties en vlagen van waanzin minder veelvuldig, zijne geestesziekte was toch geenszins verdwenen. Schier tot aan zijn dood zien wij hem voortgedreven door zekere manie om rond te dwalen. Hij reist van de eene stad naar de andere den bedelzak torsend en smeekend om brood en geld, mantels, edelgesteenten en zilveren vazen, ten prooi aan vreeselijke vermoedens, wantrouwig jegens iedereen, vooral jegens de geneeskundigen, die inderdaad zijne gezondheid meer geschaad dan bevorderd hadden. Immer vreezend vergiftigd te worden, benadeelt hij nog zijne gezondheid en verhaast zijn einde door het gebruiken van allerlei tegengif. Op den duur is hij nergens tevreden; zijne wilskracht is verzwakt; hij laat zich voortdrijven door telkens veranderende phantasiebeelden, acht slechts datgene, wat hij niet heeft, en veracht, wat hij bezit. Op den bodem van zijn gemoed ligt zeker onbevredigbaarheid; en zoo wordt hij zichzelven en anderen tot last. Ook vertoonen zich herhaaldelijk verschijnselen van grootheidswaanzin en zelfzucht. Ofschoon doodarm wil hij als een aanzienlijk

edelman met hooge onderscheiding behandeld worden; het minste gebrek aan onoplettendheid te zijnen opzichte, maakt hem reeds ongelukkig. Hij is onbekwaam zichzelven te leiden; iedereen moet voor hem in de bres springen. In het practische leven gaat hij te werk als een kind en heeft de hulp der geheele wereld noodig om zijne veelal zeer gewone zaken te regelen. Bij dat alles blijft zijne liefde voor studie en poëzie onverflauwd en nog vaak zien wij schitterende spranken van zijn hoogdichterlijken geest. Maar ook hier toont zich zijne onvoldaanheid en veranderlijkheid. Immer is hij aan 't herzien en omwerken. Nauwelijks is een werk gedrukt, of het bevalt hem reeds niet meer. En wat in de gedichten van zijn rijperen leeftijd niet zelden wordt opgemerkt, is zekere matheid en gebrek, niet aan vernuft, maar aan bezieling. De liefelijke lentezonne verlicht zijn levenspad niet meer; koude en somberheid vervullen zijn afgematten geest. — Wanneer wij dit alles beschouwen, gevoelen wij een diep medelijden met dat eenmaal zoo frisch, zoo krachtig en edelaardig genie. Immers, kan men in zekeren zin met Solerti zeggen, dat hij de bewerker is van zijn eigen ongeluk, het is toch ook geen ijdele veronderstelling, dat hij voor vele zijner daden niet of slechts ten deele kan aansprakelijk worden gesteld, omdat zij niet voldoende onder het bereik lagen van zijn wil en voortvloeiden uit zijn gekrenkten geestestoestand. Groote waardeering verdient ook zijn reine en godvruchtige levenswandel. De godsdienst geeft hem altijd nog troost, wanneer hij meent, door iedereen te zijn verlaten.

Zeer gelukkig gevoelde zich Torquato in 't begin van zijn verblijf te Mantua. Door Vincenzo's gemalin Leonora de' Medici wordt hij allervriendelijkst ontvangen: hij gaat zijne hulde betuigen aan alle leden van het vorstelijke huis, wint in 't bijzonder de gunst van Rodolfo Gonzaga, een broeder van den H. Aloysius, en knoopt betrekkingen aan met vele aanzienlijken en geleerden. Naar wensch wordt hij gehuisvest, gekleed en gediend; alles bevalt hem te Mantua: luchtgesteldheid, brood, vleesch en visch,

wijn en vruchten. Hij neemt zich voor, langen tijd in die heerlijke stad te blijven. Maar spoedig reeds wordt zijn geluk eenigszins gestoord, omdat men 'tgeen te Ferrara van hem was achtergebleven, niet wil overzenden. Hij schrijft en herschrijft, maar slechts na veel moeite kan hij een gedeelte van zijne lijfgewaden, boeken en handschriften terugbekomen. En toen prins Vincenzo op zijn buitengoed te Revere ziek lag en hij zelf aan zijn lot werd overgelaten, begonnen de vroegere vermoedens terug te keeren en vreesde hij in ongenade te zijn gevallen. Ook zijne gezondheid baarde hem zorgen. Aan den geneeskundige Cavallara vroeg hij middelen tegen het verliezen van 't geheugen. Deze gaf hem pillen en schreef voor, dat hij zich bloed zou laten trekken uit neus en voorhoofd, welk voorschrift de dichter nu eens wel opvolgde, dan weer niet.

Ofschoon herhaaldelijk ziek en ontevreden, blijft hij toch voortdurend dichten en schrijven, soms tot laat in den nacht. Het reeds in 1585 opgevatte plan tot omwerking der *Gerusalemme* meer overeenkomstig de regels van Aristoteles en de geschiedenis, begint hoe langer hoe meer vaste vormen aan te nemen. Hij bereidt de uitgave voor van zijn *Torrismondo* en zijns vaders *Floridante*, die in 1587 verschijnen met de *Discorsi dell'arte poetica*, de *Lettere poetiche* of brieven, die de revisie van zijn heldendicht betroffen, en verscheiden andere dicht- en prozawerken. De voordeelen dezer uitgaven liet de goedhartige en argelooze Torquato zich weer ontfutselen door sluwe drukkers en uitgevers. Beloften van eenige weinige scudi, van eenig linnengoed, waaraan de arme dichter grootelijks behoefte had, waren voor den Bergameeschen monsignor Licino voldoende, om eene geheele reeks zijner werken in handen te krijgen. Voorts maakte hij vele gelegenheidsgedichten, herzag sommige der reeds verschenen geschriften en verheerlijkte in eene vrij gezwollen en overdreven lijkrede een man, dien hij een tijd lang zijn grootsten vervolger gewaand had: Kardinaal Luigi d'Este, zijn eersten meester, 30

December 1586 te Rome overleden. Ook hield hij zich veel bezig met godvruchtige oefeningen en het lezen en bestudeeren van HH. Vaders en godgeleerden. Zoo gingen eenige maanden voorbij. Zijn toestand bleef echter nog veel te wenschen over laten, niettegenstaande de Prins hem ter afleiding in Mei 1587 met zich naar Marmirolo nam en verlof gaf dit uitstapje later nog te herhalen. Naar hartelust kon Torquato ook geheel Mantua doorkruisen, doch slechts in gezelschap van een bewaker. Dit verdroot hem echter op den duur; hij beklaagde zich, niet vrij te mogen reizen, hoewel dit, meende hij, noodig was voor zijne gezondheid. Want alles, wat hem in 't begin te Mantua zoo goed bevallen was, achtte hij nu slecht en schadelijk. Hij wilde eene reis maken om den geneesheer Alessandro de Cività te raadplegen. Hooren wij welke beweegreden hem daartoe aanzette: „Deze had mij reeds vroeger behandeld aan het hof van kardinaal Albano. Nooit heb ik een meer bescheiden of dienstvaardig geneeskundige gezien. Hij wilde alles doen, wat ik wenschte, en mij de aangenaamste geneesmiddelen toedienen. Zulke geneesmiddelen heb ik noodig en geene andere. Ik herinner mij nog die zoete en zure siropen, die een doode zouden hebben opgewekt, en die vergulde pillen" [1]). Nog vele andere reisplannen dwarrelden in zijn hoofd dooreen; nu eens wilde hij naar Bergamo, dan weer naar Florence, naar Rome en Napels, zelfs naar Ferrara. Naar Florence hoopte hij prins Vincenzo te vergezellen, maar deze zag zich plotseling genoodzaakt eene reis te ondernemen naar Innsbruck, en zoo verdween de hoop weer. In Juni 1587 ontving Torquato de eervolle aanbieding, aan de Accademia degli Addormentati te Genua als lector der Ethica en Poëtica van Aristoteles op te treden tegen een honorarium van 400 goudscudi en het uitzicht op het dubbele. Ofschoon niet weinig zijn geheugen mistrouwend, nam

[1]) *Lettere*, III, n. 812.

hij toch de aanbieding aan en beloofde te komen, wanneer zij zouden willen of wanneer hij zou kunnen. Tengevolge eener uitnoodiging van Licino en eene latere van zijn neef Enea Tasso zou hij bij slot van rekening naar Bergamo gaan. Maar hoe daartoe verlof bekomen? Op eene vreemde manier legde de dichter het aan. Den 7den Augustus 1587 zond hij aan prins Vincenzo, die inmiddels uit Innsbruck was teruggekeerd, een briefje van den volgenden inhoud: „Ik vraag aan Uwe Hoogheid de gunst te mogen vertrekken en een reiszak mede te nemen; ik zal het stilzwijgen beschouwen als toestemming, terwijl ik eene betere gelegenheid afwacht, U de hand te kussen en mijn huldebetoon te brengen op die wijze als ik altijd verlangd heb. Dat God onze Heer U langen tijd beware" [1]). Tegen den avond ging hij nu naar het Benedictijnerklooster om zich den volgenden dag op reis te begeven. Maar nauwelijks had de Prins het briefje ontvangen, of hij zond zijn hofkapelaan uit om hem terug te halen. Torquato scheen dien avond nog geneigd naar het hof weer te keeren. Wat er verder gebeurde weten wij niet. Misschien gaf Vincenzo, voor erger dingen beducht, hem in 't eind verlof; zeker is het althans, dat de dichter zich eenige dagen later te Bergamo bevond.

Met zeer veel hartelijkheid werd Torquato daar ten huize zijner verwanten in Borgo Pignolo opgenomen, trof oude en nieuwe vrienden aan en liet zich door Licino weer eenige verzen ontfutselen. In zijn nieuw verblijf en op het buitengoed zijner familie in het naburige Zanga, smaakte de dichter veel genoegen, doch — iets, wat we in 't vervolg schier regelmatig zien terugkeeren — het duurde niet lang. In een schrijven aan kardinaal Albano beklaagt hij zich, te Bergamo slechts de schaduw van vrijheid te genieten, daarom is hij niet tevreden, maar wil naar Rome, „waar men leven kan in 't licht der menschen; de

[1]) Uit het archief Gonzaga bij Solerti, Vol. II, p. 46.

Apennijnen zijn zoo groot een beletsel niet voor deze reis als de kwaadwilligheid van hen, die zijne rust benijden". Wie deze gewaande benijders zijn is moeilijk te achterhalen. Doch daar verneemt hij het overlijden van den grijzen Guglielmo, hertog van Mantua. In de hoop van diens opvolger, zijn beschermer Vincenzo, nieuwe gunsten te bekomen, reist hij aanstonds naar Mantua terug en komt daar reeds den 30sten Augustus aan. Tengevolge der toebereidselen tot de schitterende inhuldigingsfeesten wordt hij echter aan zichzelven overgelaten, en dit is hem reeds genoeg om er aan te denken naar Bergamo, ja zelfs naar Ferrara terug te keeren. Toch maakt hij ter eere van Vincenzo eene canzone, die echter niet tot zijne beste behoort. Eindelijk zet hij zich vast in 't hoofd naar Rome te gaan en voert daarover eene drukke briefwisseling met zijne vrienden te dezer stede. Cataneo ontraadt hem de reis, eveneens Scipione Gonzaga zelfs onder bedreigingen en kardinaal Albano antwoordt niet. Hier gaat het echter weer gelijk elders: hij zegt wel zich geheel aan zijne vrienden over te geven en hun raad te zullen volgen; maar als het er op aankomt, moeten zij uitvoeren wat hij zich in 't hoofd heeft gezet, en willen ze niet, dan toornt hij. Zijn trouwen Cataneo noemt hij nu zelfs een vijand en wijst zijn raad af, omdat eens vijands raad gevaarlijk is. En op de bedenkingen van Gonzaga verklaart hij, in elk geval te zullen komen, „in 't kleed van een pelgrim of van een koopman, te paard, te voet of per vaartuig". Eene onweerstaanbare reismanie drijft hem voort. Hij windt zich weer op en bekent tevens, dat hij door anderen en ook door zichzelven voor gek gehouden wordt.

Twee omstandigheden verhaastten de uitvoering van zijn plan: de tijding der aanstaande overkomst van hertog Alfonso van Ferrara, dien hij moest ontvluchten, om niet naar S. Anna te worden teruggebracht, en eene uitnoodiging van Marco Pio tot een uitstapje naar Sassuolo. Tot dit laatste had Vincenzo verlof gegeven. Torquato hoopte nu, dat Marco hem daarna met zich

naar Rome zou nemen. Maar op den dag, tot de reis bepaald werd de dichter ziek. Desniettemin vertrok hij eenige dagen daarna, vergezeld van een bediende, die, hoewel Tasso zeide hem niet te kunnen betalen, toch den armen, nog door hevige koortsen gefolterden man niet verlaten wilde. Te Modena overnachtte hij bij den bisschop, Mgr. Sisto Visdomini, en vernam daar, dat Marco Pio onverwachts naar Rome had moeten vertrekken. Nu besloot hij alleen de reis naar de Eeuwige Stad te ondernemen, kocht een paar laarzen en sloeg den weg naar Bologna in. Daar kwam hij laat in den avond aan, overnachtte in eene herberg en ging den volgenden morgen zijn vriend Costantini opzoeken, bij wien hij verder zijn intrek nam. Doch ondanks de vele eerbewijzingen en blijken van vriendschap, die hem te Bologna te beurt vielen, had hij daar geen rust. Aan Costantini deelde hij zijn voornemen mede, naar Rome en Napels, ja zelfs naar Spanje te reizen. Deze bood aan, hem later naar Rome te vergezellen. Maar alle verwijl moede, groette Torquato zijne vrienden, die hem de reis ernstig ontrieden, liet den bediende gaan, begaf zich, gehuld in een langen, tot de voeten reikenden mantel op weg en kwam reeds den 31sten October doodmoede en zonder geld te Loreto aan. Hier wilde hij door een bezoek aan het H. Huis van Nazareth de gelofte volbrengen, die hij vroeger in S. Anna gedaan had. Aan de voeten van de Troosteres der Bedrukten vond de arme dichter veel opbeuring. Te harer eer heeft hij ons eene gevoelvolle en verheven canzone nagelaten, waarvan wij 't begin en 't einde hier mededeelen:

Zie, onder 't woên van storm en woeste vlagen
In dezen onafzienbren wereldvloed,
Heeft, heilge star, uw luister mij geleid,

Ecco fra le tempeste e i fieri venti
Di questo grande e spazioso mare,
O santa stella, il tuo splendor m' ha scort

Die, waar uw glans en flonkering komt dagen,
Èn licht èn warmte giet in ons gemoed
En zachten steun voor 't wanklend hart bereidt
In 't noodweer, waar de dood zoovelen beidt,
En die met uwe stralen
Behoedt voor angstig dwalen
En strand en pool en haven openspreidt
Van 't moeizaam leven, dat in 't ruim der golven,
Als een vermaste kiel
De zwaar bedrukte ziel vaak heeft bedolven.
. . . . . .
O Maagd en Moeder, die de heemlen prijzen
Als hun Vorstinne, reinig mij
Door mijn geween, om aan uw zij
Uit d'afgrond van mijn zonden te herrijzen
En eens uw glorie, door geen pen te malen,
Ontvaren aan dit aardsche slijk
Te zien in 't rijk, waar eeuwge lichten stralen.

Che illustra e scalda pur l'umane menti,
Ove il tuo lume scintillando appare,
E porge al dubbio cor dolce conforto
In terribil procella, ov'altri è morto,
E dimostra co' raggi
I securi viaggi,
E questo lido e quello, e 'l polo e 'l porto
Della vita mortal, ch'appena varca,
Anzi sovente affonda,
In mezzo l'onda alma gravosa e carca.
. . . . . .
O Regina del Ciel, Vergine e Madre,
Col mio pianto mi purga,
Sicch'io per te risurga
Dal fondo di mie colpe oscure ed adre;
E saglia, ove tua gloria alfin rimiri
D'esto limo terreno,
Su nel sereno de' lucenti giri.

Vervolgens reisde Torquato over Macerata, waar hij door Orazio Capponi [1]) ontvangen werd, naar Rome en kwam reeds in den avond van 5 November aldaar aan. Men begrijpt de verbazing van Scipione Gonzaga, toen Tasso te zijnen paleize kwam aankloppen. Wel nam hij den dichter vriendelijk op, maar vertrouwde toch de zaak niet en wachtte met angst nadere inlichtingen uit Mantua. Intusschen had Tasso's vriend Costantini uit Bologna aan hertog Vincenzo bericht gezonden van 's dichters reis en aangeboden den vluchteling zoo noodig terug te brengen. De Hertog, die den dichter alleen verlof had gegeven naar Sassuolo te gaan, had nog niets van de zaak vernomen. Beducht voor de ontevredenheid van Alfonso van Ferrara, verzocht hij Costantini, aanstonds den voortvluchtige na te reizen, terwijl hij tevens aan Scipione Gonzaga schreef, zoo mogelijk Tasso met Marco Pio of een ander geleider naar Mantua te zenden. Torquato's geestestoestand in aanmerking genomen, zag Scipione wel, dat dit niet gemakkelijk zou gaan, en stelde in een schrijven zijne bezwaren aan Vincenzo voor. Om 's dichters toestand nog des te beter te doen zien, voegde hij er ook een brief van dezen bij, waarin de arme man beweerde, uit Mantua vertrokken te zijn „niet volgens zijn eigen wil, maar volgens dien van den Hertog en anderen", en om algeheele vrijheid verzocht. Kort daarop kwam Costantini te Rome aan. Om Torquato naar Mantua te krijgen, had hij eene list verzonnen. Hij zou namelijk den dichter voorstellen naar Genua te gaan, waar de Academie hem andermaal had uitgenoodigd; zoo zou hij reeds vanzelf te Florence komen en van daar troonde men hem gemakkelijk naar Mantua. Dit plan mislukte echter door de weigering van Tasso om gezondheids-

[1]) In een brief van 6 November 1587 verhaalt deze, hoe hij den dichter bevonden had: „Torquato Tasso redeneert en discoureert, en weet niet minder, ja wellicht meer dan voordat hij de ziekte kreeg; maar hem blijven nog ijdele schimmen van vermoedens bij, vooral opzichtens den hertog van Ferrara".

redenen. Costantini bedacht nu iets anders. Hij gaf voor, dat de dichter door den nieuwen hertog van Toscane was uitgenoodigd en verzocht hem, met zich naar Florence te reizen. Dit zou gelukt zijn, hadde Torquato, op den dag tot het vertrek bepaald, niet gemerkt wat er gaande was. Nu wilde hij geen voet meer verzetten. Ten einde raad begonnen de vrienden het masker af te werpen en lieten Vincenzo's zaakgelastigde Camillo Strozzi, in naam van den Hertog, den dichter gelasten onmiddellijk naar Mantua terug te keeren. Torquato verklaarde echter geen onderdaan van den Hertog te zijn, ontstak in woede en zeide, zich eerder te zullen dooden dan te vertrekken. Er bleef dus niets over dan geweld te gebruiken; doch hiertoe ging men niet over zonder uitdrukkelijke lastgeving van Vincenzo. Deze schreef dan, dat men Tasso, wanneer het anders niet ging, in een rijtuig onder geleide naar Mantua zou voeren. Doch de vrienden achtten het raadzaam eerst den gouverneur van Rome met de zaak in kennis te stellen en hem te verzoeken, door middel van zijn gezag te willen beproeven, of de dichter alsnog niet goedschiks zou willen gaan. Ook naar hem luisterde Tasso niet. De gouverneur verbood echter, dat er nog iets zou gedaan worden, alvorens de Paus geraadpleegd was. Den 2en December legde hij nu de zaak aan Sixtus V bloot en ontving den last te zorgen, dat Tasso geen geweld werd aangedaan, wijl te Rome iedereen veilig moest kunnen leven. Spoedig daarop kwam ook een schrijven van Vincenzo, waarin verordend werd met de zaak te wachten, totdat Alfonso van Ferrara zou zijn geraadpleegd. Nadat deze nu had laten weten, dat hij er niet meer zoo erg op stond, „dien armen man" terug te hebben, en dat de hertog van Mantua de zaak maar naar goedvinden moest regelen, verzocht Vincenzo de vrienden, Tasso geen last meer aan te doen.

Intusschen was de dichter te Rome alles behalve tevreden. „Ik word gedwongen — schreef hij den 22en November aan Lorenzo Pitti — opnieuw hoveling te worden. Maar liever wil ik mij in

een of andere woestijn terugtrekken, zoozeer ben ik de hoven, de wereld en mijzelven moede. Moge het Gode behagen mij tot zich te roepen!" Hij beeldde zich in, dat hertog Vincenzo hem werkelijk verlof had gegeven om te vertrekken en waagde het zelfs de Hertogin om onderstand te verzoeken, ten einde te Rome meer naar genoegen te kunnen leven. Ofschoon bij Scipione Gonzaga goed en gastvrij gehuisvest, vervult hij de wereld met klachten. „Genoegen en eer" verlangt hij, alsmede rust voor zijn letterkundigen arbeid, en hoewel beide hem worden aangeboden, hij is niet voldaan en wil telkens iets anders. Zelfs kerkelijke waardigheden lachen hem toe. Bij den dood van den abt Albano verzoekt hij om diens zetel of althans om eenige zijner beneficiën en verklaart aan Costantini, dat hij de gezondheid niet kan terugkrijgen, zonder eene abdij of eenig goed beneficie [1]). Vooral de geneesheeren wekken zijn wantrouwen; daarom schrijft hij aan Cataneo, dat, zoo hij niet vreesde hem te beleedigen, hij hem vragen zou, den Paus in zijnen naam te smeeken „om al degenen, die hem door hunne vergiften tot wanhoop wilden brengen, te excommuniceeren" [2]). Meer en meer verliest de ongelukkige ook het gevoel van eigenwaarde en begint van de poëzie een ambacht te maken. Hij laat zich voor zijne lofgedichten betalen en schreeuwt zelfs bij zekere gelegenheid, dat hij geen vorst meer zal prijzen dan voor 100 scudi het vers. Zooals te begrijpen is, missen zulke gedichten over 't algemeen schier alle waarde. In zangen echter, die waarlijk uit het hart wellen, toont Torquato nog vaak eene wonderbare frischheid en kracht. Als zijn beschermer Scipione Gonzaga tot kardinaal benoemd werd (18 Dec. 1587), voelde hij de polsen weer zwellen van warm gevoel en bezong dien ouden vriend in eene schitterende canzone, waaruit de hoogste bezieling spreekt. Krachtig en schoon vierde hij ook de verdienstelijke

---

[1]) *Lettere*, IV, n. 1028.
[2]) *Lettere*, IV, n. 1042.

werken, door den grooten Sixtus V tot stand gebracht. Tevens verdient het waardeering, dat hij bij 't herzien zijner vroegere lierdichten aanstootelijke verzen begon te verwijderen, zoodat de uitgave van 1591, door hem zelven bezorgd, aanmerkelijk verschilt van de vorige.

Wijl de vele oprechte vrienden, die de dichter te Rome had, er niet in slaagden zijne verlangens te voldoen, begon hij zich verlaten te gevoelen en richtte den blik naar Napels. Sedert 1581 had hij hoop opgevat, de nalatenschap zijner moeder ten bedrage van 2500 scudi en misschien ook de verbeurd verklaarde goederen zijns vaders terug te zullen bekomen. Vandaar had bij hem reeds lang het plan bestaan tot regeling dezer zaken naar Napels te reizen. Monsignor Spinelli had hem aanbevolen bij verscheiden aanzienlijke Napolitanen, o. a. bij den edelman Giovan Battista Manso, zijn lateren, zoo vrijgevigen gastheer en eersten biograaf, en bij Matteo di Capua, graaf van Paleno, een hartstochtelijk beoefenaar der letteren. De dichter werd echter evenals vroeger zijn vader Bernardo nog altijd beschouwd als rebel en banneling en had dus bijzondere vergunning noodig, om in Napels te komen. Manso en de graaf van Paleno hadden voor hem althans eene stilzwijgende toestemming bewerkt en nu besloot hij te vertrekken. Wegens zijn gezondheidstoestand en om beveiligd te zijn tegen allen last van wege de regeering, had Torquato eene uitnoodiging van Matteo di Capua afgeslagen en door tusschenkomst van den Olivetaner pater Nicolo degli Oddi een rustig verblijf besproken in het klooster van Monte Oliveto. Omstreeks 25 Maart 1588 aanvaardde hij de reis, maar kwam ziek te Napels aan en moest eenige dagen het bed houden. Daarna scheen hij te herleven. Het zachte klimaat, het beschouwen der stad en hare overheerlijke omgeving, de eer en vriendschap, hem bewezen door eene uitgelezen schaar edellieden en letterkundigen, werkten weldadig op zijn gestel. Van niemand ondervond hij meer vriendschap dan van Manso en den graaf van Paleno, die hem menigwerf met geschenken

vereerden, aan hun disch uitnoodigden en daar met graagte de 200 stanzen hoorden voorlezen, die hij reeds gereed had voor de nieuwe omgewerkte uitgave van zijn heldendicht, later *Gerusalemme Conquistata* geheeten. Ongetwijfeld bracht de dichter ingevolge eene gelofte en in navolging van Petrarca en Boccaccio een bezoek aan het graf van Virgilius, en zeer zeker aan de groeve zijner diep betreurde moeder in de kerk van S. Festo. Te Napels vernam Torquato ook, dat zijne zuster Cornelia eenigen tijd geleden gestorven was.

Intusschen vergat hij het geding niet, dat te voeren was om de nalatenschap zijner moeder. Van zijn ouden beschermer, den hertog van Urbino, vroeg en verkreeg hij eene aanbeveling zijner zaak bij diens gezant te Madrid, aan wien hij ook rechtstreeks een brief richtte met bijvoeging van een smeekschrift aan koning Filips II. Te gelijker tijd schreef hij aan monsignor Catena om de tusschenkomst te verkrijgen van den Spaanschen gezant te Rome. Catena antwoordde, dat dit gemakkelijk zou gaan, nu geheel de Christenheid het oog gevestigd hield op de „onoverwinnelijke vloot", en hij zette Torquato aan, bij voorbaat op de zegepraal dier vloot een sonnet te maken. Gelukkig vernam de dichter kort daarop hare nederlaag; wie weet, welke veroveringen hij anders den Spanjaarden zou voorspeld hebben! — Daar Torquato niet wist, wie hij gerechtelijk moest aanspreken, verzocht hij, volgens toenmalig gebruik, van den Paus eene bulle tegen degenen, die de goederen zijns vaders en den bruidschat zijner moeder onrechtvaardig in bezit hadden. Deze bulle werd toegestaan, doch bleef twee jaren onuitgevoerd. Middelerwijl stelde hij de zaak in handen van den advocaat Fabrizio Feltro.

Op aandringen der Olivetaner monniken schreef Tasso in die dagen ook het uitgebreid gedicht *Monte Oliveto*, waarin hij den oorsprong hunner orde verhaalde. Behoudens enkele verheven plaatsen mist dit gedicht echter natuurlijke warmte en bezieling. — In het najaar ging het met zijne gezondheid niet

naar wensch; hij was teringachtig, zijne droefgeestigheid verminderde niet, zijne verbeelding was erg in de war; en ofschoon hij elken dag de baden gebruikte, vond hij geen baat. — Uit deze dagen weet Manso allerlei dingen te verhalen, die zouden zijn voorgevallen op een tocht van den dichter met hem naar Bisaccio; dit alles kan echter veilig als verzonnen beschouwd worden, aangezien de dichter in de maanden, door Manso aangewezen, stellig Napels niet verlaten heeft, gelijk blijkt uit zijne brieven. Het verblijf in die stad zou echter niet lang meer duren. In October schreef Tasso aan Licino niet zeker te zijn, of hij wel te Napels zou blijven, „waar hij geen middelen had tot onderhoud, tot doorzetting der rechtsvordering en tot betaling der geneesheeren". In 't begin van December zien wij hem dan ook weer te Rome, „werwaarts hij", naar wij uit een brief aan Costantini vernemen, „uit Napels al die rampen had teruggebracht, waarvan hij meende in die zoo edele en prachtige stad te zullen verlost worden". Ouder gewoonte was hij weer afgestapt bij Scipione Gonzaga [1]). Daar hij vooral teruggekeerd was, omdat zijne Romeinsche vrienden hem hulp hadden voorgespiegeld van wege het Vaticaan, begrijpt men zijne teleurstelling en ontevredenheid, toen hij, waarschijnlijk om zijn geestestoestand, niet bij den Paus kon toegelaten worden. Eerst in Juli van het volgend jaar werd hem gelegenheid gegeven Z. H. te spreken. Verdere gevolgen daarvan vinden wij echter niet opgeteekend.

Reeds spoedig na zijne aankomst te Rome had Torquato het plan opgevat een herzienen druk te bezorgen van al zijne werken. Daarvoor was echter op de eerste plaats geld noodig en dit bezat

---

[1]) Het paleis van Scipione Gonzaga was gelegen aan de Piazza Nicosia met den hoofdingang aan de Via della Scrofa. Tegenwoordig heet het palazzo Negroni–Galitzin. Zie Prinzivalli, *Torquato Tasso a Roma*, p. 39—54. Dit jaar, bij gelegenheid van Tasso's derde eeuwfeest, is in den gevel van dit paleis een gedenksteen aangebracht. *Bien Public*, 28 Avril 1895.

hij niet. Hij begon dus met aan Costantini, die toen te Rome was, 100 scudi te vragen. Deze gevoelde daar niet veel lust toe en wist zijn vriend met schoone beloften te paaien. Telkens echter werd hij opnieuw om die 100 scudi lastig gevallen en ontving daarenboven nog den last te zorgen voor het privilege der uitgave en voor den drukker. Het plan heeft echter zelfs geen begin van uitvoering gehad.

Gelijk gewoonlijk oefende ook in 1589 de zomerwarmte een nadeeligen invloed op Tasso's gestel uit. Daarenboven moest kardinaal Gonzaga om gezondheidsredenen naar de baden vertrekken, zoodat de dichter aan zijn lot was overgelaten. Allerlei dwaze voornemens en ijdele vermoedens dwarrelen nu weer door zijn geest. Opnieuw wenscht hij den geestelijken staat te omhelzen. Hij meent nog altijd vervolgd te worden door den hertog van Ferrara, aan wien hij reeds in Februari een brief gericht had met de bede „toch niet te willen, dat hij moest wanhopen aan zijn leven en aan de gunst van Zijne Hoogheid". Zeer te verwonderen is het, dat hij in zulk een geestestoestand en door koortsen gekweld nog in staat was tot het schrijven van een zijner schoonste samenspraken: *Della Clemenza.*

In deze dagen beklaagt Tasso zich ook zeer, ten huize van kardinaal Gonzaga niet goed te worden behandeld. Het is wel aan te nemen, dat de bedienden van den Kardinaal, vooral tijdens diens afwezigheid, wel eens minder zorg en oplettendheid opzichtens den nooit tevreden dichter aan den dag legden; maar dat de Kardinaal zelf, zijn oudste en trouwste vriend, hem slecht behandelde, is zeker niet te gelooven. Ten overvloede blijkt het tegendeel duidelijk uit een brief van Grazioso Graziosi, zaakgelastigde te Rome van den hertog van Urbino [1]: „Zijn humeur — zoo lezen wij daar — doet hem iedereen wantrouwen. In het huis van kardinaal Scipione Gonzaga zijn altijd kamers en bedden

[1]) Bij Solerti, Vol. II, p. 323.

voor hem in gereedheid, en mannen uitsluitend bestemd om hem te dienen, maar hij vlucht en mistrouwt ook dien Heer." Wij zouden echter niet kunnen begrijpen, hoe oude vrienden, als Gonzaga, Albano, Cataneo hem in een zoo rampzaligen toestand lieten, wisten wij niet, gelijk Solerti opmerkt, dat het onmogelijk was dien armen kranke te bevredigen, omdat zijne ziekte voor een goed deel bestond in de onbevredigbaarheid. Zoover kwam het zelfs, dat Tasso den 11en Augustus het huis van den Kardinaal verliet en eene schuilplaats ging zoeken bij pater Oddi in het klooster van S. Maria Nuova, thans S. Francesca Romana. Aan Costantini, die toen in dienst was van Fabio Gonzaga te Mantua, schreef hij, dat „niet kardinaal Scipione maar die tot zijn huis behoorden, vooral de hofmeester, hem de deur gewezen hadden. Daarom had hij niet willen blijven tegen hun wil en met eigen ongerief". Die hofmeester had het reeds vroeger moeten ontgelden, omdat hij 's dichters schulden niet betaalde, hem geen kleederen verschafte, geen bediende medegaf enz.

Waarschijnlijk wegens ziekte liet Torquato zich in November opnemen in het hospitaal der Bergameezen, gesticht door een neef van zijn vader, doch keerde na eenige dagen naar S. Maria Nuova terug. Zijne besluiteloosheid is intusschen grooter dan ooit. Schier te gelijker tijd wil hij naar Mantua, naar Florence en naar Napels en is voortdurend over die verschillende plannen in briefwisseling. Uit Mantua kwam eene uitnoodiging van hertog Vincenzo, en terwijl hij verklaarde geen grooter troost te verwachten, gaf hij toch nog zijn wantrouwen tegen Vincenzo te kennen. Aan kardinaal Del Monte verklaarde hij den 11en Nov., dat zijn hart getrokken werd naar den groothertog van Toscane: „Hadde hij slechts geld gehad en een bediende voor de reis, dan ware hij naar Florence getogen". Toen de Groothertog dit vernam, zond hij hem 50 scudi, „om te gaan werwaarts hij wilde". Den 2en December verklaarde hij aan den hertog van Mantua, bereid te zijn om tot hem terug te keeren, maar denzelfden dag

schreef hij ook aan den Groothertog, om hem zijne vroegere beloften te herinneren en zijn medelijden op te wekken. De Groothertog liet hem weer 50 scudi geven, doch slechts bij gedeelten, omdat de dichter niet met geld wist om te gaan, maar aanstonds alles uitgaf, wat hij had. De 9en December zeide hij vast besloten te zijn, naar Mantua te gaan; maar als hij nu den 14en uit Napels van zijn advocaat Feltro, wien hij om geld geschreven had, 15 goudscudi ontving, verklaarde hij niets liever te doen dan zich naar Napels te begeven. Zoo gaat het nog een tijd voort. Hij wil zich als 't ware aan den meestbiedende verkoopen. Eindelijk laat hem de Groothertog 20 scudi per maand aanbieden, om te kunnen „*canere palinodiam*" [1]) wegens het beleedigende, dat hij in zijne dialogen van het huis Medici gezegd had. Nu scheen de dichter werkelijk besloten naar Florence te gaan. Het aanbod was eigenlijk wel niet voldoende, maar hij hoopte dat de goedheid van den Groothertog 't ontbrekende wel zou aanvullen. Wij mogen aannemen, dat de arme man niet volkomen bewust was van zijne handelingen, gelijk genoegzaam blijkt uit een schrijven aan Costantini, dat opgevuld is met dwaasheden [2]).

Ook aan zijn neef Enea Tasso te Bergamo had Torquato zijn nood geklaagd en om geld gesmeekt. „De wanhoop — zeide hij — kan de menschen niet alleen stoutmoedig, maar ook krankzinnig maken." Intusschen was hem duidelijk geworden, dat hij zich het beste bevond ten huize van kardinaal Gonzaga. Gaarne ware hij teruggekeerd, maar de hofmeester bleef nog argwaan wekken. In Januari 1590 zien wij hem echter weer bij zijn ouden vriend Scipione terug Ofschoon altijd voortgaande met bedelen en klagen, is hij toch nog in staat eene inderdaad vernuftige redevoering te schijven, getiteld: *Discorso de la virtù*

---

[1]) D. i. herroepen of eerherstel geven.
[2]) *Lettere*, IV, n. 1239.

de' Romani. Foppa, de eerste uitgever hiervan, doet uitkomen, dat Tasso voor dit werk van de stad Rome wel de lauwerkroon als dichter verdiend had. Misschien was dit ook wel eenigszins het doel van den schrijver geweest. Dat er althans over gesproken was, blijkt uit een brief, door Torquato den 10en Juni 1590 uit Florence aan Scipione Gonzaga gericht: „Ik denk aan mijne kroning, die voor mij gelukkiger moest zijn dan die der vorsten, omdat ik geene andere kroon vraag dan van laurierbladeren en ik op andere wijze niet tot rust kan komen. Bij de plechtigheid zou ik een paard noodig hebben. Ik heb er over gedacht dit ten geschenke te vragen aan kardinaal Montalto of aan den Paus zelven: maar omdat ik niet zeker ben een antwoord te zullen ontvangen, verzoek ik Uwe Hoogwaardigheid uit mijnen naam Mevrouw de Hertogin van Mantua te smeeken mij dat witte paard te geven, 'twelk mij naar Guastalla bracht".

In April 1590 werd dan eindelijk de reis naar Toscane ondernomen. Vermoeid rustte hij eenige dagen in 't klooster van Monte Oliveto bij Siena en dichtte daar — 't was in de goede week — eene canzone over het lijden van Christus. Te Florence stapte hij af bij de Olivetanen. Hij werd door groothertog Ferdinando de' Medici terstond ontvangen, en wel met zooveel eer en hartelijkheid, dat het hem verbaasde. De onderscheiding, hem hier bewezen ook door vele geleerden, die elken dag naar hem toestroomden, wekte zijn dichterlijk vuur weer op. In een sonnet en twee canzonen vol frischheid en kracht bezong hij de verwachte geboorte van het eerste kind des Groothertogs. Tot belooning deed Ferdinando hem in nieuwe kleederen steken en voorzag hem van linnengoed. In Juni nam Torquato zijn intrek bij Bartolomeo Pannucci. Nu kon hij ruim leven, want behalve de toelage des Groothertogs ontving hij nog 100 scudi van den Markies van Gerace. Nadat hij dezen voor zijne gift dankgezegd en gevraagd had, in welk zijner werken hij herdacht wilde zijn, werden hem opnieuw 100 scudi toegezonden, met een

bericht van den Markies, dat zijne familie beweerde van Tancredi af te stammen en dat hij zulks gaarne in de nieuwe *Gerusalemme* zag opgenomen. De dichter beloofde hem dit, doch het bleef later bij eene eervolle vermelding in eene stanza der *Conquistata.*

Maar nauwelijks waren er twee maanden verloopen, of Torquato verviel in zijne vorige ellenden. Aan Costantini en kardinaal Scipione Gonzaga gaf hij de hoop te kennen, dat iemand voor hem van den Groothertog kamers zou vragen in diens paleis van Trinità de'Monti te Rome, „om daar te kunnen sterven zonder iets onaangenaams te zien". Hij stelde zijne gedachte ook weer op Napels, maar nog meer op Mantua, waar hij met de hulp van Costantini zijne werken zou laten herdrukken. Later wilde hij weer naar Rome, omdat, gelijk hij voorgaf, Pannucci hem geen huisvesting meer verkoos te geven. Niet zonder reden dus schreef Roberto Titi [1]): „Tasso is nog hier, in een geestestoestand, die voorzeker ongelukkig is, aangezien de vroolijkheid zelve geen kracht zou hebben om hem een weinig op te vroolijken. In één woord: actum est de eo [2]), en men behoeft niet meer over hem te spreken, dan in zooverre men zijne geschriften leest". Ook de hitte verergerde weer zijn toestand. En zekere grootheidswaanzin spreekt uit een onsamenhangenden brief van 18 Augustus aan Costantini: „Onder zoovele verlangens is het sterkste, die van niets te doen; daarop volgen: gevleid te worden door vrienden, gediend door ondergeschikten, gestreeld door huisgenooten, geëerd door beschermers, gevierd door dichters, en met den vinger te worden aangewezen door het volk".

Toen te Mantua Torquato's toestand bekend geworden was, deed Vincenzo den ongelukkige eene nieuwe uitnoodiging toekomen. De dichter besloot hieraan gevolg te geven, doch werd

---

[1]) In een brief uit Florence aan Belisario Bulgarini, 4 Aug. 1590, bij Solerti, Vol. II, p. 332.

[2]) „'t Is met hem gedaan."

door ziekte en andere moeilijkheden verhinderd. Als hem nu het overlijden van Paus Sixtus V ter oore kwam, veranderde hij weer en wilde naar Rome. Uit dankbaarheid droeg hij eerst nog zijne samenspraak *Della Clemenza* aan den Groothertog op, waarvoor hij 50 scudi ontving. In 't begin van September aanvaardde hij de reis.

Te Rome nam Torquato zijn intrek weer bij kardinaal Gonzaga, maar was genoodzaakt eenige dagen het bed te houden wegens afmatting en koorts. Den 15^{en} September volgde de verkiezing van Urbanus VII, die echter na een pontificaat van 12 dagen stierf. Het volgend conclave duurde meer dan twee maanden, wat Tasso, die in elken nieuwen Paus een bijzonderen beschermer hoopte te vinden, aanleiding gaf in een sonnet het talmen der kardinalen te gispen. Hoe ellendig in deze dagen zijn toestand was, moge blijken uit een schrijven van den Mantuaanschen gezant Matteo Brumani, 13 October 1590, ter begeleiding van een brief des dichters, waarin deze aan hertog Vincenzo 8 scudi per maand vraagt, om zijne kamerhuur te betalen. Zoo buitensporig en geëxalteerd had die „halfmensch" (semiuomo) zich gedragen, lezen wij daar, „dat het groote geduld van kardinaal Scipione er niet meer tegen bestand was, terwijl anderen hem niet in huis wilden hebben en hij zelf niet besluiten kon naar Mantua te komen". Waar de dichter, na de woning van den Kardinaal te hebben verlaten, huisvesting gevonden heeft, is niet bekend. Den 10^{en} November verzocht hij zijn vriend Costantini te bewerken, dat uit Mantua pogingen werden gedaan om hem weer bij den Kardinaal te doen opnemen. Gaarne zou hij naar Napels zijn gereisd, maar zijne klaagbrieven lokten geene uitnoodiging uit. Men was huiverig voor hem geworden; de graaf van Paleno. wilde hem wel huisvesten, „mits zijn gezondheidstoestand beter was". Eindelijk was kardinaal Sfondrato tot Paus gekozen en had den naam aangenomen van Gregorius XIV. Op hem stelde Torquato nu alle hoop en verkondigde in eene hoog-

dravende canzone zijn lof. Wegens de drukten op het Vaticaan gelukte het hem echter den eersten tijd niet tot Z. H. door te dringen, weshalve hij weer „beroofd bleef van allen troost en schier van alle hoop".

Nog eene nieuwe onaangenaamheid kwam hem kwellen. Tegen het einde van 1590 was te Genua eene prachtige, doch ten onrechte ook om den tekst hooggeroemde uitgave van de *Gerusalemme* verschenen. Zij was met schoone platen versierd; doch dit mishaagde den dichter zeer, die liever gezien had, dat men de platen had bewaard voor de omgewerkte *Gerusalemme*, door hemzelven uit te geven. Hij beklaagde zich daarover op eene bittere wijze bij pater Grillo in een schrijven, dat het laatste is, 't welk hij aan dien trouwen vriend gericht heeft. Reeds sedert 1588 had Torquato zeer ten onrechte ook tegen pater Grillo wantrouwen opgevat, en nu werden zelfs alle betrekkingen afgebroken. Toch bleef Grillo hem altijd een goed hart toedragen en toonde zeer veel droefheid bij zijn dood.

In 't begin van 1591 begon Vincenzo Gonzaga zich 's dichters lot meer bijzonder aan te trekken. Costantini, die 's Hertogs buitengewone gezanten, ter gelukwensching van den nieuwen Paus naar Rome gezonden, als geheimschrijver moest begeleiden, ontving de opdracht, bij zijne terugreis Tasso zoo mogelijk mede naar Mantua te troonen. De dichter liet zich vinden; waarop Vincenzo aan zijn gezant Brumani last gaf, 100 scudi te zijner beschikking te stellen voor de onkosten der reis. Spoedig evenwel begon Torquato als naar gewoonte weer te aarzelen. En toen de buitengewone gezanten, „zonder de reis te willen uitstellen en hem hun gezelschap waardig te achten", naar Mantua waren teruggereisd, werd hij wrevelig en schreef den 7^{en} Februari aan Vincenzo, dat hij zich in een klooster ging terugtrekken. Daarop begaf hij zich naar de kamer, waar Costantini logeerde en liet daar een briefje achter met het bericht: „Heden, nu de hoogste hoop mij ontvallen is, heb ik het besluit gemaakt, de wereld te

ontvluchten en mij uit de drukte naar de eenzaamheid, uit de vermoeienis naar de rust te begeven". Die eenzaamheid en rust ging hij zoeken op den Monte Pincio, in het klooster van S. Maria del Popolo. Zoodra mogelijk begaf zich Costantini derwaarts en haalde hem over naar huis terug te keeren. Hij en Brumani deden nu hun uiterste best, om hem weer te doen besluiten tot de reis naar Mantua, wat eindelijk gelukte. Veel liever ware hij bij S. Pieter en het Vaticaan gebleven, maar geene hoop deed zich voor 't oogenblik op; en gewis verkoos hij den blauwen hemel en de blauwe golf van Napels boven de nevelen van Mantua, maar de vrienden noodigden hem niet uit. „Gaarne — schreef hij aan Feltro — zou ik met Vastenavond [naar Napels] komen, om deel te nemen aan eenig banket of festijn; want niets verlang ik zoozeer, als op mijn gemak te zitten tusschen heeren van den hoogsten adel, vooral tusschen diegenen, welke beroemd zijn om overwinningen." Napels bleef echter op die onnoozele taal het stilzwijgen bewaren.

Den 24sten Februari vertrok Torquato dan met Costantini naar Mantua. Uit den langen duur der reis en 's dichters brieven kan men afleiden, dat zijn lichaams- en geestestoestand alles behalve gunstig was. Den 28sten Februari schreef hij aan Brumani, dat deze voor hem aan den Paus zou verzoeken, hem aan te bevelen bij alle bisschoppen en vorsten van Italië. Den 2en Maart verzocht hij kardinaal Gonzaga, voor hem van den Paus eene ridderorde te verkrijgen, die hem recht gaf tot het dragen van een gouden keten, „opdat ik ten minste Torquato [d. i. geketend] zij, zoo in waarheid als in naam". Uit Bologna schreef hij naar Boccarini, secretaris van Gregorius XIV, om van 's Pausen vrijgevigheid te verwerven „een gouden kruis... vol reliquieën of gebeden tegen de booze geesten, en de vergunning, dit te dragen op den mantel of den rok".

Beter was zijn toestand bij de aankomst te Mantua, 16 of 17 Maart 1591. Dat evenwel niet alles in den haak was, blijkt

duidelijk uit een brief van 21 Maart aan de hertogin van Ferrara, waarin hij beweert een visioen te hebben gehad. — Aan het hof te Mantua, waar men slechts bedacht was op vermaken en buitensporige weelde, schijnt het den dichter reeds aanstonds niet bijzonder bevallen te zijn; want enkele dagen na zijne aankomst schrijft hij aan kardinaal Scipione, dat hij er aan denkt naar Rome en Napels terug te keeren. Tot zijn niet gering misnoegen moest hij daarenboven zijn trouwen Costantini weldra naar Rome zien terugkeeren.

Nog eene andere, „zeer gewichtige" zaak wekte zijne verbolgenheid en bracht zijn geest zoozeer in verwarring, dat hij, volgens een schrijven aan monsignor Segni, zelfs aan een duel zou hebben gedacht, „hadde hij slechts geld gehad en de keuze der wapenen". Van welken aard deze zaak echter geweest is, weten wij niet.

Geholpen door den Hertog, wendde Torquato te Mantua weer vele pogingen aan om zijne werken, uitgezonderd de *Gerusalemme*, te doen herdrukken. Na lang onderhandelen verscheen eindelijk het eerste deel zijner lierdichten of *Rime*, bij Osanna te Mantua. Hierin had hij het wereldsche en zinnelijke zooveel mogelijk trachten te bedekken. Ook was de taal vloeiender geworden, maar van den anderen kant soms bedorven door de te dier tijde meer en meer veldwinnende „concetti". Overigens hield Tasso zich schier uitsluitend bezig met de omwerking zijner *Gerusalemme*. Noch de dood van zijn ouden beschermer kardinaal Albano, dien hij toch zoo diep betreurde, nog het heilig afsterven van Aloysius Gonzaga, dien hij persoonlijk niet schijnt gekend te hebben, was in staat tonen aan zijne lier te ontlokken. — In Juli werd hij door zoo hevige koortsen aangetast, dat men zijn einde nabij achtte. Het ergste, meende dokter Gorni, was, dat de zieke geen voedsel kon verdragen en zoodoende alle krachten verloor. Maar in 't eind bemerkte men, dat hij niet *wilde* eten. Toen hem deze dwaasheid uit het hoofd was gepraat, werd hij zichtbaar beter

en was half October weer hersteld. — Om zijne dankbaarheid aan de Gonzaga's te toonen, begon Torquato nu een uitgebreid lofdicht: *Genealogia della casa Gonzaga.* Deze opsomming van de groote daden der Gonzaga's is echter over 't algemeen koud; hier en daar slechts vertoont zich geestdrift en bezieling.

Weldra vond Tasso eene welkome gelegenheid om naar Rome terug te keeren. Paus Gregorius XIV was den 15^{en} October overleden. Zijn opvolger, Innocentius IX, was een boezemvriend geweest van hertog Vincenzo, en nu haastte zich deze hem zijne hulde te gaan bewijzen. Tasso mocht deel uitmaken van zijn gevolg. Den 19^{en} November werd de reis aanvaard, doch de dichter was weldra buiten staat den Hertog te volgen, want herhaaldelijk was hij genoodzaakt wegens ziekte het bed te houden. Toch vinden wij hem reeds den 5^{en} December te Rome, waar hij naar het schijnt de ontvangst van den Hertog door den Paus heeft bijgewoond. Ditmaal nam hij zijn intrek bij zijn ouden vriend Maurizio Cataneo, gewezen secretaris van kardinaal Albano. Met Romeinsche edellieden of letterkundigen hield hij zich nu weinig op, veel meer met andere Italianen en zelfs Spanjaarden, onder welke zijne poëzie veel navolging gevonden heeft. Ongetwijfeld was het ook een Spanjaard, die hem aanzette op Camoëns een sonnet te maken, dat in 1633 afgedrukt werd in eene uitgave der Lusiade.

Te Rome was Torquato echter weer niet tevreden. Gelukkig kwam nu van Napels redding. Matteo di Capua, die vorst van Conca geworden was, noodigde hem ten zijnent, doch vergat het noodige reisgeld te zenden. In een schertsend schrijven bracht de dichter hem dit aan het verstand, terwijl hij ook nog een brief aan Manso schreef om inlichtingen. Manso zond een edelman om hem op reis te vergezellen. Van wege Di Capua kwam nog een tweede edelman met geld en een nieuwe uitnoodiging. Vol hoop aanvaardde Tasso dan de reis, ongeveer half Januari 1592. Eene schitterende ontvangst wachtte hem in het weelderige paleis

van Matteo. Rijk gestoffeerde kamers waren voor hem in gereedheid gebracht, verscheiden bedienden kreeg hij te zijner beschikking en hij leefde als een vorst, omgeven door eene hofhouding van edellieden en geleerden. Ook bij den onderkoning en zijne gemalin, de schoonouders van Matteo di Capua, werd Torquato ontvangen. In de letterkundige bijeenkomsten, die hij bijwoonde, wekten zijne geleerdheid en gevatheid verbazing. In een dier gezelschappen — zoo verhaalt Manso — waar hij lang en geleerd gesproken had, bemerkte hij, dat eenigen zacht tot elkander zeiden: „Hoe kan het toch zijn, dat zoo iemand voor krankzinnig gehouden is?" Hij keerde zich tot hen en zeide heel bedaard: „Verwondert u daar niet over, Heeren. Seneca meende, dat men op deze wereld moet komen als koning of als gek. En omdat ik den eersten staat niet kon bereiken, wilde ik beproeven of het met den tweeden zou gelukken". — Op een anderen keer bewaarde Tasso langen tijd het stilzwijgen, gelijk hij dikwijls deed. Daarom zeide een der omstanders, dat dit een teeken was van waanzin. Torquato hoorde het en sprak, zonder zich in 't minst boos te maken: „Geen waanzinnige heeft ooit kunnen zwijgen".

Ten huize van Matteo di Capua werkte hij ijverig voort aan de nieuwe *Gerusalemme*. Den 5en Februari meldde hij aan Costantini, dat het gedicht gereed was, ofschoon hij nog geenszins ophield met veranderen en bijwerken. Volgens Manso — en dit wordt door den dichter min of meer bevestigd — verliet Tasso het huis van den vorst van Conca, omdat deze, zich willende verzekeren, dat het epos te zijnen huize zou voltooid worden, aan een bediende last had gegeven, altijd het oog te houden op 't handschrift en te zorgen, dat dit niet buiten het huis kwam. Zeker is het althans, dat de dichter na eenigen tijd zijn intrek nam bij Manso, naar het schijnt, in dezelfde woning, waar in 1625 Marino en in 1638 Milton ontvangen werden. — Ook Manso toonde zich een zeer vriendelijk en vrijgevig gastheer. Op allerlei

wijzen trachtte hij den armen man genoegen en afleiding te bezorgen. Daar hij gewoon was in dit jaargetijde tegen den avond met zijne vrienden te gaan spelevaren op de wonderschoone Golf van Napels, mag men aannemen, dat ook Tasso meer dan eens aan zulk een verkwikkend watertochtje heeft deelgenomen. Eveneens genoot de dichter in Manso's woning het gezelschap van vele aanzienlijke edellieden, die hij in de *Gerusalemme Conquistata* eene eervolle vermelding heeft waardig gekeurd. Manso verhaalt, dat Torquato te zijnen huize nog een tweede heldendicht had ontworpen, 'twelk, volgens anderen, tot onderwerp zou gehad hebben de omdolingen en den terugtocht van Tancredi. Gelijk dus de *Gerusalemme* met de Ilias, zoo zou dit gedicht met de Odyssea te vergelijken zijn.

Dat Tasso een soortgelijk plan heeft gehad, is ook uit zijne schriften te bewijzen, het is echter nooit tot uitvoering gekomen. Mag men Manso gelooven, dan zou zijn gast bij hem ook reeds begonnen zijn aan een ander dichtstuk van grooteren omvang: *Il Mondo Creato*, een leerdicht in rijmlooze verzen, waarin eene buitengewone geleerdheid wordt ten toon gespreid en overeenkomstig de leer der HH. Vaders het scheppingswerk wordt aangevoerd als een bewijs van Gods almacht, wijsheid en goedheid, die ieder tot bewondering en den zondaar tot berouw moeten stemmen. Nu eens vorscht de dichter hierin de doeleinden der schepping na, dan weer beschrijft hij op schitterende wijze het geschapene en eindigt met de bede der verouderde wereld tot God, opdat Hij, die haar geschapen heeft en blijft bewaren, haar ook heur einde en de rust doe bereiken. Ten onrechte beweren sommigen, dat Tasso in zijn *Mondo Creato* den protestant Du Bartas heeft nagevolgd, wiens werk daarenboven verre voor het zijne moet onderdoen, al is het waar, dat ook bij Tasso langdradige redeneeringen en gebrek aan warmte den indruk voor een gedeelte hinderlijk in den weg staan. Misschien heeft dit gedicht ook Milton geïnspireerd, die in zijn *Paradise Lost* begint, waar Tasso eindigt.

Met het geding over de nalatenschap zijner moeder hield de dichter zich te Napels weinig bezig. Toch ging de zaak vooruit door de goede zorgen van zijn advocaat Feltro en het afkondigen der pauselijke bulle, waardoor bekend geworden was, dat de goederen zijner moeder schier geheel in handen waren gekomen van den vorst van Avellino. Deze diende toen in de Nederlanden onder Alexander Farnese.

Ofschoon Torquato's toestand te Napels aanmerkelijk verbeterde en hij den droom zijns levens scheen verwerkelijkt te hebben, werd hij toch weer naar Rome getrokken. Na een pontificaat van slechts twee maanden was Innocentius IX gestorven en den 20^{en} Januari 1592 opgevolgd door kardinaal Ippolito Aldobrandini, die den naam aannam van Clemens VIII. In eene grootendeels schitterende canzone bezong Tasso den nieuwen Paus, op wien hij nu al zijne hoop stelde, omdat hij hem vroeger had gekend en met zijn secretaris Statilio Paolini op vertrouwelijken voet leefde. Zeker ware hij aanstonds naar Rome weergekeerd, hadde het geding en de goede ontvangst te Napels hem niet teruggehouden. Toen nu tot zijn groot genoegen Costantini als secretaris in dienst trad bij kardinaal Scipione Gonzaga, begon Torquato ernstig aan de terugreis te denken. Rome bood hem thans meer dan ooit hoop en vertrouwen. Hij wist echter niet goed, onder welk voorwendsel hij zijne weldoeners van Napels zou verlaten. In 't eind wilde hij zich naar Rome laten ontbieden en schreef aan monsignor Paolini, dat deze zich zou gewaardigen hem in naam van Z. H. te gelasten over te komen. Volgens Manso is dit werkelijk geschied en drong ook Cinzio Passeri, neef van den Paus, op Tasso's overkomst aan. Hij nam dan afscheid van zijne gastheeren, zeide aan Manso uit dankbaarheid eene samenspraak toe over *Amicizia,* welke hij te Rome afwerkte en in 1593 overzond, werd rijkelijk voorzien van geld, zoo zelfs, dat hij een gedeelte weigerde, en vertrok den 26^{en} April in gezelschap van andere reizigers. Te Mola di Gaëta gekomen

kon hij niet verder reizen, doordat de rooverhoofdman Márco Sciarra met eene bende van ongeveer duizend bandieten de omstreken onveilig maakte. Juist in dien tijd waren uit Rome en uit Napels troepen tegen Sciarra afgezonden. Den 27en April, toen Torquato zich te Mola bevond, waren er schermutselingen voorgevallen. Gaarne hadde de dichter, naar hij in een brief beweert, den degen, hem door Manso geschonken, met het bloed der roovers willen verven, ware hij niet verhinderd geworden. Door de Napolitaansche troepen was Sciarra teruggeworpen en ging nu plunderen tot zelfs onder de muren van Rome. Manso weet hier nog te verhalen, dat Sciarra, zoodra hij Tasso's aanwezigheid te Mola vernam, hem niet alleen een vrijgeleide en nachtverblijf aanbood, maar zich en de zijnen ook geheel aan hem onderwierp en uit eerbied voor den grooten dichter terugtrok. Anderen voegen er nog bij, dat Tasso door het voorlezen der *Gerusalemme* de bandieten had getemd. Laten wij echter deze anecdoten rusten en teekenen wij nog aan, dat Torquato, toen de weg weer veilig was, voortreisde en in 't begin van Mei te Rome aankwam.

VI.

Het vaderlijk, maar tevens wijs en krachtig bestuur van den vromen en werkzamen Clemens VIII zou voor Tasso zeer heilrijk blijken. De twee neven van den Paus: Cinzio Passeri, die ook den naam Aldobrandini had aangenomen, en Pietro Aldobrandini hebben onzen dichter onschatbare weldaden bewezen, vooral echter Cinzio. Nauwelijks was Torquato te Rome, of hij werd te hunnen huize opgenomen en van al het noodige voorzien. Dit blijkt duidelijk uit een brief van Francesco Patrizio aan Orazio Ariosto, 15 Mei 1592. Toch doet zich de dichter in 't begin voor, als ware hij zonder steun, welke klacht echter vooral wel te wijten zal zijn aan de ziekelijkheid en vermoeid-

heid, waarover hij tevens klaagt. Ook duurde het nog geruimen tijd, eer de Aldobrandini's zijn volle vertrouwen genoten en herhaaldelijk gaf hij in brieven zijn lust te kennen tot eene nieuwe reis naar Napels; want te Rome „herstelde hij van geene enkele ziekte, tenzij door eene andere kwaal, die de eerste verlichtte". Zeker is het evenwel, dat thans al het mogelijke voor den ongelukkigen man gedaan werd. Gelijk door alle tijdgenooten eenstemmig wordt geroemd, was inzonderheid Cinzio, die in 't bestuur de rechterhand van den Paus mocht heeten, ook een buitengewoon gul en hartelijk beschermer der letterkundigen. Ofschoon niet ruim van middelen voorzien, vereenigde hij elken dag een kring geletterden rondom zijne tafel; en zelfs wanneer hij afwezig of ziek was, werd voor hen gedekt. Cinzio's huis, schreef zijn seretaris Bonifazio Vannozzi, „is eene kweekschool van virtuozen; hij zelf is versierd en toegerust met alle deugd en goedheid; en deze deugden en goedheden behooren niet tot de alledaagsche, maar tot die, welke in alles en overal den stempel dragen van verhevenheid en heldhaftigheid". En Scipione Ammirato prijst hem in een brief om de weldaden in 't bijzonder aan Tasso bewezen, wien hij „te gemoet komt met alle dienstbetooningen en vriendelijkheden en troost verschaft in zijne rampspoeden". „Door eene onuitsprekelijke blijdschap aangegrepen — zegt hij verder — heb ik mij niet kunnen bedwingen deze liefderijke en hoogedele handeling in verzen te verheffen". Begeerig naar den roem, dat te zijnen huize aan het omgewerkt epos, de *Gerusalemme Conquistata*, de laatste hand zou worden gelegd, had Cinzio aan Tasso zelfs een secretaris gegeven in den persoon van den ons reeds bekenden Angelo Ingegneri, omdat deze Torquato's moeilijk te ontcijferen schrift goed kende en hem dus helpen kon in 't afschrijven van het dichtstuk; zeker geene gemakkelijke taak wegens de aanhoudende veranderingen, die de nooit te bevredigen dichter er in maakte. Eindelijk in November, toen Cinzio verhuisde naar het pauselijk paleis en ook hem

derwaarts noodigde, scheen Tasso tevreden en gaf voorloopig zijn reisplan op. Clemens VIII resideerde nu eens in 't Vaticaan, dan weer in 't Quirinaal. Torquato schijnt hem gevolgd te zijn; want uit beide paleizen heeft hij brieven gedateerd.

Na vergeefsche onderhandelingen met Licino, was nu ook het tweede deel van Tasso's *Rime*, schoon niet juist volgens zijn zin, herdrukt bij Girelli te Brescia. Dit deel had hij opgedragen aan de hertogin van Mantua en tot belooning toezegging gekregen van een geschenk. Allervreemdst, vooral in de tegenwoordige omstandigheden, klinkt het voorstel, dat Torquato daarop aan de Hertogin deed. Hij zou nl. gaarne een robijn ontvangen of eene parel in goud gevat, omdat, „wanneer hij huwen moest, hem geen trouwring zou ontbreken; zoo niet, dan zou het geschenk toch altijd een kostbaar heilmiddel zijn tegen zijne droefgeestigheid" [1]).

In 't begin van 1593 ontving Tasso eene allertreurigste tijding: het overlijden van zijn oudsten en dierbaarsten vriend, kardinaal Scipione Gonzaga. Deze had zich op 't eind van 1592 naar S. Martino begeven, was daar zwaar ziek geworden en den 11^{en} Januari tot een beter leven overgegaan. „Bij deze tijding was ik verpletterd", schreef de dichter aan Costantini. „Deze week heb ik hem beweend; ik kan mij niet troosten, noch eenige voldoening hopen in deze stad." Hij wilde zijne nagedachtenis vieren niet alleen in een sonnet of canzone, maar in een boek over de onsterfelijkheid der ziel; hij wist echter niet, of zich daartoe wel tijd of gelegenheid zou voordoen. Hoe het zij, deze plannen zijn niet tot uitvoering gekomen. Het afsterven van Gonzaga deed zijn wantrouwen in Rome weer toenemen. Hij schreef naar Napels om van daar eene uitnoodiging uit te lokken. Naar hij zeide had de Paus hem „nog geen hoop gegeven op eene prelatuur; hij had nog geene audiëntie kunnen bekomen

---

Lettere, V, n. 1453.

en wist niet, hoe hij te Rome moest leven". Kort daarop hoopte hij, aan het hof van Filips II te Madrid geroepen te zullen worden. In Maart en Mei richtte hij het oog weer op Napels, toch wel voornamelijk, naar het schijnt, omdat hij daar genezing verwachtte van zijne ziekte. Later liet hij dit plan varen, in het vermoeden, dat men hem daar niet gaarne zou ontvangen. In April wendde hij pogingen aan, om met Don Carlo Gesualdo naar Ferrara te mogen reizen. In Mei schreef hij met hetzelfde doel rechtstreeks naar hertog Alfonso. Van dezen is echter geen antwoord bekend op het verzoek van den rampzalige, die zelfs in zijne geestverbijstering nog een voorbeeld gaf van dankbare aangekleefdheid. Tegen zijn weldoener Cinzio voerde hij aan, dat hem niet dikwijls genoeg de eer te beurt viel, aan diens tafel te worden genoodigd. „Hij moest mij daartoe altijd waardig keuren — beweerde de dichter — ook al ben ik waanzinnig als Democritus." Uit dit alles zien wij, dat Tasso's geestestoestand nog veel te wenschen overliet. Cinzio's goedheid ging zoover, dat hij ook dit laatste verlangen zooveel mogelijk wilde bevredigen. Met klaarblijkelijke zelfvoldoening schreef daarom de dichter aan Fabio Gonzaga na eene langdurige ziekte in het voorjaar, dat hij herhaaldelijk met vele kardinalen aan Cinzio's tafel genoodigd was. Het lijdt geen twijfel, of Torquato, ware hij niet aan eene geestesziekte onderhevig geweest, had niet meer kunnen wenschen, dan hij bij Cinzio genoot. Hij had eene zeer goede kamer, werd op zijne wenken bediend, door iedereen met name door vele hooggeplaatsten en letterkundigen met alle onderscheiding bejegend en herhaaldelijk in aanzienlijke huizen uitgenoodigd; hij genoot de noodige rust om zich naar zijn verlangen geheel aan de letteren te kunnen wijden; wilde hij uitgaan, hij had immer een geleider, en maakte dan ook van de gelegenheid gebruik, b.v. om de philosophische lessen van Francesco Patrizio, dien hij reeds te Ferrara had gekend, in de Sapienza te gaan bijwonen en zich daar met professoren en

studenten gezellig te onderhouden. Een dergelijk leven had hij in zijne beste dagen te Ferrara als allergelukkigst beschouwd en genoten; wat hem later en thans werd aangeboden kon hij niet voldoende meer waardeeren, en dit verklaart genoegzaam, waarom Ferrara hem zoo lang getrokken had en nog bleef trekken.

In het voorjaar van 1593 tokkelde Torquato, ofschoon ziek, toch nog met veel bezieling de lier. Een meesterlijk afbeeldsel der H. Maagd, als Mater Dolorosa, van Albert Dürer, dat hij op Cinzio's kamer gezien had, ontvlamde zijn dichterlijk gemoed. Hij stortte dit uit in een bevallig en roerend gedicht van 25 stanzen, getiteld *Le Lagrime di Maria Vergine*, waarbij hij nog 20 andere voegde om *Le Lagrime di Gesù Cristo* te bezingen. Zoozeer vielen deze zangen in den smaak, dat zij nog hetzelfde jaar zesmaal werden herdrukt. Ook schreef hij te dier tijde eene canzone *Alla Santissima Croce*, die met drie sonnetten over den dood van Christus in 't volgend jaar bij een herdruk der *Lagrime* verscheen. Als lierdichter mag Tasso zonder twijfel de grootste genoemd worden, die in zijne eeuw in Italië is opgestaan. Wel geven wij toe, dat onder het enorme getal sonnetten, canzonen en madrigalen, die hij heeft nagelaten, verscheidene om reeds verklaarde redenen grootendeels of geheel van gloed of inspiratie verstoken zijn; wel bootst hij menigmaal Petrarca na en gispt men zekere gekunsteldheden en onnauwkeurigheden in zijne dictie: desniettemin toont hij zich een zeer oorspronkelijk lierdichter, begaafd met levendige verbeelding en warm gevoel, die zijne schoone, ja dikwerf verheven denkbeelden ook in een zeer bevallig kleed weet te steken.

Het omgewerkt heldendicht, de *Gerusalemme Conquistata*, was in Mei van dit jaar geheel gereed voor de pers. De zorg voor de noodige privileges nam Cinzio voornamelijk op zich. Door zijne tusschenkomst maakte de republiek Venetië, die overigens voor regel had, geen privileges toe te kennen aan werken, die buiten haar grondgebied werden uitgegeven, ditmaal eene uitzondering,

zoodat het gedicht kon verschijnen met privilege van alle Italiaansche Staten. Op enkele verzen na was uit het nieuwe epos alles verwijderd, wat aan het huis D'Este herinnerde, en het werd opgedragen aan Cinzio Aldobrandini, die nu in den aanhef de plaats innam van den „magnanimo Alfonso". Men hoopte met den druk gereed te zijn bij gelegenheid van Cinzio's benoeming tot kardinaal, die binnen kort verwacht werd, terwijl volgens een gerucht Tasso aldan zeer plechtig met lauweren zou gekroond worden. Merkwaardig is het rapport, door Giglioli, gezant van Ferrara, den 28en Augustus over een en ander uitgebracht aan hertog Alfonso. „Naar men meent — zoo lezen wij daar — zal het gedicht uitkomen onder zijn [Cinzio's] naam, eer bedorven dan verbeterd volgens het oordeel van hen, die weten wat Tasso tegenwoordig tot stand kan brengen. Hij [Cinzio] is thans zijn Maecenas en maakt toebereidselen om hem in September a.s. op het Kapitool met lauweren te doen kronen; maar Tasso, die aan geldzucht lijdt en zuiniger is dan ooit, zou liever klinkende munt ontvangen dan die eer, welke hij niet bijzonder op prijs toont te stellen." Te Ferrara scheen de uitsluiting van het huis D'Este niet te bevallen; althans Giglioli kreeg later last, „de reden op te sporen, waarom uit Tasso's gedicht de lof op de familie D'Este was verdwenen". Hierop antwoordde de gezant, 18 Juni 1594: „Ik heb gehoord, van hen zelven, met wie hij [Tasso] over deze zaak gesproken heeft, dat hij er toe bewogen is het huis D'Este geheel uit te sluiten, én omdat zijn goede wil, naar hij zegt, niet was aangenomen én ook ten einde nieuwe beschermers te verwerven, om hem in de tegenwoordige ellenden bij te staan".

Niet vóór 17 September gaf de Paus den kardinaalshoed aan zijne twee neven; Cinzio liet zich in 't vervolg kardinaal di San Giorgio noemen, Pietro heette kardinaal Aldobrandini. Aanstonds bezong Torquato zijn grootmoedigen beschermer in eene heerlijke canzone. Het nieuwe heldendicht was nog niet gereed, maar

verscheen toch in December 1593 bij Guglielmo Facciotti te Rome onder den titel: *Di Gerusalemme Conquistata del Signor Torquato Tasso Libri XXIIII.* De uitgave was opgeluisterd door een portret des dichters met een lauwerkrans om het kale hoofd. Had zijne *Gerusalemme Liberata* een triomftocht gehouden door de geheele beschaafde wereld, werd zij daarenboven als het meest geliefkoosd volksepos in alle hoofddialecten van Italië bewerkt en door alle standen gezongen [1]), vrij gering was de bijval, die aan de *Conquistata* ten deel viel. In 1594 verscheen er slechts één herdruk te Pavia; het jaar daarop weer één te Parijs; maar omdat de dichter in den 20^{en} zang Sixtus V en Clemens VIII voorgesteld had als helpers der katholieke partij tegen de kroon van Frankrijk, aan welke hij tevens groote rampen had voorspeld, beval het parlement van Parijs die verzen uit deze editie te verwijderen. Tot 1628 zagen nog vijf of zes herdrukken het licht [2]) en verder geene meer dan in de drie verzamelingen van Tasso's werken. In boven aangehaalden brief schreef Giglioli dan ook, als om hertog Alfonso te troosten: „Zijn nieuw gedicht wordt schier door niemand gelezen en door de vernuftigsten wordt het geacht in kunst en dictie verre beneden het eerste te staan, terwijl velen meenen, dat het eerste eeuwig moet leven en het tweede weldra sterven. Overigens kan hem zijne krankzinnigheid, bij gebrek aan iets anders, voldoende verontschuldigen". Ook Torquato schijnt den geringen bijval zijner *Conquistata* goed te hebben opgemerkt, ja volgens sommigen zou dit zijn dood verhaast hebben [3]). Om dan de hooge voortreffelijkheid der *Conquistata* boven de *Liberata* te betoogen, schreef hij eene

---

[1]) Te Venetië hoorde Lord Byron een gondelier en een timmerman bij beurten de verzen van het onsterfelijke dichtstuk reciteeren.

[2]) De Venetiaansche van 1628 heeft ook titelbladen van 1629 en 1632.

[3]) Zie een brief van Domenico Chiariti, 12 December 1598, bij Solerti, Vol. II, p. 371.

verhandeling, die echter onvoltooid bleef en eerst in 1666 is gedrukt.

Wat Giglioli opmerkte over Tasso's geldzucht is zeker niet geheel te ontkennen. In een schrijven aan Feltro ter begeleiding van twee present-exemplaren der *Conquistata* geeft de dichter zelf duidelijk genoeg te kennen, dat hij van de edellieden, die in zijn gedicht eervol vermeld waren, geld of geschenken verwachtte. Dit gebrek aan waardigheidsgevoel meenen wij voor een goed deel op rekening te mogen schrijven van zijn ziekelijken geestestoestand, waarvan wij in deze dagen nog meer staaltjes aantreffen. Zoo schreef Matteo Parisetti den 13en October 1593 aan Alfonso II van Ferrara, dat Tasso zich wel eens op straat liet zien met een degen aan de zijde en een keten om den hals, „terwijl zij, die hem zagen, glimlachten, en hij zelf door insgelijks te glimlachen toonde, niet zoozeer buiten zinnen te zijn, om niet te merken, dat hij door de menigte eer voor onbezonnen dan voor wijs werd aangezien". Zijne onbevredigbaarheid blijkt nog uit een manuscript der *Conquistata*, door hem zelven geschreven en thans nog gedeeltelijk aanwezig in de Palatijnsche bibliotheek te Weenen. Schier in elken regel van dit handschrift is iets bijgevoegd of doorgehaald, zoodat het bijna niet te ontcijferen is.

Onder hen, die de *Conquistata* geheel verwerpen, hoort men de bewering, dat Tasso hier zijn wil geweld heeft aangedaan, om aan zijne streng katholieke beschermers te behagen, en dus zijn epos heeft omgewerkt tegen beter overtuiging in. Dit is echter geheel in strijd met zijn eigen verklaring aan Panigarola, 10 April 1593: „Ik ben zeer ingenomen met het nieuwe gedicht..... Van het eerste ben ik afkeerig als vaders van weerspannige kinderen. Het laatste is uit mijn brein ontstaan, als Minerva uit dat van Jupiter; daarom zou ik er bloed en leven zelve voor veil hebben". En nog in verscheiden andere brieven drukt hij dergelijke gevoelens uit. Nochtans willen wij wel de mogelijkheid aannemen, dat Ingegneri invloed op hem heeft uitgeoefend om het gedicht

aan Cinzio te doen opdragen en het huis D'Este er uit te doen verdwijnen. Anderen beweren, dat de omwerking der *Gerusalemme* te danken is aan de vijandelijke aanvallen der Crusca. Ook dit is geenszins bewezen. Integendeel, Tasso heeft zich deze aantijgingen bitter weinig aangetrokken.

In het voorjaar van 1594 liet 's dichters gezondheidstoestand zeer veel te wenschen over. Daarom wilde hij, toen het warm begon te worden, met verlof van kardinaal Cinzio nogmaals naar Napels reizen, om te beproeven of daar beterschap te vinden was. Wijl hij ditmaal vóór alles rust en kalmte wenschte, had hij het Benedictijnerklooster van S. Severino te Napels tot verblijf uitgekozen, waar hij op het einde van Mei of in 't begin van Juni aankwam. Aanstonds ontving hij weer eene uitnoodiging van Manso, doch hij sloeg die af. Nu het heldendicht voltooid was en hij zijne taak op aarde scheen volbracht te hebben, wilde hij zich in stilte door het gebed, de overweging en andere godvruchtige oefeningen tot den dood voorbereiden. Toch liet hij zijn letterkundigen arbeid geenszins varen. Hij werkte voort aan zijn *Mondo Creato*, begon een gedicht over het leven van den H. Benedictus en schreef de samenspraak *De l'Imprese*. Gelijk in de laatste jaren meer geschied was, beproefde hij ook nu nog zijne krachten in de taal der oude Romeinen en dichtte de elegie: *Ad Juventutis Neapolitanae Principes*. Ofschoon men verhaalt, dat Tasso reeds in zijne jeugd goede latijnsche verzen maakte, verdienen de proeven, op rijperen leeftijd geleverd, weinig bewondering.

Als Torquato nu drie maanden te Napels vertoefd had, begon kardinaal Cinzio, die hem ongaarne miste, zich ongerust te maken en verzocht hem terug te keeren. De dichter vroeg echter uitstel om gezondheidsredenen en wenschte ook eerst het einde van 't geding af te wachten en den druk te bezorgen van enkele prozawerken. De loop van het geding had voldoende aangetoond, dat de vorst van Avellino geen rechtmatig bezitter was der na-

latenschap van Tasso's moeder; daarom trachtte men hem tot een vergelijk met den dichter over te halen. In naam zijner gemalin — hij zelf was afwezig — werd Tasso nu aangeboden, de zaak te laten gelijk zij was tegen eene jaarlijksche vergoeding van 150 dukaten. Zijn advocaat Feltro ontried hem echter de aanneming op grond, dat eene ruimere aanbieding mocht worden verwacht. Zoo bleef de zaak hangen. Doch den 2en November, terstond na zijne aankomst te Rome, liet Tasso, alle verdere getwist moede, eene notarieele akte opmaken, die zekeren Spannocchi te Napels volmacht gaf, om het voorgestelde vergelijk met de vorstin van Avellino tot stand te brengen. Den 13en November schreef hij daarenboven een zeer edelaardigen brief aan die vorstin, waarin hij o. a. vooral wegens vroegere vriendschap zijn spijt te kennen geeft, tot het proces te zijn genoodzaakt geweest en rekenschap aflegt van zijne handelingen. Zoo scheen dan eindelijk de zaak geregeld. De Avellino's hebben zich echter alles behalve edelmoedig tegenover Tasso gedragen, want nadat zij zelven het vergelijk hadden voorgesteld, zorgden zij, dat het niet tot uitvoering kwam, voordat de dichter zich met 130 dukaten tevreden stelde. Zelfs schijnt hem tijdens zijn leven in 't geheel niets te zijn uitgekeerd. — De druk der prozawerken was bij Torquato's afreis nog niet gereed. De samenspraak *De l'Imprese* droeg hij op aan kardinaal Cinzio en de omgewerkte en veel vermeerderde *Discorsi del Poema Heroico* aan Pietro Aldobrandini.

Aangaande Tasso's vertrek vertelt Manso weer dingen, die weinig geloof verdienen. Vooreerst zou Cinzio, om hem naar Rome te lokken, van den Paus en den Romeinschen Senaat verkregen hebben, dat de dichter plechtig op 't Kapitool zou worden gekroond, ja, reeds zouden de Conservatoren een decreet in dien geest hebben uitgevaardigd; vervolgens zou Torquato hem, Manso, op zijn kasteel te Pianca hebben bezocht en verder de Kerstdagen hebben doorgebracht bij de Benedictijnen te Monte Cassino, — terwijl het toch zeker is, dat Tasso reeds den 2en November

1594 te Rome was, en noch in de brieven van den Kardinaal, noch van Tasso, noch ergens anders eenige afdoende bevestiging van Manso's beweringen te vinden is. Evenmin als bij Matteo di Capua schijnt de dichter ditmaal bij Manso te zijn geweest; waarschijnlijk heeft hij dezen niet eens gezien. Bij Tasso's dood nu zal het Manso, die zoozeer stofte op zijne vriendschap met den grooten zanger, wat zwaar gevallen zijn te moeten bekennen, dat hij zijn vriend de laatste drie jaren niet meer had aanschouwd.

In 't begin van November was Tasso dus weer te Rome. Ook zijne aankomst aldaar heeft Manso met een poëtisch waas overtogen. Hij verhaalt, dat de dichter reeds buiten de stadsmuren werd afgehaald door de hofhouding der twee kardinalen, door een gedeelte van het pauselijke hof en door vele prelaten en hovelingen, zoodat reeds eene voorproef gegeven werd van den triomftocht, die hem wachtte.

Was dit alles waar geweest, dan had Tasso in den brief van 10 November, waarin hij aan Polverino zijne aankomst meldt, er gewis iets van gerept. Doch wij lezen daar alleen het volgende zeer nuchtere proza: „Ik ben te Rome wedergekeerd, levend, maar ziek, en het grootste gevaar ontstond door de koeken van UEd., die mij, omdat ik er eene groote hoeveelheid van gegeten heb, zeer veel nadeel gedaan hebben". Wegens deze ziekte kunnen wij ook niet zonder eenig wantrouwen aannemen, wat Manso en na hem Casoni en Barbato verder verhalen, dat nl. Torquato bij zijne aankomst in het Vaticaan door de twee kardinalen naar den Paus geleid werd, die hem deze woorden toevoegde: „Wij hebben de lauwerkroon voor u bestemd, opdat zij van u evenveel eer erlange, als zij in vervlogen tijden anderen tot eer gestrekt heeft". En Manso voegt er bij, dat men van toen af toebereidselen voor de kroning begon te maken in het Vaticaan, in de straten en op het Kapitool. 't Zou dus wel een feest geworden zijn, daar men vijf maanden later nog niet gereed was! Gaarne nemen wij intusschen aan, dat werkelijk

het plan bestond Tasso, gelijk weleer Petrarca, feestelijk te kronen. De dichter zelf schreef nog in die dagen aan den groothertog van Toscane: „Hier in Rome wil men mij met laurier- of andere bladeren kronen". En dit wordt door verscheiden andere getuigenissen bevestigd [1]). Van een bepaald besluit evenwel vinden wij geen spoor, en buiten allen twijfel heeft de kroning zelve niet plaats gehad.

Opmerkenswaardig is het, dat Tasso nog in deze dagen aan Alfonso van Ferrara dacht en hem schreef (10 Dec.): „Indien het verledene kon terugkeeren, zou ik niets liever kiezen, dan altijd Uwe Hoogheid te hebben gediend, of ten minste uwe gunst door mijne rampspoeden niet te hebben verloren... Opnieuw vraag ik U, medelijden met mij te hebben, en ik bid God... dat Hij mij Zijne vergiffenis schenke en die van Uwe Hoogheid".

De laatste maanden zijns levens bracht Torquato, immer ziekelijk, in betrekkelijke kalmte des geestes op het Vaticaan door en hield zich nog altijd met zijne geschriften bezig. Hij maakte nog enkele kleinere gedichten, vooral sonnetten, en voltooide zijn *Mondo Creato*, welk dichtstuk eerst in 1607 door Ingegneri te Viterbo ter perse is bezorgd, zeer tegen den zin van Cinzio, die het zelf wilde uitgeven. Met een sonnet had de dichter ook den verjaardag begroet der kroning van Clemens VIII. Daarvoor werd hij door den Paus beloond op eene wijze, die hem van vele financieele zorgen verlossen zou: hij ontving een pensioen van 200 scudi 's jaars. „Het is niet te zeggen — schrijft monsignor Di Nores in een brief van 15 Maart 1595 — welk feest hij daarvan gemaakt heeft." Naar wij verder in dit schrijven lezen wilde Tasso dien dag vóór den maaltijd kardinaaal Cinzio behulpzaam zijn in het wasschen der handen — wat volgens Prinzivalli een teeken was,

---

[1]) Parisetti, de zaakgelastigde van Alfonso II, meende, dat Cinzio van plan was voor den dichter een met lauweren gekroond standbeeld op te richten. Brief van 21 Aug. 1593, bij Solerti, Vol. II, p. 346.

dat hij hem geheel den maaltijd door wenschte te dienen — en niemand was in staat hem den handdoek te ontnemen. „Een des te meer merkwaardige handeling — merkt dezelfde briefschrijver op — omdat Tasso eer hooghartig van aard was en ver verwijderd van alle vleierij." En ten bewijze van die hooghartigheid voegt hij er bij: „'t Is niet lang geleden, dat ik hem verzocht, met alle oprechtheid zijner waardig mij te zeggen, wie onzer dichters volgens zijn oordeel de eerste plaats verdiende. Hij antwoordde: Mijns erachtens komt aan Ariosto de tweede plaats toe. En als ik aanstonds hernam: „En de eerste?" glimlachte hij en wendde zich om, naar ik denk te kennen willende geven, dat hij de eerste voor zich bedong".

Omstreeks 20 Maart 1595 kreeg Torquato een nieuwen aanval van koorts, doch slechts in lichten graad. Nu kwamen zijne oude vermoedens terug en hij beeldde zich in te moeten sterven. Daarom wilde hij geene geneesmiddelen gebruiken, zeggende: „De dooden hebben spijs noch artsenijen noodig". Naar zijn vriend Cataneo verhaalt (29 April 1595), meende hij zich zelven te kunnen redden met tegengif en hevige middelen, die hem de ingewanden verbrandden en eindelijk den dood berokkenden. Tegen het einde der maand verergerde zijn toestand en hij verzocht te worden overgebracht naar het klooster van S. Onofrio op den Janiculus, waar de Eremieten van den H. Hiëronymus, eene orde door een van Tasso's voorzaten gesticht, gevestigd waren. Volgens Manso liet kardinaal Cinzio hem den eersten April met zijn eigen rijtuig daarheen brengen. Zeer liefderijk werd de lijder door die vrome kloosterlingen opgenomen en verpleegd. Daar schreef hij zijn laatsten, beroemd geworden brief aan Antonio Costantini te Mantua:

„Wat zal mijn goede heer Antonio zeggen, als hij hoort, dat zijn Tasso gestorven is. En naar mijne meening zal die tijding niet lang uitblijven; want ik gevoel, het einde mijns levens te hebben bereikt, aangezien men geen heilmiddel heeft weten te vinden tegen deze

verdrietelijke ongesteldheid, die nu nog bij mijne menigvuldige andere, gewone kwalen gekomen is, als een snelle stortvloed, waardoor ik mij duidelijk zie wegrukken, zonder eenigen weerstand te kunnen bieden. Het is nu geen tijd te spreken over mijn weerbarstig lot, om niet te zeggen over de ondankbaarheid der wereld, die nu eenmaal den triomf heeft willen genieten, van mij bedelarm naar het graf te voeren; terwijl ik toch dacht, dat de roem, welke deze eeuw trots allen tegenstand uit mijne schriften zal verwerven, mij niet in alle opzichten zonder belooning zou laten. Ik heb mij naar dit klooster van S. Onofrio laten brengen, niet alleen wijl de lucht door de geneesheeren hier meer dan op eenige andere plaats van Rome wordt geprezen, maar als om uit dit hooggelegen oord en door het verkeer met deze vrome paters mijn verkeer in den hemel te beginnen. Bid God voor mij en wees verzekerd, dat, gelijk ik u heb liefgehad en geëerd in het tegenwoordige leven, ik eveneens in het andere, dat meer naar waarheid een leven is, voor u doen zal wat eene niet geveinsde, maar waarachtige liefde medebrengt. En zoo beveel ik u en mijzelven in de goddelijke genade".

Behoudens een trekje van den gewonen vervolgingswaan mag deze brief voorzeker een voorbeeld heeten van plechtigen ernst en verhevenheid.

Volgens de overlevering wandelde Tasso vaak al mijmerende in den kloostertuin en zette zich bij voorkeur neer onder een eik, die later de eik van Tasso genoemd en door 's dichters vereerders eeuwen lang bezocht is [1]). In 1842 werd deze boom door een bliksemslag grootendeels neergeveld, terwijl in 1891 het overblijvende nogmaals door het hemelvuur is getroffen. Daar, onder het lommer van dien eik, op den berg Janiculus, van waar men geheel Rome en omstreken kan overschouwen, had dan de dichter, in wiens weelderige phantasie werelden speelden, ook inderdaad werelden aan zijne voeten liggen: de majestueuze hoofdstad

[1]) Ook onze landgenoot dr. Wap, verzuimde niet op zijne reis naar Rome in 1837 een eerbiedig bezoek te brengen aan den Tasso-eik. Zie *Mijne reis naar Rome*, II, bl. 171.

der Christenheid, doormengd met de trotsche overblijfselen van het rijk der werelddwingeren, ruïnen, daar opgestapeld tusschen de bloemen en kruiden der immer jeugdige natuur. Doch laten wij een vaardiger pen, de meesterstift van kardinaal Capecelatro deze plaats en hare indrukken beschrijven:

„Het schouwspel, dat men daarboven ziet is overweldigend. Die den blik in de verte laat waren, ontmoet de schoone Albaansche en Sabijnsche bergen en nog verder weer andere, die als 't ware tellens witter worden door de sneeuw. Van daar wordt het gezicht vroolijker en meer verscheiden. Geheel Rome ligt aan den voet van dien heuvel en het oog van den toeschouwer blijft ontzet en weet niet, waar zich te vestigen. De Tiber, die zich kronkelend in de stad en het veld verbergt, de majestueuze paleizen van verschillenden bouwtrant, de 100 koepels, die zich hier en daar verheffen, de obelisken, de overblijfselen van het Kapitool, de Engelenburcht, het Pantheon, verder het Colosseum en in den achtergrond de wijde vlakte der dorre en verlaten Campagna: dat alles spreekt tot den geest, tot de verbeelding, tot het hart met groote welsprekendheid. Ik herinner mij in 1851 kort na mijne priesterwijding daarheen te zijn gegaan en ik vergeet nooit de ontroering, om niet te zeggen den schok, dien ik op deze plaats ondervond... Ik zag ook den... tuin, waar de groote zanger der *Gerusalemme* peinzend rondwandelde en den eik, onder welks lommer hij zich weemoedig neerzette. Maar vooral zocht ik met het levendigst ongeduld de plek — en zij werd mij aangeduid — waar mijn allerbeminnelijkste Philippus Nerius dikwerf kwam in dezelfde 16e eeuw... De gedachten van den H. Philippus en van Tasso stonden mij beide levendig voor den geest en kleurden zich in mijne verbeelding met ongewone schoonheid. Ik voelde toen enkele, mij dierbare overeenkomsten tusschen den poëet vol geloof en den heilige vol poëzie; ik vergeleek enkele trekken van hun leven en bleef daar vooral op nadenken, dat, zoo Tasso het offer geweest is der liefde, der glorie en der schepselen, Nerius overwinnaar was geworden van alle menschelijke liefde om de oneindig grootere liefde des Scheppers" [1]).

---

[1]) *Vita di S. Filippo Neri*, Lib. II, C. VIII.

In 't begin van April zien wij Torquato nog eenmaal in een vlaag van waanzin. Terwijl hij zwaar ziek te bed lag, kwam zijn geneesheer hem den pols voelen; maar de lijder sloeg hem met een pantoffel op de handen en liet hem beloven nooit weer terug te komen. Tevens dwong hij zijn dienaar de geneesmiddelen in te nemen, die de dokter had gereedgemaakt. Drie dagen voor zijn dood verzoende hij zich weer met den geneesheer en beloofde hem uit dankbaarheid door een gedicht onsterfelijk te zullen maken.

Kardinaal Cinzio spaarde moeiten nog zorgen om zijn grooten beschermeling te behouden. Hij gaf hem twee bedienden, die altijd op zijne bevelen moesten letten, zond hem zijn eigen geneesheer en den lijfarts van den Paus, zorgde, dat hij alles kon hebben, wat hij verlangde, bezocht hem herhaaldelijk: maar alles was vergeefsch. Zoodra men den toestand hopeloos achtte, werd de lijder hiervan verwittigd, en nu scheen zijn geest geheel bevrijd van de gewone nevelen. Volgens Manso sleepte hij zich den volgenden morgen nog naar de kerk om daar de H. Communie te ontvangen. In ieder geval stichtte Tasso in zijn laatste dagen allen, die hem bezochten. Herhaaldelijk biechtte hij, bad aanhoudend of onderhield zich althans over geestelijke zaken en toonde duidelijk, dat zijn hart geheel naar God gericht was en geheel voor God klopte. Zijnen beschermer Cinzio benoemde hij tot erfgenaam [1]), vermaakte zijn crucifix en 50 scudi voor ziel-

[1]) Over de handschriften, die Tasso naliet, is een geschil ontstaan tusschen Cinzio en Marco Pio van Sassuolo. Deze laatste kwam den dichter twee dagen voor zijn dood bezoeken en gaf te kennen, dat, wanneer Tasso hem zijne geschriften wilde overlaten, hij voor den druk zou zorgen. Torquato toonde niet veel uit deze zaak te maken. Hij zeide eenvoudig, dat zijne handschriften in een koffer lagen bij kardinaal Cinzio en dat Marco er mee kon doen wat hij verkoos. Van deze woorden, door den zieke misschien zonder helder bewustzijn geuit, maakte Marco Pio gebruik, om door middel van Cinzio's hofmeester die kostbare manuscripten in handen te krijgen. Hiervan verwittigd, ontstak de Kardinaal in toorn en liet ze aanstonds terugvorderen. Als Marco echter weigerde, wendde Cinzio zich tot den Paus, en Pio kreeg last alles weer te geven.

missen aan het klooster en nog eene tweede som voor hetzelfde doeleinde aan de kloosterlingen van S. Gregorio [1]) en verkoos tot grafschrift: *Ossa Torquati Tassi*, volgens anderen: *Hic jacet Torquatus Tassus* [2]).

Den 24en April voelde Tasso zich de krachten ontzinken en vroeg om het Viaticum, het H. Oliesel en den pauselijken zegen. Om dien zegen begaf zich Cinzio persoonlijk naar Clemens VIII, die bij de droevige tijding „weeklaagde en zuchtte om het verlies van een zoo groot man" [3]). Daarop ging de Kardinaal zelf den verlangden zegen met vollen aflaat den stervende aanbieden. Met veel godvrucht en dankbaarheid nam Torquato het gunstbewijs aan en merkte op, dat „dit de wagen was, waarop hij hoopte te zegevieren, gekroond, niet met lauweren in het Kapitool, maar met glorie als gelukzalige in den hemel" [4]). Gedurende den nacht en den morgen van 25 April 1595 bleven eenige kloosterlingen psalmen bidden in de nabijheid van den stervende, aan welk gebed deze nog min of meer deelnam, tot hij kort na elf uur vóór den middag, zijn einde voelende naderen, het crucifix vaster omklemde en de woorden: *In manus tuas, Domine...*[5]) begon te stamelen, maar niet meer kon voleinden: zijne ziel was weergekeerd in de handen haars Scheppers.

Nog dienzelfden avond liet Cinzio zijn diep betreurden beschermeling met vorstelijke eer begraven. Gevolgd door geheel het pauselijk hof, de familieleden der twee kardinalen, vele kloosterlingen en broederschappen, de lectoren der Sapienza en

---

[1]) Manso wil, dat Torquato ook hem bedacht had, door hem zijn portret na te laten, alsmede, dat de stervende aan Cinzio verzocht al zijne geschriften en vooral de *Gerusalemme* te verbranden. Deze beweringen schijnen echter hun ontstaan te danken aan Manso's ijdelheid en de zucht om zijn held gelijk te maken aan Virgilius.

[2]) „Gebeente van Torquato Tasso". — „Hier ligt begraven T. T."

[3]) Brief van Maurizio Cataneo aan Ercole Tasso, 29 April 1595.

[4]) Zoo althans verhalen Manso, Casoni en Barbato.

[5]) „Heer, in uwe handen..."

eene menigte edellieden en geletterden werd het lijk, met een lauwerkrans om het hoofd, onder fakkellicht, van het klooster naar het S. Pietersplein en verder naar de parochiekerk van S. Spirito in Sassia gedragen en op eene prachtige katafalk geplaatst. Eene ontelbare menigte volks stroomde toe, met name vele schilders, die een afbeeldsel van den grooten dichter wilden maken, en aanstonds was Rome vol schilderstukken en platen, die Torquato Tasso moesten voorstellen. Na de lijkplechtigheden werd het stoffelijk overschot op dezelfde wijze naar de kerk van S. Onofrio teruggebracht en vóór het hoogaltaar begraven.

Kardinaal Cinzio was voornemens, voor den dichter eene zeer plechtige uitvaart te laten vieren. Drie lijkreden waren reeds opgesteld: eene Latijnsche door Lelio Pellegrino, professor der civiele philosophie aan het Romeinsch Gymnasium, en twee Italiaansche door Lorenzo Ducci en Scipione Ammirato [1]). Doch deze uitvaart, eerst uitgesteld, werd eindelijk afgesteld wegens buitengewoon gewichtige staatszaken, die Cinzio's tijd in beslag namen. Evenmin gaf de Kardinaal gevolg aan zijn plan, om voor zijn beschermeling eene prachtige graftombe te laten oprichten. Zoo bleef dan het stoffelijk overschot van den gevierden Tasso, tot groote ergernis van vele geletterden, in S. Onofrio liggen, beroofd van alle eer. Manso, die in 1600 naar Rome kwam,

---

[1]) Solerti houdt de lijkrede van Lelio Pellegrino voor de beste en noemt ze zonder meer „elegante". O. i. is zij echter in niet geringe mate gezwollen en doortrokken van het nieuw heidensche humanisme. Ziehier den aanhef:

„Grave vulnus Torquati Tassi interitu litteræ acceperunt, Cynthi Card. Ampliss. Triste sui desiderium vir clarissimus moriens reliquit amicis, nec, eo deflendo, jacturæ atque moerori parem lingua nostra potest orationem expedire. Obmutuit magna tuba summorum cantatrix Heroum; emarcuit manus admirandorum exaratrix facinorum; pennatus ille Pegasus, virorum virtute insignium per famam posteritatis vector, concidit, sævæ mortis spiculo transfixus; jacet excisa Parnassi lectissima laurus; exaruit Palladis olea radicitus convulsa; Musarum domicilium quasi de coelo tactum corruit; obiit Torquatus noster...."

verzocht Cinzio, op eigen kosten voor een monument te mogen zorgen, wat echter geweigerd werd. Wijl de Kardinaal er prijs op stelde, zelf die eer aan den onsterfelijken zanger te bewijzen, mocht Manso boven het graf slechts een eenvoudig opschrift plaatsen. Na den dood van Clemens VIII wendde Manso nieuwe pogingen aan; maar nu verzocht kardinaal Bevilacqua van Ferrara voor zich de eer, om den „zanger van Ferrara" een hem waardig gedenkteeken op te richten. Dit kwam tot stand in 1688.

Eindelijk in 1857 verrees een grootsch en kostbaar, schoon niet geheel aan de verwachting beantwoordend monument, vervaardigd door den beeldhouwer De Fabris. Bij gelegenheid der inwijding van dit gedenkteeken werd ook de plechtige uitvaart gehouden, waarop sedert 1595 gewacht was [1]).

De sterfkamer van Tasso in S. Onofrio, waar o. a. zijn borstbeeld, vervaardigd naar een op het lijk genomen afdruk, en enkele van hem afkomstige voorwerpen bewaard worden, als een crucifix, een spiegel, een eigenhandige brief aan Manso, blijft tot op onze dagen vele bezoekers trekken.

Naar Manso's schoone beschrijving en andere bescheiden was Torquato Tasso zeer rijzig van lichaamsbouw, in 't begin van

---

[1]) Nieuwe eer gewerd den dichter in S. Onofrio den 25en April 1895, bij het derde eeuwfeest, gelijk wij in 't begin dezer opstellen zeiden. Voor de curiositeit zij hier nog aangestipt, dat bij die gelegenheid prof. Chiarini, in tegenwoordigheid van koning Umberto en koningin Margherita, eene redevoering hield, waarin Tasso verheven werd tot profeet van de bres in de Porta Pia. „Gij — zeide de Hooggel. tot HH. MM. — hebt weinige dagen geleden de eerstesteenlegging bijgewoond van het monument voor Garibaldi op den Janiculus. Op dien dag zult Gij zeker niet gedacht hebben, dat het gebeente van Torquato Tasso in het graf van vreugde trilde, omdat Tasso zich altijd zoo vaderlandlievend toonde en de eenheid van Italië voorzag"!!

Nog is dit jaar Tasso „verheerlijkt" door Giosuè Carducci, den zanger van Satan, die in eene ode aan de stad Ferrara in Nieuwe-Gids-stijl weeklaagt, dat de dichter der *Gerusalemme* gedood is door „de wolvin van het Vaticaan"!

zijn verblijf te Ferrara ook vrij gezet, later evenwel door overmatige studie en wederwaardigheden mager en bleek. Zijn voorhoofd was hooggewelfd, reeds vroegtijdig verloor hij het grootste gedeelte van zijn hoofdhaar en klaagde over zwak gezicht en moeilijke, eenigszins stotterende spraak, die zijne openbare voordrachten minder bevallig maakte. Overigens was zijn voorkomen ernstig en waardig.

Eene juiste beoordeeling van 's dichters geest en hart is wegens de ziekte, die hem zoolang heeft gefolterd, zeker verre van gemakkelijk. V. Cherbuliez [1]) zegt, dat men den geheelen Tasso, zijne ziel, zijn hart, zijne herinneringen, zijne hoop, zijne droomen en illusiën moet zoeken in de *Gerusalemme Liberata*. Zeker is deze de hoofdbron voor zijne gezonde jaren. In dit epos nu toont hij eene vurige vereering voor ware christelijke heldendeugd, eene bruisende geestdrift voor godsdienst en geloof, een zachten ernst en diep gevoel, een scherp verstand en weelderige verbeelding, maar van den anderen kant bij immer edele bedoelingen ook de weekelijkheid en wuftheid van den zestiende-eeuwschen Italiaanschen hoveling. Beweert Cherbuliez — en ook Solerti nadert deze zienswijze — dat Tasso het ongeluk had te schrijven in een tijd van godsdienstige reactie, wij meenen veel meer de waarheid nabij te komen, wanneer wij het een ongeluk noemen, dat dit wonderbaar genie, „de Rafaël onder de dichters, de meester van de kleur vol hemelgloed en van de lijn zwellend van gracievol leven, de koning der harmonie" [2]), met zijn rein en kinderlijk geloof en zijn teeder hart zoo overdadig gedronken heeft uit de onreine putten der erotische poëzie zijner dagen en zoolang de smetlucht der hofkringen heeft ingeademd. Ware dit niet het geval geweest, dan zou in de *Gerusalemme Liberata* de indruk der grootsche onderneming, waar alles mannelijke kracht en koenheid ademt, niet voor een

[1]) *Revue des Deux Mondes*, 15 Mai 1895.

[2]) Schaepman, *Onze Wachter*, 1879, I, bl. 63.

zóo groot gedeelte door die verwijfde minnarijen bedorven zijn; dan waren zijne bekoorlijke schilderingen reiner en hartverheffender geweest. Men hale hier de *Conquistata* niet aan om te bewijzen, dat de mannen der contrareformatie den dichter zijne bezieling ontnomen hebben. Zoo het waar is, dat uit dit gedicht ons koude en vermoeidheid tegenwaait, dan geeft daarvoor de aard van het werk: eene omwerking, waarbij zelden het eerste vuur nog gloeit, en 's dichters uitputting ten gevolge van lichaams- en zielesmarten eene voldoende verklaring. Wat de reine katholieke wetenschap kan bijdragen tot verheffing der kunst, aanschouwe men in Dante's *Divina Commedia*. Nu zullen wij geenszins beweren, dat Tasso in kracht en diepte van geest en vastheid van karakter met Dante te vergelijken is; maar hij heeft toch veel meer vernuft en oorspronkelijkheid en in zijne gezonde dagen ook geestkracht getoond dan vele kunstrechters wel willen erkennen, terwijl zijne nooit vermoeide werkkracht, zijne taaie volharding in den letterkundigen arbeid bij zooveel lijden eerbied afdwingen [1]). Gewis mag men Tasso wel eenige zwakheid en zeer zeker ook hooghartigheid en eerzucht verwijten, maar hiermede verbond hij toch eene beminnelijke goedaardigheid, eene zeldzame edelmoedigheid, die minder het ondergane kwaad dan het genoten goed in herinnering hield, die wel plotselinge opwellingen van toorn, maar geen wrok toeliet, die eigen talenten niet wilde doen schitteren ten koste der glorie van anderen en zich uitte door oprechtheid, trouw en hartelijkheid jegens vrienden, dienstvaardigheid en voorkomendheid jegens iedereen en liefdadigheid jegens de armen. Zooals wij vroeger zagen deed, helaas! eene vreeselijke zielsziekte vele dezer goede eigenschappen in meerdere of mindere mate schuil gaan: maar

---

[1]) Een enorm getal werken van HH. Vaders, oude en nieuwe philosofen, geschiedschrijvers, dichters enz. heeft Tasso bestudeerd en met aanteekeningen voorzien. Zie opgaven bij Prinzivalli, *Torquato Tasso a Roma*, p. 187, seqq. en Solerti, Vol. III, p. 113, seqq.

de verlatenheid en de vervolgingen, waaraan hij meende overgeleverd te zijn, wendden tevens zijn geest meer en meer naar God en louterden zijn hart, zoodat wij mogen vertrouwen, dat hij in de ruimste mate gevonden heeft, waarom hij zoo vurig bad:

Richt, Hemelvader, nu mij donkre vlagen
Den rechten weg verbergen, nu mijn voet
Bedrieglijk slijk, geen vasten grond ontmoet
In 't aardsche dal van tranen en van plagen:
Richt Gij mijn wanklen tred en wil mij schragen;
Verlicht mij met den zachten stralengloed
Van Uw genade op 't pad, dat mij behoedt
Voor d' afgrond, op wiens rand ik mij dorst wagen.
Voordat de gure wintertijd mijn haren
Met blanke sneeuw bestrooit en 't zwakke licht.
Van dezen dag verdwijnt in eeuwge nachten:
Geef, dat ik weer tot U mijn schreden richt,
O Heer, en als bekleed met serafsschachten
Uw spijs en woon gewin bij de englenscharen.

Padre del ciel, or ch'atra nube il calle
Destro m'asconde, e vie fallaci io stampo
Per questo paludoso instabil campo
Della terrena e lagrimosa valle:
Reggi i miei torti passi, ond' io non falle,
E di tua santa grazia il dolce lampo
In me risplenda; e di securo scampo
Mostra il sentiero a cui voltai le spalle.
Deh! pria che 'l verno queste chiome asperga
Di bianca neve, e di sì breve giorno
Copran tenebre eterne il debil lume:
Dammi ch'io faccia al tuo cammin ritorno,
Quasi vestito di celesti piume,
Signore, e tu mi pasci, e tu m'alberga.

St. Michiels-Gestel. A. N. Mutsaers, Pr.

LOUIS PASTEUR.

EENE SCHETS VAN ZIJN WETENSCHAPPELIJKEN ARBEID.

(*Vervolg en slot van blz. 386 vv.*)

III.

GISTING.

Eene suikerhoudende vloeistof — zooals de wort, d. i. het aftreksel van gemout graan, of zooals druivensap, bessensap enz. — kan door gisting in eene alcoholische vloeistof omgezet worden. Bij de bierbereiding wordt opzettelijk gist bij het vocht gevoegd; bij de wijnbereiding ontwikkelt zich de gist in de kuipen, tengevolge van de aanwezigheid van enkele gistcellen.

De kunst door gisting een drank te bereiden, wiens opwekkende eigenschappen zorg en moeite doen vergeten, is, met weinige uitzonderingen, aan alle volkeren, door alle tijden heen, bekend. De wijngisting, welke door Noë in 't werk gesteld werd, heeft de oudste brieven, maar naast deze kenden de Egyptenaren reeds het bier, en het zoogenaamde doodenboek (eene verzameling van inschriften in de graven gevonden) spreekt herhaaldelijk van bier als van eene offergave, en van een drank, uit rood graan bereid, die zelfs door de bewoners der onderwereld nog gewild was. De bewoners van het Nijldal schijnen zoo trouw aan hun geliefkoosden drank gehouden te hebben, dat lange jaren nadat de papyrus-rollen in de zerken neergelegd waren, Aeschylus in *De Smeekelingen* den Egyptenaren het bierdrinken verwijt.

De bewoners van de oevers van den Rijn, wier wellust het destijds was in het Walhalla bier te drinken uit de schedels

der verslagen vijanden, zullen dit Aeschylus wel kwalijk nemen, omdat de Egyptenaren, middellijk of onmiddellijk, aan de Germanen het brouwen geleerd schijnen te hebben.

Toen de volkeren, zich naar talen verdeelend, uit de vlakte van Sennaar togen om langzamerhand zich over de wereld te verspreiden, schijnen ze de kennis der gisting op hun weg te hebben medegedragen, want, al blijft het eene droevige waarheid, dat vele wilde volken eerst door den invloed der zoo het heet beschaafde natiën de dronkenschap hebben leeren kennen, zoo zijn er toch weinig landen, waar de ontdekkers de bewoners niet reeds in het bezit vonden van de een of andere alcoholische vloeistof. De *pulque* der Azteken, de *metl* der Tolteken, de *kava* der Polynesiers, de *kumiss* der Tartaren en de uit half vergane visch bereide drank der bewoners van Kamschatka bewijzen, dat de praktische kennis der alcoholische gisting niet ontbrak. Men wist ook, dat wijn en bier lang, d. i. strooperig, konden worden of konden verzuren, en eveneens, dat zuurdeesem veranderingen in het deeg te weeg brengt; maar den aard van al deze verschijnselen kende men niet.

De eerste, die eene theorie der gisting opstelde, was de bekende grondlegger van de phlogiston-leer, Stahl (1697). Volgens hem — wij schrijven zijne opvatting als curiosum neer — was de fermentatie „eene, door een waterachtig vocht veroorzaakte samenstootende en wrijvende beweging van ontelbare, uit zout, olie en aarde bestaande [1]), wel niet zeer vast, maar toch met zekere kracht aan elkander verbonden deeltjes, waardoor de verbinding hunner grondbestanddeelen (elementen) langzamerhand verzwakt en zelfs uit elkander gerukt en ten gevolge van het langdurig door elkander bewegen verdund wordt. Andere deeltjes stooten daarentegen opnieuw tegen elkaar en worden nu bij dit stooten deels uit het

---

[1]) Deze woorden moeten in den zin der oude chemie verstaan worden.

water gedrongen en deels daarin teruggehouden, ofschoon deze laatste toch weder uit het water kunnen afgezonderd worden" [1]). Beweging was voor Stahl de hoofdzaak bij de gisting en zoowel hij als zijne volgelingen meenden, dat eene kleine hoeveelheid eener verbinding, die eens in beweging was, aan eene groote hoeveelheid dezelfde beweging kon mededeelen (b.v. een weinig gist in eene suikeroplossing).

De leer van Stahl bleef *de* theorie der gisting, totdat Lavoisier, door de ontdekking van de eigenschappen der zuurstof, de oude phlogiston-leer omverwierp en daardoor tevens het gezag van den vader dier beschouwingswijze ondermijnde.

Lavoisier onderwierp het gistings-proces aan een quantitatief onderzoek, en toen hij daarbij — hoewel ten gevolge van eene dubbele fout, waarvan de eene de andere neutraliseerde — meende gevonden te hebben, dat de bij de alcoholische gisting ontstane alcohol en het koolzuur te zamen in gewicht gelijk waren aan de uit de vloeistof verdwenen suiker, was zijne weetlust bevredigd.

Aan de gistcellen wijdde hij zijne aandacht niet en hij beschouwde de fermentatie als eene splitsing, waarbij de suiker zich verdeelt in ééne verbinding (de alcohol) die armer, en eene andere (het koolzuur) die rijker aan zuurstof is. Gay-Lussac drukte het gistingsproces door eene scheikundige formule uit, welke eveneens slechts met alcohol en koolzuur als de ontledingsproducten van suiker rekening houdt [2]).

Noch de proeven van Lavoisier, noch het onderzoek van Gay-Lussac leerden echter met juistheid het verloop der gisting kennen, en geen van beide geleerden gaf er eene aannemelijke verklaring van. Deze taak bleef voor Pasteur weggelegd.

Pasteur leverde vooreerst het proefondervindelijke bewijs, dat de vergelijking, door Gay-Lussac opgesteld, niet alles bevatte, wat

---

[1]) Kopp, *Geschichte der Chemie*, Bd. IV, S. 294.

[2]) $C_{12} H_{24} O_{12} = 4 CO_2 + 2 C_4 H_6 O_2$, of zooals wij thans schrijven: $C_6 H_{12} O_6 = 2 CO_2 + 2 C_2 H_6 O$.

er bij de alcoholische gisting gebeurt, daar hij aantoonde, dat zoowel barnsteenzuur als glycerine, hoewel niet altijd in dezelfde verhouding, bij elke normaal afloopende alcoholische gisting voorkomen.

Van nog grooter belang echter zijn de uitkomsten van een ander onderzoek, hetwelk aan het licht bracht, dat de hoeveelheid gist in eene vloeistof toeneemt, naarmate de suiker er uit verdwijnt. Daardoor werd de aandacht van den geleerde op de gistcellen gevestigd, en eene reeks van onderzoekingen deden zien, dat de alcoholische gisting als een physiologisch verschijnsel moet opgevat en uitsluitend aan de werking der gistplantjes moet toegeschreven worden. De gistcellen nemen namelijk suiker op en scheiden daarvoor alcohol af.

Niet slechts gaat eene even sterke vorming van alcohol steeds met eene evenredige ontwikkeling van gistcellen gepaard, maar alle gisting houdt op, zoodra men de in de vloeistof aanwezige kiemen doodt en, op gelijke wijze als wij in ons vorig opstel over de generatio spontanea aangaven, nieuwe kiemen belet in de vloeistof in te dringen.

Tegen hen, die nog altijd aan Stahl's meening vasthielden — de beroemde Liebig behoorde tot hun getal — en van oordeel waren, dat eiwitstoffen, die in ontbinding verkeeren, de eigenlijk oorzaak der gistingsverschijnselen zijn, en dat de reeds gistende vloeistof niets anders is dan het midden, waarin zich de microscopische wezentjes ontwikkelen, nam Pasteur de volgende proef. In eene oplossing, welke eenige anorganische zouten (natrium ammonium-phosphaat) en aan organische verbindingen slechts wijnsteenzuur en suiker, maar *volstrekt geen eiwitstoffen* bevatte, zaaide hij enkele gistcellen, welke aanstonds de gisting teweeg brachten en alcohol deden ontstaan.

Dank aan deze onderzoekingen wist men nu, dat men door middel van gistcellen suiker in alcohol kon omzetten en was het eigenlijk wezen der gisting verklaard. Maar er bestaan gistingen

van verschillenden aard, die verschillende eindproducten opleveren, en er zijn vele verschijnselen, welke wellicht onder den algemeenen naam gisting begrepen kunnen zijn.

Pasteur begon met naar het microscopische wezentje te zoeken, hetwelk de eigenlijke wijngisting bewerkt en dat niet in de kuipen, waarin het versche druivensap (de most) zich bevindt, opzettelijk gezaaid wordt — zooals zulks bij bier en spiritusgisting wèl het geval is.

Hij vond, dat het wilde gistplantje zich op de druivenschil en niet vóór Juli ontwikkelt.

Druivensap, dat hij uit de druif zelve, door middel van een fijn glazen buisje, welks dicht gesmolten punt binnen de druif afgebroken werd, in een vooraf van kiemen beroofden ballon zoog, kwam niet aan 't gisten. Wanneer hij echter de druivenschillen met een vochtig penseeltje afwiesch en het water microscopisch onderzocht, vond hij daarin steeds gistcellen, die, zooals de proeven bewezen, levensvatbaar waren.

Om te doen zien, dat de gistcellen zich niet vóór Juli op de druiven vertoonen, deed Pasteur in zijn wijngaard te Arbois eene serre bouwen en daarin de druiven, tegen het einde van Juni, met eene dikke omhulling van watten bekleeden. De druiven werden rijp en in Parijs geperst onder toezicht van eenige leden van het Institut. In de vloeistof ontstond hoegenaamd geene gisting [1]).

Naast de zwammen, die de nuttige omzetting van suiker in alcohol veroorzaken, zijn er andere, welke den wijn doen ver-

---

[1]) Pasteur hield het micro-organisme der wijngisting voor hetzelfde als dat der biergisting, om 't even of er van ondergisting of van bovengisting bij 't bier sprake was. Later is gebleken, dat er vele organismen zijn, welke alcohol produceeren, en dat men in bovengenoemde gistingen met verschillende plantjes te doen heeft.

Al de beschreven proeven van Pasteur zijn tevens even zoovele nieuwe bewijzen tegen de generatio spontanea.

zuren of doen verslaan of hem dik en strooperig maken. Pasteur, welke deze vijanden van den wijnboer ontdekte, gaf tevens het middel aan de hand om den wijn, welke die gistplantjes reeds bevat, toch voor bederf te vrijwaren. Het middel, het zoogenaamd pasteuriseeren, dat hij aanwendde, is zeer eenvoudig. Men heeft slechts den wijn gedurende eenigen tijd op 60° à 70° te verwarmen om alle levenskracht der schadelijke micro-organismen te vernietigen, zonder aan de kleur of het bouquet van den wijn noemenswaardige schade te doen.

Ook de azijnfabrikanten en de bierbrouwers hebben dikwijls last van schadelijke indringers, die hunne vochten bederven door er eene andere gisting in te veroorzaken dan die, welke door gisting van wort bier, en door gisting van bier of wijn of azijngoed azijn moet maken. 't Is wederom Pasteur, die hier èn de oorzaak der kwaal ontdekte èn het geneesmiddel aan de hand deed. Toen het pasteuriseeren op bier en azijn niet den gewenschten invloed uitoefende, beproefde Pasteur of hij het plantje, dat, met uitsluiting van alle andere, de gewenschte gisting te weeg bracht, niet afzonderlijk kon cultiveeren. Zulke zoogenaamde rein-culturen worden o. a. verkregen door een mengel van verschillende organismen over zulk eene hoeveelheid vloeistof te verdeelen, dat men verwachten kan in elken druppel slechts één wezentje aan te treffen. Daarop wordt, met behulp van een goed gezuiverde naald, in verschillende met eene voedingsvloeistof gevulde en vooraf gesteriliseerde buisjes, telkens één druppeltje overgebracht. Het microscopisch onderzoek brengt dan dikwijls aan het licht, dat in vele dier buisjes slechts ééne sóort van wezens zich ontwikkelt.

Zorgt men nu bij de bierbereiding — om ons tot één voorbeeld te beperken — dat er tijdens het koken der wort geen sporen of kiemen van organismen kunnen indringen, en dat de koelschepen of koelbuizen alsmede de vaten, waarin het bier moet gisten, volmaakt van organismen vrij zijn, dan kan men

door het uitzaaien van zulk eene rein-cultuur de gewenschte gisting, met uitsluiting der andere, veroorzaken.

Pasteur verhaalt, hoe eene Londensche brouwerij, wier bier slijmerig en onaangenaam van smaak werd, op zijn aanraden de gist microscopisch onderzocht en, door dit onderzoek ingelicht, zich van zuivere gist voorzag en binnen korten tijd een veel beter brouwsel leverde.

Houd de microben er buiten; dat is het shibboleth van alle conserveerings-methoden. Laat er geen binnen dan de nuttige gistings-microben; dat is het wachtwoord voor alle gistingsprocessen.

Eene eigenaardige proef van den bekenden physicus Tyndall kan als controle voor de Pasteursche theorieën dienen.

Elkeen weet, dat de vaste deeljes, welke een zonnestraal, die in een donker vertrek dringt, op zijn weg ontmoet, dien straal als het ware zichtbaar maken. Brengt men nu in eene gesloten en van binnen zwart gemaakte kist twee glasplaten aan, zoodat een zonnestraal door de eene inkomen en door andere weer kan uittreden, terwijl een glasplaat in het deksel veroorlooft in de kist te zien, dan zal in den beginne de lichtstraal zoowel binnen als buiten de kist zichtbaar blijven. Na eenigen tijd echter, wanneer de zwevende vaste deeltjes zich op den bodem hebben afgezet, zal de lichtstraal in de kist als verdwenen zijn, terwijl hij zoowel bij de intrede als bij de uittrede zichtbaar blijft. De lucht in de kist is dan tevens (geheel of nagenoeg) ongeschikt geworden om gisting te veroorzaken.

Het microscoop is voor Pasteur het middel geweest om de oorzaak te ontdekken der vlekzucht (pébrine), eene ziekte, welke in Italië en in Frankrijk herhaaldelijk groote verwoestingen onder de zijdewormen aanrichtte, en zelfs voor een oogenblik de geheele zijde-industrie dreigde te vernietigen. Wanneer de zijdewormen door de pébrine zijn aangetast, verschijnen er kleine

vlekken op verschillende plaatsen van het lichaam, en de rups gaat na eenige dagen te gronde. Blijft ze leven en ontwikkelt ze zich tot pop, dan kan het gebeuren, dat uit die pop een vlinder te voorschijn komt, die aan de pébrine lijdt en door haar eieren de ziekte op een volgend geslacht overbrengt. Tegen die kwaal bleven de gewone middelen — bestrooien van de moerbeiboomen, het voedel der rupsen, met zwavelbloem, asch of roet, het uitrooken met chloor of zwaveligzuur — zonder eenige uitwerking, en ten einde raad wendden de eigenaars der magnanerieën (inrichtingen voor de teelt van zijdewormen) zich tot den Senaat om hulp en bijstand.

De Senaat benoemde eene commissie, en door de bemoeiingen van Dumas, rapporteur der commissie, werd Pasteur benoemd om de ziekte te onderzoeken. Het onderzoek, te Pont-Gisquet (dept. Gard) begonnen, werd gedurende vijf jaren door Pasteur voortgezet, en de onverdroten ijver van den geleerde werd met den gunstigsten uitslag bekroond. Pasteur vond in de rupsen, vlinders en eieren de verschillende vormen van een splijtzwam (*Nosema bombycis* Nägeli of *Panhistophyton ovatum* Lebert), die de vlekzucht veroorzaakte. Tegelijk leerde hij, hoe men onder het microscoop de gezonde poppen en eieren van de aangetaste kan onderscheiden en gaf dus het middel aan om weder tot een gezonde generatie zijdewormen te komen [1]).

Het onderzoek naar de ziekte der zijdewormen, waarmede zich Pasteur van 1865 tot 70 bezighield, heeft zijne gezondheid benadeeld, maar — Franschman tot in merg en been als hij was — zal hem de bewering niet weinig genoegen gedaan hebben, dat hij alleen, door zijne studiën over de gisting en over de ziekte der zijdewormen, de geheele oorlogsschatting van vijf milliarden verdiend heeft.

---

[1]) Eene andere ziekte, de flacherie, even gevaarlijk als de pébrine, wordt op dezelfde wijze voorkomen.

IV.

GENEESWIJZE.

De groote ontdekkingen van Pasteur hebben allen in de wereld van het microscopisch kleine plaats gehad.

Micrococcus cholerae gallinarum heet een door Pasteur gevonden parasiet, welke bij de hoenders, die er door worden aangetast, cholera-achtige ziekteverschijnselen teweeg brengt.

De dieren worden slap, lijden aan hevigen buikloop, tuimelen omver en sterven binnen korten tijd. De micrococcus houdt zich vooral in het bloed der dieren op en kan met zekerheid van het eene hoen op 't andere door inspuiting van bloed overgebracht worden. Pasteur kweekte dezen splijtzwam in gesteriliseerden en met potasch geneutraliseerden bouillon van kippenvleesch, en de hoenders, welke een weinig van deze vloeistof, met hun voedsel vermengd, opaten of die er mede ingespoten werden, stierven aan de cholera — een bewijs dat déze micrococcus en geen andere de oorzaak der ziekte was.

Toen Pasteur echter gedurende langen tijd den zwam in bouillon cultiveerde, bemerkte hij, dat de kracht van het vergift afnam — hij schreef dit aan de oxydatie door de zuurstof der lucht toe — en tevens, dat de met verzwakte vloeistof ingeënte hoenders de ziekte in minder hevigen graad kregen en genazen. De genezen kippen waren nu immuun, d.w.z. dat zij bij hernieuwde inspuiting van het cholera-gift ongedeerd bleven of van zieke kippen de cholera niet overnamen.

Deze immuniteit ontstaat, al weet men nog niet juist hoe, blijkbaar op dezelfde wijze als die, welke door de inenting der pokken verkregen wordt, of als die, waardoor na sommige ziekten de genezene voor langen tijd tegen een hernieuwden aanval derzelfde kwaal gevrijwaard is.

Terwijl hij zich met experimenten over kippen-cholera bezig

hield, bestudeerde Pasteur tegelijkertijd de verschijnselen, welke zich bij het miltvuur der runderen voordoen.

Deze ziekte is het gevolg van de aanwezigheid van een splijtzwam (*Bacillus anthracis*) in het bloed en in de bloedrijke weefsels: lever, milt, long, der dieren. De bacillen hebben in tegenstelling met andere microörganismen van hunne soort, die zonder zuurstof kunnen leven, zuurstof noodig en zijn om die reden aan het bloed en de bloedrijke deelen des lichaams gebonden, alwaar zij een gevaarlijke ontsteking veroorzaken.

De herkauwende dieren en de knaagdieren zijn vooral aan deze hoogst aanstekelijke ziekte onderhevig, maar ook de mensch kan er door aangetast worden, indien door een open wondje de bacillen of de sporen er van in het bloed komen.

Ofschoon deze bacillus reeds sedert eenigen tijd ontdekt [1]) was, en Royer en Davaine reeds in 1850 in het bloed van een aan miltvuur gestorven dier de draadvormige wolkjes, waardoor deze splijtzwam zich van den hooi-bacillus onderscheidt, gevonden hadden, schenen de proeven van Gaillard en Leplat toch te bewijzen, dat hij niet de oorzaak der ziekte was. Toen deze geleerden n.l. het bloed van eene aan miltvuur gestorven koe aan konijnen inspoten, stierven deze wel, maar hun bloed vertoonde geen spoor van de aanwezigheid van den bacillus.

Pasteur begon zijn onderzoek met het aanleggen van reinculturen van den zoo gevaarlijken parasiet, en toen hij op de bekende wijze een zuivere cultuur verkregen had, bewees hij door herhaalde proefnemingen, dat eene inspuiting met den bacillus anthracis onfeilbaar zeker het miltvuur deed ontstaan. Dat er bij de vroeger gedane proeven wel eene doodelijke ziekte maar geen miltvuur ingeënt werd, is, volgens het onderzoek van Pasteur, daaraan te wijten, dat bij den dood van het aan miltvuur gestorven dier, het zuurstofgehalte van het bloed verdwijnt

---

[1]) Zie Zopf, *Spaltpilze*, S. 78.

en de bacillus sterft, terwijl dan een ander microscopisch wezentje, *micrococcus septicaemiae*, dat zonder zuurstof leven kan, zich ontwikkelt. 't Is deze micrococcus, die bij inspuiting eene andere doodelijke ziekte, de septicaemia veroorzaakt, zoodat er geen miltvuurbacteriën in het bloed geconstateerd kunnen worden.

Wat hij bij den splijtzwam der kippen-cholera ontdekt had, paste hij bij den bacillus anthracis toe: hij beproefde, door den invloed van de lucht, de virulentie van den bacillus te verminderen en door inspuiting met het minder krachtig gift de dieren voor besmetting te vrijwaren. Het bleek echter noodzakelijk, den zwam, terwijl hij zich door de zuurstof der lucht oxydeert, te beletten sporen te vormen, daar uit deze onverzwakte bacteriën ontstaan. Dit kon geschieden door zijne cultuur gedurende geruimen tijd op 42° à 44° te houden. Met de aldus verzwakte cultuur werden in Pouilly-le-Fort, op verzoek van de Société d'agriculture van het departement Seine-et-Marne, eenige herkauwende dieren: koeien, schapen en ook paarden ingeënt. Wanneer de dieren van de lichte ongesteldheid, het gevolg der inspuiting, genezen waren, liet hen eene inspuiting van zeer sterk miltvuur-gift ongedeerd, terwijl de controle-dieren, die niet vooraf ingeënt werden, zonder onderscheid stierven.

Hiermede was de hooge waarde der prophylactische inspuiting voldingend bewezen. Wel is Pasteur niet de eerste geweest, die deze methode toepaste — vóór hem immers was reeds de koepok-inenting bekend en had ook Dr. Willems dit middel bij de longontsteking der runderen aangewend [1]) — maar geen zijner voorgangers heeft zijne methode op zulk een grondig en in alle opzichten wetenschappelijk onderzoek gesteund als Pasteur en geen van allen heeft door het aankweeken van rein-culturen en door het verzwakken der infectie-stof zoowel de ware oor-

---

[1]) Zie *Compte rendu du troisième congrès scientifique international des catholiques:* Sect. sciences mathematiques et naturelles, p. 311.

zaak als het juiste voorbehoedmiddel der ziekten weten te ontdekken.

In 1880 bond Pasteur den strijd aan tegen een anderen vijand van dieren en menschen, en begon hij zijn onderzoek naar de oorzaak en het voorbehoedmiddel tegen de hondsdolheid.

„Er was — zegt *De Tijd* terecht — meer dan gewone koelbloedigheid voor den meester en diens leerlingen noodig, om soms weken achtereen werkzaam te zijn in lokalen, waar zij omgeven waren met honderden open schalen, gevuld met bloed van dolle honden, aan kwaden droes of rotkreupel lijdende paarden enz., met de wetenschap, dat een vlieg, welke zich eerst op een dier schalen en daarna op het gelaat of de handen van een der aanwezigen nederzette, elk oogenblik voldoende kon wezen, om een van hen een vreeselijken dood te bereiden. Ook over de onderzoekingen naar microben in de lijken en uitwerpselen van allerlei lijders — pestzieken en cholera-lijders niet uitgezonderd — denke men niet gering. Daar is nog andere moed dan die, welke zich toont op het slagveld. En het is die echte moed en die ware geest van zelfopoffering, welke geen arbeid en gevaren ontziet, als het geldt den dienst der wetenschap en der menschheid, welke Pasteur steeds door eigen voorbeeld predikte en, als gold het de natuurlijkste zaak der wereld, aankweekte bij de school van jongere geleerden, welke hij gevormd heeft."

Het onderzoek, waaraan, onder de leiding van Pasteur, ook de heeren Chamberland en Roux deelnamen, duurde vier jaren. Den 20 Mei 1884 deelde Pasteur aan de Académie de Médecine mede, dat het hem en zijnen medehelpers gelukt was het gift der hondsdolheid, hetwelk zich vooral in de hersenen en in het ruggemerg ontwikkelt, zoozeer te verzwakken, dat het als voorbehoedmiddel tegen de hondsdolheid kon ingeënt worden. De sterkte van het gift neemt namelijk voortdurend af, wanneer men het van een dollen hond op een aap en van dezen op andere apen overbrengt. Het verzwakte gift wordt niet sterker, wanneer

men het van den aap, hetzij door onderhuidsche inspuiting in het bloed, hetzij door trepanatie (schedeldoorboring), in de hersenen van konijnen of guineesche biggetjes overbrengt; terwijl het daarentegen bij den overgang van het eene konijn op 't andere of van het eene guineesch biggetje op het andere wederom aan intensiteit toeneemt, totdat het een maximum van sterkte bereikt. Pasteur was dus in staat het gift der hondsdolheid in verschillende graden van sterkte te verkrijgen. Hij entte nu één en denzelfden hond eerst met zwak en daarna met sterker en sterker gift, en maakte daardoor den hond in zulken graad immuun, dat hij zelfs het hevigste en doodelijke gift kon verdragen, zonder de hondsdolheid te krijgen.

Deze methode was echter nog niet vertrouwbaar genoeg. Want, zooals Pasteur in de zitting der Académie de Médecine (27 Oct. 1885) mededeelde, waren er bij het experiment, op last van den minister van Onderwijs uitgevoerd, van de 20 honden slechts 15 of 16 immuun gebleken, terwijl de overige aan hondsdolheid stierven. Daarom had hij eene andere reeks van talrijke proefnemingen waaraan hij reeds sedert 1882 bezig was, ten einde gebracht, en meende nu, dat de uitkomst dier onderzoekingen ten volle vertrouwbaar was.

Wanneer men het gift uit het ruggemerg van een dollen hond in de hersens van een konijn brengt, vertoonen zich de verschijnselen der ziekte na eene incubatie-periode van ongeveer veertien dagen. Brengt men nu de smetstof 20 à 25 maal van een konijn op een ander over, dan vermindert de incubatieperiode tot 8 en bij eene volgende reeks inentingen tot zeven dagen, en blijft nu bij verdere injecties op andere konijnen constant. Men mag dus veronderstellen, dat het gift op dat oogenblik eene standvastige sterkte gekregen heeft. Die sterkte der smetstof kan nu verder regelmatig verminderd worden door het ruggemerg dier dieren uit te nemen en dit gedurende één, twee of meer dagen aan den oxydeerenden invloed der lucht bloot te stellen.

De inenting, welke voor de gevolgen van een beet door een dollen hond moet vrijwaren, geschiedt nu in dier voege, dat men een stukje ruggemerg met zeer verzwakt gift in gesteriliseerde bouillon verdeelt en met deze vloeistof eene inspuiting doet, den volgenden dag de injectie herhaalt met sterker gift, en daarmede voortgaat. Men kan ten laatste de oplossing van een versch stukje ruggemerg, dat smetstof van doodelijke kracht bevat, zonder gevaar in het bloed brengen.

De talrijke proeven, aan welke Pasteur zijne nieuwe methode onderwierp, gaven hem de overtuiging, dat de inenting niet slechts een voorbehoedmiddel is, hetwelk gezonde dieren immuun maakt, maar ook een geneesmiddel, dat met goed gevolg kan aangewend worden, wanneer dieren, welke niet prophylactisch geënt zijn, door een dollen hond gebeten worden. Die overtuiging deed hem er toe overgaan den negenjarigen Jozef Meister uit Steige (Elzas) in behandeling te nemen.

De knaap was den 4^{en} Juli 1885 door een dollen hond gebeten, en ofschoon men zijne wonden, 14 in getal, ongeveer 12 uur nadat hij gebeten was, met verdund carbolzuur had uitgewasschen, meenden de doktoren Vulpian en Graucher, die het kind, dat den 6^{en} Juli bij Pasteur gebracht was, onderzochten, dat de gevreesde ziekte zeker zou uitbreken. Een brief van den vader van den jongen Meister verzekert ons zelfs, dat de jongen reeds „een aanval van razernij gehad en zijn oom gebeten had" [1]). De inspuitingen geschiedden 13 maal in 10 achtereenvolgende dagen met oplossingen van ruggemerg, dat 16, 14, 12, 11, 9, 8 enz. tot 1 dagen oud was. Tegelijkertijd werden controle-proeven op konijnen genomen om zeker te zijn, dat de injectie-vloeistof werkzaam gift bevatte. Tegen het midden van Augustus kon Pasteur den jongen Meister volkomen genezen aan de leden der Academie

---

[1]) Deze en andere brieven zijn in het bezit van Dr. Kramps, die ze mij welwillend ten gebruik leende.

voorstellen. Uit een brief van Dr. E. Weber te Villé bij Schlettstadt blijkt, dat de genezing blijvend geweest is, daar de knaap, dien de dokter „bijna dagelijks zag", op 16 Jan. 1889 „nog steeds welvarende is". Ook de vader getuigt in een brief van 19 Jan. 1889, „dat Pasteur zijn kind van een wreeden dood gered heeft".

De tweede, die onder Pasteurs leiding geënt is — Pasteur was niet medicinae doctor en mocht zelf niet opereeren — de 15 jarige Jean-Baptiste-Jupille, verhaalt zijn wedervaren met de volgende woorden: „Den 14en October werd ik door een dollen hond in de handen gebeten en op verschillende plaatsen gewond; van den duim der linkerhand werd nog de nagel afgescheurd. Ik heb den hond mijne zweep om den snuit gebonden en hem daarna met mijn klomp doodgeslagen. De veerarts heeft des anderen daags den hond onderzocht en geconstateerd, dat hij razend was; ik ben daarop terstond naar Parijs gezonden en ben in het laboratorium van Pasteur den 20en voor 't eerst met het gift geënt. Ik ben op zeven achtereenvolgende dagen zeven maal ingespoten geworden. Sedert dien tijd heb ik hoegenaamd geene pijn gevoeld en ben volkomen gezond".

Nauwelijks waren de gunstige uitkomsten, bij deze beide kinderen verkregen, bekend, of van alle zijden snelden menschen naar Parijs om bij Pasteur hulp te zoeken. Tegen het einde van het jaar 1885 had hij reeds 200 personen met goed gevolg geënt. Bij een enkele patient, de tienjarige Louise Pelletier, die door een dollen hond vreeselijk gehavend was en eerst na 37 dagen naar Parijs kwam, mocht de inenting niet baten — iets wat trouwens door Pasteur voorzien was en door hem ook aan de ouders was medegedeeld. Het kind stierf den 3en December, nadat het gedurende drie dagen aan razernij geleden had. Daar ten gevolge der door ons beschreven proeven de incubatie-duur der giften van verschillende sterkte bekend was, kon Pasteur door overoverbrenging van de smetstof uit de hersenen van het gestorven kind op konijnen, proefondervinderlijk aantoonen, dat de kleine

Pelletier aan de gevolgen van den beet en niet aan die van de injectie gestorven was.

Sedert 1885 is de toepassing van Pasteur's geneeswijze gaandeweg algemeen geworden en wordt zij met goed gevolg toegepast, zoolang er nog geene razernij werkelijk uitgebroken is. Is eens de ziekte tot ontwikkeling gekomen, dan helpt, volgens tamelijk eensluidend getuigenis der medici, de injectie niet meer — al schijnt, indien men aan den brief van den vader van Meister volkomen geloof mag slaan, de genezing ook dan niet geheel uitgesloten. Wijl echter de jongen bijna onmiddellijk „un accès de rage" schijnt gehad te hebben, iets wat nooit of hoogst zelden gebeurt, daar de ziekte steeds eenigen tijd latent blijft, kan het wel zijn, dat „l'accès de rage" en ook het bijten eer het gevolg geweest is van eene nerveuse excitatie dan van de reeds ingetreden ziekte.

Volstrekte zekerheid van genezing geeft deze methode niet; maar dat geeft geen geneesmiddel in geene enkele ziekte. Maar zeker is het wel, dat de percentage der ziektegevallen bij diegenen, welke geopereerd worden, in vergelijking met de niet geopereerden, veel geringer is, en dat dus de methode Pasteur eene werkelijke geneeswijze is.

Een paar aanhalingen als bewijs. Dr. O. Bujwid, directeur van het Laboratorium Pasteur in Warschau, schrijft in een brief van 31 December 1888: „Wat de resultaten betreft, die ik in Russisch Polen en een gedeelte van Lithauwen verkregen heb, moet ik bekennen, dat ze uitmuntend zijn... Er is nu bijna anderhalf jaar verstreken, zonder dat een enkele der 400 door mij geënte personen, die allen door dolle of zeer verdachte honden gebeten waren, aan razernij gestorven is".

In het Instituut van Palermo, onder de leiding van A. Celli en L. de Blasi, werden van Maart 1887 tot Februari 1888, 131 personen gevaccineerd. Van deze waren er 56, die gebeten waren door honden, waarvan de dolheid niet kan betwijfeld worden.

Zij allen bleven ongedeerd, terwijl drie andere menschen, die, hoewel door dezelfde dieren gewond, zich niet aan de behandeling hadden willen onderwerpen, ziek werden en stierven.

Men is er tot heden niet in geslaagd in een of ander microorganisme de eigenlijke oorzaak der hondsdolheid te vinden, evenmin als men met zekerheid weet, waaraan de immuniteit, die het gevolg der enting is, moet toegeschreven worden.

In het jaar 1888 werd te Parijs het „Institut Pasteur" gesticht, waar de onvermoeide geleerde tot aan zijn dood heeft gearbeid en waar hij ook een laatste rustplaats heeft gevonden.

* * *

Er zijn weinig geleerden, die tijdens hun leven zooveel voldoening van hunnen arbeid hebben mogen smaken als Pasteur.

„Toen ik, — zegt de particuliere correspondent van het *Algemeen Handelsblad* — op den 27 December 1892 de onvergetelijke manifestatie bijwoonde, waarbij de geheele wereld den 70-jarigen Pasteur in de Sorbonne hare eerbiedige hulde bracht, toen ik het hoofd van den Franschen Staat eerbiedig zijn arm tot steun zag verstrekken aan den grijsaard, toen de regeeringen van alle landen hem hare hoogste onderscheidingen schonken en b. v. de Nederlandsche regeering der pas gestichte Orde van Oranje-Nassau groote waarde wist te verleenen door Pasteur onder de eerste der Grootkruizen op te nemen, toen de geleerde genootschappen als om strijd hem huldigden en vooral op het oogenblik, toen de Engelsche delegatie in haar karakteristiek gewaad, met Lister aan het hoofd, de zegenrijke antiseptische methode als een kind van zijn geest aan Pasteur voorstelde, toen meende ik, dat voor den sterveling, die zoo geëerd werd, het leven was afgesloten en geen nieuwe vreugde hem meer bereid kon worden. Ik was tegenwoordig bij eene apothéose van een levend man.

Toch heeft Pasteur nog na dien dag een groot genot gehad. Hij heeft nog mogen beleven, dat niet alleen zijn werk werd geëerd, dat niet alleen de bijdragen toestroomden van heinde en ver, om

het Instituut Pasteur te stichten, ten einde zijne vindingen voor de menscheid vruchtbaar te doen zijn en nieuwe onderzoekingen op den door hem gebaanden weg mogelijk te maken, maar dat ook zijn opvolger, zijn geliefde leerling, door allen als zoodanig erkend werd, en dat hij den voortduur zijner methode bevestigd zag door de onderzoekingen van Dr. Roux en door de schitterende inschrijving van het publiek, dat in weinig maanden meer dan een millioen ter beschikking stelde van het nieuwe geneesmiddel tegen diphtheritis."

Na zijn dood heeft de lof van Pasteur weerklonken in zoovele talen als er dienstbaar zijn aan de wetenschap, en om strijd heeft men hem geroemd als een man der wetenschap.

Dat was hij!

„Schepper der bacteriologie" noemt hem Dr. Nolen in zijne inaugurale rede en vindt, „dat er geen hoogere wetenschappelijke eeretitel denkbaar is; dat, ware dit het eenige, hetgeen van Pasteur te zeggen viel, zijne wetenschappelijke beteekenis dezelfde zou zijn als nu". „Baanbrekende proeven" noemt Bishoff Pasteur's experimenten op het gebied der stereo-chemie, en ook deze onderzoekingen zijn voldoende om Pasteur's naam aan de vergetelheid te ontrukken.

Een man der wetenschap!

Maar welk een onverpoosde arbeid is er noodig geweest, welke gevaarlijke onderzoekingen moesten er gedaan worden, hoeveel opoffering van kracht en gezondheid heeft het gevergd, welke ontwikkeling van geestkracht heeft het geëischt om dien eeretitel te verdienen [1]).

---

[1]) „Deze onverpoosde werkzaamheid was voor zijn anders krachtig gestel te veel. In 1868 werd hij door eene beroerte getroffen, die hem gelukkig niet geheel ter neder velde, maar die toch in verband met de droeve gebeurtenissen van 1870 hem drong gedurende eenige jaren allen arbeid te staken.

„Zijn ongeëvenaarde geestkracht voerde hem echter in 1871 weder tot zijn onderzoekingen terug en voornamelijk van dat tijdstip dateeren zijne bekende studiën over het contagium en de rol van de bacteriën in de ziekte van menschen en dieren." (Rede van Prof. v. d. Sande Backhuyzen in de Academie van Wetenschappen.)

Een man der wetenschap, dat was Pasteur, maar een man, die hoog boven vele mannen der wetenschap uitsteekt.

Pasteur was meer: hij was tevens een weldoener van het menschdom en hij wilde dat zijn.

Ook bij zijne, zooals het schijnt, zuiver wetenschappelijke proeven over de draaiing van het polarisatie-vlak was zijn blik aanstonds gericht op het nut, dat uit die ontdekkingen kon getrokken worden. Al moge nu eene gedachte, die hem toen door het hoofd is gevaren — n.l. door middel van heliostaat en reflectoren sommige planten aan eene andere dan de gewone inwerking der lichtstralen bloot te stellen — ons eene hersenschim toeschijnen, het doel, dat hij zich voorstelde, was toch den groei dier planten te bevorderen, om ze beter te doen strekken tot nut der menschheid.

En dat zijn verdere arbeid weldadig is geweest, dat kunnen de duizenden van menschen getuigen, wier oogst hij behouden, wier industrie hij beschermd, wier kudden hij bewaard, wier leven hij gered heeft.

„Pasteur zocht en vond zelf steeds de toepassing van zijn leer in de praktijk, en zijn vaderland en der geheele wereld heeft hij den zegen gebracht van de overwinning, zoo dikwijls hij een strijd ondernam" [1]).

Wetenschap om der wetenschap wille, is niet de leuze geweest van hem, die een reus was op wetenschappelijk gebied. Hij heeft de wetenschap dienstbaar gemaakt aan een hooger ideaal dan de wetenschap zelve is, aan het heil der menschheid.

Maar ook dat was niet het hoogste ideaal, waar Pasteur's wetenschap naar streefde. De blik van den geleerde, die met blijde voldoening in zich opnam wat er groots en schoons gevonden werd in de ruimten van den kosmos, die met ongekende scherpte van zien doordrong in de geheimen der microscopische wereld, die de ontdekkingen, in de levenlooze natuur gedaan, met vreugde

---

[1]) *Algemeen Handelsblad.*

begroette, die vooral het leven in zijne kleinste vormen bespiedde, zocht zijn ideaal niet op maar boven deze aarde, niet in de orde en regelmaat van de schepping, maar in de oneindige heerlijkheid van den Schepper.

En de mond van hem, die den invloed van de moleculaire structuur der lichamen op den gepolariseerden lichtstraal uitlegde, die de physiologische werking van het nietige gistcelletje verklaarde, en van hoop en genezing sprak, waar men tot nog toe aan genezing gewanhoopt had, aarzelde niet luide te verkondigen, dat God het ideaal is van alle kennis en van alle wetenschap, het groote einddoel, waarheen alle streven moet gericht zijn, de oneindige schoonheid, waaraan alles zijn glans ontleent.

Bij zijne opneming in de Académie Française sprak Pasteur:

„Au delà de la voûte étoilée, qu'y a-t-il? De nouveaux cieux étoilés. Soit! Et au delà? L'esprit humain, poussé par une force invincible, ne cessera jamais de se demander: Qu'y a-t-il au delà?

. . . La notion de l'infini dans le monde, j'en vois partout l'inévitable expression. Par elle, le surnaturel est au fond de tous les cœurs. L'idée de Dieu est une forme de l'idée de l'infini. Tant que le mystère de l'infini pèsera sur la pensée humaine, des temples seront élevés au culte de l'infini. Et sur la dalle de ces temples vous verrez des hommes agenouillés, prosternés, abimés dans la pensée de l'infini. La métaphysique ne fait que traduire au dedans de nous la notion dominatrice de l'infini. La conception de l'idéal n'est-elle pas encore la faculté, reflet de l'infini, qui, en présence de la beauté, nous porte à imaginer une beauté supérieure? La science et la passion de comprendre sont-elles autre chose que l'effet de l'aiguillon du savoir que met en notre âme le mystère de l'univers? Où sont les vraies sources de la dignité humaine, de la liberté et de la démocratie modernes, sinon dans la notion de l'infini devant laquelle tous les hommes sont égaux? . . . La grandeur des actions humaines se mesure à l'inspiration qui les fait naître. Heureux celui qui porte en soi un dieu, un idéal de beauté, et qui lui obéit: idéal de l'art, idéal de la science, idéal de la patrie, idéal de vertu de l'Evangile. Ce sont là les sources vives des grandes pensées et des grandes actions. Toutes s'éclairent des reflets de l'infini".

Het is geen nevelachtig ideaal, dat Pasteur hier voor oogen zweeft, maar wel degelijk: „het ideaal van de kunst, van de wetenschap en van de deugden volgens het Evangelie. Dat zijn de levende bronnen van alle groote denkbeelden en groote daden. Allen schitteren door den weerschijn van het oneindige". 't Is wel zeker de persoonlijke God van het Christendom, dien Pasteur als de bronwel van alle schoonheid en als het hoogste ideaal verkondigt; den God, wiens naam vergeten werd in alle officieele toespraken op de prijsuitdeeling der gemeentescholen te Garche, waar Pasteur voor een paar jaren met den pastoor, zijn vriend, tegenwoordig was. „Wat moet het u spijten, pastoor — zeide de geleerde — bij eene plechtigheid als deze tegenwoordig te zijn zonder een enkelen keer den naam van God te hebben hooren uitspreken! Dien spijt gevoel ik even als gij, want *de school zonder God is iets monsterachtigs*". En aan Dr. Condereau, die beweerde, dat de mensch ophoudt godsdienstig te zijn, wanneer hij door ontwikkeling en wetenschap boven onkunde en vrees, de twee bronnen van den godsdienst, verheven is, antwoordde Pasteur:

„Er zijn menschen, die alle elementen van het leven bestudeerd hebben en voor wie toch zoowel de oorsprong als de bestemming van het leven een geheim zou blijven, indien zij niet bij een ander licht, dan dat in hun laboratorium schijnt, klaarheid gezocht hadden. En die menschen hebben in hun hart de godsdienstige snaar krachtiger voelen trillen, naarmate het gebied hunner kennis zich verruimde. Op de hoogte, waarheen hunne onderzoekingen hen voerden, is hun God verschenen en zij hebben geloofd" [1]).

Wanneer men alzoo den naam Pasteur aanhaalt om te wijzen op den vooruitgang der wetenschap en schrijft:

„Als duisterlingen praten over het bankroet der wetenschap, is het nuttig en weldadig te kunnen wijzen op een leven als dat van

[1]) *Gaulois*, 5 Oct.

Pasteur en te mogen constateeren, dat niet alleen op dat veld der wetenschap onbetwistbaar nut is gesticht, ontwijfelbare vooruitgang is verkregen, maar ook dat de menschheid zich niet ondankbaar heeft getoond tegenover die wetenschap. Dat verzoent ons met veel verkeerds van den tijd waarin wij leven" [1])...

dan vergete men hierbij niet, dat de wetenschap van Pasteur eene geloovige wetenschap is, en dat zijn voorbeeld tot beschaming strekt van zoovele halfgeleerden, die meenen, dat eene formule meer in hun hoofd of een conjugatie meer in hunne hersenen hun den plicht oplegt ongodist te zijn en ongodisten aan te kweeken.

Pasteur's voorbeeld strekt echter nog meer tot beschaming van hen, die, katholiek geboren en opgevoed, hunnen godsdienst overboord werpen om een vaag deïsme aan te hangen — wijl men hun gezegd heeft, nú ja, dat er wel een God bestaat en wellicht ook eene vergelding hiernamaals voor de ziel, die misschien iets meer is dan eene beweging van hersenatomen, maar dat in alle geval de dogma's der Roomsche Kerk een onwetenschappelijke rimram zijn en de zedenwetten op dogmatischen grondslag een nuttelooze ballast; dat de godsdienst en vooral de roomsch-katholieke goed is voor vrouwen en boeren, maar niet voor ontwikkelde menschen.

Want Pasteur was roomsch-katholiek.

Zoo roomsch dat hij te biechten ging en met de heilige sacramenten voorzien, gestorven is. Zoo roomsch, dat hij zich niet schaamde om in de processie mede te trekken, iets wat bijna — dank den liberalen maire — aan een straat van Arbois den naam *Pasteur-straat* gekost had. Zoo eenvoudigweg roomsch-katholiek, dat hij van zichzelven kon getuigen, dat hij „geloovig was als een boer uit de Bretagne", en daarbij durfde voegen, dat hij dit eenvoudige boeren-geloof niet alleen niet onvereenigbaar vond met

---

[1]) *Algemeen Handelsblad.*

zijn kennis, maar dat hij het zelfs aan zijne studie meende te danken te hebben:

„Quand on a bien étudié on revient à la foi du paysan breton. Si j'avais plus étudié encore, j'aurais la foi de la paysanne bretonne".

En een boer uit Bretagne is zeker ruim zoo eenvoudig in zijn roomsch geloof als eenige andere boer, op welke plaats ter wereld ook.

Zeker, wij denken er niet aan den invloed der genade te ontkennen of weg te cijferen, maar de genade heeft Pasteur geleid langs den weg der wetenschap. Want toen hij zag, dat de wetenschap hem geen zekerheid aangaande het hiernamaals kon geven, heeft hij die bij het geloof, het eenvoudig kinderlijke geloof gezocht en gevonden.

„Wat wij nu niet kunnen verklaren — zeide hem Condereau, antwoordend op de boven door ons geciteerde woorden — zal later verklaard worden, en gij, meester zult daaraan medewerken."

„Het *later* — voerde Pasteur tegen — zal misschien niet meer in mijn tijd vallen. Ik kan van daag sterven en ik heb behoefte om van daag te weten. Daarom geloof ik. Ik geloof wil zeggen: ik weet."

Ik weet! doch de wetenschap van het geloof geeft geene menschelijke zekerheid maar de goddelijke der openbaring: 't is geen menschelijk licht, maar een licht ontstoken door Hem, *in wien het licht was, dat in de duisternissen scheen,* op aarde gebracht door den Eeuwigen Zoon van Hem, *die licht is en in wien geene duisternissen zijn,* een licht, dat ons hier moet voorlichten en ons kennend verstand eens eeuwig zal bestralen.

In dat licht heeft Pasteur geleefd, is hij gestorven. God schenke hem de eeuwige rust en het eeuwige licht schijne over hem.

Rolduc. J. M. L. Keuller.

BOEKBEOORDEELING.

Bij het Allerheiligste. Gedichten uit Cordula Peregrina's „Was das ewige Licht erzählt", vertaald door Elise van Esch. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1895.

De verloren parel. Vrij naar het Duitsch van L. Von Hammerstein, door R. Bouman. Leiden, J. W. van Leeuwen, Hoogewoerd 89, 1895.

In *De Katholiek* (afl. Januari 1893) heeft de ondergeteekende eenige waardeerende woorden geschreven over „eene dichteres van het Allerheiligste", Cordula Peregrina (C. Wöhler) genaamd, en over haren dichtbundel *Was das ewige Licht erzählt.*

Sinds dien is dat werkje voor velen een lievelingsboekje geworden. Zoeter belooning, indien ik op aarde een belooning verwachten mocht, ken ik niet. Het boekje toch noodigt en trekt allen, die vermoeid en beladen zijn, naar het heiligdom, waar het outerlichtje „met zacht en blij geflonker" hun het welkom toeroept, — waar „het bloedend hart en krank gemoed" heeling en genezing kan vinden, — waar Jesus den zegen geeft, die zaligheid is, verkwikking brengt en „tot nieuwen kamp" bereidt, — waar door de H. Communie het hart tot ciborie wordt gewijd, en de christen na de nuttiging der spijze „vol hemelzoet genot" de wellicht nog lange levensreis blijde aanvaardt en „met vernieuwde krachten" voortgaat „tot aan den berg des Heeren", — waar het „heilig, heilig, heilig is God in 't Sacrament!" door Engelenscharen gezongen, door flikkerende kaarsen verkondigd, door liefelijke lentebloemen gefluisterd door wierookwolken geademd en door de christelijke ziel gebeden wordt.

Dat van Cordula's werkje die heilzame invloed uitgaat, getuigt onder meer ook Elise van Esch, wier ziel de dichterlijke gebeden niet alleen in stilte „nastamelde", maar ze tevens in hoorbare klanken vol gloed en leven en in zoete zangmaat deed weergalmen op eene Nederlandsche luit.

Wie het „geloofd, verheerlijkt en aanbeden zij Jesus Christus in het allerheiligste Sacrament" in 't hart en op de lippen heeft, zal voor dien „nagalm" dankbaar zijn en met mij in stilte de hoop koesteren, dat er nog vele liederen en gezangen moge ruischen van een lier met zilveren snaren.

De firma Langenhuysen heeft, zooals te verwachten was, de gedichten van Elise van Esch zóó gestempeld, dat zij ook voor 't uiterlijk bij gelegenheid eener eerste H. Communie als een klein, doch kostbaar geschenk kunnen dienen. Die schoone verzen toch zullen het kind dan en later dieper en dieper doen beseffen, welke parel voor de protestanten verloren is geraakt. O, mochten de anders-denkenden, die in de geloofsbelijdenis van de Kerkvergadering van Nicea zich met ons één gevoelen, maar helaas in het geloof aan Christus' waarachtige tegenwoordigheid in 't H. Sacrament des Altaars o. m. verre afwijken van de katholieke leer aller eeuwen, het werkje van den bekeerden protestant L. von Hammerstein ter hand nemen, dat de Weleerw. Heer R. Bouman S.J. in vloeiend Nederlandsch te genieten geeft. *De verloren parel* heet dat geschriftje, door den antiquarius J. W. van Leeuwen smaakvol uitgegeven. Het is geen strijdschrift, al worden de voornaamste tegenwerpingen op eene bevattelijke en ouderhoudende wijze ontzenuwd door het gezond verstand van een Duitsch student, Theobald geheeten, die bij de woorden des Heeren: „Dit is mijn Lichaam" de vraag voelt rijzen: wat, indien de katholieken eens gelijk hadden? en daarover met zijn vader, dominee in Pommeren, briefwisseling houdt.

Bedoelde student, die oprecht de waarheid zocht, kwam evenals Cordula Peregrina door de logica van verstand en hart tot de gevolgtrekking: waar Petrus, de steenrots staat, daar is Christus' Kerk. Deze gevolgtrekking maakte hij in een brief aan zijn vader met de volgende woorden bekend: „Ja, dierbare vader, het allerheiligste Sacrament des Altaars is de parel, die wij, protestanten, hebben weggeworpen, toen wij — den verloren zoon gelijk — de oude, door Christus gestichte Kerk verlieten. In onze kerken vind ik den Heiland niet, om tot Hem te bidden; onze eeredienst kent het Offer der Nieuwe Wet niet, ja, 't is voor ons zelfs iets zonderlings geworden; ons Avondmaal geeft ons niet het Lichaam en Bloed van den menschgeworden Zoon Gods; het schenkt alleen brood en wijn. Eene kerk echter, die op zulk eene wijze de kostbaarste

parel, het hart van het gansche Christendom, van zich stiet, kan onmogelijk de ware Kerk van Jesus Cristus zijn. Daarom verlaat ik haar en keer terug naar het huis mijns Vaders, tot de aloude door Christus zelven gestichte Kerk. Want ik ben overtuigd, dat deze Kerk, welke die onschatbare parel zoo trouw bewaarde, ook trouw is geweest in het bewaren van den overigen schat van het aan haar toevertrouwde geloof. Ik keer terug tot Petrus, de steenrots, waarvan de Zaligmaker gezegd heeft: „Gij zijt Petrus en op deze steenrots zal ik mijne Kerk bouwen en de poorten der hel zullen haar niet overweldigen."" (Matth. XVI, 18.)

Thans knielt Theobald voor den verborgen God onzer altaren en zingt het lied der bekeerlinge Cordula Peregrina, het lied aller ware katholieken:

„O wondervol, o hemelsch Brood!
Ik zal door U gesterkt niet zwichten;
Maar kan, getroost tot aan den dood,
Naar 's Heeren Berg mijn schreden richten.
Zij veertig jaren en nog meer
De lengte van mijn weg door 't leven,
Zoo lang ik van deez' Spijze teer,
Blijft steeds mij frissche kracht gegeven".

Theobald heeft de parel teruggevonden en bidt met dankbare liefde:

„O heilig, heilig, heilig,
Mijn God in 't Sacrament!"

Gymnasium Katwijk a/R. H. Ermann S.J.

Mijn antwoord op: *Het H. Cecilia Collegie, zijnde de Broederschap van het Allerh. Sacrament, ter eere van het H. Sacrament van Mirakel van Amsterdam, met den aankleve van dien, door Bernard J. M. de Bont*, beoordeeld door B. H. Klônne en voorkomend in *De Katholiek*, Dl. CVIII, blz. 216—235.

Geachte Redactie!

Naar aanleiding van de recensie van bovenstaande studie — welke geen recensie maar een tegenschrift is — verzoek ik eene korte gast-

vrijheid, welke ik mij reeds eerder veroorloofd zoude hebben te vragen, ware ik niet door een langdurig verblijf in het buitenland daartoe verhinderd geworden.

Het is gelukkig voor mij, dat ik inteekenaar ben op uw maandschrift, daar in het tegenovergestelde geval mij de recensie misschien ontglipt zoude zijn. Uw recensent zond wel afdrukjes zijner recensie aan mijne mede-collegianten, doch verzuimde, zeker bij vergissing, mij er een te zenden.

Ten einde zeker te zijn, dat wij geen enkel aangevallen punt onbeantwoord laten, zullen wij de recensie splitsen als volgt: 1°. Het stichtingsjaar, en een boek, dat niet bestaat. 2°. Het H. Cecilia Collegie is een zangkoor; en zijn verval. 3°. Broederschap of Gilde. 4°. Twee pauselijke Breven. 5°. Mirakelgilde. 6°. Het Mirakelhuis. 7°. Van het Beggijnhof wordt herhaalde malen gewag gemaakt.

Het stichtingsjaar.

De recensent begint na een korte inleiding: „Bij Roelof Codde namelijk, *op den hoek van de Kalverstraat en Wijde Kapelsteeg*, heeft de EERSTE [1]) samenkomst van het college plaats gehad. Wij hebben dus na te sporen, in *welke jaren* Roelof Codde het genoemde perceel bewoonde".

Deze premisse, waarop de recensent verder zijn geheel betoog baseert, is eene bepaalde onwaarheid. In de geheele akte, welke door mij *in extenso* is uitgegeven — en waarvoor uw recensent mij dankbaar is omdat hij *nota bene* „nu beter dan te voren in staat [is] een oordeel over het karakter en de strekking van het collegie uit te spreken" — is deze vooropstelling nergens te vinden.

Wat lezen wij daar?

> „Alsoo voor eenige *jaeren herwaerts* [1]) bij ons ondergeschreven.... begonnen ende onderhouden is seeckere weeckelycke bijeencompste.... Ende dat wij deselve bijeencompste.... noch genegen sijn te *continueren*, doch alsoo wij bevinden, dat deselve articulen om voorgevallen occasien, watt dienen geamplieert.... Soo ist dat wij te samen geraeden hebben gevonden.... 1. *In den eersten*

[1]) Wij cursiveeren hier.

sal de bijeencompste wesen *het geheele jaer door, eens ter weeks,* en datt op donderdach *ten huyse van Roelof Codde,* off daer men naermaels soude mogen ordonneeren. 2 enz. enz."

Er behoort, geachte Redactie, eene bijzondere exegetische handigheid toe om uit deze akte iets anders te halen dan dat men „om voorgevallen occasien" besloot de wekelijksche bijeenkomst, welke „*voor eenige jaeren herwaerts*" begonnen was, „*te continueren*", en de artikelen te wijzigen als volgt: primo of *in den eersten* die bijeenkomst wekelijks te houden bij Roelof Codde.

Eene oppervlakkige lezing schijnt de oorzaak te zijn, dat uw recensent de akte onjuist teruggeeft. In de geheele akte is geen syllabe te vinden van 1°. dat Codde *woonde in de Kalverstraat,* toen de „ondergeschreven" besloten de voor *jaeren herwaerts* begonnen bijeencompste te *continueren;* en 2°. dat de *eerste* samenkomst bij Codde plaats vond.

Uw geachte recensent, die met zijn „historische gegevens" „het jaar der stichting van het collegie bij Codde in de Kalverstraat hoopte te brengen, is de dupe geworden van het woordje: *In den eersten,* dat hier niet beteekent de *eerste samenkomst,* maar wel: *In de eerste plaats.* Mijne voorgangers zouden bepaalden onzin geschreven hebben, indien zij hun eerste artikel gesteld hadden: De *eerste* samenkomst sal wesen *het geheele jaer* door bij Codde. Uw recensent raad ik aan enkele verkoopceelen van huizen te lezen van het begin der 17e eeuw, en hij zal vinden dat men voor *primo* de woorden *In den Eersten* gebruikte [1]).

Uw recensent resumeert als volgt (blz. 218): daar Codde in 1631 nog niet in de Kalverstraat gevestigd was, maar wel op den Oudezijds Voorburgwal, zoo mogen wij „dus met zekerheid vaststellen, dat het collegie in elk geval eerst *na* het jaar 1631 werd opgericht en reeds in 1640, of iets vroeger of later, *kan* bestaan hebben".

Daar wij nu „met zekerheid" kunnen vaststellen, dat uw recensent de akte niet goed gelezen heeft, zoo vervalt zijne conclusie en ik handhaaf mijn jaartal.

Mijn beoordeelaar schrijft op blz. 217: „Aangezien nu de heer de Bont, op blz. 20, verwijst naar een verpondingsboek van vóór 1643, het-

[1]) Zie o. a. *Alg. Ned. Familieblad* 1885, blz. 300; alsmede de circulaire van Mr. David v. d. Mije, op blz. 226 der recensie.

welk niet bestaat, zullen wij hier aan eene vergissing moeten denken".

Indien iemand naar een boek verwijst, dat *niet bestaat*, dan gaat de hoffelijkheid te ver om zulk een mededeeling te betitelen met „vergissing". Iemand, die tegen beter weten in iets schrijft, wat niet waar is, noemt men gerust een leugenaar. En aangezien ik dit brevet liever niet ontvang, zoo kan ik uw recensent op mijn woord verklaren, dat ik op het archief alhier met eigen oogen gezien heb, dat Codde reeds vóór 1643 het huis in de Kalverstraat bewoonde. Of nu dat boek *Verpondingsboek*, *Register van taxatiën* of een anderen naam draagt, kan ik nu niet meer met zekerheid zeggen. Het ressorteerde onder de *Thesaurie extra ordinaris*. Uw recensent zal wel bij ondervinding weten, dat, indien men niet onmiddellijk de bron aanteekent, waaruit men het een of ander heeft geput, zulk een verzuim later de grootste moeite veroorzaakt. Welnu, aan dat euvel heb ik mij schuldig gemaakt en het is de oorzaak, dat ik, niettegenstaande mijn herhaald en vermoeiend zoeken — de geachte archivaris kan zulks getuigen — het boek in kwestie niet terug kan vinden. Daar ik echter tegen snuffelen in een archief niet opzie, zoo moet uw criticus nog wat geduld hebben, want: die zoekt, die vindt.

Ik moet echter hier bemerken, dat Mr P. Scheltema, de geleerde archivaris, die aan uw recensent (blz. 217) medegedeeld heeft, dat „ladingen" Verpondingsboeken in den papiermolen vernietigd zijn, zoodat het oudste Verpondingsboek „niet verder reikt dan 1647", in zijn eigen *Inventaris van het Amsterdamsch Archief*, IIIa D. blz. 49, onder No. 37, aangeeft: „Verpondingsboeken van 1632—1733". Wel een bewijs, dat ook hij Verpondingsboeken onder de oogen heeft gehad, welke verder reiken „dan 1647".

Het H. Cecilia Collegie is een zangkoor.

Aldus beweert uw recensent op blz. 218. Ik heb in mijne studie op blz. 21 en 22 duidelijk genoeg aangetoond, dat het H. Cecilia Collegie volstrekt geen zangkoor was. Ik zal dus uwe lezers slechts naar die bladzijden verwijzen. Uw recensent is echter niettegenstaande al zijne spitsvondigheden, in hoofdzaak, met mij eens, want na zijn betoog, dat wij een „zangcollegie" zijn, vermoedt hij ten laatste zelf (blz. 223) dat het Collegie *zich maar als zangcollegie voordeed om een kostbare lading te dekken*. Bij het lezen van dit vermoeden verheugde ik mij reeds in dit enkele woord van waardeering,

doch mijn vreugde werd ras getemperd, toen eenige regels verder Mgr. Klönne ons aloud Broederschap van het Allerh. Sacrament, ter eere van het H. Sacrament van Mirakel van Amsterdam, betitelt met den naam van „dit gezelschap". Mag ik uw recensent wel vriendelijk verzoeken zich te herinneren, dat Z. H. Innocentius XII dit „gezelschap" betitelde met den naam van „eene godvruchtige en devoote Broederschap onder den titel van het alderheyligste Sacrament". Ook moet ik uw recensent herinneren aan zijn eigen circulaire van Februari 1895, gericht *Aan onze katholieke stadgenooten* en onderteekend „B. H. Klönne, Beggijnhof 31", waarin hij het H. Cecilia Collegie noemt „de oudste broederschap, welke, nadat de H. Stede den Katholieken ontnomen was, de herdenking aan Gods Wonder in eigen kring heeft voortgezet en nog voortzet". Ook verwijs ik naar het prachtige standaardwerk *Neerlandia Catholica*, dat Z. H. Paus Leo XIII is aangeboden. Onder *Amstelodamum Sacrum*, van de hand van den Rector van het Maagdenhuis, lezen wij, op blz. 42, dat het Cecilia Collegie bestaat uit aanzienlijke katholieke mannen, die „zich de vereering van het Aanbiddelijk Sacrament tot bijzonder doel" hadden gesteld, en welk collegie „in de jaarboeken van het katholiek Amsterdam" vermeld dient te worden. Ten slotte deelen wij nog mede, dat op den perkamenten band van het zeer oude statutenboekje van het Collegie een *Monstrans*, en geen attributen van muziek, met de pen geteekend is.

Op blz. 223—24 schildert uw recensent met geel-grauwe kleuren het verval van onze aloude Gilde of Broederschap, en hangt daarnaast het opwekkend tafereel van 1845, toen voor de *eerste maal* (volgens eigen mededeeling van Pastoor v. d. Akker, zie zijn *Het Begijnhof*) in de Beggijnhofskerk het Eeuwfeest van het Mirakel op zeer luisterrijke wijze gevierd is geworden, dank Pastoor Steins Bisschop zaliger, den om zijne bijzondere liefde tot het Allerheiligste algemeen bekenden Beggijnenvader.

Voorwaar een groote tegenstelling! De aloude Broederschap „welke, nadat de H. Stede den Katholieken ontnomen was, de herdenking aan Gods wonder in eigen kring heeft voortgezet" in „doodslaap", en het Beggijnhof, dat met jeugdige kracht voor het eerst het Eeuwfeest vierde. Die „doodslaap" was echter die van een schijndoode, want, zoo schrijft mijn beoordeelaar op blz. 224, „aan het stervend lichaam [werd] een nieuwen levensadem [ge]schonken". Met de

grootste oprechtheid des harte verheugt uw recensent zich dan ook over deze opstanding en hij roept jubelend uit: „Aan dezen redder [Baron v. Brienen] van het Collegie een dankbare hulde".

Broederschap of Gilde.

Op blz. 228 tracht uw recensent met mij een loopje te nemen, omdat ik het H. Cecilia Collegie nu eens *Broederschap*, dan weder *Gilde* noem. Weet de Hoog Eerw. Heer dan niet, dat beide woorden synoniem zijn, zooals duidelijk blijkt uit het fransche woord Confrérie = Broederschap, dat men voor het hollandsche woord Gilde gebruikt? [1])

Op dezelfde bladzijde laat de Beggijnenvader „een ernstig protest" hooren, omdat ik op de benaming van *Gildebroeder* het *nomen sit omen* toepas. Hij brengt een „ernstig protest" uit, omdat hij ambtshalve zich geroepen acht op het voetspoor zijner voorgangers „de ware geschiedenis van het Amsterdamsch Mirakel ongeschonden aan het nageslacht over te leveren en tegen elken aanval te verdedigen". Uit dit protest maak ik op, dat door mij de geschiedenis van het Amsterdamsch Mirakel geschonden en aangevallen wordt.

Deze beschuldiging beleedigt mij in geenen deele. Integendeel zij wekt mijn lachlust op, want zij is grappig te aanhooren uit den mond van mijn beoordeelaar, die in zijn recensie of, beter gezegd, in zijn tegenschrift getoond heeft, dat op hem de voorrede mijner laatste studie van toepassing is.

Ik heb getracht, geachte Redactie, de geschiedenis van onze Broederschap, van ons Gilde te verhalen, zooals zij werkelijk is. Ik ben daarin geslaagd, getuigen o.a. ook de brieven van waardeering, welke ik mocht ontvangen van mannen, doorkneed in de geschiedenis.

Twee pauselijke Breven.

Op blz. 30 van mijne studie schreef ik, dat de latijnsche Breve, waarbij Paus Innocentius XII aan het Collegie „onder den titel van Broederschap van het Allerh. Sacrament" verscheiden aflaten vergunde, niet meer in het archief aanwezig was. Ik deelde toen mede de „copye uyt het latyn vertaelt". Ook deze Breve moet het bij

---

[1]) Zie Dr. Heremans Ned.-Fransch Woordenboek.

uw recensent misgelden. „De vertaling der Breve evenwel, zooals die in Het H. Cecilia Collegie voorkomt, is zoo gebrekkig, behelst zoovele gapingen en onjuistheden, dat men den zin der woorden, zonder nadere toelichting, onmogelijk kan begrijpen". Aldus de Beggijnenvader, die, „ten einde in dit gebrek eenigszins te voorzien" „eene letterlijke copie" geeft „van de bovengenoemde, door Mr David van der Mye verspreide, gedrukte circulaire van het jaar 1672".

Ik vraag aan alle Eerw. Heeren, of mijne „copije uijt het latijn vertaelt" niet veel meer gelijkt op de juiste vertaling eener Breve, dan de verkorte Breve in de circulaire van Mr. David van der Mije?

Het is jammer, dat uw recensent de „Bul van den 13 Augustus 1671" en het *promulgetur* van den Vicarius Apostolicus, niet afgeschreven heeft. Men had dan beter „de gapingen en onjuistheden" van de Breve van 1692 kunnen naslaan. Mocht de Beggijnenvader deze stukken publiceeren, dan zoude het voor de geschiedenis zeker belangrijk zijn ook het afschrift te zien van het stuk, waarin de H. Stoel „in vroegere eeuwen aan het Beggijnhof o. a. het hoogst zeldzaam voorrecht geschonken heeft" om de bewoners van het Hof enz. voor den Mirakeldag van de kerkelijke vastenwet te ontheffen.

Nog moet ik den Beggijnenvader bemerken, dat hij zeer onjuist is op blz. 227, als hij zegt dat *Het Broederschap van het Allerh. Sacrament* van 1692 „niet enkel bestond uit de leden van het Caecilia Collegie, maar uit alle katholieke Amsterdammers, zoo mannen als vrouwen, die zich reeds gedurende twintig jaren op het Beggijnhof als leden dier Broederschap hadden laten opnemen".

De voorrechten van 1692 werden niet verleend aan de gewone Broederschap, zooals er o. a. eene was opgericht in 1671 in de Beggijnhofskerk, en waarvan ieder lid konde worden bij inteekening, maar zij werden specialijk verleend, en wel uitsluitend, aan de „godvruchtige ende devoote Broederschap ofte Vergadering van Christi geloovigen van beijde de sexen, *noglans niet voor menschen van een bijzonder ambacht*". Uit deze door mij onderschrapte alinea blijkt duidelijk dat deze voorrechten alleen gegeven zijn geworden aan de leden van het Collegie, dat wil zeggen aan de „Collegianten", „Broeders" of „Gildebroeders" [1]) van het H. Cecilia Collegie, dat

[1]) De recensent geeft ons volkomen vrijheid ons te betitelen, gelijk wij maar wenschen, waarvoor wij hem dankbaar zijn.

de oudste Broederschap is, dat de herdenking aan Gods Wonder in eigen kring (een Gilde is immers ook een *eigen kring*) heeft voortgezet en nog voortzet.

Het Mirakelgilde.

Daar ik in den katholieken tijd van vóór 1578 nooit heb hooren spreken van een *Mirakelgilde*, zoo verzocht ik op blz. 52, dat men, in het belang van de geschiedenis, enkele bronnen noemen zoude, waarin van een dusdanig gilde gesproken werd. Hierop antwoordt nu uw recensent in een noot op blz. 228: „*Kortheidshalve* [1]) bezig ik, nu en later, deze uitdrukking [Mirakelgilde] voor het H. Sacramentsgilde in de H. Stede". Dit antwoord zal uwe lezers wel even bevreemd hebben als het mij bevreemdde. Indien men *kortheidshalve* maar aan het verdoopen gaat, dan zal de geschiedenis van het Mirakel zeker niet „ongeschonden aan het nageslacht" worden overgeleverd.

Op blz. 229 zegt de beoordeelaar verder: „Het Cecilia Collegie mag daar [het bezitten van eenig overblijfsel uit de H. Stede] allerminst aanspraak op maken, wijl het eerst na 1631 in het leven trad".

In het begin mijner refutatie heb ik duidelijk aangetoond, dat uw recensent zich schromelijk in de akte van het Gilde of de Broederschap vergist heeft; wij behoeven dus op het stichtingsjaar „na 1631" niet terug te komen. Indien uw recensent echter, „voor zoover er dus sprake kan zijn van de voortzetting van het Mirakelgilde, die eer aan het Beggijnhof" toekent, omdat het overblijfselen bezit uit de H. Stede, dan moeten wij ook eens „protesteeren". Is het Beggijnhof ook de voortzetting van de oude St. Nicolaaskerk, omdat het eene schilderij bezit, die volgens eene inscriptie op de lijst uit de oude kerk afkomstig en uit de handen der beeldstormers gered is? Laat ons onze verbeelding toch zoo een geweld niet aandoen en bijvoorbeeld „de talrijke gildevrouwen op het jaarfeest van het H. Mirakel" voor „het altaar der Beggijnenkerk, met den rijken schat van het oude gilde" gedost, zien nedergeknield!

In het archief van het Beggijnhof zal zeker wel aangeteekend staan, wanneer die overblijfselen uit de H. Stede daar gedeponeerd zijn geworden. Indien uw recensent zulks niet vinden kan, dan kan ik hem misschien wel een handje helpen, als ik mededeel, dat de schilderij, welke volgens eene oude traditie tijdens de beeldstormerij in het

Beggijnhof geborgen zoude zijn, afkomstig is van eene schilderij-veiling, gehouden einde 18e eeuw, en eerst in de 19e eeuw aan de Beggijnhofskerk geschonken is geworden.

Ik dwaal af, geachte Redactie, van mijne refutatie, doch deze kleine bemerking was noodig, omdat het volstrekt niet aangaat de „voortzetting van het Mirakelgilde" het H. Cecilia Collegie te betwisten, omdat het geen voorwerpen uit de H. Stede bezit.

Het Mirakelhuis.

Aan dit huis wijdt uw resencent de bladzijden 229—32. Hij betrapt mij in de aanhalingen uit *De Tijd* van 18 Maart 1868 op het schrappen van drie woorden, waarvoor ik „andere uitdrukkingen in de plaats gesteld [heb], die alles behalve onschuldig mogen heeten". Laat ons zien wat ik misdaan heb.

Toen ik het bewuste artikel in klad [1]) overschreef, copieerde ik als volgt: „Uit aanteekeningen in een Memorieboek van de Boomskerk te Amsterdam blijkt, dat in de eerste helft der zeventiende eeuw (1600)" enz. Voor mijn eigen gemak voegde ik entre-parenthèse 1600 er bij. Bij het overschrijven voor den drukker zette ik in vergissing 1600 in plaats van zeventiende eeuw. Hier beken ik gaarne, dat ik mij aan „woordverandering" heb schuldig gemaakt en doe volgaarne *amende honorable*. Ik moet echter zeggen, dat, voor geschiedschrijvers als uw recensent, deze mijne „verandering" zeker niet te vergeven is, doch dat voor het groote publiek *de eerste helft van* 1600 zeker niet de beteekenis heeft van Januari tot Juli 1600. Hoe dikwijls *zegt* men (schrijven mag men zulks zeker niet): dat voorwerp is van 1500, als het stuk in kwestie van de 16e eeuw dateert.

Op hetzelfde oogenblik dat uw recensent in zijn verbeterde(?) aanhaling uit *De Tijd* mij de les leest, veroorlooft ook hij zich „geheel willekeurig" twee woorden te schrappen. In *De Tijd* toch lezen wij, aldus schrijft Mgr. Klönne:

> „*Uit aanteekeningen in een Memorieboek van de Boomskerk blijkt*" enz. Met uw welgevallen, er staat:
>
> *Uit aanteekeningen in een Memorieboek van de Boomskerk* te Amsterdam *blijkt* enz.

Nu weet ik wel, dat deze aanmerking een even groote woorden-

[1]) Ter inzage.

zifterij is als die, welke uw recensent mij maakt, doch als iemand zoo'n beetje professoraal wil optreden, moet hij op zijn woorden passen.

Uw recensent, die veel moeite schijnt gehad te hebben om het dagblad artikel van *De Tijd* na te slaan, ofschoon ik op blz. 6 meldde dat het in de Bibliotheek van De Amstelkring berust [1]), tracht in 6 punten te bewijzen, dat het artikel niet van de hand van zijn voorganger, den Beggijnenvader Pastoor v. d. Akker zaliger, is; want hij heeft met zijn hoogeerw. voorganger over de historie van het Beggijnhof en „ook over het Mirakelhuis" geraadpleegd; bovendien de heer Winkelmeijer geeft in zijn *H. Sacrament van Mirakel te Amsterdam* op blz. 181 een geheel ander gevoelen van Pastoor v. d. Akker te lezen. Summa summarum „het verschilt hemelsbreed van hetgeen in meergenoemd artikel van *De Tijd* beweerd wordt".

Tot mijn spijt, geachte Redactie, moet ik zeggen, dat de HoogEerw. Heer Klónne ook hier geen succès heeft en dat hij met zijn zes puntjes de waarheid van hetgeen ik schreef niet kan weggoochelen. Heeft Mgr. Klönne moeite gehad het artikel na te slaan, voor mij was het vinden van het geïncrimineerde stukje al zeer gemakkelijk, dank zij het goede geheugen van mijn vriend Mr. J. J. W. v. d. Biesen.

Toen ik namelijk met hem, als volbloed Amsterdammer, over mijne studie sprak, raadde hij mij aan het artikel te lezen *van Pastoor van den Akker*, dat zijn HoogEerw. begin Maart 1868 in *De Tijd* geplaatst had op verzoek van enkelen. Ik vond het ter aangeduide plaats en ik maakte er natuurlijk melding van op blz. 6, als *uit de pen van Pastoor van den Akker* z.g.

Nu mij de herkomst betwist wordt, wendde ik mij opnieuw aan Mr. J. J. W. v. d. Biesen, die mij het volgend briefje schreef:

Amice!

Gaarne bevestig ik u hierdoor schriftelijk, wat ik u verleden jaar mondelings mededeelde.

Einde 1867 of begin 1868 wendde ik mij tot Mgr. J. A. van den Akker z.g. — wiens boezemvriend ik tijdens zijn leven en executeur-testamentair ik na zijn dood was — om met hem den onaangenamen indruk te bespreken, dien de verkoop van

---

[1]) De Amstelkring bezit de volledige jaargangen.

het zoogenaamde Mirakelhuis in de Kalverstraat, thans N°. 12, alhier, op vele Amsterdamsche katholieken maakte, omdat zij meenden, dat in gezegd huis het Mirakel gebeurd was. Monseigneur was destijds Rector van het Bagijnhof en Regent van het „Gesticht van Liefdadigheid", zijnde toenmaals voorzeid perceel, doch kende toen de oorzaak der benaming „Mirakelhuis" en de daaruit ontstane dwaling nog niet volledig. Het echter betreurende, dat de noodige verkoop eenige ergernis verwekt had, zeide hij mij de zaak ernstig te zullen onderzoeken en zijn onderzoek openbaar te willen maken.

Later het artikel in *De Tijd* van 18 Maart 1868 gelezen hebbende, besprak hij dit met mij als een door hem geschreven stuk.

Dat de nederige, ijverige, geleerde, zich nooit onnoodig op den voorgrond plaatsende Mgr. van den Akker het stuk niet onderteekend had, verwonderde mij niet, en zulks te meer niet, omdat de toenmalige hoofdredacteur van *De Tijd*, Mgr. Smits z.g., die met Mgr. van den Akker zeer bevriend was, ook wel door mij geschreven stukken als hoofdartikel opnam, omdat ik niet meer tot de redactie van zijn blad behoorde.

U kunt van dezen brief gebruik maken waar en wanneer u dit goed dunkt.

Steeds t. t.

J. J. W. VAN DEN BIESEN.

VAN HET BEGGIJNHOF WORDT HERHAALDE MALEN GEWAG GEMAAKT

schrijft uw recensent op blz. 232, „hoezeer deze aloude stichting met het Caecilia Collegie in hoegenaamd geen betrekking heeft gestaan". Zeer juist. Ik heb ook nergens geschreven, dat het Beggijnhof met het Collegie in „betrekking *heeft* gestaan". Integendeel op blz. 35 gaf ik juist de redenen aan, waarom de gildebroeders niet in betrekking *wilden* komen met het Beggijnhof. Naar die bladzijde veroorloof ik mij uwe lezers te wijzen; en ik zal hen niet vermoeien met eene herhaling van hetgeen ik geschreven heb en wat ik ten volle blijf handhaven.

De recensent zegt op blz. 234, dat hij mij „de stellige verzekering [kan] geven, dat de Collegianten, in geval zij soms gewenscht hadden

zich op het Beggijnhof te vestigen, daar eene heusche weigering zouden ontvangen hebben. Want het Beggijnhof had een eigen zangkoor". De „sangsters" voerden den titel van „Collegianten", en „geen mannelijke leden, behalve de hoboist, werden op haar koor toegelaten, weshalve dus de Collegianten van de Kalverstraat geen onderkomen konden vinden bij de Collegianten van het Beggijnhof". Aardig en vermakelijk gezegd! Ik kan den Beggijnenvader echter ook „de stellige verzekering" geven, dat, indien het H. Cecilia Collegie een *zang-gezelschap* zoude geweest zijn, het zich wel viermaal bedacht zoude hebben een „onderkomen" te zoeken op een Beggijnenkoor. Het eerbiedwaardige Gilde, ter eere van het H. Sacrament van Mirakel van Amsterdam, gaf de voorkeur aan de kerk der EE. PP. Franciskanen, al waren zij ook „Mendicantes", boven het huiskamertje der Beggijntjes.

„Hiermede eindig ik mijn epistel", evenals uw recensent het zijne. Het doet mij genoegen, dat Mgr. Klönne ten slotte verklaart, dat hetgeen ik over het Beggijnhof heb medegedeeld, „noch toelichting noch wederlegging" behoeft.

In de voorrede van mijn „Het H. Cecilia Collegie" heb ik de hoop uitgesproken, dat mijne verbeelding mij geen parten zal spelen en dingen laten zeggen, welke den toets der geschiedenis niet kunnen doorstaan. Ik ben hierin geslaagd en de beoordeeling van uw recensent zal wel niemand overtuigd hebben, dat mijne studie kwetsbare punten heeft, nog minder dat zij een „wanklank" is bij de Mirakelviering op het Beggijnhof.

Ik herhaal en onderschrijf nog ten volle hetgeen ik op blz. 25 schreef: „De Beggijnhofskerk is zeker, na de schitterende en plechtige wijze, waarop zij in 1845 het 5e Eeuwgetij vierde, de geliefkoosde plek, ja de plaats bij uitnemendheid geworden, waar duizenden en duizenden katholieken bij elkander komen om het jaarfeest te herdenken, en waar men ook sints eenige jaren des Donderdags zijn liefde en eerbied tot het Allerheiligste kan uitstorten".

Nergens heb ik een „wanklank" doen hooren, tenzij de ware en ongeschonden geschiedenis van het H. Cecilia Collegie een wanklank is in de ooren van den Beggijnenvader.

Voor de plaatsruimte, geachte Redactie, mijn besten dank.

Amsterdam, November 1895. BERNARD J. M. DE BONT.

HET JAAR DER BISSCHOPSWIJDING VAN ST. WILLEBRORD.

Lang vervlogen eeuwen zijn niet in staat uit 's menschen geheugen de gedachtenis weg te nemen van hen, die een volk groote weldaden bewezen hebben. Dankbaar zien de latere geslachten terug op hen, die een volk de vrijheid hebben bezorgd, en 's menschen hart gevoelt behoefte zich in dankbaarheid uit te storten voor de helden, die alles opofferden om verafgelegen volkeren het licht des Evangelies te brengen. Twaalf eeuwen zijn niet in staat geweest om het Nederlandsche Volk den naam te doen vergeten van den H. Willibrordus, die voor 1200 jaren door den Paus als eerste geestelijke herder werd aangesteld in deze gewesten. Nochtans omtrent het juiste jaar dezer bisschopswijding komen niet allen overeen. Is het in 't algemeen moeielijk van vele feiten den juisten datum aan te geven [1]), zoo ook hier; slaat men verschillende schrijvers open, men vindt een ander jaartal. De *Chronica Joannis de Beka* geeft aan 693 en de *Chronycke van Joannes van der Beke* 692, *Wilhelmus Heda* 696, welk jaartal ook aangenomen wordt door de *Chronica de Trajecto et ejus episcopatu*, door de *Batavia Sacra*, door *Alban Butler* (Godescard). Met de *Chronica Joannis de Beka* (693) stemt overeen *Grevenus* in de uitgave van het *Martyrologium* van Usuard (*Patrol. Lat.* Tom. CXXIV, col. 670), terwijl *Sigebert Gemblac.* 697 aanneemt (*Patrol. Lat.* Tom. CLX, col. 131) en *Ado van Vienne* merkelijk verschilt en stelt 686 (*Patrol. Lat.* Tom. CXXIII, col. 116). *Beda*, die ons hier het beste kan inlichten, neemt 696 aan, maar schijnt te willen uitdrukken dat de H. Willibrordus in genoemd jaar zich reeds onder de Friezen als aartsbisschop bevond en dus in 695 gewijd was; De *H. Willibrordus, Apostel der Nederlanden*, door *P. P. M. Alberdingk Thijm* (bl. 129 en 130 nota), en *Het Leven van den H. Willebrord*, door *F. J. P. van Etten* (bl. 102), alwaar verwezen wordt naar de Bollandisten (*Praefatio generalis*, Tom. I Jan. p. XLVI), die in een Martyrologium van Hiëronymus eene noot hebben gevonden, door den H. Willibrordus zelf geschreven, waarin hij verklaart in 695 gewijd te zijn. Dit jaartal, aangenomen door *Arend* in zijne

---

[1]) Men denke hier aan de gewoonte om het jaar op verschillende dagen te beginnen, zie Hergenröther (3de uitg.) D. I, bl. 20, noot.

Geschiedenis des Vaderlands, door *Prof. Moll* in zijne *Kerkgeschiedenis van Ned. vóór de Herv.* en door *Prof. Blok* in zijne *Geschiedenis des Ned. volks* maakt ook de *Volksmissionaris* (6e jaarg. bl. 107) tot het zijne en schijnt het juiste te wezen.

Fr. D.

EEN VLEIENDE BEOORDEELING.

„Het Roomsch-Katholicisme. Vooral in het begin der 16e eeuw vertoonde het R. K. sterk zijn *judaïstisch* en *paganistisch* karakter. Het Christendom was op den achtergrond gedrongen. De R. K. Kerk geeft trouwens aan de wereld in plaats van het Christendom zelf, slechts *waarborgen* voor het Christendom; en wie deze waarborgen in twijfel trekken durft, wordt een ketter geacht. Die waarborgen zijn: een *onfeilbare Paus* (*Bonifacius VIII*: Subesse Romano Pontifici omni humanae creaturae declaramus esse de necessitate salutis), en eene *onfeilbare Kerk* (*Perronne*: extra ecclesiam catholicam nulla datur salus). Het is dan ook niet van den geest van *Augustinus* (ofschoon hij als de grootste kerkleeraar geëerd wordt), maar van dien van *Pelagius*, dat de R. K. Kerk doortrokken is, nu *werkheiligheid* en *creatuur-vergoding* de plaats van het specifiek christelijke in het Roomsch-Katholicisme hebben ingenomen".

Aldus schrijft in den jare onzes Heeren 1895 een gewezen hoogleeraar van wege de Ned. Herv. Kerk aan de universiteit van Amsterdam, de heer Dr. P. J. Muller, in zijn pas verschenen *Handboek der Dogmatiek ten dienste der Ned. Hervormde Kerk* (blz. 19).

Het zou vermetel zijn, aan zooveel fraais, ook maar een enkel woord toe te voegen.

N.

NIEUWE UITGAVEN.

M. van der Hagen, S. J. Waar is de Kerk van Christus? (Derde duizendtal. Tweede herziene druk. Amsterdam, G. Borg, 1895, 190 blz. kl. 8o.) — De titel alleen van dit werkje verraadt, dat het eene „aankondiging" eigenlijk niet meer behoeft: het heeft immers zijn weg bij duizenden reeds gevonden. De wensch is herhaaldelijk bij ons opgekomen, dat die duizenden toch behooren mochten tot de tienduizenden onder onze onkatholieke landgenooten, die hoewel met liefde tot *de waarheid* ten volle bezield, inderdaad niet weten bij welk „kerkgenootschap" onder de velen zij zich toch moeten aansluiten, om als Christenen dáár te zijn, waar ze behooren: in *de* Kerk van Christus. Wij zijn na lezing van dit boekje innig overtuigd, dat vele oprechte zielen onder onze dolende medechristenen den hun hier aangewezen weg naar Christus' Kerk zullen volgen, *mits hun het boekje slechts in handen komt.* Want een woord als hier tot hen gesproken wordt, zoo gemoedelijk en bezadigd, zoo klaar en overtuigend, zoo echt priesterlijk-welwillend, het kan niet anders, of het wordt gedragen door de genade van God, die zelfs van steenen kinderen Abrahams kan maken, *a fortiori* dus van zielen, die zijn heilige waarheid zoeken, maar tot dusver inderdaad niet vonden. Moge het echter ook velen onzer katholieken in handen komen, minder nog tot bevestiging en vertroosting in hun overigens zoo dikwerf aangevochten geloof, dan wel om de overtuiging op te doen, dat zij door de verspreiding van dit boekje een goed, een apostolisch werk kunnen verrichten.

Den inhoud van het werkje hier in den breede weêr te geven achten wij niet noodig; het bevat, kort gezegd, alles wat eene populaire apologie voor de waarheid onzer H. Kerk dient te bevatten: positieve bewijsvoering en verdediging tegen de meest gewone aanvallen en opwerpingen. Wie er meer van wenscht te weten schaffe het zich aan. De 190 bladzijden, prettig gedrukt en in keurig linnen bandje, kan men bezitten voor den geringen prijs van *f* 0.50 (niet geb. *f* 0.25).

LETTERLOOVER.

ACH, WERP GEEN STEEN!

„Wer selbst ein gläsernes Dach hat (und wer hat es nicht?) musz nicht auf andere Häuser Steine werfen."

Ach, werp geen steen op hem, die is gevallen;
De mensch is zwak, verleiding lokt ons allen;
De wereld deed misschien uw hart nooit bloeden,
Licht mocht geluk slechts voor den val u hoeden:
Ach, werp geen steen!

Of hebt ook gij in rustelooze stonden
En krenking èn ontbering ondervonden?
En voeldet gij bij 't bruisend bloed de slagen
Van een tiran en hadt gij hoon te dragen?
Ach, werp geen steen!

Gij ziet de daad, maar ook des zondaars smarte?
En laast gij in de diepte van zijn harte?
Hij viel helaas! Doch heeft ook fel gestreden,
Hij heeft misdaan, doch tevens veel geleden —
Ach, werp geen steen!

Moet gij met afschuw de oogen van hem keeren,
Zie op zijn beter Ik, dàt kunt gij eeren,
En weigert gij een kus en eene omarming,
Uw hand ten steun, zelfs deernis en erbarming —
Ach, werp geen steen!

De steen, naar hem geslingerd, valt licht weder
Op u en op uw kroost met felheid neder —
Aan Christus' troon zoudt gij de vraag eens hooren:
Wie heeft, o mensch, tot rechter u verkoren?
Ach, werp geen steen!

Toen zielsbedroefd met smeekende gebaarde
De vrouw geknield lag voor den Heer der aarde,
En toen de Heer hun allen vorschend vraagde:
„Wie werpt het eerst?" — Wie was het, die het waagde?
Ach, werp geen steen!

Naar DEINHARDSTEIN.

HET SCHOON.

O, wilt gij dichten, maak u vrij,
Keer in u zelf als ten gebede,
Opdat uw geest heel van nabij
Voor 't reine beeld der schoonheid trede,
Dat gij haar trekken zonneklaar
En diep haar volheid moogt doorschouwen
En dan heur beeld getrouw en waar,
Als in het reinste marmer houwen.

En wilt gij *lezen* een gedicht,
Keer in u zelf als ten gebede,
Dat voor uw ziel in 't volle licht
Het kunstwerk van den dichter trede,
Opdat dan door zijn kunstgewrocht
Uw phantasie omhoog kan varen
En — wat mee 't oog des dichters zocht —
Iets van het *godlijk* Schoon ontwaren.

Vrij naar Adolf Stöber. H. Ermann S. J.